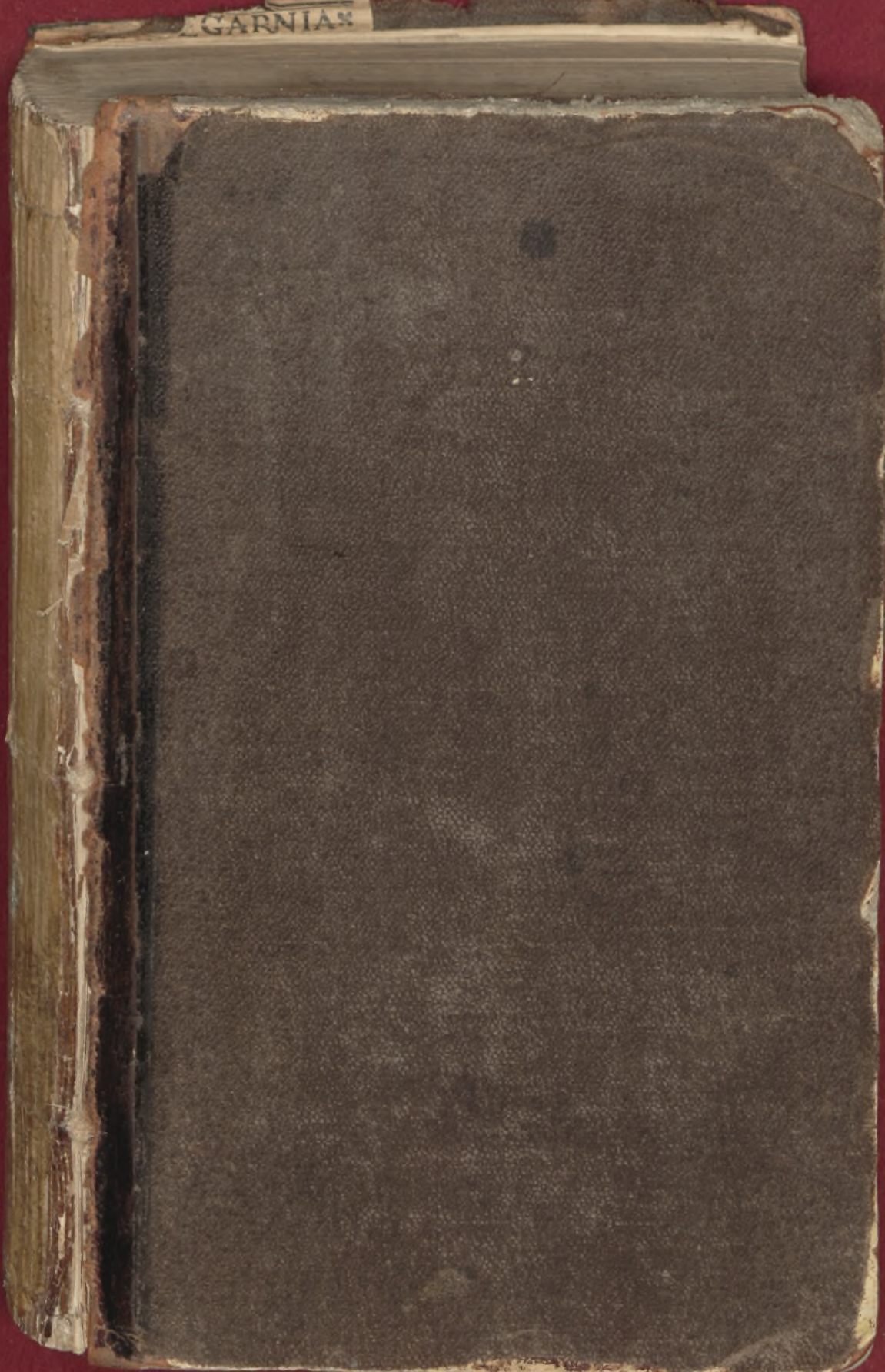
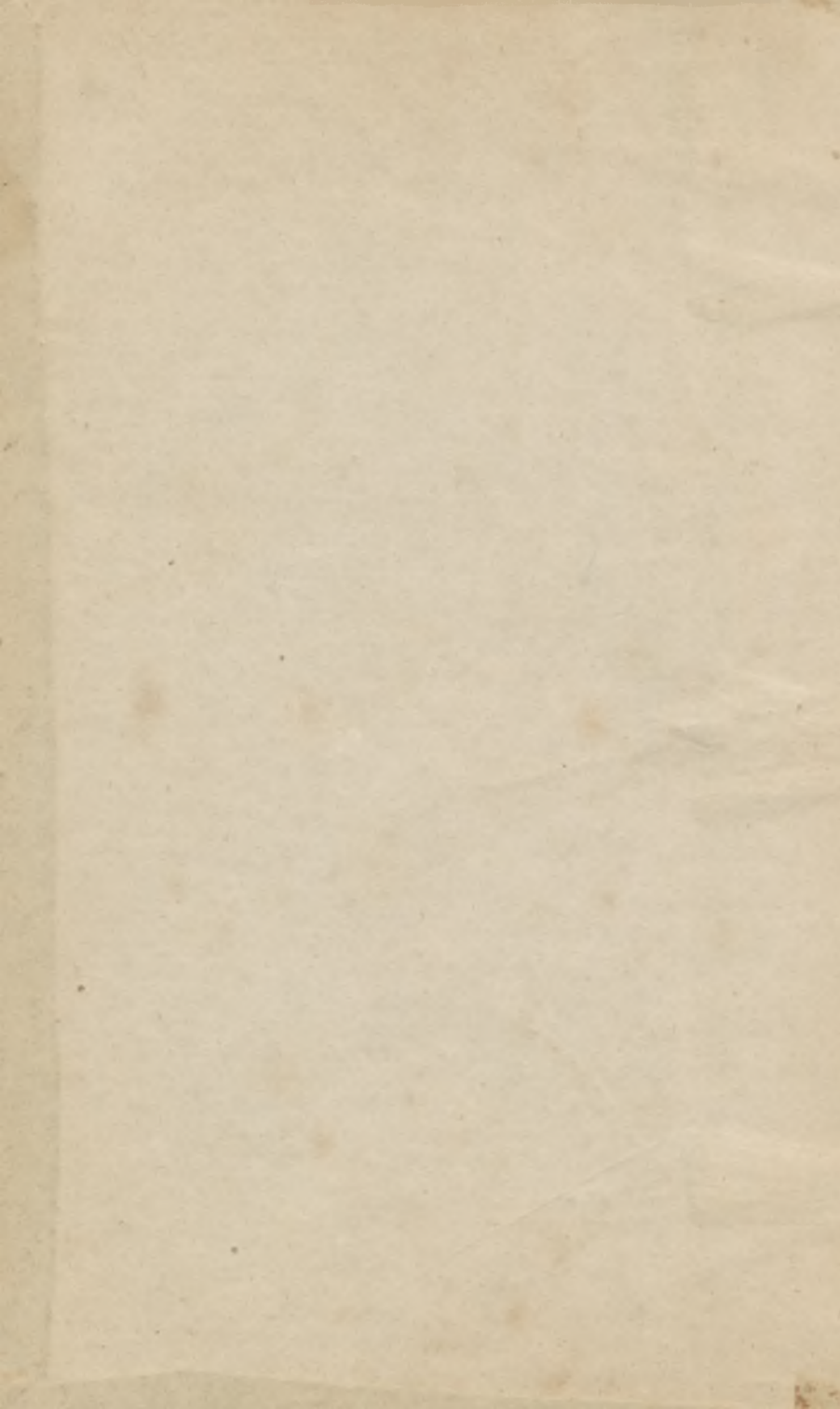
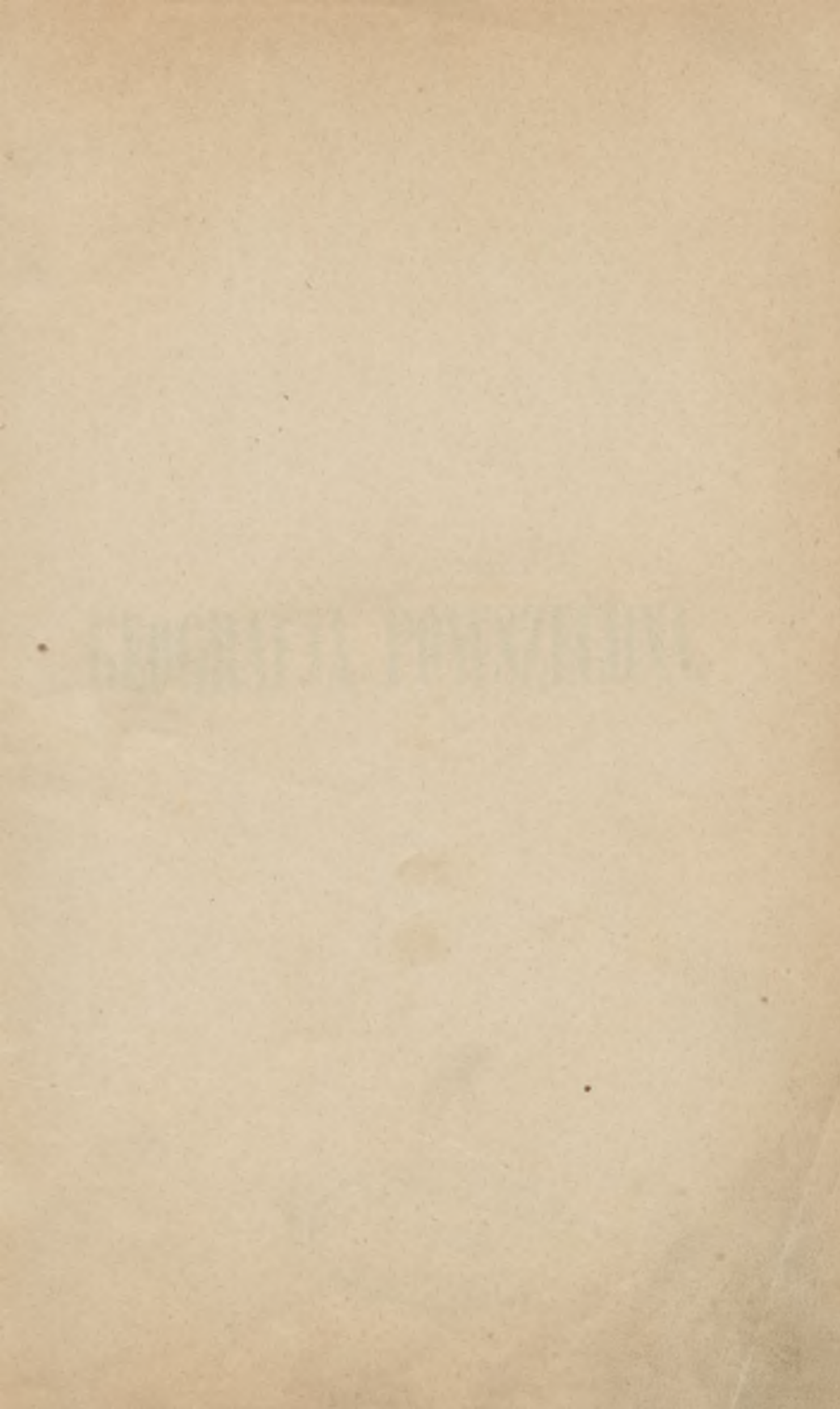

GARNIAS

GEOGRAFJA POWSZECHNA.

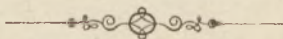
GEOGRAFJA POWSZECHNA

OBSZERNIE WYŁOŻONA

PODŁUG

G. A. KLÖDEN'A

Uzupełniona szczegółowym opisem krajów Słowiańskich.

WARSZAWA.

NAKŁAD I DRUK S. ORGELBRANDA.

—
1865.

GEOGRAFJA

913(100)

II 72813 BMW

72813

ORBIS TERRARUM

Wolno drukować, z warunkiem złożenia w Komitecie Cenzury po wydrukowaniu
prawem przepisanej liczby egzemplarzy.

Warszawa, dnia 23 Lutego (7 Marca) 1865 roku

Wydrukowano w drukarni Kłosa i Szwedera w Warszawie

Cenzor, J. STANISŁAWSKI.

WARSZAWA

WYDAWCA: KŁOS I SZWEDER

1865

ROZDZIAŁ PIERWSZY.

§. 1. **Geografija** czyli **opisanie ziemi** dzieli się zwykle na **Geografiję matematyczną, fizyczną i polityczną.**

Geografija Matematyczna, rozważa ziemię jako ciało świata powszechnego, i wykłada stosunki jęj do słońca i księżycy, podaje jęj kształt, wielkość, opisuje jęj biegi.

Geografija Fizyczna, biorąc pod uwagę własności fizyczne, stałych, płynnych i powietrznych części ziemi, okazuje wzajemne pomiędzy sobą ich działania, tudzież wpływ jaki one wywierają na rośliny, zwierzęta i ludzi. Mówi zatem o stałym lądzie i jego odmianach, o wodach i ich działaniu, o atmosferze i o rozkrzewieniu się istot organicznych.

Geografija Polityczna, rozważa ziemię jako siedzibę związków społecznych, czyli państw, i wykłada ich obszerność, stosunki wewnętrzne, równie jak pochodzenie, języki, religiję, cywilizacyę, oświecenie, i sposób życia narodów.

§. 2. Ziemia obraca się około słońca, a księżyc około ziemi.

Objętość *słońca* jest równa 1,415,225 razy wziętęj objętości ziemi; średnica słońca trzyma w sobie 192,608 mil geogr. Odległość słońca od ziemi (odległość średnia) czyni 20,682,329 mil; tę odległość przebiega światło w 8 minut, 13 sekund *). Droga ziemi ma 131 milionów mil długości; ziemia tę drogę przebiega w 365 dni, 6 godzin, 9 minut, 11 sekund; chyżość ziemi w jednęj sekundzie $4\frac{1}{10}$ mili wynosi. Płaszczyzna *drogi* ziemskiej, przecinając się z kulą niebieską, daje koło wielkie. Pas na kuli niebieskiej szeroki na 18° (stopni), który przerzezonem kołem (*ekliptyką*) przecina się na dwie części równe, podzielono na 12 *znaków*, każdy o 30° stopniach, nazwanych od gromad gwiazdowych, które przed wieki w tychże znakach bawiły. Pas ten nazywa się **Zodyakiem** czyli **Zwierzyńcem**, od gromad gwiazd mających nazwiska zwierząt; te znaki są: Baran, Byk, Bliźnięta, Rak, Lew, Panna, Υ , \varnothing , Π , \otimes , Ω , np ; i Waga, Niedźwiadek, Strzelec, Koziorożec, Wodnik, Ryby; ♋ , ♌ , ♍ , ♎ , ♏ , ♐ ; pierwsze sześć nazywają się znakami wstępnemi; drugie sześć zowią się zstępnemi.

*) Aby od najbliższych gwiazd stałych dostać się do ziemi, światło potrzebuje lat 4, od innych zaś gwiazd stałych, lat 43.

Objętość *księżycy* jest $\frac{1}{54}$ objętości ziemi; średnica jego ma w sobie 468 mil. Odległość jego od ziemi wynosi $51,822\frac{1}{2}$ mil; swoją drogę około ziemi opisuje on w dni 29, godzin 12, minut 44, sekund 3.

§ 3. Kształt ziemi jest zbliżony do kształtu kuli. Wnosi się to z następujących uwag. Gdyby ziemia nie była kulistą, tedy 1) ze znacznej odległości patrząc na wysokie przedmioty, np. na okręty, wieże, i t. p. nie widzielibyśmy samych tylko wierzchołków, nie widząc niższych części przedmiotów, i z odległości coraz mniejszej, nie odkrywałyby się dla oka, następnie coraz niższe części tychże przedmiotów, pierwiej przed niem zakryte. 2) W zaćmieniach, kiedy cień ziemi przypada na tarczę księżycy, nie widzielibyśmy zaćmionych części statecznie okrągłych. 3) Pole widzenia nie w każdym miejscu ziemi byłoby kołem, a podnosząc się ze stanowiskiem w górę, nie mielibyśmy jednostajnego rozszerzania się widoku. A że okoliczności wyrażone pod liczbami 1), 2) i 3), rzeczywiście zachodzą: więc ziemia jest kulistą.

§ 4. 4) W miejscach na północ i na południe względem nas położonych, stan nieba nad poziomem jest inny zupełnie, albowiem gwiazda biegunowa tém więcej się oddala od poziomu, im bardziej postępujemy na północ: tem więcej zbliża do poziomu, im więcej postępujemy na południe. Zatem, z gwiazd pozostałych obrot dzienny pozorny wraz ze sklepieniem niebieskiem około gwiazdy biegunowej mających, niektóre, w stronie północnej nieba zachodzące i wschodzące u nas, dla miejsc bardziej posunionych na północ, w tejże stronie nieba zawsze krążyć będą nad poziomem; inne zaś w stronie południowej nieba, wschodzące i zachodzące u nas, dla miejsc posunionych na północ, skryją się wiecznie pod poziom; przeciwnie, dla miejsc bardziej posunionych na południe, gwiazdy w stronie północnej nieba, u nas nie zachodzące, będą wschodziły i zachodziły; gwiazdy, w stronie południowej nieba wschodzące i zachodzące u nas, będą wiecznie widzialne nad poziomem. Z takowych zmian wnosimy koniecznie o kulistości ziemi. 5) Z kulistej postaci innych ciał niebieskich, wyprowadzamy wniosek, o takimże kształcie ziemi. 6) Na żadnym miejscu na ziemi nie dostrzeżono nic takiego, coby podierało tę wielką kulę, chociaż podpora niemniej wielką byłoby musiała jak sama ziemia: gdziekolwiek się udano, nie dostrzeżono wszakże żadnego ciała obcego przy kuli. Kula więc samotnie unosi się w przestrzeni świata, tak właśnie jak kula wyrzucona z działa unosi się w powietrzu. Płynna, wolno zostawiona sobie masa, jaką koniecznie pierwiastkowo była ziemia, i jaką jest dzisiaj znaczna część jęj powłoki, morze: podług praw ciężenia, wtedy tylko we wszystkich swych częściach przyjsć do stanu równowagi mogła, gdy przybrała kształt kuli.

Góry nie zmieniają bynajmniej kształtu kulistego; najwyższe bowiem góry tém są, czém ziarno piasku na kuli mającej siedm stóp średnicy.

§ 5. Kula niebieska ruchem pozornym obraca się od zachodu na wschód; w takowym ruchu dwa jęj punkta nieruchome, zowią się *biegu-*

nami świata. Linija łącząca dwa bieguny świata, zowie się *osią* świata; przechodzi oraz przez środek ziemi. Dwa punkta w których oś świata przecina kulę ziemską, zowią się *biegunami* ziemi, jeden *północnym*, drugi *południowym*. Linija łącząca dwa bieguny ziemi zowie się *oś* ziemską, ta oś wynosi 1713 mil. Średnica równika ma w długości 1722 mil; a żąd średnia długość między długością osi i średnicą wynosi 1719 mil. Stosunek różnicy między średnicą jej równika i *osią* ziemi do tejże średnicy, tak nazwane spłaszczenie ziemi, wynosi 6 mil (dokładniej 5,8) i jest $\frac{1}{299}$ tejże średnicy. Ziemia przeto u obu biegunów jest spłaszczoną kulą, czyli rzeczywiście jest sferoidą. Obwód równika wynosi 5,400 mil.

§ 6. Koło wielkie przez środek ziemi przechodzące i prostopadłe do osi świata, przecinając się z powierzchnią kuli (sferoidy) ziemskiej, tworzy koło, tak nazwane *równikiem ziemskim*; punkta obwodu tego równika są w odległościach równych od biegunów ziemi. Równik dzieli kulę na dwie półkule, *północną* i *południową*. Koła małe kuli niebieskiej, równoległe do równika, są to *równoleżniki* niebieskie, linije krzywe przecięcia się z powierzchnią ziemi ostrokregów, których podstawami są owe równoleżniki niebieskie, a środkiem, środek ziemi, są to równoleżniki ziemskie. Prosta linija przypadająca w kierunku wskazanym nicia, na której ciężar jest wolno zawieszony, zowie się *liniją wierzchołkową*; punkta w których przecina się ze sklepieniem niebieskiem, zowią się punktami *wierzchołkowymi* dwóch mieszkańców stopami do siebie zwróconych.

Koło wielkie przez bieguny świata i wierzchołkowy punkt miejsca poprowadzone, zowie się *południkiem* miejsca. Przecięcie się tego południka z powierzchnią ziemi, jest południkiem ziemskim. Południk wyznaczony w pewnej odległości od przyładku na wyspie Ferro, jednej z wysp Kanaryjskich, a więc nie przechodzący przez tę wyspę, obrano za pierwszy. Każde z tych kół podzielono na 360° (stopni). Odległość od równika punktów wierzchołkowych, należących do miejsc ziemskich, podana w stopniach, rachowana na południkach niebieskich tychże miejsc, od równika niebieskiego, zowie się *szerokością geograficzną* miejsc. Szerokość geograficzna jest albo *północna* albo *południowa*, podług tego jak samo miejsce jest na półkuli północnej lub południowej. Odległość katowa południka przechodzącego przez wierzchołkowy punkt miejsca, od południka obranego za pierwszy, podana w stopniach i rachowana na równiku niebieskim, między punktami przecięcia się tych południków z równikiem, od południka pierwszego na *wschód* lub na *zachód*, zowie się *długością* geograficzną miejsca, *wschodnią* lub *zachodnią*, podług tego, jak miejsce leży na *wschód* lub na *zachód* względem południka pierwszego. Szerokość przeto liczy się na południkach czyli kołach długości; długość zaś na równoleżnikach. Ponieważ 360 stopni składają obwód ziemi, to jest 5400 mil, przeto stopień 1 równika albo południka, wyrównywa 15 milom geograficznym. Na 20° szer.

jest $1^{\circ}=14,1$ mil; 40° „ $1^{\circ}=11,5$; 50° „ $1^{\circ}=9,6$ m.; $60^{\circ}=1^{\circ}=7,5$ m.; 70° „ $1^{\circ}=5,1$ mil; 80° $1^{\circ}=2,6$ m.

§ 7. Powierzchnia kuli ziemskiej wynosi 9,261,000 mil kwadrato-
wych. Ta jej część którą morze pokrywa, obejmuje 6,798,000 mil kwa-
dratowych; nierównie przeto jest większą od stałego lądu, który jak
wyspa zajmuje 2,463,000 mil kwad., i jest wodą do koła oblany. Obie
powierzchnie mają się do siebie jak 27 : 10, czyli powierzchnia morza
jest prawie trzy razy większa od powierzchni stałego lądu. Z tego,
którego zaledwo dwudziesta część zamieszкана jest przez ludzi, leży
 $2\frac{6}{7}$ razy więcej na półkuli północnej, niżeli na półkuli południowej;
a stary świat ma $2\frac{2}{11}$ razy tyle ziemi co nowy (1,690,000 i 773,500
mil kwadr.). Stały ląd jest 15 razy większy, jak wszystkie wyspy ra-
zem zebrane.

§ 8. **Stary świat** rozciąga się głównie od zachodu ku wschodowi,
na mil 2300. Dzieli się na główne części: *Azyję* (799,300), *Europę* (któ-
ra jest tylko przedłużeniem Azyi ku zachodowi) (177,650) i *Afrykę*
(552,000). W południowo-wschodniej stronie Azyi, leżą niezliczone
małe wyspy i jedna wielkością prawie wyrównywająca Europie (w sto-
sunku $\frac{7}{9}$), to jest Nowa Hollandyja. Te wyspy razem nazywają się
Australiją albo *Polynezyją*. — **Nowy świat** rozciąga się głównie od po-
łudnia ku północy, na mil 2000, i składa się z dwóch głównych części,
Ameryki Północnej, z licznymi wyspami w południowo-wschodniej stro-
nie tejże, i *Ameryki Południowej* (451,200 mil kwadr. i 322,200). — *Au-
stralija* przeto jest $\frac{8}{9}$ tak wielką jak Europa, Afryka $3\frac{1}{7}$ razy wię-
ksza, Azyja około $4\frac{1}{2}$ razy, Ameryka $4\frac{1}{5}$ razy większa od Europy.
(Ameryka północna $2\frac{1}{7}$, Ameryka południowa 2 razy większa).

§ 9. Te części ziemi dziela morze na pięć głównych mórz: 1) Ocean
Wielki albo Spokojny, prawie połowa całej powierzchni wód ($1\frac{1}{2}$ razy
większy od wszystkiego stałego lądu). 2) Ocean Atlantycki, blisko o po-
łowę tak wielki jak poprzedzający, a zatem $\frac{1}{4}$ całej powierzchni wód.
3) Ocean Indyjski, $\frac{1}{5}$ całej powierzchni wód. 4) Południowe morze
Lodowate, ledwie $\frac{1}{20}$ część. 5) Północne morze lodowate, $\frac{1}{34}$ część
całego morza, wziętego razem.

MORZA, CZĘŚCI MORZ I WYSPY.

I. OCEAN ATLANTYCKI.

§ 10. Oblewa obie półkule, między Ameryką z jednej strony, a Europą i Afryką z drugiej.

A. Wschodnia część Oceanu Atlantyckiego.

Wyspy we wschodniej części Oceanu Atlantyckiego.

Islandyja.

Wyspy Brytańskie (tak wielkie jak Prussy).

1. Wielka Brytania. Wyspa Wight (wymawia się Ueit), u południowych brzegów (na wschód leży port Spithead, na zachód prowadzi Solent).—Wyspy Scilly.—Anglesea (wym. Anglesy).—Man.—Wyspy Hebrydzkie albo zachodnie. Do tych należą: Skye (wym. Skei), Lewis (Luis) i Harris, Islay (Ejle), Mull, Jona, Jura, Staffa (na zachodniej stronie od Mull), wszystkie na zachód.—Orkadzkie albo wyspy Orkney. Do tych należy Pomona albo Mainland.

2. Wyspy Szetlandzkie, w północno-wschodniej stronie od poprzednich. Do nich należy Mainland (Menland).

3. Irlandyja, przeszło $\frac{1}{4}$ część wysp Brytańskich.

Färoer. Do nich należy Strömöe.

Normandzkie Wyspy. Jersey (Dżersy) i Guernesey (Gernsy).

Przy ujściu Mozy i Skaldy: Walcheren, Beveland północny i południowy, Schouwen (wym. Skauwen).

Wyspy morza Północnego, wzdłuż brzegów Hollandyi, od której płaskim dnem morza są oddzielone. Texel albo Tessel, Vlieland, Ameland, Ter-Schelling, Nordney, Wangeroge.—Helgoland.—Silt, Föör (dwie ostatnie u brzegów Szleswigu).

Wyspy Kanaryjskie (Hiszp.). Ferro, Teneryffa, Gran Canaria, Lanzarota, Fuerteventura, Palma, Gomera.

Madera czyli Madeira.

Azorskie czyli Jastrzębie wyspy (Portug.). Terceira, San-Miguel i t. d.

Wyspy Przylądka Zielonego (Cap-verde), na południo-zachód Kanaryjskich, (Portug.). Sant-Jago.

Bissao wyspy, tuż przy brzegach (Portug.).

Wyspy Gwincjskie (Guinea). Fernando-Po (Hiszp.), San Tome czyli świętego Tomasza (Port.), wyspy Książęce (Port.), Anobom (Hiszp.).

Wyspy Wniebowstąpienia (Ascension) i świętej Heleny, Tristan da Cunha (Kunija) w środku Oceanu Atlantyckiego (Angiel.).

§ 11. Części Oceanu Atlantyckiego we wschodniej stronie.

Kanaryjskie morze.—Marokańskie morze.—Odnoga Guinea, którą składają Benin i Biafra.

Biskajskie albo Akwitańskie morze; tu jest odnoga Gaskońska. — Kanał la Manche (La-mansz), albo prosto Kanał; najważniejsza jego część (5 mil), nazywa się Pas de Calais czyli droga do Dover. — Donegal, Galway, zatoki, od zachodniej strony Irlandyi. — Kanał Bristolski. — Morze Irlandzkie, do którego od południa kanał ś. Jerzego, od północy kanał Północny prowadzą. Tu są zatoki: Cardigan-Bay, Morecombe-Bai, Solway-Firth. — Cieśnina Menai, 600 do 8900 stóp szer., między Anglesea i Angliją. — Kaledońskie morze albo kanał Minsh dzieli Hebrydy wewnętrzne od zewnętrznych; cieśnina Pentland dzieli Orkady od Wielkiej Brytanii. — Odnoga Moray. — Firth of Tay. — Firth of Forth. — Wash.

Północne albo Niemieckie morze. Częścią jego jest Zuider-See, z cieśniną Pampus (ława piaszczysta) i Jj (wym. Ej) powstała r. 1282; Dollart, powstała r. 1277; Jade, przy ujściu Wezery. — Skagerrak, między Jutlandyją a Norwegiją. — Kattegat, między Jutlandyją a Szwecyją, Lym-Fjord (1825 powstałe z przerwania się ku zachodowi). — Drontheimer Fjord, u pobrzeża Norwegii, tamże Sogne-Fjord, Hardanger-Fjord.

Morza wewnętrzne Oceanu Atlantyckiego.

§ 12. 1) Morze **Baltyckie** (Ostsee), z **Wypami**: Seeland, Fünen, i na południe od nich: Alsen, Langeland, Falster, Møen, Femern. — Bornholm. — Oeland oddzielony od Szwecyi Kałmarskim Zundem. — Gottland. — Oesel (Ezel) i Dago. — Alandzkie wyspy. — Rugija (Rügen), oddzielona od lądu przesmykami Gellen i Strelasund. (Zatoki nazywają się tu Wyke albo Bodden). — Usedom i Wollin, przy ujściu Odry. — Do tego morza prowadzą: Zund, między Szwecyją a Seelandyją, $\frac{1}{2}$ mili szer. Wielki Bełt, między Seelandyją a Fünen; Mały Bełt, między Fünen i Jutlandyją. — **Części** tego morza są: zatoka Botnicka, najbardziej ku północy pomknięta, do której od południa szeroka cieśnina Quarken prowadzi; i zatoka Fińska, z Kronstadtzką odnogą, obie przy brzegach obfitych w Scheery, to jest drobne wysepki skaliste. — Zatoka Rygska.

§ 13. 2) **Morze Śródziemne**. — 515 mil długości, 10 razy większe niż Prussy. — Do niego prowadzi cieśnina Gibraltarska $1\frac{2}{3}$ — $2\frac{2}{3}$ mil szer. — Odnoga Walencyi, u wschodnich brzegów Hiszpanii. Na wschód jej wyspy Pithiuzyjskie, mianowicie Iwiça i Formentera; tudzież Balaeryjskie: Mallorka, czyli Majorcka i Menorca, czyli Minorcka. — Odnoga Lyonńska (Golf du Lyon). — Odnoga Genueńska czyli morze Liguryjskie; na południe ztąd, Sardynija, Korsyka, pomiędzy niemi zaś cieśnina świętego Bonifacego $1\frac{1}{4}$ mil szeroka. — Toskańskie albo Tyrreńskie morze, z zatokami Gaeta, Neapolitańską, Salerno, Policastro. — Wyspa Elba. — Wyspy Ponza. — Ischia (wym. Iskija), Procida, Capri, wszystkie przy odnodze Neapolitańskiej. — Wyspy Liparyjskie: Lipari, Stromboli, Volcano. — Aegady czyli Egady. — Sycylia, oddzielona od Włoch cieśniną Messyńską $\frac{3}{5}$ mili szerokości. — (Mil 15 ku Afryce).

Wyspy: Malta, Gozzo, Cumino. — Odnoga Tarencka czyli Taranto. — Morze Jońskie, z odnogą Arta, tudzież wyspy Jońskie: Korfu, Santa Maura, Itaka, Cefalonija; Zante, przy odnodze Patras; ztąd prowadzi cie-

śnina Lepanto do zatoki Koryneckiej.—Cieśnina Otranto prowadzi na morze Adryjatyckie, którego częściami są odnogi: Manfredonija; Wenecka; Tryestska; Quarnero. — Wyspy Dalmackie: Cherso, Veglia, kanałem Morlachskim albo Montagna, od lądu oddzielone; Arbe, Pago, Isola Grossa, Brazza, Lessin, Curzola, Meleda.

§ 14. Cerigo, u południowego krańca Grecyi, należąca do wysp Jońskich.—Na południo-wschód ztąd Kandyja czyli Kreta.—Archipelag Grecki na morzu Egejskiem. Tu odnogi: Nauplia, Egina, gdzie wyspy: Egina i Kuluri czyli Salamis, Hydra i Spezzia, u południowo-wschodniego krańca półwyspu Argos.—Negrepont czyli Eubea, przez Euripus i kanał Talandi od lądu oddzielona. — Ku wschodowi od nich Sporady północne; dalej Cyklady: Andros, Tinos, Mykoni, Zea, Thermia, Syra, Milo, Siphanto, Antiparos, Paros, Naxos, Amorgos, Santurini. — U pobraża Azyi Mniejszej Sporady: Stalimne albo Lemnos, Mytilene albo Lesbos, Skio, Sakiz albo Chios, Sisam albo Samos, Redos albo Rhodos, Stampalia.—Odnoga Koron albo Messeńska.—Odnoga Maratońska albo Lakońska.—Odnoga Zejtuni albo Lamia —Odnoga Volo.—Odnoga Saloniki.—U półwyspu Chaleidyki odnogi: Kassandra, Hagion Oros, Contessa czyli Orfano. — Odnoga Saros. — Odnoga Smyrneńska. — Odnoga Samos.

Morze Lewanckie. Tu należy odnoga Antalia, w północno-wschodniej stronie Cypru.—Odnoga Skanderum.—Wyspa Cypr.

U pobraża Afrykańskiego: Odnoga Kabes albo mała Syrta. — Odnoga Sydra albo Wielka Syrta.

3) **Morze Czarne.** Z morza Egejskiego prowadzi cieśnina Dardanelleska czyli Hellespont ($\frac{1}{4}$ do 1 mili szer. 9 mil dług.) na morze Marmara. Ztąd cieśnina Konstantynopolitańska czyli Bosfor, 5 mil długości, prowadzi na morze Czarne. Ztąd cieśnina Jenikale albo Kafa idzie na morze Azowskie.

B. Zachodnia część Oceanu Atlantyckiego.

§ 15. Wyspy w zachodniej części Oceanu Atlantyckiego.

Nowy-Fundland, przeszło $\frac{1}{4}$ Pruss. Na południo-wschód ztąd leżą wielkie ławy piaskiste, a ku południowi małe skały ś. Piotra (Saint Pierre) i Miquelon. W pobliżu wyspy: Cap Breton, Prinz Edwards czyli księcia Edwarda, Anticosti. — Long-Island. — Bermudy albo Wyspy Letnie.

Indyje Zachodnie: Wyspy Bahama albo Lukajskie. San-Salvador albo Guanahani.—Wielkie Antylle, a mianowicie Cuba (Kuba), Hayti albo Hispaniola czyli San-Domingo, Jamaika, Puerto-Rico. — Małe Antylle, czyli wyspy Karaibskie. Tu należą wyspy Wirgińskie: świętego Tomasza, ś. Marcina, ś. Bartłomieja, ś. Eustacyjusza, ś Krzysztofa albo Kitts, Nevis, Antigua, Gwadelupa, Desirada, Maria Galante, Dominica, Martynika, Santa Lucia, S. Vincent, Barbadoes, Grenadinos, Grenada, Tabago, Trinidad, Margarita, w pobliżu brzegów, Curazao. — Wyspy

Falkland albo Maluińskie. — Ziemia Ognista (cieśnina Magellana czyli Magelhaensa odłączona od lądu stałego) i wyspa Stanów. — Georgija południowa. — Wyspy Sandwich. — Nowa albo południowa Shetlandyja — Południowe-Orkney wyspy.

§ 16. Części Oceanu Atlantyckiego w zachodniej stronie.

Cieśnina Hudsonska prowadzi do zatoki Hudsonskiej. Części tej zatoki są: James-Bai (wym. Dżems), Chesterfield-Bai (Czesterfeld). Cieśnina Fox prowadzi ku północy. — Zatoka ś. Wawrzyńca czyli Lorenza; z niej wychodzi cieśnina Belle-Isle na morze Atlantyckie. — Fundy-Bai, Massachusetts-B. i Delaware-Bai, Chesapeake-Bai (wym. Czysepik), odnoga Georgijska; cieśnina Bemini albo Florydzka, albo nowy kanał Bahama prowadzi do odnogi Meksykańskiej. Podobnie stary kanał Bahama pomiędzy wyspami Bahama a wielkimi Antyllami. — Cieśnina Yukatan. — Apalachie-Bai. — Campeche-Bai.

Morze Karaibskie. Części jego są: Honduras-Bai, Guatemala albo Mosquito-Bai, odnoga Darien; odnoga Venezuela prowadzi do jeziora Maracaibo; Windward-Passage między Haity a Kubą, Mona-Passage między Haity a Puerto-Rico; Kanał Trinidad.

Zatoka Wszystkich Świętych u pobraża Brazylii. — Ujście rzeki La Plata.

II. OCEAN WIELKI ALBO SPOKOJNY, CZYLI MORZE POŁUDNIOWE.

§ 17. Rozlewa się przy obu półkulach, między Ameryką z jednej strony, a Azyją i Nową Hollandyją z drugiej.

A. Wschodnia część Oceanu Wielkiego.

Wyspy we wschodniej części Oceanu Wielkiego czyli Spokojnego albo morza południowego.

Wyspy ś. Wawrzyńca albo Iworje przed cieśniną Behringa. — Nuniwak.

Wyspy Aleuckie, przy półwyspie Aljaska, ku zachodowi, w licznych gruppach: 1. Wyspy Lisie. Unalaszka. — 2. Wyspy Andrejanowskie. — Kadjak — Tuż przy brzegach: Baranów albo Sitcha, Wyspy Admiralicji, wyspy księcia Wallii, królowej Karoliny albo Washington'a, wyspy Vancouver'a albo Quadra. —

Wyspy Revilla-Gigedo, Gallapagos albo wyspy Żółwie, Chiloe (Czyloe) tuż u pobraża, Chonos (Czonos). —

Daliej ku wschodowi Juan Fernandez, Salas y Gomez, wyspy Wielkanocne czyli Waihu.

Części Oceanu Wielkiego we wschodniej stronie.

Cieśnina Behringa albo Cooka (Kuka) prowadzi z północnego morza Lodowatego do morza Behringa. — Kenay albo Cook-Sund, na północ

Kadjaku.—Zatoka Czugacz.—Królowej Karoliny Sund, ku północy między Vancouver, a stałym lądem. — Kanał Juan de Fucas, ku południowi, między wyspą a stałym lądem.—Odnoga S. Francisco. — Odnoga Kalifornijska, albo morze Purpurowe. — Zatoka Tehuantepec.—Odnoga Panama.—Odnoga Guayaquil.

B. Zachodnia część Oceanu Wielkiego.

§ 18. Wyspy na Zachodniej części Oceanu Wielkiego.

Kurylskie, z których Jeterop albo Itorpu, albo wyspa Stanów, największa.—Krafto albo Tarakai, albo Saghalin.—Wyspy Japońskie: mianowicie Nippon (większa od Pruss), Jezo, Sikok, Kiusiu i t. d.—Lieu-Kieu czyli wyspy Lutschu.—Thaiwan czyli Formosa.—Hainan.

Części Oceanu Wielkiego w zachodniej stronie.

Morze Ochockie albo Lamuckie. Od niego idzie przesmyk Tatarski między Saghalinem a stałym lądem, kanał La Perouse między Saghalinem a Jezo (podobnie jak kanał Sangar między Jezo a Nippon) do morza Japońskiego. Ztąd kanał Korea do Tong-Hai czyli północno-chińskiego morza. Tego części są: Whang-Hai czyli morze Żółte, odnogi: Pe-tschili i Liao-tung. — Kanał Fu-kian między Formozą a stałym lądem. — Kanał Formoza między Formozą a wyspami Filipińskimi. Oba prowadzą do Nan-Hai czyli południowo-chińskiego morza. — Odnoga Tongkin.—Odnoga Siam.—kanał Malaka i Singapur prowadzi do morza Indyjskiego.

C. Archipelag Wschodnio-Indyjski czyli Azyja Australna.

Między Azyją a Nową Hollandyją.

§ 19. Wyspy Filipińskie. Tu należą: Mindanao, Mindoro, Panay, Palawan, Luzon albo Manila. — Wyspy Moluckie albo Korzenne. Ku południowi wyspy Banda, bardzo małe; Ceram, przy niej mała Ambon; Buru; Molukki, z których największa Halmahera albo Djilolo.—Celebes, Pulo-Kalemantan czyli Borneo.—Singapur.—Małe wyspy Sunda. Tu należą: Kei, Timorlaut, Timor, Floris, Sumbawa, Czyndana, Lombok, Bali.—Wielkie wyspy Sunda: Jawa, Sumatra, Bangka, Bliton.

D. Australija.

§ 20. **Kraniec Zachodni.** Nowa Gwinea, Luizyada, Birara czyli Nowa Brytania i Tombra albo Nowa Irlandyja, Nowa Georgija albo Archipelag Salomona, Santa Cruz albo wyspy Królowej Karoliny, Nowe Hebrydy, Baladea albo Nowa Kaledonija, wyspy Kermadec; Nowa Zelandyja, do której należą: Tewai-Punammu i Ahinamau, ziemia Van-Diemen czyli Tasmania, wyspa Kengeru, przy odnodze ś. Wincentego.

Szereg Wschodni. Wyspy Maryjańskie czyli Ladrony, to jest Złodziejskie: Guam. Karolińskie, (oraz Pelju). Najbardziej ku wschodowi położona Ualan. — Archipelag lorda Mulgrave czyli wyspy Marszałkowskie, składające się z łańcucha Ralick na zachód i łańcucha Radack na wschód; wyspy Gilberta, przecięte przez równik; wyspy Ellice. Więcej ku wschodowi wyspy Fenixa, wyspy Fidzi, wyspy Przejacielskie albo Tonga, wyspy Żeglarskie albo Samoa, wyspy Mangia albo Cooka; wyspy Towarzystwie, tudzież Tahiti albo Otaity; bardziej ku południowi: Tubuai albo wyspy Australne. Niskie albo Niebezpieczne czyli Paumotu wyspy; z nich, najbardziej ku południowi leżąca nazywa się Pitcairn. — Wyspy Mendana albo Marquesas, albo Nukahiwa. — Wyspy Sandwich; tu należą Hawaiki albo Owaihi.

§ 21. Części morza pomiędzy temi wyspami.

Mindoro, między Borneo a wyspami Filipińskimi; wyspami Djolo oddzielone od wód Djolo. Ztąd kanał Mangkassar do wód Jawy albo Sunda. Kanał Sunda między Jawą a Sumatrą prowadzi na Ocean Indyjski. Między Lombok i Bali przesmyk Lombok, między Lombok a Sumbawą przesmyk Allasz, na wschód Sumbawy przesmyk Sapy. — Od wód Sunda prowadzi kanał Floris, do części morza Mollukko i Banda; Molukko-Passage między Gilolo i Celebes; między Celebes i Nową Gwineą Pitt-Passage, Gilolo-Passage między Gilolo i Nową Gwineą; między małemi wyspami Sunda i Australiją, wody Harafura; między Nową Gwineą, a Nową Hollandyją kanał Torres prowadzi z odnogi Carpentaria na wody Koralowe. — U pobraży Nowej Hollandyi Botany-Bai od wschodniej strony, odnoga świętego Wincentego, odnoga Spencer, wielka zatoka Australna. Kanał Bass, między ziemią Van-Diemen a Nową Hollandyją, kanał Cooka, między dwiema wyspami Nowej Zeelandyi, prowadzi na morze Południowe.

III. OCEAN INDYJSKI.

Na południe Azyi, między Afryką i Nową Hollandyją.

§ 22. Wyspy Oceanu Indyjskiego.

Na zachód: Madagaskar albo Malagasz; Zanzibar, albo Ungudja, u pobraży; wyspy Comoro, Amirante, Seychelle albo Mahe. Maskarenhas: Mauritius albo Isle de France (ang.) i Réunion albo Isle Bourbon (fran.) Na południe: ziemia Kerguelens, Nowy Amsterdam i Saint-Paul. — W środku: Wyspy Chagos. — Na północ: Sokotra, Hormuz, Bahrain, w zatoce Perskiej, Lakkadywy, Maldywy, Cejlon, Andaman, Nikobar.

Części Oceanu Indyjskiego.

Odnoga Bengalska, w niej zatoki Pegu albo Martaban; kanał Palke (Pahs) między Cejlon a stałym lądem. — Odnoga Arabska albo Perska czyli morze Zielone; w tej zatoka Kambay i odnoga Aden; ztąd kanał Hormuz prowadzi do odnogi Perskiej, a z ostatniej kanał Bab-el-Mandeb do odnogi Arabskiej czyli morza Czerwonego, które na północ kończy się prześmykami Suez i Akaba; kanał Mozambicki, Lagoa-Bai.

IV. PÓŁNOCNE MORZE LODOWATE CZYLI ARKTYCZNE.

§ 23. Wyspy morza arktycznego.

Spitzberg, Lofoty, Nowa-Zemla, wyspa Wajgacz, Nowa Syberja, Grenlandya (prawdopodobnie wyspa), wyspa Disko (w zatoce Baffina).

Części morza arktycznego.

Morze Grenlandzkie, na wschód Grenlandyi; morze Lapońskie, na północ Europy. — Na północ Rosyi: morze Białe, z zatoką Dźwiny; zatoka Czeskaja, Karyjskie morze, dostępne od zachodu kanałami Karyjskim i Wajgacz; odnogi Obska i Jenisejska. — Na północ Ameryki: Kotzebue-Sund, kanał Delfina i Union, prowadzi do odnogi Koronacyjnej; na północ prowadzi kanał Banksa do Melville-Sundu, a ztąd kanał Barrowa z jednej strony przez Lancaster-Sund do zatoki Baffina ku wschodowi, z drugiej przez kanał Księcia Regenta do odnogi Boothia ku południowi; z zatoki Baffina kanał Davis prowadzi na morze Atlantyckie.

V. POŁUDNIOWE MORZE LODOWATE CZYLI ANTARKTYCZNE.

§ 24. Najgłębsze miejsca na powierzchni kuli ziemskiej pokrywa morze. Morze ma rozmaitą *głębokość*, tak iż na dnie jego znajdują się góry i doliny naprzemian; wystające nad jego powierzchnię góry są to wyspy. Największa głębokość $1\frac{1}{2}$ mili geogr. (39,700 stóp); ale tak głębokiem jest tylko w niewielu miejscach. Morze Bałtyckie najbliższe nas, w ogólności ma głębiny nie więcej nad 200 stóp. — Bliżej lądu stałego morze jest niegłębokie; ale w pewnym oddaleniu staje się szybko głębokiem. Tak na przykład, równoległe z brzegami odnogi Biskajskiej i na zachód Irlandyi i Szkocyi, głębokość morza staje się nagle przeszło 1000 stóp. — Głębokość mierzy się ołowianką.

§ 25. Gdzie się znajdują ławy piasku albo koralu, morze w znacznej odległości ma szczupłą głębokość, a zaraz potem staje się nagle bardzo głębokiem. Ławy piaszczyste: Kraniec południowy Afryki ma pod

morzem przedłużenie ławy Aguilhas czyli Igielnej. U wschodniego pobrzeża Ameryki północnej rozciąga się ława Newfoundland czyli Wielka Ława, mająca 120 mil długości a 47 szerokości; pasmo innych ciągnie się aż do ławy ś. Jerzego, i dalej aż do kanału Florydy; koło tych wszystkich gromadzą się ryby w nadzwyczajnej ilości. W zatoce Campeche znajduje się ława Campeche na północ Iucatan. Wyspy Bahama, 24 mil długości, wznoszą się na jednej wielkiej ławie. Na morzu Północnym leżą ławy Doggers, Długa, tudzież wielka u północnego pobrzeża Hollandyi.—Ławy czyli pokłady koralowe są: na morzu Indyjskiem Saya de Malha albo ława Pancerna, 48 i 20 mil średnicy;— ława Nazareńska, przeszło 50 mil długości;— ława Perłwa w odnodze Perskiej (z wyspą Bahrain).

§ 26. Zwierzęta koralowe, które w głębokości 120 albo 150 stóp żyć mogą, zwykle opasują wyspę do koła; znajdują się atoli często pokłady koralowe w pewnej odległości dokoła wyspy, tak że ją przedziela kanał głębokości od 200 do 300 stóp, jak naprzykład koło Tahiti; albo dają się napotykać koliste rafy koralu, a w środku nich żadnej wyspy, tak nazwane Atolle, od pół do 20 mil mające średnicy. Ciągłą się też one niekiedy długimi ławami, jak mająca długości 290 mil Wielka Barrjera, u północno-wschodniego pobrzeża Nowej Hollandyi. Wyspy Koralowe leżą zwykle długimi pasmami jedna za drugą, jak Lakkadywy i Maldywy, ostatnie mają 102 mil długości, a jedna z nich Suadiva, jest długą mil $9\frac{1}{2}$ a szeroką mil 5 opaską, przez którą prowadzą 42 otwory. Należą także do budowy koralowej wyspy Seychelles, wyspy na morzu Czerwonem, Karolińskie, wyspy lorda Mulgrave, Cooka, Niskie i t. d. — Niekiedy woda w bliskości $1\frac{1}{2}$ mili jest płytka, częściej zaś o kilkaset stóp odległości niezmiernie głęboka. Zwykle zresztą bywa opaska zewnętrzna i wewnętrzna; ostatnia rośnie przez żyjące zwierzątka koralowe; pierwsza zaś, mało wystająca i składająca się z martwych już zwierzątek, tworzy niekiedy podstawę wyspy. Na takiej osadnik znajdzie orzechy kokosowe, pandany, z owocami długo i daleko pływającymi, ryby i krabby, za jedyny posiłek.

Część ław koralowych zapewne powoli pogrąża w się morzu, inne zaś wystają nad nie, i to tłumaczy rozmaite kształty onych.

§ 27. Są miejsca szeroko rozciągające się w morzu, gdzie woda pełna jest mchów, porostów czyli traw morskich, mających na dnie morskiem swe korzenie; dno w podobnych okolicach bywa niegłębokie i tworzy tutaj Górzystości mialkie. Największą przestrzeń tego rodzaju przebył już Kolumb, to jest Mar de Sargasso czyli morze trawiaste, które prawie 6 razy większe jest jak całe Niemcy i mieści w sobie dwie ogromne ławy mchu.—Dno morskie w jednym i temże samym miejscu, miewa w rozmaitych czasach niejednostajną głębokość, musi więc albo podnosić się w górę albo opadać.

§ 28. Brzegi albo są skaliste i strome, mające niekiedy wysokości do 1,000 stóp i szczególnie bogate w wygodne porty (jak całe pobrzeże zachodnie Ameryki, zachodnie pobrzeże przodowych Indyów, wschodnie

brzegi Ameryki północnej od zatoki Wawrzyńca do przylądka Hatteras); albo są opasane wyspami skalistymi i skałami i mają wprawdzie także piękne porty, ale bardzo niebezpieczne dla żeglarzy (jak Norwegija, Islandya, Szkocya Północna, północno-zachodnie brzegi Ameryki Północnej, większa część wysp Koralowych); albo są płaskie i piaszczyste. Części brzegów pokryte piaskiem, które morze podczas burzy całkiem zalewa, i na których roślinność jest bardzo uboga, zowią się Zaspami (Strand). — Piaszczyste wzgórza, które morze na brzegach podnosi, zowią się Wydmami (Dünen, Dunes); 150 mil długości, a do 400 stóp wysokości pasmo takich gór piaszczystych przegradza morze od pustyni Sahary. W Hollandyi zasłaniają one, w połączeniu z groblami czyli tamami, płaską krainę od zalewów morza. Często atoli lekki piasek wydmów, unoszony wiatrem, wdziera się wewnątrz kraju i zamienia go w pustynię. Gdzie nie masz wydmów albo sztucznych tam lub grobli, któreby płaski brzeg zabezpieczyły, przez zalewy morza tworzą się błota albo laguny, które mniej lub więcej stykają się z morzem (jak u południowego brzegu Francyi, i przy zatoce Meksykańskiej). — U brzegów skalistych daleko w ład zachodzące wąskie zatoki, ze stromemi brzegami, nazywają się w Norwegii *Fjorde*, w Szkocyi zaś *Firth*.

§ 29. Morze ma kolor błękitno-zielony, raz bardziej błękitny, już bardziej zielony; w niektórych miejscach czerwony, żółtawy, zielonawy i t. d.; od takich kolorów wiele mórz bierze swe nazwisko. Kolor ten pochodzi albo od szlamu czyli mułu morskiego, albo od zwierzątek mikroskopijnych lub roślin. Tu i ówdzie jest zupełnie przezroczyste: na północnym morzu Lodowatym aż na 480 stóp głębokości; przy małych Antyllach widać dno na 150 stóp głębokości.

§ 30. Woda morska zawiera w sobie sól kuchenną i gorzką, trochę soli glauberskiej i niektóre inne pierwiastki. Sól ta pozostaje w wodzie morskiej, gdy ona marznie, i to ścinanie się lodem staje się tém mocniejszym, im więcej soli znajduje się w wodzie. — Nieprzeliczone masy zwierzątek mikroskopijnych, które przez filtrowanie od wody oddzielić się dają i od kwasów giną, tudzież mnóstwo większych mięczaków, nadają połysk morzu, oświecając jednostajnie daleką jego powierzchnię, lub iskrząc się jako kulki ogniste. — W ogólności morze niejednostajne ma ciepło; na górnej powierzchni gorętsze niżeli w głębi, przy brzegach gorętsze jak w większej od nich odległości. Gdy mało jest wzburzone, marznie zimą w znacznej odległości od ładu; lód ku dołowi coraz jest grubszy; a powierzchnia, po większej części nierówno także się ścina. Oderwane masy lodu pływające miewają do 20 lub 30 mil długości; mniejsze tworzą krę, która niekiedy od biegunów do 41 stopnia północnej, a do 37 stopnia południowej szerokości pływa. Góry lodowate, są to oderwane masy lodu, które na brzegach morza Lodowatego z równin zwieszają się nad morzem; wznoszą się one niekiedy na 200 stóp wysokości nad wodą. Niektóre okręty widzą ich secinami koło siebie. Zanurzają się one tak głęboko w wodzie, że część zanurzona 7 razy jest większą od wystającej nad wodę. Ogromne masy lodu odbijają białą światłość na niebie.

§ 31. **Prądy morskie** pędzą bryły lodu i góry lodowe z zimnych okolic ku równikowi, dopóki się one nierostopią. Przyczynami nieskończenie licznych i rozmaitych prądów, które poruszają wodę morską, są: 1) Wiatry, które atoli działają na powierzchnię; albo 2) tajenie lodów; albo 3) rozmaita temperatura; albo 4) zmiany atmosfery. Co w gorących krajach, a przede wszystkim na Oceanie Indyjskim ulotni się z wody, to prądy biegunowe zastępują. Z mórz Arabskiego i Perskiego idzie prąd ku południowi, a pędzone południowo-zachodnim bijącym przestrzałem czyli Passatem idą inne wielkie masy bardzo gorącej wody ku wschodnim brzegom Afryki; te zwracają się tutaj ku południo-wschodowi i przechodzą między Madagaskarem i Afryką, gdzie przybierają nazwisko prądu Mozambickiego. Inny prąd idzie od wschodu ku południowi Madagaskaru, i łączy się z poprzednim w Lagulhas czyli Przyładku, prądu który do 21 mil szerokości, w przecięciu 2° cieplejszy jest od powietrza, i koło ławy Igielanój zwraca się ku północo-wschodowi.— Od prądu Przyładkowego, wzdłuż brzegów Afrykańskich ku północy, idzie prąd południowo-Atlantycki. Nim zaś dosięgnie przeciwległych na północ brzegów Gwinei, zwraca się, wsparty wiatrem Passatem, ku zachodowi, jako prąd Równikowy, najsilniejszy na morzu Atlantyckim, przebiega około 1,000 mil długości, i jest mniej ciepłym niż inne na Oceanie Atlantyckim. Pędzi on wodę blisko jednej mili w 3 godzinach od wschodu ku zachodowi, a zatem w przeciwnym kierunku jak się ziemia obraca. Główna masa idzie aż do Brazylii, gdzie część jako prąd Brazylijski pędzi ku południowi, a potem pod 25° szerokości jako prąd cofający się zwraca; druga część, wsparta wiatrem Passatem, pędzi jako prąd Guyanny ku północo-zachodowi i wciska się między Antyllami w Karaibskie morze. Trzeci prąd z oceanu Atlantyckiego łączy się tu z poprzednim. Woda w odnodze Meksykańskiej jest bardzo ciepła, do 30° C., co w ogólności jest największą temperaturą na morzu.

§ 32. Zwraca się tu on ku wschodowi przez kanał Florydy, mający 24 mile szerokości, i jako prąd odnogi (Golf-strom), który w sierpniu ma 24° ciepła, pędzi szerokością od 24 do 56 mil, z tak wielką szybkością, że w ciągu godziny przebiega jedną milę geograficzną, z początku w górę brzegów Ameryki północnej, dopóki nie zwróci się całkiem ku wschodowi; u pobrzeża od północy płynie tu zimny arktyczny prąd przeciwny w kierunku przeciwnym. W środku Oceanu kierunek jego idzie ku południowi, aż nareszcie przy wyspach Azorskich znika. Przy ławie Newfoundland przychodzi prąd arktyczny przez kanał Hudsonski z północnego morza Lodowatego, i masa wód rzecznych tu przybywa i zlewa się. Ten prąd przynosi część lodów ku południowi w cieplejsze okolice. Jako północno-Atlantycki prąd idzie on na północ Prądu Odnogi, albo z częścią onego, powiększając się w szerokości i szybkości ku Europie, do brzegów Irlandyi, Szkocyi i Norwegii, tudzież do cieśniny Gibraltarskiej, a południowiej ku wyspom Kanaryjskim, i prowadzi płody amerykańskie do tych brzegów. Wody w zatoce Biskajskiej aż do Irlandyi tworzą prąd wirowy, Rennela-prąd, od nazwiska jego wynalazcy tak

nazwany, z powodu którego tak wiele okrętów koło Irlandyi się rozbija. Również niebezpiecznym jest północno-Afrykański prąd, u zachodniego krańca Sahary. Ten, w południowej stronie zwany prądem Gwinejskim, pędzi też do zatok Benin i Biafra, na północ prądu Równikowego i w przeciwnym mu kierunku.—Morze Bałtyckie płynie stale przeciw morzu Północnemu, jeżeli wiatr południowo-zachodni temu nie przeszkadza. Na morzu Północnym główny kierunek prądu jest ku północ-wschodowi. — Na morzu Śródziemnym woda w ogólności płynie ku wschodowi, dokąd też zwraca się główny kierunek wiatru; z morza Atlantyckiego płynie do Gibraltaru, co znacznie wodę w morzu Śródziemnym ulatnia.

§ 33. Koło południowego krańca Ameryki idzie prąd ku wschodowi, a przy zachodniej stronie zimny, prąd Humboldta, ku północy, który pod 20° szerokości zwraca się ku zachodowi i jako prąd Równikowy idzie dalej. Ten pędzi częścią ku brzegom Chin i Japonii, częścią między wyspami Filipińskimi i Moluckimi prowadzi wody do morza Sunda, a ztąd na Ocean Indyjski; częścią nareszcie okrąża wschodnie brzegi Nowej Hollandyi. Przy zachodniej stronie Nowej Hollandyi idzie ku niemu znaczny południowo-biegunowy prąd, a z nim połączywszy się płynie wzdłuż Sumatry i Jawy do odnogi Bengalskiej.—Podobny jest całkiem do prądu Odnogi prąd Japoński czyli Kuro-Siwo, zaczyna się u wysp Sunda i na kanale Malaka, idzie ku południo-wschodowi aż do brzegów Kameczatki, gdzie drzewo z wysp Sunda przypędza. Jest także ciemno błękitny jak prąd Odnóg, ledwie 50 mil szeroki, a 19° ciepły, zatem o 5° cieplejszy niżeli na innych morzach. Zwraca się nareszcie ku wschodowi południo-wschodowi, a potem ku wyspom Sandwich i okrąża podobnie jaki prąd Odnogi morze trawiaste, i tutaj mchem zapełnioną spokojną część Oceanu.—Przez kanał Behringa idzie prąd ku północy.

§ 34. Dwa prądy jednostajnej siły, ale w przeciwnym idące kierunku, tworzą *Wir* albo odmet. Najślynniejszy jest wir *Maela* (Maelstrom) na południowym krańcu Lofotów, gdzie woda między dwiema małymi wysepkami, jak mielący kamień młyński obraca się; okręta przy wielkiej wodzie lub w czasie burzy o dwie mil ztąd zatrzymywać się muszą. Przez 6 godzin ruch wirowy idzie ku północy, a 6 godzin ku południowi; dwa razy w dzień przez $\frac{3}{4}$ godziny ustaje zupełnie.

§ 35. Oprócz powyższych poruszeń, morze odbywa jeszcze inne, wracające regularnie, w ciągu 6 godzin nieprzerwanie, z początku powolne, później szybsze, nakoniec znowu powolne odpływanie od brzegów. Takie odpływanie i następująca potem cisza nazywa się *opadaniem* morza (*refluxus*). Potem znowu płynie tak samo i przez tyleż czasu ku brzegom, aż nie wróci do pierwotnej swęj wysokości, aby następnie znowu odpływać; takie poruszenie nazywa się *wzdymaniem* lub *podnoszeniem się* morza (*fluxus*). Oba te ruchy odbywają się dwa razy w ciągu 24 godzin, i każdego dnia blisko o 50 minut później (perjod dzienny), dopóki po 30 dniach czyli po jednym miesiącu, nie zaczną się znowu o tymże samym czasie jak na początku (perjod miesięczny). Bieg

wznoszącego się i opadającego morza, idzie za biegiem księżycy. Kiedy księżyc najwyżej wznosi się na niebie, wtedy i podniesienie się morza jest najwyższe, czyli, jak mówią, morze jest wysokie; kiedy zaś księżyc najdalej staje pod horyzontem, na ten czas i opadanie morza jest najniższe. Księżyc wschodzi codzień o tyle później, o ile się podnoszenie i opadanie morza opóźnia. Gdy księżyc jest najbliższy ziemi, morze wznosi się najwyżej; i wzajemnie.

§ 36. W miejscach leżących, pomiędzy krańcami tych dwóch części wzdętych, woda odpływając zniża swój poziom; w obu tych przeto miejscach średnich, przypadnie *opadnienie*, gdy w dwóch tamtych *wzdymanie się morza* zachodzi. Bieg wzdymania się i opadania morza między zwrotnikami może być bardziej jednostajnym. Z tamtej też strony kół biegunowych wzdymanie się i opadanie morza dostrzegać się daje Zaksiężycem obracającym się około ziemi, dwa wały morza wzdętego postępując, rozbijają się, spotkawszy lądy stałe w tym biegu. Pod zwrotnikami, wzniesienie morza dochodzi wysokości 3 stóp, przy wyspach Kanaryjskich 8 stóp, przy Finisterra 12 stóp, pod Brestem 18 stóp, na kanale pod Bristolem 46 stóp, dalej wewnątrz tego kanału 60 stóp, w zatoce Fundy dochodząc 70 stóp, zdaje się dosięgać największej wysokości. Pod Hamburgiem wynosi 7 stóp. Tymże samym sposobem jak księżyc, lecz z mniejszą mocą, dla znacznej odległości, działa słońce (stosunek albowiem mocy działania pierwszego do drugiego jest jak 9 do 4). Słońce, stanąwszy na prostej przechodzącej przez ziemię i księżyc linii, przykładając się do powiększenia wysokości wzdętego morza, sprowadza *najwyższy stan jego wzniesienia*; stanąwszy w odległości 90° od tej prostej, działaniem swém znosząc w części działanie księżycy, sprowadza *najniższy stan jego wzniesienia*. Morza otoczone lądami nie mają prawie żadnego wzdymania się i opadania: takimi są morza Bałtyckie i Czarne; morze Śródziemne okazuje małe ruchy tego rodzaju. Pod Napoliem wynoszą one 1 stopę, w Wenecyi 3 stóp, na brzegach Syrii 1/2 stopy, przy ujściu Missisipi 1 1/2 stóp.

§ 37. **Wyspy** są albo podłużne, po obu końcach zwężone, i leżą powiększej części jedna przy drugiej, równoległe pobliskim brzegom (jak wyspy Kurylskie, Japońskie, Formosa, Filipińskie, Moluckie i t. d.) i zdaje się że jednocześnie ze stałym lądem powstały, lub wskazują dawne jego granice, od którego później gwałtownie oderwane zostały;— albo są okrągłe, leżą częścią pojedynczo, częścią gruppami czyli pasmami, i podnoszą się w górę także kulisto, jak wyspy Towarzyskie, Mendana, Sandwich, Kanaryjskie. Albo nareszcie są okrągłe i płaskie, i są to wyspy Korallowe.

Postać czyli kształt i granice stałego lądu.

§ 38. Lądy w tém do siebie są podobne, że się ku południowi zwężają i kończą się stromemi brzegami; takie ku południowi zwężanie się mają prawie wszystkie półwyspy. Od zachodniej strony tych lądów

leżą wsiskające się do nich odnogi. Ku północy lądy kończą się szerokiemi płaszczyznami. — Rozróżnić można 2 północne lądy: 1) Amerykę północną i 2) Europę i Azyję, jako jedność; do pierwszego należy południowy ląd, Ameryka południowa, wązkim klinem czyli przesmykiem Panama (6 mil szerokości), z nim połączony; do ostatniego należą dwa południowe, Afryka i Nowa Hollandya, podobnież wązkim klinem stykające się z nim, mianowicie między-morzem Suez (15 mil szerokości) i (choć niezupęlnie złączone) półwyspem Malaka. Każdy z tych wązkich klinów ma Archipelag z jednej strony, a z drugiej półwysp. Trzy południowe lądy są po brzegach mniej powykrawane, niżeli dwa północne, które wiele mają półwyspów. W okolicach bieguna Południowego leży inny ląd stały, lub przynajmniej Archipelag.

§ 39. Do *Europy* należą: półwysp Koła; półwysp Skandynawski, z przyładkiem Cap-Nord na wyspie Mageroe (71° szerok. półn.) i przyładkiem Lindesnes. — Na kanale: Cap de la Hague. — Półwysp Duński albo Jutlandzki, z przyładkiem Skagen. — Półwysp Pirenejski, z przyładkami: Penas, Ortegal, Finisterre, da Roca, najzachodniejszy punkt Europy (8° dług. wschod.), San-Vicente, Tarifa (36° szer. półn.), krańce południowe: Punta de Europa (Gibraltar), de Gata, de Palos, de Nau, de Creuz. — Półwysp Włoski, albo Alpejski, z przyładkami Leuca, Nau i Spartivento. Cap Passaro, Cap Boeo, Cap di Faro (Sycylia). — Półwysp Grecki, z przyładkami: Gallo, Matapan, Malia, Kolonnaes. — Półwysp Krymu. — Przy wyspach Brytańskich: Cap Landsend, śpiczastość Lizard, Cap Duncabshy, Cap Wram, Malin-Head, (północny kraniec Irlandyi), Dummore, najzachodniejszy kraniec Irlandyi.

§ 40. Do *Azyi* należą: Półwysp Czukocki z przyładkiem Wschodnim (Ost-Kap) (152° dług zachod.). — Półwysp Kamezatka, z przyładkiem Łopatka. — Półwysp Korea. — Półwysp Malakka, z przyładkiem Remunia (mylnie Romania zwany), najpołudniowszy kraniec Azyi (1° szer. półn.). Ku północy ztąd przyładek Cambodja. — Półwysp przednich yndyów czyli Dekan, z przyładkiem Comorin. — Półwysp Arabski, z przyładkami El Hadd i Mussendom, przy kanale Hormu. — Półwysp Azyi Mniejszej, z przyładkiem Baba, najzachodniejszy kraniec (prawie 44° dług. wschod.). — Najpółnocniejszy przyładek Siewiero-Wostoczny czyli Taimyr (78° szer. półn.) i przyładek Czeluszkien.

§ 41. Do *Ameryki północnej* należą: Cap Barrow, albo kraniec Elson, najpółnocniejszy (71° szer. półn.). — Półwysp Labrador, z przyładkiem Chudleigh i najwschodniejszym przyładkiem (36° dług. zach.) Cap Charles. Cap Ballard. — Półwysp Nowa Szkocya. — Cap Sable. — Cap Hatteras. — Półwysp Floryda, z przyładkiem Cap Sable; półwysp Lucatan. — Półwysp Kalifornija, z przyładkiem Cap Lucas. — Półwysp Alaszka. Przyładek księcia Wallii (Prince-Wales-Cap), w cieśninie Behringa (150° dług. zach.), najzachodniejszy kraniec. — Południowym krańcem Grenlandyi jest przyładek Farewell albo Statenhuk.

Do Ameryki południowej: Północny kraniec Cap Galinas (12° szer. półn.). — Zachodni kraniec Pariña (65° dług. zachod.). — Południowy

kraniec Cap Hoorn, na wyspie Ziemi Ognistój (56° szer. połud.).—Kraniec wschodni Cap San Roque (17° dług. zachod.).

Do *Afryki* należą: Cap Blanco, niedaleko przylądka Bon (37° szer. półn.). Kraniec północny.—Cap Espartel, na zachód cieśniny Gibraltarskiej.—Cap Nun.—Cap Branco.—Przylądek Zielony (Cap Verde), kraniec zachodni (prawie 0° dług.).—Cap Palmas.—Cap Lopez.—Cap Negro.—Przylądek Dobrzej Nadziei.—Przylądek Igielny albo Agulhas Cap, południowy kraniec (35° szer. połud.).—Przylądek Djard Hafun albo Guardafui (69° dług. wschod.). Kraniec wschodni.—Przylądek świętej Lucy.—Cap Corriente.—Cap Delgado.

Do *Nowej Hollandyi* należą: Kraniec północny, Cap York (11° szer. połud.).—Kraniec południowy, Cap Wilson (39° szer. połud.).—Wschodni kraniec Cap Byron (41° dług. wsch.).

ŁĄD STAŁY.

§ 42. Stały ład, mniej lub więcej wyniesiony jest nad powierzchnię morza, naprzemian wyższy lub niższy. Wielkie przestrzenie, które prawie w całej swój rozciągłości mają jednostajną wysokość nad powierzchnią morza, nazywają się *plaszczyznami* albo *nizinami*; gdy zaś wysoko wstępować na nie musimy, zowią się *wyniosłościami*. Ostatnie zwykle mają 1000 stóp wysokości, rzadko mniej jak 800 stóp; jeżeli są niższe nazywają się *dolinami*. Ostatnie zaczynają się zaraz od brzegów morza i mogą ztąd podnosić się aż do wysokości 1000 stóp. Jeżeli nie dosięgają morza, zowią się łądami wewnętrznymi.—Grunt nizin jest albo zbyt wilgotny, i takie miejsca noszą nazwiska bagnisk, trzęsawisk, oparzelisk; albo zbyt suchy, tak nazwane pustynie, stepy; albo stały i urodzajny, do zamieszkania przydatny. Zupełnie bagniste są, na przykład, północno-zachodnie brzegi Meksykańskiej odnogi i kraj leżący u dolnej Mississipi; znaczna część półwyspu Florydy; brzegi południowe Trinidad; brzegi północne przy ujściu rzeki Amazonki; znaczna część Rosyi północnej i Syberyi południowej, gdzie bagniste okolice zwane są *Tundrami*; wewnętrzne kraje Nowej Hollandyi; niektóre we Włoszech i t. d. Pustynie mają po większej części ziemię pokrytą lejącym piaskiem lub zwirem, albo jest ona nagą skalistą powłoką. Od morza Atlantyckiego aż do Perskiej odnogi, ciągnie się prawie nieprzerwanie pasmo pustyni albo step: Sahara, pustynia Libijska, Arabija, Persya; w Azji głębiej plaszczyzny Turanu, pustynie Gobi albo Szamo i t. d. Miejsca zielonością pokryte wśród pustyni, zowią się *oazy*.—Również okryte roślinnością miejsca nazywają się w Ameryce północnej *Prairie* albo *Sawanny*; w Ameryce południowej *Pampas* albo *Llanos*; w Węgrzech i Rosyi *Stepy*; w Niemczech północnych *Haiden* (porosłe wrzosem), jak np. Luneburgskie Haide.

§ 43. Te niziny składają się z piasku i pokładów gliny. Niekiedy na nich rozproszone są liczne skały; niekiedy wykopują się kości takich gatunków zwierząt, jakie już teraz nieznajdują się tu żyjące; nawet całe szkielety słońców, nosorożców, koni morskich, niedźwiedzi, hyen, jeleni, koni i wieprzów znajdowane są wśród miękkiej ziemi, w znacznej ilości. Śród lodu na Syberji znaleziono nawet całego słońca ze skórą i sierścią zamarzonego, w tak zimnej krainie, gdzie słońcem żyć niepodobna; zapewne przed kilku tysiącami lat był tu klimat bez porównania cieplejszy. W całej Rosyji azyatyckiej nie masz rzeki, na której brzegach nieznajdowanoby, częścią całych nawet szkieletów słońi lub innych zwierząt zaginionych.

§ 44. Niektóre z krajów wspomnianych są dolinami; ale Gobi, Persya, Arabija, są to płaskie pustynie. Do krajów wyniosłych albo płasko-wzgórz należą: cała Azja środkowa; część Afryki, na południe równika; Ameryka środkowa (Meksyk); półwysep Pirenejski i t. d.

§ 45. Kiedy ziemia nie wszędzie jest płaska, lecz naprzemian podnosi się i zniża, i dochodzi wysokości 500 stóp najwyżej, taki kraj nazywa się krajem pagórkowatym, górzystym. Gdy zaś w dalszym ciągu zwyniosłości stają się coraz znaczniejsze, takie wyniosłości zowią się przedgórzami, bo po nich następują już prawdziwe góry. Dochodzące od 5,000 do 7,000 stóp nazywają się górami średnimi. Górą w ogólności nazywa się rozmaicie połamane, ale z jednego spodu podnoszące się wywyższenie takiej ziemi, znacznej długości i szerokości, niejednostajnej wysokości i przedzielające części kraju jedną od drugiej.—Jeżeli zaś te wyniosłości są jeszcze większe, tak że wiecznym śniegiem są pokryte, nazywają je górami olbrzymimi albo Alpami.

§ 46. Płaskie wyniosłości zwykle są po bokach górami opasane; z dolin albo z brzegów podnoszą się góry boczne, ale z drugiej strony spuszcza się niżej ku płaskim wyniosłościom. Często góry boczne składają się z wielu łańcuchów czyli pasem gór, w jednostajnym kierunku, jedno wyższe od drugich: wtedy nazywają je spiętrzonemi czyli terrasami. Nawet na nizinach częstokroć ciągną się góry; nazywają je łańcuchami gór, gdy tworzą jedno pasmo; a gruppami albo massami gór, gdy wznoszą się gromadnie blisko siebie. Łańcuchy gór mają niekiedy w jednym miejscu znaczną wysokość i wspaniałą masę, i te się nazywają gniazdem albo pniem góry; zwykle odznaczone są wysokim szczytem i często leżą w takich miejscach, gdzie łańcuch gór zmienia swój kierunek, albo gdzie główny łańcuch rozdziela się na wiele innych.

§ 47. W każdej górze rozróżniamy spód, boki, grzbiet i szczyt albo wierzch; nadto wąwozy. Linija łącząca z sobą najwyższe punkta góry nazywa się grzbietem. Grzbiet może na jednej górze jako główny grzbiet wznosić się, albo może być kilka grzbietów obok siebie jednostajnego znaczenia, albo w jednym miejscu jeden z leżących obok siebie może być wyższy, a w drugim inny. Grzbiet może być wązki i ostry; albo szeroki i płaski. — Od grzbietu aż do spodu idą boki albo stoki, mniej lub więcej strome. Bardzo wiele gór, które przedłużają się

w kierunku od północy ku południowi, są najstromejsze od zachodu (jak Andy); wiele zaś, które idą od zachodu ku wschodowi, są najstromejsze od południa (jak Pirenejskie, Alpy, saskie Kruszcowe (Erzgebirge), Olbrzymie, Karpackie, Himalaya i t. d.; wyjątek od tego stanowi Kaukaz).—Szczyt albo wierzch może być ostry i urwisty (Szpic, Igła, Cypel (Pic), Dent (to jest ząb), Kogel (kręgiel), Kogel); albo więcej zaokrąglony (głowa, czub, ballon); albo ma kształt, co się szczególnie zdarza na wygasłych górach wulkanicznych, uciętego ostrokągu albo kręgla (we Francyi zwany Puy), albo zamiast śpiczastości, ma szeroką płaskość (Tafelberge), które w znacznej części Afryki są obfite.—Szczyty po większej części opierają się o grzbiety głównych łańcuchów, często atoli, i zwykle najwyższe, oddzielone od głównego grzbietu. Szczyty są najwyższymi punktami grzbietu; najgłębsze wcięcia w góry nazywają się wąwozem albo szyją (col). Te są największej wagi, bo przez nie idzie droga w góry.

§ 48. Względna wysokość góry jest wzniosłość od ziemi, na której spód jej zaczyna się; absolutna zaś czyli bezwarunkowa, jest wzniosłość jej nad powierzchnią morza.—Wysokość szczytu, czyli wierzchołka góry różnić należy od wysokości jej grzbietu; ostatnią najlepiej oznaczyć można podług średniej wysokości wąwozów.

§ 49. Wyłobienia w łańcuchu gór zowią się *doliny*, *wąwozy*. Utworzyły się one pierwotnie przez podniesienie i zniżenie, rozłupanie, rozerwanie łańcucha gór; lecz obecny swój kształt, w znacznej liczbie, wzięły od powodzi. W każdej dolinie uważa się najniższą jej część *grunt*, i *prawa*, tudzież *lewa stoczystość*. *Główne doliny* zowią się te, które od grzbietu aż do spodka łańcucha gór i dalej rozciągają się; dwie takowe doliny głównym łańcuchem (głównym jarmem gór) między sobą są oddzielone. Inne doliny są *podrzędne* i te znowu na różne dzielą się rzędy. *Kotliny*, są to doliny w łańcuchu gór, niebotycznymi ścianami zewsząd otoczone w swym początku wyższym. W Pireneach doliny takowe zowią się *oules*.

§ 50. Doliny rozciągające się w tym samym kierunku, w jakim się rozciągają łańcuchy gór je ograniczające, albo w jakim rozciąga się cały łańcuch gór, do którego ostatnie należą, zowią się *doliny długości*, *doliny wzdłużne*. Doliny takie, które prostopadle kierunku łańcucha gór przecinają, i są zwykle wązkimi wąwozami, mają grunt znacznej spadzistości i wielokroć znacznie zmieniony, zowią się *doliny poprzeczne*. Miejsce, w którym takowa zmiana gruntu wewnątrz doliny zachodzi, zowie się *piętrem doliny*, *progiem doliny* i zwykle spadkiem wody się odznacza. Do takich progów należą też tak nazwane *zapory doliny*, które są statecznie powodem do tworzenia się jezior w górach.

§ 51. Z najwyższych skalistych dolin zwieszają się rozległe masy lodu, który nigdy nie topnieje; masy te zwolna (na rok o kilkaset stóp) coraz niżej się spuszcza; złożone są one z brył lodu mocno spojonych i wypełnionych bańkami powietrza. Te masy lodu nie mają powierzchni płaskich, nie rzadko dzielą się wyraźnie na warsty, są w rozmaitych

kolorach, czasem są pięknego błękitnego lub zielonego koloru, często popękane w wielkie szczeliny; zowią się *lodownie, morza lodu*. Pod nimi płynie woda, która często wezbrawszy w gwałtowny strumień, w niższym brzegu lodu wypływa. Masy zwiru i kamieni, przez usuwanie się lodu z przodu albo po bokach jego, nagromadzone, nazywają się *gruzem gór*. Z rozpadlin w lodowniach wi eja częstokroć zimne wiatry, same rozpadliny tworzą się przy łoskocie do gromu podobnym. Największa z pomiędzy alpejskich lodowni około góry Jungfrau, zalega wszcz 2 mile, w podłuż 4 mile. Około najwyższych wierzchołków gór zebrane masy ziarnistego wiecznego śniegu, zowią się *kruchem śnieżnym*.

§ 52. Wielkie masy śniegu osuwające się z gór w głąbią, zowią się *śnieżnicami, lawinami*; nie są to gałki ze śniegu, któreby staczając się zgór wzrastały przylegającym do siebie śniegiem; są to raczej spojne masy śniegu, znajdujące się na spadkach gór, masy utworzone przez śniegowe zamiecie, lub ze spadłego pierwotnie z powietrza śniegu. *Śnieżnice kurzawe* powstają, gdy masy świeżo spadłego z powietrza śniegu, (mianowicie w zimie), oderwawszy się na pochyłym stoku, spadają raczej, aniżeli się ślizgają, i trafiwszy na wystające opoki w proch się rozsypują, a chociaż inne masy śniegu za sobą porywają, nie powiększają się wcale przez obracanie się. Powstają one na najwyższych i najzimniejszych stoczystościach gór, z nagłości swojego spadania straszne, sprowadzając ściśnienie powietrza działają szkodliwie: powstające ztąd albowiem wichry, z korzenia wyrrywają lasy, ciskają skały i domy w powietrze. Wszakże bardzo rzadko spadają w głębsze, lasami zarosłe doliny i nie w każdej tworzą się zimie. *Gruntowe śnieżnice* najczęściej przypadające, są na niebezpieczniejsze; są to pokłady na stoczystościach gór mocno spojonego śniegu, nie mających wielkich pochyłości i wysokości. Tworzą się w początku topienia śniegów, wtedy gdy w nocy śniegi w wielkich massach krzepną, a ściekająca woda ze śniegu od spodu te pokłady podmywa. Łatwiej ich uniknąć, ale one zasypując śniegiem łąki i lasy, oziębiają doliny, i zwykle w tych samych miejscach powtarzają się każdego roku. *Ślizgające się śnieżnice* są najmniej szkodliwe, tworzą się w wiosnie, wtedy prędkie topnienie śniegu ziemię robi śliską, śniegi obfite ślizgają się po łagodnych pochyłościach na stronie oświetlonej niższych dolin alpejskich; te śnieżnice lada przeszkoda za-trzymać może, aż póki nowo przybywające śniegi nie pokonają przeszkody, albo same się nie rozłączą. *Lodowate śnieżnice* powstają z oderwanych części lodowni, które posuwając się po znacznych pochyłościach, nie znajdują podpory. Oderwane części unosząc głazy na sobie znajdujące się i spychając głazy przed sobą położone, ciężarem swym i mocą, wraz z niezwykłym ciśnieniem powietrza, są przyczyną wielkiego spustoszenia.

§ 53. Nie same śniegi, lecz i odłamy gór zawałają niekiedy doliny: są to *zwaliska gór*, te powstają ztąd, że warsta skały pochyło przecinająca górę, łatwiej przemieńka wodą, niż część góry na tój warście oparta.

Część ruchoma góry zaczyna tedy, z razu powolnie, następnie coraz prędzej, ślizgać się w głąb, i ostatecznie spadłszy, zasypuje swojemi szczątkami dolinę. Z góry *Diableret* w kantonie Wallis dwakroć zdarzył się taki upadek. 1618 r. miasteczko *Plurs* na południowym stoku Alp, zostało zasypańem. Wywrócony pagórek *Spitzbühel*, stanowiący część góry *Ross* w kantonie Schwyz, zagrzebał 1806 r. piękną Goldawską dolinę, z częścią jeziora *Lower*.

§ 54. Wewnątrz łańcucha gór, mianowicie w kamieniu wapiennym, dolomicie i gipsie zdarzają się liczne, rozmaitego kształtu, poziomo i pionowo rozciągające się *jaskinie*. Jaskinie dzielają się od swego kształtu na *szpary*, *sklepienia* i *kanaty*; ostatnie są wązkie i Jaskinie kręte. ze sklepieniem i obszernym wejściem nazywają się (pieczary) *grotty*. W znacznej części, jaskinie składają się z następnych po sobie wydrążeń najrozmaitszych kształtów, wszystkie są albo w téj samej wysokości, albo ułożone w piętra jedno nad drugimi wzniesione; przejścia łączące te części są częstokroć tak strome, iż tylko za pomocą drabin z jednych do drugich dostać się można. Ich formacyja ma różne zasady; woda jest tutaj zupełnie obcą. W Harcu, godne są uwagi jaskinie *Baumann'a*, *Biel'a*, w Bawaryi *Gailenreuther'a*; w Illyrii *Adelsberger'a*, jaskinia na $\frac{3}{4}$ mili długa, najdłuższa ze znanych. W Anglii jaskinia *Kirkdale'a*, *Castleton'a* czyli *Peaka*; na wyspie Staffa jaskinia *Fingala* i Błękitna grotta na wyspie Capri otwarte są na powierzchni morza, a w niższych częściach napełnione wodą morską. Z niektórych jaskiń wypływa gwałtownie powietrze, inne mają w sobie lód; inne jeszcze mają powietrze niezdatne do oddychania, jak *grotta psia* przy Neapolu. Wszystkie wydrążenia wewnątrz pokryte są kryształami i stalaktytami, to jest massami kamiennymi, powolnie osadzającemi się z wody, która z góry do jaskini przecieka. We wszystkich pieczarach na dnie w warście gliny znajdują się kości hyen, niedźwiedzi, wilków, lisów, łasic, które tu mieszkaly; tudzież kości słoni, nosorożców, koni nilowych, koni, osłów, jeleni, zajęcy, szczurów wodnych. gołębi, kruków i t. p., które tu przez tamte zwierzęta pożarte zostały. Wszystkie te zwierzęta są innego gatunku od dziś żyjących na ziemi. W południowej Hiszpanii, Włoszech, Korsyce, Sardynii, Sycylii, podobne zjawiska są liczne, gdzie nierzadko kości w rozpadlinach gór się znajdują.

§ 55. Zagłębiając się wewnątrz ziemi, przychodzi się do takiej głębokości, iż w téj, zmiany temperatury na powierzchni ziemi są zgola bez wpływu; z tąd zaś postępując głębiej, temperatura coraz bardziej wzrasta. Takowe *powiększanie się temperatury w głębokości*, ma miejsce wszędzie, a nawet w Jakucku, gdzie zmarznięta skorupa ziemi do 600 st. w grubości dochodzi. Na każde zagłębienie wynoszące 128,8 st. 1° ciepła C. przybywa. Lecz, podług tego stosunku, dalej rachować nie można: albowiem w większych głębokościach, potrzeba przejść więcej niż 128,8 st., ażeby w temperaturze zyskać 1° ciepła; można wszakże przyjąć za pewną, że w głębokości od 10,000 do 20,000 st. ciepło jest wrzącej wody. Koniecznie zatem masa wnętrza kuli ziemskiej jest rozpalona do tego

stopnia, iż jest płynna, i tylko ostudzona, stała, stosunkowie cienka skorupa ziemi jest powłoką, która najwięcej 40 mil, a według innych 200 mil, co najmniej podobna, trzyma w swęj grubości. Przez tę powłokę przechodzą tu i owdzie kanały, któremi roztopiona massa ku powietrzu przechodzić może. Takowe kanały mają otwory w wierzchołkach stożkowatych gór, które nazywają się *wulkanami*.

§ 56. Wulkany, często są na wyspach albo brzegach ładu, rzadko zaś wewnątrz ładu. Może być, iż w miejscach na dnie morza, skorupa stała kuli ziemskiej jest nieco cieńsza i przez się wodę przepuszcza. Woda przez gwałtowne ciepło obrócona w parę, która zewsząd zamknięta, usiłując wydobyć się na wolność, sprawuje *trzęsienia* ziemi, a wywierając ciśnienie na roztopione massy, cokolwiek z tych mass przez wulkany wypędza, co my *lawą* nazywamy. Otwór lęjkowaty u wierzchołka wulkanu zowie się *krater*; oprócz tego, na stoczystościach znajdują się często stożki przydatkowe, takich Etna ma 700 blisko, z tych niektóre mają 700 stóp wysokości. Otwór Wezuwiusza ma w średnicy 2,300 stóp, a gdy jest próżny ma 300 stóp blisko głębokości. Przy wybuchu, przez krater zrazu wychodzi ogromna massa gazów, głównie para wodna, wodoród siarczysty, para kwasu siarczanego, kwasu wodorochlorowego, gaz kwasu węglowego i azot: te w gęstych kłębach do nadzwyczajnej podnoszą się wysokości. Syczą one przez wszystkie szpary i rozpadliny krateru, i wtedy *fumarolami* się zowią. Obok tego grunt drga; uderzenia piorunu z łoskotem i grzmotami, nieustający ryk dochodzi ucha z wnętrza ziemi, niekiedy do sta mil odległości. Tymczasem, powolnie roztopiona lawa podnosi się, aż póki, albo się przez wierzch, albo rozdarłszy boki góry, jak strumień wyleje, co wtedy się trafia, gdy nie ma krateru. Rzadko zdarza się widzieć płomienie palących się gazów, a zawsze prawie łunę mass rozżarzonych postrzegać można. Miliony szczątków lawy wyrzuconych w powietrze, są to tak nazwane *lapilli*. Popioły z tych samych części co i lawa złożone, tak są obficie wyrzucane, iż sprowadzają zaćmienie, i same unoszą się do odległości 200 mil. Wszystkie te wymioty wulkaniczne napowrot spadając, usypują około krateru wysoki ostrokrąg. Stożek ten składa się z warstw skrzeplęj lawy i z pokładów niespojonych mass. Inne wulkany tworzą się z warstw skał podniesionych, które w swym środku, doświadczając największego ciśnienia z dołu, pękając, bardzo wielkie tworzą krater. Takim to sposobem tworzy się tak nazwany *krater podniesienia*. Z wielką mocą, przez krater wychodząca para wodna, wysoko w powietrzu zbierając się w krople, tworzy gęste chmury w kształcie deszczochronu; a ztąd wśród błyskawic i gromów w ulewnych deszczach na ziemię spadając, zarabia popioły wyrzucone w papkę, i są przyczyną powodzi szlamowych, które okropniejsze niż sama lawa spustoszenia robią. Pod taką powodzią szlamu Pompeja i Herkulanum legły, dziś pod stwardniałym szlamem, tak nazwanym *tufem*, zagrzebane. Herkulanum później zalane nadto strumieniem lawy. 1812 r., w tenże sam sposób, na Jawie, 114 wsi było zagrzebanych. Szybkość, z jaką potoki lawy płyną z wulkanów, zależy od

ich pochyłości i grubości płynu i nieraz przebiega milę w ciągu jednej godziny. Lawa bardzo prędko stygnie; niekiedy płynie nader powoli i przez długie lata; w Jorullo w Meksyku toczyła się jeszcze po 87 latach (1759 — 1846 r.). Potok lawy Wezuwijusza miał długości około 17.500 stóp, szerokości 2.000 stóp; wysokości 40 stóp; w Islandyi zaś miał 20 mil długości, a 4 do 5 mil szerokości. — Są wulkany, które tylko wrzącą wodę i kamienie wyrzucają, jak Volcano de Agua (wulkan wodny), w Guatemali, albo gorący szlam, jak wulkany na wyspie Jawie i t. d.; niektóre nawet niezliczoną masę ryb niezwykłych, wyrzucają jak Cotopajiw Ameryce południowej. — Postać wierzchołka góry często się zmienia w czasie wybuchu.

§ 57. Znany 407 wulkanów, z których 225 i dzisiaj ogień wyrzucają. Nie wiele wulkanów, jak np. Stromboli, ciągle są czynne; większa zaś część tylko w pewnym czasie. Epomeo na wyspie Ischia, od 1302 r. nie wybuchła. Zupełnie wygasłych wulkanów jest bardzo wiele: przeszło sto we Francyi środkowej; nie mało we Włoszech, w Azji Mniejszej, w Armenii i t. d. — Gdy wulkan przestaje być czynnym i tylko wyrzuca gazy, ciała powietrzne, które kruszą i rozbijają kamienie, krater jego zowie się wtedy *Solfatara* (kopalnia siarki). Podobne znajdują się pod Neapolem, na Antyllach, w Azji środkowej i t. d.

§ 58. Przez kilka miesięcy po wybuchu, albo po zupełnie wygasłych wulkanach, wydobywają się szkodliwe wyziewy, a mianowicie kwasu węglowego, i takie wyziewy nazywają się *Mofette*. Tu i owdzie z otworów wytryskają słupy wody, pomieszane z gazami i szlamem; zowią się one wulkanami powietrznymi albo szlamistymi, czyli *Salse*. Takie są w Sycylii, Macaluba zwane 15 do 100 stóp wysokości, zwolna podnoszące się w górę; w Krymie, nad morzem Kaspijskim, na wyspach Jawa, Trinidad, pod Turbaco, w Nowej Granadzie, na północno-zachodniem pobrzeżu Ameryki Południowej.

§ 59. Bez wątpienia, często natrafiają się wulkaniczne wybuchy pod morzem. Wtedy morze gwałtownie się porusza, rozgrzewa, ryby tracą życie, i niekiedy wyspa wynurza się z morza. To się zdarzyło przy Santurynie, Unalaszce, Islandyi, u wysp Azorskich, przy Juan Fernandez i t. d.; 1831 roku powstała koło Sycylii wyspa Ferdinanda, która w pół roku później zniknęła. Te i tym podobne zdarzenia, gdy cała ich przestrzeń brzegów podnosi się, częściej się przytrafiają, niżeli dotąd mniemano. Przekonano się, że południowa część wschodniego pobrzeża półwyspu Skandynawskiego w ciągu kilku wieków podniosła się z morza, 2 do 4 stóp w jednem stuleciu; przeciwnie, zachodni brzeg Grenlandyi, brzegi Dalmacyi i t. d. zanurzyły się głębiej w morze. Podobne *wznoszenie się* zdarza się niekiedy nagle podczas silnego trzęsienia ziemi; i tak, u brzegów Neapolu, Chilí, gdzie 1822 r., część kraju, obszerności jak połowa Francyi, na cztery stopy podniosła się w górę; r. 1835 pod Concepcion tamże na 10 stóp, przy Delcie rzeki Indus przestrzeń jedenaście mil długości 1719 r. na 10 stóp; gdy tymczasem przyległy kraj 92 mil □ rozległości zanurzył się na 18 stóp, i od tego czasu morze go

zalewa. Nadto, w niektórych miejscach nagle podniosły się góry, skutkiem wulkanicznego działania; jak np. Monte nuovo pod Neapolem, 1538 r., w ciągu 48 godzin podniosła się; Jorullo (w Meksykańskim) 1480 stóp wysokości, 1759 roku, przy czem cała okolica podwyższyła się na 480 stóp.

§ 60. Po większej części wznoszą się liczne, 20 do 30 wulkany, czynne i wygasłe w jednym szeregu; niektóre zaś pojedynczo, albo też otoczone innemi, wznosząc się nad niemi, jako punkt środkowy. Do ostatnich należą:

1) Etna w Sycylii, 10,260 stóp wysokości. 2) Wyspy liparyjskie: Stromboli, Lipari, Volcano i t. d. 3) Wezuwijusz, 3,700 stóp wysokości, Epomeo na wyspie Ischia i krater na Flegrejskich polach, na zachód Neapolu. Jeden z nich jest Solfatara, który od 655 r. nie wybucha. Wezuwijusz zagrzebał miasta Pompeje i Herkulanum, częścią popiołem i szlamem, które miejscami mają 112 stóp wysokości, częścią zaś lawą. Działo się to r. 79 po nar. Chr., kiedy Wezuwijusz po raz pierwszy, jak pamięć ludzka sięga, wybuchnął ogniem. Portici i Resina wznoszą się nad Herkulanum. 4) Islandya ma Hekłę, Oeräfa-Jökul i t. d., więcj jak 12. Krabla nie jest wulkanem, ale górą tuffową. 5) Wyspy Azorskie. 6) Kanaryjskie: Teneryffa, a na niej Pic de Teyde. 7) Wyspy przylądka Zielonego. 8) Galapagos. 9) Wyspy Sandwich: Hawaihi, z Mauna-Roa i t. d. 10) Mascareny.

Do pierwszych, to jest do wulkanów ciągnących się szeregami, należą następujące, częścią czynne, częścią wygasłe:

1) Wyspy greckie. 2) Szereg zachodnio-australski od Nowej Zelandyi do Nowej Gwinei, około 800 mil długości; 40 wulkanów. 3) Szereg wysp Sunda; na wyspie Jawie, przeszło 100. 4) Szereg wysp Moluckich i Filipińskich, 48 wulkanów, z których 14 na wyspie Luzon. 5) Szereg wysp Japońskich, 31 wulkanów, i wysp Kurylskich, długości 230 mil. 6) Szereg w Kamczatce, 9 wulkanów czynnych, jeden na 15,040 stóp podnoszący się z morza. 7) Szereg wysp Aleuckich i Alaszka, mający długości 170 mil, 23 wulkany czynne. 8) Szereg południowo-Peruański, 14 wulkanów. 9) Szereg Chilijski, 24 wulkany. 10) Szereg Quito (Kito). Cotopaji, najzłośliwszy ze wszystkich, o mil 200 odległości widzieć się daje: 18 wulkanów; wielkie z pomiędzy nich wybuchają co lat 100. 11) Szereg Antylski, 5 wulkanów. 12) Szereg Guatemala, 140 mil długości; 29 wulkanów. 13) Szereg Meksykański, od wschodu na zachód, w poprzek międzymorza; 6 wulkanów. 14) Szereg północno-zachodni Amerykański, 24 wulkany. 15) Ład antarktyczny czyli południowy kraj Wiktoryi, gdzie Erebus ma wysokości 11,700, a Terror 10,200 stóp. Następne części świata i kraje posiadają wulkany:

Wulkanów	czynnych dziś jeszcze	Wulkanów	czynnych dziś jeszcze
Europa 7	. . . 4	Afryka 3	. . . 1
Wyspy na morzu Atlantyckim 14	. . . 8	Zachodnia i środkowa Azyja 11	. . . 6
			4

Wulkanów	czynnych dziś jeszcze	Wulkanów	czynnych dziś jeszcze
Kamczatka . . . 14	9	Chili 24	13
Wschodnio - Azyja- tyckie wyspy. 69	54	Peru i Bolivia 14	3
Południowo - Azyja- tyckie wyspy 120	56	Quito i Nowa Gra- nada 18	10
Ocean Indyjski . 9	5	Ameryka Central- na 29	18
Morze południo- we 40	26	Mexyk. 6	4
Ameryka . . . 120	56	Północ. - Zachodnia Ameryka . . . 24	5
(mianowicie, Ame- ryka południowa 56	26	Antylle 5	3)

§ 61. Trzęsienie ziemi zwykle towarzyszy wybuchom i często zdarza się w pobliżu wulkanów. Zdaje się ono zostawać w pewnym związku ze stanem pogody, mianowicie z mgłą i elektrycznym stanem powietrza, ale nie z barometrem; dziwnym sposobem niektóre zwierzęta mają przecucie trzęsienia ziemi. Trzęsienie trwa zwykle kilka sekund. Po większej części zapowiada je podziemny, grzmiący huk, który niekiedy słyszeć się daje, chociaż po nim nie następuje trzęsienie. Wschodnie brzegi morza Śródziemnego doświadczają trzęsienia ziemi od najdawniejszych czasów; Włochy podobnież. Roku 1693 zniszczyło 50 miast i wsi, a około 100,000 ludzi wtedy zginęło; roku 1783 było w Messynie albo w Kalabrii: naówczas, szczególnież pod Oppido, wszędzie ziemia głęboko popękała. Trwało 2 minuty, a wszystkie wsi i miasta w odwodzie mil 4 zostały zniszczone. Roku 1755 trzęsienie ziemi w Lizbonie, dało się uczuć w Hamburgu i Szkocyi, a na morzu aż do wysp Antylskich. Wstrząśnienie dotknęło $\frac{1}{13}$ części całej powierzchni ziemi. Roku 1812 trzęsienie ziemi w Caracas, w Ameryce południowej, nie trwało 1 minuty; a około 10,000 ludzi wtedy zginęło. Roku 1843 na Gwadelupie, rozciągało się na przestrzeni 650 mil.—Żadna prawie kraina na ziemi nie jest zupełnie wolną od trzęsienia, czy składa się z granitu, wapna lub piasku; a zwykle jedna i taż sama okolica częściej doświadczają podobnego nieszczęścia. Im twardszą jest powierzchnia ziemi, tém silniejszym bywa wstrząśnienie. Doświadczenie uczy, że liczne pieczary lub studnie i źródła, bronią okolice od trzęsienia ziemi. — Bardzo często podczas trzęsienia, ziemia rozpęka się, otwiera się, podnosi się, zapada, źródła znikają, rzeki zmieniają swój bieg, występują nowe jeziora i t. d. — Najstraszniejsze trzęsienia ziemi mają swój środek czyli punkt środkowy, od którego ruch rozchodzi się na wszystkie strony, jak fale, gdy kamień rzucimy w wodę: następuje potem trzęsienie i pęknięcie ziemi, a morze doznaje największego wzburzenia. Trzęsienie działa naprzemian z wulkanami, tak że w znacznej odległości zaczyna się trzęsienie, kiedy wulkan przestaje być czynnym. Takie odmiany zdarzają się między Peru a Meksykiem.

§ 62. Uczymy się poznawać wewnątrz ziemi głównie za pomocą Górnictwa. Do zbadania warstw leżących pod powierzchnią służy rozkopywanie. Przejścia górnicze w ziemi są albo poziome, zwane stolniami, galerjami (jak Georgstolle w górach Harz, ciągnie się przez trzy godziny w jednym kierunku); albo prostopadłe, nazywające się szachtami, szybami (najgłębsza znajduje się w Kutnej horze, czyli Kuttenbergu w Czechach, ma 3545 stóp głębokości). Wejście do stolni i szybu zowie się oknem. Szyb nieotwierający się na powierzchnię ziemi zowie się szybem podziemnym; stolnia, która się zaczyna wewnątrz ziemi, zowie się stolnią podziemną. Wszystkie te podziemne kopaliska wskazuje z wielką dokładnością sztuka Markszejderska; w Anglii nawet pod dnem morskiem. Część takich korytarzy czyli przejść ma przeznaczenie odprowadzać zbierającą się wodę, tudzież wyciągać szkodliwe czyli zepsute powietrze. Gdy w kopalni powietrze jest zapalne, zowie się wyziewem ognistym albo zapalnym; takie powietrze zbiera się w kopalniach węgla. Aby za jednym razem usunąć wielkie masy kamieni, co się za pomocą drągów żelaznych skutecznie nie da, okładają się ściany skał stosami drzewa, które zapalone kruszą i rozbijają skały. Częściej zaś rozsadzane bywają za pomocą prochu.

§ 63. Górnictwo służy do wydobywania kruszców, to jest takich minerałów z których otrzymują się metalle. Wszystkie bryły, wydobywane z kopalń, które nie zawierają w sobie kruszcu, nazywają się płonnymi albo jałowemi. Wszystkie kopalnie zakładają się w tym celu, aby wydobywać *metalle*. W różnych łańcuchach gór, metalle mniej lub więcej obficie się znajdują; rodzaje rud, w których metalle się znajdują, są także różne.

§ 64. Większa część kamieni, na stałym lądzie, znajduje się w warstwach albo szychtach, to jest na znacznej przestrzeni, w małej względnie głębokości, znajdują się tego samego rodzaju; pod nimi leżą warstwy innego rodzaju; a pod nimi jeszcze inne i t. d. jak karty w książce, albo sukno, jedno na drugim. Warstwy te po większej części składają się z krzemionki, wapienca, ziemi gliniastej i talkowej, a same kamienie noszą nazwiska: krzemień, piaskowiec, łupek, glina, glinka, piasek i t. d. Powstały one częścią z pokruszonych brył kamieni, i głębiej leżące powstały wcześniej, wyżej zaś położone później. Z położenia ich wnioskujemy, że one jedne po drugich w ciągu tysięcy lat, wydobyły się z pod wody, która niegdyś całą ziemię zalewała i stały się twardymi, skoro woda opadła. Przemawiają za tém niezliczone skamieniałe zwierzęta morskie, albo w ogólności mieszkańcy wód, których szczątki znajdujemy, a które po opadnięciu wód pozostały.

§ 65. Tam gdzie są kraje płaskie, grunt w znaczniejszej części składa się z piasku i gliny, tudzież z kamieni rozrzuconych na gruncie, które są naniesionemi głazami (głazy erratyczne), słowem grunt składa się z mass w które głęboko wkopywać się można; a ponieważ te masy pokrywają sobą wszystkie inne skały, są koniecznie najnowsze, czyli

takie które osadzając się z wody na osadku się tworzyły. Massy te zowią się łądem napływowym (potopowym łądem). Do tego należą inkrustacje, skamieniałości osadzające się i dziś ze źródeł, kamienie wapienne i piaskowe, dziś tworzące się tu i owdzie w morzu, nie wiele znaczące, w które bez sztuki nie łatwo wkopywać się można: haki piaskowe i delty ładowe przy ujściu rzek, torf i pokłady podziemnych lasów, na brzegach Anglii i Francji, i t. d. We wszystkich znajduje się mnóstwo muszli i kości, częścią takich zwierząt których gatunki dziś jeszcze znajdują się na ziemi, częścią takich których gatunki zagięły. Niektóre z tych skamieniałości, szczególnie po bokach wielkich łańcuchów gór, spoiwszy się w jedną skałę, znaczną część tychże gór składają.

W Indyach Wschodnich, Brazylii i na Uralu, w spulchnionym tym gruncie znajdują się dyamenty, i inne drogie kamienie, tudzież złoto. Zakłady w których spłukuje się ziemia, a pozostają kamienie i cząstki złota zowią się *pluczkami*. Są płuczki dla dyamentów, złota i cyny.

W wielu krajach wgląd posuniętych ku północy, w Europie, tudzież w Ameryce Północnej, napotyka się często pojedyncze bryły rozmaitej wielkości, stojące pojedynczo lub kupami, niekiedy długim szeregiem, mniej lub więcej równolegle idące. Te wszystkie zaokrąglone bryły, znajdujące na polach, i używane po większej części do bruku w Niemczech, podobne są do takichże brył w Norwegii i Szwecji; nazywają się one głazami erratycznymi.

§ 66. Pod temi wszystkimi licznymi massami leżą *dawniejsze* warstwy skał, tak nazwane *trzeciej* formacyi; albowiem te w trzecim przeciągu czasu powstały, gdy w dwóch poprzedzających przeciągach jeszcze dawniejsze się utworzyły. Złożone są z gipsu, wapna, piaskowcu, węgla brunatnego, gliny i t. d., zawierają szczątki zwierząt, które różnią się od zwierząt dotąd wspomnianych. Warstwy tych skał są rozmaitej grubości.

§ 67. Do skał dawniejszych pod spodem położonych, do tak nazwanych skał *drugiej* formacyi, w drugim peryodzie czasu utworzonych, za przechód służy miękka i twarda kreda, tudzież należący do niej piaskowiec. Rozciągają się one pod gruntem obszernych krajów. Piaskowiec *n. p.* tworzy Saksą Szwajcaryę. Potem następuje szeroko rozpostarte wapno jurajskie czyli oolitowe, zawierające ogromną w sobie masę skamieniałych koralu, i jest bogate w pieczary. Między temi znajduje się w wielkich warstwach glina. Wszystkie te wapienne i gliniaste massy zawierają znowu cale różne od poprzedzających skamieniałości zwierząt, które od dawna zagięły. Do tego należy jeszcze gips, który podobnie jest bogaty w jaskinie, oraz sól kopalna; tak nazwany kamień wapienny muszlowy, i pstry piaskowiec; łupek miedziany, ciemnobrunatny, bogaty w odciski ryb; piaskowiec czerwony; węgle; wapno górne. Łańcuchy gór z tych skał złożone, zowią się *góry pokładowe*, albo *warstwiane*.

§ 68. Do najdawniejszych *pierwotnych* (pierwszej formacji) skał należą nakoniec: wapno przechodowe, szara wacka i łupek, z których góry np. Harcu są złożone, wraz z szeregiem całkiem różnych gatunków zwierząt, które zaginęły.

Skały te, w znacznej części z okruszyn mass, częścią do szeregu następujących skał należących, powstające, oddzieliwszy się z wody w stanie sproszkowanym, znowu do stałego stanu wróciły. Takimi są wszystkie piaskowce, piaskowiec czerwony, kreda, wapno muszlowe i t. p.

§ 69. Oprócz tych wszystkich skał, które się osadzając z wody, tworzyły, są jeszcze inne skały, które tymże samym nie mogły się tworzyć sposobem, albowiem nie zawierają w sobie żadnych skamieniałości zwierzęcych i roślinnych: te skały tworzyły się z mass raczej przez ogień *roztopionych*, które przez ostudzenie krystaliczne formy przybrały. Do skał przez ogień utworzonych i niepowstających z osadów w wodzie, należą: granit, gneiss, łupek mikowy, wapno ziarniste, łupek talkowy, syenit, porfir, serpentyn, dioryt, bazalt, smołowiec, pumex, trachit, lawa; te skały, być może, w przeciągu wielu tysięcy lat z wnętrza wydobywały się ziemi, tak, jak jeszcze teraz lawa wydobywa się z wulkanów. Składają się głównie z kwarcu, feldspatu, miki, talku, hornblendy, augitu, wapna i t. d., które zgoła nie rozpuszczalne w wodzie, częścią w wielkich piecach hutniczych sztuką otrzywać można. Ponieważ skały te ze spodu się tworzyły, znajdują się przeto pod skałami które się utworzyły z osadów wodnych, o których wyżej była rzecz. Wszakże skały formacji wodnej, przebite są częstokroć skałami formacji ogniowej, i warsty pierwszych podniosły się lub rozerwały się pod działaniem ostatnich. W większych łańcuchach góry ogniowe stanowią środkowe ich jądro i często tworzą najwyższe góry z łańcucha, chociaż góry te w późniejszym czasie na jaw wystąpiły, od czasu tego, w którym góry pokryte warstami podniosły się nad powierzchnię ziemi. Z powodu wielkiego ciepła, które z sobą przyniosły, warsty wapna i piaskowca w tych miejscach w których się skały ogniowego utworu gdzie tych warst dotknęły, lub te warsty przebiły, przerobiły się zupełnie na inne skały.

Skały te *plutonicznemi*; skały zaś pierwsze z wody osadzone, *neptunicznemi* tworami nazwano.

§ 70. Skały obu rodzajów mają w sobie rozpadliny czyli wydrążenia, tak nazwane: *ganki*, *piętra*, *gniazda*, *nerki*, *jądra*, które innemi masami są wypełnione. W tych głównie metalle są zawarte i takich górnik szuka we wnętrzach łańcucha gór. Tak wypełnione rozpadliny są różnej *grubości*. Gdzie na bogaty trafia się *pokład*, tam zwykle za kładą się kopalnia.

§ 71. Warsty skał nie zawsze są poziome, owszem często są pochylone do poziomu, bo albo się podniosły ze spodu, albo na spód opadły, albo w skutek trzęsienia bez ładu zostały wyrzucone. Powiada się zatem, że warsty mniejszy lub większy mają spadek. Gdy warsty długo-

ścią swą kierują się od wschodu na zachód, powiada się że *strychują* od wschodu na zachód. U każdej warsty, warsta na niej oparta zowie się *zawieszoną*, pod nią położona *leżącą*. Poprzeczne końce warst nazwano *głowami szycht*.

§ 72. Plutoniczne, są skałami bezwarstwowemi, nie są nierozzerwaną całością, owszem części ich są szparami *rozłączone*. Szpary te często są foremne; i ztądto powstały słupy graniaste, płyty lub kule. Słupy te są trój- lub dziewięcio-ścienne, proste lub zgięte, do 200 stóp długie; bazalt pięknie okazuje słupy np. w tamie Olbrzymiej w północnej Irlandyi, w grocie Fingala i t. p.

§ 73. *Węgla kamienne* składają się z jednej massy, początku organicznego; pochodzą one z królestwa roślinnego, mianowicie z drzewa i innych części roślinnych, które pod ziemią zagrzebane zostały. Tak nazwane węgle brunatne mają w sobie wiele ziemnych części i nie są tak stare jak pierwsze. — Węgla kamienne leżą w pokładach rozciągających się daleko i w kupach bardzo twardych. Zawierają one w sobie często pięknie zachowane szczątki drzewa, całe pnie, liście i owoce, nadewszystko szczątki olbrzymich paproci, jakie dzisiaj tylko w gorących krajach rosną. Mocne naciskanie ze wszystkich stron, pozbawienie powietrza i ciepła, spowodowały zwęglenie. Nie rzadko muszle i ryby znajdują się wśród węgli. Większa część takich pokładów węgla bywa pokruszona. — Przy wydobywaniu węgla kamiennego szczególnieź zagrażają: zabijające powietrze, zalewy wody, tudzież pożar samychże węgli. Takie pożary nie mają nic spólnego z objawami wulkanicznymi, tylko że ich gorąco sąsiednie skały w żuzle zamienia. Pożary te najczęściej powstają same przez się, zwłaszcza kiedy węgle zawierają w sobie wiele piasku siarczystego, i bardzo trudne są do ugaszenia, jeżeli cała kopalnia nie będzie zalana. — Podług przybliżonego obrachowania, Anglija jeszcze przez kilka tysięcy lat może zaopatrywać Europę w węgle kamienne, w takiej ilości, jak dzisiaj.

RZEKI I JEZIORA.

§ 74.

Nowa Hollandya.

a) Na południowo-wschodnim krańcu:

Murray (czyli Morre), częścią w romantycznym położeniu, tu i owdzie ma brzegi wysokości 200 stóp, płynie od wschodu ku zachodowi, ma ujście ku południowo-zachodowi. Wpadają do niej z lewej strony Murrumbidgee, łącznie z Lachlan z prawej.

Z prawej, Durling.

b) Na zachodniem pobrzeżu:

Rzeka Łabędzia, wpadająca do Oceanu Indyjskiego, 15 mil długości.

c) Na pobrzeżu północném:

Rzeka Wiktoryi, blisko $\frac{3}{4}$ godziny szeroka i 120 stóp głęboka, ma brzegi częścią na 500 stóp wysokie, częścią płaskie, pierwotnym lasem porośnię, przepełniona krokodylami: ma ujście ku północy.

§ 75.

Ameryka Północna.

a) Kraina morza arktycznego czyli biegunowego.

Rzeka Mackenzie albo Liard. Athabasca, albo Górne jezioro, przyjmuje od zachodu idącą z gór Skalistych rzekę Athabasca czyli Elen i płynie dalej, jako rzeka Niewolników, ku północy. Ta przyjmuje od zachodu także z gór skalistych idącą rzekę Undjiga albo Pokoju i płynie potem ku wielkiemu jezioru Niewolników; z niego ma odpływ do Mackenzie, gdzie dalej w dół przyjmuje odpływ z jeziora Niedźwiedziego z prawej strony i wpada w morze Lodowate.

Rzeka Miedziana wychodzi na północ z wielkiego jeziora Niewolników.

b) Kraina Oceanu Wielkiego:

Kwichpack albo Iuna, wychodzi z gór Skalistych i wlewa się w morze Behringa.

Rzeka Fraser, wpada w Ocean, koło wyspy Vancouvera.—Columbia. Na lewo Lewis (czyt. Luis) czyli rzeka Wężowa. Wszystkie trzy spływają z gór Skalistych.

Rzeka Sacramento, wpada do zatoki San Francisco.

Wielkie jezioro Solne.

Rio Colorado, albo rzeka Zafarbowana, wpada do odnogi Kalifornijskiej.

c) Kraina odnogi Hudson.

Churchill (Czorczył) albo Mississippi. Woda jej bierze początek z rzeki Bobrowej i jezior Jeleniego i Bawolego.

Nelson albo Saskatschawan.—Severn, zostaje w związku z jeziorem Winnipeg. Obie biorą swe wody: z wielkiego jeziora Winnipeg, największego w Ameryce północnej, wyjąwszy jezioro krainy ś. Wawrzyńca; dostarczają mu wody dwoma wielkimi ramionami płynącymi z gór Skalistych górna Saskatschawan, tudzież rzeki Łabędzie i Czerwona. Albany, z licznych jezior, zostaje w związku z Severn.

§ 76. Kraina morza Atlantyckiego.

Rzeka ś. Wawrzyńca, odpływa z pięciu wielkich jezior. Z Górnego jeziora, na 560 stóp wysoko położonego, a mającego głębokości 900 stóp, płynie woda do leżących o 17 stóp niżej jezior Michigan i Huron, z ostatniego do leżącego o 12 stóp niżej jeziora Erie. Ztąd Niagara prowadzi do położonego o 312 stóp niżej, jeziora Ontario, z którego wypływa rzeka świętego Wawrzyńca. Ma ona przy ujściu 14 mil szerokości. Na 80 mil przed ujściem nosi już okręta.

Z lewój strony, Ottawa; s. Maurice czyli świętego Maurycego; Saguenay (odpływ z jeziora St. John).

Z prawej, Richelieu, odpływ z wąskiego jeziora Champlain.

Z gór Alleghany spływają:

St. Johns; Connecticut; Hudson; z prawej Mohawk; Delaware, idzie ku odnodze Delaware; Susquehanna, wychodząc od wschodu i zachodopółdnia płynie do odnogi Chesapeake (Czyspik); Potomac, wpada w zachodnie odlewisko odnogi Chesapeake; Roanoke; Savannah.

e) Kraina odnogi Meksykańskiej.

Alabama; tuż przy niej Tombigbee.

Mississippi, wypływa na 1600 stóp wysokości ku zachodowi jeziora Górnego, z jeziora Itasca: bogata jest w wodospady (np. Saint-Anthony 200 mil od źródła, pod 45° szer. półn.) i prądy; corocznie wylewa; utworzyła wielką błotnistą deltę, porośłą nieprzebytym lasem sitowia. Często porywa wielkie odłamy brzegów, wraz z drzewem, które ostreimi pniami (Snecks albo, traczem zwanemi), nie małym niebezpieczeństwem zagrażają żegludze. W dół płyną po tej rzece tak nazwane Arki, w górę zaś tylko statki parowe. Z Nowego Orleanu do Cincinnati droga trwa niekiedy 19 dni, dawniej 10 tygodni.

Z lewój strony, Wiskonsin.

Z lewój, Illinois, na południe jeziora Michigan.

Z prawej Missouri, większa od Mississippi, płynie z gór Skalistych, ma wodę mętną.

Z prawej, Yellowstone, albo rzeka Żółto-kamienna.

Nebraska, powstaje z północnej i południowej rzeki Płaskiej (PlatteFluss).

Kanzas.

Z lewej strony, Ohio, połowę tak długa jak Mississippi, w krainie Alleghany, powstaje z Alleghany i Monongahela.

Z prawej strony, Wabash.

Z lewój, Wielka Kanawha.

Kentucky.

Cumberland.

Tennessee.

Z prawej, Arkansas, większa od Ohio, szeroka, małej wody, spływa z gór Skalistych.

Z prawej strony, Canadia, powstaje z 2 strumieni.

Z prawej strony, Kecheaqueono albo rzeka Czerwona.

Rio Bravo albo Rio del Norte; niekiedy wysycha na znacznej przestrzeni.

f) Kraina morza Antyllów.

San-Juan (Chuan), z jezior Nicaragua i Leon (90 stóp głębokości). Tu łatwo urządzić przekop do Oceanu wielkiego, albo od zatoki Tehuantepec na północ do rzeki Goazocoalco.

KANALY.

Ohio, między rzeką Ohio a jeziorem Erie, 66 mil długości.

Erie kanał, prowadzi do jeziora Erie, zasilany rzeką Mohawk ku wschodowi do Albany, nad zatoką Hudsonską: 80 mil długości.

Chesapeake-Ohio, kanał od Ohio, (właściwie od Monongahela), do Potomac, długości 73 mile.

Kanał Pensylwański między Ohio a Susquehanna, 86 mil długości.

(Odrysować trzeba kartę tego systemu rzecznego, któraby obejmowała zarazem części morza).

§ 77.

Ameryka Południowa.

a) Kraina morza Antyllów.

Rzeka Magdalena, z gór Andów.

Z lewej strony, Cauca.

Jezioro Maracaibo.

b) Kraina morza Atlantyckiego.

Orinoco, z gór Parime, płynie wężykowato, tworzy wielką deltę, a na 100 mil od morza już ma $\frac{1}{2}$ mili geogr. szerokości.

Z gór Andów biorą początek.

Z lewej strony: Guaviare, Meta, Apure, dwie ostatnie mają każda przeszło 100 mil długości.

Essequibo z gór Guyany; z nią mają ujście Mazaruni i Cuyuni.—Demerara.—Berbice.—Corentin.—Surinam.—Marawina.—Oyapoc.

Rzeka Amazonk albo Marańon albo Solimoes, bierze początek jako Tunguragua na wyniosłej płaszczynie Bombon, z jeziora Llauricocha. U podnóża gór Loja spuszcza się ona z wysokości 1150 stóp nad powierzchnią morza przez Skaliste wrota czyli Pongo de Manseriche na równinę, ma spadek na milę $1\frac{3}{4}$ stóp i wpada w ocean Atlantycki, koło równika, dwoma głównymi ramionami, z których południowe nazywa się Para i oblewa wyspę Marajo. Tworzy wiele wysep i corocznie wylewa. Przy ujściu ma szerokości 21 mil. Aż na 120 mil w głąb kraju dają się dostrzegać jej przyływ i odpływ. Na 60 mil w morzu wody tej rzeki różnią się jeszcze od wody morskiej. Jest to największa rzeka na kuli ziemskiej:

Z prawej strony, Huallaga.

— Ucayali, spływa z gór Andów. Na południe od jej źródła jest jezioro Titicaca, z wodą słoną, bez odpływu; przyjmuje w siebie od południa wychodzącą z jeziora Pansa rzekę Desaguadero. Jezioro Titicaca leży na 12,000 stóp nad powierzchnią morza i ma głębokości 800 stóp, a na jego brzegach znajdują się starożytne zabytki budownictwa.

Z lewej strony, Japura albo Caqueta, schodzi z gór Andów.

Z lewej strony: Ucayari albo Pischuna, albo Rio Negro; przez Casiquiare, doniej wpadająca, łączy się z Orinoco.

Z prawej strony, Madeira, powstaje z połączenia się rzek Beni, Mamore, Guapore (najwschodniejsza).

— Tapajos.

— Xingu (Czyngu).

Tocantins, z krainy Brezyljskiej, wpada w rzekę Para.

Z lewej strony, Araguay.

Parnahyba.

San Francisco, z górnych okolic Brezylji.

La Plata albo Srebrna rzeka, przy ujściu ma szerokości 23 mil, składa się z dwóch rzek:

Z lewej strony, Parana, która jako Rio Grande spływa z gór Mantiqueira, i ma długości około 400 mil; bierze w siebie rzeki:

Z prawej strony Paraguay, w górnym swoim biegu tworzy wielkie bagno Jarayes, które w czasie deszczów zamienia się w wielkie jezioro.

— Pilcomayo czyli Aragua—Guassu i Rio Vermejo.

— Rio Salado (rzeka słona).

Z lewej Uruguay, od Serra do Mar.

Cobu-leofu czyli Rio Colorado.

Limay-leofu czyli Rio Negro.

(Odrysonać trzeba kartę, któraby zarazem obejmowała części morza)

§ 78.

Afryka

a) Kraina oceanu Atlantyckiego:

Gariep albo rzeka Oranii, składa się z rzek: Czarniej i Żółtej, Nugariep i Ki-Gariep.

Z prawej strony Kanup albo wielka Rybia rzeka.

Coanza albo Cuenza. Źródło nieznanne.

Congo albo Zaire, w górnym biegu Quango. Źródło nieznanne.

Gabun, wpada w Ocean koło równika.

Djoliba albo Niger, albo Kuwara, w małej części jeszcze nieznanne. Przeszło $\frac{1}{3}$ mili szerokości, dzieli się, przy początku Delt, na ujścia Benin, Wari i Nun albo Kuwara; ostatnie jest największe, 4,000 stóp szerokości. Delta jest bagniskiem porośniętym gęstym lasem Mangrove, które niebezpiecznie powietrze zaraza.

Z prawej strony Tschadda (Czadda) albo Binue.

Gambia, z górnej Senegambii, 400 mil długości.

Senegal, z 2 rzek źródłowych, z tamtądże.

b) Kraina morza Śródziemnego;

Nil; składa się z dwóch rzek źródłowych:

Z lewej strony Bahr-el-Abjad, biały Nil, na południe od 9° zwany Tubiri.

Z prawej strony, Bahr-el-Assek, Nil błękitny, przerzyna jezioro

Tzana albo Dembea; ma ledwie $\frac{1}{2}$ wody co poprzedni, ale wylewa daleko więcej.

Z prawej strony Atbara albo Takazze.

c) Kraina morza Indyjskiego.

Zambesi, to jest rzeka Rybia, jako Cuama i Luabo ma ujście, idzie przez Lupata-Pass ku pobrażu.

Wielka rzeka Visch, na przykładku Dobrzej Nadziei.

J E Z I O R A.

Tsad; ku południowi wpada doń Schoari.

Tzana, z którego wychodzi Nil błękitny.

Ukerewe, od równika ku południowi rozciągające się, prawdopodobnie największe z Afrykańskich jezior środkowych.

Udzidzi, na południo-zachód poprzedniego.

Njassa, na południo-wschód od poprzedniego.

Ngami.

(Odrysować trzeba kartę, równie jak części morza).

§ 79.

Azja.

a) Kraina północnego morza Lodowatego.

Ob albo Ob', z gór Altajskich; wpada w odnogę Obską.

Z lewej strony Irtysz, z Altajskich gór; wychodzi z jeziora Dsaissang.

Z lewej Iszym.

— Tobol.

Jenisséj, z gór Altajskich; wpada w odnogę Jenissejską.

Z prawej strony Angara albo górna Tunguska, przerzyna jezioro Bajkał które wody swoje otrzymuje głównie z rzeki Selengi.

Z prawej: średnia Tunguska.

Z prawej: dolna Tunguska.

Lena, wypływa od zachodu jeziora Bajkał: tworzy wielką Deltę.

Z prawej: Witim, Olekma; obie biorą początek w górach Dżukdzur.

Z prawej: Aldan, z gór Jabłonnych.

Z lewej: Wiluj.

Indygirka; Kołyma; obie pochodzą z gór Stanowych.

b) Kraina oceanu Spokojnego.

Anadyr.

Amur albo Saghalin-Ula; powstaje z połączenia się wypływających z Ingody i Ononu rzek Szyłka i Ker-ulun-Argun, z gór Kentei; wpada do oceanu na przeciw wyspy Saghalin.

Z prawej: Sungari.

Hwang-ho albo Żółta rzeka, z gór Bajan Kharat; jest bardzo bystra, i corocznie wylewa szeroko; wpada w morze Żółte.

Yang-tze-kiang albo rzeka Błękitna; także wpada w morze Żółte.

Z poprzedzającą łączy się u Deltę przy ujściu kanałem Cesarским długości 140 mil.

Ssi-Kiang, albo Tygrys, od Nau-ling.

Me-khong albo Kambodja; źródło niewiadome.

Me-nam, wpada w odnogę Syamską.

§ 80.

Kraina morza Indyjskiego.

Ssaluän; wpada w odnogę Pegu.

Irawaddi; wpada do tejże odnogi i tworzy wielką Deltę.

Brahmaputra; górna jej część nazywa się Jaru-zang-bo. Spływa z północnego stoku gór Himalaya, idzie w poprzek tych gór i wpada w Deltę Gangesu.

Ganges bierze początek z góry Dżawahir w Himalaja, przebiega hindostańską płaską krainę i tworzy wielką Deltę, bieg jego ciągle się zmienia; błotniste pobrzeża zwane Sunderbunds zarosłe nieprzebytym gęstym olbrzymim sitowiem; zachodnie ramię ujścia zowie się Hugly; po nim mogą pływać okręty aż na 50 mil.

Z prawej: Djamna.

Mahanadi.

Godawari, bierze początek w zachodnich górach Ghatta.

Kistna albo Kryszna, z zachodnich gór Ghatta. — Kawéri, także.

Tapti, Narmada albo Nerbudda, wpada do odnogi Cambaja.

Sindhu albo Jndus, bierze początek na północnym stoku gór Himalaya, i tworzy wielką Deltę.

Z prawej strony, Kabul.

Z lewej, Pandshnad, powstaje z połączenia się Trimab i Satladji albo Satudra (Zaradrus), z których pierwszą składają Djelam (Hydaspes), Tschináb (Acesines) i Rawi (Hydraotes). Terzeki przerzynają Panschab czyli krainę Pięciu rzek.

Eufkrat albo Furat i Tygrys; pochodzą z Armeńskiego górnego kraju i łączą się z sobą w Schatt-el-Arab, którego deltę woda przez 6 miesięcy zalewa.

d) Kraina morza Śródziemnego.

Orontes, bierze początek w górach Libanu. — Leontes, także.

Menderes albo Meander.

Rion albo Phasis.

e) Kraina morza Czarnego.

Kyzyl-Irmak.

§ 81. Stepowe rzeki, jeziora i morza.

Morze Kaspjskie, bez przyływu i odpływu, 6,200 mil kwadr. 76 stóp pod powierzchnią morza.

Jezioro albo morze Aral (to jest Wyspie jezioro), 1,124 mil kwadr., 110 stóp nad Kaspjskim morzem.

Kur, bierze początek na Kaukazie i wpada do morza Kaspjskiego.

Z prawej strony, Aras (Araxes), z górnej części Armenii.

Ural, z gór Uralskich, wpada do morza Kaspijskiego.

Amu-Darja (Oxus), z Hindu-Kusch.

Syr-Darja (Jaxartes), z Thian-Schan. Obie wpadają do jeziora Aral.

Hilmend, wpada do jeziora Hamun, płynie w Afganistanie.

Jordan, wpada do głębokiego na 1,700 stóp morza Martwego, które na 1,235 stóp leży niżej morza Śródziemnego. Bierze początek w Hermon, tworzy jezioro Merom, idzie do jeziora Genezareth (morze Galilejskie), które leży na 700 stóp niżej morza Śródziemnego.

Tarim, wpada do Lop-Noor (jezioro Lop). Jego źródło bierze początek w Bolortagh.

Tschui, bierze początek w bliskości jeziora Issi-Kul.

Ili, wpada do jeziora Balchasch.

Jezioro Wan, na południe źródła Eufratu.—Urumia, albo jezioro Tabriz, właściwie Schahi, na południo-wschód poprzedzającego. Oba mają wodę słoną.—Tengri-Noor w Tybecie.—Khukhu-Noor.

(Trzeba odrysować kartę, wraz z częściami morza).

Europa (zobacz niżej).

§ 82. Przegląd długości rzek, z zaliczeniem ich zagięć czyli krzywizn, tudzież przestrzeni tychże rzek:

	mil kwadr.	długości mil.
Rzeka Amazonk	126,150?	720
Mississipi-Missouri	61,400	948
Ob	57,800	580
La Plata	55,100	480
Yang-tze-kiang	35,700	670
Jenissej	49,033	748
Lena	37,150	605
Amur	36,430	580
Hwang-ho	33,000	500?
Nil	32,600?	600?
Wołga	24,840	470
Jndus	17,500	400
Rzeka Śgo Wawrzyńca	18,600	430
Orinoco	15,750	280
Ganges	27,030	350
Syr	5,660?	300
Eufrat	12,230	380
Amu	12,100	350
Tarim	11,100	270
Irawaddi	12,100	237
Senegal	25,600	248

Ź R Ó D Ł A.

§ 83. Źródła biorą swoje wodę z powietrza, z którego ona wydzieła się albo spada jako obłoki, rosa, mgła, deszcz albo śnieg. Szczególniej góry przyjmują w siebie wiele tak spadającej wody, która wsiąka w ziemię, jak to mianowicie w kopalniach widzieć się daje, przeciska się pomiędzy kamienie i u podnóża gór, nawet na dnie rzeki lub morza, z otworów jako źródło wytryska.

§ 84. Większa część takiej wody płynie wewnątrz ziemi, nie wychodząc na wierzch. Jeżeli się prześwidruje gdzie otwór, podnosi się ona w górę i wytryska tym otworem. Podobne studnie były najprzód we Francyi, w hrabstwie Artois wykopywane, i dla tego nazwane są studniami Artezyjskimi. Swidrowano aż do bardzo znacznej głębokości, i tym sposobem okolice, które były ubogie w wodę, jak naprzykład pustynie między Nilem a morzem Czerwonem, zostały zaopatrzone w studnie obfite wodą. Jedna taka studnia w górach Pirenejskich dostarcza w ciągu minuty 1780 kwart. W Rüdersdorf pod Berlinem ma głębokości 880 stóp. W Congé nad Cher głębokości 982 stóp, i w ciągu minuty dostarcza 3,540 kwart, to jest tyle ile mała rzeczka. Studnia w Wirzburgu głęboka na 200 stóp, wytryska na 36 stóp w górę. Studnia Grenelle w Paryżu ma głębokości 1686 stóp; w Neusalzwerk 2,144 (najgłębsza); w Luxemburgskiem 2,066 stóp.

§ 85. Zwykle woda pomiędzy warstami ziemi rozpuszcza nieco w sobie niektóre jej cząstki; jeżeli pewne materyje lub pewną ilość tychże zawiera w sobie, taka woda zowie się mineralną, czyli wodą zdrowia. Te wody mineralne naśladowane bywają sztucznie, rozpuszczając takąż samą ilość pierwiastków w wodzie, jaka znajduje się w naturalnych wodach mineralnych. Wody mineralne dzielą się na kwaśne, słone (z których sól wydobywać się daje), Glaubersko-słone (Karlsbad, Marienbad), z gazem kwasu węglowego (Karlsbad, Vichy, Selcerska, Pyrmont, Spaa, Ems, Schwalbach i t. d.). Gorzko-słone, które sąrzadsze, i siarczane. Pierwsze, do których należą także wody żelazne, zawierają w sobie w większej części kwas węglowy; w niektórych znajduje się kwas siarczany, jak naprzykład w rzece Octowej w Ameryce południowej; albo kwas solny, jak niektóre we Włoszech.

§ 86. Są zdroje, zwłaszcza w okolicach wulkanicznych, które wydzielają z siebie olej skalny albo naftę i od niego biorą swe nazwisko. Takie znajdują się na brzegach morza Kaspijskiego, w Krymie, na wyspie Trinidad, we Włoszech górnych, w Zante i t. p. Są także wody saletrzone, n. p. w Węgrzech, gdzie jest ich najwięcej, i w ziemi Siedmiogrodzkiej. Zdroje cementowe mają w sobie siarczan miedzi; białe żelazo tu włożone, zaraz powleka miedź czerwona. Takie znajdują się w Węgrzech, w Szwecyi, w górach Harz i t. d. Nareszcie nazywają inkrustowanemi czyli skorupiastemi wodami, które w wodach swoich zawierają wapno, krzemionkę i te cząstki osiadają na włożonych tu cia-

łach, jak tuff albo zyndra. Takich najwięcej jest we Włoszech, we Francyi środkowej, w Karlsbad, Akwisgranie i t. d.

87. Wiele zdrojowisk bierze początek w znacznej głębokości, gdzie ciepło jest bardzo wysokie, i dla tego dostarczają one gorącej wody. Takie gorące źródła, które nigdy swojej temperatury nie zmieniają, a zawsze mają w sobie obce cząstki, bardzo są liczne (we Francyi 104, we Włoszech 67). Znajdują się one w Akwisgranie (do $45\frac{1}{2}$ R. ciepła), w Karlsbad (do 60° R.), w Teplitz, czyli Cieplicach, ($39\frac{1}{2}$ R.), w Warmbrunn (32° R.). Najwspanialszy jest wodotrysk gorący na wyspie Islandyi, zwany Geysir czyli Gejzer. Z otworu mającego 200 stóp średnicy i 25 do 30 stóp wysokości, wytryska co 24 do 30 godzin promień wody 9 stóp średnicy, 50 do 100 stóp wysokości, przez krótki czas. Woda jest wrząca i ma 127° C. ciepła. Blisko tego wodotrysku jest drugi zwany Strokkur, którego woda mająca 114° ciepła, z otworu 40 stóp głębokości, co 2 lub 3 dni wytryska, a niezliczone małe wytryski znajdują się w pobliżu. Dwa pierwsze źródła pochodzą z wierzchołków gór z tufu krzemienistego, który w ich wodach się osadza.

§ 88. Zdroje albo źródła, które czasowo płyną, potem ustają i znów się zaczynają, nazywają się perjodycznymi albo przerywanymi. Takie przerwy zawsze bywają jednostajnej długości.

R Z E K I.

§ 89. Woda źródłana tworzy strumień; kilka z nich połączonych składają rzekę, a tych kilka wielką rzekę. Główna rzeka przyjmuje w siebie boczne rzeki; z pomiędzy wszystkich, które z sobą zlewają się, ta zatrzymuje swe nazwisko i mianuje się rzeką główną, która jest największa lub najodległej ma swoje źródło. Ale częste są od tego wyjątki. Cały obwód do którego należą wszystkie źródła, które wody swe toczą do rzeki głównej, nazywa się krainą rzeczną (kraina Elby czyli Laby ma 2,620 mil kwadr., Renu 4,030, Dunaju 14,630 mil kwadr.).

§ 90. Pomiędzy źródłami, które do sąsiednich sobie krain rzecznych należą (krain przez sieć rzek zajmowanych), przechodzi linja *rozdziálu*, na której tu i owdzie znajdują się miejsca dogodne do przenoszenia małych łodzi i towarów prowadzonych wodą, chcąc przejść z jednego układu spławów na układ drugi. Linjami rozdziálu bardzo wielkich rzek, rzadko kiedy są wielkie łańcuchy gór, owszem na żaden łańcuch gór niekiedy tam natrafić niepodobna, jak to np. w wielu miejscach Syberyi. W ogólności kierunek rzek nie przypada w kierunku łańcuchów gór, często nawet na dolinie rzeki łańcuchy gór przecinają się między sobą. Niekiedy dwie krainy rzeczne zostają z sobą w naturalnym związku, jak np. rzeka Amazonek i Orinoco; z ostatniej idzie do 260 mil długości Casiquiare do Rio-Negro; w Indyach tylnych Menam, za pośrednictwem Anam, łączy się z Kambodja. Takie po-

łączenia następują niekiedy skutkiem ulewnych deszczów, np. między rzekami Mississipi i świętego Wawrzyńca, i wtedy można na statkach przez Illinois dostać się z jednej na drugą.

§ 91. Rzeka ma swoje łożysko; najgłębsza jej część zowie się korytem. Różnica wysokości dwóch punktów jej powierzchni w rozmaitych miejscach jej biegu, nazywa się spadkiem.

§ 92. Nazywają brzeźnemi rzekami takie, które na równinie biorą początek i zaraz w morze wpadają, lub też wprost z góry wpadają w morze; rzeki stepowe są te, które płyną wśród płaszczyny i wpadają w jeziora lub morza, albo znikają wśród piasków.

§ 93. W większej części innych rzek rozróżniamy: 1) Bieg górny. Ten zwykle bywa spadzisty czyli pochyły, brzegi ma strome, łożysko wąskie; znajduje się przeto w górach, lub dolinach przegradzających góry. 2) Bieg średni, gdzie łożysko jest szersze, brzegi mniej strome, i woda płynie wężykowato po dolinie. 3) Bieg dolny, gdzie spadku już nie ma i woda płynie prawie poziomo (rzeka Amazonek ma na milę 1 cal spadku), daleko i szeroko, brzegi są nie wysokie, woda rozdziela się na ramiona czyli odnogi, działanie przyływu i odpływu staje się widocznijszem. Ale nie we wszystkich rzekach dają się rozróżnić te trzy części ich biegu.

§ 94. Szczególniej rozgałęziają się rzeki w bliskości swego ujścia do morza, jeziora lub nawet do większej od siebie rzeki, gdzie wszelki muł, piasek i zwir, niesione przez siebie osadzają, i tym sposobem przysparzają ziemi. Trójkątna przestrzeń ziemi między dwoma krańcowemi ramionami ujścia nazywa się Delta. Takie delty mają: Nil (400 mil kwadr.), Dunaj, Lena, Orinoco, połączone rzeki Eufrat i Tygrys, Ganges i Burremputer, Hwangho i Yang-tze-kiang, Ren i Moza, Dunaj i Prut. Przy innych rzekach ujście morza wciska się w kształcie trójkąta pomiędzy ląd, jak np. przy Elbie, Tamizie, Severn, Ob, Jenissiej, rzece ś. Wawrzyńca. i t. d. — Płaskie, w czasie przyływu morza zalewane, a podczas odpływu czyli opadania szlamem naniesione wklęsłości Delty, nazywają się Lagunami.

§ 95. Przy ujściu niektórych rzek ciągną się równolegle z brzegiem wąskie przesmyki, które u brzegów morza Bałtyckiego nazywają się Neerung, u morza Adryatyckiego Lido; oddziela je od morza zatoka zwana Haff albo Liman.

§ 96. Wielkie wezbrania wód w ich łożyskach, albo powódzie powstają z puszczania lodów, ulewnych deszczów i tajenia śniegów w górach, albo też z przyczyny wiatrów gwałtownych, które wieją przeciw wodzie i daleko w głąb niej pędzą wodę morską. Rzeki w klimatach gorących występują z brzegów w pewnych oznaczonych czasach i użyniają przyległe okolice, jak np. Nil, Ganges, Indus, Ssaluan, Hwangho, Yang-tze-kiang, rzeka Amazonek, Orinoco, La Plata, Senegal, Niger, Oranie-River i t. d.

§ 97. Przy ujściu rzek zmienia się masa i wysokość wody, stosownie do stanu morza; gdy się podnosi morze, wtedy zatrzymuje wodę rzeczną i wzdyma, a opadając, z równą szybkością przepuszcza rzekę napowrót. Opadanie trwa dłużej przy ujściu, niżeli przyływ morza. To zjawisko bardzo jest niebezpiecznym na Gangesie; nader zaś wspomniałe na rzece Amazonek.

§ 98. Wodospady, katarakty, powstają głównie w górnym biegu rzeki, gdy nagle w jej łożysku trafią się strome skały czyli porohy. Największy wodospad jest na rzece Niagara w Ameryce północnej; ma 153 stopy wysokości, a 1,141 szerokości. Przez kruszenie się skał po nad które przepływa, cofa się wstecz corocznie blisko o jedną stopę (nie zaś o 3 stopy w ciągu jednego stulecia), i dla tego w górnej części gdzie leży jezioro Erie, jest wyłobiona skalista dolina o stromych ścianach, mająca 3 mile geogr. długości, 300 stóp głębokości i 400 do 800 stóp szerokości, nad czem rzeka Niagara lat 60,000, jeżeli nie więcej, pracować musiała. — Wodospad Staubbach ma 900 stóp wysokości; Ren pod Szafluzą 60 do 70 wysokości i 300 szerokości; Velino pod Terni we Włoszech, 1,063 wysokości; Børing w Norwegii 900 wysokości; Tequendama w Ameryce południowej, pod Bogota 525 wysokości. — Jeżeli progi nie są strome, ale niskie i wąskie, lub gdzie tylko skały stoja na przeszkodzie, wtedy powstaje wir albo prąd.

§ 99. W niektórych okolicach, rzeki płyną pod ziemią na przestrzeni milowej. Mnóstwo takich znajduje się w północno-wschodnich okolicach Adryjatyckiego morza, wiele w Normandyi, Grecyi i t. d. Rodan znika na czas niejaki poniżej Genewy; Guadiana w Hiszpanii i t. d. Tu i owdzie rzeka wychodzi ze skały, jakby nie miała widocznego źródła, jak Sorgue we Francyi południowej, pod Awenijonem.

§ 100. Rzeki unoszą w swoim biegu kamienie, żwir, piasek; masy ziemi składające się ze zgnitych szczątków zwierzęcych lub roślinnych, a w znacznej części z wymoczków, nazywają szlamem, mułem, i osadem.

J E Z I O R A.

§ 101. Jeziorem nazywa się masa wody, opasana do koła lądem, jeżeli nie jest bardzo szczupła albo wązka; sztucznie wykopane jezioro, nazywa się stawem, sadzawką. Jeziora albo mają odpływ, albo nie mają; biorą wodę swoją albo z rzeki, albo ze źródła, znajdującego się na ich dnie. Im większa jest powierzchnia wód, tém więcej się ulatnia czyli paruje. *Haki* albo ławy na jeziorze tam się tworzą, gdzie strumień z gór spływając i unosząc w sobie wiele piasku i gruzu, do jeziora wpada i te masy osadza, z czego w wielu razach zwolna tworzą się wyspy. To samo dzieje się, gdy woda wypływa z takiego jeziora, do którego woda ze wszystkich stron spływając, ma pędy przeciwne i osad ze wzajemnego ścierania się wód, tworzy się.

§ 102. W wielu miejscach znajdują się wyraźne ślady, że przed

łaty znajdowało się tam jezioro, które później nowo utworzonym w okolicach otworem spłynęło. Taką jest np. środkowa część biegu Renu, część dolnej Elby w Czechach, dolina Saony na północ Lyonu. Ohio, Hudson, Orinoco, rzeki spływające z gór Himalaya, przedstawiają podobne zjawiska. Niektóre jeziora znajdują się jeszcze w stanie odpływu i powierzchnia ich coraz bardziej zniża się, jak np. wielkie jeziora w Ameryce południowej, które dostarczają wód swych rzece ś-go Wawrzyńca. Inne jeziora jawnie odpływ miały, jak np. Platten, Neusiedler, Aralskie. Twierdzić można że w wielu miejscach, gdzie dzisiaj tylko bagna, albo szereg małych jeziorok znajduje się, niegdyś było wielkie jezioro, które powoli spłynęło.

§ 103. Barwa jezior jest bardzo rozmaita, gdyż zależy w części od barwy ich gruntu; podobnież i przezroczystość onych. Górne jezioro w Ameryce północnej i jeziora w Norwegii, są czyste i przezroczyste, aż do wielkiej głębokości. Zupełnie czystym prawie żadne jezioro być nie może; gdyż wpadające do nich wody, przynoszą z sobą nieczystości, które osiadają na dnie, a tylko czysta woda ulatnia się czyli paruje.

§ 104. Często znajdują się jeziora słone, zwłaszcza w północnej połowie Azyi; nawet morze Kaspijskie, które prawie tak jest obszerne, jak morze Bałtyckie ($\frac{5}{6}$ jego wielkości), i jeziora w pobliskich jemu równinach, są słone, i wiele z nich dostarcza obficie soli, jak np. Inderskie i Eltońskie, w okolicach morza Kaspijskiego. Tu się znajdują jeziora, tak bogato pokryte solą wśród lata, że zdaje się iż są śniegiem przyobleczone. Woda w morzu Martwym jest niezmiernie słona i gorzka. Jezioro słone w Kalifornii ma może najwięcej soli ze wszystkich. — Osobliwsze są jeziora w Egipcie, z których wydobywa się obficie węglan sody pomieszany z siarczanem sody (natron); podobnież jeziora znajdują się i w Węgrzech.

§ 105. Cyrkniekie jezioro (Zirknitzer-see) w Karnioli (w Austrii), o milę od miasteczka Adelsberg, zajmuje spód doliny leżącej u stóp gór Sliwina i Jawornik, zewnątrz jest zamknięte, a gdy wody jego najwyżej się podnoszą i rozleją, powierzchnia jeziora wynosi 8 mil kwadr. Głębokie jest na 9 łokci, na niem leżą cztery wysepki, na największej znajduje się wioska Otok. Dno jeziora krzemienisto-wapienne, ma około czterdziestu otworów, przez które w pewnych czasach w ciągu roku wody sączą się i znikają, ukazując się nagle w innych miejscach; zdarza się to mianowicie w latach bardzo suchych; miejsca któreimi znika jezioro, widoczne są nawet w czasie stania wód. Podczas nikienia swego, jezioro występuje mianowicie w dolinie Lublany (Lajbach), gdzie tworzy czasowe jeziora Bystryca i Baronica. W epoce gwałtownych deszczów toż samo się powtarza; lecz gdy z powodu nadzwyczajnego napływu, szpary i szczeliny jeziora nie mogą jej pochłoniąć, gdy wszystkie podziemne komunikacje są przepełnione, następuje silny wylew. Zupełne zniknięcie jeziora miało miejsce od Stycznia 1834 do Lutego 1835.

W czasie zniknięcia, mieszkańcy rzucają się do połowu ryb, pozostałych na gruncie w ogromnej ilości, oraz polują na wodne ptastwo. Zwykle w Czerwcu jezioro ukrywa się na krótki czas. — W jeziorze Kopais, w Grecyi, zbiera się woda, a potem odpływa powoli przez góry, kanałami podziemnymi do morza.

Atmosfera.

§ 106. Powietrze zewsząd otaczające ziemię i rozciągające się na 10 mil w górę, jest mieszaniną azotu i gazu kwasorodnego (na 79 objętości azotu 21 objętości gazu kwasorodnego). Oprócz tego, zawiera jeszcze w sobie małą ilość gazu kwasu węglowego, ammoniak w stanie lotnym, tudzież mniej lub więcej pary wodnej. Potężna ta powłoka powietrzna własnym ciężarem wywiera ciśnienie na ziemię, w stosunku $14\frac{1}{2}$ funtów na jeden cal kwadratowy.

§ 107. Ciepło od słońca przechodzące w powietrze, mierzy się termometrem. Stopień ciepła, w różnych miejscach na powierzchni ziemi w różnych nad nią wysokościach, i w różnych porach dnia i roku, jest różny. Zależy on bowiem od kąta pod jakim promienie światła padają; od trwałości działania promieni; od przezroczystości nieba; od łatwości z jaką powierzchnia pochłania w sobie ciepło lub oddaje powietrzu. Co ziemia i powietrze w ciepłe zyskuje w ciągu dnia od słońca, traci to w nocy; ztąd to największe zimna zawsze podczas wschodu słońca, największe zaś gorąca po południu.

§ 108. Oś ziemi (§ 7) jest nachylona do drogi ziemskiej. Jeżeliby oś była prostopadłą do drogi, promienie światła byłyby prostopadłymi pod równikiem (*), styczonymi zaś pod biegunami nieba, do ziemi. Od równika postępując ku biegunom, pod równymi między sobą szerokościami, tak na półkuli północnej jako też i południowej, promienie światła padałyby pod równymi kątami i tę samą miałyby moc ogrzewania. Lecz że oś ziemi jest pochylona do drogi, przeto zupełnie inny następuje podział ciepła, tudzież różne długości dni i nocy zachodzą koniecznie. Koło szerokości poprowadzone pod $23, \frac{1}{2}^{\circ}$ szerokości północnej względem równika, nazywa się *zwrotnikiem północnym* czyli *zwrotnikiem raka*; koło zaś leżące w odległości $23 \frac{1}{2}, 0$ na południowej półkuli względem równika, nazywa się *zwrotnikiem południowym* czyli *zwrotnikiem koziorożca*. Koła szerokości odległe o $23 \frac{1}{2}, 0$ od biegunów nazywają się *kołami biegunowymi, północnym i południowym*. We wszystkich punktach między kołem biegunowym i zwrotnikiem tegoż samego imienia, słońce w ciągu roku nie wznosi się nigdy do zenitu. Na kole biegunowym słońce albo zupełnie niewidoczne, albo wznosi się najwyżej do 47° nad poziom (**). Różne przeto okolice ogrzewają się zupełnie w różny sposób; jakoż, pas ziemi między dwoma zwrotnikami, którego szerokość

*) Niebieskim (przyp. tłumacza).

**) (Od okręgu koła biegunowego postępując do jego bieguna, wysokości największe zmieniają się od 47° (właściwie $46^{\circ} 56'$) do $23^{\circ} 28'$ (przyp. Tłum.)

trzyma 692 mil, i ma w sobie $\frac{5}{13}$ suchego ładu, otrzymuje najwięcej ciepła i dla téj przyczyny nazywa się *strefą gorącą*. Z okolic do téj strefy należących, na Afrykę przypada 15, na Amerykę 10, na Azyę 8 części równych. Dwa pasy między zwrotnikami a kołami biegunowemi, obejmujące sobą połowę powierzchni ziemi przez przybliżenie, mniej otrzymują ciepła i są tak nazwanemi *strefami umiarkowanemi* (na strefę umiarkowaną w Azyi i Europie przypada $\frac{3}{10}$ całego suchego ładu); pas kołem biegunowem ograniczony, $\frac{1}{10}$ blisko stałego ładu, najmniej otrzymuje ciepła, i dla tego nazywa się *strefą zimną*.

§ 109. Sama tylko strefa gorąca ogrzewa się prawie jednostajnie, bo tam dni są prawie równe pomiędzy sobą. Pod strefą zimną, po *zimie* przeszło pół roku trwającej, nagle następuje krótkie lecz gorące *lato*. Pod strefami umiarkowanemi, dwie pory roku, *wiosna* i *jesień*, dają łagodniejsze przejście od pory gorącej do zimnej. Gdy ziemia ma takie położenie, iż oba bieguny mają swe odległości od słońca równe, gdy dzień i noc na całej ziemi są trwałości równych (mianowicie 21 Marca, albo 23 Września) wtenczas wiosna zaczyna się dla północnej umiarkowanej strefy, jesień dla południowej; albo jesień dla północnej, wiosna zaś dla południowej; przeciwnie (22 Czerwca, albo 22 Grudnia), gdy jeden z biegunów najbardziej oddalił się od słońca, lato zaczyna się dla północnej umiarkowanej strefy, zima dla południowej; albo zima dla północnej, lato zaś dla południowej. Temperatura więc miejsca na ziemi zawisła głównie od *szerokości geograficznej tegoż miejsca*, bo do téj ostatniej pory roku się stosują.

§ 110. Z pomiędzy wielu przyczyn dających różne stopnie ciepła na ziemi, dwie są najgłówniejsze: *geograficzna szerokość miejsca*, tudzież *sąsiedztwo morza*. Morze bowiem raz pochłonawszy ciepło i dłużej je w sobie niż grunt zatrzymując, mało co w ogólności zmienia swą temperaturę, i w jednostajnym stopniu ogrzania nad morzem położone utrzymuje kraje. Rozróżniamy więc *klimat nad morzem leżących krajów*, wilgotny i jednostajny, który ma chłodne lata i ciepłe zimy, od *klimatu wśród ładu położonych krajów* suchego i zmiennego, który sprowadza mroźne zimy i gorące lata. Na temperaturę miejsca znacznie też wpływają stosunki miejsca do okoliczności otaczających, jakimi są: *wyniesienie nad powierzchnią morza*; im wyżej wznosimy się w górę, tem większego doświadczamy zimna, tak iż na każdej odległości 750 stóp w kierunku pionowym, postępując z dołu w górę traci się 1° Cels. (setkowego podziału); — *wysokie góry*, pomiędzy którymi przechodzące wiatry stają się chłodniejszymi; w których powietrze zimnych lub gorących wiatrów przechodzi do spoczynku; z których, wysokości, nakoniec na doliny prądy spływają zimnego powietrza; — *wielkie lasy* są przeszkodą, że grunta nabyte raz ciepło, nie tak rychło, jak grunta огоłocone z lasów, tracą; — wreszcie *blotnisty lub piaszczysty skład gruntu*.

§ 111. Obserwując stopień ciepła co godzina albo w godzinach oznaczonych codziennie, można otrzymać *średnią temperaturę* miejsca.

Taką byłaby właśnie temperatura, gdyby temperatura miejsca tego wcale się nie zmieniała. Jakoż, średnia temperatura jest np. u Sgo Gortarda — $0^{\circ} 84$ R; w Petersburgu $+ 3^{\circ} 38$; w Krakowie $+ 6^{\circ} 71$; w Berlinie $+ 7^{\circ} 18$; w Wiedniu $+ 8^{\circ} 46$; w Medyolanie $+ 10^{\circ} 03$; w Rzymie $+ 12^{\circ} 66$; w mieście Cap $+ 15^{\circ} 32$; w Hawanie $+ 20^{\circ} 07$. Można też znaleźć średnią temperaturę każdego miesiąca, lata, zimy, i t. d.

Średnie temperatury w różnych okolicach koniecznie różnią się znacznie pomiędzy sobą. Między zwrotnikami, temperatura średnia pojedynczych miesięcy mało od średniej temperatury roku różna. Lecz ku biegunom temperatura średnia zimy, coraz więcej od temperatury średniej lata, i chociaż tam słońce wznosi się do małej wysokości nad poziom i promienie ukośnie padają, atoli słońce z wielką wytrzymałością działa; ztąd to gorące lata pod znacznymi szerokościami. W Grenlandyi smoła podczas lata topi się na okrętach. Na wyspie najbardziej wysuniętej na południe z gromady wysp Lofoden, najdłuższy dzień trwa 1 miesiąc, w Bootyi Felix w Ameryce Północnej (pod szerokością 70° północną) 2 miesiące, pod 73° szerokości północnej 3 miesiące, na Szpicbergu 4 miesiące, na morzu Lodowatym ku północnemu biegunowi 5 miesięcy, na biegunie 6 miesięcy.

§ 112. Wyznaczywszy średnią temperaturę miejsc na ziemi, w znacznej liczbie obranych, te które z nich mają tężsamą temperaturę, na karcie linijami połączyć można w tym celu, aby rozchodzenie się ciepła w sposób wystawić zmysłowy. Linije takowe nazywają się *linijami równych temperatur, izotermami*; odstępują one mniej lub więcej od kół szerokości, tak, że nie samego równika punkta, lecz wewnątrz strefy pomiędzy-zwrotnikowej, na wielkim lądzie położone punkta są najbardziej ogrzane; tudzież nie sam biegun, lecz przy biegunie północnym wewnątrz wielkiego lądu znajdujące się punkta są najbardziej oziębione. Można przeto poprowadzić linije równych temperatur, mianowicie:— 10° , 0° , $+ 1^{\circ}$, $+ 5^{\circ}$, $+ 15^{\circ}$, $+ 25^{\circ}$, $+ 27^{\circ}$, Cels., i t. d.

Również można poprowadzić linije równych temperatur gruntu, albo równych temperatur źródeł; albo linije równych temperatur letnich, zimowych i t. d.

§ 113. Około bieguna, w różnych od tego punktu odległościach, śniegi nie topnieją w ciągu roku. Podobna *granica śniegów* znajduje się, postępując w górę; i tam znajdzie się okolica, której średnia temperatura= 0° , w sąsiedztwie tej śniegi nie topnieją w ciągu roku; dla tej przyczyny, wysokie góry są pokryte śniegiem. Wewnątrz strefy biegunowej granica śniegów leży więc w tej wysokości, w jakiej wysokości jest powierzchnia morza; im więcej zbliżamy się do równika, tem wyżej na górę wstępować trzeba, aby tej osiągnąć granicy. Na wielu pa-smach gór granica ta z jednej strony jest położona wyżej niż z drugiej, gdy jedną np. stronę ciepłe więcej ogrzewają wiatry, albo gdy jedna strona na wilgotniejsze jest wystawiona wiatry niż druga.

W ogólności, półkula południowa jest znacznie zimniejsza, i pory dnia i roku mniej się różnią co do temperatury, niż na półkuli północnej. Zasada jest większa ilość wody. Brzegi wschodnie pod szerokościami znacznie na północ posuniętymi, zimniejsze są niż zachodnie.

§ 114. Powietrze zawiera w sobie *wilgoć* czyli *parę wody*, im więcej ogrzane tem więcej zawiera w sobie pary. Gdy się oziębia, część pary osadza się wbanieczkach mgły lub kroplach; gdy osiadanie pary jest gwałtowne, następuje mocne rozwinięcie elektryczności, burza. Powietrze w okolicach wilgotnych i nad morzem leżących, najwięcej w sobie zawiera pary; powietrze okolic obszernych suchych, najmniej. W nocy, kiedy powietrze jest najzimniejsze, opada *rosa*; ta gdy skrępnie zowie się *śronem*. *Chmury* są mgłą, w znacznej wysokości unoszącą się w powietrzu; *mgła* jest chmurą rozpostartą na ziemi. Bańki mgły zbierają się w krople deszczu. Gdy prąd gorącego powietrza oziębia się, bądź to podnosząc się w górę, bądź spotykając się z innym prądem oziębionego powietrza, tworzą się chmury i padają deszcze; gdy oziębienie jest znaczne, ze skrępiłych banieczek mgły tworzą się płatki *śniegu*, albo z kropli tworzą się ziarna *gradu*.

§ 115. *Ilości osadu* pod różnemi strefami są bardzo różne; są pewne okolice w których nie padają deszcze, jak np. w pustyni Sahara; w niektórych *rosa* nagradza ten niedostatek. Są znowu okolice, w większej części na morzu, w których o każdej porze roku padają deszcze; w innych osad jest zmienny czyli mieszany. Podług tego podzielono ziemię na strefy: *strefę deszczów*, *strefę mieszanych osadów*; *strefę wiecznych śniegów*. Wznosząc się w górę, natrafiamy na podobne strefy.

§ 116. Pod *strefą gorącą* jest jedna mokra pora roku (którą mieszkańcy nazywają zimą) i druga sucha (lato). Kiedy po kilku miesiącach powietrze zostanie nasycone parą, gdy słońce jest w zenicie, zbierają się chmury, i *zwrotnikowe deszcze* padają 2 do 3 miesięcy codziennie, często w oznaczonych godzinach, i znacznie więcej sprowadzają wody na ziemię, niż jój u nas spada w ciągu całego roku. W Indyjach wschodnich, jeżeli na zachodnim brzegu panuje mokra pora roku, spóźnie na wschodnim panuje sucha, i przeciwnie. *Blisko równika* zachodzą dwie epoki deszczów; w pozostałych częściach strefy gorącej tylko jedna, która trwa 2 lub 3 miesiące, na północ i południe równika, w przeciwnych porach roku. *W okolicach sąsiednich zwrotnikom*, zamiast zimy przypada czas deszczów dłuższy lub krótszy. Pod *strefą umiarkowaną*, najczęściej pora mokra i sucha zachodzą na przemian, a szczególnie na brzegach nad morzem, wyspach, niektórych pasmach gór, gdzie prawie zawsze niebo jest pochmurne i powietrze panuje mgliste. Wewnątrz lądu, przeciwnie, powietrze jest suche i przezroczyste, i stan powietrza stały. W klimacie nadbrzeżnym deszcze zimowe, w klimacie lądowym deszcze letnie przemagają. *W zimnych strefach* wyziewy podnoszą się do niewielkich wysokości i spadają codziennie; słońce najczęściej zakryte mgłą.

§ 117. Z ruchów słupa barometrycznego, którym się ciśnienie powietrza mierzy, okazuje się, że i *Atmosfera* pod działaniem słońca i księżyca ma *wzbranie* i *opadanie*.

§ 118. Następstwem, że w różnych stopniach ogrzewa się ziemia, jest to, że i powietrze ogrzewając się w różnych stopniach, podlega przeto ruchowi; powietrze albowiem ogrzane statecznie podnosi się w górę, i płynie wyżej, dołem ze wszystkich stron napływa inne powietrze. Powietrze w stanie ruchu nazywa się *Wiatrem*. Jeżeli gwałtowność prądu powietrza jest wielka, wiatr nazywa się *wiatrem gwałtownym*. *Orkany, uragany* są to najgwałtowniejsze ze wszystkich wiatry. *Mocny wiatr*, który u marynarzy nazywa się „świeżym“, przebiega 10—14 stóp, gwałtowny 40 stóp w jednej sekundzie; orkan blisko 20 mil na godzinę (130 stóp na sekundę).

§ 119. Gdy wiatry wieją z téj samej strony nieba, albo zmieniają swój kierunek w sposób oznaczony, nazywają się *wiatrami peryodycznymi*. Do tych należą *lekkie wiatry od lądu* i *od morza*, które na brzegach nad morzem położonych, wieją. W kilka godzin po wschodzie słońca, powietrze ogrzane, a przeto gatunkowo lżejsze, podnosi się ciągle prądem w kierunku pionowym; natomiast od strony morza napływa inne powietrze i takowy napływ wzmógłszy się, do téj chwili po południu, w której różnica temperatur stała się największą, następnie zmniejszając się, o zachodzie słońca ustaje. Odtąd ląd rychléj się oziębia niż morze, i dla tego w tenże sam sposób, wiatr z lądu wieje ku morzu. Do wiatrów peryodycznych należą *wiatry alizejskie, passaty*. Powstają ztąd, że powietrze gorące pod zwrotnikami odpływa górą, a od biegunów przyplywa dołem; powietrze przyplywające nie ma kierunku prostopadłego do równika; albowiem, powietrze zbliżając się ku równikowi, trafia na części powierzchni ziemi, które mają chżyżość większą od téj, jaką pod szerokościami północnymi powietrze otrzymało; powietrze pozostając więc za temiż częściami powierzchni, wieje od wschodu; zatem powietrze dla obrotu dziennego ziemi wieje na półkuli północnej w kierunku północno-wschodnim; na półkuli południowej w kierunku południowo-wschodnim, złożonym z dwóch kierunków przerzeczonych. Z takowych wiatrów niektóre zachodzą do 20° na północ i południe równika; i granice tych wiatrów posuwają się cokolwiek więcej ku północy i na południe, stósownie do pór roku. Tam gdzie oba wiatry przeciwne spotykają się z sobą, jest *strefa ciszy*, okolica najstraszliwszych burz i trąb napowietrznych.

§ 120. Do wiatrów *peryodycznych* należą także *mussony*, wiatry wiejące na Indyjskim i Wielkim oceanie, od Madagaskaru aż do Markizów (wysp). Tu mianowicie panuje przez pół roku od Kwietnia do Października wiatr południowy, który przeciągnięty ku półkuli północnej jest południowo-wschodnim passatem. Wiatru tego południowego powodem jest znaczne rozrzedzenie powietrza na wyżynach średniej Azyi, niskim stanem barometru wskazane. Tenże sam wiatr przez

dzienny obrót ziemi staje się wiatrem południowo-zachodnim, *Monsun* zwanym, gdy tym czasem, w drugiej połowie roku, od Października do Kwietnia, wiatr północno-wschodni, *passat* wieje; przejście od jednego do drugiego, podczas porównania dnia z nocą, dokonywa się wśród straszliwych orkanów, które na chińskich wodach **Tejfan** się nazywają. Na południe równika, przeciwnie, wieje statecznie południowo-wschodni *passat*; na granicy między obydwojma znajduje się strefa cizzy i orkanów. *)

Gorące, szkodliwe wiatry wieją w okolicach pod-zwrotnikowych i w niektórych okolicach stref umiarkowanych. Do tych należą *samum* czyli *samiel* w Arabii i Persyi; *chamsin* w Egipcie, wiatr południowo-zachodni; *harmattan* w Senegambii, wiatr wschodni; *scirocco* (czytać szirokko), we Włoszech i Grecyi, wiatr południowo-wschodni; także *solano* w Hiszpanii.

§ 121. Każdy kraj ma sobie właściwy klimat, podług tego, jak przeważnie jest zimny lub ciepły, mokry lub suchy, i podług sposobu jak się rozdziela ciepło, tudzież rozłożone są pory roku. Powierzchnia ziemi dzieli się w ogólności na 5 pasów czyli *stref* klimatycznych, które wyżej przytoczonymi granicami są określone: 2 zimne z **polarnym klimatem**, około biegunów położone, z których południowa jest obszerniejsza; strefa deszczów z **klimatem zwrotnikowym**, w niej natura objawia się w największej obfitości i przepychu, wszystko tu kwitnie i ma stan błogi; 2 umiarkowane, ze zmiennym, **umiarkowanym kli-**

*) Z dzieła pod napisem: *Meteorologia* i t. d., napisał Foissac, przełożył J. Baranowski, (Warszawa 1858) przytaczamy wyjątki dotyczące rzeczy przez autora wykładanej. „Wiatry alizejskie panują przez większą część roku pod równikiem i po obydwóch stronach równika aż do 30° szerokości, głównie zaś na Atlantyku i na Wielkim oceanie; zwykły ich kierunek jest od wschodu na zachód, a zatem w kierunku przeciwnym dziennemu obrotowi ziemi.“

„Wiatry alizejskie w swej mocy i kierunku podlegają zmianom pochodzącym od bliskości lądów i od kształtu zewnętrznego gruntów. Ocean Indyjski przedstawia zbożenia najbardziej zasługujące na uwagę i najtrudniejsze do zbadania. W tych strefach nazywają słabością *mussonów*, czyli słabością pór, wiatry jednostajne, których kierunek nie jest kierunkiem wiatrów alizejskich; wieją one przez sześć miesięcy w jednym kierunku, a przez sześć miesięcy w innym. W pewnych strefach są cztery mussony, których kierunek zmienia się według krajów i okoliczności miejscowych, nie zawsze dobrze oznaczonych. Na północnej półkuli, wiatr musson wiosenny zaczyna się w Kwietniu, a musson jesienny w Październiku; co się przeciwnie dzieje na półkuli południowej. Mussony na półkuli północnej są zastąpione, około równonocy wiosennej, przez cizze i wiatry niejednostajne, przegradzane straszniemi uraganami.“

„Teorya wiatrów (oparta na zmianach temperatury) daleką jest od tego, aby zupełnie zaspokoili umysł, a nauka pod tym względem, nie postąpiła dalej nad same domysły“

„Wszelako uznając zmiany temperatury jako przyczynę sprawiającą wiatry, tłumaczenie, jakie ta teorya nastręcza fizykom, jest bardzo niedostateczne. Jakoż, tam gdzie panuje wiatr zachodni, teorya wskazuje wiatr wschodni.“

„Powtarzamy, iż zmiana temperatury, nie tłumaczy wszystkich zjawisk, jakie przedstawia historia wiatrów i nie możnaby ich uważać ani opisać, bez pomysłenia o innej przyczynie, tworzącej, zapewne inaczej działającej niż ciepło, a tą jest elektryczność“.

matem, z których na półkuli południowej węższa. W różnych okolicach, ze szczególnych stosunków każdej, zmiany w klimatach zachodzić mogą.

§ 122. Klimat można też oznaczać z roślin, a mianowicie. **z roślin uprawnych**, zwłaszcza, że rozwijanie się i dobry stan roślin od stopnia ciepła i wilgoci zawisły. Chociaż więc podług tego względu klimata nie rozdzielają się ściśle pomiędzy sobą, tak, iżby jedne nie zachodziły na drugie, rozróżniamy wszakże: klimat wiecznych śniegów, mchów i roślin alpejskich, krzaków drzewiastych, lasów, drzewa iglastego, europejskich zbóż, winogrodu, zawsze zielonego drzewa liściowego, południowych czyli szlachetnych owoców, palmy, bananu i drzewa chlebowego.

Jakowe krainy znajdują się jeszcze wstępując na góry np. na Andy w południowej Ameryce.

Rozdział Istot organicznych.

§ 123. Na rozdział i wzrost roślin rozmaitych, wywiera wpływ skład ziemi czy jest piaszczysta, czy wapienna lub solna i t. p. Ale ważniejszym jest wpływ ciepła, wilgoci i światła, i od nich zależy rozwój królestwa roślinnego w rozmaitych miejscach. Stopień ciepła i zależnej od niego wilgoci jest w ogólności zasadą rozdziału roślin; bliskość morza, natura gruntu nie mały także wpływ mają. Dla jednorocznych roślin szczególnie potrzebne jest ciepło wiosenne, dla trwałych zaś albo kilkoletnich ciepło zimowe. Większa atoli część roślin ma podług wschodu i zachodu granice swojego krzewienia się, a mało ich znajduje się wszędzie; po większej części takie rosną przy siedzibach ludzi. Szczególniej właściwe gatunki roślin posiadają mianowicie strefy gorące.

§ 124. Podług rozmaitej szerokości geograficznej, tudzież rozmaitego wywyższenia nad powierzchnię morza, rozróżniane są zwykle strefy roślinności: 1) *Strefa biegunowa* czyli *polarna*. Zajmuje tylko wielkie punkta stałego lądu; lato tu trwa ledwie kilka tygodni; rosną tu jedynie niskie alpejskie rośliny i rokitnica, na prawie podziemnej łądźdze, tudzież liczne mchy i porosty. — 2) *Strefa północna* czyli *arktyczna*, Laponija i Syberja północna. Posiada brzozy karłowate, niskie wierzby, jałowiec, wrzos, mchy porzeczeko-liście (*rubus chamaemorus*), zaściełające ziemię porosty reniferowe i niezliczone rodzaje mchów. Na brzegach nie rzadko znaleźć darninę. W tej strefie kończy się granica roślinności drzew i krzewów. — 3) *Strefa sub-arktyczna*. Właściwa kraina drzew iglastych, tylko karłowatych liściowych tu i owdzie rozproszonych. Na oparzeliskach i bagnach rośnie rokitnica; w lasach zaś jałowiec i borówki. — 4) *Strefa zimna umiarkowana* posiada łąki, dęby, brzozy, olchy, lipy i buki, lasy liściowe, oraz tu i owdzie sosnowe; wierzby, wrzos, a zwłaszcza trawy rosną tu obficie. Zboże różnego rodzaju jest w tej strefie powszechne; tudzież liczne rośliny baldaszkowe

i strączkowe.— 5) *Ciepłe umiarkowane strefy*, (np. kraje nad morzem Śródziemnem położone), posiadają iecznie zielone dęby, mirty, laury, granaty, winogrona, drzewa oliwne, figi, pomarańcze, ryż; dzikie karłowate palmy. Poprzedniej strefy rodzaje bogatsze tu są w gatunki roślin; np. goździki.

§ 125. 6) *Strefy podzwrotnikowe*, od 34° szerokości aż do zwrotnika, z wiecznie zieleniącymi się roślinami, do których należą głównie laury i mirty. Napotyka się palmy daktylowe i rośliny lilijowate. W Chinach rosną kamelije i herbata; w Nowej Hollandyi jęj tylko właściwe drzewa mirtowe i kazuaryny; w Arabii Persyi i t. d. mimozy. Szczególniej bogatą we właściwe sobie rośliny jest Flora przyładku Dobrej Nadziei. Przy wielkich upałach rozwijają się wonne, balsamiczne, lekarskie lub truciznę w sobie mające rośliny.— 7) *Zwrotnikowe strefy*, od zwrotników aż do 15° szerokości z umiarkowaną temperaturą 24°. Charakterystycznymi w nich są: palmy, drzewiaste paprocie, drzewa chlebowe i figowe. W wielu okolicach brzegi morskie i delty, pokryte są krzewami manglii, a w Ameryce stepy kaktusami. Lasy składają się z olbrzymich drzew rozmaitego rodzaju, długimi pasmami czepiających się roślin albo lijanów połączonych z sobą, pasorzytnymi roślinami mianowicie orchideami i aroideami pokrytych, a z powodu niskopiennych bogatych w liście i kwiaty krzewów prawie niepodobne do przebycia. Oprócz tego obfite tu są rośliny strączkowe, ananasowe, baldaszkowate, powoje i różnego gatunku paprocie. — 8) *Równikowa strefa*, po obu stronach równika, do 15° szerokości ma temperaturę umiarkowaną 27°. Roślinność tu bardzo jest podobna do poprzedzającej, ale jeszcze bujniejsza, znajdują się tu palmy i banany, drzewiaste trawy, pokrzywy, ślazy, pandany, i niezliczone mnóstwo innych gatunków roślin wysokich i pięknie kwitnących. Zamiast niskopiennych krzaków przeważają rośliny pasorzytne.

§ 126. Do najważniejszych roślin pożywnych w większej części kuli ziemskiej należą różne gatunki zboża. Ten rodzaj roślin liczy do 4,000 gatunków; ale nie więcej jak 20 uprawiane są dla pożywienia ludzi. Z pomiędzy nich najbardziej jest upowszechniony jęczmień, mianowicie od najodleglejszych krańców Laponii, aż do wyżyn równikowych. Nawet w najpółnocniejszych krainach jest jedynem zbożem, obok którego zasiewają żyto, głównie w Norwegii, Szwecyi, Finlandyi, Polsce i Rossyi, tudzież owies, w tychże krajach i w Szkocyi. Pszenica jest najważniejszém zbożem w Anglii, Francyi, i Niemczech, aż do Kaspjskiego morza; nad morzem Śródziemnem, i w Ameryce północnej przeważa kukurudza, która w Niemczech środkowych i Francyi niewiele jest uprawiana; między zwrotnikami udaje się jak najlepiej. W Południowej Azyi i Ameryce ryż jest powszechném pożywieniem, w części od czasów najdawniejszych; największa liczba ludzi karmi się tem zbożem. Proso i sorgum czyli proso Kaffryjskie szczególnie uprawiane są w Afryce i Indyach.

§ 127. Również i świat zwierzęcy rozmaicie jest rozdzielony; w ogólności toż samo tu się dzieje co i z roślinami, gdyż koło zwrotników życie zwierzęce dochodzi do najwyższego rozwoju, a koło biegunów znajduje się na najniższym stopniu. Rozróżniamy w starym świecie: 1) Kraje biegunowe czyli królestwo zwierząt futrzanych i ptaków wodnych, prawie do 0°, w Syberyi i w Ameryce północnej, krainach futer. Do nich należą: niedźwiedź polarny, renifer, rosomak, lemming, chomik, soból i gronostaj; mnóstwo ptaków wodnych, krzywonośów, jemiołuch, śnieguk, sów, sokołów isłudzkich i t. d. Niesłychana ilość kaczek i innego ptactwa wodnego, karmi się niezliczonymi chmarami owadów, mianowicie komarów, które w nadzwyczajnej znajdują się tu liczbie. Morze przepelnione jest tysiącami tysięcy żyjatek. 2) Królestwo środkowo-europejskie między 0° i 12° R., to jest cała prawie wszędzie uprawna Europa. Tu żyją: żubr, niedźwiedź brunatny, wilk, lis, borsuk, kuna, koza dzika, gemza, dzik, jelen, sarna, wiele gatunków nietoperzów, jeź, bobak, tudzież koń, owca, bydło rogate, sęp, orzeł, tomignat, tukan, cietrzew, jarząbek i bardzo wiele ptaków śpiewających. Ptaki wodne nie są tak liczne, jak w królestwie poprzedzającym. 3) Stepy Kaspjskie, rozległa płaszczyna, która z poprzednią krainą styka się bezpośrednio, szczególnie się odznacza różnemi gatunkami myszy i antylopami - saiga; tu żyją dziki, jelenie, jeżozwierze, owce iusto ogoniaste, gołębie stepowe i t. d.

§ 128. 4) Środkowa Azja, główna ojczyzna wielbłądów, dzikich koni, dżyggetajów czyli żółtych koni o czarnych grzywach, dzikich osłów, piźmowców, dzikich owiec (argali) i t. d. 5) Królestwo morza Śródziemnego między 12° a 20° R. Tu zasługują na wzmiankę: małpa turecka, cyweta, szczur faraonowy, dziki kot, szakal, hyena, lew, bawół, ibis, kanarek, jaszczurka kolczasta, i niedźwiadek czyli skorpion. 6) Chiny i 7) Japonija, krainy bażantów i olbrzymich jaszczurek czyli salamander.— 8) Ameryka północna ojczyzna okrągło-dziobowych ptaków. Tu się pokazują bardziej zwrotnikowe formy niżeli w starym świecie, gdyż tu pasma gór nie od zachodu ku wschodowi, ale od północy ku południowi ciągną się. Znajdują się w tej strefie: niedźwiedź brunatny, puma, jaguar, baribal, tchórz, wilk, lis, ryś czerwony; zwierzęta workowate, jako to dydelf opossum i szczur; mnóstwo wiewiórek, nawet latających; pies stepowy, skoczek, bóbr, jeżo-zwierz, zając, jelen, żubr (bison); cztery rodzaje kolibrów; na południe papugi, głuszce, wielka liczba gołębi, zwłaszcza niezliczone stada gołębi wędrownych; mnóstwo żółwi, węzów grzechotników. Nadto, obfitość chrząszczy i pajaków.

§ 129. 9) Królestwo Sahary, pomiędzy innemi odznaczające się strusiami. — 10) Afryka zachodnia, kraina małp ostro-pyskowych do których należą szympans i mandryl; tu żyją zwierzęta łuskowate, pancerniki, niezliczone gatunki wiewiórek i do całej prawie Afryki należące słonie, żyraffy, nosorożce, konie rzeczne albo Nilowe, chrząszcze olbrzymie, nader liczne motyle i niesłychane mnóstwo termitów czyli

mrówek.—11. Afryka południowa, kraina Nilu i Arabija, królestwo zwierząt przeżuwających i gruboskórnych. Posiada wielkie mnóstwo nietoperzy, jeżów i myszy ostropyskowych, cywet i ichneumonów, hyen, lwów, kun, lampartów, mnóstwo myszy, jeżozwierzów; quagga i zebr. Są także słonie, nosorożce, konie nilowe; borsuki, niezliczone gazelle i antylopy, gnu i kozieł, skoczek, żyraffy, koń, wielbłąd i dromader. Strusie, gołębie, bażanty, czaple, zimorodki, żółny, dudki, kury perłowe, kury stepowe, numidyjska panna, ibis i ptak fregata, z pomiędzy ptactwa zasługują na wzmiankę. Także krokodyle, żółwie drętwiki i termity, czyli mrówki białe. 12. Kraina Madagaskaru odznacza się szczególniej małpozierzami czyli lemurydami, maki i makoko.

§ 130. 13) Indye, państwo zwierząt drapieżnych i gołębi, snadź najobfitsza w zwierzęta część ziemi (między 20° a 22, 5° R.); tylko w owady i ptaki bogatszą jest Brazylia, a w węże kraina Sunda. Liczne tu są małpy, psy latające i nietoperze, różne gatunki psów, kotów, tygrysy, pantery, słonie, nosorożce, jelenie, piżmowce, zebu, bawoły, dzikie osły. Z pomiędzy ptaków, niezliczona ilość papug, kakadu, sępy, sokoły, śpiewające jak słowik bulbul i gungul; pawie i kury okazałe, od których pochodzą europejskie. Nareszcie, gawijale, krokodyle, żółwie, węże olbrzymie; szarańcza, olbrzymie mrówki, stonogi, niedźwiadki czyli skorpiony i t. d.— 14) Archipelag Sunda, kraina węzów. Charakterystyczne są: orangutan, nadzwyczaj liczne nietoperze, batirusa, tapir i piżmowiec; z bogatego królestwa ptaków: koguty bankiwa, bażant argus; amus, salaegany, papugi i kakadu. Straszne węże: czarne okularowe i pythony. Olbrzymie chrząszcze i motyle, nadzwyczaj liczne mrówki, termity i pajaki.— 15) Australija, królestwo zwierząt workowatych, dziobowatych (kanguru, ptak lira, ptak rajski, kazuar, czarny łabędź, osobliwsze osy i t. d.).

§ 131. 16) Ameryka środkowa posiada: małpy okularowe, kujote, aguti, króla sępów, ptaki Jakasy (najwspanialsze z amerykańskich); guacharos, moskity, pehły piaskowe albo chiquos; świecące cucuju, raki ziemne albo turluru.— 17) Brazylia, kraina zwierząt bezzębnych i małp płaskonosych, liczy około 80 gatunków małp; posiada wilki, hyeny, szakale, pumy, jaguary, lamparty, cuati, mnóstwo aguti, świnek morskich, leniwców, zwierząt pęgowatych, mrówkojadów, pecaris (mały gatunek świnek). Żaden inny kraj na całej kuli ziemskiej nie jest tak bogaty w ptaki najrozmaitszego rodzaju; są tu niezliczone gatunki kolibrów, żółtych łomignatów, guacharos i papug nocnych, urubus pieprzjadów, najwspanialszych papug, kur hokko, nandus albo strusiów, flamingo albo czerwonaków, czapli. Niemniej zamożny jest w płazy: żółwie, kaimany, jaszczurki teju, anolis, długie na trzy stopy bazyliuszki, dusiciele czyli boa albo anakouda, węże koralowe, osobliwsze żaby i ropuchy, pomiędzy nimi żaba-wół, węgorze elektryczne albo gymnoty. Do niezliczonej ilości owadów należy 8,000 gatunków chrząszczy (chrząszcz brylantowy), latarnik, olbrzymie nocne motyle, moskity, dwucalowe muchy gryzące, stonogi, przeszło sto gatunków pajaków skaczą-

cych, kolczate pająki krzyżaki, i straszna pląga, wszy leśne.— 18) Peru i Chili, kraina lamów i kondorów, zamieszkała także przez armadyle czyli tatu, olbrzymie żółwie, biskacha i chinchilla. Blisko spowinowaczone z lamami zwierzęta, znajdujące się w górach Andes są: huanaco, alpaco i vicunna. W lasach żyje mnóstwo małp i nietoperzy, leniwców, armadylów, mrówek, niedźwiedzi, tapirów, kolibrów, papug i gołębi leśnych; hokko, pauxis i pavas; węzów olbrzymich; żab olbrzymich; motyli olbrzymich i miliony wielkich mrówek leśnych. — 19) Kraina Pampas, między 8° i 16° zamieszkała przez koty pampas, workowate szczury pampas, polne viscacho i chinchilla, zwierzęta peregowate, tapiry, świnie ostropyskowe dwa gatunki psów, bobry i t. d. Kondor, nandu albo struś, sowy lęgą się na równinach.— 20) Patagonija, między 4° a 8° posiada głównie: viscacha, małe stada dzikich lam albo guanaco; są tu także: kaguar, czerwony wilk, kondor, ara, nandu, kury wodne, struś amerykański, flamingo, kaczkę, łabędzie i t. d.; na pobrzeżu Ziemi Ognistej foki.

§ 132. 21) Polynezya, szczupłą ma liczbę zwierząt; żadna z wysp nie posiada innych zwierząt ssących, prócz nietoperzów i myszy. Loris albo papugi ssące znajdują się wszędzie, kur zaś zupełny brak. Petrel (*procellaria glacialis*), jaskółka morska, albatros czyli żagłocig, w Nowej Zelandyi bliski jest wygaśnięcia rodzaj kiwi-kiwi. Rodzaj w miodowników ogranicza się morzem południowym. Z pomiędzy płazów przeważają jaszczórkowate. Królestwo owadów jest bardzo szczupłe. Na wyspach Karolińskich żyją w lasach wielkie pustelnicze raki.

§ 133. Świat oceanu śladają:

22) Kraina północnego morza Lodowatego czyli morskich zwierząt ssących i raków. W tem morzu jest nadzwyczajna liczba zwierząt, różne gatunki raków, homarów, much jednodziennych, tudzież mięczaków. Tu jest główna siedziba fok (pies morski, koń morski, jednorożec morski); omuli albo łososiów wędrownych morza Lodowatego.— 23) Morze antarktyczne ma wieloryby, foki, pingwiny czyli bezłotki; po mchach olbrzymich lęgą się niezliczona ilość drobnych zwierzątek. 24) Północny Atlantycki ocean, kraina łupaczy (*gadus aeglesinus*) i śledzi, zamieszkują: potfisiz albo kaszalot i wieloryby; charakterystyczne są: szpada morska albo miecznik, ryba srebrna, ryby latające, serdele, sardyny i t. d. Ogromnemi gromadami żyją tu: kabljony czyli sztokfisz; dorsze, i śledzie, obok serdeli i flonder i t. d., koło Norwegii wielkie raki morskie.— 25) Kraina morza Śródziemnego, obfituje w mnóstwo ryb, mianowicie są tu: szpada morska, tuńczyki, delfiny, makrele, płaszczki (flondry); mnóstwo gatunków raków, sepij, mięczaków, ślimaków, meduz; szlachetne koralce, gąbki. — 26) Północny ocean wielki zamieszkują: lwy morskie, wieloryby, wydry morskie, foki i t. d.

§ 134. 27) Ocean Atlantycki zwrotnikowy, odznacza się zwierzętami: manati albo lamantin czyli syrenami, delfinami i mnóstwem potfiszów, które zamiast północnych wielorybów tu żyją; znajdują się w tych stronach petrele i ptaki zwrotnikowe, tudzież ptak fregata,

sztokfisz i balisty, wszystkie w bardzo pięknych kolorach; są także liczne: bonity i ryby latające, równie jak raki, mięczaki, meduzy, mianowicie mała cyprea, która pod nazwiskiem kauri w krajach afrykańskich zastępuje monetę zdawkową. Także jest tu obfitość koralii. — 28) Ocean indyjski odznacza się szczególnie wielką ilością węzów morskich i nadzwyczajną różnaitością ryb; konik morski i smok morski, są charakterystyczne. Nader liczne są olbrzymie żółwie, ryby: młot i piła. Nigdzie nie ma tak wielkiej liczby muszli i ślimaków; na szczególnie zasługują wzmiankę muszle olbrzymie, konchy perłowe, ślimaki porcellanowe. Niemniej liczne są meduzy, jeże morskie, ogórki morskie albo holoturje (tripang) i t. d. Bogactwo koralii większe jest niżeli w morzu Środiemném. 29) — Wielki ocean zwrotnikowy, królestwo koralów i holoturj. Tu, również jak w Indyjskiem morzu, znajduje się potfisz, wieloryb antarktyczny. Ryby są nadzwyczajnie liczne, nie-tyle zaś ptaki morskie. Ludojady roją się koło wysep. $\frac{2}{3}$ wszystkich znanych koralii tutaj się znajduje; żadne inne morze równego bogactwa nie posiada; największa liczba najdelikatniejszych i najczulszych koralii, żyje wewnątrz, nie niżej 18, 7° R., we właściwej gorącej strefie życia zwierzęcego morskiego. — 30) Południowa część oceanu, jak się здаje prawdziwa pustynia wodna, tylko w pobliżu brzegów znajdują się wieloryby, potfisz, niedźwiedzie morskie, lwy morskie, wspaniała muszle i t. d.

§ 135. Wszystek ród ludzki stanowi jeden i tenże sam rodzaj, rozmaite zaś plemiona czyli rasy, uważane być powinny tylko za jego odmiany. Odróżniamy następujące plemiona: 1) Kaukaskie albo Irańskie albo Aryjskie, albo Sanskryckie czyli białe, o policzkach rumianych, ma miękkie, długie włosy, gęsty zarost brody, czaszkę owalną, czoło wydatne. Zamieszkuje prawie całą Europę, Azyę zachodnią, aż do rzek Obi i Gangesu, i Afrykę północną; w Ameryce znakomicie przemaga, a jego osady czyli kolonije znajdują się we wszystkich częściach świata. Tu należą Indo-germańskie czyli Jafetyckie pokolenia; Teutoni albo Germanie (Swewy czyli Alamanny, Cymbrowie, Skandynawowie), Anglo Sasi, Słowianie, Lettowie i Starzy Prussacy, Finnowie albo Czud' czyli Jotuny, Celtowie, Baskowie, Albańczycy, Pelasgowie (Iranie, Rzymianie, Grecy, ludy Kaukaskie), Hindostanie. Semickie albo Syryjsko-arabskie pokolenie i pokolenie Nilotyckie. — 2) Plemię Turańskie, o wypukłych kościach policzkowych, ma niskie, cofające się czoło, twarz płaską, czaszkę prawie czworokątną, wąskie, ukośne, znacznie od siebie oddalone oczy; twarde, czarne włosy, rzadką brodę, kolor brunatno-żółty. Zamieszkują wschodnią i północną Azyję, w części bardzo ubogie krainy. Tu należą: pokolenia Mongolskie (Tunguzkie, Tatarskie czyli Mongolskie, Tybetańskie, Drawidyckie albo Tamulickie); pokolenia Tureckie (Turcy, Jakuty, Syberyjczycy i Kirgizy); pokolenie podbiegunowe. — 3) Plemię podbiegunowe, jasno-żółte, małego wzrostu, ma czaszkę w tył spłaszczoną: mało rozwiniętego pojęcia. Zamieszkuje najpółnocniejszą część Ameryki północnej,

Grenlandyją i północno-wschodnią Azyę (Eskimosy, Czucze, Koriaki, Kamczadale). — 4) Plemię południowo-wschodnio Azyatyckie, wzrostu wysokiego, krzepkiej budowy ciała, z mniej spłaszczonym nosem niż Mongołowie. Mają twarz szeroką, wystające kości policzkowe, oczy ukośne, ciemno-brunatne źrenice. Pojęcie jego więcej jest rozwinięte. Mieszka w państwach Chińskich i rozproszone jest po wyniosłych płaszczyznach Azji tylniej. Tu należą: pokolenia Jndo-Chińskie (narody Anam, Syamczycy; pokolenie Korejskie, pokolenie Japońskie). — 5) Plemię Afrykańskie, czarnego koloru, ma krótkie kędzierzawe, wełniste włosy, czaszkę podobną do małpiej, czoło w tył pochylone i wydatny tył głowy, szeroki płaski nos, gębę szeroką, grube, jakby nabrzmiałe usta. Kafrowie są jaśniejszego koloru i szlachetniejszych kształtów głowy; Hottentoci i Buszmani, najobrzydliwsi z pomiędzy wszystkich ludzi, zdają się stanowić oddzielne plemię.

§ 136. 6) Australsko-Malajskie albo Oceañskie plemię, brunatnego i czarnego koloru, ma gęste miękkie włosy, znacznie od siebie oddalone oczy, szeroki nos, wielką gębę, kształtem czaszki przypominają, białych; budowy pięknej muskularnej, członki giętkie. — 7) Plemię czarne, zamieszkuje Nową Hollandyę, Nową Islandyę, Nową Brytanię-czarne, zamieszkuje Nową Kaledoniję. Są to: Alfurus albo Haraforzy, jasno-brunatni, silnie zbudowani, odważni, dosyć pojętni, zamieszkują wszędzie pobraża wysp azyatyckich; Papuasy czyli oceansey murzyni (Negritos), włosów kędzierzawych, wojowniczy ludożercy, zamieszkują Nową Gwineę, Luizyady, wyspy Salomona, Nowe Hebrydy, wyspy Vitji, środkowe góry na wyspach Filipińskich, Moluckich, Borneo i t. d. — 8) Plemię brunatne, rozproszone od Madagaskaru do wysp Sandwich; przechodzi w czarne i w indo chińskie. Właściwi Malajczycy mają grubą zaokrągloną, spłaszczoną w dół czaszkę, wystające kości policzkowe, chrząstkę u nosa przedłużoną, szczęki silne i wydatne, nos płaski, usta grube, czoło dosyć wysokie, kolor skóry żółty, włosy czarne błyszczące, twarde. Między pokoleniami w Malaka i Assam, tudzież na wyspach nie zachodzi wielka różnica. Do nich należą także Dayakowie, Madagaskarczycy, miedziani Polynezyjczycy. — 9) Plemię Amerykańskie albo czerwone, wszyscy mieszkańcy Ameryki, może tylko z wyjątkiem Eskimosów. Koloru miedziano-czerwonego; włosów gładkich, brody rzadkiej, oczu podługowatych nieco ukośnych, wydatnych kości policzkowych, twarzy szerokiej; u Amerykanów północnych często orle nosy. Rozróżniają się pokolenia: czerwone Kalifornijskie, Meksykańskie, Brazylijsko-Guaraunickie i Karaibskie; pokolenia Pampa (Pampas, Chiquitos, Mojos), Ando-Peruwijańskie (odrośl Peruńska i Antisańska), pokolenie Araukańskie.

§ 137. Według nowego podziału, wypada $371\frac{1}{2}$ milionów białego plemienia, $\frac{10}{27}$ wszystkich ludzi; $345\frac{1}{2}$ milionów ($\frac{1}{3}$ wszystkich ludzi), żółtego plemienia, to jest Finnów, Hyperborejczyków i Mongołów; 205 milionów ($\frac{1}{5}$ wszystkich ludzi) brunatnego plemienia, to jest: Hindusów czyli Indyan, Etyopów i Malajczyków; $8\frac{2}{3}$ milj. ($\frac{1}{113}$ wszyst-

kich ludzi), czerwonego czyli amerykańskiego plemienia; 57 milionów czarnego plemienia ($\frac{1}{17}$ wszystkich ludzi); $12\frac{1}{4}$ milionów mieszanców; razem około 1,000 milionów ludzi. Według naszego obrachowania wypada 1,360 milionów, które rozdzielają się następnie:

Australija ma $\frac{1}{340}$ część wszystkich ludzi czyli 4 miliony.

Afryka ma $\frac{2}{11}$ " " " " 250 "

Azja ma $\frac{4}{7}$ " " " " 777 "

Ameryka ma $\frac{1}{24}$ " " " " 56 "

Europa ma $\frac{1}{5}$ " " " " 273 "

Balbi rozdzielił 800 języków na przeszło 5,000 dyalektów; z tych przypada 53 na Europę, 153 na Azję, 115 (właściwiej około 200) na Afrykę, 117 na Australiję i 423 na Amerykę; większa atoli część ostatnich używana jest zaledwie przez 20,000 ludzi.

DOPEŁNIENIA

Z GEOGRAFII MATEMATYCZNEJ

(dla uczniów klas wyższych).

§ 138. Figura ziemi.

Do § 5 licz. 4. Jeżeliby ziemia była płaszczyzną, ze wszystkich miejsc ziemi, zachód lub wschód słońca, albo gwiazdy, byłby widzialny w tej samej chwili, a zatem dzień i noc zaczynałyby się i kończyły, dla wszystkich mieszkańców, w jednej chwili. Atoli wiemy, że w okolicach położonych na wschód dzień i noc wcześniej, w okolicach na zachód dzień i noc później niż u nas zaczyna się i kończy; to tylko przypuszczając krzywosć ziemi objaśnić można. Podług więc tego, zegar u nas dobrze idący, przeniesiony na miejsce położone na zachód, spieszyc się będzie (na 15 mil różnicy o 4 minuty czasu), przeniesiony zaś na miejsce położone na wschód późnić się będzie; i podróżnemu ciągle postępującemu na zachód, dzień koniecznie dłuższym się staje, a po całej podróży na około świata, zabraknie mu w rachubie jednego dnia; jeżeliby postępował na wschód, wyprzedziłby w rachubie czasu o jeden dzień.

Do licz. 5. Poziom ma figurę koła, z jakiegokolwiek miejsca, lub z jakiegokolwiek wysokości nań poglądamy; a ponieważ przecięcia tylko kuli mają figurę koła, więc ziemia koniecznie jest kulą. Niech będzie h , wysokość góry z której poglądamy na poziom r , promień ziemi $r+h$ będzie przeciwprostokątną trójkąta prostego, którego bokami są promienie ziemi (= 859,5 mil) i z wierzchołka do ziemi poprowadzona styczna; ztąd wynajduje się kąt w środku, a następnie *obszerność poziomu*,

§ 139. Do § 7, 8 i 12. **Punkta, linije i płaszczyzny uważane w kuli.** *Poziom pozorny* jest płaszczyzną styczną przez stanowisko nasze poprowadzoną do kuli ziemskiej, ograniczoną na kuli niebie-

skiej; poziom ten różni się od *prawdziwego poziomu*, który jest płaszczyzną do tamtej równoległą, poprowadzoną przez środek, ograniczoną na kuli nieba. W kierunku pionowym nad nami położony punkt nieba nazywa się *zenit*; pod stopami naszymi punkt znajdujący się w stronie przeciwnej nieba zowie się *nadir*. *Bieguny nieba*, są to dwa stałe między sobą przeciwległe punkta; około osi łączącej te bieguny, wszystkie gwiazdy, dziennie się obracają. Biegun na półkuli północnej nad poziomem położony nazywa się *biegunem północnym*, biegun na południowej pod poziomem zowie się *biegunem południowym*; podług tego półkule nieba nazywają się półkulą północną i południową. Koło wielkie, którego odległości od biegunów są równe, nazywa się *równikiem*. (*)

§ 140. Koło wielkie na niebie przez biegun północny i zenit miejsca przechodzące, zowie się *południkiem* tego miejsca, albowiem gdy słońce staje na tem kole w tém miejscu jest południe; koło to prostopadłe do równika, dzieli równik i poziom na dwie równe części. Punkt przecięcia okręgu poziomu z południkiem, bliższy bieguna północnego, zowie się *punktem północy*, punkt dalszy od bieguna północnego zowie się *punktem południa*. Linija te dwa punkta łącząca zowie się *liniją południową*. Przecięcie się okręgu poziomu z równikiem, dla obserwującego na północ, z prawej strony, zowie się *punktem wschodu*, z lewej zaś strony, *punktem zachodu*. Każdy ze czterech tych punktów od najbliższego oddalony jest o 90° . Punkta te nazywają się czterema *głównymi stronami świata*. Odległości na okręgu między nimi podzielono jeszcze. Dzielnik łuki na dwie części otrzymują się punkta: pół-wschodni, pół.-zachodni, połud.-wschodni, połud.-zachodni. Z powtórzonego dzielenia wypadają: północno-wschodni, wschodnio-północno-wschodni, zachodnio-północno zachodni i t. d.; z dalszego jeszcze dzielenia: północno $\frac{1}{4}$ północno-wschodni, północno-wschodni $\frac{1}{4}$ północny, wschodnio $\frac{1}{4}$ północno-wschodni, północno-wschodni $\frac{1}{4}$ wschodni i t. d. Taki podział w rysunku wystawiony zowie się *rosą wiatrów*. Gdy gwiazda przez obrot dzienny staje na południku, nazywa się to *górowaniem gwiazdy*; górowanie gwiazdy jest jedno *wyższe*, drugie *niższe* w każdym obiegu; z tych jedno lub obadwa mogą być nad poziomem.

§ 141. Droga którą słońce opisuje na kuli niebieskiej, od zachodu na wschód, zowie się *drogą słoneczną* czyli *ekliptyką*; przecina się z równikiem pod kątem $23^{\circ}\frac{1}{2}$, który *pochyłością* ekliptyki się nazywa. Pochyłość ekliptyki jest przyczyną, dla której słońce w różnych porach roku, podczas górowania ma wysokości różne. Punkta przecięcia ekliptyki z równikiem zowią się *punktami równonocnymi*, ten z punktów przez który słońce na półkulę północną przechodzi zowie się *punktem porównania wiosny*, drugi punkt przez który słońce na półkulę po-

*) Niezręcznie podane tu definicje zasadniczych pojęć Astronomii sferycznej, nie mają żądanej sforności pomiędzy sobą i dokładności, jaką czytelnik znajdzie w dziełach pod napisem: *Geografia czyli opisanie matematyczne i fizyczne ziemi*, przez Śniadeckiego; tudzież *Astronomia popularna* przez Juliana Bayera. (Łumacz).

łudniową odchodzi, zowie się *punktem porównania jesiennego*. Punkta najbardziej oddalone od ostatnich, zowią się *punktami przesileni*: punkt nad równikiem położony, zowie się *punktem przesilenia letniego*; drugi punkt pod równikiem, zowie się *punktem przesilenia zimowego*. Koło wielkie przechodzące przez bieguny i punkta przesileni, zowie się *kołem wrębném przesileni*; koło zaś przechodzące przez bieguny i punkta porównań zowie się *kołem wrębném porównań*. Cztery te punkta dzielą ekliptykę na cztery równe części; każdą z tych części dzieląc na trzy części równe, otrzymano *dwanaście znaków niebieskich* i nazwano od gromad gwiazd przed 2,000 lat przeszło te znaki zajmujących. Poczynając od znaku porównania wiosennego, znaki po sobie tak następują: baran, byk, bliźnięta; rak, lew, panna; waga, niedźwiadek, strzelec; koziorożec, wodnik, ryby. (zob. § 4). (*).

§ 142. Miejsce gwiazdy wyznacza się, podając odległość jej w łuku prostopadłym od jednego z kół wielkich kuli, tudzież punkt tego koła wielkiego w którym ten łuk jest wystawiony. W tym celu, wystawmy sobie koło przechodzące przez zenit, nadir i miejsce gwiazdy, tak nazwane *koło wierzchołkowe*. Łuk tego koła między poziomem i gwiazdą, zowie się *wysokością gwiazdy*. Koło poprowadzone przez bieguny i miejsce gwiazdy zowie się *kołem zboczeń* tej gwiazdy, czyli *kołem godzinném*. Łuk tego koła między równikiem i miejscem gwiazdy zowie się jej *zбочeniem*. Koło przez bieguny ekliptyki i miejsce gwiazdy przechodzące, nazywa się *kołem szerokości* tej gwiazdy. Łuk tego koła zawarty między ekliptyką i miejscem gwiazdy, nazywa się *szerokością* tej ostatniej. Kąt w zenicie między kołem wierzchołkowym gwiazdy, a południkiem miejsca, nazywa się *azimut* tejże gwiazdy, rachuje się od południa i może być zachodni lub wschodni. Łuk równika między punktem wiosennym i kołem zboczeń gwiazdy zowie się *wznoszeniem się prostém*; łuk ekliptyki między punktem wiosennym a kołem szerokości, zowie się *długością gwiazdy*. Dwa ostatnie łuki rachują się od zachodu na wschód od 0° do 360° Z łuków tych wyznacza się położenie gwiazdy względem poziomu równika i ekliptyki. (Ze wznoszenia się i zboczenia otrzymanych z obserwacyi, otrzymuje się, za pomocą trygonometrii sferycznej, długość i szerokość; odwrotnie, z długości i szerokości, wznoszenie się proste i zboczenie; zaś z wysokości, azimutu i wysokości bieguna zboczenie).

§ 143. Koło równoległe do poziomem zowie się *almukantarat*, równoległe do równika *równoleżnik*. Z pomiędzy równoleżników ważne

(*) Suntque aries, taurus, cancer, leo, virgo, Libraque, scorpion, arcitenens, caper, amphora, pisces.
Baran idzie przed *bykiem*, po *bliźniętach* *raki*,
Lew przed *panną* uchodzi, to są letnie znaki;
Waga chłodzi, z *niedźwiedziem* *strzelec* zimnem grozi,
Koziorożec ład wiąże, *wodnik* *ryby* mrozi.

pięro różnica długości. W tym celu race, sygnały prochowe, albo też i odbite światło słoneczne, posługiwać mogą. Również dobrze w tym samym celu, szczególnie dla wielkich odległości, użyte być mogą początek i koniec zaćmień księżyca, tudzież zakrycie księżyców Jowiszowych przez swego planetę (*).

§ 146. Chcąc wyznaczyć szerokość miejsca, należy wyznaczyć wyniesienie bieguna nad poziom; że te dwie rzeczy są sobie równe, okazuje się to z prostej figury, tudzież z prostego dowodzenia. Wyniesienie bieguna można znaleźć obserwując wysokość niezachodzącej gwiazdy, w chwili wyższego i niższego jej górowania; i do wysokości mniejszej dodając połowę różnicy między wysokością większą i mniejszą. Jeżeli gwiazda była jedną z tych, które u nas wschodzą i zachodzą, natenczas wespół w wysokością jej w chwili górowania, znać jeszcze należy jej zboczenie: jeżeli zboczenie jest północne, od wymierzonej wysokości odjąć, jeżeli jest południowe do wysokości dodać to zboczenie, a wypadnie wyniesienie równika nad poziom. To wyniesienie odejmując od 90° , otrzymujemy wyniesienie bieguna czyli szerokość geograficzną.

§ 147. Ślad południka miejsca na ziemi zowie się *liniją południową*. Linija ta wskazana jest cieniem laski pionowej, w chwili górowania słońca na płaszczyznę poziomą rzuconym. Taż sama linija w inny wyznacza się sposób, który zasadza się na tém, że gdy słońce przed chwilą górowania i po chwili górowania ma wysokości równe, tenże sam przedmiot natenczas cienie rzuca równe. Ze spodka pionowego pręta zakreślają się koła spółśrodkowe; dwa cienie których długości są równe, dotykają punktami ostatecznymi tegoż samego okręgu koła, a kąt między dwoma cieniami równymi pomiędzy sobą, linija południowa dzieli na dwie części między sobą równe. Liniją południową wyznaczyć jeszcze można z *odpowiadających sobie wysokości*, to jest, z dwóch wysokości tejże samej gwiazdy między sobą równych, przed górowaniem i po górowaniu. Na płaszczyźnie poziomej wyznacza się kierunek lunety w obydwóch przypadkach; linija dzieląca na dwie równe części ten kąt pod którym dwa kierunki przecinają się między sobą, jest liniją żadaną. Z długości cienia na linii południowej (**), i wysokości pręta daje się wyznaczyć wyniesienie równika nad poziom, a ztąd wysokość bieguna.

§ 148. Pod § 8 przerzekło się, że $1^\circ = 15$ mil, równik $= 5400$ mil. Koła szerokości tém są mniejsze im bardziej są zbliżone do bieguna; postępując przeto ku biegunom, coraz mniejsza liczba mil, na jeden stopień przypada. Promienie bowiem równoleżników są pomiędzy sobą jak dostawy szerokości; toż samo rozumieć należy o okręgach równoleżników. (Równik ma szerokość 0° dos. $0^\circ = 1$). Okrąg jakiegokol-

(*) Dochodzenie długości za pomocą odległości księżyca od gwiazd stałych, jest godne uwagi.

(**) Gdy słońce znajduje się na równiku, albo we wszelkim innym przypadku, gdy zboczenie słońca jest znane.

(Tłumacz).

wiek równoleżnika = 5400 m. \times dost. szerokości; długość zaś jednego stopnia = 15 mil \times dos. szerokości.

§ 149. **Wielkość ziemi.** Ażeby znaleźć promień, okrąg, powierzchnię i objętość kuli, trzeba wyznaczyć małą część południka. Znając albowiem liczbę stopni zawartych w łuku, i wielkość jego w milach, łatwo będzie okrąg wyrazić w milach. Należy więc naprzód wymierzyć łuk na południku i za pomocą obserwacji astronomicznych wyznaczyć kąt w środku ziemi, jaki promienie do punktów ostatecznych łuku poprowadzone, tworzą. Długość łuku mierzy się prętem mierniczym, albo się wynajduje przez zakładanie *sieci trójkątów*, w której mierzą się kąty, mierzy się jedna tylko linija, łuk zaś z rachunku wypada. Założenie sieci na tém się zasadza, żeby trójkąty w pewnej liczbie były ułożone tak, iżby dwa miały zawsze bok spólny, i żeby ze znanych części, wszystkie pozostałe boki trójkątów mogły być wyznaczone. Trójkąty sferyczne przywodzą się następnie do téj samej płaszczyzny poziomej, a summa kątów każdego trójkąta redukuje się do dwóch kątów prostych. Gdy się takowy łuk wyznaczył, łatwo się wielkość geograficznej mili wyznacza, albowiem wiadomo że 15 mil idzie na 1°. Wypada, że 1 mila = 3807,23 sążni paryz. (toise), czyli 22843,4 st. par. Obwód ziemi = 5400 mil.; południk 5391 mil. Średnica ziemi 1718,873 m.; ós 1713,127 m. Powierzchnia jój 9.261.203 m. kw. Objętość jój 2.650.180.306 m. sz. W ciągu jednej sekundy czasu średniego punkt równika przebiega 239,76 sąż. par (po 6 stop. par).

§ 150. **Obrót dzienny ziemi około swój osi czyli bieg wirowy ziemi.** Bieg dzienny gwiazd od wschodu na zachód mógłby pochodzić ztąd, że ziemia jest w spoczynku, a całe sklepienie jest w ruchu obracając się od wschodu na zachód; albo ztąd, że ziemia obraca się od zachodu na wschód, a gwiazdy pozostają nieruchome na tych samych miejscach. Ostatnie przypuszczenie jest więcej prawdopodobne, albowiem, z tego przypuszczenia nie wypada: chyżość nieskończenie wielka gwiazd pozostałych, jaka z pierwszego przypuszczenia koniecznie wynika; tudzież tenże sam czas obiegu dla wszystkich gwiazd w nieograniczonej liczbie bliżej lub dalej położonych, obracających się około środków różnych, na téj samej osi. (*).

§ 151. Ze ziemia obraca się właśnie około swojej osi, dowodzi tego jój spłaszczenie przy biegunach. Z doświadczenia mamy, że gdy kula miękka, około swój osi, ze znaczną obraca się chyżością, części jój najbardziej od osi oddalone, okazują największe, do oderwania się, usiłowanie; kula, z powodu tego, wydyma się w częściach średnich, płaszcz się zaś w tych częściach przez które ós przechodzi. Lecz mając dostateczne tego dowody, że ziemia przed czasy była w stanie płynnym, albowiem jest ona wydęta przy równiku, a spłaszczona przy bie-

(*) Samo nawet słońce, którego wielkość jest równa $\frac{1}{3}$ miliona razy wziętej wielkości ziemi, którego odległość jest równa 400 razy wziętej odległości księżycy od ziemi, miałoby obiegać we 24 godzin, około małej ziemi.

gunach, ten wniosek wyprowadzamy, że ziemia od początku, z wielką chyżością obraca się koniecznie około osi przechodzącej przez bieguny.

Jeżeliby ziemia była kulą dokładną, czyli, jeżeliby wszystkie punkta jej powierzchni, względem środka, w równych pomiędzy sobą były odległościach, byłyby wszystkie tą samą mocą pociągane ku środkowi, a mianowicie: ciężkość z tą samą wszędzie działałaby mocą. Jeżeliby zaś siła ciężkości postępując ku biegunom rosła; postępując zaś ku równikowi zmniejszała się, wyciągnęlibyśmy wniosek ten, że ziemia jest spłaszczona przy biegunach a wydęta przy równiku.

Z ruchów wahadła sekundowego pod różnemi szerokościami, okazało się, że, zbliżając się do biegunów, wahania prędkiej po sobie następują, czyli, że większe działanie ciężkości wpływa na skrócenie łuku wahań. Jeżeli czas pojedynczego wahań nie zmienia się, wahadło tem jest dłuższe, im bardziej zbliża się ku biegunom. Ze wzrostu więc długości wahadła sądzić można o wzroście siły ciężkości, i stosunek długości wahadła sekundowego w dwóch miejscach, jest *stosunkiem natężenia* ciężkości. Długość wahadła prostego wybijającego sekundy pod równikiem wynosi 3,0504, pod biegunami 3,0664 st. paryzkich. (*), (**). Ciało, spadając w czczości, przebiega w pierwszej sekundzie czasu, pod równikiem 15,054 st. paryzkich, pod biegunami 15,132 stóp paryzkich; gdy ciężkość na równiku równa się 1, ciężkość pod biegunami jest równa 1,005176. Ztąd z różnych ciężkości wypada wniosek o spłaszczeniu, ze spłaszczenia o biegu obrotowym.

§ 152. Jeżeli powierzchnia ziemi pod biegunami, nie ma tak wielkiej krzywości, jaką ma pod równikiem, łuk, który na południku przejść trzeba, aby wysokość gwiazdy biegunowej zmieniła się o 1° , postępując ku biegunom jest większy, niż łuk, postępując ku równikowi. *Pomiary stopni* pod różnemi szerokościami, mają to rozstrzygnąć. Najznakomitsze z dokonanych są, przez *Bouger'a* i *Lacondamin'a* od 1735 do 1744 przy równiku w Ameryce południowej; przez *Maupertuis'a* i *Celsius'a* w Laponii 1736 (przy Tornes); przez *Mechain'a*, *Delambr'a* i *Bord'a* (1792—1798) od Dunkerki do Barcelony ($9^{\circ} \frac{2}{3}$), pomiary, które następnie *Biot* i *Arago* przeciągnęli do Formenterra. Pomiary te stopni dają na spłaszczenie $\frac{1}{302,02}$; spłaszczenie pod biegunami wynosi 3 mile przez przybliżenie (1719 : $x=302,02$: 301,02). Podług doświadczeń z wahadłem robionych, zdaje się, że spłaszczenie półkuli południowej jest większe od spłaszczenia północnej. Promień równika wynosi 3.272.077, sąż. par.; promień odpowiadający biegunowi 3.261.139,33 sąż. par.

(*) Długość wahadła sekundowego w Warszawie przy powierzchni morza cali pols 41,4167. — Astronomia popularna J. Bayera. (tłumacz).

(**) Podług Bessela w Berlinie 440,73 par. linii — 3,0606 st. reńskich (pruskich.)

(19.632.462 i 19,566.836 st. reń.); różnica—65,626 st. reń.—2,87 mil. geog. (*).

§ 153. Oprócz spłaszczenia jest jeszcze inny dowód biegu obrotowego ziemi. Puściwszy ciało któreby *wolno spadało* z wieży, albo z wyższego otworu studni prowadzącej do kopalń, ciało to nie spada po linii wierzchołkowej, lecz oddala się od tej linii na wschód zbaczając w niewielkiej odległości. Przyczyna tego zależy jedynie na biegu obrotowym ziemi. Punkt z którego ciało wychodzi, od środka ziemi, jest bardziej oddalony, aniżeli punkt do którego to ciało dąży; pierwszy z tych punktów ma koniecznie chyżość większą niż drugi. Bieg więc spadającego ciała jest wypadkiem działania ciężkości i siły odśrodkowej nadanej temu ciału; względem punktu więc na pionowej pod tym ciałem leżącego, ciało upadnie koniecznie na wschód. (**).

§ 154. **Bieg roczny ziemi około słońca** może się udowodnić przez obserwacje astronomiczne, wszystkie albowiem zjawiska planetarne, mogą być najzupełniej wyłożone, wychodząc z przypuszczenia, że ziemia i planety obracają się około słońca. Z biegu ziemi około swej osi i około słońca, tudzież z pochyłości tej osi do ekliptyki wypada: rozmaita trwałość dni i nocy w rozmaitych miejscach ziemi i zmienna długość ich w jednym miejscu.

§ 155. Ponieważ ta połowa ziemi, która jest zwrócona ku słońcu, jest statecznie oświetlona, przeto granicą światła jest koło wielkie, prostopadłe do linii łączącej środek ziemi i słońca. Gdy na jednej połowie ziemi panuje dzień, na drugiej spólcześnie panuje noc; i te nie zmieniałyby się dla żadnego punktu, jeżeliby ziemia nie miała biegu obrotowego; dzień zaś i noc trwałyby 12 godzin, gdyby ziemia mając ruch obrotowy, nie miała osi pochylonej do swojej drogi. Ponieważ osi ziemi w ciągu biegu około słońca jest skierowana ku temuż samemu punktowi nieba, przeto, gdy biegun północny w pewnym miejscu drogi jest bardziej do słońca zbliżony, biegun południowy w przeciwległym zatem punkcie drogi będzie bardziej do słońca zbliżony; w dwóch zaś punktach pośrednich między tamtymi obadwa bieguny będą miały od słońca odległości równe. W pierwszym punkcie drogi ziemia staje na

(*) Prace geodezyczne: półkownika *Everest* w Indyach wschodnich; *Struve'go* w Litwii, *Tenner'a* wespół ze *Stawickim* na Litwie od 1827 do 1828, przez *Bessel'a* uznane za zgodne z sobą; *Struve'go* i *Wolstett'a* w Finlandyi aż do Torneo 1830—1845; *Tenner'a* w Bessarabii 1849; prace geodezyczne *Struve'go*, *Hanstetten'a* z Chrystyanii, i *Selander'a* ze Sztokolmu, *Kloman'a* i *Lindhagen'a* astronomów skandynawskich, w Laponii 1846—1851, z powodu niepewności w wypadkach Juku mierzzonego w tym kraju 1735 przez francuzkich akademików; są godne uwagi.

Struve w sprawozdaniu 1852 o pomiarach Juku obejmującego 25° 21' między *Fuglaes* (szerokość 70° 40' półn.), a *Izmailem* (szerokość 45° 20' półn.), podaje spłaszczenie $\frac{1}{299}$ większe od spłaszczenia otrzymanego z dawniejszych pomiarów.

Bremiker, podaje spłaszczenie $\frac{1}{299,1528}$, używane teraz w rachunkach.

przyp. tłumacza.

(**) Doświadczenia *Foucault'a* z wahadłem, tudzież z *gyroskop'em*, dają dwa nowe dowody biegu dziennego ziemi około swej osi.

przyp. tłum.

początku lata (22 Czerwca); natenczas biegun północny i strefa zimna tegoż imienia leży całkiem w stronie oświetlonej, strefa zaś zimna południowa leży całkiem w stronie nieoświetlonej; dla mieszkańca strefy zimnej północnej słońce nie zachodzi, dla mieszkańca zaś strefy zimnej południowej słońce nie wschodzi. Dla mieszkańca strefy umiarkowanej północnej łuk dzienny jest dłuższy od łuku nocnego, a zatem dzień jest dłuższy od nocy; dla mieszkańca strefy umiarkowanej południowej noc jest dłuższa od dnia. Dla mieszkańca wreszcie pod równikiem, dzień jest równy nocy. Słońce stoi na zwrotniku raka. W punkcie temu punktowi przeciwległym, ziemia staje na początku zimy (21 Grudnia); podówczas strefa zimna północna leży w stronie nieoświetlonej, i słońce dla mieszkańca tej strefy nie wschodzi; cała zaś strefa zimna południowa, leży w stronie oświetlonej, i dla niej słońce nie zachodzi. Dla strefy umiarkowanej północnej łuk naówczas dzienny jest krótszy od łuku nocnego, a zatem dni krótsze od nocy; dla strefy umiarkowanej południowej dni są dłuższe od nocy. Dla mieszkańców pod równikiem, dni znowu są równe nocom. Słońce stoi na zwrotniku koziorózca. W dwóch stanowiskach pośrednich (21 Marca i 23 Września), granica światła przechodzi przez oba bieguny; jest wtedy dla wszystkich mieszkańców ziemi, a znowu dla mieszkańców pod równikiem, dzień równy nocy. Dla innych stanowisk ziemi pomiędzy temi czterema głównymi, ma miejsce przejście tych zjawisk jednych w drugie (*). Gdy pod równikiem dzień i noc trwają statecznie 12 godzin, pod biegunami trwają niekiedy pół roku.

§ 156. Trwałość dnia pod strefami różnemi, można wyznaczyć przez przybliżenie, przyjąwszy, że zboczenie słońca w ciągu dnia jest niezmiennie. Jeżeli h jest wysokość słońca, d zboczenie, b szerokość geograficzna, zaś s kąt godzinny; zachodzi równanie:

$$\text{wst. } h = \text{wst. } d, \text{ wst. } b \pm \text{dos. } d, \text{ dos. } b, \text{ dos. } s.$$

Jeżeli $h = 0$, jest $\text{dos. } s = \text{sty. } d \text{ sty. } b$. Kąt godzinny zamieniwszy na czas, wypada trwałość przedpołudnia, tę wartość podwoiwszy, wypada trwałość dnia. Kąt s ma wartość największą, gdy $d =$ pochyłości ekliptyki (e), czyli gdy $d = + e$; najmniejszą gdy $d = - e$; wypada zatem trwałość najdłuższego i najkrótszego dnia zrównać:

$$\text{dos. } s = \text{sty. } d, \text{ sty. } b.$$

$$\text{dos. } s = + \text{sty. } e, \text{ sty. } b.$$

Pod równikiem jest $b = 0$, więc $\text{dos. } s = 0$, zatem $s = 90^\circ = 6$ godzinom, a dzień = 12 godzinom. Pod kołami biegunowemi $b = 90^\circ - e$, a zatem dla najdłuższego i najkrótszego dnia $\text{dos. } s = - 1$, (**), zatem $s = 180^\circ$ albo $s = 0$; najdłuższy więc dzień = 24 godzinom, najkrótszy = 0 godz.

§ 157. Z cienia rzuconego w południe, tudzież ze stosunków dni i pór roku, rozróżniano zwykle: *wokolociennych*, mieszkańców stref

(*) To wszystko okazać potrzeba w sposób zmysłowy, na Tellurium.

(**) Albo $\text{dos. } s = + 1$.

(przyp. tłum.)

biegunowych; *jednociennych*, mieszkańców sfer umiarkowanych, którzy cały rok mają słońce południowe albo północne; *dwuciennych*, mieszkańców strefy gorącej, którzy pół roku mają słońce południowe, a pół roku mają słońce północne; *bezcieniennych*, mieszkańców strefy gorącej, dla których raz albo dwa w rok słońce jest w zenicie (*). Następnie: mieszkańców pod tym samym równoleżnikiem, różniących się o 180° długością, mających te same pory roku ale różne pory dnia; mieszkańców *przeciwnożnych* (antypodów), mających szerokości i długości przeciwne, oraz przeciwne pory dnia i roku.

(*) (To samo co dwucienni)

DZIAŁ II.

A u s t r a l i j a .

§ 158. Nowa Holandia bardzo mało jeszcze znana, zdaje się być głównie rozległym niezmiernie, niskim krajem, mało co nad powierzchnią morza podniesionym. Wyniosłe okolice znajdują się mianowicie we wschodniej i południowo-wschodniej stronie tej wyspy. Tu leżą częściami urodzajne, częściami dzikie, jałowe, okazałe, wyniosłe równiny, a na ich południe ciągną się, parowami poprzecinane, przeszło 7 mil szerokie, a 2 do 3,000 stóp wysokie pasmo gór Błękitnych albo modrych, całkiem bezludne. Od wschodniej strony tychże, 12 mil na południe Sydnęj kraina jest tak piękna, a roślinność tak bujna i bogata, jak w najpiękniejszych częściach Brazylii. Na północnym pobrzeżu znajdują się lasy pierwotne jak w Ameryce południowej. Na południe gór Błękitnych, ciągnie się wysoki na 6,100 stóp łańcuch gór Warragong, najwyższy w Nowej Holandyi. Z tych górnych okolic spływają także wielkie rzeki ku zachodowi.

§ 159. Podobne morskim płaszczyzny w środku większej części tego kraju są albo nieprzebyte bagna, albo dość wielkie jeziora słone, albo też suche pustynie, z czerwonym, słonawym, gliniastym gruntem, gdzie rosną tylko niskie akacje i rośliny solne, a skutkiem deszczów ulewnych, zamieniają się także w bagniska. Przed porą deszczów prawie cała Nowa Holandia wydaje się jako głucha pustynia, po deszczach zaś jako piękna murawa. Doliny które zwykle składają się z szeregu jezior powstających z rzek, są najurodzajniejszymi okolicami, w wielu miejscach pełne zwrotnikowych roślinności i bardzo zdadne do uprawy roślin gospodarskich. Zresztą lasy są ponure i jednostajne. Ku południo-zachodowi cały kraj jest płaski i piaszczysty aż do samych brzegów. Wszędzie widać jak największą jednostajność. Ziemia Van-Diemen całkiem jest górami pokryta; kraniec południowy tworzy wysoką na 4,000 stóp płaską górę. Brzegi przedstawiają niemało powabnych widoków, a środek kraju jest w większej części zachwycający; klimat Włoch, piękność Apenninów, i żyzność Anglii łączą się tu z sobą. Posiada też same płody natury co Nowa Holandia; nie masz prawie żadnej europejskiej jarzyny, któraby nie mogła byź tu uprawiana.

§ 160. Wyspy Australskie, których jest około 675, zajmują 22,400 mil kwadr. przestrzeni, i są albo wysokie albo niskie, mianowi-

cie około 350 wulkanicznych wysokich i 280 niskich wysp koralowych. Do pierwszych należy wieniec od Nowej Gwinei do Nowej Zelandyi, który Nową Hollandyę na wschód opasuje, i dalej wyspy Maryjańskie, Sandwich, Marquesas, Towarzyskie, Żeglarskie, niektóre z Przyjacielskich i Fidzi. Do niskich należą wyspy Karolińskie, Archipelag Mulgrave, wyspy Cooka, Paumotu, oprócz rozproszonych w niezmiernej liczbie; większe części rozległych wysokich wysp otaczają rafy koralowe.

§ 161. Skąpo rozdzieleni mieszkańcy, z których w Nowej Hollandyi nawet 10 na milę kwa. nie przypada, należą do dwóch głównych plemion, albo też sąto mieszańcy powstałi z obudwóch. Papuasy koloru czarnego z włosami welnistemi, wystającemi szczekami, ustami grubemi, cienkimi rękami i nogami, mieszkają w Nowej Hollandyi, głównie na takich wyspach które w przedłużeniu Nowej Gwinei ku południo-wschodowi leżą. W północnej połowie Nowej Hollandyi chodzą nadzy, w południowej zaś okrywają się skórami kanguru. Ochoczo malują sobie i nacinają ciało. Nie wielu jest ludożerców, i w ogólności zdają się przemagać w nich dobre przymioty nad zlemi, które oczewiście w części przez obcowanie z przybyszami europejskiemi nabyli. W Nowej-Hollandyi napotykają się w małej odległości różnorodne języki. Indyjanie Australscy, Malajskiego plemienia, zamieszkują resztę Polyneczji, tudzież brzegi wielkich wysp Australickiej Azji i wschodniego Madagaskaru. Są wysokiego wzrostu, wysmukli, mają długie włosy, silne muskuły i ścięzna, często szlachetne rysy twarzy, ciemno-miedzianego aż prawie do białego koloru. Nakoływają sobie ciało jak najgustowniej, są waleczni i wielkich zdolności umysłowych.

§ 162. Nowa Hollandya odkryta została roku 1606, przez pewnego Hollendra: w dziesięć lat później wylądował inny na zachodnim pobrzeżu i nazwał tę krainę od swojego okrętu Oendrag'ds-Land: inne okolice nadbrzeżne otrzymały rozmaite imiona od nazwisk tych co je odkryli, od ich okrętów i t. p. Dampier zbadał je dokładniej, a później głównie Cook. Większą część odkryć w świecie wyspiarskim dokonał Abel Tasman roku 1642; od niego ziemia Van-Diemen nazywa się także Tasmaniją. Znaczniejsza atoli część wyspy była później po drugi raz odkrywana, i dla tego też same wyspy noszą często po kilka nazwisk.

§ 163. Osada na wschodnim pobrzeżu Nowej Hollandyi, w roku 1787 założona, nazywa się Nowa Południowa Walija, ma 19,000 mil kwadr., a zatem jest $3\frac{1}{3}$ razy większa niż Wielka Brytania. Hrabstwo Cumberland jest najważniejszą częścią téj krainy. Na południe jej leżą $4\frac{1}{2}$ mil kwadr. rozległe pastwiska, na północ ztąd znajdują się wielkie pokłady węgla kamiennego. Osada liczy przeszło 300,000 mieszkańców. Od roku 1787 przewożono tu z Wielkiej Brytanii skazanych przestępców i osiedlano na 7 lub 14 lat, albo na całe życie. Po większej części pozostawali tu oni, nawet po ukończeniu lat kary. Znajdują się tu koloniści, przybywający z kapitałami; rząd wydzielal im grunta, potem zaś sprzedawał z wielką korzyścią dla skarbu, i kraj nabiera szybkiego rozwoju. Od roku 1843 nie jest już osada przestęp-

ców. Najgorszych zbrodniarzy przewożą na wyspę Norfolk, 47 mil □ rozległości, leżąca na wschód o 182 mile; ma brzegi niedostępne, ale nadzwyczaj urodzajne, które należą do potomków majtka Adama, o którym mówić będziemy przy wyspach Paumotu. Od założenia kolonii w roku 1787 przeszło 100,000 przestępców przywieziono do niej; występki wszelkiego rodzaju zdarzają się tu bardzo często. Miasto stołeczne Sydney, mieszkańców 60 tysięcy, u portu Jackson, na północ Botany-Bai. Ztąd prowadzi piękna droga bita na wschód przez góry do Bathurst (5 t. m.), w okolicach dostarczających złota. Paramatta, 12 t. m.; bliżej Sydney. Tu jest obserwatorium połud. półkuli ziemskiej.

§ 164. W ziemi Van-Diemen, 730 mil □, 81,500 mieszk. gdzie po raz pierwszy osiedlono się r. 1803, jest stolicą Hobarton, 16 t. m. Z Hobarton prowadzi długa na mil 25 droga bita w poprzek wyspy. W północnej części leży Launceston, 10 t. m. Cała wyspa mało comniejsza od Irlandyi, od r. 1852 nie jest już osadą zbrodniarzy, i nie ma już ani jednego z pierwotnych mieszkańców. Mieszkańcy, zajmują się chowem bydła, a szczególniej owiec, rolnictwem i rybołówstwem; handel głównie skierowany jest ku Anglii i Indjom.

§ 165. Osada Zachodnia Australija, 141 mil □, 15,000 mieszkańców, istnieje od r. 1829 i leży nad rzeką Łabędią; ma zasy piaseczyste ciemno-zielonego koloru, za któremi piętrzą się pasma gór do 2,000 stóp wysokości, a na białym piasku stoją niskie białe domy. To jest port. Oprócz tego są cztery inne miasteczka. Tu jeszcze przewożą zbrodniarzy.

§ 166. Osada Australia Felix albo port Philipp, dzisiaj nazwana Victoria, 4,000 mil □, $\frac{10}{13}$ Wielkiej Brytanii, 462,000 mieszkańców, leży naprzeciw ziemi Van-Diemen; jest-to najludniejsza i najbardziej kwitnąca z osad, która od roku 1851 jako udzielna część kraju istnieje. Ogromne lasy przeplatane tu są z bujnemi łąkami, podobnemi do najbogatszych pastwisk, i zdatnemi do chowu owiec. Piękne, urozmaicone brzegi rzeki Murray, pokryte są końmi i trzodami bydła. W wielu miejscach kraj ten jest obszerną łąką, porośłą pachnącą mimozą, ozdobną licznymi grupkami drzew, niezliczonym okazałym kwieciami, poprzecinany strumieniami i źródłami. Ogół przedstawia powabny, wspaniały obraz. Handel wywozowy głównie składają złoto i wełna. Okolice złota mają przestrzeni 1600 mil □ i w ciągu jednego roku dostarczyły 14 milionów talarów. Stolica Melbourn, 80 tysięcy mieszkańców z portem Williamstown, 3 tys. mieszk., i dziesięć innych miast.

§ 167. Osada Australia południowa, 14,200 mil □, prawie trzy razy tak obszerna jak Wielka Brytania, leży na północ odnogi St. Vincents. Założona r. 1834, liczy już 118,000 mieszkańców. Port Adelaida, założony r. 1837 nad rzeką Torrens, ma przeszło 30,000 mieszkańców. Bogate tu są kopalnie miedzi i ołowiu; rolnictwo, ogrodnictwo i chów bydła, nadzwyczajnego nabierają wzrostu. Panuje tu zbytek europejski, zwłaszcza pomiędzy osiadłymi bogatymi Anglikami, z któ-

rych niejedni posiadają po 10,000 owiec. Cała kolonija liczy przeszło milion owiec.

Osada Queensland, to jest Królowej, założona roku 1858, ma przestrzeni 25,500 mil \square , a zatem pięć razy większa od Wielkiej Brytanii i Irlandyi, mieszkańców 25,000. Zajmuje północno - wschodni kraniec Nowej Hollandji, brzegi jej opatrzone są wielką barjerą. Kraj obfity jest w góry, płaszczyny i rzeki, nadzwyczajnie dogodny do chowu owiec, uprawy bawełny, a w gorącej części, i trzciny cukrowej; północne zaś $\frac{2}{3}$ leżą między zwrotnikami. Z powodu wysokiego położenia i ciągle wiejącego wiatru passatu, klimat jest tu wilgotniejszy i chłodniejszy, niżeli na gorących brzegach odnogi Carpentaria. Główne miasto Brisbane, niedaleko zatoki Moreton, liczyło r. 1856 mieszkańców 4,400.

§ 168. Prawie całkiem nieznaną Nową Gwineę, tak rozległą jak Niemcy, jest na pobrzeżu północnem górzysta, stroma, gęstym lasem porośnięta; w południowej zaś stronie zupełnie płaska. Bogata w roślinność zwrotnikową, w palmy i wielkie, użyteczne drzewa. Znajduje się tu jedenaście gatunków najokazalszych ptaków rajskich, świetnie barwne zimorodki i niezliczone papugi, najpiękniejsze w świecie motyle, owadów bez liku, a z nich wiele jadowitych, które z każdej większej rośliny chmurami spadają na wędrowników.—Na brzegach mieszkają Papuasowie, wewnątrz kraju Harafory. Zachodnią część wyspy Hollendrzy zajęli w posiadłość.—Takich samych mieszkańców i też samą roślinność mają sąsiednie wyspy mniejsze; ich naczelnicy noszą się po chińsku i wyznają wiarę mahometańską.

§ 169. Luizyada składa się z mnóstwa górzystych wysp, zamieszkałych przez Papuasów ludożerców. Nowa Brytania, 500 mil \square , Nowa Irlandya 200 mil \square , wyspy Admiralicyi, Salomona i Santa Cruz Archipelag i Nowe Hebrydy (trzy ostatnie mają razem 900 mil), wszędzie są opasane rafami koralowemi. Brzegi mają płaskie, palmami kokosowemi pokryte, ale w środku są górzyste, niektóre mają wulkany; w większej części odznaczają się bogatą roślinnością, wspaniałemi lasami, a plantacye krajowców pokryte są palmami kokosowemi, drzewem chlebowem, 7-ma gatunkami pisango, yams, arum i t. d. Zamieszkałe przez Papuasów, którzy są mniej czarni, niżeli w Nowej Gwinei; odmiennego są charakteru, w części ludożercy. Cywilizowani mieszkańcy w Nowej Irlandyi, mają świątynię i uporządkowany systemat religijny.

§ 170. Nowa Georgija albo Archipelag Salomona, zawiera wyspy mające do 12,000 stóp wysokości, i też samą Florę, co Nowa Gwineę. Największa wyspa liczy 129 mil \square . Zupełnie nadzy, tatuowani, w wsiach rozproszeni, Europejczykom nieprzyjaźni, mieszkańcy, należą do obojga plemion i zostają pod władzą naczelników.

Małe wysepki Archipelagu Santa-Cruz, do którego należy Vanikoro, przy której żeglarz na około świata La Peyrouse rozbił się, ma mieszkańców, którzy względnie do najucywilizowańszych się liczą.

Nowa Kaledonija, 365 mil kw., opasana niebezpiecznemi rafami koralowemi, o które morze groźnie się objaja, posiada roślinność podobną

do będącej w Nowej Hollandyi, pomiędzy rzadko wznoszącemi się drzewami nigdzie nie widać niskopiennych drzew ani też krzewów. Zamieszkała przez dzikich Papuasów ludożerców. Wprowadzenie chrześcijaństwa nie powiodło się tutaj. W roku 1853 Francya zajęła ją w posiadłość i przeznaczyła na miejsce wygnania zbrodniarzy.

§ 171. Prawie na 1,400 mil od Ameryki Południowej odległa Nowa Zelandyja, będąca w posiadaniu Anglików, składa się z małej wyspy Stewart, i dwóch wielkich, które przedzielają drogę Cooka: Tawai-Punammu, to jest woda kamienna i Ahina-Maui, to jest płód Maui. Obie mają przestrzeni 2,220 mil kw. i przeszło 200,000 mieszkańców, z których 50,000 Europejczyków. Wyspa południowa liczy $\frac{1}{5}$ tych mieszkańców. Góry u dołu gęstym lasem porośłe, bardzo bogate w źródła, mają jeziora i wysokie wodospady, i wznoszą się za śnieżyste granice: prawdziwa kraina Alp, i jedna z najpiękniejszych. Najwyższy wierzchołek góry Mount Edgecombe, ma 9036 stóp wysokości. Na północnej wyspie góry wznoszące się powoli, przedzielane są płaszczyznami i dolinami obfitemi w wodę; południowa zaś ma brzegi strome, skaliste z niezliczonymi zatokami, i wszędzie jest poprzecinana wązkami skalistemi rozpadlinami i parowami; z gór zaś spadają z hukiem strumienie. Z powodu niedostępnych lasów środek wyspy nie jest zbadany. Klimat wyborny, nie wpadający w ostateczność; pięknie zielona i bujna roślinność ma dosyć wilgoci i zawsze jest świeżą. Ziemia nadzwyczaj urodzajna, a lasy z powodu czepiających się roślin, niepodobne do przebycia; pachnąca pasożytna roślina owija wysokie na 200 stóp drzewa. Wszystkie pagórki pokryte są dość wysoką paprocią drzewiastą, tudzież niskimi, z rodzaju cyprysów krzewami. Bardzo ważnym jest len nowo-zelandzki, który wszędzie rośnie. Na całej wyspie pełno jest dzikich świń.

§ 172. Mieszkańcy są Indyanie Australscy, po większej części wzrostu 6 stóp, nos mają duży, włosy czarne, gładkie; zwyczaj nakoływania ciała u nich się zmniejsza. Osoba albo rzecz uznana za poświęconą, nietykalną, nienaruszoną, nazywa się tutaj, równie jak na większej części wysp Australii, Tabu. Ludożerstwo prawie zupełnie jest wyteplone; zdała tylko od missyj jeszcze się zdarza. Nowo-Zelandczycy ubiegają się o ubiór europejski i przejmują zwyczaje i obyczaje Europejczyków; część nawet policji składa się z krajowców, którzy noszą mundury angielskie. Wyuczają się w ciągu 14 dni czytać i pisać, i wielu krajowców zostaje z sobą w listowej korespondencji. Nuuka języka angielskiego z trudnością im przychodzi.

Na wyspie Nowej Zelandyi, w najwęższem miejscu, jest stolica Auckland 15 tys. mieszk. Na tejsze wyspie przy kanale Cooka miasto Wellington, 12 tys. mieszkańców.

§ 173. Wyspy Maryańskie czyli Ladrony albo Złodziejskie, jest ich 17, od roku 1668 osada hiszpańska, wulkaniczne, górzyste; ziemia urodzajna, roślinność piękna. Pomarańcze dziko tu rosną. Mieszkańców pierwotnych, którymi byli Malajczycy, już teraz nie ma;

dzisiejsi, w liczbie 8,600 są Hiszpanie, pierwotni mieszkańcy Manili i mieszkańcy, osiedli w miastach i po wsiach, katolicy, zajmują się rzemiosłami różnego rodzaju. Główna wyspa Guajan, $9\frac{1}{2}$ mil kw., wysoka, składa się z lawy i ma 2 kratery; bardzo leśna, z piękną roślinnością i bogata w jelenie. Tinian 2 mile kw., zupełnie zdziczała wyspa, służy za miejsce wygnania.

Karolińskie wyspy tworzą archipelag na 400 mil rozległości. Składają się z Palaos albo zachodnio-Karolińskich, do których należą wyspy Peliu (Pelew), 10,000 mieszkańców; potem idą środkowe Karolińskie albo Nowe Filipiny; wschodnio-Karolińskie albo Marszałkowskie, albo wyspy Radac i Ralic; archipelag Gilberta i Kingsmill. Ostatnie obie grupy noszą także nazwisko archipelagu Mulgrave; a wszystkie razem, jako szczególny oddział etnograficzny Australii, nazywają się Mikronezyą. Hiszpanie wszystkie te wyspy i grupy wysp uważają za własność hiszpańską. Większa ich część są to niskie wyspy koralowe, niektóre wszakże wznoszą się do 3,000 stóp; w środku pokryte są nieprzebytymi lasami. Mieszkańców liczą 101,500, wysokich, silnych, koloru orzechowego, aż do czerwono-miedzianego, którzy zdają się być w powinowactwie z Dayakami na wyspie Borneo. Nie są wojowniczego usposobienia, ale z urodzenia dobrzy pływacy.—Najbardziej ku zachodowi pomknięta wyspa Ualan, ma 2,000 mieszkańców.

Ku południowi leżące wyspy są niskie i mają nadobną, chociaż nieurozmaiconą roślinność; pandany rosną na suchych zupełnie ich brzegach. Mieszkańcy wysokiego wzrostu, silni, mają włosy długie, czarne, w południowych częściach miedziano-czerwoni, bardzo przystojni, przyjacielscy, rzeźcy, weseli, dowcipni. Nakolywanie ciała jest w powszechnym użyciu.

§ 174. Niezmiernej wagi są działania missyonarzy na następnych wyspach rozpoczęte od roku 1815. Za ich wpływem ustały ofiary czynione z ludzi, ludożerstwo, zabójstwa i kradzieże, niewolnictwo kobiet i próżnowanie. Wiele tysięcy egzemplarzy Biblii w rozmaitych językach wyspiarzy morza południowego rozeszło się w tych stronach, równie jak książek szkolnych i początkowych w tychże językach, po większej części drukowanych przez samychże wyspiarzy; szkoły elementarne znajdują się wszędzie, a na wielu wyspach nawracanie na wiarę chrześcijańską dokonywa się przez samych wyspiarzy, którzy niezrażają się żadnym niebezpieczeństwem. Prawie cudowna odmiana ludzi nastąpiła tutaj pod wpływem wiary chrześcijańskiej.

§ 175. Wyspy Fidzi albo Viti, 380 mil kw., urodzajne, dobrze opatrzone w wodę i drzewo sandałowe. Największe z nich są: Viti-Levu, $210\frac{1}{2}$ mil kw. i Vanua-Levu, 117 mil kw. Mieszkańców 15,000, trzymają środek między Papuasami a Indyanami Australnemi; wyrabiają oni materye w paski, maty i naczynia z gliny. Dzielą się na mnóstwo małych państweczek, i byli obrzydliwymi ludożercami; ale nawróceni na wiarę chrześcijańską od roku 1835 mają dzisiaj szkoły, ubiegają

się o przyzwoite ubranie i książki. Anglija zalicza tę grupę wysp do swoich osad.

Wyspy Przyjacielskie albo Tonga (przeszło 150), są po części wulkaniczne i górzyste (50, z których 15 dosyć wysokich), a po większej części formacyi koralowej. Klimat mają przesłiczny. Ziemia wznosząca się na 20 do 30 stóp, odznacza się wspaniałą roślinnością. Zaprorowadzone są plantacye yams i arum, pola ocieniają drzewa pisang i figowe; drzewa kokosowe i chlebowe otaczają domy. Pomiędzy 60,000 mieszkańców, odznaczających się wrodzoną dobrocią, nie wielu jest jeszcze pogan. Liczy 116 kościołów i domów modlitwy, i przynajmniej 40,000 chrześcijan. Ale z natury swojej bardzo leniwi, nie czynią postępów w cywilizacyi.—Główna wyspa Tongatabu ma 9,000 mieszkańców.

§ 176. Górzyste wyspy Żeglarskie czyli Nawigatorskie albo Samoa, w liczbie 18, uważane są za najbogatsze i najpiękniejsze. Lasy wznoszą się tutaj jak olbrzymie filary pałacowe, z powodu krzewów i roślin czepiających się niedostępne, i przezroczystymi strumieniami poprzeryzane. Mieszkańcy, w liczbie 38,000 należą do najroślejszych i najprzystojniejszych na świecie wyspiarskim, i są prawie biali. Mówią dyalektem języka malajskiego. Odznaczają się wielką zręcznością i zdolnościami. Od roku 1836 wiara chrześcijańska bardzo się tu rozszerzyła, i dzisiaj większa część mieszkańców ją wyznaje; mają kościoły i mieszkają po wsiach.

Wyspy Cooka albo Harweya, odkryte przez Cooka roku 1777, są wyspami koralowemi, bardzo urodzajne, powabne, z klimatem wybornym, cierpią tylko niedostatek wody. Mieszkańcy w liczbie 14,000 są Indyanie Australni; byli dawniej bardzo krwi cheiwi i ludożercy. W roku 1823 zaprowadzono tu wiarę chrześcijańską i dzisiaj wszyscy są chrześcijanami. Na głównej wyspie Mangia są trzy miasteczka, na wzór europejskich urządzone, dobrymi drogami połączone z sobą. Mają kościoły, szkoły, warsztaty, drukarnie i t. d.

§ 177. Wyspy Towarzyskie, tak nazwane na cześć królewskiego Towarzystwa nauk w Londynie, które Cookowi ułatwiło podróż, mało ustępują tamtym pod względem piękności. Składają się one z grup wschodniej i zachodniej i opasane są wieńcem koralu; ale w środku górzyste do 8,000 stóp wysokości, lasami drzew palmowych, pisang i drzew chlebowych, tudzież roślinami czepiającemi się w nadobnych gierlandach pokryte. Ponieważ posiadają obfitość wody, przeto wszystko aż do szczytów ocienione jest ciemno-zielonym lasem; wszędzie widać drzewa cujava, wysokie, okazałe drzewa pomarańczowe i cytrynowe; słowem, roślinność jest tu jedną z najpiękniejszych w świecie. Wodospady przysparzają piękności widokom. Świat ptaków odznacza się tutaj, równie jak na wszystkich tych grupach wysp: mnóstwo jest papug, turkawek, kolibrów, czajek, kuligów, kaczek i t. d. Zwierząt ssących i ptaków drapieżnych nie posiada wyspa; mało także jest tu węzów, niedźwiadków czyli skorpionów, szkodliwego robactwa i mo-

skitów. Upały łagodzi wiatr morski. Mieszkańcy są wysokiego wzrostu, prawie jasno-brunatni, przystojni, łagodni, zdolni, najprzyjemniejsi i najcywilizowani z pomiędzy Australczyków. Ich język dyalektu Malajskiego, jest wszędzie na morzu Południowym zrozumiały. Wojny i sprowadzone z Europy choroby niesłychanie zmniejszyły liczbę mieszkańców, która obecnie wynosi około 20,000. Gdy w roku 1819 król Pomare II przyjął wiarę chrześcijańską, mieszkańcy poszli za jego przykładem. Noszą się prawie zupełnie po europejsku. Deputowani ze wszystkich części wyspy zbiegają się na parlament, dla obrad nad prawami. Dzień niedzielny ściśle jest święcony. Wielu Europejczyków tu się osiedliło.

Największa wyspa, *Tahiti*, ma 18,2 mil kw. i 8,000 mieszkańców. Śliczne doliny jak najlepiej są uprawiane, a droga bita opasuje brzegi. Nie rzadkie tu są domy europejskie; cukrownie, fabryki bawełny, drukarnie (z których wyszło tłumaczenie Biblii na język tahicki), i rozmaite rękodzielnie. W porcie *Papeiti* znajduje się pałac królewski.—Na wyspie *Rajatea*, należącej do grupy zachodniej, a liczącej 8,000 ludności, mieszka królowa Pomare I, która przyjechała od r. 1844, protektorat francuzki, tak że grupę wschodnią z włączeniem Tahiti, uważać należy za osadę francuzką.

§ 178. Bardzo liczne wyspy *Niebezpieczne* albo *Niskie*, albo *Paumotu*, zostające także w posiadaniu francuzkiem, są po większej części bezludne wyspy koralowe. Niektóre z nich bardzo piękne. Morze groźnie obija się o czerwone skały koralowe, opasujące brzegi; lecz za niemi rozwija się śliczny zielony kobierzec; wysokie palmy kokosowe wznoszą się na piaszczystem pobrzeżu; na wyniosłościach ku środkowi widać mieszkania krajowców, a chmary ptastwa wszelkiego rodzaju unoszą się w powietrzu. I tu większą część mieszkańców w liczbie 8,000 stanowią chrześcijanie. Tu należy także mała grupa wysp *Gambijskich*, ku południo-wschodowi; wysokie, wulkaniczne, liczą 2,000 mieszkańców.

Najbardziej ku południowi pomknięta z pomiędzy nich wyspa *Pitcairn*, ma około 1,000 stóp wysokości, urodzajna i obfita w drzewo. W roku 1789 przybyli tu zbuntowani marynarze okrętu angielskiego, wraz z mieszkańcami Tahiti; w skutek ustawicznych kłótni pozostali tu przy życiu tylko majtek Adams i kobiety tahitskie. Jego potomkowie zamieszkiwali wyspę do roku 1855, prowadząc patryarchalne, chrześcijańskie życie; w tym zaś roku przenieśli się na wyspę Norfolk, gdyż *Pitcairn* okazała się za szczyplą.

Wyspy *Mendanna* albo *Marquesas* mają lasem porośnięte wysokie na 3,000 stóp góry i wiele wodospadów. Główna wyspa *Nukahiva*, 10 mil kw. rozległości, posiada powabne brzegi, zielone wąwozy i majestatyczne góry. Z pomiędzy 36,000 mieszkańców, bardzo wielu jest prawie białych; wzrostu wysokiego, najprzystojniejsi ze wszystkich Indyan Australnych. Mężczyźni chodzą prawie całkiem nago, umiejętnie i ze smakiem malując swoje ciało. Największymi są ludożercami na morzu Południowym. Od roku 1842 te wyspy znajdują się w posiadaniu

niu francuzkiem, a Nukahiva licząca 1,200 mieszkańców, jest miejscem pobytu skazanych na zsyłkę Francuzów.

§ 179. Wyspy *Sandwich* w liczbie jedenastu, 342 mil kw., obejmujące 80,000 mieszkańców, najważniejsze są ze wszystkich dla żeglugi i handlu. Tu w r. 1789 Cook śmierć znalazł. Górzyste, mają szczyty prawie 14,000 stóp wysokości, naprzykład wysoki na 13,760 stóp wulkan *Ma-una-roa* albo *Ma-una-loa* na wyspie *Hawai*, u południowego podnóża którego leży jezioro lawy Kirauea; tamże *Ma-una-kea*, przeszło 13,093 stóp wysokości, i inny ciągle wybuchający wulkan, *Mau-na-Hurawai*, 10,390 stóp wysokości. Klimat łagodny, ziemia urodzajna i obfita w wodę. Kukurudza i inne plody dostarczają żywności mieszkańcom; wybornie udaje się tu trzcina cukru, a w wąwozach śród gór wznoszą się cudne gęste gaje pisangu. Mieszkańcy posiadają wielką zdolność do kunsztów, wyrabiają różne tkaniny i maty z łyka papierowo-morwowego drzewa, tudzież z piór. Obecnie prawie wszyscy ubierają się po europejsku. Posiadają duże statki i prowadzą handel solą i drzewem sandałowem. W roku 1794 zaprowadzono tu europejską kulturę, a od roku 1819 wiara chrześcijańska i cywilizacya wielki uczyniły postęp. Jest tu szkoła wyższa missyi ewangelickiej. Rolnictwo, hów bydła, rękodzielnie, żegluga i handel znajdują się w stanie kwitnącym; handel prowadzą szczególnie z Chinami, Sydney, Kameczatką i Kaliforniją; do tej ostatniej utrzymuje się stale żegluga parowa. W roku 1852 król nadał tym wyspom bardzo liberalną ustawę.—Wyspa *Oahu* 25½ mil kw., mieszkańców ma 23,000 i nazywa się ogrodem wysp *Sandwich*. *Honolulu*, stolica króla Kamehamea IV, 12,000 mieszkańców, posiada liczne szkoły, kościoły, muzeum, biblijoteki, gospody, bilardy, poczty, powozy, hojnie opatrzone sklepy w potrzeby zbytkowe i delikatesy i t. d.—*Hawaii* albo *Owahi*, największa wyspa, 220½ mil kw., mieszkańców 27,000. *Mani*, 31 mil kw., 18,700 mieszkańców, na zachód *Hawaii*, całkiem górzysta. Dalej *Laheina*, ważny port, liczy z przyległemi wsiami 10,000 mieszkańców, tu się znajduje szkoła wyższa.—Przeszło tysiąc Amerykanów i Anglików osiedliło się na wyspach *Sandwich*.

§ 180. **Klimat** jest zupełnie morskim czyli nadbrzeżnym, w Nowej Hollandyi bardzo się zbliża do lądowego. W północnej Nowej Hollandyi pora deszczów, jak w ogólności w krajach zwrotnikowych, trwa od października do maja, poczem następuje sucha i zdrowa pora roku. Na wschodniem pobrzeżu wiosna zaczyna się we wrześniu z deszczem; listopad jest ciepły i suchy; z grudniem zaczyna się najnieprzyjemniejsza pora roku, lato, bardzo gorące, gdzie nie wieje wiatr morski. Na ziemi *Van Diemen* jest daleko znośniejsze. Trawa i rośliny wysychają, owoce dojrzewają. Największe upały w styczniu. W lutym zaczynają się deszcze i burze, a w marcu dżdżysta zmienna jesień, w ciągu której roślinność przebudza się na nowo. Noce stają się coraz chłodniejsze, a przy końcu maja bierze początek piękna, stała, jasna zima; deszcz rzadko pada, dni nie są zimne; tylko na górach bywa śnieg.

Jasny lipiec jest najzimniejszym miesiącem; nie masz tam deszczu aż do września. W środku ziemi Van-Diemen w lipcu bywają w nocy przymrozki, nieraz nawet mrozy trwają przez dwa miesiące. W ogólności klimat jest najzdrowszy.

§ 181. **Rośliny i zwierzęta.** Rozmaite okolice *Nowej Hollandyi* posiadają zwykle jedną i też samą roślinność, zwłaszcza krzewy mirtowe, jakimi są: eukalyptus, metrosideros, leptospermum, akacje kazuarynowe z włosistemi liśćmi, a na brzegach rzek drzewa manglowe. Eukalyptus i akacje stanowią prawie połowę całkiem ciemno-zielonej barwy drzew; przeszło 300 gatunków eukalyptów tworzą $\frac{3}{4}$ wszystkich lasów. Podobnie okrywa jedna i taż sama trawa lub rośliny, po większej części o pięknych, chociaż jednostajnych kwiatach, rozległe okolice. Niezbyt rzadko lasy są jasne bardzo, a nawet gęste niedostarczają cienia, ponieważ liście na drzewach po większej części są drobne, i nie płaską swą stronę podnoszą ku niebu, ale brzegi; nadto, liście nie mają połysku i świeżości. Nawet nie spadają, ale odstają wraz z korą, która w suchej porze roku zwiesza się długimi kosmykami około pnia. W północniejszej części *Nowej Hollandyi* panuje palma, obok innych roślin zwrotnikowych; w południowej udają się wprowadzone szlachetne owoce, zwłaszcza brzoskwinie, ryż i kukurydza; południowe pobrzeże i ziemia Van - Diemen odznaczają się winem i europejskiem zbożem różnego rodzaju. Bardzo mało znajduje się drzew z owocami do jedzenia, w ogólności mało roślin pożywnych; ale drzewa owocowe, różnego rodzaju zboża, jarzyny, chmiel, len, kolanopie, trzcina cukrowa, kakao i bawełna, przesadzać się tu dają.

§ 182. Osobliwsze tu są niektóre zwierzęta. Najczęściej spotykają się zwierzęta torebkowate, mianowicie kanguru, wombat, dasyurus, latający lis i wiewiórka; częste są także dziobowniki, dingo albo pies nowo-hollenderski, koleczaty mrówkojad, nietoperz wampir, emu albo struś nowo-hollenderski, kazuar, czarne łabędzie, białe i czarne wrony, niezliczone gatunki papug, dropie, czaple, orły białe i t. d., niezmierne mnóstwo krokodyłów, węzów i żółwi; w morzu psy morskie, potfiszce i wieloryby.

§ 183. Pomiedzy roślinami na *wyspach*, szczególnież ważne są palmy kokosowe; dostarczają one ubrania, naczyń do jedzenia i picia, sprzętów stołowych, mat, powozów, jedzenia, napoju, oleju, drzewa budowlanego. Pandanus wydaje owoce do jedzenia. Między innemi 30 gatunkami roślin najważniejsze są drzewa chlebowe, pisang, który na takiéjże przestrzeni dostarcza 44 razy więcej pierwiastku pożywnego niż kartofle, a 33 razy więcej niż pszenica, kazuaryny, morwy, korzenie yams, bataty i trzcina cukrowa. Z liczby zwierząt znajdują się na *wyspach*: wieprze, psy, nietoperze, szczury, myszy i liczne gatunki ptaków, zwłaszcza papug; muchy domowe przybyły z Europy.

§ 184. **Wytwory (produkta) handlowe.** Z Australii wywożą złoto, miedź, wełnę, pszenicę, skóry, łój, tran, olbrot, fiszbin, len no-

wo-zelandzki, tytuń, trzcinę cukrową, orzechy kokosowe, szyldkret, drzewo sandałowe, pekeflejsz, masło, sery, konie, skóry psów morskich. Tripang, czyli holoturyje jadalne, szczególniej dla Chin poławiają się w wielkiej ilości.

Afryka.

§ 185. Rozciąga się przeszło 1,000 mil od północy ku południowi i od zachodu na wschód. — Dzieli się na I. *Afrykę południową*, która dwa razy większa jest od Europy i prawie tak wielka jak Ameryka północna; zajmuje $\frac{3}{5}$ całej Afryki. Od przyładka Dobrej Nadziei aż do kilku stopni na północ równika zdaje się stanowić wyniosłą krainę, na zachód i wschód ku morzu, na północ ku niskiej krainie spuszczejacą się, licznymi rzekami poprzecinaną, wielkie jeziora opasujacą, ale po większej części prawie całkiem nieznaną.

§ 186. Na *południe* od wąskiego przy ujściu Gariep 15 mil szerokości mającego pobrzeża przyładka Dobrej Nadziei, na którego południowo-zachodnim krańcu, wznosi się mała, 9 mil długości, pojedyncza góra z wysokością na 3,600 stóp *Górą Stołową*, wchodzi się na pierwsze tarasy 3,000 stóp wysokości, które od południa przez wysokie *Małe* i *Wielkie Góry Czarne*, od południo-wschodu przez *Góry Zimowe* i ich przedłużenie ku północy, od zachodu przez góry *Cedar* i *Zure* opasane są, i stromemi ścianami spuszczejacą się na nadbrzeżne niziny. Niezmiernie głębokie, do wąwozów podobne doliny (zwane *Kloofs*) przeryniają te góry. Pierwszym wysokim tarasem jest równina mająca 20 mil szerokości, a około 80 długości, z twardej gliny składajacą się, zwana *Karro*, to jest twarda. W gorącej porze roku wysychają tu wszystkie źródła i rzeki, wszelka roślinność obumiera, aż do pojedynczych akacyj nad brzegiem łożyska rzek; ale podczas deszczów równina jest uśmiechajacą się morzem kwiatów i trawy, gdzie rosna zioła solne i alkaliczne, zwłaszcza mesembryanthemy, lilije, amaryllis, iris, oraz wyborne pastwiska, na które spuszczejacą się sąsiedni mieszkańcy gór. Nieliczne tylko oazy i zródła zachowują ciągle zieloność i zdolne są do uprawy: wsi zgoła tu nie ma. — Pobliski, 500 do 2,500 stóp wysokości podnoszący się taras, zapewne najwyższy wierzchołek Afryki górnej, jest na zachód przez góry *Roggeveld*, na południe przez góry *Nieuvelt*, *Śniegowe*, *Zimowe* i *Witte* oddzielony od równiny *Karro*, które równolegle z nim ciągną się, i również stromo ku *Karro* spuszczejacą. Śród gór śniegowych, gdzie wielu ludzi nigdy w życiu swoim nie oglądało ani jednego drzewa, wznosi się góra *Kompas* na 9,600 stóp. — Powierzchnia wyniosła ciągnąca się jako niezmierna równina tu i owdzie górami Stołowymi jak góry *Karri* pokryta, między dwiema rzekami Gariep, ma bezleśne Sawanny, ale przy dolnej Gariep grunt jest piaszczysty, a kraj najdziksz, najopuszczejacą na całej ziemi; deszcz przez 4 lub 5 lat zgoła tu nie pada. W środku swojego biegu, rzeka w porze desz-

czów ma szerokości na godzinę drogi. Nawet wielka rzeka Visch wysycha perjodycznie, stanowiąc szereg bagnisk, w innych zaś czasach ma szerokości 70 stóp. — Największej części przyładka Dobrej Nadziei, wyjąwszy najwschodniejszą i niektóre części południowego pobrzeża, braknie zupełnie lasów.

§ 187. **Wschodni** brzeg zapewne takąż samą ma postać. Góry ciągną się równolegle do brzegów, oddalają się atoli ku północy coraz więcej od nich; wiadomości o nich są niedokładne i niedostateczne. Góry *Kura* leżą nad górnym biegiem Zambesi; góry *Dzessa*, na wschodnim krańcu jeziora Njassa; *Klimandżaro*, na północ Zanzibar. Ostatnia i jej północne przedłużenie ku równikowi, pokryte są wiecznym śniegiem i mogą mieć wysokości około 20,000 stóp. Wąwóz, którym Zambesi spływa na równinę, nazywa się *Lupata*. Na zachód od tych gór ciągnie się powierzchnia Górnej Afryki, z wielkimi jeziorami wewnętrznymi, Njassa i Ngami. W północno-wschodniej stronie jeziora Njassa leży kraj *Mukaranga*, a na zachód jeziora państwo *Kazembe* (stolica *Lunda* albo *Lucenda*); na zachód wreszcie ztąd, w środku górnej krainy, wielkie państwo *Muropoa*.

§ 188. Od **zachodniej** strony, morze jest niskie, pełne skał, dziko burzące się i rwące, a pobrzeże od Gariep aż do Kap Negro, płaskie, piaszczyste, bezwodne, nawiedzane przez niezliczone stada fok, flamingów i pingwinów. Środek nawet jest rozległą piaszczystą pustynią, bezleśną, tylko brzegi rzek zieloność pokrywa, mianowicie akacje - giraffy. Drzewa, krzewy i zioła, gdzie się znajdują, są najeżone mnóstwem kolców i cierni. Dalej zaś ku północy pobrzeże aż do równika jest strome, wysokie, skaliste, czerwonej barwy, tylko przy ujściu wielkich rzek przerywane niskimi, błotnistymi deltami. — Na wschód tego nadbrzeżnego tarasu, podnosi się kraj do drugiego górzystego, urodzajnego, zdrowego, drzewami porośłego. — Klimat jest, naprzykład w Benguela (t. j. Piekło) nadzwyczajnie gorący, w Loanda przeciwnie wiatrem morskim znacznie łagodzony. Wspaniałe lasy pierwotne, opasują rzeki; palmy, baobab, banany, drzewo kawowe, trzcina cukrowa, okazała euphorbija, wysokie kaktusy i t. p. świadczą o wielkiej urodzajności. Również bogatym i wspaniałym jest świat zwierzęcy.

§ 189. **Północny** brzeg wielkiej Afryki południowej nie jest znany; na wschodnim jego krańcu leży górzysta kraina *Kafa*, na północ ztąd *górzysta kraina Narea* i Alpy Abisyńskie. Na zachód ztąd przypuszczano niegdyś góry *Księżycowe* albo *Dżebl-el-Komri*; ale ich położenie, a nawet istnienie, zgoła niewiadome. Na południe jeziora Tsad wznoszą się na równinie pojedyncze góry, jak *Mindif*; czy dalej ku południowi ciągną się górzyste krainy, niewiadomo z dokładnością. Z tego wszystkiego wynika, że wszystkie rzeki Afryki wysoko położonej, mają długi bieg górny, środkowy zaś i dolny krótki.

§ 190. Na północy rozciąga się kraj pagórkowaty, **płaski Sudan**, który stanowi przejście do pustyni. Rzeka Niger przez pewną część

roku zupełnie zalewa szerokie przestrzenie. Na wschód rozciągają się te pagórki i równiny ku południowi Dar-Fur, wysokie zaś płaszczyzny niezmiernie daleko aż do 10° szerokości połud. pokryte lasami mimozy. Pojedyncze pasma i grupy z nich się podnoszą. Brzegi Nilu posiadają śliczną roślinność, w której się mrówi niezliczone życie zwierzęce; na niezmiernych okiem łąkach rozciągają się lasy mimozy i tamaryndy. Wszędzie w płaskim Sudanie rosną wspaniałe adansonije, od wysp przyładka Zielonego aż do okolic Nilu; we wschodniej części Deleb-palmy, jedno z najpiękniejszych drzew, dochodzące do 120 stóp wysokości; także Doum palmy. Palmy daktylowe są tu już rzadkie; należą one do Afryki północniejszej.

§ 191. Z **górnym Sudanem** graniczy od południa rozciągające się na 465 mil pobrażę Gwinei północnej, w rozmaitych swych częściach nazywane *Sierra Leone*, pobrażem *Malaguetta*, *Pięprzowém*, *Słoniowej kości*, *Złotem*, *Niewolników*. Za ledwie podnosi się nad powierzchnię morza, z wyjątkiem niektórych pasem, jak w Sierra Leone, to jest Lwie góry. Wewnątrz w milowej odległości od morza podnoszą się coraz wyższe, gęstym pierwotnym lasem pokryte góry. Do nich należy długi łańcuch na 2 do 3000 stóp wysokich gór Stołowych, zwanych *Kong*, rozciągających się od źródeł Nigru, aż do dolnego jego biegu. Mianowicie góry na północ pobrażę Złotego albo Klów słoniowych, w *górzystych krainach Aszantysów* i *Dahome*, pokryte są okazałym lasem pierwotnym, po większej części z olbrzymich drzew bawełny, wysokości 200 stóp składających się, pomiędzy którymi rozproszone są uśmiechające się doliny ze śliczną roślinnością, po części wybornie uprawiane i niezliczonymi strumieniami szodrze uposażone.

§ 192. Klimat szkodliwy jest dla Europejczyków, nawet gdzie nie ma bagnisk, i gdzie woda jest zdrowa, jak w Sierra Leone. Z tego powodu, tudzież z przyczyny czerwonego koloru ziemi, nazywa się ona „Czerwonym grobem Europejczyków”; na wschód zaś Świętego Tomasza, przy ujściu rzeki Gabun, przeciwnie pobrażę jest bardzo zdrowe. Roślinność na całym pobrażę, przy urodzajności gruntu, długich deszczach zwrotnikowych i wysokiej temperaturze, jest bardzo bujna. Mianowicie delty rzek najgęstszym pierwotnym lasem, składającym się z najwspanialszych drzew, orchideów i roślin pasożytnych są pokryte. Tu pień małpiego chlebowego drzewa ma w przecięciu 30 stóp,—owoce właściwej Afryce palmy oliwnej pokrywają ziemię na stopę wysokości; indigo, trzcina cukrowa i drzewo kawowe wszędzie rosną dziko, a nasiona drzewa *Bassia Parkii* dostarczają wybornego masła. Od nasion imbiru rajskiego (*Amomum Granum Paradisi*) wzięło nazwisko pobrażę *Pięprzowe* albo *Nasion*. Owoce drzewa orzechowego Guru (*Sterculia acuminata*) wszędzie wysoko są szacowane.—Ujścia i brzegi rzek zarosłe są nieprzebytymi lasami Mangrove, a na sawannach Sierra-Leone i Aszantysów, gdzie pasą się owce, włosom zamiast wełny pokryte, trawa dosięga wysokości 20 stóp. Z powodu niedosyć urodzajnych sawan-

nów, gęstych pierwotnych lasów i daleko ciągnących się pustyń skalistych, ludność nie może być liczna.

§ 193. Bardziej ku zachodowi leży **Senegambija**; między źródłami Senegalii i górnej Dżoliby jest to jedna z najdzikszych najwznioslejszych, najbezdroźniejszych i najbezludniejszych okolic; nad brzegami rzek, które corocznie użyźniając wzbierają, jest to wspaniała, urodzajna, w części gęstymi lasami porośnięta, kraina. Pas nadbrzeżny stanowią niskie piaszczyste wydmy, a ziemia tak bardzo jest tu gorąca, że jaje w piasku położone w ciągu trzech godzin działaniem słońca jest ugotowane. Senagambija w ogólności jest najgorętszym krajem na świecie. Równiny nadbrzeżne po deszczu stają się szerokimi trawiastymi sawannami; ale po ich wypaleniu się skwarem, na zgubę zwierząt drapieżnych i węzów, łysa, czerwona ziemia przedstawia nagi smutny obraz. Znaczne lasy mimozy dostarczają głównego artykułu wywozowego, gummy. Niezliczone małe chlebowe drzewa wszędzie się znajdują, proso o kłosach 15 do 18 stóp wysokości, bawełna i indygo bardzo obficie są tu uprawiane.

§ 194. Na północ brzegu północnego, przed wschodnią jego połową, leżą nieznanne krainy górne. Po prawej stronie Bahr-el-Asrek rozciąga się w alpejskiej krainie **Habesz**, bogata w trawę, ale po większej części bezleśna, 6 do 8,000 stóp wyniosła płaszczyna *Amhara* i *Gondar*, z jeziorem Tzana. Na samej wysokości wznoszą się góry płaskie (*Ambas*), a wschodni brzeg tworzą olbrzymie, do 14,000 stóp wysokości mające góry *Simen*. W południowej i południowo-zachodniej stronie leży kraj *Godjam*, przez który Nil się przerzyna.—Na północo-wschód jeziora Tzana ciągnie się inna kraina górna, *Tigre*, która długimi łańcuchami równoległymi spuszcza się ku morzu, mianowicie ku piaszczystemu półbrzeżu *Samhara*. W północnej i zachodniej stronie spuszcza się ta abisyjsko-alpejska kraina skalista stromo do błotnistej, ale pięknej pagórkowatej krainy, sześć do siedmiu dni drogi szerokiej, najgęstszym pierwotnym lasem zarosłej, pełnej słoni, zwierząt drapieżnych i węzów, zwaną *Kolla*. Reszta pogranicznych niskich równin są nadzwyczaj skwarną, pustą, bezwodną, pozbawioną roślinności okolicą, częścią piaskiem pokrytą; mianowicie półbrzeże morza Czerwonego.

§ 195. II. Od Afryki górnej zupełnie oddzielone są:

A. Wysoko położona **Berberya** albo **Maurytanija**. Składa się z mnóstwa górzystych płaszczyn w rozmaitych kierunkach i z pasem gór. Na północnym brzegu wznoszą się liczne łańcuchy, częścią sięgające aż do morza, skaliste, puste okolice, zwane *Rif*, to jest kraina nadbrzeżna, tu i owdzie wypuszczające wąskie smugi z wierzchołkami 5,700 stóp wysokości. Jest to na 10 mil szeroki pas górzysty, tu i owdzie urodzajnymi równinami poprzecinany, naprzykład 3 do 5 mil szeroka, 15 mil długa i zupełnie płaską *Metidżą*, na południo-wschód Algieru, albo też głębokimi jak wąwozy poprzecznymi dolinami, obfitemi w granaty, poma-

rańcze, figi, wawrzyny i kaktusy. — Na południe ztąd ciągnie się pas ziemi, od morza Atlantyckiego aż do Tunis, we wschodniej części skalisty, często żółto-czerwonym piaskiem pokryty, obejmujący szereg jezior słonych przy ubogiej roślinności; a w południowej części wznosi się drugie pasmo gór. Tworzy ono od zachodniego brzegu na 120 mil długości Wysoki Atlas, którego część południowa nazywa się *Nderen* albo *Telcz*, to jest góra śnieżna, 3 lub 4,000 stóp, nawet do 10,700 stóp wysokości. Niższe skaliste wzgórza południowego pobraża w części nie są znane. Na południe ztąd graniczący kraj nazywa się już Sahara, ale jest dobrze opatrzonej w wodę, urodzajny, obfity w łąki, w zachodniej części najszerszy. Ztąd aż do Tunetanskiej granicy kraj nosi nazwisko *Biled-ul-Dżeryd*, to jest kraina Daktylów i z tego powodu cały ten pas zowie się Biledulgerid. Na tej przestrzeni wszystkie rzeki wysychają, które z gór płyną ku południowi i znikają wśród piasków, albo, zwłaszcza w południowo wschodniej Algeryi, w tak liczne jeziora słone wpadają. Te słone jeziora i bogate, urodzajne oazy leżą wzdłuż wielkiego pasma od zachodu ku wschodowi. — Na całej przestrzeni Berberyi rozróżniają się trzy rodzaje ziemi; Tell, gdzie rolnictwo udaje się, pastwiska i kraina daktylów, tudzież Sahara.

§ 196. Równoległe z pobrażem między Syrtami ciągną się skaliste góry do równiny Sultin, wśród której część piaszczystej pustyni sięga do morza śródziemnego, jako góry *Gharian* i *Hamada*, czyli biały i czarny *Harudż*. Na południe ztąd ciągną się także góry przez pustynie. Powierzchnia tej skalistej pustyni jest tu i owdzie urodzajna i uprawna, ale góry Hamada są bezwodne i puste; tylko doliny zielenią się palmami daktyłowemi, drzewami figowemi i oliwnemi.

B. Wyniosła płaszczyna **Barka** wznosi się stromo nad morzem do 1,500 stóp wysokości, ale nie tworzy łańcucha, i zniża się powoli ku wschodowi; naga, skalista, bezleśna, tylko na północnym brzegu bogata w lasy i zródła.

§ 197. Między wysokimi częściami Afryki rozciąga się **Sahara**, największa w świecie pustynia, około 180 mil szerokości, a 650 mil długości, $\frac{1}{5}$ części całej Afryki, prawie 3 razy większa od morza śródziemnego, 10 razy większa od Niemiec. Sahara jest wyniosłą płaszczyną od 12—1,500 stóp, prawie jednostajnej wysokości. Na wschodnim brzegu przedłuża się o milę na mieliznie morskiej, chociaż tutaj brzeg piaszczysty ma 400 stóp wysokości,—najwyższe jakie tylko są zasy piaszczyste. Zachodnia część, zwana Sahel to jest płaszczyna, równie jak wschodnia, właściwa *Sahara*, która względnie Egiptu nazywa się *pustynią Libijską*, ma szerokie piaszczyste pasy, na 8 do 10 dni drogi, które stanowią nieprzerwaną piaszczystą pustynię, na zachód czerwonego albo żółtego, na wschód zwykle białego koloru, bez wzgórz, kamieni, roślin i wody, gdzie wichry (tornados) podnoszą niezmierne kłęby tumanu, tworzą prawdziwe góry piasku i znowu je w inne miejsca

przerzucają; chociaż wielbłądy niekiedy aż po piersi grzęzną w piasku, idą wszelako drogi karawanowe przez tę pustynię.

§ 198. W bardzo wielu miejscach Sahary grunt jest naga, twardą skałą, w niektórych składa się z niezliczonych drobnych kamieni, albo z mocno stwardniałej gliny solnej, podobnej do karro, nakoniec są niekiedy obszerne kotliny zamknięte, a pod ich dnem piaszczystym ukrywa się woda słona. Góry piaskowcowe (przeszło 3,000 stóp wysokości) i pojedyncze góry (nawet 6,000 stóp wysokości) znajdują się w wielu okolicach pustyni. I tak naprzykład, na zachód Fezzanu wznosi się ogromny *Dzebl Haggar*, lasem mimozy i akacyj zarosły trójkąt gór, o bokach mających 125 mil długości, a tak wysoki, że jego mieszkańcy odziewać się muszą w suknie wełniane i futra; na południo-zachód Fezzanu leży góra *Dogem*, przeszło 5,000 stóp wysokości, mająca las u swego podnoża. Podobnie na południo-wschód Fezzanu pełno jest wysokich i stromych gór, do których należy na siedm dni drogi rozciągający się łańcuch gór wapiennych, czarny, nagi, suchy, bezwodny i bezludny; zaś na południe Fezzanu ciągną się przez pustynię góry skaliste.

§ 199. Bezwodne okolice często są wszakże przeplatane takiami, którym nie brak wody biegnącej; nawet w pustynie Libijskiej znajdują się pojedyncze wielkie smugi, będące sawannami, bujną trawą pokryte. Szczególniej północna połowa Sahel słynie dobrocią i obfitością swoich źródeł, i dla tego ludność jest tu osiadła i zamieszkuje liczne wsie, składające się z domów kamiennych. Wszędzie gdziekolwiek jest choć trochę wody, rośnie palma daktylowa, lubiąca suche powietrze, a grunt solny, mianowicie na południe państwa Tripolis w niezmierniej liczbie. Pachnąca, o drzewiastym pniu, bardzo od wielbłądów ulubiona artemisia (bylica), pokrywa śród piaszczystych okolic krzakami swemi nadzwyczaj wielkie przestrzenie. Zachodnia Sahara jest także bogatą w rośliny solne. Dzikie osły, zające, lisy, strusie, żmije, a w miejscach wilgotnych mosquity, zamieszkują pustynię. Dromader jedno-garbowy najważniejszym jest zwierzem dla mieszkańców pustyni; najlepsze, najszybsze, najwytrwalsze, które 45 mil w jednym dniu odbywają drogi, nazywają się Mehari.

§ 200. Miejsca opatrzone w wodę na pustyni, podobne do jeziora opasanego zieloną obwódką, nazywają się *oazami*. Fezzan i Dar-Fur, są to oazy; bliżej doliny Nilu znajdują się *wielka* i *mała Oaza*, jakoby pod zwierciadłem morza, a na zachód wyniosłej płaszczyny Barka *oaza Jowisza Ammona* czyli *Siwah*. W ogólności oazy nie są bynajmniej rajem, lecz raczej najniezdrowszemi miejscami w całej Afryce północnej.

Największe *karawany* albo *kafahy*, są karawany z solą, które z okolic północnych jeziora Tsad ciągną ku Nigrowi i składają się z 6,000 wielbłądów; także z Marokko, Tripolis, a szczególnie wielkie egipskie, niekiedy liczące 15,000 wielbłądów i 72,000 niewolników.

§ 201. IV. **Kraina Nilu.** Środkowy spiętrzony kraj Nilu przy zbiegu

dwóch wielkich rzek nosi nazwisko *Sennaar*, bardziej ku północy *Don-gola*, albo razem *Nubija*. Jest to płaszczyna wyniosła na 600 do 3,000 stóp, składająca się z sawan, skał i pustyń, okryta wulkanicznymi ostrosłupami, poprzecinana niskimi rzędami skał, którą Nil niewielkimi wodospadami przerzyna. Ostatnie znajdują się przy *Assuan*, albo *Syene*, przy wyspach *Philae* i *Elefantynie*. Tu na 327 stóp nad powierzchnią morza, zaczyna się niższy piętrzący się kraj Egiptu. Jest to na cztery godzin drogi szeroka dolina rzeczna, zwana Tell, sama tylko mieszkalna, z obu stron przytykająca do wysokich, skalistych wysp. Na zachód doliny ciągnie się łańcuch gór *Libijskich*, na wschód od góry *Mokattam* pod Kairem, 26 mil szeroki łańcuch gór *Arabskich*, niełączący się z Azyą, a najwyższy pod Tebami; oba bronią Nilu od zasypania piaskiem. Przez bezludny, z pustych skał i piaszczystych dolin składający się łańcuch gór Arabskich, przechodzą dwie głębokie, bezwodne poprzeczne doliny, *Kosseir* i *dolina Zbłąkania* (przejście Izraelitów), od Kairu do Suez. Na południe ostatniego, nad odnogą Suez, leży odosobniony, 5,800 stóp wysoki *Dżebl Garib* albo *Agrib*. Zachodni łańcuch ma odpowiednie wąwozy, z których jeden od Kairu, ku północ-zachodowi, nazywa się *dolina jezior Natronu*.

§ 202. Dolny Egipt jest utworzoną przez osiadanie wód, 400 mil kw. wielkości delta, zupełnie ogołoconą z kamieni, niezliczonemi ramionami rzeki poprzecinaną ustawicznym zmianom podległą i bardzo urodzajną, zwłaszcza po corocznych zalewach, z powodu deszczów zwrotnikowych. Rozdział rzeki zaczyna się pod Kairem, gdzie ma $\frac{3}{4}$ godziny szerokości; główne ramiona mają ujścia pod Rosetta i Damietta, odległemi na kilka godzin drogi od morza, kiedy przed wieków wiele leżały nad brzegiem. Od Lipca do końca Września woda na Nilu podnosi się na 24 stopy nad najniższą swą powierzchnię, i po 14 dniach powoli opada znowu, aż do przyszłego Maja. Przez użyzniający ił, który osiada po opadnięciu wód, ziemia w ciągu stu lat podnosi się o $4\frac{1}{2}$ cala. Od Marca do Czerwca Egipt jest suchą pustynią, zasypaną gorącym piaskiem, od Czerwca zaś do Października prawie jedynym jeziorem; po opadnięciu wód następują zasiewy, a w kilka tygodni kraj staje się podobny do prześlicznego ogrodu.

§ 203. V. **Wyspy.** *St. Ascention* albo *Wniebowstąpienia* i *Świętej Heleny*, z bardzo zdrowym klimatem, wznoszą się do 2,700 stóp. Z pomiędzy wysp Gwinejskich *Fernao da Po*, 10,000 stóp wysokości, nader urodzajna, ma grunt wulkaniczny, gęstym pierwotnym lasem pokryta; zawsze mgłą osłonięta *Wyspa księżca*, 4,000 stóp wysokości, ma wyborne plantacje kawy; *Wyspa świętego Tomasza*, *Sao Thome*, lasem zarosła, także bogata uprawą kawy; Annobon, najzdrowsza z tych wysp. Wysp 10, *przyłądka Zielonego* mają brzegi strome i śniegiem pokryte góry. Dwanaście *wysp kanaryjskich*, posiadają najlepszy w świecie klimat, ale niekiedy przez cały rok deszcz tu nie pada. *Pik de Teyde* na wyspie Teneryfie, ma wysokości 11,408. *Madeira* (znaczy: drzewo) ma brzegi strome i grunt wulkaniczny. *Azorskie* wyspy

w liczbie 9. stóp 17,500 wysokości, szczycą się wybornym klimatem i śliczną roślinnością.

Madagaskar składa się w części z porośłych trawą, wysokich na 4,000 stóp płaszczyzn; przerzyna tę wyspę góra 10,000 stóp wysokości. Bogata w rzeki i najgęstsze lasy pierwotne, ale w części na pobrzeżu bardzo niezdrowa i z tego powodu zwana jest cmentarzem Europejczyków. Brak tu lwów i tygrysów, ale liczne stada słoniów, nosorożców, dzikich bawołów, ogromne mnóstwo dzików ożywiają lasy. Na obficie opatrzonej w wodę wyspie świętego Maurycego, wybornie udają się rośliny wszystkich części świata. Wyspa *Réunion* 7,000 stóp wysokości jest bardzo zdrowa. Cztery *Komereńskie* wyspy są górzyste; 29 wysp *Seszelskich*, (*Scychele*), bardzo urodzajne; *Sokotra* w części pokryta wysokimi górami granitu.

§ 204. **Klimat.** Ze wszystkich stałych lądów, należących do strefy zwrotnikowej, więcej jak połowa przypada na Afrykę (ob. § 108), a z 900 mil, które równik na stałym lądzie przecina, przypada 500 mil na Afrykę. Środkowa część i prawie $\frac{4}{5}$ całości, ma czysto zwrotnikowy klimat, północna i południowa leży w strefie zawsze zieleniących się drzew. Ponieważ morze nigdzie głębokich wiec tu nie ma, przeto klimat kontynentalny jest przemagający; dla tego różnica między temperaturą letnią a zimową, między ciepłem letniem a zimowym jest daleko znaczniejsza, niżeli w innych krajach zwrotnikowych. W środkowych krajach spotykają się największe klimatyczne sprzeczności: po piekących dniach następują chłodne noce, w ciągu których szczupła ilość wód marźnie; nawet na wyniosłych płaszczyznach Będżuanów i w pustych nizinach Maurytanii, zimową porą lód nie jest bynajmniej osobliwością; po najokropniejszej posusze następują ulewne deszcze, po długiej ciszy morskiej, nagle straszliwe burze, które mianowicie w zatokach Gwinei bardzo są niebezpieczne dla żeglarzy (Tornados). Na pobrzeżach wilgotnych te sprzeczności nie są tak wielkimi; wewnątrz atoli kraju ma najsuchsze powietrze i ziemię najoschlejszą na całym świecie. Najmniejsze średnie ciepło na północnych i południowych brzegach wynosi 19° C; w pobliżu równika panuje na brzegach średnia temperatura od 27 do 28° , gdy tymczasem w środkowych krajach średnia temperatura rzadko jest mniejsza od 30° C., i tutaj leżą *najgorętsze* na całej ziemi kraje. W oazach Murzuku bywają ciepła $56\frac{1}{5}^{\circ}$ C., w pustyniach Nubijskich $65\frac{1}{2}^{\circ}$, na słońcu, a $53\frac{1}{2}^{\circ}$ w cieniu, w Afryce południowej $70\frac{1}{3}^{\circ}$. Średnia temperatura równikowa wynosi w Afryce $29\frac{1}{2}^{\circ}$ (w Azji $28\frac{1}{3}$, w Ameryce $27\frac{1}{4}$). Brak morza, suche piaski pustyni, które unosząc się w powietrzu jeszcze bardziej je rozpalają, suchość wszystkich wiatrów, które z pustyni tu wieją i t. d., są przyczyną takiego nadmiaru gorąca.

§ 205. Afryka ma w swojej zwrotnikowej strefie pory roku: suchą i mokrą. Na północ równika trwają deszcze blisko 6 miesięcy, od Maja do Października; koło jeziora Tsad prawie 11 miesięcy. Szczególniej częste są burze z piorunami, doliny zalewane, choroby powstają z po-

wodu parującej wody, robactwo trapi ludzi. Po dżdżystej porze roślinność objawia się w największej okazałości; w suchej zaś porze wszystko wysycha znowu i duszący skwarny wiatr wieje. Pustynie całkiem prawie pozbawione są deszczów; w wielu miejscach deszcz zgola nie pada, albo raz co lat kilka; przeciwnie zaś w Sudanie pora deszczów nadzwyczajnie w wodę jest obfita. Na południe równika bywają w czasie porównania dnia z nocą dwie krótkie pory deszczów. Za obrębem zwrotników wiosna i jesień tém wcześniej zaczynają się, im większa jest odległość od równika. Na północnym pobrzeżu pora deszczów zaczyna się zimą; na przykładu Dobrej Nadziei w czasie suchej pory niekiedy deszcz pada; bywają wilgotne całkiem pogodne dni. Tu w Grudniu i Styczniu zbierają z pola pszenicę; winobranie przypada na nowy rok.

§ 206. **Rośliny.** Krainy zwrotnikowe posiadają gęste lasy pierwotne i obszerne łąki, lecz Afryka północna pod względem zwierząt i roślin podobną jest do Europy południowej; dopiero na południe Sahary bierze początek właściwy Afrykański charakter. Najdalsze zaś południe pod względem świata roślin zbliża się do Australii. *Pszenicy* dostarczają szczególnie: Dolny Egipt, krainy Atlasu i przykład Dobrej Nadziei; *ryżu*: Dolny Egipt, Gwinea północna, najlepszego Madagaskar. Najpospolitszym zaś zbożem w większej części Afryki jest *Durah*, czyli *proso kafryjskie* (*Sorghum*). Wyborne korzenie *Jams* uprawiają przy ujściu Nigru; oprócz tego, koło zwrotników, drzewa melonowe i mianik; wino i ananasy rosną obficie. *Palmy daktylowe* znajdują się po lasach, które wszakże mają podostatkiem wody, szczególnie w Maurytanii; na pustyni Sahara i na Madagaskarze, na wyspach Seychelles rośnie odmienny ich gatunek. *Dumpalma*, jedyny gatunek palmy, która ma pień gałęzisty, znajduje się w bardziej południowych niżeli pierwsza stronach, na południe pustyni i w Nubii. Wiele owoców oliwnych rośnie dziko i są uprawiane, zwłaszcza przy zwrotnikach: *Sezam* w Egipcie; *orzech ziemny* na brzegach zachodnich; *palmy oliwne* w nadzwyczajnej ilości na tychże brzegach; *drzewo maślane* albo *Schih*, w górach zachodnich; drzewo *argan* w gęstych lasach Marokko i tamże całe lasy *drzew oliwnych*. Północne pobrzeża posiada właściwe sobie drzewo *Sandaraka* (*Thuja*); *indygo* udaje się wszędzie przy zwrotnikach, a uprawiane jest w Nubii i Egipcie; podobnież *trzcina cukrowa* i *bawelnaa*; ostatnia najlepsza jest w dolnym Egipcie. Lasy dzikich drzew *kawowych* znajdują się w środku Senegambii, Angoli i na południe Abissynii; te drzewa uprawiane są na wyspach południowych. *Pieprzu* dostarcza Gwinea górna; *senesu* i *kolokwinty* różne części pustyni. Drzewa *pomarańczowe* i *cytrynowe* tworzą całe lasy. Przy zwrotnikach wszędzie rośnie *małpie chlebowe drzewo* czyli *boabab*, około 6,000 lat liczące; jego pień ma 70 do 80 stóp wysokości, niekiedy średnicy 30 stóp, a korona ma szerokości 170 stóp. Drzewo to przyozdabia zielenością przykład Zielony (Cap Verde), który z tego powodu otrzymał swe nazwisko. Częstym olbrzymem jest drzewo *weliane*. Oprócz

tego pospolite są w lasach drzewa: *hebanowe*, *czorwone* czyli *sandałowe*, *smoeze*, *pisang* albo *banany*, *sykomory* czyli figi adamowe, mianowicie w Senegambii i krainie Nilowej; drzewo *kopalowe* w ogromnych lasach, drzewa *pachnące* w krainie Somali, krzaki bambusu i lasy olbrzymiej wielkości, z gałęzistymi pniami rosną na równinach. Nad brzegami rzek wznoszą się olbrzymie rodzaje trzciny, wysokości 15 stóp nad Nilem, i 18 stóp wysokie krzewy *papyrusu*. Na wyniosłych płaszczynach południowej części znajdują się akacje, olbrzymia *ostromlecz* (*euphorbia*), także w Abisynii do 40 stóp wysoka, w kształcie kandelabrow z pachnącym owocem i melonowe euph. 3 stopy średnicy); drzewo *woskowe*, różne gatunki *kaktusów* i *aloesów*, *mesembryanthemy* (300 gatunków), *proteacee* (200 gatunków), 15 stóp wysokości mające *eryki* (440 gatunków) i okazałe, służące także do pożywienia rośliny cebulkowe. Dłty nadrzeczne pokryte są gęsto zaraźliwymi krzewami mangli. Na suchym piasku zachodniego pobrzeża rosną stapelije, soczyste rośliny, o czworokątnej, bezlistnej łodydze, z kwiatem podobnym do pająka morskiego i cuchnącym padliną.

§ 207. **Zwierzęta.** Te należą do najdzikszych i najsilniejszych. Piękniejsze są i mocniej zbudowane, niżeli w innych częściach ziemi téż same gatunki. Wyłącznie Afryka posiada *żyrafy*, które żyją we wszystkich Sawannach, *zebry* i *quaggi*, podobne do koni i *gnu*, na wyniosłych płaszczynach południowych. *Lwy* i *hyeny* mieszkają w całej Afryce; niemało jest *lampartów*, równie jak *słoni* we wszystkich wilgotnych, leśnych okolicach, w Abissynii, aż do 8,000 stóp wysokości, niemasz zaś ich na górze Atlas; podobnież *nosorożce*, a we wszystkich wielkich rzekach *konie rzeczne*. *Małp* posiada Afryka niezmierną liczbę, aż do największych gatunków; *antylopy* i *gazelle* (prawie wszystkie znane pochodzą z Afryki) stadami po 100,000 sztuk; dzikie *bawoły*, *dziki* w ogromnej ilości na wyspie Madagaskar. Pomiedzy zwierzętami domowemi najważniejsze są dromadery, najlepsze z nich u Tuaryków; *wielbłądy* i *konie*, głównie w Maurytanii, Egipcie i Nubii. Także *osły*, *owce włosiste* i z tłustemi ogonami, u Tuaryków i na przylądku Dobrzej Nadziei, owce wełniste w Maurytanii; *bydło rogate* na przylądku Dobrzej Nadziei i w ziemi Kafrów. Często napotyka się ptaki europejskie, mianowicie: bociany, które zimują w Marokko; przy zwrotnikach okazałe *papugi* w niezmierniej liczbie, *ibis* w Egipcie, *strusie* wszędzie na piaszczystych, suchych równinach. Krokodyłów bez liku we wszystkich gorących rzekach; niemało jest téż *węzów*, nawet olbrzymich. *Ryby* gromadzą się niesłychanemi massami na mieliznach morskich, między wyspami Kanaryjskimi, a pustynią. *Wieloryby* poławiają się u brzegów Angoli, przylądka Dobrzej Nadziei i Madagaskaru. *Szarańcza* niezmiernemi chmurami niszczy całe kraje, nawet wyspy Kanaryjskie; *mrówki* i *termity*, tudzież *mosquity* w wielkiej znajdują się liczbie. *Korale* w południowej części morza Czerwonego i przy wschodniem pobrzeżu Afryki.

§ 208. **Państwa.** Cesarstwo **Marokańskie**, czyli Mogr ibul-Aksza,

to jest kraniec zachodni, większe jest od Francyi, i ma $\frac{1}{4}$ część jej mieszkańców. Po deszczach jesiennych zielenią się równiny łąkami i ślicznymi kwiatami, stanowiąc piękną sprzeczność z ponuremi, powiększłej części składającymi się z dębu korkowego lasami, które pokrywają dolne części gór. Marokko posiada także wielkie lasy drzewa argan (od miasta Marokko aż do Mogador ciągnie się jeden las), a na 4,000 stóp wysokości wyniosłe lasy cedrowe. Gaje daktylowe i palmowe lasy rosną na oazach, a europejskie ogrodowizny, zboża i owoce południowe udają się tu wyśmienicie i obficie. Drzewa oliwne zapełniają całe lasy, wino i figi wszędzie dziko rosną, a palma karłowata jest powszechnym, nieznośnym chwastem. Pożary ściernia często wyrządzają wielkie szkody lasom.

Marokko czyli *Marakesz* (to jest ozdobny), ma 30 lub 100 tysięcy mieszkańców, u podnóża góry Atlas, na wiecznie zielonej, bogatej w drzewa oliwne i daktylowe płaszczynie. Prowadzi handel z Lewantem, Europą i Afryką środkową. *Fas* (niewłaściwie Fez), 85 t. m. ze 100 meczetami. Wyrabia jedwabne materje, hafty, czerwoną skórę czyli safijan (tak nazwany od głównego niegdyś targu saffia) czapki zwane Fezkami, pasy i t. d. *Meknes* (po hiszpańsku Mequinez) 55 t. m., na obszerniej równinie, zwykła rezydencya cesarza, prawdziwie królewska stolica i najucywilizowańsza w całym państwie. Nadzwyczaj okazałe i czarujące są pałac i ogrody. *Tanger* (wymawia się Tandżer), 6 t. m., nad ciasną Gibraltarską. *Mogador*, 10 t. m., w połowie żydów, najważniejszy port handlowy. *Tetuan*, 12 t. m. piękne, bogate miasto handlowe. *Tafilett*, 10 t. m. przemysłowe, dostarcza zielonego safijanu. *Ceuta*, 7 t. m. bardzo warowna twierdza hiszpańska, 12 i pół mili od Gibraltaru.

Na południe przyładka Ger i Marokko leży niepodległy kraj nadbrzeżny **Sus**, to jest krańcowy, z miastem *Tarudant*, liczącem 22 tysiące mieszkańców, nader urodzajny i zaludniony pracowitymi Arabami.

§ 209. **Algier** albo *Algierja*, większa od Francyi, niegdyś państwo rozbójnicze, stanowi dzisiaj osadę Francuzów, którzy ją w roku 1830 zawojowali. Północna część jest urodzajna, ma piękne lasy, odpowiednią potrzebom ilość źródeł i kopalni mineralnych, i otwiera rozległe pole dla przemysłu i dobrego bytu; południowa składa się z pustych okolic, z rzadkimi tu i owdzie rozproszonemi oazami. Przeszło $\frac{1}{3}$ część kraju została podbita. Francya panuje nad 900 pokoleniami, mieszkającymi w najżyźniejszych stronach. Prowincya Konstantyna ma tyle gruntu urodzajnego, ile obie drugie razem wzięte prowincyje, i prawie połowę mieszkańców. Algierja dzieli się na 3 prowincyje.

1) *Algier*. Miasto *Algier*, 41 t. m., w najpiękniejszym położeniu, pod wzgórzami Sahel. Jest tu połów koralu. — *Bliħda*, 8 t. m., na południe ztąd, z prześlicznymi ogrodami i gajem pomarańczowym, rozciągającym się na milę. — 2) *Konstantyna*. Wapienne płasko-wzgórze pozbawione są wszelkiej roślinności. Miasto *Konstantyna*, 26 t. m., w miej-

scu starożytniej stolicy Numidyj, na wysokości 1,800 stóp skale, opasane wąwozem, przez który most prowadzi. Mieszkańcy zajmują się szczególnie wyrobem skór i farbierstwem. *Bona*, 11 t. m., nad morzem, najważniejszy port handlu wywozowego, ma postać prawie europejską. Część mieszkańców składają Maltańczycy. — 3) *Oran*. Miasto *Oran*, 22 t. m., z bardzo znacznymi warowniami; mieszkańcy po większej części Europejczycy, zwłaszcza Hiszpanie. Ma port najlepszy. — *Tlemsen*, 13 t. m., w bardzo żyznej okolicy, na płasko-wzgórzu, wysokości 2,200 stóp. *Mostaganem*, 7 t. m., blisko morza, jedno z najważniejszych miast i najznaczniejsze targowisko.

Południowa część Algierji, zwana *Sahara*, składa się z wielkiej liczby oaz, zaludnionych przez pojętnych mieszkańców, w miastach wąłem opasanych, zostających pod rządem obieralnym, zajmujących się przemysłem i hodowaniem drzew daktylowych, tudzież rozległym handlem.

§ 210. **Tunis**. Jedno z najmniejszych dawnych państw rozbójniczych, ale najżyźniejsze i najlepiej uprawne. Mieszkańcy są po większej części Maurowie i Arabowie. Niewolnictwo jest zupełnie zniesione, a wojsko urządzone po europejsku.

Stolica *Tunis*, 100 t. m., z których $\frac{1}{3}$ część Żydów, leży w miejscu Nowej Kartaginy, o 12 godzin drogi od morza. Prześliczne widoki około portu. Prowadzi handel złotem, ołowiem, zbożem, oliwą, oliwkami, mydłem, safjanem, owocami, szczególnie czerwonymi czapkami na całym Wschodzie, ma także przedziałnie lnu i jedwabiu. — *Kabes*, 23 t. m., dostarcza daktyłów. *Kairuan*, 15 t. m., w nieurodzajnej okolicy, ważne miasto handlowe, przez długi czas stolica Afryki arabskiej; jest jednym ze świętych miast Islamu.

Mieszkańcy wyspy *Dżerbi*, w liczbie 30,000, są najpracowitsi w całym kraju.

Państwo **Tripolis** prawie trzy razy większe od poprzedzającego, ale połowę tylko liczy mieszkańców. Prowadzą oni handel wełną, dywanami, skórami, marzanną, oliwą, daktyłami, masłem, wołami i innym bydłem.

Tarabilis albo *Tripoli*, 10 t. m., w żyznej okolicy. *Ghadames*, 3 t. m., na południe Kabes, środkowe stanowisko handlu ze wnętrzem Afryki. Na zachód piaszczystego brzegu pustyni wielkiej Syrti, równiny Sultin, leży na stoku płasko-wzgórza Barka, miasto *Ben-Ghazi*, 10 t. m., w połowie żydów, u starożytnych zwane *Berenike* albo *Hesperis*, której okolice nazywają się ogrodem Hesperyjskim. Powabne widoki i łąki orzeźwiane są przez źródła. Żadna kraina nie jest tyle bogata w zwaliska greckie i rzymskie. Na północnym krańcu leżała *Kyrene*, a dzisiaj *Derne*, 2 t. m., wśród ogrodu drzew oliwnych, figowych, cytrynowych, pomarańczowych i wina.

Tu należy po większej części całkiem pusta oaza *Fezzan*, gdzie ani najmniejszej odrobiny darnia nie widać, z miastem handlowym *Murzuk*, opasanym błotami słonemi, 3 t. m., najśmielszych i najbardziej przed-

siębierczych ludzi, oddanych handlowi. Dostarczają oni głównie soli kamiennę, ałuru, saletry, natronu czyli węglanu sody, gipsu. W ciągu zimy odbywa się tu wielki jarmark, na który ze wszęch stron przychodzą karawany.

Te Maurytańskie państwa prowadzą znaczny handel karawanowy z Egiptem i brzegami morza Środiemnego, tudzież z Mekką i Medyną, gdzie jest grób Mahometa.

§ 211. **Egipt.** Między wyspami Philae i Elefantyną, gdzie w najdawniejszych czasach znajdowały się święte dla Egipcyan, dzisiaj zburzone świątynie, są wodospady czyli katarakty Assuan albo Syene, ostatnie Nilu, który powyżej ma dziesięć takich wodospadów. Tu się zaczyna Egipt górny czyli **Said**, to jest kraj wyniosły, gdzie znajdują się zwaliska najstarożytniejszego i najcudowniejszego w świecie miasta, stubramnych Teb, miasto bożka Ammona; szczątki jego są najkolossalniejsze z pomiędzy znanych zabytków budownictwa. Teraz leżą pośród tych zwalisk dwie nędzne wioski, nazwane *Luksor* i *Karnak*. Najpiękniejszym pomnikiem są groby królów. Na północ ztąd leży równina *Teb* mająca 4 mil kwadratowych, (z wioską *Denderah*) czyli *Tebaida*. Ku północy idzie **Westani** kraina środkowa, Egipt środkowy. Obok Nilu ciągnie się tu druga, na 19 mil długa, zwana kanałem Józefa, sięgająca najdawniejszych czasów; kraina *Fayum*, pomiędzy obiema, a okrągła dolina, którą się ona kończy, często przez sąsiednich Beduinów rabowana, z najstarożytniejszą budową kanału przy dzisiaj wyschlém jeziorze *Moeris* (gdzie są szczątki labiryntu), jest najżyźniejszą z pomiędzy płaszczyn Nilowych. W części północnej, niedaleko Kairu, leżą jeszcze zwaliska staréj królewskiej stolicy *Memfis*. Tu się zaczyna niezliczonemi ramionami Nilu poprzecinana delta Nilowa, Dolny Egipt czyli **Bari**. Nad odnogą Rosetty leżało starożytne *Sais*, na prawo zaś ramienia Damietty, starożytne *Heliopolis*.

W Egipcie i przyległym mu pustym pasie rosną obficie alkaliczne rośliny, a także: tamaryndy, kolokwinty, akacje gumowe, oraz szare, cierniste, pilśniowe, o długich korzeniach rośliny. Palmy daktylowe także tu się odznaczają, równie jak ryż, oraz mnóstwo ogrodowizn: melony, ogórki, dynie.

§ 212. Egipt należy do cesarstwa Tureckiego i płaci mu haracz. Pasza jest właścicielem całej ziemi, która wydaje trzy żniwa, a chłopci są tylko jego najemnikami. Jemu podlegają pustynie na północy i zachodzie, Nubija i Kordofan.

Kair albo *Kahira*, przeszło 300,000 mieszkańców, na trzech milach przestrzeni liczący, jest po Konstantynopolu największém miastem w państwie Tureckim. Ma 400 meczetów. Zwyklém miejscem pobytu paszy jest zamek, gdzie się znajdują: studnia Józefa, głęboka na 276 stóp, nowy pałac, wspaniały meczet, mennica, ludwisarnia do odlewania dział, fabryka broni i machin. W bliskości leży *Szubra*, letni zamek paszy z pięknymi ogrodami. *Gizeh* (Dżyzek), naprzeciw Kairu. Tu i w okolicach wznoszą się na 160 stóp nad Nilem na wapienném pla-

skowzgórzu piramidy, z których najwyższa ma 456 stóp wysokości; na 65 stóp wysoki, po szyję zagrzebany w piaskach sfinx, oraz grotty grobowcowe starożytnych Egipcyan. *Aleksandrya* 60 t. m., (12,000 Europejczyków), z dwoma portami w stylu europejskim nowo i dobrze zbudowanemi; posiada ważne rękodzielnie bawełny, fabryki wyrobów wełnianych, jedwabnych i indygo. Do ramienia Rosetty prowadzi ztąd długi 12 mil, szeroki 90 stóp, niezbędny dla handlu kanał Mahmudich, nad którym leżą liczne domy wiejskie i ogrody. Głównemi artykułami handlu są: bawełna, pszenica, len, gumma, ryż, groch, siemię lniane. Na wschód *Abukir*, wieś nad morzem, pamiętna bitwami 1798 i 1799 roku. — *Suez*, nad morzem Czerwonem, w bardzo nieurodzajnej okolicy. Z Kairu prowadzi kolej żelazna przez pustynię. Z Suez odbywa się porządna żegluga parowa do Aden i Indyj wschodnich. *Oaza Siwah*, 3 t. m., u starożytnych zwała się oazą Jowisza Ammońskiego; 1½ mili średnicy; urodzajna, ale niezdrowa. *Mala oaza* 3 mile długa, bardzo urodzajna, ale niezdrowa. *Wielka oaza*, 8 t. m., przeszło 20 mil długości, wazka, bardzo gorąca dolina, wydaje ryż.

§ 213. **Nubija** jest niezmiernem 2,000 stóp wysokim płaskowzgórzem, z rozmaitych mass gór składającym się, które na wschód morza Czerwonego do 7,000 stóp wysokości dochodzą. Na południe Assuanu, gdzie Nil na 20 mil daleko płynie w wązkiej, ścięśnionej stromemi brzegami i zamkniętej dolinie, Nubija jest dziką massą skał. Na południe ztąd rozciąga się wielka *pustynia Nubijska*, czyli pustynia *Korosko*, falistej powierzchni, licznemi wąwozami i parowami poprzecinana. Całość po obu stronach Nilu, przedstawia się jako jedna wielka pustynia; niższa tylko połowa rzeki *Atbara* przerzyna bardzo niezdrową, nader urodzajną płaską, bezleśną krainę łąk, zwaną Taka. Tymże sposobem kraj pomiędzy obiema rzekami Nilu aż do Kordofanu, naprzemian pokryty jest lasem, albo jest zgoła nieurodzajnym stepem. Flora Nubijska podobna jest do flory Senegambii. W gęstych pierwotnych lasach nad Nilem i w południowym Kordofanie, dochodzi ona najwyższego stopnia rozwoju, a szczególnie w Kolla.

Niegdyś było tu wiele niepodległych państw, jako to: Dongola, Szendy, Sennar, Kordofan; dzisiaj atoli te kraje zostają pod panowaniem cesarza Tureckiego i oddane są w zarząd paszy Egiptu.

Derr, główne miasto Nubii dolnej, 200 domów. *Korosko*, zkąd idzie droga handlowa na wschód. *Abu Simbal* (nie zaś Ebsambul), ze skalistemi świątyniami Izidy i Ozyrysa, które nie ustępują świątyniom Teb.

Dongola, 6 t. m. Ztąd aż do Assanu Nilowa dolina bardzo bogatą jest we wspaniałe i kolossalne ruiny z czasów staro-Egipskich królów. W środku, pomiędzy temi dwoma miejscami w okolicach skalistych, zaczyna się największy pęd rzeki i Nil o 6 godzin drogi dalej, z hukiem i szumem przeciska się pomiędzy tysiącami wysp skalistych, a o 20 mil dalej okropną, dziką i bezludną pustynię opoczystą przebiega. Na północ ujścia rzeki Albara, w dawnym państwie Berberów,

trzegi Nilu są płaskie, urodzajne i uprawne, a bardzo liczne wyspy pokrywa roślinność zwrotnikowa.

Szedy, 4 t. m., na dobrze uprawnej równinie, prowadzi handel. *Khartum*, 40 t. m., siedlisko generalnego gubernatora Nubii, główna stolica handlu niewolnikami, na suchej, nieurodzajnej równinie, przy zbiegu dwóch rzek Nilu, z których obie tak szerokie tutaj, jak Ren pod Koloniją. — *Sennaar*, 7 t. m., nad Nilem błękitnym, niegdyś ważne. — *Sahuakim*, 10 t. m., nad morzem Czerwonem, jedyny port Nubii; leży na wyspie koralowej i niegdyś było bardzo ważne. Jest to jedno z najgorętszych miejsc na całym świecie.

§ 214. Na zachód leży **Kordofan** czyli **Kordifal**, część wielkich Sawannów. Ziemia letnią porą jest zupełnie sucha, ale w porze deszczów pokrywa się piękną zielonością, którą przerzynają lasy drzew mimozy. *El-Obeid*, 20 t. m., którzy wyplatają różne przedmioty z włókien palmowych, tudzież przygotowują wyroby filigranowe ze srebra i prowadzą handel gumą, złotem i kością słoniową.

Do Nubii należy na zachód szereg oaz, podobnych do Egipskich.

§ 215. **Abissynija** czyli **Habesz**, jest krainą Alpejską, bogatą w wody i łąki Alpejskie. Płaskim wzgórzom w wielu okolicach brakuje zupełnie lasów, ale stoki pokryte są cedrowymi i kawowymi. Łąki alpejskie pokryte są wyborną koniczyną albo kwiatami. W średnich wysokościach rosną głównie: dobra bawełna i lasy granatowe, figowe; sykomory i wino. Znaczna jest liczba i różnorodność rodzajów zwierząt. W północno-wschodniej części leży solna dolina, która całą Abissyniją w sól zaopatruje; w Gondar używana jest dzisiaj jeszcze jako moneta. Kraj ten niegdyś wielkie, potężne państwo, rozpada się dzisiaj na liczne państewka:

1) Królestwo *Gondar* nad jeziorem Tzana i źródłami błękitnego Nilu. Władca nosi jeszcze tytuł dawnych cesarzy, którzy niegdyś potężnemu daleko rozciągającemu się państwu abissyńskiemu rozkazywali. Ma przy swoim boku patriarchę wszystkich Abissyńczyków, którzy wyznają wiarę chrześcijańską, ale bardzo zeszpeconą. Kraj liczy kilka tysięcy bogatych kościołów i klasztorów, i 12,000 mnichów. Stolica *Gondar* 16 t. m., jest środkowym punktem handlu. W bliskości jeziora kraj urodzajnością przewyższa deltę Nilową.

2) Królestwo *Tigre*, u źródeł Takazze, kraj nadzwyczajnie zdrowy. Tu mieszkańcy są także etjopskimi chrześcijanami, a to już od roku 330. Jednym z rządców kraju jest Niemiec. Stolica *Antalo* leży prawie całkiem w zwaliskach. — *Adowa*, 8 t. m. Na rozległej, urodzajnej dolinie leżą zwaliska Axum, które było niegdyś środkowym ogniskiem wielkiego państwa.

3) Królestwo *Szoa*, graniczące z krainą Gallasów. Stolica *Ankober*.

Daliej inne królestwa, do których należą: *Kafa*, potężna, leśna, górzysta kraina i *Inarya*.

W najpółnocniejszej części Abissynii leży u pobraża morza Czerwonego *Massowa*, 4 t. m., na wyspie koralowej, gorąca i niezdrowa. Znajduje się pod wysokością egipską. Na wschodnim krańcu, niedaleko Bab-el-Mandeb, leży *Tadziurra*, 6 t. m., ubogie miasto handlowe, które Anglicy zajęli w posiadanie.

§ 216. **Kraj Somalisów.** Trójkątny półwysep na wschód rzeki Dżeb aż do Bab-el-Mandeb i przylądka Dżard Hafun, zamieszkały jest przez Somalisów. Brzegi są stromą nagą skałą, 2,000 stóp wysok. Szerokie pasy ziemi w głąb kraju są puste i wyschłe, ale niektóre doliny bardzo urodzajne i dobrze opatrzone w wodę. Płasko-wzgórza mają także wody podostatkiem, piękną roślinność, powietrze zdrowe, czego też niebrak i pobrażom. Ztąd kraina ta jest jedną z najpiękniejszych części Afryki. Śliczne łąki, akacye gumowe, tamaryski, myrra, cedry, aloes, agawy, kaktusy, indygo, kawa, heban i t. d. wszędzie rosną. Wszystkie charakteryzujące Afrykę zwierzęta żyją tu w obfitości. Handel niewonikami, kawą, masłem topionem, bydłem i t. d. znaczny. *Berbera* latem jest pustą krainą, zimą zaś miastem namiotów z 20.000 mieszkańców, którzy karawanami (kaflahy) ze wszech stron dla handlu, zwłaszcza z wschodnio-indyjskimi kupcami, tu ściągają.

§ 217. Do oazowych okolic Sahary należy np. na południe wschodniej granicy Marokko: *Tuat*, archipelag niezliczonych małych oaz, ze stu przeszło miejscowościami, z których jedna w pięknym palmowym gaju położona, liczy 10,000 mieszkańców. Dalej na południo-zachód Fezzanu, *Ahir*, przykre płaskowzgórze, z górami od 5 do 6,000 stóp wysokości; 50,000 mieszkańców w 60 miejscowościach i t. d.

§ 218. Wielką rzeką **płaskiego Sudanu** jest Niger, którego bieg w części rozpoznali: Mungo-Park Clapperton, bracia Lander i Barth. Górna jego trzecia część przerzyna:

1) Krainę *Bambarra*, w większej części płaską, obfitą w wodę i wystawioną na wezbrania Nigru. Mieszkańcy są Mandingowie, po większej części mahometanie. Stolica *Sego*, 30 t. m.

2) Na północ-wschód ztąd królestwo *Dżinnie*, Genne kraj tychże samych przymiotów. Stolica *Dżinnie*, 10 tys. mieszk., główny targ na złoto. — *Timbuktu*, *Tombuktu*, 15 t. m., o 5 godzin drogi odległe od Nigru, dosyć porządnie zbudowane miasto, ma domy z gliny, opasane jest piaskami pustyń, ale stanowi środkowy punkt mnóstwa dróg karawanowych, które od północy idąc, tu się z sobą zbiegają. Jest to znaczne miasto fabryczne.

3) Na południo-wschód ztąd *Borgu*, nadzwyczajnie urodzajną i uprawną krainę, bogatą w konie; gęste lasy pełne są słoniów, nadzwyczajnej wielkości. Nad Nigrem kraina ta bardzo zaludniona, miasto leży przy mieście.

4) Na wschód środkowego Nigru, rozciąga się kraj *Haussa*, wystawiony na wezbrania tej rzeki, i z tego powodu niezdrowy, ale urodzajny i dobrze uprawny. Przechodzi tędy łańcuch gór, który rzeka Niger przerzyna. Mieszkańcy *Fellatahowie*, wszyscy mahometanie,

biegli w hodowli bydła, wyprowadzają w pole znaczne hufce jazdy. Dostarczają wiele płótna w paski błękitne, tak nazwane wyroby Sudańskie. Z powodu rozległych stosunków język Haussa szeroko jest upowszechniony w Sudanie. *Sakkatu* czyli *Sokoto*, 25 t. m. nad Rimo, niegdyś stolica. O 15 mil ztąd, dzisiejsza stolica *Wurno*, 15 t. m., nad Rimo. *Kano*, 35 t. m., kwitnące miasto handlowe, w niezdrowym położeniu. Przypada tu 30 niewolników na 1 wolnego.

W południowo-wschodniej stronie należą tu jeszcze obszerne, urodzajne, dobrze upawne równiny.

§ 219. 5) W południowo-zachodniej stronie jeziora Tsad, leży *Bornu* z dwoma milionami mieszkańców, błotniste ale urodzajne; dostarcza wyborniej bawełny i indygo. *Kuka-ua*, 10 t. m., nad jeziorem Tsad, rezydencya szejka. *Angornu*, 50 t. m., nad jeziorem Tsad, miasto handlowe.

6) W południowo-wschodniej stronie jeziora Tsad leży *Baghirmi*, potężne państwo, ale prawie całkiem nieznanne.

7) Na zachód od *Dar-Fur* leży *Wadai*, razem *Bornu* i *Dar-Fur*, które są najpotężniejszymi krajami Sudanu. Ziemia jest płaska, po większej części urodzajna, ku wschodowi atoli rozciągają się pustynie; palmy, użyteczne rośliny, melony wodne i t. d., rosną wszędzie. Głównym przedmiotem handlu są niewolnicy.

8) *Dar-Fur* (to jest kraina *Fur*), państwo mniejsze od poprzedzającego. Szeroką krainą zarosła oddzielone od *Kordofanu*; ziemia w części nagie skały granitowe, w mocno poszarpanych łańcuchach gór, częścią zaś stepy i urodzajne pasma wzgórz. Mieszkańcy etyopskiego plemienia, w liczbie 4 milionów, wyznają wiarę mahometańską i znaczny prowadzą handel. Kraj jest głównym targiem złota.

§ 220. Na zachodnim stoku **Górnego Sudann** mieszkają spokojne murzyńskie narody, we wspaniałych okolicach *Senegambii*. Nad Senegalem bez uprawy gruntu żniwo przynosi 200 ziarn. Ryżu jest podstatkiem, równie jak bydła rogatego. Mandingowie i Fulahowie wyborne wyrabiają tkaniny, maty, koszyki, skóry i towary żelazne. Do 24 prowincyi *Senegambii* należą: *Bambuk*, *Fulahdu*, *Manding*, *Futa*, *Dhiallon*. Francuzi, Anglicy i Portugalczyki mają tu ważne posiadłości.

Osadę *Sierra Leone* założyło Towarzystwo Afrykańskie w Anglii 1787 r., fundowane przez *Clarksona*. Miasto *Freetown* (*Fritaun*), 11 t. m., i wiele innych miast. Ogółem mieszkańców 50,000 wolnych i wyzwolonych murzynów, którzy uczyli się w licznych szkołach. Europejczyków 80. Na pieprzowem pobrzeżu założyli Amerykanie północni 1820 r. wolną osadę murzyńską *Liberia*, z głównym miastem *Monrowia*, 2 t. m. 430 mil kwadr. W 1840 roku 3,000 murzynów składało rzeczpospolite; odbierają tu oni wychowanie i pomagają do rozkrzewiania dalej cywilizacyi.

§ 221. *Aszantejczykowie* w liczbie 4 milionów w licznych miastach wielkich, i coraz większego nabierający znaczenia zdobywcami i wojną. *Dahomejczyki* tworzą dwa wielkie państwa *Gwinei* północnej; oprócz

tego jest bardzo wiele pomniejszych, w których panują bezprawia, okrucieństwa i zaburzenia. Religją jest tu fetyszym, który wymaga ogromnej liczby ofiar ludzkich, ludność wierzy w czary. Ale i mahometanizm tu wszczepił i rozszerza się coraz więcej, a za nim idzie w ślad wyższa kultura. Ludność zajmuje się głównie uprawą roli, a przy wielkiej urodzajności ziemi, uprawą mianowicie ryżu. Aszantejczycy i Dahomejczycy odznaczają się wyrobami ze złota, naczyń glinianych, koszyków, tudzież tkaninami jedwabnemi.

Stolica Aszantejczyków *Kumassi*, 70 t. m. Stolicą w Dahome jest. Abome, a główny port *Whida*, 7 t. m.

Na delcie Nigru miasto *Bonny*, 7 t. m., prowadzi handel olejem palmowym; dawniej wyprowadzano ztąd corocznie 20,000 niewolników. *Benin*, 15 t. m. — *Ibo*, 6 t., w miejscu gdzie się delta Nigru zaczyna, oba były niegdyś głównem stanowiskiem handlu niewolnikami. *Stary-Kalabar*, 35 t. m., na północ Fernando do Po.

Na pobrzeżu Gwinei znajdowało się dawniej 10 angielskich, 15 niderlandzkich i 4 duńskich osad, które po zniesieniu handlu niewolnikami w części opuszczone zostały.

§ 222. Już od XII wieku z tych stron Gwinejskiej zatoki wywożono **niewolników** na północ, albowiem w wielkiej części wnętrza kraju panowało już wtedy niewolnictwo. Ale od r. 1517 handel ten urósł do strasznej wysokości. Wiele milionów ztąd wyprowadzono, w początkach do robót w kopalniach amerykańskich, potem zaś do plantacyj, $\frac{2}{5}$ ich ginęło marnie przy chwytniu, w czasie przewozu i w Ameryce; resztę zaś sprzedawano po 350 do 1,400 talarów za pojedynczego niewolnika. Przed wszystkimi krwawi władcy Dahome z gorliwością zajmowali się tym handlem i w ustawicznych wojnach z sąsiadami, porywali ludzi lub sprzedawali własnych nawet krewnych. — W r. 1727, zaczęto wyzwać niewolników. W r. 1814, mocarstwa europejskie postanowiły położyć koniec handlowi niewolnikami i Anglija w roku 1840 wypłaciła właścicielom niewolników w osadach swoich 140 milionów talarów, jako wynagrodzenie za obdarzonych wolnością, Hiszpanii i Portugalii 16 milionów, za ograniczenie przez nie wspomnianego handlu. Część Stanów Amerykańskich już przeszło od lat 50 dała wolność niewolnikom, wszelako w Ameryce jest ich jeszcze 5 milionów. Obecnie ten handel w wielu krajach zupełnie ustał; ale znaczne są jeszcze targi na niewolników na pobrzeżu Sierra-Leone (gdzie do roku 1840 ten handel był najobszerniejszym), i na pobrzeżu Niewolników, na południe Dahome, gdzie Hiszpanie, Portugalczycy i Brezyljczycy, za rum, różne wyroby, proch i broń kupowali ludzi. W roku 1848 na samą wyspę Kubę przewieziono 60,000 niewolników, a w ogólności jeszcze teraz sprzedają ich corocznie około $\frac{1}{4}$ miliona. Zastanowić się przy tém należy, że $1\frac{1}{2}$ raza tyle, a zatem przeszło 370,000 rocznie ginie z powodu tego handlu. Niektóre części Dahome skutkiem tego w ostatnich latach całkiem prawie wyludnione zostały. Zabrzanych murzynów na okrętach niewolniczych puszczone wolno do ich ojczyzny. Miejsce

handlu niewolnikami zastąpił w części wielkiej wagi handel olejem palmowym; Bonny, wywożące pół miliona centnarów, jest głównem miejscem handlu tego towaru.

§ 223. Na zachodniem pobrzeżu Afryki Górnej, w **Niższej Gwinei**, Portugalczycy w Angoli założyli osadę; oprócz tego znajduje się tu wielka liczba państw despotycznych, w niektórych z nich panującemu oddają cześć boską. Religija wszędzie jest grubym fanatyzmem; bardzo częste są ofiary z ludzi i cześć węzów. Skutkiem handlu niewolnikami i nieprzerwanych wojen, ludność bardzo jest przeredzona.

W obu tak nazwanych królestwach *Angola* i *Benguela* władza Portugalczyków ogranicza się tylko na niektórych podupadłych warowniach; ludność ich prowincyj wynosi około 400,000 w tej liczbie 1800 białych. *San-Paolo de Loanda* 11 t. m., w pięknym, ale niezdrowym położeniu. *San Felipe de Benguela*, 3 t. m., z których 11 białych, w bardzo niezdrowej okolicy.

Prowincya *Kongo* na południe Zaire, urodzajna i zdrowa. Stolica *Kongo*.

Prowincya *Loango*, podobnie piękna i żyzna *Malembe*, port handlowy morski. *Kabinda*, niezdrowa, uważana wszakże za raj tych okolic.

§ 224. **Przylądek Dobrej Nadziei** albo *Kap*, mieszkańców 267,000, do którego pierwszy raz Diaz wylądował 1493 r., a Vasco de Gama 1497 r. opłynął go do koła; należał dawniej do Hollendrów, od roku zaś 1806 do Anglików. Ztąd do Anglii podróż odbywa się w ciągu 90 dni, około 2,000 mil. Długość pobrzeża wynosi 300 mil, ku wschodowi do rzeki Kai, przy gwałtownem obijaniu się morza o nie, które wraz z silnym prądem czynią wylądowanie u południowego brzegu prawie niepodobnem. Kraj ten ma klimat zdrowy, jednostajny (śniegi i lody są nieznanne, wyjąwszy wysokie góry), i jest ważnym stanowiskiem w podróży do Indyj Wschodnich. Osadnicy wiele się zajmują rolnictwem, tudzież chowem bydła rogatego i owiec, wywóz przeto składają: zboża, wełna, wino i skóry.

1) Na właściwym przylądku Dobrej Nadziei, stolicą jest w ślicznym położeniu miasto *Kap*, *Kapstadt*, 25 t. m., z których 10,000 kolorowych i wielu mahometanów. — *Constantia*, 14 t. m.; tu są winnice. W bliskości kwitnące, powabne folwarki i domy wiejskie. — *Stellenbosch*, 4 t. m., 5 mil na wschód miasta *Kap*, zajmuje się uprawą pomarańcz na wielką skalę.

Od przylądka Dobrej Nadziei przegrodzony Kafreryą angielską leży na wschodniem pobrzeżu *Natal*, liczący 121,000 mieszkańców, w klimacie, który do najcudowniejszych i najzdrowszych na całym świecie należy; jest dzisiaj częścią osady przylądka. Główne miasto *Pieter Maritzburg*, 1,500 mieszkańców.

Od roku 1836, około 30,000 chłopów hollenderskiego pochodzenia (Boers), opuściwszy osadę przylądka Dobrej Nadziei, w okolicach północnych przyplływów do rzeki Oranje, założyli *rzeczpospolitą rzeki Oranje*. *River*, która na 2,300 mil kw., około 15 t. m. liczy. *Blumfontein*, przeszło

200 domów, jest stolicą rządu. W północno-wschodniej stronie za rzeką Vaal, założyli rzeczpospolitą *Transwaalską*, 3,780 mil k., liczącą 40,000 białych, a 10,000 czarnych mieszkańców. Główne miasto *Potschefstrom*, około 700 mieszkańców.

§ 225. 2). Tylko pod zwierzchnictwem angielskiem zostaje: *Brytańska Kafireryja*, na południe gór zimowych i *provincya rzeki Oranje*, między rzekami Nu i Ky-Gariep. Na północ ztąd góry wspaniałym lasem są porośłe. Ku północo-zachodowi rozciąga się kraj *Biczuanów*, gdzie się znajduje Litako, dzisiaj mała wioska. Kraj ten jest szerokiemi morzem trawy, snują się tu stada niebezpiecznych południowo-afrykańskich bawołów, słoni, żyraf, krów, lampartów, panter, hyen i antylop; ostatnie w długich na milę ścieśnionych szeregach ciągną i większą rozbudzają obawę, niżeli szarańcza. Te trawiaste równiny sięgają pustyni *Kalahari*, rozciągającej się aż do jeziora Ngami. Jest to piaszczyste płaskowzgórze, bez gór i skał, prawie zupełnie pozabawione źródeł albo rzek, lecz powiększłej części nieprzebytymi zarosłami i najgęstszymi lasami pokryte, które w wilgotną głębię zachodzą i zupełnie są bezludne; 6 do 7,000 mil kwadr. rozległy las.

§ 226. Na wschodniej stronie leżą od przyładka Delgado do rzeki Dżeb, kraina *Sawaheli* ma liczne wyspy koralowe u pobrzeża, które jest piaszczyste, ale przy ujściach rzek błotniste i pokryte lasami *Mangrove*. Kraj bogaty w okazałe rzeki i gorący, dla tego bardzo niezdrowy, zwłaszcza w miejscach bagnistych; dla Europejczyków klimat wyspy Zanzibar jest bardzo szkodliwy. Brzeg zarosły gęstym kokosowym lasem; nader pospolite są trzcina cukrowa i pizang, a zwłaszcza drzewo kopalowe, składające gęste lasy. Skaliste płaskowzgórze pokryte są trawą, akacyami i kaktusem.

§ 227. Ku południowi także pobrzeża są ponajwiększej części bagniste ale niekiedy, mianowicie w krainie Natal, strome i do 400 stóp wysokie, gęstym lasem porośłe i wszędzie obficie opatrzone w wodę, jak park malowniczy. Kraina przy ujściu rzeki Zambesi jest to rozległa, niezdrowa, bambusem, a u pobrzeża drzewem *Mangrove* pokryta płaszczyna; z tego powodu opuściły ją prawie zupełnie osady portugalskie i tylko ją zamieszkują skazani na deportacyę zbrodniarze. Śmiertelny jest klimat w odnodze Delagra, z przyczyny panujących tu gorączek. Lasy obfitują w stada słoni, bawołów, nosorożców i zwierząt drapieżnych wszelkiego rodzaju; rzeki pełne koni rzecznych i krokodyłów. Całe na 350 mil długie pobrzeże bogate jest w wody biegnące, a także w płaszczyny trawiaste, na których wszakże częstokroć przez całe dnie drogi żadnego drzewa spotkać nie można. Rosną tu *Cykadee*, *Kandelabrowe euforbije*, palmy kokosowe, *adansonije*, *ananas* i t. d. Szczególniej wielka jest liczba ryb w rzekach; ludność atoli w części brzydzi się używaniem ich na posiłek. Kraj bogaty jest także w żelazo i węgiel kamienny.

§ 228. 1) Kraj *Mozambiku*. *Kilimane* (portug. *Quilimane*), 100 domów w bardzo niezdrowej okolicy, 130 tys. mieszk., i 6,000 niewolni-

ków. W tém miejscu był niegdyś jeden z najważniejszych targów na niewolniki. *Sena*, 100 m., podobnie niezdrawe. Tete, w zdrowém położeniu na Zambesi, z przemysłami złota. *Mozambik*, na wyspie, około 400 m. i 6,000 niewolników. Stolica generalnego Gubernatora.

2) *Sofala*, niegdyś kwitnące, dziś jest 18 słomą krytych chałup, w niezdrawej okolicy.

3) *Delagoa*, kraj bardzo niezdrawy, ze stacją angielską dla połowu wielorybów.

Na *pobrzeżu Zanzibar* znajduje się mnóstwo małych państweczek. Najznacniejszą władzę posiada sułtan Zanzibaru. Wiele ztąd wyprawiają niewolników, ryżu, kopalni i *pieprzu*.

Zanzibar na wyspie, 60 miesz. *Kiloa*, dzisiaj wieś nic nie znacząca.

§ 229. Wyspa angielska *Fernao da Po* ma ludność pogańską, koloru żółtego, zupełnie odmienną od ludów Gwinei. *Sao-Thome* (świętego Tomasza), przeciwnie ma 8,000 po większej części czarnych mieszkańców; na wyspie Annobon nie masz ani jednego białego. Portugalskie *wyspy Przylądka Zielonego*, 56,000 mieszkańców, wywożą wiele soli; $\frac{4}{5}$ powierzchni najżyźniejszej pozostaje bez uprawy. Hiszpańskie *wyspy Kanaryjskie* rodzą wino i trzcinę cukrową; największy prowadzą handel z Anglią. Portugalska *Madeira* wydaje wyborne wina, owoce południowe, wosk, mech skalny farbierzom służący (orseille). Główny port Funchal (Funczal), 25 t. m. — Portugalskie *wyspy Azorskie* pielęgnują szczególniej pomarańcze. Główna wyspa Terceira, 40 t. m. — Angielska wyspa *świętej Heleny*, 7 t. m., 200 mil od Afryki; twierdza tak mocna jak Gibraltar; *Jamestown* (Dżemstaun), 200 domów. W domu wiejskim *Longwood*, mieszkał Napoleon I. od r. 1815 do 1821. — *Madagaskar*, obszerności 10,000 mil kwadr., zamieszkują $4\frac{1}{2}$ miliony Madegassów w różnych pokoleniach; wojownicze plemię *Howasów* podbiło całą wyspę. Zupełnie są podobni do Malajczyków wysp Sunda, ale mieszkańcy strony wschodniej mają prawdziwy charakter Kafrow. Chrześcijańskie missye i szkoły zostały zamknięte. — *Tananariva*, 80 t. m., stolica.

Wyspa *Maurycego* albo Isle de France, należy do Anglików. Stolica *Port-Louis*, 27 t. m. — *La Réunion*, dawniej zwana Isle Bourbon, należy do Francuzów. Głównym przedmiotem handlu wywozowego jest cukier. *Saint-Denis*, 12 t. mieszk. — Angielskie *Sszelle* posiadają szczególniej bardzo użyteczny gatunek palm kokosowych. Największą z tych wysp jest Mahe. — *Sokotra* liczy 400 mieszkańców mahometańskich.

§ 230. **Mieszkańcy.** Wiadomość o ogólnej ich liczbie nie daje się ściśle oznaczyć; przy ludności 400 na milę kwadr., jaka jest w państwie Tureckim, wypadłoby 250 milionów, co zapewne stanowiłoby minimum. Najgęstsza zdaje się być ludność w Senegambii, Gwinei i wzdłuż Nigru. Należy do plemienia **Kaukazkiego i Etyjopskiego.**

1) Do pierwszego należą *Berberowie*, zamieszkujący Maurytanię i Saharę aż do Egiptu. Szczątki starożytnych Getulów, Numidyjczy-

ków i Maurytanów, odparte w góry, nazywają się w Marokko *Masigh*, niegdyś *Amazyrgi*, w górach zaś *Kabyle* albo *Szulluch*; mają prawie całkiem europejską postać, jasnej cery, wysmukli, odważni, dumni i mściwi. Ostatni są śniadszej płci powiększej części wyższej cywilizacyi i już mieszkają w domach. Berberowie w Algeryi i Tunis, są najpracowitszemi i najzwinniejszemi mieszkańcami Algeryi; znajdujący się w Sahora, nazywają się *Tuaregowie* albo *Imoszarh*. Jest to piękny lud, europejskich rysów twarzy, długich, gładkich włosów, miedziano-czerwonego, niekiedy całkiem prawie czarnego, lub też prawie białego koloru ciała; chudzi, wysokiego wzrostu, żywi, pilni, chytry; niepewni i nieochędoźni. Noszą po większej części ubiór czarny; brzydzą się bronią ognistą. Radzi napadają na inne pokolenia dla chwywania niewolników. Część ich osiadła, zamieszkuje oazy. Z pomiędzy wszystkich narodów afrykańskich, oni jedni posiadają pismo. Berberowie mówią jednym spólnym językiem, który wszelako w krzewieniu się swém, powstrzymany został przez przybyłych tu Arabów. Język arabski panuje w Egipcie i Tripolis, mówią nim także w krajach Atlasu, zwłaszcza w płaskich i urodzajnych okolicach. W Egipcie nazywają się *Fellahami* ci, którzy zajmują się rolnictwem, *Beduinami* zaś, którzy jako nomadowie koczują po pustyniach. Z pomieszania się Arabów z Berberami, chrześcijanami i niewolnikami murzynami, powstałi *Maurrowie*, całkiem prawie europejskich rysów twarzy, ze wszystkich najbogatsi, z pomiędzy których wybierają się urzędnicy; są jednak bardzo rozpustni.

§ 231. Do kaukazkiego także plemienia należą *Nubijczycy*, *Nubowie* w Nubii, śniadzi, silni, zwinni, pięknych rysów twarzy, bez nosa spłaszczonego, pracowici i poczciwi; dzielą się na różne plemiona. Największa atoli część ludności Nubii składa się z Arabów. *Koptowie*, żółtej skóry i czarnych, niewelnistych włosów, są to wyrodzone szczątki starożytnych mieszkańców miast Egiptu. *Abissyjczycy* rozpadają się na liczne podziały, które oczywiście spólny mają początek. Od bardzo dawnych czasów są chrześcijanami; ale ich wiara chrześcijańska składa się z czczych zwyczajów i nierozsądnych nauk, a duchowieństwo jest ciemne i bardzo niemoralne. Najznacniejszą gałęzią mieszkańców południowej Abissynii są *Gallasowie*, zapewne mieszkańcy wielkich Sawannów południowych aż do równika; przy coraz większym osłabianiu się państwa Abissynii, posuwali się oni zwycięzko wciąż ku północy. Cery mocno brunatnej, mają skórę delikatną, nos szlachetny, rysy twarzy wyraziste, włosy splatają w długie warkoczki i są jednym z najpiękniejszych narodów Afryki; szczególnie nadobne są kobiety. Wierni i wielkich przymiotów umysłowych, ale okrutni. W Sawannach zajmują się chowem bydła. Dzielą się na niezliczone pokolenia, które ciągną prowadzą z sobą wojnę, w celu porywania bydła albo ludzi. *Szankallasowie*, budowy podobnej do murzynów, zamieszkują Kolłę. Gallasowie wypierają także w części *Somalów*, szlachetny rodzaj ludzi, bez grubych warg, z zagiętym nosem, ciemnej, lśniącej się skó-

ry, długich, kruczych włosów; są bardzo zręczni w używaniu włóczni, łuku i strzał. W części wyznają oni wiarę mahometańską, Gallasowie zaś są poganami.

§ 232. 2) Do Etyopskiego plemienia należą w ogólności narody czarne albo czarno-brunatne, kędzierzawych włosów, głowy po obu bokach spłaszczonej, czoła zagiętego, silnych goleni, grubego, spłaszczonego, krótkiego nosa, warg wywróconych czyli wywalonych, szerokich, sterczących zębów, często o krzywych nogach. Afryka na południe równika ma jedną wielką familię języków, do której należy język Bunda w dolnej Gwinei, języki Biczuanów, Kafrów, Suaheli i t. d. Zupełnie odstepuje od nich i jest samoistnym język Hottentotów. Język pokoleń Mandingo i Fellan, daleko w głąb' jest rozszerzony; lecz oprócz powyższych panują w Sudanie wiele jeszcze innych języków.

Na pobrzeżu Suaheli mieszkają naprzemian narody czarne, brunatne i białe, zupełnie różnej budowy od prawdziwych murzynów gwinejskich, niekiedy nawet mające formy bardzo piękne, jakby kaukazkiego plemienia; ale wszystkie zostają w związku z Biczuanami, Kaframami i Kongo. Przeciwno nim także występują Gallasowie. Są silni i zdolni i składają wiele pomniejszych państewek; wewnątrz zostają szczególnie w stosunkach z Mocarangą. Niegdyś znajdowały się tutaj znaczne punkta handlowe.

§ 233. Mężczyźni plemienia *Kafrów* są silni, zręczni, odważni, postawy pełnej godności; głowa ich dobrze zbudowana i wyjąwszy grube wargi i czarne włosy wełniaste, zgoła niepodobni do murzynów. Zbliżają się do ostatnich tylko mieszkańcy Mozambiku i Kilimane. W niewielu pokoleniach kobiety piękniejsze są od mężożyzn. Kafrowie południowi są czysto brunatni, ku północy czarniejsi, a *Zula* albo *Zulu* oraz mieszkający nad odnogą Delagoa czarni, jak polerowane drzewo hebanowe. Niektóre pokolenia opilowują sobie ostro przednie zęby. Kafrowie są leniwi, mściwi, zdradzieccy; lecz obok tego przenikliwi, wesele, waleczni, i wytrwali; do najbitniejszych należą *Amakosah* i *Zulu*. Język ich jest pełny i dźwięczny, bogaty, dobitny i giętki. Rozpadają się oni na mnóstwo drobnych pokoleń, pod zwierzchnictwem naczelników. Nie znają ani bałwanów, ani nawet nazwiska dla Najwyższej Istoty. Pomimo urodzajności gruntu, rola mało jest uprawną i pozostawiona wyłącznie kobietom; mężczyźni zajmują się tylko trzodami i polowaniem. Uprawiają szczególnie durrah czyli proso kaffryjskie. Znaczniejszy jest chów bydła, ale pożywają tylko mleko nie zaś mięso. Bydło najlepsze jest na pięknych Sawannach. Przy powszechnym wstręcie do wody, prawie zgoła nie zajmują się rybołówstwem. Zręczność do robót technicznych jest w ogólności bardzo mała. Handel w południowej części bydłem, w północnej ludźmi, nabiera wielkiego znaczenia.

§ 234. *Biczuanie* także dzielą się na bardzo liczne plemiona. Koloru czysto brunatnego, włosów kędzierzawych, wełnistych, wysmukli, ale mniej silni od Kafrów; nie mają tak dzikiego wyrazu twarzy, jak

ci ostatni i ustępują im pod względem umysłowym; ale są pracowitsi i zdatniejsi. Mają tylko broń niedokładną. Jedno wielkie pokolenie zostało przez Zulasów do szczytu wytępione. Chłopi wychodzący z przyłądka Dobrej Nadziei, osiedli w środku pomiędzy nimi. Mieszkańcy najgłębszej Afryki górnej bardzo są ich powinowaci. Ludy *Bunda*, w dolnej Gwinei, są silne i rosłe, czarne, włosów kędzierzawych, ale stanowczo różnią się od murzynów górnej Gwinei. Znatury są uprzejmi i dobrzy, ale bardzo leniwi. Na płasko-wzgórzach środkowych zajmują się uprawą roli, a na powabnych Sawannach obszernym chowem bydła. Tu i owdzie spotyka się tkactwo i wyrabianie niektórych kruszców.

§ 235. Północne pobrzeże zatoki Gwinejskiej, tudzież na południu ujścia Nun, niemniej kraina gór Kong, zamieszkane są przez wielką liczbę rozmaitych pokoleń, mianowicie przez znaczny naród *Aszantów* i przez *Mandingów*. Mają oni po większej części prawdziwie murzyński charakter: ostry kąć twarzy, krótkie, kędzierzawe, welniste włosy, wielkie mocne zęby, skrzywione łędwie i nieprzyjemny zapach skóry. Szeroko i krzepko zbudowani, mają bystrą pojętność i bardzo dobrą pamięć, uczucie i rozum, ale są leniwi i lekkomyślni. *Dahomejczycy* i zręczni *Aszantejczycy* są waleczni, poważni i godni w obejściu. Okazują w sobie nadzwyczajną mieszaninę dzikości i cywilizacji. Te wszystkie narody mówią dyalektem *Mandingów*.

§ 236. Właściwi *Mandingowie* mają rozumne, wschodnie oblicze, często nos zgarbiony, grube usta, cerę wpadającą w żółtość, wysokiego, smagłego wzrostu, pojętni, uprzejmi, lecz obok tego waleczni, zręczni, rzetelni, ochędoźni; jest to jeden z najpracowitszych narodów. Wszyscy mężczyźni umieją czytać i pisać, bo tu są szkoły mahometańskie. Składają oni także znakomitą część ludności Senegambii. Oprócz nich szczególnie ważni są *Fulahowie*, którzy z wpływem czasu rozszerzyli się po całej krainie nad Nigrem. Często mają oni nos orli, usta pięknie wycięte, po większej części gładkie, jedwabiste włosy, ciemno-zielonoliwną, albo jasno-brunatną cerę i dla tego sami siebie nazywają powinowatami Europejczyków. Posiadają także zdolności umysłowe, lubo ustępujące zdolnościom *Mandingów*, dumną, poważną postawę, są otwarci i rzetelni; po większej części ubierają się białą. Trzecią wielką gałęzią są *Dzłoffy*, którzy niegdyś mieli potężne państwo między Senegalem a Gambiją; językiem różnią się zupełnie od poprzedzających. Dobrze są zbudowani, mają piękne regularne rysy twarzy, jak Europejczycy, tylko nos okrąglejszy, usta grube, a skórę lśniącą się czarną. Nie uważają siebie za murzynów.

§ 237. Wnosząc z ilości języków, liczba narodów w płaskim Sudanie jest bardzo wielka: należą oni do najciemniejszych członków plemienia etyopskiego i częścią mają wybitny charakter murzyński, częścią stykają się z plemieniem kaukazkiem. Język mieszkańców *Bornu* jest całkiem samoistny. Z pomiędzy przychodniej tu ludności, najlicz-

niejsi są noszący nazwisko *Fellatahów* Fuhlasowie, Arabowie i Tuaregi. Pierwsi wszędzie są dzisiaj rozproszeni i ich przywędrowanie musiało nastąpić w bardzo dawnych czasach. Przy pomocy licznych swych hufców jezdnych założyli potężne państwa. Odznaczają się ohydóstwem, nigdy nie chodzą nago, ale po większej części białe ubrani, a wyznawcy wiary mahometańskiej noszą białe turbany. Mówią językiem Fuhlasów.

§ 238. Podobnież pokolenie *Tibbu*, zamieszkałe we wschodniej części pustyni, nie jest murzyńskie, chociaż mają ciemno-czarną, lśniącą się skórę. Są to ludzie rzecy, uposażeni umysłowo, przyjemnych rysów twarzy, często z orlim nosem, bez grubych ust, pięknego wzrostu i bardzo ruchawij; uważani są za chytrych i szalbierzy. Obrzydliwi, brudno-oliwkowo-żółci *Hottentoci*, z płaskim nosem między małemi oczkami, budową swojego ciała i językiem są odosobnieni, i nie mają powinowactwa z żadnym innym narodem afrykańskim. Żyją jako słudzy chłopów na przylądku Dobrej Nadziei, albo koczują na równinach rzeki Gariep. Do nich należą mali, zwierzęcy, do małp podobni *Buszmani* (*Bosjesmanns* albo *Saab*), których liczba ustawicznie się zmniejsza.

A Z Y A.

§ 239. Wysoko położony kraj Azji, który prawie dwie trzecie całej tej części ziemi obejmuje, rozpada się na *Azyę bliższą* i należącą ku wschodowi od pierwszej *Azyę dalszą*, która prawie pięć razy większa jest od tamtej. Oprócz tego jest sześć pobocznych krajów wysoko położonych, razem $\frac{1}{5}$ wszystkich wyżyn Azji: trzy na południu Azji górnej i trzy na północy, tak iż $\frac{4}{7}$ ogółu są wyżynami i górami.

I. Wyżyna Azji dalszej jest jedną massą, więcej jak $\frac{1}{3}$ część całości, pasmem gór spuszczałem się ku krajowi dolnemu, a na wysokości przez góry graniczne, na wiele piętr podzielonem.

§ 240. **Skraj południowy** składa się z najwyższych w świecie gór Sniegowych, zwanych *Himalaya*, to jest siedziba śniegu, 350 mil długie pasmo gór, między rzekami Indus i Brahmaputra. Tworzą je wiele łańcuchów równoległych, poprzedzielanych bardzo wysoko położonemi długimi dolinami (do 16,000 stóp wysokości), z których północniejsze zawsze są coraz wyższe, składając razem krainę Alpejską, jakiej kula ziemiska drugiej nie ma. *Dhawala-Giri* ma wysokości 26,200 stóp, *Kinczyndjunga* 26,344 stóp, *Mount Everest* 27,212 stóp, najwyższa w świecie góra, *Czamalhari* 21,000 stóp, *Djawahir* albo *Nandadewi* 24,175 stóp, na południo-wschodniej granicy Nepalu i wiele innych 20,000 stóp wysokości; 50 we wschodniej Himalaya mają wysokości więcej jak 19,200 stóp i przewyższają Chimborasso. Wysokość grzbietu ma się do wysokości szczytu, jak 1 : 1,8. Na wschód źródła rzeki Indus, nazwanego *Gangotri*, gdzie się wznosi święty przy-

bytek Gango, cel pielgrzymek Hindusów, leży **szczypliwy**, bardzo wysoki łańcuch *Kailasa*; siedziba bogów Hinduskich. Może jeszcze wyższe przedłużenia gór ku wschodowi nie są znane. *Nanling* ciągnie się jako przedłużenie Himalayi w Chinach od zachodu na wschód.

§ 241. U całego południowego podnóża gór Himalaya, ciągnie się 2 do 7 mil szeroki, gorący, bagnisty, niezdrowy kraj lasów pierwotnych, pełen drapieżnych zwierząt, stad słoni i nosorożców, zwany *Terrai*, to jest wilgotny. Na północ ztąd następuje strefa kraju pagórkowatego, gdzie nigdy śnieg nie pada, bogatego w zwrotnikowe lasy i wody i posiadającego śliczny świat roślin, na pięknych, niewyczerpane urodzajnych, długich dolinach. Na północ ztąd idą krainy górzyste, gdzie góra nad górą się podnosi, wspaniałym lasem pokryte, gdzie na *górach wyższych* jak Brocken, rosną ananasy i trzcina cukrowa. Jeszcze bardziej ku północy, następuje strefa gór Alpejskich, z wielkimi lodowiskami, prawie zawsze w obłokach ukryte, z głęboko rozszczeplonemi, prawie niedostępnymi dolinami rzek, wydające się nieskończonem pasmem najpotężniejszych gór. Z powodu pogodnego nieba i gorących promieni słońca, spadających z wysokich równin, leżą na północnym stoku granice śniegów wyżej i znajduje się tutaj mniejsza liczba gleczerów, niżeli spodziewać się można było.

§ 242. Ponieważ najwyższe szczyty nie mają pokładu śniegowego, dostarczają zatem widowiska we wszystkich czasach wspaniałe, a odznaczające się różnaitością piękności i kolorów. W ciągu dnia, olbrzymiej wielkości góry, ich rozległość bez końca, różnaitość i wydatność ich form, a więcej jak to wszystko, jasność ich dalekich, na białdy błękit nieba spływających konturów, odbijających się od ciemnego lazuru, przedstawiają widowisko dzikięj i cudownej piękności. A znowu o północy, gdy myrjady gwiazd iskrzą się na czarnem niebie, a błękit nieba pod bladem, białem lśnieniem się ziemi i światła śniegowego jeszcze głębszém się wydaje, widok ten jest nieporównanej uroczyści. Zaden język nie zdola odmalować wspaniałości promieni słonecznych, gdy one o świcie przedzierają się przez szczyty i olbrzymie ich cienie rzucają na niższe góry. Tu, wysoko nad siedzibami ludzkiemi, gdzie nie masz żadnej żyjącej istoty, nie słyhać żadnego głosu; powtarzanie się własnych stąpań podróżnika przeraża go śród strasznej samctności i milczenia, które w tych krainach wiecznego śniegu panują.

§ 243. **Skraj wschodni** także nie jest znany; składa się nie z łańcuchów, ale z bardzorożgałęzionych gór. Na południe od Hwangho leży chińska Alpejska kraina; odroślami jęj ku wschodowi są *Czing-ling* i *Tapaling*, obie górami *Jun-ling* przedzielone, a ku północy od Hwangho mandżurska kraina alpejska, rozgałęziająca się daleko ku wschodowi, w górach *Khing-gan* jest najwyższa i stromo spadająca w morze Japońskie.

§ 244. **Północny** także **skraj** tworzą bardzo rozgałęzione Alpy. Na pasmie wschodniem kończy się *Dauryjska Alpejska kraina*, która opasuje jezioro Bajkał i dźwiga wieczny śnieg, oraz gleczery.

Najznacniejsze łańcuchy gór są: *góry dauryjskie*, *góry Kentei* na południe jeziora Bajkał, których przedłużeniem ku północo-wschodowi są *góry Jabłonowe*, a wzdłuż brzegów morza Ochockiego, *góry Stanowe*; na zachód *Khing-gan* między Szyłką a Kerulun, a *góry Bajkalskie* koło zachodniego brzegu jeziora. Na zachód jeziora Bajkalskiego leży *Altaj*. Składa się w swojej wschodniej części z trzech równoległych łańcuchów, któremi są: *góry Sajańskie*, między rzekami Angarą i Jenissejem, *Tangnu-Oola* (Oola, to jest „góry”) i łańcuchy gór *Ulangkum* i *Malakha*, ciągnące się aż do gór Kentei. Na zachód ztąd leży *właściwy Altaj*, albo *Koływańskie yóry kruszcowe* północna ich gałąź między rzekami Ob i Jenissei nazywa się *Kuźniecki Altaj* albo łańcuch *Ssalair* i *Alatau*. Na południe tej grupy Altaju leżą, połamany, przystępny *górzysty kraj Dziungarski* i mongolsko-dziungarskie stępy. Stroma góra *Tarbagatai* wznosi się na północ jeziora Ala-kul.

§ 245. **Zachodni skraj** tworzą na południe od Issi-Kul, 500 mil długie *Thian-Schan* albo *Mustagh*, czyli *góry Niebieskie*, mające grzbiet 18,000 stóp wysoki, z wulkanami *Pe-Szan*, *Ho-tschen* (Hoczen), w *Turfan* i Solfatarą w *Urumtsi*. Od Tschui na południe aż do *Hindu-Kusz*, *Bolor-Tagh* czyli *góry mgliste*, u starożytnych *Imaus*, zamykają krainę górzystą; na południu leży dziki kraj Alpejski, starożytna *Sogdyana*. Najwyższe płaskowzgórze *Pamir*, 14,600 stóp wysokości, z tłustemi w czasie lata pastwiskami, przewane dachem świata. Na zachód graniczą z niemi równiny Turkestanu.

§ 246. Wysoko położone dalsza Azja i bliższa Azja, stykają się z sobą w górach **Hindu-Kusz**, których przedłużenie ku wschodowi, 350 mil długie, i prawie nieznanne *góry Kuen-lün* albo *Kurkun*, ciągnie się poprzecznie przez kraj górny i rozgałęzia się dopiero w Chińskim kraju Alpejskim. Przedłużenie gór *Thian-Schan* tworzy po części *In-Szan*, prawie aż do morza. Między górami Himalaya a *Kuenlün*, kraj nazywa się *Tybet*, na wschód *Ssifan* (12,000 stóp wysokości); pomiędzy nim zaś a *Thian-Schan*, *Tartarya górna*, na zachód *górna* albo *Mała Bucharja*, przeszło 2,000 stóp wysokości; między *Thien-Szan* a pasmem północnym, leży na zachód *Dżungarya*, około 1,200 stóp wysokości, a na wschód *Mongolia*, z pustynią Gobi. Wierzełkowe płasko-wzgórze, gdzie jest brak wody, składają stępy i pustynie. Cała wschodnia część na 400 mil, jest pustynią *Gobi* albo *Shamo* (Szamo), 4,000 stóp wysokości, tak rozległa, jak $\frac{1}{7}$ część Europy. Na zachód ma piasek ruchomy, na wschód pokruszony grunt skalisty; podobnie jak w Saharze, skały przerzynają tę solną pustynię. Część zachodnia przez którą płynie *Tarim*, jest to *górna Tartarya*. Na południe gór *Kurkun*, wznosi się znacznie wysokie płasko-wzgórze, do 16,000 stóp wysokości, a w Wielkim i Małym Tybecie do 12,000 stóp.

§ 247. II. **Wyżyna Azyi bliższej**, $\frac{1}{11}$ całej Azyi, styka się przy swoim północno-wschodnim krańcu z wysoko położonym krajem Azyi dalszej. Na zachód gór *Kuen-lün*, okolice Alpejskie *Hindu-Kusz* zamyka góra *Hindu-Kusz*, 17,000 stóp wysoko-

ści, dzika, stroma góra, łącząca oba kraje wysoko położone. Środkową *wierzchołkową płaszczyną Iranu* jest pustynia solno-zwirowato-piaszczysta, 4,100 stóp wysokości, z słonemi błotami, *Kerman* zwana; $\frac{3}{10}$ z liczby 27,000 mil kwadratowych, jest pustynią. Solna pustynia leży na wschód pustyni piaszczystej i tu się nazywa Sedżestan; stepy znajdują się tylko między nią a dolinami opasującego do koła pasma gór.

§ 248. Na zachód Hindu-Kusz leżą trzy rozdzielone gałęzie gór, stosunkowo niska górna kraina *Paropanisus*. Dalej ku zachodowi wyniosłości stają się coraz niższemi, jako proste piętra, które od północy ku południowi prowadzą na płasko-wzgórze, tarassami *Korossanu* zwane. Ale na południowo-wschodnim krańcu morza Kaspijskiego wznosi się dziki, lasem porosły łańcuch gór *Elbrus*, z wulkanem *Demawend*, 18,845 stóp wysokości.

Ku południowi od Hindu-Kusz, aż do morza, ciągną się góry *Salomona* czyli *Sulejmana*, składające się z wielu równoległych łańcuchów, do Indusu stromo spadające i tylko przez rzekę Kabul przerwane. Góra *Tron Salomona* albo *Tukti-Soliman* ma mieć 13,000 stóp wysokości.

Także 200 mil długi skraj południowy tworzą liczne równoległe, nie przerywane, stromo ku południowi spadające łańcuchy gór, z wyschłemi, piętzącemi się podłużnemi dolinami. Tu są miejsca urodzajne, z powodu sprzeczności swój z pustyniami słynące jako czarowne okolice Persyi. Ku rzece Tygrys rozgałęziają się łańcuchy gór *Zagros*, północniej ku Alpejskiej krainie *Kurdystanu* i tworzą tym sposobem zachodnie pasmo.

§ 249. Na północno-zachodnim krańcu, koło jeziora Urumia, rozgałęziają się północne i południowe pasma ku Alpejskiej okolicy *Adzerbaidżana*, krainie czcicieli ognia, która powoli na płasko-wzgórze ku wschodowi przechodzi. Szczyty mają tu dochodzić do 12,000 stóp wysokości. Na zachód jeziora Wan, u źródeł rzeki Tigris, ciągnie się również jako przedłużenie Elbrusu *Ala-Dagh*, aż do przerwania go przez rzekę Eufkrat. Na północ ztąd leży urodzajna armeńska czyli ormiańska Alpejska kraina, w której *wyniosła płaszczyna Erzerum* czyli *Arzerum*, dochodzi 5,800 stóp wysokości. W środku podnosi się wulkaniczny *Wielki Ararat*, 16,000 stóp wysokości; 13,500 stóp nad wyniosłą płaszczynę; na wschód ztąd *Mały Ararat*, 12,000 stóp wysokości. Nad górną *Kisil-Irmak*, leży w szeregu gór wulkanicznych *Argeus* albo *Ardżysz*, wysokości 12,400 stóp.

§ 250. Zachodniem przedłużeniem gór *Ala-Dagh*, jest mający przeszło 12,000 stóp wysokości łańcuch gór *Tauru*, nad południowem pobrzeżem Azyi Mniejszej, na które stromo spada; kiedy przeciwnie na wyniosłą krainę *Anatolii* (*Anadoli*), wysokości 3 do 5,000 stóp, tarassami się spuszcza. Na zachód tychże znajdują się liczne gałęzie równoległe, z pomiędzy których najbardziej ku północy leży góra *Ida*. Północne pasmo spada stromo ku morzu Czarnemu. *Taurus* jest zatem końcem

pasma gór, które ciągnie się w poprzek całej Azji: składają je góry Taurus, Ala-Dagh, Elbrus, łańcuchy Korossanu, Paropanisus, Hindu-Kusz, Kuen-lün i Pe-ling.

Odosobnione są:

§ 251. III. **Kaukaz**, między morzami Czarném a Kaspjijskiém, od strony wschodnio-południowo-wschodniej ku stronie zachodnio-północno-zachodniej ciągnąc się, tworzy systemat gór prawie tak wielki, jak Alpy w Europie (2700 mil kwadr.). Składa się z licznych równoległych łańcuchów. Wysokość grzbietu ma się do wysokości szczytu, jak 1: 2. Obok głównego łańcucha, z górami *Elbrus*, wysokości 18,524 stóp, i *Kasbek* 16,550 stóp, leżą płasko-wzgórza, poprzecinane głębokimi dolinami; tuż przy nich ciągną się pomniejsze łańcuchy. Po obu stronach idą potem niskie przedgórza i skaliste płasko-wzgórza. Przez kraje górzyste łączą się one z armeńska wyżyną.

§ 252. IV. Zostatnią, tudzież z górą Taurus, wchodzi w związek ku południowi **wyżyna Syryjska**, od zatoki Skenderunu do morza Czerwonego ciągnąca się, górna płaszczyna, którą wzdłuż przecina ciasny wąwóz mający po obu bokach głębokie jaskinie i parowy, Syryja pusta czyli *Celesyryja* starożytnych. Ten wąwóz nazywa się na południu *el Ghor*; bardziej ku północy leżą w nim morze Martwe i jezioro Galilejskie. Syryjskie góry nadbrzeżne zowią się w środku *Libanem*: 8 do 9 tys. stóp wysokości (na *Penickiem* pobrzcżu), i składają się w pojedynczych częściach z potężnych skal; dzisiaj całkiem prawie ogołoczone z cedrów, i w wielu miejscach aż do największej wysokości uprawne i zaplantowane. Ku południowi idzie *górzysta kraina Palestyny*, 1 do 2,000 stóp wysokości. Bogata w kwiaty równiny *Ezdrelon* dzieli się: 1) na niską północną część z górami *Naftali* i *Nazaret*, czyli górami *Galilei*; obok nich wznosi się pojedynczo góra *Tabor*, 1,750 stóp wysokości i 2), na górną część południową, góry *Efraim* i *Juda*, ostatnia 2,800 stóp wysokości, i tuż przy nich *mały Hermon* i stoki wysokiego na 1,500 stóp *Karmalu*, nad morzem. Między górami Judy i morzem leży *Judzka kraina wzgórkowata i równina Judzka*, w części bardzo urodzajna i drzewami oliwnymi pokryta; ku wschodowi *pustynia Judy*, która w stromych przestankach spuszcza się ku morzu Martwemu. Na południe tych gór piaszczysta pustynia zwana *et Thi* zapełnia Arabiję skalistą, i znowu na południe ztąd wznosi się pojedyncze pasmo *Synai*, do 8,000 stóp wysokości (góra Mojżeszowa 7,400 stóp). — Na wschód Libanu leży *Anly-Liban*, 5 do 6,000 stóp wysokości. Ku południowi ztąd idzie kraj górzysty (Moabitów i Ammonitów), więcej stromy i wznioślejszy, niżeli góry nadbrzeżne; a bardziej jeszcze ku południowi na wschód Palestyny, ciągną się niskie góry skaliste i rozszerza się *Syryjsko-Mezopotkańsko-Arabska pustynia* aż do Eufratu, pustynia opoczysta, z nielicznym piaskiem, gdzie indziej roślinami pokryta, niekiedy mająca do 50° gorąca w cieniu.

§ 253. **V. Arabski kraj** wysoko położony (prawie $\frac{1}{16}$ część Azji), podobny do Afryki, łączy się z poprzedzającym. Na brzegach ciągną nad wzdłuż piętrzące się łańcuchy gór; również na południe Syryjskiej pustyni idzie prawie całkiem jeszcze nieznamy łańcuch gór w poprzek północnym, większe, zwane *Nedud*, jest prawdopodobnie płasko wzgórzem, poprzecinanym łańcuchami gór; jest ono w części piaszczystą pustynią, bezwodną i bezleśną. Południowe obrzeże jest ścianą zupełnie nagą, pustą, stromą, skalistą. Cała kraina jest obnażona, tylko stoki gór lasami pokryte.

§ 254. **VI. Półwysep Indyi bliższych**, ($\frac{1}{16}$ część Azji) zajmuje do połowy ku wschodowi pochylające się, z piękną roślinnością, *płaskowzgórze Dekanu*. Najznaczniejsze z pomiędzy gór takowe opasujących jest zachodnie; leśne *zachodnie Ghatty* (5,300 stóp wysok.), ku południowi podnoszące się coraz wyżej, a stromo na zachód spadające na brzeg *Malabaru*. Ten 110 mil długi, lasem drzew Teki uwieńczony, skalisty łańcuch, jest w wielu miejscach dobrze uprawny. Na północ od Kistnah płaskowzgórze nazywa się *Puna* i *Golkonda*, na południe, płaskowzgórze *Mysore*, około 3,000 stóp wysokości. Na płaskowzgórzu ciągną się niższe górzyście odrośle; a na wschód spuszcza się *wschodnie Ghatty*, niskie, poprzerywane, nagie rzędy gór, na wyschłe od upałów jak pustynia pomorze Koromandelu. Na krańcu południowym obie Ghatty stykają się z sobą przez kraj górny *Neilagiri*, czyli *góry Błękitne*, dochodzące do 6,300 stóp; na południe przez stromą dolinę *Gap*, są od innej prawie również wysokiej masy gór oddzielone. Także Cejlan, poprzecznym wąwozem idącym z morza ztąd przedzielony, podobnie jest formacyi; na południowym krańcu tej wyspy wznosi się *Adams-Pik*, 6,960 stóp wysokości. Północne obrzeże płaskowzgórza, od zatoki Cambay do źródeł Nerbuddy, tworzy prawie nieznamy łańcuch gór *Vindhja*, do 4,700 stóp wysokości, który ku zachodowi na półwyspie Guzarat ma przedłużenie i ku północy w leśnych pagórkowatych okolicach spuszcza się ku Gangesowi; od wschodu przylegają do niego pustynie Goand.

§ 255. **VII. O górach Indyi dalszych** szczerze mamy wiadomości; zdaje się że są odroślami pasma południowego Azji Górnej, gęstym lasem porośłe i wielokrotnie poprzerywane. Przegradzają one wielkie rzeki, które równoległe z niemi płyną.

§ 256. **VIII. Ural**, długi łańcuch gór 2,000 stóp średniej wysokości, to jest ledwie takiej, jak góry Czarnego lasu, pokryty lasem sosnowym. Pusta, *północna* jego część, może łańcuch z niskimi przedgórzami, jest prawie nieznamy; naga, bezleśna, podruzgotana. Obok południowego krańca wznosi się dziko potrzaskany szczyt małych gór *Sablja* przeszło 5,000 stóp wysokości. *Środkowa* część bogata w kruszce, jest najwęższa, najdostępniejsza, najwyższa, po obu bokach zupełnie spłaszczone. Góra *Kondżaków-Kamiień*, ma 4,000 stóp wysokości. *Południowa* część Uralu, obfita w lasy, składa się z kilku łańcuchów (z których *Iremel*, ma 4,760 stóp wysokości), płaskowzgórzami łączących się z sobą, ku południowi coraz bardziej zniżających się, i jako gó-

ry *Muchadza* (500 — 900 stóp wysokości), stykających się z płaskowzgórziem Ustürt. Ural otoczony jest niskimi stepowemi równinami.

§ 257. **IX.** Rzeka Lena płynie ku północy między górami *Wilujskimi* i *Aldańskimi*. Wschodnie pobrzeże półwyspu *Kameczatka*, ma podwójny szereg wulkanów, do 15,000 stóp wysokości (*Kluczewskaja Sopka*); strona zachodnia jest więcej płaska.

§ 258. **X.** Na wyspach *Azjatyckich*, t. j. Kurylskich, Japońskich, Formoza, Filipińskich i Moluckich, ciągnie się łańcuch wulkanów. Luzon posiada wielką ich liczbę, na półwyspie Camarines jest ich 10 bardzo blisko jeden drugiego; wyspy te w części nie są dokładnie znane, ale wszystkie wysokie. Od Nowej Gwinei ku zachodowi ciągnie się inny szereg wulkanów na małych i wielkich wyspach Sunda, które pełne są także gór. Jawa ma wulkany przeszło 100, do 14,000 stóp wysokości, z których prawie $\frac{3}{4}$ wygasły. Na Sumatrze podobnie są wysokie na 14,000 stóp. Borneo i Celebes są prawie nieznanne, wydają się wszakże bardzo górzystymi. Również i pomniejsze wyspy.

§ 259. **Klimat.** Azja leży pod wszystkimi strefami; południowe brzegi i wyspy południowe leżą w strefie gorącej, główna masa jej łądu, tudzież wyspy wschodnie w umiarkowanej, część północna w strefie zimnej. Kiedy zimową porą w głębokiej północy zimna biegunowa północnej półkuli doskwierają, na półwyspie Dekhan są okolice mało co chłodniejsze od najgorętszych w Afryce środkowej. — Azja ma klimat zupełnie kontynentalny czyli lądowy, nawet w okolicach, gdzie wnosząc z głęboko przynajających się części morza i rozdrobnienia na wyspy, możnaby przypuszczać klimat oceaniczny. Większe zachodzą różnice w temperaturze Azji niżeli Europy, i jest chłodniejsza niżeli na zachodzie starego świata pod tą samą szerokością. Naprzykład, średnia temperatura 0°, która w północnej części Skandynawii panuje, w Syberyi dochodzi aż do południowego krańca jeziora Bajkał a połudn. kraniec Kameczatki (bardziej ku południowi leżący niż Berlin), nie jest gorętszym od Sztokolmu. Wyniosłe płaskowzgórza i łańcuchy Alp, które wstrzymują zimne północne wiatry, i właściwe morzu Indyjskiemu stosunki wiatrów, które z sobą są w związku, działają nadzwyczajnie na podwyższenie ciepła w gorących częściach, a suche własności gruntu w Arabii, Persyi, tudzież w sąsiednich pustyniach Afryki, również do tego się przyczyniają. Wschodnie krainy mają także klimat kontynentalny, gdyż podobnie jak na wschodnich brzegach Ameryki północnej panują wiatry zachodnie, tak i tutaj wiatry od łądu, przynoszą zatem z środka upały i zimna. Wielkie mrozy w Syberyi tém się dają wytłumaczyć, że tu wieją wiatry od brzegów morza Lodowatego i od pokrytych śniegiem przez tak długi czas równin północy; a także z powodu stosunkowo zimnych wiatrów południowych, gdyż te po większej części wieją od strony płaskowzgórzy i gór śnieżnych w Azji środkowej, gdzie massy śniegu zalegają aż do lata; tylko w czasie krótkiego lata odznaczają się one wielkiem gorącym. Z tego powodu dzieli się Azja:

§ 260. 1) Na pas północny **arktyczny** i **zimny**. 45,000 mil kw. Azja rosyjska, na północ płaskowzgórz, ledwie pod 50° szer. półn.,

aż do północnego pobraża. Tu marznie żywe srebro już we Wrześniu, rzeki ledwie przez trzy miesiące są bez lodu; bagna zamarzają, na 1500 mil długie brzegi ogromnemi massami lodu są pokryte. Krótko mówiąc gorące lato odtaja ziemię ledwie na stóp kilka, a podczas długiej zimy wszelkie życie obumiera. Nadzwyczajny blask gwiazd i przesliczne częste zorze północne, oświecają nocy. Lasów zupełny brak na północy; żyją tu tylko niedźwiedzie polarne, fok, ryby, renifery i niewielni ludzi. W południowej części tego pasa ziemi, bywa późna, krótka wiosna i mokra mglista jesień. Im dalej ku wschodowi, tém klimat staje się ostrzejszym, a nawet brzegi wschodnie są zimne i mgliste, zwłaszcza pobraże Kameczatki.

2) Do **pasa środkowego** należy prawie cała wyniosła Azja dalsza i część Azji bliższej, i ten jest w wyższych krainach bardzo zimny i wszędzie ma nader suche powietrze. Odznaczają się tu cztery pory roku; zima ostra, lato, szczególnie w pustyniach, skwarne do nieznieśnienia. Przeto udają się pomyślnie w Tartaryi górnej bawelna, granaty, i t. d.; winogrona do 8,000 stóp wysokości, żyto do 14,000 stóp wysokości. Mil kwadr. 591,500 należą do strefy uniarkowanej.

§ 261. 3) Do **południowego pasa** ziemi należą bliższe i dalsze Indye, wyspy, Persya południowa i Arabija. Jako położone w bliskości równika, zabezpieczone wyniosłemi krajami od zimnych północnych wiatrów, i bogato opatrzone w wodę, kraje te są najżywniejsze w całej Azji. Mają tylko dwie pory roku: suchą (bardzo gorące lato) i dżdżystą, która głównie panuje w Azji bliższej: tu pora dżdżysta na pobrażach Malabaru od Maja do Września, na brzegach zaś Koromandelu od Października do Stycznia (ob. § 116). Te pory roku zależą od zmiany wiatrów mussonów, które co półrocze krótka cisza czyli bezwietrze przerywa (ob. § 120). W porze deszczów rozwija się wybornie roślinność; znaleźć tu można wszystko co jest najokazalszego na świecie zwrotnikowym: najpiękniejsze owoce i korzenie, i największe, najsilniejsze zwierzęta. — Wyspy odznaczają się również gorącym, wilgotnym powietrzem, i Europejczycy tutaj, podobnie jak w innych wilgotnych zwrotnikowych krainach, podlegają miejscowym, niebezpiecznym chorobom.

4) **Wschodni pas**, Chiny, jest także stosunkowo ostry, chociaż w części nadzwyczajnie urodzajny. Okolice morza bardzo są podobne do wschodnich brzegów Ameryki północnej, zwłaszcza zmienny stan powietrza; ale na północ są gorętsze, a na południe zimniejsze niżeli Ameryka wschodnia.

5) Turcyja azyatycka, Syryja, a szczególnie Arabija, pomimo bliskości morza, są suche i skwarne; położenie ich między gorącemi krajami Afryki, a pustyniami i stepami Azji środkowej, sprowadza tutaj latem niesłychane upały.

§ 262. Niziny i roślinność.

Na północ Azji dalszej leżą **Syberyjskie niziny**, stanowiące $\frac{1}{4}$ cz. całej Azji, większe od Europy; w niektórych okolicach niskie wzgórza są do nich przejściem. Podnoszą się one tak powolnie, że o 300

mil ku południowi od brzegów północnych, wyniosłość dochodzi ledwie 300 stóp. Straszne pustynie śniegowe krańcowej północy, pokrywają nieskończone bagna, naprzemian z jeziorami słonej lub słodkiej wody, które 9 do 10 miesięcy wciągu roku pod śniegiem spoczywają. Na 100 stóp głębokości, pod Jakuckiem na 600 stóp głębok., grunt bagnisty nie odtaja. Jak tylko śniegi w Lipcu rozpuszczą się, bagna pokrywają się nagle nędzną trawą i sitowiem, gdy tymczasem gęste masy mechów torfowych, reniferowych i porostów, wraz z wierzbami karłowatymi i polnemi roślinami rozpościerają się po ziemi. Na Nowej Ziemi rośliny Alpejskie pokrywają ziemię; ale są wielkiej piękności i takiej różnaitości. że często aż trzydzieści gatunków na szczupłej przestrzeni znaleźć tu można; rośliny drzewiaste nie podnoszą się tu wyżej nad pięć cali, gdy dwunastocalowy ich pień, naprzykład pewnego rodzaju wierzby, pod mehem jest ukryty.

§ 263. Na rozległych, bezleśnych, jednostajnych stepach *Syberyjskich*, jako to: w *Iszymskim*, *Barabińskim*, często zdarzają się rośliny gospodarskie: chuda, ale pożywna trawa, wrzos, jałowiec. Niezadkie są: hijacynty, rezeda, lukrecya i piołun; *Amaryllis tatarska* naprzykład zaściela łąki Syberyi wschodniej, której roślinność podobna jest do północno-amerykańskiej. W rośliny baldaszkowate cała Syberya jest bardzo bogata. W Kamezatece gatunki europejskie składają połowę roślin. — W Syberyi południowej stepy są ocienione nieskończonemi lasami sosen, modrzewi, brzoź i wierzb; topole, wiązy, klony jaworowe, wieszają się nad górnym biegiem wielkich rzek; na brzegach Jeniseju, naprzykład, rośnie sosna syberyjska, do 120 stóp wysokości, ona także pokrywa góry Altajskie prawie do grzbietu, i góry około jeziora Bajkał, aż do linii śniegów. Lasy czarnych brzoź właściwe są Dauryi, gdzie także znajdują się brzoskwinie, jabłka i rhododendrony. W ogólności, każdy taras w górach, i każdy step ma właściwe sobie rośliny. — Stepy południowo-zachodniej Syberyi są urodzajnym, tu i owdzie uprawnym krajem.

§ 264. Z nizinami Syberyi zostają w związku stepowe *niziny Turanu*, wyrównywające $\frac{1}{3}$ części Europy koło jeziora Aral położone; ku południowi i południo-wschodowi znacznie się podnoszą, ale są głębsze od syberyjskich, gdyż morze Kaspijskie 76 stóp niższe od powierzchni morza. Na północo-zachód od niego ciągnie się *Obszczyj Syrt*, od Uralu do Wolgi i zamyka kotlinę morza Kaspijskiego od tej strony, która może niegdyś była wielką odnogą morza Kaspijskiego. Międzymorze *Ustirt*, między kaspijskim morzem a jeziorem Aral, jest powiększej części stepem, skalistemi górami poprzecinany. Na północnym obrzeżu Iranu leży *Turkomańska* piaszczysta pustynia.

§ 265. Wielkie *niziny Azji zachodniej* zaczynają się właściwie już nad Dnieprem i nad morzem Czarném, a Syberya jest tylko ich przedłużeniem. Jest to największy step na świecie, $1\frac{1}{2}$ raza większy od Europy. Na seciny mil rozciąga się zupełnie jednostajna płaszczyna, chuda, ale bujną trawą porośła, horyzont tylko mająca za

granicę; nieprzerwana niczem, nużąca, jednotonna płaszczyna bardzo urodzajna, ale całkiem pozbawiona drzew, na wiosnę i w jesieni bujnemi roślinami, zimą śniegiem, a latem podobnym do pary tumanem kurzu pokryta. Niezliczone stada bydła rogatego, skopów i pół dzikich koni dodają niejakięgo życia jednostajności, nad morzem Czarném, równie jak u granic Chin, a tylko groby starodawnych wojowników, jurty Kałmyków i Tatarów, tudzież chałupy Kozaków i pasterzy przerywają niezmierną płaszczynę. — W miesiącu Październiku zaczyna się zima i stepy zamieniają się w śnieżyste błonie, żadnej niemające ścieżki; straszne, niczem niepokonane burze śniegowe srożą się tutaj, gdy tymczasem niebo jasność swoją zachowuje. Kiedy nareszcie wiatr łagodny zawieje i woda lunie strumieniem, wyżłobionemi przez się wmiękkiej ziemi korytami, wtedy rośliny zazieleniają się na nowo. Ale palące słońce letnie jest równie gwałtowném, jak mrozy zimowe; upały dochodzą do $+ 35^{\circ}$, mrozy do $- 37^{\circ}$. Ziemia zaraz wysycha, trawa wypala się, deszcz zgoła nie pada, a rosa nieodświeża popękanęj od skwaru ziemi: słońce wschodzi nisko jak kula ognista, a wszystko pokrywa się drobiuchnym, czarnym kurzem, który całemu krajowi nadaje żalobną barwę. Wszelka roślinność zdaje się być wymarżłą, wyjąwszy piołunu i kolczastej trzciny, która zaściela szerokie przestrzenie, i na każdym gruncie tak dobrze się przyjmuje, że podobna jest do lasu, w którym jeździec ukryć się może. Dalej stepy przechodzą w pustynie, stada chudna, bydło tysiącami ginie z powodu braku wody. W jesieni stepy rozpalają się i popiół użyźnia ziemię.

§ 266. *Niziny Turanu* są bogatą w oazy piaszczystą pustynią, pełną wszędzie lądowych i morskich muszli, tudzież niemających odpływu jezior słonych, wyjąwszy brzegi rzek Amu i Ssyr i jak daleko sztuczne zawodnienie rozciąga się. Na północ, między rzeką Uralem, a górami Azyi środkowej, pustynia nabiera świeżej zieloności, a *stepy Kirgizkie* dostarczają paszy dla tysięcy wielbłądów, bydła i owiec. Lasy sosnowe przerzynają te trawiaste płaszczyny; piękniejsza część zamieszkała przez narody pasterskie, przyozdobiona jest niskimi krzewami białych róż, tulipanów, cesarskiej korony, obuczków cz. trzewiczków. W niektórych częściach znajdują się gęsto ścięśnione rośliny strączkowe i różne gatunki traganków; około 7 stóp wysokości tworzące gęsty las; inne okolice znowu pokryte są wечно zielonemi, soczystemi alkalicznymi ziołami, wiele błyszczy zdaleka od osiadłej na nich soli jak od śniegu. — Najznakomitszą oazą w tych stepach jest Chiwa. Wino, figi, granaty, pokryte są owocem do końca Marca; ale już przy końcu Czerwca zbierają z pola pszenicę, w wielkiej obfitości różnego gatunku dynie, ogórki, melony, kawony czyli arbuzy, w części pływające buraki, śliwki nawet i winogrona; a także jęczmień, groch, bawełna, sesam i koniczyna są uprawiane. — Między jeziorem Aral i morzem Kaspijskiem jest na milę przestrzeni ziemia roślinami solnemi pokryta, a na południowym brzegu jeziora Aral ciągnie się szeroki las trzciny, dochodzącej do 20° wysokości.

§ 267. Płasko-wzgórze **Azyi dalszej**, jest po większej części niską pustynią; żywi ona szczupłą liczbę roślin solnych, i na wielkich przestrzeniach pokryta osiadłą białą solą, w części także ułomkami chalcedonu i agatu, pomiędzy któremi wznoszą się niskie chrósty, ale żadnej murawy. Na zachód kraina rzeki Tarim przy Jarkiang ma lato tak gorące, że w obfitości wydaje bawełnę, winogrona, granaty i inne niezliczone owoce najwyborniejszego smaku. — Nawet i na wzniosłych nizinach **Tybetu** latem o południu słońce działa potężnie; powietrze jest najprzezroczystsze, a błękit nieba prawie czarny; ale w ciągu 12 godzin zmienia się niekiedy stan ciepłomierza o 25° R. W południowym Tybecie trawa rośnie tylko w szczególnych miejscach; puste góry i płaskowzgórze przerażają nadzwyczaj ponurością i samotnością, żadnego drzewa ani krzaku, tylko tatarski kolczaty jałowiec i podobne doń kolczaste sitowie, agrest kosmaty, porzeczeki, hizop, rabarbarum, konieczyna; niektóre gatunki jęczmienia, pszenicy, gryki. Na niższych stokach gór rosną: osina, brzoza, cis, i t. d. W Październiku znika uboga trawa i ziemia staje się zupełnie pustą; wieją nieustanne, ostre wiatry po nagich skałach, a śnieg kłębi się w powietrzu.

§ 268. W północnej części **Chin i Mandżuryi** lasy górzyste i Flora ziół składają się z gatunków europejskich; saklak, przewierzeń albo powój wonny, obok róż i azalii są charakterystyczne w tym kraju. Bogato opatrzone wodą niziny, najlepiej uprawne w świecie, odznaczają się mnóstwem użytecznych roślin, które częścią tu mają swoją ojczyznę, mianowicie bawełna, proso, sezam, kamelije, oliwne, ryż, który jest powszechnym pożywieniem, yams, dynie, bataty, melony, wiele jarzyn pieprz turecki (*Capsicum*), orzech wodny (*trapa*), róża morskie albo grybienie, wodna strudka albo uszyca, z korzonkami zdatnemi do jedzenia; kassya i drzewa łożowe, morwowe, pomarańczowe, anyż gwiazdkowy albo badyau; rabarbarum ma ojczyznę w lasach południowo-wschodniej Azyi górnej. Wiele naszych roślin, jako to: chiński pierwiosnek i hortensya, pochodzą z Chin. Na południe rzeki Jang-ce-kiang rozciągają się okok plantacyj trzciny cukrowej gaje pomarańczowe; jabłonie i grusze przeplatane są kasztanami, granatami i drzewami orzechowemi. Chińskie sosny i gęste lasy licznych gatunków bambusu szeroko się tu rozpóścierają. Dalej ku południowi rosną figi, mirty, na 20 stóp wysokie kamelije, bigonije, banany, ananasy, drzewo chlebowe, brzoskwinie i rozmaite palmy.

§ 269. **Japonija** ma nadspodziewanie łagodny klimat i we Florze swojej przedstawia mieszaninę niektórych europejskich i zwrotnikowych form roślinnych, z których wielka liczba pięknie kwitnących, znana jest u nas, jak kamelije i t. p. Palmy nie rosną dziko, ale na południu są hodowane; udają się także liczne gatunki bambusów, pandanów i smoczych drzew. Na północy okrywają góry mnogie gatunki sosny. Drzewo herbatnie i ciernie zamorskie albo koźle składają krzaki. Uprawiane są: nasze drzewa owocowe, pomarańcze, granaty, kasztany, melony, arum czyli aaronowa broda, gavis, bataty i rozmaite zboża.

§ 270. Między przedgórzami płaskowzgórza Dekanu i wschodnim stokiem Iranu leży *plaszczyna Ssind*, na wschód gorąca, sucha pustynia 90 mil szerokości, której powierzchnia składa się z twardej gliny, pokrytej lotnym piaskiem, który wiatr w wysokie kłęby podnosi; tu się znajduje nędzna, przygnębiona roślinność, tamaryski, kołczate akacje, euforbije, prawie bezlistne, cierniste drzewa, z długimi, kosmkami. Tu i owdzie są miejsca, które po deszczach trawa zarasta. Południowo-zachodnia część tej pustyni nazywa się *Thurr*. Na południe ztąd leży przestrzeń 330 mil kwadr. zwana *Ran de Kacz*; częścią pustynia piaszczysta, częścią morze środkowe. W Kwietniu mianowicie morze przez panujące wiatry bywa tutaj odparte, tak że na niewielu trawą porośniętych wzgórzach szukają przytułku dzikie osły. — Na północ pustyni w *Pandżab*, gdzie ziemia ma obfitość wody, grunt jest bardzo urodzajny; w innych miejscach rozciągają się łąki; oddalone od rzek, nie są urodzajne.

§ 271. Pomiędzy przedgórzami płaskowzgórza Dekanu i Himalaja rozciągają się niziny Gangesu, **Hindustan** albo **plaszczyna Hind** nad niższym Gangesem i Brahmaputra *Bengalem* zwana. Ta płaszczyna Gangesu jedną jest z najbogatszych dolin w świecie, chyba tylko Chiny posiadają tak wielką liczbę użytecznych roślin. Górne części, gdzie leżą Delhi, są wprawdzie suche, tylko miejscami urodzajne, ale przy ujściu Dżumny piękny jest kraj. Im bardziej zniżają się ku wschodowi, tém więcej się polepsza, a przy ostatnich stu milach do ujścia, w żyznej ziemi ani jednego kamienia znaleźć nie można. Kraina tak powolnie podnosi się, że miasta u podnóża gór Himalaya, mało co więcej nad 1.000 stóp leżą nad powierzchnią morza, i z tego powodu kraj przy ujściu położony, Bengal, tudzież równiny górnego Assamu w czasie pory deszczów, od połowy Czerwca do połowy Września, na 20 mil rozległości, całkiem zalane są wodą, tak iż zdają się być powierzchnią morza. Gdy zaś wody nazad się cofną, wtedy równiny rozzielają się ryżem i zbożem, ale gdy upały gwałtowne działać zaczynają, wtedy unoszą się nad krajem kłęby tumanu, wyjąwszy geste, bagniste lasy sitowia, z nieprzebytymi gajami palm, *Dżungel* zwanymi, które $\frac{1}{3}$ część ziemi urodzajnej stanowią. W wyższej części tej przesłiznej doliny, uprawiane są zimą: pszenica, jęczmień, owies, proso, rzepa i inne europejskie zboża i warzywa; na południe w czasie deszczów rozwijają się bujnie wszystkie gatunki indyjskich płodów, ryż, kukurudza, bawełna, indygo i cukier.

§ 272. Najwyższe strefy gór Himalaja zdobią rhododendrony, gatunki andromedy i pierwiosnki; dalej w bok wielkie przestrzenie pokryte są drzewami bambusowymi i europejską roślinnością; następuje potem obszerne lasy sosnowe, a przedtem ogromne cedry deodara i mnóstwo owocowych i leśnych drzew europejskich. Od 9 do 5,000 stóp roślinność jest już zwrotnikowa; jaskrawo szkarłatowe rhododendrony, włoskie orzechy i 25 gatunków dębu, osłaniają stoki gór, a bignonije, kamelije i rośliny balsamiczne stanowią przejście do roślin gorącej strefy

u podnóża gór. Tutaj bujność roślinności i piękności widoków graniczą z cudownością; w lasach pierwotnych Terai paprocie i orchidee rosną w takiej obfitości, jak w Azji australickiej. Wszędzie rozrastające się, dzikie, nieprzebyte gąszcze i tutaj nazywają się *Dzungel*.

§ 273. **Góry Dekanu** także bogate są w lasy pierwotne, ale rozległe płaskowzgórza Puna przez długi czas w ciągu roku są nadzwyczajnie suche, dopóki deszcze, jakby cudem nie rozzielenią ich znowu. Rośliny w krainie rzeki Indus są najcieńszej twarde, niskie, cierniste, z szaro-zielonawymi liśćmi; zaś nad Gangesem więcej podobne do flory wyspiarskiej. W ogólności flora półwyspu Indyjskiego bogata jest w formy i gatunki, lecz nie mają one zwrotnikowego połysku i bujności i większa część prześlicznych kwiatów nie ma zapachu, wyjąwszy jaśmin i różę, które przedewszystkiem w Kaszmirze są najpiękniejsze. Liczne są także miejscowe drzewa owocowe; gatunki pomarańcz są Indyjskiego pochodzenia, wino rośnie dziko w lasach, pisang, banany, jabłka różowe (Eugenije), drzewo gwajowe (*psidium pyriferrum*), mangustany (*garcinia mangustana*), ma szaro-żółte, bardzo cukrowe owoce, najwyborniejsze ze wszystkich; — platany czyli jawory, drzewo cynamonowe są Indyjskie; tudzież liczne korzenie, jako to: imbir, kurkuna, kardemonija. Najlepsze indygo uprawiane jest w nadzwyczajnej ilości w Bengalu, jeszcze powszechniej w całych Indyach ryż, nareszcie mak, a z niego otrzymywane opium stanowi bardzo znaczny artykuł handlu. W pobliżu wsiów znajdują się mianowicie liczne drzewa owocowe, chlebowe, pomarańczowe, eugenije, drzewa mongo i maślane; a płoty drzew stanowią nagie euforbie (ostromlecz). — W lasach rosną krzaki bawełny indyjskiej; drzewa: czerwone, atlasowe, trinkomali, hebanowe, lakowe, aloesowe albo rajskie, smoczko-krwiste, kamforowe i sappan; prawie wszystkie warzywa, których w Indyach liczą 450 gatunków. Osobliwością jest dla swoich korzeni nad powierzchnią ziemi będących, uważane za święte drzewo Banjanowe (*Ficus indica*).

§ 274. Wielka jest liczba drzew *palmowych*, które rosną aż do granic śnieżnych. Indyje posiadają 56 gatunków, z których dziewięć do użytku służą. Najpiękniejsze i najmocniejsze w świecie *palmy kokosowe* (*cocos nucifera*) rosną na zachodnich pobrzeżach Cejlanu i Malabaru, gdzie są ich obszerne plantacje, a tak urodzajne, że w ciągu roku jednego wywożą z Cejlon 3 miliony orzechów kokosowych. Ogromne lasy tychże wewnątrz Cejlanu są najpiękniejszą ozdobą tej wyspy, równie jak Maldywskich i Lakkedywskich. Na płaskowzgórzach Dekanu brak ich prawie zupełnie, i w Indyach spotykają się nadzwyczajnie rzadko. — *Cukrowe* albo *palmiry palmy* (*borassus flabelliformis*), których liście używane są do pisania, a które szanowane są jako święte; hodowane są dla swego soku, często spotkać je można na wystawionych na słońce, oschłych górach i w Koromandelu. Wysokości mają do 100 stóp, a jeden liść dwónastu ludzi okryć może. — *Palma betel* (*areca Catechu*), której ojezyzną jest Malaka, hodowana jest w gorących nizinach tak obficie, że owoc jój używany do żucia, po pomyślnych zbio-

rach bywa wywożony. — *Palma cienista (corypha umbraculifera)*, której liście także do pisania są używane, udaje się szczególnie na Cejlanie i Malaborze. Dochodzi wysokości 150 stóp i ma liście 30 stóp obwodu które służą na dachy, parasole i t. d. Tu także hodują *palmy palące (caryota urens)*, równie jak w środku Dekaun. Najlepsze drzewa dostarczają codziennie 100 miar wina palmowego, a ze starych pni pochodząca mąka, prawie wyrównywa malajskiemu sago. — Upowszechniony jest pewien gatunek palmy daktylowej (*phoenix sylvestris*).

§ 275. Najbogatszą roślinność rozwija Azja w **Indiach dalszych** i na wyspach. Brzegi są pokryte gąszczami drzew manglowych, drzewami popłatanymi z sobą, bambusem i nędzną trawą, poprzecinane są czolągającymi się i pnąciami roślinami; tudzież myrjadami pasożytnych orchideów. Krzaki bambusowe, drzewa guttaperchi i t. d. przeplatają się na nizinach gęstymi lasami. Wszystkie lasy składają się mianowicie z licznych gatunków drzew figowych, przerzynają i płaczą włókniste pnie pewnego gatunku palmy, *calamus* (trzcina hiszpańska), której jest przeszło 170 gatunków. Nadewszystko wydatna cudowna piękność rozlicznych gatunków palm. W zachodniej części tej przestrzeni wszędzie znajduje się palma betel, a oprócz tego przeszło 100 gatunków palm; w północnej części szczególnie palmy kokosowe i bardzo wiele nieoznaczonych (na wyspach Borneo i Celebes jest 30 zasługujących na uwagę gatunków); we wschodniej zaś 25 gatunków miejscowych; tak iż żaden kraj w świecie ani pod względem liczby, ani ważności drzew palmowych, temu nie wyrównywa. — *Wina* dostarcza 9 gatunków palma cukrowa, rosnąca wszędzie na Jawie, przez cały prawie rok dostarcza soku cukrowego. *Sago* i *mąki* dostarczają 10 gatunków; owoce palm kokosowych w wielkiej obfitości wywożone są z Indyków dalszych do Chin; *Betel* dają 4 gatunki, zwłaszcza na wyspie Sumatra; *Smoczęj krwi*, kilka; *drzewa budowlanego* 3 gatunki, *włóknistych* ilość niezliczona, mianowicie gatunki *Calamus*, najlepszy zaś rotang (trzcina hiszpańska), pochodzi z Borneo. Palma (*borassus gomutu*), z czarnymi włóknami, jak włos koński, dostarcza także cukru i wina.

§ 276. Gatunki *Cycas*, podobne do palm, z których łodygi sago się wyrabia, są bardzo liczne. Drzewo *tekowe*, najlepsze do budowy okrętów, wyprowadzane jest z Barmy. Żaden kraj nie jest tak bogaty w paprocie i orchidee, które w głębi ciemnych lasów na górach tysiące drzew obciągają i prawie są przyduszone ogromną masą czepiających się roślin i olbrzymich traw, przez które żaden promień słońca nie przeciska się. — Na wyspach Sunda i Moluckich rosną drzewa kamforowe i muszkatelowe; goździki, cynamon, kassya, pieprz, są tu miejscowe i mnóstwo wybornych owoców, których gdzieindziej znaleźć nie można. — Niebezpieczną jest rodzina pokrzyw, do której należy drzewo upas, bardziej jeszcze zabójcza trzcina chelik i djable liście, na Timor; liczne także gatunki drzew figowych, mają sok bardzo ostry.

§ 277. **Jawa** odznacza się od wierzchołka gór aż do morza sześciorakim klimatem, z których każdy posiada bogatą roślinność. W lasach

jój powietrze jest ciężkie, wilgotne, parą i zabójczemi wyziewami przeciążone, których żaden przewiew nie porusza. Ziemia z najczarniejszej próchnicy składająca się, skwarnym upałem zwrotnikowego słońca rozpalona, wydaje drzewa, których pnie gąbczastej są natury i pasożytnemi roślinami przeciążone. Najpiękniejsze są kraterowe doliny i z pomiędzy wszystkich widoków wyspy najbogatsze w malownicze obrazy; twarde, nagie skały, olbrzymie ich wymiary zostają w powabnej sprzeczności z otaczającą je zielonością. Nizkie kwiatki alpejskie tutaj rosnące, są najpowabniejsze na wyspie, i prawie zawsze najpiękniej i różnobarwnie kwitnące. — Powietrze na wysokościach jest świeże i czyste, a widok najpiękniejszy do koła na rozległą, głęboką krainę. Jeziora które w wielu tych kraterach leżą, uśmiechają się wesoło i przyjemnie. Trzysta gatunków orchideów właściwe są Jawie. $\frac{1}{10}$ część jego roślinności składają paprocie; w ogólności jest przeszło 200 gatunków roślin zwrotnikowych. *Rafflesia*, której kwiat ma woń mięsa wołowego; średnicy 3 stopy, 10 funtów ważący, należy wyłącznie do Jawy i Sumatry. — Żaden inny kraj nie może poszczycić się równą ilością i różnaitością miejscowych owoców i roślin pożywnych; znajduje się tu 100 odmian ryżu i niezliczona mnogość kwiatów pachnących, krzewów i drzew ozdobnych.

§ 278. Na dolinach **Kaukazu** panuje bogata uprawa drzew morwowych, ryżu, bawełny, trzciny cukrowej, drzewa oliwnego, oraz przewybornego wina. Wspaniałe lasy wielorakich gatunków drzew, przeplatane są górnemi łąkami, wydającemi rozmaite trawy; olbrzymie krzewy i najgęstsze krzaki jeżyny nie dopuszczają wstępu do tychże lasów.

Na płaskowzgórzach i górach **Armenii** znajdują się drzewa tylko w osłoniętych dolinach: orzechy włoskie, morele, wierzby, topole, figi, migdały i wino mają tu swoją ojczyznę.

§ 279. **Azja mniejsza** jest bardzo uboga w drzewo; tylko w około znajdują się lasy składające się z dębów, sosen wodnych, drzew oliwnych, fig, platanów, wysokich jałowców i cedrów, a na górach Tauru, z pinij, różnych gatunków dębu, kasztanów, olszyny, klonów i t. d. Gdzie jest w pobliżu woda, tam się objawia okazała, południowa roślinność; platany tamaryjskie, oleandry, chleb Śto-Jański, mispliki, pistacje, cyprysy i t. d., jak w Europie południowej. Bogate w łąki płaskowzgórze Angora jest jednym z najpiękniejszych krajobrazów. Oprócz tego rodzą się tu: wina, owoce południowe, róże i bawełna; jest onooczyzną różnych gatunków naszych owoców, mianowicie wiśni i migdałów.

§ 280. **Mezopotamija** jest żyzną krainą. Kobierzec lilij zaściela ją na wiosnę, zaś latem kołczata flora z mnóstwem aromatycznych roślin; drzew wszędzie niedostatek. Południowa część obficie opatrzona wodą, nadzwyczaj jest urodzajna i uprawna; liczne tu są gaje palm daktylowych. Przy ujściu rzek leżą porośnięte sitowiem wyspy i trzęsawiska. Ogółoconą z roślin piaszczysta pustynia, tylko na wiosnę mająca

ubogą trawę i pachnące krzewy, dzieli ją od **Syrii i Palestyny**. Żyzny pas nadbrzeżny téj krainy zbliża się do Azji mniejszej; w północnej połowie jest jakby nieprzerwanym lasem: drzewa morwowe ociemniają stok góry, a gaj cedrowy jeszcze się znajduje wysoko na górach Libanu. W Judei pielęgnują tylko w dolinach wino i drzewo oliwne; góry są nagie; w Samaryi pasma gór pokryte są aż do wierzchołka lasem, przeplatany pięknymi łąkami. Lepiej opatrzona w wodę Galilea ma nadobne pastwiska, a uprawa roli odznacza się pełną bujnością południa. Nawet wschodni brzeg Jordanu i morza Martwego pięknie jest lasem porosły i wydaje się jak park, z powabnymi gaikami i ziołami aromatycznymi. Nadbrzeżne płaszczyzny Palestyny są na wiosnę jako szerokie kwieciste zagony, pełne tulipanów, narcyzów, hyacyntów, ranunków czyli jaskrów, i anemonów czyli zaników.

§ 281. **Arabja** jedynie w dolinach posiada ubogą roślinność, góry są nagie i puste; Mekka tylko znajduje się nieco w lepszym położeniu. Uprawiają Durrha i palmy daktylowe tylko w oazach i na brzegach wschodnich i zachodnich; tamże są plantacje kawy i rosną mimozy, aloesy, tamaryndy. Tylko w Arabii Szczęśliwej nie wysychają rzeki, a grunta urodzajne ciągną się w głąb kraju; wydają one zboże (pszenicę i owies) rośliny pastewne, kawę, zioła pachnące i drzewa żywiczne; banany, anony, winne grona, wiśnie i gruszki rozmnażają się tutaj. Stoki gór pokryte są pięknymi lasami drzew figowych, a wyniosłe płaszczyzny mięsistemi euforbiami. Na piaszczystym pasmie nadbrzeżnym Tehama, jedynie palma rzuca ubogi cień na urodzajne niwy prosa. — Półwysep Synaj jest także pozbawioną roślin skalistą pustynią, tu i owdzie tylko mającą źródła i zieloność. Jedyna *dolina Wiosny* opisywana jest jako przecudowna. — Na południowym krańcu Arabii rozciągają się czarniawo-szaro-brunatne, nagie ściany skał, z potrzaskaniami, zębatami grzbietami, gdzie nie widać nigdzie ani jednego miejsca zielonego.

§ 282. Płaskowzgórze **Iranu** jest nadzwyczajnie suche, a nagie góry skaliste są po większej części z lasów ogołocone; ale najsmutniejsze pustynie przeplatane są oazami rajskiej obfitości. Do ostatnich należą mianowicie okolice Ispahanu i Szyras. Zachodnie rzędy gór są nieco leśne; Korassan i południowy stok góry Elburs mają bujną roślinność; Mazanderan i Giljan (południowe obrzeże morza Kaspijskiego) posiadają nieprzebyte lasy drzew europejskich, pełne paproci i lijanów; udają się tu pomarańcze, trzcina cukrowa, bawelna i rozmaitego rodzaju owoce. Na brzegach odnogi Perskiej rosną palmy i mimozy; ale ani jedno ździebełko trawy nie przyozdabia suchego piasku. Persya jest ojczyzną brzoskwini, cytryn, bzu, orzechów włoskich, melonów, ogórków, hyacyntów i głównym ogrodem róż w świecie. — *Afganistan*, pod względem roślin podobny jest do Egiptu; ma akacje, palmy daktylowe, tamaryski i t. d. Oazy Kandahar i Kelat jaśniej pachnącemi niwami i palmami, a doliny w górach wydają drzewo migdałowe, w Hindu-Kusz także obficie koniczynę, tymian albo dziecielnę, fiołki i inne wonne zioła.

§ 283. **Zwierzęta.** Azya jest pierwotną ojczyzną większej części zwierząt domowych. W Azji północnej *renifery* i *psy* w ogólności służą do jazdy i do pociągu; w Azji środkowej zaś *wielbłąd*, ożywieciel pustyni, główny warunek życia ludów koczujących: jedno-garbowy czyli *dromader* należy, podobnie jak palma daktylowa, do ogółoconych z wody i roślin krain Azji bliższej, a dwu-garbowy czyli *Baktryjski*, do dalszo-azyatyckiego wyniosłego kraju. Znajduje się na północ aż do Altaju i jeziora Bajkał, i tutaj zimową porą bywa wołokiem i sukienkami derami dla ciepła oszywany. *Słoń* jest domownikiem i sługą człowieka w Indyach środkowych, a w bliższych i dalszych Indyach koczuje wszędzie licznymi stadami. Towarzyszy mu drapieżny *tygrys*, który także jest mieszkańcem Indyów bliższych, ale pomyka się aż do Syberyi, gdzie jest ojczyzna *wilków* i *niedźwiedzi*. Południowa kraina wielbłądów jest także ziemią *lwów*. *Dziki koń* i *dżiggetai* żyją w stepach Azji dalszej; szlachetne zaś i piękne rasy koni w Arabii, Persyi i Turkestanie; *dziki osiel* w Azji zachodniej służy do jazdy. Uważany za świętość *Zebu* albo wół garbaty, przodek naszego bydła rogatego, jest w Indyach wschodnich zwierzęciem domowym; *bawoły* zaś znajdują się w Indyach, Persyi i Arabii; stada *owiec* składają główne bogactwo Mongołów w Gobi; *antylopy* i *gazelle* mieszkają w pustyniach i stepach, *wielbłądo-kozy* w Azji mniejszej, *kozy kaszmirskie* w Kaszmirze i Tybecie, (gdzie wszystkie zwierzęta, nawet konie i psy mają sierść delikatną i nadzwyczajnie miękką), *piżmowce* w górach Himalaya i Altajskich. Indyjski świat zwierząt szczególnie jest bogaty: *nosorożce* o jednym i dwóch rogach znajdują się w Indyach i na wyspach Sunda; największe w świecie *małpy* tutaj się lęgą; liczne gatunki *jeleni*; *bażanty*, *pawie*, mnóstwo gatunków *kur*, przodków naszych kokoszy domowych; niezliczone *papugi* i *kakadu*, ptaki nosorożce na wyspach, *bociany marabuty*, *sępy* i t. d. *Gawiał* z rodzaju krokodylów, żyje w Indyach wschodnich; wąż *okularnik* tamże i na wyspach Sunda; *jaszczurki latające* w Indyach. Wyspy Sunda najbogatsze są w zwierzęta ziemno-wodne, naprzykład: 76 gatunków węzów, a między nimi straszne *kufijery* albo *trójgranisto-głowe* i węże olbrzymie. *Jedwabniki* i *rybki złote* pochodzą z Chin. Nigdzie brzegi morskie nie są tak bogate w najpiękniejsze i najrozmaitsze *muszle*, jak w morzu Indyjskiem; w morzu Czerwonem znajdują się śliczne korale, w odnodze Perskiej i pod Cejlanem *konchy perłowe*.

§ 284. **Mieszkańcy** należą do trzech rass, jakimi są:

I. **Kaukazka** w południowo-zachodniej Azji: gęste, długie, gładkie włosy, nos zaokrąglony, oczy owalne, twarz podłużna. Do tej rasy należą:

1) *Indo-europejskie* plemię, z podziałem na siedm pokoleń wedle języka: *Grecy* na brzegach Azji mniejszej; *Ormianie*, *Armeńscy* czyli *Kaikani*; *Kurdowie* albo *Assireci* w Kurdystanie i zachodniej Persyi; *Tadżykowie* albo *Kizilbaszy* (Persowie), w Iranie i Turanie; *Siah-Poszy* przy Hindu-Kusz; *Afganie* albo *Patanie*, albo *Pusztanieh*; *Hindusowie*, najmniejsze wzrostem z tych pokoleń.

2) Plemię ludów *Semickich* w Syrii, Palestynie, nad rzekami Eufratem i Tygrem, w Arabii i t. d. Najznaczniejszém tu pokoleniem są *Arabowie*, dalej *Hebrajczycy* (*Judejczycy* i *Chananejczycy*) w Palestynie; *Aramejczycy*, mianowicie Syryjczycy i Chaldejczycy, Starożytni Assyryjczycy i Lydyjczycy, Fenicyanie.

3) *Narody Kaukazkie* (Georgijanie czyli Gruzini, Czerkiesy albo Adige, Ossetyńcy, Czeceńcy i t. d.), liczne pomniejsze ludy.

4) *Narody w Dekanie*: *Singhalezy* na wyspie Cejlan, *Bengalezy*, *Telinganie*, *Mahraci* i t. d. Także *Cyganie* do nich należą; może téż i *Drawidz*, których główną gałęzią są *Tamule* czyli *Malabarczycy*; *Indyjskie ludy góralskie*, a w téj liczbie *Paharjasy* albo *Gorale Hindu*.

§ 285. II. **Rassa Mongolska**, po większej części w Azji wschodniej; rzadkie, krótkie włosy, nos spłaszczony, oczy ukośne, kości policzków wystające i twarz płaska. Tutaj należą:

1) *Narody Tureckie*, w Azji mniejszej i od morza Kaspijskiego aż za góry Altajskie, do Kazania nad Wołgą i koło jeziora Lop. Główna ich siedziba jest na wschód morza Kaspijskiego w Turanie i w okolicach rzeki Irtysz. W południowym Turanie mieszkają *Turkomani*; między rzekami Amu i Ssyr *Karakalpakci*; w północnej połowie Turanu *Kirgizy*; między Tobolą a górą Ob *Turby Syberyjscy*; koło niższej Obi *Ostiacy*; w krainie rzeki Leny *Jakuci*; na Uralu *Baszkurci* albo *Baszkiry*; koło jeziora Lop *Ujgury*; w Azji mniejszej *Osmanowie*.

2) *Samojedzi* w krainie rzeki Pieczory i koło niższego Jenisseju. Na krańcu wschodu *Czuczcy* i *Kamczadale*.

3) Właściwi *Mongołowie* albo *Tatarzy* na całym płaskowzgórzu Azji dalszej; podzieleni na *Mongołów*, *Buriatów* nad jeziorem Bajkał; *Oletów* w Dzungaryi i górach Altajskich, *Katmuków* na zachodzie i w Dzungaryi. Ze swojej pierwotnej siedziby w Gobi Mongołowie po dwakroć, jako Hunnowie i Mongołowie, do Europy wkraczali. Od Wołgi aż do rzeki Amur rozciągają się wszystkie pokolenia Mongołów.

4) *Tunguzy* między rzekami Jenissej i Leną, w Mandzuryi i nad morzem Ochockim. *Mandżu*, zdobywcy Chin i *Dauryanie* donich należą.

5) *Tybetanie* na płaskowzgórzu, na północ gór Himalaja.

6) *Drawidowie* albo *Tamule* i wiele z pierwotnych mieszkańców Dekanu (prawdopodobnie).

7) *Chińskie-dalzo-Indyjskie* pokolenie, do którego należą: a), właściwi *Chińczycy* i b), *Indo-Chińczycy*, mianowicie *Tonkińczycy*, *Kochinchińczycy* *Barmanie*, *Syamczycy* albo *Thias* i *Lauas*, oraz *Korejczycy*.

8) *Japońskie*, *Kurylskie* albo *Aino* pokolenie, na wyspach Japońskich i Kurylskich.

§ 286. III. **Malajska rassa**, w Azji południowej i na wyspach południowych: włosy gęste, kędzierzawe, oczy głęboko wpadłe, nos szeroki, twarz szeroka. Do niego należą właściwi *Malajczycy* na wyspie Malaka i wielkich wyspach wszędzie; tylko wewnątrz ich zamieszkują *Negritosi*. Dalej idą mieszkańcy *Sumatry*, *Jawańczycy* *Malajczycy* na wyspach Moluckich i Filipińskich i t. d.

§ 287. W Azji mieszka prawie połowa całego rodzaju ludzkiego; liczba jej dwa razy jest większa od ludności Europejskiej i 16-cie razy większa od Amerykańskiej. Skupienie ludności w Chinach i Indyach najznacześniejsze, jest w ogólności dziesięć razy gęstsze jak w Ameryce, ale $2\frac{1}{2}$ razy mniejsze jak w Europie.

§ 288. $\frac{1}{30}$ część ludności są *Chrześcijanie*, a z tych większa połowa wyznania greckiego; $\frac{1}{6}$ *Mahometanie* (częścią *Sunnici*, którzy oprócz koranu uznają ustne podania czyli tradycje, Sunna, częścią *Szyici*, którzy jedynie koran przyjmują za prawidło wiary), głównie w Azji bliższej, tudzież w Indyach i na wyspach: $\frac{3}{4}$ miliona *Zydów*, rozproszonych w Azji bliższej i Indyach północnych, nawet w Chinach; reszta $\frac{4}{5}$ mieszkańców należą do *pogaństwa*, i trzy są główne jego formy religijne, a mianowicie: 1) *Buddyzm*, dzielący się na liczne sekty, i do którego należy prawie $\frac{1}{3}$ wszystkich mieszkańców ziemi; w Indyach dalszych, Chinach, Tybecie i t. d. Założyciel tej religii Buddha, żył około roku 1,000 przed Chrystusem w Indyach bliższych. Z niej powstał *Lamaizm*, z panowaniem kapłanów, zwłaszcza w Tybecie. 2) *Brahmanizm*, w Indyach bliższych, który wyznaje około $\frac{1}{4}$ mieszkańców Azji. 3) *Szamanizm*, u ludów północno-mongolskich, około 10 milionów. Oprócz tego panuje w Chinach nauka *Konfucyusza* (Konfu-tse), tudzież *Dao*, a w okolicach Iranu *Część Ognia*, której wyznawcy zwani są *Gwebrami*, to jest niewiernymi.

P A Ń S T W A.

I. Azja Mahometańska (*Wschód*).

§ 289. I. *Turcyja Azyatycka*. Blizko 4 razy większa od Pruss, ale z mniejszą od nich ludnością. Pojedyncze prowincje zostają pod władzą paszów. Mieszkańcy są: Ormianie, Turkomani, Kurdowie, Osmani i t. d. Mało zajmują się uprawą roli, chociaż kraj w ogólności jest bardzo żyzny. Chów bydła jest znaczny; hodują wielbłądy, konie, kozy, owce, zwłaszcza z tłustemi ogonami. Handel odbywa się karawanami i morzem, szczególniejszemu prowadzony z Austryją i Angliją; nazywają go *handlem Lewanckim*.

1) **Natolija** albo **Azja mniejsza**, także zwana **Lewantem**, czem zwykle także mianują całą Turcyję Azyatycką. Jest ona ledwie $\frac{1}{5}$ całej Turcyi. $\frac{2}{3}$ mieszkańców są Turkami, reszta po większej części Ormianie. Niegdyś był to jeden z najbogatszych krajów w świecie, licznie zaludniony i kwitnący, ale pod panowaniem tureckim ogolony ze wszelkiego dobrego bytu. Przepelniają go wspaniałe ruiny. Bogaty jest jeszcze atoli w płody, urodzajny w zboże i owoce (jest ojczyzną wiśni) i bardzo dogodnie dla handlu położony. Różne jego części nawiedzane są plagami szarańczy i zarazy morowej. Wywożą złąd: jedwab', bawełnę, figi, opium, galasy i t. d.

Skutari albo *Iskidar*, t. j. Stacya Pocztowa, 100 t. mies. nad Bosforem (co znaczy wołowy bród), naprzeciw Konstantynopola, którego cmentarz jest tutaj. Piękne miasto, posiada fabryki i prowadzi handel. Na południo-wschód nad morzem Marmara, *Iskimid* (niegdyś Nikomedia). 30 t. m. — *Ismik*, nad jeziorem tegoż nazwiska, starożytna Nicea. — Od Skutari na południe *Brussa* albo *Bursa*, 60 t. m., u północnego podnóża Olympu, pięknie zabudowana, w roku 1855 przez trzęsienie ziemi prawie całkiem zniszczona. Dostawa dywanów jedwabnych, haftów, muślinów i szalów. Tu się zbiera pianka morska na fajki. — Zamek Dardanelski *Avido* jest starożytne *Abydos*, gdzie Xerxes założył most na statkach, gdzie Leander przepływał cieśninę dla widzenia się z Hero, gdzie się przeprawiali: Alexander, Soliman i Murad. Na północ przylądka Baba jest miejsce starożytnej Troi. W tych okolicach płynie Skamander, a na wschód ztąd Granik ku północy wpada w morze Marmara. — Na wschód wyspy Mytilene leży *Berg-hama*, stary *Pergam*, 16 t. m., w tej liczbie wielu chrześcijan. — Bardziej ku południowi *Manissa*, niegdyś *Magnesia*, 10 t. m. Okolice są całkiem pokryte ruinami i zwaliskami z czasów starożytnych. — Nad morzem leży *Smyrna* albo *Ismir*, 130 t. m., (z których 93,000 chrześcijan), ze wspaniałym portem, najbardziej kwitnące i najważniejsze miasto handlowe Lewantu; posiada wielkie fabryki bawełniane i jedwabne. W wielkiej obfitości wywożą ztąd rodzenki i tigi; podobnież gąbki. — Na wschód *Ssart*, *Sardes* Krezusa, w cudownie pięknej dolinie, a na południe ztąd miejsca starożytnych *Efezu* i *Miletu*, które niegdyś miały 4 porty; ruiny wskazują tylko ich ślad. — Na południo-wschód Brussy *Kütahija*, 29 t. m., stolica Anadolii. Tu wyrabiają się fajki piankowe, i prowadzi się rozległy handel. W bliskości leżą zniszczone przez trzęsienie ziemi *Kolossy*. — Na południo-wschód *Karahissar*, 40 t. m., prowadzi największy handel opium. — Na południo-wschód *Konija*, starożytne *Ikonium*, 50 t. m., na pięknym płaskowzgórzu, środkowy punkt dróg handlowych. Dostarcza skór i t. d. — Na północ *Angora*, 25 t. m., w okolicach *Galatów*, słynna fabryką szalów z sierści kóz wielbłądowych i wielkimi fabrykami kobierców.

Na północnym pobrzeżu *Eregli*, w miejscu starożytnej *Heraklei*, dawne wielkie miasto handlowe. — *Ssinub* albo *Sinope*, 12 t. m., najlepszy port, ma warsztaty okrętowe i prowadzi handel. — *Trebizonda* albo *Trapezunt*, powabne miasto, 40 t. m., w ojczyźnie europejskich owoców i ogrodowizn. Cała góra od dołu do wierzchu jest porośła; lasy wiśniowe dochodzą do 5,000 stóp wysokości. Posiada znaczne warsztaty okrętowe i farbiernie i dostarcza wiele miedzi; za pomocą żeglugi parowej łączy się z Konstantynopolem. Towary europejskie z Lipskiego jarmarku przechodzą tędy do Azji środkowej. — Na południo-wschód od Sinope *Tokat*, 30 t. m., opasany ogrodami owocowymi i winnicami; dostarcza niemało miedzi i safjanu. — Na południowym pobrzeżu nad Cydnem leży *Tarsus*, 30 t. m., bardzo handlowe. Tu się urodził apostoł święty Paweł. — *Selefke*, starożytna Seleu-

cya; tu Fryderyk Barbarossa czyli Rudobrody, cesarz, utonął w rzece Saleph.

§ 290. 2) **Armenija**. Koło góry Ararat rozciąga się pierwotna ziemia Ormian, których ledwie 1½ milionów znajduje się w państwie Tureckim, reszta zaś rozproszona jest po całym wschodzie. Ich patriarcha mieszka w cesarstwie Rossyjskim, w klasztorze Eczmiadzin.

Erzerum, 40 t. m., na płaskowzgórzu wysokości 5,700, bogatym w trawę i zboże. Jest środkowym punktem handlu między Persją a Turcją, i posiada znaczny przemysł; tu także dobywają niemało miedzi. Zewnątrz nędzne domy, wewnątrz odznaczają się przepychem. — *Wan*, 35 t. m., liche chałupy. W pobliżu zamek na skale, był może niegdyś letniem mieszkaniem Semiramidy.

§ 291. 3) **Mezopotamija** albo **Dżesireh** (t. j. wyspa), z **Irak Arabi** (starożytny *Babilon* i *Chaldea*), i **Kurdystanem** (starożytna *Assyrya*). Wzdłuż Eufratu rozciąga się *Tscholl* (Czell) czyli pustynia. — Mieszkańcy są: Kurdy i Arabowie, Ormianie i Chaldejczycy, w dolinach zaś Alpejskich Chrześcijanie, Nestoryanie.

Urfa, starożytna *Edessa*. na zachód, 50 t. m., stolica paszy, dostarcza wiele skór, wyrobów bawełnianych, ze złota i ze srebra. — *Diarbekr*, 20 t. m., nad rzeką Tygrys, na żyznej, ludnej płaszczynie; na południe ztąd zaczyna się pustynia. Pięknie zabudowane miasto, ma liczne fabryki safjanu. — *Mossul*, 40 t. m., z tych 3.000 chrześcijan, nad rzeką Tygrys; tu są sławne fabryki wyrobów bawełnianych, (ztąd muślin). W pobliżu ku wschodowi naprzeciw leżą zwaliska *Niniwy*. — Bardziej jeszcze ku wschodowi *Erbil* czyli *Arbela* 6 t. m., nad rzeką Zab, pośród ruin (zwycięstwo Alexandra Wielkiego roku 331 przed Chrystusem. Od ujścia Zab Xenofon zaczął swój sławny odwrót 10 tysięcy Greków. — *Basra* (Bassora), 40 t. m., nad szeroką na ćwierć mili rzekę Szat-el-Arab, poprzecinana licznymi kanałami. Tędy idzie droga karawanowa z Persyi do Mekki. Prowadzi obszerny handel daktylami, końmi, perłami z Bahrein i niewolnikami. — *Bagdad*, nad rzeką Tygrys, mila długości, w żyznej okolicy. W VIII wieku założone przez Al-Mansura, miasto Kalifów z dynastyi Abassydów, było przez lat 500 stolicą państwa mahometańskiego całego świata, aż do upadku Kalifatu obalonego przez Mongołów 1258 roku. Posiada znakomite fabryki wyrobów bawełnianych i jedwabnych, i prowadzi wielki handel tytuniem z Damaszkiem. — Na południe niedaleko ztąd leżą ruiny wspaniałego miasta *Seleucyi*, tudzież miasta Partów i stolicy Sassanidów *Ktezyfonu*. — Ku południowi z obu stron Eufratu leży starożytny *Babilon*; z każdej ze czterech stron miał długości 4 do 6 godzin drogi. Tutaj, równie jak na każdym pierwotnym zwaliskami pokrytym miejscu, w całym państwie Tureckim, zupełny brak wszelkiego roślinnego życia. Fundamenta wieży świątyni Belusa (wieża Babilońska), mające 2,000 stóp obwodu i 200 stóp wysokości, dotąd się zachowują.

§ 292. 4) **Syrya.** Prawie $\frac{1}{3}$ część mieszkańców są chrześcijanie, głównie wyznania greckiego, lecz arabskiego pochodzenia; oprócz tego są greko-katolicy, *Maronici* (300,000, żarliwa gałąź chrześcijaństwa w górach Libanu, założona przez kapłana Marona), Syryjczycy albo Jakobici i katolicy syryjscy. Żydów liczą zaledwie 30,000. Masa mieszkańców składa się z mahometanów. Mieszaniec judaizmu, chrystyanizmu i mahometanizmu wyznają *Druzowie*, w liczbie 100,000 w górach Libanu. Liban posiada mnóstwo klasztorów, zamieszkałych wszakże przez cudzoziemców. Z pomiędzy płodów, ważniejsze są galas i jedwab'.

Halep albo *Aleppo*, 80 t. m., z których $\frac{1}{5}$ chrześcijan, najpiękniejsze, najzamożniejsze, najcywilizowane miasto tureckie, opasane ślicznymi ogrodami. Jest głównym składem perskich, tureckich i indyjskich towarów, ma fabryki wyrobów bawełnianych i jedwabnych, i prowadzi ważny handel. Koleją żelazną ma być połączone z morzem Śroziemnym. Handel znajduje się po większej części w ręku Ormian. Tu należy port *Iskenderun* albo *Alexandretta*. — Na zachód nad Orontem *Antakijeh* albo *Antyochija*, 10 t. m., niegdyś liczyła 700,000 mieszkańców i była głównym miastem w Syryi. — Na południe *Hamah*, 50 t. m., nad Orontem, z wielu ogrodami, handlowe, ma fabryki wyrobów bawełnianych. — *Tarablus* albo *Tripolis*, 17 t. m., u podnóża Libanu. — *Beirut*, 40 t. m., starożytny *Berytus*, nad morzem, leżący w zwaliskach, z prześlicznym widokiem Libanu zasianego wioskami. — *Saida*, niegdyś *Sydon*, 8 t. m., nad morzem, dostarcza bawełny i posiada najpiękniejsze w kraju drzewa owocowe. — *Ssur*, starożytny *Tyr*, 3 t. m., nad morzem. — *Akkan* albo *Saint Jean d'Acre*, *Ptolemaida* starożytnych Fenicyan, 16 t. m., nad morzem. Tu główny targ na bawełnę. — *Baalbek* albo *Heliopolis*, wspaniałe, wielkie ruiny świątyni Słońca w Celesyryi, 3,560 stóp wysokości. Bardziej na wschód *Damaszek*, *Damascus* albo *Dimeszk-esz-Szam*, 120 t. m., jest najważniejszym miastem. Leży wśród najobficiej opatrzonych wodą ogrodów palm, platanów i cyprysów, tudzież gajów owocowych od 6 do 7 mil □, na zachód jeziora Merdż. Brzoskwinie głównym są przedmiotem handlu. Meczetów 200 wznosi się ponad miastem, które jest głównym stanowiskiem wielkich karawan, ciągnących do Mekki. Ma fabryki wyrobów bawełnianych i adamaszku jedwabnego (1,000 warsztatów tkackich jedwabiu), dostarcza szkła, mydła i t. d. 12,000 robotników pracuje w fabrykach. — Na północo-wschód leżą na oazie wśród Syryjskiej pustyni ruiny zbudowanej przez Salomona *Palmiry* albo *Tadmor*; widać tu zwaliska świątyni Słońca i t. d. Małżonka wódza Saracenów Zenobia, zapragnęła być cesarzową Wschodu, a spółubieganie się Tadmoru z Rzymem, zakończyło się zwycięstwem Aureliana cesarza nad Zenobią. Dzisiaj jest to uboga wioszczyna.

§ 293. 5) **Palestyna.** Jakkolwiek spustoszona jest dzisiaj ta niegdyś piękna kraina, wszelako bogatą jest jeszcze w drzewa oliwne, figowe, wina (może najwyborniejsze na całym świecie), rodzenki, mi-

gdały, granaty, brzoskwinie, chleb S-to Jański, drzewa morwowe, opuncye, pomarańcze, melony, równie jak w zboże, durra, groch i t. d.

Jafa albo *Joppe*, nad morzem, jest w upadku. — Na południe *Gaza*, miasto Filistynów, w bliskości morza, 15 t. m., handlowe, słynie obfitemi ogrodami owocowemi. — *Jeruzalem*, to jest miasto pokoju, 23 t. m., z tych ledwie 12,000 mahometanów, 7 do 8 tys. chrześcian, 3,600 żydów. *Dolina Jozafata* ze strumieniem *Cedron* (Kidron), otwierająca się ku morzu Martwemu, przegradza wapienne płaskowzgórze, na którym miasto leży na 2,350 stóp nad morzem, od położonej ku wschodowi na $\frac{1}{4}$ godzinę drogi, trzywierzchołkowej, 2,510 stóp wysokości *góry Oliwnój*; u zachodniego jej podnóża leży ogród czyli ogrojec *Gethsemane*; u południowego podnóża góry Oliwnój uboga wioska *Bethania*, a na Jozafatowej dolinie grób Absalona. Miasto leży na czterech górach: Akra, Morijah (ze świątynią), płaszczyzna Bezeta i *Syon*; ostatnia, położona w stronie południowej, jest najwyższa; na jej stoku znajduje się grób Dawida. Kościół zbudowany nad grobem Chrystusa, a gdzie była świątynia Salomona, wznosi się meczet Omara, po meczecie Mekki największa świętość u mahometanów, do którego wstęp chrześcianom i żydom pod karą śmierci wzbroniony. Miasto posiada wiele klasztorów i ruin; prowadzi wielki handel relikwiami i różańcami. *Betlem*, o milę dalej na południe, 3 t. m., ładne, czysto utrzymane, zamieszkane przez chrześcian miasteczko. Pod wspaniałym, przez Justyniana wybudowanym kościołem, znajduje się grota, w której Chrystus urodził się; mnóstwo lamp srebrnych goreje tu bez ustanku. — *Hebron* albo *El-Khalit*, to jest miasto Ulubionego, 10 t. m., na południo-wschód do Jeruzalem, w żyznej okolicy, jedno z najdawniejszych miast na świecie. Tu w gaju Mamre są groby Abrahama, Izaaka i Jakóba; w pobliżu znajduje się wielka huta szklana. — *Rycho* albo *Jerycho*, nędzna wioska, 4 mile na północo-wschód od Jeruzalem, na stoku góry, w bliskości morza Martwego, ze skalistą puszcza, gdzie Jezus pościł. — *Nazrah* albo *Nazaret*, 3 t. m., wieś na wschód Akkanu; tu jest kościół Franciszkanów pod wezwaniem Zwiastowania N. Maryi Panny.

W *Arabii Skalistej* (Petrae) od starożytnego miasta Petra, miasto wykutego w skale nazwanej, leży na południe stepu *Et Tih*, u podnóża *Dżebel Musa*, albo *góry Mojżesza*, czyli *Sinai* grecki, zbudowany przez Justyniana klasztor św. Katarzyny, na 5,000 stóp wysokości, opasany murami z granitu 40 stóp wysokości.

§ 294. 6) **Wyspa Cypr**, 128 mil □, bardzo żyzna, wydaje bawełnę, marzanę lewancką albo alizzari, wino, konopie, tytoń, oliwki, owoce południowe i t. d.; ma piękny klimat, ale bardzo szczupło zaludniona (120,000 mieszkańców); stolica *Levkosha* czyli *Nikosia*, 15 t. m.

Z pomiędzy wysp u zachodniego pobrzeża Azji Mniejszej, największa *Midilla Mytilene* albo *Lesbos*, niegdyś urodzajna stolica Eolów, słynnych cywilizacją i zepsuciem obyczajów. Alceusz, Safo, Arion tu się rodzili. *Sakiz*, *Skio* albo *Chios* dostarcza wiele mastyku ży-

wicy, tudzież wino. — *Sisam* albo *Samos*, sławne niegdyś żyznością i żeglarstwem. — *Patmos*, wyspa zamieszkała przez ubogich, pracowitych Greków. Tu pisał św. Jan Apostoł i Ewangelista swoje Objawienie czyli Apokalipsys. — *Istanchoi* czyli *Stancho*, albo *Kos*. — *Redos* albo *Rhodos*, ma obszerne lasy. Miasto *Rhodos*, 10 t. m., posiada największe warsztaty okrętowe w państwie Tureckim. Przy wejściu do jego portu wznosił się wysoki na 140 stóp kolos miedziany, który roku 672 żyd kupiec wywiózł na 900 wielbłądach. To miasto jest ojczyzną Arystofanesa i Eschinesa.

§ 295. II. **Arabia**, cztery razy większa od państw Związku Niemieckiego, z połową ludności Pruss. Zamieszkała przez mahometanów; Arabowie wiodący życie koczujące, nazywają się Beduinami, podobnie jak w Afryce. Zupełny brak wielkich rzek w tym kraju, w niektórych okolicach zgoła deszcz nie pada; z gór spuszczone rzeki giną w piaskach, albo tworzą głębokie wyżłobienia, tak nazwane *Wadis*. Kraj ten dostarcza najszlachetniejszej rasy koni. Przedmiotami handlu są: kawa, perły, indygo, bawełna, migdały, daktyle, balsam, szczególnie balsam Mekka, różne gummy, mianowicie guma arabska, liście senesu, manna (z góry Synaj) i inne lekarstwa.

Następujące części odróżnić należy:

1) **Jemen** albo **Arabia Szezęśliwa**, najpiękniejsza i najżyźniejsza część Arabii, pod rządami Imama z Ssanaa. Nadbrzeżna płaszczyna *Tehama*, to jest kraina gorąca, dostarcza najwyborniejszej kawy. Ludność jest tutaj brunatna, a od Mochha do Mekki prawie czarna. — *Aden*, na południowym pobrzeżu, 25 t. m., dla handlu między Indjami a Suez ważny port, który zajęli Anglicy w swoje posiadanie.

Ssanaa, 40 t. m., wiele ogrodów owocowych, stolica Imama. — *Mochha* albo *Mokka*, 5 tys. miesz., nad odnogą Arabską, prowadzi obszerny handel.

2) Na wschód ztąd leży kraina górzysta **Hadramaut**, po większej części nieznaną, zamieszkała przez niepodległe pokolenia; jest częścią samemi górami, częścią zdaje się być obficie opatrzoną w wody i urodzajną płaską krainą, poprzecinaną pasami ziemi, bogatemi w zboże i daktyle, gdzie się znajduje niemało murzynów. Niektóre *Wadi*, to jest doliny, które po deszczach zimowych zamykają w sobie potoki wód, zarosłe są lasami. Wewnątrz kraj ma być wielką pustynią, która po deszczach wszakże częścią pokrywa się trawą i wtedy przez liczne pokolenia bywa zamieszkała. — *Makulla*, 5 t. m., nad *Tehamą*, jest najważniejszym stanowiskiem handlowym. Handel niewolnikami jest obszerny.

§ 296. 3) **Hedżas**, północna połowa pustego pobrzeża; kraina pielgrzymek, zostaje pod władzą paszy Egiptu. Rozciąga się wzdłuż morza Czerwonego.

Mekka, 45 t. m., na szerokiej od 100 do 700 kroków, pustej, piaszczystej dolinie. Jest tu wielki meczet o 19 bramach i 7 minaretach; w środku otoczonego kolumnami dziedzińca stoi *Kaaba*, albo dom święty,

zbudowany jakoby przez Abrahama, gdzie znajduje się przyniesiony z nieba przez archanioła Gabryela czarny kamień, do którego wszyscy mahometanie pielgrzymkę odbywają. Tu jest także studnia święta *Zemzem*. Często 10,000 pielgrzymów (hadż) w tém miejscu się zgromadza. W Mekce odbywa się przez 5 miesięcy wielki jarmark, na który przychodzi do 200,000 ludzi i 100,000 wielbłądów.—Tu także należy *Dżydda* albo *Dżetta*, 3 t. m., o 13 mil odległe, najważniejsze miasto handlowe nad morzem Czerwonym, w pustej krainie. Mieszkańcy po większej części są potomkami cudzoziemców, z okolic Timbaktu aż do Borneo. Prowadzi wielki handel kawą i towarami indyjskimi i jest środkowym punktem handlu między Arabią, Egiptem i Indyami. Roślinność składają mimozy i euforbije.

Medyna, 20 t. m., u brzegu wielkiej pustyni, na kilka mil dokoła otoczone sławnymi lasami daktylowemi i polami zboża, jest po Aleppo najpiękniejszym miastem na wschodzie. Ma meczet z grobem Mahometa, ale mniejszy niżeli w Mekce. Przeszło 120,000 pielgrzymów przychodzi tu corocznie, $\frac{2}{3}$ lądem. Najznaczniejsza hadż czyli pielgrzymka jest syryjska, wychodząca z Damaszku; w roku 1853 liczyła 7 tysięcy pobożnych; egipska jest mniejsza; perska jeszcze mniejsza; marokańska ustala, bo większa część pielgrzymów przybywa tu na okrętach. Tu leży port *Jambo*, nad morzem, zwany wrotami do świętego miasta, szereg domów u brzegu nieurodzajnej równiny. Handel tutejszy jest dość znaczący. — *Akaba*, w Arabii Skalistej, na północnym krańcu morza Czerwonego.

§ 297. 4) **Nedżd**, na wschód części poprzedniej, na płaskowzgórzu, słynny w całej Arabii dla swoich pastwisk i łąk, gdzie najpiękniejsze w świecie konie hodują się. Południowa część ma być szeroko rozciągniętą, całkiem niezamieszkałą pustynią piaszczystą. Tu znajdowało się zniszczone w roku 1834 przez Turków państwo Wahabitów, panujące w tych stronach; byli to protestanci mahometańscy, tak nazwani od założyciela swojej sekty.

5) **El Achsa** albo **Lassa**, na północo-wschód, nad odnogą Perską. Tu, koło wysp *Bahrain* albo *Aval* i u leżącego ztąd na południo-wschód pobraża *Piratów*, odbywa się wielki połów pereł (na 2,500 do 3,000 statkach). *Manama*, 40 t. m., ma 140 okrętów handlowych.

6) **Oman**, wązki pas na wschodniem pobrażu Arabii. Tutaj należą perskie pobraża nad odnogą Perską, z wyspą Hormus. Jest to po większej części skalista i piaszczysta pustynia, licznymi wszakże oazami poprzecinana; każde z mnogich źródeł tworzy taką oazę, i ztąd kraj bogaty jest w płody królestwa roślinnego. Góry wysokości 3,500 do 4,000 stóp są jednak bardziej nagie jak Synai. Pszenica i daktyle stanowią główne pożywienie. Wielbłąd z Omanu uważany jest za najbardziej ręczego. Z pomiędzy wszystkich władców wschodu, najwyżej poważany Imam Maskatu jest pierwszym kupcem swego kraju i przy pomocy swojej siły morskiej, składającój się przeszło z 2,000 statków, trzyma

w poddaństwie wszystkie swoje posiadłości od przyładka Dobrej Nadziei do wysp Japońskich. Brat jego mieszka w Zanzibar.

Maskat, 60 t. m., port, prowadzi obszerny handel. Ma aż nadto wszystkiego do zaspokojenia wszelkich potrzeb, nawet zbytkowych. Tu mieszka 2,000 Banjanów, czyli kupców Indyjskich.

§ 298. III. **Persya** albo **Iran Zachodni**, starożytna Medya, Persya i Hyrkania, dwa razy tak wielka jak Niemcy, a mieszkańców ma mniej niż Prusy. Mieszkańcy w większej części Tadżykowie, są prawie wszyscy mahometanami; oprócz nich wielu jest tu Arabów; przeszło $\frac{1}{4}$ koczuje, którzy ze swemi trzodami latem i zimą przenoszą się z miejsca na miejsce. Persya jest krainą ruin, zniszczenia i wyludnienia. Szach czyli król mahometanin jest despota nieograniczonym, a jego poddani są niewolnikami. Są oni wprawdzie najucywilizowańsi z mieszkańców Azji bliższej, ale przytém najzepsutsi. Wielka jest liczba książąt zwanych Mirzami, to jest synami książęcymi. Namiestnicy na prowincjach, którzy zawsze są Turkomanami, rządzą samowolnie.

Powietrze i ziemia są tak suche, że ciała zmarłych z trudnością ulegają gniciu. Południowo-wschodnie prowincje nawiedzane są plagą szarańczy. Tytuń i opium powszechnie, nawet przez kobiety są używane. Rhicinus jest w całej Persyi rośliną wydającą olej. Główne wyroby i płody są: piękne szale i kobierce, materje bawełniane i jedwabne, hafty złotem i srebrem, skóry, olejek różanny, essencye, ozdobna broń, perły, sierś końska (szczególniej z prowincyi Kirmanu), jedwab' surowy, konie, wielbłądy, osły, ryż, marzanna, szafran, galas, rodzenki, migdały, daktyle, opium, ambra, wosk, gumma, indygo, manna, mastyk, tytuń, bawełna, turkusy, nafta, sól i t. d. Z powodu niedostatku rzek, kanałów i dobrych dróg, handel po większej części odbywa się karawanami.

1) Prowincya *Adserbaidżan*, na wschód Armenii, najwynioślejsza i najgórzystsza kraina, jest częścią starożytnéj Medyi, krainą starych czcicieli ognia. Ludność jest turecka, język perski zupełnie jest obcy téj prowincyi.

Tebris albo *Tauris*, 50 t. m., bardzo ważne stanowisko handlowe, otoczone obszernymi ogrodami, ma źródle gorące; pełne jest ruin dawnéj swojej wielkości. — *Urumija*, 20 t. m., z których $\frac{1}{4}$ Nestorjanie, w zupełnie pokrytéj ogrodami i wsiami dolinie jeziora Urumija. Kurdowie, w koszulach pancernych i hełmach wytwornéj roboty, jak rycerze wieków średnich przybrani, wyprowadzają ród swój aż od Noego.

2) Prowincje *Mazanderan* i *Giljan*, tarassy nad morzem Kaspijskiém, z bujną roślinnością, są ogrodami Iranu. Cały Giljan wydaje się lasem drzew morwowych; każdy chłop pielęgnuje jedwabniki; ryż stanowi główne pożywienie. Z powodu gęstej, pierwotno-bujnéj roślinności, tudzież wilgoci pól, klimat jest bardzo niezdrowy, gdyż kraina ta jest najbogatszą w deszcze nad Kaspijskiém morzem. W *Mazanderan* rosna obficie pomarańcze, trzcina cukrowa, bawełna i t. d.

Asterabad, 40 t. m., nad morzem Kaspijskiem, między ogromnemi cyprysami, platanami i najpiękniejszymi ogrodami owocowemi, jest już w upadku. — *Balfurusz*, 100 t. m., półtrzęciój mili od morza Kaspijskiego, śród lasu; prowadzi ważny handel jedwabiem z Rosyją. — *Reszt*, 60 t. m., o milę od pobraża, składa się z domów drewnianych jedno-piętrowych. Podobnież dostarcza wielką ilość wyrobów jedwabnych, prowadzi znaczny handel z Rosyją i jest jedném z najbardziej kwitnących miast w Persyi. Tu należy port *Enzeli*, 3 t. m.

§ 299. 3) Prowincya *Irak-Adżemi*, starożytna Medya.

Teheran, prawie 4,000 stóp wysokości, stolica szacha, którego piękny zamek niemniej jak $\frac{1}{4}$ część miasta zajmuje. Latem liczy 10 do 12,000 mieszkańców, zimą zaś, gdy dwór tu przemieszkuje, 50,000 m. Miasto, które nie szczególnego i zasługującego na uwagę nie posiada, ma fabryki pilśni, kobierców i wyrobów żelaznych. — *Ispahan*, po turcku *Isfahan*, 80 t. m. (niegdyś 600,000 m.), półczwartęj do czterech mil mający obwodu, z 60 wylaczanemi kopułami meczetów, ale po większej części pusty, leży w zwaliskach, otoczony wspaniałemi ogrodami; okolice są nader urodzajne. Tu jest największy w Persyi uniwersytet i są liczne kwitnące szkoły. *Ispahan* dostarcza materyi, wyrobów ze złota i srebra, aksamitów i tkanin bawełnianych i t. d., i prowadzi wielki handel. — *Hamadan*, 50 t. m., starożytna *Ekbatana*, stolica Medyi, rezydencya Astyagesa, Daryusa, Xerxesa, liche miasto w pięknej okolicy.

4) Prowincya *Kurdistan*. w części starożytna Medya, zamieszкана przez lud nieokrzesany i prawie niepodległy.

Kermanszah, 65 t. m., w pięknem położeniu na górze; ma niemało winnic i drzew owocowych, zajmuje się przemysłem. W pobliżu znajduje się wiele pomników budownictwa z dawnych czasów.

5) Prowincya *Luristan*, bez miast, ale bogata w ruiny starodawnych grodów, z którymi wiążą się imiona Alexandra i Salomona, albo Sulejmana.

6) Prowincya *Khusistan* (Susiana). Tu *Szuster*, 10 t. m., prawie w pustej okolicy, która niegdyś była jedna z najbliżosławieńszych. — *Dizful*, 15 t. m., jest głównym targiem, chociaż miasto z powierzchowności lichsze jest od *Szusteru*.

7) Największą i najbogatszą prowincyą jest *Farsistan* (większa od Prus), starodawna Persis, dobrze opatrzona w wodę kraina górzysta, bogata w pomniki przeszłości. Stoki gór gęstym lasem są porośnięte, od dołu winnicami i drzewami owocowemi pokryte, a doliny pyszną się całém bogactwem świata roślinnego. Tu tylko mieszkają właściwi *Persowie*.

Szyraz, 40 t. m., na 4,152 stóp wysokości, miasto znakomicie handlowe, fabryczne i posiadające uniwersytet, w urodzajnej, obfitęj w ogrody okolicy, która u portów perskich i arabskich uważana jest za jeden ze czterech rajów ziemskich (inne trzy są: Sogd Samarkandzki, równina Damaszku i wyspa Obollah na południo-zachód Basry). Dostarcza szczególnież różanego olejku, tytoniu, pomarańcz, wina,

broni i smoły ziemnej. W roku 1853 przez trzęsienie ziemi do szczytu zniszczone. O mil 5 ku półn.-wschodowi leży opatrzona w wodę płaszczyczna Merdaszt, ze wspaniałymi zwaliskami *Persepolis*, dzisiaj Istakr, stolicy perskiej za czasów Alexandra Wielkiego. — *Buszir* albo *Abuszar*, 18 t. m., główny port Persyi nad morzem perskiem, zamieszkały przez Arabów jak całe pobrzeże i opasany murem opatrzonym wieżami. Prowadzi handel, mianowicie jedwabiem czerwonym i winem.

8) Prowincya *Kirman*, starożytna Karamania, między Farsem a Beludżystanem, zajmuje znaczną część środkowego płaskowzgórza; do niej należy wielka piaszczysta i solna pustynia Kirmanu. — *Kirman*, 30 t. m., opasany pustynią, na dolinie u podnóża łańcucha gór jeszcze w miesiącu Kwietniu śniegiem pokrytego. Wyrabia szale i sukna. Ta, jak równie inne oazy, wystawiona jest na częste odwiedziny szarańczy. — *Gombrun* albo *Bender-Abassi*, najznakomitszy port na całym perskiem pobrzeżu, należy dzisiaj do imama Maskatu. Ztąd wywożą kobierce, tytuń i owoce suszone.

9) Prowincya *Khorasan*, starożytna Hyrkania i Partya; ztąd pochodził Cyrus. Składa się po większej części z wielkiej solnej pustyni, wśród której na oazie leży wielkie miasto *Jezd*, 50 t. m., tudzież z właściwej górzystej obrzeżającej krainy *Korasan*. Tutaj:

Meszed, 40 t. m., po większej części w zwaliskach; najważniejszy punkt pielgrzymki Szytów, ma uniwersytet; otoczone rozbójniczymi hordami. Meczet ma połączoną kopułę. Miasto dostarcza szczególniejszabel. *Niszapur*, 10 t. m., ma sławne na cały świat kopalnie turkusów.

Herat, 45 t. m., miejsce błogosławione wśród prześlicznej ogrodowej doliny; niegdyś wspaniałe i potężne, w najdawniejszych już czasach słynne miasto. Ma piękne meczety i ogrody, dostarcza szczególniejszej asa-fetydy i koni. Handel tranzytowy jest bardzo znaczny. Tutajsze kobierce sławne są na całym wschodzie. Wyrabiają się tu w niezliczonej ilości burki i czapki ze skór jagnięcych i owczych. Od r. 1855 znowu do Persyi należy.

§ 300. IV. **Kabulistan i Afganistan.**

Kraj Afganów Kabul jest państwem mahometańskim, które do roku 1747 należało do Persyi. W roku 1839 zawojowane przez Anglików, ale roku 1843 oderwało się na nowo. Panującym narodem są Afganie albo Pusztu; ci i podbici Tadżykowie zajmują się rolnictwem, chowem bydła i przemysłem, ale szczególniejsz handlem. Są Sunnitami.

Z pomiędzy rozmaitych płaskowzgórzy tego kraju, zdaje się być Kabul, 6 do 7 tysięcy stóp wysokości, najniższym, ale zarazem najpobawniejszym i najlepiej uposażonym krajem, wszelako jest to po większej części suchy step, tylko w dolinach rośnie drzewo migdałowe; północne pobrzeże stanowią ogromne, puste masy skał; otaczająca Hil-mend część jej piaszczystą pustynią Sedżestan, która mieści w sobie wielkie oazy. — *Ghorat*, kraina Paropanizu, zamieszkała jest przez niepodległych Mongołów. — Na północ Hindu-Kusz leży wąwóz *Bamijan*, na półtory mili po obu stronach pełno sztucznie wykutych jaskiń

w skałach, służących za mieszkania, z dwiema wielkimi ze skały wyrobionymi postaciami ludzkimi, które stoją jedna obok drugiej, na 120 i 75 stóp wysokimi.

Kabul nad rzeką Kabul, 60 t. m., warowne, handlowe miasto, bardzo bogate w wino i różne owoce. — *Kandahar*, 50 t. m., obwarowane, pięknie zabudowane miasto, stolica niepodległego państwa, zajmuje się przemysłem i znaczny prowadzi handel. Okolice wydają owoce, pszenicę, melony, tytoń i kwiaty w obfitości.

§ 301. V. Siedm państw związkowych **Belludżystanu**, pod sprzymierzonymi wodzami i książętami, na południe wymienionego poprzednio kraju. Oderwały się one od Persyi roku 1756. Mieszkańcami są po części koczujący Brahuisowie, Hindusy i t. d., panujący wszakże lud Beludżowie.

Najwyższą częścią kraju jest wysoka na 8,000 stóp płaska pustynia *Kelat*; część jest pustynią z czerwonym lotnym piaskiem; pobrzeże *Mekran*, niegdyś Gedrozya, kraina Ichtyofagów czyli żyjących rybami, u starożytnych.

Kelat, 12 t. m., nędzne miasto na urodzajnej oazie.

§ 302. VI. **Turan** albo **Turkestan**, albo **Tatarya niepodległa**, albo **Bucharya**, w części Sogdyana i Baktryana starożytnych. Przeszło trzy razy większa od Niemiec i ma $\frac{1}{7}$ część liczby ich mieszkańców. Są oni mahometanie, po większej części z pokolenia Uzbeków; oprócz tego są: Kałmucy, Kirgizy i Turkomani. Miasta składają się, jak w większej części krain wschodu, z lepianek z gliny, które tworzą wązkie, krzywe ulice.

1) Najważniejszym z tych krajów jest **Bucharya**, **Bokhara** albo **Wielka Bucharya** czyli **Usbekistan**, najbogatszy i najludniejszy, chociaż $\frac{9}{10}$ jego jest pustynią. $\frac{1}{3}$ wszystkich jego mieszkańców są Bucharowie, troskliwie zajmujący się rolnictwem i nader kwitnącym przemysłem, zwłaszcza wyrobami z bawełny, jedwabiu, stali, oraz garbarstwem. Kupcy bucharscy podróżują po całej Azji i robią ogromne interesa. W większej części nadzwyczaj urodzajna rola jest niezmiernie bogatą w ogórki i melony, owoce wszelkiego rodzaju; zboże wydaje plon stokrotny. Bucharya dostarcza rubinów, turkusów, kamienia lazururowego, złotego proszku, rabarbaru, soli, koni i t. d.

Buchara, to jest miasto uczonych, 70 t. m., nad rzeką wpadającą do *Kohik*, stolica chanów albo książąt, wśród urodzajnej oazy, opasane ogrodami. Ma kwitnące fabryki, szczególnież skórek jagnięcych, które w Turanie i Iranie wyrabiane są na wysokie czapki, stanowiące powszechnie okrycie głowy. Buchara jest najznakomitszym miastem handlowym w Azji środkowej, punkt środkowy handlu między Indjami a Europą; corocznie wychodzą trzy karawany z 6,000 wielbłądów złożone, ztąd do Rossyi i napowrót do Buchary. — *Samarkand* nad *Kohikiem*, 10 t. mieszk. Miasto niegdyś wielkie i potężne, kiedy w niem Timur czyli Tamerlan miał swą stolicę i mieści grób jego. Tu się znajduje obserwatorium astronomiczne; ma także fabryki, zwłaszcza papieru jedwa-

bnego. Dziś częścią leży w zwaliskach. — W **Balch**, starożytnej Baktryi, jest miasto *Balch*, 2 t. m., zupełnie podupadłe, niezdrowe. Ruiny starożytnej Baktryi mają obwodu 4 mile. Dziś zostaje podobno w posiadaniu Afganów.

2) **Chanat Chokand** albo **Ferghana**, zamieszkały przez Usteków, Kajsaków i Tadżyków, i stepem od Syberyi przedzielony. — *Chokand*, 30 t. m., bliskorzeki Ssyry, z kwitnącym przemysłem i obszernym handlem, ma 360 meczetów. — *Taszkend*, 80 t. m., wśród wspaniałych, bogatych w owoce i wino ogrodów. Ma 310 meczetów, fabryki i wielki bazar.

§ 303. 3) **Chanat Kundus**, na północ Kabulistanu, bogaty w lapis lazuli, czyli kamień lazurowy i ołów. Składają go: leżący na północ-zachód obfity w rubiny kraj *Badakszan*, na północ-wschód nad Bolor położony wyniosły kraj *Pamir*, 14,600 stóp wysokości, zwany *Dachem świata*. — *Kundus*, małe miasteczko. — *Badakszan*, albo Fyzabad, leży w ruinach.

4) **Chanat Chiwy**, na wschód morza Kaspijskiego, największy z pomiędzy tych krajów, ale prawie cały będący pustynią, przecznięty rzeką Amu; uprawny, urodzajny pas jest w nim tylko oaza. Uzbekowie są panami kraju. Dostarcza pilśni, kobierców, szabli, pugańców.

Chiwa, blisko rzeki Amu, 10 t. m., znaczny targ na niewolników. — *Urgendź*, 12 t. m., nad rzeką Amu, jest najznacześniejszym miastem handlowym. Na mil 80 rozciąga się pustynia Charezm albo Chiwa, aż do morza Kaspijskiego.

5) Pustynia **Turkomanów**, między Chiwą a morzem Kaspijskim.

§ 304. II. *Rossya Azyatycka.*

VII. Kraje Zakaukaskie.

Kraj jest urodzajny, ale uprawa nieodpowiednia; hodowla drzew owocowych zostaje na niskim stopniu, pielęgnowanie ogrodnictwa idzie jeszcze gorzej, a chów bydła mało co lepiej. Tylko owce i kozy utrzymują wielkimi stadami. Kasztany i wino rosną w lasach obficie. W wielu miejscach, jak na całym wschodzie, panuje niewypowiedziana nędza. Mieszkańcy są po większej części Georgianie czyli Gruzini, tudzież Ormianie. — Wschodnia połowa obejmuje Kaukaz wschodni i kotlinę rzeki Kur zamieszkałe przez pół miliona mieszkańców, w pewnej liczbie koczujących; w niektórych miejscach zajmują się chowem jedwabników, tkactwem, pszczolnictwem. Chów bydła jest znaczny. Na wielką skalę odbywa się rybołówstwo na rzece Kur i uprawa kawioru. — Suche płaszczyzny nad dolnym Kur pokryte są niskimi krzewami mimozy.

1) Gubernia *Tyfliska*, największa część Georgii czyli Gruzji.

Tyflis, nad rzeką Kur, 47 t. m., z których $\frac{2}{3}$ Ormian, prowadzących obszerny handel. Ma ciepłe kąpiele.

2) Gubernia *Erywańska* czyli Armenia rossyjska.

Erywan, 13 t. m., na północ góry Ararat; główne miasto: małe domki przy niebrukowanych ulicach. — *Eczmiadzin*, na 2,900 stóp wznie-

siony, sławny klasztor, od r. 1441 stolica patryarchy wszystkich Ormian (nie-unitów).

3) Gubernia *Derbendzka* czyli *Dagestan*.

Derbend, 11 t. m., nad morzem Kaspijskiem, niegdyś stolica Albanii. Wąwóz *Derbendzki* łączy Tyflis z *Mozdokiem*. Okolice bogate są w płody roślinne.

4) Gubernia *Szamachska*.

Szamacha, 20 t. m., warowne miasto gubernialne. Posiada najważniejsze za Kaukazem fabryki wyrobów jedwabnych i bawełnianych, zajmuje się ogrodnictwem i handlem. — *Baku*, 5 t. m. Persów; nad morzem Kaspijskiem, znakomite miasto handlowe, z dogodnym portem; ma wiele meczetów i karawanserajów. W bliskości znajdują się liczne źródła nafty i soli. Wieczny z ziemi wychodzący ogień, jest zapalnym gazem, którego gorzenie zostaje w związku z palnym olejem ziemnym, czyli naftą. Tu się znajduje także świątynia ognia *Ateschia*, największa świętość dla czcicieli ognia czyli Gwebków. W pobliżu wyrabiają się najslawniejsze w całej Azji kobierce, a w okolicach odbywa się obszerna uprawa szafranu.

5) Gubernia *Kutańska*, starożytną *Kolchida*.

Składa się z królestw *Imerety*, *Mingrelii*, tudzież *Guryi*, *Abchazyi* i t. d.; 233 książęcy i 3,500 szlacheckich rodów.

Kutais, 4 t. m., jedno z najstarożytniejszych miast za Kaukazem, w nader malowniczym położeniu. — *Achałcyk*, 13 t. m., niegdyś stolica Armenii tureckiej.

§ 305. VIII. Syberya.

1) *Syberya Zachodnia*.

Syberya od roku 1582 zostaje w posiadaniu Rosyi. Stanowi ona $\frac{1}{3}$ część Azji, ale ma tylko 4 miliony mieszkańców, to jest $\frac{1}{194}$ całej Azji, jest przeto bardzo słabo zaludniona, prawie 37 razy mniej niżeli Rosya europejska. Mieszkańcy europejskiego pochodzenia są urzędnicy, koloniści i wygnańcy; ostatni, w liczbie 130,000, nierzadko zбоgacają się i często wolni są od pracy przymusowej, tylko zostają pod dozorem władzy. Kraj dzieli się na *Syberję Zachodnią* i *Wschodnią*. Pierwsza składa się z gubernii: 1) *Tobolskiej*; 2) *Tomskiej*; 3) *Obwodu Semipałatyńskiego*; 4) *Obwodu Kirgizów Syberyjskich*; 5) *Kraju małej hordy Kirgizów*, czyli *Kirgizów Orenburskich*; 6) *Okręgu Ałtańskiego* czyli *Kraju Wielkiej hordy Kirgizów*, tudzież *Kirgizów czarnych* albo *Buryatów*. — *Syberya Wschodnia* dzieli się na gubernie: 7) *Jenissejską*; 8) *Irkucką*; 9) *Obwód Jakucki*; 10) *Obwód Za-Bajkalski*; 11) *Obwód Nad-brzeżny*; 12) *Krajinę Amur*; 13) *Wolny kraj Czukczów*. *Zachodnia Syberya* dwa razy jest ludniejsza od *Wschodniej*, w której 1 do 3 ludzi przypada na milę \square . *Kameczatka* na przestrzeni 11,000 mil \square ma tylko 4,500 mieszkańców. Mieszkańcy są: *Tatarzy* od Europy na wschód do rzeki *Ob*; *Ostjaki* nad doliną *Ob*; *Tunguzy* w swoich jurtach albo chatach, żyjący z łowów na zwierzęta futrem opatrzone, na wschód rzeki *Jenissej*; *Samojedy* nad *Pieczorą* i dolnym *Jenissejem*;

Jakuci nad Leną; *Korjaki* we wschodniej Syberji; *Czukcze* na krańcu Wschodnim; *Kamczadale* na półwyspie Kamczatka.

Kraj bogaty jest w futra, mianowicie sobole (corocznie 38 t. sztuk), gronostaje, rosomaki, polatuchy, niedźwiedzie, wilki, czarne, białe, niebieskie i czerwone lisy, bobry, oraz w szlachetne kruszce. Mają tu 12 głównych grupp przemywalni złota; najbogatsza leżąca na wschód Tun-guzki, r. 1856 dostarczyła złota za 17 milionów talarów. Oprócz tego, kraj ma podostatkiem miedzi, żelaza i platyny, tudzież szlachetnych kamie-na, jako to: dyamentów, beryłów, *aqua marina*, topazów, *lapis lazuli*, ma-lachitów, jaspisu i t. d., kości słoniowej (z mammuta kopalnego na wy-spach morza Lodowatego i na brzegach dolnego biegu wielkich rzek), soli i saletry. Smoła, tran i skóry znajdują się w obfitości. Najważniejszą częścią Syberji będzie niedawno pozyskana na Chinach kraina rzeki Amur; okolice ujścia téj rzeki i lewy jej brzeg należą obecnie do Sy-berji.

§ 306. *Tobolsk*, 14 t. m., główny skład futer na całą Syberję; ma fabryki i prowadzi handel. W roku 1587 założone obok zburzonego miasta tatarskiego *Sibir*. — *Tomsk*, 13 t. m., nad rzeką Tom, prowadzi handel skórami i futrami; najbogatsze miasto w Syberji, prędko i świetnie rozwijające się. — *Kolywan*, 2 t. m., ma największą szlifiernię dro-gich kamieni. W całym okręgu górniczym panuje tanność i życie wy-godne. — *Zmicinogorsk*, 15 t. m., z ogromnemi szmelcarniami srebra. *Barnaul*, 10 t. m., nad rzeką Ob; ma główny zarząd górniczy i szkołę górniczą. Jedno z najważniejszych miast w Syberji, dobrze zału-dnione, w łagodnym klimacie i w urodzajnej okolicy, z głównym zarzą-dem górniczym Syberji zachodniej, do którego dostarczane jest wszyst-ko złoto syberyjskie. — *Semipalatyńsk*, 8 t. m. m., nad rzeką Irtysz, nad jeziorem Bałchasz, w błogosławionej części Syberji zachodniej, tak na-zwanych Włochach syberyjskich; kraj żyzny, gdzie dostatek panuje; za-chodni kraniec wysokich gór śniegowych Ała-tan i Mustag należą do téj części Syberji; ztąd znajdują się tu wspaniałe i wzniosłe Alpejskie okolice.

Stepy Kirgizkie, ciągnące się od Uralu do rzeki Irtysz, są przeszło 3 i pół razy większe od Niemiec. Rozróżniają się: wielka horda Kirgi-zów od *małej* i *średniej* czyli syberyjskiej; ostatnia podzielona jest na okręgi, według rodów; te dzielą się znowu na zarządy, składające się każdy z 10 do 12 aułów czyli wsi, a z tych każdy liczy 50 do 70 kibi-tek albo jurt, to jest wołokiem pokrytych i okrągłych chałup. Każ-dy okrag zostaje pod władzą wybranego sułtana. Kirgizy jest to naród szpetny, koczujący, zajmuje się znacznym chowem trzód. W stepach rozłożone są posterunki kozackie, przeszło 300 do Nerczyńska, dla peł-nienia służby policyjnej. Kirgizy mówią językiem Uzbeków; religia ich jest to skrzywiony mahometanizm. Wielu ichchanów albo książąt posiadają po 10,000 koni. Zwykłym ich napojem w tych bezwodnych stepach jest kumys, sfermentowane mleko kobyłe.

2) *Syberja Wschodnia*.

Jenissejsk, 5 t. m., którzy prowadzą handel futrami i zbożem. —

Krasnojarsk, nad rzeką Jenissej, 7 t. m., w jednej z najżyźniejszych okolic Syberyi wschodniej. Zajmuje się oczyszczaniem srebra i złota, tudzież handlem. — *Jakuck*, 3 t. m., nad Leną, główny kantor rossyjsko-amerykańskiej kompanii handlu futrami. — *Irkuck*, 20 t. m., nad rzeką Angorą, stolica Syberyi wschodniej, w pięknym i zdrowym położeniu. Zajmuje się rzemiosłami i ogrodnictwem i prowadzi obszerny handel z Chinami. — *Kiaichta*, 300 mieszkańców; niedaleko rzeki Selengi, na granicy, naprzeciw chińskiego miasteczka Majmaczyna, miasteczko handlowe, jedynie przez kupców zamieszkałe, w niepłodnej okolicy położone. Jest najważniejszym punktem handlu z Chinami, zwłaszcza co do herbaty i rumbarbarum. Wartość zamienianych corocznie towarów wynosi 13 do 14 milionów rub. sr., a przechodzących tędy corocznie szacowaną jest na 56 milionów talarów. Zład liczy się 200 mil do Pekinu, a 928 mil do Petersburga. — *Nerczyńsk*, 1 t. m., nad Szyłką, przy ujściu rzeki Nerczy, dostarcza złota, a głównie srebra i soboli. — *Ochock*, prowadzi handel z Kamczatką. — *Petropawłowsk*, piękny port na pobrażu Kamczatki, który wszelako sami Rosyianie zniszczyli; władze miejscowe przeniosły się nad ujście Amuru. — *Marjinsk*, nad rzeką Amur, 46 mil od jej ujścia, obok tatarskiej wioski Kisi, staje się najważniejszym miastem handlowym na wschodzie; dwumilowa kolój żelazna prowadzi od portu do zatoki Kastries. — Wyspę *Sachalin* liczą teraz Rosyianie do swoich posiadłości, (ob. *Cesarstwo Rossyjskie*).

Wyspy na północnym i wschodnim krańcu Azji, nazywają się: Nowa Syberya, wyspy Niedźwiedzie i Krzyżowe, Aleuckie, północne Kurylskie i t. d.

§ 307. III. *Azja Chińska.*

1) Państwo **Chińskie**, właściwiej Czyńskie albo **Sińskie**, jest jednym z najdawniejszych mocarstw, ale do naszych czasów zamknięte, nie dopuszczające wniknięcia postępowi cywilizacji. Ma ono $\frac{4}{7}$ wszystkich mieszkańców Azji i przeszło $\frac{1}{3}$ część całej Azji zajmuje, tak iż równa się $\frac{8}{9}$ wszystkiego państwa Wielkiej Brytanii, a jest 45 razy większe od Pruss. Prawie $\frac{1}{4}$ kraju są Chiny właściwe, podzielone na 18 prowincyj; inne części są albo podległe, albo zostają pod opieką. Większą część mieszkańców składają Chińczycy; Korejczycy i Tybetanie mniejszą; Mongołowie, Mandżury i Tatarzy jeszcze mniejszą. Cesarz Chiński jest władcą nieograniczonym; pochodzi z rodu Mandżurów, którzy w roku 1644 zawojowali Chiny. Religia obyczajowa Konfucjusza (Kon-fu-tse) jest religią panującą; wyznają ją wszyscy ucywilizowani. Oprócz tego są liczni zwolennicy Dao, wyznający religię rozumu; większa acoli część ludu trzyma się buddyzmu. Chrześcianie byli bardzo prześladowani; teraz wszakże religia chrześcijańska jest dozwolona i Towarzystwa misyonarzy są bardzo czynne.

Kraj bogaty jest w żelazo, ołów, miedź, węgiel ziemny, glinę porcelanową, sól kamienną i źródła słone. Rolnictwo jest podstawą dobrego bytu i doszło do tak wysokiego stopnia rozwoju, jak nigdzie w świecie: w wielu okolicach najmniejsza grządka ziemi nie jest bez użytku.

Ryż uprawiają w całych Chinach, w północnych i wschodnich stronach głównie pszenicę, jęczmień, proso, groch i tytuń. — Bawełna i trzcina cukrowa są najważniejszymi przedmiotami uprawy. Drzewo talkowe, kamelie (z których wyrabia się olój), drzewo werniksove, kamforowe, morwy papierowe, pomarańcze i inne; agrumy, morwy i rumbabarum, służą do powszechnego użytku. Na codzienne potrzeby niezbędnymi są trzcina bambusowa i herbata. Ogrodnictwo w stanie bardzo kwitnącym. Chów bydła nie jest bez znaczenia; ale najlepiej powodzi się jedwabnictwo (od roku 2600 przed Chrystusem), tudzież rybołówstwo. Wieprze i psy, kaczki i ryby w ludnych okolicach służą głównie do pożywienia. Przemysł nadzwyczaj jest ciekawym; w wielu rzeczach przewyższa europejski. Szczególniej niepodobna dorównać Chińczykom w robotach ręcznych i tokarskich. Wyroby jedwabne, proch strzelniczy i kompas, znane są i używane u Chińczyków przeszło od 4000 lat. Towary lakierowane i wyroby jedwabne, tudzież hafty, należą do najdoskonalszych robót Chińczyków; podobnież farby, wyroby z kruszców, kości słoniowej i rogr. Papier w wielkiej ilości używany, przygotowują z rozmaitych materyi. Wiele się też zajmują pielegnowaniem kwiatów, częścią na pływających wyspach bambusowych; są także liczne pływające wioski rybackie. Handel wewnętrzny jest bardzo ożywiony, ułatwiają go urządzone na wielką skalę kanały, którym prawie nigdzie nie masz podobnych. Kommunikacye lądowe utrzymują po większej części zgromadzenia tragarzy. Obecnie pięć portów otwartych jest dla handlu europejskiego. Na swoich statkach, zwanych dżonkami, Chińczycy lękają się pełnego morza i prowadzą tylko przybrzeżną żeglugę. Głównym przedmiotem handlu wywozowego jest herbata, która przez Syberyę idzie do Petersburga, albo przez Mongolię do Kazania, albo morzem do Nowego Yorku i Hamburga; także jedwab i nankin; oprócz tego porcelana, miedź, cynk, żywe srebro, towary lakierowane, tusz, perłowa macica, imbir, kamfora, piżmo, rumbabarum i t. d. Głównym przedmiotem handlu przywozowego są: sukno, futra, opium (ostatnie za 34 miliony talarów).

§ 308. A. **Chiny właściwe.** Na północ i północo-zachód ograniczone są częścią podwójnym, w roku 220 przed narodzeniem Chrystusa wzniesionym murem chińskim, 278 mil długości, 15 do 30 stóp wysokości, u dołu 25, a u góry 15 stóp szerokości. — Odpowiedni jemu jest kanał cesarski, długości 140 mil, na 30 do 70 stóp głębokości, szczególniej zadziwia swojemi tamami czyli groblami, które niekiedy mają przeszło 20 stóp obwodu, a 100 stóp grubości.

Pekin, Peking, to jest stolica północna, podług ostatnich wiadomości liczy 1,150,000 mieszkańców, na niskiej, piaszczystej ale urodzajnej płaszczynie. Opasana murem 35 stóp wysokości, a 50 stóp grubości. Przedmieścia leżą około obwiedzionego murem trzy-milowym prawie czwórobocznego miasta, które znowu zamyka w sobie murem opasane miasto cesarskie, pierwotnie przeznaczone na mieszkanie licznej służby i urzędników; w środku ostatniego znajduje się pół mili mające

obwodu, murem otoczone, z wielkiej liczby gmachów składające się zakazane albo niedostępne miasto, stolica cesarstwa. Ogromna jest liczba świątyń, klasztorów, ołtarzy w Pekinie i około stolicy. Właściwe atoli miasto wewnątrz wcale nie jest okazałym. Posłowie panów płacących daninę, corocznie przybywają do Pekinu. — *Kanton* (Kuan-czen), 1,236,000 mieszkańców, przy ujściu rzeki Tygru (Boca Tigris), stolica prowincyi Guan-dun. Część mieszkańców, około 250 tysięcy, żyje na statkach i okrętach, o dwie godziny drogi ztąd natłoczonych razem. Kanton był dawniej jedynym miastem, do którego mieli wolny wstęp Europejczycy, a cały handel musiał odbywać się za pośrednictwem 18 tamecznych kupców, Hong, czyli kupców bezpieczeństwa. Obok miasta leżące faktorye narodów europejskich, składają się z Hongów, to jest z budowli leżących jedna za drugą; niektóre z nich są składami towarów. Głównymi przedmiotami wywozu są: herbata, jedwab surowy, wyroby jedwabne, cukier, kassya, ałun, kamfora. — *Kiang-ning* albo Nankin, Nanking, nad Jan-tse-kiang, 1 milion mieszkańców, ma 9 i pół mili obwodu i jest największym miastem w Chinach; niegdyś było stolicą i pod wieloma względami dziś jeszcze jest pierwszym miastem. — *Szang-hai*, 350,000 mieszkańców, jedno z największych miast handlowych, dzisiaj otwarte dla stosunków europejskich. Ogromny prowadzi handel z Chinami wewnętrznymi. — *Hang-czeu-fu*, przeszło 1 milion mieszkańców, sławne miasto portowe i handlowe, pod którym kończy się kanał cesarski. Główny handel prowadzi jedwabiem. — *Wuczang*, nad Jan-tse-kiang, nadzwyczaj ważną i wielką rzeką, w prowincyi Hu-pe, ma wraz z leżącym na przeciw *Han-yang-fu* ludności liczonej na 7 milionów; w każdym zaś razie jest tu największe w świecie skupienie ludności. Oprócz tego ma tu być 145 miast, liczących przeszło po 200,000 ludności.

Makao, 30 t. m., w tej liczbie 5,000 Portugalczyków, nad zatoką Kantonu, przy ujściu rzeki Tygru, należy od roku 1556 do Portugalii, płaci atoli daninę Chinom. — *Wampo*, na rzece niedaleko Kantonu, stanowi wyspiarską stację innych Europejczyków. — Na wschód leży wyspa *Hang-kung*, w roku 1841 odstąpiona Anglii; liczy 80,000 mieszkańców.

Właściwym Chinom podległe są wyspy *Formoza* albo *Thai-wan*, i *Hai-nan*.

Obecnie otwarte są dla handlu europejskiego następne porty i miasta handlowe, w liczbie jedenastu: Kanton, Amoy, Fu-czeu, Ning-fo, Szang-hai, Thai-wan-fu na wyspie Thai-wan, Khing-cze-fu na Hai-nan, Czao-czeu (pod zwrotnikiem), Czyng-kiang na zachód Nankinu i Hang-keu, przedmieście przy Wuczang nad rzeką King.

Podległe państwa są: B. III. Od zachodu ku wschodowi ciągnący się Thian-szan czyli Tengri-Tagh, dzieli ten kraj na dwie części, z których północna stanowi $\frac{1}{3}$ część całości. Rozpada się ona na dwa działy:

§ 309. a) **Mała Bucharya** albo *Czianszan-Nan-lu* (południe) albo kraina 8 miast mahometańskich, jest to górna kotlina rzeki Tarim, mię-

dzy Tybetem a Thian-Szan leżąca; nazywa się także wschodnim Turkestanem. Składa się po większej części ze stromych gór i jałowych pustyń. Mieszkańcy: Tadżykowie, Uzbekowie i Mongołowie, są po większej części mahometanami. Kraj płaci daninę Chinom bawełną; dostarcza wina, granatów i mnóstwa owoców wybornego smaku. Lato bywa bardzo gorące, zimą nie ma wielkich mrozów, ani też śniegu.

Kharaszar, na południe od Thian-Szan, niedaleko Bosteng-Noor, na półn.-zachód od Lop-Noor, prowadzi znaczny handel. — *Kucze*, bardziej ku zachodowi, na południe wulkanu Pe-szan, wielkie miasto, bardzo handlowne. — *Uszi*, 10 t. m., utrzymuje koczujących Kirgizów w porządku; *Aksu*, 20 t. m., wielkie miasto handlowne i fabryczne, oba wśród doliny Aksu. — *Khoten* albo *Ilczy*, ku południowi, na północ gór Kulkun. — *Yingkeszar*. — *Jerkiang* albo *Jarkand*, przeszło 200 t. mieszk. i 7 t. żołnierzy. Ma ogromny bazar pełen skarbów i fabryki doskonałych wyrobów bawełnianych i jedwabnych. — *Kaszgar*, 80 t. m., najbardziej ku zachodowi położone miasto, nad Kaszgairem, u podnóża gór, prowadzi ważny handel i dostarcza obficie wyrobów ze złota i jaspisu. — Na wschód Kharaszaru leżą: *Kuna-Turfan*, u południowego podnóża wulkanu Ho-cze i *Chamił*, albo *Hami*, w cudnie pięknej okolicy na wschodnim krańcu Thian-szan, na północ od ostatniego miasta prowadzi wązów przez góry do Thian-szan; kraju północnego. W Hami odbywa się obszerny handel; po przebyciu pustyni Chińskiej, jest to pierwsze miasto Dżungaryi, jakie napotykaemy.

b) **Dżungarya** albo *Thian-szan-Pe-lu* (kraj północny), ziemia jezior Issikul, Balkasz i Dsaissang, kraina Oeletów i Kałmyków.

Ili albo *Kuldża*, 50 t. m., nad rzeką tegoż nazwiska, założone roku 1760, ważne miasto handlowe, po większej części przez Chinczyków zamieszkałe, 810 mil od Pekiau odległe. Na północnej stronie Thian-szan leżą: *Barkul* albo *Czyn-si*, nad jeziorem Barkul, zamieszkałe przez 1,000 Mandżurów i 3,000 Chińczyków. — Na zachód jest *Urumsi*, u zachodniego podnóża góry Bogdo-Oola, najwyższej części gór Niebieskich. Tu w Lipcu nawet jest jeszcze śnieg; wszelako niektóre części kraju rodzą zboże i warzywa.

§ 310. C. **Mongolia**, stopniowo ku południowi do 4,600 stóp podnoszące się płasko-wzgórza, od wschodu ku zachodowi 278 mil geog. długości, przeszło $\frac{1}{4}$ część całego państwa, największa i najwolniejsza kraina hord koczujących, większa od właściwych Chin. Bez osad, bez domostw i uprawy, pustynia ta tylko przy pomocy wielbłądów przebyta być może. Zimne wiatry wieją przez cały rok; często zdarzają się gwałtowne burze. Płaska, pogruchotanemi kamieniami okryta ziemia jest bardzo słona i ma roślinność najwięcej na 1 stopę wysokości. Pas skalisty przegradza pustynię od północnych okolic krainy górzystej i leśnej, opatrzonej w wodę, która zupełnie jest podobna do Syberyi południowej. — Kraj podzielony jest na księstwa, rządzone przez chanów, którzy ród swój bezpośrednio od Dżyngisa wywodzą, tudzież przez wyższych urzędników chińskich. Panująca religia jest lamaj-

ska, buddyzm. Najznakomitsze pokolenie Mongołów nazywa się *Khal-khas*, albo właściwi Mongołowie, między Altajem i Szano, w tak nazwanej Mongolii, która się dzieli na cztery chanaty; u południowej granicy, to jest przy chińskim murze, a zatem w tak nazwanej wewnętrznej Mongolii, mieszkają Ordosowie, Czachary i t. d. Mongołowie posiadają dość bogatą, wykształconą literaturę.

Kiachtyński Majmaczyn (Majmaczyn nie jest imię własne, ale znaczy miejsce handlowe), leży przy granicy rossyjskiej naprzeciwko Kiachty; tu prawie cały handel odbywa się z Rossyą. Ztąd idzie główna droga karawanowa do Pekinu przez pustynię; podróż trwa dwa miesiące.

D. **Mandżurya** albo **Tunguzya**, $\frac{3}{17}$ państwa, rodzinna ziemia dzisiejszej cesarskiej familii w Chinach. Wschodni stok wyniosłego płaskiego kraju Azji dalszej po większej części jest pustynią albo gęstym lasem, i tylko doliny nadbrzeżne są zamieszkałe. Kraj dzieli się na trzy prowincye, *Szing-King*, *Girin* i *Tsitsihar*. Piérwsza na półn.-wschód odnogi Ljao-tong, z głównym miastem *Mukden*, przeszło 100 t. m., jest po większej części uprawna. Mukden było roku 1625 stolicą książąt mandżurskich, gdy ci zaczęli podbijać Chiny.

§ 311. E. **Tybet**. Mieszkańcy tego państwa kapłańskiego, wyznają religię Buddy; Dalaj-Lama, Bóg który stał się człowiekiem, jest zwierzchnikiem kraju; zaraz po nim idzie Pan-zen. — Najznakomitsze stanowiska zajęte są przez wojskowych Chińskich. — Głównymi przedmiotami, których ten kraj dostarcza, są: owce, sierść końska, yak-woły, konie, wielbłądy, rumbarbarum, piżmo, borax, sól kamienna, alun, złoto, drogie kamienie. Rola wydaje tylko jęczmień, ale w dolinach leżących ku południowi udają się owoce i jedwabnictwo; brakuje tu trzciny bambusowej. W ogólności kraj ten mający wyniosłości do 14,000 stóp, przerznięty rzeką Jaru-Dzan-po, jest jeszcze bardzo mało znany.

Hlassa, 25 t. m., główne miasto, otoczone winnicami, nazwane królestwem radości. Ma wspaniałą świątynię Buddy i składa się prawie wyłącznie ze świątyń i klasztorów. Znaczny prowadzi handel karawanowy. Niedaleko ztąd leży wśród wielkiej, wspaniałej, bardzo urodzajnej płaszczyny, rezydencya Dalaj-Lamy, sławny klasztor na górze *Potala*, to jest na górze Buddy, czerwony pałac 367 stóp wysokości, z połączanym dachem, liczący 10,000 pokojów, pełen świętych przedmiotów; okolice składa park okazały. Przytém są dwa wielkie pałace klasztorne, dla obcych lamów przeznaczone, którzy tu odbywają swoje nauki teologiczne. W tych świętych gmachach znajdują się obrazy, rzeźby, wielkie drukarnie i t. d. — Kraj w ogólności posiada przeszło 3,000 świątyń i klasztorów, a liczba duchownych, mnichów i zakonnic jest bardzo wielka. — Na północ od Hlasy leży *Tengri-Noor*, czyli jezioro Niebieskie, na południe *Palte-Noor*, albo jezioro Obrączkowe, na którego wyjściu znajduje się jeden z największych buddyjskich żeńskich klasztorów. — *U'Kra-szi-Lhun-po* (wymawia się *Taszylumpo*),

na pustem płasko-wzgórzu, jest siedzibą Panczów. Jego pałac klasztor-ny, z 3 do 400 domów składający się, murami otoczony, ma w obrębie swoim świątynie, mauzolea, zabudowania klasztorne, pałace, pawilony i inne gmachy, po większej części z połączanemi dachami.

§ 312. **Ladog-Jaul**, albo drugi *Tybet*, królestwo, które przerzyna górny Ssind, zamieszkałe przez pracowitych rolników. Obecnie płaci daninę Anglikom, a od Chin prawie niezależne.

Leh, 6 t. m., nad Spindem, na płaszczyźnie, górami śnieżystemi opasanej. Jest tu skład kosztownej wełny, tudzież rezydencya krajowego radcy albo księcia.

Nad górnym Ssindem, na północ od Kaszmiru, leżą w *Małym Tybecie* albo *Balti* albo w *Pierwszym Tybecie*, sześć niepodległych mahometkańskich krajów, 900 mil □, ludności 18,000 mieszkańców, nieplacących daniny.

F. **Korai** (po japońsku) albo *Gaoli* (u krajowców) albo *Tsjo-sjon*, zwykle *Korea* zwane, jak $\frac{4}{5}$ Pruss. Wice-król jest lennikiem Chin i Japonii. Przed 70 laty liczyła przeszło $7\frac{1}{2}$ milionów mieszkańców. Lud jest gruby, szlachta posiada wysoką potęgę. W religii i piśmie przymieszało się wiele chińszczyzny. Panem ziemi jest król, który rozdaje ją w posiadanie.

Miasto stołeczne *Hang-jang*, wielkie i ludne, ale źle zabudowane; ma znaczną bibliotekę.

G. Podobnie **Lieu-Kieu** albo *Lu - czu* albo *Riu-Kiu* wyspy, podwójną płacą daninę. Zostają pod panowaniem króla. Pomiedzy gęstą ludnością wszędzie kwitnie chiński przemysł i obyczaj. Najwyższa pieczołowitość i ochędóztwo kojarzą się tutaj z najzdobniejszą przyrodą.

§ 313. 2) **Japonia** albo **Nippon**, jest prawie całkiem w sobie zamkniętym państwem wyspiarskiem, które w XVI wieku Portugalczycy odkryli. Cesarz jest właścicielem całego państwa, rozdan ego 196 książetom w posiadłość lenną. Ludność liczą na na 35 milionów; dzieli się ona na ośm, różniących się ubiorem klass dziedzicznych, i jedną wzgardzoną, która w rachunek nie idzie i do której należą wszyscy, mający do czynienia ze skórami. Mieszkańcy przewyższają w przemyśle Chińczyków i Hindusów. Religia jest Kon-fu-cyusza i buddyzm. — Wszystkie razem wzięte wyspy są ledwie tak wielkie jak $\frac{3}{4}$ Niemiec. Ziemia ma liczne wulkany, solfatery i źródła siarczane; przytém jest bardzo urodzajna, zwłaszcza w ryż i herbatę i zasobna w siarkę, złoto, srebro i miedź najwyborniejszą; pod względem ostatniej żaden kraj nie posiada takich bogactw. Rolnictwo, rybołówstwo, tudzież połów pereł i górnictwo, szczególniej tu są uprawiane. Handel ułatwiają pięknie utrzymywane drogi. Umysłowe i naukowe wykształcenie znajduje się na znacznym stopniu.

Na wyspie *Nippon* leży miasto *Jeddo*, liczące $1\frac{1}{2}$ miliona mieszkańców, na bardzo żyznej równinie, jedno z największych miast w świecie; Mieszka tu *Dsiogun* albo najwyższy zwierzchnik wojsko-

wy. — *Miako*, 600 t. m., w południowej części wyspy, jest *Dairi*, to jest dworem najwyższego zwierzchnika duchownego czyli *Mikado*, którego ród wziął początek na lat 660 przed Narodzeniem Chrystusa. — *Ohosaka*, 320 t. m., ma około stu mostów. Jest głównym miastem handlowym. Może wystawić 80,000 żołnierzy.

Na wyspie *Kiusiu* leży miasto *Nagasaki*, 60 do 70 t. m., było do ostatnich czasów, niegdyś wraz z *Firato*, jedynym miastem handlowym dostępnym dla cudzoziemców i to tylko dla Hollendrów. Na sztucznej wyspie *Desima* (236 kroków długości, a 82 szerokości) są faktorye Hollendrów, którym równie jak Chińczykom wchód do państwa najsurowiej jest zakazany. Wszelako roku 1854 Amerykanie północni zawarli traktat z Japonią, mocą którego porty *Simoda* na Nippon i *Hakotade* na Jeso otwarte zostały dla okrętów amerykańskich. Do tych miejscowości, w traktatach japońsko-amerykańskich i angielskich, oprócz małych nieznanych przystań, dodać jeszcze należy: *Hioga*, wprost ku zachodowi Ohosaka; *Kanagawa*, w zatoce Jeddo; *Nigata*, na przeciw wyspy Sado. Podobne traktaty pozawierały z Jeddo: Rossya, Hollandya, Francya i Prussy.

Do Japonii należą także: wyspa *Jeso*, południowa połowa *Saghali*na, którą dzisiaj Rossya do swoich posiadłości zalicza, zwana *Krafto*, równie jak południowe Kurylskie; tudzież podziela ona z Chinami zwierzchnictwo nad wyspami *Lieu-Kieu*.

§ 314. IV. *Azya Indyjska.*

1) Cesarstwo **Annam**, które rzeka Kambodża przerzyna, jest tak wielkie jak Francya, ale ma ledwie połowę jej ludności. Cesarz jest despotą najnieograniczonym; płaci szczupłą daninę Chinom. Jest tu prawie pół miliona chrześcian, Annamici są najmniejszym rodzajem wschodnio-azyatyckiego plemienia, z imienia buddyści, ale na bardzo niskim stopniu cywilizacyi. Płody ich przemysłu są podobne do chińskich, ale nie tyle doskonałe. Roślinność i płody ziemskie są zupełnie podobne do południowo-chińskich. Annam składają:

A. **Kochinchina**. Główne miasto *Hue*, 50 t. m., leży na dobrze uprawnej, wioskami całkiem pokrytej równinie i ma europejskie, przez Francuzów zbudowane warownie. — B. **Tongking** albo *Tonkin*, z miastem *Keszo*, ludniejszemu od *Hue*. — C. **Kambodża** albo *Kaomen*. — D. **Czampa**, *Tschampa*, najpołudniwszy pas nadbrzeżny, z miastem *Szaigon*, niegdyś głównym handlowym, zwłaszcza pod względem handlu korzeniami; dzisiaj zaś żaden okręt nie zawija do portów, a handel przeniósł się do *Pingeh*, bliższego brzegu.

§ 315. 2) Królestwo **Szan**, *Sschan* albo *Thai* (od Portugalczyków nazwane *Siam*), przerzniete rzeką *Menam*, która corocznie brzegi jego zalewa; te są na znacznej przestrzeni pokryte sitowiem i są miejscem pobytu słoniów i zwierząt drapieżnych. Północne granice są bardzo górzyste. Jest to najważniejszy z krajów indo-chińskich, mianowicie handlem z Chinami i z angielskimi Przednimi i Tylnymi Indjami ożywiony. Trzcina cukrowa, szczególniej uprawiana przez Chiń-

oryzków, tytoń, ryż, bawełna i kruszce, dobrze się udają. W ogólności wielka jest liczba wybornych płodów. Najpospolitszym domowym zwierzęciem jest słoń. — Kraj składa się z właściwego Siamu, wielkiej części Laua-szan, części Kambodża i półwyspu Malaka; prawie $\frac{2}{3}$ tak wielki jak Niemcy i ma $\frac{1}{8}$ ich mieszkańców, z których połowa są Siamezycy. Wyznają oni buddyzm. Górale są dzicy i niepodlegli ale wyborni żołnierze; mieszkańcy równin przeciwnie, miłują pokój, są poczciwi, prawie wyłącznie zajmują się rolnictwem. — Zależny od Barmy, Siam, Annam i Chin kraj *Lauas* leży na północ; mało jest znany, Lauasawie na zachodzie mocno się nakłuwają i dla tego zwani są czarnobrzuchami. Mieszkańcy wykarczowali kraj, są pracownicy rolnicy i wydostają kruszce w obfitości.

Bangkok, 350 t. m., przy ujściu Menan, miasto pośrodku wód jak Wenecya; cała kraina dokoła jest jedną znajobitszych w ogrodowizny, poprzerzynana niezliczonemi kanałami. Tu jest środkowy punkt handlu z Chinami. To miasto w XVII wieku posiadało 3,000 słońi. Okolice dostarczają szczególniej pieprzu, cukru, cyny, drzewa, ryżu, bawełny, skór i gniazd jaskółczych.

§ 316. 3) Królestwo **Barma** albo **Birma** czyli państwo *Mranma*, przecięte rzeką Irawadi, dwa razy tak wielkie jak Prussy, a liczące $\frac{1}{2}$ część ich ludności, która głównie składa się z dwóch narodów, to jest Barmanów albo Pegnanów, plemienia mongolskiego i Hindusów. Lud wyznaje religię Buddy. Panujący jest despotą nieograniczonym. Kraj dostarcza najpiękniejszych rubinów i szafirów; świat zwierząt roślin nadzwyczaj jest bogaty. Lasy stanowią główną zamożność kraju, żywność i obfitość żniwa są niezmiernie wielkie. Kraj posiada ogromną liczbę wielkich i wspaniałych świątyń, jaśniejących od złota. — Południową część zajęli w posiadanie Anglicy.

Amaratura, 90 t. m., nad rzeką Irawadi, stolica, ma okazałe świątynie i pałace. — *Awa*, 111 t. m., nad rzeką Irawadi na niskiej, ryzem pokrytej płaszczynie, była dawniej stolicą.

§ 317. 4. Angielskie Jndye Wschodnie.

Himalaya, niziny i Dekhan obejmują 63,000 mil □. Wyniosły kraj Dekhan jest 5 razy tak wielki jak Prussy, niziny Indusu 2 razy, Gangesu 2 razy, górzysty kraj Himalaya $2\frac{1}{2}$ razy, a pobraże Malabaru i Koromandelu większe od Pruss.

Około r. 1000 państwa Indyjskie poraz pierwszy przez mahomekańskie wojska pod Mahmudem I., z dynastyi Ghasnewidów, zdobyte i zniszczone, i od tego czasu zostaje pod panowaniem władców mahometkańskich. Pod Dżyngis-hanem i Timurem wkraczały po wiele kroć ludy mongolskie i turkestańskie do tego kraju, dopóki roku 1526 Barber sułtan Samarkandy nie założył państwa *Wielkiego Mogola* w Delhi i Agra, które odtąd przez dwieście lat wielkim blaskiem jaśniało (zwłaszcza pod Akbarem i Aureng-Zebem) i Jndye w części do stanu

kwitnącego podniosły się. — Roku 1498 wylądował Vasco de Gama w porcie Calicut. Portugalczycy opanowali pobrzeża, gdzie Goa, zdobyte przez Albuquerque roku 1510, stało się ich stolicą. Wyparci stąd przez Hollendrów, a ci z kolei przez Anglików. Ziemia, którą w r. 1600 założona Kompania bezpośrednio podbiła, była 4 razy tak wielka jak Francya i ma $3\frac{1}{2}$ razy większą od niej ludność (39,500 mil \square i 132 miliony mieszkańców) pośrednio jej podległe kraje (29,600 mil \square , i $48\frac{2}{5}$ milionów mieszkańców) 4 razy tak wielkie jak Francya, a liczba ich mieszkańców $1\frac{1}{8}$ razy większe niż w ostatniej. Liczba Anglików jest mała; inni mieszkańcy są Hindusy, prawie $\frac{4}{5}$ wszystkich; mieszkają w krajach położonych nad rzekami Indusem i Gan-gesem, od Tapti do gór Kriszny; ostatni nazywają się *Marattami*. Resztę Dekhanu zamieszkają krajowcy z pokolenia Drawida i niecywilizowani, częścią na niskim stopniu zostający górale. Oprócz tego znajdują się Afganie i Tadzykowie, Mongołowie, Arabowie, Żydzi, Persowie i nieliczni chrześciance syryjscy, czyli świętego Tomasza. — Podstawą języka Hindusów jest starożytny, umarły język *Sanskrycki*, którego alfabet liczy 48 liter: jest to macierzysty język Niemców i prawie wszystkich europejskich języków; pisane są w nim księgi święte Indyan, to jest: cztery Wedy, ułożone podobno na 1400 lat przed Chr. (pieśni i hymny), cztery Upawedy (księgi o naukach przyrodzonych, matematyce i ich zastosowanie), Wedangi (religia astronomia), księgi praw Menu, pisma filozoficzne, poezye religijno-bohaterskie (mianowicie Ramajana i Maha-Bharata) i Purany (treści historyczno-mitologicznej). Oba najstarożytniejsze dyalekta języka sanskryckiego nazywają się Prakrit i Pali.

§ 318. Panującą religią jest brahmanizm. *Brahma*, *Brama*, stwórca jest najgłębszą przyczyną wszech rzeczy; działa on jako *Szywa* czyli *Mahadeo*, płodzący i niszczący (jego symbolem jest ogień), a jako *Wisznu*, utrzymujący (godłem jego jest woda). Ostatni 9 do 10 razy stawał się człowiekiem i czczony jest szczególnie pod nazwiskiem *Rama* albo *Kryszna*. Brahma, Szywa i Wisznu, wszyscy trzej składają jedność, *Trimurti*. Pomiedzy ogromną liczbą innych bóstw (330 milionów), najznaczniejszym jest *Indra*, rządca firmantutu. — Wielka jest liczba zwyczajów religijnych: ofiary za umarłych, palenie się wdów, procesye, pielgrzymki, okrutne biczowanie się, do nich należą; pokutnicy, różniący się od ostatnich, nazywają się *Brahmanami*, *Braminami*. Świątynie są albo w grobach, które Indye w wielu miejscach posiadają bardzo sławne i wspaniałe; albo pagody, to jest domy święte, często odznaczające się wielkością i przepychem, zwykle w formie piramidalnej, składające się z wielu piętr. Batwany bóżnic są najrozmaitsze. — Drugą, niegdyś przez kilka wieków panującą tu religią jest buddyzm, z wyspy Cejlon pochodzący.

Stosunki społeczne w Indyach, opierają się na podziale *kast*. Cztery są główne kasty: 1) *Bramini* czyli *Brahmani* albo kapłani, są poświęceni, czyści, nietykalni, i lekko tylko mogą być karani; oni tylko

umieją język sanskrycki i składają stan kapłanów, uczonych i urzędników; niezliczone obrzędy wykonywać muszą. Najwyższą u nich godność piastuje Guru, pewien rodzaj biskupa; obejźdza on kraj, otoczony książęciem orszakami. Największa część Braminów jest dzisiaj moralnie zepsuta. — 2) *Kszetryja* albo wojownicy, panują jako książęta nad pierwszymi. Z pierwszej ich klasy pochodzą książęta albo Radzasowie i Radźputras, czyli synowie książęcy; właściwi żołnierze zowią się Maharattami, i od nich nazywa się jedno pokolenie ludu. — 3) *Wajszyja* albo kupcy i rolnicy, są oni dzierżawcami wieczystymi książąt, albo właścicielami dóbr, albo kupcami, i jako tacy odbywają dalekie podróże. — 4) *Sudra* albo rzemieślnicy, albo muzycy, tancerze, kuglarze, czarownicy, garbarze, szewcy, rzeźnicy, i t. d., uważani są za nieczystych. Kasty atoli w ogólności wpływają jedna na drugą tak, że prawie każde zatrudnienie, jakkolwiek należące do pewnej kasty wyłącznie, stoi wszakże otworem dla każdej innej. — Niezliczeni są mieszaniny ze wszystkich kast. Wyłączeni tylko *Paria*, którzy prawie w zwierzęcym stanie w lasach tylko mieszkać mogą. Cyganie pierwiastkowo według podobieństwa do prawdy należeli do tej nieczystej kasty.

§ 319. Płody królestwa kopalnego są bardzo rozmaite i obfite, mianowicie znajdują się drogie kamienie tudzież piękne kamienie do budowl; mniej znane są dotąd bogactwa kruszcowe. Jeszcze obfitszemi są płody królestwa roślinnego, które stanowią także główny przedmiot handlu. *Ryż* stanowi powszechne pożywienie, jest najważniejszym przedmiotem uprawy roli i trzy razy do roku bywa zbierany z pola; najlepszy pochodzi z Bengalu. *Opium* dostarczają głównie wyniosłości Malwów; tutaj, a mianowicie pod Patna, najpomyślniej się udaje; do Chin wywożą corocznie opium za 10 do 33 milionów talarów. *Imbir*, *pieprz*, *kardamon*, *kassya*, *cynamon* (na wyspie Cejlon), *gwoździki*, *gałka muszkatowa* obficie są tu uprawiane. *Palmy* (ob. § 274), drzewa *tekowe* i *sandałowe*, *woda różanna*, *bawełna*, *trzcina cukrowa*, *kawa*, *indygo*, *tytuń*, *żywice* (szellak albo gummilaka), stanowią ważny przedmiot handlu. Nadzwyczajnie bogaty świat zwierzęcy, dostarcza *kości słoniowej*, *jedwabiu*, *perel* do handlu; przemysł zaś tkanin *jedwabnych* i *bawełnianych* (indyany i muśliny) 124 rozmaitych gatunków, aż do takiej cienkości i delikatności, iż przez ośm razy złożone jeszcze się ciało prześwieca; *szale wełniane* (kaszmirskie najpiękniejsze w świecie), *dywany* i t. d. — Handel od najdawniejszych czasów bardzo znaczny; miejsca świętych pielgrzymek i kąpieli są zarazem rynkami handlowymi, gdzie się zgromadza od pięciukroć do sześciukroć sto tysięcy ludzi. Wielkie karawany kupieckie Banjanów liczą niekiedy 500 słoniów, 1,000 wielbłądów, 2,000 koni, 4,000 straży i t. d. Handlujący zbożem odbywają podróże także karawanami po 25 do 50,000 wołów ujęzonych. — Statki parowe ułatwiają stosunki morzem i rzekami. Koleje żelazne także wzięły początek.

Usiłowania misyjonarzy angielskich, podejmowane w celu rozsze-

rzenia wiary chrześcijańskiej, coraz są pomyślniejsze. Mianowicie Biblia upowszechnioną jest przeszło w 30 językach.

Najznakomitszą potęgą w Indiach Wschodnich była dawniej Kompanija wschodnio-indyjska, która posiadała wyłączne prawo handlu z tym krajem; od roku 1834 ten handel został wolnym. Naczelny zarząd wszelkich spraw miało w Anglii stowarzyszenie właścicieli (posiadających akcye) i kolegium dyrektorów, składające się z 24 członków, przez pierwszych z pomiędzy ich grona wybieranych; obok nich znajdowała się królewska Rada nadzorcza. Na czele rządu Indyów jest generalny gubernator. Po upływie zakreślonych lat patentem kompanii, rząd już go nie odnawiał, albowiem Towarzystwo upadło otwarcie pod ciężarem długów, kraje zaś przybrały charakter osad koronnych. — Wojsko składa się z 92,739 europejskich i około 158,000 krajowych żołnierzy, zwanych Sipoyami; nadto 130,000 wojska związkowego, państw pod opieką zostających.

§ 320. Cały kraj dzieli się na następujące części:

A. **Prezydentura Bengal.** Część jęj zostaje pod zwierzchnictwem generalnego gubernatora, druga zaś pod gubernatorem-namiestnikiem Bengalu, trzecia pod gubernatorem-namiestnikiem prowincyi północno-zachodnich. Obejmuje $\frac{2}{3}$ posiadłości bezpośrednich, tudzież liczy $\frac{7}{10}$ ich ludności. Bengal jest największą i najludniejszą częścią Indyi; żyznością przewyższa dzisiejszą deltę Nilu. Górale zostają na bardzo niskim stopniu cywilizacyi, jak dzicy Ameryki południowej; Goandowie żyjący wśród lasów, uważani są dotąd za ludożerców.

Kalkutta, 230 t. m. (3,000 Anglików), i około 200,000, którzy codziennie zajęci są robotą w mieście nad Hugly, miasto niezdrowe, z powodu bagien okolicznych, składa się z miasta europejskiego, pełnego pałaców, kościołów, pagód i meczetów, z miasta indyjskiego, mającego chaty bambusowe i zdaleko rozciągających się przedmieść. Jest stolicą generalnego gubernatora, który żyje jak monarcha wśród wschodniego przepychu; posiada uniwersytet. W Azyi Kalkutta jest najważniejszém miastem handlowém, gdzie wszystkie narody azyatyckie mają swoich przedstawców. Najgłówniejszemi przedmiotami handlu, są podług swęj wartości: opium, indygo, cukier, jedwab' surowy, bawełna, saletra, skóry. — Niedaleko w północno-zachodniej stronie *Serampur*, 13 t. m., niegdyś należące do Danii; ztąd wychodzą liczne tłumaczenia Biblii. — *Murszadabad*, 147 t. m., z których $\frac{3}{4}$ mahometanów; ku północy, na krańcu delty, niegdyś stolica, ma znaczne fabryki wyrobów jedwabnych, dywanów i zajmuje się handlem. — Ku południowi *Burhampur*, 170 t. m. — *Dakka*, 70 t. m., na delcie Brahmaputry, leży po większej części w zwaliskach. — *Patna*, 284 t. m., nad Gangesem, w prowincyi Bihar, znacznie przemysłowe i handlowe. Na południe ne pobrzeżu *Puri* albo *Dżaggannata* (po angielsku Juggernaut), to jest pan świata (mianowicie Wisznu), 30 t. m., bardzo słą-

wne pielgrzymkami w prowincyi Orissa, gdzie mieszka 3,000 rodzin kapłańskich i gdzie corocznie przybywa przeszło milion pielgrzymów. *Benares* (jaśniejący), 184 t. m., 32,000 braminów nad Gangesem, który ma tutaj 900 stóp szerokości, najświętsze miasto w Indyach, stolica nauk i szkół, kunsztów i umiejętności. Do wielkiej świątyni zbiera się codziennie 20,000, a w dni świąteczne 100,000 pielgrzymów. Wielki meczet *Aureng-Zeba* tu także się wznosi. Liczą w *Benares* 333 meczetów i 1,000 świątyni indyjskich. Z brzegu prowadzą wschody marmurowe do rzeki, dla chcących obmyć się w świętych wodach Gangesu. Ztąd według wiary *Indyan*, droga idzie wprost do nieba. — *Mirzapur*, z lewej strony Gangesu, 80 t. m., jest głównym targiem na indygo i bawełnę. — *Allahabad*, 65 t. m., przy ujściu *Dżumny*, miejsce pielgrzymek. — *Cahupur*, 108 t. m., na prawo górnego Gangesu, główne stanowisko wojenne.

Pod zarządem gubernatora-namiestnika północno-zachodnich prowincyi, w *Agra*, znajdują się:

§ 321. *Agra*, 76 t. m., nad Gangesem, leży w jednej z najlepiej uprawnych i najżyźniejszych prowincyi i było niegdyś najwspanialszym w świecie miastem, prowadzi znaczny handel. O dwie mil drogi ztąd wznosi się wielkie, okazałe mauzoleum cesarza *Akbara*, tudzież *Tasz-Mahal*, mauzoleum sułtanki *Nurjehan*, najpiękniejsza i najwspanialsza budowa w Indyach, wśród cudnego ogrodu. — *Adźmir*, 25 t. m., o mil 50 ku południo-zachodowi od *Agry*, w prowincyi *Radźputana*, jedna z najświetniejszych miejscowości w Indyach północnych, siedziba wielu bogatych kupców. — *Delhi*, 160 t. m., niegdyś 2 miliony ludności, leży nad *Dżumną*, na rozległej, nieurodzajnej, solnej płaszczynie, 800 stóp nad powierzchnią morza, opasane szczątkami starożytnego miasta *Indraprastha*. Było niegdyś stolicą wielkiego *mogoła*, którego wspinały pałac zbudowany przez *Szacha Jehana*, mieścił w sobie niegdyś okazałe i przepyszne gmachy, 40 meczetów, w części ze złoceniem kopułami i wysokimi minieratami, kąpiele, ogrody, mauzolea, pawilony i t. d. *Delhi* ma wielkie fabryki i prowadzi dość znaczny handel. — *Hardwar*, gdzie *Ganges* wypływa na równinę, święte miejsce kąpieli i pielgrzymek, gdzie niekiedy dla kąpieli i na jarmark zgromadza się przeszło 2 miliony ludności. Sprowadzają tu mianowicie ogromną liczbę koni, wołów, wielbłądów, owoce, korzenie, szale i t. d. — *Srinagar*, 2 t. m., nad *Alaknandą*, w górzystej krainie *Kamaon*, było niegdyś głównym miastem *Garhwal*. — *Simla*, w szczupłym, górzystym powiecie gór *Himalaja*, ma średnią temperaturę 13,3° R., a latem rzadko więcej nad 27°, słynie zdrowym klimatem, i długi czas było letniem mieszkaniem generalnego gubernatora *Indyów*. — *Lahora*, 120 t. m., nad *Rawi*, przy głównej drodze między *Indyami* a *Persyą*, ma bardzo piękny widok. Było dawniej stolicą zdobytego w roku 1849, a obejmującego w sobie *Pandżab*, państwa *Sikhów* (to jest uczniów), należących do wojowniczo-religijnej sekty, czyli królestwa *Lahory*. Liczne zwaliska pochodzą z czasu, kiedy była ulubioną rezy-

dencją sułtana Babera. — Na wschód *Amritsir*, 90 t. m., święte miasto Sikhów, chociaż po większej części zamieszkałe przez Indyjczyków i mahometanów; ma fabryki wyrobów jedwabnych i szalów, i główny handel prowadzi szalami kaszemirskimi. — *Multan*, 80 t. m., nad Czynab, stare, niegdyś bardzo warowne miasto; ma fabryki wyrobów jedwabnych. — Niedaleko Lahory ważne stanowisko wojenne *Firozpur* i *Ludhiana*. — *Piszawar*, 50 t. m., nad boczną rzeką Kabul, niegdyś należało do państwa Kabul, w prześlicznej, zawsze zielonej krainie ogrodów. W pobliżu sławny wąz Khyber, prowadzący do Kabulu. *Attok*, twierdza przy ujściu Kabulu. — *Lackno*, 300 t. m., nad Gumti, wpadającą do Gangesu, do roku 1855 stolica królestwa Audh, jednego z najurodzajniejszych krajów Indyi. — Niedaleko stąd *Tyzabad*, 100 t. m., nad Gogra, było dawniej stolicą. — *Sikkim*, mały, dosyć ważny kraik w górach Himalaya, między Nepalem a Bhutanem.

§ 322. Bezpośrednio pod zarząd generalnego gubernatora, przed którym rząd znajdujący się w Pinang wyłącznie jest odpowiedzialny, zostają *provincyje wschodniego osiedlenia* w Indyach tylnych. Do roku 1851 liczyły się one do Bengalu. Te są:

a) *Assam*, wązki kraj, w górzystej dolinie Brahmaputra, ledwie 90 mil długości, 1,000 mil \square . — $\frac{7}{8}$ tego kraju pokrywają gęste lasy albo dzungel. Znajdują się w nim przemywalnie złota, żelazo, węgle i ambra; herbata rośnie dziko, drzewo kauczukowe, kawowe, palmy orzechowe, drzewa gummowe i owocowe rosną dość obficie. Jest tu niemało słoniów, nosorożców, tygrysów i t. d.. Nie masz miast właściwie tak nazwanych. Mieszkańcy prowadzą handel z sąsiednimi krajami.

b) *Arrakan*, także wązki pas ziemi wzdłuż Bengalskiej odnogi, między morzem i wysokim łańcuchem gór, bardzo niezdrowy kraj, ale nadzwyczajnie urodzajny. Szczególniej udaje się ryż, aż do zadziwienia; uprawiają również bawełnę, trzcinę cukrową, chmiel, indygo i tytuń. Wielkie lasy dostarczają drzewa i owoców. Do roku 1826 należał do Birmanów czyli Barma.

Akyab, stolica i główny port handlowy. — *Arrakan*, 10 t. m., nad Arrakanem, 10 mil od morza.

c) *Pegu*, kraj leżący nad dolnym brzegiem Irawadź i jej deltą; do roku 1852 najbogatsza i najważniejsza prowincya Birmanów. Posiada rozległe lasy drzewa tekowego.

Pegu, 6 t. m., nad boczném ramieniem Irawadź. — *Rangun*, 12 t. m., na delcie, po większej części składające się z nędznych chat bambusowych, pokrytych matami i słomą; było głównym targiem handlowym Birmanów.

d) Prowincyje *Tenasserim*, wązki pas nadbrzeżny, wzdłuż morskiej odnogi Pegu, od 17 — 10° szerok. północ., od wschodu graniczący z Siamem. — Prowincya Mergi jest właściwą Tenasserim. Kraj gorący, nadzwyczajnie zwrotnikowy, głównie wydaje: ryż, bawełnę, indygo, pieprz czarny i orzechy areka; oprócz tych wywozą jeszcze:

kardomon, catechu, wosk, kość słoniową, róg nosorożca i skóry, jadalne gniazda ptasie i t. d. Najbujniejsza roślinność i ogromne lasy pokrywają ten kraj. Od roku 1826 należy do Anglii.

Maulamjang albo Maulmain, w prowincji Martaban, 17 t. m., nad Ssaluan, jest głównym portem, zamieszkanym przez Persów, Ormian i Birmanów; prowadzi znaczny handel wywozowy. Leżący naprzeciw *Martaban*, małego jest znaczenia. — *Mergi*, nad rzeką Tenasserim, dobrze zabudowane.

e. *Pinang*, właściwie Pulo-Pinang, to jest wyspa orzechów betel, albo wyspa księcia *Walli*, około 8 mil □, 40 t. m.; nader urodzajna i ma klimat bardzo zdrowy. — *Georgetown*, z dobrym portem, największe miasto w Indyach. — Naprzeciw, na półwyspu Malaka, leży 10 mil □ obszerności, należąca do tego kraina, zwana prowincją *Welleslej*, 51 t. m. — Wyspa jest angielską od roku 1785, prowincją zaś od r. 1800.

f. *Malaka*, 5 t. m., na półwyspu, z należącym do niej pasem ziemi (ogółem 54 t. m.), dobrze zabudowane miasto. Roku 1825 Hollendrzy zamienili je za Benkulen na Sumatrze.

g. *Singapur*, jedna większa, a kilka mniejszych wysp, 16 mil □, u południowego krańca Malaki, kraj urodzajny, zdrowy, ale tygrysy corocznie około 360 ludzi pożerają. Miasto na południowej stronie jest zdrowe, dobrze zabudowane, ma warownię i dobry port. W liczbie 57 t. m. znajduje się wielu Indyan, Malajczyków i Chińczyków. Jest to jedna z najważniejszych stacyi handlowych na tém morzu, gdzie okręta wszystkich narodów Europy i Azji spotykają się z sobą, i znaczne miejsce missyi chrześcijańskich.

§. 323. Posiadłości zostające pod opieką Bengalu:

a) *Gholab-Sings* albo *Kaszmir*, przeszło $\frac{1}{2}$, Pruss, 3 miliony mieszkańców. To i graniczące posiadłości w północno-zachodnich górach Himalaya, nazywają się zwykle krajami pagórkowatemi. Kaszmir, najznacniejszy z nich, na prześlicznej dolinie, do roku 1816 składał część Lahory. Ziemia urodzajna, wydaje sławne owoce i róże; ostatnie służą do wyrabiania olejku różanego czyli attaru. Z szerści zwierząt tybetańskich wyrabiają się sławne i drogocenne szale kaszmirskie.

Kaszmir, właściwie *Srinagar*, 40 t. m., nad Dżylun, róż i nieprzejrzany szafrau polami opasany, na wysokości kotłynie, którą przez 4 miesiące śnieg zimowy pokrywa. Stoki dostarczają obficie drzewa użytkowego i owocowego. Uprawiają tu wiele ryżu i zajmują się troskliwie pszczolnictwem.

Powyżej rzeki Indus leży dalej kraina *Garhwal*, w której Ganges i Dżumna biorą początek; do świętych miejsc ich źródeł pielgrzymują corocznie tysiące Indyan.

b) *Gwalior* albo posiadłości *Scindia*, potomka jednego z wodzów

Mahrattów, większe od Portugalii, $3\frac{1}{2}$ milionów mieszkańców, zajmuje większą część płaskowzgorza Malwa; szczególnie słynie opium tu tejsze. Wyborne tu są winogrona. Bardzo jest także dogodnym ten kraj do uprawy bawełny.

Gwalior, 50 t. m., miasto warowne, zdobyte było r. 1779, 1803 i 1843 przez Anglików. — Na południo-zachód *Udszain*, stary gród, jedno z 7 świętych miast Indyan, opasane pięknymi ogrodami. Przechodzący tędy południk uważany jest przez Indyan za pierwszy.

Na wschód *Gwalior* graniczy z *Baldelkandem*, który ciągnie się wzdłuż *Dżumny*; po większej części należy już do Anglików. Niedaleko miasta *Callinger* leżą wyczerpane dzisiaj kopalnie dyamentów w *Punnah*.

c) Posiadłości *Nizam* albo *Haiderabad*, $\frac{9}{10}$ Pruss, $10\frac{2}{3}$ miliony mieszkańców, na płaskiej równinie *Dekhanu*, przetrzięte rzekami *Godaveri*, *Kriszna* i t. d.

Haiderabad, 200,000 mieszkańców, nad bocznym ramieniem rzeki *Kryszny*. Główny meczet zbudowany jest na wzór *Kaaby* w *Mekce*. — *Golkonda*, $1\frac{1}{2}$ mili na północo-zachód *Haiderabadu*, była niegdyś stolicą samoistnego królestwa, które podbił *Aureng-Zeb*. Tu *Nizam* składał swoje skarby i tutaj wydostawane w sąsiedztwie dyamenty dostarczano z przemywalni. — *Aurungabad*, 60 t. m., na północo-zachód. W bliskości znajduje się wspaniała podziemna w skałach świątynia *Ellora*, która pod względem rozległości i wykończenia nie ma sobie równej; bogata jest w rzeźby, przedstawiające przedmioty wzięte z mitologii indyjskiej.

Na północno-wschód graniczy *Nagpur*, niegdyś zostający pod panowaniem osobnego radży; kraj przetrzięty rzeką *Mahanaddi*, bardzo jest obfity w zboże. Od roku 1853 należy do Anglików. — *Nagpur*, 110 t. m.

d) Posiadłości *Holkar* albo *Indore*, także szczątek dawniejszego państwa *Mahrattów*, częścią na płaskowzgorzu *Malwa*, nad środkowym *Nerbudda*, aż do gór *Windhya*, około 400 mil □.

Indore, 15 t. m., w prowincyi *Malwa*.

e) *Nepal*, wązki, ledwie 100 mil długości pas ziemi na południowej stronie gór *Himalaya*, między *Kamaon* a *Sikkim*, ku zachodowi i wschodowi, połowę tyle obszerny co *Prussy*; ludności 2 miliony. Urodzajne doliny wśród gór, niegdyś zostające pod różnymi książętami, dzisiaj zostają pod naczelnym zwierzchnictwem pokolenia *Ghorka*.

Khatmandu, 50 t. m., na 4,650 stóp wysokości, jest stolicą tego kraju.

f) *Radżputana*, większa od *Pruss* $7\frac{1}{2}$ milionów mieszkańców, rozciąga się od *Ssindu* ku wschodowi prawie aż do *Dżumna* i zajmuje wielką pustynię; rozpada się na liczne (15) małe państewka, zamieszkałe przez *Radżputów*, lud wojowniczy i dumny, który w ogólności daleko wyżej stoi niżeli wielkie masy ludności indyjskiej.

g) Oprócz tego różne pomniejsze państewka, na przestrzeni 7,000 mil □, liczące 11 $\frac{1}{4}$ milionów mieszkańców.

§. 324. B. **Prezydencya Madras**, $\frac{1}{7}$ część całego kraju, przeszło $\frac{1}{12}$ część jego mieszkańców. Dzieli się na 21 obwodów. *Karnatik* albo Koromandel jest wschodniem pobrażem, które przez część roku jest tylko piaszczystą pustynią, a przez część roku płaskowzgórzem; na północ stąd na pobrażu kraina wzgórz północnych *Cirkarów*; na zachód od Karnatiku *Coimbatore*; na zachodniem pobrażu między Ghats a pobrażem leżą *Malabar* i *Canara*.

Masulipatam, 28 t. m., na pobrażu, u Cirkarów. — *Madras*, 700 t. m. (licząc i przedmieścia), w Karnatiku, bez portów, na piaszczystym brzegu morza, ale otoczony ogrodami. W roku 1638 zabrane, było pierwszém miastem angielskiem. Handel tutejszy jest bardzo znaczny. Na południe stąd leżą siedm pagod, ruiny Mahabalipuru, miasta skalistego, dzisiaj w części morzem zalanego, lub zasypanego piaskiem. — Bardziej ku południowi *Trankebar*, 80 t. m., dawniej należał do Duńczyków; prowadzi znaczny handel; r. 1845 kupiła go Anglia. — Ku południowi *Tandżore*, 80 t. m., nad Cavery, w bardzo urodzajnej okolicy, stolica staro-indyjskiej naukowości i bardzo znacznej działalności misyonarskiej. Ma jedną z najwspanialszych pagód Indyów. W szkołach wykładają języki: tamulski, krajowy i indostański, język w towarzystwach używany; mahracki, język macierzysty książąt; sanskrycki, język kapłanów; perski, język handlowy i dyplomatyczny; angielski, język panujących. — Cavery w biegu swoim ma wodospad wysokości 300 stóp, który pod względem wspaniałości porównywany być może z wodospadem Niagary. — W Nilagiri albo w Górach Błękitnych zasługuje na wzmiankę najzdrowsze miejsce *Ulacamund*, od roku 1822 jedna z najważniejszych stacyi zdrowia. — *Calicut*, 30 t. m., w Malabarze, na zachodniem pobrażu, gdzie Vasco de Gama wylądował, prowadzi ożywiony handel, ale postradał zupełnie starodawny swój blask. Na południe stąd mieszkają chrześcianie syryjscy i liczni Żydzi, których przodkowie, po zburzeniu Jerozolimy, tutaj przytułek znaleźli.

Państwa zostające pod opieką: a) *Kacz* (Cutch), wazki półwysep między odnogą Kacz i Runa, nie nader urodzajne, ale uprawia wiele bawełny. — b) *Kattywar*, półwysep, będący częścią prowincyi Gudserati, należy do posiadłości Guicowara, którego królestwo jest resztą państwa Mahrattów. Górzysty półwysep ten w środku cierpi niedostatek wody; z tém wszystkiem większa część gruntów jest dość urodzajną i wydaje indygo, bawełnę, trzcinę cukrową, tytuń i zboże.

Baroda, 140 t. m., na północo-wschód odnogi Cambay, prowadzi znaczny handel. Jest stolicą Guicowara. — *Cambay*, 37 t. m., stolica oddzielnego małego królestwa. Handlujący w Gudserati i w ogólności na zachodniem pobrażu Dekhanu należą do pokolenia zwanego *Banjan*; wielu z nich jest bardzo bogatych i prowadzą handel na wszystkich brzegach oceanu Indyjskiego. Dzielią się na 84 kast.

c) *Kolapur*, także jest szczątkiem państwa Mahrattów, które niegdyś w północno-zachodniej części Dekhanu istniało. Znakomitą potęgę Mahrattów złamał r. 1761 Ahmed-Szach (z Kabulu).

§ 325. C. **Prezydencya Bombay**, $\frac{1}{7}$ całego państwa, przeszło $\frac{1}{12}$ jego ludności. Ma 17 obwodów, do których należy także część półwyspu *Gudserati*, równie jak wyspa *Kacza*, (*Cutch*), którą błota słone *Rin* przedzielają od lądu. Słynie dzikimi osłami i obrazami powietrznymi. Kraina nad odnogą Cambay od najdawniejszych czasów jest nadzwyczaj uprawną, jest z najbłogostawiejszych, najprzyjemniejszych i najzdrowszych ziem. Wzdłuż brzegów klimat jest dla europejczyków szkodliwy, ale w okolicach na środkowym płaskowzgórzu zdrowy i umiarkowany. Nadbrzeże dostarcza bawełny, ryżu, daktyłów i orzechów kokosowych; trzcina cukrowa, indygo i jedwab' udają się wewnątrz kraju. Tu wznosi się nad Nerbudda największe święte drzewo Banjan, pod którym 7,000 ludzi stało obozem.

Bombay, 235 t. m., na wyspie ($1\frac{1}{2}$ mili długości; w r. 1849 miało 569,000 mieszkańców, w połowie Indyjan, drugą zaś połowę składali mahometanie i bogaci partowie, to jest perscy czciciele ognia; w mieście jest zaledwie 22,000 europejskich i krajowych chrześcian), najniezdrowsze miejsce w Indyach. *Bombay* ma port wojenny i stacyę floty i żeglugi parowej. Handel prowadzony z Kalkutą i Suez jest bardzo ważny: wywóz składa prawie wyłącznie bawełna. Niedaleko stąd leżą wyspy *Elefantyna* i *Salsetta*, na których znajdują się kolossalne, w skałach wykute świątynie. — Ku południow-schodowi *Puna*, 75 t. m., pięknie zabudowana, leży przy drodze do *Bombay*, na 2,000 stóp wysokości. *Sattara*, w środku płaskowzgórza, od r. 1848 należy do Anglików; ważne stanowisko wojenne z mocną warownią. — *Bidżapur*, 25 t. m., na południo - wschód poprzedzającego, stare miasto, dziś tylko ogromne kupy upadłych grobów, świątyń, pałaców i meczetów, wysokiemi murami opasana. — *Surate*, 135 t. m., w bliskości ujścia *Tapy*, było dawniej daleko znaczniejsze, ale handel jego przeniósł się do *Bambayu*. — Niedaleko ku północo-zachodowi *Ahmedabad*, 130 t. m., niegdyś było bardzo ważne. Zwaliska pokrywają większą przestrzeń, niżeli Londyn zajmuje. — *Haiderabad*, 24 t. m., nad *Ssindem*, składający się z lepianek, stolica podbitego przez Anglików w roku 1843 *Ssindu*, krainy pastwisk, której mieszkańcy w bardzo smutnym znajdują się stanie. — *Kuraczi*, 22 t. m., na pobrzeżu ku zachodowi delty, jest głównym portem handlowym *Ssindu*.

Państwa zostające pod opieką: a) *Mysore* (Majsur), na płaszczynie znaczniej wyniosłości, na północ *Nilagiri*, w klimacie umiarkowanym. Oprócz zwykłych Indyow płodów rosną tu bujnie wino i cyprysy. Pod *Hyder-Alim* i jego następcą *Tippu-Saibem* królestwo to było daleko większém niżeli dzisiaj, gdyż ledwie wyrównywa obszerności Bawaryi. Radża tylko z imienia rządzi, rzeczywiscie zaś Anglicy są panami kraju.

Mysore, 65 t. m. — *Bangalore*, 60 t. m., największe miasto; prowadzi handel. Klimat tutejszy należy do najpiękniejszych w Indyach.

Seringapatam, 30 t. m., na wyspie Caveri, było mocno obwarowaną stolicą Tippu-Saiba, którą Anglicy w roku 1799 zdobyli.

b) *Cochin* (Koczyn), mały kraik na południowo-zachodniem po-brzeżu, ku południowi prowincyi Malabaru, ma na wschód wspaniałe lasy drzewa tekowego i innych. Główne miasto należy do Anglików.

c) Na południe ztąd *Travancore*, 223 mil □, przeszło milion mieszkańców, piękny, malowniczy kraj, rozciągający się aż do przyładka Comorin, po większej części pokryty lasami, pełnemi słoniów, bawołów, tygrysów, małp i t. d. Małe porty na pobrzeżu wywożą wiele pieprzu, tudzież kardamonu, drzewa tekowego i sandałowego, orzechów kokosowych, betelu, kassyi, lin i t. d.

§ 326. Państwa niepodległe.

a) *Bhutan* albo *Bho*, na wschód Sikkim, wązki kraj, u gór Hima-laja, na północ Assam. Mieszkańcy podobno mongolskiego plemienia, energiczniejsi są od Indyan, pilnie uprawiają rolę i prowadzą znaczny handel ku północy i z Bengalem. Panujący nazywa się Deb-Radża.

Tassisudon, ma pałac, klasztory i świątynie. Ostatnich wielka liczba znajduje się w kraju.

b) *Ladak-Joul* (ob. Chiny).

Wyspy Indyjskie. *Ceylon* (zwana także Serandib), tak obszerna jak prowincya Prussy, 1,700,000 mieszkańców, odnogą Mannaar oddzielona od Dekhanu; długi szereg wysp i płaskich łąw piasku, zwany mostem Adama, prowadzi przez cieśninę Palk. Wnętrze wyspy jest wspaniałym krajem górzystym, wielkości Szwajcaryi, aż do największej wysokości (7,970 stóp wyniosła Pedro-Tallagalla zdaje się być najwyższym punktem), pokryte olbrzymiemi lasami i bogate w wodospady. Ma ciągle lato, tylko wiatr się zmienia. Ceylon jest rajska wyspą palm i korzeni, bogatą w drogie kamienie i osobliwsze zwierzęta; mianowicie w północnych i wschodnich okolicach słonie są bardzo liczne. Mieszkańcami są Indyanie, wyznający religiję Buddy i Syngalezcy, gałąź krajowców, osiadła w środku i na południu; Weddasowie, zapewne potomkowie pierwotnych mieszkańców, żyją w lasach i pustyniach, prawie w stanie dzikości; mahometanie arahscy rozproszeni są po całym kraju; niemało jest także chrześcian, katolików i protestantów. Główne płody wyspy Ceylon są: cynamon, zwłaszcza na południu, perły w obwodzie Mannaar, drogie kamienie (rubiny, topazy, beryle, szafiry, ametysty i t. d.), heban, kość słoniowa, orzechy kokosowe, olej i włókna kokosowe, sól, żelazo, mangan, saletra, alun, ryż, kawa, rzadkie gatunki drzew, kardamon, tytuń, orzechy areka, arrak, barwełna, arrow-root, yams. — Wyspa dzieli się na 5 prowincyi. Pobrzeża, które znajdowały się w posiadaniu Portugalczyków i Hollendrów, od początku wieku bieżącego należą do Anglików, środek wyspy od roku 1815, do którego to roku zostawał pod panowaniem króla Candy. Obecnie urządzone są dobre drogi na całej wyspie. Ceylon prawie sama opatruje Anglię w kawę, cynamon, olej kokosowy; ale jój handel w wiekach XI i XII, prowadzony przez kupców arabskich, był obszerniejszy

nizeli dzisiaj. — Średnia temperatura zimowa i letnia jest w Columbo 21 i 22° R., w Trincomali 20 i 23°. W okolicach uprawnych klimat nie jest niezdrowy.

Colombo, 35 t. m., stolica z małym portem, rezydencja gubernatora. Główne przedmioty wywozu są: kawa, olej kokosowy, orzechy areka, tytoń, perły. — *Point de Galle*, na południe, ze znacznym portem, jest stacją wielkiej wschodnio-indyjskiej linii żeglugi parowej. — *Trincomali*, 15 t. m., ma dobrze obwarowany port i prowadzi obszerny handel. W pobliżu leżą ogromne ruiny Anaradzapura. — *Candy* jest tylko wielką wsią. — *Newera-Ellia*, stacja zdrowia, 6,110 stóp wysokości, od stycznia do maja przepełniona cudzoziemcami; leży w cudnej okolicy górzystej, gdzie nie ma śladu upałów klimatu zwrotnikowego.

Siedmnaście małych wysp *Lakkadyw*, 20 mil od brzegu, opasane niebezpiecznymi pokładami koralu, dostarczają tylko orzechów kokosowych; mieszkańcy mahometanie płacą Anglikom daninę. — Na 100 mil długi szereg wysp *Maladyw*, rozciąga się ku południowi; składają się one całkiem z wapienia koralowego, który tworzą liczne atolie. Tu rosną tylko palmy kokosowe. Mieszkańcy mahometanie, zostają pod rozkazami naczelnika krajowca, ale corocznie przesyłają daninę na wyspę Ceylon. — Podobne do nich wyspy *Chagos* należą do wyspy św. Maurycego. — Wyspy *Kilings* albo *Kokosowe*, na południo-zachód cieśniny *Sunda*, należą od roku 1857 do Anglii.

Francuzi posiadają: *Pondichery*, 30 t. m., z załączeniem 11 wsi, 80 t. m., (5, 1 mil kwadr.), na południe Madras, 1672 r. zbudowane (700 Europejczyków). — Ku południowi *Carical*, 57 t. m. — *Mahi*, 3 t. m., na pobrażu Malabaru. — *Chandernagor*, szczupła osada niedaleko Kalkuty.

Do *Portugalczyków* należą: *Nowe Miasto* (Villa Nowa) *Goa* albo *Pandżim*, 9 t. m., na południe Bombaju; dostarcza araku czyli rumu. Stare Miasto Goa, główna posiadłość Portugalczyków, o milę ku wschodowi, ma 500 mieszkańców, i port zatkiany piaskiem. — *Diu*, na wyspie, na południowym pobrażu Gudserati, mało znaczące, warowne miasto; i *Damaun*, 6 t. m., na pobrażu, w południowej stronie Bombaju.

§ 327. **V. Azya Australna.** Mieszkańcy tego świata wysp należą do plemienia malajskiego. Najuboższe między nimi są Jawańczycy; ale wielu żyje bez religii i cywilizacji i stoją na najniższym stopniu rozwoju umysłowego.

1) *Wielkie wyspy Sunda:*

a) **Sumatra**, przecięta równikiem, jest prawie 1½ raza tak wielka jak Prussy; wschodnia jej strona górzysta, zachodnia płaska. Wysokie lasem pokryte szczyty są bardzo urodzajne; w ogólności panuje tutaj bujna roślinność zwrotnikowa, podobnie jak na Jawie i podobnież bogatym jest świat zwierzęcy. Wyspa posiada niemało drzew benzoesowych i kamforowych, dostarcza smoczęj krwi i orzechów betel; przedewszystkiem wielkiej wagi są plantacje kawy, pieprzu i ryżu. — *Battalowie* różnią się zupełnie od innych Malajczyków i zdają się po-

chodzić z plemienia indyjskiego, są ludożercy. — Sumatra składa się z licznych państweczek pod zwierzchnictwem naczelników. Hollendrzy posiadają południowe $\frac{2}{3}$ części wyspy, to jest 9razy więcej, ile mają w Europie.

Palembang, 10 t. m. — *Benkulen*, 12 t. m., na południowo-zachodniej stronie; niegdyś miasto główne.

Wyspa *Bangka* słabo zaludniona, dostarcza najlepszej cyny (rocznie z 240 kopalni 10 milionów funtów), i *Billiton*, mało ludna, obie położone na wschód Sumatry, należą także do Hollendrów.

§ 328. **Jawa** (wymawia się Dżawa), prawie o połowę tak wielka jak Prussy, cała należy do Hollendrów, liczy $9\frac{1}{2}$ milionów mieszkańców, w tej liczbie 200,000 Chińczyków, 30,000 niewolników i 4,000 Europejczyków. Jawańczycy mieszkają we wschodniej stronie, Sundanie w zachodniej. Święta albo uczonych mowa, zwana językiem Kawi, posiada bogatą literaturę. Rolnictwo, zwłaszcza uprawa ryżu i hodowla bydła znajdują się w kwitającym stanie.

Batawia, 60 t. m., w tej liczbie 2,000 Europejczyków, na północnym pobrzeżu, w bardzo niezdrowych okolicach, jest najważniejszym miastem handlowym tego archipelagu. Główny handel prowadzi z Hollandyą, Anglią, Chinami, Japonią i wyspami; najcenniejszy jego przedmiot stanowią: kawa ($\frac{1}{3}$ wartości całego wywozu), cukier ($\frac{1}{3}$), indygo, cyna, ryż, tytuń, korzenie, skóry i pieprz. Stara Batawia ma tylko kantory i składy towarów, tudzież właściwy kwartał chiński. W południowo-wschodniej stronie starego miasta leży Molenvliet, czyste domy mieszkalne opasane ogrodami; Rijswijk, z pięknym pałacem generalnego gubernatora; wielki plac ćwiczeń wojskowych, Koningssplein, z ozdobnym kościołem Wilhelma, wspaniałymi gmachami i ogrodami opasany, prawie jedną milę mający obwodu; Weltevreden, z lwami z pod Waterleo; liczne gmachy rządowe, koszary, szpital wojskowy, mieszkania oficerów, składające razem obóz Weltevreden i t. d.; nareszcie zbudowana r. 1837 cytadella Fredrik Hendrik. — Licznymi wsiami japońskimi przeplatana, rozciąga się na 4 mile drogi w głąb kraju. — Ku wschodowi *Tjeribon*, 10 t. m., dostarcza kawy. — *Surabaya*, na wschód, 80 t. m., składające się z miast europejskiego, chińskiego, arabskiego i krajowego: wielki most prowadzi przez Kediri. — Ruch w mieście i porcie, którego Batawii brakuje, większy jest niżeli w ostatniej; tu są wielkie warsztaty okrętowe, składy, magazyny, ludwisarnia i t. d.; śliczne promenady, okazałe ogrody, bogato uprawne pola, orzeźwiająca rzeki i lud wesoły. — Cesarstwo *Surakarta* albo Solo, 112 mil kwad., 600,000 mieszkańców, leży w środku Jawy i rozciąga się do południowego brzegu. Cesarz albo Susuhunan, świecki i duchowny, zwierzchnik, trzyma swoje państwo lennością od Hollendrów. Stolica, 100 t. m., składa się właściwie z kilku miast, 4 mile drogi obwodu dobrze opatrzona forteca hollenderska góruje nad miastem. — Królestwo *Djakjokarta* jest mniejsze, ale zostaje w podobnychże stosunkach względem Hollendrów. — *Makaram* albo Djokjokarta liczy 50 t. m.

§ 329. c) **Borneo**, większa od Austrii, po większej części podlega Hollendrom; Anglicy posiadają małą wyspę *Labuan* u północno-zachodniego pobrzeża i fortyfikacyi Serawak, przy rezydencyi sultanańskiej *Borneo*, 40 t. m. — Północno-wschodnie pobrzeże należy do sultana wysp Djolo albo Sulu. Na brzegach mieszkają w większej części Arabowie, Malajczycy, Buginezy, a obecnie Chińczycy, którzy zajmują się handlem, rolnictwem, chowem bydła, rybolówstwem; ostatni zaś głównie przecyzszczaniem złota. Cała wyspa dzieli się na mnóstwo drobnych państweczek. Nad rzekami w środku wyspy mieszkają pogańscy krajowi Dayakowie. — Morze dotąd bywało bardzo niepokojone przez rozbójników. Wyspa nader bogata jest w złoto i dyamenty. Do zwierząt liczą się głównie: kaimany, węże, wielkie nietoperze, niedźwiedzie, jelenie, mnogie gatunki ptaków i małp rozmaitego rodzaju, do których także należą i orangutany.

W południowym i wschodnim oddziale: *Bansarmiating*, 3 t. m., miasto Hollendrów i stacya missyi.

W zachodnim oddziale: *Pontianak*, 20 t. m., pod równikiem, wolny port i forteca. Na zachodniej wyspie leżą kopalnie złota (tu jest 30,000 Chińczyków) i najświetniejsze wykopaliska dyamentów (w okręgu Landak).

d) **Celebes**, o połowę tak wielka jak Prussy, jest całkiem hollenderska. Środek tej wyspy zamieszkały jest przez krajowców Harafarów, brzegi zaś przez wychodźców Buginezów i Madagaskarczyków. Celebes otrzymuje najlepsze konie z archipelagu Sunda. Handel wywozowy składają: bawełna, gniazda ptasie, szylkret, perły, tytuń i t. p. Pomniejsze państweczka wewnątrz kraju wszystkie uznają zależność swoją od Hollendrów.

Vlaarcingen albo *Mangkassar*, 25 t. m., z dwiema warowniami. — *Menado*, 6 t. m., dostarcza wyborniej kawy i ma około 4 milionów drzew. Ludność prawie cała jest chrześcijańska.

§ 330. 2) *Małe wyspy Sunda* w liczbie 15, w północnym i południowym szeregu leżące, są niemal wszystkie w posiadaniu hollenderskiem. Największa z nich *Timor*, jest we wschodniej połowie portugalską, a w zachodniej połowie hollenderską.

3) *Wyspy Moluckie* albo *Korzenne* albo *Wielkie Wschodnie* należą do Hollendrów. Liczne wyspy słabo są zaludnione, po większej części i z tego powodu mało uprawne; w środku górzyste i porośnięte lasem. Palmy sagowe stanowią dla wielu mieszkańców całe utrzymanie; jedno drzewo dostarcza człowiekowi pożywienia na pół roku. Brzegi pokrywają drzewa manglowe, szczyt gór stuletnie dęby, przez których gęste liście promień słońca przedrzeć się nie zdoła. Pożary krzewów muszą wprzód zniszczyć całą ich gęstwinę, nim dostać się zdołają do wysmukłego bambusu lub ciernistego rhicinu albo do szerokoliściowego pisangu, który ocienia pomieszkania krajowców. W wielu miejscach świetnie wznoszą się figi rajskie, drzewo chlebowe z palczastymi liśćmi, różnobarwna kassya. Kahadu i gołębie zapełniają ta-

maryndy i drzewa muszkatołowe, karmazynowe i laurowe lory wieszają się na długich liściach palmowych, a świetne jak drogie kamienie rozmaite ptaszęta przelatują z gałęzi na gałąź. — Na brzegach mieszkają prawie wyłącznie mahometanie i chrześcianie; krajowi Harafierowie, wyparci są w głąb' wysep. Ludność chińska tylko na wyspach Moluckich zamieszkała strzeże domowych zwyczajów i obyczajów. — Wyspy te dostarczają: gwoździków, gałki muszkatołowej, sago; bogate są w pandany, palmy, rotang, drzewo chlebowe i rozmaite rodzaje krzewów najrzadszych.

Amboina, bardzo mała, tudzież *Ceram* i *Buro*, dostarczają kawy, indygo, gwoździków i t. d. Warowne miasto europejskie *Amboina*, 13 t. m., na wyspie Ambon, najludniejszém jest miastem. Ta wyspa przynosi rocznie największą ilość 300,000 funtów gwoździków.

Wyspy *Banda*, 6 mil kwadr., ludności 6,000. Najobfitsze są w drzewo muszkatołowe i wydają rocznie przeszło pół miliona funtów gałki muszkatołowej i 140,000 funtów kwiatu z tegoż drzewa.

4) Wyspy *Djolo (Sulu)*, między Borneo a Filipińskimi, zostają pod panowaniem swego sułtana. Są bardzo urodzajne.

5) *Filippiny* albo wyspy *Maniłskie*, w posiadaniu Hiszpańskiem, obszerności jak $\frac{4}{5}$ Pruss, liczą 4 miliony mieszkańców: a) *Manila* albo *Luzon*, prawie jak połowa Pruss; stolica *Manila*, 140 t. m., w tej liczbie 10,000 Hiszpanów. Tu się znajdują wielkie plantacye tytoniu, najbujniejsze łąny ryżu i prześliczne łąki; na brzegach pachnie wspańnięte drzewo bambusowe; wszędzie rosną banany, wysokie palmy areka, pomarańcze, są plantacye kawy, kakao i bawełny. Mieszkańcy są *Negritos* albo *Itas* i mieszzańcy, przeszło 1 milion liczący, wyparci ku środkowi, tudzież *Indyanie* plemienia malajskiego, zwłaszcza *Indyanie Tagale* albo *Filipinos*, którzy składają największą część ludności. Hiszpanów jest 5,000, Chińczyków 10,000, hiszpańskich metysów 20,000, Chińskich metysów 240,000. Oba panujące tu języki, tajalski i visaya, pochodzą od malajskiego. *Indyanie* są bardzo zdolni i pojętni.

b) *Mindoro*, *Mindanao* i *Wyspy Środkowe*. — c) *Wyspy Visajskie* (*Negros*, *Cebu*, *Bojot*). — d) *Palawan*. — e) *Batanes* albo *Baszy* wyspy, na północ. — *Wyspy Jolo*, na południe. Bogate są w płody zwrotnikowe i nadzwyczajnie urodzajne. Najlepiej się tu udają ryż i tytuń, tudzież trzcina cukrowa i kawa.

Z pomiędzy płodów Azji jedne są niezmiernie ważne dla krajów tej części ziemi, drugie zaś dla handlu świata całego. A mianowicie:

Trzcina bambusowa (*Bambusa arundinacea*), licząca 5 gatunków. Góry nawet są nią porośłe. Na zachodnich górach Ghats naprzykład znajdują się najpiękniejsze lasy bambusowe. Na mil 50 ku północy zaczynają niziny bagnisto-leśne, poprzecinane mnóstwem małych rzek i wody stojącej, podczas skwarnej połowy roku dla mieszkańców szkodliwe. Tu się rozciągają ogromne, do 30 stóp wysokości dochodzące lasy bambusowe, które większą część Bengalii i Indii północnych opatrują w drzewo do budowy łodzi i chat, tudzież do większej części sprzętów domowych. Bardziej ku północy, w Tybecie, nie rośnie bambus, ale powszechnie jest cesiony i od wszyst-

kich używany. Sprzęty domowe z bambusu, wyrabiane w Chinach, bardzo są poszukiwane. W tym ostatnim kraju trzcina bambusowa rośnie wszędzie na brzegach wielkich rzek, i jest jej około 60 gatunków. Mongołowie z korzeni bambusowych budują lekkie namioty letnie. Birmani z młodych włókien bambusowych wyrabiają papier grubo jak tektura, a z niego przy pomocy węgla i wody ryżowej przygotowują czarne tablice do pisania. W Indjach koszykarską robotą z bambusu robią mosty na wezbranych rzekach wśród lasów, pokrywając je matami, tak mocne, że sześć koni przechodzić niemi może. W Jawie wszystkie mosty z bambusu są budowane. W Chinach używają go na rury do wodociągów, na pale do ogrodzeń, na maszty, drągi żaglowe, stoły, stolki, parawany, laski i t. d. Liście służą do pakowania herbaty. Malajczycy z młodych, delikatnych odrośli przyprawiają z octem i pieprzem salate. W Chinach urządzają z bambusu aparaty do pływania, na czas podróży. — *Orzech betelu* albo *areca*, owoc polny (*Areca catechu*), pomarańczowego koloru, z pestką w środku, jak gałka muszkatołowa; drzewo jedno wydaje 200 do 800 orzechów. Używane są w całej Azji środkowej i południowej. Z niego wyrabia się, z dodatkiem ziemi japońskiej, betel, którego przeżuwanie ma wzbudzać apetyt, pokrzepiać żołądek, usuwać niesmak; ale czerwieni ślinę, ustom nadaje nieprzyjemną czerwoność, a zębom czarność węglową. Czestować betelem jest grzecznością, jak u nas tabaką; odmówienie zaś przyjęcia, obelgą. — *Indigo* wyrabia się z liści *Indigofera Anil* w Ameryce i *Indigofera tinctoria* w Indjach Wschodnich. Najlepszym jest *indigo bengalskie* (z Agra); Calcutta jest pod tym względem najważniejszym portem w świecie. $\frac{2}{3}$ indygo wywożą do Anglii za jedenaście milionów talarów. Różne gatunki indygo pochodzą z Madras, Koromandelu, Jawy, Manili, Isle de France, Guatemali, Karacas, Brazylii, Egiptu, Luizyany i Karoliny. — *Imbier*, korzeń rośliny *Amomum Zingiber*. Jest biały i czarny. Najwięcej przychodzi go z Indjów Zachodnich, nieco ze Wschodnich. W Chinach wiele także uprawiają imbiereu.

Drzewo kawowe (*Coffea arabica* Linn. (Rubiaceae) ? *Pentandria monogynia*). Wysmukłe, 15 do 40 stóp wysokości, zawsze zielone drzewo, o delikatnej, zielonawo-szarąj korze i krzyżowych, szerokich gałęziach. Jagody są jajowato okrągłe, $\frac{1}{2}$ do $\frac{3}{4}$ cali długie, ciemno-wiśniowe, o dwóch ziarnach, po bokach zaokrąglonych, z przodu płaskich, z przedziałką w środku. Po ich oczyszczeniu od mięsa jagody, które jest ulubionym pokarmem wron i innych ptaków, mamy ziarna kawy. Drzewo kawowe, którego liczą przeszło 30 gatunków, rośnie dziko w lasach Ceylanu i w Afryce, na południe Abissynii, w krainie Kaffa. Uprawiane zaś jest w Arabii Szczęśliwej, czyli Yemen, w południowych przednich i tylnych Indjach, także na wyspach Jawie (gdzie od r. 1690 sprowadzone z Arabii), Sumatrze, Manili, w Indjach Zachodnich od roku 1717, gdzie niegdyś wyspa Haity była głównym siedliskiem jego uprawy, w Wenezueli, Surinam, Brazylii, na wyspach morza Południowego. Potrzebuje klimatu gorącego, którego ciepło nie byłoby niższym od 18° i gdzieby cieplomierz nie spadł niż 10°, tudzież dostatecznego polewania wodą. Dla tego kawa uprawiana być może do 36 stopnia szerokości i głównie w krainach górzystych, gdzie (przynajmniej w Ameryce południowej), wysokość 1,200 do 3,000 stóp, jest po większej części najdogodniejszą. Na wyspie Ceylan rośnie prawie bez żadnych starań, potrzebuje tylko lekkiej, ale urodzajnej ziemi i zabezpieczenia od słońca. Ziarno powinno być dobrze oczyszczone i troskliwie osuszone. Gdy posadzona kawa dojdzie do 2 lub 3 stóp wysokości, wtedy przesadza się do tak nazwanych plantacyi kawy, które w Arabii piętrami jedne nad drugimi są urządzone, i z najwyższego piętra regularnie polewane. W Indjach Zachodnich sadzą drzewa od 6 do 8 stóp odległości jedno od drugiego, dopuszczają rość do 4 lub 6 stóp, obcinają potem koronę, pozostawiając boczne gałęzie. Nic piękniejszego jak plantacye kawy, w czasie pełnego kwitnienia. Drzewa kwitną o jednej porze, ale tylko przez 24 godziny. Z daleka takie plantacye wydają się, jak pole śniegiem pokryte, z którego rozchodzi się najwyborniejszy zapach. Liście wysuszone dostarczają różnych rodzajów herbaty, podobnej zupełnie do herbaty prawdziwej. W trzecim roku drzewa zaczynają wydawać owoc, który z wiekiem drzewa, rosnącego lat przeszło 20, staje się coraz lepszym. Przez ten czas drzewa ciągle pokryte są liściem, dojrzałym i niedojrzałym owocem. W Arabii dopuszczają im zupełnie dojrzeć i wtedy otrącają na posłania; w Indjach Wschodnich, i Zachodnich i w Ameryce południowej zbierają czerwone jagody, suszą je potem

w worach, walcami oczyszczają mięso z jagód, przemywają i suszą znowu; następnie w młynach stępowych oczyszczane są z pargaminowych okrywających ziarno łupin i suszą się zupełnie. W Arabii z czerwonej powłoki owocu i z pargaminowej łupiny ziarna przygotowują dwa rodzaje napoju. W Brezylji trzy razy w rok zbierają kawę; wielkie zdrowe drzewa mogą dostarczyć 8 do 12 funtów, w przecięciu zaś jedno drzewo dostarcza $1\frac{1}{2}$ do 3 funtów. — Przed 400 laty kawa zaczęła być używaną w Arabii za powszechny napój. Z upływem czasu kilkakrotnie była tam zakazywana jako szkodliwa, ale zawsze potem pozwalana na nowo i szeroko upowszechniana. Przed 300 laty otworzono pierwszą kawiarnię w Konstantynopolu, i używanie kawy w całym państwie Tureckim stało się coraz powszechniejszem. Przed 200 laty zaczęto pić kawę w Londynie, a przed 180 laty we Francji i Niemczech. W Wiedniu najpierwszą kawiarnię założył r. 1698 Polak Kulczycki, powróciwszy z wyprawy tureckiej. W Polsce kawa rozpowszechniać się zaczęła około r. 1724, kiedy jeden z dworu króla Fryderyka Augusta II Sasa, otworzył kawiarnię w Warszawie za Żelazną Bramą. W drugiej połowie XVIII wieku kawa weszła w powszechne używanie w Polsce. Później corocznie spożywano jęj w Europie $4\frac{1}{2}$ milionów centnarów (z których $1\frac{17}{20}$ milionów przypadało na Niemcy), a przeszło 7 milionów centnarów na całym świecie. Brezylja i reszta Ameryki południowej dostarczają kawy $\frac{4}{7}$, Jawa $\frac{1}{5}$, Indye Zachodnie przeszło $\frac{1}{8}$, Ceylon $\frac{1}{18}$, Wenezuela $\frac{1}{29}$, Sumatra $\frac{1}{29}$, Mokka $\frac{1}{65}$. Przeszło $\frac{1}{3}$ idzie do Ameryki północnej, około $\frac{1}{6}$ do państw nad morzem Śródziemnem położonych, więcej jak $\frac{1}{4}$ do Niemiec, $\frac{1}{16}$ do krajów nad-Baltyckich, $\frac{1}{8}$ do Hollandyi i Belgii; Wielka Brytania spożywa $\frac{1}{20}$ część, mianowicie 35 milionów funtów, to jest 35 razy więcej niżeli w roku 1801.

Kamfora otrzymuje się z różnych gatunków drzewa lurowego i oczyszcza się w Europie. Najlepsza przychodzi z Japonii przez Jawę, najobficiej zaś z Chin i Japonii. Malajska z drzewa *Dryobalanops Camphora* nie dostaje się do Europy.

Balsam mekkański albo wschodni, egipski, balsam z Judei albo Gilead z drzewa *Amyris Gileadensis*, rosnącego w Arabii, Judei i Egipcie, jest najkosztowniejszym gatunkiem balsamu i używany jest do perfum, oraz tureckiego barwienia się.

Pieprz czarny (*Piper nigrum*, Linn.). Z początku zielone jagody, po kilku miesiącach przychodzą do dojrzałości i stają się wtedy ciemno-czerwone, ale że zupełnie dojrzałe jagody tracą na swojej mocy, przed ich dojściem więc zbierane są i suszone; najwcześniej są czarne i pomarszczone i nazywają się pieprzem czarnym. Ziarna obrane z czarnej łupiny biorą nazwisko pieprzu białego. Roślina ta wymaga upałów wilgotnych; rośnie od Malabaru w Indyach Tylnych aż do wschodniej części Borneo, i od Jawy do zatoki Syamskiej. Pierwotnie dziko rośnie w górzystych okolicach Malabaru, i pieprz tutejszy jest mocniejszy i droższy. Owija się około pnia drzewa do wysokości 25 stóp i czepia się od drzewa do drzewa. Podobnie jak porzeczki, grona pieprzu zwieszają się na krótkich, twardych gałązkach. Zwykle zbierają go dwa razy w ciągu roku; największą część osadnicy chińscy na wschodnich wyspach Sunda. W handlu przychodzą pospolicie cztery gatunki pieprzu (choć w ogóle jest wielka liczba podgatunków): hollenderski, angielski, indyjski (zbierany w porze dżdżystej i dla tego lekki i posłodni), tudzież pieprz Goa.

Szafran, suszony kwiat rośliny *Crocus Sativus*, z Egiptu, Arabii, Persyi, Europy południowej; angielski jest najlepszy. Używa się do potraw, ciast i w farbierstwie.

Sago albo *Sagu*, jest to rdzeń palmy *Metroxylon Sagu*, dostarczany z Indyi wschodnich, południowych Chin, Japonii, a zwłaszcza z Jawy, Sumatry, Borneo, z wysp Moluckich i Filipińskich. Białe sago jest najtróskliwiej przygotowywane; najczystszy kwiat sago, pochodzi z Japonii; piękne sago perliste z Singapur. Sago amerykańskie wyrabia się z główek rośliny *Convolvulus batatas*; niemieckie zaś z mąki kartoflanej.

Herbata (po chińsku *Tscha, cza*, ztąd po rosyjsku *czaj*; (*Thea Sinensis*). Najpodobniejszą do niej rośliną jest *Camellia*. Krzew ten rośnie dziko w Chinach i Assam (nad Brahmaputra), i uprawiają go, prawdopodobnie, przeszło od 15tu wieków, od 24 do 33° stopnia szerokości północnej; w Japonii, dokąd przenieśli go Chińczycy w IX wieku po Nar. Chr., od 30 do 35° i w Tonkinie. Także w Brezylji przy Rio Janeiro i na wyspie Świętej Heleny uprawiają herbatę, ale braknie jęj zapachu chińskiego; lepszą jest pochodząca z wysp Ceylon i Jawy; z tęj ostatniej Hollendrzy otrzymują

przeszło milion funtów. Najlepiej się udaje herbata na południowej stronie wzgórz i w bliskości rzek lub strumieni. Sadzą krzewy rzędami, w Japonii zaś szpalerami. Rozmnażają je nasieniem i wcześniej obcinają, aby się rozgałęziały. Od trzeciego do siódmego roku używają ich liści, ale muszą wtedy je ścinać. W Japonii nawożą ziemię pod uprawę herbaty łupinami oliwek, suszonymi sardelami i sokiem gorczycznym. Zbierają w lutym albo marcu młodziuchne odrośle, które po wysuszeniu spreszkowane dostarczają cesarskiej herbaty. W kwietniu zbierają starsze i młode, a w maju lub czerwcu grubsze liście i wszystkie sortują. Po zebraniu suszą liście na blatach żelaznych wmurowanych albo żelaznych panwiach nad ogniem, cztery do sześciu razy; a potem pakują się w skrzynie albo pudła ołowiane. Prawie wszystka herbata wywożona morzem, sprzedawana jest przez hurtowych kupców chińskich angielskim w Kantonie, a stąd wysyłana do Londynu, Hamburga i Nowego Yorku, część zaś do Indyów. Ładem idzie przez pustynię Gobi, na Kiachtę i Syberję do Rosyi, karawanami po sto wielbłądów; albo na zachód do Bucharyi, Tybetu i Persyi. W Chinach piją powszechnie herbatę w każdej porze dnia, bez mleka i cukru, a przy wszystkich drogach i miejscach urządzone są herbatarnie. W Europie używają herbaty, najprzód zapewne w Hollandyi i Rosyi od dwóchset lat. W r. 1664 król angielski otrzymał w podarunku 2 funty herbaty. Dzisiaj używana jest we wszystkich krajach.

A M E R Y K A.

§. 331. *Ameryka Północna* ma 451,200 mil \square , i 49 milionów mieszkańców ($\frac{1}{3}$ więcej jak Francya).

Ameryka Południowa tylko 322,200 mil \square i $21\frac{1}{3}$ milionów mieszkańców (nieco więcej jak Prussy).

Ameryka nie jest większą o połowę od starego świata; ale zawiera przynajmniej tyleż ziemi zdolnej do użytkowania, ile tamten.

Przez całą Amerykę ciągnące się góry *Kordyliery*, składają się częścią z pojedynczych, częścią z równoległych pasm, które częścią idą w kierunku od północy ku południowi i zamykają pomiędzy sobą płaskowzgórza. Główny łańcuch leży w większej części bardzo blisko zachodnich brzegów, które zatem mało mają płaskich nadbrzeży, i ku nim góry więcej stromo spuszcza się nizeli ku wschodowi. W górach znajduje się mnóstwo wulkanów tak czynnych, jako też wygasłych. — Łańcuchy gór Ameryki północnej nie stykają się z łańcuchami Ameryki południowej.

Ameryka Południowa.

§. 332. $\frac{3}{5}$ jej część składają góry i kraje górzyste.

I. Kordyljery są tu w ogólności wyższe, nizeli w Ameryce północnej i łańcuchy leżą bliżej jedne drugich. W południowej części są:

1) Wązkie, śniegiem pokryte *Kordyljery Patagońskie*, w środku na 3,000 stóp wysokie. Na południowym krańcu zupełnie porozrywane, i tu się wznosi naga skała, *Cap Horn*, prawie na 3,000 stóp wysokości. Na południu, gdzie linija śniegowa leży na 3,500 stóp wyso-

kości, często gleczery spuszcza ją się bardzo nisko. — Ku wschodowi ztąd leżą *Patagońskie niziny*, bezludna, ponura, kamienista pustynia, pokryta massami skał, ciemną trawą, ciernistymi krzakami i solnemi płaszczyznami. Wschodnia część składa się z 7 do 8 bardzo szerokich terrasów, mało różniących się między sobą wysokością. Na północ Colorado znika grunt kamienisty, a zaczyna się czerwony, pozbawiony roślinności.

2) Wązkie *Kordyljery Chili*, w środku 12,000 stóp wysokości, śniegiem pokryty grzbiet, z wielą wulkanami. Na wschód Valparaiso leży 21,770 stóp wysoka *Aconcagua*, najwyższa góra w Ameryce południowej; obok niej przechodzi wśród gór wąwóz Cumbra, wysokości 12,000 stóp. Zachodnia nadbrzeżna nizina ma 12 do 14 mil szerokości; ku wschodowi ciągnie się kraj górzysty, składający się z pasma w części równoległych łańcuchów, opasujących płaskowzgórza Catamarca i Tucuman; od Kordyljerów odłączają się ku wschodowi *Sierra de Salta* i *de Juguy*.

§. 333. 3) Kordyljery *Peru*, na podstawie mającej 20 mil szerokości, składają się z dwóch, dalej zaś ku północy z trzech łańcuchów równoległych. Co do łańcuchów poprzecznych, któremi one łączą się z sobą, należą góry *Porco* i *Potosi*, 12,500 stóp wysokości, *Cuzko*, największa (2,200 mil □) i *Pasco* 11,000 stóp wysokości, z której bierze początek rzeka Amazonka. Na północ pierwszej leży najwyższa część Kordyljerów: w zachodnim łańcuchu *Pic de Chuquibamba* 19,700 stóp i cztery inne wyższe nad 20,000 stóp (Pomarape, Gualatieri, Parinacota, Sahama); we wschodnim łańcuchu *Illimani*, na zachód jeziora Titicaca, 19,840 stóp, i *Sorata*, 20,000 stóp; pomiędzy nimi ciągnie się wysokie na 13,000 stóp płaskowzgórze, z niezliczonymi wyspami na jeziorze Titicaca: bogate niziny, na których zajmują się uprawą roli i chowem bydła. Na północ ztąd leży Cerro, to jest pasmo gór *Vilcanota*, masa gór trzy razy tak wielka, jak Szwajcarya. Na wschód rozgałęziają się łańcuchy z innemi również pokrytymi śniegiem Sierrami, i tworzą kraj górzysty Cochabamba. — Od Cuzko idą oba łańcuchy w zmienionym kierunku bardziej ku zachodowi i łączą się z *Pasco*; na północ ztąd dzielą się na trzy, które się znowu łączą z *Loja*. U wschodniego podnoża całego tego pasma ciągną się bagna i lasy pierwotne.

§. 334. 4) Z powyższemi Kordyljerami łączą się za pomocą *Loja*, znowu w kierunku północnym *Kordyljery Quito*, dwoma równoległymi łańcuchami, opasującymi płaskowzgórze, wysokości 7 do 9,000 stóp, 55 mil długości, a do 4 mil szerokości. W zachodnim leży ku południowi wulkan *Chimborazo*, 20,150 stóp, ku północy *Pichincha* 15,000 stóp; we wschodnim ku południowi wulkan *Cotopaji*, 17,000 stóp, a ku północy *Antisana*, 18,000 stóp.

5) Z punktu połączenia dwóch ostatnich łańcuchów węzłem *los Pastos*, z płaskowzgórzami wysokości przeszło na 10,000 stóp, wychodzą trzy łańcuchy: mniej wysoki (w środku 5,000, niektóre szczyty do

10,000 stóp) zachodni albo łańcuch *Choco*, bogaty w złoto i platynę; środkowy albo łańcuch *Quindiu*: *Pic Tolima* ma wysokości 17,200 stóp; oba łańcuchy stykają się z sobą znowu przy Antioquia i tworzą wtedy kotlinę Popayan. Wschodni, *Kordyljery Suma-Paz* albo *Cundinamarca* 12 do 13,000 stóp wysokości, w kierunku ku wschodowi. Między dwoma ostatnimi leży płaskowzgórze 8,100 stóp wysokości, Bogota. Rzeki Cauca i Magdalena przedzielają te trzy łańcuchy.

§. 335. II. **Górzysty kraj Brezylji**, prawie $\frac{3}{6}$ część Ameryki południowej, jest największym krajem górzystym w tej części świata, składa się z płaskowzgórz mających prawie wszędzie 2,000 stóp wysokości, licznymi, w części równoległymi łańcuchami poprzeryzany, tak, że ledwie $\frac{2}{5}$ część tegoż jest właściwie górzystym krajem. Góry tutejsze nigdzie nie spotykają się z Andami. Na pobrzeżu leżą:

1) *Serra do Mar*, pod 29° szerokości połud., powoli podnoszące się w kierunku zachodnim ku Rio Janeiro; pod tém samym miastem nosi nazwisko góry *Orgelgebirge*. Ma około 1,000 stóp wysokości.

Na zachód Rio Janeiro, gdzie rzeka Parana bierze początek, podnosi się najwięcej drugi łańcuch gór w *Serra da Mantiqueira*, gdzie *Pic d'Orgue* ma 7,300 stóp wysokości, a *Morro di Papagaio* 7,000 stóp. Więcej ku północy, w łańcuchu *Villa Rica*, *Itacolumi* (to jest olbrzym) ma 7,500 stóp, a dalej zniżając się *Itambe* ma tylko 5,250 stóp.

2) Za niemi wznosi się drugie wyższe piętro, *Serra dos Espinhaço*.

3) Przez *Cordillera geral*, między San Francisco i Tocantins, łączą się z wężykowatą linią wyniosłości, które dzielą przyprływy rzeki Amazonek od przyprływów rzeki La Plata, zwane *Serra dos Vertentes*, niższe, 2,400 stóp wysokości boki gór.

§. 336. Ku zachodowi następują potem jeszcze niższe rozgałęzienia i aż do Kordyljerów nieprzejrane płaszczyzny, Pampas i Llanos (Ljanos) zwane, aż do *Matto Grosso*, na granicach Boliwii. Więcej ku północy leżą między źródłami Tapajos i Paraguay *Campos parecis*, piaszczysta pustynia, na stokach przedłużenia *Cordyllera geral* tworząca wyniosłości, któremi kraina górzysta kończy się ku zachodowi. — Te rozległe płaszczyzny nie mają drzew, tylko niekiedy pokryte są trawą wysokości 10 stóp i bogate w stada koni i bydła. Tu są **Llanos** albo **Selvas rzeki Amazonek**, $\frac{7}{9}$ Europy; $\frac{3}{7}$ ich porośnięte są lasem; który 6 razy tak obszerny jest jak Francya, i ciągnie się na szerokości od 75 do 175 mil, 400 mil nad rzeką Amazonek. Wysokie przerwy między rzekami, tworzą z mniej bujną roślinnością, a mianowicie lasem niepokryte *Campos*. Ku wschodowi Andów od Loja, najwyższa wspaniałość płaszczyzny nad morzem wynosi tylko 1,150 stóp. Te słabo ku wschodowi zwracające się równiny, są więc w części Llanos, w części nieprzebyte, tylko nad rzekami dostępne, lasy pierwotne, na brzegach rzek przez pół roku wzdłuż i wszcz woda zalane. Tu się znajduje najwspanialsza roślinność w świecie, a w tych lasach, do których nie dostaje się żaden przewiew, panuje duszące wilgotne powietrze. Na północ stykają **Llanos Orinoco**, prawie $\frac{1}{11}$ Europy; na południe pa-

smo wyżyn dzieli je od **Pampas rzeki La Plata** i **płaszczyn Pa-tagonii**, prawie $\frac{4}{9}$ Europy. Te płaszczyny, w ogóle prawie $\frac{12}{5}$ tak obszerne jak Europa, zapelniają przestrzeń pomiędzy krajami górzystymi i Kordyljerami.

§. 337. **III. Kraj górzysty Gujany.** Rzeką Orinoco oblane leżą cztery równoległe łańcuchy, poprzedzielane długimi dolinami i ku zachodowi podnoszące się coraz wyżej, aż do *Sierra Parime*, wysokiej na 5,000 stóp. Najwyższe ich części są podobne do muru masy piaszkowca; niezliczone wodospady, jeden wysokości 1,500 stóp, z nich spadają. *Mavaraca*, na północ Cassiquiare, 9,800 stóp, jest najwyższym szczytem: blisko niego *Duida* przy Esmeralda 8,300 stóp. Wązka nizina dzieli kraj górzysty od morza. Ostatni oblewa Orinoco, wychodząca z Parime i przerywa łańcuchy gór wodospadami i raudalami. Te raudale składają się z niezliczonego mnóstwa małych kaskad, które piętrzą się jedne nad drugimi; skały i wyspy zwięzają na 8,000 stóp szerokie łozysko rzeki, niekiedy aż do 20 stóp. Na zachód leżą obszerne, okiem nie przejrzone, zielone płaszczyny, zwane Llanos.

IV. Górne nadbrzeże Wenezueli. Łączy się ze wschodnimi Kordyljerami Nowej Grenady za pomocą płaskowzgórza i tworzy dwa równoległe łańcuchy gór, ściskające między sobą wązką dolinę. — Spuszcza się bardzo stromo ku północy, przeciwnie zaś łagodniej ku południowi. Dwugłowa *Silla de Caracas* (to jest siodło) ma 8,100 stóp wysokości, zaś *Pic de Naimata* 8,620 stóp.

V. Sierra nevada de Santa Marta, mała, wszędzie stroma, poszarpana, do 17,000 stóp wysokości góra, blisko Kandylijerów najwyższa, między ujściem rzeki Magdaleny a odnogą Maracaibo.

§. 338. **Klimat.** Z krajów zwrotnikowych prawie $\frac{1}{2}$ przypada na Amerykę południową; przeszło 400 mil równika przechodzi przez tę część. Strefa wiecznych śniegów nie dosięga tej części ziemi, ale się zaczyna dopiero na sąsiednich wyspach, na północ ziemi ognistej. — Na północ równika, od grudnia do lutego niebo jest pogodne (u Indian: pora słoneczna), wiatr wschodni wieje regularnie, powietrze jest suche, wiele drzew bez liści. Przy końcu lutego niebo staje się jaśniej błękitnym, pokazują się liście, wiatr słabiej, w nocy bywa mgła. Na południow-wschód pokazują się nareszcie grube obłoki, a przy końcu marca zaczynają się od południa silne burze. Z końcem kwietnia bierze początek pora deszczów (pora chmur) i niebo staje się szarém. — Po południu zdarzają się burze, później zaś i przed południem. — Zachodnie pobraże ma swoją porę deszczów od listopada do marca, brazylijskie zaś od marca do września. — Tutaj, podobnie jak w Afryce, w bliskości równika znajdują się kraje, gdzie naprzemian po sobie idą dwie pory deszczów i dwie pory suche.

§. 339. Góry Andy, Andes, przy swojej wielkiej wysokości, mają bardzo rozmaite temperaturę: u ich podnóża panuje klimat zwrotnikowy, na szczytach biegunowy. W ogólności jednak klimat jest chłodniejszy niż w Afryce pod tą samą szerokością, z powodu zapewne

mniej szej szerokości stałego ładu, wielkich stojących i biegnących wód, ogromnych lasów it. p., masy powietrza nie są tak silnie rozpalone. Do tego przydać należy wielką powierzchnię morza w północno-wschodniej stronie, z kąd wiatr passad wieje, gdy tymczasem upały afrykańskie bliskością ładu na północy powiększają się. Te wszystkie okoliczności pomnażają zarazem wilgotność powietrza i działają na roślinność nadzwyczaj olbrzymią, zwłaszcza zwrotniki tak szczególnie wilgotno-gorące. Ameryka południowa ma także jeden z najgorętszych punktów wewnątrz. Jej brzeg północny miewa 26 do 28° średniego ciepła, gdy kraniec południowy, w przecięciu tylko 4°. Wielka masa wód otaczających działa także na większą jednostajność ciepła w ciągu roku; Quito we wszystkich miesiącach ma ledwie 15° C. średniej temperatury, ujście zaś Marańon 26 do 27°. — Na brzegach zachodnich od Guayaquil do Atacama (przeszło 300 mil), ciągnie się bardzo suchy, stepowy pas, gdzie nie bywają ani deszcze ani burze. Przeciwnie niziny Marańonu tylko przez 2 miesiące w roku doświadczają pochy. Brzegi Patagonii zawsze są wilgotne i mgliste, zimą i latem, a kraniec południowy ma niegościuny klimat. W Ziemi Ognistej śnieg nawet latem leży w dolinach; co większa, pada niekiedy latem, chociaż zima stosunkowo jest bardzo łagodna. W ogólności kraina ta dla swoich zawsze gwałtownych wiatrów i strasznych burz, jest postrachem żeglarzy. Tu rosną tylko paprocie, mchy i brzozy.

§. 340. **Rośliny.** W strefach zwrotnikowych na wysokości morza rosną tylko rośliny, dla których potrzebny jest wysoki stopień ciepła. Lasy składają się z bardzo olbrzymich drzew najrozmaitszych rodzajów i przecinane są i ściskane lianami i roślinami czepiającymi się; pasożytne rośliny (epidendry, orchidee, wanilia) w niezliczonych gatunkach wiją się koło pni i gałęzi; pereskije i mnogie gatunki kaktusów rosnące, wysuszone służą za paliwo. Oprócz tego zasługują na wzmiankę: okrągłe melo-kaktusy, pełne soku, którym zwierzęta gaszą pragnienie; agawy, wszędzie rosną na skałach Brezylji; araukarye, iglaste drzewo Ameryki południowej, którego ziarna dostarczają obfitego pożywienia; drzewiaste paprocie między nisko-piennymi drzewami; trawy na pampas przeplatane drzewiastym ostem, krzaki bambusu, przeszło 30 stóp wysokości; liczne gatunki palm, które dostarczają mąki, wina, oliwy, wosku i cukru i dla których Ameryka południowa jest najwłaściwszym krajem; z pomiędzy nich palma królewska na wyspie Kubie jest najmajesteczniejszą. Palma woskowa dochodząca wysokości 180 stóp i inne tak nazwane zimne palmy rosną na wysokościach 6 do 9,000 stóp, przy średniej temperaturze 11° R. Palmy Maurycyusza są dla mieszkańców bardzo użyteczne; podobnie dające mléko drzewo krowie, kartofle w ich ojczyźnie Chili; *maniok*, którego korzenie dostarczają mąki, będącej w Brezylji główném pożywieniem; *drzewa machoniowe* (mahagony) i *fernambukowe* w Brezylji, która w ogólności bogatą jest w najpiękniejsze drzew gatunki; *drzewo kauczukowe*; ipeka-kuanha; *drzewo China*, właściwiej Kinkina, w Peru; tytuń nad Orinoko;

herbata paragwajska, której liście dostarczają ulubionego napoju w większej części Ameryki połudn. Najważniejsza jest uprawa *bawełny*; *pi-sang* i *banany* różnych gatunków, których owoce i liście służą na pożywienie, krycie dachów i na sto innych celów; dalej trzcina cukrowa, kawa, wanilia, drzewo kaweowe, ananasy. Najpiękniejsza uprawa roli znajduje się na 6 do 9,000 stóp wysokości; przynajmniej tak wysoko pod Quito, w Peru dochodzi nawet do 13,000 stóp. Urodzajność ziemi jest nadzwyczajnie wielka: groch przynosi 80 ziarn, ryż 120.

§. 341. **Zwierzęta.** Prawie $\frac{1}{4}$ część wszystkich ssących zwierząt właściwą jest Ameryce południowej: niezliczone gatunki małych małp, mrówkojad, leniwiec (*megatherium*, wielkości słonia, tylko szczątki znajdują się w ziemi), *armadyl* albo *pancernik*, użyteczna *lama*, która daje się oswoić, *wigonia* na najwyższych Kordyljerach; wielka liczba najrzadszych nietoperzy, które w części krew wysysają; świnka morska w Pampas, podobne do zająca *aguti* i *vizcachá*; tapir i wieprz; zdziczałe *konie* i *bydło* w ogromnych stadach na Llanos. Do zwierząt drapieżnych należą: *jaguary*, *kuguary* i *tygrys czarny*. Niezliczone gatunki ptaków cudownymi głosami ożywiają lasy; ary, kondory, kolibry, pieprzoady; południowo-amerykańskie strusie przebiegają Campos i t. d. Nadzwyczajna liczba węzów, częścią olbrzymiej wielkości, żaby i ropuchy, do krokodyla podobne kaimany czyli alligatory, jadalne do 5 stóp długie *jaszczurki*, teju zwane; trzęsawce czyli gymnoty albo ryby elektryczne. Wspaniałe motyle i latarniki napełniają lasy; moskity, kleszcze, pchły ziemne i inne kłuszące owady, w ogromnej ilości udreńczają ludzi. W ogólności, zwrotnikowa Ameryka południowa najbogatszą jest w owady.

§. 342. **Mieszkańcy** są pierwotni, albo biali, albo murzyni, albo mieszańcy z tych trzech rodzajów: mulaci i mestysy, oraz Cholos, z matki Indyanki, Zambos, z murzyna i Indyanki i t. d. Od białych pochodzący krajowcy nazywają się *Kreolami*. Pierwotni mieszkańcy, po większej części jasno-cynamonowo-brunatnego koloru, także biali, w innych okolicach prawie czarni, z długimi, czarnymi, twardymi włosami, członki mają grube, szyję krótką, oczy małe, nos płaski, gębę wielką, wargi grube; dzielą się na 300 pokoleń i języków. W górach Andach mieszkają ciemno-oliwkowo-brunatni *Peruanie*, czyli Peruwianie, niegdyś pod swymi królami, inkasami, bardzo ucywilizowany naród, który przez Hiszpanów zupełnie zgnębiony i podbity został. Mieszkają oni w Peru, Boliwii i w części Argentyny. Dziś liczą ich, włącznie z mieszańcami, ledwie 2 miliony. Wymienić należy: *Quichua*, niegdyś pod panowaniem inkasów zostający (dzisiaj 930,000), są nadzwyczaj łagodni, pokorni, spokojni, cierpliwi, oszczędni, pracowici; wszyscy są chrześcijanie. *Aymara*, 370,000, na płaskowzgórzach koło jeziora Titicaca, zdaje się że w czasach przed-inkasowych, nim Quichua od północo-zachodu tu przywędrowali, byli bardzo liczni; płaskowzgórza koło jeziora Titicaca i dzisiaj oni zaludniają jak niegdyś. Na gorąco-wilgotnym wschodnim stoku Kordyljerów, zwanych Inkas

Antis, mieszkają prawie białe, wolne pokolenia, odróśl antisańska, w liczbie 14,500. *Araukanie* zamieszkują Andy od 30° szerok. półn. aż do Ziemi Ognistój, 34,000; należące do nich pokolenia, jako to: *Aucas*, *Pehuenches* i t. d. noszą niezliczone imiona. Najbardziej ku południowi wyrodzone plemię 4,000 *Pescherów*, znajduje się na najwyższym stopniu kultury; żyją oni na archipelagu Ziemi Ognistój i wśród śnieżnych zawieruch chodzą prawie nadzy. — Pokolenie *Pampa* zamieszkuje płaszczyzny południowe aż pod Paraguay, zajmuje przeto z pomiędzy wszystkich pokoleń największą przestrzeń. W rozmaitych okolicach mają większą lub mniejszą cywilizację. Oprócz wielu innych należą do *Pampasów* mianowicie *Patagoni* czyli *Tchuelchy*; uważano ich niegdyś za olbrzymów, lecz nie wyższego są wzrostu jak 5 stóp 11 cali. Dobrodusznymi *Chiquitos*, zaledwie 15,000, na nierównej przestrzeni rozdzieleni, noszą niezliczone nazwiska. *Mojos*, 27,000, z których $\frac{8}{9}$ chrześcian, mieszkają w całej południowej stronie prowincyi *Mojos*. — *Karabowie*, jeden z najliczniejszych ludów Ameryki, są najwyższego wzrostu i najsilniejsi z pomiędzy znanych Indyan; przeważają oni między *Orinoco* i dolną rzeką *Amazonek*; niegdyś zapelniali oni całą północną część Ameryki południowej i *Antylle*; dzisiaj jeszcze znaleźć ich można aż do odnogi *Darien* przeszło 200 pokoleń i tyleż prawie języków, i 116 nad odnogą *Darien*, *Panama*, jeziorem *Maraicaibo*, na *Kordyljerach* *Nowej Grenady* i *Quito*; do nich należą także *Arawakanie* w *Gujanii*, *Guaranny* na delcie *Orinoco*, *Otemaki* i *Majpury* nad górną *Orinoco* i t. d. Wszyscy mają cerę żółtą, twarz płaską, nos szeroko spłaszczony, ukośne oczy i brodę rzadką. Z nimi blisko spowinowaceni albo podobni są dumni *Guarani*. Język wschodni albo *Tupi* panuje na całym pobrzeżu *Brezylji*, w południowej części, oraz w środku i wielu innych okolicach, gdyż ten lud już przed wielu wiekami odbywał wędrówki w poprzek przez całą tę część świata: język ich przeto w wielkiej części Ameryki południowej jest językiem handlowym i naprzykład, w samym *Paraguaju* u białych większe ma znaczenie niżeli europejskie języki. Różnią się zupełnie od *Tupisów*, ale niskiego pojęcia *Botocudy* albo *Aymcre*, między 18 a 20° szer. półn. na pobrzeżu *Brezylji*, nadzwyczajnie podobni do *Chińczyków*, a nazwisko swe wzięli od gwoździ drewnianych, któremi podobnie jak mieszkańcy wysp *Radack*, przetykają wargi i uszy. Na południe od nich mieszkają *Puris*. — *Pampas* zamieszkują tak nazwani *Gauchos* (*Gauczosi*), potomkowie *Hiszpanów*; pasą oni trzody i żyją prawie tylko na koniach. *Murzyni* nie są liczni, a niewolnictwo w nowych rzeczach-pospolitych zniesione. Zamiast murzynów sprowadzają teraz *Kulisów* z *Indyów Wschodnich*, którzy tu wynajmują się jako robotnicy. — Pomędzy 21 $\frac{1}{3}$ milionów mieszkańców, jest 1 milion wolnych Indyan, którzy zostają pod naczelnym zwierzchnictwem tak nazwanych *każyków*.

P a ń s t w a.

§. 343. Dawniejsza *Kolumbia*, na której brzegach Krzysztof Kolumb roku 1498 w trzeciej swojej podróży wylądował, oderwała się r. 1811 od Hiszpanii i dzisiaj dzieli się jak następuje:

Rzeczypospolite **Nowej Grenady**, prawie dwa razy tak obszerne jak Niemcy, liczą mieszkańców tyle co Londyn. Jest to związek ośmiu Rzeczypospolitych, które są: Cundinamarca, Cauca, Magdalena, Boliwia, Santander, Boyaca, Antioquia, Panama albo Istmo. Bogate są w złoto, platynę i drogie kamienie; złoto przynosi rocznie około $4\frac{1}{2}$ milionów talarów. Posiadają też w wielkiej ilości sól kamienną. $\frac{1}{5}$ białych. $\frac{1}{4}$ Indyan, przeszło $\frac{1}{2}$ miliona mieszkańców, 85,000 murzynów.

Santa Fe de Bogota, 50 t. m., u zachodniego podnoża wschodnich Kordyljerów, na płaskowzgórzu 8,000 stóp wysokości, w pięknym położeniu, często niszczone trzęsieniem ziemi. Ma uniwersytet i 27 kościołów. W pobliżu wodospad Tequendama. — O 11 mil odległości *Hondo*, 10 t. m., nad rzeką Magdalena, port Bogoty, ze znacznym handlem. — *Santa Fe de Antioquia*, 20 t. m., nad rzeką Cauca, w okolicy bogatej w złoto. — *Popayan*, 26 t. m., wspaniale zabudowane, zdrowe miasto, w okolicy źródła rzeki Cauca, u podnoża dwóch wulkanów. — *Kartagena*, 28 t. m., wolny port nad morzem, na zachód rzeki Cauca, jedno z najpiękniejszych miast Ameryki południowej, mocno obwarowane, z wybornym portem, ale bardzo niezdrowe. Mały kanał prowadzi do rzeki Magdalena. — W pobliżu *Turbaco*, z błotnistym wulkanem. — Ważniejszy port wywozowy jest *Sabanilla*, z kąd się wywozi bardzo wiele tytoniu. — *Panama*, 10 t. m., nad odnogą Panama i Chagres; 700 tonnów czyli beczek muszli perłowych wychodzi ztąd w ciągu roku do Anglii. Z Panama do nowo założonego miasta *Aspinwall* prowadząca kolej żelazna, $12\frac{1}{4}$ mil g. długości, która tylko jeden stok 258 stóp wysokości przechodzić musi i przez wspaniały las pierwotny przechodzi, otworzoną została dnia 17 lutego 1855 roku. Od tego czasu podróźni wymijają drogę około przylądka Hoorn.

§. 344. Rzeczpospolita **Venezuela**, mniejsza od poprzedzającej, i połowę tylko co ona ma ludności. Najlepszy tytuń tu się zbiera, równie jak kakao i bawelna. $\frac{1}{5}$ część mieszkańców są wolni Indyanie. Kraj ten obejmuje trzy oddzielne od siebie pasy, które rozciągają się od zachodu ku wschodowi: wzdłuż brzegów i gór uprawny pas ziemi ($\frac{1}{4}$); następnie sawanny albo pastwiska dla bydła ($\frac{1}{4}$); nakoniec lasy, z tamtej strony rzeki Orinoco ($\frac{1}{2}$), prowincya zwana Gujana, tak obszerna jak Niemcy i nadzwyczajnie urodzajna, ale całkiem prawie niezamieszka. $\frac{1}{4}$ białych, przeszło $\frac{1}{2}$ mieszkańców, $\frac{1}{7}$ podległych Indyan, $\frac{1}{14}$ wolnych Indyan, 50,000 murzynów.

Caracas, 36 t. m., wśród najludniejszej okolicy, na pięknej, drzewami kawowemi i owocowemi zarostej dolinie. W roku 1812 przez wielkie trzęsienie ziemi zostało zniszczone. Port nazywa się *la Guayra*, 15 t. m.; kakao, tytuń, indygo, china, drzewo farbierskie i kawa, są przed-

miotami handlu wywozowego. — Ku zachodowi leży ważny port *Puerto Cabello* (wymawia się Kawelljo), to jest port włosiany, 8 t. m. — *Maracaibo*, 25 t. m., przy ujściu jeziora, prowadzi handel szczególniej kakao. — *Cumana*, 22 t. m., na wschód Caracaz, nad morzem, na suchych piaskach; najdawniejsza osada hiszpańska na pobrzeżu. — Ku północy ztąd należąca do Wenezueli wyspa *Margarita*, 20 mil □, z wolnym portem. — *Valencia* albo *Tacarigua*, 16 t. m., nad jeziorem tegoż nazwiska, w najpowabniejszej, najżyźniejszej okolicy. — *Ciudad Bolívar*, dawniej *Angostura*, 3 t. m., nad rzeką Orinoco, jest głównym portem handlowym, zwłaszcza od czasu zaprowadzenia żeglugi parowej na Orinoco i Apure. — *Varinas*, 12 t. m., u wschodniego podnoża Kordyljerów i nad rzeką Apure, z obszernymi plantacyami tytoniu. — Z pomiędzy stanowisk misyjnych jest najznajomszym *Esmeralda*, na 1,000 stóp wysokości, niedaleko źródeł rzeki Orinoko.

§. 345. Rzeczpospolita **Ecuador** tak nazwana od równika (equateur), większa jest od Niemiec. Kraj ten obfituje w wielkie lasy chiny, zwłaszcza pod Loja, tudzież nie mało dostarcza kakao i wanilii. Ku wschodowi leży prowincya *Maynas*, niegdyś za misyji jezuitickich bogata w kwitnące miasta i osady owocowe, dzisiaj zdziczała. $\frac{1}{2}$ Indyanów. $\frac{1}{7}$ białych, $\frac{1}{3}$ mieszzańców.

Quito, 70 t. m. (najcywilizowańsi w Ameryce południowej), pięknie zabudowane miasto, z uniwersytetem, prawie 9,000 stóp wysokości nad powierzchnią morza, na płaskowzgórzu, z wieczną wiosną, opasane 11tu olbrzymimi śnieżystymi szczytami, u podnoża Pichincha. Leży prawie pod równikiem. W mieście znajduje się wspaniałe kościół jezuitów i wielki klasztor franciszkanów, może największy w świecie. Na około liczy się 29 wielkich folwarków, z bujnemi plantacyami indygo, bawełny, trzciny cukrowej, cytryn, pisang i t. d., z bogatemi trzodami bydła i łanami zboża. — *Guayaquil*, 24 t. m., blisko zatoki tegoż nazwiska, najważniejszy port handlowy, wywozi wielką ilość kakao (przeszło 13 milionów funtów). — *Cuenca*, 30 t. m., piękne miasto na 9,000 stóp wysokości, ku południo-wschodowi od poprzedzającego, z uniwersytetem. — Tu należą wyspy Gallopagos.

§. 346. Rzeczpospolita **Peru**. Balbao (1513 r.) i Pizarro z Almagrem (1526 r.) najprzód wkroczyli do tego kraju. W r. 1821 oderwał się on od Hiszpanii. Peru większe jest dwa razy od Niemiec, ma zaś tyle mieszkańców, ile Londyn; główną ich masę stanowią Indianie chrześciance ($\frac{3}{5}$), leniwy, nie cywilizowany, zabobonny lud; $\frac{1}{4}$ mieszzańców, $\frac{1}{4}$ białych. 40,000 murzynów (nie niewolników). Połowa mieszkańców mówi językiem Quichua. — Nad morzem ziemia jest sucha i naga, ale w wąwozach rosną banany, pomarańcze i cytryny. Kraj górzysty, prawie $\frac{2}{5}$ całości tworzy Alpy, $2\frac{1}{2}$ razy większe jak systemat alpejski w Europie. Przestrzeń między dwoma łańcuchami gór śnieżystych zapełniona jest pasmem suchych wzgórz i płaskowzgórz (Paramos), na których Indianie mieszkają ze swojemi trzodami lam i alpacos. Od podnoża wschodniego ciągną się płaszczyny

nad rzeką Amazonkę, z olbrzymią roślinnością, które tylko nieliczni Indyjanie przechodzą i prawie całkiem są nieznanne. Wyjawszy miast, cały kraj pozbawiony jest dróg, pusty i dziki; nad rzekami stoją tylko kupy chałup albo stacye pocztowe. — Szczególniej bogatym jest Peru w srebro i złoto; w przecięciu dostarcza rocznie około 10 milionów talarów, z których $6\frac{2}{3}$ milionów srebra; ma także platynę, miedź, żelazo, ołów, żywe srebro, siarkę i drogie kamienie; nadto, chinę, kilka gatunków balsamów (peruwiański, copaiva i tolu), saletrę, bawełnę i wełnę. W nowszych czasach szczególnego nabraly znaczenia odchody ptasie albo guano, które jest najlepszym ze znanych nawozem, a także znajdują się nagromadzone na licznych wyspach oceanu Wielkiego, ale w największej ilości z wysp *Chincha*, leżących u pobrzeża Peru, idzie do handlu (r. 1855 wywieziono za 20 milionów talarów, 266,700 beczek czyli tonnów). W roku 1858 przeszło 340 okrętów naładowano guanem. Według oszacowania znajduje się tam jeszcze około 9 milionów beczek czyli tonnów.

Lima, 70 t. m. ($\frac{2}{5}$ białych), założona przez Pizarra r. 1534, bogate miasto handlowe, 3 mile od brzegów, na pięknej, 600 stóp wysokości płaszczynie. W środku miasta leży jeden z najpiękniejszych placów w Ameryce; na ulicach głównych znajdują się tak świetne wystawy sklepowe, jak w Paryżu; są tu kościoły, nadzwyczaj bogato przystrojone, tudzież wspaniałe klasztory (37). Do Limy należy port *Callao*, 20 t. m. — *Cuzco*, to jest pępek, 48 t. m., pierwotna stolica indyjska, założona w XI wieku, prawie na północ jeziora Titicaca położona, ze zwaliskami zamku inkasów, piramidami, posągami i t. d. Niegdyś świątynia słonia, dzisiaj kościół, dochowała się w całości. Wysoka, na 20 stóp szeroka, stara droga inkasów, która przez 250 mil od Quito do Cajamarca prowadzi, i tym sposobem dwa główne miasta dawnego państwa inkasów łączy, równie jak druga idąca ku morzu, z kamienia są zbudowane; tu i ówdzie wznoszą się pojedyncze domy, od ludu Inka-pilca zwane. Mosty kamienne, drewniane i sznurowe zarzucone są na wąwozach. Te budowle zasługują być umieszczonemi obok największych starego świata. — Na północ-zachód *Huamanga*, 39 t. m., z uniwersytetem, ma prześliczne okolice. — *Cerro de Pasco*, 18 t. m., między jeziorami i bagnami, na 13,700 stóp wysokości położone. Ciasne, brudne miasto, nad bardzo bogatemi kopalniami srebra, które mają parę tysięcy otworów i w ciągu roku $2\frac{1}{2}$, niekiedy do 11 milionów talarów srebra dostarczają. — *Huanca Velica*, 13 t. m., na wschód Limy; są tu ważne kopalnie żywego srebra. Ten, do łatwego dobywania srebra, mianowicie przez amalgamację, niezbędnie potrzebny kruszec, musiał dawniej być sprowadzany z Hiszpanii. — *Arequipa*, 30 t. m., na zachód jeziora Titicaca, nad rzeką Chilei u podnoża wygasłego wulkanu, na 7,300 stóp wysokości. Aż do morza ciągnie się pustynia szeroka na mil 20. — *Trujillo*, 13 t. m., nad morzem na północ Limy, założone przez Pizarro. — *Arica*, 4 t. m., małe portowe miasto, na krańcu wielkiego wrębu nadbrzeżnego Ameryki południowej.

§. 347. Rzeczpospolita **Boliwia**, tak nazwana na cześć Bolivara, oswoobodziciela z pod hiszpańskiego jarzma, dawniej *Górne Peru*, od r. 1825 niepodlega Hiszpanii. Dwa razy tak obszerna jak Niemcy, ale liczy zaledwie $\frac{1}{20}$ część ich mieszkańców; $\frac{3}{5}$ Indyan żyją w tym kraju niepodległe. Boliwia jest najwyższym krajem w Ameryce południowej, a może w całym świecie zamieszkanym. Najwznioślejsze pomieszkania leżą tu na 14,500 stóp wysokości. Jest ojczyzną chinów, właściwie kinkinów, i wydaje też same płody co Peru. Graniczy krótkim pasem z morzem, mianowicie z *Atacama*, 2—3,000 stóp wysokości nad powierzchnią morza, opasane piaszczystą pustynią 10 mil szerokości. — Srebra, które tylko w kształcie talarów jest wywozowe, corocznie otrzymują wiele milionów; także dobywają cynę.

Chuquisaca (wym. Czukisaka), dawniej *La Plata*, 19 t. m., jest stolicą, 9,300 stóp wysokości, śród uprawnych pól; dobywa w pobliżu wiele złota i srebra, równie jak bardziej ku zachodowi leżące *Potosi*, niegdyś stolica, w bardzo ostrym klimacie. 10 t. m.; dawniej 160 t. m. Jój bogactwa srebra bardzo się zmniejszyły; dostarczyły one wszelako ogółem 1,378 piastrow. — Ku północy *Cochabamba*, 30 t. m., wydaje dużo zboża. — *La Paz*, nad jeziorem *Titicaca*, 42, t. m., na 12,000 stóp wysokości. — *Cobija* albo *Puerto la Mar*, 1,500 mieszk., jedyne miasto portowe, wolny port.

§. 343. Rzeczpospolita **Chili** albo **Chile** (wym. Czyli). Towarzysz Pizarra, Almagro, pierwszy pomknął się aż tutaj r. 1535; od roku 1818 niezależna od Hiszpanii. Mniejsza o połowę od Pruss, ma $\frac{1}{11}$ część ich ludności. Głównie wydaje zboże, złoto, rocznie $4\frac{1}{2}$ milionów talarów, srebro i wielką obfitość miedzi (za 9 milionów talarów). W północnej jój części jest prawie pustynia. w południowej śliczne ogrody, ale ustawiczne tu bywają trzęsienia ziemi. — $\frac{1}{8}$ białych, $\frac{3}{5}$ Indyan.

San Jago de Chile, 80 t. m., stolica, oaza śród suchej pustyni, 2,000 stóp wysokości. Pomiedzy budowlami znajdują się ogrody z piękną roślinnością. Kaktusy są tu właściwemi alpejskimi roślinami. — Ku zachodowi nad morzem port *Valparaiso*, 40 t. m., najważniejsze miasto portowe na zachodniem pobrzeżu Ameryki południowej, dokąd kolej żelazna ze stolicy prowadzi, w okolicy ubogiej w drzewo i wodę, otoczone górami wysokimi, stromymi i czerwonymi, 2,000 stóp wysokości. — Na północnym krańcu *Copiapo*. z kopalniami srebra. Droga żelazna prowadzi do morza. — Ku południowi *Coquimbo*, 8 t. m., nad morzem, ze znacznymi kopalniami miedzi. — Na południowym krańcu *Concepcion*, 1,300 mieszk., było niegdyś ludniejsze, ale niedawno zniszczyło je trzęsienie ziemi. — Jeszcze bardziej ku południowi, na odosobnionym pasie, *Valdivia*, 2 t. m., najpiękniejszy port na Wielkim oceanie. — Do Chili należy także *Archipelag Chili* (244 mil \square wielka wyspa *Chiloë*, górzysta i dobrze opatrzona w wodę), tudzież inne wyspy, jak na zachód wyspy *Juan Fernandez*, jakoby miejsce pobytu Ro-

binsona. Ostatnie mają góry bazaltowe, wysokości 3,000 stóp, powabne doliny i piękne lasy. Pewien Amerykanin wydzierzawił je i urządził tu zakład połowu wielorybów i osadził 50 rodzin z wysp Sandwich.

Z Chilli zostaje w związku **Chili południowe**, czyli **kraj wolnych Araukanów**, jedyny niepodbity lud Indyjski, który ma pewien rodzaj konstytucyi politycznej, ale bliski jest nieodzownego wygaśnięcia.

§. 349. Rzeczpospolita **Argentyńska** albo **Zjednoczone Stany nad rzeką La Plata**. Oderwały się od Hiszpanii roku 1803. Składa się ta Rzeczpospolita z 13 Stanów (Entre Rios, Corrientes, Santa Fe, Juguy, Salta, Tucuman, San Jago del Estero, Catamarca, Rioja, Cordova, San Juan de la Frontera, Mendoza, San Juan della Punta), nieco większa jak Boliwija, tak wielka jak $\frac{1}{7}$ Europy, z połową mieszkańców ilu Londyn liczy. Kraj ten jest jednostajną, nieprzerwaną płaszczyną, okrytą łąkami i pastwiskami i wydaje się jako morze zieloności lub kobierzec kwiatów; chociaż płaszczyna prawie pozbawiona drzew, wszelako jest urodzajną. Charakterystyczne tu są liczne jeziora słone, na których latem osiadają warstwy grubości na jedną stopę biało-śnieżnej soli wybornego gatunku, w części zaś soli glauberskiej. Nad Colorado grunt składa się z czerwonej wapiennej gliny (bardzo bogatej w szczątki przedpotopowych zwierząt olbrzymich), pokryty trawą i koniczyną, miejscami zaś żwirem i ciernikiem. Rozległe przestrzenie, seciny mil \square porosłe są ostem wysokości człowieka jadącego na koniu; przez te krzewy trzeba torować sobie drogę; często ginie tutaj bydło, a rozbójnicy znajdują tu kryjówki. Podczas wielkiej posuchy wszelka roślinność, nawet osty wysychają. Wtedy ginie po sto tysięcy zwierząt wielkimi trzodami pasących się na pampasach. Z tego powodu znajdują się ogromne massy koni, zwłaszcza na brzegach rzek.

Niektóre rzeki spływające z Kordyljerów nie dosięgają morza, w skutku natury płaskiego gruntu, ale mają ujście do jezior stepowych lub giną w błotach. — Te równiny La Plata i Patagonii są nadzwyczajnie suche dla tego, że panujący tu wiatr południowo-zachodni, wszelką wilgoć przenosi na drugą stronę gór Andów. Od listopada do kwietnia atoli wieje często pampero od południo-zachodu ze straszną gwałtownością i okropnemi burzami i sprowadza mocne ulewy i zimna.

§. 350. Tu pasą się na łąkach niezliczone na pół dzikie stada koni i bydła; wielu Estancierów czyli właścicieli dóbr posiadają po 100,000 sztuk bydła, a posiadaczów 50,000 sztuk bydła i 3,000 koni nie uważano dawniej za bogatych. Masło i sery w małej ilości są przygotowywane. — Główne przedmioty handlu są: skóry, włosy końskie, jój, mięso, zboże, sól, saletra, skórki, zwłaszcza małych żyjących na pampasach zwierząt gryzących (2 stopy długie, podobnych do bobrów;

Myopotamus Bonariensis), dostarczających rocznie przeszło milion skórek, które wywożą pod nazwiskiem małp. — Mieszkańcy są: $\frac{1}{2}$ Indyan, $\frac{1}{7}$ białych, $\frac{1}{3}$ mieszanćów, 48,000 murzynów. Biali są albo wielcy posiadacze dóbr i stad, albo pasterze i robotnicy.

Na lewym brzegu rzeki Parana leży wspólny wszystkim stanom powiat związkowy. Tu jest główne miasto *Bajada de Parana*, 15 t. m., stolica rządu związkowego. — *Corrientes*, 16 t. m., nad rzeką Parana, naprzeciw ujścia Paragway, w bardzo zdrowém i urodzajném położeniu, gdzie kawa, tytuń, trzcina cukrowa, bawełna i koszenilla przewybornie się udają.

Mendoza, 12 t. m., w przedgórzach Andów, w wysmieniciej opatrzonej wodą okolicy, skład zboża i owoców Rzeczypospolitej Argentyńskiej, słynie winem, figami, brzoskwiniami i oliwkami. Ztąd prowadzi urządzony od starych Peruwijan wielki wawóz *Uspellata* przez góry *Andy*. — *Salta*, 10 t. m., leży w powabnej okolicy górzystej, bogatej w bujną roślinność; wielkie karawany ciągną ztąd do *Buenos-Ayres*. — Płaszczyna *Tucuman*, 8 t. m., podobny do oazy piękny kraj wzgórkowaty, jest ogrodem Rzeczypospolitej. Miasto leży wśród lasu milionów drzew pomarańczowych ze słodkim owocem. — *Cordova*, 14 t. m., porządnie zbudowane miasto, z uniwersytetem, w błotnistej ale urodzajnej kotlinie wśród gór.

§. 351. Rzeczpospolita **Buenos-Aires**, dawniej była jednym ze stanów Związku Argentyńskiego, ale odłączyła się od niego, i od roku 1858 stanowi osobne państwo. Rości prawo niemal do całej Patagonii (podobnie jak Chili) i dla tego w *Buenos-Aires* liczą obszerność Rzeczypospolitej na 16,875 mil \square , to jest trzy razy więcej od królestwa Pruskiego. Kraj ten ma 3 do 4 milionów sztuk bydła. $\frac{1}{4}$ miliona mieszkańców, z wyjątkiem stolicy.

Buenos-Aires (to jest dobre, piękne powietrze), 122 t. m., z których $\frac{1}{5}$ cudzoziemców, po większej części Anglików i Francuzów, nad rzeką *La Plata*, założone przez *Mendozę*, któremu w XVI wieku kolonizacya tego kraju przez Hiszpanję po większej części była powierzona. Prawie całkiem przez ludność konną zamieszkałe. *Buenos-Aires* ma uniwersytet, prowadzi obszerny handel i jest miejscem składowym dla całego środka Ameryki południowej, wyjąwszy *Brazyliję*. Ku *Andom* ciągną wielkie karawany. Powabne domy wiejskie i ogrody opasują miasto od strony lądu. Samo miasto porządnie, w szachownicę zbudowane, ale prawie nie ma żadnych gmachów publicznych, ani warsztatów okrętowych, ani molo czyli tam z kamieni w porcie. Wodę do picia rozwożą po ulicach na sprzedaż. — Roku 1856 przybyło tu 5,790 wychodźców i zawinęło 583 okrętów żaglowych, a 193 z balastem odeszło. Wielka liczba jest przedmiotów handlu przywozowego; wywożą zaś głównie: skóry, łój, pekeflejsz, wełnę. — Podróż do *Salta*, o mil 270, trwa trzy miesiące i odbywa się krajem bez dróg i mostów.

§. 352. Rzeczpospolita **Uruguay** czyli **Banda Oriental**, to jest wschodni okrąg graniczny, od r. 1828 nie należy do *Brazylii*. Prawie

tak obszerny jak Prussy, a ma ludności ledwie połowę co Berlin. Chów bydła i tutaj jest głównem zatrudnieniem mieszkańców, którzy po większej części są właścicielami i pasterzami niezliczonych stad koni i bydła; wszelako ilość tych stad oczywiście się zmniejsza. Cały środek kraju jest pusty, ale nadzwyczaj urodzajny, poprzecinany pasmami gór i pagórków. Około 1,500 Niemców znajduje się w tym kraju.

Montevideo, 45 t. m., miasto handlowe na wzgórzu wysokości 450 stóp. Handel wywozowy składają skóry wołowe, krowie, cielęce, końskie i owcze, pekeflejsz i wełna.

§. 353. Rzeczpospolita **Paraguay**, między Boliwią, Brezylją i Argentyńską rzecząpospolitą. Po raz pierwszy w roku 1534 kolonizowana przez Ayolasa, a powiększona przez jezuitów, którzy tu upowszechnili kulturę, cywilizację i dobry byt. W roku 1811 oderwała się od Hiszpanii i stała się jednym z najbardziej kwitnących państw Ameryki południowej, pod despotycznym rządem doktora Francia, urodzonego w stolicy, który uznany był r. 1817 dyktatorem i umarł r. 1841. Obszerniejsza jest od Uruguaju i ma trzy razy tyle mieszkańców; przeszło połowa Indian. Na mocy traktatu granicznego z r. 1852, należy do niej większa część leżącej na zachód, tylko przez Indian zamieszkaną pustyni *Gran Chaco*, to jest „wielkiej krainy łowów;” składa się w części z Campos, w części z urodzajnych pasm ziemi, które niekiedy wodą są zalewane, gdy rzeki od października do grudnia na 12 stóp wzbierają. Wielkie przestrzenie gruntu są własnością narodową. Doliny są bardzo urodzajne i bogate; w ogólności jest to raj nowego świata i nie brak mu żadnych płodów. Klimat jest ciepły, suchy i zdrowy. Kraj jest głównie rolniczy i mało tylko fabrykuje artykułów; posiada fabryki wyrobów jedwabnych i bawełnianych i magazyny są przepełnione. Głównym produktem jest herbata paragwajska czyli mate. Główny handel prowadzi z Brezylją. Ulegają monopoliom mate czyli yerba i drzewa; nie ulegają monopoliom: tytoń, którego uprawiają piętnaście gatunków, kukurudza, maniok, ryż i t. d.

Assomption, 16 t. m., nad rzeką Paraguay, 52 mil powyżej ujścia jej do Parany. Załatwia cały handel zagraniczny.

§. 354. **Cesarstwo Brezyljskie**, od r. 1822 przestało należeć do Portugalii, największy z krajów Ameryki południowej, odkryty roku 1500 przez Cabrala. Obejmuje $\frac{4}{5}$ Europy, ale mało co więcej jak $\frac{1}{36}$ liczy jej mieszkańców; $\frac{1}{7}$ białych, $\frac{3}{8}$ niewolników murzynów, około $\frac{1}{20}$ Indian (450,000); niepodlegli Indianie w liczbie 150,000, rozdrabniają się na 140 narodków, po większej części zawzięci nieprzyjaciele białych. Najslabiej zaludniona jest część północna, *Matto-Grosso*. W tej prowincyi żyje 66 pokoleń indyjskich, po większej części w stanie zupełnie dzikim. Handel niewolnikami zakazany, ale się jednak utrzymuje. Pomiedzy jenerałami nawet znajdują się murzyni, większa część oficerów składa się z mieszanćów, mulaci zasiada;

w radzie ministrów. Oświata na niskim stopniu; na 200 ludzi jeden tylko chodzi do szkół. — Ledwie $\frac{1}{10}$ część najurodzajniejszej ziemi jest dotąd uprawna; przeszło 100,000 mil \square oczekuje na objęcie w posiadłość i uprawę. — Państwo dzieli się na 20 prowincyi. Z nich *Para* składa $\frac{2}{5}$ całego ogółu, *Matto Grosso* przeszło $\frac{1}{5}$, *Goyaz* $\frac{1}{11}$, *Minas Geraes* $\frac{1}{13}$, a reszta 16 prowincyi $\frac{3}{20}$. We wszelkie płody kraj jest niezmiernie bogaty: dyamenty znajdują się w piasku (1858 r. 10 funtów), z których atoli ledwie $\frac{1}{3}$ szlifują; głównie przychodzą dyamenty z prowincyi *Minas Geraes* (wymaw. *Minasz Szeraisz*). Dawniej dobywano złota rocznie za 11 milionów talarów; dzisiaj zaś w mało znaczącej ilości. Lasy dostarczają wybornych roślin lekarskich, jakimi są: jalapa, ipekakuanha, sarsaparilla, szafran, balsam kopaina, kopal, różne gatunki balsamu, kauczuk, wanilia, pieprz, imbir, drzewo jacaranda, vaqueta, drzewo żółte, fernambuk albo brezylijskie drzewo, dla czerwonego swego koloru tak nazwane (*braça* w języku portugalskim znaczy węgiel żarzący się); plantacye dostarczają cukru, kawy, bawełny, tudzież kakao, indygo, korzeni, tytoniu, rumu; skóry w wielkiej ilości są wywożone.

Rio de Janeiro (Dżaneiro), stolica i rezydencya monarchy, wolny port, leży w bardzo pięknym położeniu, na wąskim klinie, nad wspaniałą zatoką, przy wejściu do której wznosi się góra kształtu głowy cukru, 680 stóp wysokości, a na niej wznosi się skalisty szczyt *Corcovado*, 2,200 stóp wysokości. 296 t. m., z których połowa białych. Ma piękny port, tudzież uniwersytet i jest bardzo ważnym miastem handlowym. Wodociąg sprowadza tu wodę z gór. Na przedmieściu znajduje się wspaniały wodospad *Tejuca*. Prowadzi największy w świecie handel kawą, tak obszerny, jak reszta całej ziemi; wywozi także skóry, ryż, tytoń, rum i t. d. — *Bahia* albo *Ciudad de San Salvador da Bahia de Todos os Santos* (San Salvador nad zatoką Wszystkich Świętych), niegdyś stolica, 190 t. m., z wielkim portem i uniwersytetem, pierwsze miasto nadmorskie Brezylji, mocno obwarowane, z najpiękniejszym kościołem w państwie. Okolice są najludniejsze w całym kraju. Dostarcza największą ilość cukru z Brezylji, oraz tytoń, bawełnę i kawę. — *Pernambuco*, składające się z 4 miasteczek, 70 t. m., prowadzi obszerny handel. — *Para* albo *Santa Maria de Belem* (to jest Betleem), 30 t. m., główne miasto handlowe, przy ujściu *Para* do rzeki *Amazonk*. — *Porto Alegre*, 15 t. m., przy ujściu *Rio Grande* i na lagunach, prowadzi znaczny handel morski. W bliskości znajduje się osada niemiecka, 10,600 mieszkańców. — Na przeciwnej, rajskiej wyspie *Świętej Katarzyny*, w pobliżu brzegów *Desterro*, 8 t. m. — *Ouro Preto* albo *Villa Rica*, 15 t. m., na północo-zachód *Rio*, u podnoża *Itacolumi*, ma przemysłownie złota i dyamentów. — *Diamantino*, dawniej *Tejuco*, 6 t. m., stolica obwodu dyamentów, na stoku jednej *Serra*, otoczone seciną nagich, nieurodzajnych wzgórz; pod miastem wszakże znajdują się liczne plantacye pomarańcz, bananów, araukaryi i t. d. Cierpi niedostatek drzewa. W okolicach na 14 milach \square , 10,000 ludzi zajmują się doby-

waniem złota i dyamentów. — *Cayaba*, 7 t. m., jest głównym miastem prowincyi Matto Grosso i ma powierzchowność miasta europejskiego. — *Villa Bella*, 1 t. m., nad górną Guapore, niegdyś główne miasto w Matto Grosso, jest bardzo niezdrowe.

§. 355. **Gujana**, kraina osad, długi czas słynęła jako ziemia złota, El Dorado. Bardzo urodzajna, ale tylko na побереżu uprawna; na zachód побереża ciągną się lasy pierwotne, potem góry piaskowca, wreszcie rozległe sawanny. Tutaj są bogate w wodę rzeki, poprzecinane skałami podwodnemi i prądami, jak Orinoco. — Największa część ludności składa się z murzynów niewolników. W środku kraju mieszkają zbiegli murzyni, zwani Maron-negrami, którzy oddzielne państewko składają. Plody są także same co w Brezylji i także samą mają obfitość. Oprócz brezyljskiej, należącej do Para, tudzież wenezuelskiej Gujany, jest jeszcze:

A. **Gujana angielska**, część najpółnocniejsza, przeszło $\frac{2}{3}$ Pruss, 128,000 mieszkańców; murzyni (włącznie z mulatami $\frac{3}{4}$ ludności) są wolni; 4,000 białych, 15—20,000 Indyan i Kuli.

Osada *Demerara: Georgetown* (Dzordżtaun) albo *Demerara*, dawniej *Stabroek*, 25 t. m. Brzegi są porośnięte drzewami manglowemi i awiceni-jami, w równych szpalerach; za niemi dają się widzieć plantacje, wraz ze swemi zabudowaniami, tudzież palmy kokosowe i węglowe. Na murawach śród miasta rosną okazałe drzewa pomarańczowe, bujne balsaminy, hibiski, erytkryny, róże, jaśminy, oleandry i t. d., a passiflory i bignonije opasują drzewa. Jest to ważne miasto handlowe. — Osada *Rio de Berbice*. W niej *Nowy Amsterdam*, 3 t. m. Missya dla murzynów. — Osada *Essequibo*.

B. **Gujana hollenderska** albo **Surinam**, środkowy, równie długi pas nadbrzeżny, 2,700 mil □, 53,000 mieszkańców; ich $\frac{3}{4}$ są murzyni niewolnicy. Jest to jedna z najwięcej kwitnących osad.

Paramaribo, nad Surinam, 24 t. m., z których przeszło połowa niewolników, 2-afortyfikacyami warowne, urządzone na sposób hollenderski. Miasto podobne jest do ogrodu, położonego w środku pierwotnego lasu. Niegdyś handel znaczny bardzo podupadł.

C. **Gujana francuzka** albo **Cayenne**, Kajenna, równie długi pas ziemi nadbrzeżny, ale daleko mniej zaludniony. Daleko niższa od wymienionej poprzednio; tylko $1\frac{1}{2}$ mil □ jest zabudowana.

Cayenne, 5 t. m., na wyspie, w niezdrowym, dżdżystym klimacie, miasto handlowe. Francya przewozi tu na wygnanie swoich przestępców.

§. 356. **Patagonija**, najbardziej ku południowi posunięta część Ameryki, której południowy kraniec odkryty został w r. 1520 przez Magalhaena. Trzy razy tak obszernajak Prussy, a liczy $\frac{1}{3}$ mieszkańców Berlina. Zamieszкана tylko przez pokolenia Indyan i nawiedzana przez zajmujących się połowem wielorybów i psów morskich; wyspy przybrzeżne dostarczają guano.

Wyspy Falkland albo *Maluińskie*, z niezliczonemi pingwinami albo tłuściami, ptakami morskimi, *wyspy Ziemi Ognistej*, *wyspy Stanów* i *Nowa południowa Szkocya*, należą do Anglików i w części bogate są guanem czyli pomiotem ptasim, dostarczającym nader silnego nawozu.

Ameryka Północna.

§. 357. Amerykę północną zajmują $\frac{3}{5}$ góry. Na południowym jej krańcu wyniosłości, na przesmyku Panama 6 mil szerokim dochodzą tylko 600 stóp; przedział przy zbiegu rzek Chagres i Rio Grande leży tylko na 64 stóp nad powierzchnią oceanu. Z najwyższego punktu niedaleko stąd, 954 stóp wysokości, widzieć się dają oba morza. Ostatnie mogłyby być połączone kanałem $7\frac{1}{2}$ mil długości, który miałby ku zachodowi 17, ku wschodowi 19 śluz, a którego najwyższy punkt wznosiłby się na 144 stóp nad oceanem. Pasma Kordyljerów jest więc tu przecięte. Ku zachodowi stąd wznoszą się one znowu znacznie i przy odnodze Tehuantepec znowu przerywają się stromo. Do tego miejsca to pasmo nazywa się **Kordyljerami Guatemali**; ma szereg około 40 wulkanów do 15,000 stóp wysokości, ciągnie się tuż przy zachodniem pobrzeżu i tylko niskie gałęzie wypuszcza na półwysep Yucatan. Na wschód stąd leży *plaszczyna Mosquito*.

§. 358. Bardziej ku północy ciągną **Kordyljery Meksyku**, na wschodniem i zachodniem pobrzeżu, które całkiem niskie, chłodne płaskowzgórza 5 do 7,000 stóp wysokości opasują. Jest to wyniosła kraina Nowej Hiszpanii, w południowej części zwana płaskim krajem *Anahuac*; tak jednostajnie płaska kraina, że od Meksyku do Santa-Fe, przeszło 240 mil, powozy bez przeszkody chodzić mogą. Niższe stoki dzielą się na rozmaite płaszczyny. Najwyższe szczyty meksykańskie, wulkany, ciągną się pasmami od zachodu ku wschodowi. Na zachód znajdują się: *Colima*, 9,000 stóp wysokości, *Toluca*, 14,000 stóp, *Coffre de Poroto*, 12,000 stóp, *Iztaccihuatl*, 14,700 stóp, *Popocatepetl*, 16,000 stóp, *Citlaltpetl* albo *Pic de Orizava*, 16,300 stóp wysokości. Granica śniegów leży na 14,000 stóp wysokości.

Wschodni łańcuch płaskowzgórza meksykańskiego, najznamienitszy i najbogatszy w srebro, zwany *Sierra Madre*, i zachodni łączą się z sobą nieco ku południowi od szerokości ujścia Mississipi. Tu leżą na wschód już wspomnianego długiego i pustego płaskowzgórza, szerokie, faliste stoki meksykańskich Andów, które piętrami spuszcza się ku dolnej Rio del Norte i ku brzegom. Przedłużenie łańcucha ku północo-zachodowi tworzy połączone równoległemi łańcuchami góry. Od 32 stopnia zaczyna się szeroka, obszerna stołowa kraina, *Wielkiego jeziora słonego*, rozciągająca się na 200 mil od północy ku południowi, a 150 mil od zachodu ku wschodowi, 6—7,000 stóp wysokości. Na niej wznoszą się liczne stoki gór, które je na różne kotliny przedzielają. Zachodni rząd tworzy *Sierra Nevada*, na zachód której leży długa kalifornijska dolina, która właściwy łańcuch nadbrzeżny od niej oddziela; a dalej ku północy bliższe brzegu *góry Kaskadowe*. Rząd wschodni od Rio del

Norte, aż do widel rzeki Płaskiej ma kierunek od południa ku północy i składa się z licznych, rozmaicie ciągnących się łańcuchów; nosi on ztąd aż do swego zakończenia na północo-zachód ogólne nazwisko *gór Skalistych* czyli *Rocky Mountains*. W nich podnoszą się ku południowi górnej Arkansas *Hiszpańskie cyple*, na północ rzeki 7,100 stóp wysokości *Pic-Pic*, nad południowemi widłami rzeki Płaskiej, około 11,600 stóp wysok. *Longs-Pik*. Od południowego pasa, u źródeł północnej Płaskiej rzeki, ciągną się góry *Wind-River*, z cyplem *Fremonts-Pic*, 18,162 stóp wysokości, 3ma lub 5 łańcuchami równoległemi, w kierunku ku północo-zachodowi.

Z tych okolic idą ku północo-wschodowi *Czarne góry*. Bardziej ku północy wznosi się pojedynczy łańcuch nad źródłami Athabasca, gdzie góra *Hooker* dochodzi przeszło 15,000 stóp aż do źródeł rzeki Mackenzie. Tu, w pobliżu wiecznych śniegów, prowadzi wawóz przez góry Athabasca-Portage, opasany ogromnemi lodowiskami (gleczery), wzdłuż małego jeziora, które spuszcza swe wody po obu stronach gór. Przedłużeniem tych gór z tamtej strony rzeki jest łańcuch *gór Chippeway*. Cały łańcuch, od Longs-Pik ciągnący się ku północo-zachodowi, ma długości 500 mil geogr. Od ujścia Kolumbii idzie równoległe z głównym łańcuchem łańcuch nadbrzeżny, który nawet na mnogie wyspy poszarpane północno-zachodnie pobrzeże zapełnia; a na długiej przestrzeni pomiędzy obiema temi łańcuchami ciągną się liczne inne także równoległe.

§. 359. Między łańcuchem nadbrzeżnym i Górami Skalistemi leży już wspomniane, 8,000 mil □ obejmujące, bogate w leśne i wodą opatrzone góry, ale suche, bezładne i obfite w jeziora solne płasko-wzgórze, zwane *Wielki Bassin*, z wielkiem jeziorem słonem. *Góra Kaszkadowa* podnosi się do pokrytej śniegiem, w wulkany zamożnej góry Alpejskiej; już na południe źródła Missouri, przy źródle Sacramento, jest *góra Shasta*, 17,000 stóp wysokości; śród łańcucha *Pic Jefferson* ma około 15,000 stóp; również wygasły wulkan *Mount Hood*, na południe rzeki Columbia, i dymiąca się jeszcze góra *Mount S. Helen* na północ tejsze rzeki. Tu znajdują się bardzo wspaniałe lasy, rozmaitego gatunku sosny, które dochodzą 200 stóp wysokości, a przy ujściu Kolumbii nawet do 300 stóp; pień ich ma 50 do 80 stóp obwodu. Są to najwyższe drzewa na świecie. — W dalszém przedłużeniu łańcucha ku północy leży *góra Pięknej Pogody* (13,800 stóp) i wulkaniczna *góra Eliasza* (16,749 stóp). Na wyspach Aleuckich wulkany wznoszą się do 8,000 stóp wysokości.

§. 360. Oddzielnie zalegają łańcuchy gór **Apalachskich**, na 2,700 mil □ rozciągające się płasko-wzgórze, z górami pobocznemi i licznemi głównemi łańcuchami, których grzbiety dochodzą do 2,500 stóp, a te grzbiety mają stosunek do szczytów, jak 1 : 1,8. Zachodnie łańcuchy nazywają się i *Alleghany* i góry *Cumberland*, wschodnie góry *Błękatne*, z najwyższym szczytem *Czarnym Tumem*, 5,506 stóp wysoko-

ści, na zachód przylądka Hatteras. Te od zachodu ku północo-wschodowi ciągnące się równoległe łańcuchy, w części rzekami poprzecinane na poprzeczne doliny, nieznacznie spuszczaają się ku zachodowi. — Na północ Nowego Yorku dzielą dolinę Hudson i Mohawk, od północy ku południowi *góry Akrdyjskie*. Najpiękniejszą ich część stanowią *góry Zielone* w Vermont, wzdłuż jeziora Champlain; najwyższe są *góry Białe* i *góry Washington* (6,100 stóp wysokości), na wschód Hudsonu. Po między jeziorami Champlain i Ontario położone *góry Adirondak*, mają szczyt wysokości 8,219. — Nowa Szkocya i Nowy Brunświk są płaszczyzną, nierówną masą skał, ze stromemi brzegami. Podobnie Labrador, o ile jest znajomy i Neu-Fundland.

§. 361. Po między temi górami i Kordyljerami, rozciąga się płaszczyzna, ale nie wszędzie jednostajna, aż do morza Lodowatego, obejmująca przestrzeni 152,600 mil \square , a zatem tak obszerna jak Europa. Składa się z płaszczyzny Mississipi, $\frac{2}{5}$ Europy, i na północ ztąd rozciągającej się arktycznej *płaszczyzny skał i jezior*, $\frac{1}{2}$ Europy. Ostatnia jest od brzegów zatoki Hudsonskiej aż do wieńca jezior, który kierunek linii nadbrzeżnej raz jeszcze powtarza, jest dziką, nierówną, tylko skalistemi wierzchołkami poprzerywaną płaszczyzną, mającą pierwotnych gór gatunki, pełną w części stonych jezior i bagnisk i niedługich rzek, obfitych w wodospady; kraina malowniczych jezior i lasów. Jagody leśne i ryż dziki dostarczają mieszkańcom pożywienia. — Na północ tej strefy leśnej leżą skaliste, nieurodzajne pasma ziemi, która wydaje tylko niskie krzewy.

§. 362. Na zachód wieńca jezior aż do gór Skalistych, rozciąga się podnosząca się nieznacznie *kraina step* (Prairie), zupełnie równa, w południowej części najszersza; rzadko przeplatana trawiami pastwiskami, częstsze zaś są tu lasy i bujne łąki. Na północ rzeki Pokoju już ich nie ma. Wzdłuż gór skalistych ciągnie się pasmo pięknie porośniętych lasem wzgórz i dolin. W tych okolicach głównym pożywieniem Indian są ryby; znajdują się tu w wielkiej liczbie bobry, żmije, wilki, lisy, niedźwiedzie, łosie, piźmowce, zające, głuszce, pardwy, a w zachodniej stronie niezliczone stada żubrów. — Gdzie rzeka Mississipi bierze początek, kraina ma do 1,500 stóp wysokości; niziny są tu faliste, nadzwyczajnie bogate w małe jeziora i łączące się z sobą pasma wzgórz, naprzykład: *côteaux des Terres*, gdzie się zaczyna Mississipi, *côteaux des Prairies* i t. d.

§. 363. Płaszczyzna Mississipi — Missouri, podnosi się na zachód ku Kordyljerom, powoli, aż do 2 lub 3,000 stóp. Ta zachodnia, wyżej położona część płasko-wzgórza, obłana jest rzeką Missouri, a w południowych stronach swoich jest okiem niezmierną trawiastą równiną, *Savanna* albo *Prairie*, zaś między Nebraska i Arkansas, *piaszczystą i kamienistą*, bez gór, ale szeroko rozciągającą się płaskowzgórzami poprzecinaną, które prawie na 2,000 stóp wznoszą się nad otaczającymi je płaszczyznami, a których boki wydają się jakby góry; tylko głęboko

więtymi dolinami są przerzniete, a na samych brzegach rzek jedynie znajdują się drzewa i łąki. Przez $\frac{3}{4}$ roku równiny te pozbawione są wody. Ku południo-wschodowi kraina ta, z wysokimi do 1,000 stóp wzgórzami, które zowią się *Sicrra de Tejas* i *góry Ozark*, przechodzą nieznacznie we właściwe niziny.

§. 364. Ta kraina wzgórz ciągnie się szorokim pasem w kierunku Apalachów, na zachód od nich, po obu brzegach rzeki Ohio, aż do jeziora Ohio; tak nazwane *stepy kuliste*. Składają się one z falistych wzgórz mierniej wysokości, ale równie jak płaszczyny porosłe są trawą, a w okolicach Ohio częścią gęstym lasem. Ta kraina nazywa się *Zalesiem*, to jest krajem za Apalachami położonym. Ta strefa wzgórz podnosi brzeg Mississipi, przynajmniej wschodni, zwłaszcza pomiędzy ujściem Missuri i Arkansas; na zachodnim zaś wzgórze leżą w odległości 10 mil i rzeka płynie przez płaską, błotnistą, cyprysowym lasem porosłą nizinę. — Na północ tego górzystego i stepowego pasma ziemi, ciągnie się poprzecinany czarnymi wzgórzami na zachód aż do jeziora, nie dosięgając wszakże Górnego jeziora, step trawiasty podobny do morza, który się łączy ze stepami na północ Mississipi leżącemi.

§. 365. Południowe brzegi Ameryki północnej błotniste, bezleśne, podnoszą się na zachód delty Mississipi na trzy szerokie tarrasy, łąkami i lasami pokryte, do wysokich stepowych i pustych płaskowzgórz; na wschód Mississipi leży piaszczysta płaszczyna z obszernym lasem jodłowym, która tylko nad rzekami jest urodzajną; dalej zaś od brzegów staje się górzystą i ma żyzne doliny.

Pomiędzy Apalachami a morzem Atlantyckim rozciąga się falisto **Atlantyckie niskie pobrzeże**, tak obszerne jak $\frac{1}{15}$ część Europy. Wszędzie opatrzone jest dobrze w wodę, na północy nieurodajne, na południe zaś, gdzie się rozszerza, urodzajniejsze, zawiera wszakże długie piaszczyste pasy lasem sosnowym porosłe, jak północno-niemiecka płaszczyna i przechodzi w wielkie bagniska (Swamps). Błota i piaski zapełniają także półwysp Florydy, który pomimo tego posiada grunta urodzajne.

§. 366. Pomiędzy Górnym jeziorem a ujściem rzeki Świętego Wawrzyńca rozciąga się **Kanada**. Wschodnia jej część jest nierównym, skalistym płaskowzgórzem, do którego brzeg rzeki Ś Wawrzyńca na 3 do 400, niekiedy na 2,000 stóp stromo się podnosi, a które łączą się z Labradorem, mającym w ogóle 2,000 stóp wysokości; ku zachodowi kraj ten jest częścią płasko-wzgórzem, porośniętym pięknym lasem, częścią niziną, opatrzoną w wody i urodzajną.

Wielkie **Antylle** poprzecinane są łańcuchami gór, będącemi przedłużeniem niezbadanych jeszcze *Sierra Yucatan*; najwyższe są na wyspie Hayti, na wschód Coldridge 8,184 stóp wysokości. Większa część małych Antyllów, które są wulkaniczne, wznosi się do 1,000, nawet 5,000 stóp wysokości; przeciwnie, wyspy Bahama i t. d. jako przedłużenie Florydy, są płaskimi wyspami koralowemi, leżącemi na wielkiej ławie Bahama.

§. 367. **Klimat.** Z pomiędzy wszystkich części ziemi, wyjąwszy Europy, Ameryka północna posiada najmniejszą, do strefy zwrotnikowej należącą powierzchnię, a i w tej małej części, gorący klimat, przy szczupłej jej szerokości i rozszczępieniu się na wyspy, łagodzony jest przez morze; byłyby jeszcze więcej złagodzony, gdyby najgorętszy prąd morski, prąd odnogi, oblewający brzegi Meksykańskiej zatoki, ich nie ogrzewał. Brzegi przeto mają względnie wysoką średnią temperaturę. Ku północy, w strefie umiarkowanej, stopnie ciepła idą równolegle ze stopniami szerokości, w wyższych jest większe ciepło na pobrzeżach zachodnich, a mniejsza temperatura okazuje się na wschodnich pobrzeżach; tu bowiem płyną ziemne prądy morskie, które są przyczyną ustawicznej mgły (jak pod Neufundland), a wielkie masy lodu i śniegów, tudzież szerokość stałego ładu sprowadzają zimny klimat. W najdalszej znanej północy tej części ziemi, leży w niezamieszkałej strefie w lipcu, zimny biegun północnej półkuli ziemskiej. W ogólności stan powietrza ulega tu nadzwyczajnie prędkim i nagłym zmianom. — Przy równej z górnemi Włochami szerokości marznie tu żywe srebro, co w Europie przy wyższych tylko stopniach szerokości i w dalekich stronach wschodnich ma miejsce.

§. 368. Wyspy zachodnio-indyjskie mają prawie jednostajny klimat (średnia temperatura 25 do 27°): gorąca, wilgotna wiosna zaczyna się w maju; w połowie maja spadają pierwsze deszcze; z końcem maja bierze początek suche, trwałe lato, którego posuchy tylko wschodnie wiatry łagodzą niezmiernie wilgotnym powietrzem. W gorącej porze roku nocy są prześliczne. W połowie sierpnia panują największe upały; w październiku powszechnie spadają ulewne deszcze jesienne, a najstraszniejsze burze srożą się u wysp i brzegów meksykańskiej odnogi. Przy końcu listopada zaczyna się piękna pogoda, wiatry są północne i najpowabniejsza zima trwa od grudnia do maja. — W Ameryce środkowej gorąco łagodzi wysokość płaskowzgórza; susza byłaby większa, gdyby kraj nie był tak wązki. Dalej ku północy panują na wązkim pasie deszcze zimowe; potem następuje strefa szeroka, gdzie przez cały rok deszcz pada, ale latem najczęściej, podobnie jak w zachodniej części starego świata. W północno-wschodniej Ameryce śniegi leżą przez większą część roku, gdy w Europie zachodniej ledwie przez kilka tygodni. Przyczyną tego są w części, oprócz przytoczonych już okoliczności, panujące na wschodniem pobrzeżu, ale nie w południowych okolicach, wiatry zachodnie, które nie wywierają żadnego łagodzącego wpływu, gdyż przychodzą z ładu stałego. Zachodnie pobrzeża przeciwnie, przyjmują, jak w Europie, od zachodu wiatry morskie, które łagodząc działają i sprowadzają oceanowy ciepły klimat.

W części najbardziej ku północy pomkniętej, największy pas pobrzeża ciągle pokryty jest śniegiem i lodem; ztąd pochodzą największe trudności przy śledzeniu północno-zachodniego przejścia. Nawet ościenna Islandya ma klimat podobniejszy do amerykańskiego niż do europejskiego.

§. 369. **Królestwo kopalne.** W płody tego Królestwa bardzo bogata jest Ameryka, chociaż właściwie zysku one jeszcze nie przynoszą. Złota i srebra dostarczają Ameryka środkowa i Meksyk, tudzież południowa część Apalachów, a nadewszystko Kalifornia; *żywe srebro* i *cyna* znajdują się w Meksyku; *olów*, *miedź*, *żelazo* i *cynk* w ogromnych, najbogatszych pokładach nad jeziorami Górném i Michigan; *węgiel kamienny* na niezmiernych przestrzeniach, 16 razy tak wielkich jak Anglia, w krainie Ohio, tudzież w Kanadzie, Nowym Brunświku, Nowej Szkocji i w Meksyku; *sól*, w źródłach i jako sól kamienna, w północnej części gór Apalachów.

§. 370. **Rośliny.** Okolice północne są ubogie w rośliny, ale zatoki morskie są tam jakby ogrody wodne i przepelnione miliardami zwierząt morskich. Niezmierne lasy drzew iglastych, których ziemia mchem reniferów jest pokryta, zalegają część płaszczyny morskiej i góry na zachód gór Skalistych. Pomiędzy temi drzewami *szyszko-wemi* (*Pinus*, czarna i biała jodła, sosny), których Ameryka posiada 45 gatunków (cała Europa ma tylko 15), znajdują się najwyższe i najmajesteczniejsze drzewa na całej ziemi (ob. §. 359). W ogólności północno-zachodnie brzegi posiadają siłę i bujność roślinności leśnej, jakich pod taką szerokością spodziewać się nie można i którą przynoszą tylko wilgotne i ciepłe wiatry południowo-zachodnie od oceanu Spokojnego. W północnym Oregonie jeden brzeg jeziora zarosły jest nawet krzewami *Cactus opuntia*. *Pierzaste cyprysy*, ze spuszczone mi liśćmi i *wielkie drzewa jałowcowe*, o długich korzeniach, składają ogromne, niezdrowe, ale piękne lasy, zwłaszcza na bagniskach atlantyckiego płaskiego pobraża i nad rzeką Mississipi, pod których gęstym cieniem znajduje się mnóstwo paproci, sitowia, pięknych roślin wodnych i krzewów, od 9 do 18 stóp wysokości i grubego darnia, osłoniętych przed palącymi promieniami słońca. *Dębów* jest przeszło 100 gatunków, a zatem więcej niżeli na starym świecie; pomnażają się one w liczbie i różnaitości około równika. Niektóre gatunki tworzą, obok orzechów błotnych, w części lasy bagniste. *Klony*, a mianowicie klony cukrowe, magnolie, drzewa tulipanowe, do 120 stóp wysokości, kasztany, dzikie wiśnie, osina, białe orzechy włoskie, buki, brzozy, topole (w Kanadzie 100 stóp wysokości i 34 stopy obwodu), które ogółem w jesieni przecudną zielonością różnych odcieni jaśniejają, rododendrony, azalie i kalmie pokrywają stoki gór; astry, słoneczniki, rudbekie, jalappa, daktyle czyli georginy i t. d., przyozdabiają różne części step, wzdłuż i wszerek, gdy tymczasem gromady dębów, mimozy, brzoskwiń i innych drzew owocowych, dzikiem winem ściśle spowitych, jak wyspy podnoszą się z morza trawy. Stepy zarasta 10 lub 12 gatunków trawy. Liczą 120 różnych gatunków drzew leśnych, gdy tymczasem Europa, pod tą samą szerokością ma tylko 34. Nad dolną Mississipi rośnie *Palmetto palma* gromadami, a brzegi osłonięte są nieprzebytym lasem trzciny około 40 stóp wysokości, poprzecinanym tu i ówdzie gruppami topoli, wierzb, wirgińskich drzew śliwowych,

szafranu i krzakami malin. *Kartofle* dziko rosną w Nowym Meksyku i Wirginii.

§. 371. Na wysokim płaskowzgórzu Meksyku rośnie *yukka*, a na niej rośliny pasożytnicze; dalej pożyteczne *agawy*, zwłaszcza *magney-agawa*, której sok dostarcza wina, na obszernych polach są hodowane. Taka roślina daje dziennie 3 kwarty. Liczne gatunki *kaktusów*, na jednym z których żyje *koszenilla*, tworzą gęste zarośla na piaszczystych równinach. *Echinocactus* dochodzi 4 stóp wysokości, a ma średnicy 3 stopy, a 2,000 funtów ciężaru. Drzewo *kakao* rośnie całymi lasami, a są szczególne plantacje *wanilli*. Palmy i drzewa drogocenne rosną w całej Ameryce środkowej; pieprz angielski (piementmirt) jest powszechny na wzgórzach Antyllów. Trzcina cukrowa, tytuń, indygo, yams, ananasy udają się wszędzie w okolicach gorących. Drzewa owocowe należą po większej części do rodzaju orzechowych; lecz oprócz tego zasługują na wzmiankę: pomarańcze florydzkie, *chicasa*, drzewo melonowe, banany, czerwone morwy, daktyle albo persimone i 7 gatunków dzikiego wina. Uprawa winnic i wyrabianie wina w niektórych krajach, jak na przykład w Kalifornii, podniosły się nadzwyczajnie.

§. 372. **Zwierzęta.** W północnych stronach Ameryki północnej żyje mnóstwo zwierząt, które i w Europie znajdują się. Prawie najpowszechniejsze są: wilki, lisy, zające, wydry, niedźwiedzie, wieńcówki, jelenie, łosie, bobry i t. d., na północy, psy morskie i niedźwiedzie polarne. Do Ameryki północnej jedynie należą: *kuguary*, *woly piżmowe* i *żubry*. Ostatnie żyją głównie na równinach, na wschód Rio del Norte, między 31 a 50° szer. półn., ale nie sięgają dalej za 62° szer. półn. Na płaszczyznach znajdują się różne gatunki *kur* i niezliczone *gołębie* wędrownie, stadami po 1,000 milionów; ptaki śpiewające po lasach i mnogość ptactwa wodnego. *Indyki* właściwe są Ameryce północnej. Do płazów należą mianowicie: *węże* grzechotniki, rozmaite *żółwie*, nawet *mięsożerne*, tudzież *jaszczurki* albo *leguany* i *żaby*. Szczególniej południowa część Ameryki północnej czyli Ameryka środkowa, bogato uposażona jest w zwierzęta.— Hodowla owiec i koni wszędzie udaje się dobrze.

§. 373. **Mieszkańcy.** Pierwotni mieszkańcy zwani *Indyanami*, w nadzwyczajnie licznych pokoleniach, prawdopodobnie z Azji tu przywędrowali. Ponieważ przez Europejczyków coraz bardziej ku zachodowi byli odpierani, po większej części żyją tylko w pustyniach. Mają długie, czarne, gęsto spadające włosy, brunatną, nieco miedzianego koloru skórę, wystające policzki, rzadką brodę, małe, głęboko wpadłe oczy, duży i zakrzywiony nos, gębę wielką, wargi nabrzmiałe, szyję długą, pierś szeroką i rzadko bywają otyli. Wzrostu wysokiego i dobrze zbudowani, bitni, mściwi, lubią tułać się, żyją z łowów i mają wstręt do cywilizacji. Liczą około 120 języków krajowych, i w ogólności 47 milionów mieszkańców.

§. 374. W krajach nad odnogą Hudsonską, w Nowym Labradorze i Grenlandyi, mieszkają w odległości 10 mil od brzegów: 1) *Eskimosy*, podobni do mieszkańców Azji północnej. Oprócz nich, mieszkają na północy, aż do szerokości jeziora Winnipeg, 2) *Athabasca-Indyjanie*; ci, koło odnogi Hudsonskiej, w krainie bogatej w renifery, nazywają się *Chippewana'mi*. Na północ i południe jeziora Erie i ku południowi aż do Karoliny północnej mieszkają 3) *Irokezy*, do których należą: *Mohawkowie*, *Onoudagi*, *Wyandoty* (przez Francuzów w Górnej Kanadzie zwani *Huronami*). W bliskich z nimi stosunkach i sąsiedztwie mieszkają od wschodniego pobrzeża aż do gór Skalistych, do szerokości Santa Fe i Teness jeziora 4) *Algonkinowie Lenapy*. Do nich należą: *Mohikanie*, dawniej na wschód Hudsonu, 800 *Delawarów*, 5,000 *Chippewas*, na zachód Górnego jeziora, pojętni, uczciwi *Knistinowie* (20,000), zwykle zwani *Krihsami* (*Crees*). Na zachód południka Mississipi źródła mieszka 5) wielki ród *Siour* albo *Dahkotas* (45,000), od Francuzów *Nadowessami* zwani. Odrosłami ostatnich są złodziejscy i wiarołomni (w liczbie 6,000) *Assinboinowie*, potężny naród, 6,500 *Czarnonogich*, 3,000 *Indyan Wronich*, 4,900 *Osagów*. Wszystkie plemiona albo dyalekta albo szczątki onych na tych rozległych przestrzeniach, należą do jednego z pomienionych pięciu wielkich pokoleń.

§. 375. W południowych krajach znajdujemy między wschodniem pobrzeżem a Mississipi trzy główne języki: *Catawba*, *Czerokee* (*Tscherokee*) i 16,000 *Choctawów*, tudzież sześć rozmaitych pokoleń mówiących własnymi językami; podobnie napotyka się wielka liczba drobnych pokoleń na południe Siour. Najwięcej upowszechnionym był język *Czerokesów* (w liczbie 16,000, nad Tennessee). Resztki tego narodu, dzisiaj zamieszkałe na zachód Mississipi, wyznają wiarę chrześcijańską, mają kościoły i szkoły i porządną organizację wewnętrzną, i sami dla siebie własne pismo wynaleźli; wszelako spadli obecnie z osiągniętego stopnia kultury. Oprócz nich i wielu innych, mieszkają tu 14,500 *Pawnies*, między Arkansas i rzeką Płaską, i koczujące plemiona *Comanchów*, w liczbie około 12,000. W roku 1853 mieszkało w Stanach Zjednoczonych 400,764 *Indyan*, z tych przypadało 309,164 na Kalifornię, a 91,600 na ziemię *Indyan*.

§. 376. Z pomiędzy tych wszystkich narodów, mieszkańcy lasów pierwotnych są daleko okrutniejsi od mieszkańców step. We wschodnich stronach byli ucywilizowani i powiększłej części zajmowali się uprawą kukurudzy; ale, nawet oddani rolnictwu, żyli tylko przez pięć miesięcy we wsiach; dwa miesiące mężczyźni przepędzali na polowaniu na zwierzęta dostarczające futer, a pięć miesięcy cała ludność żywiła się mięsiwem w okolicach, gdzie się znajdowała ogromna liczba bawołów. Obecnie *Fort Garry*, niedaleko południowego krańca jeziora Winnipeg, z kościołami i szkołami, jest najważniejszym stanowiskiem do cywilizowania i nawracania *Indyan*.

§. 377. Na zachód Kordyljerów, w stronach północnych, mieszkają także *Eskimosy*. Na południe od nich, aż do źródeł Kolumbii, znaj-

duje się jedenaste pokoleń mówiących różnemi językami, wszystkie wszakże ograniczone 10-cią milami pobraża. Na północ tych mieszkańców, *Kolusze* są najwięcej uposażeni umysłowo, i pod tym względem ku południowi następuje ubytek, tak, że mieszkańcy Górnej Kalifornii nie wiele wyżej stoją nad mieszkańcami Nowej Hollandyi. Indianie należący do pokolenia kalifornijskiego, więcej się różnią od innych ludów, niżeli należący do czerwonego pokolenia. Kolor ich ciała jest żółty, oczy mają ukośne, tak, iż przypuszczać można ich powinowactwo z Mongołami Azji. W głębi od Oregonu i Górnej Kalifornii zamieszkali, zupełnie się różnią od mieszkańców nadbrzeżnych; najpołudniowsi z nich, *Navajves* i *Apachen*, są pokolenia najstraszniejsze rozbójnicze.

§. 378. Niegdyś *Tolteki* posiadali Meksyk, Peru i Boliwije; od 33° szer. półn. mieszkali oni w Ameryce północnej i środkowej od jednego brzegu do drugiego, zaś w Ameryce południowej tylko na wąziem zachodniem pobrażu i na wyniosłych płaskowzgórzach Andów; na całej tej przestrzeni znajdują się szczątki wspaniałych ich budowli. Mieszkający tu w późniejszych czasach *Azteki* albo *Mexykanie*, podczas odkrycia Ameryki byli jedynym w tych stronach narodem, mogącym rościć prawo do cywilizacyi. W Jukatan mieszkają *Mayasowie*, a nad morską odnogą Guatemala *Moskitowie*, oba wolne plemiona indyjskie.

W większej części Ameryki północnej język angielski jest panującym; w Ameryce środkowej hiszpański; w Kanadzie, Luizyanie i na wyspie Hayti, po większej części francuzki, w niektórych okolicach mówią po niemiecku.

Kraje i Państwa.

§. 379. I. **Grenlandya**, w przecięciu 2,000 stóp wysoka kraina, stromo podnosząca się z morza; ściany jej, kilkaset stóp wysokości, składają się z lodu. Cały brzeg zachodni, który ma nawet źródła gorące, powykrawany jest rozmaicie. Lipiec jest jedynym miesiącem wolnym od śniegów i temperatura wtedy dochodzi do 30° ciepła; ale nawet zimową porą niekiedy wieje tu ciepły wiatr południowo-wschodni, który podnosi temperaturę do 8° Réaum.—Grenlandyę odkrył roku 863 pewien Duńczyk; Islandczycy założyli tu roku 986 swoje osady i odkryli pobraża Ameryki północnej. Od czasu jak Hans Egede pastor zaprowadził tu missyę, Duńczycy urządzili swoje osady. Teraz znajdują się tu na przestrzeni 1,700 mil 4 stacje misyjne z 34 osadami: *Nowy Herrnhut* 400 m., przy kolonii Goodhaab (tu wznosi się na 4,000 stóp Hiortetaken), od r. 1733;—*Lichtenfels*, 327 m., przy *Fiskenäs*;—*Lichtenau*, w powiecie Julianehaab; tu wyniosły na 5,200 stóp *Akuliarosek*;—*Friedrichsthal*, 500 m., od r. 1724, w tymże samym powiecie. Wiara chrześcijańska rozkrzewioną tu została przez herrnhutów pomiędzy Eskimosami, których liczba nie jest wielka. Ogólna ludność wynosi ledwie 8,000. Eskimosy żyją z połowu psów morskich

i reniferów; pies jest u nich zwierzęciem domowem i pociagowem. Ważnym jest połów wielorybów, jednoróżców, koni morskich i fok; polują także na zające, lisy, niedźwiedzie polarne, gęsi erdredonowe; do tych brzegów bardzo wiele drzewa przynosi morze.

Wysoki na 4,000 stóp **Szpicberg**, też same prawie posiada własności naturalne co Grenlandya. Z powodu połowu wielorybów i fok, często bywa nawiedzany przez Anglików i Hollendrów.

§. 380. II. Rosyjska Ameryka północna.

Obejmuje północno-zachodni kraniec Ameryki północnej, kraj przeszło dwa razy tak obszerny jak Francya, liczący 40,000 mieszkańców, ciągnący się aż do wysp Wales; wyspy Aleuckie także do niego należą. Półwysep Alaszka odznacza się osobliwą różnorością klimatu; aż do niego brzegi wielkiego morza lasem są pokryte, a Kadjak wysokim nawet lasem jest porośły, i kolibry napotykają się niekiedy aż do Zundu Cooka; na północ zaś półwyspu brzeg jest pozbawiony roślinności, morze w lecie nawet gęstą mgłą bywa zaćmione, panują burze gwałtowne, a koń morski, mieszkaniec morza lodowatego, znajduje się tu w swoim żywiole. Kraje te przebiegają myśliwi rosyjsko-amerykańskiej kompanii handlu futrami. Główna osada *Nowy Archangielsk* na wyspie Sitka (czyli Baranow), otoczona lasami, bagnami i wysokimi, stromemi górami; na tej wyspie przez $\frac{1}{3}$ część roku nieustannie pada deszcz albo śnieg; i ledwie 60 albo 70 tylko bywa dni pogodnych. Tak obfita wilgoć wpływa na roślinność, przypominającą daleko południowsze szerokości (ob. *Cesarstwo Rosyjskie*).

III. Angielska Ameryka północna.

§. 381. *Północne pobraże Ameryki*, 750 mil długości, jest dzisiaj całkiem odkryte. Tu leży mnóstwo porozrywanych wysep i wiele półwyspów, zawsze śniegiem i lodem pokrytych i w zetknięciu się swém z Ameryką północną nie zupełnie jeszcze znanych. Oblewające je morze, tylko 4 do 6 tygodni w roku może być żeglowane, w niektórych zaś latach całkiem do tego niezdatne. Wiadomości o tych krainach dostarczyli szczególnie: Davis, Hudson, Baffin, Mackenzie, Franklin, Parry, Ross, Beachy, Back, Swresby i inni, z których wielu było wysłanych na wynalezienie północno-zachodniego przejścia, to jest drogi na północ Ameryki do cieśniny Behringa. W r. 1850 kapitan M'Clure przepłynął to przejście. Kraje te posiadają też same płody co Grenlandya. Cieśnina Davis i odnoga Baffina bogate są w wieloryby, psy morskie i ryby, i od czerwca do września odwiedzane są przez zajmujących się połowem wielorybów. Amerykańskie renifery, które oswoić się nie dają, woły piźmowe, niedźwiedzie polarne, wilki amerykańskie, lisy biegunowe, amerykańskie gronostaje, zające polarne, lemmingi, znajdują się w średniej liczbie w tych okolicach.

§. 382. Największą ich część składają kraje nad zatoką *Hudsonu* położone i pobraże północno-zachodnie, albo Nowa Brytania i przetrzeń północno-zachodnia. Na wschód leży ze stromem pobrażem

wschodniem *Labrador*, jeden z najniegościnniejszej krajów w świecie: same lasy, góry, lody. Klimat jest bardzo ostry; tylko południowa połowa ma roślinność; udają się tu kartofle, kapusta, rzepa. Gęsi erdredonowe liczne są na brzegach i futra zbierają się tu w znacznej ilości. Mieszkają w tych stronach *Algonkinowie-Indyanie* i około 4,000 Eskimosów; z nich niektórzy, zwłaszcza za pośrednictwem osad herrnhutów nawróceni zostali na wiarę chrześcijańską. Ku zachodowi ztąd leży *Nowa Wallia*, również ostrego klimatu, mająca tylko kilka forteczek i jedynie przez myśliwych na futra odwiedzana, a bardziej jeszcze ku zachodowi *Oregon angielski*, tudzież wyspa *Vancouver* i t. d. Te kraje są 38 razy większe od Pruss, a mają mieszkańców $\frac{1}{3}$ ludności Berlina. Sposób handlu przejęli tu Anglicy od Francuzów, którzy przed nimi tu gościli; i ten, zwłaszcza z Indyanami, prowadzony jest za pośrednictwem tak nazwanych leśników. Wszystko w tych stronach nosi nazwiska francuzkie i głównie francuzki język używany bywa w stosunkach handlowych. Skóry bobrowe, stanowiące najznaczniejsze źródło dochodu, w nowszych czasach bardzo się zmniejszyły. Handel futrami prowadzą: kompanie północno-zachodnia i zatoki Hudsonskiej w Londynie; amerykańska w Nowym Yorku; rossyjsko-amerykańska w Moskwie; duńsko-grenlandzka w Kopenhadze. Ameryka północna dostarcza w ciągu roku: 12,000 niedźwiedzi, 59,700 bobrów, 86,250 kun, 25 800 łasic, 323,300 szczurów piżmowych (*fiber zibethinus*), 498,670 psów morskich. Na północno-wschodniem pobrzeżu Labradoru, wśród Eskimosów znajdują się 4 kolonie herrnhutów: Hebron, Okkak, Nain i Hoffenthal, liczące 1,155 mieszkańców.

§. 383. Prowincye osiedlone są:

1) *Newfoundland*, prawie tak wielka jak Portugalia, wysoka granitowa wyspa, której brzegi południowy i wschodni zawsze mgłą są pokryte; wewnątrz pełna jezior i bagnisk i całkiem nieuprawna. Lasy składają się z jodeł, brzoź i modrzewi. Pastwiska są dosyć dobre, kartofle udają się, ale zboże nie. Zwierzyny nie brak. Prawdziwe psy newfoundlandzkie stały się bardzo rzadkimi. Mieszkańców jest przeszło 100,000, ale wyłącznie zamieszkują brzegi; kraj ten dostarcza tłustości psów morskich i futer i obfitego połowu stokfiszu i łososi. Połów ten odbywa się w kwietniu, w roku 1849 zajmowało się nim 6,159 statków.—*Saint-John*, 15 t. m.

2) *Wyspa księcia Edwarda*, zdatna do uprawy zboża, urodzajna wyspa, wywozi drzewo budowlane i ryby.

3) Półwysep *Nowa Szkocya* i wyspa *Cape Breton*: skała, 700 stóp wysokości i las; $\frac{1}{3}$ jej część pokryta jeziorami; bogata w węgiel kamienny i żelazo. Ważny tu jest połów ryb i chów ogrodowin. Handel znacznego nabiera wzrostu. *Halifax*, 38 t. m.; zajmują się wielkim połowem ryb i handlem rybami i drzewem.

Powabne wyspy *Bermundy* albo *Letnie*, w liczbie przeszło 300, są to gęsto jedna obok drugiej położone wyspy koralowe i wydają niektóre płody zwrotnikowe.

§. 384. — 4) **Nowy Branswik**, jest dosyć równy, ma wyborne grunta, dużo zwierzyny i ryb, węgli i dębów; klimat zdrowy. — *St. John*, 30 t. m.

5) Dwie *Kanady*, prawie dwa razy tak obszerne jak Wielka Brytania i Irlandya, są najbardziej zaludnione kraje w tych posiadłościach i mają obok ziem rossyjskich najbogatszy handel futrami. Niższa czyli *Wschodnia Kanada*, której $\frac{1}{7}$ część jest zaludniona, ma przez pięć miesięcy w roku jazdę saniami, zimę ostrzejszą jak w Petersburgu, a lato takie jak w Paryżu. Jabłka tu się udają, ale brzoskwinie i wino nie przyjmują się; przeciwnie zaś w *Wyższej* czyli *Zachodniej Kanadzie* rosną obficie. Większa część ostatniej jest jeszcze lasami pokryta, które składają się głównie z drzew iglastych, zwłaszcza z sosen Weymouth i balsamicznych; rosną tu wszakże i topole, brzozy, olchy, wierzby, klony, jawory, tudzież niezmierna różnorodność drzew. Nie braknie też zwierz, są także niedźwiedzie i wilki. Żelazo, miedź i źródła słone znajdują się tu w obfitości. Z pomiędzy $2\frac{3}{5}$ mieszkańców jest zaledwie $\frac{1}{3}$ Francuzów, zwanych *Akadyanami*. Handel wywozowy stanowią: drzewo budowlane, potaż, zboże. Głównem miastem Kanady, na pograniczu obu jej części, jest *Ottawa*, niegdyś *Bytown*, śród nadzwyczaj malowniczych okolic, w miejscu, gdzie trzy rzeki łączą się z sobą, wpadając w jedną kotlinę. Do koła wszędzie korzystać można z obfitości wody i zakładać liczne młyny i fabryki. Kraj ten przychodzi do nadzwyczajnego wzrostu. — W Wyższej Kanadzie leżą miasta *York* albo *Toronto*, 45 t. m., nad jeziorem Ontario, jedno z najpiękniejszych miast Ameryki północnej, i główne miasto *Kungston*, 12 t. m. W niższej Kanadzie, która jest całkiem francuzką, *Quebec*, przeszło 65 t. m., mocno warowne i leży malowniczo i poważnie, na 350 stóp nad rzeką. — Nader ważne dla handlu miasto *Montréal*, 60 t. m., leży na wyspie, przy ujściu Ottawy; powyżej skały utrudniają żeglugę. Od początku grudnia do połowy kwietnia rzeka, zostaje pod lodem.

§. 385. IV. **Stany Zjednoczone Ameryki północnej.**

Walter Raleigh założył r. 1586 w Wirginii pierwsze osady. Powoli zawiązało się 13 osad, które z Anglii rządzone były; r. 1776 zjednoczyły się one z sobą i oderwały się od Anglii. Dzisiaj składają się one z 38 stanów i 6 ziem (tak się nazywają te, które nie dosyć mają mieszkańców, aby mogły utworzyć stan). Te stany wybierają co lat cztery spólnego prezydenta; wewnątrz wszakże każdy stan jest niepodległym. Stany są 22 razy tak obszerne jak Wielka Brytania, to jest prawie $\frac{3}{4}$ Europy; ale większa połowa jest całkiem niezamieszkałym krajem, zaledwie $\frac{1}{26}$ część wytrzebiona; na Nowy York i Wirginię przypada $\frac{1}{5}$ część wszystkiej uprawnej roli. Stany Zjednoczone mają przeszło 30 $\frac{1}{2}$ milionów mieszkańców (więcej o 4 miliony jak Wielka Brytania), z których 429,000 wolnych, a 3 $\frac{1}{5}$ milionów niewolników; z tych ostatnich największą część posiadają stany: Wirginia, Południowa

Karolina, Georgia, Alabama, Północna Karolina, Mississipi, Tennessee, Kentucky, Luizyana. Przywóz niewolników nie jest pozwolony. Kukurudza, tytoń, ryż, bawełna i cukier prawie wyłącznie przez tych niewolników są uprawiane. Prawie $\frac{1}{8}$ ludności stanowią biali, $\frac{3}{20}$ niewolnicy, $\frac{1}{50}$ Indyanie. $7\frac{1}{2}$ milionów Niemców ($\frac{1}{4}$ ludności), po większej części kmieci, najwięcej w Pensylwanii, Ohio i Wirginii. $\frac{1}{8}$ część ludności składają mieszkańcy miast i $\frac{4}{5}$ zarobkujący rolnicy. Od lat 50 przeszło $2\frac{1}{2}$ miliony tu przywędrowało, z których przeszło milion Irlandczyków. Obecnie przesiedla się do Stanów Zjednoczonych z Europy 250,000 mężczyzn rocznie. Najludniejsze są stany: Massachusetts, Rhode-Island, Connecticut i Nowy-York. Dziewięć razy większa ludność mogłaby tu się żywić.

§. 386. Stany Zjednoczone czyli Unia (Union) jest to związek mnóstwa samoistnych stanów, na czele których stoi rząd centralny. Ten uchwała prawa, wprowadza je w wykonanie i trzyma ich straż. Władzę prawodawczą piastuje tak nazwany *Kongres*, to jest: senat i izba reprezentantów czyli deputowanych. Każdy stan wybiera z pomiędzy swoich spółobywateli 2-ch senatorów na lat 6, a wice-prezydent Stanów Zjednoczonych prezyduje w senacie. Izba deputowanych liczy 234 członków, którzy co lat 2 wybierani bywają w rozmaitych stanach, na każde 92,423 głów jeden deputowany, i tak naprzykład: Maine 6, New-Hampshire 3, Massachusetts 11, Nowy-York 33, Dalaware 1 i t. p. reprezentantów wysyłają. Połączony kongres, t. j. obie izby, którego miejscem obrad jest miasto Washington, posiada zupełną władzę rządową, t. j. moc wypowiedania wojny, stanowienia podatków, zaciągania długów, układów handlowych z zagranicą, bicia monety, urządzania wag i miar, udzielania patentów, karania rozbojów morskich, utrzymywania wojska i floty, tudzież poczt, powściągnięcia zawichrzeń, posiada wyłączne prawo przemawiania we wszystkich miejscach, gdzie się znajdują twierdze, arsenały, magazyny, warsztaty okrętowe i t. d. Stanów Zjednoczonych. — Władzę wprowadzania praw w wykonanie posiada *prezydent*, wybierany na lat 4; on mianuje ministrów, posłów, konsulów, sędziów najwyższych i t. d. i obowiązany od czasu do czasu zdawać sprawę (*Message*) przed kongresem o stanie Związku. Pobiera płacy ledwie 36,000 talarów. Przy nim znajduje się wice-prezydent. Władza sądownicza zupełnie jest niezależną; ma ona sąd najwyższy i sądy niższej instancji. — Każdy z pojedynczych stanów jest dla siebie samoistną całością, ma swój senat i izbę reprezentantów i wybiera sobie corocznie gubernatora; ma także własny sąd najwyższy i sądy niższych instancji. Każdy stan dzieli się na hrabstwa (*Counties*) czyli obwody, a te na *Townships* czyli gminy. Oprócz stanów znajduje się jeszcze pewna liczba tak nazwanych organizowanych ziem, czyli *obwodów* albo *terytoryów*, które uważane są za własność narodową i lud ich wybiera sobie rząd narodowy; prezydent mianuje gubernatorów tych ziem. Te są: Nowy Meksyk, Utah,

Waschington, Kansas, Nebraska i oprócz tego niezamieszkała ziemia koczujących Indyan (Indian Territory).

§. 387. Sześć stanów wschodnich zwanych *Nową-Anglią*, zamieszkałych po większej części przez Anglików, nazywanych Jankees (wym. Jenkis); mianowicie Indyanie tak wymawiają słowo *englisch*.

1) *Maine* (wym. Men), tak obszerny jak Bawaryja i elektorstwo Heskie. Jest to najzimniejszy z tych sześciu stanów, a jego górzyste i skaliste grunta niewiele dopuszczają uprawy. Wewnętrzna część kraju jest leśną pustynią. — *Portland*, 28 t. m., port, dostarcza drzewa użytkowego, zajmuje się handlem, budowaniem okrętów i połowem ryb. — *Augusta*, 9 t. m., nad rzeką Kennebeck, jest stolicą rządu.

2) *New-Hampshire* (wym. Niu-Hempszyr), tak wielki jak prowincya Saska, jest po większej części krajem górzystym, z bogatemi i żyznemi dolinami, zwłaszcza o 4 mile od brzegów. Kraj dobrze opatrzony w wodę i bardzo zdrowy, ale ostrą ma zimę. Wielka jego część lasem pokryta. Przemysł znaczny. — *Portsmouth* (wym. Portsmouth), około 10 t. m., zajmuje się rybołówstwem, uprawą kukurudzy i wyrobami bawełny. — Stolica *Concord*, 9 t. m., leży nad *Merrimeck*.

3) *Vermont*, tak obszerny jak prowincye Nad-Reńskie, oddaje się rolnictwu i hodowli bydła i dostarcza wełny. Po większej części górzysty, przetrzynięty górami Zielonemi. Znajdują się tu prawie wszelkiego rodzaju drzewa i obfitość zwierzyny. Bydło jest przedmiotem handlu wywozowego.

4) *Massachusetts*, takiej rozciągłości jak królestwo Wirtembergskie, najdawniejszy stan Związku Amerykańskiego, ma wyborne grunta i wiele łąk. Tu są najcelniejsze zakłady naukowe. — *Boston*, 178 t. m., port. Posiada z Nowym Yorkiem najlepsze okręty i prowadzi największy handel morski, najznaczniejsze ma rybołówstwo (zwłaszcza wielorybów), prawie o 2,000 statków i wyrabia wielką ilość bawełny i wełny. — Niedaleko ztąd *Bunker-Hill*, z obeliskiem wysokości 220 stóp (bitwa 1775 r.). — *Cambridge*, 26 t. m., z najslawniejszym uniwersytetem. — *New-Bedford*, 22 t. m., głównie połów wielorybów ma w swoim ręku. — *Lowell*, 37 t. m., posiada ogromne fabryki wyrobów bawełnianych.

5) *Rhode-Island* (wym. Ejland), takiej obszerności jak księstwo Brunświckie, najmniejszy ze stanów. Prowadzi handel morski, ma fabryki bawełniane i inne. — *Providence*, 51 t. m. Jego handel upada.

6) *Connecticut*, obszerne jak księstwo Meklenburg-Schwerin, zajmuje się rolnictwem, handlem morskim, połowem wielorybów, ma fabryki bawełny, wełny i inne. Dostarcza niewiele tytoniu, ale wybornego. — *Newhawn* (Niuhewn), 39 t. m. — *Berlin*, 6 t. m.

§. 388. Ośm stanów środkowych; sześć ostatnich składają jedną wielką stepową płaszczynę.

7) **N o w y Y o r k**, New-York (Niu-York), takiej rozległości prawie jak Pomerania, Poznańskie i Prussy. Jest to stan najludniejszy. Kraj ku południowi pagórkowaty, w środku górzysty, ku jeziorom płaski. Na jego przestrzeni znajduje się wodospad Niagary. Kanał Erie prowadzi przez rzeki i góry. Kraj ten dostarcza ogromną ilość płodów leśnych, mianowicie drzewa budowlanego, najznaczniejsze ma trzody i ztąd otrzymuje wełnę, masło, sery ($\frac{1}{4}$ serów całej Ameryki północnej), a zarazem jest najprzedniejszym stanem fabrycznym. Bardzo wielki jest jego handel tranzytowy kanałami i kolejami żelaznymi. — **Nowy York**, 815 t. m. ($\frac{1}{25}$ Niemców), największe miasto Ameryki, port, i wraz z Bostonem najważniejsze stanowisko handlowe w Ameryce, założone w r. 1614 przez Hollendrów pod nazwą Nowego Amsterdamu. Jego handel wywozowy stanowi $\frac{1}{3}$ całego handlu Ameryki północnej; przedmiotami jego są: pszenica, mąka, żyto, ryż, bawełna, mięso wołowe i wieprzowe, masło, ryby, futra, tytuń i t. d. Posiada największą liczbę statków z pomiędzy wszystkich miejsc w świecie. — Naprzeciw, na wyspie Długięj (Long Island) leży liczący się do niego **Brooklyn** (Bruklin), 273 t. m., 66 kościołów. Nieprzerwanie krążą tu statki parowe. Także do Nowego Yorku należące **Jersey-City** liczy 29 t. m.; tak więc cały Nowy York, wraz z przedmieściami, ma 1,116,958 ludności (r. 1860). — **Albany**, 51 t. m., nad Hudsonem, stolica rządu, prowadzi bardzo znaczny handel, a zwłaszcza drzewem. — Miasto uniwersyteckie **Buffalo**, 80 t. m., na wschodnim krańcu jeziora Erie, przy końcu kanału Erie i wielkiej centralnej drogi żelaznej newjorskiej, wspaniałe, równie jak wielkie miasto portowe. — **Saratoga**, na północ ztąd, ślicznie położone, najliczniej uczęszczane i najznakomitsze wody mineralne w Ameryce północnej. Dalej idą: Potsdam, Canton, Rzym, Betleem, Alexandrya, Antwerpia, Delhi, Syrakuzy, Batawia, Itaka, Troja i t. d.; niektóre z tych nazwisk powtarzają się po razy kilka.

8) **N e w - J e r s e y** (Niu-Dżersy), większy od królestwa Wirtembergskiego, ma wiele fabryk i bogaty w żelazo, jak poprzedzający i następujący. — **Newark**, 72 t. miesz., piękne miasto z ożywionym handlem.

9) **P e n s y l w a n i a**, nieco większa od Nowego Yorku, była pierwotnie siedzibą Yrokezów. Wschodnia część jest stokiem górzystym; średnią, krainę Alleghanów, przerywają 7 równoległych rzędów gór, pomiędzy temi leżą częścią wspaniałe, częścią powabne, częścią urodzajne doliny; zachodnią część tworzy falisty kraj górzysty z pagórkami. $\frac{3}{4}$ kraju zamieszkują Niemcy, których kwitnące gospodarstwo w zachodniej i środkowej częściach szczególnie się odznacza. Tu się znajdują najznaczniejsze kopalnie: liczą 630 kopalni żelaza, prawie $\frac{1}{3}$ wszystkich; żaden inny stan nie przewyższa go bogactwami żelaza i węgla kamiennych. Lasy dostarczają wybornego drzewa. Jest to także jedno z najprzedniejszych miast fabrycznych i prowadzi obszerny handel morski, zajmuje się również rolnictwem i hodowlą bydła. Wy-

roby masła i sera są bardzo znaczne. *Filadelfia* nad rzeką Delaware, 568 t. m., założona przez kwakra Penna r. 1682, drugie miasto Stanów Zjednoczonych, jedno z najznakomitszych handlowych, a obok tego tutaj odbywa się największy w Ameryce północnej handel księgarski. Zbudowane jest najregularniej. Sławne na całym świecie są fabryki lokomotyw w Filadelfii. Budowa statków znajduje się także na wysokim stopniu. Koleje żelazne i żegluga parowa ułatwiają komunikacye na wszystkie strony.

§. 389. — 10) *O h i o*, stan dwa razy większy od Czech, jest płaskowzgórziem poprzecinaném pagórkami, tylko w części leśném, hojnie opatrzoném w wodę, ale prawie w połowie uprawném, mianowicie przez Niemców, tak iż dzisiaj jest jednym ze stanów najlepiej uprawnych i ma klimat bardzo zdrowy. Gospodarstwo rolne jest główném źródłem zarobkowania; chów bydła bardzo znaczny, wydaje wiele mięsa i wełny. *Ohio* niezmiernie bogate w węgiel kamienny i dostarcza większą część win. Fabryki wszelkiego rodzaju w dobrym są stanie. — *Cincinnati*, 160 t. m., nad *Ohio*, dostarcza masła i serów i posiada największy w świecie targ na wieprze; corocznie wyprowadza mięsa solonego z pół miliona wieprzów, tudzież ogromną ilość szynek i sadła. W fabrykach tutejszych przeszło 200 machin parowych jest w ruchu. — *Columbus*, 20 t. m., stolica rządu nad *Scioto*. — *Cleveland*, 43 t. m., główny port nad jeziorem *Erie*.

11) *I n d i a n a*, tak obszerna jak *Irlandya*, po większej części płaska i bardzo bogata w węgiel kamienny, żelazo, miedź i sól; dostarcza zboża, konopi i wina. Chów bydła w stanie kwitnącym. — *Indianapolis*, 9 t. m., nad rzeką Białą (*White-river*), ma fabryki.

12) *I l l i n o i s*, tak obszerny jak *Anglia*, jest wielką płaszczyzną, ku północy nieco uprawną, gdzie wszakże znaczne są lasy i chów bydła. Ma ogromne pokłady węgla kamiennego i ołowiu. — *Chicago*, 109 t. m., z których $\frac{2}{3}$ Niemców, nad jeziorem *Michigan*.

13) *M i c h i g a n* (*Miczygen*), prawie takiejże obszerności jak poprzedzający, jest po większej części krajem dzikim, płaski półwysep między wielkimi jeziorami; przeszło $\frac{2}{3}$ zajmują lasy. Na południe Górnego jeziora, bogaty jest w miedź, ołów i cynober. Ziemia bardzo urodzajna, a stepy wyborném są pastwiskiem dla trzód. — *Detroit*, 47 t. m., jest główném miejscem składowém handlu na jeziorach zachodnich.

14) *W i s c o n s i n*, nieco obszerniejszy od *Anglii*, jest rozległym płaskowzgórziem, nadzwyczajnie urodzajnym i bogatym w ołów, miedź, cynk, żelazo i węgiel kamienny; dostarcza drzewa użytkowego. — *Milwaukee*, 45 t. m., nad jeziorem *Michigan*, przed rokiem 1835 był jeszcze dziką pustynią.

§. 390. Jedenaste stanów południowych (i obwód *Columbia*), po części bogatych w złoto. Wszystkie są stanami niewolniczymi: 17) do 19) posiadają najpiękniejsze plantacye.

15) *Delaware*, tak obszerny jak $\frac{1}{7}$ marchii Brandenburgskiej (wschodni i zachodni Havelland, Ruppín i górny Barnim), ma tylko 1,300 niewolników; posiada fabryki, zajmuje się budową statków parowych, rolnictwem i hodowlą bydła, dostarcza także zboża, mąki i pekeflejszu wieprzowego. — *Columbus* (dawniej Wilmington), 17 t. m.

16) *Maryland* (Merryland), tak obszerny jak Niderlandy, jest w połowie plantacyjnym, w połowie handlowym stanem. $\frac{1}{8}$ część mieszkańców składają niewolnicy. Ma bardzo skwarne, w niższych zaś okolicach niezdrowe lato. Lasy są obfite. Zajmuje się żeglarstwem, posiada fabryki wyrobów bawełnianych, dostarcza żelaza, węgla kamiennych, wełny, mąki i *tytuniu*. — *Baltimore*, 214 t. m., nad Patapsco, przed stu laty miało 10 domów, a dzisiaj jest jednym z pierwszych miast handlowych Stanów Zjednoczonych. — *Annapolis*, 3 t. m., nad Severn, stolica rządu, akademia morska Związku.

17) *Virginia*, większa od Anglii wraz z księstwem Walii, istnieje od r. 1621 i jest jednym z najdawniejszych stanów. Prawie $\frac{1}{4}$ część mieszkańców składają niewolnicy. Jest bardzo urodzajny i uprawny i dostarcza prawie $\frac{1}{3}$ część ogólnej liczby tytoniu Ameryki północnej; oprócz tego pszenicę, kukurudzę, żelazo, węgiel kamienny i sól. — *Richmond* (Riezmont), 38 t. m. — *Mount-Vernon*, nad rzeką Potomak, było pomieszkaniem Waschingtona; tu jest grób jego.

18) *Kentucky*, takiż rozległości jak Portugalia, jest po większej części nierówną leśną krainą, a niegdyś było najpiękniejszą dzielnicą dla łowów Indyan. Prawie $\frac{1}{3}$ część ludności składają niewolnicy. Dostarcza węgla kamiennych, żelaza, soli, kukurudzy, pszenicy, konopi, *tytuniu* i mułów. — *Louisville*, 75 t. m., nad Ohio, prowadzi wielki handel tytoniem, wieprzowiną, konopiami, mąką i posiada fabryki.

19) *Tennessee* (Tenessi), tak obszerny jak Bawarya, Wirtemberg i Baden, jest w zachodniej stronie bardzo urodzajny i dobrze opatrzonej w wodę i ma wyborny klimat. Rolnictwo i plantacje w kwitającym są stanie, równie jak chów bydła i wieprzów. W południowej i wschodniej częściach znajdują się ogromne lasy. $\frac{1}{4}$ część mieszkańców składają niewolnicy. Tennessee dostarcza $\frac{1}{4}$ część ogólnej ilości tytoniu; a także kukurudzę, bawełnę, żelazo, węgle kamienne i złoto. — *Nashville*, 24 t. m., nad rzeką Cumberland, w bardzo urodzajnej okolicy, posiada niemało fabryk.

§. 391. — 20) *Karolina północna*, takiż prawie obszerności jak stan Nowego Yorku, w części atoli leśna i bagnista, bogata jest w złoto. $\frac{1}{3}$ część mieszkańców składają niewolnicy. Dostarcza złota, ołowiu, żelaza, ryżu, kukurudzy, pszenicy, wiele *bawełny*, i $\frac{1}{4}$ część ogólnej ilości *tytuniu*. — *Wilmington*, 11 t. m., prowadzi wielki handel drzewem.

21) *Karolina Południowa*, $\frac{4}{5}$ poprzedzającej, prawie tak obszerna jak Bawarya. $\frac{4}{7}$ część mieszkańców składają niewolnicy.

Dostarcza drzewa użytkowego, kukurudzy, wiele *bawełny* i $\frac{3}{4}$ ogólnej ilości *ryżu*. — *Charleston* (Czarlston), 40 t. m.

22) *Georgia*, większa jak połowa Pruss. $\frac{3}{7}$ mieszkańców składają niewolnicy. Kraj dostarcza złota, miedzi, żelaza, pszenicy, kukurudzy, cukru, tytoniu, ryżu i najlepszej w świecie *bawełny*. — *Savannah*, 17 t. m., bardzo pięknie zabudowane, ma dobry port i prowadzi znaczny handel.

23) *Alabama*, tak obszerna jak Brandenburg, Pomerania, Saxonia i Szląsk; $\frac{5}{11}$ jej mieszkańców składają niewolnicy. Stan ten, równie jak następujący, przepelniony jest plantacyami bawełny i dostarcza największą ilość bawełny, mianowicie około $\frac{1}{4}$ ogółu; oprócz tego drzewo, ryż, skóry. — *Mobile*, 21 t. m., główny port handlowy, a wraz z Nowym Orleanem główny targ na bawełnę.

24) *Mississippi*, prawie takiej obszerności jak Polska, urodzajny i zdrowy kraj. Niemal połowę ludności ($\frac{5}{9}$) składają niewolnicy. Kraj dostarcza kukurudzę, indygo, pszenicę, tytuń, konopie, len, dużo drzewa i przeszło $\frac{1}{5}$ ogólnej ilości bawełny. — *Natchez*, 5 t. m., nad rzeką *Mississippi*.

25) *Floryda*, przeszło o połowę tak obszerna jak Prussy, do roku 1819 była hiszpańską. Kraj gorący, piaszczysty i bagnisty, tylko miejscami urodzajny, po większej części zostający w stanie natury i mało uprawny. Niewiele ludniejszy od Islandyi (40 mieszk. na jedną milę \square) i prawie połowę mieszkańców ($\frac{3}{7}$) składają niewolnicy. Floryda dostarcza bawełnę, kukurudzę, ryż, tytuń i *cukier* w obfitości. — *Key-West*, 3 t. m., na czterech wyspach południowego krańca, stacya floty, panuje nad wnijsciem do Meksykańskiego morza.

26) Ziemia czyli terytoryum *Columbia*, 3 mile \square , opasana stanem *Maryland*, z miastem *Washington* (Ueszynngen), 61 t. m., nad rzeką *Potomac*, wspaniale położone, stolica Stanów Zjednoczonych i rządu centralnego, gdzie deputowani wszystkich stanów zgromadzają się, rezydencya prezydenta i kongresu czyli sejmu, tudzież sądu najwyższego. Na wzgórzu opasane kolumnami, 360 stóp wysokości kapitolium, gdzie kongres odbywa swoje obrady. Dom biały jest mieszkaniem prezydenta. Tu się znajduje pocztamt generalny, obserwatoryum astronomiczne, urząd patentów i t. d.

§. 392. Dziesięć stanów zachodnich, z których 4 pierwsze mają niewolników.

27) *Tejas*, obszerniejszy od państw Związku Niemieckiego, oderwał się w roku 1835 od Meksyku. Brzegi są niskie i gorące; za nimi rozciągają się zwolna podnoszące się stepy, które przechodzą w krainę wzgórzystą, a ta pokryta jest najpiękniejszemi łąkami i pasmami lasów, prześliczna i najurodzajniejsza część kraju. $\frac{1}{5}$ część mieszkańców składają niewolnicy. Bawełna, cukier, ryż, kukurudza, pszenica, wyborny tytuń, cytryny, pomarańcze, melony, konie, bydło,

zwierzyna: są płodami tego stanu. — *Galveston*, 7 t. m., na wyspie, port. — *Houston*, 3 t. m.

28) *L u i z y a n a*, prawie tak obszerna jak Bawaryja, Wirtemberg i Baden, do roku 1803 była francuzką. Po większej części jest to bagnista płaszczyna i w lecie bardzo niezdrowa. Prawie połowę mieszkańców składają niewolnicy. Dostarcza bydła, tytoniu z plantacyi, kukurudzy, a zwłaszcza *ryżu i bawełny* i prawie ogólną ilość *cukru*, wywożonego z Ameryki północnej. Na rzece *Mississippi* krąży 253 statków parowych (na *Ohio* 348, na jeziorze *Erie* 114). — Stolicą rządu jest *Baton-Rouge*, 4 t. m., nad rzeką *Mississippi*. — *New-Orleans*, 171 t. m., leży w Delcie, na wyspie między rzeką a jeziorem *Pontchartrain*. Mieszkańcy często trapieni są żółtą gorączką. Jest to główne miejsce składowe handlu stanów *Mississippi* i z tego powodu Nowy Orlean jest jednym z najważniejszych i najbardziej kwitnących miast Ameryki, a zarazem najważniejszym targiem na bawełnę (połowa wywożonej), cukier, tytuń, wieprzowinę, słoninę, mąkę i t. d. — *Natchitoches*, 3 t. m., blisko rzeki Czerwonój.

29) *Ar k a n s a s*, prawie o połowę tak obszerny jak Prussy, na wschód w niskich stepach ma grunt miękki, ale bardzo niezdrowy; brzegi rzek i wyniosłości pokryte są gęstym lasem; w lecie jest to wyschła, spalona płaszczyna, z trującym powietrzem. Brzegi rzek i doliny są urodzajne. Pomiedzy górami rozciągają się obszerne płaszczyny, często na całe mile pokryte solą i węglanem sody pomieszany z siarczanem sody (natron). Klimat w ogólności nieprzyjazny, ale roślinność olbrzymia. Zwierzyny obfitość, w zachodniej części trzody żubrów, wśród pustyń ogromne stada koni. Przeszło $\frac{1}{4}$ część mieszkańców składają niewolnicy. Żelazo, węgiel kamienny, kukurudza, głównie zaś bawełna, tudzież bydło i konie: są płodami tego stanu.

3) *M i s s o u r i*, $\frac{1}{3}$ część obszerności Francyi, tworzy na północ rzeki *Missouri* zwolna podnoszącą się niezmierną trawiastą równinę; suche łańcuchy gór i góry *Ozark* przeryniają część południową. $\frac{1}{10}$ mieszkańców składają niewolnicy. W górach znajdują się: ołów, żelazo, węgiel kamienny, cynk, miedź i t. d.; niziny wzdłuż rzek dostarczają kukurudzy, pszenicy, konopi, najwięcej zaś ryżu i bawełny, lasy zaś futer. — *Saint-Louis*, 162 t. m., nad rzeką *Mississippi*.

§. 393. — 31) *J o w a*, takiej obszerności jak *Brandenburg*, *Pomerania*, *Saxonia* i *Szląsk*, leży na zachód *Mississippi*. Zajmuje się rolnictwem i chowem bydła i bogata jest w ołów, cynk, żelazo i węgle. W części zaś składa się z nieurodzajnych step solnych, gdzie mieszka indyjskie pokolenie *Sioux*.

32) *Z i e m i a I n d y a n*, rozciąga się na prawym brzegu przy-
pływu *Arkansas*; są to stepy zamieszkałe przez *Indian*, których w roku 1853 liczono 91,600; a mianowicie: *Czerokiesy*, *Krihs*, *Choctaws*, *Seminole*, *Chippewas*, *Ottawas*, *Delawary*, *Senecas*, *Shawnis* i t. p. mieli sobie tu wydzielone siedziby. Kraj nie jest jeszcze uprawny; niektóre tylko pokolenia uczyniły postęp w rolnictwie i przemyśle.

33) *Kansas*, od r. 1854 terytorium, na północ ziemi Indyan, do 40° szerok. półn. — *Humboldt*, nad rzeką Kansas, szybko wzrastające miasto.

34) *Idaho* albo *Pikes-Peak* albo *Jefferson*, ziemia czyli terytorium od r. 1860: jest to zachodnia część dawniejszej ziemi Kansas, liczy 15 do 20,000 mieszkańców.

35) *Nebraska* ziemia czyli terytorium, kraj prawie bezludny, na północ rzeki Nebraska, składa się z rozległych step, przepelniona górami Czarnymi i zamieszkaną przez Indyan.

36) *Dakota* ziemia czyli terytorium, zachodnia połowa dawniej ziemi czyli terytorium Nebraska, na północ Kansas; mieszkańców 4,839.

37) *Chippewa* ziemia czyli terytorium, najpółnocniejsza część dawniej ziemi Nebraska, przerznęta górną Missouri, tudzież Żółto-kamienną rzeką, na zachód *Minnesotah*; mieszkańców 8 do 10,000.

38) *Minnesotah*, tak obszerna jak Bawarya, Wirtemberg i Baden, leży na wschód Górnego jeziora, na północ Jowa. Jest to bogata w kruszce kraina u źródeł Mississipi i składa się z długich płaskowzgórz, *côteaux* zwanych, pełnych niezliczonych jezior, w przecięciu 1,400 stóp wysokości. Szeroko rozciągające się lasy mają wyborne drzewo budowlane i obficie zwierzyny; grunt dobry i urodzajny, klimat ostry, ale zdrowy.

39) Ziemia Nowego Meksyku, prawie $\frac{1}{2}$ Francyi, jest to górna dolina Rio del Norte. — *Santa-Fe*, 8 t. m., leży na 6,000 stóp wysokości.

40) *Arizona* ziemia czyli terytorium, najpołudniowsza część Nowego Meksyku, kraina rzeki Gila; 6 do 8,000 mieszkańców.

41) *Utah* albo *Deseret*-terytorium, ledwie $\frac{4}{5}$ Pruss. Oprócz Indyan, mieszka na tej ziemi sekta Mormonów. *Miasto wielkiego słonego jeziora*, zwane także Nowym Jeruzalem, 11 t. m., na północ Wielkiego jeziora Słonego, leży nad jeziorem Utah, w prześlicznym klimacie.

42) *Nevada* ziemia, zachodnia połowa dotychczasowego terytorium Utah; 6,857 mieszkańców.

§. 394. — 43) *Kalifornia*, $\frac{3}{4}$ Francyi, od brzegów aż do Sierra Nevada bardzo urodzajna; góry i płaskowzgórza porosłe są najpiękniejszą trawą, a pomiędzy nią nadzwyczajne mnóstwo dzikiego owsa i gorczycy. Między Sierra Nevada a łańcuchem nadbrzeżnych gór ciągnie się na 100 mil długa, w środku 12 mil szeroka dolina Sacramento i San Joaquin. Grunt na żuławach jest tłustą gliną, która latem zamienia się w proch, po deszczach zaś staje się mocną ziemią ogrodową, z której wyrastają tulipany, hiacynty, lilie, narcyzy, gwoździki. Kraj nie nader bogaty w drzewa; dąb, jesion, cedr, cyprys, klon jaworowy, topol bawełniana: są to najpospolitsze drzewa. Na południu udaje się wyborne wino; pielęgnują tu jabłka, gruszki, śliwki, brzoskwinie, po-

marańcze, cytryny, figi, oliwki; pewien rodzaj kaktusu wydaje kosztowne owoce. Najpiękniejsze mchy zwieszają się z drzew w prześlicznych girlandach. Obficie rodzi się tu pszenica, żyto i owies, także konopie, ryż, tytoń, bawełna, nawet kawa. W kraju tym znajdują się następujące zwierzęta: niedźwiedzie, losie, czarno-ogoniaste jelenie, pantery, pumy, antylopy, wilki stepowe, zające, króliki, wiewiórki, bobaki, pelikany, bażanty, łososie. Klimat łagodny, śnieg w okolicach nadbrzeżnych rzadko pada; są pory roku: wilgotna i sucha. — Kraina złota, w której najrozmaitsza ludność świata przebywa, ogółem 110,000 ludzi zajmuje zachodni stok Sierra Nevady; r. 1852 dostarczyła około 83 milionów, a r. 1858 około 100,000 milionów talarów. Handel jest w bardzo kwitnącym stanie.

San-Francisco, 66 t. m., przy ujściu rzeki Sacramento. Ztąd odbywa się stała żegluga parowa do Panama i wysp Sandwich. — *Sacramento*, 25 t. m., nad rzeką. — *Nowy Almaden*, w bliskości San-Francisco, dostarcza 2,400 centnarów żywego srebra w ciągu roku.

44) *Oregon*, kraina Columbii. Niedgdyś przy ujściu Columbii leżała warownia Astoria. Kraj ten zamieszkały przez Indyan i mnóstwo żubrów, dostarcza obficie futer. Tylko pas nadbrzeżny jest mieszkalny, reszta zaś są góry pokryte niebotycznym lasem.

45) Ziemia *Washingtona*, większa od Pruss, północna część dawniejszego terytorium Oregon, na północ dolnej Columbii.

§. 395. Liczba mieszkańców była w roku 1860:

Nowy York	3,487,542	Nowy Jersey	672,031
Pensylwania	2,906,370	Maine	628,276
Ohio	2,339,599	Tejas	601,039
Illinois	1,711,753	Connecticut	460,151
Wirginia	1,596,083	Arkansas	435,427
Indiana	1,350,479	Kalifornia	380,015
Massachusetts	1,231,065	New-Hampshire	326,072
Missouri	1,173,317	Vermont	315,116
Kentucky	1,155,713	Rhode-Island	174,621
Tennessee	1,109,847	Minnesota	162,022
Georgia	1,057,327	Floryda	140,439
Karolina północna	992,665	Delaware	112,218
Alabama	964,296	Kanzas	107,110
Mississippi	791,395	Nowy Meksyk	93,541
Wisconsin	775,873	Columbia	75,076
Michigan	749,112	Oregon	52,464
Luizyana	709,433	Utah	40,295
Karolina południowa	703,812	Nebraska	28,842
Maryland	687,034	Washington	11,578
Jowa	674,948		

§. 396. W tych 30 stanach nie ma zgoła niewolników; w 15 zaś innych używani są do plantacyi i do posług domowych, a nawet wychowywani dla sprzedaży na niewolników. — Wszelkie potrzeby i wygody znajdują największe opatrzenie we wschodnich stanach; fabryki, zwłaszcza żelazne i bawełniane, tudzież machin parowych są liczne i nadzwyczaj ważne. — W największej części wywozi się ztąd baweł-

na, najobfitsza i najlepsza; stanowiąca $\frac{1}{12}$ do $\frac{1}{10}$ ogólnego wywozu; tytoń $\frac{1}{3}$ ogólnego wywozu; ryż. Te trzy przedmioty handlu pochodzą ze stanów niewolniczych. Handel jest nadzwyczajnie ważny, prawdziwie handel całego świata i do wszystkich części kuli ziemskiej skierowany; szczególnież prowadzony z Angliją, Francją, Kubą, Brezylją, Chinami, miastami Hanzeatyckimi, Meksykiem, Ameryką południową, Belgią, Hollandją, Włochami. Potęga handlowa Stanów Zjednoczonych jest obok angielskiej największą z pomiędzy wszystkich państw (25,000 statków kupieckich i rybackich, 140,000 majtków). Flota wojenna składa się z 86 okrętów o 2,308 działach. Wojsko w czasie pokoju nie może przenosić więcej jak 10,300 ludzi; podczas wojny ma być pomnażane ochotnikami. Milicya składać się winna ze wszystkich zdolnych do noszenia broni od 18 do 45 lat wieku i dla tego liczą się na papierze dwa jój miliony.

§. 397. Z pomiędzy przedmiotów wywozowych, podług wartości jest tylko $\frac{1}{7}$ w wyrobach czyli fabrykatak. Wszystkie inne są to płody surowe. Najgłówniejszymi przedmiotami handlu są: sztokfisz, wyroby wielorybie (620 statków zajmuje się połowem wielorybów), jako to: spermaceta, fiszbin, tran i t. d.; łososie i t. d. Z ogromnych przestrzeni lasów pochodzą: drzewo, wyroby z drzewa, smoła, pak, potaż, drzewo budowlane, drzewo farbiarskie, futra. Rolnictwo i chów bydła nadzwyczaj tu kwitnące, dostarczają: mąki pszennej (do Europy południowej i Indyów Zachodnich), kukurudzy, ryżu, mięsa wieprzowego i wołowego, skór wołowych, masła i serów. Najznaczniejszych wyrobów dostarczają plantacye w stanach południowych, z których mianowicie wywożone są: tytoń, bawełna, za 112 $\frac{1}{3}$ milionów dolarów (głównie do Anglii) i cukier. Lekarstwa, olejek lniany i terpentynowy, mydło, świece łożowe, stanowią także ważny artykuł handlu wywozowego. Do najgłówniejszych skarbów mineralnych należą: żelazo i wyroby żelazne, miedź (24,000 centnarów rocznie się wydobywa), ołów (1 milion centnarów rocznie), i z nich przygotowywane: mosiądz, bronz, maszyny. Otrzymuje się corocznie 14 milionów centnarów węgla kamiennego, z których większa połowa przychodzi z Pensylwanii, to jest z 133-jej części całego niezmiernego rewiru węgla, który obrabianym być może; 14 milionów centnarów żelaza, połowa z Pensylwanii, i 3 miliony centnarów soli. Wosk, proch strzelniczy, wyroby szklane, skórzane, bawełniane (z 1,100 fabryk), wyroby wełniane (z 1,560 fabryk), w wielkiej obfitości tu są wyrabiane.

§. 398. Wewnątrz ułatwiają handel kanały, których długość 870 mil niemieckich wynosi; statki parowe w liczbie 1,450 i drogi żelazne, z których 2,900 mil niemieckich zbudowano, a na 2,690 mil zaprojektowano i budowę ich rozpoczęto. Od rzeki świętego Wawrzyńca aż do delty Mississipi, urządzone są telegrafy elektryczne. Między Nowym Yorkiem i Angliją odbywa się regularnie żegluga parowa; 16 $\frac{3}{4}$ dni idzie ona do Anglii i 17 $\frac{3}{4}$ dnia do Ameryki. Wszelako kierunek statków parowych często bywa powierzany ludziom niesumiennym,

którzy lekce wazą życie podróżnych. Z tego powodu, na przykład w r. 1850 na rzekach 33 statki parowe zatoneły, 14 spaliło się, 6 wyleciało w powietrze, a 64 mocno zostało uszkodzonych.

§. 399. V. Rzeczpospolita Meksykańska.

1519 roku panujący tutaj i cywilizowany naród *Azteków*, którego pomniki sztuki i piramidy mające wysokości 200 stóp, dotąd istnieją, rządony przez Montezumę, został napadnięty i zdobyty przez Ferdynanda Cortez. Roku 1535 mianowany był pierwszy wice-król *Nowej Hiszpanii*. Roku 1821 Meksyk i Guatemala oderwały się od Hiszpanii i wybrały cesarzem Iturbide'go; roku 1824 utworzyły państwo związkowe, z konstytucją podobną do konstytucji stanów Ameryki północnej. W roku 1834 ogłosiły się republiką, a pojedyncze stany departamentami. Dziewiętnaście razy republiką Meksykańską jest obszerniejszą od Pruss, a nie ma połowy nawet ich ludności. Większą połowę mieszkańców stanowią krajowcy, należący do 15-tu grup ludowych; $\frac{2}{7}$ są mieszczanie, a $\frac{1}{7}$ biali kreole, to jest spłodzeni w Ameryce z rodziców hiszpańskich. Bardzo zdolni, ale ciemni i brudni Indianie, wyznają wiarę katolicką. Najludniejszą prowincją jest *Meksyk*, takiej obszerności jak były państwa kościelne; obok niego *Guajuato* i mała prowincja *la Puebla*.

§. 400. Od stolicy Meksyku ku wschodowi, do Vera-Cruz, prowadzi droga około 25 mil płaskowzgórzem; drugie 25 mil spuszcza się ciągle i nieprzerwanie ku brzegom. Przeciwnie ku zachodowi, do Acapulco, gdzie kraina piętrzącymi się łańcuchami gór zniżą się, szybko spada w doliny: już za 18 mil znajdujemy trzcinę cukrową, która tylko w gorących nizinach rośnie. Można zatem w ciągu jednego dnia podróży doświadczyć tutaj klimatu wszelkiego rodzaju. Aż do 900 stóp wysokości klimat jest palący, zwłaszcza nad odnogą meksykańską, a powietrze wilgotne i bardzo niezdrowe. Przy samym morzu, na kilka mil w głąb, jest tylko piasek latający i bagna; potem idą sawanny z wysoką trawą, gdzie rosną mimozy i krzewy cierniste. Od zachodniej także strony ta strefa jest gorąca; lecz bujna roślinność rozciąga się aż do morza, obejmując w sobie krzewy mangrove. W tym gorącym paśmie znajdują się w pełni rośliny zwrotnikowe; ale straszne choroby, zwłaszcza żółta gorączka i czarne wymioty tutaj panują.

§. 401. Od 900 do 5,000 stóp wysokości natrafiamy na najpowabniejsze widoki, w których lasy składają się z wiecznie zielonych dębów, wspaniała świeżość roślinności łagodnym deszczem bywa orzeźwianą, wszelkiego rodzaju owoce tu się udają, łagodne, balsamiczne powietrze nie dopuszcza żadnych chorób i wieczna wiosna słodko tu panuje. Na wysokości 7,000 stóp i wyżej jest zimno, to jest średni stopień ciepła wynosi 15° C., a zimą zdarza się niekiedy mróz. Tutaj powietrze jest ostre, rzadkie, osuszające, niebo czarno-błękitne i bez obłoków; przy wschodzie i zachodzie słońca krajobraz jest cudownymi, gorącymi farbami oblany i wielka zachodzi różnica w temperaturze

śród cienia i słońca. Dalej roślinność staje się uboższą, nawet część płaskowzgorza jest nieurodzajna, piaszczysta; w tych okolicach braknie cienia i wody źródlanej; widowiska powietrzne i trąby piaszczyste (które 4 mile niemieckie w ciągu jednej godziny przebiegają) zdarzają się nierzadko, i rośnie tu tylko uboga trawa, yucca, nędzny jałowiec, albo pojedynczy kaktus, który zresztą jest najpowszechniejszą w całym Meksyku rośliną. Niemierzwiona ziemia wydaje w przecięciu 20 do 25 ziarn pszenicy, 100 do 300, niekiedy nawet 800 ziarn kukurydzy. $\frac{3}{5}$ wszystkich w gorącej strefie położonych ziem Meksyku posiadają, z powodu swój wyniosłości, niegorący klimat, ale temperaturę od 16° do 17°. Obok pomarańczy, granatów, ananasów, zapotes, chiromayo i aguacate, udają się tu wszelkie owoce europejskie.

§. 402. Chów bydła jest znaczny; wszędzie utrzymują wielkie trzody, aż do 40,000 sztuk, i te zawsze pasą się swobodnie w sawanach i lasach; niekiedy tylko trzymają je w miejscach ogrodzonych, zwanych *corral*. Jezdni pasterze są bardzo zręczni i krzepcy; konie są także wyborne. W Meksyku znajdują się obszerne plantacje agawy, dla otrzymania soku, zwanego *pulque*, który świeży lub fermentowany służy za powszechny napój. Również są tu plantacje fig indyjskich, czyli opuncyj, z których zbierają koszenille, plantacje indygo, i ogrody wanilli. Rolnictwo i przemysł zresztą znajduje się na bardzo niskim stopniu i brak dróg komunikacyjnych pomiędzy krajem górzystym a brzegami.

§. 403. Główném bogactwem Meksyku jest srebro, którego w roku 1857 wywieziono przeszło za 150 milionów talarów (29,000 juk konnych, czyli 15,000 centnarów, albo 3 miliony grzywien, głównie z kopalni Pachuco i Real del Monte, 13 mil na północ Meksyku); tudzież złoto, którego w rzeczonym roku wywieziono za 2 $\frac{1}{2}$ miliony talarów. Kopalnie użytkowane są głównie przez związek górniczy niemiecko-amerykański, tudzież niektóre towarzystwa angielskie. Oprócz tego następujące przedmioty pochodzą z tego kraju: koszenilla, indygo, cukier, bawełna, tytoń, kakao, wanilla, drzewo kampez albo błękitne, mahoniowe, skóry, talg i jalapa. Wyroby fabryk europejskich przychodzą tutaj w wielkiej ilości, gdyż zamięłowanie przemysłu w tym kraju jest bardzo małe. Wszystkie większe miasta są otoczone wsiami bardzo ludnemi.

§. 404. *Mejico* (czyt. Meechico), Meksyk, 205 t. m., stolica, leży w miejscu starożytnego Tenochtitlan, dawniej stolicy państwa Anahuac, przeszło na 7,000 stóp wysokości; prześliczne ma okolice, pośród wsi i nad dwoma jeziorami, z ogrodami pływającymi. Temperatura zawsze trwa między 8 a 22°. Jest to jedno z najokazalszych i najpowabniejszych miast Ameryki, ma 100 kościołów i 51 klasztorów, dwa wielkie wodociągi. Podczas przyjaznej pory roku wychodzi codziennie 30 do 40,000 ujęzonych mułów do Acapulco i Vera-Cruz, lub z tychże miast do Meksyku. W południowo-wschodniej stronie rząd leży *la Puebla*,

72 t. m., bardzo piękne miasto; ma 69 kościołów, mennicę, fabryki i t. d., na urodzajnym płasko-wzgórzu.

Na północ Meksyku *Zimapan*, 9 t. m., bogate kopalnie srebra. W południowo-zachodniej stronie ztąd *Queretaro*, 30 t. m., w ładnym położeniu, jedno z najpiękniejszych miast. Na północo-zachód *Guanajuato*, 49 t. m.; bogate kopalnie srebra, w najurodzajniejszej i najludniejszej prowincyi. Ma rękodzielnie, zwłaszcza skór i płócien i prowadzi obszerny handel. Bogaci kupcy mieszkają w *Tepic*, 10 t. m. W północno-zachodniej stronie ztąd *Aguas-Calientes*, 33 t. m., gorące kąpiele wśród najurodzajniejszych okolic. Na północ *Zacatecas*, 25 t. m.; posiada wiele złota i srebra w Sierra-Madre. Na północo-zachód *Durango*, 22 t. m., niezmiernymi łąkami opasane; ztąd obszerny handel bydłem, oraz fabryki wyrobów wełnianych i skórzaných. Na zachód *Mazatlan*, główny port handlowy, ale szczupły i niezdrowy. Na zachód od Guanajuato, *Guadalajara*, 63 t. m., wśród obfitą płaszczyny, porządnie zabudowane, z dosyć znacznymi rękodzielniami. Na południe Meksyku *Acapulco*, 4 t. m.; piękny port, ale bardzo niezdrowy. Tylko handel kakao jest tutaj znaczny. *Tehuantepec*, 14 t. m., w Oajaca. *Vera-Cruz* (czyt. Krus), 8 t. m., w piaszczystej pustyni, bez wody do picia i najmniejszej odrobiny drzewa. Tu wylądował Kortez. Na północ *Tampico da Tamulipas*, 8 t. m., port handlowy nad odnogą meksykańską, szybko rozwinięty. Na zachód *San Luis Potosi*, 40 t. m., skład handlowy Tampico ku półn.-zachód. *Jalappa*, 13 t. m. Tu są letnie pomieszkania dla mieszkańców Vera-Cruz. Wieczna wiosna panuje, domy są jakby treibhauzy. *Merida*, 20 t. m., na półwyspie Yucatan, 5 mil od morza. Yucatan cierpi wielki niedostatek wody i nie ma żadnej znaczniejszej rzeki; ale bogaty w wielkie lasy najpiękniejszego drzewa, mianowicie mahoniowego i błękitnego. Nie masz tu ani łąk, ani pastwisk. W głębi lasów pierwotnych znajdują się tu ruiny wielkich wspaniałych gmachów, których początek jest nieznan, mianowicie *Uxmal* i *Chichen*, gdzie niektóre budowle nadzwyczaj bogato przyozdobione rzeźbami kamiennymi; jedna ma 63 stóp wysok., a 620 stóp obwodu. Podobne budowle napotyka się w sąsiedniej prowincyi Chiapas. Od *Palengue* naprzykład ciągną się daleko wzdłuż stoku góry, budowane są z cegły, i wszędzie mają płaskorzeźby i obrazowe napisy. Postacie i skład twarzy mają zupełnie odmienne od tego, jaki miał lud, który odkryli tu Hiszpanie.

§. 405. VI. Osada Belize, czyli angielskie Honduras.

Obwód mający 175 mil kw., na zachodnim pobrzeżu zatoki Honduras, 10,000 mieszkańców. Głównym bogactwem jest drzewo mahoniowe, z przepysznych pierwotnych lasów nad rzeką Belize.

VII. Pobrzeże Mosquito.

Kraj ten zostaje pod opiekuńczym panowaniem Anglików. Nigdy nie został podbity przez Hiszpanów, jego król zawsze był niepodległym. Ciągłe tu przeplatają się urodzajne sawanny i gęste lasy, li-

cznemi rzekami poprzecinane. Roślinność zwrotnikowa wszędzie jest bujna, a klimat dla Europejczyków szkodliwy. Na brzegach znajduje się pięć stacyi herrnhutów.

§ 406. VIII. Rzeczypospolite Ameryki środkowej.

Nazywają się: Guatemala (850,000 t. m.); San Salvador (najmniejsza, przeszło 400,000 t. m.); Nicaragua (300,000 t. m.); Costa Rica (300,000 m.); Honduras (350,000 m.); razem $1\frac{1}{2}$ razy tak obszerne jak Prussy, mając $\frac{1}{8}$ ich ludności. W roku 1502 Kolumb po raz pierwszy nawiedził Honduras; Cortez zawojował go r. 1525; później była to hiszpańska prowincya Guatemala, która r. 1821 ogłosiła się niepodległą; r. 1823 oderwała się od Meksyku. Stany te połączyły się wtedy w jedno państwo federacyjne, ale r. 1838 znowu rozszczepiły na samoistne rzeczypospolite. — Jest to kraina górzysta, hojnie opatrzona w wodę, nadzwyczaj piękna i urodzajna; ale na niskich brzegach bardzo niezdrowa. Tu się znajduje wielka obfitość płodów, mianowicie udają się wszelkie rośliny zwrotnikowe: indygo w najlepszym gatunku, kakao, mahoniowe i inne drogocenne użytkowe i farbiarskie drzewa, drzewa żywiczne czyli gummowe i balsamiczne, od których pobrzeże San-Salvador wzięło nazwisko pobrzeża *Balsamicznego*; tudzież liczne drogie rośliny lekarskie. Także znajdują się tu złoto, srebro, miedź, ołów, żelazo, węgiel kamienny; ale mało jest wydobywany.

San-Salvador, 30 t. m., na pobrzeżu Balsamiczném, dawniejsza stolica Związku. — *Leon*, 12 t. m., nad morzem Spokojném. — *Granada*, 15 t. m., nad jeziorem Nicaragua. — *Nowa-Guatemala*, 40 t. m., na wysokości 4,800 stóp; uniwersytet. — Przy *Staréj Guatemali*, 15 t. m., leży wulkan wodny 13,710 stóp wysokości. — *Comayagua* albo *Nowy Valladolid*, 15 t. m., miasto górnicze. — *San Jose*, 20 t. m., na zachodnim stoku góry.

§ 407. Indyje Zachodnie.

Wielkie Antylle, Małe Antylle i wyspy Bahama, liczące 400 wysp, razem wzięte co do powierzchni, nie wyrównywiają Prussom; $3\frac{1}{2}$ miliony mieszkańców; z nich przeszło 2 miliony murzynów, a z téj liczby przeszło $1\frac{1}{2}$ miliona wyzwolonych; z pierwotnych mieszkańców pozostały tylko słabe szczątki. — Większa część tych wysp przedstawia powabne górzyste widoki: popękane skały, zwieszające się ściany kamienne, okropne przepaście, lasy nieprzebyte, prześliczne doliny. Alleje drzew kokosowych i krzaków kaktusu, z długimi szpalerami wysokich pam, ożywione niezliczonym mnóstwem jaszczurek, prowadzą przez plantacye. Morze tak jest tutaj przezroczyste, iż żeglarzowi zdaje się, że płynie po powietrzu; zdaje się, że ręką chwytać można rośliny morskie, korale, jaskrawo-brunatne ryby i zwierzęta morskie.

§ 408. 1) *Cztery wielkie Antylle.*

Kuba, Cuba, należąca do Hiszpanii, ma obszerności $\frac{1}{5}$ Hiszpanii i około $1\frac{1}{2}$ miliona mieszkańców, z których prawie $\frac{1}{3}$ murzynów nie-

wolników i od 6 do 700,000 białych. Ta wyspa zdaje się, iż pierwotnie była lasem palm, dzikich pomarańczy i cytryn; bogata w prześliczne widoki, które zdobią drzewa mammea i gumnowa jabłoń (*calophyllum*), szczególnież zaś palma królewska, wysokości 80 stóp. Kuba posiada wielkiej wagi plantacye: około 8,600 tytoniu, 1,900 kawy, 1,200 plantacyi cukru, a oprócz tego plantacye bawełny i kakao. Miedź wydobywa się w znacznej obfitości. Drogi żelazne zakładają się.

Hawanna, La Havana, około 200 t. m., największe miasto w Indyach Zachodnich, jedno z najgłówniejszych w świecie miast handlowych, nadzwyczaj wspaniałe i bogate, z cytadellą Fort Cabana. Tu jest grób Kolumba. Liczne są fabryki tytoniu. Hawanna wywozi cukier, kawę, tytuń, воск, skóry. — *Matanzas*, 25 t. m., połączone koleją żelazną z Hawanną.

Puerto-Rico, także do Hiszpanii należy, przeszło $\frac{1}{12}$ poprzedzającej wyspy. $\frac{9}{10}$ część ludności składa się z wolnych. Dostarcza cukru ($\frac{2}{3}$ wywozu), kawy, tytoniu. — *San Juan de Puerto Rico*, 40 t. m., silnie obwarowane, bardzo zdrowe.

Jamaika, należy do Anglii, w r. 1655 odebrana Hiszpanom, mało co większa od Saxonii i ma ledwie $\frac{3}{4}$ mieszkańców Berlina, z których $\frac{8}{9}$ kolorowych. Ztąd wywożone są: cukier, rum, kawa, korzenie, w wielkiej ilości, mianowicie: pieprz angielski, indygo, bawełna, orzechy kokosowe i drzewo, zwłaszcza annglowe. Ale od czasu zniesienia niewolnictwa bogate plantacye wszędzie leżą odłogiem, chwastem zarosłe, i mają ledwie $\frac{1}{16}$ dawniej swojej wartości. — Stolica *San Jago de la Vega* albo Hiszpański Town, 5 t. m. — *Kingston*, 36 t. m., z których prawie połowa murzynów. Obecnie połowa domów jest do wynajęcia.

§ 409. **Hayti**, to jest „górzysta,” czyli *San-Domingo*, dawniej *Hispaniola*. W r. 1492 odkryta przez Kolumba, r. 1801 oderwała się od Hiszpanii, 1803 r. wybrała królem murzyna, r. 1822 zamieniła się w rzeczpospolite, w połowie składającą się z murzynów i mulatów, mając prezydenta na czele. Od r. 1849 składała się z cesarstwa *Hayti*, większego od Belgii (558 mil □), 560,000 mieszkańców, które od stycznia 1859 r. zostało *rzeczpospolitą Hayti*, i z *Domingo*, większej od byłego królestwa lombardzko-weneckiego (810 mil □), 200,000 ludności. W pierwszej żaden biały nie może mieć praw obywatelstwa, ani też własności nieruchomiej. Panującą religiją jest katolicka. — Piękna ta wyspa, z licznymi plantacyami, prowadzi bardzo znaczny handel.

Port-au-Prince (dzisiaj *Port-republicain*), 30 t. m., na południowym pobrzeżu, była stolicą cesarstwa murzyńskiego. — *San-Domingo*, 12 t. m., założone r. 1494 przez brata Kolumba, jest stolicą rzeczypospolitej *Domingo*. — *Hayti* albo *le Cap*, 15 t. m.

§ 410. 2) *Małe Antylle i wyspy Bahama*.

Większą część mieszkańców składają murzyni, w posiadłościach angielskich jest ich 4 razy tyle co białych; przy plantacyach cukru znajduje się 4 do 500 murzynów.

Do *Anglików* należy 588 mil □; $\frac{6}{7}$ mieszkańców są murzyni. Trinidad, najludniejsza i najwznioślejsza z pomiędzy tych wysp; Antigua, bezleśna, jest najbogatsza; San-Kitts (Christoph), Nevis, Montserrat, Anguilla, Barbuda, wyspy Wirgińskie, Dominica, największa; Santa-Lucia, Barbados, Saint-Vincent, Grenada i Grenadille, Tobago, Tortola. Wyspy Bermudoz. — Wyspy Bahama albo Lukajskie. Na jedną z nich *Guanahani* albo *San-Salvador*, wylądował Kolumb poraz pierwszy dnia 12 października 1492 roku. Najważniejsza jest wyspa *Nowej Opatrności* (Neu-Providence), ze stolicą *Nassau*, mającą wyborny port. — Te wyspy od czasu zniesienia niewolnictwa przyszły po większej części do nędzy, wyjąwszy Barbados, które nie ma lasów, ale tylko pola cukrowe. Nadzwyczaj urodzajna Trinidad ratuje się mozolnie pracą gromad Kulis, wschodnio-indyjskich wyrobników, których wynajmują do robót około plantacyi.

Do *Duńczyków* należą niektóre wyspy Wirginijskie: St. Thomas, St. Jan, Saint Croix.

Do *Szwedów*: St. Barthelemy, która dostarcza bawełny.

Do *Hollandrów*: Curaçao, z wolnym portem, St. Eustache, Saba, St. Martins.

Do *Francuzów* należą: Martynika, Gwadelupa, La Desirade, Marie Galante, Les Saintes, która dostarcza najlepszej kawy zachodnio-indyjskiej; wszystkie ze znakomitemi plantacyami towarów kolonialnych. Składają one $\frac{1}{10}$ część posiadłości angielskich i liczą $\frac{1}{4}$ miliona mieszkańców. — Mniej lub więcej stosunki tych wysp, podobne są do stosunków Antyllów angielskich.

Przegląd powierzchni i liczby mieszkańców za-Europejskich części świata.

§ 411.

I. Australia.

	kw. mil	mieszkańc.		kw. mil	mieszkańc.
Nowa Hollandya .	139,000	— 1,000,000	z przeniesienia	160,543	— 1,394,000
Van-Diemen zie- mia	1,300	— 81,000	Archipelag Cooka	52	— 12,000
Nowa Zeelandya .	4,828	— 88,000	Wyspy Dolne . .	136	
Nowa Gwinea . .	12,922		Wyspy Marquesas	25	— 20,000
Louizyada	60		Wyspy Żeglarskie	60	— 34,000
Wyspy Admiralicji	64		Wyspy Towarzy- skie.	50	— 20,000
Nowa Irlandya . .	267		Wyspy Sandwich.	342	— 73,000
Nowa Brytania . .	526		Archipelag lorda		
Archipelag Salo- mona	572		Mulgraves. . . .	56	—
Wyspy Santa-Cruz	34		Karoliny.	50	— 101,000
Nowe Hebrydy . .	270	— 20,000?	Maryañskie . . .	28	— 9,000
Nowa Kaledonia .	434	— 50,000	Archipelag Maga- lhaena	62	
Wyspy Fidzi. . . .	245	— 130,000	Oprócz tego . . .	26	
Wyspy Przyjaciel- skie	21	— 25,000			
	160,543	— 1,394,000		161,430	— 1,663,000

II. Afryka.

Marokko	10,226 kw. mil	8 $\frac{1}{2}$ mil.mies.
Algier i w Senegambii	7,180 —	3 —
Tunis	3,700 —	1 —
Tripolis i Fezzac	14,200 —	1 —
Egipt i Nubia	27,200 —	2 $\frac{1}{2}$ —
Kordofan.	3,400 —	1 —
Abyssynia	14,430 —	1 $\frac{1}{2}$ —
Sahara i pustynia Libijska	103,700 —	— —
Senegambia i górny Sudan	37,200 —	— —
Dolny Sudan	54,500 —	— —
Afryka południowa bez osad europej- skich	240,000 —	— —
Przylądek Dobrej Nadziei (Cap) i inne posiadłości angielskie	6,800 —	$\frac{3}{10}$ —
Osady Portugalskie	18,400 —	1 $\frac{1}{2}$ —
Madagaskar	10,900 —	4 $\frac{1}{2}$ —
Komorzyjski, Amiranty, Seychelles i t.d	164 —	— —
	552,000	— 250 —

§ 412.

III. Azya.

1) Azya mahometańska	kw. mil	m. m.
	164,500	— 47

	kw. m.	mil. miesz.	kw. m.	mil. m.
Z przeniesienia	164,500	—	47	
A. Turcja Azyatycka	3,1600	—	16	
B. Arabia	48,300	—	5	
C. Persya	26,400	—	11	
D. Kabulistan i Afganistan	12,200	—	7 ¹ / ₃	
E. Belludżystan	7,800	—	1 ¹ / ₂	
F. Turan	38,200	—	7	
2) Azya Rossyjska			270,540	— 8
A. Kraje Za-kaukazkie	5,000	—	3 ³ / ₄	
B. Syberya	264,940	—	4 ¹ / ₄	
3) Azya Chińska			216,340	— 490
A. Cesarstwo Chińskie	209,040	—	440	
	kw. mil	milion.		
a. Chiny właściwe	61,200	—	415	
b. Mała Bucharya	20,500	—	7	
c. Dżungary	7,600	—		
d. Mongolja	54,900	—	2	
e. Mandżurya	32,500	—	2	
f. Tybet	28,200	—	5	
g. Korea	4,100	—	9	
h. Lieu-kieu wyspy	40			
B Cesarstwo Japońskie			7,300	— 50
4) Azya Indyjska			148,000	— 230 ¹ / ₂
A. Annam	10,300	—	15	
B. Siam, Malakka i Andamany	16,200	—	2 ¹ / ₂	
C. Barma czyli Birmanowie	10,300	—	4	
D. Laak-youl	3,700	—	2	
E. Bhutan	1,000	—	1 ¹ / ₂	
F. Indye angielskie	70,280	—	182	
G. Azya Australijska	16,255	—	24 ¹ / ₂	
a. Suma ra	7,660	—	4 ¹ / ₂	
b. Jawa i Madura	2,445	—	11 ¹ / ₂	
c. Borneo	13,433	—	11 ¹ / ₂	
d. Celebes	3,316	—	1 ¹ / ₃	
e. Male wyspy Sunda	1,719	—	2 ¹ / ₄	
f. Wyspy Moluckie (Amboiny, Banda i Ternates)	2,020	—	1 ¹ / ₃	
g. Inne wyspy Sunda i Jolo	708	—		
h. Filipińskie	4,864	—	4	
Cala Azya			799,380	— 775 ¹ / ₂

§ 413.

IV. Ameryka południowa.

	mil kw	miljo.		mil kw.	mil. m
Brazylia	147,600	— 7 ² / ₃	z przeniesienia	301,647	— 19—
Argentyna	25,531	— 1 ¹ / ₁₀	Guyana	6,500	— 1 ¹ / ₅
Boliwja	20,806	— 2	Uruguay	5,300	— 1 ¹ / ₄
Nowa Grenada	24,560	— 2 ¹ / ₄	Buenos Ayres	3,933	— 1 ¹ / ₃
Peru	23,941	— 2 ¹ / ₂	Chili	2,260	— 1 ¹ / ₂
Venezuela	20,097	— 1 ¹ / ₂	Araukania	1,360	—
Patagonia	18,350	— 1 ¹ / ₇	Archipelag ziemi Ognistej	1,300	—
Ecuador	13,421	— 1			
Paraguay	7,341	— 4 ¹ / ₅			
do przeniesienia	301,647	— 19—		322,200	— 21 ¹ / ₄

V. Ameryka północna.

	mil kw.	miljo.		mil kw.	mil.
Posiadłości Angielskie	207,391	— $4\frac{2}{5}$	z przeniesienia	444,967	— 46
Stany Zjednoczone . . .	129,036	— $31\frac{1}{2}$	Pobrzeże Mosquito	2,350	—
Mexyk	40,315	— $7\frac{3}{5}$	Posiadłości Hiszpańskie	2 052	— 2
Grenlandya	35,700		Hayti	1,368	— $\frac{3}{4}$
Posiadłości Rosyjskie.	24,300	— $\frac{1}{16}$	Posiadłości Duńskie,		
Rzeczypospolite Ame-			Szwedz. Hollender.	287	— $\frac{1}{30}$
ryki Środk wój . . .	8,225	— $2\frac{1}{3}$	Posiadłości Francuzkie	176	— $\frac{1}{3}$
do przeniesienia	444,967	— 46		451,200	— 49
			Ameryka południowa	322,000	— $2\frac{3}{4}$
			Cała Ameryka	773,400	— $70\frac{3}{4}$

DZIAŁ III.

Europa podług naturalnych swoich stosunków.

§ 414. Poznamy **hydrograficzne** stosunki Europy, gdy zastanawiać się będziemy nad jej rzekami, jeziorami i kanałami; **orograficzne**, zastanawiając się nad podziałem gór i dolin; a **klimatologiczne**, gdy rozważać będziemy zmiany powietrza i objawy klimatu w pojedynczych krajach.

O krainach ostatecznych kuli ziemskiej obacz § 39. Granica 360 milowa ciągnąca się od strony Azji, leży między 70° a 80° długości wschodniej.

Powierzchnia Europy wynosi 177,300 mil kw., tudzież obwód nadbrzeży 6,600 mil.

Liczą od przyładka San-Vincente do odnogi Karyjskiej 750 mil.

Od przyładka północnego (Nord-Cap) do przyładku (Cap) Matapan 522 „

Od zachodniego krańca Bretanii (Bretagne), aż do południowego Uralu 650 „

Od ujęcia Odry do odnogi Tryestu 125 „

Linije od kąta odnogi Biskajskiej do północnego krańca morza Azowskiego i do południowego krańca Karyjskiej odnogi przecinają członki Europy (51,360 mil kw.) i pozostawiają resztę *massy kontynentalnej*, 126,000 mil kw.; przypada zatem na członki $\frac{1}{4}$ ogółu. Do nich należą: Kola 1800 mil kw., Jutlandya 720 mil kw., (55 mil długości i 7 do 23 mil szerokości), półwysep Normandzki 40 mil kw., półwysep Pirenejski 10,750 mil kw. (88 mil długości i 88 mil szerokości), Istrya 73 mil kw. (10 mil długości), Krym 476 mil kw., Skandynawija 16,000 mil kw. (250 mil długości i 60 do 70 szerokości), północna Hollandya 30 mil kw., Bretania 600 mil kw. (28 mil długości), Włochy 4,720 mil kw. (135 mil długości i 25 mil szerokości), Grecki półwysep 8,263 mil kw. — Razem 43,700 mil kwadratów.

Na wyspy przypada 7,890 mil kw.; te zaliczywszy do członków czyli półwyspów, wypadnie stosunek członków do szczepu jak 1 : 3 $\frac{5}{11}$.

§ 415. Północno-wschodnia część Europy jest płaska; przeciwnie zaś południowo-zachodnia bogata w góry, które poprzecinane są wązami. **Północno-wschodnia nizina** rozciąga się od północy ku

południowi około 400 mil, od zachodu zaś ku wschodowi ma rozma-
itą rozciągłość. Obejmuje około 95,000 mil kw., to jest przeszło
połowę Europy. Na wschód Wisły nazywają ją *Sarmacką*, na za-
chód zaś Wisły *germańską* niziną. — **Południowo-zachodnia kra-**
ina górzysta określa się linijami od ujścia Renu do źródeł Garonny,
z tą do ujścia Dunaju, a od ujścia Dniestru do ujścia Renu. Tak
ulożonemu trójkątowi braknie atoli wschodniego końca. Jest to
przeszłość około 23,000 mil kw. W środku niej znajduje się wiel-
ka, łącząca się z sobą kraina *górzysta*, *Alpy*, 4,200 mil kw. Dalej
góry środkowe, a mianowicie *Karpackie*, 4,450 mil kw., na wschód Alp;
Niemieckie, 5,000 mil kw., na północ tamtych, i *Francuzkie*, 4,200
mil kw., na zachód Alp. — Ku północy rozpoczynające się członki Eu-
ropy są w ogólności płaskie; ku południowi zaś największe i najznac-
niejsze z półwyspów, prawie całkiem górzyste. Wyspy takie, zwłasz-
cza na południu leżące, są górzyste.

HYDROGRAFICZNE STOSUNKI EUROPY.

Rzeki i Jeziora,

tudzież leżące nad niemi znakomitsze miasta.

1) Kraina rzeczna Rossyjskiej płaszczyny.

§ 416. Do Północnego morza Lodowatego wpadają:

Rzeka *Peczora*; bierze początek w Uralu i przepływa zamarłe ba-
gniste równiny czyli tundry.

Kraina morza Białego.

Mezeń, ma źródło w tundrach czyli stepach Peczorskich. — *Mezeń*.

Dźwina północna: tworzą ją rzeki:

z lewej strony: *Ssuchona* na zachód, } płyną z północno-rossyjskich
z prawej *Jug*, na wschód } stoków, z lasów bagnistych.

Wologda. — *Archangielsk*

p. *Wyczegda*, z bagnisk Uralu; *kanatem Katarzyny* łączy się z rze-
ką *Kamą*.

Onega wypływa z jezior i przebiega leśne, bagniste pustynie. —
Onega.

Tina-Elf, z Alp lapońskich, wpada do morza Lapońskiego.

§ 417. Kraina morza Bałtyckiego.

Ulea. z jeziora *Ulea*, w Finlandyi. — *Uleaborg*. — Nad Fińską
odnogą. *Abo*. *Helsingfors*, *Kronstadt*.

Wuoxen albo *Woxa* bierze początek we wschodniej Finlandyi, płynie przez kilka jezior, następnie przez jezioro *Saimo* i wypłynąwszy z niego tworzy najbystrzejszą rzekę w Europie, *Imatra*, która na 2,200 stóp długości ma 24 stopy spadku.

Newa, wypływająca z jeziora *Ladoga*, największego jeziora lądowego w Europie, na południowym jego brzegu kanał *Ladogski*. — *Petersburg*, *Schlüsselburg*.

Rzeka *Swir* łączy jeziora *Onega* z *Ladogą*. Pierwsze łączy się z jeziorem *Białém* (Bieło oziéro), z którego Szeksna do Wołgi płynie; tu więc jest połączenie morza Bałtyckiego z morzem Kaspijskim.

Rzeka *Wołchow* łączy jezioro *Ladoga* z *Ilmenem*. Do ostatniego wpada od wschodu rzeka *Msta*, około gór Wałdajskich; łączy się też ona kanałem *Wyszniej Wołoczek* z *Twercą*. — *Nowogród*.

Narowa wychodzi z jeziora *Pejpus*, do którego wpada rzeka *Embach*. — *Narwa*. — Nad rzeką *Embach* *Dorpat*. — Nad olnogą Fińską *Rewel*.

Dźwina czyli zachodnia Dźwina, wypływa z małego jeziora na zachód lasu Wołchońskiego; częste ma nurty i ulega zasypianiom piasku. Poboczna rzeka *Ula* (Uła?), kanałem *Berezyńskim* łączy się z *Berezyną* i *Dnieprem*; tym sposobem następuje połączenie morza Czarnego z Bałtykiem. — *Witebsk*, *Dyneburg* i *Ryga*.

Niemen wypływa na południe z północno-ruskich okolic, i obfity jest w wodę prawie u samego źródła. Koło *Grodna* płynie pomiędzy stromemi brzegami piękną, leśną doliną. Dwoma ramionami *Roś* i *Gilge* wpada do haflu *Kurońskiego*; pomiędzy niemi leży urodzajna delta. — *Mińsk* (niedaleko źródła *Niemna*), *Grodno*, *Tylża*, *Memel* (nad morzem *Kurońskim*).

1. *Szczara* kanałem *Ogińskiego*, piaskami zasypywanym, łączy się z *Prypecią*.

pr. *Wilna* płynie z północno-wschodnich okolic. — *Wilno*.

§ 418. Kraina morza Czarnego.

Dniestr bierze początek u podnóża leśnych gór *Karpackich*, na północ źródeł *Sanu*. W środkowym biegu potem płynie powoli przez niskie stepowe równiny. Żegluga na nim jest bardzo ograniczona. — *Halicz*, *Bender*. Nad morzem *Akerman*, *Odessa*.

1. *Sered*. — *Tarnopol*. — W bliskości *Kamieniec*.

Wschodni *Bug* bierze początek na wschód *Tarnopola*.

Dniepr wypływa z leśnych błotnistych okolic na południe *Wołchońskiej* puszczy. Od *Kijowa* płynie przez górną krainę, ma łoże skaliste, pełne nurtów i wodospadów czyli porohów, które utrudzają żegluge; dolny bieg idzie przez niskie trawiaste płaszczyny. Pod *Chersonem* *Dniepr* ma szerokości od 1 do 5 mil, ale głębokość małą. — *Smoleńsk* *Mohilew*, *Kijów*, *Ekaterynosław*, *Cherson*.

pr. *Berezyna*, bierze początek na północ *Mińska*.

pr. *Prypec* przepływa wielkie bagniska *Rokitno*, ale bierze swe nazwisko dopiero przy ujściu Styru.

1. *Desna*, bierze początek na wschód Smoleńska. — *Czeruihow*.
1. *Worskła*, zaczyna się w południowo-ruskich okolicach. — *Póttawa*.

Spokojny *Don* wypływa z jeziora Iwanowa. w bagnistych, leśnych okolicach, na południo-wschód Tuly. Wcięty jest w płaskowzgórze stepowe. Dolny jego bieg, na przestrzeni 30 mil, idzie przez zupełnie płaską krainę i brzegi jego corocznie są zalewane. — *Czerkask*, *Azow*.

1. *Woroneż*. — *Woroneż*.

pr. *Doniec*. albo *mały Don*, wychodzi z okolic południowo-ruskich. W bliskości leży *Charków*.

Kubań bierze początek w górze Elbrus na Kaukazie. — W bliskości *Stawropol*, *Ekaterynodar*.

Kraina morza Kaspijskiego.

Terek, wypływa z Kazbeku na Kaukazie; stanowi granicę od Czerkiesów. — *Mozdok*, *Kizlar*.

Wolga, największa rzeka w Europie. Bierze początek w Wołchowskiej puszczy, pod 57° szerokości północnej i 51° długości wschodniej, w okolicach jeziora Seliger, 890 stóp nad powierzchnią morza. Płyńie najprzód pomiędzy wysokimi, lesistymi brzegami; potem zaczyna się nizina pagórkowata, oraz żegluga. Bieg dolny Wolgi w stepach azyatyckich ma strome, porozrywane brzegi, z prawej strony do 200 stóp wysokości, z lewej łąki bagniste. Liczy ujść do 60, z których jedno ma milę szerokości. — Miasta: *Twer*, *Rybińsk*, *Kostroma*, *Niżni-Nowogród*, *Symbirsk*, *Samara*, *Saratow*, *Sarepta*, *Astrachai*.

1. *Twerca*, łącząca się z rzeką Mstą.

1. *Mologa*.

1. *Szeksna*, wypływa z *Białego jeziora* (Bielo oziro), które się łączy z rzeką Swir. — *Rybińsk*.

1. *Kostroma*.

1. *Wetługa*, około 100 mil długości.

pr. *Oka*, ze stromemi brzegami. Płyńie przez najżyźniejsze i najuprawnniejsze okolice Rosyi. — *Katuga*, *Riuzai*.

1. *Moskwa*, 61 mil długości. — *Moskwa*.

pr. *Cna*. — *Tambow*. — Między Oką a Donem leży *Tula*.

pr. *Sura*. — *Penza*.

1. *Kazanka*. — *Kazai*.

1. *Kama* albo *Mala Wolga*, z bagnistych okolic, dłuższa od Renu. — *Perm*. Z drugiej strony Uralu *Ekaterynburg*.

1. *Czusowa*, bierze początek w górach Uralskich, około 100 mil długości.

1. *Bielaja* około 140 mil długości

pr. *Ufa*. — m. *Ufa*.

pr. *Wiatka*, z północno rossyjskich okolic, tak długa jak Ren.—m. *Wiatka*.

1. *Samara*, z góry Obszczyj Syrt.

Ural albo *Jaik*, bierze początek w górach *Uralskich*. — m. *Wersch-Uralsk*, *Orenburg*, *Uralsk*.

pr. *Kamysz-Sakmara*, z gór Uralskich.

1. *Ilek*, ze stepów Kirgizkich.

(Odrysować należy kartę tego systematu rzek, z oznaczeniem wszystkich miejsc wyżej oznaczonych).

2) Systemat rzek na północno-niemieckich i hollenderskich płaszczynach.

§ 419. Kraina morza Bałtyckiego.

Pregel nazywa się w górnym swoim biegu *Pissa*; z lewej strony pod Gumbinem bierze w siebie *Rominę*. — Od Insterburga nazywa się *Pregel*. — Płyynie po samej równinie i w pada do *Frisch-Haffu* (r. 1510 utworzony), który *Frische Neerung* od morza przedziela; miejsce połączenia z nim nazywa się *Piławską* głębina albo *Gath*. — m. *Gumbin*, *Insterburg*, *Królewiec* (Königsberg), *Piława* (Pillau).

1. *Angerap*, z jeziora *Mauer*. W jej obwodzie źródłowym leży jezioro *Löwenthin*, które ku północy do jeziora *Mauer* i do Pregla, a ku południowi do jeziora *Spirding* i Narwi wlewa się. — *Angerburg*.

pr. *Inster*. — m. *Insterburg*.

1. *Alle*, z pruskich wyniosłości. — *Friedland*.

Passarga, z pruskich wyniosłości. — *Brunsbęrga* (Braunsberg).

Wisła, bierze początek w górach Jabłonka, z białej, małej i czarnej Wisły, pod 49½° szerokości północnej i 36½° długości wschodniej. Od Sandomierza żeglowną jest dla wielkich statków. — W dolnym swoim biegu dzieli się przy cyplu Montaw na dwa ramiona: na prawo *Nogat*, o 20 ujściach; na lewo *Wisła*; ta dzieli się jeszcze z lewej strony na *Gdańską*, z prawej na *Elbląską* czyli *Starą Wisłę*, o 14 ujściach, ale piaskiem zasypanych. Pierwsza wpada do ujścia Wisły. Cała delta, czyli żuławy, nadzwyczaj są urodzajne, zwłaszcza leżące między dwoma ramionami, Gdańskie albo Malborskie żuławy. — m. *Kraków*, *Sandomierz*, *Warszawa*, *Plock*, *Toruń*, *Grudziąż*, *Kwidzyn* (Marienwerder), *Gdańsk*, *Malbörg* (Marienburg), *Elbląg*.

pr. *Raba*, z Bieskidów. — m. *Bochnia*.

pr. *Dunajec*, z gór Tatrów.

pr. *Poprad* albo *Popper*, z gór Tatrów.

pr. *Wisłoka*, z Karpatów.

pr. *San*, z Karpatów.

1. *Pilica*, z polskich wyniosłości, na północ Krakowa.

pr. *Bug*, z okolic Lwowa, od strony Galicyi:

Przy ujściu *Modlin* czyli Nowo-Georgiewsk.

pr. *Narwa*. Jak inne rzeki boczne płynie przez ogromne, bagniste lasy pierwotne. — m. *Ostrołęka*, *Putusk*.
W bliskości *Białystok*.

1. *Bzura*, przepływa błotniste niziny.

pr. *Drwęca*, z jeziora Drwęcy na pruskich wyniosłościach.

1. *Brahe*, z wyniosłości pomorskich. Ztąd prowadzi kanał *Bydgoski* do Noteci. — m. *Bydgoszcz* (*Bromberg*).

Leba.

Lupow, z jeziora tegoż nazwiska.

Stolpe. — *Stolpe*

Wipper. — *Rügenwalde*.

Grabow.

Persanta. — *Kotłobrzeg* (*Colberg*).

Rega. — *Treptow*.

} z wyniosłości pomorskich.

(Trzeba odrysować kartę tego systematu rzek).

§ 420. *Odra*, bierze początek w Morawii, w Śląskim obwodzie, z błotnistej lasu *Tannewalde*, pod $49\frac{2}{3}^{\circ}$ szerokości północnej i $35\frac{1}{4}^{\circ}$ długości wschodniej. — Górny jej bieg jest bardzo krótki: środkowy rozciąga się do Głogowy, gdzie znikają ściany dolin. Koło *Frankfurtu* rozszerza się jej dolina na dwie mile, aż do *Wrześni* (*Wriezen*); urodzajna, groblami przeciw zalewom zabezpieczona nizina. — Dolny jej bieg pełen jest nizin i przerw. Rozróżniamy w niej dwa główne ramiona: zachodnie, to jest *Stara Odra*, wschodnie, rzeka *Żurawia* (*Kranichstrom*), dalej zwana *Reglitz*; wpada w jezioro *Dammsche*. Ztąd prowadzi *Papenwasser* do wielkiego i małego *Haffu*. Statki potrzebujące tylko 12 stóp głębokości, mogą wpływać przez środkowe ujście *Peene*, *Swine*, *Divenow*, które wyspy *Usedom* i *Wollin* jedną od drugiej i od lądu stalego oddzielają. — Od *Frankfurtu* kanał *Fryderyka Wilhelma* albo *Müllrose* prowadzi do rzeki *Sprei*. Kanał *Pinow*, 6 mil długości, prowadzi przez *Neustadt-Eberwalde* do *Haveli*. — m. *Raciborz*, *Kosel*, *Opole* (*Oppeln*), *Brzeg* (*Brieg*), *Olawa* (*Ohlau*), *Wrocław*, *Wielka Głogowa*, *Krosno* (*Krossen*), *Frankfurt*, *Kisztrzyn*, *Świeć* (*Schwedt*), *Szczecin*.

1. *Oppa*, z *Altwater*. — m. *Jägerndorf*, *Oppawa* (*Troppau*).

pr. *Olsa*, z *Bieskidów*. — m. *Cieszyn*.

pr. *Kłodnica*, z wyniosłości tarnowickich, na zachód *Krakowa*. — m. *Głiwice*.

pr. *Malapane*, z wyniosłości tarnowickich.

1. *Neisse*, z śnieżystych gór *Glacu*. — *Hibelschwert*, *Glatz*, *Neisse*.

pr. *Biela*. — *Landeck*.

1. *Reinerzer Weistrütz*, z *Heuscheuer*.

1. *Steine*, z gór *Olbrzymich* (*Riesengebirge*).

1. *Olawa*. — m. *Olawa* (*Ohlau*)

1. *Weistrütz* (*Bystrzyca*).

- pr. *Peilau* i *Schwarzwasser*. — *Swidnica*.
 1. *Strigauer-Wasser*. — m. *Strigau*.
 1. *Katzbach*, z gór Olbrzymich. — m. *Goldberg*, *Lignica*.
 pr. *die wüthende Neisse*. — *Jauer*.
 pr. *Bartsch*, z wyniosłości Tarnowickich, płynie korytem całkiem błotnistém.
 1. *Bober*, z gór Olbrzymich. — m. *Hirschberg*, *Löwenberg*, *Bunzlau*, *Sagan*, *Krossen*.
 1. *Zacken* wraz z *Kochel* (strumień).
 1. *Queiss* z *Iserkamm*. — m. *Lauban*.
 1. *Görlicka* albo *Łużycka* czyli *Luzacka Neisse*, z gór Łużyckich. — *Reichenberg*, *Zittau*, *Görlitz*, *Muskau*, *Guben*.
 pr. *Warta*, z polskich wyniosłości, bierze początek o 1 milę od źródła Pilicy. — m. *Czestochowa*, *Poznań*, *Landsberg*, *Kistryn*.
 1. *Prosna*, z wyniosłości Tarnowickich. — m. *Kalisz*.
 1. *Obra*, płynie 7 mil. — *Międzyrzecz* (*Meseritz*).
 pr. *Noteć* (*Netze*) przepływa jezioro *Gopło*; w bliskości niego łączy się z *Wisłą*.
 pr. *Ihna*, z pomorskich okolic; wpada do jeziora *Dammsche*. — m. *Stargard*.
 1. *Ucker*, wdada do pomorskiego Haffu. — m. *Prenzlau*, *Pasewalk*.
 1. *Peene*, z jeziora *Malchin*, na północ Nowego Brandenbura. — m. *Anclam*, *Wolgast*.
 pr. *Tollense*, płynie przez jezioro *Tollen*. — Na pobrzeżu m. *Stralsund*.
Rechnitz, wpada do *Saaler Bodden*, którą tworzą półwysep *Dars* i *wySPA Zingst*.
Warnow. — m. *Rostock*, *Warnemünde*.
Trave, bierze początek od *Eutin*. — m. *Lubeka*.
 pr. *Stecknitz*, odpływ jeziora *Möln*, kanalizowana, prowadzi do *Delvenau*.

(Odrysować należy kartę tego systematu wód).

§. 421. Kraina morza północnego.

Eyder, obfita w wodę rzeka, z małego jeziora na wyniosłościach Bałtyckich bierze początek. Kanałem *Holsztyńskim* czyli *Eyderskim* łączy się z odnogą *Kiel*. — W bliskości m. *Kiel*.

Elba albo *Laba*, bierze początek niedaleko *Schnee-Koppe*, pod $50\frac{2}{3}^{\circ}$ szer. półn. i $33\frac{1}{2}$ dług. wschod. — W środkowym biegu płynie przez czeską pagórkowatą krainę i tutaj, w połowie *Mołdawy*, małe tylko czółna pływać po niej mogą. Przerzyna potem piaszczyste góry nad-*Elbańskie* i między *Pirna* a *Dreznem* ma szerokości 660 stóp, górami nad-*Elbańskimi* zamknięta. Dolny bieg bogaty jest w piękne widoki: na prawo piaski, na lewo najurodzajniejsze grunta; koło *Magdeburga* zaczynają się rozległe, żyzne niziny, zwane *Börde*. Przy ujściu *Elba*

ma szerokości przeszło 1 milę i wielkie okręta dochodzić mogą aż do Hamburga. — m. *Königgrätz, Kollin, Litmierzyce, Aussig, Pirna, Drezno, Meissen, Torgau, Wittenberg, Magdeburg, Lauenburg, Hamburg, Altona.*

1. *Aupa* albo *Eipel*, bierze początek przy *Schneekoppe*.
 1. *Wilde Adler* (dziki orzeł) albo *Erlitz*, z gór Sudetów i *Stille Adler* (spokojny orzeł), z wyniosłości morawskich. — m. *Königgrätz*.
- pr. *Iser*, ze szczytu *Wohl*. — m. *Jung-Bunzlau*.
1. *Mołdawa*, z lasów Czeskich. — m. *Budweis, Praga*.
 - pr. *Luschnitz*, z wyniosłości morawskich, przepływa przez wielki *Rosenberg*. — m. *Tabor*.
 1. *Wotawa*, z góry *Rachel*. — *Pisek*.
 - pr. *Sazawa*, z wyniosłości morawskich.
 1. *Beraun*, z lasów Czeskich. W górnym biegu swoim nazywa się *Mies*. Dopiero po złączeniu się z wypływającymi z najwyższej części lasu Czeskiego rzekami *Badbusa* i *Bradlenka* przybiera nazwisko *Beraun*. — m. *Pilzno, Beraun*.
 1. *Eger*, z Heidelberga w górach Sosnowych. — *Eger, Saatz, Theresienstadt*.
 - pr. *Tepel*, z Czeskiego lasu. — m. *Karlsbad*.
 1. *Bielá*. — W bliskości *Cieplíce (Töplitz)*.
 1. *Weiseritz*, z gór Kruszcowych (*Erzgebirge*); płynie przez *Plauen* — m. *Drezno*.
- pr. *Czarna Elstera*, z górno-łużyckich gór, płynie w bliskości górnej *Sprei*.
1. *Mulda*, z gór Kruszcowych. — m. *Dessau*.
powstaje ze zbiegu rzek:
 1. *Zwickańska Mulda*. — *Zwickau*.
 - pr. *Schwarzwasser* i *Chemnitzbach*. — m. *Chemnitz*.
 - pr. *Freibergska Mulda*. — *Freiberg*.
 1. *Zschopau*.
 - pr. *Flöhe*, płynie z Czech.
 1. *Sala*, Saale, z gór Sosnowych. — m. *Hof, Saalfeld, Rudolstadt, Jena, Naumburg, Weissenfels, Merseburg, Halla, Bernburg*.
 1. *Schwarza*, z lasów Turyngskich.
 1. *Ilm*, z lasów Turyngii. — m. *Ilmenau, Weimar*.
 1. *Unstrut*, z *Eichsfeld*. — m. *Mühlhausen, Langensalza*.
 - pr. *Gera*, z lasów Turyngii. — *Arnstadt, Erfurt*.
 1. *Apfelstädt*.
 1. *Wipper*, z *Eichsfeld*. — *Sondershausen*.
 1. *Helme*, z południowego stoku gór Harzu. — W pobliżu *Nordhausen*.
 - pr. *Saal-Elster*, albo *Biała Elster*, z gór Kruszcowych. — m. *Plauen, Greiz, Zeiz, Lipsk*.

- pr. *Göltzsch*.
 pr. *Pleisse*, z wójtowskiej krainy górzystej. — m. *Altenburg*, *Lipsk*.
 1. *Bode*, z Brocken. — m. *Quedlinburg*.
 pr. *Selke*, z niższego Harcu.
 1. *Holzemme*, z Brocken. — m. *Wernigerode*, *Halberstadt*.
 1. *Ohre*, płynie przez Drömling, bagno.
 pr. *Kanał Plauen*, 5 mil długości, prowadzi do jeziora *Plauen* i łączy rzeki *Elbę* z *Havelą*. — m. *Genthin*.
 pr. *Havel*, wypływa z jeziora *Dembecke* w Meklenburgu; ma wiele podobnych do jezior odlewów swego łożyska. — m. *Oranienburg*, *Spandow*, *Potsdam*, *Brandenburg*, *Rathenow*, *Havelberg*.
 1. *Sprea*, albo *Sprewa*, z *Kottmerberge* w Górnej *Luzacyi*, *Łużycach*. Powyżej *Lübben* przepływa bagnisty labirynt lasów, 4 mile długi, 1½ mili szeroki, *Spreewald*. — m. *Budyszyn* (*Bautzen*), *Spremberg*, *Cottbus*, *Lübben*, *Fürstenwalde*, *Berlin*.
 pr. *Rhin*, płynie przez jezioro *Ruppin*. Przez *Haupt-Graben* 10¾ mil długości, a na północ za pomocą jeziora *Cremmer* i kanału *Ruppin* łączy się z rzeką *Havel* ku wschodowi. — *Ruppin*, *Fehrbellin*, *Rhinow*.
 pr. *Dosse*, z północy. — *Wittstock*, *Wusterhausen*.
 pr. *Stepnitz*. — *Perleberg*, *Wittenberge*.
 1. *Aland*.
 1. *Biese*, do której wpadają *Milde* i *Uchte*, od południa. — Nad ostatnią leży *Stendal*.
 pr. *Elde*, z jeziora *Müritz*. — W bliskości *Ludwigslust*.
 1. *Jetzel*. — *Salzwedel*.
 pr. *Delwenau*, kanalizowana, wypływa z jeziora *Möln*. Ztąd prowadzi kanał *Stecknitz* do *Trave*.
 1. *Ilmenau*, z lasu *Lünenburgskiego*. — *Lüneburg*.
 pr. *Bille*.
 pr. *Alster*. — *Hamburg*.
 1. *Schwinge*. — *Stade*.
 pr. *Stör*. — *Itzehöe*, *Glückstadt*.

(Trzeba odrysować kartę tego systematu rzek).

§. 422. Rzeka *Weser*, bierze początek pod 51½ szerok. półn. ze zbiegu rzek *Werra* i *Fulda*, który przypada na 27⅓ dług. wschod. Przedziela massy gór, które właściwie stanowią jedną całość. Nie jest obfita w wodę i dla tego żegluga na niej bywa ograniczona. — m. *Münden*, *Carlshafen*, *Höxter*, *Hameln*, *Minden*, *Brema*.

pr. *Werra*, główna rzeka, ze stoków lasu *Turyngskiego*. — *Hildburghausen*, *Meiningen*. — W jej obrębie *Eisenach*, *Gotha*.
 pr. *Leina*, dalej zwana *Hörsel*.

1. *Fulda*, z małych wodozbiorów w górach Rhön. } ze stromemi, głębokimi dolinami.
 1. *Eder*, z Ederkopf. }
 pr. *Schwalm*, z Vogelsberge.

— *Fulda*, *Hersfeld*, *Cassel*.

1. *Diemel*, od południowego krańca Egge. — *Carlshofen*.

1. *Werre*, z Horn, w lesie Teutoburskim. — *Detmold*, *Herford*.

1. *Aa*, z lasu Teutoburskiego.

1. *Else*, łączy się z Haase.

1. Odlew morza *Steinkuder*.

- pr. *Aller*, bierze początek na zachód Magdeburga. — *Celle*, *Verden*.

1. *Oker*, w zachodnim Harzu. — *Wolfenbüttel*, *Brunswik*.

pr. *Ilse*, z Brocken. — *Ilseburg*.

1. *Leine*, z Eichsfelde. — *Heiligenstadt*, *Getynga*, *Hanower*.

pr. *Innerste*, z Clausthal. — *Clausthal*, *Hildesheim*.

- pr. *Wümme*, z Luneburskiego lasu, płynie razem z *Hamme* do *Lesum*.

1. *Hunte*, z gór Lübbecke, płynie przez jezioro *Dümmer*.

Ems, z południowo-zachodniego stoku lasu Teutoburskiego. — *Meppen*, *Emden*.

pr. *Haase*, zlatnąd także. Łączy się z *Werre*, za pomocą *Else*.

Hunse, z Bourtanger. — *Gröninga*.

Vecht, bierze początek na zachód Münster. — *Zwolle*.

(Odrysować należy kartę tego systematu rzek).

§. 423. *Ren*, bierze początek w Alpach Gryzońskich, pod $46\frac{1}{2}^{\circ}$ szerok. półn. i $26\frac{1}{2}^{\circ}$ dług. wschod. Ze 30 źródeł, które wszystkie nazywają się Rhin, powstają trzy główne źródła rzeki. *Tylny Ren*, czyli początek, w Vogelsberge, z Rheinwald—Gletscher; płynie ku wschodowi, zwraca się wszakże pod *Rofen-Schlucht* ku północy i przyjmuje pod Tysis rzekę *Albula*, która od wschodu wychodzi z góry *Albula*. Tylny Ren prawie w środku przecięty jest straszną wąską skałą, zwaną *Via mala*. Pod Reichenau łączy się *Przodowym Renem*, wychodzącym z góry *Cornera*, gdzie się rozdziela na dwie źródłowe rzeki, długości 2 mile, z których jedna zowie się *Renem przodowym* (*Vorder-Rhein*), druga *Renem środkowym* (*Mittel-Rhein*), właściwiej *Medelser-Rhein*. Ren płynie od Chur przez poprzeczną dolinę, jako obfita w wodę rzeka, ze znacznymi wodospadami. Przepłynawszy jezioro *Boden*, *Boden-see*, 8 mil długie, $1\frac{3}{4}$ szerokie, 750 stóp głębokie, idzie przez długą dolinę, gdzie Ren tworzy wodospad. Od Bazylei ma koryto wążykowate, pełne wysep, dolinę po obu stronach górami zamkniętą, aż do Bingen; powyżej Strasburga, tylko tratwy chodzić po nim mogą. Pod Taunus płynie wzdłuż góry i pod Binger Loch przecina znowu dolinę poprzeczną; dolina ta między Coblenz i Andernach ma przedłużenie. Od ostatniego miejsca do Bonn przerywa się znowu. Od ujęcia

do Kolonii mogą pływać statki wielkie. — m. *Chur, Konstancya, Schaffhausen, Bazylea, Bryzak, Kehl, Spira* (Speyer), *Karlsruhe* (na prawo Renu), *Mannheim, Wormacya* (Worms), *Moguncya* (Mainz), *Bingen, Coblenz, Neu-Wied, Bonn, Kolonia* (Coln), *Düsseldorf, Wesel, Emmerich, Arnhem, Utrecht, Lejda, Haga* (w okolicach ujścia).

1. *Thur*, z Hoch-Säntis.

pr. *Sitter*, także ztamtąd. — *Appenzel, Saint-Gallen*.

1. *Aar*, z Aar-Gletscher, przy Finster-Aarhorn. Przepływa wąską dolinę poprzeczną, górną i dolną dolinę Hasli, a potem długą dolinę, z jeziorami *Brienz* i *Thun*. Do ostatniej wpada z lewej strony *Simmen*. — *Brienz, Thun, Bern, Solothurn, Aarau*.

1. *Sanc*, z Alp Berneńskich.

1. *Thiele* albo *Ziel*, z jezior *Biel* i *Neufchatel*: ostatnie bierze wodę z *Orbe* i na wschód z jeziora *Murten*.

pr. *Emen*, z Alp Berneńskich.

pr. *Suren*, odpływ jeziora *Sempach*.

pr. *Reus*, z góry ś. Gotarda, najdziksza z rzek alpejskich. Przepływa *Vierwaldstätter* albo *Luzernskie jezioro* i przyjmuje w siebie odpływ jeziora *Zug*, najgłębszego ze wszystkich jezior alpejskich. — m. *Luzern, Altorf*.

pr. *Limmat*, z początku, nim do jeziora *Zurichskiego* wpadnie, nazywa się *Linth*, od Todi i w najniższej części swego biegu zamienia się w *kanal Linth*. Przyjmuje w siebie odpływ jeziora *Walen, Maag*, który się zamienia w *kanal Mollis*. — m. *Glarus, Zürich*.

pr. *Wiese*, wypływa z góry *Feld* w Czarnym lesie.

1. *Birs*, wypływa pod imieniem *Trame* w górach *Jura* i przebiega dolinę *Münster*. — m. *Bazylea*.

pr. *Elz*, z Czarnego lasu.

1. *Dreisam*, z Czarnego lasu: wązka, straszna jego dolina, na północ *Feldbergu*, nazywa się *Piekielną doliną* (*Höllenthal*). — *Freiburg*.

pr. *Schutter*, z Czarnego lasu.

pr. *Kinzig*, z Czarnego lasu. — *Offenburg, Kehl*.

1. *Ill*, z gór *Jura*. Wzdłuż *Ill*, od *Strasburga* przez *Mühlhausen* i wzdłuż *Doubs* prowadzi *kanal Rodano-Reński* albo *Alzacki*, czyli *kanal Monsieur*. — m. *Mühlhausen, Colmar, Schlettstadt, Strasburg*.

1. *Breusch*, z gór *Wogezów*.

pr. *Murg*, z *Kniebis* w Czarnym lesie. — m. *Rastadt*.

1. *Queich*, z *Hart*. — m. *Landau*.

1. *Hoch-Speyerbach*, ztamtądże. — m. *Spira* czyli *Speyer*.

pr. *Neckar*, z ziemi *Baar*, między Czarnym lasem a szwabskimi górami *Jura*. — m. *Tubinga*, niedaleko *Stuttgard, Ludwigsburg, Heilbronn, Heidelberg, Mannheim*.

1. *Enz*, z Czarnego lasu.
 pr. *Nagold*, ztamtądże. — m. *Calw*.
 pr. *Starzel*. — m. *Hechingen*.
 i *Erms*, z doliny Urach.
 pr. *Kocher*, z Härtfelde. — m. *Hall*.
 pr. *Jagst*, z gór Ellwanger.

§. 424. pr. *Men* (Main), bierze początek z dwóch rzek źródłowych, *Białego Menu*, w górach Sosnowych i *Czerwonego Menu*, który na południe Baireuth zaczyna się. Ma głęboko, po części stromo wciętą dolinę. — Przy ujściu Regnitz zaczyna być żeglownym. Poniżej Aschaffenburga oba brzegi nie mają gór. — m. *Baireuth* (nad Czerwonym Menem), *Culmbach* (nad Białym Menem), *Schweinfurt*, *Aschaffenburg*, *Offenbach*, *Frankfurt*.

pr. *Itz*, z lasu Turyngskiego. — m. *Coburg*.

1. *Regnitz*, nazywa się z początku *frankijski Rezat*, po złączeniu się z *szwabskim Rezat*, *Rednitz*, a po przyjęciu w siebie *Pegnitz* bierze nazwisko Regnitz. — m. *Ansbach*, *Fürth*, *Erlangen*, *Bamberg*.

pr. *Pegnitz*. — m. *Norymberga*.

pr. *Wiesen*, z frankijskiej Szwajcaryi.

pr. *Frankijska Saala*, ze stawu na południe Römheld.

pr. *Kinzig*, z gór Kinzberg, między Rhön a Vogelsgebirge. — m. *Hanau*.

pr. *Nidda*, z Vogelsberge.

pr. *Wetter*, ztamtądże, przepływa urodzajne Wetterau.

1. *Nahe*, z gór Pfalzu, wśród wązkiej, stromo zamkniętej doliny. — m. *Kreuznach*, *Bingen*.

pr. *Glau*.

pr. *Lauter*. — m. *Keiserslauter*.

pr. *Lahn*, z Ederkopf, płynie głęboką, wąską doliną. — m. *Marburg*, *Giessen*, *Wetzlar*, *Limbürg*.

1. *Mosel*, z dwóch głównych źródeł Drumont w Wogezach. Przepływa płaskowzgórze Lotaryngii płaską i wąską doliną. Od Trewiru brzegi są strome i wysokie. — m. *Toul*, *Metz*, *Trewir*, *Coblentz*.

pr. *Meurthe*, od Rheinkopfe w Wogezach. — m. *Luneville*, *Nancy*.

1. *Soure* albo *Sauer*, z belgijskich Ardemiów.

pr. *Alzig* albo *Alzette*, ztamtądże. — *Luxenburg*.

pr. *Saar*, z lasu St. Quirin nad Donon w Wogezach; przerzyta krainę górzystą. — m. *Saarbrück*, *Saarlouis*, *Saarburg*.

pr. *Blies*, bierze początek przy Nahequelle.

pr. *Wied*, z lasu Wester. — m. *Neuwied*.

1. *Nette*, z Eifel.

1. *Ahr*, ztamtądże, płynie wąską, malowniczą doliną.

pr. *Sieg*, płynie głęboką, wąską doliną, ze znacznym spadkiem.—
Siegen, Siegburg.

1. *Erft*, z Eifel.

pr. *Wipper* albo *Wupper*, bierze początek w Sauerland i płynie głęboką, wąską doliną, ze znacznym spadkiem. — *Elberfeld, Solingen.*

1. *Dhünn.*

pr. *Ruhr*, z Winterberg przy Ruhrkopfe.—*Arnsberg, Mühlheim.*

pr. *Möhne*, z Brilon. — *Brilon.*

1. *Lenne*, z Kahlen-Astenberge.

pr. *Lippe*, bierze początek w Lippspringe, płynie głęboką doliną.—
Lippstadt, Hamm.

1. *Alme.*

pr. *Pader.* — m. *Paderborn.*

Waal, jest lewe z dwojga ramion ($\frac{2}{3}$ masy wód), na które brudny Ren na ziemi hollenderskiej rozdziela się; łączy się pod Workum z Mozą (Maas). Prawe ramię zwane *Pannerdenscher kanał* wypuszcza inne ramię na prawo, które łączy się ze *Starym Ijssel* (Zütphen) i dalej znowu nazywa się Renem, dopóki pod Wijk bij Duurstede znowu się nie rozdzieli i pod *Utrecht*em płynący *Krommen Rijn* odlewa. Płynie on, oddzieliwszy wpadającą do Zuyder-See Vecht, ku północo-zachodowi, jako *Stary Ren* od Utrechtu, dalej przez *Leiden* do *Katwijk*, gdzie ujście r. 839 piaskiem zasypiane zostało, ale r. 1806 kosztownym kanałem otwarte na nowo. Od Wijk bij Duurstede ku zachodowi płynące ramię nazywa się *Lek* albo *Lecke*; od Krimpen zowie się *Nową Mozą*; powyżej *Rotterdamu* łączy się *hollenderskiem Ijssel*. — m. *Nymwegen.*

Przez półwysep, który na północ ujścia Renu leży, idzie wielki *kanal północny*.

§. 425. *Moza* (Maas), bierze początek na płaskowzgórzu Langres. Przepływa las Argoński w głębokich widłach, potem Ardenny, gdzie jej dolina staje się głęboką i wąską, pod Lüttich zaś rozszerza się, a pod Maestrichtem wychodzi na równinę. Ztąd płynie przez pusty las i Moorland, a na delcie Renu rozciągają się jej brzegi. Aż na południe od Nymwegi nazywa się Górną Mozą; ztąd, płynąc równolegle z *Waal*, zowie się Dolną Mozą aż do ujścia swego do *Mervede*; to imię nosi mianowicie od połączenia się swego z *Waal*, aż do Dordrechtu. — m. *Verdun, Sedan, Namur, Lüttich, Maestricht, Hertogenbusch.*

1. *Sambre.* — *Namur.*

pr. *Ourthe*, z gór Ardeńskich. — *Lüttich* (Leodyum).

pr. *Weeze* albo *Vesdre*, z wyniosłości Wenn. — *Verviers.*

pr. *Roer*, ztamtaǳe. — *Jülich.*

1. *Worm* albo *Wurm*, bierze początek na południe *Akwisgranu*. — m. *Akwisgran* (Aix la Chapelle, Aachen).
Skalda (Escaut, Schelde), bierze początek we Francyi, na północ

Saint-Quentin i jest żeglowną prawie od samego źródła, czyli w ogóle przez 39 mil długości. Ma ujście jako *Oster-* i *Hont-* czyli *Wester Schelde* i oblewa wielkie wyspy hollenderskiej prowincyi Seelandyi. Wzdłuż rzeki Skaldy idzie kanał noszący jój nazwisko, aż do ujścia Scarpe. — m. *Cambray, Doornick, Gandawa* (Gand, Gent), *Antwerpia* (Anvers).

1. *Scarpe*. — m. *Arras, Douay*.

1. *Leye*. — m. *Kortryk, Gandawa*.

pr. *Rupel*. Od niej prowadzi kanał Brabancki do Sambre.

Tworzy się ona na lewo z *Senne*. — m. *Bruxella*.

z *Dyle*. — m. *Lowacyum* (Löwen).

z *Nethe*.

Nad kanałami m. *Brügge, Ostenda*. — Na pobrzeżu *Calais*.

(Odrysować należy kartę tego systematu rzek).

3. Kraina rzeki Dunaju.

§. 426. *Dunaj* (Donau), bierze początek w Czarnym lesie (Schwarzwald), między 48° szerok. półn. a 26° dług. wschod., ze zbiegu rzek *Brigach* i *Breg*. Ztąd, gdzie opuszcza góry, aż do ujścia Innu, płynie przez górny kraj Bawaryi, częścią bagnistém korytem. Tu się zaczynają ścieki Alpejskie i na północ *Manhart*. Skały zapełniają pod *Grein* łożysko rzeki i sprawiają wir. Pod *Krems* Dunaj wchodzi w kotlinę *Tullner*. Od *Wiednia* płynie powoli i bez przeszkód aż do *Marchfeldu*. Przy ujściu *March* przerzyna małe Karpaty i wchodzi na górną płaszczynę węgierską, gdzie się dzieli na 3 ramiona, które oblewają wyspę *Schütt*, jedenaście mil długą; Dunaj *Neuhäuslerski* tworzy Wielki *Schütt*, a *Mały Dunaj* wyspę *Mały Schütt*. W kierunku ku południowi przerzyna jeszcze góry *Neogradzkie* i wchodzi na dolną węgierską płaszczynę. Pod *Orszową*, u *Żelaznej bramy*, idzie przez długi na 10 mil straszny wąwóz *Klissura*, mając wodospady i prądy, pomiędzy górami siedmiogrodzkimi i tureckimi. Ztąd płynie, tworząc mnogie bagna i jeziora, zupełnie zniżając się w dół, na wołoską płaszczynę, potem wzdłuż płaskowzgórza *Dobruczy* ku północy i trzema głównemi ramionami wpada w morze Czarne. Żeglowném jest tylko ujście *Suliny*, najpółnocniejsze ramię *Dunaju Kili*. Od *Ulmu* chodzą po nim statki przewozowe, od *Ruszczuku* okręta. — Miasta: *Donaueschingen, Ulm, Donauwörth, Ingolstadt, Kehlheim, Regensburg* czyli *Ratyzbona, Passau, Linz, Grein, Krems, Wiedeń, Presburg, Komorno, Gran* czyli *Ostrychon, Waitzen, Ofen, Pest, Peterwardein, Belgrad, Orszowa, Widdyn, Nikopolis, Szystow, Ruszczuk, Sylistrya, Braiła, Galacz, Izmail*.

pr. *Iller*, z *Vorarlbergu*. — Niedaleko ujścia m. *Ulm*.

1. *Wörnitz*, z górnego szwabskiego kraju. — m. *Donauwörth*.

pr. *Lech*, z *Vorarlbergu*. — m. *Landsberg, Augsburg*.

1. *Wertach*, ztamtądże.

1. *Altmühl*, z lasu Burgbernheim. — m. *Eichstädt*.
Za pośrednictwem *kanalu Ludwika*, mającego 23½ mile długości i 94 śluzy, prowadzącego do Bambergu, łączy się z Regnitz.
1. *Nab*, z Ochsenkopf w górach Sosnowych.
1. *Regen*, z lasu Czeskiego (Böhmerwald). — m. *Regensburg*.
- pr. *Isar*, z grupy Solstein. — m. *Monachium* (München), *Lands-hut*.
 1. *Ammer* albo *Amper*, z Alp bawarskich, płynie przez *jezioro Ammer*.
 - pr. *Achen*, z powabnego jeziora *Achen*.
 - pr. *Würm*, z jeziora *Würm* albo *Starnberg*.
- pr. *Inn* albo *Oenn*, wychodzi z małego jeziora przy Malogii, między Septimer i Bernina i płynie aż do Finstermünz przez długą dolinę Engadin. Ztąd ku północo-zachodowi idzie przez poprzeczną dolinę do Landeck; potem długą doliną od Insprucku do Kufsteinu; dalej znowu wychodzi na poprzeczną dolinę, a wreszcie na płaszczyznę. Należy do rzek znakomitszych i bogata jest w wodę. — *Innsbruck*, *Kufstein*, *Passau*.
 - pr. *Ziller*, z Kriml, przerywa dolinę Ziller.
 - pr. *Alz*, odpływ jeziora *Chiem*.
- pr. *Salzache*, bierze początek pod imieniem *Salza* na północ źródła Ziller, przerywa ku wschodowi długie *Pinzgau*, w zwrocie ku północy nazywa się *Pongau*, a potem przez wiele głębokich wklęsłości, które łączą się z sobą bardzo wązkimi parowami. — m. *Hallein*, *Salzburg*.
 - pr. *Gasteiner-Ache*. — m. *Gastein*.
 1. *Saale*.
- pr. *Traun*, płynie przez jeziora *Hallstadt* i *Traun* albo *Gmünda*.
 1. *Ischl*, z jeziora *Wolfgang*, na południe Schafbergu.
 1. *Agger*, z jeziora *Irr* albo *Zeller*.
 - pr. *Vöklä*, z jezior *Mond* i *Atter* albo *Kammer*.
- pr. *Enns*, z Radstadt. Bieg jej podobny jest do rzeki Salzache. Płynie przez wązki pas zwany *Gehäuse* i zwraca się ku północy. — *Radstadt*, *Steyer*.
 - pr. *Salza*.
 1. *Steier*, z wielkiego Priel.
1. *Kamp*, płynie z lasu Greiner do Manhart, a potem ku południowi.
1. *March*, z śnieżnej góry Glatz w Sudetach. — *Olomuniec* (Ol-mütz), *Hradisch*.
 1. *Betschwa*, z góry Białej.
 1. *Hanna*, przerywa urodzajne krainy Morawii.
 1. *Mijava*, z góry Białej.
- pr. *Thaia*, z wyniosłości Morawskich. Jej dolina zowie się Szwajcaryą morawską. — m. *Znaim*.

1. *Iglawa*, ztamtądże. — m. *Iglawa*.

1. *Schwarzawa*, ztamtądże. — m. *Brünn*.

1. *Zwittawa* i *Littawa*. — m. *Austerlitz*.

pr. *Leitha*, bierze początek pod nazwą *Schwarzau* z lasu Wiedeńskiego. Na północ opasuje jezioro *Neusiedler*, mające 7 mil obszerności, a 13 stóp głębokości i jego odpływy przyjmuje w siebie. — m. *Bruck*.

§. 427. pr. *Raab*, bierze początek z wyniosłości *Heuboden* w górnej Styryi i wpada do Małego Dunaju.

1. *Waag*, z gór *Kriwan* i *Kralowa Hola*. — m. *Trenczyn*, *Komorno*.

1. *Neutra*, równolegle z poprzedzającą, z którą zarazem jedno ma ujście.

pr. *Arva*, z *Bieskidów*.

1. *Gran*, ztamtądże. — W bliskości m. *Schemnitz* (ku południowi) i *Kremnitz* (na północ).

1. *Epel*.

1. *Sarviz*, z błot lasu *Bakony*.

pr. *Szio*, z błot od wschodniej strony jeziora *Platen* albo *Balaton*, mającego 24 mile □ obszerności.

pr. *Drawa* (*Drau*), połowę tak długa jak *Ren*, od pola *Toblach* w dolinie *Pusterthale*, przepływa jedyną dziką długą doliną. Od *Marburga* zaczyna się dolny jej bieg między zniżającymi się górzystymi okolicami. — m. *Villach*, *Klagenfurt* (nad rzeką w podle płynącą), *Marburg*, *Warazdyn* (w poblizu).

1. *Möll*, z *Grossglöckner*.

pr. *Gail*, z *Alp Karnickich*.

1. *Gurk*, z zachodnich *Alp Styryjskich*.

1. *Mur*, z *Radstädt*, płynie do *Bruck* długą a potem poprzeczną doliną. — m. *Indenburg*, *Bruck*, *Grätz*.

1. *Mürz*, z *Alp śnieżnych*.

1. *Cissa* (*Theiss*), z *Karpackich gór leśnych*, takiej wielkości jak *Ren*. Kanalem *Franciszka* albo *Batsch* (prawie 15 mil długości) łączy się z *Dunajem* powyżej *Drawy*. — m. *Tokay*, *Szolnok*, *Szegedin*.

1. *Szamos*, z góry *Piatra* w *Karpackich leśnych górach*. — m. *Klansenburg* czyli *Kołożwar*.

pr. *Bodrog*, tworzy się z *Laborcza* i *Latorcza*.

pr. *Hernad*, z *Kralowa Hola*.

1. *Körös*, z górnych okolic *Siedmiogrodu*; tworzy się z *Er*, tudzież *Czarnego*, *Bystrego* i *Białego Körös*.

1. *Marosz*, ze wschodniego *Siedmiogrodzkiego łańcucha*. — m. *Karlsburg*.

1. *Bega*, płynie przez *Banat*. Kanał *Bega* prowadzi z *Temeswaru* do *Wielkiego Beeskerek*. — *Temeswar*.

pr. *Sawa*, bierze początek obok góry *Terglon*, jako *Wurzener-*

Sawa i *Woch*- albo *Mała Sawa*, które pod Radmannsdorf łączą się z sobą. Jój dolina idzie równolegle z doliną Drawy. Poniżej *Lajbach* czyli *Lublany* rozszerza się ona ku równinie Lajbachskiej. Stoki gór towarzyszą jój aż do ujścia pod Belgradem. — W pobliżu m. *Lajbach*, *Agram* czyli *Zagrzebie*.

l. *Sann*, z Alp Salzbachskich. — m. *Cilly*.

pr. *Kulpa*, bierze początek na wschód Kraińskiej góry Śnieżnej. — m. *Carlstadt*.

pr. *Unna*, bierze początek na wschód góry Dinara.

pr. *Vrba*, z gór Bośnijskich.

pr. *Bosna*, ztamtądże. — m. *Bosna-Scrai*.

pr. *Drina*, z wysokich gór Montenegro czyli Czarnogórza.

l. *Temes*, z gór Banackich, nadzwyczajnie kręta.

pr. *Morawa*, bierze początek na północo-wschód źródła Driny.

pr. *Ibar*, spływa z Sahar-Dagh.

l. *Aluta* albo *Alt*, *Oltu*, ze wschodnich gór Siedmiogrodzkich. — m. *Nikopolis*.

pr. *Isker*, bierze początek na zachód źródła Maritza.

l. *Sceret*, z Karpackich gór leśnych.

pr. *Moldawa*, ztamtądże.

pr. *Złota Bistryca* czyli *Bystrzyca*.

pr. *Buzeo*.

l. *Prut*, ztamtądże. — *Czerniowce* albo *Czernowice*.

l. *Jalpusz*, płynie przez jezioro *Jalpusz*.

(Trzeba odrysować kartę tego systematu rzek).

4. Kraina rzek Francyi.

§. 428. Kraina kanału.

Somme, bierze początek w departamencie Aisne. *Kanałem Saint-Quentin* (Sę-Kientę) łączy się ze Skaldą i Sekwaną. Między rzekami Oise i Somme nazywa się ten kanał *Crozat*. — miasta: *Saint-Quentin*, *Amiens*.

Sekwana (Seine), bierze początek na płaskowzgórzu Langres. Pły nie ciągle nizinami, koło brzegów dosyć stromych i lasem porośłych. Blisko Paryża dolina się rozszerza, ale brzegi są strome i wysokie. Towarzyszą im uprawne wyniosłości aż do ujścia, gdzie Sekwana ma $1\frac{3}{4}$ mili szerokości. — m. *Troyes* (Troa), *Melun*, *Paryż*, *Rouen*, *Havre*.

pr. *Aube* (Ob), z płaskowzgórza Langres. — m. *Bar*.

l. *Yonne*, z góry Morvan. — m. *Auxerre*.

pr. *Marne*, z płaskowzgórza Langres. — m. *Langres*, *Chaumont*, *Chalons*.

pr. *Oise* (Oaz), z zachodnich Ardennów, łączy się ze Skaldą.

l. *Aisne*, ze wschodnich gór Argońskich. — m. *Soissons*.

l. *Vesle*. — m. *Rheims*.

1. *Eure*, ze wzgórz *Perche*. — m. *Chartres*.
Orne, z łańcucha granitowych gór *Avalloirs*. — m. *Caen*.

Kraina odnogi Biskajskiej.

Blavet, z gór Czarnych, *Montagnes Noires*. — m. *Lorient*.

Vilaine, ze wzgórz *Maine*. — Kanał odnogi od *Brest* do *Nantes* łączy ją z *Loarą*. — m. *Rennes*. — Nad morzem *Brest*.

Loara (*Loire*), bierze początek w *Gerbier des Jonc*. Kotlina jój jest przecinana brzegami niskimi i stromymi. Dolny bieg ulega częstym zaspom piasków. Dla wielkich statków jest żeglowną od *Orleanu*; małe statki morskie dochodzą aż do *Nantes*. — Od *Loary* prowadzi kanał *Briaire* do kanału *Loing*, który wpada do *Sekwany*; bokiem jego idzie kanał *Orleański*. — m. *Le Puy*, *Nevers*, *Orlean*, *Blois*, *Tours*, *Nantes*.

1. *Allier*, bierze początek w górze *Lozère*. — Jój dolina należy do *Limagne*. — m. *Moulins*. W tych stronach leży *Clermont*.

1. *Sioul*, z *Mont Dor*.

pr. *Dore*, z góry *Forez*.

1. *Cher*, z *Auvergne*.

1. *Indre*, z płaskowzgórza *Boussac*. — *Chateauroux*.

1. *Vienne*, z *Mont-Oudouze*. — m. *Limoges*.

1. *Clain*. — m. *Poitiers*.

pr. *Creuze*, z *Mont Odouze*.

pr. *Maine*, utworzona z *Mayenne*, z gór *Normandzkich*. — m. *Laval*, *Angers*.

i z *Sarthe*, z *Perche-Plateau*. — *Le Mans*.

1. *Loir*. — Nad morzem *La Rochelle*.

1. *Sèvre Nantaise*, z *Gatine-Plateau*.

Sèvre Niortaise, z gór *Poitou*. — m. *Niort*.

pr. *Vendée*, z *Gatine-Plateau*.

Charente, z gór *Limousin*; z początku ma brzegi strome, później płynie niskim krajem. — m. *Angoulême*, *Cognac*, *Saintes*, *Rochefort*.

Garonne nazywa się przy ujściu, zaczawszy od ujścia *Dordogne*, *Gironne*. Bierze początek w dolinie *Aran*, w górach *Pirenejskich*. Środkowy bieg jój dosięga *Tuluzy*, dolny jój bieg idzie przez równiny *Guyenne*. Prawie wszędzie opasują ją niewysokie pagórki. Przed jój ujściem, mającym $\frac{1}{2}$ mili szerokości, wieża z latarnią: *Tours de Corduan*. Poniżej *Tuluzy* idzie kanał *Langwedocki* albo *Południowy* (*du Midi*) przez *Carcassonne*, wzdłuż *Aude*, do morza Śródziemnego. Ma 33 mile długości, 62 śluzy i 55 wodociągów. — m. *Tuluza* (*Toulouse*), *Agen*, *Bordeaux* (*Bordo*).

pr. *Arriège*, z gór *Pirenejskich*. — m. *Foix*.

pr. *Tarn*, z góry *Lozère*. — *Milhau*, *Alby*, *Montauban*.

pr. *Aveyron*, bierze początek w *Causses de Severac*. Obie płyną niskimi dolinami wśród okolic górzystych.

1. *Gers*, z płaskowzgórza *Lannemazan*. — m. *Auch*.

1. *Baise*.

pr. *Lot*, z Mont Lozère. — m. *Cahors*.

pr. *Dordogne*, z Mont Dor, składa się z rzek Dore i Dogne.

pr. *Vézère*, wraz z rzeką *Corrèze*, obie płyną z płaskowzgórzem Milles-Vaches.

Adour, z gór Pirenejskich; pod Tarbes wychodzi z góry. Płyynie przez dolinę Campan. — m. *Tarbes*, *Bayonne*.

1. *Gave de Pau*, z Mont Perdu, z amfiteatru skalistego Gavarnie. — m. *Pau*.

§. 429. Kraina morza Śródziemnego.

Tech, z Monts Albères.

Tet, z Pic de Corlitte.

Aude, ze wschodnich gór Pirenejskich. — m. *Carcassonne*.

Hérault, z gór Cevennes. — W bliskości m. *Narbonne*. Na pobrzeżu *Montpellier*, *Nimes*.

Rodan czyli *Rhone*, u źródła zwana *Rotten*, bierze początek blisko Furka z lodowin Rodańskich. Do *Martigny* płynie obszerną, zamkniętą długą doliną, górną *Wallis*; do jeziora *Genewęskiego* płynie przez stromą poprzeczną dolinę, dolną *Wallis*; 9 mil długie, 2 mile szerokie, do 900 stóp głębokie jezioro *Genewęskie* jest długą doliną. Pod *Genewą* *Rodan* wychodzi z jeziora, wpada pod *Jura* w rozpadlinę (*perle du Rhone*), płynie krótko pomiędzy skałami; dalej idzie aż do połączenia się z *Saoną*, przez długie i poprzeczne doliny. Ztąd ma rozmaite brzegi wyniosłe, tudzież gałęzie gór *Alpejskich* aż tu sięgają. Od ujścia *Ardèche* płynie *Rodan* przez deltę, błotnistą wyspę *la Cumargue*. W okolicach ujścia prowadzi kanał *Beaucaire* ku zachodowi przez pobrzeża *Etangs* i styka się ze wschodnim krańcem kanału Południowego. — m. *Sion* albo *Sitten*, *Martigny*, *Genewa*, *Lyon* albo *Lugdun*, *Valence*, *Avignon* czyli *Awenion*, *Arles*.

1. *Arve*, z góry *Mont Blanc*, płynie przez dolinę *Chamouny*. — m. *Genewa* (*Genf*).

pr. *Ain*, z góry *Jura*, ma 20 wodospadów.

pr. *Saône*, z *Monts-Faucilles*. Kanałem *Burgundzkim* idącym koło *Dijon*, łączy się z rzeką *Yonne*; zaś kanałem *du Centre*, z *Loarą*, od *Châlons*. — m. *Châlons*, *Macon*.

1. *Doubs*, z góry *Jura*. — m. *Besançon*.

1. *Isère*, z góry *Iseran*. Do *Grenobli* płynie przez 3 długie, a 2 poprzeczne doliny, które wążkami skalistymi wrotami łączą się z sobą. — m. *Grenoble*.

1. *Arc*, z *Sabaudyi*.

1. *Drac*, z *Pelvoux*.

pr. *Romanche*, z lodowin *Lautaret*, płynie przez dziką, malowniczą dolinę *Oisans*.

1. *Drome*, z góry *Embel*, ma najbardziej malowniczą we Francyi dolinę.

pr. *Ardèche*, z dolin *Chavade*, w górach *Cevennes*.

l. *Durance*, z góry Genève. Obfita w wodę, kłętém korytem przepływa liczne doliny, które wąskimi skalistemi otworami łączą się z sobą. — m. *Briançon*.

pr. *Gard* albo *Gardon*, z płaskowzgórza Lozère. — Na pobrzeżu *Marsylia*, *Toulon*.

Var, z Cameleone, w Alpach nadmorskich. — W bliskości *Nizza*. Na pobrzeżu *Genua*.

(Należy odrysować kartę tego systematu rzek).

5. Kraina rzek półwyspu Pirenejskiego.

§. 430. Kraina morza Atlantyckiego.

Bidassoa, płynie przez dolinę Bastan i wpada w zatokę Gaskonii. — m. *Yrun*.

Miño, z Galicyi.

pr. *Sil*, z Peñaranda, większa jest od *Miño*. Płynie przez śliczną dolinę.

Duero. Górny bieg téj rzeki idzie przez wyższą Starą Kastylię; uboga w wodę, płynie powoli, prawie nie ma brzegów. Pod *Miranda* koryto staje się głębszém, idzie między dwiema skałami, ma strome brzegi i dla małych statków przewozowych jest żeglowna. Pod *Porto* nabiera bystrości i chodzą tu wielkie statki. — m. *Zamora*, *Miranda*, *Oporto*.

pr. *Pisuerga*, tak prawie wielka jak *Duero*. *Kanał de Castilia* odbiera jęj wiele wody.

l. *Tormes*, z Laguna de Grados.

Mondego, z Sierra d'Estrella. — *Coimbra*.

Tag, *Tajo* (czyt. Tacho), w Portugalii nazywa się Tejo (czyt. Tedzo). Bierze początek w Serrania de Cuenca; ubogi w wodę i płynie powoli. Pod *Abrantes* ma prądy i głęboko jest powycinany. Pod *Santarem* można latem wbród go przechodzić. Pod *Lizboną* ma 1½ do 2 mil szerokości. — miasta: *Toledo*, *Santarem*, *Lizbona*, po portugalsku *Lisboa*.

pr. *Jarama*, prawie większa od *Tagu*.

l. *Henares*, tak wielka jak *Jarama*.

pr. *Manzanares*, z gór *Guadarama*. — m. *Madryt*.

Guadiana, najweźsza i najuboższa w wodę, bierze początek z licznych stawów (*Lagunas de Ruidera*), na płasko-wzgórzu *Mancha*. O mil 5 od źródła swego płynie długo pod ziemią, potem zaś poziomém płaskowzgórziem, błotnista, prawie stojąca. Od *Badajoz* brzegi jęj są skaliste. Poniżej *Mertola* jest żeglowna; ale aż do samego ujścia płytka. — m. *Badajoz*, *Tavira*.

l. *Zuja*, z Sierra de Cordova.

Rio Tinto, z zachodniej Sierra Morena; od przyległych jęj kopalni miedzi nabiera czarnego koloru.

Guadalquivir, z wyniosłości andaluzyjskich. Ta znakomita rzeka płynie bardzo powoli, ale obfita w wodę przez andaluzyjskie niziny. W okolicach ujścia rozdziela się na wiele ramion i oblewa wyspę 3½ mil kw., otoczona słonymi bagnami i karmiącą ogromne trzody, strzeżone przez na pół dzikich pasterzy.—m. *Andujar, Cordova, Sevilla*.

1. *Guadiana menor*.

1. *Jenil*, z Sierra Nevada.—*Granada*.—Na pobrzeżu: *Kadyx* (Cádiz), *Gibraltar*.

Guadalete, bierze początek na zachód Ronda.

Kraina morza Śródziemnego.

Na pobrzeżu *Malaga, Cartagena*.

Segura, z Sierra Seca.—*Murcia*.—Na pobrzeżu *Alicante*.

Jucar, bierze początek na południe źródła Tajo i przerzyna *Serrania de Cuenca*.—m. *Albacete*.

Guadalaviar albo *Turia*, ztamdądze.— *Albaracin, Valencia*.

Ebro, z terasu Raynosa. Uboga w wodę i bardzo piaskiem zasypa-
na, płynie przez otwartą płaszczyznę Aragonii. Wzdłuż prawego jej
brzegu idzie kanał *Aragoński* albo *Cesarski*.— m. *Saragossa, Tortosa*.

1. *Aragon*, z gór Pirenejskich.

pr. *Jalon*, bierze początek przy źródle Henares.

1. *Gallego*, ztamdądze.

1. *Segre*, ze wschodnich Pirenejów.— Nad morzem m. *Barcelona*.

pr. *Cinca*, ze środkowych Pirenejów.

Llobregat, z Sierra de Nuria.

(Odrysować należy kartę tego systematu rzek).

6) Kraina rzek półwyspu włoskiego.

§ 431. Kraina morza Tyrreńskiego.

Arno, z gór Apennińskich.— m. *Florenycja, Piza*. Nad morzem *Livorno*.

Ombro, z tokańskiego górzystego kraju.

Tyber, z Monte Vernia, w górach Apennińskich.— m. *Rzym*.

pr. *Chiana*, łącząca się kanałem z rzeką Arno.

1. *Velino*.

Volturno, z gór Apennińskich.

Crati, przyjmuje w siebie małe *Busento* i wpada w odnogę Tarentu.— Nad morzem *Neapol, Taranto*.

Ofanto, wpada w zatokę *Manfredonia*.

W *Sycylii*:

Giaretta, ku wschodowi.

Salso, ku południowi.

§ 432. Kraina morza Adryatyckiego.

Pescara, z Abruzzów.— Przy ujściu m. *Pescara*. Nad morzem *Ankona*.

Po albo *Pad*, z Monte Viso, znakomita rzeka. Jój delte składają nieskończone, zielone, bagniste, brudne niziny. Na 12 mil powyżej ujścia rozdziela się na części; na prawo idzie *Male Po* czyli *Po di Ferrara*; *Po di Goro*, najzęglowniejsze, 700 stóp szerokie ramie; *Po della Guoeca*; *Po della Tolle*. Ma ujście 14-tu ramionami, z których najpółnocniejsze, największe, *Po grande* albo *Po della maestra*, łączy się za pośrednictwem *Tossa Polesella* z ujściami Adygi. Wszystkie te ramiona opasane są olbrzymiemi groblami, które ciągną się jak drogi górne nad bagnistemi pobrzeżami czyli Valli.— m. *Turyn*, *Piacenza* czyli *Placencya*, *Cremona*, *Ferrara* (w okolicach ujść).

1. *Dora ripuaria*, bierze początek na północ monte Viso.— *Turyn*.
1. *Dora baltea*, z dwóch źródeł, z których jedno bierze początek na górze Wielkiego Bernarda, i wody jego płyną przez dolinę *Entrèves*; a drugie na górze Mont-Blanc, którego wody płyną przez *Allée blanche*. Przez dolinę poprzeczną wychodzi na długą dolinę Aosta, a pod Ivrea na płaszczyznę.— m. *Aosta*.
1. *Sesia*, z Monte Rosa, bystro płynie przez skalistą dolinę.
- pr. *Tanaro*, z Col di Tenda.— m. *Alessandria*.
1. *Ticino* albo *Tessyn*, z góry świętego Gotarda. Pod Airolo wychodzi na Lewantyńską dolinę. Pod Bellinzona jest wejście na poprzeczną dolinę, którą jezioro *Lago maggiore* zapełnia; ma 9 mil długości, 2 szerokości i 1,800 stóp głębokości: na niem znajdują się wyspy *Borromejskie*. Od Tessynu idzie kanał *Naviglio grande* do Medyolanu.— m. *Bellinzona*, *Pavia*.
1. *Olona*, z jeziora Lugano, wpada po większej części pod Medyolanem w *Naviglia di Pavia*; boczne jój ramie płynie ku południo-wschodowi do rzeki *Po*.
- pr. *Trebbia*, bierze początek na południo-wschód Genui.
- i. *Adda*, bierze początek u wormackiego jarzma. Płynie przez Veltlin do jeziora *Mezzola*, które przyjmuje w siebie idącą ze Splügen rzekę *Maira*, a potem wpada w jezioro *Como*, mające 7 mil długości, a 1½ mili szerokości.— m. *Sondrio*, *Lecco*.
- pr. *Taro*, z Monte Penna.
- pr. *Parma*, z Monte Brusa.— m. *Parma*.
1. *Oglio*, bierze początek na południo-wschód z Bormio i płynie przez 4 mile długie *Lago d'Iseo*, alpejską poprzeczną dolinę.
1. *Mincio*, w górnym biegu zwana *Sarca*, bierze początek z Admello i płynie przez jezioro mające 8 mil długości, a 2 szerokości, *Lago di Garda*.— m. *Mantua*.
- pr. *Secchia*, z Alp Camporaghena, ma ujście naprzeciw *Mincio*.— W bliskości m. *Modena*.
- pr. *Panaro*, w górnym biegu zwana *Scoltenna*, spływa z góry Monte Cimone i łączy się kanałem z rzeką *Secchia*.
- pr. *Reno*, z gór Apennińskich.— m. *Bononia* czyli *Bologna*.

Adyga albo *Etsch*, bierze początek z Reschen-Scheideck, na zachód Oetzthaler Ferner w środkowym łańcuchu gór Alpejskich. Górny jej bieg, Vintschgau, ciągnie się do Botzen, środkowy do Werony; ztąd zaś płynie równiną. Wchodzi w dziką, poprzeczną, wąską dolinę, *We-roński wąwóz*, przez południowy łańcuch gór Alpejskich.— m. *Trydent*, *Roveredo*, *Werona*.

1. *Passer*, z doliny *Passer*, ma ujście pod *Meran*.

1. *Eisack*, z Brenner.— m. *Brixen*, *Botzen*.

1. *Rienz*, płynie przez *Pusterthal*.

pr. *Noce* albo *Nosbach*.

Bacchiglione, tworzy się z połączenia rzek *Timonchio* i *Astico*.— m. *Padwa*, *Vicenza*.

Brenta, z jeziora *Caldenazzo*, na południo-wschód Trydentu.—Przed jej ujściem leży *Wenecya*.

Piave, z Monte *Paralba*, w Alpach Karyntyjskich. } W krótkich dolinach; bystre, ubegie w wodę.

Tagliamento, z Monte *Cridola*.

1. *Tella*.

Isonzo, z *Terglou*.—*Görz*.

pr. *Idria*.— m. *Idria*.

pr. *Wippach*.

(Należy odrysować kartę tego systematu rzek).

§. 433. 7) Kraina rzek półwyspu Greckiego.

Nad morzem *Fiume*, *Raguza*.

Narenta.

Moracza, z *Dormitora*, wpada w jezioro *Skutari*, a ztąd wychodzi *Buana* albo *Bojana* i płynie do morza.

Drim, składa się z *białego Drimu*, z góry *Shlieb*, oraz z *czarnego Drimu*, z jeziora *Ochryda*.

Wojutza, z *Metzowo*.

Aspro-Potamos (dawniej *Achelous*), z góry *Zygos*; wpada do zatoki *Patras*.

Nad morzem *Lepanto*, *Patras*, *Ateny*, *Negrepoint*.

Peneus albo *Gastuni*

Alpheus albo *Rufa*

Eurotas albo *Wasilo-Potamos*

} płyną do Peloponezu.

Amanna albo *Hellada*, wpada w zatokę *Zeituni*.

Salamvria albo *Kösten*, z góry *Pindus*, płynie przez dolinę *Tempe* do zatoki *Salonichi*.

Wardar, z *Schardagh*, wpada do odnogi *Salonichi*.— Nad morzem m. *Salonichi*.

Strymon albo *Struma* albo *Kara-Karasu*, z gór *Balkanów*.

Maritza albo *Mericz*, z góry *Hamus*.— m. *Filippopolis*, *Adryanopol*.

Nad morzem *Konstantynopol*.

pr. *Arda*, z góry *Rhodope*.
Kamczyk, z *Balkanów*, wpada do morza *Czarnego*.

§. 434. 8) Kraina rzek półwyspu Skandynawskiego.

Nad morzem, na zachodniej stronie *Drontheim Bergen*, *Christiania*.
Thana, z gór *Lapońskich*, wpada ku północy do morza *Lodowatego*.

Kraina *Kattegatu*.

Glommen albo *Stor-Elv*, z *Dovre-Fjeld*, pod *Röros*.

pr. *Bormen*, odpływ jeziora *Mjösen*, do którego wpływa *Lougen*.
 Do niego przymyka 20 mil długi, słynny z piękności *Gudbrandsdalen*.

Göta-Elv wypływa z jeziora *Wener*, do którego wchodzi pod nazwą *Klar-Elv*, kanał *Trolhätta* ułatwia żeglugę na odpływie.— Kanał *Göta* łączy za pośrednictwem jezior *Wener* i *Wetter*, oraz *Motala*, morze *Baltyckie* z *Katteгатem*.— W Szwecyi południowej m. *Lund*, *Ystadt*, *Christianstadt*, *Karlskrona*, *Kalmar*.

Kraina morza *Baltyckiego*.

Motala-Elv, z jeziora *Wettern*, za pośrednictwem kanału *Göta*, łączy się z jeziorem *Wenern*.

Jeziora *Mälär* }
 i *Hjelmar* } przy ich ujściu m. *Stokholm*.

Dal-Elv tworzy się z wschodniej i zachodniej *Dal-Elv*; spływa ze stoków *Dovre-Fjeld* i przerzyna jezioro *Siljan*.— Niedaleko *Falun*.

Ljusne-Elv, ztamtądże.

Angerman-Elv, ztamtądże.

Skellefteä albo *Sildud-Elv*, ztamtądże, przerzyna jeziora *Horn* i *Stor*.

Umeå.— m. *Umeå*.

Piteå.— m. *Piteå*.

Luleå.— m. *Luleå*.

Kalix-Elv,

Torneå (*Torneo*), z jeziora

Torneå.— m. *Torneå*.

l. *Muonio*.

} obie łączą się z sobą za pośrednictwem *Tårånda-Elv*.

§. 435. Kraina rzek wysep Brytońskich.

Od wschodniej strony:

Tamiza (*Themse*), w górnym biegu zwana *Isis*; ze wzgórz *Cottwolts*.— m. *Oxford*, *Londyn*.

pr. *Medway*, blisko ujścia.— m. *Chatam*.

Ouse wpada do *Wash*.— m. *Buckingham*.

Humber, przeszło milę szeroka, }
 największa rzeka Wielkiej Brytanii, składa się z rzek: } *Trent* } — *Nottingham*.
 i }
 } *Ouse* } — *York*.

Tees, z Crossfell.

Tyne, ztamtądże, na granicach Szkocyi.— m. *Newcastle*.

Tweed, ztamtądże.

Forth, z gór Grampian, wpada w Firth of Forth.

Kanał *Forth* i *Clyde* prowadzi do Clyde.— m. *Edynburg*.

Tay, największa rzeka w Szkocyi, wpada w Firth of Tay.

Dee, z gór Cairngorm.

Spey, w dolnym swym biegu najbystrzejsza ze wszystkich rzek brytańskich, wpada w odnogę Moray.

Ness, wypływa z długiego jeziora Ness.

Clyde, w Szkocyi, z gór Cheviott.— m. *Glasgow*.

Mersey, z High-Peak. Ma wspaniały Aestuar (szerokie ujście), na którym ważność jego zależy. Od jego ujścia idzie kanał *Grand-Trunk* albo *Trent* i *Mersey*, od *Mersey* wzdłuż górnego *Trentu* do Nottingham. Ztąd kanał *Oxfordzki* prowadzi do Oxfordu, a od niego *Grand-Junction* do Tamizy.— m. *Manchester*, *Liverpool*.

1. *Weaver*, niedaleko ujścia.

Severn, z Plinlimmon, w górach Walezyjskich, najdłuższa rzeka w Anglii.— Kanał *Tamizo-Sewernski* idzie z Oxfordu ku zachodowi, poniżej Gloucester.— *Shrewsbury*, *Worcester*, *Gloucester*.

1. Górna *Avon*.

Wye, z Plinlimmon w górach Wallii, wpada w Aestuar Severn.

Dolna Avon wpada z lewej strony tamże.— m. *Bristol*.

Exe, z góry Exmoor, ma ujście na południowym pobrzeżu Anglii.

Shannon, w Irlandyi, płynie przez kilka wielkich jezior (np. *Lough Allen*, *L. Deary*). Z powodu swęj długości i szerokości, oraz powabnych brzegów, jest najpierwszą rzeką Wielkiej Brytanii. Od nięj *Wielki kanał* idzie do Dublina.

Barrow i *Suir*, z gór Sliebh-Bloom, ma ujście pod Waterford.

Erne płynie przez jezioro *Erne* i wpada w zatokę Donegal-Bai.

w Szkocyi:

Jeziora i Fjorde nazywają się *Lochs*.

Loch Lomond, 5½ mil długości, 1½ mili szerokości, ma 30 wysep, w tak nazwanych okolicach Trosachs, które mają najpiękniejsze widoki w Wielkiej Brytanii. Prowadzi do nich most na łańcuchach.

Loch Awe, 5 mil długości, ¼ mili szerokości.

Loch Ness, 5 mil długości. Za pośrednictwem tego i czterech innych jezior, tudzież kanału *Kaledońskiego*, 13 mil długości, idącego przez dolinę Glemmore, ciągnie się kosztowna, ale prawie całkiem nieużywana, droga wodna przez całą Szkocję.

w Irlandyi:

Jeziora i Fjorde nazywają się *Loughs*.

Lough Neagh, 4⅓ mil długości, 2 mile szerokości, największe w Irlandyi.

Jeziro *Erne*, 9 mil długości, składa się z dwóch; na górnóm znajduje się 90 wysep.

Przeгляд długości rzek, licząc i ich zakręty, tudzież przestrzeni kraju tychże rzek.

§. 436.	mil dług.	mil □		mil dług.	mil □
Pieczora	250	3050	Loara	132	2120
Dźwina północna	164	6650	Garonna	78	1530
Dźwina zachodnia	140	2000	Duero	104	1830
Niemen	140	2000	Tag	120	1360
Ural	170	5200	Guadiana	112	1210
Wolga	470	24900	Guadalquivir	76	940
Pregel	25	370	Ebro	105	1570
Wisła	134	3540	Rodan	114	1760
Odra	120	2440	Po	88	1870
Elba	161	2620	Dunaj	380	14630
Wezer	91	826	Dniestr	210	1440
Ren	175	4700	Dniepr	220	10600
Sekwana	102	1400	Don	236	10600

OROGRAFICZNE STOSUNKI EUROPY.

Północno-wschodnia płaszczyna

§. 437. Oddzielona jest od Azyatyckiej płaszczyny górami Uralskimi, rzeką Uralem i morzem Kaspjskiem, które na 82 stopy leży niżej jak morze Czarne. W północno-zachodniej części jest najwznioślejszą, ztąd zaś zniża się ku północy i południo-wschodowi. — Na całej niezmierniej płaszczynie, od 4 do 500 stóp wyniosłości, prawie nigdzie nie ma gór; tylko na południe półwyspu Krymskiego czyli w Tauryce wznosi się pomiędzy **Tauryckimi** czyli *Jajla* górami *Czaty-Dag*, czyli góra *Namiotu*, na 4,740 stóp; ku południowi stromo spada. — Ale wewnątrz tej przestrzeni znajdują się wyniosłości, łączące się z sobą szerokie pasy wyniosłe, a mianowicie:

1) **Pasma Uralsko-Karpackie.** Lasem porośłe i obfite w wodę pasmo wzgórz ciągnie się od Uralu, tworzy stromy brzeg nad rzeką Uralem aż do źródła Mancez i przedziela płaszczynę europejską od azyatyckiej. Wschodnia jego część, na północ morza Kaspjskiego, nazywa się *Obszczyj Syrt* (ob. § 264). Ztąd, pomiędzy Sareptą i Saratowem, idzie szeroka wyniosłość od północy ku południowi na prawym brzegu Wolgi, góry *Nad-Wołgskie*, daleko na zachód, przytyka do gór Karpackich i przedłuża się ku dolinie Odry, do ujść Kaczbach i Bartsch. Wyniosłość ich powiększa się ku zachodowi i pod Tarno-

wicami dochodzi do 1,070 stóp. Na przeszło 400 mil długiej wyniosłości spostrzegamy tylko wzgórze; ale rzeki głęboko wrzynają się i służą na dowód, że przecinają wyniosłość. Tylko ku północo-zachodowi od ujścia Sanu leży grupa gór, która pod *Sandomierzem*, gdzie najwyższy ich punkt, *góra świętej Katarzyny*, przy *Łyséj Górze*, ma prawie 2,000 stóp wysokości. Ta przestrzeń od wschodu ku zachodowi nosi nazwiska *Dońskiéj*, *Ukraińskiéj*, *Podolskiéj*, *Wołyńskiéj* (płasko-wzgórze Awratyn ma 1280 stóp wysokości), *Galicyjskiéj*, *Tarnowickiéj*. Niższe przedłużenie składają *góry Trzebnickie*, 960 stóp, na północ Wrocławia, piaszczyste wyniosłości pod Sorau i Gr.ünebergiem, *Flämang*, wysokości 690 stóp (na północ Wittenberga), z małym lasem iglastym, nakoniec lasy *Lunenburgskie*, 330 stóp wysokości.

2) **Pasma Uralsko-Baltyckie** idzie od źródeł Pieczory w górach Uralskich, nosi w Rosyi północnej nazwisko *Uwalli*, ciągnie się na zachód aż ku Elbie i na prawym jej brzegu poniżej Hamburga kończy się. Płynące ku południowi wielkie rzeki Niemiec przerywają to pasmo i są jakby pasami wzgórz otoczone. Przy źródłach Twercy, Mołogi, Dżwiny, Dniepru leśna góra pod Wałdajem, mająca wysokości 1080 stóp, *Wałdajska góra*, a na zachodnim stoku *Wołchoński lasem* zwana. Na północ Torunia ku północo-wschodowi, ztąd od Kistryna ku północo-wschodowi aż do Gdańska, a ze Swiecia ku północo-zachodowi przez Kiel ciągnie się dalej, wschodnim brzegiem półwyspu Duńskiego, aż do Kattegatu, a oznaczony jest litewskimi, pruskiemi, pomorskiemi, meklenburgskimi i holsztyńskimi gruppami jezior, na jego stokach. Najwyższym jego punktem jest góra *Thurmborg*, 1026 stóp wysokości, wśród grupy gór *Schönberg* na południo-zachód Gdańska, gdzie z piasków składające się wyniosłości noszą charakter gór.

Między dwoma temi pasmami rozciągają się nad Prypecią na 1,500 mil kw. bagniska (część ich tworzą *oparzeliska Rokitno*), po których ku zachodowi zalegają inne błotniste okolice: południowo-pruskie błota na północ ujścia Warty i dolnej Wisły, tudzież nad Bzurą, Notecią, Wartą, Bartsche, Obrą, bagna Odrzańskie, Spreewald, Havelland, Drömling, Saterland, Hochmoor, Burtanger Moor, Grenzmoor albo Twist, Peel i t. d. — Na wschód środkowa część między obu pasmami ma śliczne lasy i obszerne, urodzajne ziemie, mianowicie południowe pasmo od Dniepru ku północo-wschodowi Uralu aż do Uralu, jest najpiękniejszą, najurodzajniejszą krainą Rusi, posiadającą tak nazwany czarnoziem. Na południowym pasmie około pasma Kaspjjskiego znajdują się stepy solne, oblite w jeziora i rzeki słone. Przeciwnie, na północ morza Czarnego rozciąga się kraina bujnych pastwisk; dalej ku zachodowi pokrywają krainę lasy i pastwiska, aż do wyniosłości Tarnowickich, na których rosną tylko drzewa iglaste. — Zachodni kraniec *Uralsko-Baltyckiego* pasma ma po części gęste lasy drzewa liściowego, po części wyborowe grunta urodzajne, zwłaszcza około jezior meklenburgskich i holsztyńskich; ztąd ku wschodowi zaczynają się lasy sosnowe, a w Litwie znowu drzewa liściaste; bardziej ku wschodowi tylko drzewa igla-

ste i brzozy. Głównymi drzewami są w ogólności: sosny, jodły, brzozy, dęby, wiązy i lipy; ostatnie w północnej części Rosyi zachodniej, tudzież w guberniach: Kostromskiej, Permskiej i Wiackiej, częściej się napotyka niżeli gdzieindziej. Modrzewie rosną mianowicie w północno-wschodnich stronach. — W ogólności, płaszczyny są dla rolnictwa bardzo dogodne; uprawiają tu żyto, pszenicę, owies, jęczmień, tudzież len i konopie; w środkowej części proso, a w południowej kukurudzę. Wino udaje się aż do Sarepty nad Wołgą ku północy:

Całą Rosyę Europejską dzielą te pasma wyniosłości na 5 części:

a) *Stok Baltycki*. Tu panuje uprawa lnu, i rosną lasy, na ożywionych brzegach ruch żeglarski. Środkowym punktem jest Petersburg.

b) *Stok morza Białego*. Prawie nieprzerwane lasy, w których polowanie i połów ryb są głównym zatrudnieniem. Środkowymi punktami są Archangielsk i Ustiug.

c) *Środkowe płaskowzgórze*. Tu panuje największa czynność i ruchliwość. Środkowymi punktami są Moskwa i Niższy Nowgoród.

d) *Stok południowy*, stanowi rolną ziemię rosyjską, najurodzajajęjszy czarnoziem.

e) *Drugi Stok południowy*. Tu się zaczynają stepy, ciągnące się od Bessarabii.

Inne płaszczyny w Europie.

§ 438. Na zachód trójkąta gór rozciąga się **Francuzka płaszczyna**, falista kraina pagórków, aż do górzystej Bretanii i Pirenejów, i od północy ku południowi obejmująca 120 mil. Na południu, dolną Aude łączy się z płaszczyną przy ujściu Rodanu. Między górami Pirenejskimi, a linią idącą przez Angoulême, Périgueux, Cahors, Montauban i Alby rozszerza się kotlina rzeki Garonny. Zwłaszcza na mil 13 wzdłuż brzegów, jest piaszczystym stepem, poprzecinanym lasami i błotami, zwanym *les Landes*. Wzdłuż dolnej Garonny ciągną się na lewo pasma wzgórz *Medoc* i *Grave*, na prawo zaś do ujścia rzeki Dordogne, wzgórz *Saint-Emilion*. Na zachód Agen idą ku południowi do gór Pirenejskich, podnoszące się ciągle *wzgórz Armagnac*. Powyżej leżąca dolina Garonny należy w większej części do najpiękniejszych i najurodzajniejszych okolic Francyi. Od północo-zachodu do południowo-wschodu ciągnące się płasko-wzgórze granitowe *Gatine* i *Bocage de Vendée*, na zachód Poitiers, odgranicza południowo-zachodnie kotliny rzek od reszty płaskiego kraju. Na północ Girondy w wielu miejscach częste napotyka się błota, ale szerokie oparzeliska zamienione zostały w nader urodzajną krainę. Inne zaś okolice, wapienne płasko-wzgórz i piaszczyste równiny, są bardzo suche. Wzdłuż Loary czyli Ligiery (pod Tours), rozciąga się śliczna kraina ogrodów, przynajmniej w niższej położonych miejscach, i dla tego ziemię *Turoneńską*, la Touraine, nazywają ogrodem Francyi; ale brak tu lasów i łąk. Wkrótce zaś rozciągają się daleko, nadzwyczaj puste płaskowzgórz, piaskiem i krze-

mieniem przysypane. Na wschód ztąd i na południe Loary następuje niezdrowa, piaszczysta kraina, *Sologne*, która zimową porą wielkiem jest bagniskiem; na wschód atoli, między Loarą a Yonne, ziemia nie jest tak płaska, i w krainie *Puysain* znajdują się drzewa, krzewy i łąki. Na północ Touraine leżą piaszczyste wzgórza *Perche*, 600 stóp wysokości, zarośłami pokryty kraj i poprzecinany dolinami. Bardziej ku wschodowi, około Paryża, rozciąga się urodzajna kraina wzgórz, powabne *Beauce*, gęsto drzewami owocowemi i winnicami porośła, z głębokimi stromymi dolinami rzecznyemi. Żyzność panuje aż do stromych brzegów północnych, na północ ujścia Sekwany, zwanych *Falaise*; wszędzie w okolicach dolnej Sekwany znajdują się grunta uprawne, ogrody, zarośle i sady owocowe. Szeroka *miednica Paryzka i Soissońska* graniczy na północ z wysokim na stóp 970 grzbietem górzystym *Bray*, pomiędzy Dieppe a Beauvais. Od Troyes aż do rzeki Oise i do Argonnów ciągnie się falista, jednostajna, sucha i stepowa Szampania (*Champagne*), grunt kredziasty, cienką warstwą ziemi rodzajnej pokryty, płaszczyny szerokie, szarawe, z rzadkiemi gajami, polami zbożowemi lub winnicami, po większej zaś części z pastwiskami dla bydła. Jedne tylko rzeki, wraz z łąkami i licznymi miasteczkami i wsiami, przerywają tę smutną jednotonność. Na samym krańcu północnym całej niziny francuzkiej leży błogosławiony kraj rolniczy, zwany Flandrya.

Na wschodnim końcu trójkąta pasm górzystych leży **Nizina niższego Dunaju**, czyli **Równina Wołoska**, pomiędzy górami a morzem Czarném, niby w kształcie zatoki przedłużenie morza Czarnego ku zachodowi. Równina ta od zachodu ku wschodowi długa jest na mil mniej więcej 70, i leży na lewym brzegu Dunaju; tuż obok niej na północ, wzdłuż Dunaju, ciągną się szerokie na kilka mil równiny błotne, zapełnione trzcina, oraz wielkie kałuże wód stojących. Wszędzie tu widać obszerne pastwiska, pola kamieniami zasłane, gęstwiny krzaków niskopiennych, a wszędzie też znać brak uprawy; ale grunt jest niezmiernie żyzny, zawodniony licznymi wylewającemi się strumieniami, które spływają z Alp transsylwańskich, a gdzie współdziała praca ludzka, tam i roślinność jest bujna: winnice i pól pszennych i niezmiernych okiem pastwisk pod dostatkiem. Grunt, z powodu falistości i lesistości, mniej jest jednostajnym od następnych nizin, a gdyby uprawny należycie, byłby jednym z najbardziej błogosławionych na kuli ziemskiej.

Na granicach trójkąta łańcuchów gór leżą jeszcze: **Nizina niższego Renu**, obejmująca krainy Skaldy, ujście Maasy i Renu, Lisseli, Vechty i Emsy, a łącząca nizinę francuzką z germańską. Na północ rzeki Lippe pod Münster i bardziej na zachód, po obu stronach Renu aż do Kolonii, nizina niższego Renu naksztalt zatok wcina się w stronę północno-zachodnią trójkąta gór. Charakterystycznymi dla tej niziny są wielkie płaszczyny stepowe, niegdyś wielkimi pokryte lasami, oraz obszerne bagna torfowe, zwłaszcza w prowincyi Sater, w bagnach Mepen, Bourtang, Granicznym (Grenzmoor, po lewej stronie rzeki Ems) oraz w długieli na mil 8 prowincyi Peel (po lewej stronie rzeki Maas).

Wydmy piaszczyste, około $\frac{1}{2}$ mili szerokie, a 40 do 185 stóp wysokie, jako też sztuczne groble, tamami (Deich) zwane (najkolossalniejsze na wyspie Walcheren, gdzie jedna z nich ma szerokości stóp 390, a 10,000 stóp długości), osłaniają kraj od zalewów morza, które w wielu miejscach od niego jest nieco wyższém. Z tém wszystkiém zalewy podobne wydarzają się nieraz, mianowicie na brzegach północnych Fryzyi i dalej ku wschodowi, z czego powstały nawet jeziora Dollart i Południowe (Zuyder See). Miejsca z błot oczyszczone nazywają się *Polder*.

Dalej **Nizina Prowansalska** nad niższym Rodanem, czyli delta Rodanu i dolina niższego Rodanu, w której to ostatniej znajduje się cała roślinność południowa. W krainie delty natomiast grunt jest suchy, a rzeka ciągnie się leniwo przez wyspę *la Camargne*, obejmującą jedynie bagniste pastwiska. Na wschód, pomiędzy Arles i Etang de Berre, leży równina *la Crau*, mająca 10 mil kw., bezwodna masa zao krąglonych kamieni, w części nagich, częścią pokrytych cienką warstwą ziemi rodzajnej, a pod nią warstwa stałego tufu, posiadająca w niższych tylko miejscach drzewa i pastwiska, a wzdłuż przeprowadzonego na wskrós kanału zdatna także pod uprawę i rzeczywiście uprawna. Ku zachodowi okolica ta jest dobrze zabudowana, ale uboga w wodę. Całe wybrzeże otoczone jest słonymi wodami kontynentalnymi, zwanymi *Etangs* (stawy).

§ 439. **Nizina lombardzka** w stronie południowej trójkąta łańcuchów górzystych, jest poniekąd jakby dalszym nakształt zatoki ciągiem morza Adryatyckiego ku zachodowi, po obu brzegach rzeki Po, oraz nad ujściami rzek nadbrzeżnych północno-azyatyckich, gdzie stanowi obszerną krainę gruzów i bagien. Od zachodu ku wschodowi długość jej wynosi mil 70; szerokość od północy ku południowi mil 10 do 35; powierzchnia jej ma 780 mil kw., a ku zachodowi aż do Turynu wznosi się do 640 stóp wysokości. Najwyborniej wszędzie niezliczonemi rowami nawodniana, zdaje się być jedną łąką czy ogrodem, poprzerzypianym drogami bitymi, a w pewnej porze roku białemi pasami suchych łożysk rzecznych. Ku wschodowi nizina ta coraz bardziej się zniża; tu znajduje się na niej długi na mil 34 pas nadbrzeżny okolic bagnistych, na podobieństwo Weneckich i pod Comachio: zwykle długi na 1 lub 2 mile, składający się bądź z gruntów ogrodowych, bądź z bagien wyznaczonych (*Maremmy*), bądź z błot słodkiej wody (*Paludi*), albo słonej (*Laguny*), które wazkiemi, wprawniemi wysepkami (*Lidi*) oddzielone są od morza. — Skutkiem napławianych przez Po mass gruzu, ziemia tak dalece tu przybiera, że miasta przed wiekami nad morzem zbudowane, teraz o kilka mil od brzegów bywają oddalone. Wzdłuż południowego podnóża Alp od Lago Maggiore aż do Lago di Garda zaczynają się urodzajne okolice wzgórzyste, zwłaszcza w prowincyi *Brianza*, na południe jeziora Como, odznaczającej się pięknnością i bogactwami przyrody. Pomiędzy Wenecją a Weroną wznoszą się jedyna na tej płaszczyźnie wyniosłość,

odosobnione i wulkaniczne *Monti Berici*, a obok nich *Euganeny* (z wysoką na stóp 1761 górą *Venda*), dzielące równinę lombardzką od weneckiej.

W samym wnętrzu trójkąta gór leżą niziny następujące: **Nizina wyższego Renu**, cała okolona górami, szeroka na mil 5 do 6 i ciągnąca się żywym gruntem ogrodowym po obu brzegach Renu na mil mniej więcej 35, od ujścia rzeki Birs do ujścia rzeki Nahe i do Aschaffenburga. Równina ta jest pogładzoną przez osady ziemi dnem jeziora, otoczoną zewsząd żyznymi tarasami; w najbardziej południowej jej części, zwaną Bryzgawią (*Breisgau*), leży odosobniona wulkaniczna góra *Kaiserstuhl* (na 1785 stóp wysoka). Jednostajna Rengawia (*Rheingau*) sięga dalej na północ aż po Worms i obfituje w przestrzenie nieurodzajne i błotniste, najbardziej zaś północną część tej niziny tworzy *międznica Moguncka*, z którą ku północo-wschodowi łączy się żyzna kraina *Wetterau*, a na zachód, wzdłuż południowego podnóża gór Taunu, inna Rengawia, odznaczająca się najpyszniejszymi winnicami.

Równiny środkowego Dunaju, z których największą i najbardziej wysuniętą na wschód jest **Równina niższych Węgier**, oddzielona od niziny niższego Dunaju wązkiem pasmem górzystym. Od północy ku południowi ma ona długości mil 60, od zachodu ku wschodowi szerokości mil 40, a powierzchni 1740 mil kw.; wysokość jej dochodzi od 200 do 300 stóp, po większej części na wschód Dunaju, otoczonego tu niskimi, raz lesistymi, to znów bezleśnymi i piaszczystymi brzegami, błotami, lasami bagnistymi i gęstwinami trzciny. Ale i od zachodniej strony należy do niej jezioro Platten z błotnym swoim otoczeniem, a długie, cyfrowate doliny Drawy i Sawy łączą się z nią bezpośrednio. Od Dunaju aż do Siedmiogrodzkich gór Szpiżowych, a ku północy aż do przedgórz Karpackich, na przestrzeni 60 mil, nie masz ani jednego wzgórza; natomiast w pobliżu rzek znajdują się ogromne, zarosłe olchami bagna, pomiędzy którymi obszerne i suche stepy, z murawą i brunatną paprocią, zwane *Pusztami*, bezdrzewne i bezwodne. Mianowicie pionowa jak stół równina pomiędzy Dunajem a Cissą, której jednostajność gdzie niegdzie tylko bywa przerywana pojedynczymi jeziorami natronowemi, wyśmienitą jest, lecz bezdrożnym pastwiskiem stepowym; południową jej część tworzy płaskowzgórze *Telecza*, drugie zaś płaskowzgórze leży pomiędzy Cissą a Siedmiogrodem, wprawdzie z ogromnymi także przestrzeniami bagien i piasków ruchomych.

Równina wyższych Węgier, na północo-zachód od poprzedzającej, oddzielona od niej jedynie grzbietem lesistym, po obu stronach Dunaju, lecz najczęściej po prawej, nie przenosi powierzchnią $\frac{1}{6}$ części tamtej, bo tylko 300 mil kw. Szczególnie pomiędzy odnogami Dunaju bujne tu są pola, kwitnące ogrody i piękne lasy; obejmuje ona również wyspę Schütt i jezioro Neusiedel. Sama ta równina znakomicie jest urozmaicona zmianami lasów i roli, pagórków i płaszczyzn.

Równina anstryacka i Pole Marchii (**Marchfeld**), na zachód poprzedzającej, wzdłuż Dunaju aż po Krems, zwana Polem Marchii w swojej jednostajnej, lecz w ogóle żyznej stronie północnej, sięga ku południowi aż po Neustadt, gdzie równina jest bardziej urozmaiconą, dobrze uprawną i gęsto zaludnioną. Obie te równiny mają tylko $\frac{1}{30}$ części powierzchni równiny wyższych Węgier. Nad brzegami i u podnóża gór jest to kraj bogato uprawny.

Wielka na 4 mile kw. i żyzna równina *Tullner-Becken*, w stronie zachodniej, na wschód Lasu Greńskiego (Greiner-Wald), jest najmniejszą i najwyższą z pięciu równin Dunajskich.

Wysoki łańcuch gór, czyli Alpy.

§ 440. Alpy sięgają tylko od 22 do 37 stopnia długości wschodniej, a zatem na mil 105 i leżą mniej więcej w samym środku pomiędzy równikiem a biegunem północnym. Szerokość ich bywa rozmaita; zwiększa się bowiem im dalej ku wschodowi i tak w stronie zachodniej wynosi mil 20, w kończynie wschodniej mil 40; cała w ogóle powierzchnia zajmuje 4200 mil kw., a zatem mniej więcej tyle co i Kaukaz. Na zachód Alpy graniczą z doliną Rodanu; na północ, gdzie oznaczają granicę mnóstwo jezior, z rzeką Aar, z wysokimi krajami Niemiec południowych, z Dunajem i z jeziorem Neusiedel; na wschód z nizinami Węgierskimi; na południe z zatoką Genueńską, z niziną rzeki Po, z której wchodzi w nie również kilka jezior granicznych, z zatoką Tryestyńską i z zatoką Quarnero.

W stronie zachodniej Alpy główny mają kierunek od południa ku północy, aż do okolicy Montblanc: odtąd kierunek ten przechodzi w niemal wschodni. Wysokość całego pasma jest nader rozmaita, w ogóle zaś tam najznacząca, gdzie łańcuch jest najwęższy, a najmniejszą tam, gdzie jest najszerszy. Alpy podzielić można na:

Niższe Przedalpie, 2000 do 5000 stóp wysokości, aż do granicy drzewnej;

Alpy średnie, 5000 do 8000 stóp wysokości, aż do granicy śnieżnej;

Wysokie Alpy, 8000 do 12,000 stóp wysokości.

Patrząc na Alpy od strony południowej, mniemaćby można, że są wyższe, niż gdy się patrzy na nie od północy, a to dlatego, że się stromo i szybko zniżają ku równinie rzeki Po, gdy tymczasem w stronie północnej przytyka do nich płaskowzgórze.

Wysokość grzbietów zostaje do wysokości wierzchołków gór w stosunku 1 do 2.

Alpy Zachodnie

zapełniają przestrzeń od morza aż do góry Montblanc. Do nich należą:

1) **Alpy ligurskie**, w zachodnim, dalszym ciągu gór Appenińskich; w głównym ich łańcuchu znajduje się *Colle di Tenda*, góra na

5780 stóp wysoka. — 2) **Alpy nadmorskie**, na zachód góry Colle di Tenda aż do równiny Rodanu i ku Marsylii; najwyższemi szczytami są wysokie na 9115 stóp *Cima dei Gelas*. Część zachodnią tych Alp stanowią góry Prowansalskie, do których należą Alpi (*Alpines*), ciągnące się na północo-wschód miasta Arles; na południe rzeki Argeus ciągną się góry *Maurytańskie* (*montagnes des Maures*), a na północ ich góry *Esterel*. — 3) **Góry margrabstwa Prowansalskiego** ciągną się od Gap ku zachodowi i północo-zachodowi. Do nich należą także góry *Lure*, na wschód Oranii i wysoka na stóp 6035 *gera Ventoux*, najbardziej zachodni filar systematu Alp. — 4) **Alpy Kottyckie**, grupują się na około odosobnionej niemal góry *Monviso*, na 11,827 stóp wysokości, na północo-zachód od którego wznosi się wysoki na 10,377 stóp *Wielki Rioburent*. Na wysokości 5744 stóp leży wieś *Mont Genève*, przez którą prowadzi wąwóz Briançon do Susa. — 5) **Alpy Oisańskie**, na zachód Kottyckich, stanowią jądro Alpejskie, w którym na zachód od Briançon wznosi się wysoka na 12,973 stóp góra *Ollan* i na 12,109 stóp *Wielki Pelvoux*. 6) **Alpy Szare** czyli **Grajckie**, których najwyższym szczytem jest góra *Cénis*, mająca 11,085 stóp wysokości, oraz leżąca nad źródłami rzeki Orco góra *Sassièrè*, 11,590 stóp wysokości; grupa ta obejmuje lodowce, mało co ustępujące największym alpejskim gór *Montblanc* i *Mont Rosa*. — 7) **Alpy Sabaudzkie** leżą pomiędzy Alpami Grajckimi a Rodanem, w stronie północnej aż po rzekę Arve; w nich znajduje się wysoki na stóp 9,815 *Pic de Belle-dame*, na wschód Grenobli, a bardziej na północ wznosi się góra *Jes-ran*, na 12,469 stóp wysoka. Znaczne masy wapieune zapełniają przestrzeń po brzeg południowy jeziora Genewskiego, gdzie w łańcuchu najbardziej północnym leży wysoki na 7,500 stóp *Dent d'Oches*.

8) Oddzielne pasmo gór stanowi **Mont Blanc**, pomiędzy Dora Baltea a źródłami rzeki Arve, ciągnące się od Col de Ferret i Col de Balme w stronie północnej, aż do Col de Bonhomme i Col de la Seigne na przestrzeni pięciu mil. Na północo-zachód leży wysoka dolina Chamonuy, dzieląca od Mont Blanc góry *Mont Buet*; w stronie południowo-wschodniej znajdują się położone na jednej linii doliny Allée blanche i Entrèves, które dzielą odeń góry *Cramont* i *Mont Carmet*. W części południowej pasma Montblanc leży góra *Montblanc*, 14.809 stóp wysoka. Z pomiędzy jej mass lodowcowych zasługują na wzmiankę *Mer de Glace* (Mer de Glace), zwane w niższej swej części *Glacier de Bois*, z grotą Arveyron, oraz lodowiec *Bossons*. Widokowi góry Montblanc, patrząc z Col de la Seigne, wspaniałością podobno nie wyrówna.

§. 441. **Alpy Środkowe** czyli **Centralne**,

właściwie Alpy Szwajcarskie i Tyrolskie, dzielą się A) na pasmo środkowe, na południe wyższego Rodanu, wyższego Renu, wyższej Inn i wyższej Adygi, oraz rzeki Eisack; B) na pasmo położone ztąd na południe i C) na także położone na północ.

A. 9) **Alpy Penińskie**, w stronie północnej zwane **Wallijskimi**, we wschodniej **Lepontyńskimi**. Do góry Carmet przytyka *Wielki Bernard*, 10,327 stóp wysoki, z wąwozem zawsze przystępnym dla pieszych, nie wszędzie dla wozów, pomiędzy Martigny i Aosta, oraz z domem przytułku dla podróżnych na 7,548 stóp wysoko. Na najwyższym tym grzbiecie systematu alpowego znajdują się: ostra naksztalt igły góra *Cervin* (13,845 stóp), zwana także *Matterhorn*, — *Weisshorn* (13,900 stóp), — *Saasgrat* (14,039 stóp), — wszystkie znane też pod nazwą *Mischabelhörner*. Z pomiędzy dziewięciu wierzchołków, stanowiących masę góry *Monte Rosa*, najwyższa jest *Szczyt Najwyższy* (Höchste Spitze) czyli *Gornerhorn*, wysoki na stóp 14,275. Na północ-zachód stąd leży ogromny lodowiec *Gorn* (Gornergletscher), a na wschód najwspanialsza w Alpach amfiteatralna dolina, zwana kotliną *Macugnaga*. — 10) **Alpy Tessyńskie**.

11) Na północ-wschód od poprzedzających, ciągnie się od Lugano ku północy **pasmo Adula**, a w niem obok lodowca Rheinwald, gdzie na wysokości 7,800 stóp wytryskują źródła przedniego Renu, wznosi się *Rheinwaldshorn* czyli *Góra Ptasia* (Vogelberg). Na wschód stąd leżą *Alpy Sureckie* (Sureta), oddzielone od lodowca Rheinwald niziną, przez którą prowadzi wąwozy Alpejskie *Splügen* i *Bernhardin*. — 12) Na północ od Alp Tessyńskich, od zachodu ku wschodowi, ciągnie się pasmo **S. Gotarda**, 2½ mili długie, od źródeł Rodanu do źródeł Renu, na którym pomiędzy innymi wysokimi wierzchołkami wznosi się także szczyt *Fibiu* (Fibiaspitze). W obszerniejszym znaczeniu należy również do tego pasma wznoszący się w stronie północ-zachodniej *Galenstock* (11,073 stóp), na południe którego znajdują się dwie śpiczaste skały, zwane *Parkami*, pomiędzy którymi prowadzi wąwóz z doliny Urseren do Wallizyi; — jako też w stronie północno-wschodniej *Krispalt*. Na południo-wschód wąwóz *Lukmański* prowadzi przez wzgórza na 5,948 stóp wysokie, z kąd wypływają źródła średniego Renu. Góra S. Gotarda, z której na wszystkie cztery strony świata wytryskują rzeki: Reuss, Ren, Tessino i Rodan, jest nagim grzbieciem o trzydziestu małych jeziorach, otoczonych wieńcem wierzchołków.

13) Pomiedzy dalszym Renem a wyższą Inn leżą **Alpy Selvretta**, w których, na wschód miasta Chur, niedaleko rzeki Inu, wznosi się pokryta śniegiem góra *Selvretta*. Z jądra gór *Septimera*, którego szczyty wznoszą się do wysokości 9,900 stóp, wypływają Ren Arwijski (Arverser-Rhein) i Inn. Dalej na północ droga prowadzi po nad pustemi przepaściami góry *Julijski*. — 14) Na południe od poprzednich gór aż do Addy siegają **Alpy Bernińskie**, długie na mi! 10, należące do najwspanialszych okolic Alpejskich. Oprócz szczytu *Bernina*, wysokiego na 12,564 stóp, *Pik di Palu* ma stóp 12,049, a z szczytu *Languard* przedstawia się widok 1,700 wierzchołków gór, od Monte Rosa aż do Gross-Glockner. Na północ-wschód od tych Alp rzeki Inn i Adyga mogą być przez wąwóz Trepal połączone kanałem lub koleją żelazną. — 15) Bardziej na wschód, pomiędzy Reschen-Scheideck (nad

źródłem Adygi) a wąwozem Brenner wznoszą się **Alpy Oetzthalskie**, z szczytami: *Similaun* (11,400 stóp) i *Wielki Oetzthaler Ferner* (11,100 stóp), oraz z jednem z najwyższych Alpejskich mórz lodowcowych, zwanem *Vernagt* i *Gebatscher-Gletseher*.

B. *Na południe.* 16) **Pasma jezior** czyli **Alpy Lombardzkie**, ciągnące się od średniej Sesia częścią północną Lago maggiore i jeziora Como, przez dolinę Veltlin aż do wyższego Oglio. Do nich należą także łańcuchy wapienne Bergamo i Brescia. Szczyty ich dochodzą 7 do 9,000 stóp. Wysoka na stóp 8,740 góra *Camoghé*, pomiędzy jeziorami Lago Maggiore i Como, najpyszniejszą przedstawia panoramę. — 17) **Alpy Ortijskie** ciągną się na wschód Berniny, oddzielone od niej przez Wormser Joch, na południe rzeki Oetzthaler i wyższej Adygi. W północnej stronie leży góra *Orteles* (12,015 stóp), — w południowej *Monte Gavia* (11,000 stóp), nad źródłami rzeki Oglio. Pomiedzy jeziorem Garda i Adygą leży *Monte Baldo*, odosobniona góra, 6,800 stóp wysoka. — 18) **Alpy Fassańskie i Trydenckie** ciągną się na wschód od rzek Oetzthaler i Adygi, oraz na południe rzeki Rienz, z kopułami nakształt sklepień, na przestrzeni mil 30 aż do Piawy i równiny weneckiej. Należąca do tego pasma *Bocca Marmolade* ma 10,800 stóp wysokości.

C. *Na północ.* 19) **Alpy Berneńskie** graniczą z jeziorami Thun i Brienz, z wyższą Aarą i wyższym Rodanem i sięgają aż po skraj wschodni jeziora Genewskiego. Na zachód zaczynają się one od wysokiego na stóp 9,044 *Dent de Morcles*, naprzeciw którego leży po lewej stronie Rodanu *Dent du Midi* (10,107); na północ pierwszego z nich znajdują się wysokie na 10,113 stóp ściany i rogi *Diablerets* (górospady). Bardziej na wschód leży góra *Gemmi* (7,086 stóp), przez którą trakt bity prowadzi z doliny Kander na północ do Lenkerbad na południe. Jeszcze więcej na wschód Alpy przechodzą w szeroką masę, pokrytą lodowcami na przestrzeni 18 mil □. O brzeg północno-zachodni tych mórz lodowatych opiera się *Panna* (Jungfrau), 12,827 stóp wysoka; obok niej, na północo-wschód *Mnich* (Mönch, 12,069 stóp), a przy nim na północ *Eiger* (12,204 stóp). Od strony wschodniej następuje potem lodowiec *Grindelwald* i góra *Schreckhorn* (12,568 stóp), a na północ od niej *Wetterhorn* (11,535 stóp). W stronie południowo-wschodniej Panny wznosi się *Finsterahorn*, wysoki na stóp 13,160, zwany także *Schwartzhorn* i *Nadel*, którego szczyt trzykrotnie już został zwiedzany, — a począwszy od niego ku wschodowi ciągną się *Lodowce Wyższej i Niższej Aary* (Unter-Aargletscher i Ober-Aargletscher), z których wypływa rzeka Aara. Bardziej na północ leży lodowiec *Rosenlasi*. Nad skrajem północnym jeziora Brienz wznosi się *Faulhorn*, na 8,261 stóp wysoki, a w górę Aary od tego jeziora prowadzi dolina *Hasli*, sławna prześlicznymi i wspaniałymi krajobrazami, jako też wodospadami (Handeck i Reichenbach); z doliny téj, na wschód lodowca Aary, wąwóz Grimsel, wysoki anstóp 6,700, prowa-

dzi do Wallizyi. W położonych bardziej na północ przedgórzach Alp Berneńskich, wznosi się w stronie południowej jeziora Thun góra *Niesen* (7,280 stóp, a ku zachodowi spadzisty *Moleson*.

20) **Alpy Vierwaldstädter**, pomiędzy rzekami Aarą i Reuss aż do jeziora Vierwaldstädter, w stronie wschodniej doliny Hasli przytykają do długiego na trzy mile lodowca Rodanu, z którego wytryskuje Rodan, a który leży na zachód wysokiej na stóp 11,073 góry *Galenstock*. W stronie północno-wschodniej tegoż lodowca wznosi się *Titlis* (9,970 stóp), a na południe od Lucerny z szerokimi siedmiom a szczytami *Pilat* (6,565 stóp). — 21) **Alpy Schwytz** czyli **Glarus kie**, otoczone wyższym Renem, graniczą z jeziorami Wallenstädt, Zurichskim, Zug i Vierwaldstädter, oraz z wyższą Reuss. W górach tych nad źródłem rzeki Linth znajduje się *Tödi*, wysoki na stóp 11,115 (bardziej na wschód wawóz *Kisten*), a niedaleko miasta Chur góra *Calanda* (8,650 stóp); pomiędzy jeziorami Vierwaldstädter i Zug leży góra *Rigi* (5,482 stóp), bardziej na wschód góra *Rossberg* czyli *Ruffiberg*, której szczyt spadły zawałił wieś Goldau i jezioro Lowertz; nakoniec dwie góry *Myty*, na 5,600 i 5,860 stóp wysokie. — 22) **Alpy Thurskie**, pomiędzy jeziorami Wallenstädt i Bodensee, do których nad skrajem północnym pierwszego należą wysokie na 7,090 stóp góry *Kuhfrsten* czyli *Kurfirsten*, wznoszą się szczytem *Hoch-Sentis* do 7,712 stóp wysokości. Wyższa dolina Thur nazywa się krainą Toggenburg. — 23) **Alpy Vorarlbergskie, Algauskie i Bawarskie** leżą na północ Alp Selvretta, pomiędzy Renem a wyższą doliną Inn. Do nich należy ciągnący się pomiędzy Ill i Landguard *łańcuch Retycki*, z wysoką na stóp 9,142 górą *Scesaplana*; nad źródłem Illi góra *Hochvogel* (7,922 stóp), — na granicy wschodniej Vorarlbergu *Arberg* czyli *Adlerberg* (5,537 stóp), a na północno-zachód od Innsbrucku *Wielki Sollstein* (8,833 stóp). *Las Bregencki* na południo-wschód jeziora Bodensee ma tylko spłaszczone wierzchołki.

§. 442.

Alpy wschodnie

ciągnące się od góry Brenner ku północy i południo-wschodowi, szersze są i obfitsze w łańcuchy od poprzedzających. W stronie wschodniej kończą się w równinie węgierskiej, z której w część zachodnią tego pasma sięgają znaczne doliny podłużne, — a w stronie południowo-wschodniej przytykają do pasm Kapela i Vellebit. Do nich należą:

a) *Pasma północne*, graniczące na południe z wyższą Saltzach (dolina *Pinzgawska* i *Pongawska*, Pinzgau i Pongau), z wyższą Enns i sięgające ztąd do Wiednia, zwane niegdyś *Alpami Noryckimi*; pasmo to składają:

24) *Alpy Salzburgskie*, przerwane przez rzekę Saltzach i sięgające aż do rzeki Enns. Na północ od wyższej Pinzgawii leży *grupa Kitzbuch* (Kitzbüchler Gruppe), aż do Saali na wschód; pomiędzy Saalą a Saltzachą znajduje się *Góra wiecznego śniegu* (Ewiger Schneeberg),

9,049 stóp wysoka, oraz wysokie na stóp 7,500 skaliste płaskowzgórze morza Kamiennego. Bardziej na północ *gruppa Berchtesgaden*, z wysoką na stóp 9,058 górą *Watzmann*, na zachód jeziora Królewskiego, oraz wysoka na stóp 5,864 góra *Untersberg*, w stronie południowo-zachodniej niedaleko Salzburga. Pomiedzy rzekami Saltzache i Enns leżą *Alpy żup solnych* (Salzkammergut-Alpen) czyli Szwajcarya austriacka; w nich znajduje się na południe od jeziora Hallstadt góra *Dachstein* (9,500 stóp), a obok *Torstein* (9,313 stóp), — zaś pomiedzy jeziorami Attersee, Księżycowém (Mondsee) i Wolfgangsee, góra *Schafberg* (5,630 stóp), zwany Rigi'm austriackim, z przepyszną w około panoramą. Bardziej na północ, naprzeciw Czeskiego Lasu, występuje pasmo *Hausruck*. — 25) **Alpy Mariazell'skie**, czyli Niższej Austrii, od rzeki Enns aż do równiny austriackiej. Do nich należą po tamtej stronie rzeki Mürtz grupy Alp Śnieżnych (Schneecalpen), Rax-Alpen i t. d. — 26) Od Alp Śnieżnych ku północy aż po Wiedeń ciągnie się **Las Wiedeński** (Wiener-Wald), z którym aż do wysokości na stóp 1,329 góry Leopolda (Leopoldsberg) nad Dunajem pod Wiedniem, łączy się krótkie pasmo **Gór Łysych**.

b) *Pasmo średnie*, zapelniające przestrzeń pomiedzy pierwszymi a Drawą i rozszerzające się coraz bardziej, im więcej na wschód:

27) Wspaniałe **Wysokie Taury** (Hohe Tauern), z rozległemi lodowcami i ważnemi Taurami (miejscowa nazwa wąwozów), zaczynają się od wysokiego na 6,430 stóp *Brennera*. Dzielą się na: a) grupę doliny *Ziller* (Zillertal), aż do doliny Krimler-Achen; b) grupę *Wenecką*, z wysoką na 11,622 stóp górą *Wenecką*, łączącą się z poprzedzającą grupą za pośrednictwem lodowców w Taurach Krimlejskich (Krimler-Tauern), od których na wschód leży wysoki na 9,500 stóp *Szczyt Trzech Panów* (Dreiherrnspitze); c) po szerokiej dolinie wąwozowej następuje grupa *Gross-Glockner*, aż do wąwozów Heiligenblut (Heiligenbluter-Tauern), w których znajduje się góra *Gross-Glockner* (11,911 stóp), a na północ od niego *Wiesbaehhorn* (10,800 stóp); d) Grupa *Goldberg*, z wysoką na 10,920 stóp górą *Hochnarr*, a na południo-zachód od niej z górą *Rauriser Goldberg*, gdzie są kopalnie złota; e) Na wschód od doliny Gasteińskiej *gruppa Ankogel*, z której tryskają gorące źródła w Gastein, z wysoką na 10,291 stóp górą *Ankogel*. — 28) Na wschód od Taurów, w stronie północnej rzeki Mur, aż do doliny Mürtztal, ciągną się **Taury Radsztadzkie** (5,500 stóp) i **Rottenmannskie** (5,600 stóp), w których *Hoch-Golling* ma nieco więcej nad 9,000 stóp wysokości, a których dalszym ciągiem są *Alpy żelazorudne* (Eisenerzter Alpen). Wąwóz rzeki Enns przed zgięciem na północ nazywa się *Szmerem* (Gesäuse), — zaś punktem najwschodniejszym, na północo-wschód od Mürtzzuschlag, jest góra *Semmering* (3,140 stóp). — 29) Przestrzeń pomiedzy rzekami Mur i Drawą zajmują **Alpy Styryjskie**; w nich odróżniamy grupę *Alpy Dragowej* (Stangalpe), *Alpy Wieprzowej* (Saualpe) i *grupę Gradecką* (Gratzer Alpen) czyli *Alpy Mury*; do najbardziej południowej części tych osta-

tnich przytyka z tamtej strony Drawy świeże i lesiste *Pasmo Bach* (Bacher-Gebirge), zaś północno-wschodnia jego strona, zwana także *Przedalpiem doliny Ruaby* (Raabthaler-Voralpen), ciągnie się aż do wysokości na 5,486 stóp góry *Wechsel*. Te ostatnie zniżają się coraz bardziej ku średniej Raabie i z nich wychodzą: 30) **Pasmo Leithy** (Leithagebirge), ku północo-wschodowi aż do jeziora Neusiedel, do 1,500 stóp wysokie; oraz 31) Szeroki **Las Bakony**, dźwigający ostrosłupowe kopuły do 3,800 stóp wysokości, a ciągnący się wzdłuż jeziora Platten aż do Waitzen nad Dunajem. — 32) Pagórki biegną nad lewym brzegiem Mury i Drawy i ciągną się aż po Dunaj, na północ miasta Fünftkirchen, gdzie tworzą **Pasmo Meccs**, do 1,300 stóp wysokie, po czém pod nazwą **Pagórkowatej Krainy Pannońskiej** rozciągają się aż po jezioro Platten.

c) *Kierunek południowy* zaczyna się nad doliną Piawy od 33) **Alp Kadorskich**. — 34) **Alpy Karnickie** zaczynają się na wschód Brixen, przy źródłach Piawy. W długim i nagim pasmie skalistém, spadającym pomiędzy Drawą i Sawą stromo od pierwszój z tych rzek, nazywają się one *Karawankami*, z górą *Lojbel* (4,300 stóp); w pasmie bardziej ztąd północnem, pomiędzy Gailem i Drawą, leży góra *Dobrucz* 6,647 stóp wysokości; zaś na południe od Karawanek, pomiędzy źródłami Sawy, znajduje się góra *Trygtów* czyli *Terglou*, o trzech szczytach, 8,812 stóp wysoka. Więcej na wschód, a zarazem na wschód od niziny w *gruppie doliny Sann* (Sannthaler Gruppe), po raz ostatni pojawia się charakter alpejski, na południo-wschód od pasma Bach, wysokiego do stóp 4,000. Bardziej na wschód ukazują się następnie 35) okrągławe góry okopowe Kroackie, jako to: **Pasmo Kollura** czyli **Matzel**, ztąd na wschód, a jeszcze dalej w tymże kierunku **Pasmo Iwanchickie** czyli **Warasdyńskie**, po czém więcej jeszcze na wschód **Góry Slawońskie** (w Rece, 3,100 stóp wysokie), dalej zaś na wschód nad Dunajem, Winnice *Syrmijskie*, *góry Fruskiej* i *Pasma Werdnickiego*. — 36) Charakter zupełnie odmienny od innych gór Alpejskich ukazuje się w **Alpach Julijskich** czyli **Pasmie Karstu** (Karstgebirge), zaczynających się od grupy Trygłowa; są to bowiem wysokie grzbiety, ciągnące się od północo-zachodu ku południo-zachodowi. Północna ich część jest jednym wysokim tarasem, 6 mil długim a 4 szerokim, wysokim na stóp 2,000; na nim stoi *Góra Śnieżna Kraińska* (Krainer Schneeberg), wysoki na stóp 5,200. Część południowa jest *Karstem* właściwym, pustém płaskowzgórczem wapienném, złożoném z gruzów skał, bezwodném i bezleśném, lecz obfitém w rzeki podziemne; Karst jest niższy od reszty pasma i stokiem do 1,100 stóp wysokim spada ku zatoce Tryestyńskiej. Mnóstwo tu jaskiń i wklęsłości kształtu lejkowatego (Grotta Adelsberg, Jezioro Cyrkniekie). W stronie południo-wschodniej przytyka do Karstu podobnież przez przyrodę uposażony *Kraj Czicz* (Tschitscher Boden), spadający trzema kondygnacyami ku morzu i zapełniający cały półwysep istryjski. Na tymże półwyspie, nad zatoką Quarnero, wznosi się *Monte Maggiore* (4,410 stóp).

Wysepki wspomnianej zatoki są tylko dalszemi ciągami łańcuchów ładu stałego. — 37) Od góry Snieżnej Kraińskiej ciągnie się ku południo-wschodowi **Wielka Kapela**, a potem **Mała Kapela**, a na południe ztąd nad kanałem Morlachskim *Vellebich*, którego jedna znaczna odnoga dźwiga górę *Dinara* (5,728 stóp), jest dalszym ciągiem Karstu. Bardziej ztąd na zachód ciągną się *Nadbrzeżne góry Dalmackie*, z wysoką na 6,000 stóp górą *Orien*.

§. 443. Najważniejsze drogi prowadzące przez Alpy, a leżące wszystkie pomiędzy 6 a 7 tysiącami stóp wysokości, są następujące:

- 1) Droga przez *Colle di Tenda* (5,500), z Nizy do Turynu.
- 2) Droga przez *Mont Cénis*, zbudowana w 1805 r. przez Napoleona. Prowadzi ona z Chambéry w Sabaudyi przez dolinę Izery, potem w górę sztucznemi zakrętami, po nad przepaściami i przez tunele, w wysokości 6,100 stóp pomiędzy wielką a małą górą Cénis, a potem daleko spadziścięj ku Susa w dolinie Dora, za którą ciągnie się aż do doliny rzeki Po pod Turynem. Porą zimową każdy podróżny zsuwa się na dół małemi sankami. Długość téj drogi wynosi 4 $\frac{1}{2}$ mili.
- 3) Od Martigny nad Rodanem ku południowi prowadzi droga dla małych wózków pod górę na *S. Bernarda*, aż do 5,920 stóp wysokości; dom przytułku dla podróżnych, najwyższe w Alpach mieszkanie zimowe, wzniesiony jest na stóp 7,368. Ścieżka dla mułów sprowadza z tamtéj strony na dół aż do pól winnych Aosty nad Dorą, którego wysoką okolicę ograniczają góry Mont Blanc i Monte Rosa. Droga ta dla pieszych wynosi mil 8 $\frac{3}{4}$.

4) Droga przez *Simplon*, którą Napoleon po czteroletnich trudach ukończył w 1806 r. Długość jęj wynosi 7 mil, szerokość wszędzie 25 do 30 stóp, tak iż kłusem można po nięj wjeżdżać i zjeżdżać, ma 7 galerij, 20 domów przytułku i 613 mostów. Droga ta z doliny Rodanu przy Brieg wchodzi pod górę ku wschodowi przez boczną dolinę do doliny Saline, oraz do wysokiej na 6,218 stóp góry Scheideck, gdzie od 1840 r. stoi wspaniały dom gościnny; potem do wsi Simplen, przez kolosalną przepaść Gondo i długą na 683 stóp galerję Gondo na dół w dolinę Toza do Domo d'Ossola, przez Baveno do Sesto Calende nad Lago maggiore, a ztamtąd do Medyolanu. Jest to najpiękniejsze ze wszystkich przejść Alpejskich.

5) Droga *S. Gotarda*, jedna z najdawniejszych, od 1832 r. trakt bity. Zaczyna się na końcu południowym jeziora Vierwaldstädter, przy szczyrbie czyli przedziale w górach. Od Altdorf idzie się pod górę w dolinie rzeki Reuss i przybywszy do równiny, kończącej się pod Amsteg, przechodzi się przez masy górzyste jeszcze o 5 do 6,000 stóp wyższe. Potem przez wsie Wasen i Göschenen droga prowadzi do przepaści skalistęj Schöllenen, dłużej na $\frac{1}{2}$ mili, gdzie dolinę Reuss okalają zewsząd skały prostopadłe; przepaść ta zupełnie jest zamknięta przy Djablim Moście. Ztąd wykuty sztucznie tunnel Urnerloch, 180 stóp długi, prowadzi do wesołej doliny Urseren, w której leży wieś te-

goż nazwiska, zwana także Andermatt. Następnie wcięcie znowu się zwięża, a wchodzi się aż do wysokości na 6,577 Scheideck, gdzie znajduje się dom przytułku dla podróżnych i jezioro S. Gotarda, po czém przez Zitterthal (*val tremola*) stromsza droga sprowadza na dół do Airolo, nad Ticinem, a przez przepaść do doliny Livina. Niedaleko Bellinzony, obok Lago maggiore, okolica zupełnie jest otwartą i prześliczną. — Droga ta najwyraźniej wykazuje cechy charakterystyczne doliny poprzecznej, bo skład jęj z następujących po sobie tarasowato małych równin, niegdyś łożysk jeziornych, połączonych z sobą wązkiemi przepaściami. Cała jęj długość wynosi mil $7\frac{1}{4}$.

6) Droga *Splügen*. Od Chur w dolinie Renu, dokąd prowadzi kolęj żelazna, lub też od Reichenau, gdzie Ren przedni łączy się z tylnym, wchodzi się pod górę przez Thusis do ukończonej w 1822 r. Via mala (złej drogi), długości $\frac{1}{2}$ mili, wzdłuż ścian skalistęj przepaści przez Ren przeryznanę, a zaczynającę się od galeryi *trou pendu*. Potęm następuje dolina Schamser, a po nięj długa $\frac{1}{2}$ mili przepaść Rofflen z wodospadami; nareszcie dochodzi się do wsi Splügen, na wysokości 4,448 stóp. Ztąd droga prowadzi albo przez wysoką na 5,510 stóp górę Splügen, do doliny San Giacomo (S. Jakóba), bocznej doliny rzeki Addy, w dół do Chiavenny, do jeziora Como i dalej przez Riva, oraz wzdłuż jeziora do Lecco i Medyolanu; albo też od wsi Splügen przez wysoką na 6,584 stóp górę *S. Bernhardina*, a przez dolinę Misoxo do Tessinu i Bellinzony. — Od Chur prowadzi także droga przez dolinę wyższego Renu, potęm średniego Renu i przez wąwóz *Lukmański* (5,948 stóp) do Airolo. — Wąwóz *Panix* i wysoki na 8,650 stóp wąwóz *Kisten* prowadzi na wschód od góry Tödi z doliny wyższego Renu doliny Lin.

7) Z Innsbrucku pod rzekę Inn prowadzi między Alpami Selvretta i Oetzthal wspaniałę wąwóz Finstermünz, ukończony w 1855 roku. Ku południo-zachodowi dochodzi się tą drogą do Doliny wyższego Inn, zwanęj *Engadın*, $9\frac{1}{2}$ mili długięj, bardzo ludnej i obszernęj. Z jęj końca południowego prowadzi wąwóz *Maloja* do doliny Mayra i do Chiavenny; ku zachodowi zaś ciągnię się wysoki na 7,000 stóp wąwóz *Julijski* aż do Chur, a ku południowi wąwóz *Bernina* (7,235 stóp) do doliny Puschlavi do Veltlinu.

8) Z wejścia do Engadinu na południe dochodzi się do Reschen-Scheideck i na Malsler-Haide, gdzie są źródła Adygi. Po nich następuje Wyższy Vintschgau, a ztąd droga prowadzi pod górę do *Stilfs*, na grzbiet 8,662 stóp wysoki, potęm zaś na dół do zielonęj miednicy *Worms*, czyli Bormio, gdzie zaczyna się dolina Veltlin.

9) Droga *Brenner*, 4,375 stóp wysoka, z wozowych najdawnięjsza, prowadzi z Inszpruku przez dolinę Wippy do Eisack, pod nad Stertzing przez pustelnię Brixen (Brixener Klause), przez straszliwe wąwozy drogi Kunter w dolinę Adygi do przepysznej kotliny Botzen, do Roveredo potęm pirzez pustelnię Berneńską (Bernier Klause) do We-

rony. Długość cała wynosi mil 17¹/₄. Od Stertzing ku południo-zachodowi prowadzi ścieżka jezdna dla mułów przez górę *Jaufen* (6,750 stóp) do doliny *Passeyer* i do *Meranu*.

10) Z Wiednia kolej żelazna prowadzi do Tryestu po większej części przez doliny, t. j. przez tunnel *Semmeringu*, 4,500 stóp długi (na wysokości 2,790 stóp) do doliny *Mürtz*, *Mur*, *Drawy*, *Sanny* i *Sawy*, a zatem przez *Gloggnitz*, *Mürtzschluss*, *Bruch nad Murą*, *Gratz* i *Marburg* do *Laybach*. Potem droga przechodzi przez płaszczyznę *Karstu* do Tryestu przez *Adelsberg* ku zachodowi. Kolej wymagała potężnych grobli i drogowców (wiaduktów).

§. 444. Średnie łańcuchy Gór Karpackich.

Na wschód niziny węgierskiej (wysokiej na stóp 520) i na północ niziny niższego Dunaju, leży **Wyżyna Siedmiogrodzka**, kraj górzysty, którego środkowe doliny mają do 1,400 stóp wysokości, a którego stronę południową tworzą **Alpy Transsylwańskie**. Łańcuch południowy, 20 mil długi, przerzynany jest przez *Alutę*; na zachód od niego, w pasmie *Cibińskiém*, góra *Fromaossa* ma 6,970 stóp wysokości, — a na wschód, w pasmie *Foragasch*, góra *Negvi* ma stóp 7,824. W najwschodniejszej jego części, w *Burzenland*, wznosi się *Buczecz* na 7,740 stóp. Oprócz wąwozu *Czerwonéj Wieży* (*Rother Thurmpass*) czyli drogi *Karoliny*, przez dolinę *Aluty*, zasługują jeszcze na wzmiankę wawozy *Tömös* (3,100 stóp) i *Törtzburg*. — Skraj wschodni zaczyna się na północ od wysokiej na 6,725 stóp góry *S. Piotra* i składa się z jednego łańcucha zewnętrznego (pasma *Györgyö*, *Berecyk* i t. d.), oraz z jednego wewnętrznego; szczyty jego dochodzą 5,500 stóp wysokości. — W skraju północnym góra *Kukhorn* wysoka jest na 6,967 stóp. — Kierunek zachodni w części swojej środkowej, zwanéj **Siedmiogrodzkimi Górami Śpiżowemi**, wiele ma okolice dziko malowniczych. Na zachód od *Klausenburga* leży tu *Bihar* (4,672 stóp wysoki). W stronie południowej prowadzi tędy *Wawóz Żelaznéj Bramy*, a od cypla południowo-zachodniego ku południowi ciągną się *Góry Banackie*.

Ku północo-zachodowi od źródeł *Cissy* łukiem 90 stopniowym ciągnie się **Lesisty Łańcuch Karpat**, pasmo szerokie, piaskowcowe, którego grzbiet nie przenosi nigdy 3,400 stóp wysokości, częstokroć jednak bywa spadzistym i bezdrożnym, szczególnie w stronie południowej. Łańcuch ten obfituje w doliny poprzeczne i stoki miewa łagodne. Pomiedzy wierzchołkami jego, *Ruski* ma 6,317 stóp, *Czarnogóra* 6,175 stóp wysokości. Na skraju wewnętrznym, gdzie znajduje się także grupa wulkaniczna z kraterem, bogate są pokłady węgla, soli i torfu, oraz prawdziwe lasy dziewicze, mianowicie w prowincyi *Mararos*.

Do zachodniego końca tego długiego grzbietu, na granicy *Galicyi*, *Szlązka* i *Morawii* przytykają *Beskidy*, zewsząd z licznymi dolinami grzbietu przecinającemi, które wszędzie noszą na sobie cechy wyso-

kich łańcuchów. W nich jest *Łysa Góra* (4,060 stóp) i *Jawornik* (3,265 stóp). Na południe od Beskidów wznosi się grupa *Babięj Góry* czyli *Margóry*, której grzbiet główny leży pomiędzy Dunajcem a doliną Popradi. *Babia Góra* ma 5,320 stóp wysokości, a *Baranio*, nad źródłem Wisły, 4,170 stóp.

Więcej na południo-wschód, a potem znów na południo-zachód, przytyka tu pasmo **Gór Białych** czyli grupa **Mijawa**, sięgająca pod dolinę Mijawy, grzbiet stromy, do 2,000 stóp wysoki, z wysokoą na 2,977 stóp *Jaworzyną*. Z doliny Waagi prowadzi przez nie do doliny Olsy wawóz *Jablunki*, 1,950 stóp wysoki. Od pasma tego na południe do Teb nad Dunajem ciągną się **Małe Karpaty**, czyli grupa **Presz-burska**, 1,400 do 2,300 stóp wysoka.

Oprócz tego zewnętrznego pasma Karpat jest jeszcze wewnętrzny kraj górzysty, do którego zaliczyć można również małą grupę Wysokich Karpat czyli **Wysokie Tatry**, wspaniałe, na 5 blisko mil długi wysoki łańcuch prawie odosobniony, graniczący na północ z Dunajcem i Arwą, na południe z Waagą, na wschód i południo-wschód z Popradem. Tatry stromo spadają ku Węgrom, a łagodnie zniżają się ku północy. Z pomiędzy licznych, wysokich ich szczytów wymieniamy tu: w stronie zachodniej *Wielki Krywan* (7,534 stóp); bardziej na wschód szczyty: *Lodowy* (8,000 stóp), *Łomniaki* (8,100), *Psi* (Hundsorfer, 7,836 stóp). Wysokość grzbietu wynosi przynajmniej 6,000 stóp, a doliny są tylko wązkiemi szczelinami; lodowców nie ma wcale, lubo doliny i doły lodowe dowodzą natury wysoko-górzystej. Komunikacya obu stron w ogóle nie trudna. W stronie północnej leżą płaskowzgórza: Arwy i Nowegotargu, — w południowej Liptowskie i Zypskie. — Bardziej na południe, z tamtej strony Waagi i Popradu, rozciągają się równolegle **Małe Tatry** czyli **Góry Liptawskie**, pomiędzy wyższą Waag i Graną, długie na mil 26. Tu bierze źródło rzeka Waag na *Kralowěj Holi* (5,972 stóp). Dalszy ciąg wchodzi aż po rzekę Hernath, 33 mil długi, tworzy *Przedgórze Karpackie*, ze szczytami dochodzącemi do 3,000 stóp wysokości.

Na zachód gór Tatrzańskich, pomiędzy rzekami Waag i Neutra, leży pasmo **Neutra**, ze szczytami nieco zaokrąglonemi i lesistemi, z krajobrazami należącemi do najpiękniejszych w Węgrzech. Pomiedzy tém pasmem i Tatrami, od ujścia Arwy, ciągnie się ku południowi łańcuch **Fatra**, czyli **Węgierskich Gór Szpiżowych**, długi na mil 22, aż do Granu; grzbiet górzysty łączy go z górami Liptowskimi. Tu znajduje się wielki **Fatra** (5,468 stóp). Pomiedzy Granem, Eiplem i Szlatyną ciągną się liczne pasma gór **Ostrowskich**, z grzbietem do 3,780 stóp wysokim, formacyi, równie jak poprzednie wulkanicznej i obfitujące także w złoto, płaskowzgórza lesiste i pastwiskowe. — Trachytowe w stronie wschodniej od Witzen góry **Nowogradzkie**, przytykają w stronie północno-wschodniej do gór **Czerkaskich**. Na północ, po lewej stronie rzeki Eipel, leży grupa ostrosłupów wulkanicznych, biorących wspólne miano od jednego z nich, zwanego *Karancs*

(2,272 stóp). — Bardziej na wschód rzeka Sajó opływa pasmo *Bikk*, do 1,500 stóp wysokie, a na południe między niemi ciągnie się w stronie wschodniej od Miskolozu wulkaniczne pasmo **Matra**, z wierzchołkiem na 3,100 stóp wysokim, jedna z najpiękniejszych mass górzystych w całych Węgrzech. — Od przedgórza Karpackiego ku południowi ciągnie się w stronie wschodniej pasmo pagórków na 1,500 stóp wysokich, z prześlicznym widokiem i pokrytych winnicami, zwane w części północnej pasmem **Saltzburgsklém** czyli **Sowari**, w południowej **Hegyalla** czyli **Górami Tokajskimi**.

§. 445. Niemieckie Góry Średnie.

Na północy Alp rozciąga się aż do równiny germańskiej płaskowzgórze, zniżające się stopniowo od mniej więcej 2,000 do 600 lub 500 stóp, częścią płaszczyzna falista lub równa, częścią pokryta pasmami górzystymi. Wyniosła ta masa, im bardziej na zachód, staje się szerszą, aż nareszcie dochodzi 72 mil szerokości.

1) *Gruppa Czeska.*

Tam, gdzie Alpy Salzburgskie i Styryjskie spłaszczają się stopniowo ku dolinie Dunaju, przytyka do nich w stronie północnej, pomiędzy Passawą a Krems, drugi łańcuch gór, ciągnący się ku północo-zachodowi i ku północo-wschodowi.

Ku północo-wschodowi ciągnie się *Grzbiet Morawski*, bez rzeczywistego charakteru pasmowego, tylko z cechami płaskowzgórzy i krajiny górzystej. Po obu stronach, na północo-zachód i na południow-wschód, grzbiet ten przechodzi w okolice pagórkowata, z jednej strony *Czeską*, sięgającą na zachód aż do Czeskiego Lasu, do wysokości na 400 do 500 stóp doliny rzeki Eger i równiny Elby (od 6 do 700 stóp), — i w *Morawską*, zniżającą się do wysokości na 5 do 700 stóp równiny Morawskiej i do doliny Marchy; obie odznaczają się głęboko powcinanymi dolinami rzecznyemi, tysiącami jezior rybnych, stawami i t. d. W stronie północo-wschodniej czyli czeskiej występują trzy *Taras Czeskie*: pomiędzy wyższą Wottawą i wyższą Łużnicą taras *wyższy*, ze wzgórzami wysokimi na stóp blisko 3,300; taras *środkowy* na południe doliny Beraunki, Miesy i Sasawy, z głębokimi dolinami i znacznymi wzniesieniami (góra *Czemszin* wysoka na 2,507 stóp i grzbiet lasu *Brdy*), oraz z wysoką na stóp 900 równiną Budwyską i Wittingawską; taras *północny* na południe doliny Egru i równiny Elby. — W stronie południowo-wschodniej czyli morawskiej: na wschód Zwittawy aż do wyższej Marchy taras *północny* morawski; od równiny Wittingawskiej przez wyższą Iglawę aż do wyższej Szwarzawy ciągnie się taras *środkowy*, łańcuchowaty, najwyższy przy źródłach Iglawy w *krajinie górzystej Iglawskiej* (góra *Jaworzyc* 2,570 stóp wysoka); od źródeł Łużnicy, gdzie są szczyty po 3,400 i 3,200 stóp wysokości, zaczyna się najwyższa część tarasu południowego (od 1,800 do 2,000 stóp wysokości), która jako *Las Greiński* (Greiner Wald) cią-

gnie się na południo-wschód i stopniami spada ku Dunajowi, gdzie bywają także wierzchołki po 2,900 i 3,200 stóp wysokości; w połowę wschodnią tarasu wrzynają się głęboko Krems i Kamp, a na wschód od tego ostatniego ciągnie się od północy ku południowi skraj górzysty z wysokim na 1,650 stóp *Manhardem*. Góra *Piżmowcowa* (Bisamberg), 1,568 stóp wysoka, leży nad Dunajem, naprzeciwko Gór Łysych.

Do kończyny północno-wschodniej Grzbietu Morawskiego przytyka pasmo **Sudetów**, długie na mil 42, od wyższego biegu Odry czyli od góry *Altvater* aż do źródeł Bobru i Neissy Gerlickiej, czyli do góry *Tafelsichte*. W kończynach południo-wschodniej i północno-zachodniej pasmo to jest tylko szeroką okolicą górzystą; część południowo-wschodnia, od źródeł Marchy aż do Wyższej Odry, nazywa się *Jesionkiem Morawsko-Szląskim*, a składa się z szerokich grzbietów, nad którymi unoszą się szczyty w kształcie czępców. Tu znajduje się *Altvater* wysoki na stóp 4,580. — Na północy zachód od tej góry leży kraj górzysty *Glatzki*, przepyszna okolica po obu brzegach wyższej Neissy, zamknięta w stronie południowej przez **Glatzkie Góry Śnieżne** z *Wielką Górą Śnieżną* (4,350). Główny grzbiet skraju północno-wschodniego nazywa się **Górami Sowiemi**, z *Wysoką Sową* (3,075 stóp), a dalszy jego ciąg, na południe Neissy, **Górami Granicznymi Szlązkimi** czyli **Reichenstein**, których punkt najwyższy, zwany *Heidelberg*, dochodzi 2 950 stóp wysokości. Do pasma południowo-zachodniego w stronie zachodniej, obok Góry Śnieżnej, należą góry *Hebelschwert*, na południe od Reinertz, do 2,414 stóp wysokie (tu *Heidelberg*, wysoki na 2,870 stóp). Wyższa dzika *Erlica* (Adler) oddziela od tych gór równoległe z nimi pasmo *Grzbietów Czeskich* czyli *Gór Erlickich*. W kończynie północnej gór *Hebelschwert* leży *Wysoka Mensa* (3,280 stóp), na południo-zachód od Reinertz; na północ od miednicy Reinertzu ciągnie się spadziste pasmo *Heuschen*, do 2,840 stóp wysokie, a na północ od tegoż poszarpane *Skąły piaskowcowe Adersbach*. — Na północ kotliny Glatzkiej wszystko zakończone jest płaskowzgórzem od 1,300 do 1,700 stóp wysokim: są to *Góry Wyżyny* (Hochlandgebirge), czyli kraje górzyste *Świdnicki*, *Friedlandzki* i *Waldenburgski*, mające niektóre wierzchołki na przeszło 2,900 stóp wysokie.

§. 446. Z górami Świdnickimi łączą się **Góry Olbrzymie i Izerskie**. Pierwsze z nich, z których wypływają rzeki Elba, Queis i Bober, największą stanowią masę środkowych gór niemieckich i dźwigają **Szczyt Śnieżny** czyli **Olbrzymi** (Schneekoppe, Riesenkoppe), wysoki na 4,959 stóp, oraz *Grosse Sturmhaube* (4,560 stóp), obok *Wysokiego Rade* (4,664 stóp); przy źródłach rzeki Zacken leży góra *Reifträger* (4,400 stóp). W stronie północnej, tam gdzie najspadziściej się te góry zniżają, mają one szeroki pas przedgórzy; od południa graniczą z wielką doliną wzdłużną, dzielącą od nich grzbiety czeskie (do 4,760 stóp wysokości). — Najwyższym łańcuchem gór Izerskich, składających się z kilku równoległych łańcuchów od źródeł rzek Zacken

i Queis aż do Neissy Łużyckiej, jest *Wysoki grzbiet Izery* (Hoher Iserkamm, 4,380 stóp), zakończony na północo-zachód górą *Tafelfichte* (3,420 stóp), przy Meffersdorf i nad źródłem Wielkiej Izery.—Na północ od Gór olbrzymich i Izerskich sięgają przedgórza od wody Swidnickiej aż do Neissy, gdzie pojedyncze wierzchołki dochodzą wysokości 2,300 stóp. Na południe Gór olbrzymich, pomiędzy Izerą a Wyższą Elbą, ciągnie się *Plaskowzgórza Gutschnińskie*, a z tamtej strony Izery, na południo-zachód od Reichenberga, leży góra *Jeschken* (2,966 stóp).

Tu przytyka **kraina górzysta Łużycka**, z której wypływa Sprea, od 500 do 1,100 stóp wysoka, z nasadzonemi łańcuchami i szczytami, pomiędzy Iserą a Elbą, a sięgająca do Gerlic i Miśnii; tu góra *Lausche* (2,470 stóp) i *Oybin* pod Zittawą (1,550 stóp). Oprócz tego wznoszą się z równiny niektóre góry odosobnione, jak np. *Landskrone* (1,335 stóp), na południo-zachód od Gerlitz.

W stronie zachodniej łączy się z poprzedniem pasmo **Piaskowcowe Elbańskie** (Elbsandsteingebirge), po obu brzegach Elby. Częścią tego pasma jest *Saska Szwajcarya*. Najwyższemi w niem punktami są: *Góra Śnieżna* (2,223 stóp) na lewym brzegu Elby i *Wielka góra zimowa* (Grosser Winterberg, 1,716 stóp), na prawym brzegu. Nad Elbą leżą jeszcze: *Lilienstein* (1,280 stóp), *Königstein* (1,100 stóp) i *Bastei* (940 stóp).

Złąd na południo-zachód ciągnie się, w stronie północnej rzeki Eger, pasmo **Gór Spiżowych** (Ertzgebirge), długie na mil 15, szerokie od 8 do 10, graniczące od północy z równiną i łagodnie się ku niej zniżające, więc podobne do obszernego płaskowzgórza, — natomiast strome od południa. Średnia jego wysokość wynosi 2,500 stóp; góra *Keilberg* w wyższych górach, środkowej części tego pasma, ma 3,800 stóp wysokości, a *Fichtelberg* 3,720 stóp. U podnóża tego pasma leżą miasta Töplitz, Karlsbad i Frantzensbad. W kończynie wschodniej wąwóz Nollendorf (na wysokości 2,030 stóp) prowadzi z Drezna do Töplitz; wąwóz Fichtelbergski (3,130 stóp) jest ze wszystkich najwyższy. Kończyna zachodnia gór Spiżowych i wyskakujące na północo-zachód okolice są obszernemi płaskowzgórzami, najdziksze między białą Elsterą a Saalą, zwanemi krajem górzystym *Voigtlandzkim*, *płaskowzgórzem Saali* (Saalplatte), czyli *płaskowzgórzami Hof* i *Frankenwaldem*, na zachód od Hofu (2,465 stop).

Od gór Spiżowych oddzielone doliną Białe **Góry Średnie** (Mittelgebirge) objętość mają niewielką; w nich *Millischauer Donnersberg* wznosi się na 2,570 stóp; a obok niego znajduje się wąwóz *Paschkopole* (1,500 stóp wysoki). Wszakże góry te ciągną się także dalej na prawym brzegu Elby, na południe gór Łużyckich, pod mianem *Gór Ostrosłupowych* (Kegelgebirge).

W stronie zachodniej łączą się z górami Spiżowemi **Góry Sosnowe** (Fichtelgebirge), leżące w samym sercu Niemiec, przy źródłach

Egru, Naaby, Menu i Saali, wyżyna z miernymi szczytami, pokryta przestrzeniami lasów i bagien. Z najwyższej części ku północo-wschodowi, pomiędzy wyższym biegiem Egru i Saali, ciągnie się *łańcuch Weissenstadtzki*, a pomiędzy Naabą Sosnową i Leśną *łańcuch Steinwaldski*. Najwyższemi gór tych wierzchołkami są: *Góra śnieżna* (3,270 stóp) i *Głowa wołowa* (Ochsenkopf, 3,135 stóp).

Ztąd na południo-wschód ciągnie się **Las Czeski** (Böhmer-Wald), sięgający od źródła Naaby aż do Lintz na mil 27. W stronie północnej jest to tylko grzbiet lesisty, nasadzony zaokrąglonemi szczytami, dochodzący aż do głębokiej wklęsłości, która znajduje się w pobliżu góry *Pfraumberg* (2,550 stóp). Ku południo-wschodowi następują potem **Góry Klattawskie** (Klattauer Gebirge), złożone z kilku rozmaitej nazwy łańcuchów, które zniżają się ze wszystkiemi w szeregu pagórków, tak iż powstaje szczyt 3 mile szeroka, przed którą w stronie zachodniej leży wysoka na stóp 3,240 góra *Wysoki łuk* (Hoher Bogen). Potem idzie część całego pasma najwyższa, środkowa, z górą *Grosser Arber* (4,570 stóp), na południo-wschód z górą *Rachelberg* (4,463 stóp), *Trzech krzesel* (Dreissesselberg, 4,080) i *Heidelberg* (4,200 stóp). Na południu Mołdawy szeroka i płaskowzgórzysta wklęsłość wysokiego na stóp 1,900 wąwozu *Kerschbaum*, przez który prowadzi droga żelazna z Lintz do Budweis, jest przejściem do przedstoppa południowo-wschodniego, zwanego *Lasem Greinskim* (Greinerwald). Na wschód wyższej Mołdawy biegnie łańcuch boczny, z wysokiem na 2,414 stóp płaskowzgórzem *Kubany*.—Główny grzbiet Lasu Czeskiego, wznoszącego się w wielu stromych pasmach, składa się z wązkich grzbietów skalistych z olbrzymiemi bryłami granitu i z szerokich, pokrytych bagnami torfowemi i lasem dziewiczym płaszczyn, dzikich, ostrych i bezdrożnych, obfitujących w spadziste ściany skał i przepaście, w stronie zwłaszcza północnej zimnych, cienistych, bagnistych, pogrążonych w wieczystą niemal zimę.—W stronie zachodniej doliny rzek Regen i Ilzy oddzielają odeń *Las Bawarski* (Baierwald), w którym góra Klingerberg ma 3,750 stóp wysokości, najłagodniejszą i najpiękniejszą część całego pasma, z brzegami Dunaju, okrąglami wzgórzami, zamkami i bogatemi w owoce dolinami.

447. 2) *Gruppa Hartzu i gór Wezerskich.*

Na zachód od Saali i na wschód od Leiny wznoszą się góry **Hartzu**, najwyższe w Niemczech zachodnich, szerokie na mil 4, a długie na 12 do 14, właściwie nie łańcuch, lecz nagromadzenie mass zaokrąglonych na płaskowzgórzcu eliptycznym. Najwyższym jest Hartz na skraju północnym. Dzieli się na *Wyższy Hartz* (Oberhartz), w przecięciu na 2,000 stóp wysoki, ponury i pokryty drzewami iglastemi, z górą *Brocken* (3,510 stóp), i na *Niższy Hartz* (Unterhartz), mający w ogóle $\frac{3}{4}$ wysokości pierwszego, w klimacie łagodniejszym, po większej części strojny drzewem liściastem, którego punktami najwyższemi są: *Wielki Rammsberg* czyli *Victorshöhe* (1,750 stóp) i *Auersberg* czyli *Josephshöhe* niedaleko Stolberga; na skraju północnym, gdzie rzeka

Bode występuje z koryta, leży góra *Rosstrappe* (1,235 stóp). W stronie północnej znajdują się małe pasma przełgórzy, jak np. *Assz* (700 stóp), na południu wschód od *Wolfsabüttel*, — a na północo-wschód od tej góry ciągnie się *Elm* z górą *Kuksberg* (1,000 stóp). po czem następuje równina. W stronie południowej, nad rzeką *Helme*, znajduje się głęboka równina, zwana *Złotą Niwą* (*Goldne Aue*), dzieląca od *Hartzu* wysoką na 1,463 stóp górę *Kyffhäuser Berg*. Równina ta o 500 stóp jest niższą od graniczącego na południe pasma gór *Hainliche* i *Schmitzke*, oraz od biegnącej na północo-zachód od ostatniego z nich i równoległego z niem pasma *Finnz* (1,100 i 1,000 stóp wysokości), od źródła *Leiny* do ujścia *Ilmy*, jako też niższe od płaskowzgórza **Pola Dębowego** (*Eichenfeld*), mającego do 1,100 stóp średniej wysokości, przerywanego głębokimi dolinami i bez wysokich szczytów. Pole Dębowe łagodnie spada ku rzece *Werra*, zaś ku rzece *Wipper* stromymi stokami. Jest to okolica wyższej *Unstrut* i *Leiny*, gdzie leżą miasta *Mühlhausen* i *Heiligenstadt*. W okolicy miasta *Duderstadt*, kraj ten wybornie uprawny, nazywa się *Złotą Marchią* (*Goldene Mark*). Poniżej *Ollendorf* nad *We* rą stoi nagi ostrosłup górzysty, z ruinami zamku *Hanstein*.

Na północo-zachód, po obu brzegach *Wezery*, leży miastwo drobnych płaskowzgórz i niskich pasm górzystych, nie mające jednego wspólnego miana: **Solling**, pomiędzy *Leiną* a *Wezerą* (w nim góra *Moosberg* 1,580 stóp wysoka), łączący się z *Polem Dębowym*; na południe ztąd **Bramwald**, w którego stronie południowej dwie ostrosłupiaste góry *Gleichen*; a we wschodniej, na prawo od *Leiny*, *Las Gettyngski* (*Göttinger Wald*); na południu połączenia *Fuldy* z *Werrą* płaskowzgórze **Kaufinger Wald** (1,500 stóp); **Reinharts-Wald** (1,200 stóp), pomiędzy *Fulda* i *Diemel*, a ztąd na lewym brzegu *Wezery*, z górą *Staufenberg* (1,440 stóp). Na północ od *Sölling* leżą strome góry **Hils** (z wysoką na 1,427 stóp górą *Blosses Zelt*), oraz *Góry Duingskie*; bardziej na wschód **Hildesheimer Wald**, którego dalszy ciąg po lewej stronie *Leiny*, nazywa się **Osterwald**, a tegoż dalszy ciąg **Deister**, na północ którego leżą góry *Bückeberge*. Równoległe z nim, na zachód *Osterwaldu*, leży pasmo **Süntel**, którego dalszym ciągiem jest pokryty gęstymi lasami liściowymi i długi na mil 4 łańcuch **Gór Wezerskich**, wznoszący się stromo od poziomu *Wezery*. Dolina do 200 stóp szeroka, przez którą *Wezera* wstępuje do równiny, nazywa się *Porta Westphalica*; tworzy ją od wschodu góra *S. Jakóba* (528 stóp), z lewej strony *Margarethen-Clus*, początek *Gór Minden* czyli *Wihe*, przerywane przez dolinę poprzeczną, z której wypływa *Hanta*; na zachód ztąd następuje łańcuch *Gór Wielkanocnych* (*Osterberge*).

Pomiędzy *Diemel* a *Wezerą*, naprzeciwko *Söllingu*, leży kraj płaskowzgórzysty i górzysty, z ziemią orną, pastwiskami dla owiec i lasami bukowymi, zwany **Padrbornskim**, zniżający się na południe i na wschód stromo ku rzekom, z dolinami głębokimi na 600 stóp. południowa jego część, zupełnie równa, zowie się *Warburger Börde*.

Na północ od tego płaskowzgórza ciągnie się kraj górzysty **Lippe** czyli **Pyrmoncki**, z licznymi pasmami; w stronie południowo-wschodniej jest góra Kötterberg (1,500 stóp). Nad kotliną Pyrmoncką jeden z grzbietów wznosi się do 1,355 stóp wysokości. W stronie zachodniej ciągnie się grzbiet górzysty naksztalt wału, zwany **Egge**, aż do *Velmer Stoot*, (1,435 stóp), od południa ku północy, i tu pod mianem **Lassu Teutoburgskiego** (Teutoburger Wald), sięgającego aż po rzekę Ems, zwraca się ku północo-zachodowi (600 do 1,490 stóp wysokości). Pomiedzy przepaściami poprzecznymi Bielefeldzką i Detmoldzką łańcuch ten potrójnym pasmem ciągnie się wzdłuż smutnej równiny *Senne*, łączącej u południo-zachodniego jego podnóża, i tu zaczyna się *Osnig* czyli *Lippesche Wald*, którego lasy wspinały przedstawiają widok. — W stronie wschodniej łączy się z tą grupą kraj górzysty Niższego Renu.

448. 2) *Heski kraj górzysty i pagórkowaty.*

Nad źródłami rzeki Kintzig łączy się z Spesshartem grupa ostrosłupów wulkanicznych, zwana pasmem *Rhon* (Rhongebirge), w którym bierze początek rzeka Fulda. Od północy zniża się ono niezmiernie stopniowo ku dolinie Werry, ostrzej zaś spada od strony południowo-wschodniej, gdzie granicę jego stanowi Saala frankońska. Niedaleko źródła Fuldy wznosi się *Góra Świętokrzyżka* (Heilige Kreutzberg), 2,835 stóp wysoka i *Dammersfeld* (2.834 stóp). Na północ od tej wysokości i pustej okolicy skalistej, nazywającej się *Hohe Rhön*, leży *Vorder-Rhön*, z pojedynczo unoszącymi się nad płaskowzgórze górami ostrosłupowemi.

Na zachód od Fuldy, przy źródłach rzek *Wetter* i *Niddy*, wznosi się gromada gór, zwana **Górami Ptasiemi** (Vogelsgebirge), składająca się z masy płaskiej, ostrosłupowej, okrągłemi wierzchołkami. W środku znajduje się *Oberwald*, do 2,420 stóp wysoki, z górą *Taufstein*. Na południo-zachód Gór Ptasiach, nad *Niddą* i *Wetterą*, rozciąga się żyzna równina *Wetterau*, a więc tém samym łączy się z niziną wyższego Renu.

Nad Fuldą, Schwalmą i Edrą ciągnie się kraina, rozmaicie zmienna co do swojej wysokości, lubo nie jest istotnie górzystą. Nie widać tu szerokich równin, ale też nie ma łącznych z sobą łańcuchów gór; miejscami tylko występują krótkie grzbiety, np. **Góry Knüll** (Knüllgebirge), mające 4 mile długości, z górą *Knüllköpfchen* (1.940 stóp), — oraz **Góry Richelsdorfskie** (1,500 stóp); na zachód od *Lassel* góry **Habichtswald** z górą *Wilhelmshöhe* (1,700 stóp), w których stronie południowo-wschodniej wznosi się odosobniona góra *Meisner* (2,300 stóp), na zachód od *Eschwege*, z równiną na samym szczycie. — Dalej na zachód, ku rzece *Lahn*, heski ten kraj pagórkowaty przechodzi w górzyście pasmo Renu.

§. 449. 4) *Las Turyngski.*

Pośrodkiem między trzema wymienionemi tu grupami leży obfity

w lasy liściaste **Las Turyngski** (Thüringer Wald), około 19 mil długi, z początku w stronie południowej szeroki na mil 5, mianowicie przy źródłach Ilmy, gdzie jest zupełnie płaskowzgórzystym, — potem im dalej ku północy tém węższy, aż nareszcie przedstawia łańcuch górzisty. W południowej jego stronie leży *Wielki Beerberg* (3,060 stóp, ze źródłem Gery), *Schneekopf* (3,040 stóp); najbardziej na północ *Inselsberg* (2,850 stóp). Wzdłuż całego grzbietu na wysokości 2,500 do 3,000 stóp ciągnie się droga *Rennstieg*, po części przystępna także dla wozów. Ku północo-wschodowi góry te stromo spadają, a na południowozachód spłaszczają się ku dolinie Werry. Ze wszech stron przedgórze tworzą przejście do płaskowzgorzy, któremi Las Turyngski jest otoczony; do nich należą, na zachód, pomiędzy Menem i Saalą frankońską aż do Würtzburga, **płaskowzgórze północno-frankońskie**, na którym w stronie północno-zachodniej od Bambergu stoją góry *Hassberge*, będące dalszym ciągiem *Steigerwaldu*. W stronie południowo-wschodniej rozciąga się płaskowzgórze **Frankenwald**, do 1,500 stóp wysokie, na północo-zachód począwszy od Gór Sosnowych; jest to kraj falisty i lesisty, w ogóle podobny do Vogtland.

Na północo-wschód od Lasu Turyngskiego, pomiędzy Saalą, Wipperą i graniczącem od zachodu Polem Dębowym, leży *Płaskowzgórze Turyngskie*, faliste, wysokości nierówniej i poprzerzynane pasmami niskich gór. Na północ od Eisenach stoi góra *Hörlsberg* (1,300 do 1,400 stóp), a między Langenzalza i rzeką Werrą szeroki i lesisty grzbiet *Hainich* (1,300 stóp). Przy Sömmerda równina jest najniższą (411 stóp); wszystkie prawie rzeki téj okolicy w nią spływają. Jest ona dalszym ciągiem północno-zachodnim płaskowzgorza Saali.

450. 5) Grupa Bawarska i Wyższego Renu.

Na zachód Gór Sosnowych nad Menem zaczyna się pasmo niskich gór od północy ku południowi, wzdłuż prawego brzegu Regnicy, otoczone od północy łukiem przez wyższy Neckar. Pasma to, zwane **Jurą Frankońską**, na zachód Vilsy, z głębokimi i stromymi dolinami zniżając się spadzisto ku dolinie Regnicy, ciągnie się aż do rzeki Altmühl, która przerzyna je w głębokiej dolinie; gdzie Jura staje się szerszą. Najwyższe jej punkta, przy źródłach Regnicy, nie dochodzą 2,200 stóp wysokości. Dolina Wisenty, na wschód od Erlangen, nazywa się **Szwajcaryą Frankońską**. Do licznych jaskiń w skalistych ścianach jej dolin należą także grotty Muggendorfskie. Pomiedzy tą Jurą a Lasem Czeskim leży **płaskowzgórze Palatynatu** (Pfälzische Platte), przerzynane rzeką Naab, aż do Regen; są to płaszczyny po części piasecyste, z drzewami iglastymi, ubogie w zboża. — Dalszy ciąg Jury frankońskiej od Wörnitz ku południowozachodowi aż do Bazylei nazywa się **Jurą Niemiecką**, czyli **Szwabską**, albo też **Rauhe Alb**; długa ona na mil 21, a średnia jej wysokość wynosi 1,600 stóp. Najwyższa część znajduje się na północo-wschód od źródła rzeki Neckar, gdzie są góry: *Ober-Hohenberg* (3,112 stóp), — na

wschód od Rottwerlu *Schafberg* (3,132 stóp) i *Plättenberg* (3,100 stóp). Najtardziej południowo-zachodnia część nazywa się *Heuberg*, bardziej na wschód leży *Hart* (do 2,800 stóp wysokości), na zachód doliny wyższego Kocher *Alluch*, a bardziej na wschód, aż do otworu stanowiącego dolinę Wörnitz, znajdują się góry *Herdtsfeld*. Ztąd ku północy ciągnie się *Frankenhöhe*, granica pomiędzy wodami szwabskimi a frankońskimi. Położona od niej na wschód *Równina frankońska*, podobna do niziny północno-niemieckiej, w przecięciu wysoka na stóp 1,200, pojedyncze ma góry i grzbiety, np. *Eugberheimer Wald*, nad źródłami rzek Wörnitz, Altmühl i Tauber. Granicę północną równiny frankońskiej stanowi falisty *Steigerwald*, spadający stromo od zachodu i ciągnący się blisko na zachód od Bambergu. Zachodnio położona *Równina Szwalska* jest błogosławionym krajem Neckaru; tu poprzeczne płaskowzgórza zalegają przed skrajem wewnętrznym Jury, jak np. pomiędzy Tubingą a Stuttgartem *Schönluchwald* (1,600 stóp wysoki), na wschód od Stuttgartu *Schurwald* i t. d. Pagórkowaty kraj Neckaru, Kocheru i Jagsty odznacza się wdziękami i zyznością. Ku okolicom Neckaru Jura na 800 stóp zniża się stromo, ku Dunajowi łagodnie i tarasowato. Całość stanowi grzbiet szeroki, pozbawiony wierzchołków, prawie bez formacji łańcuchowej i bez dolin wzdłużnych; skalisty, obfity w grotty, bezwodny, mało uprawny i bezleśny. Zakończy go góra *Hoher Rand* (2,530 stóp), na północ Szafluzy. Z tamtej strony Renu ciągnie się jego druga połowa, zwana Jurą francuską. — Przed stromą ścianą północną, do której wcinają się wązkie i pokryte lasem doliny (Hanau, Urach i t. d.), leżą pojedyncze ostrosłupy, pomiędzy którymi *Hohenzollern* (2,645 stóp), na południe od Hechingen; *Hohenstaufen* (2,100 stóp), na północ-zachód od Göppingen; *Teck* (2,400 stóp) i inne.

Tam gdzie Jura szwabska kończy się nad źródłami Dunaju, przytyka ona do **Czarnego Lasu** (*Schwartzwald*), który ciągnie się na prawym brzegu Renu ku północy, aż do Murgi; tu leży góra *Rosshühel* (2,925 stóp), szczyt *Kniebisu*; od Pfortzheim do Neckaru znany jest pod imieniem *górzystego kraju Neckaru* (*Necker-Bergland*, 1,200 stóp). Najwyższym i najdzikszy jest Czarny las w stronie południowej, gdzie leżą góry: *Feldberg* (4,600 stóp), *Belchen* przy Staufen (4,370 stóp), *Blauen* przy Badenweiler (3,616 stóp) i t. d. Stoki południowe i zachodnie są spadziste, wschodnie bardzo łagodne. — Też samej natury jest także przytykający od północy **Odenwald**, oddzielony od Szwarewaldu przez dolinę poprzeczną, a sięgający po Men i do Darmstadt. Długość jego wynosi 10, a szerokość do 1 mil; w stronie wschodniej jest on lesistszy, niż w stronie południowo-wschodniej. Najwyższym jego punktem, w stronie południowo-wschodniej, jest *Katzenbuckel* czyli *Winterhauch* (1,880 stóp) i *Malchen* (może *Melhocus*? 1,625 stóp). Głównym jądrem jest wysoka na 1,730 stóp góra *Krahlberg*. Nad Neckarem leży *Königstuhl* (1,757), na stoku którego jest miasto Heidelberg. Wzdłuż jego stoku zachodniego ciągnie

się słynna *Droga Górka* (Bergstrasse). — Postronną częścią Odenwaldu, lubo oddzieloną odń przez Men, jest **Spessart** czyli **Spesshart**, ze trzech stron tą rzeką oblany, wzgórze lesiste z zaokrąglonemi górami, z których najwyższą jest *Geiersberg* (1,900 stóp).

§. 451. Pomiędzy Alpami, Czeskim Lasem i Jurą Niemiecką leży **Szwabsko-Bawarskie Płaskowzgórze** (1,350 stóp wysokie), w którym Równina Munichska (Münchner Ebne) i Pole Lecha (Lechfeld) mają do 1.700 stóp wysokości; — zaś pomiędzy Alpami i Jurą francuzką leży **Płaskowzgórze Szwajcarskie** (1,380 stóp), bardzo urozmaicony i żyźniejszy ciąg dalszy tamtego, w kierunku południowo-zachodnim po za jezioro Bodensee. Obie te równiny stanowią przejście od Gór Srednich do Alp. Pierwsza z nich ma przestrzenie bagniste, równe i nagie wzdłuż większych rzek, zwane *Mchami* (Moose, Riede), jak np. długie na mil 9, a szerokie na 1 milę Donauried, od Ulm aż do Gundelfingen, po większej jednak części uprawne; Donau-moos, na południe od Irgolstadt; Erdinger- czyli Freisinger-moos, mające 5 mil □ powierzchni, na północy wschód od Munichu; Dachauer Moos, na północy-zachód od Munichu; Riesgau, długie na 4 mile, przez które płynie rzeka Wörnitz i gdzie kolej żelazna bawarska przerzyna pasmo Jury i t. d. Na południe od Augsburga leży urodzajne Lechfeld. — Najwyższe wyniosłości, do 2,700 stóp wysokie, leżą na zachód rzeki Iller i na wschód rzeki Inn (*Peissenberg* nad wyższym Ammer, 3,417 stóp wysoki). Najbardziej południowo-zachodnią kończynę stanowi *Hegau* czyli *Höhgau*, z pojedynczych i górami ostrosłupowemi. W kraju górzystym *Austryackim*, na wschód od Inn i Salzach, leżą, jak np. na północ Alp Żup Solnych ciągnący się od północy ku południowi *Hausruck*, oraz blisko Dunaju *Hausstein* (2,712 stóp). Równina nie ma łańcucha gór, lecz przerzynana jest tylko niskimi pagórkami i górami.

§. 452. Na lewym brzegu Renu, od okolicy źródła *Mozelli*, ciągną się **Wogezy** czyli **góry Wasgawskie** (Wasgau), ku północy aż do Nahi. Równie jak Czarny las, Wogezy także stromo spuszczaają się ku dolinie Renu, lecz potem splaszczają się na drugiej stronie w płaskowzgórze Lotaryngskie, do 800 stóp wysokie, które tym sposobem odpowiada górzystemu krajowi szwabskiemu. Są one najwyższe w części południowej, na północ od wysokości na 1,140 stóp szczytu pomiędzy górami (*trou de Belfort*), przez którą kanał Rodanu i Renu prowadzi do Ill. Tam za pośrednictwem *Gór Kosowych* (Monts Faucilles), wzdłuż lewej wyższej *Mozelli*, łączą się z płaskowzgórzem lotaryngskim. Najwyższemi punktami są szczyty: *Ballon d'Alsace*, wysoki na 3,850 stóp, nad źródłem *Mozelli*, — *Ballon de Sulz* albo *de Guebwiller* (4,400 stóp), na wschód źródła *Thury*. Na północy-zachód od Strasburga prowadzi przez Wogezy wawóz *Saverne* czyli *Zabern*. Nad źródłem *Saary*, gdzie leży góra *Douon*, na 3,080 stóp wysoka, łańcuch prowadzi w kraj górzysty, płaskowzgórzowaty, niski, złożony z poje-

dyńszych grupp, wysoki zaledwie na stóp 1,400, zwany na zachód od Spiry *Hartem*, z wysoka na 2,100 stóp górą *Calmut*, *Kalmit* czyli *Kalmik*. Hart spadzisto na stóp 400 spuszcza się do Renu, z którego wy-daje się jakby ciemnym murem górzystym; również stromo zniża się na półncc. Tu znajduje się podobna szczelina od źródła Glani do Renu, z gruntem torfiastym, jak wprost naprzeciwko na prawym brzegu do-lina Neckaru. Zład na północ leży kraj górzysty, podobny do Oden-waldu, wznoszący się od Renu pagórkami winnemi i sięgający aż do Nahi i Saary, znany pod nazwą *Gór Palalynatu* (Pfälzische Gebirge); naturą swoją podobny do Hartu, z górą *Donnersberg*, na 2,127 stóp wysoką.

§. 453. 6) *Gruppa Niższego Renu.*

Pasma gór po obu stronach Renu stanowią jedną całość, przery-waną tylko przez poprzeczną dolinę Renu.

Pomiędzy Nahą, Saarą, Mozela a Renem, leży pasmo gór lesiste splaszczone, zwane pomiędzy Renem a Mozela **Hunsrück**, a w koń-czynie południowo-wschodniej *Hohwald* (2,400 stóp wysokości), w po-łudniowo-wschodniej *Idarwald*, z górą *Walderbsen* czyli *Erbeskopf*, 2,500 stóp wysoką, a w północno-wschodniem jego przedłużeniu *Soon-wald*, zaś w stronie północno-zachodniej *Märker-Wald*. Naprzeciwko, na prawym brzegu Renu, pomiędzy Lahną, Wetterą a Menem, wznosi się **Taunus**, którego najwyższe szczyty dochodzą 2,600 stóp. Oba te pasma ku północy obniżają się lekko, spadziścięj ku południowi. Od Renu i od Lahny brzegi są stromemi skałami. Na skraju południowym Taunu stoi *Wielka Góra Polna* (Grosser Feldberg, 2,700 stóp). W czę-ści południowo zachodniej Taunus, nazywa się *Pasmem Rengawskiém* (Rheingaugebirge); część bowiem doliny Renu pomiędzy Moguncyą a Bingen zowie się *Rengawią* (Rheingau).

Pomiędzy Mozellą, Renem, Maas i Sambra leży jednostajny kraj płaskowgórzysty, po części bezdrzewny, ostry i nieplodny, miejscami bagnisty, o 1,500 stopach średniej wysokości, a w *Hohe Eifel* docho-dzący do 2,324 stóp wysokości wierzchołka (*Hohe Acht*). Obfituje on również w liczne niskie wzgórza ostrosłupowe, w doliny głębokie i strome, a w stronie wschodniej w źródła mineralne i inne ślady dzia-łalności wulkanicznej, mianowicie w bardzo głębokie jeziora (*Maar* zwane), jak np. jezioro *Lacher See*. W części jest to równina szeroka i otwarta, bez pagórków i z niezmiernymi bagnami torfowemi. — Część wschodnia nazywa się **Eifel**; pomiędzy *Our* i *Prum* leży tak zwany *Śnieżny Eifel* (Schnee-Eifel czyli Schneifel), a na południe od jeziora Lacher See pagórkowata i odznaczająca się nieco większą urodzajno-ścią dolina *Maysfeld*. Jedną z najbardziej znanych dolin w górach Eifel, wijącą się między stromemi ścianami i bogatą w winnice, jest dolina rzeki *Ahr* (Ahrthal); na północ od ujścia tejże rzeki i naprzeciw gór Siebengebirge, leży wysoka skała *Rolandseck*. Część północna na po-łudnie od *Verviers*, nazywa się **Hohe Venn** t. j. bagno torfowe, naga

wyżyna z wielkimi bagniskami, do 2,000 stóp wysoka. Część zachodnią, przerzynaną przez rzeki Maas, Ourthe i Sure, tworzą **Ardenny** czyli **Eisling**, kraj górzysty i poszarpany, bez grzbietu ni szczytów. po części pokryty lasem liściowym. Właściwy *Las Ardennów* pod 50° szerokości północnej ciągnie się po za rzekę Maas. Ardenny niesłychanie są ważne z powodu niewyczerpanych pokładów węgla kamiennego, żelaza, cynku, ołowiu, łupku i kamieni budowlanych. Po lewej stronie wyższej Maas **Las Argoński** stanowi przejście do średnich gór Francyi. W stronie zachodniej ciągną się następnie chude, suche i stepowe okolice Szampanii. — Naprzeciwko, na prawym brzegu Renu, pomiędzy rzekami Sieg i Lahn, leży **Westerwald** (z górą *Saltzburger Kopf*, wysoką na stóp 2,140), którego część chłodna i wilgotna nad wyższą Lahn i Sieg nazywa się *Zimnym Dębem* (Kalte Eiche); jest to płaska i falista wyżyna, 1,650 stóp wysoka, stromo spadająca ku Renowi, wyjąwszy dawne łożysko jeziora pomiędzy Koblantz i Andernach, gdzie wzgórze o 1/2 mili są od Renu odległe. W końcuńc północno-zachodniej, naprzeciwko Bonn, wznosi się małe i wulkaniczne **Slebengebirge**, mające 1 1/2 mili □ rozległości, złożone z kilku wierzchołków ostrosłupowych *Oelberg* 1430 stóp, — *Drachensfels* nad Renem 830 stóp).

§. 454. Pomiedzy rzekami Ruhr i Sieg ciągną się dalej góry Niższego Renu, jako wysokie płaskowzgórze, z którego wznoszą się najwyższe wierzchołki. Ku zachodowi aż do Renu jest to spójna masa gór, natury płaskowzgórzystej, zniżająca się powoli ku Renowi, do którego nie dochodzi; obejmujemy ją pod jednem mianem **Sauerländisches Gebirge**. Jest to równina górzysta, lasem, trawą, a po części i paprocią pokryta, 6 do 800 stóp wysoka, z wązkiemi, głęboko poweinanemi dolinami i licznemi kopalniami i hutami żelaza. Jedno w niej pasmo, nad źródłami Edery i Sieg, ma 1,200 do 1,500 stóp wysokości i wierzchołek na 2,144 stóp wysoki. Przy źródle rzeki Lens leży płaskowzgórze *Winterberg*, na 2,515 stóp wysokie, gdzie wznosi się *Kahle Artenberg* (2 600 stóp). Ztąd na południo-wschód, z tamtej strony rzeki Eder, rozciągają się góry *Kellerwald*. Właściwym *Sauerlandem*, czyli górami *Lenny*, jest kraj przerzynany przez rzekę Lenne, przeszło 2,000 stóp wysoki. Pasma od źródła Wuppery na północ-wschód nazywa się *Ebbe-Gebirge*, do 2,050 stóp wysokie. Na północ płaskowzgórza *Winterberg*, przy źródłach *Möhny*, leżą *wzgórza Brilon*; są to szczyty okrągłe, lesiste, do 1,600 stóp wysokie, spadające stromo ku Diemel. Na zachód od *Möhny* leży *Las Arnshergski*. Wązki skraj, do 700 stóp wysoki, na północ wzdłuż Ruhry nazywa się *Haar* czyli *Haarstrang*, — zaś północny jego brzeg, gdzie leży Dortmund i Bochum, nazywa się *Hellweg*.

§. 455. Francuzkie Góry Środkowe.

Leżą one na zachód od Alp i gór niemieckich, a ku wschodowi i północy dotykają do nizin francuzkich. Na wschód część ich jest

odcięta przez dolinę Saony; tą częścią są góry **Jura**, mające głównej kierunek od północo-wschodu ku południo-zachodowi. Szerokość Jury jest różna, w przecięciu wynosi 9 mil, a od przejścia Renu powyżej Bazylei aż do przejścia Rodanu poniżej Genewy, długości ma około mil 37. Ku południo-wschodowi ostro jest odgraniczoną przez jeziora Genewskie, Nefszatelskie, Bielskie i przez niższą Aarę, wzdłuż której to linii występują jeden po drugim na przód rozmaite łańcuchy; ku zachodowi przechodzi Jura powoli w wysokie równiny. Niepodobna w tém do Jury niemieckiej, Jura francuzka składa się z wielu łańcuchów równoległych, oddzielonych od siebie długimi i płaskimi dolinami, które za pomocą dolin poprzecznych są między sobą połączone. Łańcuchy te coraz bardziej zniżają się ku zachodowi, od 3,100 do 1,800 i 1,100 stóp. W części południowej, nad Perte du Rhone, leżą najwyższe punkta na długich, wązkich i stromych grzbietach skalistych: — *Colombier* (5,230 stóp), — *Mont Reculet* (5,300 stóp), *Mont Tendre* (5,180 stóp), na wschód od jeziora Joux, *Mont d'Or* (5,400 stóp). Widok z *Mont Tendre* uchodzi za jeden z najpiękniejszych w całej Szwajcaryi; widok z góry *Weissenstein* (3,845), przez Solothurn, wależy o lepsze z widokiem Rigi. — Z Wogezami Jura nie łączy się. Środkowa jej część jest najzawilsza i najobfitsza w punkta wysokie; mianowicie też odznacza się podziemnymi rzekami. W części północno-wschodniej, do Bazylei, pomiędzy rzekami Ill i niższym Birs, ciągnie się łańcuch *Gór Niebieskich*, do 2,460 stóp wysoki. Wschodni wał boczny, dzielący od siebie rzeki Birs i Aar, i kończący się nad Renem górą *Lägeren*, nazywa się *Jurą Szwajcarską* czyli *Leberberg*. Po za Szafhną góry te łączą się z Rauhe Alb, za pośrednictwem *Hohe Rand* (2,529 stóp), będącego szeroką masą płaskowzgórzystą z głębokimi otebłaniami.

Na północ od biegu Saony ciągnie się grzbiet szeroki z wapna Jury, szereg wzgórz i pagórków bez grzbietów ni szczytów, na około źródeł Sommy, Sekwany, Auby, Mirny, Maasy, Stony: — jest to bezleśne i uprawne *płaskowzgórze Langres*, dochodzące 1,500 stóp wysokości, a które w swojej długości mil 10 biegnie równoległe z Jurą. Na północo-zachód od Dijon leży góra *Tysselet* (1873 stóp wysoka).

Dalszym ciągiem płaskowzgórza Langres, również do Jury równoległym, pomiędzy kanałami Burgundzkim i Chwrolais, na zachód od Dijon i Caalons, jest grzbiet **Côte d'Or** (czyli Złoty Pagórek, tak nazwany dla wybornego rosnącego tu wina), do 1,700 stóp szeroki; zaś na zachód od tegoż aż do Ligierzy idzie kraj płaskowzgórzysty, w stronie wschodniej bardzo leśny, ciągnący się na około wyższej Yonne, zwany **Górami Morwan**, biegnący od południo-wschodu ku północo-zachodowi i gubiący się w równinie. Jest to poszarpana masa porfirów i granitów, na 16 mil długa, z wysoką na 2,740 stóp górą *Bois du roi*, obfita w drzewo i w bogate łomy kamieni.

§. 456. Pomiedzy Saoną i Ligierą, na południe od Côte d'Or, ciągnie się długie na mil 7 granitowe **Pasma Charolais**, podobnie

do poprzedzającego wznoszące się do 1,700 mil, łańcuch gór zaokrąglonych i po sam szczyt uprawnych, zniżający się łagodnie ku zachodowi. Góra *Haut Joux* ma 3,600 stóp wysokości. W części wschodniej pasma Charolais wznoszą się stromo *wzgórza Mâcon*, do 2,960 stóp wysokie, które z drugiej strony szybko znów spadają ku Saonie.

Daléj na północ, pomiędzy Rodanem a Ligierą, tenże sam kraj płaskowzgórzysty ciągnie się jeszcze z coraz większą wysokością. Aż do wysokości na stóp 3,080 góry *Tarare*, kraj ten nazywa się **Górami Beaujolais**, a do wysokości na 3,300 góry *Pilat*, ma miano **Gór Lyonnais**. Na południe łączy się z nim łańcuch **Cewennów**, do 40 mil długi, ku południowi coraz niższy i spadający dość stromo ku południo-wschodowi. Najbardziej północną jego część, od Pilat aż do źródeł Ligier, stanowią dzikie, ostre i poszarpane, wulkaniczne **Góry Vivarais**, w przecięciu do 3,700 stóp wysokie; do nich należy góra *Mezene* (5.400 stóp), a koło źródła Ligier *Gerbier des Jones* (4,474 stóp). Od téj ostatniej góry ku wschodowi ciągną się góry **de la Chavade**, pomiędzy najwyższym biegiem Ligier i rzeką Allier. Krater, strumienie lawy, słupy bazaltowe, oraz grobla olbrzymia znajdują się tu w ogromnych rozmiarach. — Na południo-zachód, po lewej stronie rzeki Allier, zaczynają się **Góry Gevaudan**, z górą *Lozère*, której szczyt najwyższy, zwany *Pic Crucinas*, ma 5,300 stóp wysokości. — Daléj zgięte pasmo Cewennów, składa się z gór *Garrigues*, *Orb* i z **Gór Czarnych** (*Montagnes Noires*), które kończą się nad Kanałem Południowym (Canal du Midi). — Na zachód przytykają do Cewennów płaskowzgórza (*Causses*), złożone po większej części z wapna Jury, przerywane głębokimi dolinami, bezwodne i bezleśne, mające 2.400 stóp średniej wysokości. Najważniejszą ich częścią jest **Causse de Séverac**, ciągnąca się od góry *Lozère* pomiędzy Tarn i Lot, i dzieląca się nad źródłem Aveyronu w samotne, nieurodzajne i zimne płaskowzgórza *Levezou*, pomiędzy Tarn i Aveyronem, oraz w góry *Rouerge*, pomiędzy rzekami Aveyron i Lot.

§ 457. Od góry *Gerbier des Jones* ciągnie się ku północy, pomiędzy rzekami Ligierą i Allier, łańcuch 27 mil długi, 3,000 stóp wysoki, którego kończyzna południowa, na zachód od Lepuy, jest jedną masą bazaltową, zwana **Górami Velay**, a nieco daléj pasmem **Forez**. W téj części, niedaleko od Montbrison, leży góra *Pierre sur Haute* albo *sur Autre*, 5,030 stóp wysoka. Są to góry granitowe i porfirowe, pokryte pięknym lasem, z pysznymi dolinami i malowniczymi krajobrazami. Równina rzeki Allier, położona ztąd na zachód, piękna i żyzna, nazywa się *Limagne*. — Od *Lozère* na północo-zachód ciągnie się pasmo **Margeride**, w przecięciu do 4,000 stóp wysokie, łączące się z górami środkowej wyżyny Francyi, najwyższej i najostrzejszej okolicy całego kraju, obfite w wygasłe wulkany i pokryte częścią lasami dębowymi, sosnowymi, częścią pastwiskami. Są to **góry Owernii** (*Auvergne*), których grupę najwięcej wysuniętą na południe tworzy

Cantal, ustawiony nakształt promieni gwiazdy, z wierzchołkiem na 5,724 stóp wysokim, na około którego stoją odosobnione *Puys*, czyli znacznej wysokości góry ostrosłupowe. Dalej na północ znajduje się grupa *Mont Dore*, szereg gór śpiczastych, ustawionych w kierunku od południa ku północy i wysoki na stóp przeszło 5,000. Główny wierzchołek w *Mont Dore*, zwany *Puy de Sancy*, jest najwyższym szczytem we Francyi; z niego wypływają rzeki *Dore* i *Dogne*. Bardzo na północ ciągną się góry *Dômes*, czyli łańcuch *des Puys*, składający się z 60 ostrosłupów przytępionych, wulkanicznych, zaopatrzonych po większej części w kratery, w pośrodku których, obok *Clermont*, wznosi się w kształcie dzwonu *Puy de Dôme*, na 4,520 stóp wysoki. Strumienie lawy kilkomiłowej długości wylały się z tych kraterów na równinę.

Ku północo-zachodowi od *Mont Dore*, ciągnie się aż do źródeł rzeki *Cher* wazkie pasmo, do 3,000 wysokie, sięgające pod imieniem gór *de la Marche*, aż w samą prowincję *Berry*; zaś od źródeł *Cher* na południo-zachód idzie pasmo po części nieurodzajne, rozszerzające się w pobliżu źródeł rzek *Creuse*, *Vienne* i *Fezère* w płaskowzgórzu *Tysiąca Krów* (*plateau des Mille Vaches*), z górą *Odouze*, na 4,020 stóp wysoka: jest to kraj pusty i dziki, przez ośm miesięcy do roku śniegiem pokryty. Ztąd na południo-zachód ciągną się góry *Limuzyńskie* (*du Limousin*), od których ciągną się wysokie do 600 stóp pagórki *Périgord* i *Saintonge*, pomiędzy *Gironądą* i *Charentą*, oraz pomiędzy rzekami *Charente* i *Vienne* góry *Poitou*, do 800 stóp wysokie.

Na północ płaskowzgórza *Langres*, pomiędzy rzekami *Marne* i *Maas* rozciągają się góry *Mozy*, do 1,550 stóp wysokie; pomiędzy *Morą* i *Aisne*, nazywają *zachodniemi Argonnami* (900 stóp), a te dzielą żyzne równiny biskupstw od smutnych stepów kredowych *Szampanii*, pełnych dolin głębokich i stromych, otchłani, spadzistych przepaści, stawów i lasów. Równolegle z niemi ciągną się nad *Mozą Argonny wschodnie* (do 900 stóp), od których na północ, aż do źródeł *Oise*, rozciągają się *Ardenny zachodnie*.

§ 453.

Półwysep Bretoński.

Góry zapełniające ten półwysep długi na mil 28, nie zostają w żadnym związku z innymi łańcuchami średnimi we Francyi; ale skaliste ich masy zapełniają także *Normandyę* i *Wandęę*. Pod *Angers* wstępuje do nich *Ligiera* i przerzyna wzniesienie granitowe *Gatine*, zaczynające się na zachód od *Poitiers*, oraz *Bocage de la Vendée*, sławne pięknymi lasami. Natomiast dalszy ciąg tych gór, wzdłuż wybrzeży na północo-zachód od ujścia *Ligiery*, zwany *grzbietem Morbihan*, jest zupełnie nieurodzajny. Na wschód od tego grzbietu leży równina *Rennes*, a na północ od niej ciągnie się grzbiet główny, zwany w stronie zachodniej po bretońsku *Kein-Breiz* (Grzbiet Bretonii), składający się z dwóch łańcuchów równoległych, t. j. z ciągnących się bardziej na

północ gór *Arrés*, oraz bardziej na południe *Montagnes Noires* (1,180 stóp). Dalszym ciągiem obu są góry *Menez*. Na wschód od równiny *Rennes*, leży *Bocage de la Normandie* (do 1,130 stóp wysokości w wierzchołkach), a na północo-zachód od *Alençon* góry *Avalloirs* (do 1,300 stóp). Od pierwszego *grzbiet Cotentin* biegnie ku północy aż do *Cherbourg*, — a na północ ztąd północo-południowa głębizna w Kanale dowodzi istniejącego niegdyś połączenia z Anglią. — Pagórki *du Maine* (600 stóp) ciągną się pomiędzy rzekami *Vilaine* i *Ligiera*, aż do ujścia téj ostatniej.

§ 459.

Wyspy Wielkiej Brytanii.

Wielka Brytannia od północy ku południowi ma długości około mil 130, a przytem szeroką jest na mil 15 do 65.

Część jej północna, Szkocya, składa się po większej części z obszernych i nagich stepów, bez drzewa ni krzaku, oraz na górach z bagnisk torfiastych, zasianych bryłami kamieni, gdzie ponurą okolice przerywają tylko małe, zielone przestrzenie bagniste. Oprócz tego są tu i małe góry, ebszerne z wyspami jeziora, strome wąwozy i głębokie zatoki morskie; kolor powietrza jest wonny, niebieskawy, pół mglisty, pół jasny. Skąły, ciemna okolica, szare kamienie, czarna barwa mchu i torfu, woda brunatna, pełne krzaków wyspy skaliste na jeziorach, ciasne wąwozy, któremi te ostatnie spływają, puste góry i orły, wspólne są Szkocyi z Irlandyą. — Dwie linie naturalne dzielą ją na trzy części; są to albo wcięte głęboko zatoki, albo kanały, jak np. *Kaledoński*, prowadzący przez *dolinę Glenmore* (z jeziorem *Ness*), które tworzą po-niekąd wąskie rowy od północo-wschodu ku południo-zachodowi. W Szkocyi Północnej część północo-wschodnia jest płaską, reszta zaś kraju jest górzystą, aż do wysokich przepaści skał, z górami *Wywis* (3,500 stóp) i *Ben Attow* (3,750), pokrytymi lasem i stepem, a zawsze mgłami. — Część średnia, pomiędzy kanałem *Kaledońskim* a równiną *Clyde-Forth*, w $\frac{3}{4}$ częściach jest płaskowzgórzem, na przeszło 1,000 stóp wysokiem, z najwyższemi górami wysp Wielkiej Brytanii, to jest z *Wysokim łańcuchem Szkoekim (Highland)*. Pasma Północne nazywa się łańcuchem **Grampian**, z wysoką na 4,100 stóp górą *Ben Newis*, oraz z najwyższą w Wielkiej Brytanii górą *Ben-Macdhù*, w gruppie *Cairngorm*, nad źródłem rzeki *Dee*, wysoką na stóp 4,258. Na południe od *Ben Newis* leżą *Grampiany* południowe, a w nich przy końcu północnej jeziora *Awe* góra *Ben Cruachan* (3,176 stóp), zaś na zachód od jeziora *Tay* góra *Ben Lawers* (3,700 stóp). Ku południowi spuszcza ją one stromym murem, dziko wzniosłe i malownicze, nagie i bezleśne, z ostremi końcami szczytów; wzgórze pokryte są krótką trawą, mchem i paprocią, doliny bagnami torfiastemi i jeziorami (np. *Loch Lomond* i *Loch Awe*). Część wschodnia jest jedną z najdzikszych okolic górzystych. Niższą jest Szkocya Południowa, gdzie w pagórkach **Cheviot** wznoszą się góry *Hartfell* (2,470 stóp) i *Broad*

Law (2570 stóp), przy źródłach rzek Clyde i Tweed. Na południe od nich ciągnie się od zatoki Solway ku wschodowi wklęsłość na poprzek wyspy, w której leży wał Piktów, starożytny mur poprzeczny. Łańcuch ciągnący się od Edynburga na południo-zachód nazywa się *Pentland-Hills*; do niego należą także skaliste góry Edynburgskie (*Arthurs-Seat* 862 stóp).

§ 450. W Anglii góry leżą po stronie zachodniej, z kąd i rzeki tam płyną, w trzech massach odosobnionych: 1) jeden łańcuch w Anglii północnej, zwany *Penińskim*, w którym *Crossfell* wznosi się na 2,720 stóp, a *Ingleborough* przedstawia z obu stron widok na morze. Góry podostatkiem mają lasów, lecz wiele także bagien torfiastych, z kąd część zwłaszcza południowa nazywa się *West-Moreland*; nie brak jednakże i okolic bardzo malowniczych. Wzniesienie przedłużające się jeszcze więcej na południe, nazywa się *Wysoki Peak* (*High Peak*), a dalej *Niski Peak* (*Low Peak*). Więcej na zachód wznosi się grupa *Gór Kumbryjskich*, pomiędzy zatokami Solway i Morecombe, najwyższa i najbardziej malownicza w całej Anglii, kraj ubogi i dziki, pełen zadziwiających piękności przyrody, z ciasnymi dolinami, głębokimi jeziorami, czarującymi krajobrazami w okolicy jezior Kumberlandzkich i Westmorelandzkich, w stronie wschodniej z widokami straszliwie wzniosłymi, z niezliczonymi zamkami, warowniami, willami i ruinami opactw. 2) Jeden łańcuch w *Wallii* (Wales), oddzielonej od Gór Angielskich przez doliny rzek *Severs* i *Dec*: skalisty półwysep, pusty, niegościnnie, bezludny, wprawdzie z brzegami i stokami pokrytymi drzewem liściowem, ale w części wewnętrznej natura wspaniała i dzika; nagie skały, głębokie otchłanie i przepaści z rwącymi strumieniami i wodospadami, małymi jeziorami i dzikimi, tu i owdzie także wesołymi dolinami, ku zachodowi obniżający się szybko do żyznej doliny rzeki *Severs*; z górą *Snowdon* (3,350 stóp), na południe której leży *Cador-Idris* (2,730 stóp), a na południe od tej ostatniej *Plinlimmon* (2,300 stóp). Na południe i południo-wschód od *Plinlimmon* mieści się okolica w całej Wallii najsmutniejsza i najpustsza: — stępy nagie, bagna, i ciemne, strome skały. Południową Wallię zapełniają równiny i góry *Glamorgan*. 3) Trzecią massą górzystą, daleko niższą, w Anglii południowo-zachodniej, jest kraina *Cornwallis*, w której mieszczą się: *Devon*, w górach *Dartmore* (*Cawsand Beacon*), do 1,675 stóp wysokości i *Cornis*, w górach *Brown Willy*, na zachód od *Dartmore*, wysokości stóp 1,275, zupełnie podobne do leżącej naprzeciw Bretonii, bo składa się z pustych, zaokrąglonych i bezleśnych gór, oraz z dolin pokrytych paprocią, ze stromymi wybrzeżami, które miejscami przez straszliwe przepaście i skały zupełnie są poprzerywane. Tu znajdują się liczne wille i paski.—Wschodnia część Anglii po części całkiem jest równa, po części pagórkowata, przerywana niezliczonymi kanałami. Od rzeki *Wash* na południo-zachód aż do *Tamizy* ciągną się góry *Chilter-Hills*, których kończyny stanowią granice *Tamizy* na północ od *Londynu*. Na południe *Tamizy* od zachodu ku wschodowi idą góry

Northdowns i *Southdowns*, od 8 do 900 stóp wysokie. Wytrzeże południowe tworzą strome stoki skał o kilkuset stopach wysokości; u podnóża ich, jak również u skraju południowego wyspy Wight, leżą potężne stracone góry, z których składają się tak zwane *Undercliffs*.

461. W Irlandyi, mającej od północy na południe 60 mil długości, zwaną dło zielonych swych płaszczyszyn wyspą Smaragdową, góry szczególnie leżą nad morzem i tworzą grupy całkiem od siebie odosobnione:—w stronie południowo-wschodniej góry *Wicklow*, sławne dla pięknych okolic; góry *Mourne*, naprzeciw wyspy Man; góry *Antrim*, pomiędzy kanałem północnym a jeziorem Neagh;—w stronie północno-zachodniej góry *Donegal*; na północ i na południe od zatoki Clew góry *Nephin-Beg* i *Connemara*; na południo-zachód góry *Kerry*, a w nich *Macgillicuds-reeks* (t. j. Stogi siana), w których *Carantual* (3,200 stóp), najwyższym jest szczytem w całej Irlandyi. Na wschód od gór Kerry leżą góry *Galtie* (2,820 stóp wysokie). Wnętrze, a zatem największa część wyspy, jest pagórkowate albo równe, niewiele co wzniesione nad poziom morza. Część południowo-wschodnia wyspy i środek jej najgęściej są zaludnione i najżyźniejsze. Od strony zachodu kraj cały wydaje się najsamotniejszą pustynią, gdyż widać tylko skały, bagna i gęste zarośla, a wszystko ma barwę smętną i brunatną. Góry, szczyty skał, doliny, równiny, przepaście, wszystko pokryte brunatną ziemią torfową, sam nawet cały środek wyspy wydaje się jednym, z przerwami tu i owdzie torfowiskiem. W samej rzeczy $\frac{1}{3}$ część wyspy (217 mil \square) składa się z bagien, których wielka przestrzeń na wschód od Shannon, nazywa się *Bog Allen*. Nigdzie w tych stronach nie spotrzegamy płotów, ogrodów, drzew owocowych ni kwiatów; gdzie niedzie tylko nać ziemniaków i zapadłe chałupy. Wszakże Irlandyja posiada także liczne piękne wille i ruiny zamków i opactw.

Góry wysp Wielkiej Brytanii nigdzie nie dosięgają granicy śnieżnej; wszelako Ben Newis, Snowdon i t. d. przez większą część roku śniegiem są pokryte.

Na okolo Szkocyi leżą wyspy Hebrydzkie czyli Zachodnie, wewnętrzne i zewnętrzne, oddzielone od siebie kanałem Minsh; wyspy Sztetlandzkie, w liczbie przeszło 400, z których 30 do 40 całkiem niezamieszkałe,—oraz wyspy Orknejskie, których jest 67, między niemi zaś 40 bezludnych, wszystkie po części bardzo słabo uprawne, strome, do 1,000 i 3,000 stóp wysokie. Grunt na nich prawie nieurodzajny, stepowy, pokryty bagnami i jeziorami.

§ 462. Półwysep Skandynawski.

Półwysep ten ma 240 mil długości, na 25 do 55 szerokości i z łądem stałym połączony jest szerokim przesmykiem.—Na wybrzeżu zachodniem leżą srome wyspy skaliste, a morze daleko wcina się w łąd ciasnemi, głębokimi i krzywemi zatokami, zwanemi *fjordy*, których brzegi dochodzą do 4 lub 5,000 stóp wysokości. Na wybrzeżu wscho-

dniem widok przedstawia się odmienny. Fjordy te zastępują miejsce dolin i nie prędzej je widać z wysokości, aż dopiero stanawszy na jej skraju, który częstokroć tak spadziste miewa ściany, że komunikacya możliwa jest tylko wodą. Jeziora znajdują się na wzgórzach i w nizinach; wodospady o 8 do 900 stopach wysokości spadają z gór, a lodowce (*Sneebreen*) wiszą z wielkich pól śnieżnych, na przykładu północnym aż w samo morze; dziko szumiące potoki lueczą przez straszliwe przepaście i parowy. Największą część półwyspu, bo 9,300 mil \square , zajmuje długa wyżyna, do 3,000, a gdzie niegdzie do 4,000, w pojedynczych nawet szczytach do 5,500 stóp wysoka, bez grzbietu ni urwisk, dwa razy dłuższa od Alp, nasadzona zaokrąglonemi wierchołkami, lub długo ciągnącemi się pasmami wzgórzy. Miejsca pomiędzy dolinami strony zachodniej a wschodniej, nazywają się **Kiöl** czyli Kiel. Równie jak nie ma grzbietu, tak nie masz także odnóg ku Morzu Bałtyckiemu, a stok wschodni pocięty jest tylko dolinami. W najwyższej stronie północnej odróżniamy: 1) Góry **Fińskie**, do 4,000 stóp wysokie i sięgające od Kvananger aż do Throndhjems Fjord; 2) Góry **Norweskic i Drontheimskie** w których to ostatnich znajduje się góra *Subitelma* (5,800 stóp wysoka), cała otoczona polami śnieżnemi i najdoskonalszemi lodowcami. Góry te zajmują $\frac{2}{3}$ całego płaskowzgórza łańcuchowego. Od Throndhjems-Fjordu aż do wysokości na 5,450 stóp góry *Suletind*, leżącej obok wąwozu pomiędzy Chrystyjanją a Bergen, wznoszą się 3) Góry **Srodkowe**, których kończyę zachodnią tworzą długie na 15 mil pola śnieżne Jostedalsbren; na północo-wschód od nich leżą wzgórze *Langfjeld*, które wąskimi dolinami oddzielone są od okolic Alpejskich *Jötunfjelde*, t. j. Gór Olbrzymich, w których *Ska-gastöllind* ma 7,535, a *Ymesfjeld* 7,920 stóp wysokości. Srodek tych gór, wysokości około 3,400 stóp, nazywa się *Dovre-Fjelde*, gdzie pomiędzy Longen i Driva leży góra *Snehätten* (7.150 stóp). Przez *Dovre-Fjelde* prowadzi wielki trakt z Chrystyjanii do Drontheim. Począwszy od gór Gudbrandsdale, na północ jeziora Mjösen, ku północo-zachodowi, więcej jeszcze jest pól śnieżnych, aniżeli stepów. Góra *Glitretinden* (7600 stóp) leży jeszcze w Gudbrandsdale. Na wschód do Syltoppów przytyka wysokie na 1,000 stóp płaskowzgórze Jämtland, z wieloma jeziorami i gagnami, zaś do niego znów wyższe Herjedalen (wyższa dolina rzeki Ljusnan). — 4) Góry **południowe**, ciągnące się wzdłuż jednej linii od Sognefjordu do Suletind i do Christianiafjord. Tu również główny kierunek gór idzie od południo-zachodu ku północo-wschodowi; najwyższe otaczają wewnętrzną zatokę Hardanger i Sognefjord; przy pierwszej z nich wznosi się wysoki blisko na 5,000 stóp *Folgefond*, oddzielony przez odnogę fjordu od Hardanger-Fjelde, do 5,200 stóp wysokich. Na północ znajdują się pola śnieżne, do 6,300 stóp wysokości. W stronie południowo-wschodniej zaczyna się wielkie płaskowzgórze *Stepu Hardang*. W poszarpanych, lecz zamieszkałych Thelemarkach wznosi się odosobniona góra Gausta (6,350 stóp). Wszystkie te góry ciągną się wzdłuż wybrzeża zachodniego; od

południo-wschodu szereg wielkich jezior (Wenner, Wetter, Hjelmar, Malar) naturalną stanowi granicę względem równiejszej Szwecyi południowej. Góry u wierzchu są równiną górzystą, stosunkowo płaską, lub tylko falistą, z klimatem ostrym, prawie bezludną, wilgotną, pokrytą grubym i brunatnym mchem, brunatnymi kamieniami, brunatną wodą. Powcinanego składu łańcuchowego i wzdłużnych dolin Alpejskich wcale tu nie masz. Ku wschodowi góry spuszcza się stopniowo do zatoki Botniskiej, w którą to stronę płyną zatoki i rzeki; tylko w stronie południowej masy gór występują dalej na wschód. Płasciejszy ten kraj, im bardziej na północ przechodzi w coraz to niższe równiny (Laponia); góry także coraz są niższe. W stronie wschodniej przeważa dla tego rolnictwo i hodowla bydła, w zachodniej rybołówstwo.

W Szwecyi południowej, obfitej w jeziora, lecz ubogiej w rzeki, zasianej pagórkami i skałami, a stąd podobnej do gruntu Finlandyi, nie masz spójnych łańcuchów gór, a znajdują się tylko wysokie do 1,000 stóp góry i grzbiety; jak np. **Kinnekulen** (850 stóp), zastępująca u Szwedów miejsce naszej Łysiej Góry lub Niemieckiego Blocksbergu, z pięknymi lasami, na skraju południowym jeziora Wenner,—i góra **Omberg** (800), na wschód od jeziora Wetter. Kraj ten z tego powodu dobry jest do rolnictwa. Bardziej na północ rozciąga się płasko-wzgórzysty Smaland, 500 do 600 stóp wysoki, skalisty i z klimatem ostrym; w końcu południowej jeziora Wetter dochodzi do 900 stóp wysokości i tam wznosi się góra *Taberg* (1,038 stóp wysoka), składająca się prawie cała z rudy żelaznej. — Równina *Schonen* tworzy cypel najbardziej południowy Szwecyi; przerzynają ją wązkie napływy ziemi, zwane Asar. Niezliczone okruchy i bryły kamienne porozrzucone są po wszystkich równinach Szwecyi, a krocie skał, tak zwane Nożyce, okalają wybrzeża.

W stronie północnej półwysep ku wschodowi przechodzi w płaską *Finlandyę*, od północy do południa 90 mil długa, oraz w wielką nizinę wschodnio-europejską. Finlandya ma tylko niskie pasma; najwyższa w niej góra, 1,062 stóp wysoka, leży w stronie północno-wschodniej. Niezmiernie jest obfita w jeziora (132), zwłaszcza w stronie południowej, gdzie część środkowa podobna jest do morza, pokrytego licznymi wyspami. Całość wydaje się jakby przedziurawioną skałą. Ku południowi kraj stromemi skałami spuszcza się do morza; ku zachodowi zniża się powoli.

463.

Półwysep Pyrenejski.

Półwysep Pyrenejski od północy do południa ma rozległości mil 118, od zachodu do punktu najbardziej wschodniego mil 152; ciągnie się od 8 do 21° długości wschodniej i prawie cały napełniony jest górami; niziny istnieją tylko na okolo *Walencyi* i w *Andaluzyi*.—W stronie północno-wschodniej, oddzielone całkiem od Cewennów, leżą **Pyreneje**, zajmujące 600 mil □ powierzchni, których wysokość grzbietu

ma się do wysokości wierzchołka jak 1 do 1 $\frac{1}{2}$, i które w dwóch pa-smach, na siebie zesuniętych, obu oddzielonych od siebie głęboką na 3,000 stóp kotliną Aran, źródłową doliną Garonny, lecz złączonych znów masą do 8,900 stóp wysoka, ciągną się od jednego Morza do drugiego. Średnia ich wysokość wynosi 7,000 stóp. Pyreneje wschodnie, z górą *Canigou* (8,600 stóp) na grzbiecie idącym północnie od łańcucha głównego, spojone są z *Wschodniemi Corbières* biegnącymi aż do Narbonne. Pyreneje środkowe, do 15 mil długie, w dwóch łańcuchach równoległych, są częścią najwyższą; na łańcuchu bardziej północnym leży *Pic du Midi de Bigorre*, 8,490 stóp wysoki,—w południowym zaś potężne jądro *Maladetta*, z najwyższym szczytem *Pico de Nethon*, 10,722 stóp wysokim. Bardziej na zachód idą: *Pico Posets* (10,600 stóp), *Marboré* (10,370 stóp), *Vignemale* (10,340 stóp), a na południo-wschód od tej ostatniej góry *Mond Perdu* (10,500 stóp), z *Wylomem Rolanda*, u podnóża zachodniego, na 8,660 stóp wysokim. Ta tylko część Pyrenejów posiada lodowce; stok południowy tworzą nagie skały wapienne.—Pyreneje zachodnie, na 14 mil długie, są prostym, zniżającym się ku zachodowi łańcuchem z płaskim grzbieciem, od 2 do 5 tysięcy stóp wysokim, w którym *Pic d'Anio* dochodzi 7,730 stóp. Jedną z największych tu dolin jest dolina *Roncesvalles*; do innych, sławnych z powodu wspaniałego położenia, należą: u podnóża północnego góry *Mont Perdu* dolina *Gavarnie*, zwana także *Cercle du Marboré*,—dolina *Canfranc*, przez którą płynie rzeka *Aragon*, i pyszna swą dzikością amfiteatralna przepaść *Panticosa*, w której są słynne kąpiele uzdrawiające. — Ponieważ podnóża Pyrenejów od strony hiszpańskiej jest wyższe, przeto wydają się tu mniej wysokimi, niż w stronie północnej. Pyreneje wschodnie mają masy zaokrąglone; zachodnie tworzą wał wznoszący się w liniach lekko falistych; środkowe przewyższają Alpy pod względem dzikości i nieprzystępności nagich swoich murów.—Prowadzą przez nie trzy główne trakty powozowe: jeden na zachód od *St. Jean de Luz* przez *Bidassoę* do *Vitoria*, droga najzwyczajniejsza; drugi od *St. Jean Pied de Port* przez dolinę *Roncesvalles* i wrota *Rolanda* do *Nawarry*; trzeci na wschód od *Perpignan* do *Gerony*. Z wyjątkiem części środkowej, Pyreneje mają mnóstwo regularnych dolin poprzecznych, a ztąd przeszło sto traktów. — Spuszczają się one ku północy do żyznej doliny *Langwedockiej*, i po téjże stronie mają strome szczyty, spadziste ściany skał z okropnemi przepaściami, głęboko poszarpane przez szumiące potoki i wodospady, ogromne bory i tłuste pastwiska, zaś doliny są wspaniałe, a zarazem powabne i urodzajne. Wszakże pod względem przerażającej śmiałości Pyreneje nie mogą się mierzyć z Alpami; nie masz też na nich tyle śniegu, co na tamtych. W stronie północnej leży granica śnieżna, w wysokości 7,800 stóp, zaś w południowej wysoka jest na stóp 8,600. Z téj też strony Pyreneje są bardziej nagie i mają tylko krzaki na chudych pastwiskach; zniżają się w kraj pagórkowaty, rczeciągający się prawie ku *Ebro*. Cały stok południowy również bogaty jest w poszar-

pane okolice skał, doliny Alpejskie, przepaście, pastwiska i szczyty, szczególnie w Katalonii właściwej; wszakże charakter miernych pagórków przeważa.

Południowemi tarasami wstępnemi Pyrenejów są tarasy gór *Nawarry, Katalonii* i *Wyższej Aragonii*, z których pierwsza napełniona jest pasmami gór, po większej części niezbyt wysokimi, pomiędzy którymi leżą małe równiny. — Niższa Aragonia ma najczęściej puste i suche płaszczyny słone, najstraszliwsze pustynie, poprzerzynane szczelinowatemi przepaściami, bez drzewa ni krzaku, ze źródłami słonemi, takimiż jeziorami i pokładami soli kamiennę; tylko w dolinie Ebru, ku której zniża się ta kraina stopniowemi kondygnacyami, przyroda jest bogatsza, tak iż wydają się jakby oazą wśród pustyni, tak samo jak niesłychanie żyzna *Rioja* w wyższej, małej miednicy Ebru. — Niższy Ebro płynie pośród stromych ścian skalistych ciasnej doliny poprzecznej.

464. Wyżyna Leonu i Staręj Kastylji jest najwyższem płaskowzgórzem połwyspu, i ma w przecięciu do 2,560 stóp wysokości; kraj to nagi, w stepach staro-kastylskich suchy, ubogi w roślinność, zasiany roślinami słonemi i kamieniami, w większej wszakże części, tak zwanych *Tierras de campos*, zupełnie równy, urodzajny, z nieskończonemi i bogatemi polami zbożowemi i szaremi, koloru ziemi, miasteczkami i wsiami, przytęm atoli nie bez wilgoci. Drzewa oliwnego wyżyna ta nie posiada. Ze wszech stron jest ona otoczona pasmami skrajnemi, przez które stopniowo schodzi tarasowato. W stronie wschodniej, na płaskowzgórzu *Soria*, jest najwyższą, bo dochodzi 4,500 stóp; nagie te, poprzerzynane przez rzekę *Duero* pastwiska, zwane *Paramery*, są najwyższem płaskowzgórzem w Europie. — Na północ leży łańcuch **Astarsko-Kantabryjski**, zaczynający się od góry *Bidassoi* górami do 1,500 stóp wysokimi, ale na północ od *Vitoryi* już ma wierzchołki dochodzące do 6,000 stóp, a w paśmie *Burgos*, na północ-zachód od *Reynosa*, nawet szczyty od 7 do 8,000 stóp wysokie, w porze letniej śniegiem pokryte,—jakoteż na granicy *Asturyi* *Peñas de Europa*, na 8,000 stóp wysokie.—Bardziej na zachód ciągnie się łańcuch **Astarsko-leoński**, od 7 do 8,000 stóp, z licznemi wierzchołkami śnieżnemi, pomiędzy którymi *Peña de Peñaranda* na 10,320 stóp wysoka, a na granicy *Peña Marca* (8,900 stóp). Bardziej jeszcze na zachód aż do morza, rozciąga się górzysty kraj **Galicyjski**, prawdziwy labirynt 75 pasm górzystych, rozmaicie nazwanych; ku zachodowi posuwają się one aż po wybrzeża, złożone ze stromych skał; w stronie wschodniej **Góry Leonu**, ze szczytem na 9,000 stóp wysokim, zamykają od wschodu wspaniałą i powabną dolinę *Sil*.—Na wschód płaskowzgórza *Leonu*, przestrzeń aż do morza, na południu rzek *Sil* i *Minho*, zapełnia *górzysty taras Portugali północnej*, przepołowiony niższyna brzegiem rzeki *Douro*; składa się on również z licznych *Sierrów*, które są najwyższe i najdziksze na granicy galicyjsko-leońskiej, gdzie *Sierra Incernadervo* ma 8,000, a *Sierra Mantezinho* (na północ od *Bragançy*) 7,000 stóp

wysokości. Tarasy zachodnie półwyspu są granitowo, mają lasy dębowe i kasztanowe, oraz doliny z łąkami, a w stronie zachodniej najświetsze cechy charakterystyczne przyrody południowej, z gajami pomarańczowemi, z plantacyami oliwnemi, migdałowemi i figowemi, obok uprawy jabłek, gruszek i śliwek, przytém obfite pola z kukurydzą i pszenicą obok konicyzny i łąk trawiastych. Prowincya Minho jest rajem.—Stronę wschodnią Staréj Kastylii tworzy pasmo **Ibudeba**, równoległe z wyższym Ebrem, od stromych gór *Pancorco* nad wyższym Ebro, przerywających dziką przepaść skalistego wąwozu *Garganla* (od Burgos do Vitoria), aż na zachód od Saragossy. Do tego należą jeszcze, na zachód od Burgos, góry *Oca*, przez dziewięć miesięcy do roku śniegiem pokryte,—góry *Urbion* na północo-zachód od Soria i góry *Moncayo*, do blisko 5,000 stóp wysokie, na wschód od Soria. Ku zachodowi góry te zniżają się łagodnie, są nagie, suche i mają zimno Paramery,—natomiast ku wschodowi stok ich ku rzecce Ebro jest długi, gdzie na północ leży obwód *Rioja*, gęsto zaludniony, pięknie uprawny i bogaty w źródła.

465. Skraj południowy Staréj Kastylii tworzy pasmo graniczne **Kastylskie**, do 100 mil długie i coraz szersze ku zachodowi, gdzie tworzy potężny taras górzysty pomiędzy Douro a Tagiem. Pasma to zaczyna się pod Medinaceli, nad Jalonem, górami *Sierra de Aylou* (wierzchołki do 5,000 stóp wysokie),—*Samosierra*, przeszło 5,000 stóp wysokości, — *Sierra de Guadarama* (z *Pico de Peñalara*, na 7,716 stóp wysokim), łańcuchem gęsto jodłami zarosłym, wspaniale pięknym, pokrytym przez sześć miesięcy śniegami. Na południo-zachód idą dalej *plaskowzgórza Anila i Bejar*, *Peña de Francia* (przeszło 7,000 stóp wysokie), *Sierra de Gata*, *Sierra de Jalama*, a na skraju płaskowzgórzy ogromny, poszarpany wał skalisty *Sierra de Gredos* (przeszło na 8,000 stóp wysoki). W Portugalii idzie następnie płaskowzgórze około 2,000 stóp wysokie, spuszczające się tarasowato, na którym wznosi się *Sierra Estrella* z wysoką na 7,200 stóp *Mulhao de Serra*, na wschód obszernej i ludnej a dobrze uprawnej doliny Mondego. Kończynę południowo-zachodnią całego pasma tworzy granitowa *Sierra de Cintra*, do 1,800 stóp wysoka, sięgająca do płaskowzgórza przyładku Roca (80 stóp wysokiego), a której stoki na północo-zachód od Lizbony obficie są nawodnione i pokryte willami, oraz wiecznie zieleniejącym lasem dębów, pinii, pomarańcz i drzew owocowych.

§. 466. Płaskowzgórze Nowo-Kastylskie i Estramadurskie, mające w przecięciu 2,480 stóp wysokości, dwukrotnie wyżłobione przez rzeki Tajo i Guadianę, również najwyższe jest w stronie wschodniej pomiędzy Siguenza i Molina. W stronie południowo-zachodniej tej części leży mniej więcej nieplodne płaskowzgórze Madryckie, a w stronie południowo-wschodniej *step Nowo-Kastylski*, 25 mil długi a 12 szeroki, całkiem bezdrzewny, obejmujący także największą część Niższej Murszy, po większej części niezżyny i pusty, w stronie południowej do 2,000 stóp wysoki. Nowa Kastylija w ogóle

mniejszą jest urodzajną od Staréj Kastylii. Najwyższa część Manszy, pokrytej przez znaczną część roku czerwono-brunatnym pyłem, leży w stronie południowo-zachodniej od Ciudad-Rodrigo i na wschód winnic doliny Valdepeñas; jest ona pokryta polami zbożowymi i tłustymi pastwiskami. Równina Guadiany, gdzie ta rzeka biegnie pod ziemią, prawie cała pokryta jest drzewami oliwnymi; bardziej na zachód przepływa ona okolicę wygasłych wulkanów Kalatrawy, z kraterami i strumieniami lawy. — W stronie wschodniej Nowa Kastylii przechodzi w szeroki kraj górzysty, rozciągający się od doliny poprzecznej rzeki Jalon aż na zachód Barcelony, i na południe od ujścia Segury, to jest w system *gór Iberyjskich*, po większej części z dolinami stromymi i przepaścistymi. System ten dzieli się na: 1) Płaskowzgórza i łańcuchy naokoło *Moliny* (na północ od Moliny *Sierra de Molina*), spuszczone się szerokimi stopniami aż do równiny Ebru, wszystkie na skraju obsadzone pasmami, które od zachodu nieznaczne, od wschodu jednakże mają pozór łańcuchów górzystych. — 2) Bardziej na południe leży obszerny kraj górzysty *Serrania de Cuenca*, blisko 150 mil \square powierzchni mający, wznoszący się znakomicie ku wschodowi, z łańcuchami nie wiele co nad wyżynę wyższymi, jak np. *Sierra de Albaracin*. Część wschodnia szeroko pokryta jest stepami rozmarynowymi i jałowcowymi; część południowo-zachodnia z wysoko-piennymi lasami iglastymi, największymi na półwyspie pyrenejskim. Pod Requena, pomiędzy Cuenca a Valencia, leży pyszna równina, wszędzie zdobna sadami winnymi, owocowymi i drzewami liściastymi. Jeden z najwyższych szczytów Serranii ma blisko 5,000 stóp wysokości. Doliny łańcucha, zaopatrzone w strome ściany, tworzą ku północy, zachodowi i południowi wachlarz, a pomiędzy Sierrami rozciągają się równiny, tak iż w wielu miejscach okolica wcale nie wydaje się górzystą. — 3) *Taras północno-Walencki* jest wysokim i wązkim płaskowzgórzem, na którym stoją łańcuchy; jest to jeden z najdzikszych górzystych krajów Hiszpanii, z suchymi i poszarpanymi skałami. Przy źródło Guadalupy stoi olbrzymi ostrosłup *Peñagolosa*, 7,000 stóp wysoki, prawie zawsze śniegiem pokryty, a bardziej na południe wznosi się, na wschód od położonego w cudnej dolinie Segorbe, majestatyczny *Pico de Espadan*, 3,133 stóp wysoki. — 4) *Góry południowo-Walenckie*, ciągną się od średniego Guadalquiviru aż do Segury; w nich *Monte Caroché* jest po *Peñagolosa* najwyższą górą całego systemu. Odnogi najbardziej wysunięte na zachód sięgają aż do Manszy.

§. 467. Po stronie zachodniej sięga w wyżyny Nowo-Kastylskie pasmo *Estramadury*, ciągnące się między Tagiem a Guadianą, na 60 mil długie płaskowzgórze, nasadzone pojedynczemi pasmami, spadzistemi wałami i ostrosłupowemi szczytami: — w stronie wschodniej góry *Toledańskie*, na 4,500 stóp wysokie (2,000 stóp wysokości względnej), — bardziej na zachód *Sierra de Guadalupe*, około 5,000 stóp wysoka, idąca od północy ku południowi, a nieco dalej *Sierra de Montanches*, do 3,000 stóp mająca. Na zachód od Elvas leży *Sierra d'Ossa* (do

2,000 stóp), pasmo żyzne, uprawne i strojne lasami kasztanowemi. — Na północ od gór Guadalupe znajduje się równina Talavera, przerywana przez Tag, gdzie lasy oliwne, dębowe i inne liściaste idą na przemiany z winnicami: — jest to w bezdrzewnej Nowej Kastylii okolica najbardziej uderzająca. Bardziej na zachód następuje nagie i całkiem puste płaskowzgórze, a potem, aż po granicę Portugalii płaskowzgórze *Estramadurskie*, po większej części piascyste, pokryte ogromnemi dębami i lasami innych drzew liściastych, oraz olbrzymiemi stepami wiecznie zieleniejących krzaków cystusowych. — Na południe gór Montanches i Tago leżą okolice prawie bezdrzewne, z gruntem ornym bardzo wydajnym w pszenicę; więcej na wschód, po obu stronach Zuji, na zachód od Almaden, pagórkowate płaskowzgórze pastwisk górskich (Dehesa zwanych), które od wieków służą za kwatery zimową wielkim trzodom merynosów hiszpańskich, również jest bezdrzewne; środkiem jego jest okrągła i na 2,000 stóp wysokie płaskowzgórze *la Serena*. Płaskowzgórze przytykające bardziej na południe do gór Cordova, mianowicie płaskowzgórze *los Pedroches*, stanowią taras Estramadury południowej, pokryty polami zbożowemi, lasami dębowemi, stepami cystowemi i pastwiskami.

§. 468. Skraj południowy Nowej Kastylii i Estramadury tworzy system **Gór Mariańskich**, długości mil 90, ciągnący się od Wąwozu Piekielnego w Mureyi aż do przylądka św. Wincentego. W *Sierra Morena* (Czarne Góry), tak nazwanej dla ciemno-zielonych krzaków, najwyższą część stanowią skaliste góry *Despeñaperres*, przez które wąwóz prowadzi od północy na południe; bardziej na zachód leży *Sierra de Cordova*, a na północ od niej *Sierra de los Pedroches*, wznosząca się zaledwie na 500 stóp po nad najbliższe płaskowzgórze w stronie północnej, obok gór Almaden, mających do 4,000 stóp wysokości, a należących do grupy gór Wyższej Manszy. — Bardziej na zachód łańcuch jest szeroko rozgałęzioną masą górzystą, do 100 mil □ rozległą, najznaczniejszą w potężnym jądrze *Aroche*, do 5,000 stóp wysokości, leżącym nad źródłami rzeki Rio Tinto. — W przedłużeniu południowo-zachodniem leży najwyższe następnie jądro *Mertola*, a zupełnie na zachód *Sierra Monchique*, do 3,700 stóp wysoka.

Na południe od tego pasma rozciąga się **Nizina Andaluzyjska**, mająca 290 mil □ powierzchni. Na zachód od Andujar góry ścieśniają rzekę i sprawiają prądy, przez co oddziela się jedna niedzica wyższa, mniejsza; niższa, większa przez Jenil podzielona jest na *Campaña de Cordova* i na równinę Sewilską. Jenil przerywa step niższej Andaluzji, długi na mil 8, jedną z najstraszliwszych pustyń półwyspu. Pusta i niegościnna jest również *Marisma*, długa na mil 7 kraina słonych bagien i pastwisk, pomiędzy odnogami niższego Guadalquiviru. Pomiedzy tym ostatnim a ujściem Rio Tinto ciągną się ogromne, bezładne wydmy piascyste, pustynie pokryte po części tylko lasami pinowemi. Wiele z pasów powyżej położonych w tej równinie są okolicami

bardzo żyznemi; ale i w okolicy Sewilli, nawet w niej mianowicie, widać wszędzie winnice, gaje oliwne, pomarańczowe, granatowe i figowe, lasy piniowe i dębowe, pola z jarzynami i zbożem okolone płotami z kolosalnych kaktusów i agawów, a między nimi wesołe, dobrze zabudowane wsie i miasteczka, oraz wytworne otoczone parkami wille. Pomimo tego przeszło połowa całej niziny składa się z nagich pustyń.

§. 469. Południe Hiszpanii zajmuje **taras górzysty Granady**, czyli Wyższa Andaluzya, od Segury na zachodo-południo-zachód aż do niziny. U źródeł Segury wznosi się olbrzymia piramida *Sagra de Huescar*, prawie ciągle śniegami pokryta, 7,000 stóp wysoko, na wschód i północo-wschód, od której ciągną się szerokie pustynie (*Despoblados*) Murcyjskie, należące do płaskowzgórza Murcyi, całe pokryte wiecznie zieleniącymi krzakami, na południe których pusty i bezdrzewny, słony step *Huescar*, do 3,500 stóp wysoki, wraz z niższymi cokolwiek płaskowzgórzami Baza i Guadix obejmuje około 40 mil □. Bardziej na zachód idzie okrągłe niemal *płaskowzgórze Granadzkie*, mające 13 mil □ rozległości, którego część najżyzniejsza, otoczona suchymi płaskowzgórzami, tworzy pyszne i żyzne *Vega* (5 mil kw.), do 2,500 stóp wysokie. Zupełnie na południo-zachód leży małe płaskowzgórze *Ronda*, do 2,200 stóp wysokie, pagórkowate i rozszarpane, wewnątrz *Serranii de Ronda*, dzikich gór wapiennych, których jądro główne tworzy *Sierre de Yunquera*, na przeszło 6,000 stóp wysoką.—Skraj całego tarasu południowy, wysoki i 45 mil długi, tworzy w stronie wschodniej (na zachód od Almeria) *Sierra de Gador*, obfitującą w olów i marmur, 7,150 stóp wysoką; bardziej na zachód *Sierra Contraviesa, de Alhama, de Loja* i *de Antequera*. Na południe od tej ostatniej leży sławny i poszarpany kraj pagórkowaty Axarquia, winnicami Malagi graniczący z morzem. Skrajem północnym jest *Sierra de Jaen*, 20 mil długa, złożona z kilku pasm i spojona w stronie wschodniej z Sagra Sierra, wszystko góry przeraźliwie dzikie, bezleśne, a więc i bezwodne, poszarpane labiryntem przepaści. Skraj wschodni składa się z wielu łańcuchów, oddzielonych od siebie szerokiemi dolinami, skierowanemi w ogóle od wschodu na zachód, a w kilku wierzchołkach wyższemi nad stóp-6,000.—W stronie południowo-zachodniej płaskowzgórza Granady leży *Sierra Nevada*, 13½ mili długa, a 5—6 mil szeroka, złożona z łańcucha głównego, z Alp wapiennych północo-zachodnich i południowych; w pierwszym leży na zachód góra *Pichaco de Veleta* (10,728 stóp); bardziej na wschód *Cumbre de Mulachacen* (11,000 stóp), obie spadające ku północy spadami do 2,000 stóp wysokimi. Inne również szczyty miewają tu większą niż po 10,000 stóp wysokości. Łańcuchy poprzeczne zakończone się ku południowi, zawierają w sobie doliny, zwane *Alpujarras*, które zaczynają się u góry miednicowemi szerokościami i które coraz się zwężają, im się więcej oddalają od łańcucha głównego. Szczyty Alp wapiennych dochodzą 5 do 7,000 stóp wysokości; są one suche, prawie

bezwodne, gdy tymczasem środkowy łańcuch łupkowy ma wody obficie, z łąkami Alpejskimi, sięgającemi aż do granicy śnieżnej, która od północy leży na wysokości 10,500 stóp, od południa na 10,900 stóp. Stoki łańcuchów drugiej formacji pokryte są lasami dębowemi; są to tak zwane dehezy. Żyto i jęczmień uprawiają tu do 7,000 stóp wysokości, pszenicę do 5,000 stóp, drzewo oliwne i wino do 3,000 stóp, rośliny cieplarniane do 2,000. Zapewne nigdzie indziej w Europie sprzeczności fizyczne nie są tak rażące, jak w górach Hiszpanii południowej, które w ogóle kształtami dzikimi, dziwaczными i wspaniałemi, przewyższają każdy inny kraj górzysty w naszej części świata.

§. 470.

Półwysep Włoski.

Półwysep włoski sięga od 36 do 46½ stopnia szerokości północnej, długości ma mil 135, szerokości 25. I ten również półwysep cały napełniony jest górami, i ma tylko wązkie, równe pasy nadbrzeżne. Do Alp Ligurskich przytyka łańcuch **Apenninowski**, od 5 do 15 mil szeroki, oddzielony od nich wąską doliną, a rozciągający się prawie przez całą długość półwyspu.

1) **Apennin północny**, od Turynu do Ankony, składa się: a) z *Apenninu ligurskiego*, którego pasmo główne zaczyna się na zachód od Genui, niedaleko od tego miasta przerzniete jest wąwozem *Bocchetta*, na 2,400 stóp wysokim, przez który prowadzi droga żelazna, i które w górze *Monte Penna* wznosi się do 5,240 stóp wysokości. Na północ od tego łańcucha ciągnie się *kraj pagórkowaty Monferrato*, do 1,000 stóp wysoki, aż do rzeki Po, która na około niego wielkim płynie łukiem. Tu wznosi się, niedaleko Turynu, góra *Superga* na 2,000 stóp wysokości. Oddzielnym łańcuchem nadbrzeżnym jest część południowo-wschodnia *Alp Apuańskich*, gdzie góra *Pisanino* (nie zaś *Monti Pisani*, leżące bardziej na południe) dosięga 6,300 stóp wysokości. Trzeci łańcuch równoległy, wewnętrzny, dosięga 6,130 stóp w *Alpa di Camporaghena*.— b) *Apennin etruski* zaczyna się od *Monte Cimone* (6,671 stóp), na około którego prowadzi droga z Modeny do Florencyi: nad źródłem Arno dochodzi ten łańcuch w *Monte Fallerona* 5,100 stóp wysokości. Długość jego wynosi mil 23. Drugim traktem przezeń wiodącym jest *Futa*, czyli *Pietra mala*, przeszło 2,808 stóp wysoka, tak nazwana dla tego, że od wiatru gwałtownego częstokroć w znacznej wysokości wywracają się nawet powozy pocztowe, tak dalece, iż celem osłony musiano wzniesić wysokie mury; droga ta prowadzi także przez *Monte del fò*, który jednak, pomimo nazwy, nie jest wulkanem czyli górą ognistą, bo tu, równie jak w wielu miejscach w Apenninach, wydobywa się tylko z szczelin zapalny gaz oleju skalnego, używany przez mieszkańców do wypalania wapna, lecz gaszony znowu przez mocne deszcze. Tę część Apenninu obejść można przez wysoką na 2,400 stóp *Bokkete* (*Bocchetta*, przepaść) do Genui, i ztąd wzdłuż brzegu zwraca się na południe; albo też wzdłuż Adryatyku do

Ankony, i potem górą przez Apennin środkowy. Pierwszemi traktami wchodzi się do doliny Arno, gdzie dopiero rozpoczyna się klimat włoski. Wyższa część tej doliny sławna jest bogactwem kości ze zwierząt zaginionych, mianowicie ze słoni. W małej równinie rzeki Arno, obejmującej do 17 mil kw., żyzność i uprawa gruntu stoi na wysokim stopniu; bujny także w najdawniejszych czasach pas nadbrzeżny Maremmów, około 50 mil kw., dziś zupełnie prawie jest osuszony z bagien.— Na południe od równiny rozszerza się kraj pagórkowaty tokański, od 1,200 do 1,800 stóp wysoki; prowadzące od Spezzia aż do Monte Argentario Góry kruszcowe, w których jednak nie znać łańcucha, tworzą poniekąd dalszy ciąg Apenninu ligurskiego nad morzem. Pagórkowaty kraj ten, obsadzony pojedynczemi wzgórzami, przerywa rzeka Ombrone.

§. 471. 2) **Apennin środkowy** czyli **Rzymski**, do 20 mil długi, dzieli się w stronie południowej na dwa pasma odrębne; w części bardziej wschodniej góra *Pretara* ma 7,626 stóp wysokości.

3) Na południe od Norcia zaczyna się czworobok gór **Abruzzów**, najwyższa część Włoch, składający się z łańcuchów równoległych, pomiędzy któremi leży wyższa dolina Pescara, i w których wznosi się nagi *Gran Sasso d'Italia* (9,208 stóp), spadający stromo na 6,000 stóp ku wschodowi. Na południo-wschód od tej góry w paśmie Majella leży *Monte Amaro* (8,940 stóp); w łańcuchu południowo-zachodnim góra *Velino* (7,700 stóp), blisko jeziora *Fucino* czyli *Celano*, które na wysokości 2,000 stóp ma 1,7 mil kw. rozległości, a z którego postanowiono sprowadzić wody. W Abruzzach doliny są spadziste i dzikie; w górach przebywają niedźwiedzie, wilki i dziki, na najwyższych także szczytach gemzy, a porą letnią wysokie pastwiska pokryte są wielkimi trzodami kóz i owiec, które zimą ściągają do równiny Puglijskiej. Góry dostarczają pięknej wody i mają lasy cieniste dębowe, bukowe i olchowe.— Na zachód Abruzzów góry *Sabatyńskie* czyli *Sabińskie* stanowią przejście do okolic niższych, w których, na północ od Rzymu, leży odosobniona góra *Socrate* (2,100 stóp wysokości).

4) **Apennin Neapolitański** przytyka do pasma Majella i ciągnie się aż do gór Matese, mających 6,520 stóp wysokości. Odnogi wschodnie niskimi wzgórzami przeryniają od zachodu ku wschodowi cały półwysep apulski. Część północną tego Apenninu przerywa łańcuch poprzeczny, ciągnący się przez półwysep Sorrentu, naprzeciwko Capri, a wznoszący się w *Monte San Angelo* do 4.600 stóp wysokości. Niedaleko od niego, tuż przy łańcuchu, leży *Wezuwiusz* (3,650 stóp), do połowy otoczony w kształcie płaszcza niższemi o 200 stóp szczątkami dawnego krateru góry *Somma*. Bardziej na wschód, o mil 7 od Morza Adryatyckiego, obok Apenninu, wznosi się na zyznej równinie wygasły wulkan *Vultur* (4,090 stóp wysoki), bujnie zagajony, z dwoma jeziorami w byłym kraterze. Na południe ztąd ciągnie się pasmo Apennińskie, spadające długim grzbietem ku południo-wschodowi do

zatoki Tarentyńskiej i stanowiące między dwoma morzami wysoką na 7,434 stóp górą *Pollino Alto* koniec Apenninu, który aż dotąd od Genui składa się prawie tylko z kamienia wapiennego i piaszkowca.

§. 472. 5) **Łańcuch Kalabryjski**, proste pasmo granitowe, różny jest od Apenninu i ciągnie się weale w innym kierunku, bo od północy ku południowi; dochodzi on prawie 5,000 stóp wysokości i kończy się przy Nicastro. Na wschód od niego leży szerokie pasmo *Sila*, z kąd ku południu zachodowi ciągnie się pasmo *Aspromonte*, dosiegające w *Monte Alto* 6,300 stóp wysokości; od zatoki Eufemia, do zatoki Squillace przerywa je dolina, dzieląca na dwie połowy.

Pomiędzy wybrzeżem Morza Tyrreńskiego a Apenninem, znajduje się szereg nowych *wzgórzy wulkanicznych*, naksztalt systematów przedgórzystych. Na zachód od rzymskiego Apenninu jezioro *Trzymienskie* czyli *Perugia*, na 800 stóp wysokie, i równina jego, ciągnąca się aż do doliny Chiana, dzieli od głównego łańcucha obfitującą w źródła mineralne grupę wulkaniczną *Radicefani* (w niej *Monte Amiata* ma 5,333 stóp wysokości). — Na południo-wschód, w grupie *Wulkanów Ciminijskich* jezioro *Bolsena* (w wysokości 934 stóp), jest dawnym kraterem, równie jak inne bardziej na południe (*Monte Cimino*, 3,300 stóp wysokości). — Na południo-wschód od Rzymu *Góry Albańskie*, pokryte przepyszny lasem, mają pomiędzy swemi kraterami jezioro *Albańskie* (w wysokości 450 stóp), oraz jezioro *Nemi* czyli *Zwierciadło Dyany* (1,050 stóp); najwyższym ich wierzchołkiem jest *Monte Cavo* (2,941 stóp). — Więcej na południe leży niewulkaniczne pasmo *Wolskie*, do 5,200 stóp wysokie, sięgające aż do niższego Garigliano, a spadziwą stroną zachodnią graniczące z bagnami Pontyńskimi. Kończyną południowo-wschodnią dotyka ona grupy wulkanicznej *Roccamonfina*. — Dalej w stronie południowo-wschodniej, na zachód od Neapolu, leżą *Polu Flegrejskie*, składające się na 3 milach □ z licznych wygasłych wulkanów, jak np. z pięknej i wielkiej góry *Astroni*; również i jeziora *Agnano* i *Averno* leżą w kraterach. Niezupełnie wygasłym jeszcze kraterem jest *Solfatara*, czyli Grota Siarczana. Blisko brzegu wznosi się także *Monte nuovo* (428 stóp), z głębokim na 365 stóp kraterem, który w jednej noc powstał tu w miejsce zapadłej wioski.

§. 473. Na wschód, zupełnie oddzielnie od Apenninów, leży wychodzący stromo od morza *Monte Gargano*, na 4,620 stóp wysoki, na południe którego ciągnie się sucha *równina Puglijska* (pulijska, *tavoliera di Puglia*), mająca 5 mil szerokości a 12 długości, ogółem przeszło 48 mil □ powierzchni. Jest to jedyna równina na tym wybrzeżu wschodnim. Nazywa się „szachownicą Apulii”, ponieważ składa się z niewielu wzniesionych płaszczyzn, z szerokim grzbietem, oddzielonych od siebie obszernemi wklęsłościami. Równina ta jest bardzo gorąca, po części niezdrowa i pokryta tłustemi pastwiskami, na których żyją wielkie stada owiec.

Na wybrzeżu zachodnim, przecinaném licznemi zatokami (jak

w Civita Vecchia, Gaëta, Neapolu, Salerno, Policastro), nie przytykającą do Apeninów, oprócz *równiny Arno* leży *Kampania rzymska* (Campagna di Roma), z zataczającymi szerokie łuki szeregami pagórków, przez którą wody głębokie uterowały sobie ścieki i która po większej części jest pokryta zdrobniałymi produktami wulkanicznymi. Jest to pas ziemi prawie nieuprawny, niezdrowy, bezdrzewny i z licznymi ruinami, mianowicie dawnych wodociągów, z grobowcami i samotnymi karozmami, zamieszkały tylko przez owczarzy. Jedną przetrzeń części południowej zajmują *Bagna Pontyńskie*, na 6 mil długie i do 2 mil szerokie, pokryta bujnemi i zielonemi łąkami. Na północ i na wschód od Neapolu, leży najżyźniejsza okolica całego półwyspu, długa na mil 12, a na 2 do 4 szeroka *równina Kampanijska* (*Campagna felice*, czyli szczęśliwa równina); ponieważ jednak i tutaj między najżyźniejszymi miejscami znajdują się obszerne bagna trzcinowe, przeto i ją nawiedza niezdrowe powietrze (*malaria*).

Sycylia w swojej stronie północnej, na 40 mil długości, ma pasmo na 4,000 stóp wysokie, z wysoką na 6,300 stóp górą *Madonia*, na południe od Cefalu, składające się z piaskowca i wapna i zupełnie podobne do Apeninów. Formacja ta płaskowzgórzysto ciągnie się przez większą część wyspy i powoli zniża się ku południo-zachodowi. W stronie zachodniej, pomiędzy Girgenti i Termini, leży góra *Cammarata*, na 6,610 stóp wysoka. We wnętrzu wyspy masy górzyste wielokrotnie są poszarpane, a ostały się odosobnione wzniesienia. W części północno-wschodniej granitowe *Monti Peliorani* czyli *Dinamari* stanowią niewątpliwie dalszy ciąg łańcucha Kalabryjskiego. Na południe od nich wznosi się *Etna*, czyli *Monte Gibello*, na 10,200 stóp wysoki, góra ostrosłupna, oddzielona od pasma, a stojąca podnóżem południowym w małej nizinie *Katański* (Catania). W niej spostrzegać się dają trzy strefy: dolna, czyli strefa uprawy, część zamieszkała, sięgająca do 3,300 stóp wysokości; lesista, z dębami, sosnami i bukami, dochodząca do 6,200 stóp; nakoniec strefa trzecia najwyższa, alpejską czyli śnieżną, pokryta także popiołem i lawą.— Część południowa wyspy jest wyżyną niezmiernie poszarpaną, suchą, gorącą, bezleśną, bezwodną, uprawną tylko w sąsiedztwie miast i wiosek.

W górzystej ze wszystkiemi **Korsyce** wznosi się *Monte Rotondo* na 8,230 stóp. Góry ciągną się w kierunku od północo-wschodu ku południo-zachodowi. Najżyźniejsze okolice leżą nad wybrzeżem wschodniem.— **Sardynia** ma w stronie wschodniej łańcuch gór granitowych, dochodzący w *Monte Genargentu* 5,900 stóp wysokości; po stronie zachodniej zaś są dwie grupy górzyste. Nizina Campidano ciągnie się przez tę wyspę w kierunku od północo-zachodu ku południo-wschodowi.

Stromboli ma wysokości stóp 3,000. **Ischia** wznosi się najwyżej w górze *Epomeo* (2,370 stóp). **Capri** (1,900 stóp) i **Elba** (3,100 stóp), zupełnie są strome i skaliste.

cały zapelniony jest górami, tak iż niziny jest tu mniej jeszcze, niż na dwóch półwyspach poprzedzających. Góry, ciągnące się w kierunku Apeninów, t. j. od północy zachodu na południe-wschód, a potem w kierunku gór Kalabryjskich, od północy na południe, przytykają do Alp Julijskich. Nie masz tu jednego spójnego łańcucha, lecz jest szeroka masa łańcuchów, a kraj górzysty dwa razy tu większy od Apenińskiego. Wielkich równin wzniesionych także tu nie napotykamy; wzniesienia i wybrzeża nader są rozmaite. Strona zachodnia ma tylko małą nizinę nad ujściem Wojucy; w stronie wschodniej leży *Nizina Tessalska*, po obu brzegach Salamwrii, opasanej do koła górami; oprócz tego należy się wzmianka małej równiny *Pellac*, nad ujściem Wardaru i równiny *Seres*, nad niższym Karasu.

1) Góry Przy-Apenińskie.

Od źródła rzeki Kulpy aż na północ od Skutari, w kierunku Apeninów ciągnie się górzysty kraj *Bośnicko-serbski*, dzielący przypiływy morza Adryatyckiego od rzek wpadających do Dunaju, okolica poszarpana, obfita w grotty, z głębokimi przepaściami i pustyniami kamiennymi, złożona z licznych łańcuchów równoległych, z pomiędzy których *Góry Seckie* dosięgają 6,000 stóp wysokości. Po obu brzegach wyższej Driny są to pasma na przeszło 6,000 stóp wysokie, zakończone w cyplu północno-zachodnim Montenegro piłowatą i przeszło 8,000 stóp wysoką górą *Dormitor*. Na wschód od Driny łańcuchy te, wysokości 3,000 do 3,500 stóp, ciągną się w różnych kierunkach; najwyższym z nich jest *Kopaonik*, wzdłuż wyższego Ibaru. Wraz z *Dormitorem* rozpoczyna się cały szereg równie wysokich wierzchołków, okalających na wschód dolinę Moracza. Ku północy-wschodowi do źródła Ibaru ciągnie się łańcuch potężnej góry **Szljeb**, 6,400 stóp wysokości, a równolegle z nim wysoki łańcuch **Szar-Dag**, czyli gór Szar, ze szczytami na 8,000 stóp wysokimi. Na północ od kończyny wschodniej rozciąga się, w wysokości 1,400 stóp *równina Kosowa*, nawodniona przez Stinice, niegdyś łożysko jeziora, jakich w Turcyi jest niemało.— Od kończyny południowej Szaru ciągną się pasma na południe, jak we Włoszech góry Kalabryjskie, wznoszące się w wierzchołkach do 5 lub 6,000 stóp wysokości; takim jest np. *Wasilica*, w kończynie południowej gór *Grammo*. Na zachód od nich ciągnie się od północy ku południowi długa kotlina, gdzie w wysokości 1,900 stóp znajduje się jezioro *Ochryda*; na zachód ztąd aż do morza rozciąga się kraj górzysty Miredytów, zakończone ku południowi górami *Akraba*, na 3,000 stóp wysokimi. W dalszym ciągu gór *Grammo* idą trzy łańcuchy: najbardziej zachodni kończy się na północ od Arty,—średni dzieli od tejże Arty rzekę *Aspropotamos*,—a najbardziej wschodnim jest **Pindos**, którego kończyna północna, nazywająca się górami *Zygos* czyli *Lakmon*, w wysokości przeszło 5,000 stóp posiada wąwóz, który prowadzi do leżącego po stronie zachodniej *Mecowo*. Góry Pindu koń-

czą się na południe górą *Veluchi* (7,100 stóp), w pasmie *Chelidońskim*. Od Mecowa na wschód biegnie łańcuch *Woluca*, długi tylko 3 mile, a ciągnący się potem dalej ku południowi w kształcie szerokiego grzbietu; na zachód od Mecowa rozciąga się w wysokości 1,600 stóp *równina Janiny*, od której na północo-zachód, a zarazem na zachód od jeziora Ochryda, stoi potężna kopuła śnieżna *Tomor* (6 do 7,000 stóp wysokości). Tu w Albanii przeważają dzikie góry, ale bardziej na południe, w Epirze, są one jeszcze dziksze; niegdyś trzęsienia ziemi poszarpały te massy. Starczytni w tej okolicy przypuszczali wejście do świata piekieł, do Orku i Tartaru. — Na południe od Szar-Dagu, około źródeł Wardaru, zaczyna się inne pasmo ku południo-wschodowi, sięgające wysokim na 6,000 stóp *Olimpem*, wiecznymi śniegami pokrytym, po wybrzeże zatoki Salonickiej. Na południe od tej góry przez wąską dolinę *Tempe* występuje z niziny Tessalskiej rzeka Salamwria, a na południe od tej doliny wznosi się góra *Kizawo* czyli *Ossa*, której ciąg dalszy nazywa się *Pleszidi* czyli *Pelion*. Równina tessalska graniczy na południe z łańcuchem *Othrys*, wysokim na stóp 5,300, ciągnącym się od Weluchi w kierunku wschodnim. — Bardziej na południe już nie ma łańcuchów, które raczej rozkładają się tu w pojedyncze jądra. Na południo-wschód od góry Weluchi leży wysoka na 5,900 stóp góra *Oxia* czyli *Oeta*, a na południo-wschód od tejże pasmo *Warduzya* (7,200 stóp wysokie), sięgające aż po zatokę Korynecką. Na wschód od Oety wznosi się pasmo *Katawothra* (6,740 stóp), z którego wypływa rzeka Cefissus, i od którego również rozpoczyna się szereg północny, pomiędzy kanałem Tulandi a Cefissem. Tam gdzie ten szereg swoją stroną południową przytyka blisko do wybrzeża, wzdłuż niego prowadzi *wąwóz Termopylski*. W tym samym kierunku, na północ od Aten, leży wysoki na 4,300 stóp *Parnes*, oraz pasmo *Mendeli* czyli *Pentelikon*, dzielące nadbrzeżną równinę Maratońską od równiny Ateńskiej. Wszakże jest tu także szereg południowy; bo najprzód góry *Parnaskie*, z wysoką na 7,570 stóp *Liakurą*, na południowym stoku której stało miasto Delfi; potem *Helikon* (4,700 stóp), *Kilhairon* (4,340 stóp), *Hymettus* na wschód od Aten (2,700 stóp), i pasmo *Laurion*, sięgające aż do przylądka *Kolonnaes*, w samym cyplu półwyspu *Attyckiego*. Pośrodkiem między dwoma temi szeregami leży równina jeziora *Kopais* czyli *Topolja*, oraz rzeki Cefissu, spływającej ku wschodowi do morza przez *Katawothry* (korytarze wykute pod górami). — Na wyspie *Eubci*, do 23 mil długiej, najwyższym punktem jest góra *Xerovano*, w pasmie *Dirphis*, 4,400 stóp wysoka.

§. 475. 2) Góry Przed-Dackie.

Półowa wschodnia półwyspu tureckiego przy cieśninie rzecznej Orszowa przytyka do gór Banatu, ciągnących się pomiędzy niższą Morawą a Dunajem, jako płaskowzgórze w kierunku południowym, na którym znajdują się łańcuchy od 3 do 4,000 stóp wysokie. Ku południo-wschodowi, aż na wschód od Sofii, biegnie jeden długi łańcuch,

przerzynany przez rzekę Isker. Drugi, nie ciągnący się z nim zupełnie równolegle, do którego na południo-wschód od Leskowac należy wysoka na przeszło 7,000 stóp góra *Legpol*, tworzy wraz z pierwszym długą na mil 16, żyzną i równiutką dolinę *Sofia*. — Na południo-wschód od tej doliny zaczyna się *Wysoki Bałkan* czyli *Kodia-Balkan*, dawniej *Haemus*, w połowie zachodniej mający wierzchołki przeszło 5,000 stóp wysokie, porośnięte pięknym lasem liściowym i zniżające się powoli ku północy. Dalej następuje *Czatal-Dag*, do 3,200 stóp wysokości, od którego na północ ciągnie się łańcuch pagórków *Wodo-Balkański*, oddzielony odeń tylko długą kotliną *Vetzary*. Obok Bramy Żelaznej odcina się *Mały* czyli *Kyczyk-Balkan*, biegnący w kierunku północno-wschodnim, a jeszcze więcej na północ zakrzywia się łańcuch *Binar-Dag*, którego dalszym ciągiem są spadziste wzgórza pod Szumłą, do 400 stóp wysokie. Kończyna wschodowa Bałkanu nazywa się *Bejuk* czyli *Emine-Balkan* i sięga aż po morze Czarne. Na północ od Bałkanu ciągnie się potężny kraj pastwiskowy, zniżający się łagodnie ku północy, porą letnią zwykle z łożyskami rzecznoimi bez wody, nazywający się *Bulgaryą*, a dochodzący aż do wysokiego od 30 do 100 stóp stromego brzegu Dunaju, wzdłuż którego po większej części jest ludny i uprawny i w ogóle najpiękniejszy przedstawia widok. — Od średniego Bałkanu ciągnie się także na północo-wschód grzbiet długi, zakrzywiony, obfity w wodę, przytykający aż do Bosforu, częścią nawet do Morza, a ku zachodowi zniżający się płasko w pustych okolicach. Grzbiet ten nazywa się *Strandzea-Dag*.

Tam gdzie w stronie wschodniej rozpoczyna się Bałkan, rozwija się także system gór *Rhodope*, otaczający na południe *Maricę*, oraz przy źródłach rzeki Isker *Nilo-Dag*, z podnóżem na 7,000 stóp wysokości. Ztąd na południo-wschód leży góra Żelaznej Bramy, z której wypływa *Marica*, a od góry tej łańcuch biegnie na południo-wschód i potem na wschód, dzieląc dolinę *Maricy* od doliny *Ardy*. Szerokie jądro łańcucha *Rhodope* zdaje się leżeć obok źródeł *Ardy*. Od góry Żelaznej Bramy wychodzi na zachód od łańcucha pierwszego drugi, wśród lata jeszcze pokryty śniegiem, zwany pasmem *Dospada*, przytykający do jądra *Ardy*, dzielący *Arde* od *Karasu* i ciągnący się pod rozmaitemi nazwami na południe od *Ardy* aż do niższej *Maricy*.

Pusta wyżyna nad Czarnym Morzem pomiędzy *Warną* a ujściem Dunaju, długa na mil 28, a szeroka na 8 do 10, zwana **Dobrudżą**, — ma równiny stepowe, suche, częścią bagniste, porośnięte krzakami, w których żyją niezliczone orły, kuropatwy, króliki, bawoły i psy, także owce i kozy, przybywające tu na paszę z *Siedmiogrodu*. Od morza *Dobrudża* ma stromy brzeg skalisty.

3) Pomiędzy górzystą połową wschodnią i zachodnią półwyspu znajduje się sześć miednic tarasowatych: trzy z nich należą do *Morawy*, t. j. *Wranja*, na północo-wschód od *Szaru*, *Leskowac* i trzecia, zaczynająca się pod *Jagodina*. Trzy inne miednice należą do rzeki *Wardaru*,

• mianowicie: Pole Kosowe, *Ueskyb* i równina nadbrzeżna Saloniki. — Od Saloniki na południo-wschód ciągnie się łukiem wysokie na 3,300 stóp pasmo *Cholomonda* przez **półwysp Chalcydejski** (na zachód od *Chersonezu trackiego*), zakończone trzema półwypami: *Kassandra*, *Longos* i *Atos*. Przez ostatni z nich ciągnie się pasmo *Gór Świętych*, kończące się wysoką na 6,000 stóp górą *Ahona*.

§. 476. Zupełnie oddzielną jest wyżyna Peloponezka, połączona za pośrednictwem skalistego *Międzymorza Korynckiego* z *Attyką*. Międzymorze to w miejscu najwęższem ma 18,300 stóp szerokości, a w najwyższem wysokie jest na stóp 246, zaś w końcu jego wznosi się pasmo *Makryplagi*, mające 4,220 stóp wysokości. Trakt po jednej jego stronie jest wąską drogą skalistą, zwana *Skironską* czyli *Kakiskalą*, prowadzącą po stromej ścianie skalistej obok morza w wysokości 6 do 7,000 stóp. — Skrajem północnym wyżyny jest *Achaja*, część jej najwyższa, gdzie wznosi się góra *Kyllene*, ma 7,300 stóp wysokości, podobnie jak przeciwległy jej *Parnas* na północ; dalsze jego ciągi opasują w stronie południowo-wschodniej bagnistą równinę *Argijską* i poszarpane brzegi półwyspu *Argolidy*. — Skraj wschodni, nagi i spójny, w kierunku *Pindu*, wznosi się obok góry *Kyllene* w górze *Chelmos*, z której wypływa *Styx*, aż do wysokości 6,950 stóp; w wielu innych zaś szczytach do stóp 5 i 6,000, a odnogę na 2,400 stóp wysoką odrywa w południowo-wschodnie międzymorze *Lakonii*. — Na zachód od góry *Kyllene*, w kierunku *Szar-Dagu*, leży pasmo *Olenos* czyli *Erymanthos*, na 6,845 stóp wysokie, nad źródłami *Peneju*, przerzynające swemi odnogami błogosławione niwy *Elidy*. W stronie jego południowo-wschodniej zajmuje środek półwyspu szerokie jądro górzyste formacji kredowej i tworzy tak zwaną płaszczyznę grzbietową *Arkadyi*, będącą od dawna pastwiskiem narodów koczujących, gdzie wznoszą się liczne wierzchołki do 4,000 i na przeszło 6,000 stóp, których szereg wschodni otacza położoną w wysokości 630 stop miednicę *Tripolizy* i wysoką na 427 stop miednicę *Megalopolis*. W tymże kierunku *Pindu* ciągnie się od wyższego *Alfaju* pasmo *Pendaktylon*, czyli *Tajgetos*, do 7,415 stop wysokie, zapewniające środkowy z trzech półwyspów południowych, gdzie tworzy okolicę skalisną *Majny*; wschodnie jego podnoże przytyka do miednicy *Sparty*, w wysokości 150 stóp. Bardziej także na zachód, w *Messenii*, ciągną się w tymże kierunku łańcuchy, na stóp przeszło 3,750 wysokie. — Na skraju zachodnim *Peloponezu* wybrzeża w ogóle są płasciejsze.

§. 477. **Wyspy Dalmackie** są pokruszonymi grzbietami, których doliny zajęło morze; najwyższe ich punkta mają do 2,000 stóp wysokości. Leżą one na wyspach *Cherso*, *Lussin* i *Meleda*.

Wyspy Jońskie są skaliste, wysokie, obfitują w porty i płytką tylko mają warstwę ziemi rodzajnej. *Kefalonia* wznosi się na nich do blisko 4,000 stóp. Wszystkie te wyspy ubogie są w lasy i rzeki.

Salamis, *Egina*, *Hydra*, *Spezzia* i podwójny szereg wysp **Cykladz-**

kich i Sporadzkich, są to wyspy wysokie, klimatu ostrego, skaliste, po części pochodzenia wulkanicznego, które nawet dotąd jeszcze objawia się pod *Santorinem*. Część wysp Sporadzkich i Cykladzkich więcej ma bogactw przyrodzonych, bo posiada i lasy i najszlachetniejsze owoce, ale natomiast zbywa jej na wodzie.

Kreta czyli **Kandya** jest ogniwem łączącym trzy części świata. Wybrzeża północne obfitują w zatoki, południowe są proste. Łańcuch gór idący od zachodu ku wschodowi dźwiga we wschodniej swej stronie górę *Ide*, na 7,200 stóp wysoką. Jest to ze wszystkich tych wysp najpiękniejsza i najważniejsza.

Stosunki klimatyczne Europy.

478. Europa odznacza się przed innymi częściami świata stosunkową jednostajnością temperatury; przy jednakięj szerokości nie ma ona ani mrozów Azji i Ameryki Północnej, ani upałów Afryki i Nowej Hollandyi. Korzystny ten rozdział ciepła i mniejsze różnice temperatury w ciągu roku przyczyniły się głównie do tego, że Europa została głównem na ziemi siedliskiem cywilizacyi.

1. Ciepło.

W *Skandynawii* pobrażenie zachodnie ma klimat stanowczo nadbrzeżny (ob. § 110), gdy tymczasem wschodnie zbliża się już znacznie do klimatu kontynentalnego; w Umea zima nawet bywa tak mroźną, że aż marznie merkuryusz. Linia śniegowa leży na przyłasku Północnym w wysokości 2,200 stóp, w Norwegii południowej na 5,200 stóp; po stronie zachodniej jest ona wszędzie niższą, niż po wschodniej. Szwecya północna z powodu brakujących gór więcej znów ma klimatu nadbrzeżnego od południowej; przeciwnie w Finlandyi klimat jest bardziej kontynentalny, z większą także różnicą pór roku.

Islandya w części południowej zimy ma łagodne (w przecięciu — 1°, w lecie + 10½°), ale mrozy trwają po pięć miesięcy, a lata są chłodne. Jest ona jednak daleko cieplejszą, niż pod tą samą szerokością Ameryka Północna, gdzie temperatura zimowa wynosi — 24°. Północne pobrażenie Islandyi daleko jest zimniejsze, już to z powodu przerywających je gór, już dla mas lodu w Morzu Podbiegunowem, i kry pędzącej od północo-wschodu, a długo się zwykle utrzymującej. Linia śnieżna bywa tu już w wysokości 2,500 do 3,000 stóp.

479. W *Wielkiej Brytanii* klimat jest wilgotny i dżdżysty, a powietrze często zamglone; jest to klimat zupełnie oceaniczny. Wielka jednostajność ciepła najbardziej uderza w Irlandyi, gdzie w cyflu południowo-zachodnim zima bywa tak łagodną, że mirty można zostawiać pod gołym niebem i wcale prawie nie marzną; natomiast lato

mniej jest ciepłem niż w Stockholmie, a owoce nie często dojrzewają.

Na *równinie germańskiej* widzimy równie jak gdzie indziej, że średnia temperatura zmniejsza się w miarę oddalenia od morza ku wschodowi i wzrasta się różnica pomiędzy ciepłem lata i zimy. I tak np. Warszawa zimą zimniejsza jest od Berlina, latem gorętsza od Paryża. Berlin ma temperaturę niemal taką samą, jak położona daleko więcej na północ Kopenhaga.

Toż samo rzec możemy o *krajach Gór średnich niemieckich i francuzkich*, gdzie na zmienność temperatury wpływa jeszcze wysokość kraju, kierunek pasm górzystych i t. d. Dalej ku wschodowi, w wielkiej nizinie, ciepło znacznemu ulega ubytkowi. W Petersburgu lato jest cieplejsze niż w Stockholmie, ale zima zimniejsza; w Moskwie zima mroźniejsza niż na Przylądku Północnym i w Islandyi, a lato tak gorące jak w Karlsruhe i Paryżu. W Kazaniu, pod tą samą szerokością co Kopenhaga, niekiedy zamarza merkurys, a na Włodze lód leży przez 6 miesięcy, a przecież Lipiec jest blisko tak gorący, jak w Rzymie. Wiosna tu bardzo krótka: śnieg znika od razu, a w jego miejsce ukazuje się zieloność. Morze Azowskie i ujście Wołgi corocznie zamarzają.

480. W *Alpach* stosunki temperatury są urozmaicone. W końcu nie ich południowo-zachodniej, nad zatoką Genuęską i t. d., średnia temperatura jest wysoka, a szczególnie zima łagodną. Zimniejszą jest równina lombardzka, gdzie zima jest mroźniejsza niż w Edynburgu, ale lato za to bardzo gorące. Tu zatem panuje klimat kontynentalny, ponieważ Alpy i Apenniny nie dopuszczają wpływu morza. W Węgrzech różnice ciepła zimowego i letniego są jeszcze większe. — Z powodu wysokiego położenia Munich zimniejszy jest od Berlina, Genewa zimniejsza od Paryża, góry S. Gotarda i S. Bernarda zimniejsze od Przylądku Północnego. — Linia śnieżna po stronie północnej Alp leży na wysokości 8,200 stóp; po południowej na 8,600 stóp; dlatego też jedna część tych gór wiecznie pokryta jest śniegiem, z którego wiszą lodowce aż w pola zbożowe (mianowicie w Sabaudyi, Tyrolu, Alpach Berneńskich i w kantonie Gryzonów).

Przy północnym podnóżu *Pyrenejów*, nad Morzem Śródziemnym, klimat zdaje się być łagodniejszy niż nad zatoką Biskajską. Linia śnieżna leży w stronie północnej w wysokości 7,800 stóp, po południowej na 8,600 stóp. Najwyższe tylko wierzchołki pokryte są śniegiem, a lodowców nie masz tu wcale.

Na półwyspie *hiszpańskim* pobrzeże zachodnie jest bardzo ciepłe, ale i Hiszpania, pomimo znacznych płaskowzgórzy, znakomite ma ciepło średnie, lubo śniegi i mrozy nie są tu wcale rzadkością. Na pobrzeżu południowym zima jest niesłychanie łagodna. Wieczne śniegi wydzarzają się tu tylko na Sierra Nevada; Sierra Guadarrama i Estrella miewają śniegu po 4 do 5 miesięcy.

We *Włoszech* północnych upały letnie wszędzie są prawie jedna-

kowe, ale zima we Florencyi cieplejsza niż w Bononii, w Nicei cieplejsza niż we Florencyi. Dopiero po stronie południowej Apenninu północnego panuje klimat nadbrzeżny Morza Śródziemnego. Na południe od Florencyi temperatura przecięciowa podnosi się powoli, zimowa zaś bardzo znacznie; przytém ciepło letnie w okolicy więcj południowej sięga dłużej w jesień, tak iż Sierpień, nie zaś Lipiec, jest najcieplejszym miesiącem w całym roku. W Palermo, które jest *chłodnym* punktem Sycylii, mrozy są bardzo rzadkie; przecięciowe w całym roku ciepło wyrównywa ciepłu letniemu w Berlinie; zima nie jest zimniejsza, jak Maj w Kopenhadze i t. d. Etna dochodzi blisko linii śnieżnej.

Grecya, zwłaszcza w stronie wschodniej, zimniejsza jest od obu krajów ostatnio w wymienionych. Konstantynopol, pod tą samą szerokością co Neapol, nie ma drzew oliwnych i pomarańczowych; porą nocną mrozy i śniegi nierzadkie. Bardziej na południe, szczególnie na wyspach, ciepło znacznie jest większe.

Najcieplejszymi okolicami są zatem pobraża przeciwległe gorącej Afryce, ale różnice w temperaturze tych okolic i okolic północnych daleko większe są zimą, niżeli latem.

481. 2. Wilgoć.

We wszystkich krajach nadbrzeżnych Europy, powietrze oczywiście jest wilgotniejsze, a deszcze i śniegi częstsze, aniżeli w okolicach środkowych; nigdzie jednak nie masz tu ani wilgoci zwrotnikowej, ani suszy afrykańskiej. W ogóle ilość deszczu zmniejsza się od pobraża ku wnętrzu (*) i od południa ku północy, jeżeli nie zwiększają tój ilości okoliczności miejscowe, jak np. wpływy gór, np. w Skandynawii, Wielkiej Brytanii, Włoszech Północnych i Portugalii (**). — Europa południowa ma porę dziwnie suchą, t. j. lato, gdy tymczasem od jesieni do zimy deszcze są częste; dalej na północ przez wszystkie pory roku pada deszcz (albo śnieg), a mianowicie lato odznacza się deszczami, wyjąwszy w okolicach nadbrzeżnych.

Na pobrażu zachodniem *Skandynawii* daleko więcj pada deszczu niż na wschodniem, albowiem panujące tu wiatry zachodnie pędzą wilgotno wzyewy na góry w stronie wschodniej, gdzie one następnie spadają. *Bergen* uchodzi dla tego za miasto, gdzie ustawicznie niemal deszcze padają; nagła zmiana wiatrów i raptowne osiadanie wilgoci płodzi częstokroć straszliwe burze, które wśród zimy pospolitem są tu zjawiskiem.

W *Islandyi*, na wyspach *Faröer*, *Szetlandzkich* i *Orknejskich* powietrze jest wilgotne, mgliste, a pogoda bardzo zmienną.

W *Wielkiej Brytanii* masa deszczu miejscami podnosi się bardzo wysoko; najwięcj pada go na pobrażach stromych od zachodu. Śnie-

(*) Wielka Brytania i Francya mają o 1½ razy więcj dni dżdżystych od wschodniej Rosyi europejskiej.

(**) Kolumbia ma blisko 5 razy tyle dni dżdżystych co Lizbona; Tołmezzo 3 razy tyle co równina na około Wenecyi; Bergen 4 razy tyle co Stockholm.

gu mniej pada niż na lądzie stałym, a topnieje zaraz, z wyjątkiem tylko okolic północnych.

§. 482. Na stałym lądzie *massa* deszczu mniej jest znaczną, aniżeli np. w Szwecyi; tylko w *Hollandyi* więcej pada deszczu, a i tu najwięcej w lecie i w jesieni.—Na zachodnich pobrzeżach Francyi ilość deszczu jest mniejsza niż w Anglii i *Hollandyi*, ale w górach w kierunku ku wschodowi jest ona natomiast zwykle większa.—Dalej ku Czechom i Węgom znowu deszcze tak samo się zmniejszają, jak w Szwecyi. Również i płaszczyzny Europy północno-wschodniej nie wiele miewają deszczu (w Niemczech północnych pada rocznie w przecięciu około 20 cali).

W wielu miejscach *Alp*, szczególnie u podnóża południowego, tyle pada deszczu, co i na pobrzeżu Anglii zachodniej; w kończynie północnej morza *Adryatyckiego* pada go jeszcze daleko więcej, gdyż wilgotniejsze wiatry południowe osadzają swoją parę na chłodzących górzystych *massach* *Alpejskich*.—W stronie zachodniej *Alp* w krainie środkowej, ilość deszczu również dość bywa znaczną; po stronie północnej mniejsza pada go ilość, a najmniejsza w kończynie wschodniej.

Portugalia wiele ma deszczu, zaś *Madryt* i cała wyżyna hiszpańska miewa go bardzo mało. Na półwyspie deszcze letnie niewielkie, a główną porą dżdżystą bywa jesień i zima. W *Estremadurze* nie pada niekiedy wcale przez 7 do 9 miesięcy.

U podnóża *Apenninów* zaledwie przez pół tyle pada deszczu, co u podnóża *Alp*. U południowego podnóża *Apenninów* ilość deszczu znowu znaczna, lecz im bardziej na południe, tém go więcej ubywa. Strona zachodnia obfitsza w deszcze od wschodniej. Deszcz letni i tu bardzo nieznaczny i coraz bywa nieznaczniejszy, im dalej posuwać się na południe. Wiosna, późna jesień i zima są porami dżdżystymi tych okolic. Toż samo rzec można o półwyspie *greckim*.

§. 483. 3. Wiatr.

Na północ od równika aż daleko w *Syberyę*, wieje wiatr zachodnio-południowo-zachodni. Zimą kierunek bywa bardziej południowo-zachodni, latem więcej północno-zachodni; zimą i jesienią pojawiają się długo-trwałe wiatry wschodnie, gdy tymczasem jesienią przeważa wiatr południowy. Na południe od *Alp*, w okolicach morza *Sródziemnego*, średni natomiast kierunek bardziej bywa północny (*).—Wiatry lądowe i morskie (ob. § 119) tu na południe są rzeczą zwyczajną; w wyższych szerokościach wydarzają się tylko przy pogodzie gorącej i spokojnej.

(*) Kierunek ten szczególnie osobliwym jest w cieplejszej porze roku, jako prąd powietrzny północno-wschodni, który uważać należy za przedłużenie *mussonu* okolic bardziej południowych i który sprowadza suszę tej pory roku; zimą natomiast wyższy spadający *musson* już tu bierze przewagę i w walce z zimniejszymi prądami powietrznymi od północy i wschodu sprawia wyż wymienioną w zimniejszych miesiącach porę dżdżystą.

Niektóre kraje mają jeszcze właściwe sobie nazwy dla pewnych wiatrów, odznaczających się ciepłem, zimnem, wilgocia, siłą i t. d. Do nich należy wiejący na południu od Afryki gorący wiatr *Scirocco* (ob. § 120), zwany w Hiszpanii *Solano*, który zaciemnia powietrze. Przeciwko zimnym wiatrom północnym trzy półwyspy południowe mają swoją obronę w wielkich massach gór; wieją one tylko przez dolinę Rodanu, gdzie nazywają się *Mistral* czyli *Maestrale*, oraz od Węgiei ku kończyźnie północnej morza Adryatyckiego, gdzie nazywają się *Bora*.

Niektóre okolice znane są z częstych burz, jak np. morze Północne, Francya południowa i t. d.

§. 484. 4. Granice roślinności.

Trzy półwyspy południowe stanowią **strefę wiecznie zieleniącą** czyli drzewa oliwnego, nie sięgającą w półwyspie turecko-greckim za Dardanellę; w strefie tej rosną: pszenica, kukurydza, ryż, oliwa, owoce południowe, figi, migdały; w części południowej także bawełna, trzcina cukrowa i palmy daktylowe. Pierwsze cztery z tych roślin są głównymi artykułami żywności; oliwa zastępuje masło.— Rośliny tu są rozmaitsze, mianowicie drzewa i krzewy; panuje oraz wielka obfitość roślin czepiających się i cebulowych, ziół aromatycznych i pięknych kwiatów; zbywa natomiast na poroście trawy, a lasy nie są tak gęste jak u nas.

Wyłącznie do południa należą: dąb korkowy, *Quercus Suber*.— Dąb kamienny, *Quercus Ilex*.— Drzewo wawrzynowe, *Laurus nobilis*.— Mirt, *Myrtus communis*.— Drzewo pistacyowe, *Pistacia Lentiscus*.— Drzewo poziomkowe, *Arbutus Uncdo*.— Pinią, *Pinus Pinca*.— Cyprys, *Cupressus sempervirens*.— Terebint, *Pistacia Terebinthus*.— Rodzaje jałowcu, *Juniperus phoenica* i *macrocarpa*.— Kaktus, *Opuntia vulgaris*.— Palma karłowata, *Chamaerops humilis*.— Filylree, *Phillyraea latifolia* i *angustifolia*.— Wrzos drzewny, *Erica arborea*.— Rozmaryn, *Rosmarinus officinalis*.— Oprócz tego rodzaje tymianku i saturi, hiacynty, narcyzy, lewkonie, rodzaje cystów i inne.— Drzewo morwowe (*Morus alba*) wiele bywa uprawiane; także szafran (*Crocus sativa*).— Lasy na górach są kasztanowe i dębowe; w znacznej wysokości także bukowe, jodłowe, brzozowe i t. d.— Oprócz wymienionych tu roślin pożywnych, w Hiszpanii zachodniej uprawiają także durra czyli sorgo (*Sorghum vulgare*).— Jęczmień i owies uważają się za paszę dla bydła.

§. 485. Dalej na północ następuje potem **pas kasztanu i dębu**, czyli **latorośli winnej**, oznaczany lasami z kasztanów, dębów, buków (na górach z drzew iglastych), oraz przez uprawę zboża, kukurydzy i wina. Pas ten obejmuje trójkąt łańcuchów górzystych w Europie, oraz przytykające do niego równiny, jako też część południową płaszczyzn wschodniej Europy.

Podnóże Alp pokryte jest *kasztanami*, które tu rosną na wysokość

2,500 stóp.— Od 2,500 do 4,500 stóp (po stronie północnej od 2,000 do 4,000 stóp) sięga *strefa drzew iglastych*: modrzew, jodła, szlachetna jodła, sosna i sosna syberyjska; pastwiska tu są piękne, ale rolnictwa nie masz prawie żadnego. Wraz z tą strefą kończą się drzewa. Od 6,500 do 8,600 stóp (po stronie północnej od 5,500 do 8,200 stóp) sięga *strefa Alpejska*, posiadająca niskopienne rośliny najwyższej północy; w części niższej przeważają róże alpejskie (*Rhododendron*). Strefa ta przez trzy miesiące do roku służy na pastwisko dla kóz i owiec, a zamieszkała jest tylko przez prowadzących gospodarstwo alpejskie nabiałowe (*Senner*), w chałupach umyślnie na tę część roku zbudowanych (*Sennhütte*). Wyższy jej kraniec tworzy granicę śniegową.

Na górach niemieckich rosną sosny, jodły, szlachetne jodły, buki i dęby; tak samo na francuzkich i na Karpatach; w Niemczech południowych rośnie także kasztan w dolinach.— Oprócz zboża, ziemniaków i różnych rodzajów owoców, uprawiają kukurydzę, a szczególnie wino. W dolinie Renu hodują się także drzewa figowe i migdałowe, więcej jeszcze we Francyi południowej, gdzie udaje się także wiele oliwy i innych roślin południowych.

§. 486. Teraz następuje **pas buku i dębu** czyli **zbożowy**, obejmujący Wielką Brytanię, Skandynawię południową, Finlandyę, równinę germańską i prawie całą wschodnio-europejską.— Pas ten posiada lasy iglaste i liściaste, wielkie przestrzenie stepowe, wiele roli ornej, zasianej szczególnie pszenicą, jęczmieniem, żytem i rodzajami różnych owoców.— Brzozy, modrzewie, jodły, sosny, lipy, klony, dęby, stanowią lasy Rossyi; z nich brzozowe najwyżej dochodzą na północ, reszta coraz bardziej ustaje, im dalej na północ. Na równinie germańskiej przybywają jeszcze do nich buki, przeważające w Danii i nad Bałtykiem.— Jęczmień, owies, żyto (główne pożywienie), pszenica, proso, kukurydza, z których najdalej na północ dochodzi jęczmień, uprawiają się tu w wielkiej ilości; również len i konopie. Owoce w stronie północnej tej strefy dojrzewają z wielką trudnością. Gręka, ziemniaki i rośliny strączkowe bardzo są uprawiane.

W najbardziej południowej części Anglii udaje się jeszcze kasztan; buk dochodzi aż do Edynburga; lasy szkockie składają się z sosen i brzoź. Trawa jest tu wyborna. Pszenica, uprawiana szczególnie po stronie wschodniej, powszechnie używa się do wypieku chleba; wiele także uprawiają jęczmieniu i owsa. W Irlandyi głównymi płodami są ziemniaki i owies. W Szwecyi buk nie wydarza się już na północ od wielkich jezior, — sosna za 60°, — brzoza za przyłaskiem północnym. Lipa i leszczyna po stronie zachodniej wyżej rosną na północ, niżeli po wschodniej.— Posuwając się pod górę, odróżniają się: *pas drzew iglastych*, *pas brzozy* i *pas roślin i mchów alpejskich*. — Zboże uprawia się jeszcze w okolicach najbardziej północnych, gdyż lato jest tu gorące, lubo dojrzewa tylko co trzy lata.

§. 487. **Pas północny**, czyli **pas sosny i brzozy**, albo też **pas**

bez uprawy, w którym prawie zupełnie brak lasow, a rośliny Alpejskie pokrywają niziny. Drzew owocowych nie masz, lecz natomiast krzaków jagodonośnych niemało; miejscami tylko uprawia się jęczmień.—Tu należy Islandya, gdzie rosną tylko brzozy karłowate i dziki osiny; kapusta, ziemniaki, rzepy udają się, ale owoce wcale nie dojrzewają. Dalej jeszcze do pasa tego należą wyspy Faröer, Sztetlandzkie i Orkneyskie, gdzie niemasz drzew i gdzie uprawiają się jedynie jęczmień, owies, ziemniaki i rzepa. W Finlandyi rosną sosny i brzozy, a uprawa zbożowa jeszcze znaczna. Tu należą również północna Skandynawia i Rossya.

DZIAŁ IV.

Państwa Europejskie.

WSTĘP.

§. 488. **Statystyka** albo znajomość stanu państw obejmuje w sobie zbiór faktów, służących do przedstawienia stanu państw w pewnym oznaczonym czasie, bądź teraźniejszym, bądź upłynionym.

Rozmaite państwa mają rozmaite kształty rządu albo ustawy zasadnicze. Państwa **Monarchiczne** albo **Monarchie** są takie, w których jeden władzca, monarcha, stoi na czele rządu. Jeżeli jest on zupełnie od nikogo niezależnym, takie państwo nazywa się monarchią **absolutną**; jeżeli zaś częścią władzę prawodawczą, częścią rząd podziela z reprezentantami czyli przedstawcami narodu, w takim razie państwo nazywa się monarchią **Konstytucyjną**. — W **Rzeczypospolitej** znaczna liczba osób posiada władzę najwyższą; jeżeli ją piastuje zgromadzenie ludowe, wtedy się nazywa **Demokracją**; jeżeli zaś tylko pewna liczba rodów albo domów, wówczas zowie się **Arystokracją**. — Państwem **Federacyjnym** albo **Związkowym** nazywa się połączenie państw w jeden związek czyli całość. — **Teokracją** zowie się państwo, w którym rząd znajduje się w ręku duchownych.

Według politycznego znaczenia dzieli się państwa na różne stopnie. W Europie są państwa *pierwszego rzędu*: Austria, Francya, Prussy, Rosya, Wielka Brytannia, Włochy. *Drugiego rzędu*: Bawarya, Belgia, Dania, Hiszpania, Niderlandy, Portugalia, Szwajcarya, Szwecya i Norwegia, Turcyja czyli Porta Ottomańska. Reszta państw należy do drugiego i trzeciego rzędu.

§. 489. Celem państwa jest dobry byt i bezpieczeństwo każdego z pojedynczych jego członków; dla utrzymania zaś całości i pojedynczych członków potrzebne są środki, przez nich samych czynnością otrzymywane. Najsilniejszą pobudką do czynności jest żądza utrzymania się i dobrego bytu, w czem łatwo prawa innych obrażone być by mogły, gdyby brakowało środków, zgodnych z prawnym porządkiem, do zaspakajania potrzeb. Te środki zapewnia *praea*, której ciężar odpowiednim być musi naturalnym potrzebom kraju. Ale najprzyjaźniejsze własności naturalne, wtedy dopiero wywierają wpływ na

naród i dobry jego byt, jeżeli praca człowieka do tego się przyłoży. Wiele najpiękniejszych krajów zamieszkiwać będzie szczupła i wygłodniała ludność, jeżeli wady instytucyj rządowych, albo lenistwo i próżnowanie ludu, staną na przeszkodzie do odpowiedniego korzystania z urodzajności ziemi. — Przeciwnie, praca i zabiegłość mieszkańców najmniej uposażonego przez naturę kraju, potrafią odkryć nowe źródła pomocnicze w stosunkach z innymi krajami, a w miarę trudności zaspakajania potrzeb, wzrastać będą: siła, wytrwałość, przedsiębiorczość i oszczędność. Im więcej klimat przyjaźniejszym jest dla ludzi, tém bliższe są pokusy do lekkomyślności i niedbalstwa.

Dobry byt albo zamożność, ułatwia środki do wspierania wszelkich dążeń, których owoce upiększają i uszlachetniają życie. Za dobrym bytem narodów, ukształcenie ducha, rozkrzewianie i upowszechnianie wiadomości, ogłada uczuć, idą z sobą w parze. Dobry byt mieszkańców ułatwia rządowi pomnożenie dochodów, które mogłyby być użytemi na cele dobra publicznego. — Najskuteczniejszymi środkami do osiągnięcia dobrego bytu są: pilność i oszczędność.

Z wielu znaków przypuszczać można, czy jaki naród jest bogaty, czy ubogi. Do tych należą: 1) Sposób życia klas robotniczych, mianowicie ilość rzeczy, które one nabywać mogą dla swojej wygody. 2) Wielkie kosztowne przedsięwzięcia obywateli kraju. 3) Wielkie nakłady rządu na cele publiczne, gdy ich używa bez uciemnienia i zubożenia mieszkańców. 4) Przesiedlanie się obywateli z zagranicy.

Własność mieszkańców kraju składa się albo z własności nieruchomej, to jest dóbr ziemskich, albo z plodów ziemi, czyli dóbr ruchomych. Ostatnie albo posługują do powiększenia mienia, i tworzą kapitał albo zapas zarobkowy; albo służą do zaspokojenia potrzeb i wygód.

§. 490. Środki pomocnicze do osiągnięcia majątku czyli dóbr są:

1) Siły, które przyczyniają się do powstania nowych dóbr, a mianowicie:

- a) Siły przyrodzone (chemiczne lub mechaniczne) i
- b) Siły człowieka.

2) Wspomniane już wyżej części majątku czyli dóbr:

- a) Dobra nieruchome.
- b) Kapitały.

Wszelka *praca* jest albo

1. Przykładaniem się do tworzenia się majątku. Czynności przeznaczone do tworzenia nowych dóbr, mają na celu dokonanie takich zmian przedmiotu, które wartość jego podnoszą. Mogą być one dwojakiego rodzaju:

1. Odłączenie przedmiotu od naturalnego jego otoczenia. (Produkcya pierwotna, albo przemysł ziemski).

- a) Użytkowanie minerałów, czyli ciał kopalnych, *Górnictwo*.
- b) Użytkowanie materyałów zwierzęcych lub roślinnych.

a) dzikich, *Leśnictwo*.

b) sztucznie otrzymywanych, *Rolnictwo*.

2. Przetworzenie surowego materiału w oznaczonym celu. Takie czynności nazywają się *rękodzielnictwem*, *fabrykacją*. — Gorliwe zastosowanie umiejętności dla otrzymania wydoskonalonych owoców, a zatem połączenie umiejętności z pilnością, stanowi *Przemysł*.

Albo II ułatwienie przechodzenia majątku w inne ręce, za pomocą

1) *Handlu*, który zależy na zamianie. Ten jest potrzebny dla otrzymania środków do zaspokajania potrzeb, albo do pozbycia się nadmiaru otrzymanych płodów.

2) *Pożyczek* i najmu.

Albo III ułatwienie użytkowania i utrzymania dóbr.

Inny, również ważny oddział pracy, obejmuje prace *umysłowe*, trzeci zaś *służbę*.

§ 491. Z tych wszystkich prac państwo czerpie fizyczne i umysłowe siły dla swojej trwałości, a one i ich wynikłości są tém, co stanowi *siłę* państwa. — W innym kierunku objawia się jego siła w stopniu jego bezpieczeństwa i użytych ku temu środkach obrony przeciw obcej przemocy, a zatem w sile zbrojnej czyli *wojsku* (piechota, jazda, artyllerya), we *flocie*, w *twierdzach* czyli warowniach, fortcach i w obwarowanych portach czyli *portach wojennych*. — O sile umysłowej państwa sądzić można według troskliwości jego o oświatę narodu, a zatem według liczby i urządzenia *szkół* niższych i wyższych, *uniwersytetów*, *akademij* nauk lub sztuk pięknych, *towarzystw* uczonych lub artystycznych, *bibliotek*, *muzeów* i *zbiorów* naukowych, *obserwatoryów*, *ogrodów botanicznych*, *teatrów*, *stowarzyszeń muzycznych* i t. p., *domów dobroczynności*, *wychowania sierot*, *ochron*, *szpitali*, *więzień*, *domów kary* i *poprawy* i t. d.

§ 492. Wszelki *handel* jest albo *towarowy* — kiedy płody natury albo przemysłu zamieniają się na inne płody natury albo przemysłu albo też na pieniądze; — albo *handel wexlowy*, kiedy złoto lub srebro w monecie lub sztabach, sprzedawane bywają, również jak papiery (wexle, assygnacye, bilety bankowe, obligacye, papiery skarbowe, listy zastawne, akcyje), handel, który prowadzą *bankierowie* albo *wexlarze*. Do tego należy także handel *papierami*, głównie papierami publicznymi, kredytowemi. Główne miejsca gdzie się odbywa handel wexlowy nazywają się *Gieldą*.

Handel towarowy jest albo *wewnętrzny*, *środkowy*, prowadzony w granicach kraju i nieprzekraczający onych; — albo *zewewnętrzny*, *zagraniczny*; *wywozowy* lub *przywozowy*, gdy te granice przekracza. Najważniejszy handel zewewnętrzny, zamorski, jest handel *kolonialny*, czyli prowadzony z osadami zamorskiemi, który stanowi prawie połowę całego handlu europejskiego.

Handel czynny prowadzi naród, gdy swoje własne towary sam wywozi za granicę, a obce z zagranicy sprowadza.

Handel bierny, gdy on przywóz i wywóz towarów innym narodom pozostawia (np. Japończycy i Chińczycy).

Handel pośredni czyli *przechodowy*, jest ten, kiedy towary jakiego kraju zakupuja się w tym celu, aby do innego kraju odprzedane zostały. Jest to albo *handel komissowy*, gdy na zlecenie lub na rachunek cudzy, albo dla kupców zagranicznych prowadzone są interesa (komissanci);—albo *handel ekspedycyjny*, gdy cudze towary wysyłają się na miejsce ich przeznaczenia (spedytorowie, ekspedytorowie). *Handel tranzycyjny* czyli *transito* nie jest właściwie handlem, ale raczej przewozem towarów przez jeden kraj do drugiego, gdzie sprzedawane być mają.

Nazywa się handel *en gros* czyli *hurtowy*, gdy towary sprowadzane są ze źródła w znacznych massach i sprzedawane hurtem. *Handel cząstkowy*, *detaliczny* albo *kramarski*, gdy się towary nabywają i sprzedają częściowo.

§. 493. Miejsce składowe, posiadające prawo składowe (*jus stapulae*), nazywa się to, w którym dla naturalnego jego położenia, nagromadzone w wielkiej ilości towary obce, na czas pewny są składane i wystawiane na sprzedaż; albo te, gdzie niegdyś od towarów idących dalej, pobierano opłatę.

Składy handlowe, są to miejsca, w których płody lub towary pewnej krajiny w znacznych zapasach nagromadzone bywają dla sprzedaży. Składy handlowe kupców europejskich w innych częściach świata, nazywają się *Faktorye*, *kantory*.

Składami albo *Entrepots*, nazywają się takie miejsca, do których towary sprowadzane z zagranicy, dostarczane bywają dla szczegółowej rewizyi i opłaty cła. Towary mogą tu nawet leżeć bez oclenia, i po zaspokojeniu cła przechodowego, oraz opłaty składowego, wywożone na powrót za granicę. Takie zakłady wewnątrz kraju znajdujące się, przedstawiają niejako zagraniczny kraj. Do rzędu takich należą wolne porty.

Wolnym portem nazywa się port, mający prawo wolnego wstępu dla okrętów wszystkich narodów lub za bardzo umiarkowanym cłem i handlu w obrębie jego. (Tryest, Genua, Wenecya).

Kwarantanna oznacza czas (dawniej 40 dni, z kąd i jej nazwisko), przez który okręty, przychodzące z krajów, gdzie panują choroby zaraźliwe, w oznaczonym miejscu w porcie zatrzymywać się muszą, nim wolno im będzie towary wyladować lub podróżnych wysadzić. Ta ostrożność zachowuje się szczególnie, podczas objawienia się zarazy morowej czyli dżumy i żółtej febry.

Handlowe Towarzystwa, *kompanije*, *spółki*, są to stowarzyszenia kilku lub kilkunastu i więcej osob dla wielkich przedsięwzięć handlowych (np. handlu futrami); otrzymują one niekiedy od rządu upoważnienie do wyłącznego prowadzenia handlu z jakim oznaczonym kra-

jem, na czas określony, lub pewnemi tylko towarami (monopolium albo przywilej).

Bankiem nazywa się skład monety, w celu ułatwienia jój wymiany, obiegu i przedsięwzięć handlowych.

§ 494. Narody i języki Europejskie.

1) Szczep Indo-Germański mowy.

Po większej części ku Zachodowi pomknięty dział tego szczepu jest *Celtycki*. Dzieli się na dwie gałęzie, to jest: 1) Język *Cymryjski* albo *Kimbrzyjski* czyli *Bretoński*. Obejmuje w sobie Cymryjski w ścisłym tego wyrazu znaczeniu albo Walijski, język księstwa Wallii; wygasły w przeszłym wieku Kornijski w Cornwallis; Armorykański albo Niższo-Bretoński, *bas-breton*, w Bretanii. — 2) *Gaelicki* albo *Gadheliccki* albo *Gallicki*. Tu należy *Iryjski*, w całej Irlandyi; *Gaelicki* albo *Erski* w górnej Szkocyi i na wyspach Hebrydzkich, *Manx* na wyspie Man.

Dział mowy Greckiej.

Język *Nowo-Grecki*, jako mowa pisana niezbyt daleki od Staro-Greckiego, używany jest w Grecyi i w znacznej części Turcyi europejskiej.

Albańczycy albo *Szkipetary*, to jest mieszkańcy skał (po turecku *Arnauci*), mówią po albańsku i mieszkają rozproszeni w Epirze, w północnej części Królestwa Greckiego, w Tessalii, Beocyi, Attyce, Rumelii, Serbii, pod Konstantynopolem, na wyspach; osady czyli kolonie mają w Kalabryi i Sycylii. Zwykle uważani są za potomków starożytnych Illyrów i Epirotów. Język ich zdaje się być spowinowacony z greckim.

§ 495. Ze szczepu Germańskiego i z Gockiego powstały:

Język *Górno-Niemiecki* (*Hoch-Deutsche*), (staro-górno-niemiecki od VII do XI wieku, średnio-górno-niemiecki do czasów Lutra, nowo-górno-niemiecki od czasu Reformacyi);

i następujące *niższo-niemieckie* języki:

Duński jest pierwiastkowie tylko dyalektem, zachowanego w czystości tylko na wyspie Islandyi w Islandzkiej mowie pierwotnego staro-północnego języka, który już bardzo wczesnie z Norwegii tu przesiedlony został. Pomieszany z niemieckim, jest dzisiaj językiem mówionym w Danii i Norwegii. Szwedzi łatwo go rozumieją, chociaż *Szwedzki* jeszcze bliższym jest starożytnej mowy. Język *Norweskki* zniżył się do stopnia dyalektu ludowego. Tu także należy język którym mówią na wyspach Färöer i przeniesiony z gaelickimi cząstkami na wyspy Szetlandzkie i Orkney.

Język *Angielski*, z Anglo-Saskiego pochodząca mieszanina celtyckiego, łacińskiego, staro-niemieckiego, duńskiego i francuzkiego, dzieli się na różne dyalekta w Anglii i Irlandyi.

W bliskim powinowactwie ze Staro-północnym i Anglo-Saxońskim językiem zostaje *Fryzyjski*, który od innych niższo-niemieckich języków stanowczo się różni. Jako Zachodnio-Północno- i Wschodnio-Fryzyjski, panuje w północno-zachodniej części Niemiec między Renem a Elbą. Po większej części mówią nim we Fryzlandyi zachodniej; północno-fryzyjski język używany jest na zachodnich brzegach Szlezwigu i Holsztynu, w Husum, Tondern, Helgoland, Föhr i t. d.

Język w *Niederlandr*ch, niemieckiego szczepu, był niegdyś powszechną mową tego kraju i ościennych z nim niemieckich. Dziś mówią tu pięć dyalektami, a te są: właściwy Hollenderski; chłopsko-Fryzyjski; Geldryjski albo Dolno-Reński; Gröningski; *Flamandzki*, w południowej części Hollandyi i w północnej Belgii, różniący się dyalektem.

Między Renem a Wezerą, Wezerą a Elbą i Odrą panuje gminno-niemiecki, *Platt-Deutsche*, w okręgu dawniejszego średnio-niższo-niemieckiego, a jeszcze dawniej Staro-Saskiego.

Ze *Swewskiej* albo *Alemańskiej* odrosli ludu germańskiego pochodzą mieszkańcy Szwajcaryi, Alzacyi, Górnego i Środkowego Renu; od Longobardów Bawarczycy, Austriacy, Tyrolczycy i inni austriaccy poddani. Środek Niemiec zamieszkują potomkowie rozmaitych pokoleń, głównie Turyngów, którzy zdaje się że byli pierwotnymi kraju tego mieszkańcami.

§. 496. Do narodów **Romańskich** należą:

Włosi na Włoszczyźnie, w części Siedmiogrodu, w Mołdawii czyli Multanach, w okolicach Tracyi, Macedonii, Tessalii. Sami siebie nazywają *Rumuni*, Romeni, Romanie, i są potomkami starożytnych Trackich i Dackich plemion, tudzież osadników Rzymskich (9,110,000).

W Alpach Gryzońskich, w odrębnych wsiach pomiędzy ludnością niemiecką i włoską, mówią językiem Retyckim (Churwalsch). Dyalekt w okolicach Renu nazywa się *Rumońskim*, a wewnątrz kraju *ładińskim* (42,000).

Włoski język używany jest przez 25 $\frac{1}{4}$ milionów, w 15-tu rozmaitych dyalektach, we Włoszech, Korsyce, Sardynii, Sycylii i w niektórych okolicach Lewantu. Dyalekt Toskański jest mową piśmienną.— $\frac{9}{10}$ słów włoskich są łacińskie; tylko w dyalektach wyspiarskich znaczna dostrzega się mieszanina wyrazów greckich.

Hiszpański albo *Kastylijski* dyalekt, wyparł z półwyspu hiszpańskiego inne dyalekta, które wszystkie powstały z pomieszania języków łacińskiego z germańskim. Do tych należy także *Portugalski*, który dawniej nie różnił się od sąsiedniego Galicyjskiego, od Hiszpańskiego zaś zupełnie nie jest zależny.

W południowej Francyi mówią językiem *Prowensalskim*, albo Li-muzyńskim, albo Occitańskim, albo Langwedockim, *Langue d'Oc*, albo Romańskim, który niegdyś panował i w Sardynii i na wschodniem po-brzeżu Hiszpanii, i ze wszystkimi sąsiednimi językami zostaje w po-

winowactwie. Jest-to język bogatej literatury poetycznej *Trubadurów*. W innych częściach południowych tego kraju panuje *Romanzo*, mieszanina języka Gallów zromanizowanych i narodów wędrownych. W języku *langue d'oc* odróżnia się Gaskoński, ludowy, prowincjonalny francuzki czyli *Patois-Perigord*, *Patois-Dauphiné* czyli *Delfinatu* i t. d. W północnej Francyi mówią innym *Romanzo*, zwanym *langue d'oeil* albo *d'oui*, którzy od Franków, tutaj zamieszkałych, wzięli nazwisko języka Francuzkiego, *langue française*. W ogólności liczą 26 dyalektów. — Szczególną, ale bardzo oddaloną jego odroślą jest język *Walloński*, w południowych prowincjach Belgii, w *Leodyum* czyli *Lüttich*, *Namur* i *Luxemburgu*.

§. 497. Ludy Lettyckie.

Język *Litewski* zdaje się być najdawniejszym ze wszystkich żyjących Indo-Germańskich języków, i w swojej starożytnej, dobrze zachowanej budowie, zgadza się w części dotąd z formami języka *Sanskryckiego*. W *Rossyi* i *Prussiach* liczą 1,740,000 *Litwinów*. Dzielą się oni na właściwą *Litwę* i *Zmujdź*, i na nieco liczniejszych *Letów* czyli *Łotyszów*.

Lotewski język jest mową ludu w *Kurlandyi* i większej części *Infant*, aż za *Dźwinę*, do *kurońskiego Haffu*. W takim zostaje stosunku do *Litewskiego*, jak *Włoski* do *Łacińskiego*.

Ojczyzną *Staro-Pruskiego* języka było pobrzeże na wschód *Wisły* ku *Niemnowi*; wytepił go *Krzyżacy Niemieccy*.

§. 498. **Narody Słowiańskie**, 78 $\frac{3}{4}$ milionów ludności, z pomiędzy wszystkich europejskich najobszerniej są rozkrzewione.

I. Wschodnie narody Słowiańskie, niegdyś zwane *Antami* albo *Wendami*.

Do nich należą: *Rusini*, 49 milionów, najliczniejsi. Składali oni dawniej dwa państwa: *Nowogrodzkie*, które później zamieszkali *Rossyanie*, zwani także *Wielko-Rossyanami*, i *Kijowskie* zamieszkałe przez *Mało-Rusinów*. Główne dyalekta są: 1) *Wielko-Rossyjski*, w *Moskwie* i środkowych prowincjach *Rossyi* europejskiej, linią od jeziora *Pejpus* do ujścia *Donu*, od innych przegrodzony. W północno-zachodniej części nazywa się dyalektem *Nowogrodzkim*. 2) *Mało-Ruski*, używany w południowo-wschodnich prowincjach, i odmiana jego, język *Rusniaków* czyli *Rutenów*, albo *Czerwono-Rusinów*, we wschodnich częściach *Galicji*, i w północno-wschodnich *Węgier* i *Polski*, na *Ukrainie*, na *Podolu*, w południowej części *Wołynia*, śród błot *Pińskich*; około 7 $\frac{3}{4}$ milionów mieszkańców. 3) *Biało-Ruski*, w *Litwie*, i pewnej części *Białorusi*, a zwłaszcza na *Wołyniu*.

Ku południowi należą jeszcze tutaj: *Bulgarski*, na południe *Dunaju*, na wschód linii pomiędzy *Widynem* a *Saloniką*, z wyjątkiem pobraży, 4 $\frac{3}{5}$ milionów. Rozproszone tu są osady *Tureckie*. — Na zachód ztąd panuje język *Illiryjski*, w trzech pokrewnych dyalektach: 1) *Serbski*, najdźwięczniejszy, najbogatszy w samogłoski ze wszystkich Słowiań-

skich języków, w Hercegowinie, Bośni, Czarnogórze czyli Montenegro, Dalmacyi, Kroacyi, Syrmii, Sławonii, w Baczka. Banacie, w Węgrzech środkowych i Serbii, 3 miliony. — *Rajcami*, zowią się Serbowie wyznania greckiego, od dawniej stolicy Serbii Rass. — 2) *Kroacki*, właściwiej *Chorwacki*, $2\frac{3}{4}$ milionów, w Agram czyli Zagrzebiu, Wrazdynie, w ogólności w zachodnich Węgrzech. — 3) *Słoweński* albo *Windyjski*, $1\frac{1}{6}$ miliona, w całej Krainie, częścią w Karyntyi, Styryi, na pobrzeżu, w Istrii i t. d.

§ 499. II. Do **zachodnich** słowian należą:

Czechowie (po niemiecku Böhmen), $2\frac{2}{3}$ miliony, mówią najwykształcenijszym dyalektem. Spowinowaceni blisko z nimi są: *Morawianie* (Mähren), $1\frac{1}{2}$ miliona, u których wiele dyalektów rozróżnić można, mianowicie, używany przez *Hannaków*, którzy są właściwie kmiećmi morawskimi, nad rzeką Hana; przez *Horaków*, w górach zachodnich i t. d. Inna gałąź północno-Słowiańskiego języka panuje u *Słowaków* we wschodniej Morawii i w górzystych, północno-zachodnich Węgrzech, około 2 milionów, którzy przed przybyciem Madziarów czyli Węgrów, krajem tym władali. — *Polacy* albo *Lechici*, mieszkali w VI i VII wiekach nad rzeką Wartą. Rozdzielili się na różne pokolenia: osiedli na rozległych polach Ukrainy, nazwali się *Polanie*; w Mazowszu, *Mazury* albo *Mazowszanie*; na Pomorzu, *Pomorzanie*. Do nich także należą tak nazwani Wasser-Polacy, w Górnym Szląsku, Mazury na nizinach Galicyi, górale w zachodnich górach Galicyi. Dyalekt *Kaszubski* (85,000), używany jest w tylniej Pomeranii, między Leba i Lauenburgiem. — *Sorabowie* albo Serbowie i północni *Wendowie*, około 200,000 mieszkają w Luzacyi czyli Łużycach i koło Altenburga. Mówią dwoma dyalektami, górno- i dolno-Łużyckim. Dawniej posiadali Osterland, Miśnień, obie Luzacye, Anhalt, Charkreis, południową część Brandenbura i t. d. Nazywali się oni *Sorabowie* albo Serbowie w Luzacyi, *Obotryci* w Meklemburgu, *Wagry* w Holsztynie, *Lutycy* albo *Wilcy*, albo *Weletabi* na Pomorzu, *Linoni* nad Leiną, *Drewanie* w Stariej Marchii (Altmark) i Lüneburgu. *Polabami* w ogólności nazywano niegdyś mieszkańców obojga brzegów dolnej Laby czyli Elby, od Kiel przez Mecklemburg aż do Odry, w Turyngii, nad Menem i t. d.

§ 500. 2) **Szczep językowy Tatarski.**

A. **Języki Altajskie.**

Mongolski, a mianowicie zachodnio-Mongolski, Kałmyski czyli dyalekt Oelöt, żyje wśród licznych hord przy ujściu Wołgi i bardziej ku północy przy wlewie Samary.

Turecki panuje w osadach rozproszonych pomiędzy Greckimi, Albańskimi i południowo-Słowiańskimi, gdzie 1,055,000 Turków mieszka pośród 15 milionów innych plemion: czysto mówią tylko chłopci; język piśmienny, tudzież używany przez wykształcenijszych Turków,

mieszkańców Konstantynopola, pomieszany jest z Arabskim i Perskim. Samopas istnieje język Łurecki w Krymie, Azji Mniejszej, na Kaukazie, w Rosyi Europejskiej; mówią nim także Turkomani, Kirgizy, w Syberyi, w górnej Tartaryi i nad Leną, Jakuci.

Po obu bokach Elbrusu na Kaukazie mieszka nieliczne plemię *Karaczaj*; *Nogajowie* od ujścia Donu do ujścia Dniestru, w Krymie nad morzem Azowskim i na północ Kaukazu. Na północ i południe morza Kaspijskiego i nad rzeką Uralem mieszkają Kirgizy: przy ujściu Kamy *Tatarzy Karańscy* w licznych gruppach językowych: na dolinach Uralu *Baszkiiry*.

§ 501. B. Języki **Fińskie**, albo *Czudzki, Ugorski, Jotnicki, Uralski*. Tutaj zaliczają się, chociaż nie nienależący do nich, *Samojedy* i *Lapończycy*.

Język *Samojedów* panuje w Rosyi północnej od morza Białego do ujścia Leny.—W mieście Koła i na lapońskich Kjölen mieszkają *Lapończycy* albo *Finnar*, w liczbie 16,000, należący do plemienia północnego czyli borealnego, małego wzrostu, utrzymują się z chowu reniferów i zupełnie różnią się od Finnów, z któremi na wschodzie są pomieszani.

Finnowie mieszkają na północ Uwalli czyli północno-rossyjskich okręgów. Do nich należą *Estowie* czyli *Estończycy*, $\frac{1}{2}$ miliona, od właściwych Finnów przedzieleni Fińską odnogą. Ich język, od nich zwany *Suomi*, doszedł do wysokiego rozwoju i jest mową literacką. Należą tu także *Liwowie*, w szczupłej liczbie nad odnogą Rygską; *Karelowie* i *Ingrowie*, na wschód Finlandyi do jeziora Ladogi; *Zachodni Finnowie* albo *Tawassen* nad Fińską odnogą i na wschód Botnickiej; *Wotiaki* i *Czud* (w guberniach Oloneskiej i Nowogrodzkiej).

Na Wschodzie jest **Permska** gałąź północna, której język zostaje w powinowactwie z Fińskim. Tu należą właściwi *Permiacy* czyli *Bijarmianie* nad górną Kamą, *Zyrjanie* nad *Wyczegdą*, *Wotiacy* nad *Wiatką*. — Południowa gałąź jest **Bulgarska**, nad środkową Wołgą (Finnowie nad Wołgosey), koło Niższego Nowogrodu, Kazania i Orenburga. Tu należą *Mordwa* i *Czeremiszy*, na porośłym dębowym lasem płaskowzgórzu między Wołgą a Surą. W guberniach Wiackiej, Kazańskiej, Orenburgskiej, Symbirskiej i Saratowskiej sąsiadują **Czuwasze**. — Trzecie plemię, *Ugryjscy* albo *Ugorscy Finnowie*, mieszkają około północnego Uralu. Do nich należą *Ostiacy*, w bliskości Obi, i *Madziary* czyli *Węgrowie*, panujący w Węgrzech, w liczbie $4\frac{7}{8}$ milionów, na $13\frac{2}{3}$ milionów mieszkańców. Czystym plemieniem Węgier są: *Hajduicy* i *Szeglery*, inne plemiona Hunnów *Kumani* i *Jazygowie*.

§ 502.

3) Ludy Kaukazkie.

Języki *Georgii*, od starożytnych zwanéj Iberyą, u Rosssyan Gruzya: *Mingrelski, Abchaski, Czerkieski* i t. d., występują pojedynczo.— W środku Kaukazu panuje język *Osetyński*, należący do działu języ-

ków Iranu. — *Ormiańskie* czyli *Armeńskie* osady znajdują się niedaleko ujścia Donu (Nahiczewan) i t. d., a Siedmiogród ma trzy ormiańskie miasta, (15,000 w Turcyi, 38,000 w Rossyi, 16,000 w Austryi).

4) Języki Semickie.

Język *Maltański* jest pochodzenia Arabskiego.

W rozproszeniu żyją Izraelici, czyli Hebrejczycy, albo *Żydzi*, 2,620,000, z których $\frac{9}{13}$ w Rossyi i Polsce, $\frac{1}{4}$ w Austryi, $\frac{1}{8}$ w Turcyi, $\frac{1}{11}$ w Prussiech, $\frac{1}{38}$ we Francyi, $\frac{1}{23}$ we Włoszech.

5) Podobnie rozproszeni są *Cyganie*, szczątki Indyjskiego ludu, około 360,000, z których $\frac{1}{3}$ w Multanach i na Wołoszczyźnie, $\frac{1}{30}$ w Austryi, $\frac{1}{10}$ w Turcyi, $\frac{1}{8}$ w Hiszpanii, przeszło $\frac{1}{8}$ w Rossyi, $\frac{1}{51}$ we Francyi, reszta w Anglii, Niemczech i Włoszech.

6) Jedyńm europejskim językiem, który bez żadnego związku z jakimkolwiek bądź innym w Europie lub Azji zostaje (może ze starożytnym Fenickim), jest język **Euskaldunac'ów** albo starożytnych Iberyjczyków, którzy mówili po euskaryjsku i niegdyś mieszkali w Hiszpanii, Gallii i Włoszech. Istnieje dotąd jeszcze po obu stronach zachodnich Pireneów, gdzie się nazywa *Waskijskim* albo *Baskijskim*; liczą 650,000 Basków.

§ 503. Tabela państw Europejskich:

Państwa.	mile geogr.	Ludność.	Rok spisau.
Andorra	9,00	15,000	—
Anhalt-Bernburg	15,03	56,031	1858
Anhalt-Dessau-Küthen	28,22	119,515	—
Austrya	11,750,41	35,002,953	1857
Baden	278,4	1,341,000	1858
Bawaryja	1,387,50	4,615,746	—
Belgija	536,61	4,171,183	1859
Bremen	4,58	88,856	—
Brunświk	67,73	273,394	1858
Dania	1,060,00	2,477,364	1853
Fiulandya	6,844,00	1,632,977	—
Francya	10,034,90	36,746,417	—
Frankfurt nad Menem	1,83	79,278	1858
Grecya	900,60	1,067,216	1856
Hamburg	6,39	222,397	1858
Hannower	698,66	1,865,104	—
Hesskio elektorstwo	166,24	726,739	—
Hesskie W. Xtwo.	152,70	845,571	—
Hessen Homburg	4,37	25,746	—
Hiszpania	9,108 17	14,957,575	1857
Jońskie wyspy	47,30	227,106	—
Kościelne państwo	718,55	3,124,668	1853
Liechtenstein	2,90	7,150	—
Lippe-Deimold	20,60	106,086	1850

Państwa.	mile geogr.	Łudność.	Rok opisu.
Lubeka	6,62	54,166	1858
Luxemburg	46,60	195,028	—
Marino (San)	1,13	7,800	1836
Mecklenburg Schwerin	244,12	541,395	1859
Mecklenburg Strelitz	49,49	99,628	1851
Modena	109,95	604,512	1857
Moldawia czyli Multany	957,95	1,400,000	1844
Montenegro czyli Czarnogórze	65,00	125,000	—
Nassau	85,12	433,648	1859
Niderlandy	593,90	3,299,133	—
Niemiecki związek	11,549,85	44 447	1845
Oldenburg	114,03	294,359	1858
Parma	112,99	499,835	1857
Polska	2,331,26	4,761,446	1859
Portugalia	1,771,38	3,568,895	1857
Prussy	5,103,97	17,739,913	1858
Reuss (linia starsza)	6 28	39,397	—
Reuss (linia młodsza)	15,15	81,806	—
Rossya (wraz z Polską i Finlandyą)	97,235,76	63,427,706	1856
Saxonia	271,91	2,122,148	1858
Saxen-Altenburg	23,20	135,574	1859
Saxen-Coburg-Gotha	36,49	153,879	1858
Saxen-Meiningen-Hildburghausen	46,30	16 816	—
Saxen-Weimar-Eisenach	65,96	267,112	—
Sardynia	1,448,62	7,103,347	—
Sardynia nowa	2,258,68	11,029,219	—
Schaumburg Lippe	8,05	30,144	1858
Schwarzburg-Rudolstadt	17,40	70,030	1858
Schwarzburg-Sondershausen	17,56	62,974	—
Serbia	998,00	985,000	1854
Sycylia (królestwo obojga Sycylii)	2,033,11	9,117,050	1856
Szwajcarya	724,90	2,390,542	1850
Szwecya i Norwegija	13,573,74	5 129,538	1855
Toskania	402,53	1,806,940	1859
Turcya (bez Serbii, Multan i Wołoszczyzny)	6,626,50	12,917,472	—
Waldeck-Pyrmont	21,67	57,550	1858
Wielka Brytania	5,776,00	29,479,570	1851
Włochy	5,613,00	21,850,435	—
Wołoszczyzna	1,330,00	2,600,000	1844
Württemberg	354,27	1,690,898	1858
	177,285,61	276,831,907	

Prawie połowa mieszkańców są katolicy, $\frac{1}{4}$ ewangelicy, $\frac{1}{4}$ greckiego wyznania, żydzi i mahometanie.

Sto trzynaście największych miast na świecie.

Wu-czang, Han-yang-fu i t.d. mieszkańców (?) 7,000,000	Hang-czen	1,000,000	Neapol	414,000
London	Konstantynopol	980,000	Kalkutta	413,000
Jedo	Madras	720,000	Manchester	402,000
Paryż	Filadelfia	568,000	Alexandrya	400,000
Kanton	Bombay	566,000	Liverpool	376,000
Pekin	Mijako	500,000	Moskwa	369,000
New-Jork	Petersburg	495,000	Bangkok	350,000
Nankin	Berlin	464,000	Glasgow	333,000
	Wiedeń	441,000	Madryd	302,000

Kair	300,000	Saint-Louis	162,000	Wenecya	118,000
Lackno	300,000	Warszawa	161,000	Drezno	118,000
Rio de Janeiro.	296,000	Edynburg	160,000	Florencya	115,000
Lion	293,000	Cincianati	160,000	Kolonija	115,000
Patna	284,000	Tebris	160,000	Gandawa, Gand.	115,000
Lisbona	275,000	Sevilla	152,000	Antwerpja	109,000
Bruxella	263,000	Bordeaux	150,000	Nantes	109,000
Dublin	258,000	Kescho	150,000	Chicago	109,000
Barcelona	252,000	Adryanopol	150,000	Odessa	107,000
Marsylja	250,000	Ohosaka	150,000	Greenwich	106,000
Amsterdam	244,000	Alexandrya	150,000	Rotterdam	106,000
Birmingham	233,000	Murszedabad	147,000	Bradford	104,000
Balfurusch	230,000	Walencya	146,000	Cork	103,000
Baltimore	214,000	Kopenhaga	142,000	Tuluza	103,000
Mexyk	205,000	Baroda	140,000	Rouen	103,000
Haranna	200,000	Manila	140,000	Plymouth	102,000
Haiderabad	200,000	Erzerum	140,000	Stockholm	102,000
Benares	186,000	Monachium albo		Surakarta	100,000
Palermo	185,000	München	137,000	Lima	100,000
Bahia	185,000	Bristol	137,000	Meszched	100,000
Turyń	180,000	Sheffield	135,000	Skutari	100,000
Ssaigun	180,000	Surat	134,000	Tunis	100,000
Ispahan	180,000	Ahmedabad	130,000	Belfast	100,000
Rzym	180,000	Wroclaw	130,000	Lahore	95,000
Buchara	180,000	Smyrna	130,000	Lüttich albo Le-	
Medyolan	178,000	Buenos-Ayres	122,000	odjum	95,000
Boston	178,000	Teher n	120,000	Saint-Etienne	95,000
Leeds	172,000	Genua	120,000	Malaga	93,000
Hamburg	172,000	Bagdad	120,000		
New-Orleans	171,000	Damaszek	120,000		

Europa południowo-zachodnia czyli Romańska:

504.

Królestwo Hiszpańskie.

Hiszpania rozciąga się od 36° do 43³/₄° szerok. połud. i od 8¹/₄ do 21° dług. wschod. Dzieli się na 47 prowincyj, które noszą nazwiska od wielkich miast; prowincye zaś dzielą się na intendentury. Prowincye nadbrzeżne są najludniejsze (pod Pontevedra w Galicyi liczy się na 1 milę □ 5,666 mieszkańców, w Bilbao 4,000, pod Oviedo 2,870, na wyspach Balearyjskich 3,040); najślabszą jest ludność w prowincyach około stolicy, gdzie niewypada 1,000 ludzi na milę □ (w Cuenca, Albacete i Ciudad-Real 760). Przeszło 1,500 miast i wsi znajdują się w opustoszeniu.

Rząd jest monarchiczno-konstytucyjny; kortezowie składają zgromadzenie deputowanych. Zasada ustawy niedawno zmienioną została; w ogólności kraj ten ulega wielkim zawichrzeniom i wstrząśnieniom; mało co jest ugruntowanego, a źródeł pomocniczych ze wszęch stron braknie. Trzy prowincye Baskijskie posiadają wielkie przywileje (*fueros*).

Wojsko liczy 200,400 żołnierzy (służba trwa lat 8), gwardya narodowa 762,000, flota 45 okrętów żaglowych (w tej liczbie 2 liniowe) i 37 parowców, dział 887. Wymiar sprawiedliwości w nędznym jest stanie; kiedy liczba mieszkańców ledwie jest tak wielką jak w Anglii, nieskończenie więcej zdarza się tu morderstw. Ledwie $\frac{1}{7}$ część ludności umie czytać, a $\frac{1}{4}$ pisać; szczególniej zaniedbane wychowanie dziewcząt. Dziesięć jest uniwersytetów, które posiadają miasta: Madryt, Barcelona, Granada, Oviedo, Salamanca, Sevilla, Sant-jago, Valencia, Valladolid, Zaragoza. Trzy ostatnie najwięcej są uczęszczane. Wszelako połowa katedr nie jest obsadzona. -- Prawie wszyscy mieszkańcy są katolicy; ledwie $\frac{1}{100}$ akatolików. 600 klasztorów żeńskich; klasztorzy męskie zostały zniesione.

Liczba mieszkańców za czasów Rzymskich była trzy razy większa; z tych Hiszpanów i Galegos $\frac{19}{20}$, Basków ($\frac{1}{2}$ miljon.) $\frac{1}{23}$, Morysków albo Maurów, w Sierra Morena 60,000, Cyganów 45,000, z których $\frac{1}{3}$ żyje w Andaluzyi. Do Hiszpanii należą *Presidios* czyli więzienia na pobrzeżu Marokko (Ceuta, Melilla i t. d.), 1,2 mil \square i wyspy Kanaryjskie, które składają osobną prowincyję, 132,4 mil \square , 258,000 mieszkańców.

§ 505.

1) Królestwo Nowej Kastylii.

(prawie tak obszerne jak Bawarya)

Wschodni kraj górzysty jest po większej części nagi, ale niektóre części pokryte są drzewem sosnowym, dębowym i bukowym; w górach Guadarrama obszerne pasy stoków porośnięte są wiecznie zielonym dębem i sosną. Równiny, mianowicie na północy, są nagie zupełnie; wszystko powleka płowa, czerwono-szara farba, tylko w pobliżu skąpo rozrzuconych wiosek przerywana bladą zielenością drzew oliwnych, tudzież łąkami zboża, grochu i szafranu. W zagłębieniach i dołach znajdują się drobne krzaki drzewa migdałowego. Prawie każde miasto, miasteczko, wieś w Hiszpanii, mają oświetlone Paseo czyli miejsce do przechadzki. — Kastylijczycy w ogólności są poważni, milczący, zadumani, pyszni, niezbyt czynni; ale w Mancha pracowici, rzetelni, łagodni i weseli; Nowo-Kastylijczycy szczególniej gonią za zabawami. Mancha jest krainą bezleśną i bezwodną, gdzie w wielu okolicach widać tylko nagą, popękaną, czerwonym kurzem przysypaną ziemię, gdzie zrzadka tylko rosną żółte osty, albo rozścielają się obszerne pasy ciemno-zielonych niskich krzaków, bardzo rzadko łąki zboża; natomiast ukazują się pojedyncze, zwałiskami opasane, wsi, z jednopiętrowymi domami, w odległości mili jedna od drugiej.

Madryt, 302,000 mieszkańców, leży nad Manzanares, między dwiema obszernymi, piaszczystymi, nagiemi polami, przy bardzo szczupłej uprawnej roli; żadnych dokoła wsi, ani ogrodów, ani domów zamiejskich, 2,000 stóp nad powierzchnią morza. Wspaniała droga prowadzi tędy od wschodu ku zachodowi do królewskich ogrodów. Madryt ma 71 placów, w tej liczbie Plaza mayor i Puerto del Sol, dwa pałace

królewskie, z których nowy jednym jest z najwspanialszych w Europie, 32 kościoły, bogate muzea, zwłaszcza minerałów i sztuk pięknych, może najznakomitsza w całej Europie galeria obrazów. Od południa Guadarramy prowadzi tu wyborny wodociąg. Do sławnych miejsc przechadzki należy Prado, $\frac{3}{4}$ godziny długości, z licznych alei, wodotryskami przyozdobionych, składający się ogród, wzdłuż strony wschodniej. Plac walki byków. 34 publiczne i 700 prywatnych studni. Droga żelazna do Aranjuez. W bliskości leżą 3 królewskie zamki letnie. Madryt ma bardzo wielką fabrykę cygar, wszelka atoli produkcya jest bardzo mało znacząca. Tu się znajduje stosunkowo 6 razy więcej urzędników niżeli w Paryżu. Wszyscy woźniwodowie są rodem z Galicyi, większa część dorożkarzy z Walencyi i Murcyi, tragarze z Asturyi i Arragenii, służący z Walencyi, Asturyi i Murcyi, oberżyści i szynkarze z Katalonii, większa część dziewcząt służących z Biskai.

§ 506. Ku północo-zachodowi o 5 mil odległości, w Starłej Kastylii, na południowym stoku gór Guadarrama, na oschłej dolinie leży *el Eskorial*, 600 m., ogromny, wspaniały zamek królewski, 740 stóp długi ze sławnym klasztorem ś. Wawrzyńca i wielkim kościołem, z kopułą, wysokości 350 stóp. Tu się znajdują groby Karola V i Filipa II. Pod kościołem rozciągają się wspaniałe pieczary, groby wszystkich królów, królowych i infantów hiszpańskich. Bliżej Madrytu nad Manzanares *Pardo* wielki pałac zimowy Karola V i zamek do łowów. Na południe 5 mil od Madrytu leży śród oazy nad Tagiem **Aranjuez**, (wym. Aranchus), 4 t. m., od miesiąca maja 20 t. m., z ogrodami w hollenderskim smaku, letnia rezydencya dworu. Na wschód Madrytu, **Alcala de Henares** (Compluta), 5 t. m.: tu był niegdyś sławny uniwersytet. Na północ, **Hiendelaencina**, na pustem płaskowzgórzu z gnejsu, bogate kopalnie srebra, i fabryki amalgamowania. — **Toledo**, 19 t. m., nad Tagiem, na siedmiu wzgórzach, nędzne, staroświeckie miasto. Było stolicą królów Gockich i ma Alcazar, to jest pałac królów Maurytańskich. Jeden z najwspanialszych gotyckich kościołów katedralnych. Stolica prymasa czyli pierwszego w królestwie arcybiskupa. Wielka fabryka kling. — **Cuenca** (Kuenka), 7 t. m. nad Jucar, na wysokości na górze; most wysokości 160 stóp prowadzi ze skały na skałę. Prowadzi handel wełną. — **Requena**, 10 t. m., na urodzajnej, bogatej w drzewa płaszczynie. Sól kamienna. — **Ciudad real**, 9 t. m., główne miasto w La Mancha, na dobrze uprawnej, żyznej równinie, ma w całej Hiszpanii sławne targi na osły i muły. W południowo-zachodniej stronie ztąd, na północnych stromych przedgórzach najdzikszej części Sierra Morena **Almaden**, 7 t. m., z bogatymi kopalniami żywego srebra i cynobru które przynoszą rocznie 80,000 centnarów, **Valdepeñas** 7 t. m., i **Manzanares** 8 t. m., dostarczają sławnego wina.

§ 507.

2) Stara Kastyliia.

!(Takić obszerności jak Czechy i Górna Austrya).

Na dolinach północnego stoku gór i na powabnych brzegach tu

i w Asturyi, rosną obficie dęby i kasztany, drzewa orzechowe i morwowe. Na wschód, drzewa pomarańczowe, cytrynowe i granatowe jaśnieją pomiędzy dębami, bukami i kasztanami, wspaniale górami opasane. Drogich owoców wielka jest obfitość. Płaskowzgórze tutaj, jak w następném królestwie Leonu, jest puste i jednostajne, często kamieniem pokryte, ubogie w wodę, zimową porą znosić musi śniegi i zimne wiatry; najurodzajniejsze i najludniejsze pasy ziemi są Tierras de Campos i Rioja; większa część nieuprawnnej znajduje się w stepach pod Valladolid, na południe Burgos i na północo-zachód Soria; najlepiej uprawne są okolice Palencyi. Stara Kastylija jest jednym ze śpiczów zbożowych w Hiszpanii, i przy wydoskonaloném gospodarstwie rolném, mogłaby cały półwysep zaopatrzyć w zboże. Wywożą ztąd wełnę, żelazo i mąkę. — Staro-Kastylijczycy i Leonczycy są prości, otwarci, bezinteresowni, bardzo trzeźwi i oszczędni.

Segcvia, 10 t. m., u gór Guaderrama, niegdyś stolica królów Maurytańskich, oraz królów Kastylijskich, dostarcza pięknej wełny. Ma wielki wodociąg rzymski o 159 podwójnych łukach, najwyższy przeszło 200 stóp wysokości. — W bliskości ztąd ku południowi leży śród oazy **San-Idefonso**, 4 t. m., z fabryką zwierciadeł. Na wysokości 3,850 stóp, wznosi się najwyżej położony w Europie zamek królewski **La Granja**, letnia rezydencya dworu, z pięknymi ogrodami. Bogate łowy. — **Soria**, 5 t. m., nad Duero, gdzie niedaleko ztąd była stara Numancya, prowadzi handel wełną. — **Burgos**, 24 t. m., na urodzajnej równinie, niegdyś stolica królów Kastylijskich, dziś zupełnie opustoszała, ma jedną z najwspanialszych w świecie katedr gotyckich, z licznymi kościołami i klasztorami; prowadzi handel wełną. W bliskości miasteczko **Vivar**, miejsce urodzenia Cyda. — Na południo-wschód ku Pancorbo nad Ebro, prowadzi głęboki wąwóz *Garganta*, 12 kroków i ½ mili długi, śród prostopadłych skał. — **Santander**, 35 t. m., port handlowy nad zatoką Biskajską, bogate i kwitnące, obok Coruna, najważniejsze na północném pobrzeżu. W prześliczném położeniu, ma liczne fabryki i browary, i jest główném miejscem wywozu wełny. — **Valencia**, 13 t. m., na urodzajnej, obfitej w wodę płaszczynie, miała pierwszy uniwersytet Hiszpański. Wyrabia kołdry wełniane dla całej Hiszpanii. — **Valladolid**, 42 t. m., nad Pisuergą, śród żyznej równiny, uniwersytet, niegdyś stolica Kastylii, licząca 100,000 mieszkańców; dzisiaj opustoszałe, ale zawsze piękne miasto.

§ 508.

3) Królestwo Leon.

(Tak obszerne jak Marchia Brandenburgska).

Najstarożytniejsza część monarchii. Leon prawie wszędzie jest bardzo urodzajny, ale długimi pasami niezamieszkały. Mieszkańcy są nieokrzescani i leniwi, ale uczciwi, wierni, gościnni, odważni. Pod Astorga mieszkają *Maragatos*, szczątki Celtyberów.

Zamora, 13 t. m. nad Duero, na stromej skale; 22 kościoły, miasto wyludnione. — Na południe **Salamanca**, 18 t. m., nad Tormes, w po-

wabnej dolinie, rozlega się okazale na 3ch wzgórzach, z licznymi wieżami i kopułami. Z powodu licznych starożytności nazywa się małym Rzymem. Ma najbogatszy uniwersytet. — **Leon**, 10 t. m., na obfitej w drzewa równinie, niegdyś potężne; opasane murem, 20 stóp grubości i ma najpiękniejszą w Hiszpanii katedrę. w prześlicznym położeniu, ale podupadłe i niechędogie. Niegdyś główny skład handlu płótnem i wełną.

4) Księstwo Asturyi.

(Większe od czterech Księstw Saskich).

Zamknięty w sobie kraj górzysty, ma wspaniałe lasy i znakomity chów bydła; wsi noszą wszędzie charakter Niemiec południowych. Mieszkańcy są niezepsuci, serdeczni, przyjacielscy, ale silni, odważni, nieokrzesani; zresztą pracowici. Wielu wychodzi ztąd na służbę, jako lokaje albo stangreci; pasterze pozostają w domu i składają dumną, zupełnie odrębną kastę. Asturyjczycy nazywają siebie Gotami. Są tutaj znakomite fabryki i wielkie kopalnie żelaza i węgla kamiennego.

Oviedo, 14 t. m., na równinie, ma uniwersytet. Kopalnie węgla kamiennego na zachód ztąd pod *Sama*, wystarczyłyby na potrzeby całej Europy. — **Gion**, 16 t. m., posiada najlepszy port.

§. 509.

5) Królestwo Galicyi.

(Tań obszerne jak Wielkie Księstwo Poznańskie).

Jest-to płaskowzgórze, opasane górami; pomiędzy górami uwieńczonymi lasem, rozciągają się powabne doliny z bujnymi łąkami i strumieniami. Znajdują się tu: piękne bydło, zboże, owoce, ryby i zwierzyna w wielkiej obfitości; jedna z najurodzajniejszych części Europy, wszędzie dobrze uprawna i ludna. Wszędzie pełno wspaniałych łąk i obfitości drzew liściowych. Podostatkiem kruszców. Handel w kwitnącym stanie. Silni, wstrzemięźliwi, bardzo pracowici, wierni, rzetelni mieszkańcy, rozproszeni są jako wozowodowie i służący po całej Hiszpanii, a nadewszystko w Lizbonie.

Sant-Jago de Compostela, 23 t. m. w górach, najślawniejsze w Hiszpanii miejsce pielgrzymek, tu bowiem w olbrzymim gotyckim kościele znajduje się grób Apostoła ś. Jakóba Młodszeo, patrona Hiszpanii. Jest tu uniwersytet; fabryka płótna i handel obrazami świętymi bardzo znaczny. — Na północ **Corunna**, 27 t. m., warowny port morski i znakomite miasto handlowe, wyrabia płótna, lny, kapelusze i cygara. — Na północo-wschód **el Ferrol**, 17 t. m., jeden z najpiękniejszych portów, bardzo warowny port wojenny, z największym w Hiszpanii arsenałem morskim. — **Vigo**, 7 t. m., jedna z najlepszych przystani, ale prawie opuszczona, ma śliczne okolice; miasto najzdrowsze w Hiszpanii i najtańsze.

6) **Estremadura** (Extrema Durii).

(Większa od państwa Kościelnego).

Szerokie pasma téj krajny, mają jasne lasy wiecznie zielonych dębów i wiązów, a murawy i rośliny *Serena* tworzą słynne na cały świat Dehasas albo pastwiska (dla owiec merynosów), upiększone skalami i strumieniami. Nizka połowa jest bardzo urodzajna, ale mało zaludniona. Mieszkańcy są leniwi i ciemni, ale spokojni, prości, serdeczni, i dostarczają dobrych żołnierzy. Tu się rodził Cortez i Pizarro.

Badajoz, 22 t. m., nad Guadiana, twierdza pograniczna od strony Portugalii, na jednostajnej, urodzajnej płaszczynie; zajmuje się handlem. Bitwa r. 1812.—Na północ, **Albuquerque**, twierdza — **Merida**, 4 t. m., nad Guadiana, twierdza, posiada liczne starożytności rzymskie.—Na zachód **Montio**, gniazdo rodu hrabiów Montio (z domu tego pochodzi Eugenia, cesarzowa Francuzów, małżonka Napoleona III).—Na północ, **Caceres**, 15 t. m. Bardziej ku północy **Plasencya**, 6 t. m., przy wejściu do cudnie pięknej doliny Jerta, w wybornie uprawnej okolicy.

§. 510.

7) **Królestwo Andaluzyi.**

(Tak obszerne jak Bawarya, z Górną Austryą).

Niegdyś wspaniała płaszczyna, od wieków pozostała na tym samym niskim stopniu. Wiele okolic bardzo dobrze jest uprawnych, pokrytych wsiami, wydają w obfitości wino i oliwę, pszenicę i kukurudzę. Tu się wznoszą naprzemian o grubym pniu drzewa pomarańczowe i daktylowe palmy, które, chociaż rzadko, znajdują się na całej téj nizinie, aż do Sierra Morena; tu się udaje trzcina cukrowa, bawełna i słodkie bataty, aloes i kaktus tworzą szpalery. Rozścielają się także po wzgórzach i równinach pięćpersty czyli złotniki, janowce, tudzież rosną palmy karłowate; pobrzeże zaś na północ ujścia Guadalquivir jest piaszczystą pustynią jak w Afryce. Góry są po większej części оголоcone z lasów. Rolnictwo zostaje na niskim stopniu, płody atoli są rozmaite i bogate. Przemysł ubogi, handel tylko na brzegach znaczny.—Świetnym okresem Andaluzyi było panowanie Maurów, od r. 711 do 1031. W roku 1492 upadło królestwo Maurów.—Mieszkańcy są namiętni, lekkomyślni, weseli, chełpliwi i bardzo chełwi uciech.

Cadix, albo Cadiz (wym. Kadis), 63 t. m., na wyspie Leon, najstarożytniejsze miasto handlowe w Europie, może na lat 1200 przed Chr., założone od Fenicyan, i obok Barcelony i Malagi najważniejsze w Hiszpanii, mianowicie główna siedziba handlu Indyjskiego. Ma także bardzo warowny port wojenny. Miasto dobrze zabudowane, a wspaniałymi gmachami, pięknymi i chędogiem ulicami, tudzież ogrodami i belwederami urządzonemi na dachach, przedstawia nader powabny widok. Głównym przedmiotem handlu są wina Xeres (wym. Cheres) i żywe srebro, tudzież wełna, owoce południowe i sól. Fabryki mało znaczące; ale dobywanie soli na pobrzeżu (rocznie 4 $\frac{1}{3}$ milionów cen-

tnarów) jest przedmiotem nie małej wagi.—**Xeres de la Frontera**, 35 t. m., na sławnej równinie (r. 711 zwycięstwo Arabów nad Roderykiem, królem Wizygotów czyli Westgotów), kwitnie handlem, mianowicie winem (zwaném od Anglików Sherry).—**Medina Sidonia**, 11 t. m., z wielkimi zwaliskami zamku.—**Tarifa**, 8 t. m., port i latarnia morska.—**Algeciras** (wym. Aldżezyras), 11 t. m. na zachód Gibraltaru, przyjemne miasto handlowe.

§. 511. **Sevilla**, 112 t. m., na lewym brzegu rzeki Guadalquivir, której prawy brzeg jest niezdrowy i niebezpieczny, było już za czasów Rzymian starożytném i kwitnącém, i dzisiaj, podług swój przestrzeni, jest największém miastem Hiszpanii, chociaż liczba mieszkańców zaledwie $\frac{1}{3}$ dawniejszej ludności wynosi. Ma wspaniałą kościół katedralny, z pomnikiem Kolumba; wysoką na 350 stóp, okazałą wieżę maurytańską zwaną Giralda; Alcazar ze wszystkimi maurytańskimi przynależnościami; piękne gmachy, przepyszny wodociąg o czterechset łukach, największy w Hiszpanii plac walki byków (na 18,000 widzów), Alameda (to jest miejsce przechadzki), składające się z 5 alei wiązu, przyozdobione antykami, wielka królewska fabryka tytoniu o 200 młynach i 4,500 robotnikach, wyrabiająca Spaniol i cygara. Fabryka wyrobów jedwabnych, zajmowała niegdyś 16,000 warsztatów; ale bardzo podupadła. — Na wschód **Ecija** (wym. Esicha), 34 t. m., nad Xenil, uprawia bawełnę i dostarcza obuwia dla znacznej części Hiszpanii. — **Cordova**, 36 t. m., nad rzeką Guadalquivir, na pięknych błoniach (*Vega*), pokrytych domami wiejskimi, wielkie, źle zabudowane i brudne miasto, w zupełnym upadku; ulice i dachy zielskiem są proste. W X wieku liczyło milion mieszkańców i było Mekką Zachodu. Ma wszakże wspaniałą katedrę (meczet, la Mesquita), o 32 nawach, takiej prawie rozciągłości, ale nie takiej wysokości, jak zamek w Berlinie. — **Andujar**, 9 t. m., nad Guadalquivir, ma fabryki glinianych dziurkowanych dzbanków do wody, zwanych *alkarazas*. Osady niemieckie w Sierra Morena, do szczytu wymarły.—**Jaen** (wym. Chaen), 20 t. m. posiada najpiękniejsze ogrody, *Huertas*, przepełnione drzewami owocowymi wszelkiego rodzaju.

§. 512. **Granada**, 63 t. m., nad Xenil, leży na śliczném płaskowzgórzu czyli Vega de Grenada, słynie właściwém sobie położeniem, najpiękniejszym klimatem bo obfitością wód, troskliwą uprawą roli, łąkami pszenicy, winnicami, wiecznie zielonemi drzewami ze złocistym owocem, tudzież drzewami owocowymi; lecz za panowania Maurów daleko była świetniejszą niżeli dzisiaj. Stoki płaskowzgórza szczególniej przypadają dla drzew pomarańczowych, cytrynowych, granatowych i figowych; palm daktylowych bardzo mało; przeciwnie, na płaszczynie rosną północne drzewa, rozścielają się winnice, pola ze zbożem, łąki z wodospadami.— Granada liczyła niegdyś 400,000 mieszkańców, składa się z domów w maurytańskim smaku, i nadobnych ogrodów; ma uniwersytet. Na przedmieściu mieszkają tysiące cyganów.—**Alhambra**,

warowny, upiększony i okazały zamek królów maurytańskich, leży na skalistej górze; a naprzeciw niej zamek letni, *Generalif*, z ogrodami i wodotryskami. — **Motril**, 13 t. m., w bliskości morza, bogate i kwitnące, na zwrotnikowej Vega. — Ku zachodowi leży wolne miasto **Antequera**, 30 t. m., przemysłowe, i prowadzi handel marmurem, wełną i kobiercami. — **Ronda**, 14 t. m., w górach, leży na dwóch wysokich skałach, połączonych z sobą dwoma śmiało zarzuconymi mostami; za czasu Maurów było najwarowniejszą twierdzą. — **Malaga**, 93 t. m., twierdza wśród pięknej równiny, u podnóża stromej góry Gibralfaro, na której wznosi się zamek Maurytański, opasana 7,000 winnic. Wspaniały kościół katedralny. Ma fabryki i prowadzi handel winem, rodzchenkami, migdałami, owocami południowemi, oliwą, bawełną, trzcina cukrową, batatami, koszenillą i wybornym tytuniem, i wywozi 1 milion ołowiu. Jest tu największa w Hiszpanii fabryka odlewów żelaza. Obok Barcelony jest najważniejszym portem handlowym. Na wschód, pod **Velez Malaga**, 16 t. m., które prowadzi handel owocami południowemi, często widzieć się dają palmy daktylowe i trzcina cukrowa. — Jeszcze bardziej ku wschodowi nad morzem, leży **Almeria**, 23 t. m., zupełnie afrykańskiego wejrzenia, uprawia wiele roślin sodowych.

§ 513.

8) Królestwo Murcyi.

(Większe od prowincyj Nad-Reńskich.)

Na północo-wschód jest równina, na południo-zachód składa się z dolin, pagórkowatych płaskowzgórz, gór, opasuje największą część step nadbrzeżnych; przerzyna je Segura. Z powodu ogolocenia z lasów cierpi na brak wody, i należy do najnieludniejszych części Hiszpanii. Tylko dolina Segury jest urodzajna. Nieuprawne okolice roszą wykę (*esparto*). Znaczne tu są zakłady górnicze.

Cartagena, 37 t. m., nad morzem, w nadzwyczaj pustej okolicy, obwarowana, ma arsenał i warsztaty okrętowe. — Na północ **Lorca**, 31 t. m., w nader powabnym położeniu, dostarcza jedwabiu i sody. — Bardziej ku wschodowi **Murcia** (wym. Mursia), 89 t. m., nad rzeką Segura, wyrabia jedwab', proch, plecionki z sitowia. *Huerta* Murcyi, jest to porosła lawendą, rozmarynem i cistus, tudzież drzewem pomarańczowem, palmami i oliwnem, piaszczysta równina, na której włościanie mają swoje plantacyjne sody. — **Elche**, 16 t. m., na pół mili do koła rozciąga się gaj palmowy, jedyny w całej Hiszpanii. Na północo-wschód **Albacete**, 12 t. m., wyrabia sukno, tudzież noże i sztylety dla $\frac{2}{3}$ Hiszpanii.

§ 514.

9) Królestwo Walencyi.

(Nieco większe od Styryi).

Najtroskliwiej uprawna i jedna z najpiękniejszych części Hiszpanii, chociaż $\frac{2}{3}$ gruntu niezdatne są do uprawy. Sliczne *huertas*, nadzwyczaj sztucznie nawodniane, dają 3 do 4 zbiorów w ciągu roku. Ale

włóścianic są wysoko oczynszowanemi dzierżawcami. Ryż otrzymuje się tutaj dla całej Hiszpanii. Wysoka trzcina, błotniste pola ryżem zasiane, kaktus, aloes, i 1½ wysokości palmy karłowate, pokrywają obszerne płaszczyzny zielonością. Na równinach nadbrzeżnych rosną palmy w wielkiej ilości pojedynczo; pod Walencyą zaś nie tak często napotyka się, ponieważ nie są tutaj tak zabezpieczone. Są także bataty, trzcina cukrowa i koszenilla. Fabrykacja jest w upadku. Walentyjczycy uważani są za nierzetelnych, teńców, mściwych, krwi chciwych, ale także za pracowitych (nie lubią atoli przymusu), oszczędnych i trzeźwych; nigdzie w Hiszpanii nie zdarza się tyle morderstw ile tutaj.

Walencya, 106 t. m., nad rzeką Guadalquivir, w r. 140 przed nar. Chr. założona od Rzymian, leży na bardzo urodzajnej równinie; cała okolica jest ogrodem, *Huerta*, nawodnionym w sposób arabski; rodzi cytryny, oliwki, wino, melony, najlepsze karczochy, najdoskonalszą w Hiszpanii oliwę w wielkiej obfitości, jedwab', koszenillę i 300 milionów funtów ryżu. Zbiory odbywają się 3½ razy w ciągu roku. Walencya jest wązka i kątowata, ma uniwersytet najwięcej uczęszczany, wiele pałaców, piękną giełdę dla handlu jedwabiem; ale żadnego portu, chociaż jest piękna przystań w *Grao*, do której prowadzi Alameda, poczwórna alej topoli i wiązów, ½ godziny drogi pomiędzy domami wiejskimi. Fabryki wyrobów jedwabnych i axamitu, zajmują około 30,000 ludzi. Walencya dostarcza bawełny, wełny, lnu, skór, mydła i t. d. ma 50 papierni i prowadzi znakomity handel księgarski. — Ku południowi na pobrzeżu leży *Albufera*, zatoka z błotnistymi brzegami, dogodnemi do uprawy ryżu i bardzo bogatemi w ptastwo wodne. — **Murviedro**, 4 t. m., na zwaliskach Saguntu zbudowane. — **Castellon de la Plana**, 19 t. m., w bliskości morza, jedno z najpiękniejszych miast Walencyi. — **Benicarlo**, 7 t. m., dostarcza najlepszego czerwonego wina. — **Alicante**, 20 t. m., obrotowe, port handlowy. Leżące w oddaleniu *Huerta*, pełne domów wiejskich, dostarczają wina, cytryn, pomarańcz, rodzenek, lukrecyi, szafranu, migdałów, fig, chleba świętojańskiego, owoców, jarzyn i pszenicy. Prowadzi handel szczególniej z Włochami, a mianowicie winem, winogronami i sodą (20,000 centnarów rocznie). — Ku północy **Alcoy**, 16 t. m., dostarcza głównie papieru i sukna.

§ 515. 10) **Księztwo Kataloni** (Cataluña, wym. Katalunia).

(Nicco większe od Pomeranii).

Jest-to nader zmienny kraj górzysty, pełen gór i skał, wąwozów i dolin, dzikich strumieni spadających z gór; lecz obok tego mnogich prześlicznych urodzajnych dolin, bujnej roślinności, pól zasianych kukurudzą i pszenicą, plantacyj pomarańcz, wina i drzew oliwnych, tudzież krzaków aloesu. Góry pokryte są drzewem korkowo-dębowém (korki są tu najzyskowniejszym płodem tutejszych okolic, któremi one opatrują połowę Europy), gęstemi krzakami mirtu, wawrzynu, buksz-

panu i rozmarynu. Tu jest główna stolica przemysłu hiszpańskiego. Katalończyk jest szorstki i popędliwy, czynny i pracowity, zręczny i wytrwały, i nienawidzi wszystko co jest kastylijskiem; jego dyalekt znacznie się różni od hiszpańskiego.

Barcelona, 179 t. m., miasto warowne na urodzajnej równinie, pomiędzy ogrodami, drzewami owocowymi, polami, winnicami, i niezliczonymi domami wiejskimi i zabudowaniami fabrycznymi; szpalery składają się z agaw i opuncyi. Obok przedmieścia Barceloneta, panuje nad nią twierdza **Montjuich**. Jest to najważniejszy port handlowy i najprzemysłniejsze miasto w Hiszpanii, liczy 30,000 robotników. W morzu ogromne mury są wzniesione, dla zabezpieczenia portu od zasypania piaskiem. Barcelona jest jednym z najpiękniejszych miast Hiszpanii. Fabryki dostarczają bawełny, wełny, jedwabiu (524 warsztatów, a 900 do wyrabiania pończoch jedwabnych), lnu, papieru (200 fabryk), obuwia, broni i machin. Wino, wódka, konki i t. d. wywożone są po większej części do Ameryki. Przedmioty handlu przywozowego są: zboże, płótna niemieckie, szkło, żelazo, drzewo budowlane. — **Mataro**, 13 t. m., port, jedno z najprzemysłowszych miast, liczne ma fabryki. Droga żelazna $\frac{3}{4}$ godziny do Barcelony. — **Caldas de Mombuy**, najlepiej urządzone kąpiele w Hiszpanii. — Na **Montserrat**, 5 mil odległości, leży na 3,800 stóp wysokości, klasztor Benedyktynów, sławny pielgrzymkami, a na szczycie skalistym znajdują się szczątki 12tu pustelni. — Ku północo-wschodowi leży **Cardona**, 2 t. m., ze znacznymi pokładami soli, gdzie sól wyrabywana jest zewnątrz gór. — **Vich**, 11 t. m., miasto fabryczne we wschodnich Pireneach. — **Gerona**, 14 t. m., nad Ter, mocna twierdza, dawniej rezydencya, posiada fabryki. — **Olot**, 10 t. m., nad Fluwią, fabryczne; w bliskości wygasłe wulkany. — **Figueras**, główne miasto ziemi Ampurdan, z najwarowniejszą twierdzą Hiszpanii. — **Lerida**, 20 t. m., nędzne miasto. — Na południo zachód Barcelony **Tarragona**, 18 t. m., warowny port, cudnie piękny, wśród urodzajnych okolic, posiada starożytności Rzymskie (za czasów Rzymskich było najznakomitszym miastem Hiszpanii), dostarcza wstążek, musliu i t. d. — Niedaleko ku zachodowi leży **Reus**, 28 t. m., w bliskości morza, nowe miasto, ze znacznym przemysłem, zwłaszcza wyrobów jedwabnych, prowadzi dość obszerny handel. — **Tortosa**, 21 t. m., nad Ebro, twierdza wśród powabnej huerta.

§. 516.

11) Królestwo Arragonii.

(Nieco mniejsze od prowincyj Nad-Reńskich).

W północnej stronie leży ten kraj romantyczno-górzysty, gęsto lasem porosły, ma powabne, uprawne doliny, gaje drzew oliwnych i plantacje; na południe, ku Ebro, stepowa płaszczyna, sucha, uboga w wodę, bezleśna, o niskich pagórkach gipsowych, lub szerokich, niezliczonymi rozpadlinami poprzecinanych równinach, które wszelako nie są ciepłymi płaszczynami południowymi; niekiedy na przestrzeni jedno-milowej, nie widać żadnego domu ani krzaka. Brzegi zaś Ebro

mają pola zbożem i ryżem zasiane, winnice i drzewa morwowe. Arragonia wraz z Estremadurą, jest najzaniebniejszą częścią Hiszpanii, pełną zwalisk dawnych miast; bogactwo atoli jej płodów wielkie.— Arragończyk jest silny, dumny, śmiały, chełpliwy, pałający miłością ojczyzny i wolności.

Saragossa, Zaragoza, 59 t. m. nad Ebro, z okolicami obfitemi w wino i oliwę; ma uniwersytet i fabryki, zwłaszcza czarnych jedwabnych pończoch.—**Bujaraloz**, jeziora słone i kopalnie soli.—**Teruel**, 9 t. m., nad rzeką Turia, z gotyckim kościołem katedralnym i wodociągiem, bardzo starożytne.—**Huesca**, 10 t. m., wśród urodzajnej równiny.—**Panticosa**, sławne kąpiele w dolinie opasanej górami Pirenejskimi.

12) Królestwo Nawarry.

(Większe od regencyi Merseburgskiej w królestwie Pruskiem).

Piękna kraina górzysta, składająca się z terrasów nad rzeką Ebro, żyzne ma doliny; częste deszcze utrzymują świeżą zieloność i przynoszą dobre plody; chów bydła jest znakomity. Nie brak atoli pustych, stepowych płaskowzgórz. Wino wyborne. Mieszkańcy gór są Baskowie, którzy wszelako wiele stracili z właściwego sobie charakteru.

Pampeluna, Pampelona, 23 t. m., warowne, piękne miasto u podnóża Pireneów, dzisiaj wyludnione.—Opactwo **Roncesvalles**, w górach. **Tudela**, 7 t. m., nad Ebro, ponure i nieporządnie zabudowane miasto. Tu się zaczyna kanał Cesarski.

§ 517. 13) Trzy prowincye Baskijskie: Guipuscoa, Biskaja i Alava.

Jest to labirynt gór, częścią nagich i stromych, częścią lasem porośłych i uprawnych, z niezliczonemi strumieniami i szczupłemi dolinami; gęste ma wsi i miasteczka. Gdzie grunta są urodzajne, tam znajdujemy pola uprawne, gaje drzew owocowych, piękne lasy bukowe, dębowe i drzew iglastych, łąki i stoki gór, najpiękniejszą pokryte zielonością. Na południowym stoku znajdują się suche płaszczyszczyzny; lasy rzadsze są na dolinach; ale udaje się wino i wiecznie zieleniejące się drzewa. Wino, figi i kasztany wybornych są gatunków. Wnętrze ziemi obfituje w żelazo. — Euskalduni są silni, odważni, dumni, nieugięci, zręczni, czynni i pracowici. Ich przywileje przed wszystkiemi Hiszpanami, opierają się na starożytnej ich wolności; każda prowincya ma swój własny rząd, a gminy składają małe rzeczypospolite.

Fuenterabia, niegdyś warowna; port przy ujściu Bidassoa, ułatwia przewóz do Francyi.— W bliskości ku południowi leży **Irun**, przy głównej drodze, małe, brudne miasteczko.— Na zachód **San-Sebastian**, 9 t. m., twierdza nad morzem, prowadzi handel z Francją, Anglią i Hollandją. Kąpiele morskie.— Ku zachodowi **Bilbao**, 18 t. m., stolica właściwej Biskai; w pobliżu liczą około 100 hamerni.—**Somorrostro**, posiada nadzwyczaj bogate kopalnie żelaza. — Na południe **Vitorria**,

15 t. m., nad bocznym odlewem Ebro (Zadorra), naczelne miasto i twierdza; handlowe i przemysłowe. Pamiętne bitwą r. 1813.

14) **Majorka (Mallorca), Minorka (Menorca), Iviza.**

(Tak obszerne jak księstwo Nassau).

Iviza i Formentera, 25 mil kw., zwane były od starożytnych Pitruzyjskimi; Majorka zaś i Minorka, 87³/₄ mil kw., nazywają się Balearskimi. Dzisiaj nazwiska te nie są tam znane.

Na wyspie Majorce: **Palma**, 43 t. m., miasto portowe, ma uniwersytet, zajmuje się rybołówstwem i tkactwem. — Na Minorce (¹/₅ poprzedzającej): **Mahon**, 13 t. m., miasto handlowe.

§ 5.8.

Płody.

(Produkcya mogłaby być dziesięć razy większą, gdyby kraj znajdował się w pomyślniejszych okolicznościach. Wywóz wszelkich płodów ziemskich jest wolny).

a) **Królestwo mineralne.** Bardzo znakomite; ale prawie całkiem zaniedbane. *Ołów*, ²/₅ otrzymywanego w całej Europie, wydobywa się w San-de Gador, którego bogactwa tylko nowo-odkrytym Północno-Amerykańskim kopalniom ustąpić muszą; w królewskich kopalniach w Linares i Falset. Wywóz 736,800 centnarów wynosi. — *Zywe srebro*, 15 kopalni w Almaden, dawniej ważne dla wydobywania srebra; przeszło 80,000 centnarów. — *Srebro* (wywóz 737,500 talar.), zwłaszcza między Kartageną a przylądkiem Cap de Gata; 191 kopalni jest czynnych. Szczególniej ważnemi są: Hiendelaencina i Jarroso, w San-Almagrera. — *Żelazo*, 71 kopalni pod Bilbao (Somorrostro), Leon, w Nawarze (najlepsze), pod Ronda, w Sierra Morena, w Katalonii, 750,000 centnarów, (wywóz 40,000 cent.). — *Miedź*, 107 kopalni, Rio-Tinto dostarcza 536,400 cent. — *Węgiel kamienny*, 1 milion centnarów (w Asturyi, pod Sama i Gijon, rocznie 4 miliony centnar.), w Galicyi, oraz w południowej i wschodniej Hiszpanii. — *Cynk*, kopalnie pod Somorrostro, *Antymon* w Zamora, *Złoto i arszelik*, w Culera pod Geroną. — *Grafit*, pod Malagą (Marbella) i t. d. — *Sól* źródłana, kamienna i morska, prawie 3 miliony szefli (⁵/₈ soli morskiej) w Cardona, Walencyi i Nawarze. — *Siarka* (1,400 cent.) z Benamaurel w Granadzie: *Mangan* (magnesia vitriariorum. Braunstein), rubryka (Rothstein) i t. d. — Zakłady górnice znajdują się, mianowicie: żelaza w Maladze, antymonu w Losario, pod Zamora, cynku w San-Juan de Alcaral, alunu i ochry w Almazarron

b) **Królestwo roślinne.** Zyzność jest nadzwyczajna; ale rolnictwo w bardzo złym stanie, wyjąwszy Katalonię, Walencyę, Galicyę, Asturyę i kraj Basków. Szczególniej kwitnie tam, gdzie się zachowały maurytańskie przyrządy do nawodniania. Właściwym śpichrzem zboża są równiny środkowe i kotlina rzeki Guadalquivir. Nieopatrzone w wodę okolice dostarczają: pszenicy, jęczmienia, roślin sodowych, szafranu, grochu, wina, opuncyj, agaw, migdałów, oliwy, naleba święto-

jańskiego, szanty czarnej, kasztanów, daktyłów.— *Groch* czyli *garbanzos*, uprawiany jest w wielkiej ilości w Leon. Ostatniemi czasy, zwłaszcza na północy, obficie uprawiano *pszenicę, kukurudzę* wszędzie. *Ryż* na południu, zwłaszcza w okolicach Walencji. Rozmaitość jarzyn i roślin ogrodowych, nigdzie nie jest tak wielką jak w Hiszpanii. *Poziomki* na polach pod Aranjuez, Walencya, w Katalonii; sławne są *melony* Walencji. Uprawiają migdałki albo kasztanki ziemne, bataty, arbuzy czyli kawony, ogórki, dynie albo kalabasy, pieprz hiszpański i pomidory.— *Cukru* dostarczają plantacye południowe, 19,000 centnarów.— *Owoce południowe*: pomarańcze, figi, migdały, brzoskwinie, morele; plantacye drzew oliwnych zalegają wielką część uprawnych gruntów i dostarczają 5 $\frac{1}{4}$ milionów centnarów oliwy. Na południu rośnie bawełna; nawet kawa udaje się pod Kadyxem.— Hiszpania jest główną w Europie krainą *szafiranu*.— Drzewa orzechowe, oliwne i wino znajdują się na całym półwyspie.— *Wino*, które szczególniej w stokach gór i na dolinach wśród gór udaje się, wychodzi w ilości 8,300,000 wiader, z Granady, Walencji, Andaluzyi, Katalonii, częścią w dzbankach, częścią w skórzanych workach czyli burdziukach. Zwyczajne wino krajowe nie jest dobre. Wywożone są prawie same południowohiszpańskie gatunki.— *Rodzenek* dostarczają szczególniej brzegi południowe. W Hiszpanii północnej jablecznik i gruszczyk jest zwykłym napojem.— Przeszło 36,000 centnarów oleju migdałowego wywożą ztąd za granicę.— Konopie i len, w znacznej ilości w Galicyi, Leon, w obu Kastyliach i t. d.— *Esparto* uprawia się w południowej Hiszpanii dla robót koszykarskich i powroźniczych.— *Marzana* farbiarska wyborna i w wielkiej ilości, w prowincyach północnych, zwłaszcza koło Segowii.— *Sumak* albo żółte drzewo, stanowi przedmiot wywozu, zwłaszcza z Valladolid.— Wszędzie obfitość *lukrecyi*.— *Kapary*, korki.— Z roślin morskich przygotowują się *soda* albo *barilla*, w wielkiej ilości, zwłaszcza w Walencji i Murcyi.— Drzewa braknie w większej części prowincyj. Wielkie lasy iglaste znajdują się jeszcze w Sierra de Cuenca, w górach Guadarrama, w górnej Arragonii, w Sierra Segura, w Sagra Sierra, nad odnogą Kadyxką; lasy liściowe w dolinie Tagu, w górnej Estremadurze, w Galicyi, w łańcuchu północnego rzędu, na zachodnim rzędzie terrasu Grenady i t. d. Akademia leśna znajduje się pod Madrytem.

§ 519. c) **Królestwo zwierząt**: Konie słynęły niegdyś w Andaluzyi.— Muły, najlepsze w Europie; w ogólności więcej ich jest niżeli koni.— Owce stanowią główne bogactwo Hiszpanii; liczą ich 20 milionów, z tych 12 milionów zwyczajnych. Dawniej znajdowała się nadzwyczajna liczba merynosów, które stadami po 10,000 sztuk, latem w górach, zimą na płaskowzgórzach, przechodziły z jednej prowincyi do drugiej, i pasły się na łąkach spólnych. Liczba tych owiec umniejszała się do $\frac{1}{4}$, i tak dalece zwyrodniały, że musiano z Saxonii sprowadzać na nowo merynosy.— Znaczny jest chów wieprzów i handel szczenią, zwłaszcza w Estremadurze; najlepszych szynek dostarczają

Trujillo i Merida. Pozszywane i smołą wysmarowane skóry wieprzowe i kozłe służą do przechowywania wina, ponieważ beczek braknie. — *Miód* wszędzie otrzymuje się, zwłaszcza w lasach. — *Jedwabnictwem* zajmują się szczególnie na południu, w Walencji, Murcyi, Katalonii, Arragonii, Granadzie i Starój Kastylii, 17,000 centnar. — *Koszenilla*, 800,000 funtów idzie do Anglii. — *Muchy hiszpańskie* czyli *kantarydy*. — *Ryby tuńczyki* i *serdele*. — Pod Gibraltarem jedyne *matpy* w Europie. — Jelenie, dziki, giemzy czyli kozy dzikie, koziorożce (w Asturyi), rysie. — Polowanie i rybolówstwo są wolne.

d) **Przemysł:** Bardzo podupadły; główne jego siedlisko w Katalonii i prowincjach Baskijskich.

Wyrobów jedwabnych dostarcza Walencya, po części znakomitych; nie mało także przynoszą Saragossa, Murcyja, Granada. 3,000 warsztatów. — *Wyroby bawełniane*, a zwłaszcza kartonu, przygotowują się w Katalonii po domach; przerabiają tu 29 milionów funtów surowej bawełny. W r. 1848 było tam 135 machin parowych, z tych 69 w Barcelonie. — 30,000 osób zajmuje się robotą *koronek*. — *Sukna* (2,500 warsztatów), niestępującego cienkością francuzkim, dostarczają: Manresa, Tarrasa, Sabadel i t. d. — *Wyroby lniane*, szczególnie pod Coruńa w Galicyi i Katalonii. 1,582 maczin tkackich i warsztatów Jacquarda. — *Skóry* w prowincjach północnych, ale niedostatecznie, podobnie jak wyroby jedwabne. Safian albo maroquin w Sewilli i Toledo. — *Wyroby żelazne:* wyborne fabryki broni w Toledo (Owiedo); ludwisarnie w Asturyi, odlewalnie żelaza i fabryki machin w Barcelonie, Sewilli, Madrycie; Vittoria jest składem zelaza biskajskiego. Surowe żelazo przychodzi w ogólności z północnych prowincyj. — *Papier* w Katalonii i Walencji (Tolosa) 300 fabryk — Krajanie korków. *Korki* z Gerona. — *Wyroby chemiczne* z Malagi. — *Fabryka porcelany* w Sewilli i Moncloa pod Madrytem. — *Szkoło* w Coruńa i Gijon. — Sławny *tytuń* z Sewilli i Kadyxu. — *Mydło* z najdelikatniejszego olejku migdałowego i oliwy w Walencji, Katalonii i t. d. — *Fabryka gitar* w Granadzie. — *Wielkie browary* w Madrycie, Barcelonie, Walencji, Coruńa, Santander, Bilbao i t. d.

Handel. Największy handel prowadzi Barcelona, potem idzie Malaga, potem Kadyx, Alikante i Carthagena. Przywóz, 50 miljon. tal., jest prawie $1\frac{1}{2}$ raza większy jak wywóz (36 miljon.); fabrykatów nie wywożą, ale tylko wina, $\frac{3}{4}$ wywozu, oliwę, wełnę, owoce południowe (55 milionów pomarańcz), olów', żywe srebro, wódkę, korki, sól, jedwab' surowy, pszenicę. Opłaty prohibicyjne, monopolja, złe drogi i niezliczone dni świąteczne i uroczyste utrudniają rozwój przemysłu. Przemycanie odbywa się w ogromnych rozmiarach. Handel wewnętrzny zawsze jest połączony z przeszkodami i niepewny, ztąd i stosunki komunikacyjne zależą głównie na stałkach. Kolej żelazna jest w ruchu na przestrzeni 146 mil: 23 statki parowe krążą przy brzegach. Jest 5,205 statków handlowych i 16,873 łodzi przybrzeżnych i rybackich.

§. 520. Zamorskie posiadłości Hiszpanii.

W Afryce północnej, naprzeciw Gibraltaru, <i>Presidios</i> (więzienie): <i>Ceuta, Melilla</i> i inne pomniejsze miasteczka	1,2 mil kw.	---	miesz. 11, 00
Wyspy Gwinejskie: <i>Fernando do Po, Annobom</i> i <i>Corisco</i>	23	„	„ 3,800
Wyspy <i>Kanaryjskie</i> , zaliczone przez Hiszpanów do Europy	151,6	„	„ 234,0 0
Generalny kapitanat <i>Hawajna</i> :			
<i>Cuba</i>	1966	„	„ 1,449,460
<i>Puerto-Rico</i>	185,6	„	„ 380,000
			<hr/>
	2327,4 mil. k.	---	miesz. 2,078,810

W Azji *Mikronezya*, którą składają: 1) *Wyspy Maryjańskie*, 17 wysp (Guayan, Tinian i t. d.), 8,600 mieszkańców; 2) *Karolińskie* (Palaos, z wyspami Peliu, centralne Karolińskie czyli nowo-Filipińskie, z wyspami Ruc i Bonebey i Ualan; Wschodnio-Karolińskie albo Marszałkowskie), 101,500 mieszkańców.

i *Filipińskie*, przeszło 4,000 mil □, przynajmniej 4 miliony mieszkańców, podzielonych na 35 prowincyj; składają się z 14 właściwych *Filipińskich*, wysp *Bisayer, Jolo* (nie Sulu), *Palauan* albo *Paragua*, wyspy *Batanes* albo *Bassae*.

Osady	6314,3 mil kw.	5,281,900	mieszkańców.
W Europie	9240,71	„	16,074,700
			<hr/>
	15,555,01 m. k.	21,356,600	mieszkańców.

§. 521. Królestwo Portugalskie.

(Większe od Bawaryi wraz z Saxonją).

Rozciąga się na 78 mil od północy ku południowi i 28 mil od zachodu ku wschodowi i dzieli się na 6 prowincyj, z których *Alemtejo* największa (przeszło 1/4 całego królestwa) i *Algarvia* najmniejsza; *Minho* najludniejsza liczy 6,342 mieszkańców na milę □. Prowincye te dzielą się na powiaty. — Rząd jest, podobnie jak w Hiszpanii, monarchiczny ograniczony. — Cywilizacya na takim stopniu jak w Hiszpanii, nawet jeszcze na niższym. — Ludność składają Portugalczycy i *Galegos*. — Portugalia ma wojsko liczące 25,200 i flotę 39 okrętów i 362 dział. — Droga żelazna ciągnie się mil 121.

1) <i>Minho</i>	135	mil kw.	857,132	mieszkańców:	6342	na 1 milę kw.
2) <i>Traz os-Montes</i>	191,25	„	318,183	„	1664	„
3) <i>Beira</i>	405	„	1,181,968	„	2918	„
4) <i>Estremadura</i>	466,375	„	751,571	„	1020	„
5) <i>Alemtejo</i>	483,75	„	307,082	„	635	„
6) <i>Algarvia</i>	90	„	152,959	„	1699	„

1771,375 mil k. 3 568,895 mieszkańców: 2014 na 1 milę kw.

1) Estremadura.

(Tak obszerna jak Iegencya Potsdamska w Prusiech).

W ogólności mało uprawna; ogromne pasma lasów i piasku białego; góry łyse i suche; na pagórkach rosną dęby, pinele, sosny wodne. Ziemia urodzajna.

Lisbona albo Lisbon, 275 t. m., rozłożona w kształcie amfiteatru, na siedmiu wzgórzach i dolinach na prawym brzegu rzeki Tejo, szerokiej na dwie godziny drogi, a z przedmieściami ciągnie się na 1 milę. Wejścia na rzekę bronią silne fortyfikacye. Ma 246 kościołów, 99 kaplic, 82 klasztorów, szpitali i domów przytułku, 6,000 domów zamiejskich w okolicach: co wszystko przedstawia śliczny widok, i z położenia swego miasto należy do najpiękniejszych. Wewnątrz zaś jest nieregularne, ulice ma wąskie i wysokie. Wodociąg długości 1 mila, o 127 łukach prowadzi z Alkantary przez dolinę na 35 ogromnych sklepieniach marmurowych, wysokości 255 stóp, i zasilą wodą 20 wodotrysków. — Lisbona ma niewiele okrętów, ale port objąć może ich 1,000. Jest tutaj 130 zagranicznych domów handlowych i 30,000 Galegos czyli Galicyan szuka tu chleba. Największy portugalski poeta Camoens urodził się w Lizbonie. — Południowa strona bliskiej góry Cintra przedstawia dziki, samotny widok, północna zaś strona pokryta jest mnóstwem domów zamiejskich i ogrodów, lasem dębów i pineli, drzewami cytrynowemi i owocowemi i wszędzie skrapiana strumieniami. — Na północo-zachód **Cintra**, 7 t. m., w leśnej okolicy, letnie mieszkanie bogatych Lizbończyków. W bliskości między skałami leży klasztor Korkowy. — Ku północy bliżej, niedaleko morza, **Mafra**, 3 t. m. pałac królewski, najwspanialszy gmach w Portugalii, okazały kościół marmurowy, z 2 wieżami i klasztorem o 300 celach; całość składa czworokąt, 760 stóp długości i 670 stóp szerokości, większy od Escorialu, z obszernym widokiem na Ocean. — Na północo-wschód **Caldas da Reinha**, gorące siarczanne źródła, które bardzo są uczęszczane. — Na północ leży **Alcobaça**, z bogatym i wspaniałym klasztorem. — Jeszcze bardziej ku północy klasztor **Batalha**, arcydzieło budownictwa gotyckiego. — Na południe Tagu **Santarem**, 8 t. m. śród ślicznej równiny. — Ku północo-wschodowi **Abrantes**, 5 t. m., nad Tagiem, znakomity wawóz w okolicy obfitej w zboże, oliwę i brzoskwinię. — Na południo-wschód Lizbony **Setuval** albo **St. Yves**, 17 t. m., przy ujściu Sado, w powabnej okolicy, prowadzi znaczny handel winem, a szczególniej solą morską.

2) Alemtejo (wym. Alentedzo) t. j. z drugiej strony Tagu.

(Tak obszerne jak Sycylia albo Prusy zachodnie).

§. 522. Brunatna, cistusem i wrzosem porośła równina, kraj niski i niezdrowy; na północ zaś urodzajny i malowniczo górzysty. Z tém wszystkiem, te równiny, które zawsze były widownią wojny, są śpichrzem Portugalii.

Ewora, 12 t. m., na rozległej płaszczynie. — **Elvas**, 12 t. m.,

w bardzo żyznej okolicy, jest najważniejszą twierdzą; posiada wielki wodociąg o łukach 250 stóp wysokości. — **Portalegre**, 6 t. m., blisko granicy, warowne; królewska fabryka sukna.

3) Górna i Dolna Beira.

(Tak obszerna jak Styrya)

Wiele ma nieurodzajnych gruntów i lasów; z błot nadmorskich otrzymują wielką ilość soli. Ważne są rybołówstwo i chów bydła, zwłaszcza chów merynosów i wieprzów. Wszystkie doliny odznaczają się pięknosciami. Jest to kraina bogata w trzody, mało uprawna, wysokości 2,000 stóp.

Coimbra, 15 t. m., nad Mondego, częścią na stromych wzgórzach, w malowniczym i okazałym położeniu, miasto bardzo starożytne i wielkie; opasane plantacjami drzew oliwnych i pomarańczowych. Ma uniwersytet i fabryki; prowadzi handel wewnętrzny. — Ku północno-wschodowi **Viseu**, 7 t. m., ma najsztywniejsze jarmarki i dostarcza wybornych szynek. — **Lamego**, 9 t. m., u północnej granicy, w bardzo malowniczym położeniu, najznaczniejszy chów świń i handel szynkami.

4) Minho e Douro.

(Tak obszerne jak Alzacya.)

Urodzajne i najładniej uprawne, w części powabna, leśna, dobrze opatrzona w wodę kraina; perła Portugalii. Żyzne doliny, uśmiechające się góry, bogate ogrody, bujne łąny, każdy krzew winny przeciążony winogronami.

Porto albo **Oporto**, 75 t. m., w bliskości ujścia Douro, nazywało się pierwotnie Cale, t. j. port, później Portus Calce, z kąd wzięło początek imię Portugalii. Leży na dwóch wysokich pagórkach, ma port bezpieczny, 90 kościołów i nader gustowne Quintas, albo Ville czyli domy zamiejskie, w okolicach. Handel i przemysł znajdują się na wysokim stopniu: Oporto dostarcza jedwabiu, koronek, wełny, bawełny, płótna, skór, tytoniu i prowadzi handel portwejnem czyli winem Porto, owocami południowymi i wódką. — **Braga**, 18 t. m., niegdyś stolica, w powabnym położeniu wśród wspaniałej równiny, ma kwitnący przemysł i handel.

5) Traz os Montes, t. j. Za górami,

(tak obszerne jak regencya Merseburgska w Prusiech).

Nagie płaskowzgórza: rosną tu borówki, jałowiec, brzezina, topole, żyto, są także łąki; dzikie masy gór i głębokie doliny. Najpowabniejszym jest Alto-Douro, ojczyzna wina Porto: masy urwistych gór łupkowych, pokrytych winnicami.

Braganza, 4 t. m. twierdza na równinie; fabryki wyrobów jedwabnych. Miejsce rodzinne panującego domu.

6) Królestwo Algarbii.

(Tak obszerne jak regencya Düsseldorfiska w Prusiech).

Góry granitowe, na wierzchołkach nagie. Południowy stok i 2 mi-

le szerokie nadbrzeże (Beiramar) są gorące, jak Madera, bogate w najpiękniejsze owoce południowe, rodzi nawet pisang i palmy. Bogata w źródła kraina wzgórz (Barrocal) jest jedną z najpiękniejszych okolic Portugalii. W Sierra pokrytej cistusem i wierzbami uprawiają zboże. Mieszkańcy nadbrzeżni są najlepsi marynarze w Portugalii.

Sagres, u przylądka St. Vicente: tu mieszkał książę Henryk Żeglarz. — Na wschód, **Faro**, 8 t. m., naczelne miasto, handlowe, dostarcza owoców południowych i ryby tuńczyka. — Dalej ku wschodowi **Tavira**, 9 t. m., warowny port, pałac królewski. Ważny tu jest połów tuńczyka i sardynek. — **Villanova de Portimão**, 4 t. m., brudne miasto wśród pięknej równiny; najpiękniejszy port Algarvii, główny handel wywozowy pomarańcz.

§. 523.

P ł o d y.

a) **Królestwo mineralne.** Górnictwo w zupełnym upadku. Trochę zelaza przychodzi z Traz os-Montes; wprawdzie nie brak nigdzie rudy, ale nie ma zgoła pieców do jej przetapiania. — Miedź dobywa się w Algarbii; węgle kamienne pod Coimbrą; najwyborniejsza sól morską w ogromnych massach pod Setuval i t. d.; wywożą ją szczególniej dla solenia do Szwecyi, posiadłości portugalskich, Brazylii, Wielkiej Brytanii i t. d. (320,000 tonnów).

b) **Królestwo roślinne.** Ziemia nadzwyczajnie urodzajna, ale rolnictwo w zupełnym zaniechaniu. Gospodarstwo rolne kwitnie tylko w Minho i Algarbii: zboża dostarczają Alemtejo i Traz-os-Montes. Uprawiają pszenicę, kukurudzę, jęczmień, owies, ryż. Pszenicę tu sprowadzają w znacznej ilości. — Dobry *len* i *konopie* otrzymują na północy. — *Esparto*, gatunek trawy, używanej do wypletania koszyków, kapeluszy, obu wia, mat i t. d. — *Owoce* południowe rozmaitych gatunków, w wielkiej obfitości. Podobnie *oliwki*, ale *oliwa* źle jest przygotowywana. — *Wino*, stanowi główne bogactwo kraju, zwłaszcza Porto, które $\frac{18}{19}$ całego zbioru wina wynosi i wywozi się do Anglii i Brazylii (3,183,000 wiader). W ogólności otrzymują przeszło 5,168,000 wiader. — *Drzewa* brak. Największy las, 6 mil obwodu, leży pod Leiria, na pobrażu. — Sumak, korkowe, soda.

c) **Królestwo zwierzęce.** Chów bydła bardzo małego znaczenia. Daleko więcej tu mułów i osłów niżeli koni; bydła rogatego szczupło. Najważniejszym jest chów bydła, ale wełna gorsza od hiszpańskiej. $3\frac{1}{2}$ miliony owiec wędrownych. — *Kozy* liczne, dostarczają mleka i serów. — *Swinie* mają wyborny karm' i dla tego słynne są tutejsze szynki. — *Jedwab'* i *wosk* otrzymują się w szczupłej ilości, chociaż mogłyby przynosić niemałe zyski. — Połów *tuńczyków* i *sardynek* jest znaczny; wszelako przywożą tu w wielkiej ilości śledzie i stokfisz.

d) **Przemysł:** Zaledwie w kolebce; kraj zostaje w zupełnej zależności od Anglii, która także wszystek handel ma w swoich rękach. Na wzmiankę tylko zasługuje Oporto, liczące 17 fabryk wyrobów jedwa-

bnych, 15 bawelnianych, 12 fabryk świec łojowych. Osady mają niejakie znaczenie.

Handel był niegdyś największym handlem całego świata, dzisiaj bardzo podupadł: Lizbona, Oporto i Setuval prawie wyłącznie nim się zajmują.

§. 524. Zamorskie posiadłości Portugalii.

1. <i>Azorskie wyspy</i>	54,00 mil kw. —	241,646 mieszkańców.
Madeira i Porto Santo	15,75 „	98,320 „
<i>W Afryce:</i> 14 wysep Przylądka Zielonego	77,62 „	85,393 „
<i>W Senegambii (Bissac i t. d.)</i>	1687,50 „	1,095 „
<i>Ś. Tomasza i wyspy Książęce, Principe</i>	21,36 „	1-,253 „
<i>Angola, z należąciami do niej: Ambriz, Benguela, Moszamedes</i>	9552,50 „	654,190 „
<i>Mozambik i t. d.</i>	13500,00 „	300,000 „
Ogól	24838,98 mil kw. —	1,057,931 „
<i>W Azji:</i> Goa	68,60 mil kw. —	363,788 mieszkańców.
Daman	3,92 „	33,950 „
Diu	0 56 „	10,858 „
Timor, Solor	931,00 „	91-,310 „
Macao	0,56 „	29,587 „
Ogól	259 3,35 mil kw.	2,754,380 mieszkańców

§. 525. Królestwo Włoskie.

(Tak obszerne jak Wielka Brytania).

Leży pod 38 do 46³/₄^o szer. półn. i 23 do 36° dług. wschodniej. — Mówią po włosku 30,615,000; największa ludność znajduje się w Lombardyi i Toskanii.

Rząd w tém nowo jeszcze poczetém królestwie jest konstytucyjno-monarchiczny. — Oświata i cywilizacya szybko postępują naprzód. — Ukończone są drogi żelazne na przestrzeni 2,565 mil geogr. — Armia liczy w pokoju 218,500 żołnierzy; flota 148 okrętów wojennych i 1,750 dział.

1) Księztwa Piemontu i Genui.

(mało co większe od Niderlandów, wraz z Osnabrückiem).

671,6 mil kw. — 3,5 3,214 mieszkańców.

Wewnątrz jest to płaszczyna ogrodami zasłana. Mieszkańcy są Włosi, z wyjątkiem 6,900 żydów. Oprócz nich, wszyscy katolicy; ale w dolinach Lucerna, Perusa, San Martino i t. d., mieszkają 20,140 Waldensów, jeszcze od czasów przed-reformacyjnych.

Turyń, 143 t. m., w cudnie piękném położeniu nad rzeką Po, na której wznosi się most wspinały; otoczone wzgórzami, zabudowane najregularniej, jedno z najważniejszych miast włoskich, odznaczające się pod każdym względem. Liczne fabryki powstały, mianowicie wy-

robów jedwabnych. Na jednej z gór wznosi się okazały kościół Superga, z grobami królów. — Na południo-wschód, **Asti**, 24 t. m., nad Tanaro, miasto handlowe, w okolicy zamożnej w wino. — Na wschód **Alessandria**, 42 t. m., nad Tanaro, główna twierdza Sardynii. Niedaleko wieś *Marengo-Spinatta*, bitwa r. 1,800. — Na północ **Vercelli**, 18 t. m., nad Sesia wśród błotnistej równiny, uprawia ryż. Niegdyś było miastem kwitnącém. — **Aosta**, 7 t. m. nad Dora baltea, przy drodze na górę Ś. Bernarda, ponure, liché miasto, ze starożytnościami rzymskimi. — **Domo d'Ossola**, 2 t. m., nad Tosa, przy drodze na górę Simplon. — **Pinerolo**, 14 t. m., nad Clusone, u wnijscia do doliny Waldensów Perusa, było niegdyś rezydencją władców Piemontu. — **Cuneo**, 20 t. m., nad rzeką Stura; rękodzielnie lnu i konopi. — Na jeziorze Lago Maggiore, gdzie urządzona żegluga parowa, leżą sławne cudnej piękności wyspy *Borromejskie*, mianowicie Isola madre i Isola bella. — **Novara**, 22 t. m., nad Agogna, z bardzo starożytną katedrą i licznymi pałacami. — **Genua**, 100 t. m., nazwana *la Superba*, miasto marmurowe, rozciągające się amfiteatralnie nad morzem, ma, obok Neapolu, najpiękniejsze położenie pomiędzy miastami włoskimi i najpiękniejsze miejsca przechadzki w Europie. Ulice wąskie. Jest to najprzedniejsze miasto Sardynii. Niegdyś było jedném z wielkich państw morskich, jako rzeczpospolita. Ma port wolny, wspaniałe pałace, mianowicie pałace Durazi i Dożów, jeden z największych teatrów, najokazalszy gmach uniwersytetu i przepyszny wodociąg. W bliskości położona Villa Pallavicini ma może najpiękniejszy ogród w całej Europie. Fabryki wyrobów jedwabnych i axamitu (przeszło 1.000 warsztatów jedwabnych), wstążek, pończoch, makaronów, essencyj, wyrobów z koralu, złota i srebra. — **Spezia**, 10 t. m., warowny, znakomity port wojenny, wśród pięknych okolic; kąpiele morskie; dostarcza najdoskonalszej oliwy. — **Savona**, 18 t. m., miasto portowe; Kolumb tutaj chodził do szkół. Okolice dostarczają nie mało wyrobów ze szkła i gliny. }

§. 526.

Lombardya.

(Nie większa od regencyi Potsdamskiej). 389 mil kw. 3,027,018 mieszkańców.

Plaska, urodzajna, po większej części ogrodami zasłana kraina, z licznymi pierwiastkami Gallijskimi wśród ludności, której dyalekta znacznie odróżniają się od języka włoskiego. Pod względem oświaty i cywilizacyi więcej tu i staranniej pracowano, niżeli w innych częściach Włoch. Uniwersytety znajdują się w Pawii i Padwie. Więcej niżeli połowa gruntów jest uprawna; prawie $\frac{1}{15}$ nieużyteczna (błota, jeziora, skały, lasy); w prowincyi Cremona $\frac{19}{20}$ ziemi jest uprawnej, w Sondrio ledwie $\frac{1}{14}$. $\frac{2}{3}$ wszystkich mieszkańców utrzymuje się z uprawy roli. Oprócz tu i owdzie niezdrowych *nizin*, których głównemi płodami są: ser parmezański, ryż, wino, kukurudza i len, znajdują się *krainy wzgórz*, które dostarczają najdelikatniejszego jedwabiu, wina, kukurudzy, prosa, kasztanów, owoców i jarzyn; tudzież *kraj górzny*

sty, gdzie na stokach, także na urządzonych z wielkim trudem terrassach, rosną: wino, drzewo morwowe, drzewa owocowe i t. d. Winnice zajmują 9,9 mil □; oprócz tego 24,95 mil ■ ziemi rolnej pokrytej winogronami i 32,24 mil ■ ziemi rolnej morwami i winogronami, i otrzymuje się przeszło 5 milionów wiader wina. Najważniejszą gałęzią gospodarstwa jest *chów jedwabników*; na 42 miliony funtów kokonów czyli jaj gąsienic jedwabników, $\frac{2}{7}$ pochodzą z prowincyi Bergamo. Chów bydląt jest znaczny (453,000 wołów), a najważniejszym produktem tego chowu jest mleko. Mleka, masła i serów (Parmezański i Stracchino) dostarcza Pavia $\frac{1}{4}$, a Bergamo prawie $\frac{1}{4}$. Tkanie przędzy jedwabnej jest najgłówniejszą gałęzią przemysłu.

Medyolan, *Milano* po włosku, *Mailand* po niemiecku, 167 t. m., nad rzeką Olona, wśród płaszczyny, jedno z najpiękniejszych miast włoskich, nawet pod wielą względami pierwsze miasto Włoch. Opasane podwójnym bulwarem. Kościół katedralny z białego marmuru, wysokości 146 $\frac{1}{2}$ stóp, a w wieży 240 stóp, przyozdobiony 4,400 statuy niepospolitej wielkości, ma wewnątrz 5 naw, 52 kolumny na 8 stóp grubości, wspaniały grób świętego Karola Borromeusza, po kościele świętego Piotra jest najobszerniejszym domem Bożym; mieści w sobie 37,000 osób. Brera, pałac nauk i sztuk pięknych, jeden z najokazalszych instytutów w Europie. Teatr *della Scala* liczy się do największych, równie jak wielki szpital. W Medyolanie znajduje się obszerny plac mustry; także amfiteatr na 24,000 osób i zamek, resztki zamku rezydencyonalnego Viscontich i Sforza, oraz brama tryumfalna, zamykająca tu drogę na Simplon. Kanały prowadzą do rzek Addy i Tessynu. Liczne zakłady naukowe (biblioteka Ambrozyjańska ze starożytnymi rękopismami). Jest tu główny skład towarów dla całych Włoch Północnych, są fabryki wyrobów jedwabnych, axamitu, wstążek, welonów, muślinu, koronek, szkła, wyrobów złotniczych i t. d., największy handel księgarski we Włoszech, najznacniejszy targ jedwabiu w Europie i ważny handel wexlowy. Medyolan najbogatsze miasto we Włoszech. Do morza prowadzi droga żelazna 2 $\frac{1}{2}$ mil długości; do Wenecyi miała być zbudowaną. — **Monza**, 19 t. m. niedaleko Medyolanu, była niegdyś stolicą królów Lombardzkich. Jest tu letni zamek wice-króla; najbogatszy we Włoszech ogród botaniczny. Dostarcza jedwabiu, skór i szalów. — Na południe **Pawija**, 26 t. m., nad rzeką Tessynem czyli Ticino, i prowadzącym do Medyolanu kanałem, ma uniwersytet najwięcej uczęszczany we Włoszech. Most kryty o 100 granitowych kolumnach wznosi się nad rzeką Tessynem. Dostarcza serów i jedwabiu. Niedaleko leży *Certosa* (Kartuzya), groby książąt Medyolańskich, najgustowniejszy i najbogatszy gmach we Włoszech. — **Lodi**, 19 t. m. nad rzeką Addą, opasane dokoła rozległemi, sztucznemi łąkami, liczy do 30,000 krów. Z tego powodu wyratnia niesłychaną ilość serów, które, jako parmezańskie z Parmy, całe Włochy opatrują. Znakomite są przedzalnice jedwabiu. — **Cremona**, 28 t. m. nad rzeką Po. Katedra ma największą wieżę w całych Włoszech

(340 stóp wysok.). Len, jedwab', wosk i t. d., skrzypce, strony i t. d.—**Varese**, 10 t. m., u podnóża Alp, w pięknym położeniu, z willami Medyolańczyków; dostarcza jedwabiu.—**Como**, 18 t. m., nad zachodniem ramieniem jeziora Como, nadobnie położone. Ma wspaniały kościół katedralny, wyrabia sukno, jedwab' i narzędzia fizyczne. Nad jeziorem leżą przesliczne sławne wille, jako to: Pliniana, Melzi, Sommariva, dzisiaj Carlotta zwana, bogata w skarby sztuki i okazałe ogrody napełnione południowemi roślinami.—**Lecco**, 2 t. m. nad wschodniem ramieniem jeziora Como.—**Bergamo**, 34 t. m. między jeziorami Iseo i Lecco, pośród pięknych pagórków, ma fabryki wyrobów jedwabnych, prowadzi bardzo znaczny handel; tu się odbywa wielki jarmark w miesiącu Sierpniu.—**Brescia**, (wym. Breszija), 34 t. m. na zachód jeziora Garda, na sławnej urodzajnej równinie, dostarcza broni, nożów, jedwabiu, papieru, bielizny stołowej, wina (vino santo).—Na północ **Bormio** albo Worms, 4 t. m. nad rzeką Addą i kanałem, przy drodze nad wąwozem Worms, opasane wysokimi massami Alp.—**Sandrio** 4 t. m., nad Addą, główne miasto Veltlinu.

§ 527.

3. Emilia.

(Tak obszerna jak Toskanija . 405,16 mil kw., 2,118,900 mieszk.

Dawniejsze księstwa *Parmy* i *Modeny*, tudzież północna część państwa kościelnego, tak nazwana *Romagna* (Romania).

Parma, 43 t. m., nad rzeką Parmą ma pałac książęcy, uniwersytet i znakomitą galerję obrazów, dobrze zabudowane, ale puste i dosyć przestronne na objęcie trzy razy większej ludności. **Placenzja**, *Placenza* (wym. Pijaczenca), 30 t. m., nad rzeką Po, przy ujściu Trebbio, z załogą austryacką. Obszerne, z licznymi pałacami, jak np. pałac Farnezych, ale jeszcze bezludniejsze. Posiada droge, która do najpiękniejszych we Włoszech należy. Z kościoła ś. Syxtusa pochodzi Madonna Syxtyńska w galerji obrazów Drezdeńskiej. W bliskości pole bitwy nad Trebbiją (Annibal) i ronkalskie blonia na których ciągnący do Włoch cesarze niemieccy, odbywali wielkie zgromadzenia.—**Vel-leja**, upadkiem góry w IV wieku szybko zawałone miasto rzymskie, na 20 stóp wysokości zasypane, z niezliczonymi szczątkami starożytności, które zachowują się w muzeum w Parmie.—**Modena**, 32 t. m., nad kanałem, wśród płaszczyny, między Panaro i Sechia, piękne, przyjemne i schludne, ulice pokryte arkadami. Ma uniwersytet i instytut naukowe. Wielka galerja obrazów r. 1745 do Drezna została sprzedana, od tego zaś czasu powstała tu nowa. — Na zachód **Reggio**, 19 t. m., wielkie, martwe; ulice osłonięte arkadami; handlowe. Tu się urodził sławny poeta Ariosto, r. 1474.—Niedaleko stąd w górach zwaliska starego zamku **Canossa** (znanego z pokuty cesarza Henryka IV, 1077 r.).—Na północo-wschód **Correggio**, 4 t. m.; miejsce urodzenia malarza Antonio Allegri, przezwanego Correggio.—**Guastalla**, 5 t. m., nad rzeką Po, wśród błotnistych, rodzących ryż okolic, twierdza, dawniej należąca do księstwa Parmy.—**Massa**, 11 t. m., dostarcza mar-

mur ze 37 łamów czyli kopalni, tudzież oliwy i jedwabiu. — **Carrara**, 9 t. m., w głębokiej kotlinie, sławne wyrobami z marmuru, z 546 łamów. Corocznie wychodzi ztąd około 100 okrętów naładowanych marmurem. — **Rimini**, 16 t. m., nad morzem Adryatyckim ma port piaskiem zasypany. Było niegdyś przeważnym miastem handlowym. — **Forli**, 18 t. m., nad Montone, odznacza się naukami; bardzo przemysłowe i handlowe. — **Ravenna l'antica**, 20 t. m., było niegdyś miastem nadmorskim, dzisiaj zaś leży o milę od morza. Port piaskiem zasypany. Grób Danta i mauzoleum Teodoryka. W V. wieku było stolicą cesarstwa Zachodnio-Rzymskiego. — **Faenza**, 20 t. m., ma fabryki majolica czyli fajansu, który od miasta wziął swoje nazwisko. — **Bologna la grassa**, to jest tłusta, tudzież uczona, (*Bononia*), czysto włoskie miasto, 74 t. m., niedaleko Reno, na której most 470 stóp długości; liczne ogrody, wille i winnice. Tu są 2 pochyłe wieże: Asinelli, 257 stóp wysokości; Skaleczona, 130 stóp. Pokryty ganek pielgrzymi (Porticato) o 935 łukach prowadzi do kościoła ś. Łukasza. Dwa inne mają 167 i 92 łuki. W Bononii znajduje się najdawniejszy i najslawniejszy uniwersytet, ze zbiorami naukowymi. W nim się uczyli niegdyś sławni Polacy, jak np. Jarosław Skotnicki arcybiskup gnieźnieński, Jan Zamojski, hetman i kanclerz, za Kazimierza Wielkiego, Jędrzej Krzycki poeta łaciński i wielu innych. Znaczny prowadzi handel mięsiwem. — **Ferrara**, 31 t. m., nad południowym ramieniem ujścia rzeki Po; silna cytarella, stary warowny zamek i przeszło 30 kościołów; uniwersytet, fabryka wyrobów jedwabnych. Prowadzi handel.

§ 528. 4. Dawniejsze Wiekie Księstwo Toskańskie.

[(Tak obszerne jak regencya królowiecka w Prussiech.)

404,9 mil kw., 1,806,940 mieszkańców.

Toskana, starożytna Tuscia albo Etrurya, albo Tyrrhenia. Jest to najwyższą postępową część Włoch i bardzo dobrze uprawna, ztąd ogrodem Włoch nazwana. Najlepiej uprawną jest dolina Arno, którą opasują piękne góry zarosłe lasem kasztanowym, a których przedgórze pokryte są gajami drzew oliwnych. Pola po większej części zasiane pszenicą, otoczone są rowami, nad którymi wino wspina się po pniach topoli; szpalery drzew morwowych przecinają pola. Wyborne owoce i jarzyny tu pielęgnują. Murawa, zdobna w narcyzy, hijacynty i anemony, nawet zimową porą odznaczają się zielonością. Piętrzące się pagórki wydają też same owoce co równiny. Maremmy czyli błota na półwyspie, $\frac{1}{8}$ część kraju, służą nawet zimą na paszę; latem zaś, z powodu szkodliwego powietrza, mieszkańcy przenoszą się ztąd w góry Apenińskie. Największa część wszakże zamienioną dzisiaj została w mieszkalną krainę. $\frac{1}{4}$ lasy, $\frac{5}{17}$ pastwiska, przeszło $\frac{1}{6}$ gruntu uprawne, $\frac{1}{10}$ winnice. Rolnictwo atoli nie wystarcza na wyżywienie mieszkańców. Ważnym jest także rybołówstwo, a oprócz tego, wiele tu sprowadzają stokfisz. Korale i oliwa są najkosztowniejszymi przedmiotami wywozu. Dobywanie żelaza na niewyczerpanej Elbie w wiel-

kiej ilości. Nader ważnym jest także wyrabianie kwasu borowego, alunu, siarki i soli.

Toskania dzieli się na 5 *Compartimenti*: Florencyja czyli Firenze, Piza czyli Pisa, Syena, Arezzo, Grosseto. Tutaj należy także 9 wysp. Cztery są drogi żelazne 35 mil dług., zaprojektowano zaś 55 mil.

Florencyja, 117 t. m., przezwana *Firenze la bella*, leży nad rzeką Arno, na obszernej, najpowabniejszej dolinie, opasana wzgórzami winnic, plantacyami drzew oliwnych i domami wiejskimi. Miasto ciasne ale wspaniałe, bogate w pałace mające powierzchowność zamków warownych; 87 kościołów. Mieszkanie wielkiego księcia było w pałacu Pitti, gdzie jest drogocenna galeryja obrazów i słynne ogrody Boboli. Także stary pałac, z wieżą 270 stóp wysokości i przyległy mu pałac *Uffizien* to jest władz rządowych, posiadają bogate zbiory obrazów i rzeźby: składały one najświetniejsze i najpiękniejsze muzea w świecie. Pierwszy leży na placu wielko-księżęcym, który zdobią, brązowy posąg konny Jana z Bononii, Neptun Michała Anioła i Loggia Lanzi. Katedra na wzór której zbudowany kościół ś. Piotra w Rzymie, z czarnego i białego marmuru, ma 467 stóp długości, a w kopule 362 stóp wysokości. Obok wznosi się okazała i nadobna dzwonnica 252 stóp wysoka, oraz kaplica do chrztu. W kościele ś. Wawrzyńca znajduje się wspaniała kaplica z grobami Medyceuszów przez Michała Anioła; sachołagi ich z porfiru i posągi spiżowe. Florencyja ma uniwersytet, liczne zbiory naukowe, mianowicie fizyczny i anatomiczny (40 sal), znakomite biblioteki, przeszło 20,000 rękopismów, akademie naukowe i obserwatorium astronomiczne. — W powabnej okolicy leżą zamki letnie. *Cascine*, park czyli ogród leśny, z pałacem, napełnione są wieczorem mnóstwem osób, używających przejażdżki lub przechadzki. Liczne są fabryki wyrobów jedwabnych, alabastrowych, adamaszku, kobierców i kwiatów; jedyną jest wielkksiężęca fabryka mozaiki. Najważniejszymi są rozmaite wyroby ze słomy, któremi każdy w okolicach zajmuje się. We Florencyi spoczywają: Dante, Michał Anioł, Leonardo da Vinci, Macchiavel, Galileusz, Alfieri. — **Pistoja**, 13 t. m., przy Apenninach, bardzo starożytne miasto, posiada znakomity przemysł, a mianowicie wyrabia: lufy karabinowe, pistolety (tak nazwane od tego miasta), igły, narzędzia chirurgiczne i muzyczne, szkła i t. d.

§ 529. **Livorno**, 92 t. m., leży nad morzem, wolny port, jedno z pierwszych miast handlowych Europy. Ma liczne śpichrze i wielkie magazyny oliwy, zajmuje się połowem koralu i handlem najwyborniejszej oliwy, tudzież książkami, które wysyła do Lewantu. Po Amsterdanie tu się znajduje największa synagoga; mieszkają tu żydzi, w liczbie 5,000, tudzież Grecy, Turcy i Ormianie. Statki parowe chodzą ztąd do Neapolu, Genui i Marsylii. — **Piza**, 41 t. m., nad Arno, mila od morza. Ma wspaniały kościół katedralny; przy nim okazała kaplica do chrztu, czyli chrzcielnica, baptisterium, z drugiej strony pochyla wieża 168 $\frac{1}{3}$ stóp wysokości. Z tyłu cmentarz czyli *Campo santo* dla znakomych Pizańczyków, opasany czworokątnym rzędem kolumn o 62

arkadach; ziemia sprowadzona jest z Palestyny. Uniwersytet, fabryki wyrobów jedwabnych, wełnianych, mydła i t. d. W bliskości, w północno-wschodniej stronie, leżą sławne ciepłe kąpiele. W Wiekach Średnich Piza, była nadzwyczaj potężnym i bogatym miastem, liczyła 150.000 mieszkańców, i spółzawodziła z Wenecją i Genuą.— **Volterra**, 4.000, może najstarszym i najważniejszym miastem Etruskie, ze zwaliskami starożytnych gmachów, wśród rozległej, stepowej okolicy. Dostarcza obficie wyrobów z alabastru. W bliskości saliny dostarczają rocznie 20 milionów funtów soli.— **Lucca**, Lukka, nad Serchio, 24 t. m., leży wśród ogrodu, i licznych domów wiejskich, ma wodociąg o 450 łukach, sławne kąpiele, uniwersytet i fabryki tkanin wszelkiego rodzaju. Od r. 1847 należy do Toskanii.— **Syena**, 21 t. m., niegdyś 150.000, leży w ślicznym położeniu. Katedra gotycka, jedna z najpiękniejszych we Włoszech. Uniwersytet zniesiony. Oprócz 40 fabryk wyrobów wełnianych, są fabryki wyrobów z lnu i konopi, kapeluszków słomianych i piłśniowych. W historii sztuk pięknych i nauk, Syena chlubną odegrała rolę.— **Arezzo**, 32 t. m., było jedną ze dwunastu rzeczypo-politych etruskich. Pomędzy 31 kościołami, jest wspaniały katedralny.— Na górach Apenninjskich, dwa wielkie klasztory Alvernia i Camaldoli.— **Grosseto**, 2 t. m., na równinie Ombrone; znakomite żupy solne.— **Seravezza**, na północ, kwitnące miasto handlowe, dostarcza marmuru, posiada tyle żywego srebra, co Almaden.

Wyspa **Elba**, ma 4,56 mil □; 22.000 mieszkańców. Tu mieszkał Napoleon I w roku 1814. Niewyczerpane kopalnie żelaza, zwłaszcza pod Rio. Na Elbie jest miasto **Porto Ferrajo**, 3 t. m., mocno obwarowany port, w pięknym położeniu.

§ 530.

5) Państwo Kościelne.

(Tak obszerne jak Marchia Brandenburska i Anhalt).

718,55 mil kw. 3,124,668 mieszkańców.

Papież czyli Głowa Kościoła, Ojciec Święty, posiada władzę nieograniczoną. Kollegium 64 kardynałów, wybiera z pośród siebie Papieża. Kraj dzielił się na 20 prowincyj: *Comarca di Roma*, to jest prowincya Rzymu, 6 Legacyj i 13 Delegacyj.

27% ziemi składa rola, około 30% pastwiska, 22% lasy (z tych połowę dęby i kasztany), przeszło 7½ mil kw. zajmują winnice, 17 mil kw. plantacye drzew oliwnych. Z pomiędzy 13 mil kw. nieurodzajnej ziemi, przypada prawie 7/18 na okolice Rzymu.— Jest tu 8 uniwersytetów: 2 w Rzymie, 1 w Perugia, w Bononii (najdawniejszy), Camerino, Fermo, Macerata, Ferrara.— W r. 1824 było 612 klasztorów męzkich i żeńskich.

Rzym, 177 t. m., nad rzeką Tybrem, na 12tu górach, z których najbliżej Tybru: Kapitolińska, Palatyńska i Awentyńska; na wschodniej stronie Kwirynalska, Viminalis, Esquilinus albo Celio, Aventino, a przy tych Tarpejska albo Kapitolińska, Palatyńska i prawdziwa Awentyńska; na północ Pincio; na południe Testaccio (powstała z na-

gromadzenia gruzów w ciągu wielu wieków); na prawej stronie rzeki, zwaną Trastevere, to jest za-Tybrzańską leżą góry Marco, Watykańska i Janiculum czyli Gianicolo. Południowo-wschodnia część miasta jest pusta, składa się z gnachów i zwalisk wieków przeszłych, z kościołów, ogrodów, winnic i niezamieszkałych placów.— Od północy mostem Ponte Molle przez bramę Porta del Popolo, wychodzi się na piękny plac, z egipskim obeliskiem i 2 kościołami. Ztąd prowadzi prawie $\frac{1}{2}$ godziny długości bogate w pałace Corso, wprost do Kapitolu, mimo placu Colonna, gdzie się wznosi kolumna Antonina, 210 stóp wysokości. Na placu przed pałacem Kwirynalskim, gdzie mieszka Papież, stoją dwaj Dyoskury czyli pogromcy koni. Piazza Navona, z trzema wodotryskami, największy plac, służy na targ jarzyn, i raz w rok, w czasie uroczystości ludowej bywa wodą zalewany. Do północno-zachodniej części miasta prowadzi most ś. Anioła, tuż przy zamku Świętego Anioła, gdzie był grób Adryana, dzisiaj cytadella i więzienie stanu. Dalej na lewo kościół świętego Piotra, z 5 bramami i krążankiem 150 stóp wysokości. Ma 663 stóp długości, i aż do wierzchołka krzyża, 487 stóp wysokości; mieści w sobie 54,000 osób, prawie dwa razy tyle co kościół ś. Pawła w Londynie. Ściany i posadzka wewnątrz ozdobione są najkosztowniejszą mozaiką (najslawniejsze obrazy Rafała, przedstawione w mozaice nie do naśladowania); bogaty w kolumny, grobowce i kaplice. Szpizowy baldakin na 4 kolumnach nad wielkim ołtarzem, pod którym znajduje się grób Apostoła Ś. Piotra, ma wysokości 102 stóp. — Plac przed kościołem opasują z prawej i lewej strony dwa półokrągłe krążanki, obejmujące we 4ch rzędach 284 kolumn, 60 stóp wysokości. W pośrodku wznosi się, wraz z podnóżem, mający 135 stóp wysokości, obelisk egipski, a po obu stronach dwa wodotryski. Na tym placu mieścić się może 624,000 osób.— Do kościoła ś. Piotra przytyka największy pałac Watykański, ma 20 dziedzińców i około 2,100 pokoiów, szczególnie znakomity freskami Rafała, na ścianach pokoi (stanze) i w galeryach (loggia czyli łoża), przepyszniemi zbiorami rzeźb, obrazów i t. d., wraz ze sławnemi dziełami sztuki starożytnej; malowidłami Michała Anioła w kaplicy Sykstyńskiej, wielką sławną biblioteką, liczącą przeszło 24,000 rękopismów.— Rzym ma 290 kościołów. Z tych, kościół ś. Jana Laterańskiego, najstarożytniejszy i właściwy biskupi kościół papieża, nadzwyczajnego przepychu. Przed nim wznosi się największy obelisk egipski (z podstawą mający wysokości 149 $\frac{1}{2}$ stóp), a w bliskości święte wschody (z domu Piłata), na które wchodzą tylko na klęczkach, i dla tego stopnie ich z piaskowca są prawie wyszlifowane. Liczą przeszło 30 klasztorów, 148 placów; z tych 4 przyozdobione obeliskami.— Niedaleko na południe Corso leży kapitolium. Po szerokich wschodach wstępuje się na plac, w środku którego wznosi się piękny, starożytny, szpizowy posąg Marka Aureliusza na koniu; na prawo pałac konserwatorów, na lewo muzeum kapitolinskie, z antykami, w głębi pałac senatorów, który z przeciwniej strony wychodzi na Forum, dzisiaj zwane

Campo vaccino. Tu przy tryumfalnej bramie Septymiusza Sewera, wznoszą się zwaliska świątyni Wespazjana, dalej 3 kolumny świątyni Saturna, kolumna Fokasa, bramy tryumfalne Tytusa i Konstantyna, tudzież Colosseum czyli Kolizeum. Jest to ellipsa, której główna oś ma 655 stóp długości, 170 wysokości, 4 piętra o 80 łukach; obejmuje 87,000 widzów — Jedyną starożytną kopułę ma Panteon, dziś zamieniony na kościół, gdzie Rafael spoczywa. — Na górze Palatyńskiej, przytykającej do forum, leżą ledwie dojrzone szczątki pałacu Cesarzów. Wspaniałe są także zwaliska łaźien (thermae) Dyoklecjana, które mieściły 3,200 kąpiących się, tudzież zwaliska łaźien Karakalli. Na Forum Trajanum wznosi się kolumna Trajana, 152 stóp wysokości; na południe przy wale miejskim piramida Cestiusa 113 stóp wysokości, starożytny grobowiec. — Wiele prywatnych pałaców posiada znakomite zbiory antyków i obrazów; mianowicie pałace Barberini, Borghese, Farnese, Corsini, Colonna, Doria Pamfili. — Przy Porta del Popolo, wznosi się Monte Pincio, z ogrodami publicznymi, z których piękny jest widok na miasto, podobnie jak z leżących ku wschodowi villi Medici czyli Medyceuszów i Lndovisi. Przed tą bramą leży Villa Borghese, do której przymyka śliczny ogród. Do najprzedniejszych swoim położeniem i antykami należy Villa Albani. — W okolicach Rzymu znajduje się bardzo wiele zwalisk starożytnych świątyń, domów wiejskich, grobowców, oraz kaplic, kościołów i powabnych willi: 3 starożytne wodociągi dostarczają miastu wody źródlanej, i z tego powodu Rzym jest najbogatszą w wodę stolicą Europy; jeden idzie z okolic Tivoli i obfitą masę wody swojej wlewa we wspaniałą Fontana de Trevi na Kwirynalu, największy wodotrysk w mieście. — Pod Rzymem ciągną się wielkie, kręte korytarze o kilku piętrach, katakumby, które służyły za grobowce. — W Rzymie znajdują się dwa uniwersytety i sławny instytut missyjny (Propaganda), wiele szkół, zakładów i towarzystw naukowych. Ważne są różne gałęzie przemysłu fabrycznego. — Pomiedzy mieszkańcami znajduje się 4,500 żydów.

Niedaleko stąd leży **Tivoli**, 7 t. m., nad Teverone czyli Anio, której wielka massa wód spada ze stromej skały, wysokości 500 stóp. Tu są nader zajmujące zwaliska rzymskie, mianowicie okrągła świątynia i villa Adryana, w której znajdują się wodospady. Sławna jest Villa d'Este czyli Esteńska. — **Palestrina**, 5 t. m., posiada po Rzymie najokazalsze zwaliska ze starożytności. — **Frascati**, 5 t. m., w górzystej krainie, na północ gór Albańskich, blisko zwalisk starożytnego Tusculum, z letniemi villami Rzymian (Villa Aldobrandini), w pięknym i zdrowym położeniu. — **Albano**, 6 t. m., na górach Albano i nad jeziorem, ślicznie położone, z widokiem na jezioro Albano i na morze; ma wiejskie domy i pałace przedniejszych Rzymian. — Nad témże jeziorem wznosi się **Castel Gandolfo**, z papieżkim zamkiem, na czas pobytu w jesieni. — Nieco więcej ku południowi leży **Ariccia** z powabnym lasem i jeziorem Nemi, śród pięknych okolic. — **Ostia** port, nie wiele domów. **Złe powietrze.** Równina Tybru ciągnie się aż do ujścia, przez lasy i błota.

§. 531. **Terracina**, 5 t. m., przy drodze do Neapolu, na końcu bagien Pontyńskich, nędzne miasto wśród bujnej roślinności, z palmami i kaktusami. — **Rieti**, 13 t. m., nad Velino, w najurodzajniejszej kotlinie Włoch. — **Civita-vecchia** (wym. Czywita wekkia), 10 t. m., twierdza nad morzem, w pustej niezdrowej okolicy, stacya floty i wolny port, prowadzi handel (alunem i tolfą). — **Viterbo**, 16 t. m., na północ-zachód Rzymu, ma kościoły, domy wiejskie, kąpiele i zwałiska. — **Orvieto**, 6 t. m., na wschód jeziora Bolsena, posiada jedną z najpiękniejszych katedr i dostarcza sławnego wina. — Na wschód **Terni**, 10 t. m., nad Velino, okazały wodospad, miejsce urodzenia Tacyta. — **Spoletto**, 7 t. m., wysoko na skałach, malowniczo brudne gniazdo. — Na północ **Perugia**, 19 t. m., blisko Tybru, w ślicznym położeniu, na stromiej górze, ma przeszło 100 kościołów, fabryki wyrobów jedwabnych, prowadzi handel zbożem, winem, oliwą i bydlęm. Uniwersytet małego znaczenia. — Na wschód **Assisi**, Assyż, 6 t. m., wielki klasztor z grobem świętego Franciszka, do którego odbywają się pobożne pielgrzymki; bardzo ważny dla historii malarstwa. — **Macerata**, 10 t. m., leży w powabnej, urodzajnej okolicy, pośród pięknych łąk zboża, ogrodów owocowych, winnic, osadzonych drzewami figowymi i migdałowymi. Uniwersytet. — **Loreto**, 10 t. m., sławne pielgrzymkami pobożnych do loretańskiego domku N. Maryi Panny, przeniesionego tu z Nazaretu; na wschodniej stronie, na wzgórzu nad morzem Adryatyckim. — **Ankona** 28 t. m., nad morzem Adryatyckim; amfiteatralnie podnosząca się, przedstawia śliczny widok. Główna twierdza, wolny port, najcelniejszy port na morzu Adryatyckim, z marmurową tamą i tryumfalną bramą Trajana, ma fabryki i prowadzi znaczny handel; żegluga parowa odbywa się stąd do Tryestu i wysp Jońskich. — **Sinigaglia** 12 t. m., port i jeden z najwięcej uczęszczanych jarmarków. — Na zachód, **Urbino**. 8 t. m., przy Apenninach, na wysokiej skale, między górami; miejsce urodzenia Rafaela (r. 1483). — **Pesaro**, 12 t. m., blisko Foglia, miasto warowne, bardzo przemysłowe. Tu się rodzą najlepsze figi. — **Benevento**, 16 t. m., w księstwie Benewentu, ze wszech stron opasane prowincjami Neapolitańskimi; ma piękne ogrody, leży w urodzajnej okolicy. — **Pontecorvo**, 8 t. m., w księstwie tegoż nazwiska, także zamknięte do koła prowincjami Neapolitańskimi.

§ 532. 6) Dawniejsze królestwo Obojga Sycylii.

($\frac{2}{3}$ Królestwa Pruskiego).

Liczy bardzo wiele duchownych (przeszło 55,000 księży, zakonników i zakonnice). Nie mało jest także szlachty wyższej czyli magnatów (278 książąt, 217 margrabiów); ale cywilizacya jest na bardzo niskim stopniu; są tylko szkoły elementarne, ale i te w bardzo złym stanie. W Neapolu ledwie $\frac{1}{4}$ mieszkańców odebrała nauki początkowe, na prowincyi jeszcze mniej. Uniwersytety znajdują się wprawdzie w Neapolu, Palermo, Catania i Messynie. — Z pomiędzy mieszkańców

przeszło 7 milionów Włochów (katolików); 80,000 Albańczyków (na południe Otranto) i 2,000 żydów.

$\frac{2}{3}$ w ogólności urodzajnej ziemi nie są uprawne; obszerna na 48 mil \square płaszczyna Apulijska (*tavoliere di Puglia*), sucha i uboga w wodę, z nielicznymi dworami i wioskami, zdalna jest ledwie na paszę owiec. Roślinnością pokrytej ziemi $\frac{1}{9}$ zajmuje rola, drzewa i krzewy owocowe, i $\frac{1}{9}$ lasy. — Głównymi przedmiotami handlu wywozowego są: oliwa, zboże, kukurudza, lukrecya. — Liczy 12,894 statków handlowych.

Prowincya Neapolitańska i Campagna felice czyli Terra di Lavoro.

(to jest szczęśliwe pole albo ziemia rolna)

Płaszczyna Kampanii, 12 mil długości i 2 do 4 szerokości, jest najurodzajniejsza we Włoszech; przewyższa ona pod tym względem Lombardję i dolinę Arno. Pola rodzą obficie pszenicę, kukurudzę i ogrodowiny, koło licznych drzew wspinają się latorośle winne, na stokach drzewa figowe, oliwne, morwowe, cytrynowe i pomarańczowe tworzą gaje, tu i owdzie rosną nawet palmy daktylowe. Na niezliczonych małych podwórkach znajdują się ponure chatki; miasteczka są ciemne i brudne, ludne ale ubogie. Wprawdzie dla osuszenia, a zarazem dla oczyszczenia powietrza wiele uczyniono; z tém wszystkiem na zachód i północo-zachód stolicy przestrzeń 10 mil kw. całkiem jest niezamieszka.

§ 533. **Neapol.** Napoli, 414 t. m., amfiteatralnie nad morzem rozłożone, otwarte miasto, z pięcią zamkami, z których Castell dell' Uovo i nuovo (największy) nad morzem, a San Elmo na 818 stóp wysokości. Przy ważkich ulicach wznoszą się pięcio do ośmio piętrowe domy, z balkonami i płaskimi dachami; główna ulica Toledo ciągnie się przez $\frac{1}{2}$ godziny drogi; na niej i w Villa reale, wzdłuż morza w części miasta zwanój Chiağa (nadbrzeże). odbywają się główne przechadzki. — Neapol posiada piękne pałace; królewski, Capodimonte, leży na górze. — 122 Kościoły. Kilka wielkich teatrów; największy San Carlo. — Kilka obszernych placów. — Pod miastem rozciągają się katakumby. Port szczupły, ale ma znakomitą tamę. — Niewielka tu panuje skłonność do nauk; jest wszakże akademia nauk i muzeum (zwane studia) sztuk pięknych, tudzież starożytności z Pompei i Herkulanum. — Fabryki dostarczają wyrobów ze złota, srebra, jedwabiu, makaronów, skór i t. d. — Droga żelazna prowadzi do Castellamare, mil 4.

Na półudniu-zachód. Neapol graniczy z pasmem gór tufowych, pokrytych domami wiejskimi, ogrodami, palmami i aloesem, zwanem *Posilippo*, przez które od dawnych wieków przechodzi korytarz, 76 stóp wysokości, 19 szerokości, 2,156 stóp długości, oświecony latarniami. Brama ztąd prowadzi na zachód w niezdrowe pola *Campi Flegrei*, zajmujące 3 mile \square ; do tych należy *Solfatarą*, wygasły, obfity

w siarękę krater wulkanu, nad jeziorem *Agnano*, mającém wysokie brzegi z lawy; w bliskości znajduje się Psia grotta, która jest także wygasłym kraterem. Ku północy wznosi się na górze *Camaldoli* klasztor kamedułów, z nadzwyczajnie pięknym widokiem; bardziej ku zachodowi nad morzem **Pozzuoli**, 12 t. m., ze zwaliskami amfiteatru, świątyni Serapisa i t. d. Na północ ztąd są jeziora: *Lucrino*, dzisiaj bagno, za czasów rzymskich rybne i obfite w ostrygi; *Fusaro*, Acheron starożytnych i t. d.—Ku zachodowi wznosi się na 428 stóp wysokości *Monte Nuovo* (Nowa góra), z głęboką na 365 stóp kraterową otchłanią, która w miejsce wsi Tripergola jednej nocy roku 1538 powstała.— Na północo-zachód ztąd znajduje się jezioro *Averno*, stary krater, a na południe ztąd bogate w zwaliska **Bajã**, na północ przylądka Miseno, niegdys miejsce pobytu znakomitych Rzymian, ze wspaniałemi villami i zakładami, dziś zaś puste, z zarażeniem powietrzem i zwaliskami *Kume*. — Na południo-wschód Neapolu, wznosi się 3,650 stóp wysokości **Wezuwiusz**, ku północy jak płaszczem osłoniony górą *Monte Somma*, tak iż się wydaje dwurożnym, do koła opasany winnicami pośród pół lawy. Górny brzeg krateru ma $\frac{1}{2}$ godziny obwodu i głębokości od 3 do 400 stóp. Wnętrze napelnia się powoli, dopóki cała masa wyrzucaną nie będzie. Nie masz ani śladu siarki w Wezuwiuszu; wszystkie żółte masy, które tu się znajdują, są połączeniem chloru czyli solnika. Widok z wysokości na odnogę Neapolitańską jest nadzwyczajnie piękny. U jego podnóża rozlewa się morze.

§ 534. **Portici**, 7 t. m., prawie połączone z Neapolem; wielki pałac królewski. Leży na zagrzebaném w ziemi r. 79 i pokrytém warstwą lawy 50 do 100 stóp grubości *Herkulanum*, które w r. 1720 zostało odkrytém i w małej części rozkopaném. Tu przymyka **Resina**, 11 t. m., gdzie się zaczyna wejście na Wezuwiusz.—**Torre del Greco**, 18 t. m., jeszcze bardziej ku południowi nad morzem. — **Torre dell' Annunziata**, 13 t. m., u południowego podnóża Wezuwiusza, z fabrykami broni.— Na równinie, w południowo-wschodniej stronie od Wezuwiusza, leży zasypana popiołem r. 79, a wynaleziona r. 1755 *Pompeja*, której $\frac{1}{3}$ część wygrzebaną została; leżała niegdys przy ujściu rzeki, dzisiaj o $\frac{1}{4}$ godziny od morza. Wazystkim jój budowlom branknie górnej części i dachów, a kolumnom wierzchnich ozdób. Większa część domów jednopiętrowa, i rzadko mają okna wychodzące na ulicę; ściany malowane. Wynajdowane tu są świątynie, teatrum, krużganki, domy prywatne, z zupełnem urządzeniem wewnętrzném.— **Somma**, 8 t. m., i **Ottajano**, 19 t. m., u północnego podnóża Wezuwiusza, dostarczają głównie sławnych win *Lacrymae Christi* i *Vino greco*. — Na północnem pobrzeżu półwyspu Sorrento, leży **Castell a Mare**, 21 t. m., przed stromemi górami, ozdobne domami wiejskiemi, winnicami i gajami kasztanów. W podległości znajduje się zasypane razem z Pompeją miasto *Stabiae*. — **Sorrento**, 6 t. m., miejsce urodzenia poety Tassa, leży na wysokich skałach, w jednej z najurodzajniejszych okolic Włoch;

ogrody pełne są drzew mirtowych, cytrynowych i pomarańczowych; chów jedwabników.

Przed zatoką Neapolitańską leżą wyspy kampańskie, **Procida**, 13 t. m., nadzwyczajnie urodzajna; wydaje wino i owoce, dostarcza koralu i dzielnych rybaków, oraz marynarzy. — **Ischia**, 24 t. m., góra Epomeo ma wysokości 2,368 stóp; wyspa ta podobnie bardzo urodzajna, odznacza się bujną roślinnością i ciepłymi kąpielami. — **Capri**, 3 t. m., stroma skalista wyspa, niegdyś letnia rezydencya Augusta i Tyberjusza; rodzi wino i oliwę. Sławna jest wspaniała, 100 stóp długości, grotka błękitna.

§ 535. Principato citeriore i ulteriore:

Santa Maria, 13 t. m., w bliskości Volturmo, leży w miejscu starożytnego *Kapui*, której amfiteatr dobrze dotąd zachowany. — Na wschód stąd **Caserta**, 11 t. m., ma jeden z najokazalszych w świecie zamków królewskich, 746 stóp długi, 576 szerokości, 113 stóp wysokości, 4 dziedzińce, portyk z 98 kolumnami marmurowymi, teatr, ogrody, wodotryski wodociągi. — **Gaeta**, 15 t. m., twierdza, na przylądku Gaeta, ważkim klinie, z bujną roślinnością. — W odległości $\frac{2}{3}$ mili nad rzem **Molo di Gaeta**, 2 t. m., (wraz z Castillone 7 t. m.). — Na północ przy San-Germano (niegdyś Casinum) leży **Monte Cassino**, założony przez ś. Benedykta, warowny klasztor, na stromiej górze, z przepyszny widokiem i drogocenną biblioteką. — Ku południowi stąd, leżą wyspa *Ponza*, wygasłe wulkany, a za czasów starożytnych miejsce wygnania. — **Salerno**, 13 t. m., port; odbywają się tu jarmarki, niegdyś służyło na cały świat swoją szkołą lekarską. — Na południe stąd, rozciąga się pobraże samotne i puste, z powodu złego powietrza i podobnie jak sawanny, zarosłe wysoką trawą: pasza dla trzód, bawołów i wołów; znajdują się tu wszakże grupy dębów, cyprysów i aloesów, oraz ciągnie się na milę długości las nad rzeką Sele. Tu leżą zwaliska *Pastum*, starożytnego osady greckiej, zburzonej przez Saracenów, z kolosalną dorycką świątynią, bez pokrycia. — Na północ Salerno **Cava**, 3 t. m., i **Nocera**, 7 t. m., między Salerno a Neapolem; mają znaczne fabryki wyrobów bawełnianych. Ostatnie leży na powabnej uprawnej dolinie; w podle, dolina młynów (14 papierni), bujna roślinność, gaje, ville, kaplice i t. d. — **Amalfi**, 5 t. m., zawieszona na skałach, zajmuje się jedwabnictwem; niegdyś było potężnym miastem morskim, panującym nad handlem Wschodnim, a którego prawa morskie w całej Italii były przyjęte. — **Avellino**, 22 t. m., sławne orzechami i kasztanami.

Trzy prowincje Abruzzo i Molise:

Teramo, 9 t. m., wśród urodzajnych okolic, bardzo przemysłowe. — **Aquila**, 9 t. m., nad Aterno, przeszło 3,000 stóp wysokości; ma fabryki lniane i uprawia szafran. — Ku południowi leży jezioro Fucino. — **Solmona**, 12 t. m., niedaleko jeziora Fucino, w głęboko zachodzącej dolinie. — **Tagliacozzo**, 3 t. m., na północy zachód jeziora Fucino. —

Chletti, 17 t. m., blisko dolnego biegu rzeki Pescara, wśród bardzo żyznych okolic, bogate w zwaliska i ozdobne gmachy.

§ 536. **Bari i Otranto**, to jest okolice apulijskiej płaszczyny.

Foggia (wym. Foddzia), 24 t. m., na południo-zachód Monte Gargano, w niezdrowym położeniu, ważne miasto handlowe.— **Manfredonia**, 7 t. m., nad Gargano, warowny port, żupy solne.— Wyspy **Tremi-tów**, na północ Gargano, są miejscem wygnania dla przestępców.— **Barletta**, 23 t. m., na południe ujścia Ofanto, ma bogate saliny i prowadzi handel oliwą, winem, solą (1½ miliona szeffi rocznie). O milę ztąd ku zachodowi zaszła tu r. 217 przed Chryst. bitwa pod Kannami, na tak nazwanem dzisiaj Krwawem Polu.— **Bari**, 27 t. m., port i twierdza; rodzi bawełnę, migdały i oliwę.— **Brindisi**, 7 t. m., nędzne miasto z wyborynym portem.

Lecce, 19 t. m., opasane gajami drzew oliwnych, piękne i czynne miasto; prowadzi handel tytuniem, bawełną, a mianowicie oliwą (niekiedy przysposabia 180,000 centnarów), która stanowi najgłówniejszy przedmiot wywozu. Mieszka tu wielu Albańczyków.— **Otranto**, 2 t. m., na wysokiej wyspie skalnej, prowadzi handel z Lewantem.— **Gallipoli**, 6 t. m., nad odnogą Tarentu, port i twierdza, prowadzi handel oliwą, która chowa się w jaskiniach skalnych; jest to pod tym względem główny port nad morzem Śródziemnem.— **Taranto** albo Tarent, 17 t. m., wesole, wśród żyznej okolicy, na wysokiej wyspie skalnej, ma wielką przystań. Dobywa wielkie zapasy soli, zajmuje się połowem ostryg i dostarcza płótna i manszestru. Niegdyś było jednym z najpotężniejszych miast morskich i liczyło 300,000 mieszkańców.

Trzy prowincye Kalabryi.

Cosenza, 14 t. m., nad Crati, do której na lewo wpada mała rzeczka Busento, w pięknej Apennińskiej dolinie, na północ 38 małych wiosek; dostarcza obfitych płodów ziemi, i wiele wyrobów z gliny, żelaza i stali.— Dokoła płaszczyny ujścia Crati leży 16 wsi Albańskich.— Na wschód Cosenza, sławny las wysokich sosen, zwany *la Sila*, 10 mil □ obszerności.— **Nicastro**, 10 t. m., na poprzecznej doliie półwyspu, zajmuje się jedwabnictwem i uprawą oliwy.— **Cotrone**, 6 t. m., starożytna Krotona, gdzie żył Pitagoras, było najpotężniejszém z greckich miast w Italii.— **Reggio**, 19 t. m., starożytne Rhegium, nad cieśniną Messyńską, wśród ogrodów pomarańczowych i gajów oliwnych. Ma port niebezpieczny; zajmuje się jedwabnictwem i przygotowaniem oliwy.— **Scilla**, 7 t. m., przy wejściu do cieśniny.

§ 537.

Wyspa Sycylla.

(Prowincye: Palermo, Messyna, Catania, Noto, Girgenti, Caltanissetta, Trapani).

498 mil kw.: 2,231,000 mieszkańców, prawie takiej obszerności jak prowincye Nad - Reńskie.

Sycylla jest najurodzajniejszym, ale bardzo zaniedbanym krajem

zaledwie $\frac{1}{10}$ jęj część jest uprawna, i to tylko w bliskości miast; wsi i folwarków niema zgoła. Rzeki przez większą część roku wysychają. Ubogie paprocie, cistusy, zalegają obszerne przestrzenie, na których pasą się trzody. Grunta porośnię są ogromnemi krzakami kaktusów i aloesu. Głównym produktem jest pszenica, potem len, kukurudza i jarmuż strączkowy; uprawiane tu są rośliny sodowe, i zajmują się jedwabnictwem. Największą część gruntów i dóbr ziemskich posiada duchowieństwo i szlachta; i ztąd zdarza się często wielki niedostatek. — Etna, w której około stu wygasłych kraterów liczą, dzieli się podług wysokości na trzy strefy dolne, do 3,300 stóp wysokości, jest urodzajna, wybornie uprawna, ma piękne pola, winnice, plantacje oliwy, ogrody pomarańczowe, tu rosną: kaktus i aloes, chleb świętojański, oleander, afrykańskie euforbije czyli ostromlecz, pisang i palmy daktylowe; są tu miasta, wsi i folwarki. Średnia albo leśna strefa, do 6,200 stóp wysokości, jest szerokim, ciemnym pasem dębów, buków, kasztanów i krzewów, wyżej zaś drzew iglastych i brzozy; $\frac{1}{4}$ naga lawa, $\frac{3}{5}$ lasy, $\frac{1}{7}$ rola uprawna i pastwiska. Puszczą albo Alpejska strefa dochodzi do 8,600 stóp wysokości, i wydaje paprocie i chrósty; wyżej znajdują się tylko lawa i popiół.

Palermo, 182 t. m., warowny port, położone na południe łysęj góry Pellegrino, gdzie się znajduje klasztor i grota świętej Rozalii. Ma ulice proste, wielkie pałace, z tych jeden królewski saraceńskiego pochodzenia, wspaniały kościół katedralny, 295 kościołów, 63 klasztory. Fabryki wyrobów jedwabnych, ze złota i srebra i t. d. Ważny jest handel, zwłaszcza oliwą, pszenicą, jedwabiem, siarką, winem i solą. Sól kamienna z Castro Giovanni i sól morską; pomarańcze i cytryny (17,000 fas soku cytrynowego). — Ku zachodowi na pięknej płaszczynie **Monreale**, 14 t. m., jeden z najpiękniejszych klasztorów (Benedyktynów) i wspaniały kościół katedralny, gdzie są groby królów Normandzkich. — Jeszcze bardziej ku zachodowi zwaliska starożytnęj **Segesta**, z dorycką świątynią. — **Messina**, 58 t. m., port wolny, najważniejszy i jeden z największych, w przecudnym położeniu, ze ślicznym widokiem na cieśninę morską. Po trzęsieniu ziemi r. 1783 na nowo pięknie odbudowana. Zajmuje się rybołówstwem, ma fabryki wyrobów jedwabnych i bawełnianych; odbywa się tu ważny jarmark w Sierpniu. Ruch handlowy daleko tu znaczniejszy niż w Palermo i Neapolu. — **Taormina**, 3 t. m., jedno z najpiękniejszych miast na morzu Jońskim, niegdyś najświetniejsza z greckich osad w Sycylii, na wysokiej, stromo spuszczałej się w morze skale. Ma starożytny amfiteatr i kopalnie marmuru. — **Catania**, 56 t. m., nad morzem, u podnóża Etny, na pięknej, urodzajnej równinie, gdzie rosną bawełna, trzcina cukrowa i palmy, najpiękniejsze miasto w Sycylii. — **Acireale**, 21 t. m., zbudowane na lawie, nad morzem, wyrabia doskonałe płótna, noże, nożyczki i t. d. — **Syrakuzy**, **Siracusa** albo **Siragosa**, 18 t. m., port i twierdza, założone na 800 lat przed nar. Chryst. Niegdyś liczyło 1,200,000 mieszkańców, posiadało 500 okrętów wojennych i składało

się z 5-u miast opasanych murem. Prowadzi handel winem, i leży w bardzo żyznych okolicach, przy najpiękniejszym klimacie, w którym rosną trzcina cukrowa i drzewo papierowe — Pod **Modica**, 27 t. m., jest dolina *Ispica*, na milę długości, pełna siedzib Troglodytów. — **Licata** (zwane zwykle Alicata), 15 t. m., przy ujściu Salso, prowadzi znaczny handel siarką i zbożem. — Wyspa *Pantellaria*, 1 $\frac{1}{2}$ mil □. 7,400 mieszkańców, cała wulkaniczna i obfita w owoce południowe. — **Girgenti** (wymów Dżyrdzenti), 15 t. m., blisko pobraża południowego, wśród najbujniejszej roślinności. Główne stanowisko handlu siarką, prowadzi także znaczny handel zbożem i posiada magazyny zboża. Tu się znajdują okazałe zwaliska świątyn starożytnego Agrygentu, a w bliskości leży wulkan *Macculaba*, wyrzucający błoto. — **Caltanisseta**, 17 t. m., piękne miasto, z licznymi fabrykami. — **Piazza**, 14 t. m., piękne miasto, w najpowabniejszej okolicy Sycylii. — **Castrogiovanni** (Henna), 13 t. m., warowne, na wysokim płaskowzgórzu położone, gdzie według powieści, Ceres nauczyła ludzi rolnictwa. Najpiękniejszy ztąd widok na Sycylię. — **Marsala**, 25 t. m., port i mocna twierdza, największa uprawa win i handel winem. — *Egadyjskie* wyspy liczą 12,000 mieszkańców, którzy zajmują się połowem koralu i tuńczyków. — **Trapani**, 26 t. m., na zachodniem pobrażu: sól dobywa się ze 26 salin między Trapani a Marsala (900,000 szefli).

Na północ Sycylii leżą wyspy *Liparyjskie* albo *Eolskie*, 7 większych. **Lipari**, 5 mil □, 9 t. m., uprawia wino. **Stromboli** ma czynny wulkan, wysokości 3,000 stóp. **Volcano**, dwa ciągle czynne wulkany; oba dostarczają bardzo dużo pumexu.

§ 538.

7) Wyspa Sardynija.

439 mil □, 577,300 mieszkańców. $\frac{1}{6}$ zajmują lasy, okrywające po większej części góry, a składające się z jodeł, dębów, kasztanów, drzew oliwnych i korkowych. Ledwie $\frac{1}{4}$ część gruntu zdadnego na rolę jest uprawna; resztę stanowią pastwiska dla licznych trzód. Gaje kaktusowe osłaniają ogrody. Klimat bardzo łagodny, nawet lato nie zbyt jest gorące; ale na nizinach panują przez 6 miesięcy febry. — Rolnictwo znajduje się w bardzo nędznym stanie; największa część gruntów należy do duchowieństwa i szlachty. Wyspa była dawniej źle rządzona, niesłychane podatki (70% od dochodu) obciążały bardzo ubogi lud; w ostatnich latach wszakże nastąpiły znaczne ulepszenia. Główną gałęzią utrzymania się jest chów bydła; ale nie znają tu ani obór, ani siana; bydło pasie się na polach biednych właścicieli. Szczególniej ważnym jest chów owiec; wełnę wyrabiają w kraju, a sery wywożą za granicę. Konie i woły wyborne. Wieprze zdziczałe. Polowanie wolne; znajdują się tu bawoły i czerwoniaki (flamingo). — Kruzców wielkie bogactwo; wydobywają tu mianowicie: ołów, żelazo i wielką obfitość soli (700,000 beczek). Przemysł na bardzo niskim stopniu. Wyrabiają tylko grube sukno. Handel i połów koralu znajdują się w ręku cudzoziemców. Mają zboże, jarzyny, pomarańcze (las

pomarańczowy Milis liczy $\frac{1}{2}$ miliona drzew), wyborną oliwę, bardzo mocne wina; soli, tuńczyków, koralu, dostarcza morze. Handel wywozowy składają zboże, jarzyny strączkowe, mąka, wełna i skóry kozie. — Język jest włoski, pomieszany z katalońskim, greckim i arabskim, i ma szczególny swój słownik. W obwodzie Alghero, w północno-zachodniej części wyspy, mówią dotąd całkiem po katalońsku.

Cagliari (wym. Kaljary), 27 t m., na południowym pobrzeżu, miasto Kartagińskie, stolica, ma piękny port. Posiada starożytności rzymskie, fabryki i warzelnie soli nad morzem. — Porządna droga łączy je z **Sassari**, 22 t. m., w północno-zachodniej części, w ślicznym położeniu pośród gajów oliwnych, ma piękne ogrody i pałace.

Na wyspie Sardynii znajdują się starożytności Pelazgów, Fenicyan, Etrusków, Kartagińczyków, Greków i Rzymian.

8) Rzeczpospolita San-Marino czyli Święto-Maryńska.

Leży w obwodzie państwa Kościelnego, 1,13 mili \square obszerności liczy 7,800 mieszkańców. Nędzne miasto, 1,460 mieszkańców, leży na górze skalistej; do niego należą: 1 miasteczko, 3 wsi i 3 zamki.

§ 539.

P ł o d y.

a) **Królestwo mineralne:** Półwysep Włoski nie jest ubogi w kruszce, ale otrzymują ich mało. Żelazo, 700,000 centnarów, pochodzi głównie z doliny Aosta, z Elby i z Neapolitańskiego. — Siarka jest najważniejszym przedmiotem; dobywają ją w Sycylii (150 kopalni), pod Neapolem, na wyspach: Liparyjskich i w Toskanii. Najwięcej pochodzi z Licata (połowa Sycylijskiej), z Girgenti ($\frac{1}{6}$), w ogólności 924,000 centnarów rocznie. Ciągłe podnosi się w wartości. — Ałun, rzymski, z Tolfa, pod Civita-Vecchia. — Borax pochodzi z Toskanii. — Sól dobywa się z wielu znaczniejszych źródeł; sól kamienna z Castro Giovanni z Sycylii; sól morska w ogromnej massie na brzegach (w Barletta $1\frac{1}{2}$ miliona szeffi). — Wyborny marmur znajduje się w wielkiej obfitości, zwłaszcza pod Massa i Carrara; niemało wyrobów z alabastru wywożą za granicę. — Puzzolana (rodzaj ziemi wulkanicznej i pumex (na wyspach Liparyjskich). — Źródła mineralne znajdują się w Toskanii, państwie Kościelnym, na wyspie Ischia i t. d.

b) **Królestwo roślinne:** Przy pięknym klimacie i żyznym gruncie jest obfite. Rolnictwo, zajmujące $\frac{1}{4}$ ludności, kwitnie na północy i dostarcza pszenicy, kukurydzy, ryżu (w Lombardyi), prosa, sorghum, jęczmienia, owsa w obfitości. Najważniejszym przedmiotem wywozu jest ryż. Z delikatnej mąki pszennej wyrabiają makarony. — Najlepsze w świecie konopie pochodzą z Bolonii. — Oliwki stanowią główny produkt; wywożone są z Genui, z nad jeziora Garda, z Lukki, Toskanii i Włoch południowych (Gallipoli), oliwa (najlepsza z Lukki, najwięcej z Apulii) idzie do wszystkich krajów, aż do Ameryki: $\frac{2}{3}$ wszystkiej oliwy drzewnej, pochodzi z Włoch. — Wino w części jest wyborne, chociaż przygotowanie złe. Sławne są wina, Lacryma Christi, Vino

greco z Wezuwiuszu, Salernitańskie, Syrakuzańskie; Monte Pulciano, Monte fiascone i Orvieto z wulkanicznych okolic jeziora Bolseno; Aleatico z Elby; Marsala.— Lukrecya, 12,000 centnarów, np. z Neapolu.— Owoce południowe rosną wszędzie w obfitości: wszelkiego gatunku agrumi (cytryny, pomarańcze, granaty i t. d.) znajdują się całemi gajami tylko w Neapolu i Sycylii, oraz pod Genuą; nad jeziorami zaś lombardzkiemi muszą zimową porą być okrywane. Olejki, essencye i cytronat z owoców są także przedmiotem znacznego handlu. Z Sycylii pochodzą: suszone figi, migdały, drobne rodzenki, chleb świętojański, aloes i manna. Kasztany, w górach używane zamiast chleba, wszędzie są wywożone; równie jak kapary, trufle, szafran i krokosz.— Bawelna uprawiana jest na wschodniem pobrzużu Sycylii i Apulii, obecnie nawet w państwie Kościelném, szczególniej zaś na wyspie Malcie (około 12,000 centnarów). — Drzewa nie brak; lasy znajdują się głównie w Alpach, Abruzzach, górach Albańskich, przy ujściu Tybru i w Kalabrii (las Sila), na Etnie i na południo-zachód Messyny (największy las w Sycylii).

c) **Królestwo zwierzęce:** Piękne konie wychowuje Neapol, ale w niedostatecznej ilości; przeciwnie zaś mnóstwo mułów i osłów.— Bydło udaje się najlepiej w prowincyach północnych; bawoły zaś głównie w południowych. Séry pochodzą mianowicie z Parmy i Lombardyi.— Chów owiec w Piemoncie, w państwie Kościelném i Abruzzach, zkad owce zimową porą wyprowadzają się na równiny Apulijskie; dostarczają one wiele grubej wełny.— Jedwabniki we Włoszech chowane są po większej części w domach i stanowią główne bogactwo Piemontu, Toskanii i t. d.; w Neapolu ich hodowanie upadło. Włochy dostarczają prawie połowę wszystkiego jedwabiu, który przychodzi na targi europejskie.— Wielbłądy, w liczbie około sto sztuk, pochodzą z jednych dóbr około Pizy, gdzie także chowają 2,000 krów i 1,500 koni.— Tuńczyki, makrele, serdele poławiane są przy wszystkich brzegach; a koraie u brzegów Sycylii i w kanale ś. Bonifacego.

§ 540. d) **Przemysł:** Bardzo znaczny w Wiekach Średnich, w nowszych czasach bardzo podupadł; obecnie zaczyna nieco podnosić się, i w niektórych okolicach kwitną pojedyncze gałęzie pracy przemysłowej. I tak np. wyrobów jedwabnych, a mianowicie czarnego axamitu i blondyn, dostarczają Genua i Turyn;; innych zaś Lucca, Florencyja, Bononia, Ankona, Neapol, Palermo i Catania.— Wyroby bawełniane przygotowywane są w Cava, Nocera, Castellamare i w Sycylii; przedzalnie założone w Salernitańskiem, w Palermo i t. d. — Sukna dostarczają: Turyn, Piza, Neapol, Tarent i t. d.—Płótna zwyczajnego i płótna żaglowego, Cava i okolice.— Sławne rękawiczki pochodzą z Genui, Medyolanu, Lukki, Rzymu i Neapolu. — Pargamin z Rzymu.— Papiernie dość znaczne w Piemoncie, Lukce, Florencyi i t. d. — Kapelusze słomiane z Florencyi i z całej doliny Arno (corocznie około za 1 milion talarów) słyną powszechnie; także z Genui, Tu-

rynu i Neapolu, stanowią przedmiot handlu. Sztuczne kwiaty przygotowywują wybornie w miastach stołecznych.—Wyroby z brązu, złota, srebra, jubilerskie i złotnicze, równie jak rzymskie perły, mozaiki z Rzymu i Florencyi, wyroby z koralów i alabastru, są niemałym przedmiotem handlu.—Fajans albo majolica.—Klingi i broń z Neapolu, Genui i t. d.—Do właściwych wyrobów Włoch należą także: stróny, makaron, świece woskowe i maski, rosoglio, esencye, owoce kandyzowane i mydło.

Handel znaczny, w niektórych miastach ciągle się podnosi; ale ograniczona wolność handlu i cła, mocno go przygniatają. Znajdują się we Włoszech znaczne giełdy wexlowe (Medyolan, Neapol) i jarmarki (Loreto). Głównym przedmiotem handlu przywozowego są: towary kolonialne i rękodzielnicze, szkło, wyroby żelazne i stalowe i t. d. Statki parowe chodzą między Marsylią, Genuą, Livorno, Neapolem, Palermo, Ankoną, Tryestem, i komunikacye te coraz więcej się podnoszą.—Drogi żelazne czynne rozciągają się na 256 $\frac{1}{2}$ mil.

§ 541. Szwajcarya.

(Nieco obszerniejsza od Marchii Brandenburgskiej).

To państwo związkowe leży prawie w środku umiarkowanej strefy, między 23 a 28° dług. wschod. a 45 i 48° szerok. półn.—Jest to związek 22 niepodległych kantonów (ściślej mówiąc 25 rzeczypospolitych), które tworzą konfederacyę albo sprzymierzenie Szwajcarskie. Największy jest kanton Gryzonów (140 mil □); potem Bern (120,8 mil □), który liczy najwięcej mieszkańców, prawie $\frac{1}{5}$ całej Szwajcaryi. Sprawy ogólne załatwia, składająca się z 7 osób rada związkowa, przez zwoływanie corocznie Zgromadzenie związkowe, złożone z Rady Narodowej i Stanów; wybierana bywa na 3 lata. Stolica rady związkowej i zgromadzenia związkowego jest w Bernie. Niektóre kantony mają czysto-demokratyczną konstytucyę, jak Uri i Glarus; inne reprezentacyjną, jak Bern, gdzie lud, do którego władza najwyższa należy, wybiera wielką Radę, złożoną z 240 członków, z prezydentem czyli landamannem na czele, zowią ją władzą wykonawczą; inne kantony mają konstytucyę mieszaną.—Wojsko związkowe wynosi 104,070, cała siła zbrojna 169,000 ludzi.

Około $\frac{7}{12}$ mieszkańców jest reformowanych, a $\frac{5}{12}$ katolików; ostatni panują w kantonach: Uri, Schwyz, Unterwalden, Appenzell-Innerrhoden, Zug, Solothurn. Tessin i Wallis. Mają 105 klasztorów, po większej części w Tessin, Frejburgu i Saint-Gallen. Na 1,000 mieszkańców 702 mówi po niemiecku, 226 po francuzku, 55 po włosku, 17 po romańsku.—Żydów 3,146, najwięcej w Argowii czyli Aargau.—Nauki elementarne nadzwyczaj w dobrym są stanie.

Kantony północne.

Bazylea, *Basel, Bâle*, piękna kraina górzysta, głównie zajmuje się chowem bydła.

1) *Bazylea*—miasto, $1\frac{1}{4}$ mil kw.

Stolica **Bazylea**, 30 t. m., nad Renem. Uniwersytet. Najbogatsze miasto handlowe w Szwajcaryi, niegdyś wolne niemieckie miasto europejskie. Ztąd wychodzą 4 żelazne drogi.

2) *Bazylea*—ziemia, $7\frac{1}{2}$ mil kw.

Stolica **Liestal**, 3 t. m., prowadzi handel.

Argowia, *Aargau*, 23, 7 mil kw., jeden z najludniejszych kantonów.

Stolica **Aarau**, 5 t. m., nad rzeką Aar, z kwitnącym przemysłem. —

Baden, 1 t. m., nad Limmat, ciepłe kąpiele. — Przy kąpielach **Schinzach** pod **Brugg**, leżą zwaliska zamku **Habsburg**, na górze Wülpel, 1,627 stóp wysokości, zbudowanego r. 1020. Tu było gniazdo domu cesarzy Austriackich.

Zurych, **Zürich** albo **Zürch**, $32\frac{1}{2}$ mil kw., gospodarstwo postępowe, przemysł rozległy.

Miasto stołeczne **Zurych**, 18 t. m., nad jeziorem Zurich, posiada najliczniejsze w Szwajcaryi zakłady naukowe, tudzież uniwersytet i przemysł rozległy; jest najprzemysłowszém i najbardziej kwitnącém miastem w Szwajcaryi, a przytém najpiękniejszém. — **Wädenschwell**, 5 t. m., wieś nad jeziorem Zurich, największe miasto fabryczne nad jeziorem; obfitość owoców. — **Winterthur**, 5 t. m., nad rzeką w podległości, jedno z najprzemysłowszych miast Szwajcaryi.

Szafuza, **Schaffhausen**, $5\frac{1}{2}$ mil kw.

Stolica **Schaffhausen**, 8 t. m., średnio-wieczne miasto Szwajcaryi. — **Laufen**, zamek nad Renem, przy wodospadzie téj rzeki.

Turgowia, **Turgau**, $12\frac{2}{3}$ mil kw., żyzny, bogaty kraj.

Stolica **Frauenfeld**, 2 t. m., niedaleko Thur; liczne fabryki wyrobów bawełnianych. — **Romanshorn** albo **Horn**, nad jeziorem Boden, w pięknym położeniu, przy początku drogi żelaznej. — Na południe wyspy Reichenau, zamek cesarza Ludwika Napoleona **Arenenberg**.

Wschodnie zewnętrzne kantony.

St. Gallen, $35\frac{3}{5}$ mil kw.

Stolica **St. Gallen**, 12 t. m., nad Sitter, posiada znakomity przemysł (wyroby bawełniane) i handel. — **Pfäfers**, na północ Chur, stare słynne kąpiele, w ciasnym wąwozie. — **Rorschach**, najlepszy port nad jeziorem Boden. — Nad Thur leży ziemia **Toggenburg**, gdzie się Zwingli urodził (r. 1484).

Appenzell, $7\frac{1}{4}$ mil kw., opasany do koła kantonem St. Gallen.

1) *Inner-Rhoden*, część południowa, katolicka; ludność pasterska.

Stolica **Appenzell**, 1,500 mieszkańców nad Sitter.

2) *Ausser-Rhoden*, reformowane; nadzwyczaj czynne, zamożne.

Stolica **Trogen**, 2 t. m. — Na zachód **Herisau**, 8 t. m., wielkie fabryki muślinu, tiulu i kartonu.

Gryzony, Graubünden albo **Bünden**, 140 mil kw., 89,900 mieszkańców, z których $\frac{1}{3}$ germańskiego, a $\frac{2}{3}$ romańskiego pochodzenia (włoskiego, ladinisch i churwalsch). — Jest to rzeczpospolita federacyjna, którą składają:

1) *Górny* albo *Szary związek* (*graue Bund*), część zachodnia.

Główne miasto **Ilanz**, nad Renem, 550 t. m. — **Splügen**, wieś. — **Disentis** albo **Münster**, z opactwem Benedyktynów.

2) *Związek Domu Bożego* (*Gotteshaus-Bund*), część wschodnia.

Chur, 6 t. m., nad Plessur, stolica kantonu Gryzonów, prowadzi znakomity handel. **Reichenau**, przy zejściu się przodowego z tylnym Renem. — **Engadin**, dolina górnego Innu, pod wielu względami odznaczająca się ziemią. Główne miasto **Samaden**, 600 m.

3) *Związek dziesięciu sądów* (*Zehn Gerichten-Bund*), w środku północnym; przemaga język niemiecki.

Główne miasteczko **Davos**, składa się z rozproszonych tu i owdzie domów.

Kantony południowe.

Tessin albo **Ticino**, czyli włoska Szwajcarya, całkowicie przez Włochów zamieszкана. $48\frac{4}{5}$ mil kw.

Stolica **Lugano** albo **Lanis**, nad jeziorem Lugano. — **Bellinzona**, 1920 m., nad rzeką Tessino, przy drodze na górę ś. Gotarda, w malowniczym położeniu, ma 3 zamki. — **Locarno**, 3 t. m., nad Lago, ma górę w błotnistej okolicy; ważny jest trakt. Brzegi są prawie jedną winnicą.

Wallis, $78\frac{2}{5}$ mil kw., dolina 40 godzin długości nad Rodanem, aż do Genewskiego jeziora, leśny, w górnej części pusty, w dolnej części zajmują się rolnictwem i pielęgnowaniem drzew owocowych. $\frac{4}{7}$ mieszkańców mówią po francuzku.

Stolica **Sitten** albo **Sion**, 3 t. m., nad Rodanem, jeden zamek biskupi zamieszkały, a dwa spalone. — **Martigny** albo **Martinach**, 1 t. m., nad Rodanem, niegdyś stolica biskupia. — **Leuk**, nad Rodanem, wioska u stóp Gemmi, kąpiele siarczanne. 22 źródeł. — **Brieg**, 2 t. m., nad Rodanem; początek drogi przez Simplon.

§. 542.

Kantony zachodnie.

Genewa, Genf, $4\frac{1}{3}$ mil kw., zamieszkała przez Francuzów i Saudeczyków.

Stolica **Genewa**, 32 t. m., nad jeziorem Genewskim, najludniejsze i najbogatsze miasto w Szwajcaryi; ma uniwersytet i liczne i znakomite zakłady naukowe; dostarcza rocznie 60,000 zegarków.

Waadt albo **Waadtland** czyli **Francuzka Szwajcarya** albo **Pays de Vand**, 55 $\frac{3}{4}$ mil kw., prawie całkiem przez Francuzów zamieszkała, w połowie górzysta, w połowie płasko-wzgórze, zwana ogrodem Szwajcaryi. Okolice jeziora Genewskiego, nazywają się Suisse romand. Włościanie mówią włoskim gminnym językiem.

Stolica **Lausanne**, 18 t. m., blisko jeziora Genewskiego, na południe góry Jorat, zwanéj Plateau, leży w nader małowinniczym położeniu na 3 pagórkach; góruje nad niém kościół katedralny i zamek. — **Vevay** albo **Vivis**, 4 t. m., nad jeziorem Genewskim, najpowabniejsze miasto w Szwajcaryi, bardzo przemysłowe i handlowe. Na wschód wzdłuż jeziora, rozciągają się ładne miasteczka jedno obok drugiego, w najłagodniejszym klimacie, w przedcudnym położeniu (*Verneux, Montreux* i t. d.). — **Grandson**, nad jeziorem Neufchatel. Zwycięstwo Szwajcarów nad Karolem Smiałym, ksiądzem Burgundzkim, r. 1476. — **Bex**, wieś, na zachód Sionu, ma źródła solne. — Dolina **Joux**, od protestantów zamieszkała, po większej części przez fabrykantów wyrobów metalowych, bogata w łąki i pastwiska. — **Yverdon**, na południowym krańcu jeziora Neufchatel, miasto rzymskie, z kąpielami siarczanemi. — Wieś **Val-Orbe**, w dolinie Orbe, dostarcza rocznie 100,000 zegarków.

Neufchatel albo **Neuenburg**, 13 $\frac{1}{4}$ mil kw. Leży u podnóża góry Jura i na samej górze, nad jeziorem Neufchatel, mającém 9 godzin długości; rybném, czynnie żeglowném, i posiadającém statki parowe. Od r. 1707 do 1848 zostawało pod zwierzchnictwem Pruskiem. Po wygaśnięciu domu *Orléans Longueville*, stany uznały domagania się Fryderyka I Pruskiego, który pochodził z linii żeńskiej tegoż domu.

Neufchatel, 8 t. m., nad jeziorem. **Valangin** albo **Valendys**, miasteczko nad Seyon. — **Le Lôle**, 8 t. m. i **La Chaux de Fonds**, 15 t. m., na dolinie Jura, główne miasto wyrobu zegarków od lat 300; leży w ostrym klimacie.

Kraj obfituje w winnice; połowa zbiorów wywozi się za granicę. Większą także gałęzią zarobku jest chów bydła i rybołówstwo. Przemysł nadzwyczaj rozległy, składają go: zegarki, narzędzia fizyczne, koronki, wyroby bawełniane. We wspomnianych wyżej dwóch miastach i w Val-Travers, wyrabiają rocznie 156,000 złotych i srebrnych zegarków, podług wszelkiej mody; 400 zegarmistrzów i mnóstwo złotników zajmuje się tym przemysłem.

Solothurn albo **Soleure**, 12 mil kw., dla bogactwa swoich owoców zwana także Palatynatem szwajcarskim (*Schweizer-Pfalz*); przeszło $\frac{2}{3}$ należą do surowego pasma gór Jura.

Stolica **Solothurn**, 5 t. m., nad rzeką Aar, pięknie zabudowane; rezydencya biskupa bazylejskiego. Tu umarł r. 1817 Tadeusz Kościuszko. Kościół katedralny jest najkosztowniejszy w całej Szwajcaryi. Na północ wznosi się Weissenstein, 3,955 stóp wysokości.

Wewnętrzne zachodnie kantony.

Fryburg, Freiburg albo **Uechtland**, $26\frac{3}{5}$ mil kw., jest po większej części bogato uposażonym krajem górzystym, znakomity chów bydła. 24% mieszkańców Niemców, 56% Francuzów.

Stolica **Freiburg**, 9 t. m., nad rzeką Saane: mieszkańcy katolicy, w większej części mówią po francuzku; na wysokiej skale przedstawia wspaniałą, malowniczy widok. Most dróciany wiszący, 157 stóp wysokości, 818 stóp długości; inny 276 stóp wysokości, 680 długości. — **Greyerz** albo **Gruyère**, 400 t. m., nędzne miasteczko, wśród bogatych w pastwiska okolic, gdzie bardzo wiele serów przygotowują. — **Murten**, 1 t. m., nad jeziorem. Pamiętne bitwą r. 1476.

Bern. $120\frac{5}{8}$ mil kw., największy kanton

Stolica **Bern**, 28 t. m., nad rzeką Aar. Uniwersytet. Handel i faryki. Pałac związkowy.

Od Thun w górę, nad Aar, leży górny kraj *Berneński*, najwyższe części Alp, najrozleglejsze gleczery, powabne doliny i liczne wodospady: najwięcej uczęszczana strona Szwajcaryi. Mieszkańcy protestanci w liczbie 8,700, zajmują się wyłącznie chowem bydła i gospodarstwem Alpej-kiem; ich bydło jest najlepsze w Europie.

Thun, 3 t. m., nad jeziorem Thun; szkoła wojskowa związku. — Wieś **Interlaken**, między jeziorem Thun i Brienz, najwięcej hotelów. — Wieś **Lauterbrunnen**, pod Staubbach. — Wieś **Grindelwald**, 3,500 stóp wysokości, blisko lodowisk. — **Meiringen**. 2 t. m., główne miasto doliny Hasli.

Dolina *Emmen* idąca ku rzece Aar, 10 godzin długości, 4 do 5 szerokości, słynie bujnymi łąkami, rośnięm bydłem, chędogiem domostwami i wybornymi serami (177,000 bydła rogatego). — W krainie Jura, dolina *Münster* jest najdziksza i najbardziej malownicza. — Wieś *Münster* należy do zarządu Leberberg, czyli do dawniejszego biskupstwa Bazylejskiego.

Lucerna, Luzern, $27\frac{3}{4}$ mil kw., rola uprawna i łąki, $\frac{1}{3}$ lasów; najznaczniejszy w całej Szwajcaryi chów bydła.

Stolica **Luzern**, 10 t. m., rozłożona amfiteatralnie nad jeziorem Czterech kantonów leśnych (Vierwaldstätter-See). W bliskości na skale Lew Lucerny (dłota Thorwaldsena), na pamiątkę poległych w Paryżu, w pałacu Tuileries Szwajcarów r. 1792. — **Sempach**, 1,500 m., nad jeziorem Sempach. Bitwa r. 1386.

Godzin 10 długości dolina *Entlebuch*, przerznęta Małą Emmen, ma 28 Alp i 4,000 bydła rogatego.

Wewnętrzne wschodnie kantony.

Gug, Zug 4 mile kw., najmniejszy. $\frac{1}{7}$ powierzchni zajmują wody.

• Stolica **Zug**, 3 t. m., nad jeziorem.

Morgarten: tak się nazywa stok góry na wschód jeziora Egeri. Pamiętne bitwą r. 1315.

Szwyc, Schwyz albo **Szweiz**, 16 t. m., jeden z trzech pierwotnych kantonów, w nim góra Rigi.

Stolica **Szwyc**, 5 t. m. — **Küssnacht**, miasteczko nad jeziorem Czterech leśnych kantonów. — **Brunnen**, tamże. — **Lanerz** i **Goldan**, wsi u podnóża góry Rufi. — **Einsiedeln**, 7 t. m., nad Sihl, sławne cudownym obrazem N. Panny Maryi, najokazalszym w Szwajcaryi klasztorem (corocznie zgromadza się tu 150,000 pielgrzymów, tylko Lorek we Włoszech i grób ś. Jakóba (San-Jago) w Compostelli, w Hiszpanii, ściągają większą od powyższej liczbę).

Glarus, 13 mil kw., niegdyś kraj pasterski, dzisiaj prawie całkiem fabryczny, dostarcza wyrobów bawełnianych i sera zielonego.

Stolica **Glarus**, 4 t. m., nad Lint, opasana stromemi górami, z wielkim gotyckim kościołem.

Unterwalden, 12²/₅ mil kw., najpiękniejszy w Szwajcaryi kraj malowniczy, bogato uposażony.

1) *Ob dem Wald*, zachodnia część.

Stolica **Sarnen**, 3 t. m.

2) *Nid dem Wald* (to jest pod lasem).

Stolica **Stanz**, 2 t. m., śród ogrodu owocowego, pomiędzy łąkami.

Uri, 19⁵/₇ mil kw., jeden z najmniej ludnych kantonów.

Stolica **Altorf**, 2 t. m., w bliskości jeziora Czterech kantonów leśnych. — **Flüelen**, port kantonu Uri. — Kaplica Tella, nad jeziorem, u podnóża góry Axenberg, naprzeciw *Rütli*, małej łąki, gdzie r. 1307, zaprzysiężono pierwszy związek trzech kantonów Szwajcarskich.

§ 543.

P ł o d y.

a) **Królestwo mineralne.** Nie bardzo liczne i dla tego górnictwo ograniczone. — Żelazo, 275,000 centnarów, wyborne w górach Jura, w Solothurn. Bünden, Szafhuzie; daleko więcej możnaby dobywać, niżeli się wydobywa. — (Przywożą 6,000 cent. miedzi i 100,000 cent. ołowiu). — Węgiel kamienny i torf posiadają kantony północne. — Marmur w Unterwalden i na górze Splügen. — Kryształ górny w wielkiej obfitości. — Niemało gipsu, alabastru i t. d. — Sól z Bex, tudzież wywierconej niedawno saliny w ziemi Bazylejskiej, zwaney Schweizerhall, 200 000 cent. i 2 w Argowii, 500,000 cent.; większą część potrzebną do chowu bydła, sprowadzają tu z zagranicy. — Źródła mineralne w znacznej obfitości: Baden i Schinznach w Argowii, Pfäfers w St. Gallen, Gurnigelbad pod Bern, Leuk, St. Moritz w Bünden i t. d.

b) **Królestwo roślinne.** Podług klimatu i wysokości nader rozmaite. Ledwie $\frac{1}{14}$ ziemi zajmują jeziora i rzeki; gleczery czyli lodowiska okrywają 50 mil kw., równiny i doliny są żyzne i dobrze upra-

wne. $\frac{4}{5}$ mieszkańców zaprzęta się uprawą roli. 20% ziemi składają Alpy i pastwiska, 11% grunta uprawne, 20% łąki. 1% winnice, 31% leży odłogiem. — Zboża dostarcza tylko Turgowia, ale tylko $\frac{2}{8}$ na swoje potrzeby; z tego powodu przywożą wiele zboża z Niemiec i Włoch. — Len i konopie głównie w Turgowii, St. Gallen, Bern. — Owoce, w całych lasach nad jeziorem Boden i w kantonach Nad-Reńskich; wyrabiają dla tego obficie wina owocowe i wódkę wiśniową (Kirschwasser), mianowicie w Bazylei. — Do owoców południowych należą: kasztany, orzechy, migdały, figi, oliwki i t. d. — Wino jest przedmiotem niemałej wagi; szczególnie dobre nad jeziorami Genewskiem, Neufchatel, Biel, pod Aarau, w Szwajcaryi Włoskiej i t. d. — Drzewo bardzo nierówno rozdzielone; 0,17 część ziemi zajmują lasy i dostarczają drzewa opałowego nad potrzebę; wiele drzewa używają do budowli. — Rośliny pastewne, farbiarskie. Lekarskie w Alpach.

c) **Królestwo zwierzęce.** Chów bydła jest głównem źródłem zarobku. Najlepsze krowy znajdują się na dolinach *Simmen*, *Saanen*, w Bern, na dolinie *Greyerz* (Grüyère) we Fryburgu i Szwyc. Latem Szwajcaryja posiada około 2,200,000 bydła rogatego, zimową porą mniej. (Séry szwajcarskie: Grayerz, Urser, Emmen, Simmen, Saanen, Schabzig czyli sér zielony z Glarus i Appenzell), rocznie około 600,000 cent. Masła przeszło 120,000 cent. Koni, szczególnie do dźwigania ciężarów niemało, w Bern, Waadt i Fryburgu. — Kóz $\frac{1}{2}$ miliona, tyleż co owiec. — Świń wielka obfitość wszędzie. — Chów jedwabników w południowych okolicach. — Pszczolnictwem zajmują się troskliwie. — Rybołówstwo i polowanie jest wolne, i stanowi ulubione zatrudnienie mieszkańców; ale zwierzyny mało, ilość gniemz znacznie się zmniejsza, kozły skalne wytepione.

§ 544. d) **Przemysł.** W zachodnich i północnych kantonach fabryki są wyborne i niemałej wagi. Właściwie fabryczne kantony są: Appenzell, Auserrhoden, St. Gallen, Turgowia, Zürich, Argowia, Bazylea, Genewa i Neufchatel. — Fabryki wyrobów bawełnianych są najważniejsze; delikatne tkaniny i towary drukowane nie mają sobie równych. Głównem ich siedliskiem jest Zürich, który dostarcza połowę, i Winterthur; po nich idą kantony: Argowia, St. Gallen, Appenzell, Glarus. Jest około 4,000 warsztatów i 131 przedzalni. — Wrobów lnianych i adamaszku, dostarcza Bern; koronek szczególnie Neufchatel (dolina Travers, Locle), zwanych francuzkami czyli lozańskimi koronkami. — Fabryki wyrobów jedwabnych najznaczniejsze są w Zürich, które pod tym względem jest najważniejszém miastem, tudzież w Bazylei, gdzie ten przemysł wprowadzony przez wychodźców francuzkich, ciągle się podnosi. Najwięcej wyrabiają wstążek w Bazylei i okolo tego miasta (około 5,000 warsztatów). Florans w Zürich i okolo tego miasta (12,000 warsztatów). Bern i Aarau mają także wielkie fabryki. — Fabryki sukna małego są znaczenia. Połowa wyrobów wełnianych na potrzeby krajowe musi być sprowadzana. — Skóry

wyrabiają: Lozanna, Vevay, Genewa, Zürich i t. d. Skór kóz dzikich czyli gemz, dostarcza szczególnież dolina Hasli w Bern.— Papierni 50 słynęło dawniej, zwłaszcza znajdujące się pod Bazyleą. — Wyroby ze słomy i z drzewa w wielu kantonach. — Wyroby żelazne po większej części w górach Jura (kanton Bern), w Solothurn, Wallis, St. Gallen, Szafluzie. Zürich ma fabrykę machin, w której jest 6,000 robotników.— Wyroby ze stali w dolinach Joux i Jura nefsztelskich: mnóstwo wyrobów zegarmistrzowskich. Noże i t. p. w Aarau, Genewie, Szafluzie; broń w Genewie, Zürich; działa w Aarau. — Zegarki stanowią jedną z najważniejszych gałęzi przemysłu, która nigdzie nie jest prowadzoną na tak wielką skalę: zajmuje się tym wyrobem 36,000 robotników, którzy dostarczają corocznie $\frac{1}{2}$ miliona zegarków (3 złote na 4 srebrnych).— Tabakierki grające, wyroby ze złota, srebra, biżuterye, głównie z Genewy, wychodzą do wszystkich krajów. — Najlepsze młyny prochowe w Bern.

Handel. Bardzo kwitnący i rozległy, przy pomocy kosztownych dróg i żeglugi parowej na jeziorach. Bardzo ważny jest handel ekspedycyjny i tranzytowy. Wprowadzane są surowe wytwory dla wielkich fabryk (w ciągu jednego roku przeszło za 33 miliony franków z samej Francyi). — Bawełna, jedwab', wełna, len, sukno, sól, ryż, zboże, oliwa i t. d.—Przedmioty handlu wywozowego składają: bydło, skóry, owoce, wino, kirschwasser, séry, drzewo, węgle, towary aptekarskie, wyroby bawełniane, płótno, batyst, koronki, blondyny, muślin, welony, roboty haftarskie, szarfy, czerwony kartun (do Lewantu), materye jedwabne, zwłaszcza wstążki (do Ameryki i Rossyi), zegarki, wyroby złotnicze i jubilerskie i t. d.

§ 545. Cesarstwo Francuzkie.

Francya leży między 14° i 27° długości wschod. i 42° do 51° szerok. półn. i rozciąga się od północo-zachodu do południo-wschodu na mil 142, a od południo-zachodu do północo-wschodu na mil 132.— Tworzy całość zaokrągloną. Ledwie $\frac{1}{12}$ jej jest górzysta, prawie $\frac{1}{10}$ składają lasy, $\frac{1}{7}$ żyzne grunta, $\frac{1}{5}$ ziemia wapienna, $\frac{1}{3}$ piaski i żwir, grunt kamienisty. Prawie połowa kraju jest zdalna do uprawy, $\frac{1}{7}$ zajmują krzaki, $\frac{1}{40}$ lasy, $\frac{1}{25}$ winnice.

Francya, jedna z najstarszych monarchij w Europie, od r. 1790 podzielona została na 86, obecnie zaś na 89 departamentów (zaliczając i Korsykę); z tych departament Gironde, 178 mil kw., jest największy; Rodanu zaś (Rhone), 49 mil kw., najmniejszy. Dawniej dzieliła się Francya na prowincye, z których Langwedocya, 832 mil kw., największa, obszerniejsza od Szląska; po niej Guyenne 746 i Bretonja 620 mil kw.— Francya wraz z Wielką Brytanią, jest najludniejszym państwem w Europie; w przecięciu wypada 3,676 ludzi na milę kw.: w departamencie du Nord nawet 11,700 mieszkańców. Srodek

Francyi mniej jest zaludniony, niżeli przy granicach, najwięcej zaś od strony Niemiec. Z pomiędzy departamentów Sekwański (Seine) i Północny (du Nord) są najludniejsze; a górne Alpy (Haut-Alpes) i Korsyki najmniej ludne.

Każdy departament, mając na swém czele *Prefekta*, dzieli się na 3 lub 4 okręgi (*Arrondissement*), zarządzane przez *Pod-Prefekta*, te zaś na kantony czyli *Gminy* (*Commune*), w liczbie 36,837, pod zarządem *Merów*, czyli prezydentów, burmistrzów, wójtów.

§ 546. Francya od dnia 2-go Grudnia 1852 roku jest Cesarstwem konstytucyjnym. Jest Senat i Zgromadzenie prawodawcze, składające się z Deputowanych wybranych przez naród po Departamentach. Przy boku Cesarza znajduje się Rada Stanu, złożona z mężów zasłużonych. Wszyscy Francuzi bez różnicy mogą dostępować najwyższych urzędów; stosunkowo biorą jednostajny udział w ciężarach publicznych; sądzeni są tylko przez równych sobie; wszyscy obowiązani są do służby wojskowej, a od 20go do 60go roku należą do gwardyi narodowej.

547. Minister Sprawiedliwości czyli Strażnik pieczęci (*Garde de Sceaux*) zarządza Wydziałem Sądowym. W każdej gminie do spraw cywilnych jest Sędzia Pokoju; nad nimi są Trybunały pierwszej instancji, mające wyznaczony sobie okrąg; nad niemi Sądy Apellacyjne (*Cour impériale*), których jest 27, a nad niemi Sąd Kassacyjny w Paryżu. Sprawiedliwość karną wymierzają Sądy Kryminalne (*Cour d'assises*), po poprzedniem zawyrokowaniu przez Sąd przysięgłych (*Jury*).

Wojsko liczące w czasie pokoju 415,476, dzieli się na 20 dywizyj wojskowych; na stopie wojennej 762,765 żołnierzy; gwardye narodowe liczą 3½ miliony ludzi. Twierdz i cytadell 117. — Flota liczy 531 okrętów wojennych, w tej liczbie 65 linjowych, 317 statków parowych; ogółem 12,411 dział. — Okrętów kupieckich 15,230, z których 330 parowych.

§ 548. Dla upowszechnienia oświaty pomiędzy ludem, wiele już uczyniono; ale pewna część gmin nie ma jeszcze szkół elementarnych. 2/3 wszystkich dzieci uczęszczają do szkół. — Jest 16 akademij; w Strasburgu zbliża się do uniwersytetów niemieckich.

Z liczby mieszkańców jest: 34,901,000 katolików, 4,480,500 reformowanych (we Francyi południowej), 2,267,800 luteranów, 74,000 żydów. — 37⅛ milionów Francuzów, Sabaudczyków i Wallonów, 1⅛ miliona Niemców i Flamandczyków, 1 milion Bretonów albo Breyzadów, w Bretonii, 1/3 milion. Włochów, 3/20 milion. Vasków albo Gascończyków, 7,000 Cyganów (w górach Pirenejskich), 74,000 żydów. Resztę ludności stanowią: Grecy, Polacy, Hiszpanie, Cagot w Wandei (to jest Wizygoci z plemienia Alanów).

Wszystkie kanały, ale nie wszystkie ukończone, mają długości przeszło 636 mil. geogr. — Drogi żelazne w roku 1858 rozciągały się na 1,138 mil geogr.

§ 549. Przegląd prowincyj i departamentów.

Prowincye i departamenta	Mile geogr.	Ludność w r. 1856.	Ludność na miłę kw.
I. Isle de France,	458 lub 340	oprócz Paryża.	
1. Depart. Sekwany (Seine)	8,64	1,727,400	64,011
2. Sekwany i Oazy (Seine et Oise)	102,12	484,180	4,741
3. Sekwany i Marne (Seine et Marne)	107,27	341,382	3,182
4. Oise	105,98	396,085	3,735
5. Aisne	134,02	555,539	4,145
II. Szampanija (Champagne).	470		
6. Ardennes	95,36	322,138	3,378
7. Marne	149,00	372,050	2,500
8. Górnej Marne (Haute-Marne) .	113,98	256,512	2,250
9. Aube	111,01	261,673	2357
III. Lotaryngija.			
10. Mozy (Meuse, Maas)	113,28	305,727	2,698
11. Mozeli (Moselle)	110,90	451,152	4,068
12. Meurthe	117,09	424,373	3,624
13. Wogezy (Vosges)	106,89	405,708	3,796
IV. Flandrya.			
14. Północny (du Nord)	103,50	1,212,353	11,710
V. Artois.	87		
15. Pas de Calais	120,92	712,846	5,894
VI. Pikardya.			
16. Somme	112,26	566,619	5,047
VII. Normandya.	500		
17. Dolnej Sekwany (Seine Infé- rieure)	109,75	769,450	7,011
18. Eure	107,75	404,665	3,756
19. Calvados	101,34	478,397	4,720
20. La Manche	104,93	595,202	5,672
21. Orne	110,80	431,127	3,891
VIII. Bretanija (Bretagne).	620		
22. Finisterre	126,11	606,550	4,841
23. Morbihan	123,93	473,932	2,824
24. Nadbrzeżów Północnych (Cô- tes du Nord)	135,35	621,573	4,519
25. Ille i Vilaine	122,54	580,900	4,740
26. Dolnej Loary (Loire inférieure)	128 46	555,996	4,329
IX. Poitou.	366		
27. Wandea (Vendée)	123,82	389,683	3,147
28. Oboje Sevres (Deux Sèvres) .	110,46	327,846	2,908
29. Vienne	125,33	319,778	2,551

	Prowincye i departamenta.	Mile ge gr	Ludność w r. 1856.	Ludność na miłę kw.
X.	Anjou czyli Andegawija	163		
	30. Maine i Loire	131,61	524,387	3,984
XI.	Maine.			
	31. Mayenne	93,64	373,841	3,992
	32. Sarthe	113,10	467,193	4,130
XII.	Angoumois, Annis i Saint- Onge.	101	27,7	85,6
	33. Charente	107,04	378,721	3,538
	34. Dolna Charente (Charente Inférieure)	130,32	474,828	3,643
XIII.	Touraine.	127		
	35. Indre i Loire	111,42	318,442	2,859
XIV.	Orleannals.	347		
	36. Loire i Cher	109,69	264,043	2,407
	37. Eure i Loire	107,08	291,074	2,719
	38. Loiret	122,80	345,115	2,810
XV.	Nivernais.	117		
	39. Nièvre	124,83	326,086	2,612
XVI.	Bonrbonnals.	146		
	40. Allier	135,00	352,241	2,609
XVII.	Marche.	60		
	41. Creuse	105,39	278,889	2,646
XVIII.	Berry.	93		
	42. Cher	134,56	314,844	2,340
	43. Indre	127,56	273,479	2,144
XIX.	Limousin.	183		
	44. Górny Vienne	102,14	319,787	3,137
	45. Corrèze	108,12	314,982	2,913
XX.	Auvergne.	253		
	46. Cantal	104,37	247,665	2,373
	47. Puy de Dôme	145,92	590,067	4,044
XXI.	Lyonnais.	131,5		
	48. Loire	86,93	505,260	5,812
	49. Rodanu (Rhône) (oprócz Lyonu).	49,18	625,991	9,125
XXII.	Burgundya.	467		
	50. Ain	106,37	370,919	3,487
	51. Saône i Loire	156,00	575,018	3,686
	52. Côte d'Or	159,43	385,131	2,410
	53. Yonne	134,66	368,901	2,740
XXIII.	Franche Comté.	286		
	54. Górna Saône	97,45	312,397	3,273
	55. Jura	91,50	276,701	3,023
	56. Doubs	95,29	286,888	3,111

	Prowincya i departamenta.	Mile geogr.	Ludność w r. 1856	Ludność na mile kw.
XXIV.	Alzacya.	160		
	57. Górnego Renu (Haut-Rhin)	69,68	499,442	7,168
	58. Dolnego Renu (Bas-Rhin).	90,32	563,855	6,242
XXV.	Delfinat (Dauphiné).	228		
	59. Isère	153,00	576,667	3,768
	60. Drôme	118,87	324,760	2,817
	61. Górnych Alp (Alpes hautes)	100,64	129,556	1,287
XXVI.	Langwedocya.	832,5		
	62. Ardèche	100,00	385,835	3,858
	63. Górnej Loary (Haute-Loire)	90,17	300,994	3,337
	64. Lozère	93,82	140,819	1,501
	65. Gard	109,08	419,700	3,848
	66. Herault.	124,74	400,424	3,210
	67. Tarn	104,91	354,832	3,382
	68. Górnej Garonny (Haute Garonne)	112,80	481,247	4,266
	69. Aude	114,90	282,833	2,374
XXVII.	Guyenne.	746		
	70. Aveyron	170,38	393,890	2,312
	71. Lot	72,43	293,733	4,055
	72. Dordogne	166,75	504,651	3,020
	73. Tarn i Garonne	67,75	234,782	3,480
	74. Lot i Garonne	97,43	340,041	3,428
	75. Gironde	177,70	640,757	3,605
XXVIII.	Gaskonija (Gascogne)	472		
	76. Les Landes	170,02	309,832	1,822
	77. Gers	114,43	304,497	2,661
	78. Górnych Pireneów (Hautes Pyrenées)	84,45	245,856	2,911
XXIX.	Bearn i Nawarra.	71		
	79. Dolne Pireneje (Basses Pyrenées)	136,87	436,442	3,188
XXX.	Foix.			
	80. Ariège	87,03	251,318	2,890
XXXI.	Roussillon.			
	81. Wschodnie Pireneje (Pyrenées Orientales)	74,82	183,056	2,447
XXXII.	Awenijon (Avignon) Venais- sin i Orange.	36		
	82. Wokluzy (Vaucluse)	64,78	268,994	4,152
XXXIII.	Prowancya (Provence)	388		
	83. Ujścia Rodanu	109,48	473,365	4,324
	84. Dolnych Alp (Basses Alpes)	125,92	149,670	1,189
	85. Var	132,70	371,820	2,801
XXXIV.	Korsyka.	159		
	86. Korsyka	159,03	240,183	1,509
	W roku 1856 liczyło się:	9748,19	36,039,364	3.676

W roku 1826 ludność wynosiła	30,465,291
„ 1841 „ „	34,230,178
„ 1846 „ „	35,400,486

§ 550. 1) **Ile de France** (nieco mniejsza od królestwa Wirtemberskiego). Departamenta: Aisne, Oise, Sekwany, Sekwany i Marny, Sekwany i Oise. — Jest to starożytne i francuzkie księstwo Franków albo Francya.

Paryż, 1,276,000 mieszkańców, nad rzeką Sekwaną, 0,63 mil kw., przeszło 3 mile obwodu. Liczba mieszkańców wynosi $\frac{1}{28}$ całej Francyi. Domów przeszło 35,000, nieregularnie zabudowane, wiele jest ulic bardzo wąskich. — *Cité* i na południe Sekwany położone *Pays latin*, gdzie się znajduje uniwersytet, oddzielone są przez tak nazwane 14 Przedmieść (*Faubourg*), bulwarami długości 14,800 stóp, które dzisiaj są ulicami ciągnącemi się w koło, częścią zasadzone drzewami. — Na Sekwanie zamkniętej szerokimi nadbrzeżami (*quais*), leżą trzy wyspy: Louvier (składy drzewa), Saint Louis i Ile de la Cité; na tej ostatniej wznosi się kościół Panny Maryi (*Notre-Dame*), *Hotel Dieu* czyli szpital. Pałac Sprawiedliwości (dawniej rezydencya) i *Conciergerie*, najdawniejsze więzienie. — Jest 90 placów: place Vendôme z tryumfalną kolumną Austerlicką 132 $\frac{1}{2}$ stóp wysokości i 12 szerokości; plac zwycięstw (*des Victoires*), z brązowym posągim Ludwika XIV, na końcu plac Zgody (*de la Concorde*), osmiokątny, na nim się wznosi obelisk Luxorski i dwa wodotryski (na tym placu był ścięty Ludwik XVI), plac Bastylli, ze szpizową kolumną Lipcową, wysokości 145 stóp, 11 grubości; pole Marsowe (*Champ de Mars*), największy plac, 2,926 stóp długości, 1,232 szerokości: tu jest szkoła wojskowa; plac Niewinniątek (*place des Innocens*), z wodotryskiem: tu rynek owoców i jarzyn; plac Królewski (*Place royale*); plac *Grève*, dawniej plac karania śmiercią; blisko niego Temple, niegdyś należący do Templaryszów, gdzie był więziony Ludwik XVI. — *Louvre*, wspaniały pałac czworoboczny, mieści w sobie zbiory sztuk pięknych. Galeria Louvru, długości 1,300 stóp, łączy się z pałacem Tuileries, rezydencyą panujących, przy którym jest ogród. Dalej ku zachodowi idzie plac Zgody; potem Elizejskie pola, gaj przecięty aleją, która prowadzi do bramy tryumfalnej *de l'Etoile*, 152 stopy wysokości. *Palais royal*, z ogrodem publicznym, 700 i 300 stóp, 4-ma galerjami opasany: tu są okazałe sklepy i kawiarnie; *Palais Bourbon*, gdzie się zgromadzają deputowani; piękny pałac *Luxembourg*, gdzie się mieściła dawniej izba parów, ma galerie obrazów żyjących malarzy i wielki ogród; pałac inwalidów (*Hotel des Invalides*) dla 700 wojskowych, gmach czworoboczny, ze złożoną kopułą wysokości 323 $\frac{1}{2}$ stóp i wspaniałym kościołem, gdzie spoczywają zwłoki Napoleona 1-go, giełda. — Kościoły: N. Panny Maryi, 400 stóp długości; w sklepieniach 108 stóp wysokości; niedokończone wieże mają wysokości 204 stóp; piękny Panteon, z grobami sławnych mężów; kościół Magdaleny (*la Madeleine*), w kształcie starożytnej

świątyni i t. d.—Kryte rynki.—Targ na zboże.— *Abattoirs*, czyli szlachtuzy.— 30 teatrów.— Główniejsze ulice są: Rivoli, Montmartre, Chaussée d'Antin, Richelieu, Saint Germain, Saint-Honoré.— 9 przedniejszych mostów: *Pont Neuf*, 1,020 stóp długości, z posągami Henryka IV na koniu. *Pont des Arts*; *Pont d'Jena*; *Pont d'Austerlitz*; 3 mosty wiszące.— 4 wodociągi i kanał *de l'Ourcq* opatrują Paryż w wodę do picia.— 600 wodotrysków, w tej liczbie Grenelle.— 395 omnibusów i przeszło 2,900 powozów publicznych.

Uniwersytet liczy przeszło 7,000 uczniów.— *Collège royal de France* jest pewnym rodzajem uniwersytetu.— *Musée royal de l'histoire naturelle*, przy którym *Jardin des plantes* czyli ogród botaniczny, szkoła politechniczna, obserwatorium astronomiczne, równie jak Instytut, składający się z 5-u akademij, posiadają sławę europejską.—Biblioteka Cesarska (815,000 ksiąg i 84,000 rękopismów), jest najbogatsza; oprócz tego 17 znaczniejszych, liczących 452,000 ksiąg.— 20 Muzeów; w Luwrze najkosztowniejsze.—Nadzwyczaj wiele zakładów dobroczynnych. Największy szpital Salpêtrière.

Z pomiędzy miejsc przechadzki główniejsze są: *Champs Elisées*, *Jardin du Luxembourg*; *Jardin des plantes*; *Jardin du palais royal*; bulwary; lasek Buloński (*Bois de Boulogne*), las w Vincennes.— Najpiękniejszy cmentarz zowie się *Père la Chaise*. Pod częścią miasta rozciągają się stare łomy kamienia, Katakumby, gdzie umarłych przenoszono z kościołów i cmentarzy.

Paryż jest stolicą wyrobów wszelkiego rodzaju, jedyną w swym rodzaju jest fabryka gobelinów czyli kobierców. Sklepy w Palais-Royal stanowią główny bazar.— Dochody miasta wynoszą przeszło 15 milionów talarów (Dochody królestwa Portugalskiego 19 milionów).

Paryż opasany jest do koła szeregiem bastyonów i fortyfikacyj, mających długości 489 mil; osłaniają ten pas 13 pojedynczych szanców.

§ 551. W bliskości Paryża leżą liczne miasta, lub inne, zasługujące na uwagę miejscowości, jako to:

Saint-Denis, 16 t. m., nad Sekwaną: tu są groby królów francuzkich.— **Neully**, 16 t. m., nad Sekwaną.— **Montmartre**, 23 t. m., na północ pod Paryżem, 320 stóp wysokości.— W Gentilly: **Biçêtre**, szpital na 2,725 łózek.— **Vincennes**, 8 t. m., (połowa żołnierzy), posiada fabryki i mocno obwarowany zamek (*Donjon*).— **Wersal** (*Versailles*), 39 t. m., w odległości 4 godzin od Paryża, niegdyś rezydencya królewska. Zamek z wielkimi skarbami sztuki, muzeum narodowe i ogromny park ze wspaniałemi wodotryskami; na końcu jego leżą pałace Grand-Trianon i Petit-Trianon. Wersal posiada fabryki broni.— Niedaleko ztąd **Saint-Cyr**, 2 t. m., szkoła wojskowa.

Saint-Cloud, na lewym brzegu Sekwany, o 2 godziny na zachód Paryża, zamek i park.— **Saint-Germain**, 12 t. m., nad Sekwaną,

w bardzo malowniczym położeniu, na górze ma warowny zamek. — **Rambouillet**, 4 t. m., na południo-zachód, z zamkiem i parkiem. — **Sèvres**, 5 t. m., najslawniejsza fabryka porcelany i huta szklana. Przytém muzeum naczyń wszystkich narodów i wszystkich wieków.

Beauvais, 14 t. m., nad Thérain, wpadającą do rzeki Oise, bardzo przemysłowe, wyrabia sukno i sławne kobierce. — **Compiègne**, 10 t. m., przy ujściu rzeki Aisne do Oise, ma wspaniały zamek i park, obszerności 3 mile kw. — **Soissons**, 10 t. m., nad rzeką Aisne, miasto Rzymskie; zwycięstwo Klodowusza r. 486. — Ku północo-wschodowi leży **Laon**, 10 t. m., na górze, pielęgnuje wyborne warzywa. Bitwa roku 1814. — **Saint-Quentin**, 27 t. m., nad rzeką Somme i kanałem: wyrabia najlepsze batysty. — Pomiedzy dwoma powyższymi miastami leży **Saint-Gobain**, 2 t. m., fabryka zwierciadeł, która wyrabia największe tafle szkła. — **Senlis**, 6 t. m., nad rzeką Nonette, wpadającą do Oise, opasane lasami, posiada różne fabryki. — **Fontainebleau**, 11 t. m., blisko Sekwany, śród sławnego, 3 mile kw. obszernego lasu, z warownym zamkiem; dostarcza najlepszych we Francyi winogron.

2) Hrabstwo **Szampanii** (*Champagne*), (tak obszerne jak Belgia). Opasuje główną część ziemi Paryża i płaskowzgórza Langres, tudzież lasem pokryte Argonnes i Ardennes. Departamenta: Ardennes. Aube, Maine i górna Marne (Haute Marne).

Reims, 52 t. m., nad Vêle, opasane winnicami na wzgórzach. Dawniej w kościele katedralnym, przecudnej budowy gotyckiej, koronowali się królowie francuzcy. Ma starożytne budowle rzymskie, znakomite fabryki wyrobów wełnianych i wielkie składy wina. — Na wschód leży wieś **Sillery**. — **Epernay**, 9 t. m., posiada głębokie i obszerne piwnice w skałach kredowych. W bliskości leży **Aÿ**, gdzie się rodzi najlepsze wino szampańskie. — **Chalons sur Marne**, 17 t. m., fabryki wyrobów lnianych, konopnych i wełnianych, prowadzi znaczny handel winem. W bliskości jest starożytna rzymska droga, gdzie Attyla i Hunnowie na polach Katalaunskich r. 452 byli pobici. — **Troyes**, (wymów Troa), 23 t. m., nad Sekwaną, było niegdyś stolicą Szampanii i ma liczne fabryki. — **Chaumont**, 9 t. m., nad rzeką Marne, twierdza; wielka czynność przemysłowa. — Na południo-wschód **Nogent le Roy**, 3 t. m., nad Treire, środkowy punkt wyrobu nożów. Langres, w 100 wsiach. — **Langres**, 11 t. m., blisko źródła Marne, wielka fabrykacja nożów. — **Sedan**, 15 t. m., nad Mozą, twierdza; na płaszczyźnie kredowej, bezleśnej. Główne siedlisko fabrykacyi czarnego sukna. Cała okolica bogata w fabryki.

§ 552. 3) Księstwo **Orléannais** (tak obszerne jak królestwo Wirtembergskie). Płaska kraina, na północ żyzna, ale jednostajna; na południe w Sologne, pusta i nieurodzajna, w środku, oraz na wschód i na zachód wyborny kraj, w ogólności jeden z najpiękniejszych i najżyźniejszych we Francyi. Departamenta: Eure i Loire, Loire i Cher, Loiret.

Orléans, 47 t. m., nad rzeką Loire, był niegdyś rezydencją i wspaniale zabudowany. Pomnik Joanny d'Arc czyli Dziewicy Orleańskiej. Przemysł i handel znaczny, ale obecnie mniejszy niż dawniej; wyrabia kołdry wełniane i bawełniane, cienkie sukna, flanelę i ma przedziałnie.— **Chartres**, (wymów Szartr), 19 t. m., nad rzeką Eure, w powiecie Beauce.— W górnym mieście domy są drewniane, jeden z najpiękniejszych kościołów Francyi. Handel zbożem i ptastwem.— **Blois**, 18 t. m., nad Loarą, na bardzo urodzajnej równinie, miasto starożytne, było stolicą wielu królów.— Tu mówią najczystszą francuzczyzną.— W bliskości leży osobliwszy i wspaniały zamek **Chambord**, z ogromnym parkiem.

4) Hrabstwo **Nivernais** (tak obszerne jak księstwo Oldenburskie). Departament: Nièvre.— Zapewniony górami Morvan, 1,500 stóp wysokości, w niektórych częściach bardzo dzikimi, najłeńsze w całej Francyi. Równiny dobrze są uprawne.

Nevers, 18 t. m., przy ujściu Nièvre do Loary, kwitnie handlem, dostarcza najlepszego we Francyi fajansu, sławnej emalii i pereł szklanych. W bliskości leży wieś **Guerigny**, odlewnia żelaznych kotwic i łańcuchów.

5) Księstwo **Bourbon** (prawie tak obszerne jak Alzacya). Departament: Allier.

Moulins, 18 t. m., nad rzeką Allier, na urodzajnej płaszczynie, wzięło nazwisko od mnóstwa młynów; handlowe i fabryczne.— **Bourbon l'Archambault**, 3 t. m., nad Barge, ku zachodowi, siedziba rodu Burbonów; z 24 wież starego od 500 lat zamku, dotąd pozostały jeszcze 3.— **Vichy**, 5 t. m., nad rzeką Allier, wśród pięknej, szerokiej doliny, od dawnych czasów posiada sławne kąpiele, a dzisiaj najsłynniejsze we Francyi.

6) Księstwo **Berry** (tak obszerne jak szwajcarski kanton Wallis). Departamenta: Cher, Indre.— Po większej części nizka, piaszczysta leśna kraina, której najnieżyźniejsza część nazywa się *Sologne*, ale ma piękne lasy i pastwiska.

Bourges, 26 t. m., nad rzeką Cher, jedno z najstarożytniejszych i najgorzej zabudowanych miast Francyi, ma całkiem gotycki kościół katedralny, większy i piękniejszy niżeli kościół Panny Maryi (*Notre-Dame*) w Paryżu, oraz zamek.— **Chateauroux**, 18 t. m., nad rzeką Indre, posiada fabryki sukna.

7) Hrabstwo **Touraine** (tak obszerne jak Bern). Departament: Indre i Loire.— Nazywa się ogrodem Francyi; ziemia wzdłuż rzeki Loary, jest łatwą do uprawy i urodzajną.

Tours, 38 t. m., nad rzeką Loarą, na ślicznej płaszczynie, pełnej winnic i ogrodów owocowych, bardzo piękne miasto ze wspaniałym mostem, dostarcza konfitur i sukna, dawniej zaś jedwabiu.— **Amboise**, 5 t. m., nad Loarą, słynie fabryką pił.

8) Hrabstwo **Maine** oraz **Perche** (tak obszerne jak Wyższa Austrya). Departamenta: Mayenne, Sarthe.

Le Mans, 35 t. m., nad rzeką Sarthe, prowadzi handel płótnem, konopiami, drobiem i t. d.—**Laval**, 21 t. m., nad Mayenne, ma wielkie fabryki płótna tak zwyczajnego jak żaglowego i prowadzi niemi handel. — **Mayenne**, 10 t. m., nad rzeką Mayenne, także ma wielkie fabryki wyrobów lnianych, w bliskości zaś są fabryki żelaza.

9) Księstwo **Anjou** czyli **Andegawęńskie** i **Saumurois** (tak obszerne jak Kersyka). Departamenta: Maine i Loire. — Rolnictwo i chów bydła stanowią główne zajęcie mieszkańców.

Angers, 51 t. m., nad rzeką Mayenne, istniało już przed czasami rzymskimi. Ma cesarską fabrykę płótna żaglowego i przedalnię bawełny; wielkie kopalnie kamienia łupkowego, znaczne fabryki wyrobów lnianych; cała okolica bardzo przemysłowa. — **Saumur**, 15 t. m., nad Loarą, przy ujściu rzeki Thone, prowadzi wielki handel różańcami i robotami emaljowanymi. Wzgórza krédowe panują nad miastem. W bliskości pomniki Druidów.

§ 553. 10) Księstwo **Normandyi** (prawie tak obszerne jak kraj Nad-Reński), tak nazwane od Normandów, którzy tu w wieku X osiedli, posiada ludność wojowniczą i kłótniawą. Normandia jest płaszczyną pokrytą wzgórzami, w ogólności bardzo urodzajna, dobrze uprawna, w wielu okolicach podobna do ogrodów, albo świeżych, przetrzebionych lasów, jedna z najpiękniejszych prowincyj Francyi, a może najbogatsza. Ku zachodowi znajdują się tutaj liczne pastwiska. Do tego księstwa należy półwysep *Cotentin*. — Departamenta: Calvados, Eure, la Manche, Orne, dolnej Sekwany (Seine-Inférieure).

Rouen, 103 t. m., nad Sekwaną, jedno z najbardziej kwitnących miast Francyi. Ma wspaniałą, zupełnie wykończony gotycki kościół katedralny. Przemysł miasta rozszerza się znakomicie na 10 mil w około. Na szczególną uwagę zasługują wyroby bawełniane, wełniane, blaszane, z kości słoniowej, konfitury, pielęgnowanie owoców i pszczół. — Na południu **Elbeuf**, 17 t. m., nad Sekwaną, ma bardzo znakomitą fabrykę sukna. — W południowo-wschodniej stronie **Louviers**, 11 t. m., nad rzeką Eure, sławne licznymi fabrykami sukna. — Na zachód **Lisieux**, 13 t. m., nader przemysłowe, ma fabryki wstążek, kołder i płótna; zajmuje się pielęgnowaniem melonów. — Na północ **Le Havre** albo, Havre de Grace, 62 t. m., przy ujściu Sekwany, twierdza i najważniejszy we Francyi port handlowy. Zawija tu rocznie 3,000 statków. Ma liczne fabryki i znakomite stosunki morzem po wszystkich stronach. Statki parowe chodzą do Anglii. Wyborne figi rosną tu na otwartym polu. — **Honfleur**, 9 t. m., na lewo przy ujściu Sekwany, zajmuje się rybołówstwem i posiada niepospolitą marynarkę handlową. — **Caen**, 41 t. m., 2 mile od morza nad rzeką Orne; portowe. Posiada znakomite zakłady naukowe i towarzystwa uczone; żegluga i prowadzi niemałą wagę handel. Wyrabia blondyny; słynie kwiatami i pięknymi ogrodami. — Ku północy na pobrzeżu rozciąga się długie na 5½ mil pasmo skał *Calvados*. — **Falaise**, 8 t. m., w południowo-

wschodniej stronie od Caen, bardzo przemysłowe. Tu odbywa się jeden z najwięcej uczęszczanych jarmarków, biorący nazwisko od przedmieścia *Guibray*. — Na południe **Alençon**, 16 t. m., nad rzeką Sarthé, wśród żyznej równiny, wyrabia koronki, hafty na muślinie, rękawiczki i kapelusze słomiane. — **Granville**, 11 t. m., twierdza na pobrzeżu, miasto handlowe, zajmuje się połowem ostryg i sztokfiszu. — Ku północy, **Cherbourg**, 38 t. m., twierdza i najmłodszy we Francji port wojenny, na 50 okrętów linjowych. — **Dieppe**, 19 t. m., kąpiele morskie. Miasto bardzo czynne; wyrabia koronki, statki parowe chodzą ztąd do Brighton.

11) **Pikardya** (tak obszerna jak Górna Austria), jednostajna płaska kraina, nieprzejrzone łąny zboża, nieskończone łąki, pola zieleniące się lnem, konopiami i rzepakiem i pokryte jabłoniemi. Departament: Somme.

Amiens, 56 t. m., nad rzeką Somme, obwarowane, piękne miasto, z ozdobnym kościołem gotyckim, w żyznej okolicy, ma wielkiej wagi fabryki wyrobów jedwabnych i t. d. Pamiętne pokojem r. 1802.

12) Hrabstwo **Artois**, (takięj rozległości jak Nassau). Departament: Pas de Calais.

Boulogne sur Mer, 35 t. m., twierdza i port; bardzo uczęszczane kąpiele morskie; wielkie rybołówstwo i handel; ztąd przewóz do Anglii (2 godziny drogi). Na górze wznosi się kolumna Burbonowska, wysokości 185 stóp. — **Calais**, 11 t. m., na nieurodzajnych wydmach piaszczystych, bardzo mocny port, zajmuje się rybołówstwem i handlem. Statki parowe chodzą do Anglii, $1\frac{2}{3}$ godzin drogi. — **Arras**, 26 t. m., nad rzeką Scarpe, twierdza; kwitnie handlem i fabrykami rozmaitego rodzaju (mianowicie tkanin, koronek, cukru z buraków i t. d.) — **Saint-Omer**, 22 t. m., nad rzeką Aa, mocna twierdza, pośród łąk z hollenderskim chowem bydła, ma fabryki.

13) Hrabstwo **Flandryi**, (tak obszerne jak księstwo Modeny), powabna, prawie do ogrodu podobna kraina; ma powietrze łagodne, wilgotne, mieszkańców silnych, zmysłowych, wybornie uprawna, poprzeczynana alejami drzew, bogata w bujne pastwiska i pszenicę, ale płaska i jednostajna. Posiada cztery najznacniejsze miasta rękodzielnicze we Francji. Departament: du Nord.

Lille albo **Ryssel**, 79 t. m., nad Deule i Lijs, jedna z najmocniejszych w Europie warowni, wśród żyznej płaszczyny, pełnej ogrodów kwiatowych i warzywnych, piękne, liczy się do najprzemysłowszych miast Francji. Dostarcza wyrobów wełnianych i bawełnianych, koronek, skór, mydła, cukru i oliwy, ma farbiernie, bléchy, pielegnuje kwiaty (150 przedzalni bawełny, 80 fabryk płótna, 120 kuźni). — Na południe **Donal**, 23 t. m., nad rzeką Scarpe, twierdza bogata w ogrody; prowadzi znaczny handel. — **Cambray**, 21 t. m., nad Skaldą i kanałem Saint-Quentin, twierdza; są tu fabryki batystu, cienkiego płótna,

gazy; oraz blechy. — **Chateau-Cambrais**, 8 t. m., nad rzeką Selle, bardzo przemysłowe. Traktat r. 1559. — **Valenciennes**, 24 t. m., nad Skaldą, warowne, w hollenderskim rodzaju czyste i schludne, znaczny ma przemysł; wyrabia batyst (za 10 milionów franków) koronki, ma blecharnie i niedaleko wielkie kopalnie węgla kamiennego. — W południowo-zachodniej stronie leży wieś **Malpiaquet**, pamiętna bitwą r. 1709. — **Dunkierka**, 30 t. m., wśród pustych wydmów piaszczystych, ważny port handlowy, jedno z najładniejszych miast Francji, zabudowane w rodzaju hollenderskim. — **Gravelines** albo Gravelingen, 4 t. m., twierdza nad morzem, opasana bagnami.

§ 554. 14) Księstwo **Lotaryngii** (takiej obszerności jak Wene-cyańskie), jedna z najpiękniejszych krain Europy, i pod względem rolnictwa najbardziej kwitnących, bogata w piękne widoki, klimat ma łagodny, obfitość płodów, prawie wszędzie urodzajna, ludna, przemysłowa i handlowa. Departamenta: Meurthe, Mosel, Meuse czyli Mozy, Vosges czyli Wogezów.

Metz, 65 t. m., nad rzeką Mosel, jedna z najwarowniejszych twierdz Francji, miasto pięknie zabudowane, ze starym ozdobnym kościołem katedralnym i arsenałem. Zajmuje się hodowaniem jarzyn i owoców; bardzo przemysłowe. Tu się odbywa wielki jarmark. — Ku zachodowi **Verdun**, 13 t. m., nad rzeką Mozą, twierdza; znakomity ruch przemysłowy. — Nad Mozą leży także wieś **Domrémy-la-Pucelle**, 300 mieszkańców, miejsce urodzenia Dziewicy Orleańskiej, Joanny d'Arc. — **Bar le Duc**, 14 t. m., nad Ornain, wpadającą w Marne, ma wiele przędzalni i prowadzi handel drzewem i winem. — **Toul**, 8 t. m., nad Mozela. — Na wschód **Nancy**, 48 t. m., nad rzeką Meurthe, niegdyś stolica królestwa Lotaryngii i rezydencya Stanisława Leszczyńskiego byłego króla polskiego, teścia króla francuzkiego Ludwika XV (1735 r.). Pięknie zabudowane, posiada wspaniałe place. Tutejsze haftarnie, fabryki świec woskowych, likierów i t. d. i handel bardzo są znakomite. — Na zachód **Luneville**, 15 t. m., blisko rzeki Meurthe, na obszerniej, urodzajnej równinie, wyrabia rękawiczki. Pamiętne pokojem 1801 r. — **Epinal**, 11 t. m., nad Mozela, leży pośród ładnych wzgórz u podnóża Wogezów.

Metz, Toul i Verdun, były niegdyś miastami imperyum Niemieckiego.

15) **Alzacya** (większa od księstwa Hessen-Darmstadt), dobrze zaludniona równina, z licznymi miastami, kwitnąca rolnictwem, pokryta górami porośłymi lasem i winnicami. Mało prowincyj posiada piękniejsze widoki. Najprzemysłowsze miasta dostarczają wyrobów bawełnianych, wstążek jedwabnych, cukru, igieł, kirschwasseru i t. d.

Strasburg, 78 t. m., nad rzeką Ill, główne miasto i twierdza warowna; leży wśród kwitnącej równiny, pełne domów wiejskich. Kościół katedralny, budowany od r. 1277 do 1439, ma wysokość 440 stóp. Posiada uniwersytet. Jedno z najprzemysłowszych, najhandlowniej-

szych i najuczestniejszych miast Francyi. Wielki, na żelaznych drótach wiszący most prowadzi do Kehl.— **Schlettstadt** albo Schelestadt, 10 t. m., nad rzeką Ill, warownia. — Niedaleko leży wieś **Klingenthal**, sławna fabryka broni.— **Colmar**, 21 t. m., nad rzeką Lauch. Ożywione przemysłem i handlem. Dostarcza wyrobów bawełnianych, lnianych, sukna i t. d.— **Neu-Breisach**, 4 t. m., nad Renem; twierdza.— **Mühlhausen**, 30 t. m., na wyspie między rzeką Ill a kanałem Rodańsko-Reńskim, środkowe ognisko przemysłu, posiada liczne przedsiębiorstwa bawełny i wełny, 11 fabryk sukna, 17 fabryk muslinu i kartunu i 15 innych fabryk. Słynie szczególniej drukowaniami kartunami. Zajmuje 60,000 robotników z okolic. — **Thann**, 6 t. m., ma wielkie fabryki i spółubiega się z miastami Colmar i Mühlhausen. — **Béfort**, 7 t. m., twierdza u podnóża Wogezów, na pograniczu Francyi, najsłabsze miejsce.

16) Franche-Comté **Burgundyi** (nieco większe od księstwa Badeńskiego). Departamenta: Doubs, Jura, Górnej Saony. Jest częścią dawniejszego Królestwa Burgundzkiego. Aby je do Francyi przyłączyć i zapewnić sobie jego poddaństwo, nadano mu wielkie swobody (*franchises*), podobne do używanych w Szwajcaryi.

Besançon, 43 t. m., nad Doubs, bardzo dobrze zabudowana twierdza, w powabnych okolicach. Ma fabryki, browary, garbarnie i jest główną siedzibą wielkiej fabrykacyi zegarków. Jest tu rzymska brama w skale wykuta.— **Montbéliard**, 6 t. m., blisko kanału Rodańsko-Reńskiego, wyrabia zegarki, skóry i bawełniane towary. Tu przeważa język alemański czyli niemiecki.— **Vesoul**, 7 t. m., na wschód Saony.— **Gray**, 7 t. m., nad Saoną, prowadzi znaczny handel i posiada jedną z najpiękniejszych hut żelaznych i kopalń węgla kamiennego. — **Dole**, 11 t. m., nad rzeką Doubs, kanał prowadzi do Saony. Fabryka wyrobów chemicznych. — **Lons-le-Saulnier**, 9 t. m., nad rzeką Vallière, wpadającą do Saony, dostarcza soli, saletry, zegarków i wyrobów żelaznych.

§ 555. 17) Księstwo **Burgundyi** (tak obszerne jak wyspa Sycylia), biała, gliniasta i bagnista równina, suche pagórki, ale urodzajne niwy; kraina mowców, dobrego bytu i uroczystości. Departamenta: Ain, Yonne, Saone et Loire, Côte d'Or.

Dijon, 33 t. m., twierdza nad kanałem Burgundzkim, na żyznej równinie, opasanej wzgórzami, które pokrywają winnice. Jest to starożytna (starsza od czasów Rzymskich), pięknie zabudowana stolica Burgundyi i ma pałac książęcy. Oddawna słynęło naukami i sztukami; nie brak mu także fabryk znacznych. — Na południo-zachód **Beaune**, 10 t. m., pomiędzy Saoną a Côte d'Or, prowadzi obszerny handel winem.

Chalons sur Saône, 20 t. m., przy początku kanału du Centre, jest składem towarów przychodzących z morza Śródziemnego. — **Mâcon**, 16 t. m., nad Saoną, jest środkowym punktem handlu winami od strony Chalons. — **Autun**, 11 t. m., nad rzeką Arroux, starodawne

miasto rzymskie, ze znakomitemi starożytnościami. Cezar nazywał je siostrą Rzymu. Piękny kościół katedralny. — **Gex**, 3 t. m., w górach Jura, dostarcza wyborynych sérów. — **Auxerre**, 15 t. m., nad rzeką Yonne, miasto Rzymskie, wśród bardzo urodzajnych, dobrze uprawnych okolic, prowadzi obszerny handel skórami, drzewem, wełną i winem.

18) Hrabstwo **Lyonnais** (takić rozległości jak Szwajcarski kanton Gryzonów). Wschodnia jego część cała jest górzysta, zachodnią składają obszerne i piękne doliny przetrzniete rzeką Loarą kraju Forez. Departamenta: Loire, Rhone czyli Rodanu.

Lyon, 293 t. m., nad rzekami Saoną i Rodanem, w części piękne miasto, w części zaś rozłożone na skałach, ze spadzistemi, ciemnymi ulicami, często doświadczające deszczów i mgły. Podług przemysłu, handlu i zamożności jest drugiem miastem Francyi. Ma 4 wielkie przedmieścia, 13 mostów z kamienia, drzewa lub żelaza: 56 placów, częścią ozdobionych pomnikami; na najpiękniejszym placu Belle Cour, wznosi się spiżowy posąg Ludwika XIV na koniu. 20 ulic nadbrzeżnych (*quais*), drzewami wysadzonych, opasuje rzekę. Okolice zapełniają domy wiejskie. Posiada liczne i odznaczające się zakłady naukowe. Najważniejszém jest miastem pod względem wyrobów jedwabnych, które zaprzatają 90,000 robotników, 35,000 warsztatów i ogromną ilość słynnych farbierni; albowiem dostarcza więćej niż połowę wartości wszystkich wyrobów jedwabnych Francyi. Sławne są także rękodzielnie wyrobów ze złota, srebra, galonów, kapeluszków, wełny, tapetów; książki pobożne stanowią także bardzo ważny przedmiot handlu. Liczne statki parowe chodzą po obu rzekach. **Lyon** jest miejscem urodzenia cesarstwa: Marka Aureljusza, Klaudyusza, Karakalli, tudzież Germanika, świętego Ambrozego, Ireneusza i t. d. Niedaleko ztąd znajdują się najbogatsze we Francyi kopalnie miedzi, **Chessy**. — **Roanne**, 16 t. m., nad rzeką Loarą, jest składem towarów lyońskich i wielkiego handlu Loarą, a kanałem Briare, łączy się z Paryżem. — **Tarare**, 10 t. m., między Lyonem a Roanne, zajmuje na wiele mil do koła 50,000 tkaczów muślinu. Ma 65 fabryk muślinu, a 25 haftarni. — **Saint-Etienne**, 94 t. m., jedno z najprzemysłowszych miast Francyi, sławne wyrobami broni palnej, tudzież wstążek jedwabnych (30,000 warsztatów), które zajmują niezliczoną ilość robotników, i dostarczają towarów rocznie za 100 milionów franków. Niedaleko ztąd znajdują się wielkie kopalnie węgla kamiennego i 38 fabryk szkła.

§ 556. 19) Księstwo **Dauphiné** czyli **Delfinatu** (tak obszerne jak Westfalja), zdobyty przez Francuzów kraj alpejski. Departamenta: Alp górnych, (Hautes-Alpes), Drôme, Isère,

Grenoble, 33 t. m., nad rzeką Isère, twierdza, wśród urodzajnej wspaniałej doliny alpejskiej. Znajdują się tu wielkie fabryki rękawiczek i likierów. — Na północ ztąd na stromiej górze leży kartuzya wielka, *la Grande Chartreuse*, niegdyś stolica zakonu Kartuzów. — **Vienne**, 20 t. m., nad rzeką Rodanem, znakomite miasto rzymskie. Tu mieszkał

potężny hrabia Delfinatu, który miał w herbie delfina; od czasu przyłączenia tego księstwa do Francyi, brał nazwisko Delfina, *Dauphin*, najstarszy królewicz i następca tronu. Ważne są fabryki wyrobów metalowych, jedwabnych, skór, stali i miedzi.— **Montélinard**, 11 t. m., nad rzeką Abron, słynie wyborném winem.— **Valence**, 17 t. m., nad Rodanem, dostarcza wina, jedwabiu. Tu jest wzgórze *Hermitage*, ze sławnymi winnicami.— **Briançon**, 5 t. m., u źródeł rzeki Durance. Bardzo warowne, jedna z najglówniejszych twierdz, i najwyżej położonych we Francyi; jeden szaniec (7,400 stóp wysokości), wraz z szpitalem na górze świętego Bernarda, jest najwyższą zamieszkaną miejscowością w Europie. Prowadzi nader ożywiony handel.

20) Księstwo **Sabaudzkie, Savoye**, (tak obszerne jak księstwo Luneburgskie), jest górzystą krainą Alpejską. Pracowity lud Sabaudzki, mówi po francuzku i od roku 1860 należy do Francyi. Tysiące Sabaudezyków corocznie wywedrowywa do innych krajów. Departamenta: Sabaudzki (Savoye) i Górno-Sabaudzki (Haute-Savoye).

Chambéry, 16 t. m., nad rzeką Laisse, jest stolicą, położoną na rozległej dolinie, wspaniałą na wejrzenie, bogatemi winnicami opasana. Dostarcza słynnych wyrobów jedwabnych.— **Aix les Bains**, 4 t. m., niedaleko jeziora Bourget, słynne kąpiele, ze zwaliskami rzymskimi.— **Annecy**, 9 t. m., uad jeziorem, najznakomitsze miasto przemysłowe, posiada fabryki wyrobów bawełnianych, huty szklane i t. d.

21) Hrabstwo **Prowancyi** (takięj obszerności jak regencya Potsdamu), jest jedna z najpiękniejszych części Francyi. Łyse góry, opustoszałe wody, zielone oazy, ciemno-niebieskie morze, pola zarosłe drzewami oliwemi i pomarańczowemi, składają krainę pochylającą się całkowicie ku północy. Na zachód są obszerne, urodzajne. tu i owdzie oschłe i piaszczyste równiny. Departamenta: Alp, Ujść Rodanu, Alpes-maritimes, Alp morskich, Var.— Jest to *Provincia* Rzymian.— Srodek *Crau* jest obszerną płaszczyzną czerwonęj i brunatnej ziemi; stoki gór są dobrze uprawne i dostarczają dla owiec wybornej paszy; wśród głębokich dolin znajdują się lasy i łąki. Jedno ramię kanału Craonne czyni leżącą w pobliżu krainę zdolną do uprawy: łąki, sady warzywne, winnice, niezmierne plantacye drzew oliwnych, łąny zboża, opasane morwami, oraz kraina górzysta, tworzą uderzającą sprzeczność z nieurodzajną częścią Crau.— Trójkątna wyspa *Camargue*. posiada piaski ruchome od strony morza i jest zabezpieczona groblami; na niej się pasą liczne stada owiec, kóz i wołów. Te stada. wychodzą na wiosnę do Crau, przy końcu Maja do Alp, a w Październiku wracają znowu do Camargue.— Na 26 mil kw. przestrzeni téj wyspy leży 9 wsi. liczne domy wiejskie i przeszło 350 pachciarstw.— Pomiedzy łysemi górami położone doliny hrabstwa Nizza, zdobią: jaśmin, pistacye, manna, kapary (*capparis spinose*), figi, pomarańcze, drzewa oliwne, kaktus, agawy, granaty, mirty, bób święto jański, wiecznie zielone dęby, wysokie zarosłe trzciny, wyborne wina, nawet palmy; wysokie

góry na północy osłaniają tę rajska krainę. W środku Alp znajdują się świeże łąki górne i okazałe lasy kasztanowe.

Marsylia (Marseille), 234 t. m., nad morzem, założone przez Greków na lat 600 przed narodz. Chr., jedno z najważniejszych miast handlowych w Europie. W ostatnich 30-tu latach powiększyło się o połowę, i port nawet rozszerzony został. Ważne są fabryki i rybołówstwo. Otoczone ogrodami, winnicami, fabrykami i tysiącami domów wiejskich. Wspaniały wodociąg 21 mil długości, prowadzi od rzeki Durance; do tego należy kanał podziemny 2,5 mil długości, 237 mniejszych wodociągów (na dolinie Arc 1,230 stóp długości, 265 stóp nad rzeką), 537 mostów i mostków. Przy obwarowanych wyspach skalistych Ratonneau, Pomègue i Château d'If, są porty i kwarantanny. Statki parowe i przewozowe chodzą ztąd do Algieru, Włoch i Hiszpanii. Marsylia posiada wiele zakładów naukowych.— Ku północy **Aix**, (*Aquae Sextiae*), 26 t. m., wśród żyznej równiny, opasane wzgórzami oliwnymi, przetrzniete rzeką Arc. Niegdyś było stolicą Prowancyi, jej hrabiów i parlamentu prowancckiego, sławne trubadurami. Posiada wspaniały plac, na którym znajdują się gorące wody mineralne.— **Toulon**, 83 t. m., jeden z trzech wielkich wojennych portów morskich i pierwszy arsenał Francyi. Przystani bronią jedenaście szanców, a port tutejszy jest jednym z największych w Europie. W okolicach wielka obfitość kaparów; rosną także palmy — **Hyères**, 10 t. m., nad morzem, nędzne miasto, ale ma wyborny, łagodny klimat, i dla tego chorzy na piersi, tu obierają pomieszkanie. Ma liczne ogrody i gaje pomarańczowe. Niedaleko ztąd leżą wyspy *Hyères*, dzisiaj zupełnie puste. Udają się tu dobrze: bambus, palmy i trzcina cukrowa.— **Fréjus**, 3 t. m., wśród pięknej równiny, było największym portem Gallii, w którym stawała flota rzymska i liczyło 100,000 mieszkańców.— **Grasse**, 12 t. m., w powabnej, kwiecistej okolicy, dostarcza pachnideł, mydła, likierów i essencyj. Pola szeroko są zarosłe drzewami pomarańczowemi, jaśminem, tuberozami, różami i heliotropami, z których wyrabiają się pachnące olejki. Pszczolnictwo stanowi także ważną gałąź przemysłu.— **Antibes**, 6 t. m., naprzeciw Nizy, jednocześnie z Marsylią założone, posiada zwaliska rzymskie. Tu także pielęgnują kwiaty jak w Grasse. Wielka obfitość owoców, wina, oliwy, fig i tytoniu.— **Nizza**, 37 t. m., nad morzem, kąpiele morskie; górne miasto nędzne, dolne zaś piękne, bardzo przez cudzoziemców uczęszczane, ma śliczne aleje; klimat najpiękniejszy. Dostarcza oliwy, ryżu, jedwabiu; wyrabia mydło i papier.— Ku wschodowi prowadzi droga żelazna do blisko położonej **Villafranca**, 2 t. m., wysmienity port; wznosi się piętrowo. Ładne domy wiejskie i ogrody, opasują oba te miasta.— **Berre**, nad jeziorem Berre, otoczone winnicami, dostarcza najlepszej i najobfitszej soli na pobrzeżu, obfitem w miątkie buchty, tak nazwane *étangs*.— **Arles**, 25 t. m., nad delta Rodanu, w pięknym położeniu, jedno z najstarożytniejszych miast Francyi; wielkie, ale mało ludne, nader bogate w znaczne rzymskie ruiny

wszelkiego rodzaju. Ma 4 wielkie żupy solne, i prowadzi handel sławném winem, kielbasami, oliwą, zbożem i t. d. — **Tarascon**, 12 t. m., nad Rodanem, handlowe i fabryczne. Most wiszący na drótach prowadzi do Beaucaire. — **Monaco**, 2 t. m., było do r. 1848 stolicą udzielnego małego księstwa. Między tém miastem a S. Stefano, znajduje się gaj palmowy, składający się z 4,000 drzew.

22) Hrabstwo **Awenijońskie** (Avignon), hrabstwo **Venaissin** i księstwo **Orange** (wszystkie troje 36 mil kw.), takich przymiotów ziemi jest Prowancya. Awenijon, opasany hrabstwem Venaissin, od r. 1341 do r. 1791, znajdował się w posiadaniu papieżkiem. Departament Wokluzy (Vaucluse).

Awenijon, 37 t. m., nad Rodanem, liczył w XIV wieku 100,000 mieszkańców i był stolicą wielu papieżów. Gotycki pałac papieżów leży na wysokiej górze wapiennej. Jest tu muzeum starożytności. Winnice, pielęgnowanie drzew morwowych, owocowych, marzanny, jedwabnictwo, ogrodnictwo warzywne, są przedmiotem zatrudnienia mieszkańców. Przemysł podnosi się. O mil $2\frac{1}{3}$ leży wieś **Wokluza** (Vaucluse), u wejścia do skalistego wąwozu, przy końcu którego rzeka Sorgue obfite toczy wody. Miejsce wstawione poezją Petrarca o Laurze. — **Orange**, 11 t. m., niegdyś stolica księstwa Oranii, *Orange*, które przed Ludwikiem XIV należało do Nassau: piękny teatr rzymski i brama tryumfalna; winnice, oliwa, jedwab' i marzanna, stanowią przemysł mieszkańców.

§ 557. 23) **Langwedocya** (nieco większa od Szwajcaryi). Żywi, rzęscy, śmiały mieszkańcy mówią dzwicznym językiem, od którego kraj wziął nazwisko. Część zajęta górami Cevennes, jest uboga, nieurodzajna i Nieludna; te góry ku zachodowi spuszczaają się ku nagim i pustym płaskowzgórzom Causses, które wszakże mają obfite pastwiska, a od strony pobraża, ku ślicznej krainie wzgórz, gdzie rosną drzewa owocowe i morwowe, wreszcie ku czerwonym pagórkom, pokrytym winnicami i drzewami oliwnymi. Doliny koło rzeki Garonne są nadzwyczaj urodzajne w zboże, owoce, konopie i tytoń. Najurodzajniejsze, najlepiej uprawne, najbogatsze we Francyi, są okolice Tuluzy. Właściwe tej krainie gałęzie przemysłu, fabryki sukna, nad Tarn, wyroby z jedwabiu (prawie wyłączna ojczyzna jedwabiu francuzkiego jest w okolicach Gard), niższemi są wszakże od przemysłu północnego. W ogólności mieszka w Langwedocyi inny lud, który z trudnością mógł się zjednoczyć z francuzkim. Departamenta: Ardeche, Górnej Loary, Aude, Górnej Garonny, Garde, Herault, Lozère, Tarn.

Tuluza (Toulouse), 103 t. m., na prawym brzegu Garonny, pięknie zabudowane miasto, ze wspaniałemi nadbrzeżami. Tu się zaczyna kanał Langwedocki. Wiele znajduje się zakładów naukowych, rękodzielni, zwłaszcza narzędzi żelaznych i najważniejsza ludwisarnia dział. Pamiętne bitwą r. 1814. Widok na góry Pirenejskie. — **Bagnères de Luchon**, 3 t. m., leży naprzeciw Maladetta, u podnóża gór Pirenejskich;

już Rzymianie mieli tutaj kąpiele. — **Alby**, 15 t. m., nad Tarn, z miasternie wybudowanym kościołem katedralnym, dostarcza sukna, wina, szafranu i śliwek. Od tego miejsca wzięli nazwisko Albigenowie. W bliskości leży przy *Saut du Sabot* (wodospad), najważniejsza fabryka stali. — Ku południowi **Castres**, 22 t. m., nad Agout rzeką, wpadającą do Tarn, bardzo przemysłowe; szczególnie zajmują się wyrobem sukna, płótna, bawełny i skór. — Ku południowi **Carcassonne**, 20 t. m., nad kanałami Aude i du Midi, przemysłowe, dostarcza wyborczego sukna. — **Narbonne**, 14 t. m., twierdza nad kanałem de la Robine, leżąca w tak nazwanej przez Rzymian *Gallia Narbonnensis*. Bardzo jest bogate w rzymskie napisy. Sąsiednie bagna sprowadzają złe powietrze. Narbonne dostarcza wysmienitego miodu. — **Béziers**, 23 t. m., nad Orb, na wysokiej górze, w przesłicznym położeniu i w słynnej urodzajem okolicy. — **Pezenas**, 7 t. m., nad rzeką Peyne, rodzi wyborne wina, dostarcza tkanin wełnianych, szczególnie słynie czystym powietrzem. — **Lodève**, 13 t. m., pod Ergue, wyrabia sukno. — Ku północno-wschodowi **Frontignan**, 2 t. m., nad Etang Maguelone, dostarcza sławnego wina muszkatel. — **Cette**, 19 t. m., nad jeziorem Thau, port i twierdza przy wejściu na kanał du Midi, ma kąpiele morskie, warsztaty okrętowe, skład win langwedockich, fabryki wszelkiego rodzaju win południowo-europejskich, rybołówstwo i dobywanie soli. — **Montpellier**, 50 t. m., leży o 2 godziny drogi od morza, na wyniosłości. Przeszło na jedną milę otaczają je domy wiejskie, ogrody, winnice, pagórki pokryte gajkami i drzewem oliwnym. Posiada śliczne przedchadzki, rzymski wodociąg, uniwersytet i najdawniejszy ogród botaniczny. Dostarcza wyrobów bawełnianych (muslin), wyrobów chemicznych i soli. Klimat nadzwyczaj łagodny. — W bliskości leży **Lunel**, 6 t. m., sławne plantacjami wina, muszkatelu. — **Nîmes** (*Nemausus*), 54 t. m., niedaleko Rodanu, wśród urodzajnej doliny, jedno z najprzemysłowszych miast we wszystkich gałęziach rękodzielnictwa, mianowicie wyrobów jedwabnych, bawełnianych, szalów, zegarków, farbierni, prowadzi handel lekarstwami i korzeniami. Znajduje się tu dobrze zachowany amfiteatr rzymski, świątynia i szczątki łaźni. — Niedaleko stąd **Remoulin**, nad rzeką Gard. Tu jest szczątek wodociągu rzymskiego, długości 9 godzin, to jest Pont du Gard, nad doliną Gard: trzy rzędy łuków, z kamienia ciosowego bez cementu, 600 stóp długości, nad doliną 130 stóp wysokości. Dziś służy za most dla pieszych. — **Beaucaire**, 11 t. m., nad Rodanem; most wiszący do Tarascon. Odbywa się tu wielki jarmark przy końcu Lipca, na który około 100.000 zgromadza się z Europy i ze Wschodu; najgłówniejszymi przedmiotami są: jedwab, wino, oliwa i pachnidła. — **Alais**, 20 t. m., nad Gard d'Alais, bardzo przemysłowe, dostarcza węgla kamiennych, jedwabiu i wstążek. — **Le Puy en Velay**, 17 t. m., niedaleko Loary, w malowniczym położeniu, wśród wulkanicznej okolicy. Wyrabia dzwonki i brząkała dla większej części Francji. Wspaniały kościół gotycki wznosi się na skale Saint-Michel.

24) Hrabstwo **Roussillon**. Departament Wschodnich Pireneów. (*Pyrenées Orientales*).

Perpignan, 23 t. m., nad rzeką Tet, twierdza, dostarcza wina, wódki, jedwabiu, prowadzi wielki handel oliwą, owocami i t. d. W bliskości leży **Rivesaltes**, 4 t. m., słynne winem słodkiem muszkatelowym. — **Mont-Louis**, 450 mieszkańców, twierdza na wysokości 4,900 stóp, najwyższej położone miasto francuzkie.

25) Hrabstwo **Foix** (tak obszerne jak księstwo Oldenburgskie). Departament Ariège.

Foix, 5 t. m., nad rzeką Ariège, dostarcza marmuru i żelaza. Graniczy z tém miastem dolina i rzeczpospolita **Andorra**, miasto liczące 2 t. m., zostające pod opieką Francyi. Opasana ze wszech stron wysokimi górami, ma piękne pastwiska, lasy jodłowe, kopalnie żelaza i zajmuje się chowem bydła.

§ 558. 26) **Gaskonja** (tak obszerna jak Sycylja), pierwotnie ziemia Waskonów albo Wasków, czyli Basków. Częścią jest pełna niedostępnych lodowiskami pokrytych gór, gdzie wszakże są wyborne pastwiska i skarby mineralne, częścią rozciągają się tu wzgórza zielonejące się winnicami, ogrodami i łanami zboża; nareszcie część jedną téj ziemi zajmuje płaszczyna Garonny. Mieszkający w lepiankach kmiecie są prawie dzicy i stoją na bardzo niskim stopniu ukształcenia. Jest to kraina nędzarzy i przebiegłych oszustów. Departamenta: Gers, Górnych Pireneów (*Haut-Pyrenées*), les Landes.

Auch, 12 t. m., nad rzeką Gers, w ziemi Armagnac. — **Tarbes**, 15 t. m., nad Adour, w ziemi Bigorre, wśród pięknej doliny, ważne dla handlu hiszpańskiego. — **Bagnères de Bigorre**, 9 t. m., nad Adour, u wejścia do ślicznej doliny, ma wspaniałe urządzone kąpiele i 32 źródła; corocznie gości tu 16,000 podróżnych — **Campan**, 4 t. m., nad Adour, łomy marmuru wśród przeslicznej sławnej doliny. — **Barrèges**, kąpiele wojskowe, bardzo wysoko położone. Tu w **Luz**, 2 t. m., znajduje się wielka fabryka bareżów.

27) Ziemia **Béarn** albo **Dolna Nawarra** (takięj obszerności jak Modena). Departamenta: Dolnych Pirenejów, Landes. Przeszło połowę téj ziemi zajmują mniej więcej głębokie piaski, niezamieszkane wydmy, porośłe krzewami i morską sosną; ale w środku znajdują się okolice z drzewem liściowem, winnicami, łanami zboża i trzodami. Południową część zalegają leśne śniegowe góry. Około 100,000 mieszkańców są Baskowie.

Bayonna, 19 t. m. nad Adour, warowne miasto. Mieszkańcy Baskowie prowadzą znaczny handel z Hiszpaniją. Są tu warsztaty okrętowe. Bayonna dostarcza wybornego wina i czekolady. — **Saint-Jean de Luz**, 3 t. m. Tu się zaczyna połów wielorybów i niegdyś bywało tu 10,000 rybackich łodzi, dzisiaj żadnej. — **Pau**, 19 t. m., nad rzeką Gave, w powabnej okolicy, dostarcza kobierców, płótna, szynek, brzo-

skwiń i wina. — **Blarritz**, 2 t. m., domy rozproszone na skalistém po morzu; kąpiele morskie i port rybacki.

28) Księstwo **Guyenne** (prawie takić obszerności jak Szląsk). Ognisko starożytnej Akwitanii, obejmujące największą część ziemi nad Garonną, opasaną płaskowzgórzami i gorami. W zachodniej stronie rozciągają się piaszczyste Landes; ziemię Perigord przecinają wąwozy; w Górnej Guyenne Causses na wschód tworzą najdziksza i najnieurodzajniejszą okolicę we Francyi; *Quercy*, ma wysoko położone, ale urodzajne płaszczyny; *Rouergue* zaś, jedna z najwyższych okolic Francyi, jest po większej części nieuprawnym stepem. Na płaszczynie niektóre pasma są bardzo gorące i dostarczają wybornych win. Departamenta: Aveyron, Tarn i Garonne, Lot i Garonne, Gironde, Dordogne, Lot. Bogate w wino, zboże i owoce.

Bordeaux, 150 t. m., nad rzeką Gironde, która posiada wspaniały port, mieszczący 1,000 statków, znakomite warsztaty okrętowe, jedno z najpiękniejszych, najludniejszych i najhandlowniejszych miast Francyi, starsze od czasów rzymskich. Ma okazały 1,500 stóp długości most kamienny, pałace, kilka placów i zwłaszcza w ostatnich latach zostało bardzo upiększone. Znakomite tu są zakłady naukowe; równie jak fabryki wszelkiego rodzaju. Bordeaux jest środkowém ogniskiem handlu winami i wódką dla połowy Francyi. Głównym przedmiotem wywczu jest wino; oprócz portów francuzkich, wychodzi największa część do miast Hanzeatyckich i Hollandyi, a także do Rossyi i Pruss. Bordeaux posiada wielką żeglugę parową, wysyła 200 statków morskich, z których wiele chodzi do Ameryki. Jest to 3-ci port handlowy Francyi. Nad wejściem Gironde, wznosi się sławna latarnia *tour de Cordouan*. — Na północ Bordeaux, na lewym brzegu rzeki, leży twierdza **Medoc**, a między rzeką Gironde i morzem wieś **Medoc**; na stokach gór nad rzeką rosną najlepsze gatunki wina. Kamieniste okolice Bordeaux nazywają się *Graves*. Dalej ku południo-wschodowi leżą gminy: Barsac, Preignac, Sauternes i t. d. — **La Teste de Buch**, 4 t. m., bogate miasto handlowe i kąpiele morskie. — **Perigueux**, 15 t. m., nad Isle, w ziemi Périgord, posiada starożytności rzymskie, prowadzi handel szczególnież wyrobami wełnianemi, papierem, likierami, indykami, pasztetami z truflami i t. d. — **Bergerac**, 11 t. m., nad rzeką Dordogne, dostarcza wybornego wina, ma wiele fabryk żelaza i papieru. — **Cahors**, 14 t. m., nad rzeką Lot, w ziemi Quercy, rodzi sławne wino. **Montauban**, 25 t. m., nad rzeką Tarn, ma fabryki wyrobów wełnianych i jest składem znacznego handlu zbożem i winem. — **Rhodesz**, 11 t. m., nad Aveyron, nędzne miasto. — **Agen**, 18 t. m., nad rzeką Garonne, ma jeden z najpiękniejszych we Francyi mostów wiszących, śród ślicznych okolic, kwitnące handlem i fabrykami. — **Villeneuve d'Agen**, 14 t. m., nad rzeką Lot. — **Milhau**, 10 t. m., nad Tarn, w ziemi Rouergue, liche miasto śród gór Cevennes, prowadzi handel sêrem. W bliskości leży wieś **Roquefort**, która corocznie dostarcza 18,000 centnarów sławnego sêra owczego.

§ 559. 29) Hrabstwo **Auvergne** (większe od księstwa Badeńskiego). Najzimniejsza i najnieurodzajniejsza kraina Francyi środkowej: częścią nagie, częścią bogate w łąki i pastwiska, częścią porośnięte lasem płaskowzgórzu, ma dzikie i malownicze okolice, tudzież straszne śród skał doliny, przerzynane strumieniami z gór spadającymi, a przez pół roku śniegiem pokryte. Ciągłe gwałtowne wiatry łączą się tu często z okropnym gradem. Na stwardniałych massach lawy rośnie cierpkie wino i wyrabia się sér gorzki. Mieszkańcy tłumnie wychodzą na wędrowkę i wracają z pieniędzmi; ale nie powziawszy żadnych wyobrażeń; wszelako mają dziarskość charakteru, i nie brak młodzieńczej rzeźkości starców. Departamenta: Cantal, Puy de Dôme.

Limagne (dolina Allier), jedna z najpowabniejszych dolin Francyi, bujne łąny zboża, łąki, drzewa owocowe, winnice, zamki i zwaliska. Tu się wznosi malowniczo **Clermont-Ferrand**, 38 t. m., blisko Puy de Dôme. Kościół katedralny gotycki, domy i bruk zbudowane są z lawy. Znakomite tu są zakłady naukowe, przemysł i handel. Zwraca uwagę wodociąg Royat i inkrustujące źródło Saint-Allyre. W bliskości leży **Volvic**, 3 t. m., dostarcza do Paryża bryły lawy.— **Ambert**, 8 t. m., niedaleko Dore, liczy 124 papiernie w swoich okolicach, wyrabia obficie koronki, płótno, nici, worki i najlepsze w Auvergne séry.— **Riom**, 13 t. m., nad ramieniem rzeki Allier. — **Aurillac**, 11 t. m., u podnóża Cantal.— **Chaudes-Aigues**, 2 t. m., kąpiele, ma źródła 70° R., których wodę używają do ogrzewania i gotowania.

30) Hrabstwo **Limousin** (dwa razy tak obszerne jak księstwo Nassau). Wyniosła, zimna, dżdżysta kraina, ma łąki, góry pokryte lasem kasztanów, jednostajna, jedna z najuboższych we Francyi. Kmieć, który wraz z bydłem w nędznych chatach mieszka, z trudnością uprawia owies. Departamenta: Corrèze, Haut-Vienne.

Limoges, 46 t. m., nad rzeką Vienne, w pięknym położeniu, dostarcza obficie wełny, porcelany, szkła, wyrobów żelaznych i wosku.— **Tulle**, 12 t. m., nad Corrèze, opasane zielonym, cienistym lasem, oraz powabnymi łąkami, ma cesarską fabrykę broni, wyrabia papier, skóry, koronki, towary bawełniane i hoduje osły.

31) Ziemie **Angoumois**, **Aunis** i **Saint-Onge** (tak obszerne jak Górna Austria), mają wszędzie żyzne równiny pomiędzy górzystymi winnicami. Departamenta: Charente i Charente-Inférieure.

Angoulême, 23 t. m., nad rzeką Charente, ma szkołę marynarki i fabryki prochu, dostarcza papieru, likierów, cukru, fajansu i wyrobów wełnianych. — Na zachód **Cognac**, 7 t. m., nad Charente, skład wyborniej wódki francuzkiej, uprawia w znacznej ilości len i wino. — **Saintes**, 12 t. m., nad Charente, bardzo przemysłowe, posiada szczątki rzymskiego amfiteatru.

Rochefort, 29 t. m., nad Charente, jeden z 3-ch wielkich portów wojennych; ma bardzo wielkie magazyny, arsenał, ludwisarnię, fa-

bryki żagłów i lin. Jest tu jeden z największych szpitalów marynarki. Opasane kanałami, dla osuszenia błot. — Ku północo-zachodowi **La Rochelle**, 16 t. m., twierdza, z bezpiecznym portem, prowadzi handel morski i ma bardzo wytworne kąpiele.

Wyspy *Ré* i *Oléron* są bardzo ludne i zajmują się wielkiem rybołówstwem.

32) Księstwo **Poitou** (tak obszerne jak Westfalja), hoduje bydło na prześlicznych łąkach. Skały granitowe wielkiego płaskowzgorza *Gatine*, porośłe są krzewami. Kraj bogaty w muły i węże; mieszkańcy silni, odważni, dobroduszni, ale ciemni i zabobonni. Dolna część Poitou nazywa się *Wandea*. Wschodnia jej część nosi nazwisko *Bocage*: góry porośłe lasem, poprzerynane wąwozami, parowami, zdaleka wygląda jakby jeden las, ma tylko porozpraszane wsi i folwarki. Południową i zachodnią część składają, sucha płaszczyna i *marais*, to jest urodzajne żuławy i łąki, jak w Hollandyi poprzecinane niezliczonymi kanałami. Znaczny jest wywóz bydła, zwłaszcza ogromnych wołów. Departamenta: Deux Sèvres, Wandea, Vienne.

Poitiers, 31 t. m., nad *Clain*, jedno z najdawniejszych i najniepowabniejszych miast Gallii, jedno z większych, ale słabo zaludnione. Maurowie pobici tu byli r. 732. W roku 1356 zwycięstwo Czarnego Księcia. — **Niort**, 20 t. m., nad *Sèvre*, dostarcza mąki i jest bardzo przemysłowe. — Ku północo-zachodowi **Fontenay le Comte**, 8 t. m., niegdyś stolica hrabiów Poitiers. — **Luçon**, 5 t. m., na północnym krańcu *Marais*. — **Sables d'Olonne**, 6 t. m., w *Wandei*. — **Napoléon-Vendée**, 7 t. m., nad *Yon*.

33) **Marche** (prawie dwa razy obszerniejsze od księstwa Nassau). Departamenta: Charente, Creuse, Indre, Haut-Vienne.

§ 560. 34) **Bretanija** albo **Mała Brytanija** (*Bretagne*), niegdyś **Armorjka** (nieco mniejsza od królestwa Wirtembergskiego, wraz z księstwem Badeńskiem), prowincja celtycka. Ubogi, posepny kraj, poprzecinany skalistymi górami i głębokimi wąwozami, pokryty skąpą roślinnością, chudemi łąkami i lasami. Cały półwysep składa się z dwóch płaskowzgorz, które przedziela kotlina. Mieszkańcy są uparci, nieugięci i nieustraszeni w oporze. — Kraj posiada ważne kopalnie ołowiu i żelaza. Departamenta: Côtes du Nord, Morbihan (tak nazwany od odnogi morskiej), Finisterre, Ille i Vilaine, Loire-Intérieure.

Nantes, 108 t. m., nad *Loarą*, w najpowabniejszym położeniu, ma dobry port i jest jednym z najpierwszych w Europie miast handlowych. Budują się tu okręty, są piękne nadbrzeża i gmachy, podobne do paryzkich, w tej liczbie pałac książąt Bretanii. Żegluga parowa, fabryki wyrobów bawełnianych, płótna, flaneli, kapeluszków i likierów, rafinerje cukru, przedzalnie bawełny. Pamiętny jest edykt r. 1598. Ku zachodowi, *Indret*, zakład rządowy machin parowych. — **Rennes**, 46 t. m., nad *Ille* i *Vilaine*, port, niegdyś stolica Bretanii. Prowadzi

Obszerny handel. — **Brest, 55 t. m.**; jeden z najpiękniejszych w Europie portów, mogący objąć 500 okrętów wojennych, drugi port wojenny francuzki, ma jedną z najznakomitszych przystani. Posiada wspaniałe nadbrzeża i 5 bassenów do budowy okrętów, z których 4 w skale, ogromne bateryje, najpiękniejsze magazyny marynarki, olbrzymi arsenał; wszystko wązko opasane do koła piętrzącemi się górami granitowemi. Mirty tu rosną pod gołym niebem. Niedaleko ztąd leży piaszczysta wyspa *Sein*, zamieszkała przez rybaków, niegdyś sławna wyrocznia Druidów; i skalista wyspa *Quessant*, z latarnią morską, zamieszkała przez rybaków, niegdyś główne siedlisko Druidów. Tak nazwane miasteczko *Carnac, 4 t. m.*, na stałym lądzie, ma przeszło 5,000 stojących kolumn granitowych (*Manhir*), w jedenastu rzędach, celtyckie pomniki Druidów. — **Quimper-Corentin** (Kemper nazywa się „małe miasto”), **11 t. m.**, ma jeden z najpiękniejszych we Francyi kościołów katedralnych i dostarcza obficie wyrobów z gliny. — **Vannes, 14 t. m.**, blisko Morbihan, niegdyś najgłówniejsze miasto Armoiryki. Port. — **Lorient, 28 t. m.**, na skale śród morza zbudowane i długą tamą połączone z lądem, posiada znakomitą przystań i wielki port wojenny. Tu jest skład towarów wysyłanych do Indjów Wschodnich i Chin, i prowadzi handel solą i sardelami. — **Saint-Brieuc, 15 t. m.**, blisko morza. — **Saint Malo, 11 t. m.**, twierdza i port, posiada wielką marynarkę handlową i z tego powodu jest ważnem miastem nadmorskiem. Wysyła 60 do 80 okrętów na połów ryb do New-Foundland. — **Cancalle**, nad morzem, sławne ostrygami.

35) Korsyka, (nieco większa od księstwa Hessen-Darmstadt). Departament Korsyki (*Corse*). Od r. 1768 należy do Francyi. Mil kwadr. 159 $\frac{1}{3}$; ludności 240,200. Ta ogromnie górzysta wyspa ledwie w połowie jest uprawna. Ma bardzo ciepły klimat, rosną tu nawet indygo i bawelna; kasztany, orzechy, migdały, cytryny, pomarańcze, udają się bardzo dobrze. Oliwa i jedwab' mogłyby nierównie większy zysk przynosić. Bogactwo mineralne na tej wyspie jest bardzo znaczne. Drzewa oliwne po większej części dziko rosną. Znajdują się tu piękne porty, mogące objąć wielkie floty.

Bastia, 17 t. m., na północno-wschodniem pobrzeżu, jest największe, najludniejsze miasto, prowadzi znakomity handel. — **Ajaccio, 12 t. m.**, na zachodniem pobrzeżu, ma piękny port i dostarcza koralu, żywicy i wina. Tu się narodził r. 1769 Napoleon I Bonaparte.

§ 561.

P ł o d y.

a) **Królestwo mineralne.** Górnictwo przynoszące płodów wartości na 107 milionów talarów, nie jest w dobrym stanie, i dla tego wielki jest przywóz surowych kruszców; szczególnież dotkliwym jest brak drzewa. Szkoły górnicze istnieją w Saint-Etienne i w Paryżu. Liczą przeszło 60,000 zakładów górniczych, w których pracuje 300,000 robotników. Szlachetnych metali prawie zupełny brak, tylko niewiele złota w różnych rzekach przemylają, w Renie blisko za 3,000 tala-

rów; tylko żelazo i węgiel kamienny stanowią ważny przedmiot; dobywają także miedź, cynk i ołów. Żelazo znajduje się we wszystkich górach; niewyczerpane nad górą Marne, nad Indre w Perigord. Nad Drome otrzymuje się najwyborniejsza stal; 1848 r., liczone 4,500 fabryk żelaza; 1855 r., 569 pieców hutniczych. Otrzymuje się $3\frac{3}{4}$ milionów centnarów. Ołowiu znaczna jest obfitość; ale nie wszędzie wydobywany. Mangan w wielkiej ilości, 68,400 centnarów. Węgiel kamienny, mianowicie pod Lille, Valenciennes, Saint-Etienne, Alais; najbogatsze i najlepsze kopalnie znajdują się nad Loarą, w ogólności około 250 kopalń, które dostarczają 18 milionów centnarów rocznie, $\frac{1}{12}$ wartości mają węgle i torf, $\frac{1}{9}$ materiał budowlany, $\frac{1}{3}$ żelazo, $\frac{5}{12}$ wyrobiony towar. Wszelako bardzo znaczny jest dowóz z Belgii.—*Torf.* szczególnie w departamentach Pas de Calais, Somme i t. d.—*Soli* w ogólności brak, chociaż niemało wydobywa się nad morzem i ze źródeł (przeszło za 4 miliony talarów); Lotaryngija (Meurthe) posiada bogate pokłady soli kamiennej. Na zachodnim pobrzeżu od Loiry do Garonny i do morza Śródziemnego otrzymuje się niezmierną ilość soli morskiej, która dobrocią zbliża się do hiszpańskiej i portugalskiej.—*Marmur* (w Pireneach), kamienie młyńskie, glina porcelanowa i t. d. Źródeł mineralnych jest około 1,000; z tych 77 zostaje pod kierunkiem rządu. Sławne są 23: 10 kąpiel siarczanych, 9 solnych i 4 gazowych.

§ 562. b) **Królestwo roślinne:** Kraj ma wyborny klimat, grunta urodzajne i jest dzisiaj dobrze uprawny; mianowicie na północy i zachodzie, gdzie jest bardziej płaski, obficie dostarcza zboża. Na południe otrzymuje się więcej wina, owoców południowych, migdałów, pomarańcz, śliwek i kasztanów. Z całej powierzchni ziemi jest prawie $\frac{1}{2}$ pod rolą, nad którą $\frac{2}{3}$ ogólnej ludności pracuje; około $\frac{1}{6}$ są lasy i zarośla, z których wszędzie wiele jest własności rządu: $\frac{1}{25}$ winnice, to jest 389 mil kwadr., $\frac{1}{13}$ gajów i ugoru; pastwisk i wygonów $\frac{1}{6}$, $\frac{1}{9}$ łąk, zwłaszcza w Normandyi, w Auvergne, Lotaryngii, Wandei, Limousin, Pikardyi i Flandryi. Niektóre okolice górzyste są zupełnie jałowe, równie jak Bruyères, Bretanii i Landes. *Pszenica.* Więcej jak $\frac{1}{10}$ część gruntu rodzi pszenicę (około 127 milionów szefli); tyle się jej zbiera, że przypada na głowę 55 miar, i prawie 6 razy tyle ile innego zboża, 25 razy tyle ile żyta, przeszło 4 razy tyle ile jęczmienia, 9 razy tyle ile kukurudzy. Owsa 89 mil. szefli, kartofli 175 mil. szefli (od lat 50 wprowadzone. Rośliny strączkowe udają się powiększej części w departamentach Nord i Aisne. — Wyborny len i konopie uprawiane są szczególnie na północy i na wschodzie (Isère); konopie alzackie uważane są za najlepsze. Wino jest głównym płodem; uprawa winogron i wytłaczanie soku bardzo są znakomite; $\frac{1}{25}$ ziemi pokrywają winnice. Najlepszych winogron dostarczają Szampanija, Burgundya, Lyonnais, Delfinat i kraina Bordeaux. Rozróżniają przeszło 14,000 gatunków winogron. W jedenastu departamentach nie uprawiają zgoła wina, w Bretanii najmniej. Liczą 2 i pół miliony winogrodników, którzy co-

rocznie zbierają 24 miliony wiader, za 192 miliony talarów, z których za 14 milionów wywozi się za granicę: w departamencie Charente i dolnej Charente przeszło 3 miliony wiader, z których 2 miliony przerabiają się na wódkę i wywożą się; w departamencie Gironde około 3 milionów wiader; w departamencie Herault, najobfitszym w wino 1,680,000 wiader. Przeszło 8 i pół milionów butelek wina szampańskiego sprzedaje się w ciągu jednego roku. W Cette znajdują się fabryki win południowo-europejskich. — *Tytuł* stanowi monopolium rządu i musi być uprawiany według przepisów, i dla tego 2 do 3 razy droższy jest niżeli gdzieindziej. Mało przynosi zysku; głównie są używane niezliczone cygara hawańskie. Pielęgnowanie drzew owocowych we Francyi, jest daleko ważniejszem niż gdziekolwiek indziej w Europie; najdelikatniejsze tu są owoce, zwłaszcza śliwki i brzoskwinie. Wyrabiają także obficie cidr czyli jablecznik i gruszczyk, 16 milionów wiader, połowa w Normandyi i koło Tours; ostatnie miasto dostarcza wybornych śliwek suszonych, wiśni Limagne i t. d. Winogron stołowych, za wiele milionów franków, dostarcza Fontainebleau. — *Rzepak* uprawiają szczególnież na północy. — *Oliwki i oliwa* prowanska na południu, na przestrzeni 22 mil kwadr., 246,000 wiader; największa ilość z Var, najlepsza z Aix. — *Morwy* najtroskliwież pielęgnowane są w Prowancyi; wszędzie tam udają się kapary. — *Morwa* farbiarska przychodzi z Awenijonu, a najwyborniejsza z Alzacyi. — *Rodzenek* dostarczają Prowancya i Langwedocya. — *Uprawa chmielu* podnosi się. — *Kasztany* stanowią ważny artykuł pożywienia i zastępują chleb w Limousin, w Auvergne i t. d. — *Drzewa* w ogólności niedostatek i z tego powodu drzewo opałowe drogie. Najwięcej znajduje się w górach; wszelako mało w Pireneach i Alpach; w zachodniej części i na południowym pobrzeżu brak lasów. Najbogatsze w lasy są: Côte d'Or, Korsyka górna, Marne; najmniej zaś lasów w Bretanii. Ledwie $\frac{1}{100}$ część całej przestrzeni pokryta jest większym lasem.

§ 563. c) **Królestwo zwierzęce.** Hodowanie bydła w ogólności upada, gdyż braknie do tego upodobania. Bydło rogate, w ogóle około 10 milionów sztuk, posiadają okolice bogate w łąki, tudzież Bretanija, a mianowicie Normandyja, gdzie przeprowadzają na paszę nawet z innych prowincyj, Wandea, Auvergne (najpiękniejsze), Gaskonija (rajrychlejsze). Masła dostarcza część północna. Słynne są sery z Brie, Sassenage (Isère) i Roquefort. — *Konie*, $2\frac{4}{5}$ milionów, nie są wyborowe i w dostatecznej liczbie; najlepsze znajdują się w Normandyi, Bretanii i Ardennach; Limousin i Auvergne dostarczają dobrych koni jezdnych. Na południu hodują wiele mulów (274,000) i osłów (423,000), mianowicie w Auvergne, gdzie są najlepsze w Europie. — *Chów owiec* czyni postępy. Liczą ich przeszło 32 miliony. Najwięcej wełny dostarcza Berry; najlepsza musi być sprowadzona z Niemiec. — *Świń*, około 5 milionów, chowają najwięcej nad rzekami Mozą, Mozellą, Renem i w Gaskonii (szynki bajonńskie). Wywożą szynki za $4\frac{1}{2}$ miliony franków. — *Jedwabniki* hodować zaczęto najprzód pod Tours,

od r. 1600 na południu w Prowancyi, w Delfinacie i Langwedocyi; $\frac{1}{3}$ wszystkich drzew morwowych znajduje się w departamencie Gard, 38,500 centnarów surowego jedwabiu, to jest za 23 do 27 milionów talarów; ale oprócz tego sprowadzają 43,000 centn. — *Pszczolnictwem* zajmują się szczególniej pod Narbonne i w Bretanii. — *Muchy hiszpańskie* są przedmiotem wywozu. — *Chów koszenilli* udaje się w Prowancyi i Langwedocyi. — *Połowem śledzi* zajmuje się Dieppe i Boulogne w Kanale i koło Szkocyi: — *Serdeli*, głównie Bretanija, Langwedocya, Prowancya i Korsyka. — *Ostryg*, Normandya, (na skałach Calvados, w odnogach Sekwany), Bretanija w zatoce Cancale pod Saint-Malo, szczególniej Marennes, na południe Rochefortu. Połowem stokfiszu zajmuje się Saint-Malo, Saint-Brieuc i Grandville pod Neu-Foundland, Dunkierka pod Islandyą, 943 statków. Połów wielorybów ustał prawie zupełnie; 5 okrętów wychodzi rocznie w tym celu z Havre.

§ 564. Przemysł. W stanie bardzo kwitającym, daleko więcej niż rolnictwo i chów bydła; a liczba fabryk, 71,500 zakładów, $1\frac{1}{10}$ miliona robotników i 500 machin parowych, jest tu, obok Anglii, największa. Najwięcej przemysłowych zakładów posiadają departamenta: Loire inferieur, Sarthe, Wandea, Puy de Dome, Nord, Morbihan, Gers, Pyrenées, Charente, Côte du Nord, Dordogne, Saône i Loir (w zniżającym się porządku). Najważniejszą gałęzią są artykuły paryzkie, to jest brzozy, biżuteryje, wyroby ze złota, zegarki, delikatne wyroby stolarskie, instrumenta, przedmioty modne, kwiaty sztuczne, powozy, wyroby szmuklerskie, ze złota i srebra frędzle i t. d., za 34 miliony talarów. — *Fabryki wyrobów jedwabnych* 1,459 fabryk, z których $\frac{3}{7}$ w południowo-wschodniej stronie. Są największe i najcelniejsze w Europie, mają 145,000 warsztatów; główną ich stolicą jest Lyon i okolice, a $\frac{1}{3}$ warsztatów; potem idzie Paryż, dalej Tours, Nîmes, Awenijon, Saint-Etienne (wstążki). Jedwabiu surowego nie zbyt wiele; daleko więcej sprowadzają z zagranicy. Wartość wyrobów oceniają na $180\frac{1}{3}$ milionów talarów. — *Rękodzielnie bawełny*. Liczą ich tysiącami, które dostarczają wyrobów za 140 milionów talarów, — *Przędzkanie i drukowanie* zajmują przeszło milion robotników. Jest przeszło 270,000 warsztatów. Postęp ich wzrasta. Szczególniej znajdują się w Rouen (plótna malowane, zwane Rouennerie), Troyes (pończoch, szlafmyc i t. p., Bonneterie), Saint-Quentin, w Alzacyi i Wogezach, gdzie bardzo znaczne są: Mühlhausen, (12 do 15,000 robotników), Thann, Rappoltssweiler; także w Paryżu, Saint-Denis, Lyonie (200 warsztatów tiulu), Tarare, Saint-Etienne, Lille, Valenciennes. Wyrobów pończosznicych najwięcej dostarczają Rouen i Caen. Francya atoli ma połowę wrzecion, co Anglija. Tiule haftowane wyrabiają się najwięcej w Calais, blondyny i koronki w Caen, Bayeux, Chantilly (7,000 robotników). *Wyroby lniane*. Jest 5,576 fabryk wyrobów z konopii i lnu, $\frac{4}{5}$ z tych, w północno-zachodniej stronie, które dostarczają towarów za 106 milionów talarów. Wszelako nie zaspakajają one wszystkich potrzeb. Dla tego pospolite wyroby przychodzą tu z Niemiec;

zaś wyroby delikatne lniane, adamaszkowo-lniane ustępują niderlandzkim i niemieckim. Szczególniej tą gałęzią przemysłu zajmują się: Flandrya, Delfinat, Normandya, Maine i Bretanija. Koronki wyrabiają się w Valenciennes i Lille.— *Wyroby wełniane* od dawna stanowią najważniejszą gałąź przemysłu. Jest 2,424 zakłady, i 516 dla mieszanych wyrobów, które razem wyrabiają za 157 $\frac{1}{3}$ milionów talarów. Oddawna już wyrabiają cienkie sukna z hiszpańskiej wełny. Sedan dostarcza wybornego czarnego, Elbeuf, taniego ($\frac{1}{5}$ całej fabrykacji sukna). Louviers i Carcassone najprzedniejszego; Beauvais, Castres, Montauban, średniego; Reims głównie wyrabia lekkie sukno, flanelle, szale i t. d., (20,000 robotników). Z zagranicznej wełny wyrabia się $\frac{3}{7}$ ogólnej ilości. Sprowadzają wełny za 12 $\frac{1}{2}$ milionów talarów. — *Kobierce* w Paryżu (Gobelins), w Auvergne (jeden kosztuje 50,000 franków).— *Szale* w 60 fabrykach.— *Skóry* wyrabiają się w 1395 zakładach, największa ilość w zachodniej części; ta gałąź przemysłu rozwinęła się szczególnie w nowszych czasach. Wartość wyrobów w ciągu jednego roku jest bardzo znaczna. Grube gatunki wyrównują angielskim.— *Lakierowane* (Pont-Audemer) i safijan (*maroquin*), dawniej wyrabiano szczególnie w Prowancyi, obecnie w Choisy (pod Paryżem) i w Mühlhausen. Najznaczniejszym jest białoskórnictwo. Rękawiczki w Grenoble (300,000 tuzinów), w Paryżu, Luneville (10,000 robotników) Chaumont i t. d. Wyroby siodlarskie i rymarskie dostarczane są do Ameryki południowej.— 400 fabryk znajduje się w Marais, Annonay (Langwedocyi), Angoulême, Amiens i t. d.— *Fabryki obić* w Paryżu, Mühlhausen i t. d.— Fabryki cukru z buraków zaprzętają i tu rolnictwo; jest ich 246 i 89, które rafinują cukier zagraniczny; ostatnie dostarczają przeszło 6 razy tyle co pierwsze, szczególnie w 7 północnych departamentach.— *Porcelana* wyrabia się w Sèvres pod Paryżem; *fajans* w rozmaitych miejscach.— *Szkła i zwierciadła* dostarcza 220 hut. W Saint-Gobain przygotowują się wielkie tafle zwierciadlane, w Baccarat (w Lotaryngii), głównie szkła kryształowe.— *Kapeluszów* dostarcza mianowicie Paryż.— *Wyroby metalowe*.— Żelazne i stalowe zajmują 126,000 robotników. Guerigny w Nivernais ma największą fabrykę żelaza; ważne są także w Foix, Saint-Etienne, Moulins, Thiers i t. d.— *Broń* w Wersalu, Saint-Etienne i Tulle.— *Machiny parowe*, około 7,000, w części przygotowywane są wewnątrz kraju.— 133 fabryk dostarczają machin za jedenaście milionów franków.— *Wódka* (Cognac, Montpellier); spirytus (Nimes), w 1440 gorzelniach, za 12 milionów talarów.— *Piwa* (w północnej części) dostarczają obficie 3,230 browarów.— *Fabryki wyrobów chemicznych*, w liczbie 110, celniejsze są w Paryżu, Neuilly, Rouen, Thann, Marsylii, a zwłaszcza w Montpellier, i dostarczają kwasu siarczanego, saletrowego, alunu, grynspanu i t. p.— *Farbiernie* jedwabiu główne w Lyonie; wyrobów wełnianych w Rouen i Mühlhausen.

§ 565. **Handel.** Z położenia kraju nad trzema najżeglowniejszymi morzami i przy pomocy rzek żeglownych jest bardzo rozległy i tyl-

ko ustępuje pierwszeństwa Anglii i Ameryce północnej. Przywóz wynosi 604 miliony talarów; wywóz 618 $\frac{1}{3}$ milionów talarów. — Przywóz surowych materiałów głównie składają: bawełna, cukier trzciniowy, jedwab, wełna, oliwa, drzewo budowlane, skóry, indygo, węgle kamienne, miedź, ryby, kawa. Najwięcej dostarczają: Belgija, Stany Zjednoczone, potem Wielka Brytania, Rosya, Szwajcaryja, Turyn, Sardynija, Niemcy i Hiszpanija. Wyroby fabryczne pochodzą głównie z Belgii, następnie z Niemiec, Wielkiej Brytanii, Szwajcaryi, Stanów Zjednoczonych; najznaczniejsze przedmioty są: oliwa, tkaniny lniane, (z Anglii i Niemiec), sery, masło, płótno żaglowe i liny (z Rosyi). — Wywóz płodów surowych składa się głównie z maki pszennej, marzanny, jaj i t. d. — Najwięcej wychodzi do Wielkiej Brytanii, Stanów Zjednoczonych, Szwajcaryi, Algieru, Belgii, Sardynii, Niemiec. — Wyroby fabryczne najwięcej są wysyłane do Stanów Zjednoczonych, Niemiec, Hiszpanii, Wielkiej Brytanii, Sardynii, Belgii, Szwajcaryi. — Najważniejsze są wyroby jedwabne, które szczególnie Anglija sprowadza i (5 razy tyle) Ameryka Północna. Handel jedwabiem składa więcej jak $\frac{1}{6}$ część całego handlu francuzkiego. — Wyrobów bawełnianych najwięcej idzie do Ameryki Północnej, i prawie tyleż do Hiszpanii. — *Wyroby wełniane.* — *Wina:* składają więcej jak $\frac{1}{9}$ wartości całego handlu wywozowego. Z przygotowanego wina idzie $\frac{1}{8}$ do Ameryki Północnej, $\frac{1}{12}$ do miast Hanzeatyckich, $\frac{1}{17}$ do Niderlandów, $\frac{1}{30}$ do Rosyi, nieco mniej do pruskich nad-baltyckich portów, przeszło $\frac{1}{40}$ do Anglii. — *Wyroby z lnu i konopii.* — *Skóry.* Rękawiczek odchodzi do samej Anglii 1 $\frac{1}{2}$ miliona par, za tyleż franków. — *Wyroby żelazne.* — *Wódka.* — *Marzanna.* — *Porcelana.*

§ 566. Zamorskie posiadłości Francyi.

	Mil. □	Mieszkańców.
W Azji	8,9	206,229.
W Afryce. Algier ob. § 209 .	7175,4	„ 3,039,700, w tój licz. 155,600 Europejczyk.
Osady nad Senegalem: Saint, Louis i Gorée; twierdze Nemours, Assini i Bakel nad Senegalem; twierdza Gaboun na południe Starego Calabar	0,93	„ 14,334.
Isle Bourbon (dzisiaj nazwana La Réunion) i Mayotta, jedna z wysp Komoryjskich; jedna przy północnym brzegu Madagaskaru, Port Louis na wschodniem pobrażu i t. d.	66,8	„ 157,033.
W Ameryce Indyje Zachodnie ob. § 410	80,0	„ 263,300
Guyana, ob. § 355	91,8	„ 16,741.
Saint - Pierre i Miquelon przy New-fonland	3,86	„ 2,224

W Australii. Wyspy Marque-			
sas, archipelag Gambier,			
Wallis, Tahiti	26,3	"	34,200.
Nowa Kaledonija	28,7	"	50,000.
	Mil	□	7,415,4
		"	3,504,600. Mieszkańców.
	"		10,023,4
		"	36,746,400
			" w Europie.
Ogół mil	□	17,438,8	i 40,251,000 Mieszkańców.

Europa Germańska.

§ 567.

Królestwo Belgijskie.

(prawie $\frac{3}{4}$ marchii Brandeburgskiej).

Leży na południe Niderlandów, od których oderwało się r. 1830, w obwodzie rzek Skaldy i Maas i docłodzi do $49\frac{1}{2}$,^o szerokości północnej ku południowi. Główną jego część stanowią tak zwane dawniej Austryjackie Niderlandy, którą od r. 1713 do Austrii należały.

W południowo-wschodniej części kraj jest wyniosły i górzysty, gdzie się rozciągają góry Ardeńskie, bogate w żelazo i węgiel kamienny; tu Hennegau, Brabancya i Lege składają skalną krainę wzgórz; są wszakże urodzajne i dobrze uprawne, zwłaszcza pierwsza. Flandrya i część Brabancyi podobne są do wielkiego ogrodu, prowincye Antwerpji, Północnej Brabancyi i Limburga są w części piaszczystymi i torfowemi trzęsawiskami. Liczne kanały służą do osuszania ziemi i do komunikacyj.

Konstytucya Belgijska podobna jest zupełnie do Hollenderskiej; są 2 izby, senatorska i poselska, czyli reprezentantów.

Belgija liczy 9 prowincyj:

1) Brabancya	59,8	mil	□	748,840	mieszkańców.
2) Antwerpja	51,6	"	"	434,485	"
3) Flandrya wschodnia	54,6	"	"	776,960	"
					(jedna z najludniejszych krain w Europie).
4) Flandrya zachodnia	58,9	"	"	624,912	"
5) Hennegau albo Hainaut	67,8	"	"	769,065	"
6) Namur	66,7	"	"	286,075	"
7) Liège, Lüttich, Leody-					
mu	52,7	"	"	503,662	"
8) Limburg	44,0	"	"	191,708	"
9) Luxemburg	80,5	"	"	193,754	"

Ogół 536,6 " " 4,529,461 mieszkańców.

Kraj ten w przecięciu jest 3 razy ludniejszy niż Prussy. Uniwersytety znajdują się w Gandawie (Gand, Gent), w Liège, Bruxelli, Lowanijum (Louvain, Löwen), — $\frac{6}{11}$ ludności składają Belgijczycy czyli Niderlandczycy, którzy mówią językiem flamandzkim, mianowicie we Flandryi, Antwerpji i w części Brabancyi. — $\frac{3}{4}$ mieszkańców są Wallonowie, którzy mówią po wallońsku i francuzku, w prowincyach: Hainaut; Namur, Liège, Brabancyi, Luxemburgu. — Niemców jest tylko 34,000.

Król jest luteranin; z liczby mieszkańców, jest 10,300 niekatolików pomiędzy nimi, 6,600 luteranów i 1.340 Żydów.

§ 568.

1) Brabancya.

wzgórkowata, urodzajna i dobrze opatrzona w wodę.

Bruxella, 153 t. m., wraz z przedmieściami 236 t. m. nad rzeką Senne i kanałem, w urodzajnej, uprawnej okolicy, jest stolicą, rezydencją i miejscem obrad izb; jedno z najpiękniejszych miast. Mieszka tu około 1200 Niemców. Wyżej położona, zupełnie francuzka część, jest najpiękniejsza. Sliczna promenady, bulwary, park, uniwersytet i bardzo wspaniały ratusz, w stylu gotyckim, z wieżą wysokości 364 stóp zdobią miasto. (Egmont i Hoorn r. 1568). Handel jest bardzo ważny; księgarnie i drukarnie na wysokim stopniu. Fabryki wszelkiego rodzaju, wyrobów jedwabnych i t. d.; słynne są koronki brabanckie albo bruxelskie, powozy i kapelusze. Kanał łączy *Bruxellę* z *Antwerpiją* i *Skaldą*. — Niedaleko leży zamek letni *Laeken*. — Ku południowi znajdują się *Soignes*, a w bliskości *Quatre-Bras*, *Waterloo*, *Mont Saint-Jean*, folwark *la Haye-Sainte*, *Planchenois* i dom *la Belle Alliance* (pamiętne bitwami r. 1815); mają olbrzymie pomniki. — *Lowanium*, *Lowain*, *Löwen*, 31 t. m., nad rzeką *Dyle*, niegdyś stolica, na pagórkowatym gruncie, bardzo wielkie, ale obejmuje w sobie ogródki i pola. Jest tu jeden z najdawniejszych uniwersytetów, który w XVI wieku słynął na cały świat. Najgłówniejszym tu wyrobem jest piwo. Kanał idący przez *Mecheln* do *Skaldy*, żeglowny jest dla statków. — **Tirlemont**, 12 t. m., dosyć obszerne.

2) Antwerpija.

urodzajna, ale w zachodnich i północo-zachodnich stronach piaszczysta, w północnych zaś i północo-wschodnich nieprzejrzanemi bagniskami, *Campine* pokryta, tędy obecnie wielki kanał przechodzi.

Antwerpija, 103 t. m., nad rzeką *Skaldą*, 20 godzin drogi od morza; największe okręty przychodzą tu aż do nadbrzeżnych ulic (*quais*). Ma wolny port głębokości teraz tylko 12 stóp 3, wielkie basseny na 400 okrętów i warsztaty okrętowe, aż do odległego o minut 31 bassenu. Antwerpija jest bardzo znakomitą twierdzą. Kanały prowadzą stąd do *Bruxelli*, *Lowanium* i *Mecheln*, a koleje żelazne do *Mecheln*, 3 i pół mili i do *Bruxelli*. Codziennie chodzą statki parowe do *Londynu*, *Rotterdamu*, *Kolonii* i *Gandawy*. W XVI wieku handel tutejszy był na najwyższym stopniu. Giełda jest najstarszą w Europie. Kościół katedralny (wieża 379 stóp wysokości), jest jednym z najpiękniejszych w Europie. Są tu liczne pałace, zakłady naukowe i sztuk pięknych, fabryki wszelkiego rodzaju. Nigdzie nie ma na tak szczupłej przestrzeni tak wielkiej ilości skarbów sztuk pięknych. Liczą 39 cukrowni; rybołówstwo, budowa statków, szlifiernie dyamentów bardzo są ważne. — *Mechlin*, *Malines*, *Mecheln*, 31 t. m., nad rz. *Dyle*, puste, nieludne miasto, środkowy punkt sieci dróg żelaznych, stolica arcybiskupa, posiada wspaniały kościół katedralny. Pod względem rękodzielnictwa bardzo wstecz pozostał, ale dość znaczny handel prowadzi. Pod **Hoogstraten**, na północ w *Campine* (białe piaski, lasy, błota i stawy), wyborny chów koni, bydła, drobiu i pszczoł istnieje, zaprowadzono kolonije ubogich do karczowania lasów.

3) Flandrya wschodnia,

pracą doprowadzona do wysokiego stopnia żyzności.

Gandawa, Gand, Gent, 110 t. m., nad Skaldą i nad licznymi kanałami, na wyspach, ma 270 mostów, największe miasto w Belgii, godzina drogi w przecięciu, ale nie dosyć ludne. Są tu stare, rozwalone mury, ponure, wąskie ulice, wysokie parkany ogrodowe i domy ze śpiczastymi dachami. Bassin na 400 okrętów znajduje się przy samém mieście. Cytadella i uniwersytet; jest to najważniejsze miasto rękodzielnicze, zwłaszcza pod względem przedzalni, bawełny, tkanin, drukowania i skór; oprócz tego ma fabryki wszelkiego rodzaju, prowadzi handel płótnem i kwiatami rosnącymi przeszło w 400 cieplarniach, któremi zajmuje się 62 kupców większych handlujących kwiatami.— **Aalst** albo **Alost**, 18 t. m., nad rzeką Dender, posiada sławne blechy, garbarnie i prowadzi wielki handel chmielem.

W północno-wschodniej stronie Gandawy leży *Waasland*, słynne rolnictwem i przemysłem, ogród Flandryi (uprawa lnu).

Tu m. **Saint-Nicolas**, 22 t. m.

4) Flandrya Zachodnia,

wzdłuż poprzednich pasmo wydm piaszczystych, pół mili szerokości; zresztą, pracowitością piaszczyste grunta zamieniono w urodzajną ziemię.

Brügge, Bruges, 49 t. m., 2 mile od morza, nad kanałem Ostendzkim, po którym pływają okręty, ma wielki bassin. W XIV wieku, gdy było stolicą książąt Burgundyi, słynęło jako pierwsze miasto handlowe w Europie, środkowe stanowisko i skład Hanzy, jarmark Włochów; z powodu Antwerpii straciło swoje znaczenie. Domy, mieszkańcy, ubiory i obyczaje noszą na sobie dotąd starożytną osobliwą barwę. Na rynku wznoszą się sklepy z wieżą wysokości 320 stóp i najpiękniejszym w Hollandyi grającym zegarem. Wieża kościoła N. Panny ma 442 stopy wysokości. Na cześć tkaczy wełny tutaj Filip Dobry ustanowił roku 1430 order Złotego Runa. Jest to jedno z pierwszych miasto pod względem wyrobów płótna (rocznie 25,000 sztuk z całej okolicy), bawełny, adamaszku, koronek.— **Courtray** albo Kortrijk, 22 t. m., twierdza nad rzeką Lys, słynne płótnem (na które jest tu jarmark), koronkami i bléchem. Pielęgkuje najdelikatniejszy len.— **Ostenda**, 16 t. m., nad morzem Północnym, w pustej okolicy, jeden z głównych portów i mocna warownia, która wodą może być zalana. Na wszystkie strony prowadzą wielkie kanały. Wyrabiane tu są koronki, płótno, płótno żaglowe, tytuń; jest rybołówstwo, kąpiele morskie; prowadzi handel płodami rolniczemi Flandryi. Ostenda jest miastem pośredniczym handlu Anglii z Francją. Aż do Wiednia ciągną się ztąd koleje żelazne (40 godzin). O 4 godziny leży wieś **Blankenburg**, a nieco dalej **Hayst**.— **Ypern**, 17 t. m., nad Yperle, między osuszonymi bagniskami (niegdyś liczyło 200,000 t. m.), ma piękny kościół katedralny.

§. 569. 5) **Hainaut** albo **Hennegau**,

jedna z najbogatszych prowincyj, ma wyborne grunta, 92 kopalń węgla kamiennego, rudy żelaznej i t. d.

Mons albo **Bergen**, 26 t. m., twierdza nad kanałami, ma ważne kopalnie węgla kamiennego, i to w obrębie miasta. — Niedaleko **Malplaquet**, pamiętne bitwami r. 1709 i 1794.—**Tournay** albo Doornick, 31 t. m., nad Skaldą; twierdza i jedno z miast najprzemysłowszych. Wyrabia szczególnie kobierce, pończochy, płótno, kamlot, porcelanę. Kościół katedralny z 5 wieżami.— Na zachód **Fontenoy**, gdzie była bitwa r. 1745.—**Jemappes**, 3 t. m., na zachód Mons. Bitwa 1792 r.—**Fleurus**, 3 t. m., bitwy r. 1622, 1690, 1794, 1815.—**Charleroi**, 11 t. m., nad rzeką Sambre i kanałem idącym do Bruxelli, długości 10 mil o 55 śluzach, twierdza, w obrębie której 52 hut szklanych; dostarcza broni, wyrobów żelaznych (600,000 centn. żelaza lanego), piwa, wódki jałowcowej i t. d.; prowadzi handel węglem kamiennym.— O pół godziny drogi ku południo-wschodowi znajdują się fabryki metalów **Couillet**, 16,000 robotników, 27 machin parowych i 8 pieców wielkich.—**Enghien**, 4 t. m.—**Ligne**, siedlisko rodu książąt de Ligne.

6) **Namur**,

jedna z najpiękniejszych prowincyj, tylko w południowo-zachodniej stronie są bagna i bory. Dolina rzeki Mozy jest bardzo malownicza.

Ligny, przy samém Fleurus, na północo-zachód. Bitwa r. 1815.—**Namur**, 25 t. m., nad rz. Sambre, bardzo mocna warownia; dostarcza broni, wyrobów z miedzi, żelaza, mosiądzu, nożów i skór.—**Dinant**, 7 t. m., nad Maas, wyrabia papier i skóry; ma wielkie kopalnie marmuru; niegdyś było znaczném.

7) **Leodyum**,

nadzwyczaj czynna kraina Wallonów; jest tu powabna dolina Weeze i inne malownicze doliny.

Leodyum, **Liège**, **Lüttich** albo Luik, 89 t. m., nad rz. Maas, najbardziej malownicze miasto Belgii, z lasem kominów, ma wielką cyta-dellę, uniwersytet i niewyczerpane kopalnie węgla kamiennego. Jedno z najważniejszych miast fabrycznych Europy, posiada: przedziałnie lnu, fabryki wyrobów bawełnianych, sukna, szkła, tytoniu, broni, machin, ludwisarnie dział z 12 piecami wielkimi, garbarnie, fabryki cynku i kopalnie alunu; słowem fabryki wszelkiego rodzaju, szczególnie wyrobów kruszcowych; prowadzi kwitnący handel.— Do **Seraing**, 17 t. m., fabryki Cockerila, obecnie należącej do spółki, jednego z największych na stałym lądzie zakładów budowy machin, prowadzi droga żelazna. Tu jest 16 machin parowych, 39 pieców, 4,000 robotników, codziennie 1,500 centnarów rudy żelaznej spotrzebowywa się, a kopalnie węgla kamiennego dostarczają dziennie 16,000 centnarów.— **Verviers**, 27 t. m., nad rz. Weeze. Tutejsze fabryki sukna i

kazimirku wyrabiają rocznie za 21 milionów talarów; są tu fabryki żelaza lanego i 33 farbiernie.— **Limburg**, 3 t. m., nad Weeze, niegdyś stolica, dziś opustoszała; w bliskości jego **Dolhein** zakwitnęło. Prowadzi handel słynnemi serami, wyrabianemi w *Herve*, okolicy mającej 16 mil obszerności, pokrytej najbujniejszymi łąkami.— **Herstal**, 5 t. m., wieś jarmarczna, prawie przedmieście Leodyum, dostarcza węgla kamiennych, żelaza i stali.— **Spaa**, 5 t. m., kąpiele mineralne. Ma 16 źródeł i 3 do 400 leczących się; niegdyś było najświetniejszym w Europie.— Na północno-zachodnim krańcu **Landes**, gdzie Pepin narodził się i był pochowany.— Na zachód **Neerwinden**, pamiętne bitwami r. 1693 i 1793.

8) Limburg.

Saint-Tron, 11 t. m., dostarcza żelaza, wiśni i t. d.— **Hasselt**, 10 t. m., nad Demer, ma bardzo liczne gorzelnie, dostarcza marzanny i tytoniu.— Na zachód pod Diest okolica zwana *Francyą*, gdzie r. 406 Frankowie osiedli.— **Beverloo**, obóz wojskowy w Campine.

9) Luxemburg,

posiada wielkie lasy i kopalnie żelaza. $\frac{1}{3}$ urodzajnej ziemi nie jest jeszcze spożytkowaną.

Arlon, 5 t. m., nad Semoy, ma fabrykę żelaza lanego i t. d.— **Bouillon**, 4 t. m., nad Semoy, w głębokim wąwozie w dawniejszym księstwie Bouillon, mającém przestrzeni 7,9 mil kw., siedziba rodu Gotfryda Bouillon.

§. 570.

PŁODY.

a) **Królestwo mineralne:** Ważne jest dla 3 południowych prowincyj. Żelazo (1532 kopalni, 131 wielkich pieców, 78 odlewalni żelaza i t. d., wyroby około 22 milionów talarów wartości) i ołów (w 8 hutach, 1,300 beczek), dobywają się szczególniej w Liège.— Węgiel kamienny w tychże samych prowincjach: w samój Hainaud 104 kopalnie dostarczają $2\frac{1}{2}$ miliony beczek; największe pokłady przy Mons. Jest tu 184 kopalni, które dostarczają 168 milionów centnarów. Wywóz węgla kamiennych, $\frac{1}{3}$ wydobytych, prawie całkiem skierowany jest do Francyi i przewyższa o $\frac{3}{4}$ angielskie.— Wydobywanie cynku (z 19 hut) wynosi 35% cynku dobywanego w całej Europie. Ałun, w Liège, 12,000 centn.— Torf w dolnych prowincjach. Łomy marmuru, kamienia wapiennego i łupku. Źródła mineralne, np. w Spaa.— W kopalniach, hutach i odlewalniach 817 machin parowych.

b) **Królestwo roślinne.** Ziemia jest bardzo urodzajna, zwłaszcza w Antwerpii, Limburgu, Flandryi, wschodniej Brabancyi, i kraj jeden z najlepiej uprawnych. Wyborne gospodarstwo wiejskie dostarcza zboża wszelkiego rodzaju, roślin strączkowych, olejnych, nasion lnu, którego uprawa tak jest obszerną jak wszelkich innych roślin (zwłaszcza w Courtray, Flandryi i Hainaut), nieco konopi wybornego ga-

tunku. Tytuń we Flandryi zachodniej i Antwerpji. Chmiel w wielkiej ilości. 275 fabryk cukru z buraków. Drzewo w Ardennach.

c) **Królestwo zwierzęce.** Chów bydła jest upowszechniony; ale ustępuje hollenderskiemu; chów owiec lepszy niż w Hollandyi. Z owczego mleka wyrabiają się sery limburgskie, wywożone z Herve. Liczą 1,203,900 sztuk bydła rogatego (najwięcej we Flandryi wschodniej), 662,500 owiec (Luxemburg i Namur), 496,500 świń (Flandrya wschodnia) i 294,500 koni.—Flandrya wysyła corocznie 2,600,000 zabitych królików do Anglii (po 10 sr. gr.), skórki zaś do Francyi, Rossyi i Ameryki.

d) **Przemysł.** Wyroby przemysłowe są daleko znaczniejsze od poprzedzających; fabryki Belgii należą do najważniejszych w Europie.

Rękodzielnie lniane. Główna ich stolica we Flandryach zachodniej i wschodniej (Gandawa), Brabancya (Bruxella), Antwerpja (Mecheln) i Hainaut (Tournay). Zajmują 60,000 robotników.—Wielkiego są znaczenia wyroby koronek, najlepsze w Bruxelli, Mechlinie, Lowannii, Brügge (łokieć 11—40 talarów).—Wyroby wełniane na wielką skalę są rozwinięte i zaprzatają 18,000 robotników. Główną ich stolicą jest Verviers z okolicami; przeszło 200 fabryk dostarcza wyborne wyroby, po większej części z niemieckiej wełny. Znajdują się także i w innych większych miastach. Koberce w Brukselli, ale głównie w Tournay; pończosznice wyroby w Hainaut.—Fabryki wyrobów bawełnianych mianowicie w Gandawie, Bruxelli, Tournay. Zajmują one 28,000 robotników.—Fabryki skór w Liège i Stavelot.—Fabryki metallów, głównie koło Liège, Namur, Charleroi, Mons odlewalnie i fabryki wyrobów żelaznych; broń i maszyny w Liège (350,000 karabinów i 90,000 par pistoletów, 10—12,000 robotników), wyroby broni szczególnie ważne są z powodu wywozu do Francyi; ludwisarnia dział o 12 piecach, jedna z największych; goździe, blacha, drót, mosiądz, w Liège i Namur. Wartość wywożonej broni wynosi przeszło 3 miliony talarów.—40 hut szklanych ma około 50,000 robotników; $\frac{3}{4}$ wyrobów wysyła się za granicę.—Fabryki kapeluszków w Mecheln i Brukselli.—Papiernie w Namur, Liège, Brabancyi.—Powozy, bardzo słynne, w Brukselli (ceny do 4,000 luidorów).—Rafinerje cukru, 50 w wielkich miastach, połowa w Antwerpji.

Cała Belgija posiada 3,148 machin parowych, o sile 77,670 koni.

§. 571. **Handel.** Najznacniejszy z Francją, który przeszło $\frac{1}{4}$ ogółu wynosi, $\frac{1}{5}$ z Niderlandami, prawie $\frac{1}{6}$ z Angliją, $\frac{1}{9}$ z Prussami. Belgija posiada 148 okrętów kupieckich i 13 statków parowych.—Przywóz, częścią na wewnętrzne spotrzebowanie, częścią na wywóz, częścią na bezpośrednie transito, częścią na skład, wynosi przeszło 181 milionów talarów, z których przychodzi więcej jak $\frac{1}{5}$ z Francyi, około $\frac{1}{5}$ z Anglii, przeszło $\frac{1}{6}$ z Niderlandów. Podług wartości, towary przywozowe następują w takim stosunku: kawa ($6\frac{1}{2}$ milionów talarów), cukier trzcinowy, surowa bawełna, wełna, wyroby wełniane,

zboże, sól surowa, nasiona olejne, wyroby jedwabne i bawełniane, wino, drzewo budowlane.— *Wywóz* dochodzi do 186 milionów talarów, z których 34% wychodzi do Francji, 16% do Niderlandów, 13% do Anglii. Główne przedmioty wywozu są: płótna i inne wyroby lniane (za 8½ milionów talarów), węgle kamienne, sukno, żelazo, cukier rafinowany, wyroby bawełniane, zboże, maszyny, wyroby szklane, broń, bydło na rzeź, cynk, konie, goździe, koronki (400,000 talarów), tiul.

Do najważniejszych środków ułatwiających handel należą drogi żelazne, rozciągające się na 107⅓ mil, tudzież liczne wielkie kanały, których ogólna długość wynosi 82 mil niemieckich.

§. 572. KRÓLESTWO NIDERLANDÓW.

(mniejsze od Marchii Brandenburskiej).

Leży między 50¾ a 53½° szerok. półn., a 21 do 25° dług. wschodniej.— Cały ten kraj należy do kotliny dolnego Renu; z pomiędzy wszystkich europejskich jest położone najniżej (Groninga, Fryslandia, Hollandya i Zeelandya liczą się do najniżej leżących), przez zasy piasku i groble albo tamy, z których najgłówniejsza idzie od West-Kapelle na wyspę Walcheren, sztucznie zabezpieczone od napływu morza; tylko w Geldryi znajdują się pagórki.—⅓ powierzchni ziemi zajmuje woda, Ⅺ leżą odłogiem; obecnie tylko ⅓ kraju zysk przynosi. Południowa część przez którą kanał przechodzi, jest rozległym, piaszczystym borem, który ku wschodowi do Westfalii przeryniają urodzajne *Betuwe*, między Renem a Waal.— Z pomiędzy osuszonych bagnisk (*poldery*), które dokoła tamami są zamknięte, *Beemster* jest najpiękniejszym w Północnej Hollandyi. Ma 26,000 morgów, poprzecinane kanałami i aleami; tu kwitnie chów bydła. Niezliczone rowy odciągające wodę nazywają w tym kraju *Sloten*. Żaden kraj nie posiada tyle kanałów i rowów, a osuszanie jezior i bagnisk ciągle posuwa się naprzód. Drogi brukowane są cegłami, zwanymi *klinker*, ostrym końcem osadzonemi. Miasta zabudowane są po większej części porządnie, bardzo chędogie, poprzecinane kanałami, obsadzonemi drzewami. Domy są budowane z ciemno-czerwonej cegły, z wąską facyatą. Przy drogach i kanałach w pobliżu wielkich miast znajduje się mnóstwo powabnych domów letnich (*Buitenplaatsen*), z ogrodami kwiatowemi, które wszakże częstokroć pozbawione są smaku. Młyny wietrzne są wszędzie nader liczne.

Niderlandy są monarchią ograniczone. Władzę prawodawczą dzieli król ze stanami państwa czyli *Generalnemi Stanami*, składającemi się z 2-ch izb; oprócz tego każda prowincya ma swoje stany prowincjonalne. Najwyższy zarząd posiadłości zaeuropejskich należy do samego króla. Obecnie składają się Niderlandy z 10 prowincyj.

Należące do Związku Niemieckiego księstwo *Limburgskie*, 40,1 mil kw., ludności 215,086, i wielkie księstwo *Luxemburskie*, 46,6

mil kw., 195,028 mieszkańców, zostają pod najwyższą zwierzchnością króla Niderlandów; ostatnie wszakże jest udzielném państwem, z osobną reprezentacją i własnym zarządem.

Wykształcenie umysłowe w północnych prowincjach oddawna było znakomite: *Uniwersytety w Lejdzie, Utrechcie i Gronindze*, posiadały zasłużoną sławę. Wychowanie elementarne zostaje na dość miernym stopniu; liczne są zakłady naukowe prywatne.

Ludność składają:

2,400,000 Hollendrów,

320,000 Wallonów (w Limburgu i Luxemburgu),

50,000 Niemców (tamże, i w wielkich miastach),

około 500,000 Fryzonów. we Fryslandyi,

62,600 Żydów, w Hollandyi i Utrechcie.

Siła zbrojna morska składa się z 62 okrętów wojennych o 800 działach. Przed 200 laty była 6 razy większą.— Żaden kraj stosunkowo nie ma tylu twierdz, fortyfikacyj i linii obronnych, co Niderlandy.

§. 573.

1) Północna Hollandya.

93,4 mil kw., 411,950 mieszkańców.

Amsterdam, 260 t. m., leży w półkole, nad rzeką Amstel i zatoką Ij, która tworzy port na 1,000 okrętów, w otwartém położeniu: widać ztąd tylko mokre łąki, kanały, pojedyncze domy kmiecie, i opasane wiatrakami, we mgle i dymie pogrążone miasto. Rzeka Amstel dzieli je na 2 części, a liczne kanały przeryniają na 90 wysep. 26 dawniejszych baszt zastępują wiatraki. Miasto zabudowane jest na palach; pałac królewski na 13,659 palach. Domy z różnokolorowej cegły, wązkie, z wielkimi oknami i zewnątrz bardzo chędogie. Ma osobiwsze magazyny marynarki i warsztaty okrętowe, tudzież liczne zakłady naukowe. Jako miasto składowe, mające przeszło 60 wielkich pakhauzów, Amsterdam stał się prawie wolnym portem. Szczególniej ważne tu są interessa wexlowe; handel papierami publicznymi większy jest tylko w Londynie i Paryżu. Niegdyś Amsterdam był pierwszym miastem handlowém. Znajdują się tutaj 53 rafinerje cukru, ogromne warsztaty okrętowe, wielkie fabryki tytoniu, płótna żaglowego, kamfory, boraxu, farb, kwasu saletrowego, mydła, blichowania wosku, szlifowania dyamentów. Tu jest siedlisko wschodnio i zachodnio-indyjskiej kompanii handlowej. Piękne ogrody i domy wiejskie napotyka się przy drodze do Utrechtu. Mieszka tu 20,000 Żydów niemieckich i 2,500 portugalskich, których synagoga najpiękniejszą jest w Europie.—**Haarlem**, 28 t. m., 2 mile na zachód Amsterdamu, nad morzem *Harlemskiem*, $3\frac{1}{3}$ mil kw. obszerności, niegdyś jezioro głębokie na 14 stóp, które za pomocą machin parowych osuszono. Tu się znajduje największy kościół katedralny w Hollandyi. Jest tu około 50 fabryk wyrobów jedwabnych, lnianych, bawełnianych i nici, tudzież prowadzi główny handel płótnem. Otoczone jest przesłicznymi ogrodami i domami wiejskimi. Znaczny jest także handel cebulami kwiatowemi i

kwiatami: tulipany, narcyssy, hijacynty, ranunkuły, gwoździki.— **Zaandam** albo **Zaanređam** albo **Zaardam**, 12 t. m., z wytwornych domów składająca się najpiękniejsza wieś. Na przedmieściu Vorstenborg, w drewnianym domku Piotr Wielki mieszkał przez dni 8. Wszędzie napotykamy cieśli i warsztaty okrętowe. Liczy przeszło 200 wiatraków dla zboża, oleju, papieru, prochu, farb, musztardy, tabaki, i do piłowania drzewa i t. d. — **Alkmaar**, 11 t. m., największy skład serów hollenderskich.— Na zachód leży zamek **Egmond**. Ztąd ku północy, wieś **Kamp**, na zaspach Kampen; pamiętne bitwą 1797 r.— **Hoorn**, 9 t. m., ma port i prowadzi handel masłem, sęrami i bydłem. **Edam**, 3 t. m., nad Zuider-See, handluje sęrami.— **Broek**, wieś w Waterlandzie, słynna wygórowanem ochędóstwem swoich mieszkańców.

Wyspa **Texel** (Tessel), 6 t. m., ma pastwiska na 30,000 owiec, tudzież pokłady ostryg. Wyspy *Vlieland* i *Wieringen*.

Pod **Helder**, 10 t. m., miastem położonem na północnym cyplu, nad kanałem Marsdiep, znajduje się *Nieuwe Diep*, wielki, nowo-zabudowany, bardzo mocno obwarowany port, gdzie przebywa flota wojenna, i gdzie umieszczoną być może załoga 30,000 ludzi; tu wpada kanał Północno-Hollenderski, mający 14 godzin długości, 120 stóp szerokości i 20 stóp głębokości, tak że 2 fregaty jedna obok drugiej po nim płynąć mogą; droga trwa 18 godzin; przeciwnie zaś po miakiem Zuider See, często 2 tygodnie.

2) **Hollandya południowa.**

55,3 mil kw., 621,985 mieszkańców.

Gravenhaag albo **Haga**, **la Haye**, 75 t. m., rezydencya królewska i jedno z najlepiej zabudowanych miast w Europie. Ma liczne kanały, szerokie i proste ulice, ogrody, aleje, place drzewami wysadzone, leży o godzinę drogi od morza Północnego w najweselszej i najmniej wilgotnej okolicy Hollandyi, opasana pięknymi wsiami i folwarkami. Znajduje się tu wspaniały pałac; pałac Stanów generalnych; muzeum królewskie, szczególnie przedmiotów azyatyckich, a zwłaszcza japońskich, i 2 wielkie galerie obrazów. Niedaleko ztąd leży las z zamkiem letnim *Busch*.— Pod **Scheweningen**, 6 t. m., wsią, są kąpiele morskie. **Delft**, 19 t. m., nad Schie, obszerne, handlowe, ale mało ludne miasto, ma arsenał, dostarcza wódki i fajansu. W nowym kościele groby wszystkich książąt domu Oranii.— **Ryswik**, wieś, pamiętna pokojem r. 1697.— **Schiedam**, 14 t. m., ma 172 gorzelnie; zajmuje się połowem śledzi, żegluga i handlem.— **Vlaardingen**, 8 t. m., nad Maas, zamieszkałe przez rybaków, którzy głównie zajmują się połowem śledzi i stokfiszu.— **Rotterdam**, 91 t. m., nad Maas, przy ujściu Rotte, port wojenny, jest po Amsterdamie najznacniejszym miastem. Handel przywozowy i wywozowy jest tak obszerny jak amsterdamski, odkąd żeglarze z Antwerpii tu obrali stanowisko. W Rotterdamie główny targ na zboże, wina z Bordeaux, tytuń i len. Największe okręty wchodzą w środek miasta. Jest 10 rafineryj cukru.

Budują się statki parowe, hoduje się najlepsza marzanna i wyrabia się słynna wódka jałowcówka. Znajduje się tu wolny skład niemieckiego związku celnego. Statki parowe wychodzą ztąd do Londynu, Hull, Moguncyi, Antwerpii i Havre.— Naprzeciw **Fijenoord**, największa w kraju fabryka machin, zwłaszcza statków parowych.— **Dortrecht**, 22 t. m., nad rz. Merve; w bliskości Biesbosch, które tworzy Maas, 3½ mil kw., kraj wodą zalany, składający przeszło 100 wyseppek (r. 1421 było tu 72 wsi i 100,000 ludzi zatoneło). Prowadzi żeglugę na Renie i jest głównym targiem na drzewo spławne. Nadzwyczaj przemysłowe.— **Gouda**, 15 t. m., z bardzo wielkim rynkiem, ma fabryki fajek, cegły i sérów.— **Lejda, Leyden**, (*Lugdunum Batavorum*), 37 t. m., przed 200 laty liczyło 100,000 mieszkańców, ma fabryki wyrobów wełnianych i kołder. Słynął uniwersytet tutejszy znakomitymi uczonymi. Ważne są muzea historyi naturalnej, starożytności i japońskie Siebolda. Tu się rodził sławni Boerhave, Rembrandt i Lucas.— W bliskości leżące Rhijnland nazywa się ogrodem Hollandyi. — **Katwyk**, 3 t. m., nad morzem, z ogromnemi śluzami, przez które od r. 1807 ułatwiane jest ujście krętemu Renowi.— **Hellevoetsluis**, 3 t. m., nad Haringvliet, port dla wszystkich żeglarzy wschodnio-indyjskich.

§. 574.

3) Utrecht.

Utrecht, 51 t. m., nad Starym Renem, był niegdyś stolicą rzeczypospolitej Hollenderskiej. Uniwersytet posiada piękne zbiory. Znakiomity przemysł (axamit i sukna), oraz handel. Pokój r. 1713. Nad kanałem do Amsterdamu rozciągają się piękne domy letnie i ogrody.— Niedaleko ztąd leży kolonija Herrnhutów **Zeyst**.

4) Zeelandya albo Seelandya.

Obejmuje wyspy przy ujściach Renu i Mozy: *Walcheren*, północny i południowy *Beveland*, obfite w pszenicę (*Over-Flakkee* należy do Hollandyi południowej) i *Schouwen*.

Middelburg, 16 t. m., handlowe, na wyspie Walcheren.— **Vlissingen**, 11 t. m., na południowym pobrzeżu Walcheren, pierwszy port wojenny na 80 okrętów wojennych, z wielkimi warsztatami okrętowemi.

5) Brabancya północna.

s'Hertogenbosch albo de Bosch, 22 t. m., nad rz. Dommel, mocna warownia, prowadzi handel zbożem, ma fabryki wyrobów lnianych i wełnianych, oraz tabaki.— Ku południo-zachodowi **Tilburg**, 15 t. m., 14 fabryk sukna — Na zachód, **Breda**, 15 t. m., warowna twierdza. Pokój r. 1667.

6) Geldrya, Geldern.

Nijmegen, 22 t. m., twierdza nad rz. Waal, na pagórkach, w przyjemnym położeniu. Bardzo przemysłowe. Pokój r. 1678.—

Arnhem, 21 t. m., twierdza nad Renem; z pomiędzy wszystkich miast Hollandyi ma najpobawniejsze okolice. — **Zütphen**, 13 t. m., nad Ijssel, miasto handlowe i twierdza.

7) **Over Ijssel** (to jest z drugiej strony Ijssel).

Zwolle, 19 t. m., nad Aa, zwaną tu Czarną wodą; ma port; handlowe. — **Deventer**, 16 t. m., nad Ijssel, dostarcza miodowników; główna fabryka kobierców.

8) **Fryslandya.**

Obfita w wodę, ciągnie się mil 13 wzdłuż brzegów, a tak nisko, że domy na sztucznych podstawach muszą być budowane, ponieważ powodzie często się zdarzają. Śliczne łąki, a na północ najżyźniejszego grunta. Wszystko w tej prowincyi jest wykwintnego ochędóstwa.

Lenvaarden, 24 t. m. nad kanałami, dostarcza wyrobów lnianych, tytoniu, oleju i farb. — **Harlingen**, 9 t. m., port nad Zuidersse, prowadzi handel z Angliją i Norwegiją. — **Stavören**, 550 mieszkańców, nad Zuidersee, było niegdyś stolicą królów Fryzyi; przez zasypanie piaskiem portu zupełnie zubożało.

Wyspa *ter Szelling*, 2 mile kw., 3 t. m., marynarzy. — Wyspa *Ameland*, 2,000 mieszk., ma pastwiska. Przy odpływie morza osuszone ławy piasku, rozciągające się koło północnego brzegu, nazywają się *Wadden* albo *Schoren*.

9) **Groningen.**

W północnej stronie rola i pastwiska; w południowej wielkie błota. Lasy wykarczowano na grunta, nawet wierzchnie warstwy torfu wypalają, aby wśród popiołów i węgla zasiewać grykę. Dla tego w miesiącach Maja i Czerwcu podnoszą się ogromne kłęby dymu i pędzą ku Niemcom. — Znaczna jest tu liczba tak nazwanych grobów Hunnów, a raczej kamieni Druidycznych, podobnie jak we Francyi.

Groningen, 35 t. m., nad Hunse, twierdza, posiada uniwersytet, przemysł i handel. Morze Bourtang 12 godzin długości, do którego na południu przymyka wielkie bagnisko graniczne, dostarcza tylko torfu i w czasie mokrej pory roku zupełnie jest nieprzebytém.

10) **Drenthe,**

49,5 mil kw., 940,080 mieszk., ledwie w połowie uprawna.

Assen, 5 t. m., główne miasto, zajmuje się rolnictwem i dozywaniem torfu. — **Meppel**, 6 t. m., nad Havelter-Aa, handluje torfem. I ta prowincya jest błotnista; przypada na milę kwadr. 1,940 mieszk. Na zachodnim krańcu prowincyi są 3 kolonije ubogich.

11) **Księstwo Limburgskie.**

Po większej części płaskie i urodzajne, w części należącej do Peel błotniste. Prowincya ta leży na prawym brzegu rzeki Maas, a **Mae-**

stricht, 22 tys. mieszk., na lewym. Jedna z najwarowniejszych twierdz. Tu są wielkie łomy kamienia i labirynt podziemny w kredowej górze Świętego Piotra, cztery godzin długi, dwie godz. szeroki, do 50 stóp wysoki. Maestricht dostarcza wybornych skór, szkła, piwa i wódki.—**Roermont** (wym. Rurmond), 6 t. m., handlowe i fabryczne.

Wielkie Księstwo Luxemburg.

Stanow $\frac{1}{3}$ część dawniejszego Luxemburga i pokryte jest leśnymi górami Ardeńskimi, do 1,800 stóp wysokości, zarosłe dębami i bukami, bogate w żelazo, cynk i węgle; ale wiele ma gruntów ubogich i skalistych. Wszelako $\frac{11}{25}$ powierzchni rodzi zboże, $\frac{1}{4}$ zajmują lasy i zarośla, $\frac{1}{3}$ pastwiska. Wino uprawiają nad Mozelą i Saurą. Księstwo to należy do Związku niemieckiego i jest państwem monarchiczno-konstytucyjnym. Dostarcza 4,237 żołnierzy do armii związkowej.

Luxemburg, dawniej Lützelburg, 11 t. m., nad rzeką Alz, jedna z najwarowniejszych twierdz w Europie, z pruską załogą 6,000 żołnierzy. Dostarcza żelaza i skór.

§ 575.

P ł o d y.

a) **Królestwo mineralne:** Prawie zupełny brak; znajduje się tylko glina zdalna na cegłę, wyroby garncarskie, oraz fajki i fajans. Najważniejszym przedmiotem jest torf, zwłaszcza w północnych i wschodnich stronach. Soli mało dobywają; sprowadzają sól kamienną z Anglii, sól morską z Hiszpanii i Portugalii, oczyszczają ją i używają do solenia. Luxemburg wydobywa 132,000 centnarów żelaza.

b) **Królestwo roślinne:** Prawie wszędzie ziemia wyzyskana na wodzie jest bardzo urodzajna, ale nie przynosi dostatecznej ilości owoców. Głównym płodem jest *len*: najlepszy rodzi się w Zeelandyi. *Zboża*, zwłaszcza *pszenica*, dostatecznie tylko w Zeelandyi i Fryslandyi. — *Rzepak* i *koniczyna* w Gronindze i Fryslandyi. — *Marzanna*, wyborna w Zeelandyi, po lewanckiej najlepsza. — *Tytui* w Geldryi i Utrechcie, 14,000 centnarów. — *Owoców* i *roślin ogrodowych* wielka obfitość. — *Pielęgnowanie kwiatów*, *nasiona ogrodowe*. — *Drzewa* wszędzie brak, na północy nie ma już całkiem lasów; sprowadzają drzewo z Czarnego lasu i z Zelandyi Wschodniej.

c) **Królestwo zwierząt:** Chów bydła ważniejszy od rolnictwa i w żadnym kraju lepiej jak tutaj nie jest urządzony. Szczególniej odznaczają się *krowy* i *owce*, stąd wielkie *séry* i handel *masłem*. — *Maśła*, najwięcej i najlepszego pochodzi z Lejdy, Delftu i Fryslandyi, ogółem 63,100 centnarów. — *Sérów* rocznie przeszło 114,000 centn., (edamski, texelski, lejdejski). — *Konie* fryzońskie są rzadkiej wielkości i siły. — *Owce* w ogólności nie liczne. — *Hodowanie świń* jest zna-

czne, słonina stanowi główne pożywienie. — *Pszczolnictwo* obfite w lasach Fryzyi, Geldryi i Utrechtu. — *Rybołówstwo* jest główną gałęzią żywności. — *Sledzie* holenderskie poławiają się najwięcej u brzegów angielskich i szkockich; ale to rybołówstwo, skutkiem obcego współubiegania się, zmniejszyło; dawniej zajmowało się niem 1,500 statków, teraz tylko 93. — *Ostrygi* z Schouwen i Texel. — *Stokfisz* poławia się przy ławie Dogger (35 łodzi czyli Dogger). Połowem wielorybów zajmują się obecnie sami Hollendrzy; wysyłają w tym celu 5 okrętów.

d) **Przemysł.** *Budowanie okrętów* na 607 warsztatach, mianowicie w Amsterdamie, Zaandam, Rotterdamie, Dordrecht, Vlissingen i t. d., jest najważniejszą gałęzią przemysłu. Nie masz lepszych okrętów, jak hollenderskie wschodnio-Indyjskie statki przewozowe. — Znajduje się 350 do 400 tartaków, a z tych 91 w Zaandam. — *Liny* i inne potrzeby okrętowe prawie wszędzie są przygotowywane. — *Pieców* do wypalania gliny w liczbie 800 — 900; szczególnież wzdłuż Waal i Ijssel są bardzo ważne. Z glinki wypalają się także fajki. — *Hollandya* dostarcza najlepszego *blejuwasu*. — 312 *olejarni*. — *Fabryki krapu* czyli *marzanny*. — 285 *fabryk tytanu*, najznaczniejsze w Amsterdamie i Rotterdamie. — *Gorzelnie wódki z żyta i jodłowcówki* (172 w Schiedam), są bardzo liczne i czynne. — 324 *dystylarni*, 376 *browarów*. — *Trzewiki* skórzane wywożą się w znacznej ilości. — *Hollendrzy* najlepiej budują młyny i wyborne z nich stelmachy. — *Fabryki płótna* dostarczają najcieńszego i najbielszego w Europie towaru, zwłaszcza Lejda (z kąd także nici) i Hertogenbosch. — *Sukno* hollenderskie liczy się do najlepszych w świecie; Tillburg ma 56 fabryk sukna. — *Fabryki wyrobów jedwabnych* zupełnie upadły, nawet w Haarlem. — *Papiernie* w liczbie 134 niegdyś najślawniejsze; najwięcej ich w Zaandam i Arnhem. — *Rafinerje cukru* w Amsterdamie (53). — *Fabryki wyrobów chemicznych* w Amsterdamie słynne, w Zaandam, Rotterdamie i t. d. — 462 *machiny parowe*.

Handel. Był zawsze nader wysokiego znaczenia, już niektórymi ważnemi płodami krajowemi, już jako handel komissowy, ekspedycyjny i wexlowy, albowiem dla Niemiec i morza, *Hollandya* jest znakomitym, pośredniczym krajem. *Handel wewnętrzny* ułatwiają niezliczone kanały, które zastępują miejsce dróg; chodzą po nich barki ciągnione koźmi (*Trekschuyten*), jak dylizanse. *Handel zagraniczny*, prowadzony na 2,343 okrętach kupieckich, a w tej liczbie na 100 parowych statkach, przez kompaniję handlowe *Wschodnio-Indyjską* i *Zachodnio-Indyjską*, oraz *Handels-Maatschappij*, szczególnież ważnym jest dla osad; także z Chinami, Japoniją, gdzie *Hollandya* wyłączny posiadała przywilój handlu; z *Ameryką północną*, której okręty w *Hollandyi*, narówni z hollenderskiemi są uważane, podobnie jak hollenderskie w *Ameryce północnej* również mają prawa. *Żegluga* na rzekach zajmuje 19,000 statków, z których $\frac{7}{12}$ są niderlandzką własnością. 42 mile dróg żelaznych jest już gotowych, 70 mil zaprojektowanych.

§ 576. Zamorskie posiadłości Hollandyi.

<i>W Ameryce:</i> Surinam	1,812,0 mil kw.,	60,000 mieszk.
Indye Zachodnie	17,3 „	167,400 „
<i>W Afryce:</i> Na pobrażach Złotem i Słomianem	2 0.0 „	100,000 „
<i>Elmina</i> , 10 t. m., miasto obwarowane. Oprócz tego liczne fortyfikacye.		
<i>W Azji:</i> Wielkie wyspy Sunda, z tych Jawa ma		
2,325,7 mil kw.	3,289,5 „	
Małe wyspy Sunda (Timor od r. 1852 cała)	600,0 „	
Amboiny, wyspy Banda, Ternatas i t. d.	1,117,5 „	
Gubernije są: 1) Sumatra. 2) Jawa. 3) Borneo.		
4) Celebes albo Wangkassar. 5) Molukki, z przy-		
ległościami. Ogół 5,007 mil kw.		16,500,000 „
Mieszkańcy prawie wszyscy są kolorowi.		
<i>W Australii</i> Holhendrzy rozszerzą prawo do zachodniej części Nowej Gwinei	3,210,0 „	
Osady mają 10,306 mil kw. i		16,827,900 mieszk.
w Europie 671,0 ..		3,363,000 „
Ogół		10,977,3 mil kw. i 20,190,900 mieszk.

Przez wzorowe obszerne plantacye, premija i t. p., osady te ciągle się podnoszą. Przynoszą one $94\frac{1}{3}$ miliona złotych rocznie; sama zaś Azja Australna 93 miliony. -- W ostatnich latach handel przywozowy pomnożył się w osadach we dwójnasób; wywozowy pomnożył się w pięcioro.

577.

Wielka Brytania.

(tak obszerne jak Prusy i Hanower).

Wielka Brytania i Irlandya rozciągają się od 50 do $60\frac{5}{6}^{\circ}$ szerok. połud., i od 7 do $19\frac{1}{2}^{\circ}$ dług. wschod., od północy ku południowi ma mil 164. W najwęższem miejscu $2\frac{4}{7}$ mil odległa od Anglii Irlandya rozciąga się od północy ku południowi na mil 65, a od zachodu ku wschodowi ledwie 35 mil, gdy wielka wyspa ma szerokości od 14 do 65 mil.

Państwo Wielkiej Brytanii składa się z królestwa Anglii, królestwa Irlandyi, księstwa Wallii, wyspy Man, tudzież wysp Normandzkich albo leżących na Kanale. Górzysty kraj Szkocyi ma najslabszą ludność, 1620 na milę kwadr.

Rząd jest monarchiczno-reprezentacyjny. Władza królewska jest dziedziczną według szczególnych praw, które parlament zmienić jest mocen, jest obwarowana prawami i wypływa z umowy zasadniczej między tą władzą a narodem, czyli z konstytucyi. — *Parlament* składa się 1) z *Izby wyższej Lordów* czyli *Parów*, która jest zarazem najwyższym sądem narodowym: 449 członków, z pomiędzy wyższej szlachty. — Z *Izby niższej* czyli *reprezentantów gmin*, liczącej 654 członków wybieranych we wszystkich częściach królestwa, w stosunku liczby i zamożności mieszkańców. Ta Izba rozpoznaje poprzednio wszelkie sprawy pieniężne, uchwała wszystkie prawa i może ministrów pociągać do odpowiedzialności. Król mocen jest rozwiązać parlament kiedy zechce, a może go rozwiązać po 7 letniem trwaniu.

Na czele rządu stoi król; niższy zarząd opiera się na staro-germańskim urządzeniu na hrabstwa. Stosownie do tego Anglija ma 40, księstwo Wallii 12, Szkocya 32, Irlandya 32 hrabstwa, *Countys* albo *Shires*. Na ich czele znajdują się Lordowie-Namiestnicy, dowodzący milicyą hrabstwa, w miejscu starodawnych Saskich Grafów czyli Hrabów, i *Sherifowie*, corocznie przedstawiani Królowi przez Wielkiego Kanclerza i Lorda najwyższego Sędziego. Najważniejsi urzędnicy są Sędziowie pokoju, w których ręku znajduje się prawie cała policya i inne znaczniejsze gałęzie zarządu: takich sędziów w każdym hrabstwie jest kilku.— *Constables* są wyłącznie urzędnicy policyjni.

§ 578. Konstytucya rozróżnia 3 stany: Panów czyli *Nobility*. Tu należą: 19 książąt, 21 margrabiów, 110 hrabiów albo *Earls* (najdawniejszy tytuł), 22 vice-hrabiów, *Viscounts*, 186 baranów. Każdy z wyższej szlachty nosi jeszcze tytuł Lord (pan), jest Parcm, *Peer*, królestwa i członkiem Parlamentu. *Mayor* Londynu (jakby wielki burmistrz), podczas urzędowania nosi tytuł Lorda.—*Gentry* albo niższa szlachta. Tu należą wszyscy szlacheckiego pochodzenia i wszyscy, którzy otrzymali szlachectwo drogą urzędów lub zaszczytów, *Baroneci* (*Sir*) *Knights* i kawalerowie królewskich orderów; wszyscy młodszy synowie *Nobility*, wszyscy członkowie Izby Niższej, i *Squires*, jak się nazywa w Anglii każdy właściciel dóbr ziemskich; nakoniec wszyscy adwokaci czynni, wyżsi urzędnicy, uczeni, znakomitsi artyści, oficerowie i członkowie wyższego stanu kupieckiego. — *Stan miejski*. Tu należą pomniejsi właściciele ziemscy i dzierżawcy, kupcy trzymający otwarte handle, kapitaliści, wszyscy rzemieślnicy i najemnicy i t. d. Ci, w porównaniu do pierwszych, znajdują się w ubóstwie; a że posiadanie dóbr ziemskich coraz bardziej przechodzi w małą liczbę rąk, przeto liczba najemników na cudzy rachunek coraz się powiększa. Duchowieństwo należy, według rozmaitych swoich stopni, do wszystkich trzech stanów. Oba ostatnie stany zlewają się z sobą, a chociaż prawo wyższego szlachectwa zawsze przechodzi na najstarszego syna, wszelako każdemu droga jest otwarta do najwyższych zaszczytów i urzędów. Szlachta nie jest wolną od żadnych podatków, i nie posiada żadnych przywilejów przed obliczem prawa. Niższa szlachta i stan miejski zasiadają w Izbie niższej, i dla tego nie są przeciwnikami jeden drugiego.

§ 579. Znajduje się 10 uniwersytetów, najokazalszych w świecie: w Anglii: Oxford (najdawniejszy), Cambridge, Londyn; w Szkocyi: Edynburg, Glasgow, Aberdeęn, St. Andrews; w Irlandyi jeden w Dublinie, drugi uniwersytet Królowej, tudzież rzymsko-katolicki w Maynooth.—Tylko przeszło połowa dzieci obowiązanych chodzić do szkół, odbiera codzienną naukę, prawie $\frac{1}{3}$ ludności nie umie ani czytać, ani pisać, a połowa zostaje w nędzy; tylko $\frac{1}{5}$ umie dobrze czytać i pisać. W ostatnich czasach wychowanie elementarne znaczne uczyniło postępy; liczba szkół w ciągu lat 50-ciu urosła o 15-cie razy. —

Jest tu nadzwyczaj wielka liczba, w części bardzo bogatych Towarzystw, z których Towarzystwo Biblijne najwięcej jest rozszerzone.— W Anglii i księstwie Wallii, w przecięciu rocznie karanych jest zbrodniarzy kryminalnych 19 – 20,000.

Liczono przed kilku laty:

500,000 górali mówiących po kymryjsku;

1,520,000 Irów, mówiących po ersku, i

27,500,000 mówiących po angielsku, pochodzenia celtyckiego, saskiego, duńskiego i normandzkiego.

Do *Anglikańskiego* czyli *Episkopalnego* Kościoła, istniejącego od r. 1562, należy $\frac{1}{5}$ mieszkańców Anglii. Zostają oni pod władzą biskupów, uważanych za postanowionych od Boga. Oprócz tego znajduje się 34 rozmaitych gmin religijnych czyli sekt. Kościół Szkocki który składają *Presbyterianie* (Purytanie), trzymający się nauki zbliżonej do Kalwina, oddaje Kościół pod zwierzchność starszych gminy; $\frac{2}{5}$ mieszkańców Szkocyi do tego Kościoła należy. $\frac{4}{5}$ mieszkańców Irlandyi wyznaje wiarę katolicką. *Metodyści* albo Presbyterianie *dissenters* (różniący się w wierze), obok Episkopalnych są najliczniejsi; potem idą Independenci, dalej Baptyści, Unitaryusze, Bracia Morawscy, Kwakrowie i t. d., niewielka liczba Luteranów i 8,440 Żydów.

Roczne dochody państwa dochodzą do 432 $\frac{2}{3}$ milionów talarów. Długi (przeszło 5,630 milionów talarów) wynoszą niemal dwa razy tyle, jak długi wszystkich innych państw wziętych razem.

Wojsko liczy w ogóle 196,700 ludzi, we wszystkich częściach świata, a z tych 114,000 w Wielkiej Brytanii i osadach, w Indjach Wschodnich 82,700, oraz 280,000 żołnierzy kompanii. Flota liczy 34,500 ludzi, 538 okrętów wojennych z 15,800 dział, w tej liczbie 294 statki parowe; przytém 100 od 60 do 131 dział, 136 od 20 do 50 dział i 311 małych statków wojennych; siła morska, do której tylko francuzka się zbliża. Główne porty wojenne są: Portsmouth, Plymouth, Pembroke, Falmouth, Dover, Sheerness, Woolwich i Chatham.— Oprócz tego liczą 35,051 statk. kupieckich, mających 5,167,300 tonnów, z tych w osadach 8,874 okręty i 1,697 statków parowych: Na brzegach znajduje się 320 latarń morskich. Najślawniejsze są w Eddy-stone, Bell-Rock przed ujściem Tay i Skerryvore-Rocks między Irlandyą a Hebrydami.

Zaden kraj nie ma liczniejszych i okazalszych kanałów, które prawie wszystkie są dziełem prywatnych przedsięwzięć. Ogólna ich długość wynosi 493 g. mil, obok 460 mil żeglugi na rzekach.

Przeszło 1982 g. mil dróg żelaznych już ukończono.

Grunta w ogólności są urodzajne i dobrze uprawne; tylko $\frac{1}{4}$ leży odłogiem. W Anglii więcej jak $\frac{1}{3}$ zajmują rola i ogrody, w Szkocyi $\frac{1}{9}$, w Irlandyi przeszło $\frac{1}{4}$; prawie $\frac{1}{2}$ Anglii pastwiska, lasy i bagna; $\frac{1}{6}$ jest nieużytkowana lub zajęta przez drogi, jeziora, rzeki i t. p.

szczególniej księstwo Wallii jest skaliste i niezdatne do uprawy. W Szkocyi przeszło $\frac{2}{3}$ nieuprawnej ziemi, w Irlandyi przeszło $\frac{2}{3}$ wybornego gruntu.

§ 580.

Podział.

Anglija	2400,9 mil kw.	} 19,523,000 mieszkańców.	
Księstwo Wallii	349,0 „		
Szkocya	1477,7 „		3,093,870 „
Wyspy Normandzkie i Man.	15,4 „		143,126 „
Irlandya	1533,0 „		6,551,970 „
Żołnierzy i marynarzy	—	167,600 „	

5776 mil kw. 29,479,750 mieszkańców.

Wychodztwo jest bardzo znaczne i wynosiło w 1858 roku 113,972i z których $\frac{6}{11}$ wywędrowało do Ameryki Północnej. — Z Irlandyi w ostatnich 15-tu latach liczba wychodźców wynosiła około 2-eh milionów.

§ 581.

A. Królestwo Angielskie.

(Nieco większe od Bawaryi i Czech).

1) *Dział Londyński.*

(Część Middlesex, Surrey i Kent).

5,75 mil kw. — 2,362,236 mieszkańców.

Londyn, 2,363,000 mieszk. nad rz. Tamizą, która przy London-Bridge ma 650, pod Greenwich 1,687 stóp szerokości, a 12 głębokości, w odległości 13 g. m. od ujścia. U wnijscia na Tamizę tłoczą się niezliczone łodzie rybackie, szalupy, statki retmańskie i okręty całego świata; największa zaś część statków z węglami z New-Castle. Okręt oświetlony, Norelight, stoi w dość szerokiém miejscu rzeki. W pośrodku niej pływa czerwona beczka, znak graniczny posiadłości Lorda Mayora Londynu. 156 nadbrzeżnych parowców ożywiają powierzchnią rzeki; trzcina i łąki tworzą w części krainę przybrzeżną. Gdzie rzeka bierze kierunek ku zachodowi, tam nazywa się brudną Tamizą, *the pool*, i tu jest główna część portu.— Londyn zajmuje $5\frac{3}{4}$ mil kw., ma około 3 mil długości, a 2 szerokości; jest największym miastem, drugim miastem handlowém w świecie. Liczy 306,000 domów i nadzwyczajnie wzrasta. Właściwie składa się z 17-tu miast i miasteczek i przeszło z 16-tu wsi: City, 128 t. m., Westminster, 214 t. m., Mary-le-bone, 371 t. m., Finsbury, 324 t. m., Tower Hamlets, 539 t. m., Southwark, 173 t. m., Lambeth, 251 t. m.. Dzisiaj miasta: Chelsea, Kensington, Islington, Hackney i t. d., stały się częściami Londynu. Rozróżniają sześć jego części: 1) zachodnia, *Westminster*, gdzie opactwo Westminsterkie, pałac, dwór, park, gmachy parlamentu i sądownictwo, i zachodni koniec (*West-End*): najpiękniejsza i najznakomitsza część Londynu, dzisiaj w północnej stronie zwana *Belgravia*, w południowej *Tyburnia*, z pięknymi pałacami i sklepami szerokimi, bitymi ulicami. 2) Środkowe i najdawniejsze, *City*: tu kościół ś. Pawła,

Tower, giełda, Guildhall albo ratusz, mieszkanie Lorda Mayora, Eustomhouse, albo Komora celna, poczta i kompanija wschodnio-indyjska; a zatem przeznaczone głównie dla handlu i interessów. 3) Wschodni Koniec, zabudowany od połowy poprzedzającego wieku, stolica handlu morskiego, z Dock'ami, to jest wielkimi bassinami dla okrętów i magazynami. 4) Na prawym brzegu *Southwark*, nieporządne, ponure, czarne, także dla handlu i żeglugi morskiej przeznaczone, pełne fabryk, zwłaszcza wyrobów jedwabnych i cukru; ludwisarnie, huty szklane, farbiarnie, mydlarnie, fabryki kapeluszy i t. d. 5) Cyrkuł Północny, nowe miasto, powstało w ostatnich latach, z wielu wsi. 6) Północno-wschodnia, najuboższa część nazywa się *Spital-Fields*, *Bethnal-Green* i *White-Chapel*, liczy 150,000 ludności, częścią tysiące tkaczy jedwabiu, ale przytém bardzo wielu ubogich Irlandczyków, Żydów i wychodźców francuzkich; mianowicie ostatnie, przytykające do City, a złożone z 8,000 domów i 64,000 mieszkańców, pełne nieustannej wrzawy i smrodu. Tu się odbywa jarmark hultajstwa. Podobna wrzawa panuje w *St Giles*, w której jaskiniach zgromadzają się wszyscy hultaje, złodzieje i przechowywacze rzeczy kradzionych. — Najznakomitsze gmachy są: pałac *St. James*, przy parku tegoż nazwiska, rezydencya królewska; pałac królewski, w tymże parku; pałac *Carlton-House*, na pięknym placu Carlton. *Tower*, stary, wielki, warowny zamek z 4-ma wieżami, dzisiaj mieści w sobie arsenał i więzienia stanu. Założony r. 1070 przez Wilhelma Zdobywcę, do r. 1558 był rezydencyą dworu. Nowe gmachy parlamentu, mające front 873 stóp długości, nad Tamizą. Bank, w którego piwnicach przechowywa się ogromna masa szlachetnych kruszców. Opactwo *Westminster* (Katedra, Minster, leży na zachód ś. Pawła), jeden z najpiękniejszych gotyckich kościołów, z grobami królewskiego domu, 371 stóp długości, 100 stóp wysokości (wieże 218 stóp wysokości). *Westminster-Halle*, gdzie odbywa się koronacya królów, ma wielką salę (281 stóp dług., 66 szerok., 107 stóp wysok.). *Kościół katedralny ś. Pawła*, ma długości 495 stóp; wieża 363 stóp, zbudowany na wzór kościoła ś. Piotra w Rzymie. Krzysztof Wren, jego budowniczy, Wellington i Nelson tu spoczywają. Wren zbudował w Londynie 21 kościołów i 28 kaplic. Pałac *Kompanii Wschodnio-indyjskiej*, z muzeum azyatykiem. Szpital *Bedlam*, największy w Anglii dom obłąkanych. *Newgate*, więzienie. Uniwersytet, i połączone z nim Kollegium uniwersyteckie i *Kings-College*. Instytut politechniczny; posiada modele wszystkich nowych odkryć w mechanice i przemyśle. Muzeum brytańskie, *British-Museum*, jedno z najwspanialszych w świecie. — 20 teatrów: najznakomitsze: Haymarket, Drurylane, Coventgarden, opera włoska. — 50 wielkich i mnóstwo małych *squares*, to jest oparkanionych placyków, z darniną, drzewami i posagami, i 10 wielkich rynków. Najpiękniejszy jest Grosvenor-Square, z posagiem Jerzego II na koniu. — 9 wspaniałych mostów prowadzi przez Tamizę; największy i najpiękniejszy, z granitu, nazywa się mostem Waterloo, 1,339 stóp długi, pod Tamizą

idzie długi 1,164 stopy, od dna Tamizy 15 stóp odległy *Tunnel*. — Olbrzymie Dock'i, magazynami opasane Basseny, noszą nazwisko dock'ów: Wiktoryi, Wschodnich Indyów, Commercial, Londyńskiego i s. Katarzyny. O milę dalej Tamiza służy za port i jest okrętami pokryta. — Najpiękniejszą i najwięcej uczęszczaną przechadzką w mieście, jest 7 parków, które razem wzięte 4 razy są większe od berlińskiego *Thiergarten*: 1) Green-Park, na Zachodnim Końcu. 2) St. James-Park, w którym Towarzystwo ornitologiczne ma swoją menażeryę, i gdzie się pasą trzody krów, których mleko doją dla przechadzających się. U wejścia wznosi się posąg księcia York, na kolumnie granitowej, 120 stóp wysoki. 3) Hyde-Park, największy. Dwie bramy tryumfalne prowadzą do niego; zdobią go rzeczka, skały i trzody. 4) Regents-Park, w północno-zachodniej stronie, z ogrodem zoologicznym. 5) Prawie takieżże obszerności jest nowy park Wiktoryi, na Wschodnim Końcu, w Bethnal-Green. — Oprócz tego jest ogród Surrey, gdzie bywają koncerty, fajerwerki i t. p., wreszcie 24 ogrody herbaciane, które w niedzielę odwiedzają obywatele. Ogród botaniczny, wysokiego znaczenia, znajduje się w Kew. — Londyn posiada wspaniałe prywatne pałace. Do nich zaliczyć można browar Barclay'a, Perkins'a i Reid'a, największy w świecie, ze 150 beczkami, które w części aż pod dach sięgają; około 500 robotników i 180 ogromnych koni jest tutaj czynnych. Panteon, na wzór rzymskiego zbudowany, przeznaczony dla sztuk pięknych; Diorama i t. d.; — 16 kompanij gazowych oświeca miasto; 10 kompanij sprowadza machinami parowemi świeżą wodę przez wszystkie ulice i na wszystkie piętra. — Przeszło 1,000 omnibusów kursuje po mieście i w okolicach. — Liczą 900 księgarń. — Na czele zarządu miasta znajduje się 26 Aldermenów, z liczby których Lord-Mayor jest wybierany. — Z pomiędzy niezliczonych artykułów fabrycznych, chociaż Londyn właściwie nie jest miastem fabrycznym, jedwab' bierze górę; wyrobami z niego zajmuje się 16,000 wyrobników. — Roczny wywóz z Londynu dochodzi do 173 milionów talarów. — Liczba mieszkańców, z których $\frac{3}{4}$ w północnej stronie, a $\frac{1}{4}$ na południe Tamizy mieszka, jest tak wielka, jak 15-tu następujących niemieckich państw razem wziętych: Holsztyn, Nassau, Brunświk, Luxemburg, Limburg, Saxen-Meiningen, Waldeck, oba Lippe, oba Schwartzburg, oba Reuss, Hessen-Homburg, i Liechtenstein; albo tak wielka jak Hannoveru, księstw Brunświckiego i Oldenburgskiego. — **Greenwich** (wym. Grynicz), 106 t. m., na wschód, nad Tamizą. Droga żel. długości 0,8 od nowego Londyńskiego mostu na 1,000 łukach po 18 stóp rozciągniętych na wysokości kominów, nad jedną częścią Londynu, ztąd do Greenwich prowadzi. Jest tu zamek, park, obserwatoryum astronomiczne, przez które w Anglii przyjmują pierwszy południk, i wspaniały szpital Inwalidów, gdzie się znajduje galerya flott. — **Richmond**, 9 t. m., nad Tamizą, na południo-zachód Londynu; ulubione miejsce rozrywek dla mieszkańców Londynu, z ogromnym parkiem. — **Kew** (wym. Kju), 900 mieszk., nad Tamizą, na zachód Londynu, ma

pałac, wielki ogród spacerowy i sławny królewski ogród botaniczny, gdzie się znajdują najznakomitsze treibhauzy czyli cieplarnie. — **Sydenham**, na półn.-zach. Londynu, z ogromnym pałacem kryształowym, gdzie się odbyła r. 1851 wystawa powszechna płodów sztuki i przemysłu całego świata. — **Epsom**, 3 t. m., o 3 mile na południe Londynu; tu w miesiącu Maju odbywają się wielkie wyścigi konne „Derby”.

§ 582. 2) *Dział południowy.*

(Surrey, Kent, Sussex, Hampshire i Berkshire).

299,6 mil kw.-- 1,628,400 mieszkańców, tak[obszerny jak Górna Bawarya.

Woolwich (wym. Wulicz), 32 t. m., nad Tamizą, o 1 milę na wschód Londynu. Tu jest główny skład dla artylleryi, warsztaty, gdzie się budują wszystkie wojenne statki parowe; arsenały, ludwisarnie i magazyn mieszczący 22,700 dział; w arsenał pracuje 2,000 robotników; 166 kadetów marynarki. Arsenał i plac ćwiczeń zajmują połowę przestrzeni berlińskiego Thiergarten.—**Gravesend**, 17 t. m., blisko ujścia Tamizy, w niedziele odwiedzany przez Londyńczyków.—**Chatam** (wym. Czetem), przy *Rochester*, 28 t. m., nad ujściem Medway, na południe ujścia Tamizy; obok wielki zakład marynarki i wojskowy w Brompton, z mocnemi fortyfikacyami, dock'ami dla największych okrętów wojennych i basenami do ich budowy; ogromne śpichrze dla uzbrojenia marynarki, koszary, szkoła inżynierów, szpital marynarki i t. d.—**Sheerness**, 8 t. m., na wyspie przed ujściem Medway, warowny port wojenny, z ogromnemi dock'ami i budowlą okrętów. — **Ramsgate**, 12 t. m., port morski i kąpiele na wschodniem pobrzeżu wyspy Thanet. — **Margate**, 10 t. m., na téjże wyspie, bardzo uczęszczane przez Londyńczyków kąpiele i miejsce rozrywki.—**Dover**, 22 t. m., na skale kredowej wysokości 600 stóp, miasto handlowe, mocno warowny port, ztąd przejazd do Calais, 4,6 mil; corocznie 20 do 30,000 podróżnych. Kąpiele morskie.—**Canterbury**, 18 t. m., nad Stour, stolica arcybiskupa prymasa Anglii, z bardzo starożytnym kościołem katedralnym, miasto fabryczne i handlowe. Jest tu jeden z największych kościołów i wodociąg rzymski.—**Maidstone**, 21 t. m., nad Medway, kwitnące miasto, śród urodzajnej okolicy.—**Brighton** (wym. Brejtn), 70 t. m., port, na południowém pobrzeżu, jedno z najświetniejszych miast. Kąpiele mineralne i morskie. Tu się znajduje królewski orientalny pałac.—**Hastings**, 17 t. m., bardzo stare miasto rybackie, na południowym brzegu, z pięknymi przedmieściami. O 1½ godziny odległości, pod Battle, stoczona pamiętna bitwa.—**Southampton** (wym. Sauzempton), 35 t. m., miasto portowe, z dock'ami i kąpielami morskimi, posiada 210 okrętów i 25 statków parowych; prowadzi znaczny handel wywozowy. Jest tu główne stanowisko parowych statków idących do Francyi, Portugallii, na morze Śródziemne; statki pocztowe do Lizbony, Alexandryi, Indyów Zachodnich i t. d., ztąd także odchodzą. — **Portsmouth** (wym. Portsmoz), 72 t. m., główny port na kanale i głów-

wny arsenał morski Wielkiej Brytanii. Port objąć może większą część floty angielskiej. Ma największe w królestwie dock'i do budowy okrętów wojennych, arsenał mniejszej broni i magazyny żywności dla zaopatrzenia całej floty angielskiej. Najważniejsza twierdza w Anglii, a jedna z najmocniejszych w Europie. Tu się znajduje szkoła marynarki i ogromny szpital. Okazałe są warsztaty i magazyny; podczas wojny 4,000 robotników pracuje w arsenałach. 100 okrętów wojennych tutaj przebywa. Wody między tym portem a wyspą Wight, najpiękniejszą w świecie przystanią, nazywają się wodami *Spilhead*.— Na zachód wyspy Wight leżą półwyspy *Purbeck* i *Portland*, ze sławnymi łomami kamieni.— Wyspa *Wight* (wym. Ueit), 6,4 mil □, 36 t. m., ma od połud. kręde brzegi, wysokości 600 stóp, wybornie uprawna, bogata w piękne łąki i grunta. Na połud.-zachod. krańcu znajdują się cudnej piękności domy wiejskie i zakłady, przy bujnej roślinności. Na południowym brzegu śnieg nie jest znany, mirty rosną zimową porą, pod otwartym niebem, wszędzie widać śliczne krzewy, łąki, doliny i parki.— **Cowes** (wym. Kaus), na północ. brzegu, bardzo uczęszczane kąpiele. Pomieszkaniem dworu jest *Osborne-Villa*.— Na kanale leżą wyspy *Normandzkie* albo *Kanałowe*, 5,4 mil kw., 90,800 mieszkańców (Jersey, Guernesey i 3 mniejsze), których mieszkańcy zajmują się ogrodnictwem, chowem bydła, rybołówstwem, żegluga i przemycaniem. Klimat i tutaj jest nadzwyczaj łagodny.— **Windsor** (wym. Uindsr), 9 t. m., nad Tamizą, 9½ godzin na zachód Londynu (1 godzina na drogi żelaznej), leży na wzgórzu. Najwspanialsza rezydencja królewska. Tu się znajduje galerya wszystkich sławnych Anglików. Przytém las 12 g. mil obwodu, tudzież królewskie ogrody warzywne i owocowe, Frogmore. O milę stąd odbywają się w Czerwcu wielkie wyścigi konne „Ascott”.— **Eton** (wym. Itn), 4 t. m., naprzeciw Windsor: królewski instytut wychowania, liczący 360 uczniów.

§ 583.

3) *Południowo-Środkowy kraj.*

(Middlesex, Hertford, Buckingham, Oxford, Northampton, Huntingdon, Bedford, Cambridge).

235,9 mil kw. — 2,234,332 mieszkańców, tak obszerny jak regencja Szczecińska w Prusiech.

Cambridge (wym. Kembrydż), 28 t. m., nad Cam, wpadającą do Ouse. Uniwersytet liczący 5,600 uczniów, ubogi w porównaniu z Oxfordzkim, a jednak bardzo wspaniały. Największe z 17-tu kolegijów jest *Trinity-College*, z dwoma podwórzami, opasane wysokimi gmachami gotyckimi.— **Oxford**, 28 t. m., nad Tamizą, która powyżej miasta nazywa się Isis: pomiędzy łąkami i kwiatami położona, okazała stolica biskupia. Uniwersytet składa się z 34-ch gmachów i ma rocznego dochodu 1½ miljonów talarów. Jedno z najpiękniejszych miast, składające się z mnóstwa klasztorów, kościołów i pomników, tudzież powabnych domów i ogrodów. Jest tu 15 kościołów,

19 kolegijów i 5 halle; wszystkie wspaniałe gotyckie gmachy. 5,000 uczniów, którzy noszą ubiór średniowieczny. Jest tu biblioteka licząca 256,000 tomów i 22,000 rękopismów.

4) *Dział Wschodni.*

(Essex, Suffolk, Norfolk).

236,9 mil kw. — 1,113,982 mieszł mćów.

Ipswich, 33 t. m., nad Orwell, o mil 2½ od morza, prowadzi handel zbożem i węglami.— **Yarmouth**, 27 t. m., nad ujściem Yare, port Norwich, prowadzi obszerny handel z Europą północną i zajmuje się znacznym połowem śledzi. Wznoszący się tu pomnik Nelsona, ma 140 stóp wysokości. Kościół i nadbrzeża należą do największych w Anglii.— **Norwich**, 68 t. m., nad Wensum, z zamkiem i z największą po Londynie liczbą kościołów; ma sławne fabryki wyrobów wełnianych, adamaszku i szalów, tudzież wiele innych fabryk.

5) *Dział Południowo-Zachodni.*

(Wiltshire, Dorset, Devon, Cornwall, Sommersetshire).

368,1 mil kw. — 1,803,291 mieszk., tak obszerny jak Westfalija.

Salisbury, 12 t. m., nad rzeką Avon, ma najznakomitszy w Anglii kościół katedralny i okazały klasztor.— **Bath**, 54 t. m., nad Avon, jedno z najpiękniejszych miast angielskich, zabudowane w kształcie amfiteatru, w części okazale, ma nader uczęszczane wody mineralne. Znaczne tu są fabryki sukna i papieru.— **Plymouth** z **Devonport** i łączącym się z nimi **Stonehouse**, 90 t. m., jeden z głównych arsenałów marynarki, mocno obwarowany, ma wielkie szpitale i więzienia, wspaniałe dock'i, podwójny piękny port dla floty, arsenał, wielkie fabryki i warsztaty okrętowe z 4,000 robotników. Prowadzi obszerny handel. — Nad morzem wznosi się latarnia 72 stóp wysok., **Eddystone**.— **Exeter**, 33 t. m., handlowe, fabryczne; ma okazały kościół katedralny i kąpiele morskie. Zasłonięte od północy, leży śród ciepłej doliny i nazywane jest ogrodem Anglii.— **Falmouth**, 5 t. m., przewyborny port i twierdza; zajmuje się handlem i rybołówstwem. Ważne tu są kopalnie cynku.— **Penzance**, 9 t. m., w łagodnym klimacie nadobnie położone, zajmuje się rybołówstwem i wywozi płody kopalne. Wyspy *Scilly*, w liczbie 145, z których 6 zamieszkałych, mają klimat łagodny, ale bywają nawiedzane przez straszliwe burze.

§ 584.

6) *Zachodnio-Środkowy kraj.*

(Gloucester, Hereford, Shropshire, Stafford, Worcester, Warwick).

283,6 mil kw.— 2,132,930 mieszk., nieco obszerniejsze od Wielkiego Księstwa Badeńskiego.

Bristol, 137 t. m., o milę od ujścia rzeki Avon do Severn, ma uniwersytet; 20 hut szklanych, 18 cukrowni; największe kopalnie mosią-

dzu; fabryki wyrobów metalowych i glinianych, tudzież mydła; browary, gorzelnie. Ważne jest rybołówstwo koło Neufundland. Kanał prowadzi stąd do Birmingham. — **Gloucester**, 17 t. m., nad Severn, port. Prowadzi handel z Indyami Zachodnimi i morzem Bałtyckim. — **Stroud**, 36 t. m., wraz z okolicami słynie wyrobem cienkiego sukna, które jest daleko lepsze i doskonalsze jak sukna z Leeds. — **Cheltenham** (wym. Czeltenhem), 35 t. m., ku północo-wschodowi, bardzo uczęszczane i słynne kąpiele, w powabnym położeniu. — **Worcester**, 27 t. m., nad Severn, przy początku kanału birminghamskiego, starożytne, ale jedno z najpiękniejszych miast angielskich; dostarcza Anglii najlepszej porcelany i rękawiczek. — **Kidderminster**, 18 t. m., na północ od Worcester, na wschód od Severn, ma wielkie fabryki kołnierców i dostarcza wyrobów wełnianych i jedwabnych. — **Dudley**, 38 t. m., na półn.-zachod. Birminghamu, główna siedziba handlu żelazem, z niezliczonymi w okolicach gorejącymi kominami, wyrabia głównie gwoździe i flintglas. — **Redditch**, 5 t. m., ma ogromne fabryki igieł i haczyków do wędek. — **Warwick**, 11 t. m., nad Avon, z najwspanialszym w Anglii starożytnym zamkiem. — **Kenilworth**, 3 t. m., tu się znajdują ruiny sławnego zamku. — **Leamington-Priors**, 16 t. m., na wschód Warwicku, ze słynnymi kąpielami mineralnymi, jedno z najwytworniejszych miast Anglii. — **Shrewsbury** (wym. Szrosbry), ładne miasto fabryczne. — **Stratford am Avon**, 3 t. m., na wschód Worcesteru, miejsce urodzenia i zgonu Szekspira. — **Birmingham**, 233 t. m., nad Tame, leży pośród powabnych wzgórz, z niezliczonymi dymiącymi się kominami, całe jest dymem pokryte i składa się po większej części z brudnych, lichych domów; ale ma także piękne gmachy publiczne. W około rozciągają się wsi fabryczne. Jest to jedno z najważniejszych w świecie miast fabrycznych, zwłaszcza pod względem wszelkiego rodzaju wyrobów metalowych. Liczą 200 rozmaitych gałęzi tego przemysłu, które corocznie przeszło za 30 milionów talarów wyrabiają towaru. Głównym artykułem są: broń, szable, guziki, sprzączki; fabrykacja broni odbywa się na wielką skalę, ale najważniejsze są wyroby z mosiądzu, brązu i platerowane; ważne są także wyroby ze złota i srebra; śruby, gwoździe, na które jedna fabryka 840 centnarów żelaza tygodniowo zużywa; igły, co tydzień do 3 milionów; pióra stalowe $\frac{9}{10}$ wszystkich (rocznie kilka milionów po dwaście tuzinów); okucia, zamki, skóry. Ogromna także fabrykacja szkła, papier-maché, wyrobów lakierowanych i t. d. Przeszło 300 machin parowych są czynne. Dobywa się także węgiel kamienny w wielkiej obfitości. Handel ogromny. Kanały prowadzą do wielkich miast. — Niedaleko leży **Soho**, prawie przedmieście, największa fabryka machin parowych *Watta*, wynalazcy tychże machin. — **Bilston**, 23 t. m., pośród niewyczerpanych kopalń żelaza i węgla kamiennego, ogromną ma fabrykację żelaza i dostarcza szczególnież wyrobów lakierowanych. — **Walhall**, 26 t. m.; **Wednesbury**, 14 t. m., biorą także udział w tych rozległych gałęziach fabrykacji. — **Stafford**,

12 t. m., dostarcza skór, wyrobów rękawicznicznych, sławnego piwa.— W południowo-wschodniej stronie od Birmingham, **Coventri**, 37 t. m., ma fabryki wstążek jedwabnych i zegarków.— **Wolverhampton**, 50 t. m., na północ Dudley, dostarcza obficie wyrobów żelaznych, zwłaszcza narzędzi, głównie zaś wyrobów lakierowanych i talerzy cyną pobielanych; okolice zaś gwoździ.— **Stoke upon Trent**, 58 t. m., (fabryka Wedgewooda) i **Burslem**, 19 t. m., leżą wśród półmilowego garncarskiego obwodu (nad górną Trent i wielkim kanałem Trunc), który przedstawia się jakby jedna miejscowość i rozszerza się dalej na $1\frac{1}{2}$ g. mili. Wywożą ztąd przeszło za 3 miliony talarów porcelany i wyrobów glinianych.

§ 585. 7) *Północno-Środkowy kraj.*

(Leicester, Rutland, Lincoln, Nottingham, Derby).

260,7 mil kw. - 1,214,538 mieszkańców.

Nottingham, 57 t. m., niedaleko Trent i wielkiego kanału Trunc, w ładnym położeniu, z wązkiemi, krzywemi ulicami. Jest środkowym punktem fabrykacji pończoch i koronek, ma także fabryki machin, browary i prowadzi żeglugę rzeczną. — Na południe **Leicester**, 60 t. m., nad Soar, wpadającą do Trent, i nad kanałem Leicester; starsze jest od czasów Rzymskich i główne siedlisko wyrobu pończoch wełnianych (7,000 robotników).—Ku północo-wschodowi, **Derby**, 41 t. m., nad Derwent, na zachód Nottingham, dostarcza wyrobów jedwabnych, porcelany, machin parowych, blach cynkowych, farb, skór, mydła i t. d. — Na północ **Matlock**, 4 t. m., nad Derwent, ma kapiele, fabryki i kopalnie ołowiu.— Wieś **Castleton**, w górnym Peak, z jaskinią Peak, albo Djabelską. Jaskinia ciągnie się 2,300 stóp wzdłuż, a 630 stóp w głąb. — **Glossop**, 29 t. m., podobnie jak Stockport, bierze udział w ogromnym wyrabianiu bawełny, w okręgu Manchester. — **Lincoln**, 17 t. m., nad Witham, ze wspaniałym kościołem katedralnym, było dawniej stolicą królów Normandzkich.—**Wielkie Grimsby**, 9 t. m., port nad rzeką Humber, prowadzi handel z morzem Bałtyckim i Hollandyą.

8) *Dział Północno-Zachodni.*

(Cheshire, Lancashire).

148,3 mil kw. 2,490,827 mieszk., tak obszerny, jak regencya Gdańska w Prussiech.

Chester, 28 t. m., przy ujściu rzeki Dee, dostarcza sławnych sérów.— **Northwich**, 1,000 mieszk., nad Weaver, na północo-zachód Chester, i inne Wiches, to jest miasta solne, z żupami solnemi i wazelniami soli. (Rocznie 6 milionów centnarów soli).— **Macclesfield**, 39 t. m., na południe Manchester, ma wielkie fabryki wyrobów jedwabnych, bawełnianych, tudzież budowy machin i t. d. — **Stockport**, 54 t. m., nad Mersey, ma przedzalnice bawełny, z machinami parowemi o sile 1,309 koni i 6,800 robotników. Wszystkie wsi okoliczne biorą

udział w tej fabrykacji. — **Liverpool**, (Liwerpul), 376 t. m., przy ujściu Mersey, jest po Londynie pierwszym miastem handlowym Wielkiej Brytanii; tylko New-York może się z nim równać. Powierzchność jego jest dzisiaj okazała. Nauki i literatura znajdują tu wielką wziętość. Wielkie parki, zoologiczny i botaniczny ogrody. Nie ma właściwie żadnego portu, ale 16 wielkich dock'ów wzdłuż rzeki, z długiem na 3 mile g. nadbrzeżem. Naprzeciw przy Birkenhead założono jeszcze olbrzymi dock. Wielkie kanały prowadzą na wschód; kanał Leeds-Liverpool'ski, najwspanialszy kanał Anglii idzie wysoko przez górę Yorkshire, ma 28,2 mile g. długości, 90 śluz i 135 wodociągów i śluz. Liverpool jest głównym pośredniczem stanowiskiem handlu z Irlandyą. Liczne statki parowe wychodzą stąd aż do Ameryki północnej. Komora celna tutejsza jest pierwszą w świecie. Liverpool ma wspaniały rynek, którego dach opiera się na 116 żelaznych słupach. Gaz i woda sprowadzone są do każdego domu. Główny przedmiot handlu stanowią bawełna i tytuń. Wywóz roczny z Liverpoolu na 269½ milionów talarów, jest prawie połową całego handlu wywozowego Wielkiej Brytanii. (Londyński wynosi 78⅔ milionów talarów). Droga żelazna do Manchester, 6½ mil, idzie w części pod miastem. Liverpool przed 150 laty liczył 8,000 ludności. — **Manchester**, 401 t. m., nad Irwell, wpadającą w Mersey, i nad kanałem Bridgewater. Częścią jest puste i niezabudowane, ale w nowych częściach piękne, w ogólności pełno tu czarnych domów, brudnych rowów i dymiących się kominów. Wydobywa w wielkiej obfitości węgiel kamienny. Maszyny parowe posiadają siłę przeszło 9,900 koni. Pod względem wyrobów bawełnianych jest pierwszym miastem w świecie; jest tu przeszło 200 fabryk kartunu, zatrudniających przeszło 60,000 robotników; większą część warsztatów porusza para. Obecnie jest tu także środkowy punkt budowy machin. Fabryki dostarczają przędzy, kartunu, batystu, kapeluszy i t. d. ½ miliona ludności na przestrzeni mil kilku do koła zajmuje się wyrobami fabrycznymi. — W obwodzie 2 do 3 mil leżą na północ i południe 280 miast i wsi, które są ważne dla fabrykacji wyrobów bawełnianych, mianowicie **Wigan**, 32 t. m., dostarcza wyrobów bawełnianych, lnianych, jedwabiu, prochu, gwoździ, machin i t. d. W pobliżu kopalni węgla kamiennego zaczyna się kanał Bridgewater, długości 6,3 mil, idący przez jedną milę pod ziemią. — **Bolton**, 61 t. m., dostarcza najcieńszych wyrobów bawełnianych, ma fabryki żelaza lanego, machin i liczne kopalnie węgla. — **Bury**, 31 t. m., 82 przedzalnie bawełny, i 15 wełny, z 61 machin parowych i 99 młynów wodnych. — **Rochdale**, 29 t. m., stolica fabrykacji wyrobów wełnianych i bawełnianych. — **Oldham**, 53 t. m. — **Asthan under Lyne**, 30 t. m., nad Mersey. — Ku północy **Preston**, 70 t. m., nad Ribble, główna siedziba wyrobów bawełnianych na zachodniem obrzeżu. — **Blackburn**, 46 t. m., ku wschodowi, słynne mieszanemi z lnu i bawełny tkaninami. — **Lancaster**, 15 t. m., nad Lune, niedaleko jeziora Iryjskiego, ma niektóre fabryki.

§ 586.

9) *Dział Yorku.*

(Zachodni, Wschodni i Północny Riding, to jest obwód).

269,3 mil kw. — 1,789,047 mieszk. Tak obszerny jak królestwo Saskie.

Leeds (wym. Lids), 172 t. m., nad Aire, czarne i zadymione miasto, w urodzajnej okolicy, główna siedziba wyrobów wełnianych i lnianych. Tu i w okolicach są ogromne fabryki sukna, 100 przędzalni wełny, 35 machin do przędzenia lnu, 1,794 innych fabryk i seciny machin parowych, (tkaniny płótna i adamaszku, wielkie fabryki wyrobów ze szkła, gliny, oraz machin i t. d.). Kanał prowadzi do Liverpool i Hull. Na zachód i południe ztąd są ważne dla fabrykacji wyrobów wełnianych i przędzy: **Bradford**, 52 t. m., liczy na seciny przędzalnie i maszyny parowe. — **Halifax**, 33 t. m., dostarcza niezmierną ilość wyrobów wełnianych. — **Huddersfield**, 31 t. m., 100 przędzalni wełny, przeszło 10,000 robotników i t. d. — **Saddleworth**, 18 t. m., wyrabia w podobny sposób tkaniny wełniane. — **Wakefield**, 22 t. m., posiada liczne przędzalnie wełny i jest jednym z głównych w Anglii targów na zboże. — **Barnsley**, 15 t. m., główna siedziba fabrykacji wyrobów lnianych. — Ku południowi **Sheffield**, 135 t. m., przy zbiegu rzek Don i Sheaf, ponure miasto fabryczne, wśród powabnej okolicy. Ma wielkie kopalnie żelaza i węgla kamiennego, i najznacześniejsze w Anglii fabryki wyrobów żelaznych; pod względem gwoździ ważniejsze jest niż Birmingham; szczególnie dostarcza w ogromnej ilości wyrobów stalowych i polerowanych, pił, nożów, nożyczek, wyrobów platerowanych (na które używa się 50,000 uncyj srebra), narzędzi, instrumentów matematycznych, niezliczonych perspektyw teatralnych i t. d. Corocznie spotrzebowywa przynajmniej 1½ miliona centnarów żelaza. Najdelikatniejsze towary londyńskie prawie zawsze wyrabiane są w Sheffield.

10) *Dział Północny.*

(Durham, Northumberland, Cumberland, Westmoreland).

256,5 mil kw. — 969,126 mieszkańców.

Kingston upon Hull, 85 t. m., przy ujściu rzeki Humber, główny port Anglii, stolica znacznego handlu na morzu Bałtyckim, ma warsztaty okrętowe i fabryki płótna żaglowego i lin; okazałe basseny i kanały prowadzące do wielkich miast. Posiada 61 statków parowych kupieckich. W **Low Moor** znajduje się największa w Anglii ludwismarnia dział. — **York**, 36 t. m., nad Ouse, królowa starożytnych, cichych, bezczynnych miast, liczy wieku około 2,000 lat. Niegdyś było stolicą cesarzy Rzymskich w Anglii; Konstantyn Wielki tu się urodził. Według stopnia jest drugim miastem angielskim. Tu się wznosi największy i najpiękniejszy kościół katedralny w Anglii. Niewiele jest fabrycznym i handlowym. — **Newcastle upon Tyne**, 88 t. m., wraz z **Gateshead**, 25 t. m., nad Tyne, jedno z najładniejszych miast Anglii, jest drugim portem Anglii według liczby okrętów; r. 1850 znaj-

dowało się tu 1,029 statków żaglowych i 150 parowych. W ogromnej ilości dobywa się tu węgiel kamienny z 50 przeszło kopalń; bardzo także znaczne fabryki machin parowych i szkła. Jest tu most żelazny długości 720 stóp, 128 stóp wysokości nad rzeką. — Szczątki wału Piktów, na 15 mil długości, przecinają poprzecznie wyspę. — **Tyne-mouth**, 29 t. m., przy ujściu rz. Tyne, gdzie także **North-Shiels** i **South-Shiels**, 38 t. m., leżą, podobnie jak port Newcastle, prowadzą ogromny handel węglem kamiennym. Przez Weare prowadzi most z żelaza lanego, łuk wysokości 100 stóp, 230 stóp naprężenia. — **Darlington**, 41 t. m., nad Skerne, okazałe miasto fabryczne. — **Sunderland**, 64 t. m., przy ujściu rzeki Weare, na południe Shiels, dostarcza ogromną ilość węgla kamiennego; jest tu największe w Wielkiej Brytanii budownictwo okrętów. — **Carlisle**, 26 t. m., nad Eden, port morski blisko zachodniego brzegu: fabryki wyrobów bawełnianych i t. d. — **Whitehaven**, 19 t. m., nad morzem Erskiem, w północno-wschodniej stronie od Manchester, ma bogate kopalnie węgla kamiennego, które ciągną się aż na $\frac{1}{2}$ mili pod morzem. — Wyspa **Man**, 13,2 mil kw., górzysta, wysokości do 2,000 stóp, wrzosem i bagniskami pokryta, bogata w skarby mineralne; mieszkańcy utrzymują się z górnictwa i połowu śledzi. Jest to nominalnie osobne królestwo, które ma swoje własne prawa.

§ 587.

B. Księztwo Wallii.

349 mil kw. — 1,005,721 mieszkańców (z włączeniem Monmouthshire 385,2 mil kw. — 1,188,914 mieszkańców).

Pembroke, 10 t. m., w południowo-zachodniej części, port z warsztatami okrętowymi. — **Cardigan**, 4 t. m., nad morzem, kąpiele morskie, zajmuje się rybołówstwem. — **Merthyr-Tydvil**, 63 t. m., w hrabstwie Glamorgan, ma ogromną produkcję żelaza (3 miliony centnarów), zwłaszcza szyn: 6,000 robotników nad tém pracuje. Z należącego tu portu **Cardiff**, 18 t. m., wywozi się ogromna ilość żelaza i węgla. — **Swansea**, 31 t. m., na południowym brzegu, w cudnie pięknym położeniu kąpiele morskie, jest głównym miejscem wytapiania rudy miedzianej, ma wielkie kopalnie węgla kamiennego, fabryki wyrobów mosiężnych i glinianych; znaczny poków ostryg, szczególnie wielki wywóz żelaza. — Pod **Bangor**, 7 t. m., znajdują się wielkie kopalnie łupku *Penrhyn-Castle*, nad którego pokładami pracuje 1,000 robotników. — **Caernarvon**, 9 t. m., kąpiele morskie, z najwspanialszymi w państwie ruinami.

Wyspa **Anglesea**, 12 mil kw., 48 t. m., płaska, pusta i jednostajna; posiada bogate kopalnie miedzi. Most wiszący 100 stóp wysokości, prowadzi z Bangor przez kanał Menai, opierając się na 7 łukach kamiennych. Statki nadbrzeżne, z rozpiętymi żaglami, przechodzą pod nim. — Droga żelazna Chester-Holyhead idzie od r. 1850 przez most rurowy, Britannia, składający się z dwóch rur żelaznych, 1,468 stóp

długości, 100 stóp nad morzem. Oba mosty łączą z sobą powabne brzegi.— **Holyhead**, 5 t. m., na małej wysepce, przy zachodnim cyplu wyspy Angleseas, dokąd idzie droga żelazna z Londynu, jest najważniejszym stanowiskiem przewozowym do Irlandyi.

§ 588.

C. Królestwo Szkocyi.

(Obszerniejsze od Bawaryi, wraz z księstwami Saskiemi: Meinungen, Koburg i Altenburg).

Od roku 1707 połączone z Angliją.

W krainie *Forth* i *Clyde* leżą:

Edynburg (wym. Edinbro), 160 t. m. stolica, $\frac{1}{2}$ mili g. od morza, 86 mil od Londynu. Rzadko które inne miasto w Europie pochlubi się tak pięknym położeniem. Opasane dzikimi skałami, z których Krzesło Artura ma 798 stóp wysokości, leży na trzech wzgórzach, wysokości 350 stóp, doliną przedzielone na dwie połowy. Stare i Nowe miasto połączone są groblą ziemną, długości 960 stóp. Nowe miasto bardzo piękne, Stare wąskie, z domami o 10 piętrach. Zamek leży na wyniosłości. Na skale Calton-Hill wznosi się pomnik Nelsona; pomnik Walter-Scotta, ma 194 stopy wysokości. Oprócz innych wspaniałych gmachów, znajduje się tutaj stary królewski pałac Holyrood. Przez całe miasto idzie znakomity wodociąg. Uniwersytet posiada nader niepospolite zbiory. Pod każdym względem Edynburg wysokie ma znaczenie dla przemysłu i handlu. Kanał Union 7 mil długości, prowadzi do Glasgowa. — **Leith**, 31 t. m., o $\frac{1}{2}$ mili od Edynburga, z którym łączy się kanałem, uważane jest za jego przedmieście. Port bardzo niedogodny, wszelako prowadzi obszerny handel i zajmuje się połowem śledzi. — **Falkirk**, 9 t. m., przy ujściu kanałów Union i Clyde-Forth: tu się odbywają największe w Szkocyi jarmarki na bydło. — **Kilmarnock**, 19 t. m., nad Irvine, dostarcza w obfitości wyrobów wełnianych (mianowicie szalów), skór, machin i t. d. (za przeszło 5 milionów talarów). — **Glasgow**, 329 t. m., nad Clyde, $9\frac{1}{2}$ mil od Edynburga, przy ujściu trzech kanałów i przy 3 drogach żelaznych położone, jest według swój obszerności, ludności, przemysłu i handlu pierwszym miastem Szkocyi; szczególnie ważne pod względem fabrykacyi bawełny (30,000 warsztatów tkackich), cienkich kartunów, muslinów; 140,000 ludzi w okolicach nad tém pracuje, i tu się znajduje $\frac{1}{4}$ wszystkich fabryk wyrobów bawełnianych Anglii. Jest to czwarte miasto handlowe Wielkiej Brytanii. Uniwersytet. W fabrykach i zakładach górniczych, czynne są 360 machin parowych. Handel żelazem na wielką skalę. W roku 1810 ztąd wyszedł pierwszy statek parowy europejski. — Na zachód **Paisley**, 32 t. m., w południowo-zachodniej stronie od Glasgowa, ma po Paryżu najważniejsze fabryki szalów, i wyrabia szale jak najcieńsze.— **Port Glasgow**, 9 mil ku zachodowi, port, z warsztatami okrętowemi. Tu, podobnie jak w Greenock i Glasgowie, jest największe w świecie budowanie statków parowych, które ciągle zajmuje 11,000 robotników (153 statków w r. 1853, w tej lic-

bie 107 z żelaza). Dostarcza sukna (za 8½ milionów talarów wytkanych materyj), i posiada mnóstwo innych ważnych gałęzi przemysłu. Drzewo sprowadzają tu obficie z Ameryki.— **Greenock**, 37 t. m., nad Clyde, kwitnący port morski. Zasługują na wzmiankę ogromne wodozbiory (rezerwoary), zasilające wodą młyny, warsztaty okrętowe, 12 cukrowni, kuźnie, fabryki mydła i t. d., i obszerne komunikacye za pośrednictwem żeglugi parowej.— **Stirling**, 9 t. m., ze starożytnym zamkiem na skale bazaltowej wysokości 300 stóp, może z najpiękniejszym w Wielkiej Brytanii widokiem, było niegdyś rezydencyą królów Szkockich.

Na Wschodniem pobrzeżu leżą:

St. Andrews (wym. Endrus), 5 t. m., na południe ujścia Tay do morza, ma najdawniejszy w Szkocyi Uniwersytet.— **Dunfermline**, 14 t. m., z jednym z najokazalszych kościołów Szkocyi, słynie wielkimi fabrykami najcieńszej bielizny stołowej.— **Perth**, 15 t. m., nad rz. Tay, niegdyś rezydencya królów Szkockich (Macbeth). Tu jest grób Ossyana. Pomniki Druidów i Rzymian, baszty Piktów znajdują się w okolicach. Na północ ztąd leży wieś **Scone**, gdzie się królowie koronowali, tudzież pałac starożytny.— Przed Frith of Tay wznosi się sławna latarnia morska na Bellrock.— **Dundee**, 61 t. m., wspaniałe miasto, prowadzi największy w Wielkiej Brytanii handel płótnem; wsi okoliczne także je wyrabiają. Spotrzebowały się przeszło za 7 milionów talarów surowego materiału i wyrabia się za 15 milionów tal. towarów. W roku 1850 liczono 15,000 robotników płótna. Przeszło połowa wyrobów wychodzi za granicę. Znaczne jest budowanie okrętów i machin.— **Montrose**, 14 t. m., kwitnące miasto fabryczne i portowe.— **Aberdeen**, 54 t. m., nad Dee: uniwersytet, wielkie fabryki wyrobów bawełnianych, wełnianych i żelaznych; znakomita budowa okrętów i rozległy handel morski.— **Balmoral-Castle**, rezydencya władców Wielkiej Brytanii.— **Inverness**, 10 t. m., nad Ness, na północnem pobrzeżu, port, nad kanałem Kaledońskim, po którym żeglują wielkie okręty. W pobliżu leży zamek Makbeta Cawdor. Język i ubiór gaelickie.

Hebrydy, około 300 wysep, z których 87 zamieszkałych, są to wrzosem i bagnami pokryte góry, gdzie mgła i deszcze panują, a których mieszkańcy zajmują się chowem bydła, rybołówstwem, dobywaniem ołowiu i miedzi. Z pomiędzy nich *Staffa*, na której znajduje się grota Fingala, 70 stóp wysokości i 360 stóp głębokości. *St. Kilda*, z niedostępnymi bazaltowemi korytarzami, sławna miliardami ptastwa morskiego.— **Orkady**, 67 wysep, z których 40 zamieszkałych. Mieszkańcy zajmują się chowem owiec, rybołówstwem.— Wyspy **Shetlandzkie**, przeszło 100 bezleśnych wysp i skał, z których 30 do 40 nie są zamieszkałe. Mieszkańcy uprawiają jęczmień i owies i żyją z chowu owiec, rybołówstwa, plecionek ze słomy i polowania na gęsi edredonowe. Dwie ostatnie grupy wysp razem składają hrabstwo liczące 62,500 mieszkańców.

§ 589. D. Królestwo Irlandyi.

(Większe od Bawaryi wraz z Salzburgiem).

Od roku 1799 połączone z Wielką Brytanią. Irlandya, o $2\frac{4}{5}$ do $11\frac{1}{2}$ mili od Wielkiej Brytanii oddalona, jest jednym z najpiękniejszych i najurodzajniejszych krajów Europy, i ma najbujniejsze, jakie tylko znamy pastwiska; ale brak jój postępu: nędza, dzikość i zabobonność niweczą wszelkie usiłowania, w większej, a mianowicie w zachodniej części.— $\frac{1}{3}$ kraju zalegają bagna, prawie $\frac{1}{3}$ w ogólności jest niezdatną do uprawy. Płody rolnicze są głównym przedmiotem handlu wywozowego Anglii. Z liczby $6\frac{1}{2}$ milionów mieszkańców, $\frac{1}{3}$ utrzymuje się z handlu, $\frac{1}{3}$ są dzierżawcami gruntów, $\frac{1}{3}$ żebrakami. Około 90,000 rocznie wywędrowywa z kraju. Przeszło $\frac{1}{22}$ ludności mówi tylko po ersku, $\frac{1}{5}$ po ersku i angielsku, reszta po angielsku. — Irlandya dzieli się na 4 prowincye:

1) *Leinster.*

Dublin, 258 t. m., nad rz. Liffey, stolica, w pięknym i malowniczym położeniu, ma największe w całej Wielkiej Brytanii *squares*, okazały park Fenix, (2,782 morgi) i wielkie dock'i dla secin okrętów. Uniwersytet i wiele życia naukowego. Szczególniej znakomity jest handel Dublina z Liverpoolem: płótno, jęczmień, pszenica, owies, mąka, bydło, mięso, łój, a zwłaszcza wódka są przedmiotami wywozu. Liczne statki parowe ztąd wychodzą. Droga żelazna długości 1,3 mili g. prowadzi do portu *Kingstown*, 10 t. m., zabezpieczonego wielkimi granitowemi tamami. — **Drogheda**, 17 t. m., blisko brzegów, bardzo przemysłowe, prowadzi znaczny handel. Na południe Dublina leży hrabstwo Wicklow, odznacza się cudnie pięknymi i najozdobniejszemi widokami.

2) *Ulster.*

Prowincya ta liczy $\frac{3}{5}$ nie-katolików.

Belfast, 100 t. m., na północnym pobrzeżu, schludne miasto, główny port handlowy Irlandyi, ma wielkie fabryki płótna; dla tego jest także głównym miejscem składowym. Płótno stanowi $\frac{1}{3}$ część wywozu przynoszącego 56 milionów talarów. Belfast dostarcza także szkła, witryolu, wyrobów glinianych, cukru, piwa, wódki. — **Londonderry**, 20 t. m., nad Foyle, prowadzi największy po Belfast handel, mianowicie płodami rolniczemi.

3) *Connaught.*

Galway, 24 t. m., na zachodnim pobrzeżu, zachowało w stariej części zupełną powierzchowność hiszpańskiego miasta. Zajmuje się handlem i rybołówstwem, i jest dzisiaj głównym portem Wielkiej Brytanii dla komunikacyj z Ameryką północną.—Niedaleko ztąd leżąca ziemia *Connemara*, może być nazwana góralską krainą Irlandyi. — **Ballinasloe**, 5 t. m., na wschód Galway, największy w Irlandyi targ na bydło; w Październiku przyprowadzają tu na sprzedaż 13,000 bydła rogatego i 60,000 owiec.

4) *Munster.*

Cork, 86 t. m., nad Lee, z portem Cork, śród malowniczych okolic, drugie miasto handlowe Irlandyi, nazwane szlachtuzem Anglii. Nieporządnie zabudowane, wązkie i brudne. Cork dostarcza bydła, masła, słoniny, szynki i pekelflejszu, prawie dla wszystkich okrętów angielskich, i prowadzi obszerny handel. Wyrabia skóry i rękawiczki, które także są przedmiotem handlu. W bliskości leżą największe w Irlandyi folwarki.— **Limerick**, 53 t. m., nad Shannon, ma fabryki małego znaczenia, ale prowadzi obszerny handel i dostarcza mięsa, masła i zboża.— **Waterford**, 25 t. m., na północo-zachód Cork'u, wyborny port, prowadzi handel śledziami i największy handel płodami zwierzęcemi. Co tydzień szlachtują 5,000 świń.

§ 590.

P ł o d y.

a) **Królestwo mineralne.** Przedewszystkiém ważne jest żelazo, ale zdadne tylko do grubszych robót; z tego powodu sprowadza się stal szwedzka, rossyjska i styryjska. Anglia dostarcza z 724 pieców do topienia (555 nader czynnych) 60 milionów centnarów, więcej może niż reszta całej Europy. Około połowy wywozi się za $78\frac{1}{3}$ milionów talarów. — Cyny ma Anglia więcej niż którykolwiek kraj europejski, a najlepszej dostarcza Kornwallija, 120,000 centnarów, ze 130 kopalni.— Ołów, 1,112,000 cent., prawie tyleż co reszta całej Europy, a przytém blisko za $1\frac{1}{2}$ milion. tal. srebra. Kopalnie ołowiu w Alston u granic Northumberlandu, Durham i Cumberland, dostarczają $\frac{1}{4}$ ogólnej ilości ($\frac{1}{10}$ europejskiej).— Grafit, w Cumberland, niegdyś uważany za najlepszy, dzisiaj lichy.— Łupek w Wallii i Cumberland, wybornego gatunku. Wielkie są łomy, mianowicie pod Bangor nad kanałem Menai.— Torf w niezmierniej ilości w Irlandyi. — Solą źródlaną i kamienną mało jest krajów tak szczerze uposażonych jak Anglia. Sól kamienna w Northwich, sól źródłana wszędzie w południowém Cheshire (78 warzelni), tudzież sól morska w wielkiej obfitości. W ogóle 26 milion. cent. — Źródła mineralne w Bath, Cheltenham i t. d. — Najważniejszym atoli płodem mineralnym, bez którego przemysł angielski zakwitnąćby nie mógł, jest węgiel kamienny. Anglia ma 10, księstwo Wallii, 3 okręgi węgla kamiennego. Największe pokłady znajdują się w Northumberland i Durham (380 mil kw.), które $\frac{1}{6}$ ogólnej ilości dostarczają. Ta wynosiła w 1854 roku 1,293 milion. cent. (z 2,397 kopalni) = $236\frac{2}{3}$ milion. tal., a wydobywanie i odbyt zaprzętało około 196,000 ludzi; wywieziono za $21\frac{1}{3}$ milion tal.; prawie połowa tego idzie do Irlandyi. Pokłady węgla kamiennego tak są bogate, że jeszcze przez lat 1,500, a podług innych przez lat 2,000, corocznie też samą ilość dostarczać mogą. $209\frac{1}{3}$ mil kw., to jest $\frac{1}{13}$ części całej powierzchni lądu Anglii zajmują pokłady węgla (w Belgii $\frac{1}{22}$, we Francyi $\frac{1}{210}$).—Są bardzo liczne kompanije akcyjne do użytkowania z kopalń amerykańskich.

b) **Królestwo roślinne.** Rolnictwem zajmuje się blisko $\frac{1}{3}$ ludności Anglii, a w ogólności ledwie 5 milionów mieszkańców. We wschodniej części znajduje się na wyższym stopniu. Uprawiają po większej części pszenicę, która atoli wysoką ma cenę (w Anglii 27,3% ziemi rolnój), i owies (11% ziemi rolnój), używany do wyrobu piwa i na karm dla koni; rośliny strączkowe, jako prowiant okrętowy, jęczmień i żyto, na karm dla bydła, a niewiele na chleb (16% ziemi rolnój, w Szkocyi około 50%, w Irlandyi 37%), koniczyna (18% ziemi rolnój), kartofle i buraki ($15\frac{1}{2}\%$ ziemi rolnój, w Irlandyi 25%), chmiel (Kent), jabłka na południu, gdzie też wiele wyrabiają jableczniku i gruszczniku (cydr i perry). Prawie połowa zdatnej do uprawy ziemi w Anglii trawą jest pokryta. — Irlandya dostarcza w obfitości pszenicy i lnu; głównie atoli kartofli i owsa dla ludu, i bardzo wiele siana; południowa Szkocya dostarcza także obficie lnu i konopi. — Ze szczególną troskliwością pielęgnują łąki i ogrody warzywne. — Owoce nigdzie nie są pożywieniem ludu. — Mało znaczące lasy (największy las w Anglii ma ledwie 5 mil kw. powierzchni), składają się z sosny i brzozy, tudzież z dębów i buków; wiele leszczyny rozmnożyło się, a w Anglii południowej rosną kasztany; ale w ogólności wszędzie niedostatek drzewa, i węgle kamienne największego są użytku.

c) **Królestwo zwierząt.** Chów bydła wszędzie jest znakomity; dla Irlandyi stanowi najważniejszy przedmiot, lecz dotąd nie czyni postępu. Wielka Brytannija i Irlandya mają 9 milionów sztuk bydła rogatego; przeszło $1\frac{1}{2}$ miliona koni, najlepszych i rączych, które wszędzie ztąd są wywożone. Liczą 34 miliony owiec, około 3 miljon. świń, po większej części w Irlandyi. Szczególniej z Irlandyi (miasto Clonmel szlachtuje corocznie 50,000 świń), wywożą ogromną ilość mięsiwa, słoniny (60,000 cent. słoniny i szynek idzie do Anglii), łożu, wybornego masła, skór i t. d. — Sławne są sery Chester, Stilton i t. d.

Rybołówstwo mogłoby być na wyższym stopniu; szczególniej w Irlandyi nie kwitnie, chociaż znajdują się tu wyborne ryby morskie i rzeczne. Wielkiej wagi jest połów śledzi w morzu Północném (Yarmouth i Szkocya); zaprzęta 15,000 ludzi. Otrzymują 778,000 beczek. W samym Yarmouth wędzą 50 milionów sztuk. — Połów łososi był niegdyś nader ważnym, zwłaszcza przy ujściu rzek Szkoekich; ale znacznie upada. — Ostrygi, wyborne z Colchester. — Wielki połów sztokfisz przy Newfoundland. — W Cornwallis połów pilchardów (rodzaj serdeli). — Połów wielorybów i fok: 60 okrętów na morzu Południowém: na morze Północne przed 70 laty wychodziło 200 statków, dzisiaj 41. W ciągu pewnej liczby lat sprowadzono z morza Południowego 300,000 skór psów morskich.

§ 591. d) **Przemysł.** Żaden kraj pod względem przemysłu mierzyć się nie może z Wielką Brytanniją; nigdzie maszyny nie są tak udoskonalone, nigdzie z odkryć nie skorzystano w tak wielkich rozmiarach. Wielkiej wagi dla postępu przemysłu jest bogactwo jęj

w węgiel kamienny. Zajmuje on blisko $\frac{2}{5}$ mieszkańców, i połowa wszystkich mogłaby z tego się utrzymać. Pod względem przemysłu najważniejsze są hrabstwa: Lancashire, West-Yorkshire, Cheshire, Warwickshire, Nottinghamshire, Middlesex, Leicestershire, Derbyshire, Staffordshire i Worcestershire. Lancashire jest stolicą fabrykacji wyrobów bawełnianych, West-Yorkshire, wełnianych, Staffordshire i część hrabstw Warwick i Worcester wyrobów żelaznych i glinianych. Każdy z tych 3 środkowych punktów przemysłu rozwinął się na bogatych pokładach węgla kamiennego.

Rękodzielnie wyrobów bawełnianych. Postęp ich z niczém porównać się nie da; przed 70 laty tylko wełna stanowiła główny przedmiot fabrykacji. Odkąd machina do przedzenia przez Arkwrighta (1775 r.), machina do tkania przez Cartwrighta (1787 r.), i maszyny parowe przez Watta (1775 r.) wynalezione zostały, żyje z tego 20 razy większa niż dawniej ludność (przeszło 1 milion), a wartość wywozu podniosła się o 20 razy więcej (przeszło 234 milion. talarów). Tu jedna gałąź przemysłu nastrecza większej liczbie robotników pracy, niżeli wszystkie fabryki angielskie przed 80 laty. Liczą 1,932 fabryki (głównie w Lancashire), które 1,034 $\frac{1}{3}$ milion. funtów wprowadzają surowej bawełny, więcej niżeli reszta całego świata, i dostarczają one wyrobów za 256 milion. talar., (Szkocya za 35 milionów). — W r. 1814 płacono 3 $\frac{5}{6}$ tal. za 100 łokci perkalu, a w r. 1850 za 523. — Oprócz tego za 67 milion. talar. wywożą przędzy bawełnianej (200 milionów funtów), mianowicie z Manchester. Główne miasta tej fabrykacji są: Manchester, Blackburn, Bolton, Oldham, Wigan, Bury, Leigh w Lancashire; Macclesfield i Kendal w Westmoreland; Glasgow w Szkocyi. — Pończochy bawełniane, corocznie przeszło 2 miliony tuzinów par, wyrabiane są szczególnie w Leicester, Nottingham i Derby. (Lee, warsztat do wyrabiania pończoch, obecnie przeszło 16,000). Fabryki *koronek* czyli *bobbinet*, znajdują się w Nottingham, Derby, Leicester i t. d. — Z pomiędzy sprowadzonej bawełny, przychodzi 79% ze Stanów Zjednoczonych, 13% z Indyów Wschodnich, 3 $\frac{1}{10}$ z morza Śródziemnego, 1,8% z Brazylii.

Fabryki wyrobów wełnianych. Jest to najdawniejsza ważna gałąź przemysłu angielskiego, która $\frac{1}{3}$ miliona ludności zaprzęta w 1,998 fabrykach (szczególniej w Yorkshire). Wyrabiają rocznie za 182 miliony tal., z których $\frac{4}{5}$ wywożą, po większej części z wełny zagranicznej. Najgłówniejsze miasta są: Leeds, Bradford, następnie Wakefield, Sadleworth, Halifax, Huddersfield. — Materye, sukna i inne wyroby wełniane, pochodzą z Norwich, Huddersfield, Durham i t. d. — Flanela, z Salisbury i t. d. — Koldry z Witney (Oxfordshire), Wakefield i t. d. — Koberce, (tak nazwane Kidderminster), w West-Yorkshire i Szkocyi i t. d. Koberce bruxelskie w Kidderminster. — Mnóstwo materyj (zwanych Shoddy) wyrabia się ze szmat wełnianych. — Największa część sukna wywozi się do Stanów Zjednoczonych, miast Hanzeatyckich, osad angielskich, do Włoch i Ameryki południowej.

Fabryki wyrobów lnianych. Od czasu jak wprowadzone zostały maszyny do przędzenia lnu, które nawet zgrzebie na len przerabiają, podnoszą się one nadzwyczajnie i wkrótce staną się tak ważnymi, jak rękodzielnie bawełny. Jest 364 maszyn do przędzenia, z miljonem przeszło wrzecion. $\frac{3}{5}$ konopi i lnu przywożonego, pochodzi z Rosyi i Polski, reszta z Hollandyi, Belgii, Francyi. Sprowadzają także len z Nowej Zelandyi. Angielskie drélichy (drills), szkocka bielizna stołowa, a szczególnie płótno irlandzkie wszędzie są wywożone; nadto 311,000 cent. przędzy. Wielka Brytannija w ogólności liczy 393 fabryk, prawie połowa w Szkocyi, które wyrabiają za 84 miljon. talarów. Głównym ich siedliskiem jest Barnsley w York, tudzież Leeds, York, Kendal; w Szkocyi, Dundee, Glasgow, Perth.— Bieliznę stołową, w najlepszych gatunkach dostarcza Dunfermline w Szkocyi; płótna żaglowego, Liverpool, Hull i Witby; nici Aberdeen i Dundee; koronek Buckingham, Nottingham i Limerick.— Główna siedziba tej gałęzi przemysłu była niegdyś w północnej Irlandyi, gdzie są doskonałe blecharnie. Tamże w Belfast znajduje się główny wywóz; tu, równie jak w Armagh i w okolicach, bardzo wiele przędą i bielą wyrobów lnianych.— Przeszło $\frac{1}{4}$ wywożą za granicę, mianowicie 173 miliony łokci berl. (za 26 milion. talarów), najwięcej do Stanów Zjednoczonych i Indyów Zachodnich.

Fabryki wyrobów jedwabnych znajdują się w nieustannym rozwoju. Jest fabryk 277. Najcelniejsze: Spitalfield, w Londynie; potem Manchester, Coventry (wstażki), Huddersfield, Macclesfield, gdzie $\frac{1}{3}$ ludności zajmuje się tym przemysłem, Derby i t. d.— Najwięcej wywożą do Ameryki Północnej i do Francyi. Sprowadzają jedwabiu za 24 $\frac{1}{2}$ milionów talarów. Roczna produkcya wynosi 90—105 milion. talarów.

§ 592. *Fabrykacja skór* jest bardzo wydoskonalona i wysokiej ceny, zwłaszcza dla Irlandyi. Wyprawiają skór za 94 milion. talarów; $\frac{1}{4}$ stanowią wartość skór. Główne miasta są: Worcester, a szczególnie Woodstock. Z tym wszystkim Francya dostarcza około 2 milionów par rękawiczek dla Anglii.— *Fabrykacja papieru*, bardzo się podniosła; Anglia dostarcza największą ilość i najpiękniejszą welinowego papieru. Najlepsze z 393 papierni posiadają Maidstone w Kent, Londyn i Bath; najliczniejsze, księstwo Wallii i Hereford.— *Fabryka szkła* dostarcza doskonałych wyrobów, zwłaszcza kryształowych i flintglasu; główne miasta są: Newcastle (tafle zwierciadlane), South Shiels, Birmingham, Bristol, Manchester, Londyn, Edynburg, Glasgow, Belfast, Dublin. Śliczne żyrandole i małe zwierciadła pochodzą z Norymbergi i Czech.— *Porcelany i kamionek*, zwłaszcza ostatnich, oraz naczyń Wedgewooda dostarcza wybornych okręg Pottery (7—8 mil. angielskiej długości), mianowicie Burslem, Stoke i t. d., oprócz tego Derby, Lambeth (Londyn), Bristol, Newcastle i t. d. Zajmują one 50,000 robotników. Porcelana z Leeds i t. d.

Cukier, szczególnie w Greenock (18 cukrowni), Whitechapel (Londyn); Bristol, 10 cukrowni i t. d.— *Mydło*, ważny przedmiot handlu,

wyrabiane w miastach: Liverpool, Londynie, Windsor, Bristol, Newcastle, Dudley, Hull i t. d. — *Farby* w Newcastle. — *Piwo* (2,548 browarów), główny przedmiot, szczególnie warzy się w Southwark (Londyn); porter w Londynie i Dublinie, *ale*, czyli piwo angielskie, najwięcej w Edynburgu i innych miastach szkockich. Przeszło $1\frac{1}{2}$ miliona wisplów słodu do tego się używa. — *Wódka* wyrabia się w ogromnej ilości, lecz także wprowadzają jej wiele, większą część (prawie $\frac{1}{2}$) dostarcza Irlandya. — *Kapelusze* (za $10\frac{1}{2}$ do 14 miljon. talar.) w Southwark, Oldham, Bristol, Manchester, Liverpool, Birmingham.

Wyroby metalowe. Do najważniejszych gałęzi przemysłu w Wielkiej Brytanii należą wyroby metalowe, które zajmują przeszło $\frac{1}{2}$ miliona robotników. Z ogromnej massy wywozu przeszło $\frac{1}{3}$ idzie do Stanów Zjednoczonych. Najważniejsze pod tym względem miasta są Sheffield, już od wieku XIII, i Birmingham, ale tu przemysł ten nie tyle się rozwinął ile w pierwszym. Zaraz potem następuje Bilston, którego młoty dostarczają rocznie tyle żelaza, ile cała Szwecya, Wolverhampton, Dudley i t. d. Przerabiane na najlepszą stal żelazo, sprowadza się z Szwecyi. Birmingham jest pod względem przygotowywania największych machin parowych, wyrabiania miedzi i mosiądzu, najważniejszym miastem; Sheffield i na 2 mile rozciągająca się stąd ku północo-zachodowi okolica, pokryta kuźniami i lejniemi, które rocznie przeszło za $24\frac{1}{2}$ milionów talar. dostarczają wyrobów; najważniejsze pod tym względem narzędzia ze stali i żelaza. — Wielkie odlewalnie żelaza posiadają Merthyr-Tydvil (szyny do żelaznych kolei), Shrewsbury, Dudley i t. d. — Machiny wyrabiają w Soho, w Sunderland, Newcastle, Manchester, Greenwich i t. d. — *Miedź* głównie wytapia się w Swansea. — *Wyrobow platerowanych* dostarczają: Sheffield, Birmingham, Londyn i t. d., w niezmierniej ilości; gwoździ, całe hrabstwa Staffordshire i Worcestershire; igieł, Reddith (Worcestershire), Whitechapel (Londyn); szpilek, Birmingham, Gloucester, Bristol, Warrington (Lanca.); *Zegarków*, Lancashire; *wyrobow jubilerskich* i *srebra* Londyn, Birmingham, Derby, Liverpool, Chester. — *Instrumenta muzyczne*, (fortepiany), wyrabiają się w Londynie.

§ 593. **Handel.** Najznaczniejszy na całej kuli ziemskiej, któremu sprzyjają: odosobnione położenie, nadzwyczajne środki komunikacyjne, bogactwo i duch przedsiębiorczy mieszkańców. Handel angielski obejmuje wszystkie gałęzie i skierowany jest ku wszystkim częściom ziemi. Flotę handlową składają 25,335 okrętów i statków wszelkiego rodzaju i 1,524 statków parowych. Londyn ma z tej liczby 2,973 statków i 480 parowców, Liverpool 2,161 statków i 148 parowców, Sunderland 900 statków i 41 parowców, Shields 845 statków i 92 parow., Newcastle 644 stat. i 94 parow., Yarmouth 595 statków i 6 parow. — 27 głównych portów posiadają $\frac{3}{5}$ wszystkich statków;

zaś 96 mniejszych portów posiadają $\frac{2}{5}$ statków.— $\frac{21}{23}$ wywozu składają się z wyrobów fabrycznych, $\frac{3}{10}$ wartości stanowią wyroby bawełniane, $\frac{1}{6}$ przędza i twist, przeszło $\frac{1}{10}$ sukno, $\frac{1}{17}$ żelazo, $\frac{1}{17}$ wyroby lniane. Największy wywóz, mający w ogólności wartość przeszło 816 milionów talarów, skierowany jest do Stanów Zjednoczonych, Indyków Wschodnich, Niemiec, Indyków Zachodnich, Hollandyi, Angielskiej Ameryki Północnej, Włoch, Turcyi, Brezylji, Francyi, Rossyi, Chin, Belgii, Portugalii i t. d. Największą część okrętów zagranicznych w portach angielskich składają: niemieckie, duńskie, francuzkie, pruskie, norweskic, hollenderskie, północno-amerykańskie.— W handlu przywozowym (za 146 $\frac{1}{2}$ milionów talarów), pochodzi przeszło $\frac{1}{3}$ ze Stanów Zjednoczonych; najwięcej zaś potem z Indyków Zachodnich, Indyków Wschodnich, Rossyi, Chin, Francyi, Brezylji, Włoch i t. d., pod względem wartości w wyżej przytoczonej kolei.— Corocznie przywożą z Chin 75 milionów funtów herbaty i 23,000 bell surowego jedwabiu, zaś z osad przeszło 5 $\frac{1}{3}$ milionów centnarów cukru.

§ 594. Anglia, oprócz tego, posiada w **Europie**:

Wyspy Normandzkie albo **Kanałowe** 5,3 mil kw. — mieszk. 90,640

Helgoland, wyspa skalista 200 stóp wysokości, przy ujściu Elby, zamieszkała przez Fryzów, żyjących z rybołówstwa i rządzących się swojemi własnymi prawami 0,11 „ „ 2,300

Gibraltar, bardzo ważny ze swego położenia, nadzwyczajnego obwarowania i rozległego handlu. Od r. 1704 jest angielskim wolnym portem. Skała (słup Herkulesa), 1,439 st. wysokości, stromo ku południowi spadająca do morza, wszędzie od bomb bezpieczna, opatrzona przeszło 600 działami i załogą 3 000 żołnierza, wyłobiona podziemcami korytarzami i kazematami, a niedaleko stąd leży na cyplu miasto, 16 t m., angielskiej powierzchni, ze świetnymi sklepami kupieckimi i licznymi fabrykacyami cygar 0,09 „ „ 16,200

Malta, Gozo i Cumino, wyspy skaliste, które przeszło lat 250 zostawały w posiadaniu zakonu kawalerów Maltańskich, a w r. 1800 przez Anglików zajęte. Mają angielskiego gubernatora. Dostarczają bawełny, owoców południowych i oliwy. *Valetta*, 6 t m., twierdza, składająca się z 5 miast. *Citta vecchia*, 7 t m 6,81 „ „ 140,800

12,31 mil. k. — mieszk. 249,940

W Ameryce Północnej:

Dolna Kanada }	11,437	mil kw.	2,571,440	mieszk.
Górna Kanada }				
Nowa Szkocya	736,3	"	276,120	"
Cap Breton	185,3	"	27,580	"
Nowy Brunświk	1306,8	"	193,800	"
Wyspa księcia Edwarda	102,5	"	71,500	"
New-Foundland	1,700	"	100,000	"
Labrador	25,000	"	5,000	"
Kraje około zatoki Hudson	188,000	"	160,000	"

228,467,9 mil kw. 3,405,440 mieszk.

W Indiach Zachodnich i Ameryce Południowej:

Wyspy Bermudy	1,1	mil kw.	11,100	mieszkańców.
Małe Antylle	169	"	1,166,700	"
Jamajka	302	"	377,400	"
Wyspy Bahama	166	"	27,500	"
Guiana	3,600	"	127,700	"
Honduras albo Belize	900	"	25,500	"
Wyspy Falkland	223	"	410	"

5361,1 mil kw. — 1,736,310 mieszkańców.

§ 595.**W Afryce:**

Cap-land	5893	mil kw.	267,100	mieszkańców.
Natal	850	"	111,200	"
Wyspa Maurycego, dawniej Isle de France.	33,4	"	233,850	"
Gambia, osada	—	"	5,700	"
Sierra Leone pobraże	—	"	40,400	"
Pobraże złote: Cap Coast Castle, twierdza i dawniejsze fortyfikacje duńskie Christi- ansbourg i Friedensbourg	3,7	"	181,350	"
Ascension	1,8	"	550	"
Święta Helena	2,25	"	2,648	"
Seychellen albo wyspy Mahe	—	"	15,370	"
Tadzora, miasto nadbrzeżne czyli Habesz nad Bab-el-Mandeb.				

6784,15 mil kw. — 858,168 mieszkańców.

W Azji:

Aden, port na pobrażu Arabskim	0,42	mil kw.	40,000	mieszk.
Indye Przednie i Tyłne:				
posiadłości bezpośrednie	39,499	"	131,900,900	"
posiadłości pośrednie	29,617	"	48,386,250	"
Ceylon	1,165	"	1,691,900	"
Hong-Kong	1,37	"	71,730	"
Labnan, wyspa na pobrażu Borneo	1,9	"	1,700	"
Wyspy Koeling, albo Kokosowe.				

70,284,69 mil kw. — 182,092,480 mieszk.

W Australii:

Nowa Południowa Wallja	19,000 mil kw.	~	266,200 mieszcz.
Australia Zachodnia, czyli Kolonija nad rzeką Łabędzią	141	„	13,400 „
Australia Południowa	14,200	„	113,000 „
Victoria albo Australia Felix	4,000	„	413,270 „
Queenslan	—	„	16,900 „
Van Diemens	730	„	81,500 „
Wyspy Norfolk	47	„	194 „
Nowa Zeelandya	2,200	„	110,000 „
Wyspy Viti	380	„	60,000 „
<hr/>			
		40,698 mil kw.	— 1,074,464 mieszcz.
A zatem osady angielskie mają 351,305 mil kw. — 189,656,600 mieszcz.			
Wielka Brytania	5,776	„	29,476,570 „
		357,081 mil kw.	219,133,170 mieszcz.

Królestwa Szwecyi i Norwegii.

§ 596. Oba połączone te królestwa składają półwysep Skandynawski, od $55\frac{1}{3}^{\circ}$ do $71\frac{1}{3}^{\circ}$ szerok. półn.— Każde z dwojga, pod panowaniem jednego króla, ma oddzielną konstytucyę i władzę reprezentyjnę narodową.

Szwecya ma	8003 mil kw.	—	3,639,330 mieszcz.
Norwegia	5571 „	„	1,490,200 „
		13,574 mil kw.	— 5,129,530 mieszcz.

Królestwo Szwecyi.

(prawie tak obszerne jak Prussy, Danija, Hanower, Niderlandy i Belgija).

Dzieli się na: *Götha-Rike*, przeszło $\frac{1}{5}$; *Svea-Rike*, czyli właściwą Szwecyę, około $\frac{1}{4}$ i *Norrland*, przeszło $\frac{1}{2}$. Ostatni prawie dwa razy większy od Anglii, ale mieszkańców liczy mniej niż Berlin. — Składa się ze 25 powiatów (*läns*) i marchij, z których 6 północnych prawie $\frac{2}{3}$ całości stanowią.

Rząd jest monarchiczny, ale bardzo ograniczony przez sejm, który w Norwegii nosi nazwisko *Storting*.

Z powodu odległości pomieszań jednych od drugich szkoły elementarne nie dosyć licznie są uczęszczane, i zawsze przeszło 200,000 dzieci pozostaje bez nauki; wszelako kultura jest upowszechniona, i na tysiąc Szwedów nie masz jednego, któryby nie umiał czytać i pisać, albowiem w czasie długich wieczorów zimowych, każdy ojciec familii jest nauczycielem swoich dzieci. Szwecya posiada dwa uniwersytety: w Upsali i Lund. $\frac{1}{5}$ część uczniów składają zawsze synowie chłopów.

Z pomiędzy mieszkańców (załączając i Norwęgię), przed kilką laty było 3,703,600 Szwedów, 1,400,000 Norwegczyków, 16,000 Laponczyków albo Finnar, 4,400 Finnów, 2,500 Niemców, 2,200 Francuzów

i Irlandczyków, 845 Żydów. — Około 5 milionów luteranów i 4,000 katolików; pomiędzy Lapończykami i Finnami wielu pogan.

Flota liczy 59 okrętów wojennych, w téj liczbie 14 linjowych i 9 statków parowych. — 3,167 okrętów kupieckich. — 6,000 małych statków wiosłowych płaskich, składają flotę żeglującą śród *Scheerów*.

§ 597.

A. *Svealand*.

(nieco obszerniejszy od Wschodnich i Zachodnich Pruss).

Składają tę prowincyę: bogata w rolę uprawną *Uplandia*, z miastem Upsala, tak obszerna jak królestwo Dalmacyi; bogata w kruszce *Westmanland*, z miastem Westerås; wspaniały, poważny i nadobny kraj górzysty *Dalarne*, zamieszany przez Dalekarlijczyków, to jest mieszkańców dolin, z miastem Falun, tak obszerny jak Pomeraanija; bogata w żelazo, leśna *Wermland*, z miastem Klara-Elf, tak obszerna jak regencya. Poznańska, słynna z piękności natury kraina (np. sześć wodospadów Trolhatta) i zamożna w żelazo (liczą 300 kopalń żelaza, 300 hamerni i 80 fabryk żelaza lanego); mała, powabna, uprawna *Nerike*, to jest Niderlandy, tak obszerna jak regencya Gdańska w Prusiech, rozciągająca się aż pod Sztokolm; piękna, zamożna w pszenicę *Sudermanija*, *Södermanland*, z miastem Nyköping, tak obszerna jak szwajcarski kanton Bern.

Sztokolm, Stockholm, 100 t. m., przy ujściu jeziora Mälär, w pięknym położeniu, na wyspach i półwyspach, ma 13 mostów: stolica. Wyspa Sztokolm, z wielkim, okazałym zamkiem, muzeami, jest najdawniejszą; przedmieście zaś Norrmalm, najpiękniejszą częścią miasta. Pod miastem leży zwierzyniec, a w okolicach wiele zamków letnich. Jest to pierwsze fabryczne miasto Szwecyi; posiada fabryki sukna, wyrobów bawełnianych, lnianych, jedwabnych, glinianych, żelaznych, szkła, machin i cukrownie. Główne przedmioty wywozu są: żelazo, drzewo i deski; ale drzewo nie jest tak dobre jak polskie. — **Westerås**, 4 t. m., ze wspaniałym kościołem katedralnym. — **Orebro**, 6 t. m., główne miasto obwodu Nerike, gdzie Gustaw Waza i Bernadotte obrani byli królami. — **Nyköping**, 4 t. m., fabryczne i handlowe. Port (w Sudermanii). — **Upsala**, 8 t. m., nad rzeką Fyrisa, podobna do wsi, ma uniwersytet i bardzo piękny kościół z grobami Gustawa Wazy, Linneusza i Berzeliusa. — Ku północy 70 kopalń żelaza w *Danemora*, z których 24 są czynne. — **Falun**, 5 t. m., sławna kopalnia miedzi, śród jałowej okolicy, główny zarząd górnictwa, z 60 do 70 piecami do odlewania i znakomitemi fabrykami. Składa się z czarnych domów drewnianych. — **Sala**, 3 t. m., miasto górnictwa, kopalnie srebra.

B. *Göthaland* albo *Gotlandya*.

(przeszło $\frac{1}{5}$ Królestwa).

Tę prowincyę składają: piękna, leśna, złotym kątem zwana, Zachodnia Gotlandya, *West-Gotland*, na południe jeziora Wener, z miastem

stem Mariestad, tak obszerna jak Korsyka; najżyźniejsza prowincya Szwecyi, Wschodnia Gotlandya, *Ost-Gottland*, na południo-wschód jeziora Wetter, z miastem Norrköping; leśna, powabna *Dalsläd*, na zachód jeziora Wener, z kanałem Trollhätta; wąskie, surowe, obfite w scheery pobrzeże *Bohusland*, ojczyzna Wikingów, nad Skagerrack, z Götheborg, nieco większa od księstwa Nassau; jałowa i uboga, takieżże obszerności *Halland*, nad Kattegatem; leśna i bagnista ziemia gór i borów. *Smaland*, na południe Wschodniej i Zachodniej Gotlandyi, tak obszerna jak Niderlandy: mała, urocza *Blekingen*, z miastem Karlskrona, tak obszerna jak wyspa Fünen; i jednotonny, płaski, urodzajny półwysep *Skania*, *Schonen*, najbardziej ku południowi posunięty cypel.

Götheborg albo **Gothenburg**, 29 t. m., nad Götha-Elv, wśród dzikich, fantastycznych okolic, warowny port, powierzchowności hollenderskiej. Ma liczne fabryki i znaczny prowadzi handel: wywóz stanowią żelazo i deski. Żegluga parowa do Kopenhagi. Jest tu większa część okrętów (143). — Wieś **Trollhätan**, z mnogimi tartakami, blisko kanału i wodospadów. — **Helsingborg**, 4 t. m., nad Oere-Sund, naprzeciw Helsingör, twierdza, małe ma stosunki handlowe. Kąpiele morskie. — **Landskrona**, 5 t. m., twierdza nad Sundem. — **Lund**, 7 t. m., blisko pobrzeża Sundu, 5 mil na wschód Kopenhagi, ma uniwersytet i kościół największy w Szwecyi, tudzież fabryki i t. d. — **Malmö**, 16 t. m., nad Sundem, warowne, leży na urodzajnej płaszczynie, fabryczne i handlowe. — **Ystad**, 5 t. m., na południowym pobrzeżu, handlowe; statki parowe chodzą stąd do Kopenhagi, Lubeki i Stralsundu. — **Christianstad**, 6 t. m., nad Helge, twierdza. — **Karlskrona**, 14 t. m., na południowym pobrzeżu, na 5 wyspach, wielki, obwarowany port, pierwszy port wojenny Szwecyi ma docki i warsztaty, miasto handlowe. — **Calmar**, 7 t. m., nad sundem Kalmarskim, port warowny, miasto handlowe i fabryczne. Roku 1397 stanęła tu unija Kalmarska, którą Szwecya, Norwegia i Danija w jedno państwo Skandynawskie połączone zostały. — Wyspa **Oeland**, 28,7 mil kw., 26 t. m., o 1 milę od Kalmaru, zajmuje się chowem bydła. — Wyspa **Gottland**, 56 $\frac{1}{3}$ mil kw., 38 t. m., rolnicza i leśna. — **Wisby**, 5 t. m., stare miasto hanzeatyckie, niegdyś bardzo wielkiego znaczenia i słynne, z 13 gotyckimi kościołami i 4 klasztorami; i teraz jeszcze prowadzi dość obszerny handel. — **Jönköping**, 7 t. m., na południowym krańcu jeziora Wetter, jedno z najpiękniejszych, w powabnym położeniu miast. — **Norrköping**, 17 t. m., przy ujściu Motala, port, po Sztokolmie najważniejsze miasto fabryczne, ma bardzo znaczne fabryki sukna, cukrownie i t. d., i jarmark na wełnę. — **Karlsborg**, przy ujściu kanału Gotha do jeziora Wetter, niezdobyta twierdza i środkowy punkt siły zbrojnej narodowej na 20.000 wojska.

C. *Norrland.*

(prawie tak obszerny jak półwysep Włoski).

Składają go: płasko-wzgórze *Jemtland*, nad górną Ljusne; kraj górzysty, bogaty w bydło; *Herjedalen*, na południo-zachód poprzedzającego; niskie pobrzeże *Gestrikland*; na północ ztąd są położone malownicza kraina wzgórz *Helsingland*; ku północy ztąd leżące pobrzeże *Medelpad*; całe malownicze i powabne *Angermarland* (jedna z najpiękniejszych prowincyj); prawie niezamieszкана dzika *Laponja* i *Westerbotnia*. Tu przypada 48 mieszkańców na jedną milę kw. Tylko 2 $\frac{1}{2}$ mil kw. są rolą uprawną.— Znajdują się w tej prowincyi prześliczne łąki, wielkie skarby żelaza i mnóstwo zwierząt dostarczających futra. Borówki, czarne jagody, maliny, poziomki rosną tutaj w obfitości. Na brzegach niekiedy marznie żywe srebro. Kraj mało ludny; niektóre miasta mają mieszkańców niewiele więcej nad 1,000, jak *Umea*, *Pitea*, *Lulea*. W *Norbotten-Län* żyją koczujący Lapończycy.

§ 598.

P ł o d y.

a) **Królestwo mineralne.** Najważniejsze dla Szwecyi, która liczy 586 kopalń, i 35,000 robotników. Żelazo szwedzkie, około 6 milionów centnarów, w 226 wielkich piecach topione, uważane jest za najlepsze i stanowi $\frac{3}{4}$ płodów górniczych. Najcenniejsze kopalnie w *Danemora*, przynoszą rocznie 933,700 centnarów. Wywożą żelaza za 6 milionów talarów.— Potém idzie miedź; *Falun* dostarcza $\frac{5}{9}$ całej produkcji, która wynosi 48,800 centnarów.—Ilość kruszców szlachetnych prawie zupełnie znika. 82,300 talarów srebra, $\frac{1}{4}$ z *Guldsmetshyttan* w *Orebro-Län*. — *Nikiel*, 3,500 cent. — *Kobalt* 2,343 funty. — *Węgiel* kamienny pod *Helsingborgiem*, około 4ch milionów centnarów.

b) **Królestwo roślinne.** Przeszło $\frac{1}{8}$ przestrzeni zajmują jeziora, bagna i rzeki, $\frac{1}{4}$ pustynie śnieżne lub skaliste; rola, z której rocznie tylko $\frac{2}{3}$ bywają zasiewane, $\frac{1}{49}$ (164 mil kw.); łąki $\frac{1}{23}$; jeziora *Wener* (108 $\frac{1}{3}$ mil kw.), *Wetter*, *Malar* i *Hjelmarn* tak są prawie obszerne jak wszystkie grunta rolne (168 $\frac{1}{4}$ mil kw.). W 6-ciu północnych powiatach takie grunta i łąki zajmują tylko $\frac{1}{17}$ powierzchni. Najwięcej gruntów uprawnych posiada *Malmö-Län*. Zboże rośnie daleko ku północy; pod 69 $\frac{1}{2}$ ^o jęczmień udaje się, w ogólności przy średniej temperaturze 0°; owoce do 62 i 63°; kapusta, rzepa, marchew, kartofle, szpinak, sałata, groch, tylko w czasie ciepłego lata; kartofle rosną pod 71°. Szwecya południowa głównie rodzi zboże, kartofle zaś północna. — Len szwedzki jest po hollenderskim zapewne najlepszy. Około $\frac{1}{3}$ gruntów mniej jak 300 stóp jest wyniesiona; rolnictwem, które w ostatnich czasach znacznie podrosi się, zajmuje się $\frac{7}{9}$ ludności.— Szczególne bogactwo kraju stanowi mech islandzki.— Głównym płodem jest drzewo, wywożone w ogromnej ilości, która wzniesła nawet obawę o lasy ($\frac{4}{7}$ powierzchni ziemi; rosną w nich jodły, sosny, brzozy, dęby, buki, lipy, wiązy; leszczyna i brzozy dochodzą aż do

przyładka Północnego (Nord-Cap). — Ważnym płodem na całym po-brzeżu odnogi morza Bałtyckiego, gdzie lasy rozciągają się aż do sa-mego brzegu, jest smoła.

c) **Królestwo zwierzęce.** Niedźwiedzie, rysie, rosomaki, wilki, lisy i zwierzęta dostarczające pięknego futra, żyją w lasach; lem-mingi ogromnemi kupami wędrują po kraju; wielkie są stada łosiów, równie jak dzikich reniferów. W ciągu jednego roku zabito 11,600 sztuk zwierząt drapieżnych. Wiele ptastwa, zwłaszcza łabędzi tutaj zimuje; gęsi erdredonowe znajdują się szczególnie w Gottlandyi.— Chów bydła jest znaczny; większych zwierząt domowych liczą w ogóle na $4\frac{1}{2}$ miliony, w tej liczbie $1\frac{1}{2}$ miliona owiec, przeszło 1 milion by-dła rogatego, 382,000 koni. Na północy renifer jest zwierzęciem do-mowym.— Połów śledzi u południowych brzegów jest znaczny, i przy-nosi rocznie 100,000 beczek. Rzeki północne są bardzo bogate w ło-sosie, szczupaki, minogi i t. d. W zatoce Botnickiej znajdują się tak-że foki.

d) **Przemysł.** Fabryki, w liczbie 2,513, znacznie się podniosły, chociaż wieśniacy w porze zimowej sami sobie wszystko przygotowują. Najgłówniejszymi przedmiotami są: stal, broń, fajans, szkło i sukno. Ostatnie wyrabia się przeszło w 100 fabrykach, w Norrköping (99), Sztokolmie i t. d. — Wielkie fabryki wyrobów bawełnianych znajdują się w Sztokolmie, równie jak przędzalnie. — Płótna żaglowego dostar-cza Götheborg, skór Sztokolm, Norrköping, Kalmar i t. d. — Papiernie także dosyć są znaczne. — Fabryki tytoniu (110), przy wielkiem uży-waniu, niemałej są wagi; najwięcej ich posiada Sztokolm i Götheborg. — Wyroby żelazne bardzo wielkie mają znaczenie; największe hamer-nie i piece, z 2,000 robotników znajdują się w Löfsta przy Danemora. — Niezliczona jest masa tartaków i węglarni.

Handel. Kraj pod względem handlu morskiego znajduje się w na-der pomyślnym położeniu, i dla tego jest znaczny. Liczą przeszło 3.020 okrętów kupieckich i 147 statków parowych. Przedmioty wy-wozu są głównie: kruszce, drzewo, łub, ryby, tran; wynosi przeszło $61\frac{1}{2}$ milionów talarów, a połowę tego dostarcza Sztokolm. — Przywóz (w tej liczbie $\frac{1}{4}$ do $\frac{1}{3}$ wyrobów fabrycznych), towarów kolonialnych, jedwabiu, konopi, lnu, zboża, soli, wina, zwłaszcza z Rossyi, Hamburga i Lubeki, dochodzi do $70\frac{1}{2}$ milionów talarów.

§ 599.

Królestwo Norwegii.

(Większe od Wielkiej Brytanii).

Norwegija dzieli się na 17 prowincyj, zwanych Amtami. Pod wzglę-dem duchownym składa się z 5 biskupstw czyli dyecezyj. — W Nor-wegii panuje zupełna równość, żadnej różnicy stanów, jest to kraj największej politycznej wolności. Rząd monarchiczno-konstytucyjny, deputowani czyli reprezentanci składają sejm, *Storting*. Wojsko liczy 12,000 żołnierza regularnego, 12,000 landweru czyli pospolitego

ruszenia, i 13,500 marynarki. Twierdze te są po większej części małego znaczenia; flota ma 62 okręty i 450 dział. Ze wszystkich dzieci zdolnych uczęszczać do szkół ledwie $\frac{2}{3}$ odbiera szkolne wychowanie; ale ogólne kształcenie, jest tutaj upowszechnione tak jak w Szwecyi. W Chrystyanii jest uniwersytet, do którego uczęszzczają liczni synowie kmiotków. W miastach mówią językiem duńskim, który jest także językiem książkowym; norweskimi językami stanowią tylko dyalekt ludowy. Starym Norweskim językiem mówią jedynie w Islandyi. Norwegczycy dostarczają najlepszych marynarzy.

Prawie $\frac{1}{38}$ Norwegii (140 mil kw.), wiecznym śniegiem jest pokryta.

Chrystyania, 39 t. m., nad Christianiafjord, długości mil 18, w pobawnej okolicy włoskiej piękności, jest stolicą i siedliskiem wice-króla czyli namiestnika. Ma uniwersytet i prowadzi znaczny handel drzewem, deskami, szkłem, żelazem, dębową korą. Niedaleko stąd leży zburzona twierdza *Akershuus*. Niedaleko stąd leżą wielkie kopalnie żelaza, z których najznacniejsza jest kopalnia *Bårum*. — **Drammen**, 10 t. m., nad Drammsfjord, znakomity port handlowy, zwłaszcza dla drzewa, posiada największe składy desek. — **Frederikstad**, 3 t. m., przy ujściu Glommen, i **Frederikshald**, 7 t. m., nad Tistedals-Elv, prowadzą także niemały handel drzewem. — **Kongsberg**, 4 t. m., miasto górnicze, ma główny zarząd górniczy, szkołę górniczą, fabrykę broni, kopalnie srebra i żelaza, fabryki sukna. — **Laurvik**, 5 t. m., nad Skagerrack, prowadzi handel żelazem i drzewem. — **Christiansand**, 9 t. m., nad ujściem Torrisdal-Elv, warowny port. — **Arendal**, 4 t. m., na północo-wschód, labirynt wysep i skał, po części wodą zalanych, w romantycznym położeniu. W bliskości sławne kopalnie żelaza. — **Bergen**, 26 t. m., na siedmiu górach 2,000 stóp wysokości nad portem Waag leżące, miasto warowne, do koła wodą oblane, handlowe i fabryczne, posiada bardzo znakomitą żeglugę (100 statków): najważniejszy w Norwegii port handlowy. Już w roku 1070 było miastem hanzeatyckim. Tu panują prawie ciągle deszcze, często gwałtowne burze, a nawet zimową porą biją pioruny. — **Thronhjem** albo **Drontheim**, 16 t. m., nad Thronhjems-Fjord, długości mil 16, założone r. 197, było niegdyś stolicą. Twierdza, składa się z domów drewnianych, jak prawie wszystkie miasta Norwegii. Prowadzi znaczny handel, posiada fabryki i główny bank. Katedra jest prawdziwie gotycka. — Ku północy leży **Levanger**, najważniejszy targ wewnętrzny. — **Røros**, 1 t. m., miasto górnicze, najznacniejsza kopalnia miedzi. — Zwyp *Vigt* wyruszyli Normandowie na północny brzeg Francyi (Normandyja). — **Hammerfest**, 1,100 mieszk. na wyspie Kvaløe (to jest wyspie Wielorybiój), pod $70^{\frac{2}{3}}0$ szerok. półn., prowadzi znaczny handel z Rosyją. Jest jednym z najbezpieczniejszych portów. — Kopalnie miedzi w **Kaafjord**, na prawym ramieniu Stariej Fjord, na południe Hammerfest, 1 t. m., stacya żeglugi parowej. — **Tromsø**, 3 t. m., na wyspie, stolica biskupia, ma fabryki i prowadzi handel z Rosyją. —

Altengaard, dwór nad Alten-Fjord, ma towarzystwo fizyczne i najbardziej w świecie posunięte ku północy obserwatorium meteorologiczno-magnetyczne.

Całkiem górzyste wyspy *Lofoten* należą do amtu Nordlandzkiego.

§ 600.

P ł o d y.

a) **Królestwo mineralne.** Przynosi rocznego dochodu przeszło $1\frac{1}{5}$ milionów talarów. Kongsberg, przeszło 100 robotników, dostarcza 355,400 talarów srebra. — Miedź, 12,906 cent. z Røeros, kopalnia Salbo, na wschód Throndhjem, Alten albo Kaafjord. — *Kobalt*, fabrykat najdelikatniejszy; farba błękitna w *Modum* (pod Drammen), przeszło 700 robotników. — Fabryki chromu w Trondhjem; około 11,000 cent. wywożą żelaza chromowego. — *Nikel* dobywa się w Espedalen, w amcie Chrystyanii, 19,330 cent. rudy. — Są cztery znaczne kopalnie żelaza, które dostarczają 146,000 centnarów surowego żelaza; na zachodniem pobrzeżu nie masz kopalń, z powodu drożyzny materiału palnego. Największa kopalnia jest Fritzö pod Laurvik, po niej Barum pod Chrystyaniją, i Fossum pod Steen; mają one 44 piece hutnicze i 6,611 robotników. — Sól obficie przywozi się z Francyi, Hiszpanii i Portugalii.

b) **Królestwo roślinne.** Jeziora, bagna, śnieżne i skaliste pustynie zajmują 55% powierzchni. $\frac{1}{50}$ jest pod rolą (97,2 mil kw., z tych $\frac{9}{14}$ na Akershuus, który 20 razy tyle ma roli, co Nordland i Finmark). Od lat 50 rolnictwo tu się podnosi. Uprawiają stosownie do gruntu i długości lata: pszenicę, żyto, jęczmień, owies, groch, bób, kartofle; jęczmień lepiej się udaje od owsa. Najwięcej zboża zbierają wewnątrz kraju; ale najwięcej spożywają na brzegach: potrzeba zatem sprowadzać zboże. Tu i owdzie znajdują się magazyny ze zbożem, przeszło ich 200, z których wydaje się ziarno na zasiew. Podczas głodu mięsza się zmełta kora drzewna z mąką albo mchem islandzkim. Zbierają rocznie $6\frac{3}{4}$ milionów szeffli, a sprowadzają z zagranicy przeszło 3 miliony szeffli zboża. — Drzewo sprowadzają w znacznej ilości, najwięcej sosny i brzozy; najznacniejsze lasy znajdują się wewnątrz kraju, w posiadaniu włościan.

c) **Królestwo zwierzęce.** Chów bydła, jest tam gdzie się zajmują rolnictwem, nie główną sprawą, ale tylko do potrzeb zastosowaną. Latem bydło pasie się na bujnych łąkach w bogatych górach (Sätern albo Sennen) i dają wiele mleka, masła i sérów. Liczą 842,600 sztuk bydła rogatego. — Konie (132,000) są małe, ale wytrwałe. — Owce, około $1\frac{1}{2}$ miliona, w złym gatunku. — Kóz jest bardzo wiele, około 300,000; ale wielkie czynią szkody. — Świnie hodowane są wszędzie; ale Szwecya posiada ich 7 razy tyle. Chów bydła przynosi $1\frac{1}{2}$ raza tak wielki zysk, co rolnictwo. — Taż sama zwierzyna znajduje się tutaj co w Szwecyi; zająców wielka obfitość; gęsi edredonowe przepędzają całe lato na całym zachodniem pobrzeżu. — Połów sztokfisza odbywa się głównie w Nordland (koło wysp Lofotów), w Lutym, Marcu, Kwietniu, gdzie gęste massy ryb tłoczą się. Wszyscy rybacy z Nordland

i Finmarku zbierają się razem; przeszło 3,500 łodzi i 120 większych statków, w ogólności przeszło 21,000 ludzi zajmuje się połowem. Każdy statek zabiera zwykle 20,000 ryb; w ogóle 18 milionów ryb; oprócz tego 21,000 beczek oleju, wytłoczonego z wątrób, i 6,000 beczek ikry, która we Francyi używana jest za przynętę. Suszona na kijach ryba, nazywa się sztokfiszem, na skałach zaś suszona, kabljonem. Wartość wywozu tego produktu przenosi 8 milionów talarów; 25 do 30 milionów centnarów ryb wywożą za granicę.

Półw śledzi odbywa się zimową porą na południe Bergen, gdzie w ciągu 4 tygodni 5 do 600,000 beczek (przeszło za 2 miliony talar.) solą, i wysyłają do Szwecyi i Rossyi; a latem na północ Bergen, gdzie półw bywa mniejszy. — Raki morskie poławiane są w znacznej obfitości (pod Laurvik rocznie 100,000) i żywe przewożone do Anglii. — Łososie znajdują się wszędzie w Fjorden w wielkiej ilości. — Półw wielorybów małego znaczenia.

d) **Przemysł.** Wcale niedostateczny. Budowa statków na dobrym stopniu; gorzelnictwo podnosi się. Jest tylko 7 papierni, 3 huty szklane, 6 fabryk prochu, 13 mydlarni i t. d., lecz bardzo wiele tartaków.

§ 601. **Handel.** Wywożą drzewa za 10 milionów talar., szczególnie z dwóch południowych prowincyj; deski idą do Anglii, Irlandyi, Francyi; belki do Hollandyi i Cornwallis.— Ryby, głównie z całego zachodniego pobraża, zwłaszcza z Bergen, wywożą do Włoch, Hiszpanii, Portugalii i Francyi; kabljon głównie do Bilbao; tran do Hamburga i Hollandyi. W ogóle wartości na 6½ milionów talarów.— Kruszcze przeszło za 1 milion talarów. Handel futrzany odbywa się szczególnie na północy z Rosyją. Najgłówniejszym targiem jest Holandia, a po niej Francya. Najważniejsze miasta pod względem handlu wywozowego są: Bergen, Chrystyanija, Drammen i Thronhjem. Pod względem przywozu, Chrystyanija jest najważniejsza. Zboże przychodzi z krajów położonych nad morzem Bałtyckim; towary kolonialne z Hamburga, Hollandyi i Francyi; towary tłuste z Danii, Rossyi, Hannoveru i Holandi; wyroby rękodzielnicze z Hamburga, Altony, Anglii i t. d. — 5 statków parowych ciągle krąży około brzegów; z Thronhjem chodzą do Hammerfest, Kopenhagi, Gothenburga i t. d. aż do Vadsö nad Varanger-Fjord, na wschód Nord-Capu; 3 przepływają jezioro Mjösen, do którego z Chrystyanii prowadzi droga żelazna.— Flota handlowa liczy 4.200 statków.

Za obrębem Europy Szwecya posiada małą zachodnio-indyjską wyspę świętego Bartłomieja, $\frac{3}{4}$ mili kw., i 18,000 mieszkańców.

§ 602.

D a n i j a.

Danija składa się z właściwego królestwa, z księstw i z krajów przyłączonych, mianowicie wysp *Färöer* (to jest Owczych), wyspy *Islandyi*, *Grenlandyi* i 3 zachodnio-indyjskich wysp; ostatnie składają $\frac{7}{9}$ całego ogółu. Danija właściwie leży między $53\frac{1}{3}$ i $57\frac{3}{4}^{\circ}$ szerok. półn., i 26 do 33° dług. wschod., wyspy *Färöer* między $61\frac{1}{3}$ a $62\frac{1}{2}^{\circ}$ szer. półn., na północ wysp Brytańskich; Islandya, która właściwiej do Ameryki, nie zaś do Europy należy, między $63\frac{1}{2}$ do $66\frac{1}{2}^{\circ}$ szerok. półn. i 1° dług. wschod., ciągnie się najwschodniejszą częścią.

Rząd jest monarchią konstytucyjną, z 2-ma izbami wyborczemi i sejmami, *Volksthing* i *Landsthing*. — Ukształcenie umysłowe oddawna jest wielostronne i upowszechnione. Uniwersytety znajdują się w Kopenhadze i Kiel.

30,000 Fryzów,

Przeszło $\frac{5}{7}$ mieszk. są Duńczycy: 8,000 Norwegczyków i Szwedów,
prawie $\frac{2}{7}$ Niemcy. 4,150 Żydów.

Wyspy Duńskie	235,75 mil kw.	853,6 0 mieszk.	
Jutlandya	460,5	„ 646,240	„
Schleswig	167	„ 395,860	„
Holsztyn	154	„ 523,530	„
Lauenburg	19	„ 49,500	„
Färöer	23	„ 8,650	„
Islandya	1807	„ 64,600	„
Grenlandya	1700	„ 9,890	„
Wyspy ś. Krzyża, ś. Tomasza, ś. Jana .	5,63	„ 37,137	„ (w téj liczbie 18.000 wolnych).

Ogól 4632,6 mil k. 2,589,000 mieszk.

A. Królestwo Duńskie.

(tak obszerne jak Marchija Brandenburgska).

I. Wyspy.

1) **Seelandya** (128 mil kw.), bardzo urodzajna, ma piękne lasy dębowe i bukowe.

Kopenhaga albo *Kiöbenhavn*, 144 t. m., na wschodniem pobrzeżu, na małej wyspie *Amager*, leży część miasta *Christianshavn*. Mocno warowna i ma 3 zamki (najpiękniejszy *Christiansburg*) i liczne zakłady naukowe. Jest także pierwszym miastem fabrycznym i handlowym, 326 własnych statków, wszelako handel nie jest bardzo znaczny. Wielki port znajduje się pod *Amager*. Żegluga parowa łączy Kopenhagę z Kiel, Lubeką i Szczecinem. — Na zachód **Roeskilde** (*Roskilde*, to jest źródło *Końskie*), 4 t. m., niegdyś rezydencya i wielkie miasto, które liczyło 100,000 ludności; ma kościół najznaczniejszy w Danii. — **Helsingör** albo *Elsenhör*, 9 t. m., w najwęższym cyplu *Sundu*, naprzeciw *Helsingborga*, mały port, niegdyś komora celna dla wszystkich okrętów przechodzących przez *Sund*. Niedaleko ztąd na północ leży warowny zamek **Kronborg**, górujący nad *Sundem*.

2) **Bornholm**, $10\frac{2}{3}$ mil kw., skalista, ale w południowej części uprawna; rozmaite wydaje płody, ma fabryki, prowadzi handel. 3) **Falster**, $8\frac{1}{2}$ mil kw., ogród owocowy Danii.— 4) **Laaland**, po duńsku Lolland, $21\frac{1}{2}$ mil kw., najurodzajniejsza z pomiędzy wszystkich; wiele wywozi zboża.— 5) **Fünen**, po duńsku Fyen, 54 mil kw. (Tu leży *Odensee*, 13 t. m., z kościołem katedralnym, najdawniejsze w Danii miasto, wśród bardzo żyznej okolicy. Posiada 74 statki).— 6) **Langeland**, 5 mil kw.— 7) **Thorseng**, 1 mila kw.— 8) **Möen**, 4 mile kw., wysoka kredowa skała.

II. Północna Jutlandya.

Płaska, piaszczysta kraina. Północna część jest wyspą, którą głęboko w kraj zachodzące jezioro *Lymfiord* (z wyspą *Mors*, $6\frac{1}{2}$ mil kw.), ku zachodowi łączy z morzem.

Skagen, 1 t. m., na cyplu północnym, trzy rozproszone grupy domów rybackich, wśród lotnego piasku, ma latarnię morską. Tu jest wielka ława piaszczysta Skagerrack.— **Aalborg**, 9 t. m. na południowym brzegu Lymfiord.— **Viborg**, 4 t. m. W pobliżu znajduje się najwyższa góra Jutlandyi, góra Niebieska, 530 stóp wysokości.— **Randers**, 9 t. m. nad Guden-Aa, znaczny prowadzi handel i wyrabia rękawiczki.— **Aarhus**, 9 t. m., nad Kattegatem, handlowe bardzo.— **Fredericia**, 5 t. m., twierdza, na północnym cyplu małego Bełtu.— **Ribe** albo **Ripen**, 3 t. m., opasana Szleswigiem, blisko morza, handlowe.

B. Księstwa.

§ 603.

1. Księstwo Szleswig.

(tak obszerne jak Elektorstwo Heskie).

Na południe rozciąga się aż ku rzece Eider. Na wyspach morza Północnego i na zachodniem pobrzeżu mieszkają Fryzowie.

Schleswig, 12 t. m., na zachodnim cyplu odnogi morskiej Schlei, fabryczne i handlowe. Niedaleko stąd leży zamek **Gottorp** i starożytny wał **Danewirk**; na wschód **Eckernförde**, 4 t. m. i **Idstedt**. Bitwa r. 1850.— **Flensburg**, 19 t. m., nad zatoką Flensburger-Wik, bezpieczny port, najznacniejsze miasto handlowe, zwłaszcza pod względem stosunków z Rosyą i Indyami Zachodniemi; zajmuje się także połowem wielorybów na morzu Lodowatém, i posiada porządne fabryki.— Między obu miastami leży ziemia *Angeln*, z której Anglo-Saxoni wywędrowali do Brytanii.— **Friedrichsstadt**, 2 t. m., blisko Eidery, założony przez Hollendrów.

Wiele wysp na morzach Północnem i Bałtyckiem, zasługują na wzmiankę, jak *Alsén* w małym Bełcie, z miastem **Söndenborg**, 4 t. m.— *Femern*, Sundem Femern oddzielony od Holsztynu.— *Föör*, z kąpielami morskimi, a bardziej ku południowi *Halligen* zaledwie wystający z morza, ale zamieszkanym pas ziemi piaszczystej.

II. Księstwo Holsztyn.

(prawie tak obszerne jak Szleswig).

Należy, równie jak następujące, do Związku Niemieckiego. Zachodnia część jest ziemią *Dytmarsów*, zamieszkała przez dumny fryzjski lud; wschodnia Wagryja, południowa Stormarn, nad morzem Bałtykiem przy klasztorze Preetz probostwo.

Glückstadt, 6 t. m., nad Elbą, wolny port, zajmuje się przemyśłem i żeglarstwem. — **Itzehöe**, 7 t. m., nad Stör, prowadzi ożywiony handel i posiada wiele fabryk. — **Altona**, 41 t. m., nad Elbą, która ma tu 1 milę szerokości, przegrodzona rowem od Hamburga, jest drugie miasto handlowe i także port wolny. Ma fabryki, budowę okrętów, targi na zboże i bydło, prowadzi handel szczególnież z Indjami Zachodnimi. W bliskości znajduje się piękny ogród i sławny handel nasionami Bootha. — **Rendsburg**, 12 t. m., nad Eiderą, był twierdzą i głównym placem broni. — **Kiel**, 16 t. m., nad Kieler Fjord, z zamkiem i uniwersytetem. Fabryki mało znaczące, ale rybolówstwo i handel płodami rolniczemi dość ważne. Wygodny port wojenny. Jarmark nazywa się „Kieler Umschlag”.

III. Księstwo Lauenburg.

(ma rozciągłości 6½ i 5½ mil).

Ratzeburg, 3 t. m., na jeziorze Ratzeburgskim, stolica. 230 mieszkańców ztąd należy do księstwa Mecklenburg-Strelitz. — **Lauenburg**, 1 t. m., nad Elbą. — **Mölln**, 3 t. m., nad Stecknitz, zajmuje się rolnictwem.

C. Kraje przyłączone.

I. Wyspy Färöer czyli Owcze.

Jest ich 22, z których 17 zamieszkałych przez 8,700 mieszkańców Normandzkiego pochodzenia; skaliste, strome, 1,000 do 2,000 stóp wysokości, bezleśne, a główne ich bogactwo składa się z torfu i węgla kamiennych. Chów bydła, a zwłaszcza owiec, jest najgłówniejszą gałęzią żywności; zajmują się także połowem ryb morskich i polowaniem na gęsi edredenowe. Strömöe, największa, 6½ mil kw., z głównym miastem *Thorshavn*, 900 mieszk. Ma szczyt wysokości 2,700 stóp. — *Oesteröe*, na wschód ztąd, 5 mil kw. — *Syderö*, najbardziej ku południowi, 2 mile kw.

II. Wyspa Islandya.

(tak obszerna jak Portugalia).

Od wschodu ku zachodowi, ma długości 66 mil, a 48 mil szerokości, klimat wilgotny, mglisty. Jest to płaskowzgórze, przez które od południo zachodu, ku północo-wschodowi ciągnie się szeroki pas dolinowy, częścią urodzajny i trawą porośły, częścią zaś zamknięty i bałgnisty. Stoki brzegów wszędzie są strome i ostre. Wiele gór bardzo

wysokich, wiecznym śniegiem są pokryte, jak np. *Oeräfa-Jökul*, 6,241 stóp, w południowo-wschodniej stronie. Wyspa posiada liczne wulkany: *Hekla*, 4,956 stóp; w południowej części, *Eioefjell*, albo *Oester-Jökul*, 5,432 stopy i t. d. Grunt prawie wszędzie składa się z lawy. Tylko $\frac{1}{9}$ jest zamieszkała. Pumex i siarka wszędzie się znajdują.

Z drzew znajdują się jedynie brzozy i jarzębina. Zboże się nie udaje, ale tylko warzywa i kartofle. Mech islandzki rodzi się w wielkiej obfitości; drzewo sławne przychodzi z brzegów Syberyi, niekiedy z Ameryki. — Ważnym jest chów bydła, zwłaszcza owiec (700,000) i reniferów, które także dziko żyją. Polowanie na gęsi erdredonowe jest obszerne. Sztokfisz stanowi najważniejszy artykuł pożywienia. — Przedmiotami wywozu są: skóry, łój, wełna; tran, puch erdredonowy, mech, ryby; wiązane wełniane pończochy i rękawiczki. Przywóz składają: żyto, mąka, groch, kasza, chleb, wódka, rum, wino, kawa, cukier, sól.

Islandyę odkryli roku 860 Norwegczycy, i od nich pochodzą terazniejsi jej mieszkańcy.

§ 604.

P ł o d y .

Rolnictwo i rybołówstwo stanowią główne gałęzie pożywienia w Danii.

a) **Królestwo mineralne.** Torf otrzymuje się wszędzie, podobnie jak sól morska. Na wyspie Bornholm znajduje się ziemia porcelanowa, marmur, kamienie młyńskie i piaskowiec.

b) **Królestwo roślinne.** Zboże rodzi się w obfitości, podobnie jak rośliny strączkowe, rzepa i t. d.; połowa wszystkich mieszkańców zajmuje się rolnictwem. Przeciwnie zaś drzewa niedostatek.

c) **Królestwo zwierzęce.** Chów bydła troskliwiej jest jeszcze prowadzony niżeli rolnictwo. Konie holsztyńskie są bardzo dobre i obficie wyprowadzane za granicę. Sławne są bydło rogate, masło i sery holsztyńskie. Chów owiec i trzody chlewniej znaczny, i coraz więcej podnosi się. Jeszcze ważniejszym jest chów gęsi; z tego powodu wywożą się pióra w wielkiej ilości, tudzież puch erdredońskich gęsi. — Rybołówstwo stanowi przedmiot ważny. Danija opatruje wielką część Niemiec północnych w śledzie, piklingi, ostrygi i raki morskie.

d) **Przemysł.** Ważny jest, ale głównie dla samego kraju. Przędzalnie i warsztaty tkackie wełny i lnu, znajdują się w Kopenhadze, Aarhus, Altonie, Randers, Frederycyi, Roeskilde i t. d. Skóry wyprawiają w większych miastach. Rękawiczki szczególnie w Kopenhadze, Randers, Odense, Aarhus i Aalborgu. Liczne są gorzelnie. Cukrownie posiadają: Kopenhaga, Altona, Kiel, Schleswig, Flensburg, Aarhus, Randers i t. d.

Handel. Wywóz składają: $\frac{1}{2}$ zboża, $\frac{1}{5}$ masła, $\frac{1}{5}$ bydła, skór i ryb, $\frac{1}{8}$ sérów. Wyroby przemysłowe, z wyjątkiem skór i rękawi-

czek, wychodzą tylko do zamorskich posiadłości Duńczyków.—Handel odbywa się na wszystkich morzach, stosunki z obu Indjami i Lewantem są znaczne.

§ 605. Za-Europejskie posiadłości Duńczyków.

W Ameryce Północnej: Z *Grenlandyi* posiadają 1700 mil kw. i 9,890 mieszk., a mianowicie południowo-zachodnie pobrzeże, gdzie przeszło 1,000 Duńczyków, głównie Herrnhutów, mieszka pośród Eskimosów. Ważną dla nich jest rzecz: połów wielorybów, jedno- i wielorożców morskich czyli narwałów, koni, niedźwiedzi i psów morskich. Produkcyja jest bardzo szczupła, gdyż renifery i psy morskie zaspakajają wszystkie potrzeby. Pies jest zwierzęciem domowem i służy do pociągu. Drzewo spławne i węgle kamienne służą na opał.

W Indjach Zachodnich: 5,63 mil kw. i 37,137 mieszk. Dostarczają one cukru, rumu, bawełny, indygo, rocznie za $\frac{1}{4}$ miliona talarów. Posiadłości Afrykańskie sprzedane są Anglikom.

§ 606.

Królestwo Pruskie.

Państwo Pruskie leży pomiędzy 49° i blisko 56° szerok. półn., a $23\frac{1}{2}^{\circ}$ i $40\frac{1}{2}^{\circ}$ dług. wschod. Składa się z dwóch, rozdzielonych głównych części: **Wschodnia** większa część (przeszło $\frac{4}{5}$ ogółu), należy do germańskiej płaszczyny, i leży na północ gór Hercyńskich (Harc), Kruszcowych (Erzgebirge) i Olbrzymich (Riesengebirge), które nawet w części do niej należą. Ku morzu kraj podnosi się i tworzy niejako tamę od niego, która ku wschodowi rozszerza się, przecinana jest wielkimi rzekami, i liczne mieści w sobie jeziora. W ogólności składa się z rozległych, falistych nizin, i bogato opatrzonych w wodę. Ztąd są ojczyzną rolnictwa i chowu bydła; górnictwo i handel nadbrzeżny zależą od pogranicznych gór i morza. Inaczej się rzeczy mają z mniejszą **Zachodnią** częścią, to jest prowincjami **Nad-Reńskimi** (ledwie $\frac{1}{6}$ część całego państwa, ale dwa razy ludniejsze), leżące po obu brzegach dolnego Renu, które po większej części należą do nad-reńskiego górzystego kraju, i przez Ren są przetrzniete. Tu panuje w ogólności przemysł fabryczny i handel, daleko żywsze niżeli we wschodniej części. Prawie $\frac{1}{5}$ całych Pruss jest krajem górzystym.

Państwo dzieli się na 8 prowincyj: 1) Prussy, największe. 2) Poznań. 3) Brandenburg. 4) Pomeranija czyli Pomorze. 5) Saxonija. 6) Szląsk. 7) Westfalija. 8) Prowincye Nad-Reńskie. Do niego także należy księstwo *Hohenzollern*, 21,15 mil kw. i ziemia *Jade*, $\frac{1}{4}$ mil kw. —3, 4, 5, 6 mają ledwie połowę wszystkich mieszkańców. Największa ludność znajduje się na północ Kolonii, mianowicie przeszło 10,000 na milę kw.; najmniejsza na północ Noteci (regencya Cöslin, czyli Kozlińska), gdzie 1,000 mieszkańców przypada na jedną milę kw.

§ 607. Na czele rządu stoi Król. Od roku 1823 zaprowadzone zostały stany prowincjonalne, których wybór zależy od posiadania własności ziemskiej, i są one legalnym organem prowincyj w przedmiocie ich żądań, potrzeb i t. d. Dla załatwiania spraw rządowych król ma przy sobie tajną radę gabinetową. W roku 1848 nadana Konstytucya, stanowiąca dwie izby: panów i deputowanych czyli posłów, wybierane w całym kraju, i przez które nowe prawa uchwalane być mają. Najwyższą władzą radzącą jest rada stanu; pierwszą zaś właściwie zarządzającą władzą jest ministeryum stanu. Na czele zarządu prowincyj znajdują się Ober-prezydent, a właściwą bezpośrednią administracyę mają Regencye, których jest 26, rozdzielające się na liczne wydziały (spraw wewnętrznych, duchownych, szkolnych, podatków, dóbr państwa i lasów). Obwody Regencyjne, zarządzane przez nie, dzielą się na Cyrkuły (*Kreise*), których jest 336, a te na gminy miejskie i wiejskie. Na czele Cyrkułu stoi *Landrath*, a przy nim znajdują się stany cyrkułowe (*Kreisstände*), złożone ze wszystkich właścicieli dóbr, deputowanych z miast i niektórych kmieci. Każda gmina wiejska ma sołtysa i dwóch ławników. Oprócz Regencyj, niezależny od nich znajduje się w każdej prowincyi, Dyrektor prowincjonalny podatków, podległy ministrowi skarbu.

Wojsko dzieli się na 8 korpusów armii i korpus gwardyi, każdy składa się z 2-ch dywizyj, które z wyznaczonych dla siebie okręgów (8 prowincyj) są kompletowane, tylko korpus gwardyi otrzymuje rekrutów ze wszystkich prowincyj.

Wojsko składa się z 226,000 piechoty, 48,000 jazdy, 23,000 artylleryi, 4,000 pionierów, 30,000 żołnierzy pociągowych, ogółem 331,000 żołnierzy; w twierdzach 157,000 żołnierzy i 50,000 żołnierzy rezerwy. Z załączeniem drugiego powołania landweru ogółem 530,000 żołnierza. Siła zbrojna na stopie pokoju wynosi 129,500 ludzi.

Akademija wojskowa, dla wyższego kształcenia oficerów, znajduje się w Berlinie. Oprócz tego są szkoły wojenne i dywizyjne dla kształcenia oficerów i dla awansu zostających w służbie, oraz 4 korpusy kadetów. Twierdze pierwszego rzędu są: Gdańsk, Szczecin, Poznań, Magdeburg, Kolonija, Koblenz i Ehrenbreitstein, Królewiec.—Drugiego rzędu: Toruń, Stralsund, Kołobrzeg czyli Colberg, Głogowa, Głatz, Nissa, Torgau, Erfurt, Minden, Wesel, Saarlouis — Trzeciego rzędu: Piława, Weichselmünde, Damm (szaniec przedmostowy Szczecina), Grudziąż, Malborg, Lötzen, Kozel, Świdnica. Küstrin, Spandau, Wittenberg, Deutz (szaniec przedmostowy Kolonii).

§ 608. Zakłady wykształcenia w żadnym może kraju europejskim nie mają podobnego rozwinięcia. Z pomiędzy 100 mieszkańców, 17 dzieci obowiązane są uczęszczać do szkół.— W roku 1857 było 24,300 szkół elementarnych i w nich 2,759,000 uczniów, 135 gimnazyów, i 36,863 uczniów, 56 wyższych szkół miejskich i realnych, 22 progimnazya, 55 seminaryów do kształcenia nauczycieli szkół elementar-

nych. Uniwersytety znajdują się: w Berlinie (najwięcej uczęszczany), w Bonn, Wrocławiu, w Greifswald (najdawniejszy), w Halli, Królewcu; Münster ma tylko wydziały filozoficzny i teologiczny.

Z pomiędzy mieszkańców są:

10,863,000 Ewangelików	14,768,000 Niemców
6,619,000 Katolików	2,284,000 Słowian
242,400 Żydów	30,000 Francuzów
14,050 Mennonistów nad Wisłą	242,400 Żydów (52,000 w Po-
1,330 Chrześcijan greckich	znańskim).

Prawie wyłącznie katolickie kraje są prowincje Nad-Reńskie, Poznańskie i Śląsk południowy.

Przeszło 6,500 w ciągu jednego roku wywędrowało.

§ 609.

Przegląd Prowincyj.

	mil kw.	mieszk.	pow. miast		wsi	
Prusy	1,178,0	2,744,500	57	121	7,897	2 razy większe od Belgii
Poznańskie . .	536,2	1,417,155	26	145	3,329	tak obszerne jak Belgija
Brandenburgja .	734,2	2,329,996	33	138	3,068	przeszło 2 razy większa od W Księstwa Badeńsk.
Pomorze	576,7	1,328,381	26	72	2,659	tak obszer. jak Szwajcarya
Śląsk	741,8	3,269,613	58	142	5,528	większy od Hanoweru
Saxonija	460,6	1,910,062	41	141	3,081	$\frac{2}{3}$ Hanoweru
Westfalija . . .	368,0	1,566,441	35	98	1,889	prawie połowa Szwajcar.
Prowincje Nad- Reńskie	508,3	3,108,672	60	124	4,273	prawie 2 razy tak obszer- ne jak Saxonija
(z wyłącze. Ho- henzollern . .	21,2	64,233	—	7	95)	
Ziemia Jade . .	0,25	858	—	—		
	5,103,05	17,749,913	336	990	31,819	

Królestwo Pruskie jest zatem prawie 4 razy większe od Saxonii, 2 razy od Belgii, $1\frac{1}{2}$ raza od Niderlandów, Bawaryi, Wirtemberga i Baden wziętych razem.

§ 610.

Brandenburgja.

Część położona na zachód Elby, obecnie należąca do prowincyi Saskiej, nazywa się Starą Marchiją, *Altmark*, i jest najdawniejszą częścią posiadłości Pruskich (od r. 1134); część pomiędzy Elbą i Odrą nazywa się Marchiją Środkową, *Mittelmark* (od r. 1157); północno-zachodni jej kraniec, prawie do Dosse, *Prignitz* (od r. 1324), i północno-wschodni kraniec, *Uckermark*, albo Marchija Ukrainna, płasko wzgórze 200 stóp wysok. (od r. 1421); te trzy składały Marchiję elektorską, *Kurmark*; pomiędzy dwiema ostatnimi leży hrabstwo *Ruppin*; południowo-wschodni kraniec stanowią *Dolne Łużyce*, czyli Łuzacya, *Niederlausitz* (od r. 1815); część na wschód Odry leżąca nazywa się Nową Marchiją, *Neumark* (od r. 1260) a na południe Warty, *Sternberg*.

Cała prowincya jest płaszczyną, tylko mało znaczącemi wzgórzami i licznemi jeziorami poprzecinana. Grunta po większej części pia-

szyste; bardzo żyzne na nizinach koło rzek; najgorsze w Dolnej Łużycy. — Przeszło 700 jezior zajmuje $8\frac{1}{3}$ mil kw., jest więc Brandenburgija, obok Pruss Wschodnich najbogatszą w jeziora i ryby prowincją królestwa Pruskiego. — $\frac{1}{9}$ zajmuje rola, $\frac{1}{10}$ łąki, $\frac{1}{11}$ pastwiska, $\frac{1}{6}$ lasy.

§ 611. A. *Obwód Regencyi Potsdamskiej.*
1,392,337 mieszkańców.

Obejmuje 16 powiatów, a mianowicie: Wschodni i Zachodni *Prignicka* czyli Perleberg (Perlejew) i Kyritz; powiat Ruppın albo *Ukermark*; powiaty Templin, Prenzlów i Angermünde; na północo-zachód Berlina Wschodni i Zachodni *Havelland* (kraj Chabowski), powiaty Nauen i Friesack, miasto Berlin; miasto Potsdam; na południo-zachód Berlina Zauch-Belzigerski powiat; na południe Berlina cyrkuły Jüterbogk - Luckenwalde i Teltow; na południo-wschód Berlina powiat Beeskow-Storkow; na północo-wschód Berlina powiat Dolno-Barnimski i Górno-Barnimski (Nieder-Barnim i Ober-Barnim).

Berlin, nad rzeką Sprewą czyli Spreą; w cyrkułe Dolno-Barnimskim, prawie $\frac{1}{3}$ mili kw. obszerności, 464,000 mieszkańców ($\frac{1}{38}$ mieszkańców Pruss i $\frac{1}{5}$ mieszk. Marchii), 9,000 domów. Stolica, znaczne miasto fabryczne a po Elberfeld pierwsze miasto rękodzielnicze. Ma 46 kościołów i 251 szkół. Królewska bibliot. liczy 500,000 tomów i 10,000 rękopismów, ustępuje pierwszeństwa tylko paryżkiej i monachijskiej biblijotekom. Berlin dostarcza wyborynych fabrykantów wszelkiego rodzaju; sławne są berlińskie narzędzia chirurgiczne, fizyczne, instrumenta muzykalne, delikatne roboty z lanego żelaza, maszyny parowe i t. d. Jest tu 1775 warsztatów do tkanin jedwabnych, 1229 bawełnianych, 2630 wełnianych, 148 pończoszniczych, 13 fabryk drukowania perkali i t. d. Ważne są piękne farbiernie, cukrownie, fabryki tytoniu, kobierców, obić i ich wzorów, wyrobów ze złota i srebra, powozów, porcelany, naczyń aptecznych, rękawiczek, wyrobów z blachy, skór, safjanu i t. d. Pomiedzy fabrykami machin szczególniej się odznacza Borsiga, częścią w Moabit pod Berlinem, licząca 2,000 robotników; 189 machin parowych, 4 zakłady gazu i przeszło 462 statków rzecznych.— W roku 1838 otworzona pierwsza droga żelazna (do Potsdamu); dziś znajduje się 5 kolei żelaznych i jedna łącząca z sobą banhofy. — Telegraf elektryczno-magnetyczny urządzony dla użytku policji ma 7 mil dług.—Nowy kanał przechodzi około południowej części miasta. — Wydatki miasta wynoszą rocznie $2\frac{1}{2}$ miliona talarów (wydatki Paryża przewyższają 15 milion. talarów). Berlin posiada 5 wsi, 1 folwark, 6 kolonij i t. d. — Niedaleko ztąd znajdują się kopalnie kamienia wapiennego **Rüdersdorf**.

Potsdam (Podstapin), 40 t. m., nad Hawelą (Chabową), druga rezydencya. Ma kilka wielkich fabryk, gorzelnie, rybołówstwo i t. d. W pięknych okolicach leży kilka zamków królewskich i ogrodów.

Oprócz tego w **Marchii Środkowej** znajdują się:

Brandenburg (Bronibor), nad Hawelą, 21 t. m. Ma fabryki tkanin i żegluge. Na południe ztąd leży wieś *Zauche*.—**Charlottenburg**, 10 t. m., nad Spreą. Zamek.—**Spandau**, 12 t. m., przy ujściu Sprei. Twierdza. Fabryka broni i prochu. — **Cöpnik**, 3 t. m. Fabryki wyrobów bawełnianych, kobierców i blecharnie.— **Freienwalde**, 4 t. m., kopalnie alunu i źródle leczące. — **Buckow** (Bukow), 2 t. m., między Berlinem a Küstrynem, ze Szwajcaryą marchijską. — **Nenstadt-Eberswalde**, 6 t. m., nad kanałem Finow, mającym 17 śluz, kopalnie miedzi, żelaza, mosiądzu, 2 papiernie w bliskości. Akademia leśna. W pobliżu zwaliska klasztoru *Chorin*. — **Rathenow** (Rętowo), 7 t. m., nad Hawelą. Fabryki okularów, sukna, barchanu. — Niedaleko ztąd **Fehrbellin**, 2 t. m. Bitwa r. 1675. — Nieopodal **Linum**, wieś, dostarcza rocznie 20 miljonów sztuk torfu. — **Oranienburg**, 3 t. m. Fabryka wyrobów chemicznych.

Teltow, na południe Berlina, dostarcza rzepy. W bliskości **Grossbeeren**, pamiętne bitwą 1813 r.— **Luckenwalde**, 8 t. m., nad Nuthe. Fabryki sukna i farbiernie. — **Jüterbogk** (Jutrobog), 6 t. m., fabryki wyrobów wełnianych i t. d. Nieco dalej ku północy były klasztor **Zinna**, 2 t. m. Ku zachodowi zaś **Dennewitz** (Danowice). Pamiętne bitwą r. 1813.

W Ruppinińskim:

Neu Ruppin (Nowy Rupin), 10 t. m., nad jeziorem Ruppin, pięknie zabudowane, fabryczne.—**Rheinsberg**, 2 t. m., nad Rhin, zamek. Ku północo-zachodowi ztąd wieś **Zechlin**, huta szklana. — **Nenstadt** nad rz. Dosse, 1 t. m., fabryka zwierciadeł i główna stadnina— W bliskości **Wusterhausen**, 3 t. m.

W Prignickim:

Havelberg (Chabowo), 3 t. m., na wyspie na Haweli (Chabonie), kościół katedralny. — **Wittenberge**, 5 t. m., most na Elbie (Łabie). Żegluga. Główny urząd celny nad Elbą. Fabryki oleju.— **Wittstock**, 7 t. m., nad Dosse. — **Perleberg** (Perlijów), 6 t. m. nad rz. Stepenitz (Stepnica).

W Ukermarku:

Prenzlów (Przemyśl), 13 t. m., nad rz. Uker (Wkra); uprawa tytoniu. Handel zbożem.— **Templin**, 4 t. m.— **Angermünde**, 5 t. m.— **Schwedt**, (Świecie), 7 t. m., nad Odrą, zamek.

§ 612.

B. *Obwód regencyi Frankfurckiej.*

937,659 mieszkańców.

Piaszczyste dolne Łużyce czyli Luzacya, od Cottbus (Kosobudy) aż do Bober, zajmują się wyrobami z wełny. — *Spreewald* (Błota), ma dług. mil 4, szerok. 1 1/2 mili, i przerznęty jest przeszło 300 ramionami Sprei, oraz kanałami; te wodne drogi zastępują komunikację łą-

dowa; latem pływają po nich w łodziach (3,000), zimową porą ślizgają się na łyżwach. W większej części rozciągają się tu lasy; ale część także jest uprawna i zamieniona w pola i łąki, na których piękna rośnie trawa i pasie się bydło. Wielka także obfitość zwierzyny.

Frankfurt, nad Odrą, 33 t. m. Ma fabryki i znaczny prowadzi handel; jarmarki tutejsze straciły wiele z dawniejszego znaczenia. — Pół mili ztąd na zachód **Kunersdorf** (Kunowo), pamiętne bitwą roku 1759. — **Soldin** (Działdów), 6 t. m., nad jeziorem. — **Königsberg in den Neumark** (6 t. m.), niedaleko Świecia. — **Landsberg**, 13 t. m., nad Wartą, w żyznej okolicy, ma fabryki sukna i znaczny prowadzi handel. — **Küstrin** (Kiestrzyn), 9 t. m., przy ujściu Warty, śród bagnisk, twierdza. Na północ ztąd **Zorndorf**, pamiętne bitwą r. 1758. — **Fürstenwalde**, 6 t. m., nad Sprewą. — **Krossen** (Krosno), 7 t. m., nad ujściem Bobra. Fabryki sukna, wino. — W Łużycach: **Kalau**, 2 t. m. Wielkie zgromadzenie szewców. — **Luckau** (Łuków), 5 t. m. Fabryki kobierców. — **Lübben** (Lubin, Łubień), 5 t. m., na błotach Sprewy (Spreewalde). Niegdyś stolica Łużyc. — **Cottbus** (Kosobudy), 9 t. m., nad Sprewą. Zamek. Fabryki sukna. — **Spremberg** (Gródek), 5 t. m., nad Sprewą. Fabryki sukna. — **Guben** (Gubin), 13 t. m., blisko Nissy. Sukna, wino. — **Sorau** (Żarów), 9 t. m. Wyroby tkackie. — **Züllichau** (Cylichowo), niedaleko Odry, 4,200 mieszk., fabryczne i handlowe; zamek, gimnazjum. — **Schwiebus** (Świebodzin), nad Schwemme, 3,800 m., fabryczne. — **Seufftenberg** (Zły Komorów), 1,200 m. — **Driesen** (Drezdenko), nad Notecią, 3 t. m., fabryczne.

§ 613.

Pomorze (Pommern).

Tylne Pomorze, na wschód Odry, jest od r. 1647 pruskiem, część Pomorza przedniego od pokoju Sztokolmskiego, a księstwo Rugii (Rügen), od roku 1815. Wschodnią część składają księstwa Kaszubów i Wendów.

Kraj płaski; tylko na wyspie Rugii, a mianowicie na półwyspie Jasmund, wznoszą się góry Stubnitz (Stubnickie); w innych okolicach napotyka się tylko wzgórza. Cały brzeg Tylnego Pomorza pokryty zaspami piasku. Grunt po większej części piaszczysty; ale na wyspie Rugii między Cammin (Kamień) i Rügenwalde, oraz na wschód Szczecińska, znajdują się bardzo urodzajne okolice. Większa część mieszkańców żyje z rolnictwa, chowu bydła, rybołówstwa i żeglarstwa; wyroby lniane są głównym zajęciem, a liczba warsztatów w stosunku do liczby mieszkańców w żadnej prowincyi nie jest tak wielką; prawie pół roli $\frac{1}{3}$ łąk, $\frac{1}{7}$ pastwisk, $\frac{1}{6}$ lasów.

§ 614.

A. Obwód regencji Szczecińskiej.

623,729 mieszkańców.

Stettin (Szczecin), 55 t. m., nad Odrą. Twierdza; leży na wzgórzach, i dla tego ulice są spadziste, a miasto dzieli się na Górne i Dolne. Mosty na Odrze prowadzą do części miasta zwanój Lastadie. Ma wiel-

kie fabryki, jest najważniejszém miastem handlowém morskiém nad morzem Bałtyckim, posiada 204 okręta i 23 statki parowe. W pobliskiej wsi **Grabow** znajduje się szkoła budownictwa marynarki. — **Swinemünde**, 5 t. m., na wielkiej wyspie Usedom (Orzno) mającej 7 mil kw. obszerności, nad rzeką Swine (Świnia). Tu jest port Szczecina; statki parowe ztąd idą do Petersburga. Kąpiele morskie, tamy, rybołówstwo. — **Misdrol**, wieś, kąpiele morskie, na wielkiej wyspie Wollin (Wieluń), obszerności 4½ mil kw. — **Wollin**, (Wieluń), 5 t. m., nad rz. Dywenow. Warsztaty okrętowe. — **Cammin**, (Kamień), nad zatoką Cammin. Rybołówstwo. — **Stargard**, (Starogród), 14 t. m., nad rzeką Ihna. — **Rangard** (Rajgród), 5 t. m., między jeziorami. Zakład karny. — **Treptow**, 6 t. m., nad Regą. — **Anclam** (Nakło), 11 t. m., nad rzeką Peene (Pienia), prowadzi handel morski. — **Demmin** (Tymin), 8 t. m., nad rzeką Pienia. Urząd celny. — **Pasewalk**, 7 t. m., nad rzeką Uker (Wkra).

B. *Obwód regencyi Stralsundzkiej albo Nowej Pomeranii przedniej.*

(Neu Vor-Pommern).

§ 615. (Trzecia część obszerności poprzedzającego obwodu).
203,106 mieszkańców.

Do niego należy wielka wyspa *Rügen* (Rugija, Ran), ogród Pomorza, z półwyspem *Wittow*, *Jasmund*, *Mönkgut*: 409 stóp wysok. przylądek *Stubbenitz-Kammer* (Stupnica), i 152 stóp wysok. *Arkona*, na której wznosi się latarnia morska 75 stóp wysok., górzyste lasy *Stubnitz* i *Granitz* (Stupnica i Granica). W ostatnim leży wielki zamek łowiecki. Drzewa w ogólności niedostatek. Mieszkańców 41,000.

Stralsund, 20 t. m., nad szeroką ⅓ mili cieśniną *Strela* (Strzała) i nad wielkim stawem, tak więc zupełnie wodą oblany, port wojenny i twierdza. Ma cukrownię, wielką fabrykę kart i inne, warsztaty okrętowe, żeglugę i handel morski; 144 statki morskie. — **Greifswald**, 14 t. m., blisko morza Bałtyckiego. Uniwersytet; kopalnie soli; bardzo przemysłowe. Port leży przy wsi *Wiek*. — Niedaleko ztąd akademija rolnicza w **Eldena**. — **Wolgast** (Wolgoszcz), 6 t. m., przy ujściu rz. *Pieny*. Warsztaty okrętowe i przystań. — **Putbus**, 1 t. m., kąpiele morskie na wyspie *Rugii*, z pięknym parkiem i ogrodami. — **Bergen**, 4 t. m., przy górze *Rugard* na *Rugii*.

C. *Obwód regencyjny Cöslin (Kozłiński), czyli Tyłne Pomorze (Hinter-Pommern).*

501,546 mieszkańców.

Cöslin (Kozlin), 10 t. m., pod górą *Gollen*, wysok. 442 stóp. — **Stolpe** (Słup), 12 t. m., nad rzeką *Stolpe* (Słupią). Wyroby sukna, płótna, wełny, bursztynu. Port nazywa się **Stolpmünde**. — **Colberg** (Kołobrzeg), 10 t. m., nad rz. *Persantą*. Twierdza. Ma kąpiele morskie, kopalnie soli, zajmuje się handlem i rybołówstwem. — **Rügenwalde**,

5 t. m., nad rz. Wipper (Wieprz), o pół mili od portu. Wyroby tkackie i handel.— **Nowy-Szczecin**, 5 t. m., pomiędzy małemi jeziorami.— **Tempelburg**, 4 t. m.— **Lauenburg**, 5 t. m., nad rzeką Leba, wśród piaszczystych borów Kaszubów.

§ 616.

III. Prowincya Saska.

Najdawniejszą jój część stanowi księstwo *Halberstadt* (od r. 1449); następnie przybyło księstwo *Magdeburgskie* (od roku 1648), hrabstwa *Hohnstein*, *Mansfeld*, *Turyngija*, dawniejsze księstwo *Eichsfeld* (zawierające miasta: *Mühlhausen*, *Heligenstadt*, *Worbis* i *Duderstadt*) i *Erfurt*; 1815 r. opactwa *Naumburg* i *Zeitz*, *Merseburg* i księstwo *Querfurt*. Tutaj także należą: *Altmark* na północ Magdeburga, hrabstwa *Wernigerode*, *Stolberg-Stolberg* i *Stolberg-Rossla*, miasta imperyalne *Mühlhausen* i *Nordhausen*.

Większą część składają równiny, które na lewym brzegu Elby podnoszą się górzysto; na lewo od Saali i w obwodzie regencyjnym Erfurtskim, ciągną się naprzemian równiny i wzgórze. Oprócz jednej części gór Hercyńskich, w której leży Brocken, znajdują się tylko niskie pasma gór. W wielu częściach gruntu są bardzo dobre, np. w *Wiesche*, pomiędzy rzekami *Uchte* i *Elbą*. — $\frac{6}{11}$ składa rola, $\frac{1}{17}$ łąki, $\frac{1}{17}$ pastwiska, $\frac{3}{20}$ lasy.

A. Obwód regencyjny Magdeburgski.

749,808 mieszkańców.

Magdeburg (słowiański: *Dziewin*; *Magd*—dziewica, dziewczka; *Burg*—miasto), 76 t. m., nad Elbą, bardzo warowna twierdza, po większej części na prawym brzegu położona. Cytadella, gwiazdziste szance, wznoszą się wśród wyspy na Elbie. Katedra jest sławnym dziełem starożytnego budownictwa. Handel i fabryki bardzo znaczne, szczególnie cukru z buraków, wódki, rękawiczek, cykoryi. Żegluga na Elbie także jest znaczna.— **Schönebeck**, 8 t. m., nad Elbą. Fabryki wyrobów chemicznych i blejwasu; zapalek, papieru, mozaiki ze szkła, sago, świec, mydła, skór, octu, piwa, wódki. Ogrodnictwo. Tu są wielkie żupy solne. Blisko **Elmen** i *Alt-Salze*, kąpiele i źródła solne; rury prowadzą aż do *Schönebeck*. — **Stassfurth**, 3 t. m., nad *Bode*. Fabryka cukru z buraków. Saliny i 1,000 stóp mające pokłady soli kamiennój, otwarte r. 1852.— **Alt-Haldensleben**. Tu są fabryki *Nathusiusa* porcelany, fajansu, naczyń kamiennych, octu, wina owocowego, likierów, makaronu, cukru, oleju, piwa. — **Buckau** (Buków), wieś; fabryki machin, porcelany i wyrobów chemicznych. — **Burg**, 14 t. m., nad *Ihle*. 11 wielkich fabryk sukna o 11 machinach parowych, 10 farbarni i 24 browarów. — **Halberstadt**, 21 t. m., nad *Holzemme*, na żyzniej płaszczynie, z pięknym kościołem katedralnym. Prowadzi obszerny handel. — **Quedlinburg**, 14 t. m., nad *Bode*. Fabryki wyrobów wełnianych, chemicznych, garbarskich i ogrodnictwo. Tu się na rodził poeta niemiecki *Klopstock* roku 1724. W pobliżu wieś **Thale**,

z kopalniami żelaza i źródłem mineralnym **Hubertusbad** u podnóża skały Rosstrapp.— **Aschersleben**, 13 t. m., nad rz. Wipper (Wieprz). W bliskości: leżą szczątki zamku Askanii.— **Wernigerode**, 6 t. m., nad Holzemme.— **Ilseburg**, 3 t. m., hamernie i hutnictwo, u podnóża Ilsesteinu, wysokości 230 stóp.— **Gardelegen**, 5 t. m., nad rzeką Milde. Sukna, chmiel.— **Stendal**, 7 t. m., blisko źródła rz. Uchte.— **Salzwedel**, 7 t. m., nad Jeetze; fabryczne i handlowe.

§ 617. B. *Obwód regencji Merseburgskiej.*
806,124 mieszkańców.

Merseburg, 12 t. m., nad Saalą (Soła), z zamkiem i sławnym kościołem katedralnym. Fabryki.— **Halla** (Dobra Soła), wraz z przedmieściami Glaucha (Głucha) i Neumarkt, 36 t. m., nad Saalą. Miasto starożytne, z uniwersytetem, nieregularnie zabudowane. Tutejsze żupy solne, przez Wendów, Hallorami zwanych, obrabiane, są po żupach w Schönebecker najznakomitsze. Ogromne zakłady Franck'ego czyli dom sierot, r. 1695 wzięły początek z dobrowolnych składek; do tego należy wielki zakład biblijny, księgarnia i drukarnia i t. d. Halla posiada znaczny przemysł, ogrodnictwo, handel księgarski i t. d. W bliskości leży Petersberg i wieś **Giebichenstein**, nad Saalą, z winnicami i licznymi fabrykami; tu się odbywa jarmark.—W pobliżu wieś **Kösen**, kąpiele solne, i **Schulpforta**, zakład naukowy.— **Weissenfels**, 11 t. m., nad Saalą, przemysłowe, prowadzi handel zbożem i ma łomy kamienia.— Na wschód **Grossgörschen**, pamiętne bitwą 1813 roku; ku północy **Lützen**, 2 t. m., gdzie zginął Gustaw Adolf, król Szwedzki r. 1632, a bardziej jeszcze na północ **Aitransstädt**, gdzie stanął pokój r. 1706.— Na północy zachód od Weissenfelsu **Rosbach**, pamiętne bitwą r. 1757.— **Zeitz**, 13 t. m., nad Elsterą. Fabryki wyrobów wełnianych, bawełnianych, drukowania tkanin. Jarmark.— **Wettin**, 3 t. m., nad Saalą, węgiel kamienny — Ku zachodowi **Eisleben**, 10 t. m., miejsce narodzenia Marcina Lutra; zakłady górnicze, kopalnie miedzi.— **Mansfeld**, 1 t. m., zakłady górnicze ołowiu, miedzi, srebra i węgla.— **Stollberg**, 2 t. m., w południowym Harcu; kopalnie miedzi i żelaza.— **Artern**, 4 t. m. Dotąd było jedynymi w Prussiech żupami solnymi; kopalnie węgla brunatnego.— Na wschód Halli **Eilenburg**, 10 t. m., nad Muldą. Bardzo przemysłowe: tkactwo, drukarstwo materyj, odlewanie żelaza.— **Torgau** (Torgawa), 10 t. m., nad Elbą, warowna twierdza. Fabryki sukna; uprawa jarzyn i chmielu. Bitwa 1760 r.— Blisko **Mühlberg**, 3 t. m., pamiętne bitwą r. 1547.— **Wittenberg**, 11 t. m., twierdza, niegdyś stolica elektorów saskich. Tu wznosi się kolosalny posąg Lutra.

C. *Obwód regencji Erfurtskiej.*
354,130 mieszkańców.

Erfurt, 34 t. m., nad rz. Gera, starożytna stolica Turynгии, twierdza, ze sławnym kościołem katedralnym. Fabryki wyrobów bawełnianych, przedzalnica, wielkie wyroby szewckie, uprawa jarzyn.—

Mühlhausen, 15 t. m., nad rz. Unstrut. Ma fabryki wyrobów wełnianych i obówia; browary. — **Heiligenstadt**, 5 t. m., nad Leine; przedzalnie wełny. — **Bleicherode**, 3 t. m., blisko rz. Wipper (Wieprz), wielkie wyroby płótna i blecharnie. — **Nordhausen**, 16 t. m., nad Zorge, przy początku Złotéj doliny, u południowego Harzu. Dostarcza obficie zboża, wyrabia gorzałkę i olej; prowadzi handel produktami. — **Langensalza**, 8 t. m., nad rz. Salza; przedzalnie wełny i t. d. — **Suhl**, 8 t. m., w Turyngskim lesie; fabryka broni, blachy żelaznej, wyrobów bawełnianych i t. d.

§ 618. IV. Szlązka prowincya.

Od r. 1742, księstwo *Szlązkie*, hrabstwo *Glatz* (Kładsko), księstwa *Raciborskie*, *Brieg* (Brzeg), *Sagan*, przeszły pod panowanie pruskie; zachodni kraniec, Górne Łużyce czyli *Luzacya* od r. 1815.

Szlązk jest jedną z najważniejszych prowincyj; po większej części składa się z płaszczyzn, na pograniczu zaś austryackim i saskim jest krajem górzystym ($\frac{1}{7}$). Na lewo Odry urodzajniejszy, od piaszczystych gruntów na prawym brzegu. $\frac{3}{7}$ pod rolą, $\frac{1}{9}$ łąki i $\frac{1}{4}$ lasy. — Najważniejsze są, uprawa lnu i chów bydła; górnictwo i hutnictwo żelaza, węgla kamiennego, cynku i t. d.; przedzalnie lnu, wyroby płótna (prawie połowa wszystkiego pruskiego), i perkalu. Rolnictwo zajmuje połowę mieszkańców. Na górach Olbrzymich znajduje się 3,000 *Bauden* (bud), z gospodarstwem alpejskim. Największa część gór należy do hrabiego *Schaffgotsch*.

A. Obwód regencyjny Wroclawski. 1,249,150 mieszkańców.

Wrocław, Breslau, na obu brzegach rzeki Odry, 128 t. m., jest po Berlinie najważniejszym i najludniejszym miastem Pruss. Leży śród urodzajnych wybornie uprawnych okolic, bogate w wieże, ale ma wąskie ulice, domy ze szczytami. Odra tworzy trzy wyspy: przez właściwe miasto idzie jedno ramię téj rzeki i *Olawa* (*Ohlau*). Dawniejsze fortyfikacye zamieniono w powabne przechadzki. Piękny plac otacza ratusz; z nim się łączy plac *Blüchera*. — Handel *Wrocławia* jest w kwitnącym stanie; liczne tu są fabryki i magazyny: przedzalnie nici, fabryki perkalu, drukarnie materyj, fabryki likierów, machin, piwowarnie, w okolicach 10 fabryk cukru z buraków. Budownictwo statków wodnych i żegluga znaczne. We wsi *Krieblowitz* grób *Blüchera*. — W bliskości **Leuthen**, pamiętne bitwą 1757 r. — **Brzeg, Brieg**, nad Olsą, 13 t. m. Fabryki sukna i cukru z buraków. — W pobliżu **Mollwitz**, bitwa 1741. — **Oleśnica, Oels**, 7 t. m., należy do księcia Brunświckiego. — **Świdnica, Schweldnitz**, nad *Weistritz* (*Bystrzyca*), 15 t. m. Twierdza. Fabryki wyrobów wełnianych, cukru z buraków, gorzelnie. — Na południe **Langenbielau**, 13 t. m., największa wieś w Niemczech; wyroby płótna (przeszło 2,000 warsztatów). — **Freyburg** pod *Fürstenstein*, 5 t. m. Przedzalnie lnu, fabryki krochmalu i tytoniu;

wielki handel płótnem (180,000 sztuk rocznie).— Niedaleko stąd **Fürstenstein**, zamek rycerski książąt Pless. — **Waldenburg**, na południo-zachód Świdnicy, 5 t. m., ma znaczne kopalnie węgla kamiennego, przędzalnie lnu, fabrykę porcelany; handel niemi i płótnem.— W pobliżu na północ **Altwasser**, 3 t. m., kąpiele, kopalnie węgla kamiennego, odlewalnie żelaza, źródła żelazne.— W bliskości ku północy **Salzbrunn**, 5 t. m., ze słynnemi zdrojami leczącemi. — Blisko **Charlottenbrunn**, wieś, ma źródła kwaśne; prowadzi handel płótnem i perkalem.— Na południe stąd **Wüste-Giersdorf**, 3 t. m., fabryki wyrobów wełnianych i t. d.—**Silberberg**, 2 t. m., na północ Glatzu, twierdza na skalistój górze Eulengebirge, więzienie stanu; posiadało niegdyś kopalnie srebra.— **Glatz** (Kladsko), 11 t. m., nad Nisą, twierdza, fabryki. — Na zachód **Reinerz** (Duszniki), 2 t. m., zdroje kwaśne, fabryki wyrobów bawełnianych i papiernie, tudzież **Cudowa** (Chudoba), zdroje żelazne, osada Hussytów.— Na wschód Glatcu **Reichenstein**, 2 t. m., kopalnie arseniku, fabryki porcelany, wyrobów chemicznych i t. d. — Na południe **Landek**, 2 t. m., kąpiele i źródła siarczane. — **Habelschwerdt**, 3 t. m., nad Nisą.

§ 619.

B. *Obwód regencyi Opolskiej.*

1,077,663 mieszkańców.

 $\frac{2}{3}$ ludności polskiej, $\frac{9}{11}$ katolickiej.

Opole (Oppeln), 8 t. m., nad Odrą, handlowe i fabryczne.— **Raciborz** (Ratibor), 10 t. m., nad Odrą, gdzie jest żeglowna.—**Koźle** (Kosel), 4 t. m., nad Odrą, twierdza — **Nisa** albo **Niża** (Neisse), 18 t. m., nad rzeką tegoż imienia, warowna twierdza; ma fabryki. — Na zachód **Kamieniec** (Kamenz), wspaniały zamek.—**Tarnowice** albo **Tarnowskie góry** (Tarnowitz), ma ważne zakłady górnicze żelaza, ołowiu, cynku. W okręgu znajduje się 184 kopalń węgla kamiennego i 58 kopalni galmanu. Na południe Bytonica (Beuthen), leży wieś **Königshütte**, która corocznie dostarcza 80,000 centnarów żelaza i 15,000 centnarów cynku. W pobliżu **Laurahütte** i **Friedrichshütte** i t. d.— **Górny Byton** (Ober Beuthen), 9 t. m., przy polskiej granicy, ma zakłady górnicze galmanu i fabryki. — Na zachód **Gliwice** (Gleiwitz), 10 t. m., wielkie zakłady hutnicze, fabryki odlewania żelaza, skór i t. d. **Puczyna** (Pless), 3 t. m., przy południowej granicy. — **Krapkonice** (Krappitz), nad Odrą i Osobłogą, 2 t. m. — **Ozimek** (Malapane), wielkie huty żelazne.— **Pruszkow** (Proskau), nad Proską; instytut agronomiczny. — **Olesno** (Rosenberg). 3 t. m., przemysłowe. — **Gorzów** (Landsberg), nad Proszą, 1,000 m. — **Kluczborek** (Kreutzburg), nad Stobrą, 4 t. m. — **Byczyna** (Pitschen), 2 t. m. Jan Zamojski hetman pobił tu i zabrał w niewolę arcyksięcia austriackiego Maksymiljana r. 1588. — **Wołczyn** (Konstätt), ewangelickie seminaryum nauczycielskie, nad Brynicą, 1,600 m. — **Fyrląt** (Friedland), nad Styną, 1,500 m.— **Prudnik** (Neustadt), nad Prudnikiem, handlowe, 5 t. m., klasztor braci miłosierdzia.— **Głogowek** (Ober-Glogau), nad Osobłogą, 3 t. m.,

katolickie seminaryum nauczycielskie. — **Wieikie Strzelce** (Gross-Strelitz), 2,300 m. — **Leśnica** (Leschnitz), 1,500 m., źródło niezamarzające pod górą Kamieńcem. — **Ujazd** (Ujest), nad Kłodnicą, 2,200 m., zdroje żelazne. — **Lubliniec**, 2,500 m. — **Dobrydzień** (Guttentag), 2,500 m. — **Odmuchow** (Ottmachau), nad Nissa, 3 t. m. — **Hlubczyce** (Leobschütz), nad Siną, 2,500 m. — **Hulczyn**, nad Opą, 2,200 m. — **Rybnik**, 2,200 m. — **Żary** (Sohrau), nad Rudką, przemysłowe, 3,500 m. — **Wodzisław** (Loslau), 2 t. m., handlowe. — **Mysłowice**, nad Przemszą, 1,600 m.

C. *Obwód regencji Lignickiej.*
942,800 mieszkańców.

Lignica (Liegnitz), 17 t. m., nad Katzbach, miasto bardzo przemysłowe, ma fabryki sukna i wyrobów garncarskich, opasane ogrodami warzywnemi; gimnazyum. Zwycięstwo Fryderyka W. nad Austryakami r. 1760. O milę stąd korpus kadetów w **Wahlstadt**. Pamiętne bitwą z Tatarami dnia 8 Kwietnia 1241 r., w której zginął Henryk Pobożny, książę Szlązki i Polski; ale Tatarzy się cofnęli. — **Głogowa** (Gross-Glogau), 17 t. m., nad Odrą, przemysłowe; silna warownia. — **Neu-Salz**, 4 t. m., nad Odrą, zajmuje się żegluga, przemysłem, ma fabrykę odlewów żelaza. — **Zielona góra** (Grünberg), 11 t. m., fabryki sukna, winnice, (50,000 wiader wina), ogrody owocowe. — **Sprotawa** (Sprothau), 5 t. m., nad Sprotą z Bobrem. W bliskości wsi Eulau, Laschen i inne; kopalnie żelaza i fabryki machin. — **Sagan** (Zegan), 9 t. m., nad Bobrem, dostarcza zboża, ma fabryki wyrobów bawełnianych, sukna i t. d. — **Bunzlau** (Bolesławiec), nad Bobrem; wielka fabrykacja naczyń glinianych. — **Jauer** (Jawór), 8 t. m., nad burzliwą Nissą, u podnóża gór Olbrzymich, dostarcza zboża, rękawiczek, kiełbas i t. d. — Na południe **Hohen-Friedberg**, nad wodą Strigawą. Bitwa 1745 r. — Na zachód **Goldberg** (Złota Góra), 7 t. m., nad Katzbach, ma fabryki sukna. — Na zachód **Löwenberg**, 5 t. m., nad Bobrem, dostarcza płócien i innych tkanin lnianych. — **Hirschberg**, 8 t. m., przy ujściu Zaken do Bobra, najznacniejsze miasto handlowe w górach Olbrzymich, bardzo przemysłowe. — W bliskości **Stohnsdorf**; piwo. — Na południe **Warmbrunn**, 3 t. m., nad Zaeken; kąpiele siarczane, liczne szlifiernie szkła. — Na zachód **Schreibershan**, 3 t. m., u podnóża gór Olbrzymich; huty szklane, młyny do szlifowania, fabryka kwasu siarczanego i t. d. — Na wschód **Erdmanskorf**, 1 t. m., zamek królewski i **Zillertal**, kolonja. Wielkie przedzalnie lnu. — Na południe Warmbrunn **Schmiedeberg**, 3 t. m., pod Olbrzymiemi górami, handlowe i bardzo fabryczne. — Niedaleko zamek **Fischbach**. W górnych Łużycach leżą: **Lauban** (Lubań), 7 t. m., nad Queis (Kwissa, wyroby lniane i bawełniane. — **Görlitz** (Zgorzelec) 21 t. m., nad Nissą, w bliskości Landskrony, nader przemysłowe miasto, szczególnie wyrabia sukna. — **Muskau** (Muzakow), 2 t. m., nad Nissą; sławny park, kąpiele i kopalnie ałunu. — **Hoyerswerda** (Wojerec),

2 t. m., nad Czarną Elstera, przemysłowe. — **Wittichenau** (Kulow),
2 t. m., nad Czarną Elstera.

§ 620. V. **Prowincya Poznańska** czyli **Wielkie Księstwo Poznańskie.**

Poznańskie należy do królestwa Pruskiego od r. 1791 do 1793. — Zupełna płaszczyna, gdzie nigdzie tylko pagórki i wysokie brzegi rzek widzieć się dają. Najlepsze grunta mają niziny wzdłuż rzeki Wisły, Noteci i Warty. Przeszło pół ziemi pod rolą, przeszło $\frac{1}{14}$ łąki, $\frac{1}{4}$ pastwiska, przeszło $\frac{9}{11}$ lasy, a z tych więcej jak połowa sosny. — $\frac{1}{20}$ mieszkańców Żydzi (w Saxonii $\frac{1}{360}$, nad Renem $\frac{1}{100}$).

A. *Obwód regencyi Poznańskiej.*

(prawie o połowę tak obszerny jak Niderlandy).

918,222 mieszkańców.

Poznań, na lewym brzegu rzeki Warty, 47 t. m., porządnie zabudowane miasto, bardzo przemysłowe, prowadzi handel drzewem, zbożem, sukrem i płótnem; nader warowna twierdza; stolica arcybiskupa gnieźnieńsko-poznańskiego, seminarjum nauczycielskie, 2 gimnazya, szkoła realna, bazar, w którym sklepy kupeców polskich. — Od południowo-zachodniej granicy **Międzyrzecz** (Meseritz), 5 t. m., nad Obrą, dostarcza sukna i skór; szkoła realna. — Na południe **Wschowa** (Fraustadt), 7 t. m., fabryki sukna i t. d., młyny; handel zbożem. — Na wschód **Leszno** (Polnisch Lissa), 10 t. m., ($\frac{1}{3}$ Żydów); ma fabryki sukna, tytoniu i inne. Handlowe. Gimnazjum. — Na południe **Rawicz**, 10 t. m., po większej części Niemców. Fabryki tytoniu. — Na wschód **Krotoszyn**, 8 t. m., gimnazjum, drukarnia żydowska. Własność księcia Turn i Taxis. — Ku południowi **Kępno**, 6 t. m., na wschód Oleśnicy. Bardzo handlowe. — **Swarzędz**, 3 t. m. — **Oborniki**, nad Wartą, 2 t. m. — **Rogoźno**, nad Wełną, 5 t. m. Pamiętne zdradzieckim zabójstwem Przemysława, króla Polskiego, przez margrabiów Brandenburgskich. — **Szamotuły** (Samter), 3 t. m. — **Wronki**, nad Wartą, 2,500 m. — **Obrzycko**, nad Wartą, 1,800 m. — **Buk**, 2,300 m. — **Grodzisk** (Grätz), 5,600 m. Sławne piwo. — **Lwowek** (Neustadt), 2,600 m. — **Kościان**, nad Obrą, 2,500 m. Dom poprawy. — **Szmiłgel**, 2,800 m. — **Szrem**, nad Wartą, 3 t. m. — **Kurnik**, nad jeziorem, 3 t. m. Własność hrabiów Działyńskich, z dobraną biblioteką ksiąg polskich. **Środa**, 3 t. m. — **Powledziska** (Pudewitz), 2,800 m. — **Kostrzyn**, 1,500 m. — **Zaniemyśl**, nad jeziorem, 1,500 m. — **Września**, nad rzeką tegoż nazwiska; 4,500 m. — **Mitostaw**, 1,500 m. Bitwa r. 1848. — **Żerkowo**, 1,400 m. — **Babimost** (Bomst), nad Obrą, 2,400 m., dostarcza owoców i chmielu. — **Wolsztyn**, nad jeziorem, 3 t. m. — **Kargowa** (Unruhstadt), nad Obrzycką, 2 t. m., przedzalnie i wyroby tkackie; jarmark na bydło. — **Rakoniewice** (Rakwitz), 2 t. m.; rękodzielnicze. — **Trzciel** (Tirschtiegel), nad Obrą, 2 $\frac{1}{2}$ t. m. — **Zbąszyn** (Bentschen), nad Obrą, 1,800 m. — **Pszczew** (Betsche), nad jeziorem,

1,700 m. — **Paradyż**, dawniej klasztor Cystersów. Obecnie seminarjum katolickie. — **Międzychód** (Birnbau), nad Wartą, 3 t. m., przemysłowe. Zamek. — **Skwierzyna** (Schwerin), nad ujściem Obry do Warty, 5½ t. m., fabryczne i handlowe. — **Sieraków** (Zirke), nad Wartą, 2,300 m. — **Bledzewo** (Blesen), nad Obrą, 1,400 m. — **Święciechowo** (Schwetzkau), 1,400 m. — **Rydzyzna** (Reisen), 1½ t. m., na południo-wschód Lesma; jeden z najpiękniejszych zamków w Polsce z parkiem angielskim i ogrodem. Własność książąt Sułkowskich. — **Krobia** (Kröben), 1,600 m. — **Gostyń**, 2,800 m. — **Bojanowo**, 2,200 m., fabryczne; blisko Szlązkiej granicy. — **Odolanów** (Adelnau), nad Baryczą, 1,800 m. — **Koźmin**, nad Horlą, 3,400 m. — **Kobylin**, 2,300 m., blisko jeziora. — **Ostrowo**, 5,800 m., gimnazjum. — **Sulmierzyce**, 2,400 m., blisko szlązkiej granicy. Miejsce urodzenia poety Sebastjana Klonowicza. — **Raszków**, nad Ołobokiem, 1,400 m. — **Ostrzeszów**, (Schildsborg), 2,150 m., śród leśnej okolicy. — **Pleszew** (Pleschen), 5,300 m., nad Prosną, fabryki tytoniu, skór, potażu, obuwia. — **Nowe miasto** (Neustadt), nad Wartą, 1,130 m. — **Jarocin**, 2 t. m., jarmark na bydło. — **Dobrzyca** (Dobberschütz), 1,100 m. Piękny zamek. — **Grabów**, nad Prosną, przy polskiej granicy, 1,300 m.; w bliskości huty żelazne. — **Kęblowa** (Kiebel), 1 t. m. — **Opalenica**, 1,260 m. — **Osieczno** (Storchnest), 1½ t. m., nad jeziorem. — **Sarnowo** (Sarne), 1,600 m. — **Miejska Górka** (Görschen), 1,630 m. — **Jutroszyn**, nad Horlą, 1,900 m. — **Krzywin** (Kriewen), 1 t. m., blisko Obry. — **Xiąż**, 1 t. m., nad ramieniem Warty. — **Bnin**, 1,200 m., nad jeziorem. — **Dolsk** (Dolzig), 1,400 m., nad jeziorem.

B. *Obwód regencji Bydgoskiej.*

(⅞ królestwa Saskiego), 498,933 mieszkańców).

Bydgoszcz (Bromberg), 16 t. m., nad Brdą i kanałem Bydgoskim, mila od Wisły, przemysłowe i handlowe. Między Bydgoszczą a Toruniem chodzą 2 statki parowe. 3 kościoły katolickie, 1 ewangelicki. Bitwa dnia 2 Października 1794 roku wojsk polskich z Prusakami. — **Koronowo** (Polnische Krone), 2½ t. m. Dom roboczy, — **Szubin**, 3 t. m., nad ramieniem Warty. — **Kcyń** (Herzberg), 2,300 m. — **Znin**, 1,700 m., między dwoma jeziorami. — **Inowrocław** (Jung-Breslau), 6 t. m., znaczny prowadzi handel. — **Krnświca**, 590 m., nad jeziorem Gopłem, na wyspie którego szczątki Wieży Myszéj. Niegdyś stolica biskupów Kujawskich. — **Strzelno**, 2,800 m. — **Gniewkowo**, 1½ m. — **Wyrzysk** (Wirszitz), nad Łobżonką, 940 m. — **Łobżenica** (Lobsens), nad Łobżonką, 2,300 m., w pobliskim lesie dawniejszy klasztor. — **Chodzież**, 3,200 m., fabryczne. — **Nakło** (Nakel), 4 t. m., nad Wartą; po Bydgoszczy, najwięcej ożywione miasto. — **Piła** (Schneidemühle), 6 t. m., nad Kuddową, blisko zachodnio-pruskiej granicy; zajmuje się ogrodnictwem i pielęgnowaniem jarzyn; w bliskości huta szklana. — **Ujście** (Usn), 1,900 m., nad Notecią, ma żeglugę rzeczną, znaczny handel rybami i fabrykę szkła (Neu-Friedrichstahl). — **Budzyn**, 1,700 m. —

Czarnków, 3,800 m., nad Notecią. — **Wieluń** (Filehne), 3,700 m., nad Notecią. — **Trzcianka** (Schönlauhe), nad rzeką tegoż nazwiska, 3½ t. m. — **Gniezno** (Gnesen), 8 t. m., między górami i jeziorami, starożytna stolica Wielkopolski, Kapituła katedralna; arcybiskup gnieźnieński, był niegdyś prymasem Rzeczypospolitej Polskiej, obecnie ma stolicę w Poznaniu, o mil 6¼ ztąd odległym. Kościołów katolickich 9, w tej liczbie katedralny, gdzie spoczywają relikwie ś. Wojciecha, targ na bydło i konie. — **Witkowo**, 1,700 m. — **Klecko** albo **Klech**, 1½ t. m., nad jeziorem. — **Mogilno**, 1,300 m., nad jeziorem, niegdyś sławne opactwo, wielki młyn, Gostombla ztąd niedaleko. — **Trzemeszno**, 3,700 m., nad jeziorem, gimnazjum. — **Pakość**, 1 t. m., liczne kaplice, nawiedzane przez pielgrzymów. — **Wągrowiec**, 2,800 m., nad Wełną, znaczne jarmarki. — **Skoki** (Schokken), 1,200 m., nad jeziorem.

§ 621. VI. Prowincya Prussy.

Wschodnia część, *Litwa i Prussy Wschodnie*, od roku 1648 i 1773 należą do Pruss, *Prussy Zachodnie* od r. 1773 i 93.

Dawniejsze **Prussy Wschodnie** są rozległą płaszczyzną, częścią uralско-baltyckiego pasma, na której wznoszą się tylko góry piascyste, np. na południe Królewca, do wysokości 700 stóp. — Mieszkańcy żyją z rolnictwa, handlu i rybołówstwa. Kraj posiada wiele dobrych gruntów, szczególnieję urodzajną jest część Tylżyckich i Nad-Wiślańskich nizin; tudzież wzdłuż Pregla i Wisły. — $\frac{11}{25}$ pod rolą, $\frac{1}{10}$ łąki, $\frac{1}{12}$ pastwiska, $\frac{17}{100}$ lasy, $\frac{1}{5}$ nieuprawna lub wodą zalana. — Las Johannsburgski, na południe obfitego w ryby jeziora Spirding, ma 6 mil długości.

A. Obwód regencyi Królewieckiej.

(Tak obszerny jak Styrya).

938,059 mieszk.

Królewiec (Königsberg), 84 t. m., nad rzeką Preglem, leży na południowym stoku Samlandyi, i z tego powodu ma niektóre ulice spadziste, wielki zamek wznosi się na górze, staw zamkowy opasany do koła ogrodami. Uniwersytet, obserwatorium astronomiczne, 2 gimnazya, 2 wyższe szkoły miejskie, ewangelickie seminaryum nauczycielskie polskie i litewskie, biblioteka 160,000 tomów. Przemysł, handel i żegluga bardzo znaczne. Miejsce urodzenia filozofa Kanta. Tu była od r. 1525 stolica książąt Pruskich, jako hołdowników królów polskich. — **Piława** (Pillau), 4 t. m., nad frysz-Haffem, port handlowy, warownia trzeciego rzędu, zajmuje się żegluga, rybołówstwem i handlem zboża. Kąpiele morskie w **Crenz**, **Nenkuhren**, **Warniken** (najpiękniejsze). **Welawa** (Wehlau), nad Preglem, przy ujściu rz. Łani (Alle) do Pregla, 4,300 m., targi na konie, wielkie młyny. — **Memel** (Kłajpeda), 17 t. m., nad Kurońskim haffem, wśród piaszczystej pustyni. To miasto najbardziej z pruskich posunięte ku północy, ma wygodny port, 91 statków morskich, prowadzi znaczny handel drzewem i zbożem. Warsztaty

okrętowe, tokarnie bursztynu, jarmark wany. — **Rastenburg**, 4 t. m., w bliskości jeziora Angerburg. — **Brunsbęrga, Braniewo**, (Braunsberg), 10 t. m., nad Passargą. Leży w ziemi Warmińskiej, mającej obszerności 77 mil kw.; katolickie teologiczne i nauczycielskie seminaryum, liceum Hozyusza, gimnazyum, starożytny zamek od r. 1241; prowadzi znaczny handel drzewem, zbożem, lnem i przedziwem. — **Heilsberg**, 5 t. m., pierwotnie stolica Warmii, w bardzo pięknym położeniu, po Malborgu miał najokazałszy zamek biskupi. — **Frauenburg**, 2 t. m., na wysokim wschodnim brzegu Haffu, ze wspaniałym kościołem katedralnym, gdzie spoczywają zwłoki sławnego polskiego astronoma Mikolaja Kopernika, zmarłego r. 1543. Tu się wyrabiają słynne nici klasztorne. — **Friedland**, nad Łanią (Alle). Bitwa w Czerwcu 1807 roku, przed pokojem Tylżyckim. — Na zachód **Pruska Hawa** (Preussisch-Eylau), 3 t. m. Bitwa w Lutym, 1807 r. — **Morąg** (Morungen), 3 t. m., na południe Elbląga. Miejsce urodzenia Herdera. — **Tannenberę**, wieś, pamiętna walnem zwycięstwem odniesionem przez króla Władysława Jagiełłę nad Krzyżakami, r. 1410. — **Fischhausen**, nad frisch-Haff, 2 t. m., czynny port handlowy, połów bursztynu. — **Orneta** (Wormdit), nad Drwęcą, 3 t. m. — **Biskupice** (Bischofsburg), 2,600 m.; rękodzielnicze. — **Heiligenbeil** (Święta Siekierka), 3 t. m., nad Garft, niedaleko Haffu; dostarcza wyrobów tokarskich. — **Olsztyn** (Allenstein), 3,700 m., nad rzeką Alle; ma fabryki płótna, szkła, potażu i t. d. — **Ostrosród** (Osterode), nad Drwęcą, 3 t. m., starożytny zamek krzyżacki, z r. 1270. — **Nidzborz** (Neidenburg), nad Nidą, 3 t. m., $\frac{3}{4}$ mili od polskiej granicy; zamek z wieżami, główny urząd celny; przemysłowe. — **Działdów** (Soldau), 2 t. m. — **Szczytno** (Ortelsburg), przy polskiej granicy, 1,770 m., fabryczne. — **Dąbrowo** (Gilgenburg), nad Wkra, 1,200 m. — **Pasłęk** (Preussisch Holland), nad Weekks, 3,800 m., w powabnej okolicy, z zamkiem w pięknym położeniu, ulice pod sznur wyciągnięte, wysadzone drzewami. Założone przez Hollendrów szlacheckiego rodu w XIII wieku.

B. *Obwód regencyi Gumbińskiej.*

(większy od księstwa Badeńskiego).

670,783 mieszkańców.

Północne $\frac{2}{3}$ zajmuje Litwa. — Jezioro Mauer jest największym jeziorem Pruss.

Gómbin (Gumbinnen), 7 t. m., nad rz. Pissa, fabryczne, gimnazyum. — **Instruć** (Insterburg), 12 t. m., nad Angerap, bardzo przemysłowe. — Na wschód **Trakiany** (Trakehnen), największa stadnina rządowa. — Na wschód **Stalupiany** (Stallupönen), 3 t. m., główny urząd celny przy rosyjskiej granicy. — Na południe **Angerburg** (Wegobork), 3 t. m., nad Angerap. — Na południe **Lecko** (Lötzen), 3 t. m., nad jeziorem Löwentin, $\frac{1}{4}$ godziny ztąd warownia **Boyen**. — Na południo-wschód **Elk** (Lyck), nad jeziorem tegoż nazwiska, 4 t. m., prze-

mysłowe, prowadzi handel płótnem. Gimnazyum, polskie seminaryum nauczycieli ewangelickich.— **Tylża** (Tilsit), 14 t. m., nad Niemnem, bardzo przemysłowe, ma garbarnie, prowadzi handel zbożem i siemieniem lnianem; wielka żegluga rzeczna, od Dniepru aż dotąd; gimnazyum. Pokój 9 Lipca 1807 r.— **Szyrwinty**, nad Szeszupą, 1½ t. m., naprzeciw rosyjskiego Nowego miasta. — **Goldap**, nad rzeką tegoż nazwiska, 3½ t. m., fabryczne i przemysłowe.— **Olesko** (Marggrabowo), 3½ mieszkańców, blisko granicy rosyjskiej, nad jeziorem, przemysłowe. — **Jansborg** (Johannisburg), 2 t. m., blisko jeziora Spirding, zajmuje się rybołówstwem, płóciennictwem, piwowarstwem, garbarstwem, handlem zboża. — **Biała**, 1,300 m., nad małym jeziorem, zajmuje się uprawą lnu.

§ 622. W skład dawnych **Prus Zachodnich** wchodziły były województwo *Pomerelii*, województwo *Malborskie* ze starostwem *Tolkemit*, biskupstwa Warmińskie i Chełmińskie, oraz miasto Gdańsk, Elbląg i Toruń. — W południowo-zachodniej stronie Gdańska leży grupa gór *Schönberg*, z których *Thurmberg* wznosi się przeszło na 10,000 stóp; reszta kraju jest obszerną równiną, z wysokimi brzegami rzek. Bardzo urodzajne są okolice ujścia Wisły na Gdańskich i Malborskich Żuławach, które się odznaczają obfitymi łąkami zboża, bujnymi łąkami, torfem, drzewami owocowymi i wyborym chowem bydła. Na bokach krainy znajdują się częścią średnie grunta, częścią bory i bagna, niekiedy rozległe lasy, jak np. na zachód Kwidzyna 14 mil długości las *Tuchler*, a bardziej jeszcze ku zachodowi las *Konitzer*, częścią piaszczysta i bagnista ziemia, która wszakże od lat 10 przez osuszanie poprawiona została. — W najniżniejszych okolicach mieszka 11,000 Mennonitów. — Wielkie tamy, które nisko położone łąki zabezpieczone są od wylewów, przerywają się przecięciowo raz jeden co 7 lat.

C. Obwód regencyi Gdańskiej.

(Tak obszerny jak księstwo Hessen-Darmstadt).

453,626 mieszkańców.

Gdańsk (Danzig), 72 t. m., najwarowniejsza twierdza w Prusiech, leży na lewym brzegu zachodniego ujścia Wisły. Jest to okazałe średnio-wieczne miasto Północy, przezywane Wenecją Północną. *Motława* i *Radunia* przechodzą dwoma ramionami przez miasto i wpadają tu w Wisłę. Port, **Neufahrwasser**, o pół mili odległości, na lewo zaś z przeciwniej strony **Weichselmünde**. Gdańsk po Szczecinie prowadzi największy handel w Prusiech, 126 statków żaglowych i 12 parowych, i ma największy targ zbożem. Obszerny jego handel drzewem, jest o połowę ledwie tak znaczny jak w Memlu.—Gimnazyum, szkoły: techniczna, handlowa, marynarki; teatr, giełda; wspaniały ratusz z XIV wieku. Fabryki.— Na północ, na półwyspie *Hela*, wznosi się latarnia morska **Hela**.—Niedaleko Gdańska piękna grupa gór z miasteczkiem

Oliwa, 2 t. m. (pokój 1660 r.), a o pół mili dalej leży ku północy leży wieś **Sobótka** (Zoppot), z kąpielami morskimi. — **Tolkemit**, 2 t. m., nad fryszy-Haffem, dostarcza ryb i miliony kwiczołów. — **Elbląg**, 24 t. m., nad rzeką tegoż nazwiska, niedaleko Nogatu, ładne miasto, handlowe, fabryczne, rybołówskie, ma warsztaty statków i gimnazjum. — **Malborg** (Marienburg), 7 t. m., nad Nogatem, miasto handlowe i fabryczne, niegdyś stolica Krzyżaków, ze wspaniałym gotyckim zamkiem Wielkich Mistrzów; gimnazjum, seminaryum nauczycielskie. — **Tczewo** (Dirschau), 6 t. m., nad Wisłą, bardzo przemysłowe. Tu godny podziwienia most na Wiśle, długości stóp 2,668. — **Puck** (Putzig), nad zatoką, 2 t. m., handlowe i żeglowne; ma browary. — **Kartuzy** (Karthaus), 900 m., śród lasu, między dwoma jeziorami, dawny klasztor Kartuzów, w r. 1823 znieniosy, i zamieniony w dom demerytów duchownych. — **Skarzewo** (Schöneck), 2,200 m., nad Fersą; przemysłowe. — **Starogród** (Stargard), 5,300 m., nad Fersą; przemysłowe. — **Kościierz** (Berent), 2,800 m. — **Pelplin**, 735 m., nad Fersą, niegdyś bogate opactwo Cystersów, dzisiaj stolica biskupa Chełmińskiego i kapituły, z pałacem; seminaryum dyecezalne.

D. *Obwód regencji Kwidziński.*

(prawie połowa Niderlandów).

682,032 mieszk.

Kwidzyn (Marienwerder), 7 t. m., nad małym Nogatem i Liwną (Liebe), pół mili od Wisły, w małowiczem położeniu; stary zamek krzyżacki; gimnazjum; fabryczne i dostarcza obficie owoców. — **Toruń** (Thorn), 13 t. m., nad Wisłą, twierdza 2-go rzędu, handlowe i fabryczne. Tu się urodził Mikołaj Kopernik Polak, sławny astronom. Most prowadził ztąd na *Podgórze*, leżące na drugim brzegu; słynne pierniki toruńskie. — **Kowalewo** (Schönsee), 870 m., między dwoma jeziorami. — **Chełmża** (Culmsee), nad jeziorem, 2 t. m., kościół katedralny, niegdyś stolica biskupów Chełmińskich, przeniesiona teraz do Pelplina. — **Chełmno** (Culm), 7 t. m., nad Wisłą, we wspaniałem położeniu; korpus kadetów; prowadzi handel zbożem, ma fabryki płócien i żeglugę rzeczną. — **Grudziąź** (Graudenz), 11 t. m., nad Wisłą, bardzo przemysłowe i handlowe; seminaryum katolickie; przedzalaie wełny, fabryki wyrobów bawełnianych i wełnianych, pończoch, machin i t. d. O ¼ mili ztąd leży na górze twierdza 3-go rzędu, tegoż nazwiska. — **Łaszyn** (Lessen), 1,900 m., nad jeziorem. — **Radzyń** (Rehden), 1,400 m., ze starożytnym warownym zamkiem. — **Świecie** (Schwetz), 3,700 m., nad Wisłą, starożytny zamek krzyżacki, wiele cierpi od wylewów rzeki. — **Chojnice** (Konitz), 5 t. m., niegdyś warowne. — **Tuchola** (Tuchel), 2 t. m., nad Brdą, stary zamek, wyrabia płótno. — **Człuchów** (Schlochau), 2,400 m., nad jeziorem, pozostała wieża z zamku krzyżackiego. — **Czarne** (Hammerstein), nad rzeką tegoż nazwiska, 2,200 m., niedaleko huta szklana. — **Białoburskie** (Baldenburg), 1,700 m., nad jeziorem Belzig — **Walcz** (Deutsch Krone), 5 t. m., nad dwoma

jeziorami.—**Tuczno** (Tütz), między dwoma jeziorami, 1½ m.—**Człopa** (Schloppe), 1,900 m., nad Plesą.—**Jastrow**, 3,800 m., targi na bydło.—**Złotowo** (Flatow), 3 t. m., fabryki płótna i koronek.—**Krojan-ka**, 3,100 m., nad Głuminem.—**Sępólno** (Zempelburg), 3 t. m., nad rzeką tegoż nazwiska i dwoma jeziorami.—**Więcborek** (Vandsburg), 1½ m., nad jeziorem.—**Kamień** (Cammin), 1,100 m., nad Kamionką i jeziorem.—**Wąbrzyźno** (Biesen albo Friedeck), 3 t. m., nad jeziorem.—**Gniew** (Mewe), 3 t. m., nad Wisłą i Fersą, port, zamek starożytny; dostarcza wyborniej mąki i dobrego piwa.—**Sztum**, 1,700 m., leży wśród wyspy na Barnewickim jeziorze; stary zamek; dostarcza obficie torfu.—**Kiszpark** (Christburg), 2,800 m., nad Sorgą; starożytny zamek.—**Susza** (Rosenberg), 2,700 m.—**Prabuty** (Riesenburg), nad Liwną (Liebe) i kilką jeziorami, przemysłowe; niegdyś stolica biskupów Pomezkańskich.—**Kisielice** (Freistadt), 2 t. m., w zycznej okolicy.—**Biskupice** (Bischofswerder), 1½ t. m., nad Ossą.—**Lubawa** (Löbau), 3 t. m., nad Jasienką i Sandullą; zamek.—**Nowe miasto** (Neumark), 1½ t. m., nad Drwęcą.—**Kurzętnik** (Kauernick), 675 m., nad Drwęcą.—**Gołub'** (Gollub), 2,500 m., nad Drwęcą.—**Brodnica** (Strassburg), 3,800 m., o milę od polskiej granicy.—**Lidzbark** (Lautenburg), 2,300 m., nad jeziorem.—**Gurzno** albo **Gorzno**, 1,200 m., nad jeziorkiem, blisko granicy.

§ 623.

VII. Westfalija.

Najdawniejszą dzielnicą jest hrabstwo *Mark*, od r. 1609, częścią między Lippe i Ruhr, częścią na południe Ruhr; częścią hrabstwo *Ravensberg*, gdzie leży Bielefeld. Później przybyły tu: biskupstwo *Minden*, od r. 1648; hrabstwa *Lingen* i *Teklenburg*, biskupstwa *Münster* i *Paderborn*, a r. 1815 księstwo *Westfalii* (wschodnia część obwodu regencyi *Arnsberg*) i *Engern* i pomniejsze cząstki.

Półowa kraju jest płaszczyną, tylko *Arnsberg* napełniony górami; północny ich bok nazywa się *Hellweg*. Na północy grunta po większej części piaszczyste, przeplatane są borami i ziemią urodzajną. $\frac{2}{5}$ pod rolę, prawie $\frac{1}{5}$ łąki i pastwiska, $\frac{1}{4}$ lasy, $\frac{1}{7}$ leży odłogiem.

A. Obwód regencyi *Münsterskiej*.

436,085 mieszkańców.

Münster, 26 t. m., przy ujściu rzeki *Aa* do *Ems*, na obu brzegach rzeki, na piaszczystej płaszczynie, całkiem średniowieczne miasto. W ozdobnym ratuszu podpisany był Westfalski traktat pokoju (21 Października 1648 r.). Zamek, katedra, biskupstwo, uniwersytet katolicki, instytut medyczno-chirurgiczny, handlowe i fabryczne.— Na wschód **Warendorf**, 5 t. m., nad *Ems*, prowadzi znakomity handel płótnem.— Na zachód **Coesfeld**, 4 t. m. nad *Berkel*, główne miasto i rezydencya hrabstwa *Horstmar*.— Na zachód **Bocholt**, 5 t. m., nad rzeką *Aa*, ma wielkie przedzalnie i fabryki wyrobów bawełnianych, garbarnie, fryszkerki żelaza i t. d.

§ 624.

B. *Obwód regencyi Minden.*

460,105 mieszkańców.

Minden, 14 t. m., twierdza na lewym brzegu Wezery, jedno z najdawniejszych miast niemieckich, przemysłowe i żeglowne.— O godzinę drogi na południe leży wieś **Hausberge**, przy szerokiej na 200 kroków Porta Westphalica.— **Herford**, 10 t. m., nad Werra, ma wielkie przedzalnice, fabryki płótna i prowadzi handel przedziwem.— **Bielefeld**, 12 t. m., nad rzeką Lutter; ma liczne fabryki, zwłaszcza płótna i blé-charnie. Jest pod względem wyrobów lnianych najważniejszém miastem w Niemczech.— **Paderborn**, 11 t. m., nad rz. Pader, stare, wazkie miasto, fabryczne. Rzeka Pader ma źródło pod wspaniałym kościołem katedralnym.— **Rehme**, 3 t. m., fabryki wyrobów chemicznych. Tu są żupy solne **Neusalzwerk** i kapiele solne **Oeynhausén**, których źródło ma 2,200 stóp głębokości.— **Höxter**, 4 t. m., nad Wezerą.— Niedaleko ztąd, dawne słynne opactwo Korbejskie, **Corvei**.

C. *Obwód regencyi Arnsbergskiej.*

670,251 mieszkańców.

Arnsberg, 5 t. m., nad rz. Ruhr, niegdyś stolica księstwa Westfalii. Zwaliska starego zamku, gdzie dawniej sąd tajemny (*Vehme*) zasiadał.— **Iserlohn**, 13 t. m., ma 15 fabryk (93 piece do odlewania żelaza), bronzu, żelaza, stali, mosiądzu i inne. Cała okolica napelniona warsztatami, kuźniami, papierniami i t. d. W bliskości jaskinia Sundwig i wiele innych.— Na południe **Altena**, 5 t. m., w najpiękniejszej okolicy hrabstwa Mark, ma fabryki drótu, igieł, napastrków.— **Lüdenscheid**, 5 t. m., ma również znaczne fabryki wyrobów metalowych.— Na zachód **Schwelm**, 5 t. m., fabryki tkackie, wstążek i wyrobów gumulastycznych.— Długa na 1¼ dolina **Enneper** albo **Emper-Strasse**, jest pasmem fabryk żelaza, stali, kos i kling.— Na wschód **Brilon**, 4 t. m., nad Möhne, wyrabia materyały strzelnicze.— **Siegen**, 7 t. m., nad rz. Sieg. Ma kopalnie i dostarcza najlepszego w Niemczech zachodnich żelaza; oprócz tego są fabryki wyrobów wełnianych, skór i inne. W pobliżu wieś **Weidenau**, 7 hut, odlewalnia, 19 hamerni żelaza.— Na północ rzeki Ruhr **Dortmund**, 17 t. m., fabryczne; dostarcza obficie zboża.— Na południo-wschód **Hörde**, 5 t. m., dostarcza węgla kamiennego, gwoździ, wyrobów żelaznych, szczególniej szyn i kół, przy pomocy 12 machin parowych, 69 pieców, i przerabia corocznie pół miliona centnarów żelaza.— **Bochum**, 7 t. m., w urodzajnej Hellwege, miasto przemysłowe.— **Unna**, 6 t. m., żupy solne.— **Soest**, 10 t. m., prowadzi handel zbożem; ma liczne ogrody.— **Lippstadt**, 6 t. m., nad rzeką Lippe, prowadzi handel zbożem.— **Hamm**, 6 t. m., nad Lippe, w hrabstwie Mark.

D. *Ziemia Jade.*

Przy wejściu do zatoki Jahde, 1346 morgów obejmująca, kupiona od W. księstwa Oldenburgskiego r. 1855 przez rząd Pruski, na założenie portu wojennego.

§ 625

VIII. *Prowincya Nad-Reńska.*

Najdawniejszą jej częścią jest księstwo *Kliwii* (Cleves), od r. 1609 należące do Pruss, później przybyły: wielkie księstwo *Geldryi*, księstwo *Meurs*, hrabstwa *Essen* i *Werden*; r. 1815 księstwo *Dolnego Renu*, i księstwa *Juljaku* (Jülich) i *Bergu*, elektorstwa *Kolonii* i *Trewiru* hrabstwa *Solms* i *Wetzlar* i t. d. W roku 1834 od księcia Sasko-Koburskiego nabyte za roczną pensyę, księstwo *Lichtenberg*.

Część południowa jest najbardziej górzystą w Prusiech, północna zaś płaska i bardzo urodzajna. Góry są w części puste i jałowe, mają wszelako żyzne i nader piękne doliny, mianowicie w okolicach *Renu*, *Mozeli*, *Nahe*, *Nette*. W południowo-zachodniej części obwodu Akwisgrańskiego leży puste płaskowzgórze *Venn*, na wschód wulkaniczny *Eifel*, między *Mozelą* i *Nahe* leśny *Hunsrück*. Z pomiędzy jezior zasługują na wzmiankę *Laacher*, *Uelmer*, *Gillensfelder*, *Meerfelder* i t. d. Cały lewy brzeg *Renu* w północnej części nie ma żadnych gór, z wyjątkiem małych odrośli *Eifel*. Na prawym brzegu góry należą do *Westerwaldu*, tylko góry *Siedmiorakie* (*Siebengebirge*), naprzeciw *Bonn*, rozciągają się aż do *Renu*.— $\frac{2}{5}$ pod rolą, $\frac{1}{5}$ łąki i pastwiska, $\frac{1}{4}$ lasy, $\frac{1}{7}$ nieuprawna.

7 mil długa *Wupper*, wraz ze swojemi strumieniami, dostarcza wody 381 młynom i hamerniom; jej dolina co do wyrobów metalowych i rękodzielniczych jest najbogatszą w całych Niemczech. Koło niej leżą: *Elberfeld*, *Barmen*, *Solingen*, *Gräfrath*, *Remscheid*, *Schwelm*, *Burg*, *Höhescheid*, *Burscheid*, *Ronsdorf*, *Lennepe*, *Wipperfürth*, *Opladen*.

§ 626.

A. *Obwód regencyi Düsseldorfskiej.*

1,062,546 mieszkańców.

Tu przypada na milę kw. 10,800 mieszkańców; jest przeto najludniejszą częścią całego państwa i najprzemysłniejszym krajem Prus. Ten obwód stanowi $\frac{1}{55}$ całego królestwa, ale liczy $\frac{1}{17}$ całej ludności i wnosi $\frac{1}{14}$ ogółu podatków od przemysłu.

Düsseldorf, 47 t. m., przy ujściu *Düssei*, z mostem na *Renie*, jedno z najpiękniejszych miast *Nad-Reńskich*, na powabnej, urodzajnej płaszczynie, port wolny, akademja malarstwa; bardzo przemysłowe i handlowe. We wsi **Bilk**, obserwatoryum astronomiczne. — **Emmerich**, 7 t. m., nad *Renem*, handlowe i fabryczne. — **Kliwja** (*Cleve*), 8 t. m., blisko *Renu*. — **Wesel**, 16 t. m., przy ujściu *Lippe*, twierdza, z mostem pływającym, żeglowna, ma przedzalnę i wyroby tkackie. — **Krefeld**, 45 t. m., na płaszczynie otoczone ogrodami (w liczbie 2,000), jedno z najważniejszych miast fabrycznych i środkowy punkt fabrykacyi wyrobów jedwabnych i axamitu. Prześladowania religijne w sąsiednich krajach sprowadziły tutaj fabrykantów. 121 fabryk wyrobów jedwabnych i aksamitu i wielki handel jedwabiem, znaczne są także fabryki wstążek, pończoch i farbierne jedwabiu. — Na południe **Vleresen**, 7 t. m., przedzalnę lnu, fabryki wyrobów bawełnianych, wełnia-

nych, jedwabnych, adamaszku, aksamitu, wstążek, farbiernie i t. d., przeszło 7,600 robotników. — Na południe **Gladbach**, 4 t. m., wielkie przedsiębiorstwa i warsztaty tkackie i t. d., 22 fabryk z 2,500 warsztatów. — **Neuss**, 10 t. m., przy ujściu Erfti, prowadzi handel zbożem. — **Essen**, 13 t. m., na północ Ruhr, ma ogromne kopalnie węgla kamiennego, żelaza i fabryki. — **Werden**, 6 t. m., nad Ruhr, węgiel kamienny i rozmaite fabryki. — **Mühlheim**, 12 t. m., nad Ruhr, prowadzi wielki handel węglem kamiennym, ma znaczne fabryki, zwłaszcza wyrobów żelaznych. — **Duisburg**, 12 t. m., niedaleko Renu, bardzo przemysłowe i żeglowne. — **Ruhrort**, 5 t. m., przy ujściu Ruhr, wyborowy port zimowy nad Renem, na 400 statków, żeglowne i handlowe, dostarcza węgla kamiennego, ma fabryki maszyn i warsztaty okrętowe. — **Elberfeld**, 41 t. m., nad Wupper, wraz z Barmen jest pierwszym miastem rzemieślniczym Niemiec. Ma przeszło 100 fabryk, po większej części płótna, z tysiącami warsztatów tkackich, wiele farbierni, liczne maszyny parowe. — **Barmen**, 45 t. m., zajmuje dolinę 2 mile długości i powstało z miast Barmen, Gemarke, Wupperfeld, Rittershausen, Wichlingshausen i t. d. Ma fabryki płótna, wstążek, nici, wyrobów bawełnianych, jedwabnych, chemicznych i t. d.; przeszło 50 farbierni i t. d. — Na południo-wschód **Lennepe**, 8 t. m. Wielkie fabryki cienkiego sukna. — O pół mili na zachód **Remscheid**, 14 t. m., główne siedlisko fabryk wyrobów żelaznych i stalowych, kos, w ogólności 2,000 artykułów z żelaza, rocznie za 1½ mil. talarów. — **Radevorm Walde**, 8 t. m., wyrabia sukno, guziki, delikatne przedmioty ze stali i t. d. — **Solingen**, 9 t. m., nad Wupper, ma fabryki kling, nożów, nożyczek, wstążek, wyrobów bawełnianych, cała okolica oddana pracy. — Na południo-zachód **Höhscheid**, 8 t. m., i **Merscheid**, 7 t. m., szlifiernie, huty ołowiu, kuznie i t. d. — Na południe **Bourscheid** i **Leichlingen**, 9 t. m., hamerownie miedzi i żelaza.

§ 627.

B. *Obwód regencji Kolonńskiej.*
545,900 mieszkańców.

Kolonja (Köln) i **Deutz**, 114 t. m., nad Renem, twierdza, w półkole na lewym brzegu leżąca. Według wielkości jest trzecim miastem królestwa. Do Deutz, liczącego 6,000 m., a położonego na prawym brzegu, prowadzi most żelazny rurowy, 1352 stopy długości. Ulice wąskie, krzywe i ciemne. Kościół katedralny, budowany od r. 1248 do 1499, jest największym i najpiękniejszym gotyckim gmachem, tylko długi 400 stóp chór jest ukończony, mający wewnątrz wysokości 161 stóp, 100 kolumn wznosi się czterema rzędami. Wieża miała mieć wysokości 476 stóp. — Kolonja posiada główny handel na Renie, port dla okrętów i ważne komunikacje za pomocą żeglugi parowej. Na Renie chodzą 40 parowych holowników i 50 statków parowych dla pasażerów. Przemysł tutejszy bardzo znaczny, rzemieślnicze, fabryki skór, tytoniu, gorzelnie, browary. Woda kolonńska (*Eau de Cologne*), wyrabia się w 24 fabrykach. Dawniej Kolonję nazywano Niemieckim

Rzymem albo Świętém miastem. — **Bonn**, 19 t. m., nad Renem, śród urodzajnej płaszczyny naprzeciw Siebengebirge. Uniwersytet; zbiory przedmiotów historyi naturalnej, znajdują się w bliskim zamku Poppelsdorf. Niedaleko zwałiska i wieś **Godesberg**. — Droga żelazna idzie do Kolonii przy wsi **Brühl**, 2 t. m., z zamkiem królewskim. — **Mülheim**, 7 t. m., nad Renem, przemysłowe i fabryczne. — **Siegburg**, 3 t. m., nad Sieg. — Wieś **Bensberg**; korpus kadetów.

§ 628. C. *Obwód regencji Akwisgrańskiej.*
446,663 mieszkańców.

Aachen (Aix la Chapelle, Akwisgran), 56 t. m., nad Worm, między Mozą (Maas) i Roer, blisko hollenderskiej granicy, około górami otoczone. W kościele katedralnym, gdzie Karol Wielki pochowany został, koronowani byli cesarze Niemieccy. Ratusz stoi w tém miejscu, gdzie był pałac Karola Wielkiego. Akwisgran posiada fabryki wszelkiego rodzaju, szczególniej sukna i kaźmirku (12,000 robotników), igieł, tytoniu i t. d. Tu są źródła stalowe i 8 gorących źródeł siarczanych, z których najważniejszem jest Cesarskie. — Tuż przy niém **Burtscheid**, 6 t. m., gorące siarczane źródło, fabryka sukna i igieł. — Na wschód niedaleko **Stolberg**, 6 t. m., fabryki sukna, igieł, nożów, narządków, wyrobów mosiężnych, stalowych, machin, kopalnie węgla kamiennego, ołowiu, miedzi, cynku. — Na północ Akwisgranu **Eschweiler**, 4 t. m., wielkie kopalnie węgla kamiennego i fabryki. — **Düren**, 8 t. m., nad Ruhr, wyrabia sukno, kobierce; dostarcza ałunu. — Na południo-wschód **Zülpich** (Tolbijak). Bitwa 496 r. — **Jülich** (Julijak), 4 t. m., nad Roer, niegdys twierdza. — **Eupen**, 13 t. m., nad Weeze, ma najznacześniejsze w Prusiech fabryki sukna, kaźmirku i farbiernie. — Na południe **Malmédy**, 4 t. m., najważniejsze w Prusiech fabryki skór i wiele innych. — **Montjoie**, 3 t. m., u źródła Roer, pomiędzy skalami, w górném Venn, fabryka sukna.

§ 629. D. *Obwód regencji Koblenckiej.*
525,546 mieszkańców.

Od Bingen do Koblenz zajmuje malownicze, skaliste brzegi Renu; pełen miast i zwałisk zamków.

Koblenc, 27 t. m., przy ujściu Mozeli (*confluentia*), stolica prowincyj Nad-Reńskich, port wolny, najwarowniejsza twierdza w Prusiech. Na lewym brzegu wznosi się szaniec cesarza Aleksandra na górze Kartuzów, na prawym szaniec cesarza Franciszka na górze Piotra (Petersberge). Przez Mozelę prowadzi most kamienny, przez Ren most na łążwach do leżącego na przeciwnej stronie **Ehrenbreitstein**, 4 t. m., którego twierdza leży na skale wysokości 400 stóp; droga do niej wykuta w skale. — Niedaleko **Sayn**, wielkie zakłady górnicze i fabryki machin. — **Neu-Wied**, 7 t. m., nad Renem, bardzo schludna, przemysłowa osada Herrnhutów, z zamkiem książęcym. — **Andernach**, 4 t. m., jedno z najdawniejszych miast Nad-Reńskich, dostarcza kamieni młyn-

skich z Nieder-Mendig. — **Kreuznach**, 10 t. m., nad Nahe, ma żupy solne i kąpiele. W bliskości leżą winnice **Laubenheim**. — **Wetzlar**, 6 t. m., nad Lahn. Tu był niegdyś trybunał najwyższy imperyum Niemieckiego (*Reichskammergericht*).

E. *Obwód regencyi Trewirskiéj.*
528,000 mieszkańców.

Trewir (Trier), 20 t. m., nad Moselą, może najstarszytniejsze miasto niemieckie: słynęło już przed narodzeniem Chrystusa. Przez Moselę prowadzi starodawny most kamienny. *Porta nigra*, dzisiaj brama, z IV-go wieku, była może rzymską bramą tryumfalną. Oprócz tego dochowały się jeszcze inne pomniki z czasów rzymskich. Trewir prowadzi handel drzewa i winem; ma garbarnie i żeglugę. — **Saarbrück**, 10 t. m., nad rz. Saar, ma rozmaite fabryki i 12 kopalń węgla kamiennego. — **Saarlouis**, 7 t. m., twierdza. Ważne tu jest górnictwo i garbarnie.

§ 630. **Księstwo Hohenzollern,**

dawniej Hohenzollern-Hechingen i Sigmaringen, od r. 1850 połączone z Prusami. Otoczone do koła przez Wirtemberg, i graniczące z Baden, leży na północo-zachodnim stoku Alb i na wysokościach tych gór; niższym krajem płynie rzeka Neckar. Główne jego bogactwo składa drzewo.

Hechingen, 3 t. m., nad Starzel, ramieniem rzeki Neckar; w pobliżu zamki letnie. — O godzinę drogi ztąd na południe wznosi się góra **Hohenzollern**, ze wspaniałym odnowionym i obwarowanym zamkiem. — **Sigmaringen**, 2 t. m., nad Dunajem.

P ł o d y.

§ 631. a) **Królestwo mineralne.**

Plody górnicze w Prusiech wielkiego są znaczenia, chociaż naturalnie w górzystych tylko częściach, to jest prawie w $\frac{1}{6}$ całego kraju (876,5 mil kw.). Są zakłady górnicze szląskie, dolno-sasko-turyngskie, tudzież brandenburgsko pruskie, westfalskie i nad-reńskie, pod głównymi zarządami we Wrocławiu, Halli, Dortmund i Bonn. Plody z 2821 kopalń i 295 hut, wynoszą wartość przeszło 116 milionów talarów. Zajmują one 179,000 robotników.

Srebro, obok rudy ołowiu i miedzi, szczególnie w okolicach Mansfeldu, prawie pół, w Siegen i Düren niemal połowa ogółu, przynosi 844,647 talarów. — Miedź, prawie 32,000 centnarów, z których $\frac{7}{8}$ z Mansfeld. — Zynku mają Prusy więcej niż którekolwiek z państw europejskich, 1,055,550 centnarów, $49\frac{2}{3}$ ilości wydobywanej na całej kuli ziemskiej, stanowi $\frac{1}{12}$ ogółu plodów mineralnych. Tarnowice i Byton (Beuthen), dostarczają połowę; nie mało także wydobywa się pod Akwisgranem i Stolbergiem. — Ołów, w Szlązku, szczególnie w Tarnowicach i Bytomiu, oraz w okolicach Sieg i Düren, ogółem

253,588 centnarów i około 27,000 centnarów glejty (niedokwas ołowiu). Żelazo jest najważniejszym kruszcem dla Prus, i stanowi $\frac{1}{3}$ całej produkcyi mineralnej. $\frac{4}{7}$ wszystkich kopalń są kopalnie żelaza. Najwięcej wydobywają koło Eschweiler, Sieg, Tarnowic, Gliwicy i t. d.; koło Suhl, Harzu i t. d. W ogóle prawie $7\frac{1}{2}$ milionów centnarów, 670,150 centnarów żelaza lanego, 158,346 centn. surowcu, ze 194 pieców. — Kobalt po większej części w Sieg. — Arszenik w Reichenstein i t. d., w Szlązku, 4,909 centn. fabrykatów arszeniku. — Antymon, w Harcu i Sieg, zaledwie 390 centnarów.

Metalle podług wartości składają $\frac{1}{4}$ produkcyi mineralnej.

Koperwas, albo siarczan żelaza głównie w Szlązku, Westfalii i prowincyach Nad-Reńskich, 242, 700 cent. — Siarczan miedzi, szczególnie w Mansfeld, 4,700 cent. — Ałun, 60,400 cent. — Sól kuchenna, przeszło 244 milionów cent., po większej części z żup w Schönebeck i Halli. Sól kamienną mają Prusy w Elmen pod Schönebeck i w Strassfurth, gdzie pokłady są przeszło na 1000 stóp. — Węgla kamiennego, który $\frac{1}{3}$ ogólnej produkcyi mineralnej stanowi ($\frac{2}{3}$ całej wartości) i prawie $\frac{1}{4}$ wszystkich górników zajmuje, dostarczają prowincye Nad-Reńskie, Westfalja i Szlązk, oraz Saxonija; w ogóle przeszło 1,000 milionów centnarów ze 495 kopalń. Z 51 mil kw. pokładów węgla, 10 należy do rządu. Zapas wystarczy jeszcze na 10,000 lat. Za granicę wywożą po większej części węgle z Mühlheim, nad rzeką Ruhr, najmniej szląskie. — Węgiel brunatny, w ilości 400 milionów talarów, dobywa się z 435 kopalń; zalega 200 mil kw., i bogactwo jego jest nadzwyczajne; szczególnie w obwodach regencyj Kolonii i Potsdamu (Buckow, Fürstenwalde), Merseburg, Opole i t. d. — Torf znajduje się we wszystkich prowincyach: Linum w Brandenburgii, dostarcza połowę ogólnej ilości; Carolinenhorst na Pomorzu i t. d. — Bursztyn, który stanowi regalja czyli dochód królewski, po większej części znajduje się w Prusiech Wschodnich, szczególnie na Pobrzeżu Samlandyi. — Łomy kamienia, porfiru i marmuru w Szlązku; wapno w Rüdersdorf i Westfalii (2,200 pieców). Kamienie młyńskie w Mayen i Nieder-Mendig i t. d.

§ 632.

b) Królestwo roślinne.

Ledwie $\frac{3}{20}$ całego kraju jest pod rolą, $\frac{5}{23}$ lasy, $\frac{2}{25}$ łąki, $\frac{2}{25}$ pastwiska, $\frac{1}{16}$ ogrody, $\frac{1}{7}$ ziemia leżąca odłogiem. Zakłady naukowe gospodarstwa wiejskiego: Möglin w Brandenburgii, Eldena na Pomorzu, Proskau w Szlązku, Waldau w Prusiech, Poppelsdorf pod Bonn. Rolnictwo zajmuje połowę wszystkich mieszkańców Prus.

Zboża, roślin strączkowych, kartofli i roślin dających olej dostarczają wszystkie prowincye. Piękne grunta pszeniczne znajdują się: wzdłuż Niemna i Pregla, w okolicach Wisły; w połowie Poznańskiego; w Szlązku pomiędzy górami i Odrą, od Raciborza do Lignicy; w Ukermark, na pobrzeżach Pomorza i na wyspie Rugii, w okolicach Elby w Merseburgskim, w południowej części obwodu regencyi Magdeburgskiej

(Börde); prawie w całym Erfurcie; w południowej części Minden (Warburger Börde); na północnym krańcu Arnshergu (Soester Börde i Hellweg); w północnych prowincjach Nad-Reńskich, od Bonn do Holland. — W ciągu roku zbierają przeszło 26 milionów szeffi pszenicy, 68 milionów szeffi żyta, 10 milionów szeffi jęczmienia, 40 do 50 milionów szeffi owsa. — Gryki obfitość w Prusiech, Brandenburgii, Westfalii. — Groch na wschód Wisły ($\frac{1}{5}$ ogólnej ilości) i w Tylnej Pomeranii. — Len i niewiele chmielu, szczególnie w Szlązku, Westfalii, Halbersztadzie i Quedlinburgu, w obwodzie regencyjnym Düsseldorfskim, i w Prusiech Wschodnich (Warmija). — Krapp albo marzanna w obwodzie regencyjnym Wrocławskim, w Eichsfeld. — Urzet, krokos, koło Erfurtu i w Eichsfeld. — Czerwiec i żółtofarbownik w Szlązku, pod Erfurtem i Altmark. — Tytuń szczególnie w Uckermark, Szczecinie, Stralsundzie, tudzież w Prusiech, Saxonii, Westfalii. Ogółem 238,000 centnarów na 1,7 milę kw. — Chmiel, wszędzie, ale nie w dostatecznej ilości. — Włoszczyzny, jako to: cebula, selery, rzepa, chrzan, ogórki, szczególnie koło Erfurtu, a także koło Berlina, Wrocławia, Lignicy, Halli, Torgau, w Spreewalde i t. d. — Buraki w 176 fabrykach, 25,600 robotników, prawie połowa w Magdeburgskim, w Szlązku, Saxonii, Brandenburgii. Cukrownia w Kolonii jest jedną z największych istniejących. — Owoce po większej części w okolicach Renu i Mozeli, a także w Saxonii, koło Szczecina i Potsdamu, w Poznańskim i t. d. — Wino owocowe w obwodzie regencyjnym Trewirskim. — Orzechy nad Renem. — Wino szczególnie w południowych okolicach Renu do Bonn; nad Mozelą, od Trewiru do Koblenz, gdzie jest główny skład. Pod Naumburg i Grüneberg (20,000 wiader, tudzież obficie wina szampańsko-grünebergskiego), otrzymuje się w bardzo znacznej ilości. — Ogółem 484,000 wiader na 2,77 mil kw. — Drzewo głównie w Prusiech, w Poznańskim i w górach; najmniej w Saxonii.

§ 633.

c) Królestwo zwierzęce.

Konie szczególnie hodują się w wielkich stadninach (Trakehnen pod Gumbinem, Neustadt w Brandenburgii i Graditz pod Trogaun). Prowincye Nad-Reńskie mają nie wiele koni, więcej zaś osłów (7,200). Ogółem przeszło półtora miliona sztuk. — Bydło chowa się wszędzie, szczególnie w Prusiech i prowincjach Nad-Reńskich. W ogóle przeszło $5\frac{1}{2}$ milionów sztuk. — Owce, 2,959 na milę kw. Najliczniejsze są w Potsdamie, Poznaniu, Wrocławiu, Frankfurcie, Szczecinie; najmniej w prowincjach Nad-Reńskich, gdyż tutaj brak dóbr obszernych. Ogółem 15 milionów sztuk; $\frac{1}{4}$ z nich merynosy. — Najważniejsze w Niemczech jarmarki na wełnę są w Wrocławiu i Berlinie. — Kozy szczególnie w górach prowincyj Nad-Reńskich, przeszło pół miliona. — Świnie, po większej części w Prusiech, Westfalii, Saxonii, przeszło 2 miliony sztuk. — Ptastwo: gęsi na Pomorzu, w Prusiech, i w obwodzie regencyj Erfurtskiej; ztąd handel piórami w tych okolicach. — Chów jedwabników w Brandenburgii. — Pszczolnictwo w Gumbińskim, Brandenbur-

gii, Szlązku i w Düsseldorf. — Rybołówstwo znaczne przy pobrażu morskiem, tudzież w wielkich rzekach (Łososie w Renie, Elbie, Weser, jesiotry, węgorze pomorskie i t. d.). Małe jeziora na Pomorzu i w Prusiech są w części bardzo rybne.

§ 634.

d) Przemysł.

Niektóre okolice Prus pod względem przemysłu należą do najważniejszych w Europie, mianowicie Berlin, Elberfeld i Barmen. Najznaczniejsze gałęzie przemysłu stanowią wyroby wełniane, bawełniane, lniane i żelazne. Liczono w 1815 roku 603 zakłady fabryczne, a z nich znajduje się 132 w obwodzie regencyi Düsseldorfskiej. — Fabryki wyrobów wełnianych (25,000 kołowrotek, 796 fabryk sukna, 28,400 warsztatów). Największe fabryki sukna są w obwodzie regencyjnym Akwisgrańskim; potem idzie Frankfurt (Dolna Luzacya), Lignica, Potsdam, Düsseldorf. Eupen (dostarcza szczególnie towary dla Lewantu), Akwisgran, Burtscheid, Montjoie, Düren, Stolberg, Lennep i t. d., w prowincyach Nad-Reńskich; Berlin, Potsdam, Luckenwalde i t. d., w marchii Brandenburgskiej; Görlitz, Lauban i t. d., w Szlązku; Mühlhausen. — W ogólności przeszło 30 milionów łokci sukna. Ze 163,000 centnarów otrzymanej wełny, $\frac{2}{3}$ przerabia się w kraju. — Fabrykacya wyrobów lnianych w niewielu innych krajach równie jest ważną. Od dawnego czasu Warmija, Szlązk i Westfalija, tudzież prowincye Nad-Reńskie, stały się pod tym względem niezmiernie ważnemi. Prusy Wschodnie mają przeszło 127,000, Szlązk 10,000, Westfalija 20,600, prowincye Nad-Reńskie 12,250; ogółem przeszło 288,000 warsztatów, które służą do podrzędnego zajęcia, oprócz 46,400 użytych do ciągłego tkania i 3,200 w 204 fabrykach. — Hirschberg, Schmiedeberg, Löwenberg, Görlitz, Świdnica, Glatz i t. d., w Szlązku, Elberfeld, Barmen, Bielefeld na zachód; Tempeiburg, Lauenburg na Pomorzu. — Nici w Westfalii i Górach Olbrzymich. Koronki w Westfalii i na Szlązku. Fabryki wyrobów bawełnianych (701) spotrzebują 59 milionów funtów surowej bawełny; oprócz tego sprowadzają 230,000 centnarów przędzy. Około 70,000 warsztatów, po większej części w Westfalii, w Szlązku (Wrocław), nad Renem (Düsseldorf), w Berlinie i Saxonii. Berlin zaprzęta przeszło $\frac{1}{3}$ wszystkich robotników kartunu w całym państwie. — Elberfeld i Barmen, Mühlheim nad Ruhr, Kolonija, Wrocław, Reichenbach, Glatz i t. d., Lignica, Hirschberg i t. d., Berlin, Zeitz, Eilenburg, Erfurt i t. d. — Przędzalnie znajdują się w większej części w Elberfeld i Barmen, $\frac{2}{3}$ wszystkich kołowrotek. — Fabryk drukowania tkanin liczy się 479, po większej części w Düsseldorf, Westfalii i Saxonii. — Fabryki wyrobów jedwabnych (377), są w kwitnym stanie, i pracują najwięcej dla zagranicy, $\frac{7}{8}$ całego ogółu. $\frac{6}{7}$ produkcji pochodzą z prowincyj Nad-Reńskich. Okolice Crefeld, główna siedziba tego rodzaju wyrobów, mają 98 fabryk $\frac{1}{3}$ wszystkich warsztatów. Ogólna ich liczba wynosi 29,000. Berlin posiada 1,775. — Oprócz tego Elberfeld (28 fabryk, 2,660 war-

sztatów), Barmen, Potsdam, Cöpnick; Kolonija, Lennep, Düsseldorf i t. d. — Farbierni jedwabiu jest 86, z tych 62 w obwodzie regencyjnym Düsseldorfskim. — Fabryk wstążek 202, warsztatów 12,600; fabryk wyrobów pończosznich 102, warsztatów 2,323; warsztatów innego rodzaju przeszło 2,000.

Skór 529 fabryk, po większej części w prowincyach Nad-Reńskich, gdzie Malmedy i inne miejsca stoją najwyżej. Ważne są także pod tym względem: Kolonija, Andernach, Berlin, Mühlhausen, Leszno — Białoskórnictwo kwitnie szczególniej we Wschodnich Prusiech. — Rękawiczek dostarczają: Berlin, Magdeburg, Halberstadt, Świdnica, Kolonija. — Papierni jest przeszło 335, szczególniej w Westfalii i prowincyach Nad-Reńskich, ale nie w dostatecznej ilości. Burtscheid, Eupen, Düren, Iserlohn, Berlin. — Cukrowni 176 wyrabiają cukier z buraków (78 w obwodzie regencyi Magdeburgskiej, 29 w Szlązku) i 36 z trzciny cukrowej (w Brandenburgii i nad Renem). — Fabryk tytoniu 646, w Berlinie, Magdeburgu, Wrocławiu, Poznaniu, Świeciu, Szczecinie, Kolonii, zużywa się przeszło 100,000 centnarów amerykańskich liści.

W roku 1855 liczono 15,227 młynów wodnych, 12,521 wiatraków, 356 młynów parowych, 2,638 tartaków, 983 młynów do tłuczenia kory dębowej, 627 foluszów.

§ 635. Olejarni przeszło 4,100, po większej części w prowincyach Nad-Reńskich ($\frac{1}{4}$ ogółu). Browarów stosunkowo posiada najwięcej Brandenburgija (Berlin), tudzież Saxonija, podług liczby zaś Westfalija i prowincye Nad-Reńskie, ogółem 7.967. — Gorzelnictwo jest jednym z najważniejszych rodzajów przemysłu, znajduje się przeszło 6,880 gorzeln, które dostarczają około 200 milionów kwart; z tych $5\frac{1}{2}$ milionów wywożą za granicę (prawie $2\frac{1}{2}$ miliony z Nordhausen), szczególniej do Rosyi i Anglii. Najwięcej dostarczają: Nordhausen, Berlin, Wrocław i inne większe miasta, Düsseldorf, Quedlinburg i t. d.

Hut szklanych jest w Prusiech 124 o 295 piecach, we wszystkich prowincyach, najwięcej w górach Olbrzymich (prawie $\frac{1}{4}$). — Schreiberschau, Zechlin (przy granicy Meklemburskiej), w Paderborn, Stolberg pod Akwisgranem. — Fabryki zwierciadeł w Burtscheid, Neustadt nad Dosse, Wrocław i Schreiberschau w Szlązku i t. d. — Szlifiernie szkła w górach Olbrzymich: Warmbrunn i t. d. — Porcelana wyborna w Berlinie, pod Magdeburgiem (fabryka Nathusiusa) i pod Trewirem. 23 fabryki. — Naczyn kamiennych: w Trewirskiem, Rheinsberg (Brandenburgija), Berlin, Wrocław, Magdeburg i t. d. — Wyrobów garncarskich, szczególniej w Bunzlau czyli Bolesławiu; fabryka Feilnera w Berlinie, dostarcza arcydzieł sztuki. — Cegielni 6,252. — Wapiennie 2,077. — Fabryki wyrobów metalowych. Szczególniej na wielką skalę wyrabia się żelazo w 657 kopalniach, 30,637 robotników, 270 wielkich pieców, w ogóle produkcyja żelaza stanowi ledwie $\frac{1}{12}$ angielskiej. — Odlewalnie żelaza głównie w Berlinie, Gliwicach, Saxonii, w obwodzie regencyi Düsseldorfskiej, Akwisgranie, w Harzu i t. d. — Hamernie po

większej części w Westfalii, prowincyach Nad-Reńskich i Szlązku. — Blacha głównie z prowincyj Nad-Reńskich; stal surowa z tamtądże. 278 fabryk dostarcza wyrobów stalowych, któremi Prusy celują przed innemi narodami, mianowicie w Sieg, Solingen, Essen, Hagen, Remscheid i t. d. Igły z Akwisgranu, Iserlohn, Alteny w Westfalii i t. d. Kosy, z Ennepe, Remscheid i t. d. Narzędzia z Solingen, Remscheid, Essen, Enneperstrasse, Iserlohn, Schwelm, Dortmund, Siegel, Suhl, Solingen, którego wyroby w Anglii wysoko są szacowane, dostarcza rocznie $1\frac{1}{2}$ —2 milionów tuzinów nożów, około miliona tuzinów nożyczek, 4—500,000 kling szabli, szpad i t. d. Broń palna w Poczdamie, Spandau, Wrocławiu, Suhl, Essen, Mühlheim nad Ruhr.— W r. 1855 było 4,085 machin parowych, z których 913 na drogach żelaznych i 122 na statkach parowych, 569 w kopalniach, 421 w fabrykach metali, 314 w przędzalniach i t. d.— Fabryk wyrobów chemicznych 285, najznakomitsze w Schönebeck. Oprócz tego w Schreiberschau, Wrocławiu, Reichenstein, Nordhausen, Nauburgu, Kolonii, Bonn i t. d.— Proch strzelniczy wyborny w Spandau, Neisse. większa część fabryk w prowincyach Nad-Reńskich (obwody regencyjne Arnswerski i Koloński), z kąd najobfitszy wywóz.

§ 636.

H a n d e l.

Handel wewnętrzny, który ułatwiają dobrze utrzymane drogi, 3,071 mil dróg bitych (Chaussée), 776 mil rzek żeglownych, 100 mil kanałów, komunikacye pocztowe i 593 mil dróg żelaznych (więcej jak $\frac{1}{3}$ wszystkich niemieckich), jest bardzo ożywiony, również żegluga na wielkich rzekach, tudzież żegluga parowa (na Renie od Strassburga do Rotterdamu), rozszerza się ustawicznie.— Wielkie jarmarki odbywają się tylko we Frankfurcie nad Odrą, ale jarmarki zwykle w wielkich miastach mają swoje znaczenie.— Handel morski coraz bardziej się rozszerza, i nieraz okręty chodzą do najodleglejszych okolic. Jest także reńsko-zamorskie towarzystwo handlowe. Na pobrzeżu morza Bałtyckiego długości 100 mil, znajdują się ważne stanowiska handlowe, gdzie w wielu z nich budują statki; jako to: Gdańsk, Elbląg, Szczecin, Anklam, Wolgast, Greifswalde, Stralsund, Wollin i t. d., także nad Renem, Hawelą i Odrą, budują niemało statków. W roku 1859 było 1,081 statków morskich, 167,127 ładunku i 561 statków nadbrzeżnych, 7,216 ładunku, 26 okrętów parowych morskich i 55 statków parowych rzecznych, 10,470 statków rzecznych.— Na morzu Bałtyckim główny handel odbywa się za pośrednictwem okrętów angielskich.

Główne przedmioty handlu wywozowego są: zboże i rośliny strączkowe, siemie lniane, konopne i rzepak, len i konopie, drzewo budowlane i opałowe. Sól, płótno i przędza, wyroby jedwabne i bawełniane, wełna i sukno, wyroby metalowe, porceliana, szkło, bursztyn, wyroby chemiczne, bydło, szynki, gęsi, wódka.— Handel przywozowy składają mianowicie towary kolonialne, korzenne i apteczne, wino,

arak, rum, konjak, piwo, chmiel, oliwa, owoce południowe, ryby, bawełna, jedwab, skóry z Ameryki i metale.

§ 637. Cesarstwo Austryackie.

Austria leży między 42 i 51° szerok. półn., zajmując 141½ mil, i rozciąga się od 27 do 40° dług. wschod., 172 mil, 2⅓ razy obszerniejsze od Prus.

Pojedyncze jego części, w których liczbie jest 6 królestw, wszędzie wiążą się z sobą jak należy, tylko Dalmacya 60 mil długości rozciąga się pojedynczo ku południo-wschodowi. Niziny Weneckie, płaszczyny Węgierskie i Marchfeld, tworzą równy kraj; reszta zaś, z wyjątkiem dolin nadrzecznych, jest górzysta.

Kształt rządu konstytucyjno-monarchiczny.— Siła zbrojna wynosi 800,000 wojska. Twierdze są bardzo liczne (47) i znaczące. Dla szczypliej floty, składającej się 47 okrętów (w tej liczbie 17 parowych) o 910 działach, Pola jest głównym portem wojennym. Właściwą temu państwu instytucją jest pograniczne wojenne, stanowiące obronę przeciw Turkom i zarazie morowej; ziemia tutejsza jest własnością rządu, który ją mieszkańcom, będącym razem żołnierzami, obywatelami i chłopami, i nie płacącym podatków—wydziela zamiast żołdu.

Ministryum wyznań i oświecenia ma pod swym kierunkiem wychowanie publiczne. W ogólności znajduje się 262 gimnazya, z tych 99 w Węgrzech, 32,000 szkół elementarnych, 5 akademij prawa, 115 zakładów naukowych teologicznych, 7 chirurgicznych, 7 akademij technicznych, akademija handlowa i żeglarska w Tryesie; 8 uniwersytetów: Wiedeń, Praga, Grätz, Innsbruck, Pest, Lwów, Kraków i Padua.— W Arcyksięstwie Austryackim, w Salzburgu, Tyrolu, Czechach, Morawii i Szlązku, prawie cała młodzież obowiązana do uczenia się, uczęszcza do szkół elementarnych, w Wenecyańskim tylko ⅓, w Dalmacyi, Galicyi i Bukowinie, stosunkowo mniej.

§ 638. Z pomiędzy mieszkańców 24 miliony są wyznania katolickiego. Jest 882 klasztory (¼ w Węgrzech), 8,660 zakonników i 3,900 zakonnic. Przeszło 6½ milionów wyznania greckiego, w Węgrzech południowych, Siedmiogrodzie, Sławonii i Galicyi. Około 2-ch milionów kalwinów, 1¼ luteranów, 1,050,000 żydów; nadto 51,000 Unitaryuszów, 13,250 Ormian, Mahometanów i t. d.

Podług narodowości: jest przeszło 14⅔ milionów **Słowian**, a mianowicie: Słowian północnych: Czechów, Morawian (Horaki, Hannaki i t. d.), Słowaków (w Morawii i Węgrzech), Polaków, Lechbitów, Mazurów i Górali (w Galicyi; w Szlązku austryackim Wasserpolany): Rusinów albo Rutenów. Słowian południowych: Słowieńców, Wendów albo Kraińczyków, Kroatów, Sławonów, Serbów albo Raizów (w Dalmacyi, Wojewodynie, w Banacie, Sławonii, Istrii i t. d.); Bułgarów:

Około 8 milionów (2/9 mieszkańców) **Niemców**, o rozmaitych dyalektach, w całym arcyksięstwie Austryackim, w większej części

Tyrolu, Styryi i Karyntyi; w Czechach, gdzie po Austrii, jest ich najwięcej, zwłaszcza przy granicach; w cyrkułe Opawskim (Troppen); w Węgrzech na Szpizu (Zips), i w niektórych innych komitatatach, w Siedmiogrodzie, w Tryescie. Około 3-ch milionów ($\frac{1}{12}$ część wszystkich mieszkańców). **Włosi, Fryulczyw i Ladini**, w Wenecyi, w części Dalmacyi, w Węgrzech, Tyrolu, Istrii, Tryescie i t. d.

Blisko $4\frac{8}{9}$ milionów (przeciw $\frac{1}{8}$) **Magyarów**, w Węgrzech, Sławonii, na pograniczu Wojskowém i w Siedmiogrodzie.

$2\frac{1}{2}$ miliony **Wschodnich Romanow**, czyli Rumunów, **Wołochów** i **Mołdawian** czyli Multańczyków, 1,050,000 **Żydów**, 84,000 **Cyganów**, 16,000 **Ormian**, 9,000 **Greków** i **Macedono-Wołochów**, 2,000 **Albańczyków**.

Niemieckie prowincye posiadają $\frac{1}{7}$ ludności, słowiańskie $\frac{2}{7}$, włoskie $\frac{1}{7}$, węgierskie $\frac{3}{7}$.

Najwięcej zaludnioném jest królestwo Weneckie (5,355 na 1 mile kw.; ale w północo-wschodnich Czechach żyje 16,700 i 13,500 na jednej mili kw.; najmniejsza ludność jest w Dalmacyi (1,740 na m. kw.) i na pograniczu wojskowém (1,747 na milę kw.).

§ 639. Przegląd krajów Państwa Austryackiego.

	Mil kw.	Mieszkańc.
Arcyksięstwo Austryackie		
Dolne, czyli poniżej Enns . . .	360,46	1,681,697
Górne czyli powyżej Enns . . .	217,95	707,450
Księstwo Salzburgskie	130,18	146,769
Księstwo Styryi	407,94	1,056,773
Księstwo Karyntyi	188,46	332,456
Księstwo Krainy	181,47	451,941
Hrabstwo Görz i Gradisca, margrabstwo Istrii i miasto Triest	145,13	520,978
Hrabstwo Tyrolu i Vorarlberg	522,87	851,016
Królestwo Czeskie	943,93	4,705,525
Margrabstwo Morawii	403,87	1,867,094
Księstwo Szląskie	93,52	443,912
Królestwo Galicji	1422,56	4,597,470
Księstwo Bukowiny	189,57	456,920
Królestwo Dalmacyi	232,41	404,499
Królestwo Wenecyi z Mantua	456,62	2,444,952
Królestwo Węgierskie, tudzież	3265,44	8,125,785
Województwo Serbii i banat Temeswark	544,83	1,540,049
Królestwo Kroacko-Slawońskie	332,74	865,009
Wielkie Księstwo Siedmiogrodzkie	1104,22	2,172,748
Pogranicze Wojskowe	609,52	1,064,922
Wojsko	—	564 989
	11,750,41	35,002,953

§ 640. Arcyksięstwo Anstryackie Dolne czyli poniżej Enns.

(Mniejsze od obwodu regencyi Potsdamskiej).

Ziemia po większej części jest krajem Alpejskim (na południo-zachodzie), częścią leśnym krajem średnio-górzystym, częścią żyzną lub

nieurodzajną płaszczyzną; pas nad Dunajem i północno-wschodnia część ma najlepsze grunta, południowa i północno-zachodnia najgorsze. Szczególniej uprawiają owies i żyto, prawie $\frac{4}{9}$ ogółu zboża; $\frac{1}{3}$ lasy; ogrody i winnice zajmują rozległe przestrzenie.

Wiedeń (Wien), 476 t. m., na prawym brzegu kanału Dunaju, długości $1\frac{3}{4}$ mili, do którego ma ujście rzeka Wien długa na 3 mile, 1,085 mil kw. Z dawniejszemi, dzisiaj na promenady zamienionemi, a w części zburzonymi bastyonami Stare miasto, ma 36 dobrze zabudowanych przedmieść, od niego bramami i szerokimi łąkami przegrodzonych. Zamek cesarski nazywa się Burg; koło niego ogród narodowy i świątynia Tezeusza, oraz brama zamkowa. Wieża świętego Stefana, zbudowana przez Oktawjana Wolcnera Polaka, ma wysokości 435,5 stóp. Domów liczą w Wiedniu 8,500, klasztorów 27, teatrów 8 i 150 pałaców książęcych lub hrabiowskich. Do najcelniejszych gmachów na przedmieściach należą: Belweder, niegdyś pałac letni księcia Eugenjusa, z przepyszną galeryą obrazów, kościół ś. Karola, wysokości 228 stóp, instytut politechniczny, teatr przy bramie Koryntyjskiej i t. d. Do najwspanialszych zakładów i najokazalszych gmachów w Europie liczy się nowy arsenał, mający 7 do 8,000 mieszkańców. Wiedeń posiada uniwersytet. Ogrody publiczne są: Prater (gaj i łąki, bez uprawy) Brigitten-Au i Augarten. Fabryki wszelkiego rodzaju zajmują w Wiedniu 100,000 robotników. Czynność przemysłowa tego miasta jest tak wielka, że wyrównywa $\frac{1}{7}$ całego przemysłu austriackiego. Pod względem wyrobów jedwabnych Wiedeń ustępuje pierwszeństwa tylko Lyonowi. Handel jego produktami jest bardzo znaczny, tudzież handel ekspedycyjny zwłaszcza z Tryestu, również handel papierami publicznymi. Żegluga parowa idzie do Ulmu, a nawet do morza Czarnego. Drogi żelazne łączą Wiedeń z Karpatami, Pragą i Tryestem. Są tu 4 banhofy. W dziejach Wiednia pamiętna jest jego obrona i odsiecz przeciwko Turkom dana przez Jana III Sobieskiego, króla polskiego, którego na klęczkach błagał o pomoc poseł cesarski.

Niedaleko Wiednia leżą góry **Leopoldsberg** i **Kahlenberg**. wysokości 830 i 954 stóp (u podnóża **Kloster-Neuburg**, 4 t. m., z bogatym klasztorem Augustyanów, do którego $\frac{2}{3}$ okolic Wiednia należy), liczne zamki i pałace letnie, jak **Schönbrunn**, największy, **Hietzing**, **Laxenburg** z pięknym parkiem. Na lewym brzegu Dunaju leżą ku wschodowi wsie **Gross-Aspern**, **Esslingen**, **Gross-Enzersdorf**, i ku północy **Deutsch-Wagram**, pamiętne świetniami wycieczkami Francuzów r. 1809 nad wojskami austriackimi.—Na południe **Baden**, pod **Wiedniem**, 5 t. m., ze sławnymi kąpielami siarczanymi i pięknymi zakładami. Blisko dolina Heleny (Helenenthal) i wieś **Vöslau**, 8 t. m., kąpiele siarczane i liczne wille czyli domy wiejskie.—**Mödling**, dolina **Briel**, śród pięknej okolicy z licznymi zwałiskami starych zamków.—Na południe **Wiener-Neustadt**, 14 t. m., nad Leithą i kanałem, prowadzącym do Dunaju; są tu wielkie fabryki (machin, cakru i t. d.)

i główny skład styryjskich wyrobów żelaznych.—**Kromleryż** (Krems), 5 t. m., nad Dunajem, bardzo przemysłowe, dostarcza np. białej farby kromierzyckiej. — **Mölk**, 1 t. m., wspaniałe opactwo Benedyktynów nad Dunajem.

§ 641. Arcyksięstwo Austryackie poniżej Enns.

(Tak obszerne jak obwód regencyjny Bydgoski.)

Grunta prawie są takie same jak w dolnej Austrii, przeważają wszakże kraje górzyste; liczne kamieniste lub bagniste pasy, tudzież część długiego na mil 4 boru Wels, pracą mieszkańców zamienity się w grunta uprawne, tak że $\frac{1}{3}$ zostaje pod rolą, zwłaszcza w północno-wschodniej stronie, $\frac{1}{3}$ lasy (w tej liczbie las Kobernawski albo Hausruck), kraina Alpejska, na południe Salzkammergut, aż do Torstein rozciągająca się, jedną jest z najwspanialszych okolic górzystych. Wielkie posiada znaczenie swoją solą, 70 kopalniami żelaza i 100 fabrykami żelaznemi.

Linz, 27 t. m., nad Dunajem, bardzo warowne. Do Budweis i Gmunden idzie droga żelazna, 28 mil, ważna dla komunikacyj z Hamburgiem. — **Steyer**, 10 t. m., nad Enns, ma liczne fabryki i jest stolicą austryackich wyrobów żelaznych. Prowadzi obszerny handel wywozowy, towary, odznaczające się taniością, odchodzą głównie do Rosyi i Lewantu. — **Gmunden**, 5 t. m., nad jeziorem Traun, najpiękniejszym jeziorem Austrii, ma naczelny urząd solny. — **Ischl**, 6 t. m., słynne kąpiele słone, z zamkami magnatów austryackich na zachodnim cyplu gór Höllengebirge, poniżej Schafbergu. Tu jest Salzburg. Na południe w okazałych okolicach jeziora Hallstädt i u podnóża Dachsteinu, jezioro Gosau.

3) Księstwo Salzburskie.

(Tak obszerne jak obwód regencyi Trewirskiej.)

Wspaniała kraina Alpejska, w której lodowiska, skały, bagna i trzęsawice znaczne przestrzenie zajmują; urodzajne atoli pasy z wielką troskliwością uprawione dostarczają owsa, żyta i pszenicy. Składają ją Pinzgau, Pongau (w kierunku Salzache), Lungan, na południe Radstädter Tauern i t. d.

Salzburg, 16 t. m., nad Salzache. Nosi charakter włoski i leży w najpowabniejszej okolicy Niemiec. W części otoczone stromemi górami. Wysoka na 200 stóp góra Mönchsberg, mieści w sobie bramę wykutą w skale. Posąg Mozarta i dom gdzie się urodził. Niedaleko ztąd Untersberg. — Na południe **Hallein** albo Halle, 4 t. m., nad Salzache. Wielkie kopalnie soli znajdują się w Dürrenberg. — Przy południowej granicy **Hofgastein**, 800 m., i **Wildbad-Gastein**, 2,940 stóp wysok., ze sławnymi kąpielami, wodospadami i kopalniami złota. — **Radstadt**, 900 m., nad Enns i wąwozem Tauern, między Dochsteinem a Radstädter Tauern.

§ 642.

4) **Księstwo Styryi.**

(Tak obszerne jak obwód regencyi Królewieckiej).

Rozróżniają Górna Styrya, dziką krainę górzystą, od dolnej Styryi, płaskiej i urodzajnej. $\frac{9}{10}$ ogółu nierówniej, wszelako jest to jeden z najlepiej uprawnych krajów Austryi, górna Styrya lepiej uprawna od dolnej. Do najurodzajniejszych należą doliny Mürz i Mur, tudzież niziny: owies i kukurudza, żyto i pszenica, gryka i koniczyna najwięcej są uprawne. $\frac{1}{5}$ ledwie jest pod rolą, prawie połowę zajmują lasy, $\frac{1}{3}$ całkiem nieurodzajna. Droga żelazna między Wiedniem a Tryestem przerzyna kraj od północy ku południowi. Głównem zajęciem mieszkańców jest rolnictwo, pielęgnowanie owoców i winnic, chów bydła, górnictwo i hutnictwo. Przeszło $\frac{1}{3}$ mieszkańców składają Wendowie.

Gratz, Gradec, 63 t. m., nad Mur, śród żyznej płaszczyny, w bardzo pięknym położeniu; nader ważne pod względem przemysłowym i handlowym. Zamek leży na górze. Johanneum jest jednym z pierwszych zakładów naukowych w państwie. — **Marburg**, 4 t. m., nad Drawą, i przy Pettau i Draufelde, po Gratzu jest głównym miastem. — **Bruck** (Most), 2 t. m., nad Mur; fabryki żelaza. — **Cilli** (Cele), 2 t. m., nad Sann. — **Eisenerz**, 3 t. m., niewyczerpane kopalnie wybornego żelaza w górach Erzberg, 5,000 robotników, którzy wyrabiają najlepszą stal w Europie. — **Zell** albo **Mariazell**, 900 m. Najświątobliwsze miejsce odpustów w państwie, składa się prawie z samych gospód na 100,000 pielgrzymów, którzy corocznie tu się zgromadzają. W bliskości najznacześniejsza ludwisarnia dział w Austryi, 900 robotników. — **Tüffer**, 3 t. m., słynne, w pięknym położeniu, ciepłe kąpiele. — Pod **Rohitsch**, słynne źródła kwaśne czyli **Cieplice**.

§ 643. 5) **Uksiążęczone hrabstwo Tyrolu i Vorarlbergu.**(Prawie tak obszerne jak Belgja, z $\frac{1}{5}$ jój ludności)

Cnociaż pod względem urodzajności gruntu, ustępuje wszystkim innym częściom monarchii, $\frac{2}{3}$ zdadne są do uprawy, $\frac{1}{17}$ pod rolą, $\frac{1}{3}$ lasy i $\frac{1}{3}$ nieprodukcyjna (z tych 23 mil kw. glezcerów). Ziemia wybornie jest uprawiana, i dostarcza najrozmaitszych płodów, więcej niż którykolwiek kraj górzysty europejski. W południowej części (w cyrkułe Trydenckim) rosną obficie cytryny, pomarańcze i oliwki, a szczególniej wino. Dzikie kozy, niedźwiedzie i wilki znajdują się w górach. Jedna z najpowabniejszych okolic jest położona na północ-wschód *Zillertal*, mająca najpiękniejszych mieszkańców Tyrolu. Dolina *Passeyer*, na północ *Meran* ma mieszkańców najsilniejszych. Górze *Rienz* i górne *Drau*, na wysokim 3,862 stóp polu *Toblach*, graniczące z sobą, tworzą dolinę *Pusterthal*, długości 13 mil. Najznacniejsze doliny są *Inn* i *Eisack-Etsch*; do ostatniej przylega z lewej strony *Passa-Fleimser-Zimmerthal*, z prawej dolina *Sulzberg* albo *Val Sole*.

Górna Etschtal nazywa się *Vintschgau*. $\frac{2}{5}$ mieszkańców Włosi, 9,000 Ladyni. Około 30,000 Tyrolczyków szukają jako handlarze zarobku w obcych krajach. Chów bydła stanowi główny przemysł krajowy, a na południu uprawa jedwabiu. Niektóre doliny wyrabiają wiele żelaza, w dolinie Gröden i Vorarlbergu trudnią się struganiem figurek z drzewa i innymi wyrobami stolarskimi. Przędza i tkactwo wszędzie należy do domowych zajęć wieśniaków. Vorarlberg jest właściwie krajem fabrycznym.

Innsbruck, 13 t. m., nad rzeką Inn, wśród doliny Inn, dłużej na 33 mile, główne miasto. Zbudowane na sposób włoski, ma uniwersytet, jest bardzo przemysłowem i handlowem. Na południe zamek Ambras. — Na wschód **Hall**, 5 t. m., nad rz. Inn, żupy solne. — **Kufstein**, 11 t. m., nad Inn. Przy nim dawniejsza twierdza pograniczna **Geroldseck**, więzienie przestępców stanu. — **Bregenz**, 3 t. m., nad jeziorem Boden, dostarcza owoców, wina, drzewa, wyrobów bawełnianych i t. d., i zajmuje się żegluga. — **Dornbirn**, 8 t. m., ma liczne fabryki, między innymi muślinów i haftów, podobne jak w Saint-Gallen. — **Brixen**, 3 t. m., nad Eisack; 12 kościołów i klasztorów. — **Meran**, 3 t. m., nad Adygą czyli Etsch, starożytna stolica udzielnych książąt, w rokosznym i powabnym położeniu, otoczone zwałiskami 17-tu zamków. Dostarcza wybornych owoców i wina. W dolinie Passey, folwark Sand, należący do rodziny Andrzeja Hofera. Niedaleko stąd opustoszały i nowy zamek **Tirol**. — **Botzen**, 10 t. m., nad rzeką Adygą czyli Etsch, wśród gorącej kotliny, którą bujna przyroda ozdabia, gdzie kaktusy i jabłka granatowe rosną pod otwartym niebem, ma fabryki wyrobów jedwabnych i 4 jarmarki, głównie na surowy jedwab; oprócz tego farbiarnie, garbarnie, znaczne winnice i czynne stosunki handlowe z Włochami. O $1\frac{1}{2}$ mili stąd leży dolina **Gröden**, 6 mil długości, 3 t. m., których snycerskie wyroby z drzewa, zegary i koronki, rozchodzą się po całej Europie, nawet do Ameryki. — **Trydent** (Trient), 14 t. m., wśród urodzajnej doliny Etsch, otoczonej stromemi, łysemi górami. W kościele Santa Maria Maggiore odbywał się sławny sobór Trydencki r. 1545—1563. Trydent jest miastem bardzo przemysłowem i posiada szczególnie fabryki wyrobów jedwabnych. W bliskości znajdują się łomy marmuru. — **Roveredo**, 8 t. m., nad rz. Etsch, główne siedlisko wyrobu jedwabiu. Prowadzi handel winem, jedwabiem i owocami południowemi. — **Ala**, 5 t. m., nad Etsch, dawniej słynęło wyrobami axamitu. — **Riva**, 5 t. m., na północnym krańcu jeziora Garda, z portem; miasto handlowe.

§ 644.

6) Księstwo Karyntyi.

(Większe od Elektorstwa Hesskiego).†

Surowy ten kraj, którego tylko $\frac{1}{7}$ jest pod rolą, a $\frac{7}{11}$ lasy i pastwiska, składa się z wysokich gór i dolin Drawy, Gurk i Gail. Mieszkańcy są Niemcy; $\frac{2}{7}$ Słowenów. Na łąkach Alpejskich chowa się

wybornie bydło. Pod względem górnictwa i wyrobów metalowych, jest może najważniejszą z prowincyj Austriackich.

Klagenfurt (Celowiec), 12 t. m., nad Głaną, puste miasto, dostarcza blejwasu, wyrobów rymarskich i sukna. — Ku zachodowi **Villach** (Bilak), 3 t. m., nad Drawą. W bliskości wieś **Blejberg**, 2 t. m., sławne kopalnie ołowiu i cynku. 50 kopalń w górach kruszcowych jest czynnych. Na zachodnim krancu doliny Mölt, wznosi się na 4,000 stóp wysokości **Heiligenblut**, u podnóża Gross-Glockner, gdzie ważny wąwóz prowadzi przez Tauern. Na wschód wąwóz **Malnic**.

7) Księstwo Krainy.

Tak obszerne jak poprzedzające).

Południowo-wschodnia część nazywa się Marchją Windyjską czyli Krainą, Ukrainą. Jest to kraj surowy, gdzie w Lipcu nawet śnieg pada; ponure lasy sosnowe lub nie do opisania pustynie. Tylko dolina Wippach ma ku zachodowi włoską przyrodę, a nad dolną Gurk i Kulpa znajdują się winnice. Mieszkańcy prawie wszyscy są Słowianie. Bardzo tu ważna fabrykacja żelaza.

Lubiana czyli **Laibach**, 21 t. m., nad rzeką tegoż nazwiska, śród bagnistej płaszczyny, ma powabne okolice, górę zamkową wysokości 240 stóp i fabryki. — **Krainburg** (Krań), 2 t. m., nad Sawą, niegdyś stolica margrabiów, prowadzi znaczny handel zbożem. — **Ober-Idria** (Wydrga), 4 t. m., nad rz. Idrisza, ważna kopalniami żywego srebra i cynobru. — Na południe **Adelsberg** (Postojna), nad Poik czyli Piwką i kanałem Tryeńskim, ma pieczarę długości 17,000 stóp. — Ku wschodowi **Cirknice**, nad jeziorem tegoż nazwiska.

§ 645. 8) Uksiążęcone hrabstwo Gorycy i Gradisca, z margrabstwem Istrii i miastem Tryeńskim.

Tu należą także wyspy Veglia, Cherso i Lussia. Półwysep ma 73 mil kw. obszerności. Zawiera pas alpejski, bogatą w plody dolinę Isonzo. Istria na wschód jest górzysta, na zachód płaska, poprzecznana rzekami. Pobrzeża górnych Włoch, na zachód Monfalcone, są niskie i błotniste. Prawie $\frac{1}{4}$ kraju zajmują lasy, $\frac{1}{6}$ pod rolą, $\frac{1}{10}$ leży odłogiem. Winnice bardzo są upowszechnione i obfite.

Goryca (Görz), 11 t. m., w pięknym położeniu, nad rz. Isonzo, dostarcza jedwabiu i wina. — Wieś **Aquileia** (Aglar), 2 t. m., zburzona przez Attyłę, leży pośród bagien, ma liczne starożytności z czasów rzymskich. Często tu gościł cesarz August, liczyła 100,000 mieszkańców i nazywała się drugim Rzymem, niegdyś była środkowym punktem handlu między północną a południową Europą. — **Tryeń** (Terzyszcze), 95 t. m., nad odnogą morską, wolny port, jeden z pierwszych portów handlowych, zwłaszcza dla Lewantu, którego środkowym punktem jest Smyrna; prowadzi także handel z Grecją, Egiptem, Odessą, Anglią, dokąd wysyła jedwab' i owoce, tudzież z Ameryką, a głównie

z Brezylją. Odbywa się ztąd ciągła żegluga parowa z Lewantem. Handel ładem przez Lublanę do Wiednia, dokąd idzie kolej żelazna, jest także nie małego znaczenia. Sól stanowi główny przedmiot handlu. Tryest ma największe w Austrii fabryki mydła, przemysł i budownictwo statków jest bardzo ważne. W prześliczném położeniu, na stoku Karst, wysokości 1,100 stóp, otoczone wieczną zielonością, zbudowane zupełnie na sposób włoski. — **Capo d'Istria**, (Kopar), 8 t. m., na zachodniem pobrzeżu Istrii, port z cytadellą. Dostarcza 400,000 centnarów soli morskiej. — **Pirano**, 9 t. m., i **Rovigno** (Trebin), 11 t. m., przy gaju oliwnym, oba porty, zajmują się rybołówstwem, dostarczają wina i oliwy. — **Pola**, 2 t. m., najważniejszy austriacki port wojenny, niegdyś liczył ludności 35,000, był niegdyś letnią rezydencją cesarzów rzymskich i stacją floty rzymskiej. Posiada znaczne budowle z czasów rzymskich (świątynie, bramy, amfiteatr i t. d.). Niedaleko ztąd leżą wyspy **Brioni**, porośnięte mirtami i laurami, gdzie niegdyś znajdowały się szerokie łomy kamieni. W zatoce Quarnero wyspy skaliste, **Veglia**, **Cherso**, **Ostero**, dostarczające owoców i soli. — Dalej **Cherso**, 7 t. m., zajmuje się żeglarstwem, rybołówstwem, handlem owoców i wina. — **Pisino** albo **Mitterburg**, 3 t. m., nad Foiba, w środku półwyspu Istrii. — Ku północo zachodowi **Montona**, 6 t. m., śród lasu, który niegdyś dostarczał drzewa dla floty weneckiej.

§ 646.

9) Królestwo Czeskie.

(prawie tak obszerne jak Wirtemberg, Baden, elektorstwo Hesse, wielkie księstwo Hesse).

Równie pod względem bogactwa płodów przyrodzonych, jako też pod względem przemysłu mieszkańców, jest jednym z najważniejszych krajów. Tylko $\frac{1}{7}$ część ziemi jest nieużyteczną. 43% zajmuje rola, $\frac{1}{4}$ lasy, $\frac{1}{6}$ łąki i pastwiska. Grunta pszeniczne głównie w częściach zachodniej i północnej (Cieplice, Litmierzyce), grunta żytnie w południowych i wschodnich. Liczne obszerniejsze dobra zagospodarowane są wzorowo; w ogólności większą podobną troskliwość okazują Niemcy niżeli Czechy. Pielęgnowanie owoców bardzo jest znaczne, w części północnej; i winnice także wybornie tu się udają. Stan lasów bardzo dobry, w wielu okolicach znajdują się nawet lasy pierwotne; $\frac{1}{3}$ część drzewa wychodzi za granicę. W lasach czeskich kwitnie węglarstwo. Łowiectwo (59 zwierzyńców i 160 bażantarni), oraz rybołówstwo stawowe (około 10,000 stawów), tak są odznaczające, jak w niewielu innych krajach. W ogólności Czechy należą do najbardziej górzystych krajów Europy. W okolicy Prizbram, gdzie są wielkie kopalnie węgla kamiennego, wydobywa się także wiele ołowiu i srebra. Nadto, Czechy są właściwie fabrycznym krajem Austrii. Na wielką skalę znajdują się w zachodniej części przedzalnie lnu, bawełny i wełny, fabryki płótna lnianego i bawełnianego, tudzież sukna, oraz wyrobów pończoszniczych; wyborne także są fabryki wyrobów szklanych i kryształów, glinianych, żelaznych, cukru, skór, browary i gorzelnie.

Środkowym punktem przemysłu są Praga i Reichenberg, a handlu Praga. Czechy mają $\frac{1}{3}$ wszystkich wsi Austrii i największą liczbę miast (286), z pomiędzy wszystkich części tego państwa; 123 z nich liczą każde przeszło 2,000 mieszkańców; ale ludność ich wszystkich razem wynosi tyle co 26 miast weneckich. Przeszło $\frac{2}{3}$ mieszkańców są Czechy, zamieszkali tutaj od lat 1,200, w samym środku kraju, gdy tymczasem Niemcy po większej części mieszkają bliżej granic. Ostatni zajmują się głównie czynnym i obszernym przemysłem fabrycznym. Czesi zajmują się głównie rolnictwem, przędziwem, tkactwem, fabrykacją szkła, drzewa i żelaza.

Praga, 143 t. m., nad Wltawą czyli Mołdawą, leży prawie w środku Czech. Obwarowana i ma jeden z najpiękniejszych i najdłuższych mostów (1736 stóp długości). Zamek (Hradzýn) leży na górze wysokości 200 stóp. Liczne i piękne kościoły, mnogie pałace i uniwersytet czynią Pragę jednem z najznakomitszych miast, jednem z najokazalszych będących pod panowaniem Niemieckim. Tu się odbywa wielki jarmark na wełnę, ma liczne fabryki, tkactwo i drukarstwo kartonu, fabryki machin i wyrobów chemicznych i t. d. Jest składem przemysłu czeskiego. Znaczny jest także handel tutejszy. 10 wielkich dróg wychodzi z Pragi. — **Jung-Bunzlau** (Młada Bolesława), 5 t. m., nad Iserą, fabryczne i handlowe. — **Neu-Kolin**, 7 t. m., nad Elbą. Pamiętny bitwą r. 1757. — Ku południowi **Kuttenberg** (Kutna Hora), 10 t. m., przemysłowe, ma kopalnie miedzi i ołowiu. — **Czesław**, 4 t. m., śród urodzajnej płaszczyny. — **Königgrätz** (Hradec Królowej), 8 t. m., nad Elbą, twierdza; miasto przemysłowe. — **Josephstadt** (Józefów), 3 t. m., nad Elbą, najpiękniejsza twierdza w Austrii, założona r. 1780. — **Tabor**, 4 t. m., nad Lwinią: tu była główna stolica Hussytów. — **Budweis** (Budjeweice), 14 t. m., nad Wltawą czyli Mołdawą, ma kopalnie brunatnego węgla kamiennego, fabryki wyrobów kamiennych i chemicznych. Droga żelazna prowadzi stąd do Linca. — **Krumau**, 7 t. m., nad Mołdawą, ze wspaniałym zamkiem rezydencyjnym, w księstwie Schwarzenberg, mającém obszerności 22 mile kw. — **Beraun**, 3 t. m., nad Beraun, dobywa węgle kamienne i ma fabryki wyrobów garncarskich, bawełnianych i t. d. — Ku południo-zachodowi od Pragi **Przibram**, 8 t. m., główny zakład górniczy i akademja górnicza. Przytém najsłynniejsze w Czechach miejsce odpustów, do których ściągają się nieprzeliczone masy pielgrzymów. — **Pilsen** (Pilsen), 11 t. m., nad Beraun, wielkie kopalnie alunu, żelaza i węgla kamiennego. Wyrabia sukno, skóry i narzędzia muzyczne. — **Litmierzyce** (Leitmeritz), 5 t. m., nad Elbą, śród czeskiego raju, bardzo ożywione życiem fabryczném i handlowém; dostarcza obficie owoców. Na północ-wschód stąd szeroko rozwinięte szlifiernie granatów (Tribitsch i Dlaschowitz). — **Teresin** (Theresienstadt), blisko ujścia rzeki Eger, 1,800 mieszkańców, założone roku 1780, jedna z najwarowniejszych twierdz Austrii, mieścić w sobie może 16,000 wojska. — **Cieplice** (Teplitz), 4 t. m., nad Saubach, w piękném położeniu. Ma gorące źródle

i liczy rocznie do 6,000 gości leczących się.—**Bilin**, 3 t. m., nad Bielą, źródle leczące i fabryki cukru z buraków.— Niedaleko stąd **Said-schütz** (Zajecice) i **Pülna**, ze źródłami gorzkiemi.— Na północ wieś **Zinnwald** i **Grauppen**, z kopalniami cyny.—Na wschód **Nollendorf** i **Culm**, wsi na i przy górach kruszcowych; pamiętne bitwą 1813 r. i pomnikami.— **Karlsbad**, (Karlowe Wary), 3 t. m., nad rzeką Tepl, ma źródle gorące do 60° R., piękne zakłady kąpielne i liczy do 8,000 rocznie gości leczących się. Miasto bardzo przemysłowe: fabrykacja wyrobów stalowych, tapetów i t. d.—**Schlaggenwald**, 4 t. m., na południo-zachód Karlsbadu, ma sławne kopalnie cyny i żelaza.— Bardziej ku południowi wysoko położona wieś **Marienbad**, 1 t. m., ze sławnymi źródłami leczącymi.— **Joachimsthal**, (Jachimów), 5 t. m., w górach kruszcowych, dobywa srebro, obficie cyny i ołowiu, i ma fabryki wyrobów chemicznych.—**Eger** (Cheb), 12 t. m., nad rz. Cheb, warowne. Tu zamordowany Wallenstein r. 1634.— O pół mili stąd **Kaizer-Franzens**, albo **Egerbrunnen**, albo **Franzensbad**, kąpiele leczące.— **Schönlinde**, 6 t. m. i **Rumburg**, 8 t. m., na północnym cyplu, są środkowym punktem produkcji tkanin, i prowadzą obszerny handel, głównie wyrobami lnianymi i niemi. Cała okolica jest nadzwyczajnie czynna. Podobnież wieś **Altwarnsdorf**, 10 t. m., przy saskiej granicy.— **Halda**, 2 t. m. Główna siedziba udających się aż do Ameryki czeskich handlarzy szkłem.—**Reichenberg**, 17 t. m., nad Nisą i blisko północnej granicy. Cała okolica jest niezmiernie przemysłowa; szczególnież wyrabia sukno, tkaniny bawełniane, płótna, skóry i t. d. Corocznie dostarcza przeszło za 4 miliony złotych towarów do handlu.— **Reichstadt** (Zakupy), 2 t. m., w posiadłościach, które synowi Napoleona I nadane były jako księstwo.— **Gablonz**, 4 t. m., nad Nisą, główna siedziba fabrykacji szkła i pereł, zajmującej około 6,000 robotników. Równie i w innych miejscach znajduje się ogromna fabrykacja szkła topionego czyli fluoru i fałszywych drogich kamieni, tabakierek papierowych; tudzież wielkie przedzalnie i tkalnie.—Ku północy **Friedland**. 4 t. m., przy górach Olbrzymich. posiadłość niegdyś księcia Wallensteina.—**Neuwelt**, wieś bliska góry Śnieżystej, gdzie się wyrabiają wyborne kryształły.— **Trautenau** (Trutnow), 3 t. m., na północ Hradcu Królowej, największe w Austrii maszyny do przedzenia lnu, do tkania bawełny i wełny, kopalnie węgla kamiennego, huty szklane, papiernie i t. d.— W bliskości leży **Sorr**, wieś, pamiętna bitwą 1745 r.—Wieś **Adersbach**, przy górach Olbrzymich, między Hirschergiem a Glatz, słynne z labiryntu w skałach piaskowca.— **Komutow** (Chomontów), 4 t. m., gimnazyum, w bliskości huty alunu.— **Giczyn**, nad Cidlina, 4 t. m., zamek Wallensteina.—**Nowy Bydżów**, nad Cidlina, 3,800 m.—**Hohenleben** (Wschlabów), 3 t. m., nad Elbą, fabryczne.— **Chrudim**, 5 t. m., nad Chrudimką.— **Hohenwauth** (Wysokie Myto), 5 t. m., nad Mytem.— **Pardubice**, 3,600 m., nad Chrudimką i Elbą.— **Litomyśl**, 6 t. m., nad Lwina.— **Landskrona**, 4½ t. m., fabryczne.— **Wildenschwert** (Ousty), 2½

t. m., fabryczne.— **Tausz** (Domażlice), 1½ t. m., fabryczne — **Tachow**, 3 t. m., nad Beraunką, kopalnie miedzi, żelaza; kąpiele; w bliskości huta szklana **Ströbl**.—**Horzowice**, 2 t. m., nad Czerwonym Potokiem. Kopalnie żelaza i węgla kamiennego; fabryki wyrobów żelaznych, igieł i t. d. Tu się urodził znany w historii Jerzy Podiebrad, król czeski.— **Neuhaus** (Indrzychów Hradec), 7½ t. m., nad Nežarką, wspaniały zamek; fabryczne.— **Platten** (Blatna), 1,300 m., kopalnie cyny, srebra, żelaza.— **Graschlitz** (Gradlice), 3½ t. m., nad Zwodą, fabryczne, ma kopalnie miedzi.— **Czeska Lipa**, 5 t. m., fabryczne.— **Kamnitz** (Kamieniec), 2 t. m., przemysłowe.— **Nixdorf**, 4 t. m., fabryczne.

§ 647. 10) Margrabstwo Morawskie.

(Tak obszerne jak obwód regencyjny Królewiecki w Prusiech).

Morawija, po niemiecku **Mähren** nazwana, jest krajem górzystym pochylającym się ku południowi. Niemcy ze szczególną pilnością zajmują się rolnictwem.—W środkowej, zamieszkałej przez Słowian części, na długości mil 5 Hannie, oraz w południowej, grunta są bardzo urodzajne; pszenica, podobnie jak w Czechach, przynosi 18-cie ziarn. Głównie zajmują się uprawą owsa i żyta, równie jak jęczmienia, pszenicy, orkiszu; następnie lnu, konopi, kartofli, maku, buraków. Połowę ziemi zajmuje rola, ¼ lasy, a tylko 1/25 jest nieprodukcyjną. Tu także owoce i warzywa są ważnym artykułem. Najurodzajniejsze są okolice Kromieryża, Ołomuńca i Prostějowa (Prossnitz). W górach wyborny len stanowi najważniejszą produkcję. Drzewo, zwłaszcza iglaste, z lasów górnych jest znacznym przedmiotem handlu. Morawianie są bardzo pracowitym i przemysłowym narodem. Fabryki i górnictwo w kwitnym stanie (węgle kamienne, żelazo, łupek i alun). Na północy 11 fryszerek żelaza znajduje się w pełnym rozwoju. Główne gałęzie przemysłu są: cukier z buraków, sukno i wyroby lniane; niektóre miejsca dostarczają wyrobów bawełnianych. Nader ważne są wyroby wełniane, któremi Morawija suknem Austryę zaopatruje. Fabryki machin są także znaczne.

Brünn (Brno), 49 t. m., między rzekami Switawą i Szwarcą, w powabnej okolicy, miasto ożywione, fabryczne i handlowe. Ma wspaniały kościół katedralny, klasztor Urszuliniek z instytutem wychowania płeć żeńskiej, muzeum krajowe. Pod względem wełny jest najważniejszym w Austryi miastem; posiada 20 fabryk sukna, i wielkie fabryki skór, wyrobów jedwabnych i bawełnianych, mydła, tytoniu i t. d. W bliskości leży twierdza na skale, wysokości 240 stóp **Spielberg**, więzienie stanu. W bliskości ztąd **Austerlitz** (Sławków), 3 t. m. Pamiętne zwycięstwem cesarza Napoleona I-go, odniesioném dnia 2 i 3 Grudnia 1805 r.— **Iglau** (Iława), 19 t. m., nad Iglawą, przy granicy czeskiej, w wysokiej, ponurzej okolicy. Dostarcza obficie sukna i machin. Niedyś miało bardzo znaczne kopalnie srebra.—

Ołomuniec (Olmütz), 10 t. m., nad Morawą (March), niegdyś stolica Morawii, warowne miasto na skałach, pośród uprawnej płaszczyny. Stolica arcybiskupa, ma uniwersytet, instytut przytułku dla wdów i sierot na całe państwo austriackie, znaczne jarmarki na bydło, i jest ważną pośredniczką między Galicyą a Czechami.— **Blansko**, 2 t. m., wielkie fryszerki żelaza, fabryki machin i t. d.— **Eisgrub**, 2 t. m., letnia rezydencya książąt Lichtensteinów, z parkiem jednym z największych i najpiękniejszych w całej Europie; największe cieplarnie, teatr, najokazalsze folwarki, jakich trudno znaleźć w całej Europie.— **Znajm** (Znojmo), 7 t. m., nad Tają (Dyją), niegdyś rezydencya margrabiów; handlowe, winnice.— **Namiest**, 2 t. m., nad Oslawą, dostarcza najcieńszego w Austrii sukna.— **Prosznitz** (Prostějów), 11 t. m., nad Rumzą, główne miasto żyznej Hanny, ma targi na zboże i słynie uprawą szparagów.— **Kremsier** (Kromierzyż), 8 t. m., nad Morawą, wspaniała rezydencya letnia arcybiskupa ołomunieckiego, most na łańcuchach. Pierwszy sejm austriacki przeniesiony z Wiednia 1848 roku, dnia 22 Listopada.— **Nikolsburg** (Mikulów), 8½ t. m., instytut filozoficzny naukowy, handlowe.— **Eibenschütz** (Iwańcice), 3 t. m., nad Ihlawką.— **Strażnice**, 4 t. m., nad Morawą.— **Hradiszlie**, 1,800 m., nad Morawą; winnice.— **Weisskirchen** (Hranice), nad Beczwą, 5½ t. m., fabryczne.— **Przerow**, 5 t. m., nad Beczwą.— **Neutitschein** (Nowy Licin), 6½ t. m., fabryczne.— **Boskowitz**, 5 t. m., kopalnie alunu, fabrykacya witryolu, huta szkła.— **Mährisch Neustadt** (Uniczów, nad Oslawą, 3,200 m., fabryczne.— **Schönb erg** (Szunberk), 3½ t. m., fabryczne.— **Müglitz** (Mohelnice), nad Morawą, 3 t. m.— **Mährische Tribau** (Morawska Trzebową), nad Trzebową, 3,400 m.— **Trzeblcz**, 5 t. m., nad Ihlawką.— **Teicz**, 3 t. m., nad Tają, fabryczne.

11) Księstwo Szląskie.

(iNico większe od księstwa Nassau).

Księstwa Opawskie i Jägerndorf należą do księcia Lichtensteina, a księstwo Cieszyńskie do arcyksięcia Albrechta.— Kraj surowy i chłodny, prawie w połowie uprawny, ⅓ lasy. Połowę mieszkańców składają Niemcy, ⅓ Polacy. Uprawiają tu wiele lnu. Wielkie są bogactwa węgla kamiennego.

Opawa (Troppau), 10 t. m., nad rz. Mora, ma fabryki sukna, machin i t. d.— **Cieszyn** (Teschen), 6 t. m., nad Olsą, fabryczne i handlowe.— **Kierniów** (Jägerndorf), 7 t. m., nad rz. Oppa, dostarcza sukien i płócien.— Ku północo-zachodowi ztąd leży wieś **Gräfenberg**, Priesnitz, słynny zakład leczenia wodą zimną, na północ Altvater blisko Freiwaldau.— **Bielsk**, rzeczką Białą, od galicyjskiego miasta Biały oddzielone, 5½ t. m., fabryczne i handlowe.— **Jablunka**, nad Olsą i przesmykiem Jablunka, prowadzącym do Węgier; dostarcza płócien.— **Bogumin** (Oderberg), nad Ołrą.— **Strumie** i (Schwarzwasser), 1½ t. m., nad Wisłą.

§ 648. 12) Królestwo Galicyi i Lodomeryi i Wielkie Księztwo Krakowskie, tudzież Księztwa Oświęcimskie i Zatorskie.

Nazwisko królestwa Galicyi i Lodomeryi nosi od roku 1772 część dawniej Polski, przyłączona jako prowincya do państwa Austryackiego. Nazwisko to opiera się na wywodzie wrzekomych praw Austrii do księstw niegdyś Halickiego i Włodzimirskiego, ztąd, że od r. 1213 do 1217 Koloman, król węgierski, był tytularnym królem Halickim. Księztwo niegdyś Halickie stanowi dziś małą część Galicyi, a z Włodzimierskiego (Lodomerya), podobno żadnej cząstki nie odszukałoby się w dzisiejszym Galicyi i Lodomeryi składzie.

Składają się one z następujących części dawniej Polski: z województwa Ruskiego, bez ziemi Chełmskiej; od województwa Podolskiego przyłączono do nich powiat Czerwonogrodzki; od województwa Bełzkiego powiaty Bełzki, Lubaczowski i ziemię Buską; z województwa Krakowskiego powiat Sandecki, Biecki i większą część Krakowskiego; z województwa Sandomierskiego powiat Pilźnieński i inne części; z Lubelskiego część powiatu Urzędowskiego. Do Galicyi należą jeszcze utworzone r. 1850 Wielkie Księztwo Krakowskie, tudzież księztwa Oświęcimskie i Zatorskie. Starostwo Spiskie, zajęte jeszcze przed podziałem, zostało włączone do Węgier.

Podział Galicyi zmieniał się kilkakrotnie. Ostatecznie w r. 1861 została Galicya pod jednym cywilnym i wojskowym gubernatorem, podzieloną na dwa okręgi administracyjne: Lwowski i Krakowski. Pierwszy obejmuje obwody: Kołomyjski, Stanisławowski, Czortkowski, Tarnopolski, Brzeżański, Stryjski, Samborski, Sanocki, Przemyński, Lwowski, Złoczowski i Żółkiewski. Krakowski okrąg obejmuje obwody: Rzeszowski, Tarnowski, Bocheński, Sandecki, Wadowicki, który ma być zniesiony, i Krakowski. Obwody czyli cyrkule są podzielone na powiaty, te zaś na gminy z osobnemi władzami.

Rozległość całego kraju Galicyi i Lodomeryi wynosi 1,422 m. kw. geogr., to jest blisko ósmą część całej monarchii Austryackiej. Z obwodów największy jest Stryjski (116 mil kw.), najmniejsze Wielkie Księztwo Krakowskie (21 mil kw.), które ma być zwiększone, według najnowszego podziału.

Ludność Galicyi ogólna wynosi 4,597,470 głów, to jest blisko ósmą część ludności całej monarchii. Między obwodami największą ludność ma obwód Wadowicki, najmniejszą Lwowski. Równa się Galicya pod względem zaludnienia Królestwu Polskiemu (4,764,446 głów), na większej przestrzeni (2,223 mil kw.); przewyższa zaś trzy razy ludność Wielkiego Księztwa Poznańskiego (1,417,155 głów), na przestrzeni prawie trzy razy mniejszej (536 mil kw.). Względna ludność na jednej mili kw. wynosi w Galicyi 3,370 głów, zatem więcej niż w Królestwie Polskiem (2,053) i w Wielkiem Księstwie Poznańskiem (2,643), prawie tyle co w całej monarchii Austryackiej (3,114).

Z obwodów najgęściej zaludniony Bocheński (5,556 głów na milę kw.); najmniej Stryjski (2,089 głów na milę kw.).

Podział ludności pod względem zaludnienia jest bardzo mały, jest ona jednoplemienna. Podział jej podawany zwykle przez austriackich statystyków na 1,981,076 Polaków, i 2,085,431 Rusinów, nie oznacza różnicy narodowej, tylko oparty jest na różnicy wyznania rzymsko-katolickiego i grecko-katolickiego. Obok głównej ludności Polskiej, mieszka w kraju 114,000 Niemców, 448,973 Żydów, 2,463 Ormian, którzy się zupełnie przearodowili i są Polakami. Według wyznania dzieli się ludność na 2,072,663 katolików rzymskiego obrządku, 2,077,112 greckiego obrządku, 2,309 ormiańskiego obrządku, 153 dyzunitów, 34,000 ewangelików i wyż przytoczoną ilość Żydów.

Ludność Galicyi zamieszkuje po większej części wsi. Cały kraj liczy 95 miast, między temi najludniejsze; Lwów, ma 73,000 ludności, drugie z rzędu Kraków, do 40,000; miast liczących 10,000 do 25,000 ludności jest 7; między 2,000 a 1,000 mieszkańców liczącemi 255 miejscami, jest 85 miast, nie wszystkie miasteczka, a nieco wsi. Jest bowiem w kraju 193 miasteczek, 5,986 wsi, z tych ostatnich zaś wiele posiada przeszło 2,000 ludności, podczas gdy miasteczko nie jedno jest mniej ludne i zamożne niż wiele wsi. Słowem, wiejska ludność przeważa w kraju, co ztąd pochodzi że zatrudnienie mieszkańców jest przeważnie rolnicze, mniejsza ilość trudni się kupiectwem i rzemiosłami. Ztąd też pochodzi, że bogactwo kraju, czyli raczej mienie jego, zależy głównie na rolnictwie i od rolnictwa. Obszar ziemi urodzajnej w Galicyi, wynosi 11,929,668 morgów. Połowa tego przypada na ziemię orną, której jest 5,551,217 morgów; łąk i ogrodów 1,765,214 morgów; pastwisk 1,144,609 morgów; lasów 3,464,628 morgów. Cała wartość tego obszaru ziemi obliczona jest na 1,909 milionów złotych polskich. Najurodzajniejsze są obwody wschodnie, szczególnież czortkowski i tarnopolski. Stan gospodarstwa jest w Galicyi niski, a dochód roczny czysty, zmniejsza się prawie ciągle z powodu wysokich kosztów obrobienia i podatków, a braku obrotowego kapitału i komunikacyi handlowej z ościennemi krajami. Stan koni i bydła wynosił w Galicyi r. 1858: koni 1½ miliona, do 60,000 wołów i byków, około miliona krów; blisko 1½ miliona owiec i 1,200,000 nierogacizny. Pość bydła w ogóle jest w Galicyi, po Węgrzech, na całą monarchiję austriacką największą. W ogóle wartość gospodarskiego inwentarza w bydłe i koniach, jest w Galicyi obliczona na 600 milionów złotych polskich, w narzędziach na 177½ milionów złot. pol., co czyni wraz z wartością ziemi całkowitego majątku rolniczego w Galicyi na 2,688 milionów złotych polskich.

Wypłód gospodarczy wynosi w Galicyi 20 milionów korcy zboża, 12 milionów korcy kartofli, 31 milionów centnarów siana i koniczyny, 32 miliony centnarów słomy, 2,100,000 sążni drzewa. Galicya odznacza się także wypłodem kapusty, której wydaje do 6 milionów kop.

Tytuł, uprawiany w obwodach: brzeżańskim, czortkowskim, kołomyjskim i na Bukowinie, w przecięciu przynosi 35,000 centnarów rocznie. Lnu wydaje Galicya najwięcej na całą monarchję, po Węgrzech i Siedmiogrodzie, 250,000 centnarów, konopi pół miliona cent., chmielu 1,500 centnarów. Olejów: lnianego, konopnego, rzepakowego, wyrabia Galicya przeszło 160,000 centn. rocznie. Miodu dostarcza 16,000 centn., wosku 7,000 centn., masła 330,000 centn., w czem tylko Czechy przewyższają Galicyę; sérów 430,000 centn., wełny 31,000 centn. Pomimo tego wszakże, iż statystyka Galicyi wykazuje w rolnictwie większe liczby niż wszelkie inne kraje monarchii austriackiej, wyjąwszy Węgry i Siedmiogród, byłoby zupełnie mylnem twierdzenie, że gospodarstwo w Galicyi wysoko stoi, i że kraj ten należy do zamożniejszych. W stosunku do obszaru ziemi urodzajnej, Galicya wydaje prawie najmniejszą ilość zboża i innych ziemiopłodów gospodarskich, między wszystkimi krajami austriackiej monarchii. Jeszcze bardziej jest uderzającym stosunek produkcji do ludności, który objaśnia, dla czego Galicya, niegdyś jedna z najobfitszych krain Polski, dziś na własną konsumpcyę nie ma dosyć zboża. W niektórych obwodach wschodnich, bywa czasem i zbytek; lecz w zachodnich i górzystych pojawia się prawie co roku głód. Wartość roczna wszelkich płodów przyrodzonych, ceniona jest na 560 milionów złot. pols.

Górnictwo jest w Galicyi ważne tylko pod względem soli, którą kopią w Wieliczce, wywarzają zaś w wielu warzelniach; sól jednakże będąc monopolem rządowym, nie może być zaliczona między gałęzie przemysłu i majątku mieszkańców Galicyi. Siarki najważniejsza kopalnia jest także rządowa w Swoszowicach, która dostarcza około 8,000 centnarów siarki do roku, wartości 170,000 złot. pol. Żelaza dostarczają obwody: Stryjski w Miszumiu (rządowa huta), w Sopocie, Olchówce, Dębni, Skalcu i t. d.; Stanisławowski w Pasiecznej; Sannocki w Cisnej; Samborski w Majdanie, Smolnej; Sandeckie w Zakopanem; Wadowicki w Węgierskiej Górze i Suchej. Cała produkcya żelaza wynosi około 90,000 cent., wartości 1.600,000 złot. pols. Ałunu wyrabia Galicya do 2,000 centn. Cynku 14,918 centnarów, wartości 450,000 złot. pol. Węgla kamiennego do 2,000,000 centn., wartości do 1 miliona złot. pols. Wartość całej produkcji górniczej, bez soli, wynosi w Galicyi przeszło 3 miliony złot. pol.

Przemysł fabryczny, rękodzielny i rzemieślniczy, zatrudnia w stosunku do rolnictwa bardzo małą część ludności. Fabryk najwięcej liczą w obwodach: czortkowskim, tarnopolskim (gorzelnie i potażarnie przeważają), stanisławowskim, stryjskim, lwowskim, rzeszowskim, wadowickim i krakowskim. Rzemiosła są podobnie rozdzielone; lecz pierwsze miejsce trzyma w tej gałęzi przemysłu, po lwowskim, obwód wadowicki, a po nim samborski. Wartość ogólną przemysłu fabrycznego i rękodzielnego oceniono r. 1857 na 161½ milionów złot. pol.; rzemieślniczego na 56½ milionów złot. pol.; całego przemysłu na 210

miljonów złot. pol. Najważniejsze gałęzie przemysłu w Galicyi są: wyrób gorzałki, skór, grubych płócien i ciesielskich towarów.

Handel ogranicza się sprzedażą drobiazgową czyli cząstkową. Handel hurtowny doznaje w kraju bardzo wielu przeszkód: jedną z najważniejszych jest podupadnięcie rolnictwa i przemysłu. Z tego powodu odpada obrotowi handlowemu część najważniejsza, to jest, ziemiopłody, które w kraju tym stanowiły dawniej najważniejszą część wywozu. Wywóz zboża do Gdańska, podobnie jak do Odessy ustał zupełnie. Wywóz wełny wynosi około 30,000 centnarów; wełna jest poślednia, a wartość jej mniejsza niż przywóz sukien z zagranicy. Wywóz płócien, wynoszący około 4 miliony złot. pol., równoważy się także przywozem płócien cienkich i materyj bawełnianych z zagranicy. Miasta handlowe w Galicyi straciły dziś zupełnie na dawnym znaczeniu. Lwów i Jarosław, które były dawniej ogniskiem handlu między nad-Baltyckimi a Czarnomorskimi krainami, spadły do znaczenia miast dla handlu prowincjonalnego. Brody upadają z każdym rokiem bardziej. Kraków stracił także na znaczeniu od czasu, gdy przestał być wolnym miastem. Biała na pograniczu obfitego w fabryki sukna Szlązka i Morawii, Tarnopol i Ułaszki, gdzie handel z Multanami i Rossyą nadają trochę ruchu.

Dróg głównych było w Galicyi roku 1859 mil 422, pobocznych zaś 171 mil. Kolei żelaznej ma Galicya 63 mil.

Arceybiskupstw jest w Galicyi trzy, wszystkie we Lwowie, dla 3-ch katolickich obrządków: rzymskiego, greckiego i ormiańskiego, które stanowią trzy archidiecezye, oprócz tego są dwie dyecezye rzymskokatolickie, a biskupstwa w Przemyślu i Tarnowie, biskup-sufragan w Krakowie i grecko-unickie biskupstwo w Przemyślu. Probostw wszelkich obrządków w całym kraju 2,674. Księży około 4,500. Dla Ewangelików jest we Lwowie superintendent, czterech senjorów i 309 pastorów. Księży ilość wynosi około 4,500, między temi 325 niekatolików. Zakonów jest 90, w których się mieści 760 zakonników, 220 zakonnice; dochód zakonów wynosi blisko 800,000 złot. pol. w przecięciu. Arceybiskupstwa łacińskiego i greckiego obrządku, podobnie jak biskupstwa, z wyjątkiem tarnowskiego, są uposażone dobrami; farne dotacje czynią przeszło 4 miliony złot. pol. Probostwa i biskupstwa nie mające fundacyjnego dochodu, bywają opłacane z funduszu religijnego, utworzonego z majątku zniesionych klasztorów i fundacyj. — Starozakonni mają rabinów cyrkularnych, w każdym obwodzie jednego, i nauczycieli czyli rabinów gminnych według ilości dusz.

Pod względem oświaty, Galicya ma dwa uniwersytety w Krakowie i Lwowie. Na uniwersytecie krakowskim dozwolono w r. 1861 wykładać niektóre przedmioty po polsku. We Lwowie wykłada się po polsku tylko język i literatura polska, teologia pastoralna i akuszerja; reszta po niemiecku lub po łacinie. Liczba uczniów ubywa we Lwowie, od roku 1851 do 1859, spadła z 700 na 632. W Krakowie

dochodzi do 400. Biblioteka przy uniwersytecie krakowskim posiada 102,822 tomy; przy lwowskim 39,166. Dla technicznego wykształcenia istnieją w Krakowie (uczniów 171) i we Lwowie (ucz. 204) techniczne akademie (we Lwowie niemiecka). Teologicznych zakładów przy dycieczyach 5, liczyło uczniów 143. Gimnazyja, o 4, 6 i 8 klasach, w liczbie 16-tu, mają uczniów 4,500. Realnych szkół 4, w nich uczniów 800. Niższe szkoły są trojaki: parafialne szkółki, gdzie kościelny lub djak uczy dzieci czytania i katechizmu; trywjalne, które mają osobnego nauczyciela, są utrzymywane ze składek gminy i dziedzica włości; szkoły tak nazwane główne, o 4-ch klasach, których celem jest przysposabiać dzieci do gimnazyum i szkoły realnej. Wszystkich tych szkół niższych razem było w Galicyi 1858 r. 2,167, uczniów zaś w nich 103,909. Specyalnych szkół jest kilka: w Dublanach gospodarstwa wiejskiego; we Lwowie przy botanicznym ogrodzie szkoła dla ogrodników, a muzyki przy towarzystwie muzycznym; szkoła pasieczników czyli pszczolników pod Przemyślanami (prywatna Lubienieckiego).

Galicya stanowi brzeg południowo-zachodni największej z europejskich równin, nazwanej *Sarmacką*, a będąc położony na północno-wschodnich stokach Karpat, należy geograficznie do krainy ciągnącej się między Bałtyckim a Czarnym morzem, w porzeczu Wisły i Dniestru, które to obie rzeki, mając swoje źródła w Galicyi, łączą ją z rzezoną krainą, jako dwie główne wodne żyły. Kształt powierzchni kraju przedstawia płaszczyznę, u podnóża Karpat częścią górzystą, po części zaś równą, która się spuszcza w podwójnej pochyłości, ku północy i ku wschodowi. Karpaty ciągną się łukiem z lekka zagiętym od zachodu ku południowemu wschodowi. Część Karpat galicyjska poczyna się od Sudetów, a właściwie ich kępy, Jabłunkami zwanej, i ciągnie się na przestrzeni 80 do 100 mil dłużej, aż do Bukowiny i Siedmiogrodu. Nazwa Karpat jest u ludu polskiego nieznaną, jest to nazwa książkowa. Polscy geografowie dzielą to pasmo gór zwykle na trzy części i dają im nazwiska między ludem używane. Zachodni dział Karpat ciągnie się od Jabłunek rozmaitemi pasmami aż po rzekę Dunajec, u samego początku swego przybiera on nazwę *Bieskidu*. Najwyższy szczyt jego, zwany *Babią górą*, ma od 5,500 do 5,700 stóp wysokości. *Tatry* stanowią najbardziej ku południowi położoną i najwyższą część zachodniego działu Karpat, a przytykają północnymi stokami do Galicyi. Najwyższe ich szczyty w Galicyi są: Świnica 7,195 stóp, Pyszna 7,126, Babie Nogi 6,826 stóp. Między wierzchołkami Tatrów znajdują się w kotlinach górskie jeziora, zwane tu *Morskimi okami*, których liczą 27. Największe z Morskich ok, nazywane także Rybiem jeziorem, leży na wysokości 4,329 stóp nad powierzchnią morza. Tatry zajmują od zachodu na wschód przestrzeni 7 do 8 mil, z południa na północ 3 do 4 mil, w ogóle 14 mil kw. przestrzeni. Część Karpat średnich od prawego brzegu Dunajca, przybiera nazwę *Beskidu*, i dochodzi do 3,000 stóp wysokości. Od źródeł rzeki Świecy,

w stryjskim obwodzie, poczyna się wschodni dział Karpat, zwany *Czarnym lasem*, według innych *Bieszczadem*. Najwyższy ich szczyt, zwany *Pop Iwan*, wynosi 6,380 stóp nad powierzchnią morza.

Skład geognostyczny Galicyi zależy głównie od składu gór przerywnych ja. Głównym utworem Karpat składowym jest właściwy tym góróm piaskowiec, zwany Karpackim. Podrzędny jest łupek ilasty (filad). Wapień znajduje się w massach wielkich; po części jest to marmur, pod Krakowem i koło Czorsztyna. Koło Dukli znajdują jaspis i kamień ośełkowy. W średnich Karpatach znajduje się łupek palny i margel żelazisty; w okolicy Sanoka ślady miedzi samorodnej w ziarnkach. W Tatrach i Bieskidach zachodnich, w najwyższych szczytach znajduje się granit i gnejs, marmury pierwotne, łupki alunosodne i kwarcy. Poniżej Karpat, w obu głównych równinach znajduje się: wapień muszlowy, wapień piaskowy, pokład krédowy, margiel, gips, glina ogniotrwała, czarnoziem, torf i t. d. Roślinnych skamieniałości nadzwyczaj wiele; muszle i zwierzęta skamieniałe znajdują się szczególnie gęsto od Lwowa i Złoczowa zacząwszy ku południowi.

Galicya ma trzy główne rzeki: Wisłę, Dniestr, Prut. Wisła powstaje z ośmiu źródeł wytryskujących strugami grubości ręki, na zachodniej pochyłości Baranięj góry, w Beskidzie; w wiosce Wisła na Szlądzu przybiera nazwę Wiselki, którą przy wsi Ustronie zamienia na Wisłę, i w Galicyi płynie aż do ujścia Sanu, około 40 mil. Zabiera Wisła w Galicyi, po lewym brzegu: Przemszę, Rudawę, Prądnik, Dłubnię; po prawym: Białę, Sołę, Skawę, Rabę, Wisłokę i Brenkę; znaczniejsze są: Dunajec, który w Tatrach galicyjskich powstaje z dwóch potoków: Białego i Czarnego Dunajca. Dunajec zabiera mnóstwo górskich potoków i 5 pomniejszych rzek, pod Opatowcem wpada do Wisły. San, największa z rzek wpadających w Galicyi do Wisły, ma źródło swoje w średnich Karpatach. Ujście Sanu, po 48 milowym biegu, znajduje się poniżej wsi Dąbrówki, wyżej Sandomierza. Drugą główną rzeką Galicyi jest Dniestr. Źródło jego na Beskidzie szerokim; całą jego długość podają na 130 do 173 mil, w każdym razie jest dłuższy niż Wisła. Największą z rzek wpadających do Dniestru jest Stryj. Prut, trzecia wielka rzeka Galicyi, ma źródło na Czarnęj Horze, w Kółomyjskim obwodzie, przyjmuje 27 rzek mniejszych, z których najznaczniejsza Czeremosz. Długość Prutu wynosi aż do ujścia do Dunaju 78 mil, z tych przypada na Galicyę około 30. Ze stojących wód najgodniejsze uwagi w Galicyi jest jezioro Morskie oko w Tatrach.

Kraków, 41 t. m., (niegdyś dwa razy tyle liczył ludności), w tej liczbie $\frac{1}{4}$ Żydów, nad Wisłą, niegdyś stolica rzeczypospolitej polskiej, od r. 1815 miasto wolne, niepodległe i ściśle neutralne; od r. 1846 zostaje pod panowaniem austriackim; leży w najpiękniejszym położeniu, opasane odosobnionemi fortyfikacyami. Starożytnie, wspaniałe, ma zamek i katedrę na górze Wawelu, obecnie zamieniony na koszary; pałac biskupi, uniwersytet, obserwatoryum astronomiczne, ogród bota-

niczny. 40 kościołów, (dawniej było 71), 16 męzkich i 10 żeńskich klasztorów. W kościele katedralnym znajdują się groby królów polskich, jako to: Władysława Łokietka, Kazimierza Wielkiego, Jadwigi, Władysława Jagiełły, Kazimierza, Jana Olbrachta, Zygmunta I, i Zygmunta Augusta Jagiellończyków, Stefana Batorego, Władysława IV, Jana III Sobieskiego i t. d., oraz groby bohaterów: Tadeusza Kościuszki i księcia Józefa Poniatowskiego. Tu jest także srebrna trumna z relikwjami świętego Stanisława, patrona Polski. Kościół Panny Maryi, z wieżą maryacką, odznacza się gotycką architekturą. Do starożytnych gmachów należą: ratusz z piękną wieżą, sukiennice, brama Florjańska, z wieżyczkami. Przedmieścia znaczniejsze są: Kleparz, sławny targami na zboże, konie i bydło rogate, z kościołem ś. Florjana, bardzo ozdobnym; Wesoła, z ogrodami; Stradom, z kościołem XX. Missyonarzy; Wielopole; Smoleńsk: Piasek; Rybaki. Od właściwego Krakowa, ramię Wisły przedziela Kazimierz, czyli miasto przez Żydów zamieszkane. W okolicach Krakowa wznosi się mogiła Kościuszki, 120 stóp wysokości, usypana w r. 1824 przez naród. Zwierzyniec, ze wspaniałym klasztorem i kościołem panien Norbertanek, wraz z górą ś. Bronisławy. Bielany, z klasztorem XX. Kamedułów. Łobzów, ze szczątkami pałacu Kazimierza Wielkiego. Most prowadzi na *Podgórze*, dawniejsze przedmieście Krakowa, liczące 2,000 mieszkańców, dzisiaj przechrzczone na **Josephstadt**, z wielkimi składami soli. — **Mogiła** (1,800 m.). O milę od Krakowa nad Wisłą, z opactwem Cystersów. Tu się wznosi usypany grobowiec Wandy, córki Krakusa. — **Krzyszowice**, o 3 mile na zachód od Krakowa, miejsce przejazdów dla jego mieszkańców, z pięknym pałacem. Tu są kąpiele siarczyste. — **Wieliczka**, 6,200 mieszk., o milę od Krakowa. Pod całym miastem i daleko za jego obwód rozciągają się kopalnie soli, najslawniejsze w świecie. Prowadzi do nich jedenaście szyb, do 1,200 stóp głębokości. Studnia czyli wnioście zwane Leszno, ma około 500 schodów kamiennych za króla Augusta III wykutych. Jest tu kaplica z soli wyrobiona, sala do tańca i t. d. Tysiąc robotników dostarcza rocznie 700,000 centnarów soli. Czysty zysk z żup solnych w Wieliczce i Bochni, przynosi rocznie około dwóch milionów złotych reń. — **Swoszowice**, z kąpielami siarczanymi i kopalnią siarki. — **Kenty**, nad Sołą, 4,500 mieszkańców, ma fabryki skór, sukna i płótna. Pamiętne urodzeniem ś. Jana Kantego. — **Biała**, 4,500 mieszk., nad rz. Białą, naprzeciw Ślązkiego miasta Bielicy, ma znaczne fabryki sukna, dostarczające rocznie 40,000 postawów, i po Brodach jest najważniejszym miastem dla handlu ekspedycyjnego i tranzytowego. — **Oświęcim** (Aufschwitz), 2,600 mieszk., nad Sołą, niegdyś stolica udzielnego księstwa. Kolej żelazna. — **Żywiec** (Sajbusch), 3,500 mieszk., nad Sołą; fabryki płótna i hubki. — Ku południo-wschodowi wznosi się samotnie na 5,000 stóp, Babia Góra. — **Wadowice**, 3,600 mieszk., nad Skawą, powabne miasto. — **Zator**, 2,600 m., przy ujściu Skawy. — **Kalwarja Zebrzydowska**, z klasztorem Bernardynów i okazałym kościołem: corocznie

przychodzi tu do 300,000 pielgrzymów.— Wieś **Zakopane**, przy źródle Białego Dunajca (wodospad 120 stóp wysok.), zamieszkała przez Tatarów, od XIII wieku.—**Bochnia**, 6 t. m., jedna z najważniejszych kopalń soli, do 1,500 stóp głębokości; ma także łomy gipsu, fabryki wyrobów z cynku.—**Wiśnicz**, 2,500 mieszk., stary zamek książąt Lubomirskich, z parkiem.—**Stary Sandecz**, 3 t. m., przy ujściu rz. Poprad do Dunajca. Klasztor.—**Nowy Sandecz**, 6,100 mieszk., nad Dunajcem.— Wieś **Bukowina**, 3,600 mieszk., przy drodze do Morzkiego oka w Tatrach.—**Gorlice**, 3 t. m., nad rz. Ropą; wyroby płótna, handel zbożem.—**Biecz**, 2,600 mieszk., nad Ropą, niegdyś warowny; posiada starożytną piękną farę i ratusz.—**Tarnów**, 10,000 mieszk., ($\frac{1}{3}$ Żydów), przy drodze żelaznej, niżej Dunajca, dobrze zabudowane, z obszernymi przedmieściami, bardzo handlowe. W kollegiacie znajdują się groby Tarnowskich, a mianowicie sławnego hetmana Jana Tarnowskiego. Na górze ś. Marcina wznosi się kościół drewniany, z najdawniejszych czasów chrześcijaństwa.—**Baranów**, 800 mieszk., nad Wisłą, było ważne dla handlu zbożem; stary zamek przed niewielką laty zgorzał.—**Dukla**, 2 t. m., nad Jasiołką, przy stromej grupie gór Karpackich Cergowa; prowadzi handel winem węgierskiem.—**Krosno**, 3 t. m., nad Wisłoką; była głównym składem win węgierskich.—**Iwonicz**, zdrojowiska mineralne.—**Rzeszów**, 6,200 mieszk., nad Wisłoką, w połowie zamieszkane przez Żydów, zajmuje się płóciennictwem, wyrobami ze złota, i fałszywymi klejnotami.—**Leżajsk**, 4 t. m., z wielkim i bardzo pięknym kościołem, oraz klasztorem XX. Bernardynów.— Ku północy **Ulanów**, 2,800 mieszk., nad Sanem, główny skład drzewa i zboża; budowanie statków.—**Łańcut**, 2,600 mieszk., z ozdobnym pałacem Lubomirskich i parkiem.—**Przeworsk**, 3,500 mieszkańców, 3 klasztory, wspaniały pałac Potockich; hodowla jedwabników.

2. Wschodnia Galicya.

Lwów (Lemberg), stolica Galicyi i Lodomeryi, 70,400 mieszk., (24 t. Żydów), nad Pełtwią, w wąskiej kotlinie, stolica arcybiskupów, katolickiego, grecko-unickiego i ormiańskiego, 29 kościołów (dawniej było 50), z tych 19 katolickich, 7 grecko-unickich, 1 ormiański, 1 grecko-nieunicki, 1 ewangelicki, i 10 klasztorów. Właściwe miasto, składające się z 350 domów, otoczone jest 7-mią przedmieściami, liczącemi 2,400 domów. Jedno z najpiękniejszych miast Ausryi, ale domy w znacznej części są kryte gontami. Odznaczają się: kościół Dominikanów, z grobowcem dłota Torwaldsena; katedra gotycka; kościół Bernardynów, z grobowcem patrona Polski, błog. Jana z Dukli. Piękne są synagogi. Plac z 4-ma ozdobnymi wodotryskami i wieżą ratuszową, 245 stóp wysokości. Uniwersytet, biblioteka składająca się z 60,000 tomów, 1,200 rękopismów. Miasto bardzo handlowe i przemysłowe. Zakład naukowy imienia Ossolińskich. Było bombardowane przez Austryaków 1848 r. dnia 20 Listopada. Przy mieście Łysa Góra,

dzis przewana Franz-Josephsberg. Góra Wronowska albo Schönberg jest obwarowana. Cetnarówka, park w dzikim romantycznym położeniu.—W okolicach: Kulików, gdzie Żydzi wyrabiają słynny miód.—Wieś Winniki: wielka fabryka tytoniu, z 200 robotników (50,000 centnarów tytoniu), 2,000 centnarów tabaki.—**Żółkiew**, 5 t. m., dwa klasztory, niegdyś własność domu Sobieskich, których groby znajdują się w gotyckiej farze, równie jak Żółkiewskich.—**Jarosław**, 8 t. m., nad Sanem, 2 klasztory, prowadzi znaczny handel, niegdyś służył jarmarkami.—**Przemysł**, 8,500 mieszk., jedno z najdawniejszych miast w kraju. Wspaniała gotycka katedra. Zwaliska zamku książąt na Przemysłu. Biskupstwa katolickie i grecko-unickie.—**Szkło**, kąpiele siarczane; papiernie.—**Jaworów**, 8,200 mieszk. Kąpiele. Ulubione miejsce pobytu Sobieskiego.—**Sambor**, 10,600 mieszk., nad Dniestrem, dobrze zabudowane miasto handlowe. Tu są wielkie fryszerki żelaza.—**Stara sól**, żupy solne, 4 t. m.—**Lisko**, 2,300 mieszk. Zamek starożytny. Fabryki siarki i kwasu siarczanego.—**Drohobycz**, dawniej Bycz, 13 t. m., nad Tyśmienicą, klasztor Bazyljanów. szkoła wojskowa; żupy solne, huty żelaza.—**Stryj**, 5,300 mieszk., nad rzeką Stryją, na pięknej równinie.—**Brody**, niegdyś Lubicz, 18 t. m. ($\frac{2}{3}$ Żydów), przy granicy rosyjskiej, miasto bardzo handlowe, przywozi z Rosyi wełnę, wywozi do Rosyi bawełnę i wyroby jedwabne, kosy z Austrii; skóry, wyroby jubilerskie, perły. Jest tu stary zamek, synagoga.—**Olesko**, 2 t. m., niegdyś bardzo handlowe, tu się urodził Jan III Sobieski.—**Złoczów**, 7 t. m., zamek, zbudowany za Sobieskiego, przez jeńców tureckich i tatarskich; dzisiaj koszary austriackie.—**Tarnopol**, 16 t. m., nad Seretem, prowadzi znaczny handel; są tu jarmarki na konie.—**Chorostków**, 3 t. m., ze stadniną koni.—**Zbaraż**, 6 t. m., najznakomitszy w Austrii targ na słoninę.—**Bursztyn**, 3 t. m., nad Lippą, w ślicznym położeniu, ze wspaniałym pałacem i parkiem; tu są łomy alabastru.—**Brzeżany**, 8 t. m., nad Lipa-gniłą, ze starym zamkiem, dawniej siedziba arjanów. Wiele garbarni.—**Mikulińce**, 2,200 mieszk., po większej części żydów; fabryka sukna, wielkie gorzelnie, wzorowy chów owiec, kąpiele siarczane; obszerny handel woskiem i miodem.—**Zaleszczyki**, 6,500 mieszk., nad Dniestrem, w pięknym położeniu, z ładnym zamkiem i oranżerjami. Handel zbożem i drzewem.—**Buczacz**, 6,700 mieszk., nad Shiną, bardzo starożytną, z gotyckim ratuszem i okazałym kościołem Bazyljanów.—**Stanisławów**, 10,800 mieszk., między dwiema Bystrzycami, 3 kościoły i posąg spiszowy Franciszka I.—**Halicz**, 11 t. m., nad Dniestrem, niegdyś stolica książąt Halickich i biskupów. Zwaliska zamku. Siedziba Karaitów.—**Sniatyn**, 10,200 mieszk., nad Prutem, niegdyś forteca pograniczna. Siedziba Ormian. Porządne garbarnie. Handel końmi i wołami.—**Kołomyja**, 13,400 mieszk., w połowie Żydów, nad Prutem, starożytne, niegdyś bardzo handlowe.—**Kuty**, 5,100 mieszk., niedaleko rzeki Czereposz, z liczną gminą Ormian. Wyrabia saffjany, dostarcza soli.—**Zurawno**, nad ujściem Stryja do Dniestru; roku 1676 Jan Sobieski

w 10 tysięcy wojska bił się tu przeciw 150,000 Turków i Tatarów, od 12 do 17 Października.— **Bolechów**, 3 t. m., warzelnie soli.— **Monasterzysko**, nad Koropią: tu Stefan Czarnecki pobił Tatarów.— **Trębowla**, przy ujściu Nieżny do Seretu, 3,500 mieszk. Pamiętna obrona przez Eleonorę Chrzanowską, przeciw oblegającym Turkom r. 1675.— **Obertyn**, 1,300 mieszk. Tu hetman Jan Tarnowski zwyciężył Piotra, wojewodę wołoskiego.— **Hołosków**, wieś, miejsce urodzenia poety Franciszka Karpińskiego.— **Janów**, nad Seretem. Obronny zamek tu-tejszy służył za schronienie w czasie najazdów tatarskich; była tu znaczna fabryka saletry.

§ 649.

13) Księztwo Bukowina.

Stanowiło niegdyś część Multan czyli Mołdawii, od r. 1777 należy do Austrii. Czwarła część kraju porośla jest lasem bukowym, z kąd on bierze nazwisko, gdzie bierze początek wiele rzek; ale są tu obszerne jary lub doliny, które tyle wydają plonu, że nie tylko na wyżywienie mieszkańców, ale i do wywozu wystarcza. Lasy i pastwiska zajmują $\frac{5}{9}$ kraju, rola $\frac{1}{3}$, z której $\frac{3}{5}$ dostarczają kukurydzy. Są tu kopalnie żelaza i żupy solne, oraz źródła mineralne. Nader ważnym jest handel tranzyto do Multan i Rossyi południowej. Stadniny w Radautz pierwsze trzymają miejsce w Austrii.

Czernlowce czyli **Czernowic**, 26 t. m., nad Prutem, ma zupełnie europejskie wejście i położenie malownicze. Most na Prucie ma długości 445 stóp. Kościół katedralny grecki. Obszerny handel z Niemcami i Multanami. Niedaleko góra Cecina, wysokości 1617 stóp.— **Seret**, 4,600 mieszk., nad rz. Sereth.— **Radautz**, 5,300 mieszk., do r. 1786 stolica biskupia z katedrą. Dziś stadnina koni około 2,000.— **Suczawa**, 6 t. m., nad Suczawą, rozlegle zabudowana, na wzór miast mołdawskich, niegdyś stolica książąt Multańskich, miała 40 cerkwi. Starożytna katedra. Ma gminę ormiańską niennicką. Znaczne fabryki saffjanu i kordybanu.— Wieś **Mold-Kimpolung** (Campo-lungo), 4,900 mieszk., nad Moldawą.

§ 650.

14) Królestwo Węgierskie.

Węgry, mające 60 mil długości, a 80 szerokości, dzielą się na 5 namiestnictw, do których znowu wojewodina Serbska i banat Temeswarski, przyłączone zostały, te zaś (przynajmniej pięć pierwszych, rozdzielają się na 43 komitaty (od *comes*, hrabia) albo żupaństwa, hrabstwa, *gespanschafty* (od żupan, hrabia, *gespan*). Liczba małych tak nazwanych wolnych miast, które posłów na sejm wysyłać powinny, jest wielka; oprócz nich znajduje się bardzo wiele wsi i osad, których znaczna liczba mieszkańców rozproszona bywa na obszernych przestrzeniach.—Cała węgierska płaszczyna, 2,040 mil kw., ma w lecie nadzwyczaj gorące dni, wśród których piasek się rozpala. po zimnych nocach i na wiosnę, cała powierzchnia pokrywa się błotem; ale najgorętszą i najobfitszą w deszcze jest równina Cissy.— Niziny

takiej rozległości jak Bawarya i Wirtemberg; są to podobne do morza zielone stopy, najurodzajniejsza ziemia w Austrii, która żadnego nie potrzebuje nawozu; tu i owdzie znajdują się obszerne bagna, z których największe *Hansag*, to jest pas porosły pływającym sitowiem, 6 mil kw. rozległości, w okolicach jeziora Neusiedler; bagna w południowej części są wyschłe. W ogólności, Węgry są niezmiernie urodzajne, i wydają wszystko, czemu tylko najrozmaitszy sprzyja klimat; na południu uprawiają nawet ryż. Ale nie korzystają jak należy z takiej żyzności, Magyar i Rumun prowadzą gospodarstwo na sposób azjatycki, zboża nie wożą nawet pod dach. Od Pestu rozciąga się między Dunajem a Cissą równina 40 mil długości, w północnej połowie puszcza Keczkebecką pokryta prawie zupełnie z domów ogołoconą; w *Pusztach* czyli obszerne polach, odległych od wsi, wznoszą się jednopiętrowe gospody, oraz szałas, to jest pomieszkania pasterzy trzód, leżą rozproszone do koła. Żadna droga, żaden rów nie przerywa równiny; ożywiają ją tylko wielkie stada koni ze swoimi *Czikosami*, tudzież trzody bydła rogatego i owiec, których pasterze zawsze w kożuch odziani, często dopuszczają się rozbojów.—Śród rozległej na 15 mil kw., piaszczystej i ubogiej w wodę puszczy Debreczyńskiej, znajdują się liczne jeziora sodowe od 3 do 5 stóp głębokości; dostarczają one corocznie 10,000 natronu czyli węglanu sody. Na południu równiny są urodzajne, ale rolnictwo i przemysł w niemowlęctwie: obszerne pasy najlepszych gruntów zbożowych leżą odlegiem albo służą tylko na pastwiska. — Węgry posiadają 355 źródeł mineralnych i wielkie bogactwa w kruszczach.— $\frac{1}{3}$ część ziemi zostaje pod rolą, $\frac{1}{4}$ lasy, $\frac{1}{7}$ nieprodukcyjna. Zboża otrzymuje się daleko więcej nad potrzeby, głównie: owies, dalej jęczmień, żyto, kukurydza, pszenica (sławna z niej mąka). Ruśniacy, Rumuni i Serbowie, nie mogą żyć bez kukurydzy. Uprawiane są także obficie: chmiel, len i tytuń; melony, arbuzy i dynie, szeroko zalegają pola. Kapustę hodują w niezmierniej obfitości Magyary i Słowacy. Pieprz czerwony czyli Paprika jest najpowszechniej używany do przypraw. Sławne są wina węgierskie, przeszło sto gatunków; najlepsze rosną koło Tokaju, Szopronia (Oedenburga) i t. d.

a) **Namieśtnictwo Pest-Ofen.**

Ofen, po węgiersku **Buda**, 55 t. m., nad Dunajem, wśród bogatych w wino okolic; stolica; twierdza leży na wysokiej górze. Ma wspaniałe zamek i park. Pod **Starą Budą** znajdują się wielkie warsztaty statków wodn. Towarzystwa żeglugi parowej na Dunaju, gdzie ciągle budują około tuzina statków parowych. Most wiszący, długości 1,200 stóp prowadzi do przeciwległego **Pesztu**, 132 t. m., największego, najpiękniejszego i najprzemysłniejszego miasta w Węgrzech, prawie o pół godziny drogi ciągnące się wzdłuż rzeki; jeszcze przed 60 laty, zbiór chałup pośród bagien. Tu są ogromne koszary i składy dla całego kraju, muzeum narodowe i wspaniałe pałace magnatów. Teatr,

jeden z największych, podobnież synagoga, uniwersytet bogato uposażony. W Peszcie odbywały się sejmy węgierskie; cztery jarmarki w ciągu roku sprowadzają tu 20,000 cudzoziemców, szczególnież Greków, Turków, Żydów i kupeów węgierskich. Mieszkańcy składają się z najrozmaitszych narodowości. — **Gran** czyli **Ostrzykoń**, 13 t. m., nad Dunajem, ma najpiękniejszy w Węgrzech kościół katedralny, stolica prymasa węgierskiego, z pałacem arcybiskupim, 22 gmachy kapituły archikatedralnej i t. d. — **Waitzen** albo **Waców**, 12 t. m., nad Dunajem, gdzie ten się zwraca ku południowi, wśród bogatej w wino okolicy. — **Kecskemet**, 39 t. m., na południo-wschód Pesztu, wśród piasczysto-stepowej równiny, największy targ. Tu była stolica Attyli. Słynie mydłem, skórami, hodowlą koni i owiec — **Stuhlweissenburg** (po węgiersku Szehes-Fejerver, po słowacku Kralowsky Belehrad), 15 t. m., na południo-zachód Budy, opasany bagnami, bogatemi w raki i żółwie. Tu się koronowali królowie i tu ich groby. Dostarcza sukna, nożów, skór. Studnie artezyjskie. — **Szigeth**, 4 t. m., niegdyś twierdza, na zachód Mohaczu. — **Miskolcz** albo **Miszkowiec**, 16 t. m., niedaleko rz. Sajó, dostarcza wina i zboża, ma okazały kościół reformowany, teatr i łomy kamienia. — Na zachód ztąd **Dios-Győr**, 3 t. m., w pięknym położeniu, najlepsze w całych Węgrzech przygotowują się tu wyroby ze stali i żelaza; dostarcza także szkła, papieru i t. d. — **Erlan** (po węg. Eger, po słow. Jager), 17 t. m., nad rzeką tegoż nazwiska, na wschód Waitzen, ma wspaniały kościół katedralny, zamek arcybiskupi, liceum i obserwatorium astronomiczne, pomnik króla świętego Stefana; ciepłe kąpiele. Dostarcza wybornego wina, płótna i sukna. — Ku południo-wschodowi **Szegedin** (63 t. m., na 7 do 8 mil kw.), twierdza nad Cissą. Most na łyżwach; wielkie warsztaty statków i znaczne jarmarki; teatr narodowy. Prowadzi handel solą, dostarcza mydła, tytoniu, sukna i butów. Po Peszcie i Debreczynie najhandlowniejsze. — **Vasarhely**, 33 t. m., nad Cissą, opasane błotami, handlowe. — **Stary Arad**, 27 t. m., tu ciemno-zielona rzeka Murosz staje się żeglowną. Dostarcza obficie wina, mąki i tytoniu; po Oedenburgu największy tu jarmark na bydło.

§ 651. b) **Namiestnictwo Oedenburgskie** czyli **Szopronskie**.

Kraina jezior Neusiedler i Platten czyli Blattnego, ślicznych lasów, łąk, bogata w wino i ogrody owocowe.

Oedenburg (po węgiersku *Szopron*), 34 t. m., na zachód jeziora Neusiedler. Przemysłowe, słynie winami i obfitością owoców smażonych i suszonych; prowadzi obszerny handel bydła. Ma fabryki sukna, cukru, teatr. Wieża ratuszowa uważana jest za najwyższą w Węgrzech. — O 4 godziny ztąd na południe leży wspaniały zamek **Esterhaz**, z teatrami, parkiem. Grobla 104,000 kroków długości, prowadzi przez bagna Hansag, rozciągające się na 6 mil kw. Tu była stolica pałatynów węgierskich. — **Raab**, 5 t. m., nad rz. Raab, wśród błotnistej równiny; słynie jarmarkami na konie i zboże. — **Fünfkirchen** (po węg.

Pecs, słow. *Pieti-Kostiel*), 16 t. m., jedno z najdawniejszych miast węgierskich, z okazałą katedrą. Bardzo przemysłowe i handlowe; ma uniwersytet, kopalnie węgla, hamernie. — **Mohacz**, 9 t. m., nad Dunajem, warowne, prowadzi znaczny handel bydłem i ma żeglugę parową. Pamiętne bitwami przeciw Turkom r. 1526 i 1687; w pierwszej z nich zginął Ludwik IV Jagiellończyk, król węgierski. — **Weszprim**, 10½ t. m., nad Sad; w środku na wysokiej górze wapiennej, katedra i pałac biskupi. Prowadzi handel winem i zbożem. — **Keszthely**, 4,800 mieszk., nad jeziorem Platten czyli Blatne; zamek ze znaczną biblioteką; instytut gospodarstwa wiejskiego. — **Tolna**, 6,200 m., nad Dunajem; dostarcza tytoniu, safforu; poławia obficie wyzinę.

c) Namieśtnictwo Presburgskie.

Północno-zachodni kraj górzysty Węgier, koło Tatrów, z prześlicznymi dolinami, do których głównie należy Waag; urodzajny, pięknymi lasami opasany. Podobne są doliny Granu i Eipel; dolina Arva jest wyniosła. Górnictwo, przemysł, handel drzewem i t. d., są tu bardzo ożywione.

Preszburg (po węg. Posony, po słow. Brzetysława), 42 t. m., nad Dunajem, w prześlicznym położeniu, niegdyś stolica i miasto koronacyjne królów węgierskich, dzisiaj ciche, spokojne. Ma zamek królewski, pałac arcybiskupa ostrzyhońskiego (Grann), prymasa Węgier, teatr. 23 kościoły, liczne fabryki; bardzo handlowe. Pamiętne pokojem zawartym dnia 26 Grudnia 1805 r. — **Nentra**, 10 t. m., nad rz. Neutrą czyli Nitrą. Bogate w winnice; stolica dyecezyi. — **Trenczyn**, 3 t. m., nad rz. Waag. O dwie godziny ztąd ciepłe kąpiele siarczane *Teplisz* czyli *Teplitz*, ze wspaniałymi marmurowymi bassenami. — **Kremnisz** czyli **Krzemnice**, 5 t. m., w głębokiej dolinie; kopalnie srebra i złota, mennica, urząd górniczy. Wyrabia kwas siarczany, papier, naczynia kamionkowe. — **Schemnitz** czyli **Sztjawnice**, 18 t. m., na południe Krzemnic. Najbogatsze w Węgrzech kopalnie złota i srebra, zaprzęta 8,000 robotników. Słynna akademja górnicza i leśna, istnieje tu od r. 1760; przy niej gabinet mineralogiczny. — **Neusohl** czyli **Bańska Bystrzyca** (po węg. Besztereze-Banya), 4 t. m., nad rzeką Gran, wolne miasto górnicze, ma kopalnie miedzi, kuźnice żelaza, kopalnie ołowiu i węgla kamiennego, aury pigmentu i innych płodów mineralnych; dostarcza farb, papieru, płótna, cukru z buraków. — **Komorn**, 23 t. m., nad Dunajem, na wyspie Schutt, twierdza założona przez Macieja Korwina, a później bardzo wzmocniona. — **Parkany**, 1½ t. m., nad Dunajem, naprzeciw Granu, pamiętne porażką Turków roku 1683 przez Jana III Sobieskiego, króla Polskiego.

d) Namieśtnictwo Koszyckie.

Północno-wschodnia część leśnych gór Karpackich, składa się po większej części z nadobnych dolin, ślicznych winnic, gór i gęsto zarosłych lasów, znaczny prowadzi handel winem i płodami ziemi.

Koszyce czyli **Kaschan**, 13 t. m., nad Hernadem, stolica górnych Węgier i dyecezyj; ma 13 kościołów, 3 klasztory, 2 protestanckie; akademja prawa, teatr; fabryki fajansu, papieru, tytoniu. Prowadzi handel zbożem, winem i tytoniem. — **Eperyes** czyli **Preszów**, 10 t. m., nad Tarczą; handel winem, zbożem, płótnem i t. d. — **Tokaj**, 6 t. m., w nader malowniczym położeniu, na wulkanicznym gruncie, śród żyznej równiny, w bliskości Cissy; słynie wybornem winem, ma pokłady soli. — **Munkacz**, 6 t. m., z warownym zamkiem na górze, gdzie więzienie stanu. — **Wielki Szigeth**, 6 t. m., nad Cissą, w hrabstwie Marmarosz, gdzie się znajdują lasy pierwotne. Wielkie pokłady soli. — **Saros-Patak**, 5½ t. m., nad Bodrogiem, ma kollegium reformowane, bardzo uczęszczane. Dostarcza sukna, wina. — **Ungvar**, 8 t. m., nad Ungh, w pięknym położeniu, z bardzo starym zamkiem, zamieszkałym jeszcze przed przybyciem Magyarów, stolica greko-unickiego biskupa Munkaczu. — **Zemplin**, 2 t. m., ze starożytnymi zwaliskami; obfituje w wino, zboże, bydło. — **Töke-Terebes**, 3,600 m., z zamkiem, koszary.

Hrabstwo **Spizu** (Zips), na południo-wschód Tatrów, którego większa część przez kilka wieków należała do Polski.

Nowa wleś czyli **Nendorf** (po węg. Iglo), 6 t. m., najpiękniejsze i najznaczniesze w hrabstwie, bardzo przemysłowe, dostarcza wyrobów żelaznych i miedzianych, płótna; w okolicznych lasach kwitnie pszczolnictwo. — **Kesmarek** czyli **Käsmarkt**, 4 t. m., nad rz. Poprad, handlowe, dostarcza płótna, zboża, wina, owoców. — **Gelnica** czyli **Göllnitz**, 5,400 m., nad Gelnicą, ma znaczne kopalnie żelaza i miedzi, wyrabia drót i noże. — **Lewocza** czyli **Leutschau**, 5,800 m. Kościół gotycki ś. Jakoba, z największemi w Węgrzech organami. Wyrabia miód wyborny, wywożony do Polski. Prowadzi handel płótnem, chmielem, szafranem. — **Smolnik** czyli **Schmölnitz**, 4½ t. m., kopalnie miedzi i srebra, mennica monety miedzianej. — **Biała** czyli **Bela**, 3 t. m., nad Popradem, wyrabia najlepszą wódkę jałowcową, prowadzi handel zbożem i obuwem. — **Stary Lublan** albo **Hublan**, **Lublo**, 2,200 m., ze starożytnym zamkiem, gdzie miał stolicę polski namiestnik; wyrabia płótno, papier; ma słynne źródła mineralne.

e) **Namiestnictwo Wielko-Waradyńskie.**

Kraina leżąca między Cissą a Siedmiogrodem, po części błotnista i urodzajna równina.

Wielki Waradyn (*Grosswardein*), 8 t. m., nad bystrym Köröszem, niegdyś twierdza; biskupstwa katolickie i unickie, 16 kościołów katolickich, 2 dyzunickie, 3 protestanckie, akademja prawa, liceum, 2 gimnazya. Z ósmią przedmieściami liczy ludności 21,300 m. Bardzo przemysłowe i handlowe. — **Csaba**, 28 t. m., niegdyś największa wieś w Europie, na rozległej przestrzeni; dostarcza obficie zboża, konopi, wina; słynie chowem bydła. — **Stary Arad**, 27 t. m., nad Maros, siedziba biskupa dyzunickiego, szkoła realna hebrejsko-niemiecka, szkoła

muzyki i śpiewu, dom obłąkanych i wyrobny; słynie jarmarkami na bydło i fabrykami tytoniu. — **Vilagos**, 7½ t. m., z pięknym zamkiem i zwaliskami. Tu dnia 13 Sierpnia 1849 roku Görgey, dowódca Węgrów, złożył broń i poddał się Rossyanom. — **Debreczyn**, 36 t. m., zamieszkały przez samych Magyarów, mówiących najczystszy językiem węgierskim, po większej części wyznania reformowanego, po Peszcie najważniejsze miasto handlowe. Ztąd idzie kolej żelazna do Wiednia. Liczne fabryki mydła, tytoniu, saletry, ciżem (na 436 warsztatach). Słynie jarmarkami, na których obrót wynosi do 25 milionów złotych. Dostarcza obficie słoniny, pierników, czarnych kozuchów i t. d. — **Gyala**, 12 t. m., biały Körös, przedziela część miasta węgierską od niemieckiej. Zajmuje się chowem bydła, połowem żółwi, wyrobieniem oleju. — **Mező-hegyes**, wielka stadnina wojskowa. — **Nagy-Banya** czyli **Wielka Bania**, 6 t. m., główny zarząd górniczy i mierniczy, kopalnie złota, srebra i ołowiu; dostarcza wyrobów lnianych, bawełnianych, glinianych i kozuchów. — **Böszörmény**, 15 t. m., niegdyś główna siedziba Hajduków. — **Bekesz**, 20 t. m., przy zbiegu dwóch rzek Körös, słynie pszczolnictwem i wyrobem miodu.

14) **Wojewodina (księstwo) Serbska i Banat Temeswaru.**

Nieco większa od Belgii, na wschód opasana górami banackimi, które stromo spadają ku Temes; na zachód, w Syrmii, górami Verdnik i Truska-góra przecięta. Kanał Franciszka albo Bacski łączy Dunaj z Cissą na południe płaskiej wyniosłości Telecska. Kraj, którego prawie ½ jest pod rolą, należy do najlepiej uposażonych od natury w Europie. Przeszło ¼ zalegają lasy. Klimat z powodu błot niezdrowy, ale tak ciepły, że się rodzi ryż, i zajmują się jedwabnictwem. Dostarcza obficie wina. Wyborne są tu: pszenica, owies, konopie. Pod względem koni najbogatszy kraj w Austrii Kruszcze i węgiel kamienny dobywają się nad Orawiczą. — Między Dunajem, a Cissą położona część kraju, nazywa się *Backa*, ku południowi *Banat*. W południowej części mieszkają głównie Serbowie. Dwa razy tyle ludności kraj mógłby wyżywić. Przemysł mało znaczący.

Maria Theresiopel, Teresin, Sobotyn, 53 t. m. (to jest na 20 mil kw. należącój do miasta Pusztza Teleczka), na południe Kecskemet, dobrze zabudowane. — **Zombor**, 22 t. m., nad kanałem Franciszka, po większej części zamieszkały przez Serbów, bardzo handlowy; ma fabrykę cukru. — **Neusatz, Nowy Sad**, 10 t. m., nad Dunajem, przez który prowadzi most żyłwowy około 800 stóp długości, do leżącego naprzeciw Peterwaradynu. Kościoły i szkoły należące do 6-ciu rozmaitych wyznań. — **Temeswar**, 22 t. m., przy początku kanału Bega, warowne, jedno z najpiękniejszych miast w Węgrzech, ale w położeniu niezdrowym. Handlowe, fabryczne; zajmuje się jedwabnictwem, ma piękny kościół katedralny, zamek Hunyada, teatr, arsenał. — **Dentsch-Orawicza, Niemiecka Orawica**, 5 t. m., na południowym cyplu gór Banackich, kopalnie złota, srebra, miedzi, żelaza, węgla kamiennego;

zarząd górniczy. — **Veršecz**, 17,800 m. Dostarcza ryżu, wina, jedwabiu. — **Nowy Arad**, $4\frac{1}{2}$ t. m., nad rzeką Maros, naprzeciw Starego Aradu, niegdyś mocno obwarowany. Handel solą. — **Wielka Kikinda**, $14\frac{1}{2}$ t. m., po większej części Serbów. Odznacza się chowem bydła. — **Wielki Szent-Miklos**, $16\frac{1}{2}$ t. m., nad rzeką Aranka. Instytut gospodarstwa wiejskiego. — **Illok**, 3,400 m., niedaleko Dunaju, dawniej naczelne miasto Syrmii. Starożytności rzymskie. Wino, jedwab'. — **Zentha**, 15 t. m., zajmuje się chowem bydła i rybołówstwem. — **Pionize**, 4,350 m., przy tak nazwanym wale Rzymskim, długości $3\frac{1}{2}$ mili, 12 stóp wysok., 18 stóp szerok. — **Baja**, $14\frac{1}{2}$ t. m., nad Dunajem, bardzo handlowe. — **Topolya**, 7 t. m., dostarcza wina.

§ 652. Królestwo Kroacyi i Sławonii.

Dwie części, z których kraj ten składa się, są Warandyńskiem wojenném pograniczem jedna od drugiej przedzielone. Na północy płaszczyna, na południe kraj górzysty. Szczególniej urodzajną jest wyspa Mur, prawdziwy ogród. $\frac{2}{5}$ lasem pokryte, $\frac{1}{4}$ jest pod rolą, $\frac{5}{6}$ ludności składają Kroaci, $\frac{1}{6}$ Serbowie. Sławonija rodzi po większej części pszenicę, Kroacya kukurydzę. Wino i śliwki rodzą się w obfitości. Lasy dębowe i kasztanowe szeroko się rozciągają, z tego powodu bardzo znaczny tu jest chów nierogacizny; także wzrasta chów owiec, pszczolnictwo i jedwabnictwo.

Agram czyli **Zagrzeb**, 17 t. m., blisko rzeki Sawy, stolica namiestnika czyli Bana. Ma stary kościół katedralny, pałac arcybiskupi, teatr, fabryki wyrobów jedwabnych i porcelany. Bardzo handlowe. — **Fiume** czyli **Rjeka**, 14 t. m., nad odnogą Quarnero i Rjeka, wolny port, w części nowo i okazale zabudowane miasto, nosi całkiem niemiecki charakter, ma ogromne magazyny i znakomity przemysł, ale, z powodu niepomyślnego położenia nad burzliwą i niebezpieczną odnogą, nie nader handlowe. Pięknie zabudowana przez magnatów węgierskich, ulica Ludwika łączy miasto z Węgrami. Ma najcenniejsze w Austrii warsztaty okrętowe i akademię marynarki. Fabryki tytoniu, rosoglio, papieru, świec woskowych i wyrobów chemicznych. — **Warażdyn**, $8\frac{1}{2}$ t. m., handlowe, wyrabia naczynia kamienne, jedwab', wino. — Niedaleko ztąd **Toplika** albo **Toplice**, 1,200 m., nad rz. Bodnia, sławne kąpiele siarczane, podobnie jak w **Radoboju**, 1,400 m. — **Kaproncza** albo **Koprelnitz**, 4,300 m., wolne miasto nad rzeką tegoż nazwiska, bardzo handlowe. — **Esseg**, **Osiek**, 13 t. m., nad Drawą, twierdza z koszarami i kazematami na 32,000 wojska; po większej części zamieszkałe przez Niemców; stolica Sławonii, nader handlowe. Drewniany most na Drawie prowadzi do węgierskiego komitatu Baracza. Żegluga parowa. — **Stary Wukovar**, 5 t. m., nad Dunajem, prowadzi ożywiony handel za pomocą żeglugi parowej. — **Csepin** albo **Chepln**, 2 t. m., prowadzi obszerny handel pijawkami, poławianemi w pobliskich błotach Pałaca albo Kologyvar. — **Veroczce** albo **Wero-wice**, 4,300 m., w górzystém położeniu, miasto rzymskie, w Wiekach

Średnich rezydencya owdowiałych królowych węgierskich. Okazały nowy zamek. Wino. — **Deakovar** albo **Djakowo**, 3 t. m., nad rzeką Vuka, stolica biskupa Bośni, ma piękną katedrę. — **Posega** albo **Požega**, 2½ t. m., wolne miasto nad Sawą, przy ujściu Orlawy, dostarcza wina, tytoniu, zajmuje się jedwabnictwem, prowadzi handel bydłem. — **Pakracz**, 2 t. m., nad rz. Pakra, wśród powabnej doliny, z pięknym zamkiem dyzunickiego biskupa; dostarcza wina i jedwabiu. — **Daruvar** albo **Podborje**, nad Topliczą, istniało już za czasów rzymskich; ma bardzo uczęszczane kąpiele siarczane. Dostarcza marmuru i wyrobów wełnianych. W pobliżu był niegdyś główny klasztor Templaryuszów. — **Karlstadt** czyli **Karlovac gornji**, 9½ t. m., nad Kulpą, warowne, główne miasto wojskowego pogranicza Kroacyi, handlowe, ma warsztaty okrętowe.

§ 653. 16) Wielkie Księstwo Siedmiogrodzkie.

Rzymianie nazywali je *Transilvania*; Węgrzy mianują *Erdely*, to jest „przed wielkim lasem”; Rumuni *Ardealu*, to jest „leśna kraina”. Niejednostajnie zaludnione. Niegdyś dzieliło się na ziemię Węgrów, Szeklerów (zamieszkałych przy wschodniej granicy Magyarów) i Sasów. Chociaż zapełnione górami, ma wszakże grunta urodzajne, a kukurydza i pszenica udają się tu lepiej niżeli w Węgrzech. Karlsburg, Klausenburg czyli Kolozwar i Fogarasz, mają najlepszą ziemię. Chociaż zima bywa surowa, uprawiają wszakże wino. Wszędzie rośnie len, konopie i drzewa owocowe. ⅓ kraju pokryta lasem; jeden jego pas zajmuje 50 mil kw. Po większej części dęby i buki dostarczają ⅔ drzewa. Najwyższe szczyty gór огоłocone są z lasu. — Chów bydła jest bardzo ważną gałęzią przemysłu; mianowicie konie siedmiogrodzkie najlepsze są w całej Austrii. Bydło rogate i stada owiec prawie cały rok paszą się na łąkach Multan i Wołoszczyzny. Nierogaczna także chowana jest wszędzie. Siedmiogród jest bardzo bogaty w zwierzyne. Jest to najbogatszy w złoto kraj w Europie. Znajduje się 137 fabryk żelaza, najwięcej w cyrkule Karlsburgskim. Przemysł stoi na niskim stopniu, wyjąwszy garbarstwo, którego rozwojowi sprzyjają lasy dębowe. — ⅔ ludności składają Rumuni, reszta Węgrzy. Sasi, w liczbie około 200,000 (pochodzący z Dolnej Saxonii, w XII wieku sprowadzeni tu dla uprawy roli i obrony kraju), oraz inni Niemcy mieszkają w południowej części ziemi Siedmiogrodzkiej. Ormianie w liczbie 7,600 mieszkają w trzech miastach; Cyganów jest 53,000, Żydów 6,200. Największa część mieszkańców trzyma się wyznania greckokatolickiego; liczy się 46,000 Socynianów czyli Unitaryuszów. Oświata ludu znajduje się na niskim stopniu; ⅓ dzieci zdolnych do nauki nie uczęszcza do szkół.

Hermannstadt, po rumuńsku *Sibenin*, po węgiersku *Nagy Szeben*, 19 t. m., nad rz. Zibin albo Zibia, wpadającą do Aluty, jest stolicą Siedmiogrodu. Opasana murem, ma 12 kościołów, główny kościół luterski, gotyckiej budowy, z wieżą wysokości 221 stóp, ratusz z saskim

narodowém archiwum, 2 klasztory, 2 gimnazyja, muzeum narodowe, teatr, towarzystwo naukowe i sztuk pięknych. Bardzo handlowe i przemysłowe.—**Klausenburg** czyli **Kołowar**, 19 t. m., nad Szamosz, warowne miasto; ma liczne kościoły, klasztory i pałace magnatów węgierskich, teatr węgierski, fabryki sukna, fajansu, papieru, żupy solne. Miejsce urodzenia Macieja Korwina.—**Karlsburg** czyli **Belgrad**, niegdys **Weissenburg**, 6 t. m., nad rzeką Marosz, jedyna twierdza, wzięła nazwisko od Karola V; stolica katolickiego biskupa, ma zamek, piękny kościół katedralny, obserwatoryum, mennicę, archiwum krajowe. Obfite winnice. — W środku ziemi Siedmiogrodzkiej **Maros Ujvar**, 2 t. m., najznaczniesze po Wieliczece żupy solne, dostarczają corocznie około $\frac{3}{4}$ miliona centnarów.—**Ober-Nagyag** albo **Szekeremb**, 3 t. m., **Zalathna**, 3 t. m., **Abrudbanya**, 2 t. m., **Verespatak**, 3 t. m. i t. d., mają najbogatsze kopalnie złota, srebra, żywego srebra czyli rtęci, arseniku i t. p. — **Vajda Hunyad**, czyli targ na żelazo, 2 t. m., na zachód Hermannstadu. W pośrodku na stromém skale wznoszą się zwaliska zamku Hunyadów, zniszczonego pożarem r. 1854. Tu jest główny skład żelaza. — **Maros-Vasarhely** albo **Neumarkt**, 9 t. m., nad rz. Maros, naczelne miasto ziemi Szeklerów, leży śród najurodzajniejszych okolic, zajmuje się głównie uprawą tytoniu. — **Szamos Ujvar** albo **Miasto Ormiańskie**, 4 t. m., nad rz. Szamos, na żyznej klaussenburgskiej wzgórkowatej płaszczynie, zwanéj Campia albo Mezoseg, po większej części zamieszkané przez Ormian. Zamek warowny jest więzieniem stanu.—**Kronstadt**, po węg. *Brasso*. 25 t. m; blisko południowéj granicy, pomiędzy górami, śród obfitéj w wodę doliny, najludniejsze i najpiękniejsze po Hermaunstadzie miasto; bardzo przemysłowe i handlowe, główny punkt handlu z Turcyą. Ma uniwersytet i greckie towarzystwo handlowe: $\frac{3}{5}$ ludności są Niemcy, po większej części protestanci.—**Schässsburg**, po węg. *Segesva*, 8 t. m., nad Wielkim Kockiem, przemysłowe.—**Broos** albo **Sachsenstadt**, po węg. *Szaszwaros*, 4 t. m., $\frac{1}{2}$ Sasów. — **Bystryca**, po węg. *Beszterne*, $5\frac{1}{2}$ t. m. Założone przez Sasów spizkich. Niegdys bardzo ważne miasto handlu między Gdańskiem a Lewantem.—**Udwarhely**, $3\frac{1}{2}$ t. m., nad Wielkim Kockiem. Słynie garbarstwem i wyrobem obówia.

§ 654.

17) Pogranicze Wojskowe.

Ma 85 mil długości, a ku zachodowi 20 mil szerokości. Szesnastomilowy pas skalisty, gdzie leżą Bellebit i Kapela, jest krainą górzystą. Stanowi on Kroacko czyli Chorwacko Sławońskie i Serbsko-Banackie pogranicze wojskowe. Cała ludność zdolna do noszenia broni, liczy około 100,000; w służbie atoli wojskowej zostaje zwykle 5,000, 7,000, najwyżej 11,000. Przez tydzień żołnierz pełni służbę, a potem dwa tygodnie zajmuje się gospodarstwem; pojedyncze posterunki stykają się z sobą w nocy za pomocą patrolów, a na Dunaju znajduje się 25 czajek czyli statków uzbrojonych. Ludność powyższą, w największej części składają Słowianie. Na wschodzie kraj jest urodzajniejszy, niżeli

na zachodzie. Główném zbożem jest kukurydza. Przeszło $\frac{1}{5}$ ziemi zalegają bagna albo kamieniste pola, przeszło $\frac{1}{4}$ lasy, około $\frac{1}{4}$ grunta uprawne. Znaczny jest chów bydła, tudzież myślistwo i rybołówstwo. Wino hodują wszędzie. Pas pograniczny ciągnie się nad granicą turecką, od morza Adryatyckiego aż do Siedmiogrodu, na północ przypiera do Kroacyi, Sławonii, Wojewodyny Serbskiej i Banatu. Urządzenie zupełnie wojskowe, jednakże od roku 1850, pod względem cywilnym, zastosowane do praw obywatelskich całego państwa. Mieszkańcy posiadają grunta dziedzicznie, ale nie pojedynczo, lecz familjami, bez względu na liczbę osób je składających. Podatków żadnych nie płacą; ale będąc żołnierzami jakby z urodzenia, obowiązani strzedz granic i bronić państwa, składając 14 półków piechoty. Oddział wyborowy, nosi nazwisko *Sereszanów*, to jest Czerwonych płaszczów, pełni służbę żandarmeryi pogranicznej, uzbrojony na sposób wschodni w długą janczarę, pistolety i długi handżar.

Peterwaradyn, 4 $\frac{1}{2}$ t. m., nad Dunajem, naprzeciw Neusatz czyli Nowego Sadu, jedna z najwarowniejszych twierdz austryackich. Po większej części zamieszkały przez Niemców, leży śród najżyźniejszej płaszczyny. — **Karłowic, Karłowice, Karlovac dolnji**, 4 t. m., nad Dunajem, u podnóża słynnej Truska-Góry, opasany do koła winnicami; najważniejsze miasto pod względem zakładów naukowych dla Serbów i Sławonów; stolica arcybiskupa dyzunickiego, noszącego tytuł patriarchy, dla krajów austryackich. Pamiętne pokojem roku 1699. — **Semlin** albo **Zemlin, Zemuń**, 10 t. m., nad Dunajem, przy ujściu Sawy, naprzeciw Belgradu, zamieszkały przez Serbów, którzy obszerny prowadzą handel. — **Panczowa**, 11 t. m., prowadzi znaczny handel bydłem i zbożem. — **Mitrovic** albo **Demitrowicze**, 5 t. m., nad Sawą, u Rzymian zwane *Syrmium*, niegdyś stolica Illiryi zachodniej i Pannonii. Są tu starożytności rzymskie i winnice. — **Mehadia**, 2 t. m., nad rz. Bielareką, słynie kąpielami, zwanemi u Rzymian *aquae Henulis* i starożytnościami rzymskiemi. — **Zengg** albo **Senj**, dawniej **Senla, Segna**, 4 t. m., nad morzem Adryatyckim, z małym wolnym portem. — **Ogulín**, 3 t. m., nad rzeką Dolną. — **Modrusz**, 1 $\frac{1}{2}$ t. m., ze zwaliskami, 5 kościołów, w Wiekach Średnich bardzo znakomite. — **Petria**, 4 $\frac{1}{2}$ t. m., nad Kulpą. — **Stara Gradiska**, 1 $\frac{1}{2}$ t. m., nad Sawą, twierdza, naprzeciw tureckiej twierdzy Berbir. — **Brood**, 3 $\frac{1}{2}$ t. m., twierdza nad Sawą, naprzeciw tureckiego Broodu; bardzo handlowe. — **Stary Slankamen**, 2 t. m., nad Dunajem, przy ujściu Cissy, u Rzymian Ritium, w Wiekach Średnich mocna warownia Sovar albo Dragosevce. Obfity połów wyziny, źródła solne; wyroby z sitowia. — **Titet**, 2,700 m., nad Cissą, przy ujściu Begi; arsenał, warsztaty do budowania statków; sztab bataljonu Czajkistów. — **Kubin**, 4 t. m., nad Dunajem. Handel z Turcyą. — **Weiss-Kirchen, Béla Cerkva**, 6 t. m., niedaleko Nery, handlowe, wyrabia jedwab' i wino. — **Ruksberg** albo **Ruska**, kopalnie żelaza i ołowiu, jedyne miasto górnicze u siedmiogrodzkiego żelaznego wąwozu. — **Karansebes**, 3 t. m., nad Temes,

handlowe, ma winnice.—**Kosteinicza**, 3 t. m., nad Unną, prowadzi handel z Bośnią. — **Glina**, 1,800 m., nad rz. Gliną, prowadzi handel wieprzami tureckimi. Gorące źródło *Topuszko*, już za czasów rzymskich znane.— **Ivanic**, 1½ t. m., warowne miasto.

18) **Królestwo Dalmacyi.**

(równe regencyi Szczecińskiej).

Królestwo Dalmacyi ma szerokości od ¼ do 12 mil i w stronie wschodniej oddzielone jest od Turcyi przez pasmo gór Dinara; kraj w Austryi najcieplejszy, ze zdrowym klimatem. W niżej położonych dolinach i na pobrzeżu udają się południowe owoce Włoch; oliwa, wino, figi i migdały są tu za tém artykułem wywozowym. Jakkolwiek ¼ tylko część gruntu jest rolą wydającą nieco kukurydzy i jęczmień, zaś ⅕ lasem, po większej części nizinowym i wiecznie zieleniejącym, przecież żaden inny kraj austryacki nie posiada tak mało ziemi nieurodzajnej, bo ⅔ są pastwiskami dla kóz i owiec. Na przeszło ⅓ części Dalmacyi rośnie wino, najgłówniejszy z tutejszych płodów. Na pobrzeżach głównym środkiem utrzymania jest rybołówstwo. Niemniej ważną jest produkcya oliwy. Żegluga nader znaczna. Mąkę i sukno wieśniacy sami sobie w domu przyrządzają. Z powodu wielkiej liczby dobrych portów ważną jest także marynarka handlowa, lubo statki małego tylko bywają objemu.

Dalmacya najmniej ma ziemi ornój; Wenecyanie zniszczyli lasy, tak iż pozostały tylko nagie skały, a lekkomyślność mieszkańców niemal zupełnie dała upaść uprawie gruntu, która tu na najniższym stoi szczeblu. Kóz wielkie jest mnóstwo.—Do mieszkańców Słowian należą także *Morlachy*, w liczbie 150,000, w okręgach Zara i Spalato.

Zara, 8 t. m., na międzymorzu, stolica z fortecą i portem. Mieszkańcy, trudniący się uprawą wina i drzewa oliwnego, oraz połowem koralii, mówią po włosku.— **Sebenico**, 6 t. m., na stoku góry, port.— **Spalato**, 11 t. m., w uroczym położeniu, największy ma handel, szczególnie z Turkami i Wenecyą. Wielkie ruiny rzymskie, np. z Dyoklejanowego pałacu *Aspalatus*, stanowiącego przeszło połowę całego miasta. O ¾ mili ztąd leżą ruiny **Salony**, zburzonej w siódmém stuleciu przez Gotów i Awarów.— **Raguza**, 5 t. m., na półwyspie, niegdys kupiecka rzeczpospolita, płacąca daninę Turkom. Port ma piękny, z wielkimi warsztatami okrętów; prowadzi oraz handel oliwą.— **Cattaro**, 2 t. m., warowne, z pysznym, okrągłym portem małowniczey piękności, otoczone wysokiei górami. Jest to port i miejsce handlowe dla państwa Czarnogórskiego.

§ 655.

19) **Królestwo Weneckie.**

(wielkością prawie równe prowincyi Saskiej w Prusach).

Kraj ten składa się z okolicy pagórkowatej pod Alpami, wydającój wino i inne owoce, a gdzie niegdzie tylko posiadającój chude pastwi-

ska,—dalej z pasa nadbrzeżnego niezdrowego i bagnistego, mało zaludnionego i uprawnego,—nakoniec z równiny. Ta ostatnia uprawę posiada jednostajną: pola zbożowe albo równiny z drzewami owocowymi i morwowymi, połączonymi z sobą winną latoroślą,—liczne wille i wioski. Okolice położone najniżej są albo łakami obsadzonymi drzewem, albo bagnistemi polami ryżowemi. Na tej równinie wznoszą się tylko Euganee: lekko pochylone góry i powabne doliny czarującą pokryte są roślinnością.

Zyzność niemal wszędzie jest wielka, ale grunta mogłyby być lepiej uprawne. Z tém wszystkiem wiele usilności dokładają tu do pozyskania nawozu i sztucznego, wybornego nawodnienia. Kukurydza i pszenica głównemi są płodami. Przemysł także bardzo kwitnący, a bogactwo w niektórych miastach znaczne; są one po większej części nader ludne i obfitują w pyszne budynki.

Wenecya (Venezia, po franc. Venise, po niem. Venedig), 125 t. m., z portem wolnym, cała otoczona jest wodą, zwaną Lagunami, a będąca w czasie odpływu w części bagniskiem; od morza dzieli ją długi szereg uprawnych wysepek (*lidi*). — Wszystkie domy, w liczbie 28,000, stoją na palach i tworzą 117 wysepek, pomiędzy którymi zamiast ulic prowadzą kanały; połączone są między sobą za pośrednictwem 378 mostów. *Canal grande*, w kształcie wężykowatym (litery S), dzieli całe miasto na dwie części główne, połączone mostem Rialto, który spoczywa na jednym tylko łuku. Plac ś. Marka jest jednym z najpiękniejszych w Europie; długości ma stóp 542, szerokości stóp 219. Po obu jego dłuższych bokach ciągną się gmachy nakształt pałaców, zwane Prokuracyami, połączone z sobą nowym budynkiem. Dolne ich piętro, złożone z arkad, zajęta jest na sklepy. Po czwartej stronie leży kościół ś. Marka, zaczęty w 976 r., opatrzony pięcioma kopułami, 235 stóp długi, 194 szeroki, mający w swoim wnętrzu 67 kolumn. Przed nim wiszą trzy flagi trzech królestw, niegdyś Wenecyi podległych: Kandyi, Cypru i Morei. Nad frontonem wznoszą się cztery konie spiżowe, które zdobiły już łuki tryumfalne Nerona i Trajana i które Konstanty sprowadził do Konstantynopola, a w 1205 r. doża Dandolo do Wenecyi. Do placu ś. Marka, gdzie stoi dzwonnica (*Campanile*) na 325 stóp wysoka, przytyka pod kątem prostym mniejszy plac, zwany *piazzetta*, z dwoma słupami granitowemi, na których stoi lew skrzydlaty (godło ś. Marka, patrona miasta) i ś. Teodor (niegdyś patron Wenecyi), i z pałacem dożów, mającym lat przeszło 1000. Z tego placu przez most Westchnień, przechodzi się do więzień stanu, zwanych „Dachami ołowianemi” i „Studnią”. Wspaniałych kościołów wielka liczba (z nich w użyciu 99), mnóstwo pałaców, po części jednak opustoszałych i sześć teatrów. Arsenał przez długi czas był najznakomitszym w Europie; jest to miasteczko murem otoczone. Archiwa niezmiernie są obfite; wielka także jest ilość zakładów naukowych. Ogrody publiczne na wschodnim krańcu miasta założone zostały w r. 1807 przez Napoleona. Główném miejscem przechadzki jest nabrzeże

Sławońskie (*rio dei Schiavoni*) w południowej stronie miasta. Przez Laguny na zachód prowadzi największy most na świecie, 11,087 stóp długi, spoczywający na 222 arkadach, należący do kolei Wenecko-Medyolańskiej. Żegluga parowa istnieje regularna pomiędzy Wenecją a Tryestem. Wenecya sławna jest ze swoich wyrobów jubilerskich, mozaikowych, mydlarskich i t. d. Posiada 120 okrętów handlowych i przeszło 400 statków przybrzeżnych; w Wiekach Średnich miała 300 większych okrętów, a 3,000 mniejszych, wraz z 25,000 marynarzy. 45 galer i 11,000 żołnierzy broniły handlu weneckiego, który będąc największym na świecie, rozszerzony był po całym chrześcijaństwie. Posiadłości rzeczypospolitej Weneckiej we Włoszech Północnych, nad brzegami mórz Adryatyckiego, Jońskiego i na morzu Lewanckim, były bardzo znakomite.— Na południe od Wenecyi na wyspie ś. Łazarza jest kollegjum Ormiańskie, ważne dla Ormian, pod względem wychowania dzieci i druku książek, oraz gazety ormiańskiej dla Azji Zachodniej. — Na wyspie na północy leży **Murano**, 3 t. m., słynne fabrykami pereł szklanych. — Na południe, gdzie na lidach leży warowny port **Malamocco i Chioggia**, 26 t. m., lidy przez mury (*murazzi*), do 30 stóp wysokie, a szerokie na 20 do 25 kroków, bronione są od morza. Jest to wał kamienny, dwie mile długi, od strony morza tarasowaty, spoczywający na niezliczonych czółnach zatopionych, naładowanych bryłami wapieniaistryskiego,—utwór niesłychanej kolosalności. — **Mestre i Fusina**, na lądzie stałym, punkta przejścia przed zbudowaniem kolei żelaznej.

§ 656. **Werona** (Verona), 62 t. m., nad Adygą, niegdyś stolica Teodoryka króla Ostrogotów, twierdza z załogą do 25,000 ludzi, siedzisko najwyższego sądu królestwa, posiada wspaniałe gmachy i kościoły (jest to jedno z najpiękniejszych miast w całych Włoszech), oraz starożytny amfiteatr, na 497 stóp długi, 97 stóp wysoki, o 46 stopniach, na których mogło się pomieścić 22,000 widzów. Werona ważną jest w historii nauk i obfituje w zakłady literackie, ma oraz znakomitą fabrykację jedwabiu i duży handel. Tu rodzili się Korneliusz Nepos, Pliniusz, Katullus i inni. Za Pipina była stolicą Włoch. Na wschód ztąd leży **Arcola**, sławna bitwą z 1797 r.— **Padwa** (Padua, Padova), 54 t. m., nad rzeką Bacchiglione, jedno z najdawniejszych miast, ze sławnym uniwersytetem i znakomitemi kościołami (ś. Antoniego o 8 kopułach). Miejsce urodzenia Liwiusza. — W pobliżu, w Euganeach, leży **Abano**, 3 t. m., z ciepłymi kąpielami siarczanymi (od 30 do 59° Réaum.) — Na południo-zachód **Este**, 8 t. m., na pięknej równinie, u podnóża Euganeów, prowadzi handel. Este jest gniazdem książąt Modeńskich, dawnych książąt Ferrary, książąt Brunświckich i domu Austriacko-Esteńskiego. — Na południe **Adria**, 12 t. m., w krainie ujścia rzeki Po; miasto etruskie, niegdyś port morski, lecz dziś o dwie mile odległe od morza. Powietrze bagniste po założeniu kanału bardzo się poprawiło. — Na zachód **Rovigo**, 13 t. m., nad odnogą Adygi, warowne.— Na zachód **Legnago**, 10 t. m., nad Adygą, forteca. W po-

blizu znajdują się bardzo niezdrowe doliny Werońskie (*valli Veronesi*), w których rośnie największa część ryżu. — Na zachód **Mantua**, 30 t. m., na wyspie rzeki Mincio, z czterema mostami; powietrze ma niezdrowe. Jest to jedno z najpiękniejszych miast włoskich, i jedna z najsilniejszych fortec w tym kraju. Miejsce urodzenia Wirgilego. — Na wschód **Vicenza**, 30 t. m., nad rzeką Bacchiglione, w tak nazwanym ogrodzie Wenecyi; wydaje owoce, jarzyny i słomkę pszenną do chałup włoskich. Fabrykacya jedwabiu wyborna. — Na południo-zachód **Schio**, 6 t. m., nad rzeką Timonchio, ognisko przemysłu sukienniczego. — Więcej na wschód leży **Bassano**, 15 t. m., nad Brentą, wyrabia kapelusze słomkowe, materye jedwabne i wełniane i t. d. — Jeszcze bardziej na wschód **Treviso**, nad rz. Sile, 18 t. m., w żyznej równinie. — Na północ ztąd **Belluno**, 13 t. m., nad rzeką Piave, wywozi jedwab', воск, bydło i drzewo. — Na północo-zachód **Agordo**, 3 t. m., nad rz. Cordevole, wpadającą do Piawy, ma bogate kopalnie miedzi i ołowiu w Alpach. — Na północo-wschód ztąd leży **Auronzo**, nad Piawą, 3 t. m., z bogatemi kopalniami cynku w Alpach, oraz z lasem, w którym są najwyższe we Włoszech sosny. — Na krańcu wschodnim **Udine**, 23 t. m., w prowincyi *Fryulu*, w miniaturze kopja Wenecyi, pod względem wszystkich gmachów, wydaje płótno, jedwab' i wino. — **Campoformio** albo **Campio-formido**, wieś na południe od Udine, słynna traktatem pokoju w 1796 i 1809 r.

§ 657.

P ł o d y.

a) Królestwo Kamieni.

W kraju, którego $\frac{3}{4}$ części są krainą górzystą, naturalnie górnictwo zajmuje licznych mieszkańców (przeszło 100,000) i dostarcza co-rocennie przeszło 20 milionów talarów.

Złoto znajduje się szczególnie w Siedmiogrodzie ($\frac{9}{13}$) i w Węgrzech; w ogóle 5,300 grzywien, czyli przeszło 1,350,000 talarów. — *Srebro* dostarczają zwłaszcza Czechy, mianowicie Przybam (przeszło $\frac{1}{2}$), po nich Węgry ($\frac{3}{7}$) i Siedmiogród; w małej ilości Tyrol, Krocacya i Styrya, Salzburg i t. d., ogółem 125,000 grzywien, czyli przeszło 2 miliony talarów. — *Żywe srebro* pochodzi z Idryi, przeszło 4,100 centnarów, za 390,000 talarów. — *Cyna* z Czech, 753 centnarów. — *Ołów*, szczególnie z Villach ($\frac{1}{2}$), z Czech (blisko $\frac{1}{4}$), z Węgier (prawie $\frac{1}{5}$), z Siedmiogrodu, Tyrolu i t. d.; razem 500,000 centnarów. — *Miedź* z Węgier, 32,300 centnarów ($\frac{8}{11}$ całego dochodu); nieco jej także jest w banacie, Wenecyi, Tyrolu, Siedmiogrodzie i t. d. — Najważniejszym jest *żelazo*. Najwięcej go i najlepsze znajduje się w Styryi (prawie $\frac{1}{3}$ całego dochodu) i w Karyntii (prawie $\frac{1}{5}$), w Węgrzech ($\frac{1}{5}$), w Czechach, Morawii, Szlązku, Siedmiogrodzie i Banacie. Ogółem blisko 5 milionów centnarów surowca i żelaza lanego. — *Cynk*, 16,700 centn., przychodzi z Galicyi i Krainy. — *Antymonium*, 1,700 centn., z Węgier. — *Grafit*, 67,000 centn., do połowy z Tyrolu. — *Witryol miedziany*, 4,100 centn. — *Witryol żelazny*, 42,600 centn. — *Alun*, 37,500 centn. —

Siarka z Czech (z rud siarczanych); z Galicyi (pod Swoszowicami w gulach ziemnych), oraz z Krocacyi (2,500 centn. z Radoboju), razem 28,300 centn. — *Węgle kamienne*, $46\frac{1}{3}$ milionów centn., szczególnie z Czech (prawie $\frac{1}{2}$ i $\frac{3}{8}$), z Morawii i Szlązka, Banatu, Galicyi, Węgier; bardzo wiele także z arcyksięstwa Austryackiego, Styryi, Karyntyi, Krainy i t. d. — *Drogie kamienie*: granaty (15 centn.) i opale z Czech i Węgier. — *Sól*, która i tu jest własnością korony, na tysiące lat wystarczyłaby dla całej Europy. Sól warzona, blisko $2\frac{2}{3}$ milion. centn., przybywa z Ischl, Hallstadt, Hallein i Hall; sól kamienna z Wieliczki i Bochni, z Marmaroszu i Siedmiogrodu ($1\frac{7}{10}$ miliona, $\frac{9}{10}$ miliona i około $1\frac{1}{2}$ miliona). Blisko $\frac{2}{3}$ jest soli kamiennej; bardzo mało morskiej. W ogóle 6 milionów centn., wartości 19 milion. talarów. — *Marmur* i *alabaster* ogromnemi massami w Galicyi i t. d. — *Łomy łupkowe* w Czechach i Morawii. — *Gips* w ogromnej ilości, szczególnie w okolicach Salzburga (300,000 centn.).

§ 658.

b) Królestwo roślin.

Jedna siódma część Austryi jest gruntem nieprodukcyjnym, blisko jedna trzecia część ziemią orną, jedna ósma pod łąki i ogrody, przeszło $\frac{1}{4}$ część lasu, a od jednej ósmej do jednej siódmej części pastwiskiem. Najuboższymi w grunt orną są: Tyrol, Dalmacya, Salzburg; najbogatszymi Morawia, Węgry Południowe, Szląsk, Niższa Austrya, Wenecya, Czechy i Galicya. W przecięciu zaledwie połowa roli zostaje odłogiem. Największe dobra leżą w stronach wschodniej i północnej; największe rozdrobnienie gruntu ma miejsce w Krainie i kraju nadbrzeżnym.

Zboża i roślin strączkowych, szczególnie w Węgrzech, Czechach i Galicyi, ostatniego zwłaszcza w Czechach, Austrya ma więcej nad potrzebę; na południu również wiele *kukurydzy*, szczególnie w kraju nadbrzeżnym, Węgrzech, Siedmiogrodzie i w Pograniczu wojskowym; 51 milionów korcy pruskich na 150 mil kw. — Węgrzy dostarczają $\frac{11}{40}$ pszenicy i $\frac{1}{3}$ kukurydzy, jaką wydają wszystkie razem prowincye.

W Austryi zbierają

57 milion. kor. prusk.	pszenicy	na m. kw.	355
$72\frac{3}{4}$ „	„	żyta	„ 566
56 „	„	jęczmienia	„ 373
$111\frac{9}{10}$ „	„	owsa	„ 528
$134\frac{1}{3}$ „	„	ziemniaków	„ 140
$2\frac{1}{2}$ „	centnarów lnu i konopi	„	62,7 ($\frac{1}{4}$ w Galicyi).
200 „	„	koniczyny i pastewn.	700

Ryżu dostarcza Wenecya jako też kraj nadbrzeżny i Węgry, na $13\frac{1}{2}$ mil kw. — *Lasy*, ogółem 3,300 mil kw., znajdują się w Węgrzech, Czechach, Galicyi, gdzie stanowią $\frac{1}{4}$ część kraju, jako też w krajach Alpejskich, w których jest od $\frac{1}{3}$ do $\frac{2}{5}$ lasu; w kraju nadbrzeżnym nie cała $\frac{1}{4}$ część, w Dalmacyi $\frac{1}{5}$, w Wenecyi $\frac{1}{9}$. Wielki wywóz drzewa

odbywa się na południe. Wypalaniem węgla i terpentyny zajmują się szczególnie Styrya, Illirya i stoki Alp w Wenecyańskim. — *Wino* uprawia się we wszystkich prawie krajach, ogółem na 126 milach kw. ($\frac{1}{3}$ rozległości winnic francuzkich), które wydają 28 milionów wiader. Węgry dostarczają $\frac{4}{7}$ części całego dochodu, bo 16 milionów na blisko 45 milach kw., t. j. na $\frac{1}{73}$ części powierzchni, — $\frac{1}{55}$ część Kroacyi i Slawonii, $\frac{1}{44}$ część kraju nadbrzeżnego i Niższej Austrii, $\frac{1}{20}$ część Dalmacyi są krajami winnemi. Pomimo to przywóz wina daleko jest większy od wywozu. — *Owoce* hodują się podostatkiem w Czechach, Morawii i Wyższej Austrii; w arcykścieństwie w znacznej ilości wyrabia się *jabłecznik* czyli cydr, — *śliwowica* w Karyntyi, Krainie, Dalmacyi, Morawii i t. d. — *Owoce południowe*, zwłaszcza cytryny, pomarańcze, figi, migdały, oliwki, wydaje Tyrol, a szczególnie Dalmacya. — *Tytuń* rośnie w Węgrzech, po lewej stronie Dunaju, $\frac{16}{9}$ całego dochodu, oraz w Slawonii (razem 700,000 centn.; a więc przeszło $\frac{1}{5}$ całej produkcji europejskiej) i w Galicyi nad Prutem i Dniestrem. — *Lnu* i *konopi* wydaje wielką ilość Galicya, Węgry, Czechy i Siedmiogród (przeszło $2\frac{1}{3}$ miliona centn.). — *Buraki cukrowe* zatrudniają 128 cukrowni, z których 96 w Morawii, Czechach i Szlązku, a 23 w Węgrzech.

§ 659.

c) **Królestwo zwierząt.**

Koni liczą do $3\frac{1}{3}$ milionów, po większej części w Węgrzech (przeszło $\frac{1}{3}$ część wszystkich), oraz w Galicyi, Siedmiogrodzie i Pograniczu wojskowym; silne konie pociągowe pochodzą z Salzburga, Karyntyi i Styryi. — *Muły* i *osły* (około 89,000 sztuk), w samej Dalmacyi blisko 34,000. — *Bydło rogate*, 15 milionów sztuk, najliczniejsze i najpiękniejsze w Węgrzech, Galicyi i Siedmiogrodzie, przecudnej rasy w krajach Alpejskich. — *Owiec*, stanowiących bogactwo wielu okolic, liczą przeszło 30 milionów, z których blisko 14 milion. w Węgrzech. Najwięcej i najlepszej wełny (do 600,000 centn.), pochodzi z Morawii, Szlązka, Czech, Węgier i t. d. — *Kozy*, przeszło $2\frac{1}{4}$ miljo., szczególnie w górzystych okolicach południowych; w Dalmacyi prawie 400,000. — *Swinie*, blisko $7\frac{1}{2}$ mil., z których prawie $\frac{3}{8}$ w Węgrzech, mnóstwo w Galicyi, Siedmiogrodzie, Pograniczu wojskowym i t. d. Najpiękniejsze lasy dębowe (do tuczenia nierogacizny), znajdują się w Węgrzech, Kroacyi, Slawonii, Siedmiogrodzie i Pograniczu wojskowym. — *Drobiu* wszędzie wielkie mnóstwo, do 60 mil. sztuk; kapłony styryjskie, gęsi morawskie, bażanty czeskie i t. d., słyną szeroko na świecie. Z Czech wywożą 2,000 centn. piérzy do pościeli. — 3 miliony *ulów*, najlepsze w Karyntyi i Niższej Austrii. — *Hodowla jedwabników* bardzo jest ważną dla prowincyj południowych, zwłaszcza dla Włoch, kraju nadbrzeżnego i Tyrolu; obecnie także pod Wiedniem, w Węgrzech Południowych i t. d. Z drzew morwowych na sam Tyrol przypadają przeszło 2 miliony; na kraje austryackie zaledwie 2 miliony. Najpiękniejszy jedwab' pochodzi z Treviso i Fryulu; wielka jego ilość z Werony, Wicency, Bassano, Padwy i t. d. — *Pijawek* największa ilość w handlu

pochodzi z bagien węgierskich. — *Ryby*, szczególnie z niewyczerpanie rybnej Cissy, Dunaju i morza Adryatyckiego (sepie i sardelle). Dalmacya dostarcza ich za 3 $\frac{1}{2}$ mil. talarów. W stawach czeskich hodują karpie i inne ryby dla Wiednia. — *Zwierzyny* jest podostatkiem w Czechach i t. d., oraz w górach. W 1846 r. zabito 808 wilków (przeszło 600 w Galicyi, Bukowinie i Pograniczu wojskowym), oraz 95 niedźwiedzi (55 w Pograniczu wojskowym).

§ 660.

d) **Przemysł.**

Kraje wschodnie, dostarczające szczególnie płodów przyrody, pod względem przemysłu o wiele nie wyrównują zachodnim.

W 1852 r. Austria miała 903 stałych machin parowych, z których 240 w Czechach, a 180 w Morawii, — 150 w Niższej Austrii (170 dla cukrowni). — *Płóciennictwo* wszędzie prosperuje, szczególnie w Czechach (Rumburg, Schönlinde, gdzie jest 280 maszyn do kręcenia nici, Reichenberg), w Morawii i Szlązku. Przemysł lniany i konopiany zatrudnia do 4 $\frac{1}{4}$ mil. ludzi. Czechy, Morawia i Szlązk, wprawdzie już posiadają 30 przędzalni maszynowych; przecież największa ilość przędzie się na kołowrotkach, jak również najwięcej płótna tka się na ręcznych warsztatach. Najznakomitsza przędzalnia znajduje się w Trautenau. Najwięcej płótna wchodzi do handlu z Szlązka, Morawii i Wyzszej Austrii. — *Koronki* pochodzą z Tyrolu, Niższej Austrii i t. d. — *Fabryki sukna* w Morawii są wyborne (w Brünn, Telsch, Prosnitz, Namiest i t. d.); w Szlązku (w Troppawie, Jägerndorf, Cieszynie); prawie połowa tych fabryk znajduje się w Czechach. Gałąź ta przemysłu zatrudnia około 400,000 ludzi. — *Fabryki jedwabne* zajmują do 45,000 ludzi. Po utracie Lombardyi znaczenie ich bardzo upadło. Pod względem tkactwa Wiedeń ustępuje w Europie jednemu tylko Lyonowi; największa ilość materij wyrabia się w Wenecyi, Weronie i w najbardziej południowej stronie Tyrolu. — *Fabrykacja skór* nie odznacza się; najbardziej zajmują się niemi Kaszewo (Kaschau), Debreczyn, Peszt, Gratz, Berno (Brünn), Znaim, Praga, Pilzno i t. d. — *Rękawiczek* dostarczają Wiedeń i Praga. — *Papierni* jest 302 (w Czechach 72, w Węgrzech 48, w Wenecyańskim 13). Obicia, papiery kolorowe i prasowane w wielkiej ilości pochodzą z Wiednia. — *Fabryk tabaczkowych* skarb posiada 27 (największe w Haimburgu pod Wiedniem i w Peszcie). Fabrykacja ta jest monopolem; rośnie ona bardzo, szczególnie w Węgrzech. — *Fabrykacja cukru* nie jest zbyt wielka; 15 fabryk rafinuje cukier kolonialny. Austria potrzebuje tylko $\frac{1}{4}$ część tego cukru co Francya. Z buraków wyrabiają go w Morawii (w 96 cukrowniach), w Szlązku, Czechach, Węgrzech (w 23), pod Wiedniem i t. d., razem w 128 cukrowniach. — *Mydło* pochodzi z Wenecyi, Werony, Tryestu, Debreczyna, Szegedina i t. d. — *Browary* są bardzo liczne, ogółem 3,696, z których $\frac{1}{3}$ przypada na Czechy. — *Gorzelnicy* wszystkich jest 159,000, w Węgrzech, Galicyi, Bukowinie, Czechach, Morawii i Niższej Austrii. — *Fabryki szkła* w Czechach, które

posiadają hut 183, szczególnie na granicach i gdzie jest dużo drzewa, są niezrównane. Całe państwo Austryackie liczy ich 290, w których zatrudniają 22,600 robotników. Najważniejsze pod tym względem okolice są: w stronie północno-wschodniej Czech, Haida i Gablonz; obfita w lasy strona południowo-zachodnia, posiadająca niemal wyłącznie fabrykację luster i kosztownych szkieł wklęsłych; strona wschodnia dla szkieł wklęsłych lichszego gatunku; potem Styrya i Węgry Północne. Fałszywe drogie kamienie z Czech, zwane kamieniami czeskiemi, zatrudniają prawie 12,000 ludzi. Fabryki luster znajdują się w Neuhurkenthal w Czechach; z Murano pochodzą szczególnie wyroby filigranowe, *perły* i t. d. Mnóstwa tak zwanych pereł weneckich dostarcza Gablonz w Czechach, gdzie 6,000 ludzi zajętych jest tą fabrykacją. Handlarze szkieł czeskich mają spółki i zakłady w Europie i innych częściach świata. — Znakomitą jest także produkcya *towarów glinianych* i wyborniej *porcelany*, dostarcza Wiedeń, szczególnie część południowa Gór Spizowych (9 fabryk pod Schlaggenwald); fajansu, terralitu i t. d., Czechy (Aussig i t. d.). Jedna z największych na lądzie stałym cegielni znajduje się na Wienerberg.

Wyrób *towarów metalowych* odbywa się w przeszło 2,700 fabryk żelaznych i stalowych, szczególnie w Styryi, Karyntyi, Krainie, Austryi, Czechach i Morawii. Sławną i niezrównaną jest *stal morawska*. — Towary złote, srebrne i *biżuterye* znaniej dobroci pochodzą z Wiednia i Wenecyi; co do towarów brązowych i galanteryjnych, Wiedeń najslawniejszy jest po Paryżu. — Fabrykacja towarów *międzianych* i *mosiężnych* bardzo się podnosi. Najcelniejszych fabryk broni są w Steier. Wiedniu, Karlsbadzie i w dolinie Drawy. — Towary *nożownicze* pochodzą szczególnie z Steier, z Nixdorf w Czechach, u ś. Egidyusza i Waidhofen w Austryi i t. d.; *kos* i *sierpów* dostarczają Styrya i Austrya; *igieł* Wiedeń, Nadelburg w Niższej Austryi, Karlsbad, Nixdorf i t. d.; *zegarków*, a szczególnie zegarów stołowych, Wiedeń. *Machiny* budują się w 40 zakładach. Austrya posiada 903 machin parowych, z których największa ilość (240), w Czechach, (180) w Morawii i (150) w Niższej Austryi; oprócz tego 550 na okrętach i 473 lokomotyw.

Instrumenta muzyczne: skrzypce z Pragi i innych miast w Czechach fortepiany z Wiednia.

§ 661.

H a n d e l.

Austrya ma 660 mil kolei żelaznych i 2,900 mil traktów publicznych, oprócz tego 1,100 mil dróg wodnych. — Przywóz i wywóz nie jest znaczny. Wywóz składa się w $\frac{2}{5}$ częściach z materyj surowych, $\frac{1}{4}$ część jest wyrobiona, $\frac{1}{13}$ część zbożem i t. d., za niemi idzie bydło, materyaly palne i budowlane, kruszce, masło, sery i t. d. Przywóz dochodzący przeszło 187 $\frac{1}{2}$ miljon. talarów wartości, o blisko 14 miljonów mniejszy jest od wywozu i w blisko $\frac{1}{4}$ części składa się z materyałów surowych, w $\frac{1}{9}$ części z towarów kolonialnych, których najwięcej

przychodzi przez Wenecję i Tryest. Flotta handlowa liczy 9,600 okrętów.— Główny wywóz ma miejsce do Szwajcaryi, Włoch, Niemiec Południowych, Saxonii, Turcyi i na wschód do wysp Jońskich, Rossyi, Francyi, Belgii, Wielkiej Brytanii i Grecyi.— Dunaj, który na przestrzeni 176 mil należy do Austryi, splawnym jest przez statki parowe aż do morza Czarnego; tak samo jezioro Konstyanceńskie, oraz Wisła i Elba. Na Dunaju spółka żeglugi parowej, posiada 115 statków parowych i 359 gabar żelaznych; inne towarzystwo posiada na morzu 68 okrętów parowych, przeznaczonych głównie do podróży na brzegi krajów wschodnich.

Państwa Związku Niemieckiego.

§ 662. Do Związku Niemieckiego należą :

z <i>Austryi</i> : Arcyksięstwo, Styrya, Karyntya, Kraina, Górz-Gradiska i Istrya, Tyrol i Vorarlberg, Czechy, Morawia i Szlązk;		razem 3684,3 mil kw. i 13,192,400 miesz.	
z <i>Pruss</i> : prowincye Brandenburgska, Pomorska, Szlązka, Saska, Westfalska, Nadreńska i Hohenzollern			
	3389,7	„	13,578,300 „
Królestwo <i>Bawarskie</i>			
	1387,5	„	4,615,750 „
„ <i>Hannowerskie</i>			
	698,6	„	1,865,100 „
„ <i>Würtemberskie</i>			
	354,6	„	1,690,900 „
„ <i>Saskie</i>			
	271,9	„	2,122,150 „
8 Wielkich księstw, a mianowicie: Baden, Meklenburg-Schwerin, Hessya Elektoralna, Wielkie księstwo Heskie, Oldenburg, Sachsen-Weimar-Eisenach, Mecklenburg-Strelitz i Luxemburg			
	1114,4	„	4,321,236 „
9 księstw (<i>Herzogthümer</i>), to jest: Holstein-Lauenburg (należące do Danii), Nassau, Braunschweig, Sachsen-Meiningen, Limburg (należące do Niderlandów), Sachsen-Koburg-Gotha, Sachsen-Altenburg, Anhalt-Bernburg, Anhalt-Dessau-Küthen . .			
	515,3	„	2,133,837 „
9 księstw (<i>Fürstenthümer</i>), jako to: Waldeck-Pyrmont, Lippe, Schwarzburg-Rudolstadt, Schwarzburg-Sondershausen, młodsza linija Reuss, Schaumburg-Lippe, starsza linija Reuss, landgrafstwo Heskie, Liechtenstein.			
	131,5	„	544,857 „
4 wolne miasta: Hamburg, Lubeka, Brema, Frankfurt nad Menem			
	19,4	„	390,597 „

Ogółem 11,549,85 mil kw. i 44,447,845 miesz.

Cały zatem Związek Niemiecki składa się z 36 udzielnych państw, do których atoli Prussy należą tylko w $\frac{2}{3}$ swoich posiadłości, a Austrya w $\frac{1}{3}$.

Krańcowe punkta państw związkowych leżą pod 45 i 54 $\frac{1}{2}$ ° szerok. półn., a 23 $\frac{1}{2}$ i 37 $\frac{1}{2}$ ° długości wschodniej, tak iż długość ich od północy

na południe wynosi około 155 mil, a od wschodu na zachód 148 mil. Powierzchnia orna państw Związku Niemieckiego większa jest od całych Pruss; powierzchnia leśna większa od Bawaryi, Württembergu, Badenu, obu Hessay, Saxonii i Hannoveru; ziemia nieprodukcyjna wyrównywa Bawaryi, Württembergowi i księztwu Nassau.— Długość niemieckich kolei żelaznych wynosi mil 1853,4. — Niemcy wydobywają 16 milionów centn. żelaza surowcowego, 212 mil. cent. węgla kamiennych, 251 mil. centn. soli. Koni posiadają 2,775,000 sztuk, bydła rogatego 16 milionów, owiec 25 mil., nierogacizny 6 milionów.

Mieszkańcy po większej części Niemcy i Słowianie; oprócz tego Żydzi (450,700), niewielka liczba Wallonów, Francuzów i Włochów. W przecięciu na 1 milę kw. mieszka 3,852 ludzi; w Saxonii 7,805, w Badeńskim 6,080, w Altenburgu 7,624, w Lüneburgu 1,674. — Z wyjątkiem Pruss i Austrii w mniejszych państwach jest katolików 5,980,600 (z których blisko połowa w Bawaryi); protestantów 12,307,430.

§ 663. Celem Związku Niemieckiego, według brzmienia aktu związkowego z dnia 18 Czerwca 1815 r., jest: utrzymanie wewnętrznego i zewnętrznego bezpieczeństwa Niemiec, oraz niezależności i nieetykalności pojedynczych państw niemieckich. Sprawami Związku kieruje Zgromadzenie czyli Sejm Związkowy (*Bundestag*) w Frankfurcie nad Menem, w którym każde pojedyncze państwo reprezentowane jest przez swego posła. Prezyduje na nim Austriya. Sejm ten urzęduje bez przerwy i odroczonym być może najdłużej na cztery miesiące.— *Armia związkowa*, przeszło 600,000 ludzi, ma się składać z $\frac{1}{100}$ części ludności wszystkich państw związkowych.— *Twierdze związkowe*, będące wspólną własnością i obroną od zachodu, są następujące: *Luxemburg* (z wojskiem niderlandzkim i pruskim), *Moguncya* (z załogą austriacką i pruską), *Landau* (z załogą bawarską) i nowe fortece *Germerheim* nad ujściem rzeki Queich, *Rastadt* i *Ulm*.

Uniwersytety niemieckich państw związkowych są następujące: Berlin, Bonn, Erlangen, Freiburg, Giessen, Göttingen, Gratz, Greifswalde, Halle, Heidelberg, Innsbruck, Jena, Kiel, Lipsk, Marburg, Munich, Praga, Rostock, Tübingen, Wiedeń, Wrocław i Würzburg (razem 22).

I. Niemieckie państwa południowe:

§ 664. Królestwo Bawarskie.

(wielkości Pomeranii i Marchii Brandenburskiej).

Bawarya (*Baiern*) składa się z jednej wielkiej krainy wschodniej i z jednej zachodniej, zwaną *Palatynatem* nad Renem (*Pfalz*); wynoszącą $\frac{1}{13}$ część całego państwa. Kraj ten ma ludność o wiele najgęstsza, 5,500 dusz na 1 milę kw., składającą się po głównej części z Frankonów i Bawarów. Przeszło $\frac{1}{3}$ część ludności jest wyznania

ewangelickiego; w Palatynacie i Frankonii Wyższej i Środkowej liczba ich jest przeważająca.

Bawarya ma rząd dziedziczno-monarchiczny, konstytucyjny z dwiema izbami, t. j. radą państwa i izbą deputowanych. Pod względem oświaty umysłowej kraj ten postępuje naprzód. Uniwersytetów Bawarya ma trzy: w Monachu, Erlangen i Würzburgu. — W Monachu jest także akademija nauk, oraz największa biblijoteka po Paryżu. — Sztuki piękne nadzwyczajnej doznają opieki, większej niż gdziekolwiek indziej; w nowszych czasach gorliwie także zajmują się naukami.

1) *Obwód Wyższej Bawaryi.*

(mniej więcej dawny Óbwód Izary, 309 mil kw. i 758,000 mieszk.).

Część południowa składa się z wysokich łańcuchów górzystych; reszta jest równiną falistą, źle zaludnioną, z pasmami pagórków. Jedna szósta część całości jest pusta albo też grunt ma skalisty; las ($\frac{3}{10}$ całości) należy w połowie do przedgórz Alp. Na północy wielokrotnie smutne pasy bagniste mieniają się z gruntem suchym i nieurodzajnym. — Obwód ten jest ze wszystkich największy.

Munich (München), 137 t. m., nad Izarą, 1,630 stóp nad powierzchnią morza, leży w pośród bardzo nieżyźnej równiny. Wspaniały zamek i teatr, prześliczne kościoły z najnowszej epoki, gliptoteka (gabinet antyków) i pinakoteka (galerya obrazów) stara i nowa, gmach wozów i brama zwycięstwa zdobią tę stolicę. Środki jej dla nauki i sztuki są niezmiernie. Przytyka do tego piękny park, tak nazwany ogród angielski. — Pod względem przemysłu głównym jest piwowarski (35 browarów); oprócz tego warsztaty perspektyw i t. p. Frauenhofera, Ertla i innych. Na wzmiankę zasługują fabryki adamaszku i sukna, budowa machin i lejnje metali. W pobliżu miasta huta żelazna w Hirschau, zatrudniająca przeszło 500 robotników, dostarczyła już stami lokomotyw. — W pobliżu leżą zamki Nymphenburg i Schleissheim, a bliżej stolicy wspaniały gmach sławy Bawarskiej (*Bairische Ruhmeshalle*), przed którym stoi spiżowy posąg Bawaryi, 59,4 stóp wysoki, na piedestale 27 stóp wysokości. — Na południe od Monachu, niedaleko granicy, leży wieś **Tegernsee**, z zamkiem książęcym, nad jeziorem. Tuż obok leżą kąpiele w **Kreuth**, na wysokości 2,911 stóp. — **Ingolstadt**, 15 t. m., twierdza nad Dunajem. — **Altötting**, 2 t. m., jedna z najdawniejszych siedzib bawarskich i najbogatsze miejsce odpustowe, posiadające podobno skarbiec kilkomiljonowy. — **Berchtesgaden**, 2 t. m., nad rzeką Ac'en (wpadającą do Salzy), miejscina rozproszona na stokach, obok ważnej góry Solnej (Salzberg), dostarcza towarów drewnianych i z kości słoniowej. Niedaleko wznosi się pyszna góra Watzmann, 8,578 stóp wysoka, oraz ciągnie się jezioro królewskie (*Königssee*), pomiędzy ścianami skał do 8,000 stóp wysokimi. — **Reichenhall**, 3 t. m., nad Saalą (wpadającą do Salzach), ma źródła słone. Większa część salin sprowadza się tu z Berchtesgaden, a potem pod ziemią do Rosenheim i Traunstein, na odległość pół siódmej mili.

W pobliżu są kąpiele słone Achselmannstein. — **Hohenschwangau**, w cyplu południowo-zachodnim, niedaleko Füssen, przecudny zamek królewski, niegdyś rycerski.

§ 665.

2) *Obwód Niższej Bawaryi.*

(mniej więcej taki jak Obwód Niższego Dunaju; 195 mil kw. i 567,000 mieszk.).

Passau, 12 t. m., nad Dunajem, twierdza, najpiękniejszy punkt nad Dunajem. Równina po prawej stronie rzeki jest właściwym spichrzem Bawaryi; natomiast w obfitym w drzewo Lesie Bawarskim, kwitnie hodowla bydła i żyje przemysł. W 1552 r. stanął tu pokój religijny. — **Obern i Hafnerzell**, 1,000 m., nad Dunajem, poniżej Passawy, trudni się garncarstwem, a tygłe do topienia i grafit wysłał aż do Azji i Ameryki. — **Landshut**, 11 t. m., nad Izarą. — **Kelheim**, 2 t. m., nad Dunajem i ujściem Altmühl, przy wejściu do kanału Ludwika, miasto przemysłne. — **Straubing**, 10 t. m., nad Dunajem, w okolicy nader urodzajnej, handel ma dość ożywiony.

3) *Obwód Palatynatu.*

(Obwód Nadreński, 108 mil kw., 595,100 mieszk.).

Piękny i błogosławiony wszelką obfitością kraj górzysty i pagórkowaty, z wytworną produkcją gruntową i hodowlą bydła, oraz kwitającym przemysłem fabrycznym. Pagórki wzdłuż Harty wydają doskonałe wina. Liczą tu 44 ruin zamkowych. Od 1227 r. Palatynat jako wiano małżonki Ottona II, przeszedł w posiadanie Bawaryi.

Speier (Spira), 12 t. m., nad Renem, z fabrykami i handlem, jedno z najdawniejszych miast niemieckich, słynne sejmami (protestantów w 1529 r.). W pysznej katedrze znajdują się grobowce ośmiu cesarzy niemieckich. Obok znajduje się wolny port **Ludwigshafen**, niegdyś szaniec nad Renem, na wprost Mannheimu. — Na zachód leży **Neustadt nad Hartą**, 7 t. m., nad rzeczką Speierbach, siedlisko największego przemysłu w Palatynacie. Dostarcza papieru, piwa, sukna, towarów złotych i srebrnych, wina i owoców. — **Germersheim**, 7 t. m., nad Renem, silna twierdza związkowa w okolicy niezdrowej. — **Landau**, 7 t. m., nad rzeką Queich, twierdza związkowa; ma fabryki tabaczne. — **Dwa mosty** (Zweibrücken), 7 t. m., nad rzeką Erblach wpadającą do Saary, z dość znacznym przemysłem; dostarcza towarów skórzanych i bawełnianych, tytoniu, machin i t. d. — **Kaiserslautern**, 12 t. m., nad rzeką Waldlauter, posiada wiele fabryk. — **Wolfstein**, 1,000 m., nad rzeką Lauter, dobywa żywe srebro i węgle kamienne, ma oraz szlifiernie agatu i uprawę wina.

4) *Obwód Wyższego Palatynatu i Ratyżboński.*

(mniej więcej dawny Regenkreis, 175 mil kw., 479,340 mieszk.).

Jest to obwód najslabiej zaludniony; w połowie składa się z ziemi ornej. Nad granicą czeską jest 27 hut szklanych i 44 hut i hamerni.

Regensburg (Ratyzbona), 26 t. m., nad Dunajem, przez który prowadzi tu most na blisko 1,000 stóp długi, jedyny pomiędzy Ulm a morzem Czarném. Okolice cudowne; tu jest główny skład towarów dla żeglugi. Fabryki ołówków, porcelany i chemiczne, 39 browarów, warsztaty okrętowe i t. d. Niegdyś Ratyzbona była najbardziej kwitnącém i najludniejszém miastem Niemiec Południowych, jako też głównym składem handlu indyjsko-lewanckiego. Dawny klasztor Sankt-Emmeran jest rezydencją książąt Thurn i Taxis.—**Donaustauf**, 1,000 m., nad Dunajem. Na górze Brauberg stoi *Walhalla*, piękna świątynia, na pamiątkę znakomitych Niemców, ukończona w 1842 roku. — **Amberg**, 10 t. m., nad rzeką Vils, ważne kwitającym przemysłem.

5) *Obwód Wyższej Frankonii.*

(Obwód Wyższego Menu, 125,3 mil kw. 509,800 mieszk.).

Ostry kraj górzysty a miły i urodzajny w nizinie. Uprawa owoców i ogrodowizn na wysokim tu są stopniu rozwoju, a fabykacya metali wielka i ożywiona.

Bamberg, 23 t. m., nad Regnicą, w otoczeniu ogrodowém, z piękną o czterech wieżach katedrą i zamkiem. W pobliżu jest Altenburg (niegdyś Babenburg). Przemysł tu nader rozliczny, handel ożywiony, uprawa owoców i ogrodowizn znaczna (700 ogrodników). Na północy nad Menem, leży po lewej stronie zamek **Banz**, a po prawej klasztor **Czternastu Świętych**.—Na południo-wschód leży **Muggendorf**, nad rzeką Wisent, wpadającą do Regnicy, w górach Jury Frankońskiej sławne grottami, z których najczęściej zwiedzaną jest grotta Rosenmüllera, zaś najświetniejszą z powodu dawnych kości grotta Gailenreuther'a. — Na północo-wschód leży **Baireuth**, 17 t. m., n. Menem Czerwonym, niegdyś należące do Pruss i świetna rezydencya. Ma dwa zamki, a trzy oprócz tego w sąsiedztwie, gmach opery i teatr, koszary i mnóstwo fabryk. Tu przemieszkiwał słynny poeta niemiecki Jean Paul (Fryderyk Richter), któremu też wzniesiono tu posag. — **Hof**, 8 t. m., nad Saalą, w górach Sosnowych, trudni się handlem i przemysłem.

§ 666.

6) *Obwód Frankonii Środkowej.*

(Obwód Rezat, 139 mil kw., 537,500 mieszk.).

Księstwo Anspach, niższa kraina księstwa Baireuth, miasto Norymberga, dyecezya Eichstädt i t. d. W obwodzie tym leżą miasta, pod względem rękodzieł i fabryk w całej Bawaryi najważniejsze.

Norymberga (Nürnberg), 59 t. m., nad rzeką Pegnitz, rozległością z miast bawarskich największe; w wiekach średnich była jedném z najważniejszych w Niemczech i słynna pobytem malarza Alberta Dürer i poety Hans Sachs'a. Godnemi uwagi są: zamek, ratusz, kościół ś. Sebald, ś. Wawrzyńca (Lorenzkirche) i piękna studnia. W północnej kończynie miasta leży zamek (Burg), niegdyś rezydencya hrabiów Zollern. Norymberga dostarcza niezliczonych wyrobów. Do Fürth

prowadzi kolej 1½ mili długa, najpierwsza zbudowana w Niemczech.— W pobliżu leży wioska **Stein**, 800 m., ze znaną fabryką ołówków Fabera.— **Fürth**, 17 t. m., nad ujściem Pegnicy, z największym przemysłem, szczególnie sławne dla fabryk złota i srebra malarskiego, jako też bronzów; handel znaczny, zwłaszcza interesa wexlowe. Jedna siódma część mieszkańców jest żydowska.— **Erlangen**, 11 t. m., nad Regnicą, ma uniwersytet i wyrabia towary bawelniane, piwo i lustra.— **Schwabach**, 7 t. m., niedaleko od Rednicy, z wielkim przemysłem; dostarcza mianowicie igieł z 48 fabryk.— **Anspach**, 12 t. m., niedaleko frankońskiej Rezat, niegdyś należało do Pruss (margrabiowie Anspach i Bai-reuth); bardzo przemyślne.— **Elchstädt**, 8 t. m., nad rzeką Altmühl; należy do księcia Leuchtenbergskiego.— **Pappenheim**, 2 t. m., nad rz. Altmühl, wyrabia papier, igły, marmur, kamienie litograficzne i t. d.— **Sollnhofen**, 700 m., nad rzeką Altmühl, sławne dla kamieni litograficznych, wydobywanych przez 3,000 robotników.

7) *Obwód Niższej Frankonii i Aschaffenburg.*

(mniej więcej obwód Niższego Menu, 162 mil kw. i 598,530 mieszk.).

Aschaffenburg, 9 t. m., ma wspaniały zamek, niegdyś rezydencya byłych elektorów Mogunckich: znaczny przemysł i hodowla owoców.— **Würzburg**, 36 t. m., niegdyś stolica Frankonii Wschodniej, miasto piękne, w czarującym położeniu, z ogromnemi gmachami (katedra o czterech wieżach) i z cytadellą na górze Leistenberg. Tu znajduje się sławny szpital wzorowy, uniwersytet i wielki przemysł, żegluga parowa, wyborne owoce i wino, mianowicie dwa gatunki: Leistenwein i Steinwein. We wsi **Zell** nad Menem jest ogromna fabryka machin.— **Schweinfurt**, 8 t. m., nad Menem, trudni się uprawą owoców i wina, jako też wyrabianiem farb i t. d.— **Kissingen**, 2 t. m., nad Szalą frankońską, sławne źródłem uzdrawiającem.

8) *Obwód Szwabii i Neuburg.*

(obwód Wyższego Dunaju, 174 mil kw., 570,500 mieszk.).

Neuburg, 7 t. m., nad Dunajem, w okolicy żyznej.— **Nördlingen**, 7 t. m., nad rzeką Eger w Riesgau, nad granicą Württembergii, dostarcza skór, wełny, płótna, kobierców i t. d.— **Augsburg**, 44 t. m., pomiędzy rzekami Lechem i Wertach, osada rzymska, jedno z najstarszych miast niemieckich, w pięknej i żyznej okolicy. Tu jest zamek, największy arsenał w Bawaryi i jeden z najświetniejszych ratuszów. Część miasta zwana die Fuggerei, założoną została w 1519 r. przez bogatą rodzinę Fuggerów dla ubogich obywateli (53 domy, 1 kościół i t. d.). Niegdyś Augsburg był ogniskiem niemieckiego handlu i rękodzielnictwa, jakoż dziś jeszcze posiada znaczne fabryki i handel; dostarcza wyśmienitych wyrobów złotych i srebrnych. Augsburg jest zarazem najważniejszym placem wexlowym w Niemczech południowo-zachodnich.— **Memmingen**, 8 t. m., w Algau, miasto handlowe

i fabryczne. — **Kempten**, 8 t. m., nad rzeką Iller, ma fabryki płótna i prowadzi handel z Szwajcaryą i Włochami. — **Füssen**, 1,000 m., nad Lechem, na samej granicy, ważny wawóz w drodze do Tyrolu, prowadzi handel wyrobami z marmuru i narzędziami muzycznymi. — **Lindau**, 3 t. m., na wyspie jeziora Bodensee, do której prowadzi grobla, z portem i żegluga parową; prowadzi znaczny handel owocami, winem, sέραmi i rybami.

§ 667.

P ł o d y.

a) **Królestwa kopalnego** są dosyć znaczne, skoro hamernie i huty w liczbie 867 sztuk zatrudniają przeszło 12,500 robotników. Największą część *żelaza* dostarczają Góry Sosnowe i Wyższa Bawarya, ogółem 712,300 centn. surowca. — *Węgla kamiennych*, przeszło 5 milionów centn., dobywają w Wyższej Bawaryi, w Wyższej Frankonii, Palatynacie Wyższym i Renu. — Nieco *żywego srebra* dostarcza Palatynat. — *Sól* bardzo ważna, mianowicie w stronie południowej, gdzie leżą miasta Berchtesgaden i Reichenhall. Saliny bawarskie, w liczbie siedmiu, wydają przeszło 2 miliony centn.; wywóz odbywa się szczególnie do Szwajcaryi. — *Grafit* w Wyższej Bawaryi, za przeszło 20,000 złotych, używa się do tygielków chemicznych i ołówków. — *Kamienie litograficzne* z Sollnhofen, nad rzeką Altmühl. — Sławne *wody mineralne* w Kissingen, Kreuth i t. d.

b) **Królestwa roślin.** *Zboża* nad potrzebę, szczególnie w okolicach Dunaju, w Frankonii i Palatynacie; *ziemniaków* jeszcze nieco więcej. — Jednym z głównych produktów jest *wino*, którego blisko milion wiader na 2 mile kw., szczególnie w Palatynacie i w Niższej Frankonii. — *Tytón* i *rośliny farbiarskie* w dość znacznej ilości. — Głównym produktem jest także *chmiel*. — *Owoce* uprawiają się szczególnie w Palatynacie, w Frankonii (śliwki), głównie pod Bambergiem. — Lasy pokrywają $\frac{1}{3}$ część gruntu, mianowicie na Przedalpiu, dla tego też miewa miejsce wywóz *drzewa*, zwłaszcza z Lasu frankońskiego i Gór Sosnowych do Hollandyi. Góry Hart także gęsto porośłe dębami i bukami; na stokach ich uprawiają wiele wina i owoców.

c) **Królestwa zwierząt.** Hodowla *bydła rogatego* jest znaczna; liczą go tu przeszło $2\frac{1}{2}$ mil. sztuk; w południowej tylko stronie jest ona gałęzią oddzielną od rolnictwa, w czém współzawodniczy z Szwajcaryą. — *Owce*, $1\frac{1}{4}$ mil., hodują szczególnie w Frankonii Środkowej. — *Drob'* wyborny w okolicy Nordlingen. — *Pszczolnictwo* kwitnie w Palatynacie i Frankonii.

d) **Przemysłu.** Kultura techniczna podnosi się. Grube *płótno* wyrabia się w całym kraju. — Fabryki *sukna* nie są wystarczające. — Fabryki *bawełny* najwięcej są kwitnące w Augsburgu, Hof i t. d. — *Skóry* wyborne, ważnym są artykułem wywozu, mianowicie z Frankonii i Szwabii. — *Papierni* wielka ilość (ogółem 176), a wszystkie znakomite. — *Towary drzewne* (deski, beczki, okręty, zegary, zabawki z Norymbergi i z Alp, instrumenta) ważnym są środkiem utrzymania

dla wielu rodzin i rozchodzą się po całym świecie. — *Huty szklane*, w Lesie Bawarskim, współzawodniczące z czeskiemi. — Ważne *szlifiernie* luster, przeszło 100, znajdują się w okolicy Norymbergi, Fürth i Erlangi. — *Porcelany* i *fajansu* wyrabia się ilość dostateczna. — Głównem rzemiosłem jest *piwowarstwo*, dostarczające rocznie 10 milionów wiader. — Dużo także wyrabia się towarów *metalowych*; piece żelazne szczególnie są w Bawaryi Nadreńskiej. — Jubilerowie i złotnicy w Augsburgu i Munichu. — *Ołówków* żaden inny kraj lepszych nie wyrabia; jedną z największych fabryk jest Fabera w Stein, niedaleko Norymbergi, oraz druga w Ratyzbonie. — *Tygielki chemiczne* z Oberzell pod Passawą; wywożą przeszło 25,000 centn. — Fabryki *chemiczne* w Wyższej Frankonii (w Redwitz pod Wunsiedel); *farby* w Schweinfurt i Schorungen.

Handel jest znaczny, szczególnie tranzytowy do Austrii i Włoch, oraz dla produktów Lewanty, i jedwabiu włoskiego, którego największe składy są w Augsburgu. Augsburg i Norymberga są najcelniejszymi miastami handlowemi. Koleje żelazne mają 177 mil długości. Na Dunaju żegluga parowa ma 15 statków, na Menie 11.

§ 668.

Królestwo Württembergskie.

(równe regencji Frankfurtskiej).

Kraj górzysty i pagórkowaty, nawodniony przez Neckar, stanowiący część dawniej *Szwabii*, wprawdzie w $\frac{1}{4}$ tylko części jest równym, ale pomimo tego żyznym, łagodnym i miłym, a zarazem z powodu ciekawych swoich dziejów i wielkich poetów, którzy się tu rodzili, jednym z najbardziej zajmujących krajów niemieckich. Württemberg jest monarchiją ograniczoną, z dwiema izbami: panów i deputowanych. — Umysłowa oświata w ogóle tu jest wyższa, niż w Bawaryi, bo zakładów naukowych wielkie jest mnóstwo (2,337 szkół elementarnych), a wszystkie są dobre. W Tübingu istnieje starożytny i sławny uniwersytet; szczególnie zaś w Stuttgardzie liczne znajdują się zakłady wychowawcze i zbiory naukowe.

1) *Obwód Neckary.*

(60,5 mil kw., 486,700 mieszkańców).

Jest to najmniejszy obwód ze wszystkich, ale jedna z okolic w Niemczech najbardziej zaludniona. Grunt, jak prawie w całym królestwie, nie ma znacznych wzniosłości, a góry po sam szczyt są uprawne; większa część ziemi jest orna, reszta leśna, albo gruntem winnym i owocowym. Od Stuttgartu do Tübingen, w Schönbuchwalde, okolica obfituje w drzewo liściowe.

Stuttgart, 52 t. m., w kotlinie doliny Nesenbachu, jedno z najpiękniejszych miast niemieckich. Uprawa wina i ogrodnictwa w okolicy

bardzo rozwinięta, a czarujące parki ciągną się prawie pod Kannstadt. Przemysł znaczny, szczególnie zaś ważnym jest księgarstwo i drukarstwo. Wyroby biżuteryjne, złote i srebrne.—Bardziej na południe leży zamek **Hohenheim**, ze sławną akademią rolniczą i leśniczą.— **Kannstadt**, 5 t. m., nad Neckarem, w okolicy najludniejszej, gdzie na jedną milę kw. przypada po 12,000 mieszk. Trudnią się rolnictwem i uprawą wina, oraz przemysłem i handlem.— Pomiedzy Esslingen a Kannstadt, leżał zamek **Wirtemberg**, gdzie dziś znajduje się kaplica greko-rosyjska.— **Ludwigsburg**, 11 t. m., założone na wielką skalę, ponieważ przeznaczone było na rezydencję. Dziś jest głównym składem broni królestwa, ma zamek, arsenał, lejnię, akademię wojskową, ogrody i t. d.—**Marbach**, 2 t. m., nad rzeką Neckar, starożytne miasto; miejsce urodzenia Schillera.— **Heilbronn**, 14 t. m., nad Neckarem, stare i sławne niegdyś miasto udzielne, z wielkim przemysłem i handlem; najważniejsze miasto handlowe i fabryczne w całym kraju. — **Esslingen**, 15 t. m., nad Neckarem, z największą w królestwie Württembergskim fabryką machin, trudni się uprawą wina, ogrodowizn i owoców, dostarcza machin, wagonów do kolei żelaznej, towarów blaszanych, instrumentów i sukna.—**Waiblingen**, 3 t. m., na północ od Esslingen, z zamkiem Hohenstaufów, których od tego miasta nazywano Gibellinami.

§ 669.

2) *Obwód Czarnego Lasu.*

(Schwartzwaldkreis, 86,7 mil kw., 425,390 mieszk.).

Składa się po części z Czarnego Lasu, częścią z kraju wzdłuż rzeki Alb, oraz z ostrych Gór Siennych (*Heuberg*), obfitych w drzewo i len.

W stronie południowej **Tuttlingen**, 6 t. m., nad Dunajem, w ziemi **Baar**, miasto rękodzielne, dostarczające jedwabiu, kleju, towarów żelaznych, oraz przedalnia wełny. — **Calw**, 4 t. m., nad rzeką Nagold, z wielkim przemysłem, ognisko handlu drzewem z Hollandyą.— Bardziej na zachód **Wildbad**, 2 t. m., nad rzeką Enz, sławne gorącymi kąpielami.— **Tübingen**, 8 t. m., nad rzeką Neckar, z uniwersytetem. W katedrze spoczywają hrabia Eberhard Brodaty i książę Ulryk. — Bardziej na zachód wieś **Hirsau**, ze sławną ruiną klasztorną.— **Reutlingen**, 13 t. m., u podnóża góry Achalm, na 2,158 stóp wysokości, nad rzeką Echatz, płynącą z przeszlicznej doliny Honau, w okolicy żywniej, z najpiękniejszym w kraju kościołem, przemysł ma znaczny, dostarcza sukna i skór; posiada oraz fabryki bort i czépków. Tu znajdują się również źródła uzdrawiające. Niedaleko leży zamek Lichtenstein z grotą mglistą (*Nebelhöhle*). — **Ebningen**, 5 t. m., trudniących się handlem koczującym w najodleglejsze strony. Więcej na wschód leży **Urach**, 3 t. m., nad rzeką Erms, główne siedlisko fabrykacyi płócien.

3) *Obwód Dunaju.*

(113,7 mil kw, 369,000 mieszkańców).

Obwód ze wszystkich największy, ale najmniej zaludniony, obejmuje większą część gór Alb i sięga aż do jeziora Bodensee.

Laichingen, 2 t. m., drugie z rzędu miasto płociennicze, leży na wschód od Urach.—**Gelsingen**, 2 t. m., na północnym podnóżu gór Alb, wyrabia sławne towary tokarskie.—**Ulm**, 22 t. m., nad Dunajem, starożytne miasto ze wspaniałą katedrą, położone w żyznej okolicy, trudni się uprawą ogrodowizn i tytoniu, żegluga, handlem winami i płótnem. Jest to niemiecka twierdza związkowa, mogąca pomieścić 100,000 wojska.—**Friedrichshafen**, niegdyś Buchhorn, nad jeziorem Bodensee, główna przystań dla żeglugi parowej z Szwajcaryą i Włochami.

4) *Obwód Jagsty.*

Hall czyli *Schwäbisch Hall*, 7 t. m., ma saliny i kopalnie soli kamienniej. Od miasta tego nazwano drobną monetę zdawkową: Häller, Heller.—**Ellwangen**, 3 t. m., nad rzeką Jagst.—**Aalen**, 3 t. m., nad rzeką Kocher, ma kopalnie żelaza. Największa huta żelazna jest w **Wassersingen**, 1,000 m.—**Berlichingen**, nad Jagstą, 1,000 m., wieś z zamkiem.—**Mergentheim**, 2 t. m., nad rzeką Tauber, niegdyś stolica zakonu niemieckiego i rezydencja wielkiego mistrza.—**Gmünd**, 6 t. m., nad rzeką Rems, dostarcza wiele wyrobów biżuteryj i mosiężnych, ma oraz przedziałnie, warsztaty pończosznicze i t. p.

P ł o d y.

a) **Królestwa kopalnego.** Żelaza dostarczają Czarnylas i góry Alb, szczególnie w okręgu Aalen, do wysokości 790,000 centnarów.—**Sol** 892,500 centn., dobywają z wielkich ław i wielu salin; wywóz największy do Szwajcaryi.—**Zróżel mineralnych** znaczna ilość, jak np. Kannstadt, Wildbad i t. d.

b) **Królestwa roślin.** Württembergia jest krajem przeważnie rolniczym; trzy siódme gruntu przeznaczone są pod zboże, którego większy jest przychód, niżeli rozchód. Uprawiają także *kukurydzę*.—**Ziemniaków** ilość bardzo wielka, *lnu* szczególnie w Czarnym Lesie, także na ostrych górach Alb i w Algau.—Uprawa *wina* przedewszystkiem jest ważna; otrzymują go na 4,65 milach kw. przeszło 588,000 wiader, z których połowa w dolinie niższego Neckaru (Neckarwein i Seewein). Wyrabia się również znaczna ilość sztucznego szampana.—**Ogrodnictwo**, a mianowicie hodowla *owoców*, bardzo są znakomite i zajmują dwa razy tyle gruntu, co uprawa latorośli winnej. Wszystkie drogi wysadzone są drzewami owocowymi w najlepszych gatunkach; w niższej Szwabii bywają nawet lasy owocowe. Dla tego też wyrób *jabłeczніка* wielkie przybiera rozmiary; w jednym Esslingen wytłaczają go niekiedy do 30,000 wiader.—Po ziemi ornjej największą przestrzeń, mniej więcej $\frac{1}{3}$, zajmują *lasy*. Czarnylas porosły jest

potężnymi drzewami iglastemi; Alb samém liściowém. Znaczny wywóz *drzewa* odbywa się do Hollandyi.

c) **Królestwa zwierząt.** Hodowla bydła kwitnie szczególnie w nizinie. *Bydło rorate* odznacza się ilością i dobrocią, zwłaszcza w okolicy Ellwangen, Hull i t. d. W Algau prowadzi się gospodarstwo alpejskie. Wywóz wielki bydła ma miejsce do Francyi. — *Owce* (w ilości 525,000 sztuk) są wyborne, mianowicie na pastwiskach gór Alb. Najszlachetniejsze merynosy i kozy kaszmiry znajdują się na Achalm. — *Rybolówestwo* niepoślednie, szczególnie nad jeziorem Konstyanceńskiem. — Na górach Alb założono hodowle *ślimaków*, wysyłanych do Włoch i do Wiednia.

d) **Przemysłu.** Rozwój przemysłu daleko jest niższy od rolniczego, lubo w ostatnich latach coraz bardziej się podnosi. Szczególnie też kwitnie przemysł w Czarnym Lesie. *Płótna* (w znacznej także ilości barchanu) dostarczają góry Alb i Wyższa Szwabia, głównie w Laichingen i Urach; są tam również przedzalnie. — Większy jeszcze postęp okazuje się w *przemysle bawełnianym*; liczą do 13 przedzalni maszynowych, 16 fabryk tkackich i 15 fabryk pończosznich. W Wyższej Szwabii tkactwo bawełny i białe hafty najważniejszymi są gałęziami przemysłu. — *Skóra* ważnym jest artykułem (zwłaszcza w Reutlingen, Calw i t. d., gdzie produkuje się także dużo *kleju*). — Fabrykacja *papieru* rozgałęziona. — *Deski, smoła, sadze, potaż*, towary drewniane i t. p., pochodzą z Czarnego Lasu. — Towary metalowe, maszyny, wyroby chemiczne i szkło produkowane są także w znacznej ilości.

Handlowi sprzyjają wyborne drogi bite. Wywożą *bydło* (z Hall do Francyi), *zboże* (do Szwajcaryi), *wetnę, drzewo* (do Hollandyi), towary *plócienne, skóry, papier*. — Żegluga ożywiona jest mianowicie na Neckarze, Dunaju i jeziorze Bodensee. — *Heilbronn* i *Kannstadt* są głównymi targowiskami.

§ 670.

Wielkie Księstwo Badenskie.

(cokolwiek większe od regencyi Wrocławskiej).

Jest to jeden z najbardziej błogosławionych i najładniej uprzynych krajów w Europie; szczególnie żyzną jest dolina Renu, podgórze Czarnego Lasu i niższej Neckary, należące do najpowabniejszych i najurodzajniejszych okolic w całych Niemczech. W *Bryzgawii* (Breisgau), t. j. w południowej części równiny pomiędzy Renem a Czarnym Lasem, wznosi się góra *Kaiserstuhl* jak jeden ogród, pokryta drzewem liściowém i drzewami owocowemi. Najrozkoszniejszą i najbardziej urozmaiconą doliną tego kraju jest dolina rzeki Murg (Murgthal) — Ludność w w. księstwie Badeńskiem gęstsza niż w Wirtembergii. — Forma rządu jest dziedzicznie monarchiczna i konstytucyjna, z dwiema izbami. — Mieszkańcy należą do najoświeceńszych i najbardziej ukształconych

między Niemcami; zakłady wychowawcze wyborne, począwszy od szkółek wiejskich aż do uniwersytetów, których to ostatnich jest dwa: w Heidelbergu i Freiburgu. Heidelbergski po Wiedeńskim najdawniejszym jest uniwersytetem niemieckim.

1) *Obwód Jeziorny* (Seekreis).

(66,9 mil kw., 194,066 mieszk.).

Obwód ten obejmuje część północną jeziora Bodensee i jest krajem falistym, nasadzonym górami bazaltowymi i fonolitowymi; obfituje w łąki i pastwiska, oraz w ogrodnictwo z całego kraju najcelniejsze.

Konstanz czyli **Kostnitz**, 6 t. m., miasto puste nad cieśniną jeziora, łączącą Bodensee z Untersee, trudni się uprawą owoców i jarzyn, handlem i żegluga; ma dwa jarmarki. Przemysł podnosi się. W pobliżu leżą piękne wysepki *Mainau* i *Reichenau*. — **Villingen**, 4 t. m., nad rzeką Brigach, ma znaczny przemysł, otrzymuje żelazo, gips, prowadzi piwowarstwo i handel zbożem. — **Donaueschingen**, 3 t. m., stolica ziemi Baar, rezydencya książąt Fürstenberg, z zamkiem przed którym wytryska źródło, którego woda wpada do Dunaju, wszelako nie jest źródłem tej rzeki. — **Neustadt**, 2 t. m., nad rz. Gutach, przy górnym wejściu do doliny Piekła (Höllethal), dostarcza ściennych zegarów i kapeluszy słomkowych.

2) *Obwód Wyższego Renu*.

(75 mil kw., 334,750 m.).

Dwie trzecie tego obwodu stanowią najwyższą część Czarnego lasu, którego skraj jest nadzwyczaj powabny i żyzny. Jest to Bryzgowia niegdyś austriacka, wraz z gęsto zaludnionem Margrabstwem (Markgrafenland).

Freiburg (Fryburg), 17 t. m., nad rzeką Dreisam, stolica Bryzgowii, w pięknej i żyznej równinie, ze wspaniałą katedrą gotycką, której wieża jest 356 stóp wysoka, z uniwersytetem, pięknymi przechadzkami i wybornymi winnicami. W stronie południowo-wschodniej leży dolina Piekła. — **Altbreisach**, 3 t. m., nad Renem, na odosobnionej górze bazaltowej, niegdyś forteca. — **Furtwangen**, 2 t. m., blisko źródeł Bregi, jedno z głównych siedlisk przemysłu ściennych zegarów Schwartzwaldzkich i fabrykacji kapeluszy słomkowych. — **Lörrach**, 3 t. m., nad rzeką Wiesen, czynne miasto fabryczne.

3) *Obwód Średniego Renu*.

(73,7 mil kw., 445,068 m.).

Karlsruhe, 25 t. m., w równinie nadreńskiej, piękne miasto, z wspaniałymi ogrodami, parkiem i wszelkiego rodzaju zakładami publicznymi, mianowicie ze szkołą politechniczną i fabryką machin. Do miasta należy port nadreński *Maxymilians-Au*. — Więcej na wschód leży **Durlach**, 5 t. m., nad rzeką Pfiuz, z zamkiem; niegdyś stolica

margrabstwa Baden-Durlach. — Na północo-wschód **Pfortzheim**, 9 t. m., nad rzeką Enz, starożytne miasto, a zarazem najważniejsze pod względem fabrycznym. Dostarcza sukna, skór, ma oraz fabryki wyrobów złotych, srebrnych i biżuteryj, fabryki chemiczne, hamernie miedzi i żelaza i t. d., jako też znaczny handel drzewem i olejem. — **Bruchsal**, 8 t. m., nad rzeką Salzbach, ładne miasto, z zamkiem dawnych arcybiskupów Spiry. — **Rastadt**, 9 t. m., nad rzeką Murg, z pysznym zamkiem, ma fabryki i handel. Podczas wojny ta forteca związkowa ma 20,000 załogi. Tu odbywał się kongres 1797 r. — **Baden-Baden**, 7 t. m., nad rzeką Oosbach, najślawniejsze i najbardziej uczęszczane kąpiele uzdrawiające na świecie, liczące do 40,000 gości. Źródło gorące jest tu 16; źródło Ursprung ma temperaturę + 54 stopnie Réaum. Najpowszechniej mówią tu po francuzku. W pobliżu znajduje się ruina zamku Eberstein. — **Kehl**, 1,000 m., nad Renem, port wolny, wprost naprzeciw Strasburga, dokąd prowadzi most łyżwowy. — **Offenburg**, 4 t. m., nad rzeką Kintzig, w okolicy żyznej, ma przemysł i handel ożywiony, szczególnie zbożem i winem. — **Lahr**, 7 t. m., nad rzeką Schutter, miasto rękodzielnicze.

4) *Obwód Niższego Renu.*

(62,7 mil kw., 340,953 m.).

W większej połowie ziemia orna, a przeszło w $\frac{1}{3}$ części las; niezmiernie żyzny w zboże, wino i owoce.

Mannheim, 27 t. m., nad ujściem Neckaru, jedno z najpiękniejszych miast niemieckich i najważniejsze Wielkiego księstwa Badeńskiego, niegdyś rezydencya elektorów. Jest to wolny port i prowadzi znaczny handel i żeglugę; ma oraz wiele fabryk. Tu również znajduje się obserwatorium astronomiczne. Most łyżwowy na Renie, łańcuchowy na Neckarze. — **Heidelberg**, 16 t. m., nad rzeką Neckar, w czarownym położeniu. Przez lat przeszło 500, miasto to było rezydencyą hrabiów Palatynatu (faleografów), i z owjej epoki posiada najwspanialszą w Niemczech ruinę zamkową. Uniwersytet, fabryki i handel; uprawa owoców i wina jest znaczna. — O parę mil stąd więcej na zachód leży ze sławnym ogrodem **Schwetzingen**, 3 t. m. — **Wertheim**, 4 t. m., nad ujściem rzeki Tauber, ma dwa zamki, i prowadzi handel drzewem, zbożem i winem.

§ 671.

P ł o d y.

a) **Królestwa kopalnego:** W piasku Renu znajduje się nieco *złota*; — otrzymują również cokolwiek *srebra* i *kobaltu*. — *Żelaza* dobywają z przeszło 30 kopalń, szczególnie pod Kandern i Oberwerth, co-rocznie około 125,000 centn. — *Soli* z dwóch salin 356,000 centn. — *Torfu* wielka jest ilość, lecz mało bywa używanych. — Źródła mineralnych jest mnóstwo.

b) **Królestwa roślin:** Ponieważ Badeńskie należy do najżyźniejszych krajów w Niemczech, przeto uprawa *zboża* najważniejszą jest tu

gałęzią utrzymania, szczególnie w równinie nadreńskiej. — Mianowicie też uprawa *ziemniaków* bardzo jest znaczną — Uprawa *konopi* ważną jest w równinie Renu, — *len* zaś w Czarnym Lesie. — Najlepszego w Niemczech *tytuniu*, w ilości 160,000 centn., dostarcza Palatynat. — Hodowla *owoców* nader znaczna, zwłaszcza na *drodze górskiej*, na wschód od Odenwaldu. Jeszcze ważniejszą jest uprawa *wina*, 700,000 wiader na 4½ milach kw. Jedną trzecią część gruntu zajmują *lasy*, a Czarny Las pokryty jest najwyborniejszém drzewem iglastém, mianowicie jodłami i t. d., mającemi do 180 stóp wysokości. Zład szczególnie jodły tak zwane hollenderskie wywożą do Hollandyi. Z Odenwaldu pochodzi wiele drzewa dla stelmachów, oraz kory dębowej. Równina nadreńska niemniej piękne posiada lasy.

c) **Królestwa zwierząt:** Hodowla bydła, zastosowana do rolnictwa, jest w stanie kwitnącym. Pastwiska na górach żywią piękne bydło rogate. Owiec kraj ten ma tylko przez pół tyle, co Wirtembergia.

d) **Przemysłu:** Przemysł techniczny ostatniemi czasy wielkie tu poczynił postępy. Fabryk ogółem jest do 350, między niemi *tabaczných* około 30, które są ze wszystkich najznaczniejsze; głównie w Mannheim, Lahr, Rastadt i Heidelbergu. — *Kapelusze słomkowe* i *zegary ścienne*, rocznie do pół miliona, wartości 900,000 talarów, wyrabiają się wszędzie w wyższym czyli południowym Schwartzwaldzie. *Skóry* wyprawiane są w wielu miejscach. *Huty żelazne* należą do najważniejszych. Największa fabryka *cukru z buraków* znajduje się w Waghäusel; największa przędzalnia bawełny w Sankt-Blasien.

Handel najwięcej jest tranzytowy i spedycyjny. Drzewo, wino, zboże, owoce, sól i płody Czarnoleskie są najważniejszymi artykułami handlowymi. Na Renie i jeziorze Bodensee uwijają się liczne statki parowe.

§ 672.

Księstwo Liechtenstein.

Kraik ten, z charakterem zupełnie alpejskim, leży między Vorarlbergiem i Sankt-Gallen, i graniczy na zachód z Renem. — Rząd ma reprezentacyjny. — Książę Liechtenstein posiada w Austrii, Morawii, Szlązku (Troppau i Jägerndorf), Czechach, Węgrzech i Styryi, przeszło 104 mil kw., z 600,000 mieszkańców, w 24 miastach, 46 zamków i 756 wsiach.

Liechtenstein (niegdyś Vadutz), 1,000 mieszkańców, nad Renem, na północ od Chur.

Płody. Hodowla bydła głównym jest sposobem do życia tutejszych mieszkańców, którzy uprawiają także zboże, len, wino i owoce.

II. Państwa Niemiec Środkowych:

§ 673. Królestwo Saskie.

(mniejsze od połowy Wielkiego Księstwa Poznańskiego).

Dzisiejsze królestwo jest połową południo-wschodnią byłej Saxonii Elektoralnej, na północo-zachodnim stoku saskich Gór Śpiżowych, kraj bardzo ludny i czynny. Przeszło $\frac{1}{3}$ część gruntu jest lesista, a połowa rolą orną.— Grunt jest mierny; na równinie są niektóre okolice obfite w zboże, ale w razie nieurodzaju, Góry Śpiżowe narażone są na niedostatek.— Rząd jest monarchiczny z dwiema izbami.— Pod względem znaczenia umysłowego Saxonija w wielu rzeczach przoduje reszcie Niemiec; ludność jej podwójnie gęstsza niż w Bawaryi, szkół ma przeszło 2,000, liczne też wyborne zakłady wychowawcze i uniwersytet w Lipsku. Miasto to jest zarazem ogniskiem handlu księgarskiego na całe Niemcy.

1) *Obwód (Kreis-Direction) Drezdeński.*

(79 mil kw., 553,946 mieszk.).

Drezno, 118 t. m., nad Elbą, miasto piękne w powabnej okolicy, z mostem długim na stóp 1,085. Liczne i wspaniałe zbiory artystyczne i naukowe, mnóstwo fabryk i uprawa wina. W pobliżu leży letni zamek **Pillnitz**. — **Freiberg**, 16 t. m., nad Muldą, posiada fabryki i górnictwo, oraz słynną akademię górniczą. W sąsiedztwie 36 wielkich pieców i 100 szybów odbudowywanych. Górnictwo istnieje tu od 600 lat i wydało już przeszło 225 milionów talarów srebra. — **Altenberg**, 2 t. m., najcenniejsza w Niemczech kopalnia cyny. — Miasteczko **Zinnwald**, 2 t. m., bardzo rozrzucone na samej granicy Czech, ma kopalnię cyny i warsztaty koronek. — **Pirna**, 6 t. m., prowadzi handel z Czechami i wyrabia towary kamienne i kobierce. — **Königstein**, 2 t. m., u podnóża fortecy tegoż nazwiska, na 878 stóp wysokości, ma łomy kamieni i żeglugę. — **Schandau**, 2 t. m., nad Elbą, posiada żeglugę i łomy kamienne. Żegluga parowa z Dreznem. — **Meissen** (Miśnia), 10 t. m., nad Elbą, z wielką katedrą; dawna stolica margrabiów i biskupów, otoczona winnicami. W zamku istnieje od 1710 roku fabryka porcelany. — **Grossenhain**, 8 t. m., nad rzeką Röder, ma fabryki sukna. — **Tharandt**, 2 t. m., nad rzeką Weiseritz, ma źródło uzdrawiające i akademię leśniczą. — Wieś **Plauen**, 1,000 m., nad rz. Weiseritz, w ciasnej kotlinie, znaniej pod nazwą: *Plauener Grund*. Tu są kopalnie węgla kamiennych i wielkie piece.

2) *Obwód Lipski.*

(63 mile kw., 484,225 mieszkańców).

Lipsk, 74 t. m., nad rzeką Pleisse, na wielkiej i żyznej równinie, po Hamburgu najważniejsze miasto handlowe w Niemczech. Lipsk posiada wszelkiego rodzaju wielkie rękodzielnie, przeszło 180 księgarń,

35 znakomitych drukarń, uniwersytet, oraz jarmarki w Stycznii, Wielkanocny i Ś. Michalski, ważne dla Europy i Azyi. Tu w Październiku 1813 miały miejsce wielkie i stanowcze bitwy. — Pomiedzy Lipskiem a Dreznem leży **Grimma**, 5 t. m., nad Muldą; wyrabia sukno, perkaliki, papier, krochmal i t. d. — Na wschód leży zamek **Hubertsburg**, 1,000 m., pamiętny pokojem z 1763 roku. — **Rochlitz**, 5 t. m., nad Muldą, ze znacznym przemysłem. — **Mittweida**, 8 t. m., nad rz. Zschopau, posiada łomy kamieni i kopalnie węgla. — **Döbeln**, 7 t. m., nad Muldą; ma fabryki sukna i t. d.

§ 674.

3) *Obwód Zwickau.*

(85 mil kw., 782,800 mieszkańców).

Jest to obwód największy i jedna z najludniejszych okolic w Niemczech (na 1 milę kw. przeszło 9,200 mieszkańców).

Chemnitz, 41 t. m., nad rzeką tegoż nazwiska, po Elberfeldzie, Berlinie i Wiedniu najcelniejsze w Niemczech miasto fabryczne (posiada 53 machin parowych), i wyrabia szczególnie towary pończosznicze i adamaszki; sąsiednie także wioski przyjęły udział w tym przemyśle miasta. Oprócz tego są tu przedzalnie machinowe, drukarnie perkalików, farbiernie, blichy, fabryki machin, lejnie żelaza i t. d.; handel również jest znaczny. — **Plauen**, 15 t. m., nad rzeką Elster, niegdyś stolica namiestnika (Vogt) Vogtlandu, główne miejsce fabrykacji towarów tak zwanych Plauenńskich, t. j. muślinów, batystów, woalek i t. d. Wielkie przedzalnie bawłny, fabryki papieru i machin i t. d. — **Zwickau**, 18 t. m., nad Muldą, otoczone kopalniami węgla kamiennych, ważne miasto handlowe. W okolicy, posiadającej 81 machin parowych, wyrabiają sukno, towary pończosznicze, szkło, porcelanę, piwo, cegły i lane żelazo. — **Glauchau**, 14 t. m., nad Muldą, drugie z kolei miasto fabryczne w Saxonii, gdzie kwitną wszystkie gałęzie tkactwa, farbierstwo, drukarstwo, tkanie żelaza i budowa machin. Miasto to jest stolicą włości Schönburgskich. — **Meerane**, 11 t. m., pomiędzy Muldą a Pleissą, ma znaczne warsztaty tkackie. — Liczne inne miejsca celują w tych samych gałęziach przemysłu. — Wioska **Mülsen Sankt Jakob**, wraz z sześcioma innymi wioskami jest osadą blisko 2 mile długą, w której 9,300 osób trudni się pończosznictwem. — **Annaberg**, 9 t. m., posiada górnictwo, warsztaty koronek i pasamoniczne, fabryki jedwabiu i wstążek (przeszło 2,800 krosien) i t. p. Tu schodzą się wszystkie płody Gór Śpiżowych. — **Schneeberg**, 8 t. m., główne miasto górnicze, dostarcza koronek i wstążek. — **Zschopau**, 8 t. m., nad rzeką tegoż nazwiska; wielka fabryka i drukarnia materyj bawełnianych i wełnianych. — **Johanngeorgenstadt**, 4 t. m., w Górach Śpiżowych; kopalnie żelaza; wyrabia zabawki, koronki i t. d.

Inne oprócz tego ważne i kwitnące miasta fabryczne są: **Crimmitschau**, 9 t. m., nad Pleissą; **Eibenstock**, 6 t. m., na południe od miasta Schneeberg; **Reichenbach**, 10 t. m., na zachód od Schneeberga;

Markneukirchen, 5 t. m., i **Adorf**, 3 t. m., szczególnie ważne dla wielkich fabryk instrumentów rzniętych i dętych.

4) *Obwód Budyszyński czyli Górne Łużyce Saskie.*

(45 mil kw., 301,153 mieszkańców).

Obwód ten, po części dość urodzajny, zatrudnia się najwięcej płóciennictwem. Dawniej należały także do tego obwodu miasta Görlitz i Lauban, dziś pruskie. W stronie północnej mieszka do 50,000 Słowian, zwanych przez Niemców Wendami, właściwiej Serbowie Łużyccy.

Zittau, 12 t. m., blisko Neissy, niegdyś sławne dla fabryk sukna, najważniejsze w Saxonii miasto dla handlu płótnem i adamaszkami, ma fabryki tkackie, blichy, fabryki płócien i adamaszków, oraz wody mineralne. Niedaleko stąd leży góra i wioska *Oybin*, z ruinami. W wyrobie płótna uczestniczą wszystkie wsie okoliczne, mianowicie **Gross-Schönau**, 5 t. m., nad rzeką Mandau, główne siedlisko przemysłu tkackiego, zwłaszcza adamaszków; — oraz **Seiffhennersdorf**, 6 t. m., obok czeskiego miasta Rumburg. — **Herrnhut**, 1,000 m., fabryki płótna, nici, perkalików i t. d. Tu Zinzendorf w 1722 r. założył gminę ewangelicką braci Herrnhuckich, a stąd, szczególnie ze wsi **Berthelsdorf**, 2 t. m., rządzą wszystkimi rozrzuconemi po całej kuli ziemskiej osadami Herrnhutczyków. — **Hochkirch**, wieś, na południo-wschód od Budyszyna, pamiętne bitwą w 1758 roku. — **Budyszyn** czyli **Bautzen**, 11 t. m., nad Spreą, wyrabia towary pończosznicze, sukno, papier, proch i t. d. — **Bischofswerda**, 3 t. m., na północ od Schandau, dostarcza sukna, oraz flizów chodnikowych dla Berlina. — **Kamenz**, 5 t. m., nad czarną Elstrą, miejsce urodzenia Lessinga; wody mineralne, fabryki wełniane, płócien i wiele innych.

§ 675.

P ł o d y.

a) **Królestwa kopalnego** bardzo są znakomite, albowiem wartość ich dochodzi corocznie $1\frac{4}{5}$ miliona talarów, z której to summy $\frac{5}{8}$ przypada na *Freiberg*, $\frac{1}{5}$ na *Schneeberg*. W 1851 roku górnictwo posiadało kopalń w ruchu 469, maszyn parowych 141. Górników i hutników liczą 11,600. — *Srebro* z Freibergu, Schneebergu, Annabergu i t. d. (dawniej przeszło $1\frac{1}{2}$ mil. tal.). — *Miedź* z Freibergu, 1,410 cent. — *Bismut* z Schneebergu, 167 centn. — *Cyna* z Altenbergu, za 82,000 talarów. — *Nikiel* i *kobalt* z Schneebergu, za 101,000 talarów (farb niebieskich 6,900 centn.). — *Arszenik* z Schneebergu i t. d., 4,000 centn. — *Żelazo* z wyższych Gór Spiszowych, szczególnie z *Johanngeorgenstadt* i *Schneebergu* ($\frac{1}{3}$), za 119,000 talarów. — *Węgla kamienne* z *Plauensche Grunde*, *Zwickau* i *Zittau*, oraz mnóstwo *torfu*. — Z kamieni dobywają tu: serpentyn, marmur, łupek, piaskowce, granit, ośelki, wapno, glinę, glinę foluszową i porcelanową. Kamienie budowlane i młynarskie po większej części wywożone są z kraju. — *Sól* przywożą do Saxonii z Prus.

b) **Królestwa roślin:** Kraj nie należy do zbyt urodzajnych, ale jest jednym z najlepiej uprawnych. Najżyźniejsze okolice są naokoło Miśni i w obwodzie Lipskim; najostrzejszym i najniepłodniejszym jest kraj w Górach Spiszowych, gdzie udają się już tylko owies i ziemniaki. Do najwilgotniejszych należą niziny Elstry i Pleissy. — *Łąki* najpiękniejsze zachodzą się w Górach Spiszowych i w dolinie Elby. — *Lnę* dostarczają Górne Łużyce i Góry Spiszowe; owoców okolice Drezna i Miśni i t. d. — *Wino* od bardzo dawnego czasu uprawiane jest na prawym brzegu Elby. — *Drzewo* jest artykułem wywozowym; lasy zajmują blisko $\frac{2}{7}$ całej przestrzeni, całkowicie nawet pokrywają największą część Voigtlandu.

c) **Królestwa zwierząt:** Najważniejszą była tu niegdyś hodowla *owiec*, których poprawa nastąpiła w 1768 roku przez merynosy hiszpańskie, sprowadzone przez elektorów (ztańd i wełna elektoralna), najlepsza na świecie. Dziś hodują w Saxonii 378,800 sztuk owiec; wszakże hodowla cofa się. — *Bydło rogate* poprawiano również bydłem holsztyńskim i niderlandzkim; najlepsze znajduje się w Górach Spiszowych i Voigtland. — *Rybolówstwo* w Elbie i w Muldzie, połów pstrąg w Górach Spiszowych zasługują na wzmiankę. — *Pszczolnictwo* znakomite w Łużycach.

§ 676. d) **Przemysłu:** Rozwój techniczny na wysokim tu stoi stopniu, a z wyjątkiem Wielkiej Brytanii nie masz kraju, który by większe miał bogactwo fabryk.

Fabrykacya *bawełny*, której głównym siedliskiem jest miasto Chemnitz, najważniejszą dziś stanowi gałąź przemysłu. Chemnitz, Plauen i Zittau, wysyłają do Ameryki zwłaszcza wyroby pończosznice, perkaliki i muślinki. Czynnych jest 135 przedziałni maszynowych o 555 000 kołowrotek; również i znaczna ilość wszelkiego rodzaju fabryk tkackich (17,600 warsztatów), pończosznich (19,600 warsztatów), drukarni i t. d., niemniej farbiernie i blicharnie. Okolice miasta Plauen głównym są siedliskiem fabrykacyi muślinów i welonów, znanych pod nazwą towarów Plauenkich. — Fabryki *wełny* bardzo są znaczne (13,400 warsztatów); najcelniejszym ich siedliskiem jest Zwickau, a dawniej szczególnie Górna Łuzacya. Sukno wyrabia się w nich gatunku średniego, oraz kaźmirki, merynosy i tybety (znakomite w Reichenbach i Glauchau), flanelki, wstążki, pończochy i t. d. — Fabryki *plótna* (przeszło 16,000 warsztatów), najdawniejszą są gałęzią fabryczną w Saxonii, szczególnie w Górnych Łużycach, gdzie zasługują na wzmiankę niezrównane fabryki adamaszków w Grosschönau (przeszło 1,000 warsztatów); wiele dostarczają także obwód Miśni i Góry Spiszowe. — Wyrób koronek, szycie i robienie pończoch na drótkach zajmują w Voigtland i w Górach Spiszowych przeszło 20,000 osób; robienia koronek uczą w 25 szkołach. Białe koronki pochodzą szczególnie z Annabergu, czarne z Voigtlandu; prawdziwych złotych i srebrnych dostarcza Schneckenberg. — Fabryki *jedwabiu* znakomite są

tylko w Annaberg (przeszło 2,500 warsztatów). — *Papierni* jest 96, lecz te nie są wystarczające. — *Cukrowni z buraków* trzy, *gorzelni* 661. — Wyroby słomkowe w okolicy Drezna, zwłaszcza w Dohna. — Fabrykacja towarów *drewnianych* żywi mnóstwo osób; w Górach Spizowych wyrabiają się zabawki dziecinne (w Grünhainchen), w Voigtland instrumenta muzyczne (Markneukirchen wyrabia corocznie 2,000 tuzinów skrzypiec i t. d.); w Lipsku słynne fortepiany. — W wyższym łańcuchu wyrabiają się *sadze*, *węgle* i *smoła*. — *Lejni żelaza* jest 13 (w Chemnitz 4). — Towarów *blaszanych* dostarczają Góry Spizowe (corocznie 300,000 tuzinów łyżek). Fabrykacja stali, towarów stalowych, broni, gwoździ i igieł jest znaczna. — *Porcelanę* fabrykują w Miśni, gdzie najdawniejsza istnieje fabryka; naczynia kamienne w kilku fabrykach. — Ważnym jest także wyrób *smalty* czyli *farb niebieskich*; smalta saska jest bardzo poszukiwana. Fabryk chemicznych i farb jest ogółem 37.

Handel jest znakomity. Jarmarki lipskie, na których obrót wynosi od 55 do 60 milionów talarów, są największe na świecie. Same interesa księgarskie w czasie jarmarku Wielkanocnego, dochodzą 3 miliony talarów. Stosunki wewnętrzne ułatwione są przez statki parowe, które pokrywają Elbę, przez koleje żelazne i dobre drogi bite. — W Saxonii istnieje towarzystwo kupieckie Elbo-Amerykańskie. Doroczny wywóz Saxonii o 3 miliony talarów ma być większy od przywozu.

§ 677. Wielkie Księstwo Sasko-Wejmarskie.

(*Sachsen-Weimar-Eisenach*, mniej więcej równające się $\frac{1}{11}$ części Marchii Brandenburgskiej; niegdyś z następującymi tu państwami stanowiło dawną *Turyngję*).

Składa się z trzech części większych i kilku mniejszych i leży w okolicach Lasu Turyngskiego i Rön. Pierwotnie były to dwa księstwa: *Weimarskie* ($\frac{2}{3}$ całości) i *Eisenach* (zachodnia część główna). — Jest to monarchia konstytucyjna. Mieszkańcy stoją na wysokim szczeblu oświaty, a wychowanie ludowe jest wyborne. Uniwersytet znajduje się w Jenie. Weimar przez długi czas był miejscem pobytu największych znakomitości w literaturze niemieckiej, co zjednało temu miastu przydomek niemieckich Aten. Znaczenia tego dostąpiło szczególnie za panowania Karola Augusta.

Kraj podzielony jest na trzy obwody: *Weimar*, *Neustadt* i *Eisenach*.

Weimar, 13 t. m., nad rzeką Ilm, posiada kilka zamków, fabryki, księgarstwo i t. d. — **Jena**, 6 t. m., nad Saalą, z uniwersytetem. — **Apolda**, 7 t. m., w pobliżu rzeki Ilm, należy do uniwersytetu i ma liczne warsztaty pończosnicze. — **Ilmenau**, 3 t. m., nad rzeką Ilm, dostarcza żelaza i kamienia brunatnego. W okolicy znajdują się kopalnie węgla kamiennych, hamernie, huty szklane, papiernie, fabryki porcelany, farb i perkalików, przedzalnie, garbarnie i t. d.

Neustadt, 5 t. m., nad Orlą, wpadającą do Saali, główne siedlisko przemysłu wełnianego.

Eisenach, 10 t. m., nad rzekami Nesse i Hörsel, miasto fabryczne. W pobliżu leży warowny zamek *Wartburg*, niegdyś rezydencja landgrafów Turyngskich.—**Kreutzburg**, 2 t. m., nad Werrą; posiada saliny.—**Ruhla**, 3 t. m., nad Erbem, ma kąpiele, hamernie żelaza i cyny, fabryki nożownicze i fajek. Jest to miasto fabryczne nader ożywione, którego jednak jedna tylko połowa należy do Wielkiego Księstwa Weimarskiego.

§ 678. Księstwo Sasko-Koburg-Gotajskie.

($\frac{1}{20}$ część Marchii Brandenburskiej).

Składa się z dwóch części głównych i kilku pomniejszych. Księstwo *Koburgskie*, na południe od Lasu Turyngskiego, stanowi blisko $\frac{1}{4}$ część całości, ale jest gęściej zaludnione; księstwo *Gotajskie* wynosi $\frac{3}{4}$ części; tu leżą najwyższe punkta Lasu Turyngskiego. Jedna czwarta część jest ziemią orną; jedna czwarta pokryta jest lasem.

Rząd konstytucyjno-monarchiczny; każde z obu księstw ma oddzielne dla siebie Stany. Lud jest oświecony i ukształcony.

Koburg (Coburg), 10 t. m., nad rzeką Itz, w powabnej okolicy, ma różne fabryki. Na górze leży forteca Koburg, dziś dom kary i poprawy.

Gotha, 16 t. m., nad kanałem Leiny wpadającym do Nessy, otoczone ogrodami i parkami; bardzo przemysłowe; uchodzi za najbardziej ożywione miasto handlowe w Turyngii; posiada obserwatorium.—**Waltershausen**, 3 t. m., u północnego podnóża Lasu Turyngskiego, dostarcza skór, wyrobów tekturowych, piwa i towarów rzeźniczych.—**Ruhla**, w połowie tylko należy do tego księstwa; w drugiej połowie do Wielkiego Księstwa Weimarskiego (ob. powyżej).—**Zella** czyli **Blasienzella**, 2 t. m., w Lesie Turyngskim, ma fabryki broni, hamernie stali i żelaza, młyny szlifierskie, huty szklane, warzelnie smoły i potażiu.—**Krawinkel**, wieś w górach, dostarcza kamieni młyńskich.

Mieszkańcy trudnią się rolnictwem i hodowlą bydła, tam gdzie kraj jest równiejszy; szczególnie ważnym jest leśnictwo. Z płodów kopalnych znaczna ilość węgla kamiennych i soli. Innymi godnymi wzmianki artykułami wyrobu są: płótno, żelazo i towary drewniane, smoła, szkło, papier i t. p.

§ 679. Księstwo Sasko-Meiningen.

($\frac{1}{10}$ część Marchii Brandenburskiej).

Składa się również z kilku części. Dawniejsze księstwo *Hildburghausen* całe poprzerzynane jest uroczą doliną Werry.—Rząd taki sam,

jak w księstwie Wejmarskiem.—Kraj podzielony na Nizinę (*Unterland*) Meiningską z Römhild i Themar (niegdyś hrabstwo Henneberg), ma księstwo Hildburghausen, Wyżynę Meiningską (*Oberland*) i księstwo Saalfeld.

Meiningen, 7 t. m., nad Werrą.—**Salzungen**, 3 t. m., nad Werrą, w okolicy najludniejszej, ma saliny (67,000 cent.).—Wieś **Liebenstein**, 700 m., o 1½ mili od Salzungen w Lesie Turyngskim, ma kąpiele mineralne.—**Römhild**, nad rzeką Miliz, wpadającą do Saali frankońskiej i **Themar**, nad Werrą, dwa małe miasteczka.

Hildburghausen, 4 t. m., nad Werrą, niegdyś rezydencya.

Sonneberg, 3 t. m., najfabryczniejsze miasto, z łomami łupkowemi i fabrykami snycerskich wyrobów drewnianych, tekturowych, zabawek i t. d. W dwudziestu mniej więcej okolicznych wioskach do 8,000 osób zatrudnionych jest tą gałęzią fabrykacyi.

Saalfeld, 4 t. m., nad Saalą, ma fabryki sukna, skór i chemiczne, oraz hutę miedzianą. Tu w 1806 roku zaszła walna bitwa.

§ 680. Księstwo Sasko-Altenburgskie.

($\frac{1}{30}$ część Marchii Brandenburskiej).

Składa się z dwóch części prawie równych, t. j. z obwodu Altenburskiego czyli Osterland i z obwodu Saal-Eisenberg. Okolica ta, z gruntem lekko falistym, jest jedną z najurodzajniejszych w całych Niemczech, a lud będący pochodzenia wendyjskiego (serbskiego), w ogóle do 50,000 mieszkańców, odznaczający się ubiorem, obyczajami i zwyczajami, z bogactwem się rolnictwem, zwłaszcza w obwodzie Altenburskim. Dwie trzecie ludności utrzymują się z rolnictwa i hodowli bydła; jedna trzecia z fabrykacyi towarów wełnianych i z rozmaitych rękodziel. Rząd taki sam jak w Weimarze.

Altenburg, 16 t. m., niedaleko od rzeki Pleissy, z zamkiem, posiada wielki przemysł i handel.—**Eisenberg**, 5 t. m., miasto fabryczne.

§ 681. Księstwo Schwartzburg-Sondershausen.

($\frac{1}{24}$ część regencyi Poczdamskiej),

składa się z dwóch części, jednej zwanój *Unterherrschaft*, stanowiącej mniej więcej połowę całego księstwa, a będącej bogatym krajem zbożowym;

Sondershausen, 5 t. m., nad rzeką Wipper; oraz z *Oberherrschaft*, położonej na górach, bogatej w lasy, ale ubogiej w zboże.

Arnstadt, 6 t. m., ma przedzalnię wełny, garbarnie i browary.

Księztwo Schwarzburg-Rudolstadt.

($\frac{1}{24}$ część regencyi Poczdamskiej).

Kraj konstytucyjno-monarchiczny, składający się również z dwóch części, t. j. z *Unterrherrschaft*, wynoszącej około $\frac{1}{4}$ całego księztwa, z $\frac{1}{6}$ częścią ogółu mieszkańców;

Frankenhausen, 5 t. m., dostarcza zboża, wełny i kamieni młyńskich. W pobliżu leży *Kyffhäuser*.
oraz z *Oberherrschaft*, z miastem

Rudolstadt nad Saalą, 5 t. m., zamek **Schwarzburg**, na wysokości skały w dolinie Schwartzy, leży wśród ogromnego parku.

W rozmaitych miejscach znajdują się: hamownie, fabryki farb niebieskich, huty szklane i fabryki bieli ołowianej.

§ 682. Księztwa Reuss, linii starszej i młodszej.

($\frac{1}{18}$ część regencyi Poczdamskiej).

Kraj górzysty, a zatem nie posiadający wystarczającego rolnictwa. Głównymi produktami są płody leśne i bydło. — Forma rządu monarchiczna ze Stanami. Są to właściwie dwa księztwa, z których jedno **linii starszej**, z miastem:

Greitz, 7 t. m., nad Elstrą, ze znacznymi fabrykami tkanin; **Zeu-
lenroda**, 5 t. m.;

drugie **linii młodszej** czyli **Reuss-Schleitz, Lobenstein i Ebers-
dorf**. Do tego księztwa należy także posiadłość *Gera* i księztwo *Saalburg*.

Schleitz, 5 t. m., rezydencja. — **Ebersdorf**, 1,000 m., osada z pięknym zamkiem książęcym. — **Lobenstein**, 4 t. m. — **Gera**, 12 t. m., w pobliżu Elstery, z wielkim przemysłem: dostarcza szczególnie delikatnych materyj wełnianych, bawełnianych i tytoniu. — **Saalburg**, 1,000 m., nad Saalą.

§ 683. Księztwo Nassauskie.

($\frac{1}{4}$ część regencyi Frankfurckiej).

Nassau, państwo monarchiczno-konstytucyjne, leży na górach Taunu i Westerwaldu (Lasu zachodniego); do tego księztwa należy piękna i urocza Rengawia (*Rheingau*). — Oświata wielkiej doznaje opieki. Uniwersytetem krajowym, t. j. obowiązującym krajowców, jest *Göttingski*. Prawie połowa mieszkańców jest wyznania katolickiego. Książę ma szczególnie wielkie posiadłości prywatne, skutkiem czego jest zapewne jednym z najbogatszych książąt w całych Niemczech.

Wiesbaden, 16 t. m., o $\frac{1}{4}$ mili od Renu, u podnóża Taunu, znane od dawna kąpiele mineralne, z dwudziestoma gorącymi źródłami, któ-

rych temperatura dochodzi $+ 56^{\circ}$ Réaum., oraz z czternastoma kąpielami parowymi. Są to po Baden-Baden najbardziej uczęszczane wody; liczą w nich do 16,000 gości przybywających na kurację. — Na południe leży **Bibrich**, 3 t. m., nad Renem, z wolnym portem; tu leży zamek będący rezydencją książąt. — **Rüdesheim**, 2 t. m., nad Renem, wprost naprzeciwko Bingen, z ruinami i winnicami. Opodal są miejsca sławne winami, jako to: *Geisenheim*, *Assmannshausen*. zamek *Johannisberg*, *Hattenheim* i *Hochheim*. Ztąd również pochodzą wina *Markebrunner*, *Steinberger* i t. p. — **Kaub**, nad Renem, z pobliskim w Renie zamkiem *Pfalz*. Kaub dostarcza dachówek łupkowych. — **Braubach**, 1,000 m., nad Renem, z twierdzą *Marxburg*. — **Ems**, złożone z kąpeli Emskich i wsi tegoż nazwiska, miasteczko nad rzeką Lahn, słynne wodami mineralnymi. — **Nassau**, 1,000 m., nad rz. Lahn, z ruiną zamku rodzinnego książąt. — **Niederselters**, nad rzeką Ems, wieś wysyłająca corocznie przeszło pół miliona dzbanków wody selcerskiej aż do Indyj. — **Weilburg**, 2 t. m., nad rzeką Lahn. — **Limburg**, 3 t. m., nad Lahną, trudni się żegluga. — **Höchst**, 2 t. m., nad Renem, posiada fabryki. W pobliżu leżą kąpiele **Soden**, 1,000 m., dokąd prowadzi kolej żelazna. — **Dillenburg**, 2 t. m., nad Dillą.

Plody: a) *Królestwa kopalnego:* Znakomite górnictwo wyzyskuje żelazo (310,000 centn.), cynk, ołów (7,000 centn. i 8,000 centn. bieli), miedź, srebro (4,000 grzywien) i węgle kamienne, zatrudnia do 80,000 osób. Wielkie łomy marmuru i wapienia. Soli brak. Źródeł mineralnych jest 125, z których najslawniejsze: Schwalbach, Geilnau, Ems, Wiesbaden, Schlangenbad, Fachingen i Soden. — b) *Królestwa roślin:* Nassau więcej posiada lasów niż roli; najpiękniejsze leżą na górach Taunus, a z nich tylko $\frac{1}{35}$ jest drzewem iglastym. Wszelkiego zboża wielki dostatek; również i roślin pastewnych, ponieważ łąk braknie. Księstwo Nassauskie jest krajem przez przyrodę nader hojnie uposażonym, zwłaszcza wybornemi winnicami; na mniej więcej $\frac{3}{4}$ mili kw. otrzymuje 68,000 wiader wina. — c) *Królestwa zwierząt:* Bydłostan znaczny i ciągle poprawiany. W lasach dużo zwierzyny, a rzeki napełnione są rybami. — d) *Przemysłu:* Oprócz 31 hamerni i hut, mało większych zakładów przemysłowych. — W Westerwaldzie wyrabiają w wielkiej ilości dzbanki do wód mineralnych, rozpowszechnione po całej kuli ziemskiej.

Handlowi sprzyjają w wysokim stopniu wielkie drogi wodne i liczne trakty bite. Wywozowemi artykułami są mianowicie: wody mineralne, wino, plody górnicze, bydło i wełna.

§ 684. Landgrafstwo Hesso - Homburgskie.

Kraj ten należy do młodszej linii i domu Hesso-Darinsztadzkiego, — składa się z posiadłości *Homburg*, na północ od Frankfurtu nad Menem,

stanowiącej $\frac{1}{4}$ część całego landgrafstwa, oraz z posiadłości *Meisenheim*, na Psim Grzbiecie (*Hunderück*), zajmującej pozostałe $\frac{3}{4}$ całości.

Homburg vor der Höhe, 5 t. m., rezydencya, a zarazem dla skutecznych wód mineralnych, licznie zwiedzane miasto kąpielowe. — **Meisenheim**, 2 t. m., nad rzeką *Glan*.

Wielkie Księstwo Heskie.

(przeszło $\frac{1}{3}$ część Marchii Brandenburgskiej).

Składa się z dwóch części głównych, oddzielonych od siebie przez Hessyę Elektoralną i Men, oraz z małych cząstek w obrębie obcych terytoryów (zwanym zwykle enklawami). Kraj ten leży w dziedzinie *Odenwaldu*, po którego stronie zachodniej prowadzi *droga górską*, (*Bergstrasse*, 7 mil długa, przez jedną z najniższych części Niemiec, oraz w dziedzinie *Psiego Grzbietu* i *Gór Ptasich* (*Vogelberg*). Południową częścią północnej jego połowy jest sławna ze swojej urodzajności *Wetter-Au*. — Wielkie księstwo Heskie należy do najludniejszych w Niemczech; w Hessyi Nadreńskiej przypada po przeszło 9,000 mieszkańców na jedną milę kw.

Forma rządu monarchiczno-konstytucyjna, z dwiema izbami. — Oświata doznaje szczególnej opieki. W *Giessen* znajduje się słynny uniwersytet.

1) *Prowincya Starkenburgska*, 54,8 mil kw., 318,422 m., do której należą: dawniejszy Palatynat Elektoralny (*Kur-Pfaltz*) Elektorstwo *Mogunckie* i *Worms*, a zatem *Odenwald* i równina *Nadreńska*.

Darmstadt, 30 t. m., na równinie *Nadreńskiej*, składa się z ciemnego starego i nowego miasta; posiada rozliczne rękodzielnie i handel. — **Offenbach**, 14 t. m., nad *Menem*, najważniejsze miasto fabryczne (24 machin parowych), ze sławnymi na cały świat fabrykami powozów i biżuteryj, z mostem łyżwowym, jarmarkami i znacznym handlem; w sąsiedztwie *Frankfurtu*. — **Heppenheim**, 5 t. m., nad drogą górską, trudni się uprawą wina. Obok leżą ruiny zamku **Starkenburg**, nad *Odenwaldem*.

2) *Wyższa Hessya* (*Ober-Hessen*), 72,9 mil kw., 300,261 m., na górach *Ptasich* bujne ma łąki górskie, w *Wetterau* powabne i żyzne doliny.

Giessen, 9 t. m., nad *Lahn*, w tak zwanym *Hinterland*, dobywa kamienia brunatnego i ma największe huty żelazne. — **Alsfeld**, 4 t. m., nad rzeką *Schwalm*, ma fabryki materij lnianych i wełnianych. — **Schlitz**, 3 t. m., blisko rzeki *Fuldy*, dostarcza płócien i adamaszków i posiada blicharnie i garncarnie.

3) *Hessya Nadreńska* (*Rhein-Hessen*) 25 mil kw., 226,888 mieszkańców, jest żyznym i ludnym krajem pagórkowatym w stronie północnej gór *Palatynatu* (*Pfalzergebirge*).

Moguncya (Mainz), 37 t. m., nad lewym brzegiem Menu, port wolny i forteca związkowa, nawet jedna z najobronniejszych, a po Kolonii i Mannheimie najważniejsze targowisko handlu na Renie. Miasto bardzo przemysłowe (21 machin parowych), posiada np. jedną z największych fabryk skór. Most łyżwowy, na 740 kroków długi, prowadzi do miasta **Castel** (3 t. m.), położonego nad prawym brzegiem Menu.—**Bingen**, 5 t. m., nad Renem; w sąsiedztwie leży pruski zamek **Rheinstein**. — **Alzey**, 5 t. m., nad rzeką Selz. — **Worms**, 10 t. m., niegdyś 32 tys., blisko Renu, znaczne ma fabryki (14 machin parowych) i handel, rolnictwo i uprawę wina.— Na północ **Nierstein**, 2 t. m., wieś sławna wybornem winem.—Innemi znanemi dla win miejscami są: **Bodenheim**, **Laubenheim** i **Ingelheim**.

§ 685.

P ł o d y.

a) **Królestwa kopalnego** niezbyt ważne. *Żelaza* dobywają 150,000 centn.; w ubogiej w lasy Wetterau znajdują się pokłady *węgli kamiennych*, a w Hessyi Nadreńskiej *torfowiska*. Pod Kreutznach, na terytoryum Pruskiem, Hessya zakupiła 2 saliny.

b) **Królestwa roślin:** Kraj jest rolniczy, ponieważ większa jego połowa jest ziemią orną; niewielu mieszkańców utrzymuje się z przemysłu. W Hessyi Nadreńskiej i w Starkenburg znakomitą jest uprawa *jarzyn* i *owoców*. Te ostatnie szczególnie stanowią osobną gałąź zatrudnienia; droga górską, na której udają się także kasztany, migdały, orzechy i brzoskwinie, podobna jest do wielkiego lasu owocowego. Hessya Nadreńska przedewszystkiem jest krajem *winnym*, na blisko dwóch milach kw. otrzymują tu 258,500 wiader, z których $\frac{2}{3}$ wywożą. Jako miejsca wydające szlachetniejsze gatunki win, zasługują na wspomnienie: Bingen (wino Scharlachberger), Moguncya, Worms (Liebfrauenmilch), Deidesheim i inne. — Na blisko jednej trzeciej całego gruntu znajdują się *lasy*, przeto też *drzewa* jest poddostatkem, z wyjątkiem tylko Wetterau i Hessyi Nadreńskiej, która jest prawie zupełnie bezleśną.

c) **Królestwa zwierząt:** Hodowla bydła znaczna, szczególnie *rogatego* na Górach Ptasich, gdzie są wielkie łąki naturalne, oraz w części wschodniej Odenwaldu. Handel bydlęm bardzo ożywiony. W Wyższej Hessyi ważną jest także hodowla *owiec* i *świń*.

d) **Przemysłu**, dotąd jeszcze niewystarczającego, lubo już 107 machin parowych pracuje dla przemysłu prywatnego. Najwięcej rozpowszechnioną jest fabrykacja *plótna*, szczególnie na wschód od Gór Ptasich w Wyższej Hessyi, gdzie mieszkają sami tkacze, oraz w Hinterland.— *Skóry* gdzie niegdzie wyprawiają wyborne, np. w Offenbachu.— Fabrykacja *wetniana* raczej rękodzielna, szczególnie w Hinterland.— Szczególną ważność mają fabryki *tabaczne*, zwłaszcza *tabaki* w Offenbachu.— Fabrykacja metali nader ograniczona.— WYROBY *słomkowe* w Wyższej Hessyi, a *powozowe* w Offenbach, szeroką mają sławę.

Handel. Główny wywóz składa się ze zboża, wina, płótna i towarów Offenbachskich. Handel tranzytowy i spedycyjny ożywiony. Mouguncya jest najcelniejszym miejscem handlowym; po niej idą Offenbach i Darmstadt. Statki parowe ożywiają wielkie rzeki.

§ 686. Elektorstwo Hesko-Kasselskie.

(blisko $\frac{1}{4}$ część Marchii Brandeburskiej).

Stanowi całość spójną, oraz dwie większe i kilka mniejszych odosobnionych.— Grunt niemal cały górzysty; równiny tylko w stronie północnej.—Do 1802 r. elektor był tylko landgrafem.—Rząd monarchiczno-konstytucyjny z jedną izbą.—Uniwersytet w *Marburgu*.—Kraj jest zadłużony i zubożały; ostatnimi czasy wielkie z niego emigracye.

1) *Prowincya Niższej Hessyi* (Nieder-Hessen), 68,8 mil kwadr., 367,775 mieszk., a zatem blisko połowa całości.

Kassel, 32 t. m., nad rzeką Fuldą, w obszernej, żyznej równinie, jedno z najpiękniejszych miast w Niemczech. W pobliżu *Wilhelmshöhe*, zamki z parkiem na Lesie Sokolim (Habichtswald). tu znajduje się zamek olbrzymi (Riesenschloss), z Herkulesem z miedzi, 25 $\frac{1}{2}$ stóp wysokim,—zamek Lwi (Löwenburg),—fontanny, kaskady, wodociągi i t. d. Kassel posiada znaczne fabryki we wszystkich gałęziach.—**Grossalmerode**, 2 t. m., przy górze Meissner, dostarcza alunu, wiotryolu, sody i węgla kamiennych, oraz wyrabia sławne tygle chemiczne, gwoździe i fajki.—Na południo-wschód leży **Eschwege**, 6 t. m., nad Werrą, trudni się żegluga, garbarstwem, uprawą tytoniu i t. d.—Na wschód **Wanfried**, 7 t. m., nad Werrą, główne miasto handlowe.—**Fritzlar**, 3 t. m., nad Edrą.—**Karlshafen**, nad Wezerą i kanałem, posiada fabryki, saliny, huty górnicze i handel ożywiony.—**Rinteln**, 3 t. m., nad Wezerą, w hrabstwie Schaumburg, pomiędzy Minden, a Hameln.

2) *Wyższa Hessya* (Ober-Hessen), 36 mil kw., 122,776 mieszk.

Marburg, 8 t. m., w uroczym położeniu, nad rzeką Lahn, z uniwersytetem i stromymi ulicami. Wspaniały kościół gotycki.

3) *Fulda*, 30 mil kw., 109,500 mieszkańców; ostry kraj górzysty z pięknymi łąkami.

Fulda, 14 t. m., nad rzeką tegoż nazwiska, w rozkosznej okolicy wzgórzystej, ma słynną katedrę i prowadzi znaczny przemysł.—Na północ stąd leży **Hersfeld**, 7 t. m., nad Fuldą, z największą w elektorstwie fabryką sukna.—**Schmalkalden**, 6 t. m., nad rzeką Schmalkaldą, w posiadłości tegoż nazwiska, przy Lesie Turyngskim, wyrabia niezliczone małe towary żelazne, pończosznice i sukna. Pamiętne związkiem monarchów protestanckich w 1531 roku.

4) *Hanau*, 25,6 mil kw., 120,900 mieszkańców, prowincya ze wszystkich najludniejsza.

Hanau, 15 t. m., nad Menem i ujściem rzeki Kinzig, ma mnóstwo fabryk wybornych towarów biżuteryj, złotych i srebrnych, oraz kwitnącą fabrykację jedwabiu i wełny. Jest to najważniejsze w Hessyi miasto fabryczne.— **Bockenheim**, 4 t. m., pół mili od Frankfurtu, posiada również znakomite fabryki. — **Gelnhausen**, 4 t. m., na wyspie rzeki Kinzig, w błogosławionej równinie, z piękną katedrą i ruinami pałacu Fryderyka Rudobrodego.

§ 687.

P ł o d y.

Żelazo pochodzi z Schmalkalden (80,000 centn.), *miedź* szczególnie z Rotherburga; jest także nieco *ołowiu* i *kobaltu*; *sól* z trzech salin; *ałun* z Gross-Almerode. *Węgla kamienne* w wielkiej ilości znajdują się w Niższej Hessyi. *Glinka garncarska* i *fajansowa*.

Głównym sposobem utrzymania mieszkańców jest rolnictwo; *zboża* i *ziemniaków* zbierają bardzo wiele. Niemniej ważną jest uprawa *lnu*, oraz *tytuniu*, zwłaszcza w okolicach miasta Hanau. Z wyjątkiem Fuldy cały kraj jest prawie jednym ogrodem owocowym. — *Las* zajmuje $\frac{2}{5}$ części całej przestrzeni; w Lesie Turyngskim drzewa iglaste, w innych po większej części liściaste.

Hodowla *bydła* w niektórych okolicach, zwłaszcza na pastwiskach górskich, jest dobra; najlepiej udaje się hodowla *owiec* i *koni*.

Przemysł rozwija się coraz bardziej; fabryki po największej części są dotąd tylko w Hanau i w Kassel. Bardzo ważną jest fabrykacja *plócien*, aż do najcieńszych adamaszków, szczególnie z prowincyi Fuldy i w okolicach Marburga. Grube płótno, znane pod nazwą *Osnabrückiego* albo *Heskiego*, wywożonem bywa do Hollandyi, Hiszpanii i Ameryki. Przędalnie nici (Hessengarn) także są znaczne. — Po płótnach pod względem ważności następują towary metalowe, szczególnie w Schmalkalden.— Fabryki *tytuniu* i *skór* obszerne i znaczne.

Handel. Najgłówniejszym artykułem wywozowym jest płótno, które za przeszło milion talarów wychodzi do Bremy i do Frankfurtu nad Menem; po niem następują nici, towary żelazne i stalowe, oraz tygłe chemiczne. — Najważniejszym jest handel tranzytowy, którego głównym traktem jest Wezera.

§ 688.

Wolne miasto Frankfurt.

Mały okrąg Frankfurtu leży po obu brzegach Menu. Forma rządu jest rzeczpospolitą *demokratyczną*. Najpierwszą władzą jest senat, złożony z dwóch burmistrzów i 19 członków. *Reprezentacya obywatelska* czyli komitet obywatelski (Bürgerausschuss), złożony z 51 członków, wybiera ze swego łona 20 stałych reprezentantów, którzy wraz z 11, wybranymi przez gminy wiejskie, i 27, przez mieszczaństwo (Bürgerschaft) stanowią *zgromadzenie prawodawcze*. Najwyższy sąd

apellacyjny dla wszystkich czterech miast wolnych znajduje się w Lubece. — Miasto posiada dobre zakłady naukowe i zbiory, oraz wielką obfitość fundacyj dobroczynnych.

Frankfurt, 68 t. m., wraz z przedmieściem **Sachsenhausen** na przeciwnym brzegu Menu, otoczony pięknymi ogrodami. Jest to jedno z najważniejszych miast niemieckich. W gmachu Römer zwanym obierano od 1152 r. cesarzy niemieckich, którzy się od 1711 r. koronowali także w tamecznej katedrze. Tu odbywa swoje posiedzenia zgromadzenie związku niemieckiego w pałacu Thurn und Taxis. Z pomiędzy zakładów publicznych zasługuje na wzmiankę: biblioteka, Senkenberga muzeum historii naturalnej i Städla instytut sztuk pięknych.— Tu istnieją wszelkiego rodzaju rękodzieła i fabryki; w pobliżu ma miejsce znakomita uprawa ogrodowa i owocowa (jabłecznik). Handel dla całych Niemiec bardzo znaczny, szczególnie z powodu trzech jarmarków, na których najważniejszymi artykułami są towary bawełniane, jedwabne, wełniane i skóry. Załoga miasta Frankfurtu składa się z 3,821 Prusaków, Austryaków i Bawarczyków, oraz z 1,119 żołnierzy frankfurckich.

III. Państwa Niemiec Północnych:

§ 689.

Wolne miasto Lubeka.

Główna część okręgu Lubeki leży nad morzem Bałtyckim, wzdłuż Trawy; dziewięć małych cząstek otoczonych jest krajem Lauenburgskim.—Forma rządu demokratyczna. Senat, wybierany na życie przez wyborców z obywateli, składa się z jednego burmistrza i 13 senatorów; mieszczaństwo ze 120 reprezentantów ogółu, z których komitet, w liczbie 30, zbiera się co 2 tygodnie.—Zakładów i fundacyj publicznych 41. — Niegdyś Lubeka była jednym z najprzedniejszych miast hanzeatyckich.

Lubeka, 27 t. m., nad Trawą, niegdyś stacya floty hanzeatyckiej, ma warsztaty okrętowe i wielki handel, oraz wszelkiego rodzaju fabryki, szczególnie browary piwa i octu. W wielkim ratuszu znajdują się archiwa związku Hanzy. — Przywóz równa się $\frac{1}{6}$ części przywozu Hamburgskiego, — wywóz $\frac{1}{20}$ części wywozu tegoż miasta. — **Travemünde**, 1,000 m., z wyborną przystanią, latarnią morską i kąpielami morskimi. — **Bergedorf**, 2 t. m., nad Elbą, oraz **Vierlande**, wspólna są własnością Lubeki i Hamburga.

Grunt nader urodzajny, wydaje rozmaite płody. Rzemiosła bardzo ustaly; dziś ważnemi już tylko handel i żegluga. Miasto posiada 67 własnych okrętów handlowych. Regularna żegluga parowa odbywa się między Lubeką, Kopenhagą i Petersburgiem. Szczególnie ważnym jest handel ekspedycyjny z morza Bałtyckiego do Francyi, Szwajcaryi i t. d.; wszakże i własny handel zbożem, winem, wełną, towarami kolonialnemi, płodami szwedzkimi i rosyjskimi bardzo jest znaczny.

§ 690. Wolne miasto Hamburg.

Okrag Hamburga składa się: 1) z miasta; 2) z dwóch przedmieść; 3) posiadłości ziemi Geest (Geestland); 4) posiadłości ziemi Marsch (Marschland); 5) z obwodu Ritzebüttel, po lewej stronie ujścia Elby; 6) z Bergedorfu i Vierlandu (nad Elbą); zarazem dwa miasta, dwie osady i przeszło 50 wsi.

Forma rządu demokratyczna. Mieszkańcy dzielą się na wielkich obywateli, małych obywateli i zostających pod opieką (Grossbürger, Kleinbürger, Schutzverwandte). Władza zostaje w rękę senatu czyli rady. Zakłady naukowe są wyborne.

Hamburg, 172 t. m., nad ujściem Alstry, mil 18 od morza Niemieckiego, a mil 10 od Bałtyckiego. Alster rzeka tworzy w samym mieście miednicę. Część miasta nowo odbudowana po wielkim pożarze jest wspaniała.—**Ritzebüttel**, 2 t. m., osada z $\frac{1}{7}$ prawie częścią całego terytorjum; **Cuxhafen**, 1,000 m., kąpiele morskie, z latarnią i kwarantanną. — **Bergedorf**, ob. Lubeka.

Rozwój rękodziel i fabryk jest ogromny; Hamburg produkuje cukier, płótno żaglowe, tytuń, wódkę, mięso wołowe, towary srebrne, płótno, pióra stalowe, towary żelazne i maszyny, ma oraz najcenniejsze fabryki fiszbinu i lasek. Własny wywóz Hamburga składa się z cukru, rafinady, kapeluszy, mebli, oraz z instrumentów i t. d.

Handel Hamburga rozpowszechniony jest na całej kuli ziemskiej i ogromną ma ważność. Handel ten prowadzi się 491 statkami morskimi, z których 20 parowych, oraz 1,455 statkami rzecznoimi (8 parowców); w całej Europie znaczeniem wyższy jeden tylko handel miasta Liverpool. Wartość przywozu rocznego wynosi 175 milionów talarów, z których za $22\frac{1}{2}$ miliona talarów towarów wełnianych i półwełnianych; za $14\frac{1}{4}$ milionów talarów kawy, t. j. 67 milionów funtów, z których 39 milionów z Brazylii, a $13\frac{1}{2}$ miliona z La Guayra; za 14 milionów talarów towarów bawełnianych; za $13\frac{1}{3}$ miliona talarów twistu i nici bawełnianej z Anglii; za $10\frac{1}{2}$ milionów talarów nici wełnianej i półwełnianej; za $9\frac{1}{4}$ milionów talarów towarów jedwabnych i półjedwabnych; za 8 milionów talarów wełny; za $7\frac{3}{4}$ milionów talarów bawełny, po większej części z Anglii; za $7\frac{1}{2}$ miliona talarów pszenicy; za $6\frac{3}{4}$ miliona talarów płótna, półpłótna i płótna żaglowego; za $6\frac{1}{2}$ miliona talarów nici lnianych; za $6\frac{1}{8}$ miliona talarów innych towarów rękodzielnych i modnych, za blisko 6 milionów talarów bydła; za $5\frac{1}{2}$ miliona talarów tytoniu z Bremy i z wysp Antylskich; za $5\frac{1}{4}$ milionów talarów cukru nierafinowanego (47 milionów funtów, po większej części z Kuby i Brazylii); 17,674 skrzynek herbaty; 16,461 worków kakao; 141,000 funtów i 4,157 beczek ryżu; 2,200,000 funtów koryntów; 1,385,000 funtów migdałów i t. d. Z Anglii największa część okrętów przywozi węgle kamienne. W wielkich ilościach przychodzi: drzewa farbiarskie z Ameryki Środkowej i Południowej,—skóry z Ameryki Południowej; pieprz z Anglii i Indyj Wschodnich,

wina z Francyi i Europy Południowój, sól z tychże krajów, saletra z Chili, siarka z Sycylii, żelazo z Anglii i t. d. — Z wartości towarów sprowadzanych z portów transatlantyckich $\frac{3}{8}$ przypadają na porty Ameryki Południowój, $\frac{2}{9}$ na Amerykę Północną, $\frac{2}{9}$ na Indye Zachodnie, $\frac{1}{7}$ na porty azyatyckie (z wyjątkiem Lewantu). — Przeszło połowa towarów sprowadzanych koleją żelazną i Elbą składa się z budulcu, jęczmienia i pszenicy. — Wywóz, w ilości 169 milionów talarów, obejmuje zboże, mąkę, owoce strączkowe, chleb okrętowy, masło ($\frac{2}{3}$ do Anglii), wódkę, koniczyne, bydło, szmaty, drzewo, wełnę, skóry, kości, sukno, rzemień, cynk, płótno i t. p. — Statki parowe płyną do Anglii, Hollandyi i Francyi; na Elbie aż do Drezna.

§ 691. Wolne miasto Brema.

Do tej rzeczypospolitej należy miasto, jego okręg, osada Vegesack i posiadłość na inném terytoryum.

Rząd jest demokratyczny; senat składa się z czterech burmistrzów i 26 senatorów. Zakłady naukowe są bardzo dobre.

Brema, 60 t. m., położona po obu brzegach Wezery i na wyspach. Nowe miasto na lewym brzegu zbudowane jest regularnie i posiada piękne przechadzki. W Bremie znajdują się wielkie fabryki tabaczne (296), płótna żaglowego, farb, krochmalu i wódki, oraz 16 warsztatów okrętowych. Wywóz i przywóz przenosi $\frac{1}{4}$ część hamburgskiego. Co do tytoniu jest to najważniejsze miejsce przywozowe w Europie, — przytém najważniejszy port wywozowy dla wychodźców. Okrętów morskich Brema posiada 262, z których jedenaście parowców szrubowych, a 74 fregaty. — **Vegesack**, 4 t. m., osada o milę od Bremy oddalona, ma warsztaty okrętów. — **Bremerhafen**, 2,500 t. m., odkupione w 1827 r. od Hannoveru, ma znaczną żeglugę.

Brema grunt ma żyzny i wyborną uprawę łąk, ztąd téż i hodowlę bydła w wysokim stopniu rozwiniętą; są również fabryki piwa, a szczególnie tytoniu. — Głównemi artykułami przywozowemi są: tytuń, zboże, kawa, żelazo, cukier; wywóz po większej części składa się z wyrobów fabrycznych, tytoniu, bydła i płótna.

§ 692. Królestwo Hannowerskie.

(mniejsze od Marchii Brandenburskiej).

Większą część północną tego kraju dzieli od mniejszej południowój księstwo brunszwickie. — Grunt w drobnej tylko części jest górzysty, gdyż należy do niego tylko $\frac{1}{3}$ część Gór Żywicznych (Hartz), zwana Oberhartz, Süntel i Deister, oraz mała część Lasu Teutoburskiego. Płaszczyzna po większej części piaszczysta, składa się z tak zwanego *Geestland*, zaś po obu stronach rzek z *Marschland*; albo téż z nieprzej-

rzanych okiem torfowisk, albo nakoniec ze straszliwej pustyni. W ogóle $\frac{5}{7}$ części całości jest stepem i bagnem (960,000 mieszk.). Step *Lüneburgski* (Lüneburger Haide), jest jedną z okolic najnieurodzajniejszych. Największe dwa jeziora są: *Dümmer See* i *Steinhuder Meer*.

Forma rządu monarchiczno-konstytucyjna. Przez 110 lat kraj ten należał do Anglii. — Podzielony jest na 6 okręgów (*Landdrosteien*, od wyrazu: *Drost*, który znaczy naczelnika okręgu) i 1 obwód górniczy (*Berghauptmannschaft*). — Pod względem ukształcenia lud hannowerski innym nie przoduje, ale też nie pozostaje za niemi w tyle. — W Getyndze od dawna istnieje sławny uniwersytet.

1) *Okręg Hannowerski*, 109, 5 mil kw. 352,390 mieszkańców.

Hannover, 33 m., nad Leiną, ma kilka fabryk, znaczne browary i wielki handel ekspedycyjny. Kolumna na pamiątkę bitwy pod Waterloo, ma 146 stóp wysokości. W pobliżu znajduje się letnia rezydencya Herrenhausen. — **Hameln**, 7 t. m., nad Wezerą, w ślicznej okolicy, trudni się żegluga, rękodzielami, handlem i połowem łososi.

2) *Okręg Hildesheimski*, najludniejszy ze wszystkich; 8,14 mil kw., 360,226 mieszkańców.

Hildesheim, 16 t. m., nad rzeką Innerste, w rokosznej dolinie, ze starożytną katedrą. — **Goslar**, 8 t. m., nad rzeką Gose, na Hartzu północnym, jedno z najdawniejszych miast niemieckich; częstokroć bywało rezydencyą cesarzy; zbudowane jest w najstarożytniejszym stylu. Tu znajdują się magazyny zboża dla mieszkańców gór. Goslar jest siedliskiem władzy górniczej dla wspólnego Hartzu (*Communion-Hartz*), t. j. gór posiadanych wspólnie przez Hannover i Brunszwik; 3 huty srebrne, żelazne, saliny, warzelnie witryolu i inne fabryki. Z obfitej w kruszce góry Rammelsberg, z której rudy dobywają się od osmiu wieków, zaczęło się dzisiejsze w tych stronach górnictwo. — **Osterode**, 6 t. m., na Hartzu południowym, ma fabryki wełny, bawełny i towarów drewnianych, chemiczne i magazyn zboża dla górników. — **Eimbeck**, 5 t. m., blisko Leiny. — **Hannöverisch Münde** (Münden Hannowerski), 5 t. m., nad Wezerą, ma nieco przemysłu i handlu. — **Göttingen**, 11 t. m., nad Leiną, uniwersytet, obserwatorium, teatr anatomiczny; biblioteka jedna z najznacześniejszych w Niemczech. — **Ilfeld**, nad Ilą, 830 mieszkańców, na północ od Nordhausen, posiada kopalnie węgla kamiennych i żelaza.

3) *Okręg Lüneburgski*, 204,5 mil kw., 342,314 mieszk., wynosi $\frac{2}{7}$ całego królestwa Hannowerskiego, ale ze wszystkich okręgów jest najściślej zaludniony (1,674 mieszk. na 1 milę kw.). Obszerne przestrzenie zajmują: step Lüneburgski, inne płaszczyny, wielkie torfowiska i lasy, jak np. Góhrde i t. d.

Lüneburg, 13 t. m., nad rzeką Ilmenau, ma salinę i handel. W sąsiedztwie leży góra wapienna z wielkimi pokładami gipsu. — **Celle**, 12 t. mieszk., nad rzeką Aller, ze starożytnym zamkiem, w płaskiej

i piaszczystej równinie, dostarcza wiele wosku. Tu jest siedlisko najwyższego trybunału. — **Harburg**, 7 t. m., nad Elbą, na południe od Hamburga, prowadzi ożywiony handel morski i ma kilka kolei żelaznych. Jest to ulubiona przejażdżka Hamburgczyków.

4) *Okręg Stade*, 123,6 mil kw., 285,666 mieszkańców. Do okręgu tego należy żyzna ziemia *Hadeln*.

Stade, 7 t. m., nad rzeką Schwinge, niedaleko Elby, prowadzi handel. — **Verden**, 5 t. m., nad rzeką Aller, prowadzi handel tytuniem bremeńskim z południem. — **Buxtehude**, 2 t. m., na południo-zachód od Hamburga, ma kilka fabryk, warsztaty okrętowe i handel.

5) *Okręg Osnabrücki*, 113,7 mil kw., 259,821 mieszkańców.

Osnabrück, 13 t. m., wzdłuż Haasy, ma fabryki farbierskie i 40 tabacznycch, prowadzi oraz handel płótnem, wołmi i szynkami. — **Meppen**, 2 t. m., nad rzekami Haase i Ems, zbudowane w guście hollenderskim, dostarcza płócien i mydeł. — **Papenburg**, 5 t. m., nad rz. Ems, po Emden najważniejsze miejsce handlu morskiego, lubo oddalone od morza; leży na oazie wśród pustyni torfowej i jest największą z osad Fehn. Piękne miasto hollenderskie z kanałami, prowadzi wielkie warsztaty okrętowe i potrzebne do nich gałęzie fabrykacyi; posiada 131 okrętów.

6) *Okręg Aurich*, 54,5 mil kw., 186,250 mieszkańców. Do tego okręgu należy niegdyś pruska *Fryzja Wschodnia* (Ostfriesland) i *Harrlingerland*, oraz wyspy morza Północnego. Panującemi tu językami są hollenderski i staro-fryzoński.

Emden, 12 t. m., nad rzeką Dollart, która powstała w latach między 1277 a 1287. Jest to największe miasto handlu morskiego, mnóstwo ma kanałów, prowadzi warsztaty okrętowe i połów śledzi. — **Aurich**, 5 t. m., stolica Fryzyi Wschodniej, trudni się ogrodnictwem; kanał ztąd prowadzi do Emden. — **Leer**, 7 t. m., niedaleko rzeki Ems, w najżywniejszej okolicy, prowadzi wielki przemysł, żeglugę, handel i wywóz produktów. — **Norderney**, kąpiel morska na jednej z wysep, mającej $\frac{3}{4}$ mili długości.

7) *Obwód górniczy Klausthal*, czyli Hartz Hannowerski. Obwód ten ważny jest dla licznych kopalń. Powierzchni 11,5 mil kw., 33,815 mieszkańców.

Klausthal i **Zellerfeld**. 10 t. i 4 t. m., nad rzeką Zellerbach, dobywają oków i srebro, zamieszkałe są niemal wyłącznie przez górników i hutników; tu jest siedlisko zarządu górniczego, władz obwodowych, szkoły górniczej i leśnej, a zarazem i mennicy. — **Andreasberg**, 4 t. m., ma hutę srebra, fabrykuje koronki i dzwonki, i handluje ptaszkami śpiewnemi. — **Elbingerode**, 2 t. m., w Hartzu. W sąsiedztwie jest wielka kopalnia żelaza, zwana Czerwoną Hutą.

§ 693.

P ł o d y.

a) **Królestwa kopalnego** są znaczne. Z Communion-Hartz, Hannover otrzymuje $\frac{4}{7}$ dochodu, a z Klausthal, Andreasberg i Rammelsberg wyzyskuje 47,000 grzywien srebra.— Żelaza około 500,000 cent., po większej części z Elbingerode.— Ołowiu do 100,000 cent.— Miedzi 4,000 cent.— Soli 525,000 cent., z rozmaitych salin.— Węgla kamiennych 1,750,000 centn. Liczne piece wapienne i gipsu, oraz nader obfite torfowiska. Łupek z Goslar.

b) **Królestwa roślin** pochodzą z blisko $\frac{3}{10}$ całego kraju, które są ziemią orną. Zboża, po większej części żyta, wystarcza na wywóz; wiele także fasoli, a szczególnie na stepach gryki. — Rzepak uprawia się mianowicie na gruntach Marschu, w Fryzyi Wschodniej, gdzie mnóstwo jest olejarni. Len również głównym jest produktem, zwłaszcza w Lüneburg, Hildesheim i Osnabrück. Lasy ($\frac{1}{7}$ część kraju) po części znakomite w Hartzu, na Solingu (który wydaje najpiękniejsze dęby i buki), oraz w stronie północno-wschodniej stepu Lüneburgskiego. Większa ich połowa należy do rządu. Wywóz drzewa z tych okolic znakomity. Przeszło $\frac{1}{3}$ część kraju zajmują stepy i torfowiska.

c) **Królestwa zwierząt:** Konie wyborniej rassy, 210,000 sztuk, bywają także wywożone.— Hodowla bydła rogatego kwitnie wszędzie (889,000 sztuk), szczególnie w Fryzyi Wschodniej, gdzie prowadzą ją na sposób hollenderski; stąd wielki wywóz masła, sera, pekeflejszu i bydła tuczonego.— Owiec przeszło 1,840,000 sztuk, z których 834,000 owiec stepowych. — Chów świń w niektórych prowincjach znaczny, mianowicie w Westfalskiej, ojczyźnie szynek.— Chów gęsi szczególnie wielki w Fryzyi Wschodniej. — Pszczolnictwo najznaczniejsze tu z całych Niemiec, zwłaszcza w stepie lüneburgskim, przeszło 200,000 uli, wydających rocznie do 100,000 centn. wosku. — Rybołówstwo dostarcza mnóstwa lososi, minogów, sumów, jesiotrów, pstrągów i śledzi.

d) **Przemysłu:** Fabryk brak wielki. Najważniejszą gałęzią przemysłu są: przedzalnie lnu i tkactwo, będące sposobem utrzymania dla połowy mieszkańców; siedlisko ich znajduje się w domach włościan. Największą pod tym względem działalność rozwijają Osnabrück, Hildesheim, Hannover i Lüneburg. Dla podniesienia tego przemysłu istnieje przeszło 40 szkół przedzenia. Blichy liczne, ale nie wystarczające. Pod względem farbowania i drukowania płócien, Hannover nie dorównywa zagranicy. — Ważną jest fabrykacja towarów wełnianych. — W wyrabianiu papieru (przeszło 60 fabryk) i skór, kraj ten nie ustępuje innym. — Dziesięć hut szklanych (Süntel i Osterwald), około trzysta fabryk tabaczknych.— Z pomiędzy towarów metalowych, których wyrobem utrzymują się prawie wszyscy mieszkańcy Hartzu, najświetniejszą jest broń.— Fabryki chemiczne i farb bardzo liczne, szczególnie w okręgu Hildesheimskim.

Handel bardzo korzystna z wielkich rzek i z morza, stąd też i budowa okrętów jest ważną. Najznaczniejszym jest handel ekspedycyjny

z Hamburga i Bremy, oraz stosunki z Niderlandami. Królestwo Hannovera posiada 720 okrętów. Głównymi artykułami wywozu są: płótno, przędza (z Hildesheim), воск, rzepak, wełna, drzewo, bydło, konie, masło, tytoń, ołów i jagody ze stepów

§ 694.

Księstwo Brunświckie.

($\frac{1}{11}$ część Marchii Brandenburskiej).

Brunświk ściśle zrosnięty jest z Hannoverem; składa się z trzech części większych, jednej północnej, południowej i zachodniej, oraz z dwóch bardziej oddalonych. Po większej części księstwo Brunświckie leży w obrębie Hartzu.

Jest to kraj monarchiczno-konstytucyjny, utworzony z księstwa *Wolfenbüttel* i księstwa *Blankenburg* (9 mil kw.), w górach Hartzu.— Zakłady naukowe są dobre; dla krajowców obowiązującym jest uniwersytet Göttingki. Collegium Carolinum w Brunświku jest wybornym zakładem; biblioteka w Wolfenbüttel bardzo sławna.

Brunświk (Braunschweig), 38 t. m., nad rzeką Oker, leży w równinie dobrze uprawnej i ma piękne ogrody; zbudowane jest w gęście zupełnie starodawnym. W rękodzielnictwie (piwowarstwie wielkie panuje życie; również i handel jest obszerny i ożywiony. Jarmarki licznie są zwiedzane.— Na południe **Wolfenbüttel**, 9 t. m., nad rzeką Oker, ma przemysł, uprawę jarzyn, handel niciami i zbożem — Na wschód **Helmstedt**, 7 t. m. na granicy wschodniej, niegdyś z uniwersytetem, ma kilka fabryk.— **Blankenburg**, 4 t. m., na północnym Hartzu, posiada zamek i prowadzi rolnictwo i ogrodnictwo.— **Rübeland**, wieś w Hartzu, posiada huty żelazne i łomy marmuru.— **Holzminden**, 4 t. m., nad Wezerą, ożywiony ma przemysł fabryczny.— **Lutter am Barenberge**, 1,000 m., na północ-zachód od Goslar.— **Calvörde**, 2 t. m., nad rzeką Okre, w Magdeburgskim, uprawia tytoń i chmiel.— **Theidinghausen**, 2 t. m., osada w części oderwanej, niedaleko Bremy, dostarcza nici i płótna.

Do księcia brunświckiego należy także księstwo **Oels** w Szląsku, 32 mil kw., zostające atoli pod zwierzchnictwem pruskim.

Płody. Górnictwo równie dla księstwa brunświckiego, jak dla Hannovera, wielką ma wagę, szczególnie na wspólnym Hartzu (Commun-Hartz). Otrzymują tu 1,700 grzywien *srebra*; trochę *miedzi*, *cynku*, *ołowiu*; *żelaza* 50,000 centn, szczególnie z Hüttenrode, Zorge i Rübeland. *Węgla kamienne*, *marmur*, *piaskowce*. Kilka *salin* i wód mineralnych.— Przemysł rolniczy jest tu najgłówniejszym. Równiny wydają wiele *zboża*, wyborowego *lnu* i *rzepaku*, ztąd też i produkcya oleju znaczna.— *Ogrodnictwo* prowadzi się na wielką skalę. Blisko $\frac{1}{3}$ część gruntu pokryta jest *lasem*. Hodowla *bydła* dobra, szczególnie owiec.

Przemysł. *Przędzalnie lnu i tkactwo* znajdują się wszędzie na wsi, stąd też obie te gałęzie wielce są ważne. Nici wychodzi za granicę za przeszło 1½ miliona talarów, a płótna za 10,000 talarów. — Oprócz tego zasługują na wzmiankę towary *żelazne*, a w Communion-Hartz hutnictwo. — Sławne niegdyś piwo (Braunschweiger Mumme) prawie zupełnie wyparte zostało przez wódkę.

§ 695. Wielkie Księstwo Oldenburgskie.

(½ część regencyi Frankfurckiej .

Składa się z trzech części oddzielnych: z księstwa *Oldenburgskiego* (98,4 mil. kw.), nad Wezerą, jednej z okolic położonych w Niemczech najgłębiej i najpłaściejszych; z księstwa *Lubeki* (6,5 mil kw.), również na płaszczyźnie, obok wolnego miasta Lubeki, i z księstwa *Birkenfeld* (9 mil kw., 35,000 mieszk.), na Psim Grzbiecie (Hundsrück), obok regencyi trewirskiej. — Forma rządu monarchiczno-konstytucyjna. — W ogóle naród oświecony i ukształcony. W niektórych częściach, jak np. na wyspie Wangerog i w torfiastym Saterland, panuje język fryzjski; w Birkenfeld francuzki.

Oldenburg, 9 t. m., nad rzeką Hunte, rezydencya; ma wiele fabryk, żeglugę i sławne jarmarki na konie. — **Elsfleth**, 2 t. m., nad Wezerą, prowadzi żeglugę, handel i wysłała do Grenlandyi okręty na połów wielorybów. — Na północ stąd leży **Brake**, 1,000 m., nad Wezerą, port wolny, — oraz **Varel**, 3 t. m., miasto portowe; oba prowadzą handel i żeglugę. — **Jever**, 4 t. m., na zachód rzeki Jade w okolicy żyznej. — Na wyspie **Wanger Oog** są kąpiele morskie.

W księstwie *Lubeki*:

Eutin, 3 t. m., nad jeziorem, w okolicy powabnej i bardzo żyznej.

W księstwie *Birkenfeld*, posiadającym góry lesiste, ale także i dobrą rolę orną i winną, i które jest najludniejszą częścią całego Wielkiego Księstwa, są miasta:

Birkenfeld, 2 t. m., nad rzeką Nahe. — **Oberstein**, 2 t. m., nad rzeką Nahe, posiada 500 szlifierni agatu.

Płody. Grunta Marsch nad morzem Północnym są bardzo żyzne, ale stepy we wnętrzu kraju całkiem nieurodzajne. — *Zboże* wszelkiego rodzaju, wiele *rzepaku* w Jever, — *len* i *drzewo* w Birkenfeld. W prowincjach nad morzem wielki brak drzewa, ponieważ zasłony od morza dużo go pochłaniają; całe bowiem wybrzeże opatrzone jest potężnymi palami i deskami. — Hodowla *bydła* znaczna; bydło Oldenburgskie, szczególnie z okolic Marsch, należy do najslawniejszych i wiele się wywozi; również sery i masło. Konie także należą do najlepszych. — *Rybołówstwo* jest znaczne. — W torfowiskach *pijawki* ważnym są artykułem handlu; cały kraj Oldenburgski *torfowiskami* jest pokryty. W Birkenfeld znajduje się nieco *żelaza*, mnóstwo agatów i t. d. — Prze-

mysł stoi na bardzo niskim stopniu; tylko *plóciennictwo* i *gorzelnictwo* zasługują na wzmiankę; pierwsze szczególnie rozszerzone jest w Birkenfeld. Tu są również ważne szlifiernie *kamieni*, do których przybywają z Indyj i z nad rzeki La Plata, całe ładunki okrętowe kamieni surowych.— Najważniejszymi artykułami wywozowymi są: bydło, wędliny i rośliny olejodajne.

§ 696.

Księstwo Lippe.

(wielkość obwodu Prenzlowskiego).

państwo monarchiczno-konstytucyjne, na gruncie zupełnie górzystym, jedna z najludniejszych części Niemiec. Oświatę wspierają wyborne zakłady naukowe.

Detmold, 5 t. m., nad rzeką Werrą, piękna rezydencya księcia. Na szczycie Lasu Teutoburskiego, w pobliżu miasta Detmold, stanie posąg Hermanna czyli Arminiusza. — **Lemgo**, 4 t. m., nad Bega, miejsce najfabryczniejsze; wyrabia fajki z pianki morskiej.

Plody. Kraj ten nie ma fabryk, a handlu niewiele. Najważniejszym jest rolnictwo: hoduje wyborne *konie*, *owce* i *świnie*. Pod *Salzuffeln* znajdują się *saliny*. — *Przędzalnie lnu* i *plóciennictwo* (w Bielefeld) bardzo są ożywione.

§ 697.

Księstwo Schaumburg-Lippe.

kraik górzysty, graniczy na północ z jeziorem *Steinhuder Meer*. Forma rządu monarchiczno-konstytucyjna. Oświata posiada wyborne zakłady naukowe.

Bückeberg, 4 t. m., stolica. — **Eilsen**, wieś z kąpielami siarczanymi i szlamowemi.

Hodowla *bydła* kwitnąca. — Pod górą Bückeberg są kopalnie *węgla kamiennych*.

Księstwo Waldeck-Pyrmont.

Małe to państewko monarchiczno-konstytucyjne, po większej części górzyste, składa się z dwóch części oddzielnych, t. j. z księstwa Waldeck i księstwa Pyrmont (1½ mili kw.).

Arolsen, 2 t. m., rezydencya księcia, — **Pyrmont**, 3 t. m., wśród zielonej doliny łąkami pokrytej, otoczone pysznymi bukami, ma 12 źródeł mineralnych i salinę. Kąpiele bardzo uczęszczane.

Plody. Najważniejszym zatrudnieniem mieszkańców jest *rolnictwo*. Około 1/3 części gruntu ma lasy liściaste. Hodowla *bydła* prowadzi się z powodzeniem. *Wody mineralne* nader są ważne.

§ 698. Księstwo Anhalt-Bernburg.

Dom książęcy *Anhalt* jest jednym z najdawniejszych w Niemczech; w 1603 roku podzielony został na 5 linii, a z tych wygasły trzy: Pötzkau, Zerbst i Cöthen. Książę wiekiem najstarszy, uważa się za seniora całego rodu. — Forma rządu monarchiczna, ograniczona przez Stany (obu księstw). — Oświata ma wyborne zakłady pomocnicze.

1) *Wyższe księstwo (Oberherzogthum)* leży w Hartzu i jest najpiękniejszą częścią tego kraju.

Ballenstedt, 4 t. m., u północnego podnóża Hartzu, jest rezydencją księcia; trudni się rolnictwem i ogrodnictwem. — **Hartzgerode**, 2 t. m., w Unterhartz, trudni się rolnictwem i górnictwem. — W pobliżu leży osada hutnicza **Mägdesprung** i **Alexisbad**, z kąpielami żelaznemi.

2) *Niższe księstwo (Unterherzogthum)*, nad Elbą i Saalą.

Bernburg, 7 t. m., nad Saalą, prowadzi handel zbożowy i ma nieco przemysłu.

§ 699. Księstwo Anhalt-Dessau-Köthen.

Pojedyncze części tego księstwa są rozrzucone i otoczone są terytoriami pruskimi; główna zaś część leży nad Muldą.

Dessau, 14 t. m., nad Muldą, ma kilka fabryk; cała okolica jest jakby jednym ogrodem. — **Köthen**, 8 t. m. — **Wörlitz**, 2 t. m., z parkiem angielskim. — **Zerbst**, 10 t. m., nad Nuthą.

Książę Anhalt-Dessau liczne ma posiadłości prywatne w Prusach, przytém 25 wsi nad Preglem (Norkitten i Bubainen); ogółem 9,4 mil kw., 12,000 mieszkańców.

Plody. Grunt w obu księstwach jest bardzo urodzajny i dobrze uprawny, dla tego też *rolnictwo i hodowla bydła* są znaczne; cały prawie kraj jest ziemią orną, tylko $\frac{1}{4}$ część jest lasem i stepem, z mnóstwem zwierzyny. Na prawym brzegu Elby grunt jest więcej piaszczysty. — Kruszcze znajdują się tylko w Wyższym Księstwie Bernburgskim, mianowicie zaś Hartzgerode wydaje: około 1,800 grzywien *srebra*, przeszło 7,500 centn. *ołowiu*, około 20,000 centn. *węgla kamiennych*, 13,000 centn. żelaza i t. d. — Fabryk nie bardzo wiele; oprócz *kamieni i hutnictwa* w dolinie Selki przemysł techniczny małej jest wagi, lubo wywożą pojazdy, materye bite złotem i srebrem, naczynia kamienne, wosk, oraz *owoce* i wyborną wełnę.

§ 700. Wielkie Księstwo Mecklenburgsko-Szweryńskie.

(wielkości regencji Szczecińskiej).

Na falistym i szerokim wale (ob. § 437) leżą liczne jeziora, z których największym jest jezioro *Müritz*. — Według konstytucyi, która

jest monarchiczna ze Stanami, oba księstwa Meklenburskie stanowią całość, jakoż Stany zgromadzają się razem na wspólne posiedzenia. Związek ten nazywa się starą Uniją krajową. — Oświata wiele tu jeszcze doznaje braków. Uniwersytet znajduje się w *Rostock*. — Kraj ten składa się z księstwa (Herzogthum) Szweryńskiego (123,5 mil kw.), z księstwem Güstrow (95 mil kw.), okręgu Rostockiego (5 mil kw.), posiadłości (Fürstenthum) Szweryńskiego (13,7 mil kw.) i z posiadłości (Herrschaft) Wisnar (3,7 mil kw.).

Rostock, właściwie: **Seestadt Rostock** (miasto nadmorskie Rostock), 25 t. m., nad rzeką Warnow, o 2 mile odległe od morza; z uniwersytetem. Jest to najfabryczniejsze miasto w całym kraju, a jedno z najważniejszych handlowych w całych Niemczech północnych. Rostock posiada 44 garbarni, fabryk płótna i tabacznycy; liczne browary, gorzelnie i fabryki octu; wielką żeglugę i handel (337 własnych okrętów), szczególnie zbożem. Przywóz obliczony jest tylko na księstwa Meklenburskie. — Port **Warnemünde**, 1,200 m., kąpiele morskie. — **Doberan**, 2 t. m., bardziej na zachód, najdawniejsze w Niemczech kąpiele morskie i źródła mineralne. — **Wismar**, 13 t. m., port nad morzem Bałtyckim, drugie z kolei miasto handlowe, wywozi prawie same tylko zboże, nieco także wełny i masła i posiada 48 okrętów morskich. — Na południe stąd leży wieś **Mecklenburg**, niegdyś stolica państwa Obotrytów (160 mieszk.). — Więcej na południe **Schwerin-Altstadt** czyli **Szweryn**, 28 t. m., nad jeziorem Szweryńskim, w przyjemnym położeniu, rezydencya wielko-książęca, ze wspaniałym zamkiem. — Więcej na południo-wschód leży **Schwerin-Neustadt**, 2 t. m. — Jeszcze bardziej na południe **Ludwigslust**, 5 t. m., nad Elbą, jedno z miast najzamożniejszych **Grabow** 3 t. m., prowadzi handel masłem. — Na północo-zachód stąd leży **Parchim**, 7 t. m., nad Elbą, trudni się rolnictwem i znacznym przemysłem rękodzielny. — Na wschód stąd miasto **Malchow**, 3 t. m., nad jeziorem, główne siedlisko przemysłu wełnianego. — Na północo-zachód **Güstrow**, 10 t. m., nad rzeką Nebel, najbardziej ożywione wewnątrz kraju miasto handlowe, z głównymi jarmarkami na wełnę. Güstrow przez długi czas było rezydencyą.

Plody. Meklenburg jest jednym z krajów najbardziej obfitujących w zboże, lubo wyżyny ma suche, a niziny mokre; $\frac{7}{10}$ części całego gruntu jest ziemią orną, $\frac{1}{8}$ część lasem. Rolnictwo nader ważne zajmuje miejsce, a zatrudnia $\frac{7}{10}$ całej ludności krajowej. Szczególnie wielki wydatek *pszenicy*. Wszakże wszystkie posiadłości ziemskie mają obszary duże (wszystkich jest tylko 1,008), stąd też i mała ludność w kraju, która mogłaby wyżywić dwa razy tyle mieszkańców. Mil kw. 105,6 należą na własność do wielkiego księcia (wartości około 87 milionów talarów). — *Konie* są sławne; najcelniejsza stadnina znajduje się w Redefinie. — *Owice* w obu księstwach Meklenburskich liczą do 1,500,000 sztuk. — Hodowla *bydła* nieco się umniejszała. Natomiast chów *świń* i *drobiu* znacznie się powiększył. — Ziemia dostarcza *sol*, *węgla kamiennych*, *gipsu*, *maglu* i dużo *gliny*.

Przemysł niezbyt rozwinięty; fabryki i rękodzielnie bez znaczenia. Wszakże w Malchowie i Rostocku są fabryki *wełny*. Natomiast **handel** nader ważny, a wywóz zboża, wełny, mśła, séra i bydła bardzo wielki. Rostock i Wismar są najcelniejszymi miastami handlowemi.

§ 701. Wielkie Księstwo Mecklenburgsko-Streliekie.

(cokolwiek większe od największego obwodu Pruskiego).

Składa się z dwóch części oddzielnych, położonych na wschód i na zachód od Wielkiego Księstwa Mecklenburgsko - Szweryńskiego, t. j. z księstwa Mecklenburg-Strelitz i z księstwa Ratzeburg 6³/₄ mil kw.), stanowiącego około 1/7 części całości.

Neustrelitz, 7 t. m., nad brzegiem wschodniém jeziora Zierk; rezydencya wielkich książąt Streliekich. — Na południe ztąd **Neubrandenburg**, 7 t. m., niedaleko jeziora Tollen, w pięknej okolicy, największe miasto w całym kraju. — Na południo-wschód leży **Stargard an der Linde**, 2 t. m. — **Ratzeburg**, z godną wspomnienia katedrą.

§ 702. Handel Niemiec.

Położenie Niemiec w samym środku Europy sprzyja nadzwyczajnie handlowi; graniczy bowiem z najbardziej uczęszczanemi morzami, posiada wielkie rzeki, a koleje żelazne, drogi bite, poczty i kanały wszędzie są wyborne. *Handel morski* przez morze Niemieckie idzie do Anglii, Francyi i t. d. i do Ameryki; przez porty nad morzem Bałtyckim do krajów północnych; przez Tryest do Europy południowej i do Lewantu. *Handel lądowy* prowadzi przez Illiryę i Tryest do *Włoch*; przez Bawaryę i Tyrol tamże; przez Bawaryę do *Szwajcaryi*; przez Bawaryę i Frankfurt do *Francyi*; przez Turyngję i Frankfurt tamże; przez pruskie prowincye Nadreńskie i Trewir tamże; przez Hesyę i kraje Nadreńskie do *Niderlannów*; przez Lipsk i Poznań, albo przez Szląsk do *Rosyi*; przez Wiedeń na Galicyę tamże; przez Saxoniję i Czechy na Wiedeń do *Węgier*; przez Wiedeń i Węgry do *Turcyi*; albo przez Galicyę i Multany tamże. — Handel na Renie niezmiernie ważny, szczególnie wspaniała na téj rzece żegluga parowa; handel na Dunaju coraz bardziej się wzmaga; na Nekarze już on od dawna bardzo znakomity; na rzece Ruhr nabrał ważności przez węgle kamienne; handel na Menie i na Wezerze coraz wyżej się podnosi; również i handel na Elbie, nader ożywiony działalnością Saxonii, oraz handel na Saali i Mołdawie; handel na Wiśle szczególnie ważny jako zbożowy. Na Odrze handel zmniejsza się skutkiem zapiaszczania się Odry. — W 1833 roku znaczna ilość państw niemieckich zawarła pomiędzy sobą tak nazwany **związek celny niemiecki**, którego celem jest swobodny handel pomiędzy temiż państwami; dobroczynne skutki tego

związku coraz więcej dawały się uczuć, wszakże niezgoda pomiędzy pojedynczymi rządami zapewne w krótkim czasie sprowadzi jego rozwiązanie. Obecnie, oprócz krajów Mecklenburgskich i miast hanzeatyckich, uczestniczą w nim wszystkie państwa niemieckie, ogółem 9044,75 mil kw. i 32,721,100 mieszkańców. Skutkiem zaprowadzenia tego związku zmieniono wszystkie linje celne, tamujące handel wewnętrzny i stosunki rękodzielne pomiędzy pojedynczymi państwami, a urządzeniem takiejże linii na wspólnych granicach całego związku, zapobieżono zubożeniu się zagranicy kosztem przemysłu niemieckiego. Wynikło ztąd, że Niemcy stały się coraz niezawisłymi od fabrykacyi zagranicznej, skoro wyroby krajowe łatwiej znajdują muszą odbyć od zagranicznych, wysokim cłem opodatkowanych. Rozdział dochodów celnych na granicach odbywa się w stosunku do liczby ludności rozmaitych państw związkowych.

Cesarstwo Rosyjskie zajmując wschodnią połowę Europy, północ Azji i północno-zachodnią część Ameryki, rozciąga się pomiędzy $37\frac{2}{3}^{\circ}$ a 78° szerokości północnej i pomiędzy $35\frac{1}{2}^{\circ}$ a $246\frac{1}{2}$ długości wschodniej.

Granice: Na północ ocean Północny Lodowaty; na wschód ocean Wielki albo Spokojny; na południe cesarstwo Chińskie, niezawisłe hordy Kirgizów, stepy Turanu, morze Kaspijskie, Persya, Turcyja Azjatycka, morze Czarne i Turcyja europejska; na zachód księstwa Nadduńskie, cesarstwo Austryackie, a mianowicie królestwo Galicyi i Lodomeryi, królestwo Pruskie, a mianowicie Górny Szląsk, Wielkie Księstwo Poznańskie, Prussy Zachodnie i Wschodnie, dalej morze Bałtyckie, królestwo Szwedzkie i Norwęgskie. Cała długość linii granicznej wynosi około 6,500 mil, z których 4,500 przypada na granicę morską, a 2,000 mil na lądową.

Po za temi przecież granicami znajdują się jeszcze:

a) Należące do Rosyi wyspy, a leżące na morzu Bałtyckiem, oceanie Lodowatym i Spokojnym;

b) Posiadłości w Ameryce, graniczące na północ z oceanem Lodowatym, na wschód z niezawisłemi ludami Ameryki północnej, a na południe i zachód z oceanem Wielkim czyli Spokojnym.

Morza oblewające brzegi Rosyi, oraz wyspy, półwyspy i przylądki:

I. **Ocean Północny** albo **Lodowaty**, oblewając w całej długości północne brzegi cesarstwa Rosyjskiego, tworzy na jego brzegach następujące odnogi:

a) *Morze Białe*, pomiędzy $68^{\circ} 40'$ a $63^{\circ} 47'$ szerokości północnej i $49^{\circ} 40'$ a $61^{\circ} 12'$ długości wschodniej, mające szerokości od 7 do 22 mil, zawiera powierzchnię 1,700 mil kw. i zarzynając się w ląd stały tworzy odnogi: *Mezeńską*, *Dźwińską* lub *Archangelską*, *Oneską* i *Kandalakską*, oprócz innych pomniejszych zatok; porty: *Archangelski* i *Oneski*.

b) *Odnoga Czeskaja*, pomiędzy półwyspem Kanińskim, wyspą Kałgujęwą i lądem stałym.

c) *Morze Karskie*, pomiędzy Nową Ziemią, a półwyspem Jałmal.

d) Zatoki: *Obska*, *Tazowska*, *Jenisejska*, *Tajmyrska*, *Chatangska*, *Leńska*, *Jańska* i *Indygirska*, znajdując się przy ujściu rzek tegoż nazwiska i przez nie po części utworzone.

e) Cieśniny: *Wajgacz*, pomiędzy wyspą t. i. a ostatnim krańcem lądu europejskiego; *Karska*, pomiędzy wyspą Wajgacz a Nową Zemlą; *Matoczkin szar*, pomiędzy wyspami składającymi Nową Zemlę; nareszcie cieśnina *Berynga*, łącząca ocean Lodowaty z oceanem Wielkim, pomiędzy ostatnim krańcem Syberji, a rosyjskimi posiadłościami w Ameryce.

Wyspy, półwyspy i przylądki:

a) Wyspa *Katgujew*, naprzeciw zatoki Czeskaja, nie zamieszkała, tylko nadbrzeżni mieszkańcy stałego lądu przybywają tutaj na połów gęsi i zbiór puchu.

b) *Nowa Zemla*, składająca się z dwóch wysp wielkich, przedzielonych cieśniną Matoszkin Szar, oraz z kilku znajdujących się w pobliżu małych. Brzegi Nowej Ziemi otoczone górami, do 4,000 stóp nad powierzchnią morza wzniesionymi, w środku zaś rozciągają się obszernie płaszczyzny; mieszkańców stałych nie posiada, lecz w Czerweu przybywają tu przemysłowcy na połów psów i cieląt morskich.

c) Wyspa *Wajgacz*, z cieśniną t. i., oddzielona od stałego lądu, nie zamieszkała, stacya morskich połowów.

d) Archipelag *Szpicbergen*, złożony z wysp górzystych, wiecznym pokrytych śniegiem; są tu tylko niedźwiedzie, lisy i bardzo mało przylotnego ptactwa; myśliwi na łowy tu zajeżdżają.

e) Na przeciw ujścia rzeki Leny archipelag *Leński*, pomiędzy ujściami Leny a Kołomy, różne niezamieszkałe wyspy, z których na uwagę zasługują: *Nowa Syberja*, wyspa *Tadeusza*, *Kotielna* i *Lachowska*; a naprzeciw ujścia Kołomy wyspy *Niedźwiedzie*.

f) Na morzu *Białém*, naprzeciw odnogi Onegskiej wyspy *Sołonieckie* w liczbie sześciu, z głośnym na jednej z nich klasztorem i na prost ujścia Onegi wyspy *Kio* z klasztorem.

g) Półwysep: *Kolski*, graniczący na zachód z Finlandyą; *Kanin* obłany morzem Białém i zatoką Czeskaja, *Jałmal* albo *Samojedzki*, pomiędzy morzem Karskiem i zatoką Obską.

h) Przylądki: *Święty Nos* i *Kanin Nos*, przy wejściu z oceanu do morza Białego; *Północno-zachodni* i *Północno-wschodni*, pomiędzy ujściami Jenisseja i Chataugi; *Szelagski*, na północ ujścia rzeki Czauny; *Wschodni* albo *Północny Czukocki*, przy cieśninie Berynga.

II. Ocean **Wielki** albo **Spokojny**, oblewający brzegi wschodnie Syberji, a zachodnie i południowe rosyjskich posiadłości w Ameryce, rozdziela się przy tychże na następne części:

a) **Morze Beryngskie** albo **Kamczackie**, rozciągające się od cieśniny Berynga do wysp Aleuckich, na wybrzeżu Kamczatki tworzy zatokę *Anadyrską* i port *Pietropawłowski*, a przy brzegach Ameryki, odnogi: *Nortońską* i *Brytolską* i port *Nowoarchangielski* na brzegach wyspy Sitcha.

b) Na południe Kamczackiego morze *Kurylskie*, oblewające wyspy t. i.

c) Morze *Ochockie*, pomiędzy zachodnimi brzegami półwyspu Kamczatka, a wschodnimi Syberyi, tworzy zatoki: *Penzynską* i *Giżygińską*.

d) Morze *Japońskie* na południe Ochockiego, z portem *Nikołajewskim*.

e) Cieśniny: *Newelska* albo *Tatarska*, łącząca morze Ochockie z Japońskiem i *La Perouse*, pomiędzy wyspami Saghalin a Jesso.

Wyspy, półwyspy i przylądki:

a) Wyspa *Saghalin*, w pobliżu stałego lądu, naprzeciw ujścia Amuru, obfituje w węgiel kamienny.

b) Gromada wysp *Kurylskich*, poczynająca się u przylądka Łopatka i ciągnąca się na południo-zachód do wysp Japońskich.

c) Wyspy *Komandorskie*, na morzu Kamczackiem, składające się z dwóch głównych: *Berynga* i *Miedzianej*.

d) Gromada wysp *Aleuckich*, ciągnąca się od wysp Komandorskich na wschód, aż do półwyspu Alaska, składa się z następujących pięciu gromad: *Bliższe*, *Sąsiednie*, *Szczurze*, *Andrejanowskie* i *Lisie*.

e) *Kadiak*, na wschód od półwyspu Alaska.

f) *Eudoxyi*, *Szumagińskie*, *Silha*, *Prybyłowa*, *s. Mateusza*, *s. Wawrzyńca* i *Gwozdjowa*, w cieśninie Berynga.

g) Półwyspy: *Czuhocki*, ostatni kraniec Syberyi; *Kamczatka*, na południe Czuhockiego; w Ameryce z pomiędzy innych zasługuje na wspomnienie *Alaska*, wyskakujący w morze na południo-zachód.

h) Przylądki: *Południowo - Czuhocki* i *Księcia Walii*, w cieśninie Berynga, oraz *Łopatka*, południowy kraniec Kamczatki.

III. **Morze Bałtyckie** prawie całym swym wschodniem wybrzeżem dotykające posiadłości Rosyjskich, wrzyna się w ląd następującymi odnogami:

a) Odnoga *Botnicka*, pomiędzy Szwecyą a Finlandyą, długa mil 90, szerokości zaś różnej, z której największa mil 30, a najmniejsza w miejscu zwanem Kwarcken półtory mili wynosi, tworzy porty: *Abo*, *Bjernerborg*, *Christinestadt*, *Kaske*, *najlepszy*; *Waza*, *Jakobstadt*, *Bragestadt* i *Uleaborg*.

b) Odnoga *Fińska* na południe Finlandyi, 60 długa i około 13 mil szeroka, ma porty: *Rewel*, *Narwa*, *Kronstadt*, *Wyborg*, *Helsingfors*, *Sweaborg*.

c) Odnoga *Rygaska*, pomiędzy Kurlandyą a Inflantami, tworzy porty: *Ryga* i *Parnawa*.

d) Inne porty na morzu Bałtyckiem: *Libawa* i *Windawa*, oprócz pomniejszych dla statków przystani.

e) Cieśniny: *Mön-Zund*, oddzielająca wyspę Mön od lądu; *Mały Zund*, pomiędzy wyspami Mön i Oesel; *Zełe-Zund*, pomiędzy wyspami Oesel i Dago; *Biorke-Zund*, pomiędzy wyspami Brzozowemi a Finlandyą.

Wyspy i przylądki:

- a) Wyspy *Carlö*, w stronie północno-wschodniej odnogi Botnickiej.
- b) *Alandzkie*, przy wejściu do téjże odnogi, jest ich przeszło 100, a z tych 80 zamieszkałych, najznacniejsza z pomiędzy nich *Twardy Aland*, mająca 7 długości a $4\frac{1}{2}$ mil szerokości.
- c) *Aboskie*, na wschód Alandzkich położone, przy brzegach Finlandyi.
- d) Wyspa *Hohland*, prawie w środku zatoki Fińskiej, pokryta porfirowymi górami, gdzie niegdzie porosła rzadkim lasem.
- e) *Kotlina*, naprzeciw ujścia Newy do odnogi Fińskiej; na niej się wznosi twierdza Kronstadt.
- f) *Oesel*, *Dagö*, *Warms*, *Mön*, *Runo*, pomiędzy Fińską a Rygską odnogami.
- g) Przylądki: *Hangöudd*, tworzący południowo-zachodni kraniec Finlandyi; *Dagerort*, z zachodniej strony wyspy *Dagö*; *Domesness*, północny kraniec Kurlandyi.

IV. **Morze Czarne**, dotykając swym północnym i północno-wschodnim brzegiem posiadłości rosyjskich, tworzy następnie przez cieśninę *Kerczeńską* morze *Azowskie*, z którego dalej cieśninę *Geniezeską*, wody wlewają się w płytką zatokę, otoczoną z jednej strony wschodnimi brzegami Krymu, a z drugiej, wyskakującym z północy na południe długim a wązkim półwyspem, *Kosą Arabacką* zwanym; odnoga ta nazywa się morzem *Zgniłem*. Morza te mają porty: *Odessa*, *Nikolajew*, *Eupatorya*, *Teodozja*, *Kercz*, *Berdiańsk*, *Maryapol*, *Taganrog*, *Rostow*, *Ejsk* i *Redut-Kale*.

Półwysp *Krym* oddalony od stałego lądu *międzymorzem Perekopskiem*.

Przylądki: *Aj-Todor*, południowy kraniec Krymu; *Kinburgski* przy ujściu Dniepru; *Archacka strzałka*, cypel półwyspu t. i. Wysp na morzu Czarném zupełnie nie ma, oprócz *Berezańskiej*, przy ujściu rzeki *Berezani* i *Tendra*, na południe przylądka *Kinburgskiego*; nadto przy ujściu *Kubania* do moza *Azowskiego*, ramiona jój tworzą wyspę *Tamań*, do 6 mil długości mającą.

V. **Morze Kaspjskie**, ze wszystkich stron stałym lądem zamknięte, a rozciągające się pomiędzy $36\frac{1}{2}$ a 47° północnej szerokości i $46^{\circ} 30'$ a $54^{\circ} 40'$ długości wschodniej, zawiera około 6,060 mil kw. powierzchni, przytyka do posiadłości rosyjskich zachodnim, północnym i w części wschodnim brzegami; tworzy port *Astrachański*, oprócz kilku mniejszych przystani.

Ze znacznej ilości wysp zasługują na wspomnienie:

Czczów, *Tiulenej* i *Zyłoj*.

Półwysp: *Apszeroński* na południowym brzegu.

Przylądki: *Apszeroński*, na krańcu półwyspu t. i. i *Agrachański* w pobliżu ujścia *Tereku*.

Rozległość cesarstwa Rosyjskiego, z zaliczeniem wszystkich wysp i posiadłości, wynosi przeszło 392,000 mil kw., z których przypada: 85,612 na Rosyję europejską, 2320,21 na Królestwo Polskie, 6835,2 na Wielkie Księstwo Finlandzkie; około 265 000 na Syberyę i 8,041 na Namiestnictwo Kaukazkie; oraz około 24,300 mil kw. na posiadłości Amerykańskie. Największa długość państwa z zachodu na wschód, to jest od rzeki Proсны (rozgraniczającej Królestwo Polskie z Wielkim Księstwem Poznańskim) do góry ś. Eljasza w Ameryce, wynosi prawie 2,100 mil, a największa szerokość z północy na południe, to jest od północno-wschodniego przyładka na północnym oceanie do rzeki Aras na granicy Persyi, około 570 mil. Cesarstwo Rosyjskie zajmując $\frac{1}{6}$ stałego ładu, jest tém samém najrozleglejszém na świecie państwem, $2\frac{1}{8}$ razy większém od Europy, a $2\frac{1}{2}$ od Australii. To téż pojedyncze gubernie cesarstwa, obszernością swą przenoszą najludniejsze i najpotężniejsze państwa, jak np. gubernia Archangelska jest większą od Francyi, Szwajcaryi, Belgii i Hollandyi razem wziętych; Wologodzka od Wielkiej Brytanii; Tobolska prawie dwa razy tak rozległa jak cesarstwo Austryackie i t. p.

Ludność. Na ogromnej téj przestrzeni znajduje się ogółem 71,270,000 mieszkańców, a razem po 173 głów na milę kwadratową przypada. Stosunek ten jednak za żadną podstawę wziętym być nie może, gdyż o ile niektóre prowincye jak zachodnie i wielkorosyjskie, silnie są zaludnione, o tyle inne, prawie zupełnie puste, rzadko kiedy ożywiane pojawieniem się w nich koczujących ludów. Z ludności téj na Rosyję europejską przypada 56,710,700 głów, na Królestwo Polskie, 4,910,608, na Wielkie Księstwo Finlandzkie 1,688,540, na Syberyę, 4,100,000, na Namiestnictwo Kaukazkie, 4,534,600, na posiadłości Amerykańskie około 54,000 głów. Ludność ta rozdziela się na następane szczepy rodowe.

I. **Słowianie**, stojący w stosunku $\frac{6}{7}$ do całej ludności państwa, stanowią jój podstawę, dzieląc się na następane odrębne narodowości:

a) *Rosyjanie*, zamieszkujący głównie środkowe gubernie cesarstwa, są zresztą rozsiani po całym państwie, szczególnie w Syberyi; tutaj statystycy rosyjscy zaliczają także *Kozaków dońskich* i pochodzących od nich: *kaukazkich*, *astrachańskich*, *orenburgskich*, *uralskich* i *sybirskich*. Plemię to liczebnie ciągle wzrasta, gdyż wszystkie niechrześcijańskie i pogańskie ludy przyjmując w Rosyi Chrzest święty, przyjmują zarazem i narodowość rosyjską.

b) *Małorosyjanie*, u nas zwykle *Rusinami* zwani, zamieszkują w guberniach: Kijowskiej, Połtawskiej, Czernihowskiej, Charkowskiej, Wołyńskiej, Podolskiej, także po Woroneżskiej, Chersońskiej, Taurycyckiej, a nadto w Besarabii i na lewym brzegu rzeki Bugu w Królestwie Polskiem; do plemienia tego należy także zaliczać *kozaków czarnomorskich* (niegdys zaporozskich) i *azowskich*.

c) *Białorusini*, zwani także *Ruśniakami*, zamieszkują w guberniach: Witebskiej, Mohilewskiej, Mińskiej, a także w Wileńskiej i Grodzieńskiej.

d) *Polacy*, stanowiąc główną ludność Królestwa Polskiego, zamieszkują nadto gubernie: Wołyńską, Kijowską, Podolską, Wileńską, Grodzieńską, Kowieńską, Mińską, Mohilewską, Witebską i w części Kurlandzką.

e) *Bołgary*, koloniści, zamieszkujący w Bessarabii, oraz w Taurycyckiej i Chersońskiej guberniach.

f) *Serbowie*, w niewielkiej ilości w Bessarabii, oraz Chersońskiej i Ekaterynosławskiej gubernii.

II. **Łotyszsko-Litewskie** plemię, rozpostarte na przestrzeni od zatoki Rygskiej do Bugu, rozdziela się następnie:

a) *Litwini*, stanowiący główną ludność gubernii: Kowieńskiej, Wileńskiej; powiatów: Kalwaryjskiego, Marjampolskiego, Sejneńskiego w Królestwie Polskiem, zamieszkujący także w guberniach: Grodzieńskiej i Kurlandzkiej.

b) *Łotysze*, zamieszkują w guberniach: Kurlandzkiej, Inflanckiej, Fskowskiej, Kowieńskiej, Witebskiej i Petersburgskiej.

III. **Germańskie** plemię w składzie swoim liczy:

a) *Szwedów*, zamieszkujących w niewielkiej liczbie w Finlandyi, na wybrzeżach i wyspach morza Bałtyckiego, a nadto w guberniach: Petersburgskiej, Estońskiej, Inflanckiej, na wyspie Runo i w Chersońskiej gubernii, w pobliżu Berysławia.

b) *Niemców*, zamieszkujących w guberniach Nadbałtyckich, jako szlachta i mieszczaństwo, w Petersburgskiej, Stawropolskiej, Samarskiej, Saratowskiej, Chersońskiej, Taurycyckiej, Ekaterynosławskiej guberniach i w Bessarabskim obwodzie, jako koloniści, oraz po miastach w całym państwie jako przemysłowcy i fabrykanci.

d) *Hollandrów*, osiedlonych w powiecie Brzeskim gubernii Grodzieńskiej, oraz w gubernii Wołyńskiej.

e) *Szkotów*, zamieszkujących w gubernii Stawropolskiej u podnóża Kaukazu.

IV. **Rumuni** albo *Moldawianie* czyli *Wołochy*, stanowiący ogólną ludność Bessarabskiego obwodu.

V. **Grecy**, zajmują się handlem po miastach na wybrzeżu morza Czarnego.

VI. **Indyjskie** plemię, do którego zaliczają się *Cyganie*, włączają się głównie na południu Kossyi, choć już niektórzy zaczęli się osiedlać; w Polsce jest ich 188 głów.

VII. **Fińskie** plemię, składa się z następujących ludów:

a) *Finnowie nadbałtyccy*, do których należą: właściwi *Finny*, Czud' i Kareły, zamieszkujący w Finlandyi i guberniach: Archangielskiej, Ołoneskiej, Nowgorodzkiej, Petersburgskiej, Twerskiej i Jarosławskiej; *Lapończycy*, na północy Finlandyi i w Gubernii Archangielskiej; *Esty*,

w guberniach: Estońskiej, Inflanckiej, Witebskiej, Pskowskiej i Petersburgskiej; *Liwy* w Kurlandzkiej; *Ewremejsety* w Nowgorodzkiej i Petersburgskiej, *Sawakoty*, *Wod* i *Iżora*.

b) *Finnowie nadwołgańscy*: *Czeremiszy*, w Kazańskiej, Wiackiej, Kostromskiej, Niżegorodzkiej, Orenburgskiej i Permskiej guberniach.

c) *Finnowie uralscy*: *Permiaki* w Permskiej i Wiackiej; *Zyryanie* w Archangielskiej i Wołogodzkiej, *Wotiaki* w Kazańskiej, Wiackiej i Orenburgskiej, *Woguty* w Permskiej i Tobolskiej i *Ostyaki* w Tobolskiej i Tomskiej guberniach.

VIII. **Samojedzi**, koczują na przestrzeni od Białego morza na wschód po nad brzegami oceanu Lodowatego aż do rzeki Jenisseja; do nich także, oprócz Samojedów właściwych, zaliczają *Ostyaków narymskich* i *jenisejskich*, oraz *Czuczów*.

IX. **Turecko-tatarskie** plemię, zamieszkuje ogromne przestrzenie Rosyji w następujących podziałach:

a) *Baszkiry*, w Orenburgskiej, Permskiej, Samarskiej i Wiackiej guberniach.

b) *Meszczeraکی* w tychże, prócz Wiackiej.

c) *Czuwasze* w Kazańskiej, Simbirskiej, Samarskiej, Orenburgskiej, Saratowskiej i Wiackiej.

d) *Mordwa* w Penzeńskiej, Simbirskiej, Saratowskiej, Samarskiej, Niższonowogrodzkiej, Tambowskiej, Kazańskiej, Orenburgskiej i Tauryckiej.

e) *Tatarzy kazańscy*, główna niegdyś ludność carstw Kazańskiego i Astrachańskiego, zamieszkują gubernie z tychże carstw utworzone.

f) *Tatarzy sybirscy*, w Tobolskiej i Tomskiej guberniach.

g) *Tatarzy krymscy*, na Krymie.

h) *Nogajcy*, nad Kubaniem.

i) *Kumyki*, pomiędzy Terekiem i Sułakiem.

k) *Karaczaje*, u stóp Elbrusa.

l) *Kirgizy*: 1) wielkiej, średniej i małej hordy; 2) dzikokamienni czyli czarni; 3) wewnętrznej hordy, koczują na właściwych sobie stepach na wschód Orenburgskiej i południe Tobolskiej gubernii.

ł) *Truchmeni* albo *Turkomani*, w Archangielskiej, Stawropolskiej i Tauryckiej guberniach.

m) *Chiwinci*, w Astrachańskiej i Saratowskiej.

n) *Karapalki*, w niewielkiej liczbie pomiędzy inną ludnością w Astrachaniu, Orenburgu, Permie i Tobolsku.

o) *Jakuty*, nad rzeką Leną.

X. **Mongolsko-Mandżurskie** plemię:

a) *Katmyki* koczują w stepach pomiędzy Wołgą a górami Uralskimi.

b) *Mongoly* po za Bajkałem nad rzekami Selengą, Uda, Szyłką, Ononą i Inhodą.

c) *Buryaci*, najwięcej uobyczajeni ze wszystkich sybirskich plemion, zamieszkują w Tobolskiej gubernii i Zabajkalskim obwodzie.

d) *Tunguzy*, pomiędzy Jenisejem a Amurem.

e) *Łamuty*, koczują nad brzegami morza Ochockiego.

f) *Kurylcy*, na południu Kameczatki i na Kurylskich wyspach.

XI. **Gruziny**, zamieszkują pomiędzy morzem Czarném, a Ałazanem i pomiędzy Kaukazem a Kurą.

XII. **Kaukazkie** plemiona :

a) *Abchazy*, po nad morzem Czarném od Ingurą do Bzyba.

b) *Swanieci*, na wschód Abchazów.

c) *Czerkiesi*, w północno-zachodniej części po obu stronach gór Kaukazkich.

d) *Ubychi*, na południowo-zachodnim stoku Kaukazu, nad rz. Ubych.

e) *Osetyni*, w Władykaukazkim okręgu.

f) *Czeceńcy*, nad Arguną.

g) *Lezgińcy*, w Górnym Dagestanie.

XIII. **Wschodnio-sybirskie** plemiona:

a) *Jukagiry*, prawie już zrusieli, w Jakuckim obwodzie.

b) *Koryaki*, na półwyspie Kameczatce.

c) *Czukcze*, tamże.

d) *Kamczadale* w Kameczatce, na południe Koryaków.

e) *Gilaki*, nad niższym Amurem i na wyspie Sachalinie.

XIV. **Amerykańskie** plemiona :

a) *Eskimosy*, na wybrzeżu morza Lodowatego.

b) *Kenai*, *Kinai* albo *Tnai*, na południe Eskimosów.

c) *Atna*, nazwani przez Rosyjan Miednowcami, d) *Ugolińcy*, e) *Koluszki* i t. p.

XV. Do **Semickiego** plemienia zaliczają się tylko Żydzi, zamieszkujący miasta Królestwa Polskiego i innych do składu niegdyś Rzeczypospolitej należących ziem, a nadto w guberniach: Kurlandzkiej, Czerernihowskiej, Połtawskiej i w Kaukazkiem namiestnictwie.

Oprócz tego po różnych miejscach cesarstwa Rosyjskiego, zamieszkują *Ormianie*, *Kurdy*, *Persy*, *Bucharcy*, *Francuzi*, *Włosi*, *Anglicy* i innych narodów pojedyncze rodziny. Cała w ogóle ludność z tylu oddzielnych narodów i plemion złożona, pod względem sposobu życia rozdziela się głównie na *osiadłą* i *koczującą*. Do osiadłej zaliczyć można ludy zamieszkujące Rosyję europejską, prócz Lapończyków, Samojedów i różnych plemion koczujących u stóp Uralu; ludy Kaukazu, ludność pochodzenia europejskiego lub wyznawców Chrześcijaństwa w Syberyi i osadach Amerykańskich, Tatarów sybirskich i w części niektóre inne plemiona, do których przedarł się promyk cywilizacji. Inne ludy wiodą życie koczujące, utrzymując się bądź z pasterstwa, bądź też z polowania. Pod względem religijnym statystycy rosyjscy podają 50 milionów wyznania prawosławnego, 7¹/₂ m. katolików, 3¹/₂ m. pro-

testantów, niewielką liczbę wyznawców innych chrześcijańskich obrządków, 1½ m. żydów, 3 m. mahometów, 200 t. buddystów; reszta zaś ludności dotąd pogrążona w bałwochwaltwie.

§ 704. Podział. Pod względem przyrodzonym cesarstwo Rosyjskie rozpada się na trzy oddzielne części, to jest: 1) Rosyję europejską, 2) Rosyję azyatycką, składającą się z Syberyi i kraju czyli Namiestnictwa Kaukazkiego, i 3) z posiadłości Amerykańskich.

Pod względem administracyjnym cesarstwo Rosyjskie dzieli się na gubernie, obwody, ziemie i gradonaczalstwa. Gubernie europejskie i Namiestnictwa Kaukazkiego, rozpadają się następnie na powiaty. Gubernie syberyjskie, obwody i ziemie, na okręgi. Podział ten jest następujący:

I. Posiadłości Amerykańskie dzielą się na 6 okręgów.

II. Namiestnictwo Kaukazkie na 5 gubernij, 3 obwody i 1 gradonaczalstwo.

III. Syberya na 4 gubernij, 7 obwodów i 1 gradonaczalstwo.

IV. Wielkie Księstwo Finlandzkie na 8 gubernij.

V. Rosyja europejska na 47 gubernij, 1 obwód, 3 ziemie i 3 gradonaczalstwa.

VI. Królestwo Polskie na 5 gubernij.

Pod względem religijnym panującego wyznania prawosławnego na 55 eparchij, z których cztery klasy 1-jej, dziewiętnaście klasy 2-jej, dwadzieścia siedm klasy 3-jej i pięć zakaukazkich, nie zaliczone do klas, stanowią ekzarchat gruzyjski.

Wyznaniem rzymsko-katolickim zarządza arcybiskup mohilewski, rezydujący w Petersburgu, oraz następnii biskupi dyecezyalni: kamieniecki, łucki, miński, telszewski, wileński i tyraspolski.

Pod względem oświecenia na 10 okręgów naukowych: Petersburgski, Moskiewski, Charkowski, Kijowski, Kazański, Dorpacki, Odeski, Wileński, Kaukazki i Sybirskie dyrekcye.

Oprócz tych podziałów, używane są jeszcze następane nazwy dla pojedynczych części cesarstwa, gubernie: Petersburgska, Estońska, Inflancka, Kurlandzka, nazywają się *Nadbałtyckimi*; Czernihowska i Połtawska, *Małorossyą*; Taurycka, Ekaterynosławska i Chersońska, *Noworossyjskim krajem*; Witebska, Mohilewska, Kowieńska, Wileńska, Grodzieńska, Mińska, Kijowska, Podolska i Wołyńska, *Zachodniemi*; Kazańska, Simbirska, Samarska, Saratowska i Astrachańska, *wschodniemi*; Witebska i Mohilewska, *Białoruską*; Kowieńska, Wileńska, Grodzieńska i Mińska, *litewskimi* albo *Litwą*; i na tegoż rodzaju szczególne nazwy: jak Kaukaz, kraj Orenburski albo Orenburg i t. p.

Rząd w cesarstwie Rosyjskiem jest monarchiczny, samowładny, nicograniczony. Cała i niepodzielna władza spoczywa w ręku Cesarza Wszech Rosyi, Króla Polskiego, Wielkiego Księcia Finlandzkiego. Tron jest dziedziczny prawem starszeństwa w linii męskiej.

§ 705. Posiadłości Amerykańskie.

Składają się z północno-zachodniego wybrzeża Ameryki północnej od cieśniny Berynga do 246 $\frac{1}{2}$ ° długości wschodniej i od góry ś. Eljasza, pod 60° szerok. północnej do oceanu Lodowatego, oraz z wysp leżących na południe i wschód Kameczatki. Wyspy te są: 1) *Kurylskie*, z których ogólniej liczby 22, należy do Rosyi 19, a znaczniejsze między niemi: *Onekotan*, *Simusir* i *Urup*.— 2) *Komandorskie*, z których znaczniejsze: *Berynga*, pokryta wysokimi górami, i *Miedziana*, na której umarł i pochowany Beryng.— 3) *Aleuckie*, rozdzielające się na 4 grupy: a) *Bliższe*, b) *Szczurze*, c) *Andrejanowskie*, z których zasługuje na uwagę wyspa *Atcha*, największa, posiadająca 5 wulkanów i wiele gorących źródeł; d) *Lisie*, a z tych zwraca uwagę gromada *Cztero-wulkanowa*, wyspa *Umnak* z 2 wulkanami i gorącymi źródłami, oraz największa *Unalaszka*, mająca przeszło 20 mil długości a 7 szerokości.— 4) *Szumagińskie*, z tych najznaczniejsze: *Unga* i *Nogaj*.— 5) *Eudoxyi*.— 6) *Kadiak*.— 7) *Sitcha* i inne mniejsze.— 8) wyspy *Przybyłowa*, z tych największe ś. *Pawła* i ś. *Jerzego*.— 9) wyspa ś. *Mateusza*.— 10) ś. *Wawrzyńca*.— 11) *Gwozdjewa*.

Wszystkie razem wzięte te posiadłości zajmują 24,300 mil kw. i około 54,000 ludności, która, oprócz niewielkiej liczby Rosyan (do 800 głów) i mieszanów pochodzących od związku tychże z krajowcami, składa się: 1) z *Kołosów*, zamieszkujących na wyspach, a po części i lądzie stałym; 2) *Ugalenców*, u podnóża góry ś. Eljasza; 3) *Miednówców* albo *Achnatjan*, na brzegach rzeki Miedzianej; 4) *Czuczyców*, nad odnogą t. i.; 5) *Kenajców*, na wybrzeżach zatoki Kenajskiej; 6) *Kadjaków* albo *Komiagów*, na wyspie Kadjaku; 7) *Aleutów* albo *Unalaszkińców*, na wyspach Lisich, Andrejanowskich, a w części i na Alasce; 8) *Eskimosów*, na północno-zachodnich brzegach od cieśniny Berynga do półwyspu Alaszki; 9) *Kurylców*, na wyspach Kurylskich.

Góry. Począwszy od góry ś. Eljasza, pasmo gór kieruje się ku środkowi Rosyjsko-amerykańskich posiadłości, lecz w miarę zbliżania na północ ku oceanowi Lodowatemu, i na zachód ku Spokojnemu, coraz bardziej się obniża i nareszcie ginie, przechodząc w oderwane skały i skaliste wyspy. Półwysep Alaska przetrzynięty jest w całej długości wązkim łańcuchem gór, składającym się z kilku oddzielnych wyniosłości. Wschodnia część posiadłości pokryta błotami i lasami. *Grunt* po większej części kamienisty.— *Klimat* surowy, chociaż ma być łagodniejszy od Kameczackiego.— Cały przemysł ogranicza się jedynie na polowaniu, które jest jedynym źródłem bogactwa tego kraju.— *Zarząd* jest w ręku Rosyjsko-Amerykańskiej Kompanii, pod naczelnictwem Naczelnika kolonii, wybieranego przez kompanię i potwierdzonego przez Rząd. Władza ta zasiada w Petersburgu i ma swoje kantory w Moskwie i Irkucku.— Całe posiadłości podzielone są na 6 okręgów: Nowo-Archangielski, Kadjajski, Unalaszkiński, Atchiński, Kurylski i Północny.

1) Okręg *Nowo-Archangielski*, zajmuje przestrzeń na wschód góry

ś. Eljasza. Kantor tego okręgu, jak i główny kantor kompanii, znajduje się w *Nowym Archangielsku*, położonym na wyspie Sitcha; ma dobrą przystań, w której budują się statki kompanii.

2) Okręg *Kadjakski*, zajmuje przestrzeń od góry ś. Eljasza do granic okręgu Unalaszkińskiego na półwyspie Alaska, oraz wyspę Kadjak i wszystkie wysepki leżące w odnogach: Kanajskiej i Czugackiej. Kantor na wyspie *Kadjak*.

3) Okręg *Unalaszkiński*, zajmuje część półwyspu Alaska, oraz wyspy Lisie, Prybyłowa i Szumagińskie. Kantor na wyspie Unalaszka.

4) Okręg *Atchński*, składa się z wysp Komandorskich i trzech grupp Aleuckich, Bliższych, Szczurzych i Andrejanowskich. Kantor na wyspie Atcha.

5) Okręg *Kurylski*, stanowią wyspy t. i. Kantor na wyspie Urupa.

6) Okręg *Północny*, największy i najmniej znany, składa się z wybrzeży morza Lodowatego i cieśniny Berynga, oraz całego stałego lądu posiadłości.

II. Rosya Azyatycka.

Składa się z dwóch zupełnie różnych i nie łączących się z sobą części: A. Namiestnictwa Kaukazkiego, B. Syberyi.

§ 706.

A. Namiestnictwo Kaukazkie.

Graniczy na północ z Ziemią Wojska Dońskiego i gubernią Astrachańską, na wschód z morzem Kaspijskiem, na południe z Persją i Turcją azyatycką, a na zachód z morzem Czarném i Azowskiem. Nazwisko całemu krajowi dają: **Góry Kaukazkie**, prawie w zupełności go pokrywające z północno-zachodu na południo-wschód w długości 160, a szerokości 30 mil. *Główny łańcuch gór Kaukazkich*, rozpoczyna się nad brzegami morza Czarnego, w pobliżu ujścia Kubani, i ciągnąc się po nad morzem stopniowo się podwyższa. W miarę podwyższania oddala od wschodnich brzegów morza Czarnego i kieruje w głąb kraju, coraz wspanialszy przybierając widok. W środkowej swjej części, to jest od góry Ossten do góry Saławata (12,185 stóp), na przestrzeni do 90 mil, szczyty gór wznoszą się po za linię śnieżną, która na Kaukazie leży w wysokości 11,540 stóp. Dalej na przestrzeni 30 mil idzie dwoma równoległemi łańcuchami, połączonemi z sobą odnogami, zamykającemi głębokie kotliny, z których wypływające rzeki z nadzwyczajną gwałtownością przerzynają się przez łańcuch północny, nie przebijając południowego, chociaż daleko niższego. Nakoniec pasmo gór, zniżające się od góry Saławata, zmniejsza się coraz bardziej i kierując ciągle w stronę południowo-wschodnią, kończy się u przylądka Apszerońskiego. Najwyższe szczyty tu są: Elbrus (18,524 stóp), Dych-Tau (16,941 st.), Kazbek (16,553 st.) i Tebu-Los (14,790 st.). Na całej długości tego łańcucha, z północnego stoku wysuwają się boczne gąłęzie:

a) Od góry Elborus wprost na północ pasmo wzgórz *Beszańskich*; b) od góry Barbało (10,830 stóp) oddziela się w stronę północno-wschodnią pasmo *Andyjskie*; c) równoległe do tego pasma, w odległości od 3 do 4 mil, wyskakuje pasmo *Czarnych gór*, oprócz kilku pomniejszych, które falisto spuszcza się ku morzu Kaspjskiemu.—Z południowej strony od góry Morechi wysuwa się pasmo *Wachańskie* albo *Gruzino-Imertyńskie*, które łączy główny łańcuch gór Kaukaskich tak zwanym *Małym Kaukazem*, pomiędzy Araksem, a Kurą wznoszącym się, a będącym raczej falisto wznoszącym się płaskowzgórzem, którego jednak najwyższe szczyty dochodzą do 6,000 stóp naprzeciw morza. W związku z Małym Kaukazem, znajdują się góry *Ararackie*, na granicach: Rosyi, Persyi i Turcyi, których najwyższy szczyt *Wielki Ararat* (16,940 stóp) znajduje się w punkcie zetknięcia się granic. Oprócz tych wysuwają się inne pomniejsze odnogi wzgórz w tej stronie.

Rzeki. A. Uchodzące do morza Kaspjskiego.

1) *Kuma*, wypływa z północnych stoków Elborusa, przy ujściu stanowi granicę pomiędzy guberniami: Stawropolską a Astrachańską, zabierając w siebie wody *Podhumka*, który płynąc przez bezwodne stepy, ważne oddaje usługi.

2) *Terek*, wypływający w pobliżu Kasbeku z góry Siwerant. bieg ma nadzwyczaj bystry, z lewej strony zabiera *Mutke*, a z prawej *Supże*, płynie około mil 70 i uchodzi kilkoma korytami.

3) *Kur*, bierze początek w Turcyi azyatyckiej w pobliżu Karsu, długość jego około 120 mil wynosi; z prawej strony przyjmuje w siebie rzekę *Araks*, wypływającą z Azyi i długą przeszło 110 mil; z lewej zaś *Argawę*.

B. Uchodzące do morza Czarnego.

1) *Kubań*, wypływa ze stoków Elborusa, płynie zachodnią granicą Stawropolskiej gubernii, a następnie południową ziemi Czarnomorskich Kozaków i przy ujściu rozdziela się na kilka starych, z których jedno główne uchodzi do Azowskiego, a drugie do Czarnego morza, tworząc wyspę Tamań; z przytoków Kubani na wspomnienie zasługuje *Łaba*.

2) *Rion*, wypływa z gór Kaukaskich, spławny około mil 15.

Rozległość Namiestnictwa Kaukaskiego wynosi 8,041 mil kwadr., a **ludność** 4,534,600, która oprócz niewielkiej liczby rozrzuconych po miastach Rosyan, składa się z 1) głównych plemion, jak: Gruzińców, Ormian, Persów, Abchazów, Czerkiesów, Ubychów, Osetinów, Czeceńców, Lezginów i Tatarów (ob. Ludność cesarstwa), oprócz rozrzuconych jeszcze po kraju Cyganów, Niemców (5,000) i Żydów (11,000).

Klimat, jako w kraju górzystym pod tą szerokością położonym, stosownie do miejscowości musi być różnym. Północne stoki, chociaż leżą w strefie umiarkowanej, mają klimat ostry. Ciepłym lecz z po-

wodu błot nie tak zdrowym klimatem odznaczają się doliny Tereka i Kubani, gdzie wiatry z Czarnego i Kaspijskiego morza łagodzą zimne powiewy z północy. W ziemiach zasłoniętych od północy górami, jak w Dagestanie, panują wielkie gorąca, uśmierzane jednak wilgotnościami z morza Kaspijskiego wiatrami. Ostre zimy rzadko się tu zdarzają. W miarę oddalenia się na zachód, w góry i ku morzu Czarnemu, klimat staje się coraz ostrzejszym, zimy dłużej trwają i upały letnie nie tyle dokuczające.

Płody, Przemysł i Handel. Rozdzielamy je na trzy części: 1) W ziemiach przed Kaukaskich, to jest w Stawropolskiej gubernii i ziemi wojska Czarnomorskiego, są po części suche stepy i żyzne w dolinach rzek, szczególnie na Czarnomorzu, równiny, sprzyjające uprawie zboża i sadownictwu. 2) W samych górach Kaukaskich, doliny rzek w ogóle urodzajne, a góry, prócz stoków, prawie pozbawione roślinności, która spotyka się tylko w miejscach, gdzie na skałach zalega warstwa rodzajnej ziemi. 3) Za Kaukazem dolina Kury początkowo urodzajna, w miarę zbliżania się do morza, przemienia się w step piaszczysty i bagnisty; dolina Rionu cała pokryta prawie bez przerwy drzewami, po większej części owocowymi, co nadaje krajowi pozór ogromnego sadu; rosną tu drzewa właściwe tylko strefie cieplej, jak pomarańcze i cytryny. W miarę zbliżania się do morza, roślinność coraz bujniejsza, ale same wybrzeża, szczególnie przy ujściach rzek, pokryte bagniskami.— *Rolnictwo* prawie zupełnie nie rozwinięte. W Stawropolskiej gubernii osiedli mieszkańcy, zajmują się *jedwabnictwem* i uprawą *marzanny*, a ludy koczujące pasterstwem. Na Czarnomorzu uprawiają *zboże*, a głównie trudnią się *rybołówstwem* i wydobywaniem *nafty*, w wielkiej obfitości znajdującej się na wyspie Taman. W niektórych częściach Tyfliskiej i Dagestańskiej gubernii rozwinięte jest rolnictwo. *Winobranie*, *sadownictwo* i *jedwabnictwo*, kwitną w Singalskim i Telawskim powiatach; to ostatnie szczególnie rozwinięte w Bakińskiej gubernii. *Pasterstwo* w Elisawetpolskim powiecie. Nafta i *warzelnie soli* znaczne przynoszą dochody w Bakińskiej gubernii, równie jak rybołówstwo na Kurze i morzu Kaspijskiem. W górach Kaukaskich znajduje się *miedź* i *ołów*, ale górnictwo jeszcze w kolebce, a północne stoki mają źródła wód mineralnych, jak siarczane w pobliżu Tereku, żelazne w Konstantinowsku, kwaśno-węglane w Kisłowodzku. *Handel* tak wewnętrzny jak i zewnętrzny dość jest ożywiony, zwoząc towary i zabierając surowe płody, pochodzące głównie od krajowców, którzy żądają różnych towarów, mając wymagania niektórych kosztowniejszych potrzeb. Handel ten ułatwiany jest jarmarkami, z których głównejsze: w Elisawetpolu, Aleksandropolu i w Salanach.

§ 707. **Podział.** Namiestnictwo Kaukazkie dzieli się na 10 części, jako to: gubernię Stawropolską, ziemię Czarnomorskich Kozaków: obwody: Kubański, Terski i Dagestański, gradonaczelstwo Derbeńskie; generał-gubernatorstwo Kutaiskie; gubernie: Tyfliską, Erywańską i Bakińską.

1) Gubernia *Stawropolska*, powierzchni 1,220 mil kw., ludności 915,000 głów, powiatów 3: Stawropolski, Kislarski i Piatihorski.

Stawropol, nad Taszłą, 17,700 m., gubernialne, powiatowe, w bardzo pięknym na górze i jej okolicach zbudowane miasto.

Piatigorsk, nad Podkumką, u stóp góry Maszuki, 4 $\frac{1}{2}$ t m., powiatowe, nie wielkie miasto.

Kizlar, nad Terekiem, 8,200 m., powiatowe, twierdza, trudni się hodowaniem jedwabników i prowadzi znaczny handel wódką i rybą.

Georgiewsk, 3 $\frac{1}{2}$ t. m.—**Mozdok**, 10 $\frac{1}{2}$ t. m.—Nadto, na południowej granicy gubernii jest tak zwana *Kaukazka linija*, zabezpieczająca od napadów górali, złożona z szeregu małych warowni.

2) *Ziemia wojska Czarnomorskiego*, powierzchni 693 mil kw., ludności 202,400 głów, dziei się na 3 okręgi: Ekaterynódarski, Ejski i Tamański.

Ekaterynodar, nad Kubanią, 6 t. m., główne miasto Czarnomorza i powiatu, wzniesione 1793 r.

Ejsk, na międzymorzu t. i., 23 t. m., powiatowe, portowe, założone zostało 1848 r.

Tamań, na wyspie t. i., 1 $\frac{1}{2}$ t. m., powiatowe, wzniesione na miejscu starożytnego historycznego miasta Fanagoryi.—**Termiuk**, nad morzem Azowskim, założone 1860 r., miasto portowe.

3) Obwód *Kubański*, na południe i zachód Czarnomorza, zamieszkały dotąd po większej części przez nieujarzmionych górali, rozdzielony na 3 okręgi: Natuchajski, Łabiński i Wierchnio-Kubański.

4) Obwód *Terski*, podzielony na 6 okręgów: Kabardyński, Władykaukazki, Czeczeński, Kumycki, Arguński, Iczkeryński.

Władykaukaz, główne miasto obwodu, wznosi się na obszernej dolinie, przetrzyniętej na 2 części Terekiem. Okolice są bardzo piękne.

Obwód *Dagestański*, zostaje pod zarządem wojskowym i dzieli się na 4 części: a) *Północny Dagestan*, rozpadający się na okręg Dargiński, posiadłość Tarkowską, chaństwo Mechmulińskie i naibstwo Prysulakskie; b) *Południowy Dagestan*, dzielący się na okręg Kansago-Tabasarański, chaństwo Kiuryńskie i okręg Samurski; c) *Średni Dagestan*, dzielący się na okręg Gunibski, okręg Kazykumycki i chaństwo Awarskie; d) *Górny Dagestan*, złożony z jednego tylko okręgu Bezyckiego.

6) Do obwodu Dagestańskiego, zalicza się także gradonaczelstwo *Derbenckie*.

Derbent, nad morzem Kaspijskim, główne gradonaczelstwo, z twierdzą.—**Petrowsk**, portowe.—**Gunib**, obwarowany aul (wieś), ostatnie miejsce zamieszkania Szamila.

7) Jenerał-Gubernatorstwo *Kutańskie*, dzieli się na 5 powiatów: Katański, Achałcycki, Ozurgecki, Raczyński, Szaropański. Nadto, pod władzą jenerał-gubernatora zostają: posiadłość Abchazyja, przystawstwo Cebeldińskie, posiadłość Swanetja, oraz z byłą Wolną Swanetja; przystawstwo Samurzakan i posiadłość Mingrelja.

Kutais nad Rionem, 4 t. m., należy do najstarszych miast w Gruzji, ztąd też był świadkiem różnych dziejowych wypadków i po kilkakroć zmieniał panów, dziś stolica generał-gubernatorstwa.

Achalcych, nad rzeką Poschow-Czaj, w pobliżu jej ujścia do **Kury**, 14 t. m., powiatowe, ma twierdzę i cytadelę; miasto zdobyte na Turkach 1828 roku.— **Acchur**, twierdza.

Ozurgety, 630 m., powiatowe. — **Poti** starożytne *Phasis* portowe nad morzem Czarném; warowne, w bardzo zdrowym klimacie.

Oni, 438 m., z władzami powiatu Raczyńskiego.— **Szaropan**, powiatowe.

Redut-Kale, przy ujściu Chopi, 1060 m., twierdza, główne miasto w Mingrelii, do stosunków Kaukazu z Rosją południową.— **Suchum-Kale**, portowe nad morzem Czarném.

8) Gubernia *Tyfliska*, liczy około 492 t. m., dzieli się na 5 powiatów: Tyfliski, Goryński, Elisawetpolski, Signachski i Telawski, oraz na 4 okręgi: Osetyński, Górski, Tuszyno Pszawo-Chewsurski i Zakatański.

Tyflis, nad Kurą, 38 t. m., gubernialne i powiatowe, oraz rezydencja Namiestnika i władz naczelnych, od 493 r. stolica królestwa Gruzjijskiego, był świadkiem wielu dziejowych wypadków i 8 razy zupełnie zmieniony, a ostatecznie 1795 r. Z pomników starożytności zasługuje na uwagę sobór Syoński, założony w VI wieku, a w nim w srebrnej puszcze, krzyż z winnych gałązek związany włosami ó-tej Niny, która z nim opowiadała w Gruzji słowo Boże. — **Michedt**, niegdyś stolica Iweryi, dziś biedna wieś przy ujściu Aragwy do Kura, z dwoma starożytnymi świątyniami, z których jedna VI wieku sięga. —

Ellsawetpol, właściwie **Ganza**, jak nazywają krajowcy, nad Ganzynką, 13 t. m., powiatowe, z twierdzą o milę ztąd: 1826 roku generał Paszkiewicz zniósł wojska perskie.— **Garl**, 3,600 m. — **Signach**, 5 t. m.— **Telaw**, 4,200 m., miasto powiatowe.

9) Gubernia *Erywańska*, ma ludności 256 t. m., powiatów 5: Erywański, Aleksandropolski, Nachiczewański, Nowo-Bajazecki, Ordubacki.

Erywan, nad Zangą, 9,300 m., gubernialne i powiatowe, jedno z najstarszych miast w Azji. — O 2½ mili klasztor **Eczmiazdzn**, założony 303 r.; znajduje się tu tron patryarszy, dar papieża Innocentego. Wieś **Kylp**, nad Araksem, żupy soli kamiennej.

Aleksandrapol, w pobliżu Arpanaja, 12 t. m., powiatowe, z twierdzą, założone w 1837 r.

Nachiczewan, w pobliżu Araksa, 4,750 m., powiatowe, główny punkt handlu zamiennego z Persją.

10) Gubernia *Bakińska*, mieszkańców liczy 633 głów, powiatów 6: Bakiński, Kubiński, Lenkorański, Nuchański, Szamachiński, Szuzszanski.

Baku, nad morzem Kaspijskiem, 10,600 m., gubernialne, powiatowe, z twierdzą i dobrą zatoką, starożytne miasto, kilkakrotnie w woj-

nach było zniszczone, od r. 1806 należy do Rosyi. — O trzy mile od miasta znajdują się wieczne ognie, będące przedmiotem czci mieszkańców tutaj w wielkiej liczbie Indyan z sekty Parsów.

Lenkowan, nad morzem Kaspijskiem, 5,300 m., powiatowe, z wygodną dla statków zatoką; gorące siarczane źródła. — Niedaleko Lenkorania znajduje się na wyspie **Sara**, wyborna zatoka, służąca za port dla floty rosyjskiej, krążącej po morzu Kaspijskiem. — **Salany**, na wyspie Kury, 3½ t. m., słynne z rybołówstwa. — **Astara**, nad Astara, ostateczny południowy kraniec rosyjskiej posiadłości.

Szamacha, 21½ t. m., powiatowe, najznacześniejsze na Kaukazie, ze względu na handel miasto.

Kuba, 9 t. m., **Nucha**, 21 t. m., miasto powiatowe.

Szusza, 14 t. m., powiatowe, z twierdzą na wysokości górze. — **Giullistan**, tu zawarto traktat pokoju między Persją, a Turcją dnia 19/24 Października 1813 roku.

§ 708.

B. S y b e r y a.

Oddzielona od Europy górami Uralskimi (pod względem administracyjnym jednak gubernie Permska i Orenburska, liczą się do Rosyi europejskiej pomimo, iż rozciągają się po za wschodnimi stokami gór Uralskich), zajmuje całą północ Azji aż do oceanu Wschodniego, a granicząc na północ z oceanem Lodowatym, a na południe z posiadłościami Chińskimi i niezawisłego Turkestanu, przedstawia obszerną płaszczyznę opierającą się na południe o szczyty gór i stacza się stopniowo ku morzu Północnemu, tak dalece, że ostatnie północne krańce stałego lądu znajdują się na jednej powierzchni z wodami oceanu. — Rzeka *Jenissej* dzieli Syberję na dwie części: Zachodnią i Wschodnią. Zachodnia przedstawia ogromną równinę, której części północno-zachodnia pokryta w zupełności lasami, a południowo-wschodnia składa się ze stepów noszących nazwy: Kirgizki, Iszymyski, Kułundyński, Barabiński, Abahański, Sagajski. — Widok Wschodniej Syberyi zupełnie jest inny od Zachodniej: tutaj doliny poprzerywane są gałęziami gór Sajańskich i grzbietami Jabłonnych, odnogi ich dochodzą do oceanów Lodowatego i Spokojnego, tworząc skaliste przyładki. W ogóle płaszczyzna wschodniej Syberyi podnosi się w miarę zbliżania na wschód i zakończyć półwyspami Czuhockim i Kamezackim.

I. **Góry.** Oddzielające Europę od Azji góry *Uralskie*, należą wyłączenie do gór azyatyckich, a tém samém sybirskich. Rozciągają się z południa na północ pomiędzy morzem Aralskiem a oceanem Lodowatym, na przestrzeni 280 mil długości, i dochodząc od 7 do 8, a w niektórych częściach do 15 mil szerokości, dzielią się na 3 części: *Ural południowy*, zwany także Orenburskim albo Baszkirskim, poczynający w stepach nad rzekami rzeki *Emby*, kieruje się w stronę północną

a następnie północno-zachodnią pod $43\frac{1}{2}^{\circ}$ szer. północnej, rozdziela na dwa łańcuchy: *zachodni*, ginący w stepie i *wschodni*, który wypuszcza kilka bocznych gałęzi, w różnych miejscach różne przyjmuje nazwy i kończy się u źródeł rzek: Ufy, Urala, Toboli i Mijasa, dochodząc tutaj najwyższej wysokości w szczycie *Jurma*, około 4,000 stóp wzniesionej. Początek tych gór na południu jest bezleśny, lecz bujnemi pokryty pastwiskami, a od 52° półn. szer. zaczynają się lasy modrzewiowe, które tém bujniejsze im się dalej postępuje na północ.

b) *Ural środkowy* oddzielony od południowego dolinami Złotoustowska i rzeki Mijasa, ciągnie się jednym niezbyt wysokim łańcuchem do wypływu Czusowej i Iseti; najwyższe wyniosłości w tém pasmie są na jego krańcach północnym i południowym. Ta część Uralu zarosła lasem iglastym, bogate ma pokłady kruszców.

c) *Ural północny*, mało jeszcze zbadany, jest po większej części nagi, ze skał porozrywanych złożony; przybiera on nazwę: 1) *Horobłahodackiego* (między 58° a 59° szer. półn.); 2) *Bohosławskiego* (między 59° a 61°) i *Polarnego* (między 61 a 65°), oprócz innych miejscowych. Średnia wysokość gór Uralskich do 2,000 stóp dochodzi (prawie takiej jak góra Łysa w Sandomierskiem).

II. Góry **Altajskie**, będące odrosłą wielkich łańcuchów gór azyatyckich, ciągną się od źródeł Iszyna i kończą nad rzeką Kemezyka, wpadającą do Jenisseja. Długości mają 100 a szerokości 50 mil. Wypuszczają duże odrośle: *Alatan* albo *Zatomskie góry* i *Salairskie* albo *Chotzuńskie*, na północo-wschodzie łączące się z pasmami Jabłonném i Stanowém. Są to najwyższe w Syberyi góry, dochodzące do 7,000, a w najwyższych szczytach do 11,000 stóp. Porosłe lasem iglastym, w łonie swoim zawierają złoto, srebro i ołów.

III. Góry **Sajańskie**, rozciągają się pomiędzy Jenissejem a Bajkałem na przestrzeni 180 mil, są bogate w łomy marmuru i porfiru; Odnoga ich idąca na północ po zachodnim brzegu Bajkału nazywa się *Bajkałskimi* wzgórzami, które mają do 80 mil długości a 12 szerokości. Rzeką Selengą pasmo to oddzielone jest od gór Jabłonnych, lecz nie ulega wątpliwości, że stoi z niemi w związku.

IV. Góry **Daurskie**, ciągnące się od Sajańskich, dotykają Jabłonnych i wchodzą w granice Chin. Przykrywają one Dauryę, leżącą na południo-wschód jeziora Bajkał, i składają się z dwóch głównych gromad ciągnących się nad rzekami Selengą i Nerczą, z kąd się nazywają *Selengińskimi* i *Nerczyńskimi*. W górach tych, pokrytych lasami, znajdują się głównie pokłady rudy ołowianej, pomieszanej ze złotem i srebrem, a także drogie kamienie, miedź i żelazo.

V. Góry **Jabłonne**, uważane za przedłużenie Sajańskich, rozpoczynają się w posiadłościach chińskich, kierują na północ nad rzeką Szyłką, a następnie zwracając na północ od źródeł Aldanu, łączą się ze Stanowemi. Dochodzą one grzbietami do linii śnieżnej, która tu na 6,000 stóp jest wzniesiona.

VI. Góry **Stanowe**, rozciągają się wzdłuż wybrzeży morza Ochockiego. Wypuszczają kilka odnóg i kończą się nad ciąsniną Berynga przylądkiem Czuhockim. Pokryte one gęstym lasem i wiecznym na szczytach śniegiem, pełne są bagnisk w dolinach.

VII. Góry **Kamczackie**, łączące się ze Stanowemi, przeryniają w całej długości z północy na południe półwysep t. i. i kończą przylądkiem Łopatka. W pasmie tém znajduje się wiele wulkanów, z których *Korjach* na 11,357 i *Kluczewsk* na 16,122 stóp wzniesione.

Jeziora. Na ogromnej przestrzeni Rosyi Azyatyckiej znajduje się niezliczona jeszcze ilość większych i mniejszych jezior, wód stojących i bagnisk, z których szczególną zwracają uwagę. 1) Na wschód morza Kaspjijskiego leży w stepie jezioro albo morze *Arałskie*, które dotyka granic rosyjskich. Długości ma 60, a szerokości 30 mil. Woda w nim mniej niż w Kaspjijskiem słona, brzegi bagniste, trzciną zarosłe. 2) Na stepie Kirgizkim jezioro *Bałchasz*, do 60 mil długie, przyjmuje w siebie drobne stepowe rzeczki. 3) Jezioro *Czany*, w dolinie *Obi*, składające się rzeczywiście z wielkiej liczby jezior mniejszych łączących się z sobą, których powierzchnia do 60 mil kw. wynosi. 4) Gorzkie jezioro *Abyszkan*, o $1\frac{1}{2}$ mili od poprzednich. 5) Jezioro *Bajkał* albo morze *Święte*, otoczone górami wschodniej Syberyi, ze stromemi i skalistemi na wszystkie strony brzegami, długości ma mil 90, a szerokość największa do $10\frac{1}{3}$ dochodzi. Woda w niem słodka i czysta, usiana wyspami, z których tylko jedna *Olchoń* zamieszkała. Z rzek do niego wpadających, oprócz *Selengi* (ob. Jenissej), zasługują na uwagę: *Górna Angara* i *Bargusin*.

Rzeki. Syberya pokryta jest wielką siecią wód bieżących, z których przytaczamy tylko najznakomitsze.

A. Wpadające do morza Kaspjijskiego.

1) *Ural*, bierze początek w Uralu środkowym, przerynia stepy, między innemi zabiera Ilek, i przy ujściu rozdziela się na trzy koryta, tworzące deltę na $1\frac{1}{2}$ mili szeroką.

2) *Emba*, wypływa z Uralu południowego i przerynia stepy.

B. Do jeziora Arałskiego.

Syr Darja, wypływa z gór Kohańskich i stanowi w części południową granicę Rosyi.

C. Do oceanu Lodowatego.

1) *Ob*, powstaje z połączenia rzek: *Bii* i *Katumi*, kierunek ma najprzód północno-wschodni, a następnie północny, przerynia gubernię Tomską i Tobolską, ma długości do 400 mil, przy ujściu tworzy odnogę *Obską*, 60 mil szerokości mającą, a dla rozlanych wód i bagnisk prawie niedostępną. Z prawej strony do *Obi* wpadają: *Czumysz* (90 mil długi), *Tom* (100), *Czułym* (80), *Keł*, *Tym* i *Wah*; z lewej

zaś strony najważniejszy ze wszystkich przytoków *Irtysz*, który wypływając w posiadłościach chińskich, na całej swej długości w granicach rosyjskich (715 mil) jest spławnym i zabiera, z prawej strony: *Buchtannę*, *Om* i *Tarę*, a z lewej *Iszym* i *Tobol*, oprócz wielkiej ilości innych przytoków.

2) *Jenissej*. powstaje z połączenia rzek *Jenisseja* albo *Kemi* i *Górnej Tunguzki*, wypływających z Chin, z których druga do ujścia swego do jeziora Bajkał, nosi nazwę *Selengi*, wypływa zeń jako *Angara*, a dopiero po wyłączeniu się z rzeką *Ilim*, przybiera nazwę *Górnej Tunguzki*; oprócz *Ilima* który z prawej, *Angara* przyjmuje z lewej strony: *Irkut*, *Okę* i *Udę*. Tak złożony *Jenissej* płynie w granicach Rosyi do 130 mil, i przy ujściu tworzy obszerną zatokę t. i., zabierając nadto: z prawej strony *Srodkową* albo *Podkamienną Tunguzkę* i *Niższą Tunguzkę*, a z lewej *Abakan* i *Turuchan*.

3) *Chatanga*, 4) *Anabara*, 5) *Oleńsk*.

6) *Lena*, wypływa z gór przy Bajkalskich, kieruje się najprzód na północo-wschód, a od *Jakucka* prosto na północ, a przebywszy obszerne błotniste równiny, przy ujściu rozdziela się na wiele koryt, które tworzą gromadę wysp; długość jej wynosi około 580 mil. Do *Leny* wpadają, z prawej strony: *Kirenga* (długa około 70 mil), *Witim* (240 m.), *Olegma* (200) i *Aldan* (250 m.), do którego uchodzi *Maja* (125); z lewej zaś strony *Wiluj* (120 mil długi).

7) *Jona*, 8) *Indigirka*, 9) *Kotyma*.

D. Uchodzące do oceanu Spokojnego.

Wypływające z gór Stanowych są po większej części krótkie, bystre i nieznaczne, zasługują zaś na uwagę:

1) *Anadyr* do morza Berynga.

2) *Kamczatka* i *Awana*, do tegoż morza; ujście tych rzek otoczone zewsząd górami, tworzy *Awaczyńską* zatokę (port *Pietropawłowski*), na 2 mile szeroką.

3) *Penżyna*, 4) *Giżygina* i 5) *Ochota* do morza Ochockiego.

6) *Amur*, powstaje z połączenia się rzek *Szyłki* i *Arguni*, o 30 mil powyżej *Nerczyńska*. bieg ma bystry przez okolice góryste, zarosłe lasem; korytem prawie pół mili szeroki, uchodzi do cieśniny *Tatarskiej*, na przeciw wyspy *Sachalina*. Zabiera z prawej strony: *Kamarę* (*Chamar-bira*), *Sungarę* i *Usurę*; z lewej: *Buraje*, *Giryn* i *Amgun*.

Rozległość Syberyi wynosi 264,954 mil kw. jeograficznych, a **ludność** ogólna 4,100,000 mieszkańców, pomiędzy którymi żywioł rosyjski coraz większe robi zdobycze, zasilany ciągle wysyłanymi tutaj z całego państwa przestępcami. Pierwotni tych krajów mieszkańcy, w razie przejścia do wiary chrześcijańskiej, z narodowością rosyjską zupełnie się zlewają.

Klimat. Oddalona Syberya od oceanu Atlantyckiego, nadto zasłonięta górami od wiatrów zachodnich i południowych; a pochylona i otwarta zupełnie ze strony bieguna północnego, ma klimat daleko ostrzejszy aniżeli Rosyja europejska, pod tą samą szerokością jeograficzną. Klimat da się dzielić na trzy następne strefy: a) strefa północna, do 70° na zachodzie, a do 66° szerokości północnej na wschodzie bardzo zimna, oprócz mchów pozbawiona roślinności; ziemia tu nigdy nie rozmarza. 2) Strefa środkowa do 60° szer. półn., powietrze ma już znośniejsze, choć nadzwyczaj zimne; są tu już lasy iglaste, ale uprawa zbóż jeszcze niepewna, a od 62° sz. półn. niemożliwa. 3) Strefa południowa, ma 6-miesięczne zimy, w których zimno dochodzi do 40° Réa., a w krótkich latach bywają dni nadzwyczaj skwarne. Tutaj wystają niebotyczne lasy, uprawa ziarn opłaca trudy rolnika. Drzew owocowych wcale tu nie ma, z bardzo rzadkimi wyjątkami południowych stoków gór na granicy chińskiej, oraz w obwodzie Amur.

Plody. Z królestwa kopalnego. Złoto w Uralu, Altaju i górach Sajańskich i Daurkich. Platyna w Uralu. Srebro w Altaju, w Sajańskich górach, w których także w różnym stosunku miedź i ołów. Żelazo w Uralu, po części w górach Daurkich. Piękne kamienie, zaliczane do drogich, a używane na drobne ozdoby, właściwe tylko Ural-skim i Daurskim górcom znajdują się w obfitości, a marmur i porfir celuje pięknnością. Sól warzonka. Z królestwa roślinnego. Żyto, pszenica, groch, jęczmień i owies powszechnie są uprawiane, lecz po większej części jare, z powodu zim długich; gryka rzadko; a proso tylko w południowych zasłoniętych zakątkach. Rzepa jest bardzo powszechna, tak jak u nas owoce przez lud jadana i jabłkami sybułskimi z mianą; kartofle i inne ogrodowizny, oprócz tak zwanych włoszczyzn, które dopiero ostatniemi czasy upowszechniać zaczęli Polacy, sprowadzając nasiona pocztą z Warszawy. Z drzew sosna, modrzew, cedr, brzoza, wierzba; bardzo powszechne, inne rzadkie; ołcha tylko w powiecie Kurhańskim, a w powiecie Tarskim przed kilkunastą latami w leśnictwie rządowem założono plantację dębów. Z królestwa zwierzęcego. Koni, bydła rogatego i owiec wielki dostatek; swinie rzadkie, drób zimową porą w mieszkaniach musi być przechowywany, to też go nie wiele, a indyki do wielkiej rzadkości należą. Za to dzikiego ptactwa dostatek nieprzebrany; niezliczone gatunki kaczek przylatujące na łag prawie pokrywają jeziora i bagna; gęsi i inne wodne; cietrzewie, jarząbki stadami obsiadają drzewa; pospolite głuszcze i kuropatwy białe; ostatnie te gatunki zimują w Syberyi z rzadkim wróblem i powszechną sroką, która tuli się po wsiach zimową porą: wrona na zimę odlatuje i w końcu Kwietnia jest pierwszym zwiastunem wiosny; bociany nie przylatują. Jelenie w górach na południu, a renifery na północy, zajęcy białych dla futer tylko strzelanych, wszędzie jest pełno; niedźwiedź polarny i leśny; wilki białe, lisy zdarzają się czarne, a nawet niebieskie tak wysoko w handlu cenione; sobole, gronostaje, wiewiórki popielice, stanowią ważną rubrykę w dochodzie krajowym. Rzeki i jeziora prze-

pełnione są różnorodnemi *rybami*, tak dalece, że każdy biedak za zwykle może ich używać pożywienie i to co najpiękniejsze sztuki; *raków* nie ma, a robione próby rozmnożenia ich z przywiezionych z Europy, zupełnie się nie powiodły. Z owadów najdokuczliwszym jest *komar*, w mirjadowych stadach zaciemniających powietrze. *Węzów* mało, a *żab* zupełnie nie ma.

Przemysł skierowany jest głównie do wyzyskiwania pokładów kruszcowych i do wyrobu wódki w zakładach rządowych. Wieśniacy więcej się trudnią pasterstwem, aniżeli rolnictwem, i nie rzadko widzieć chłopą posiadającego kilkadziesiąt sztuk koni i bydła rogatego. Sianozbiorcy też w Sierpniu stanowią daleko ważniejsze od żniw zajęcie mieszkańców, którzy przez całą zimę prawie wyłącznie trudnią się przewozem towarów w obiedwie strony między Kjachcą a Uralem, rozwożeniem wódki z kilku rządowych gorzelni po całej Syberyi, oraz furmankami przy ułatwianiu handlu wewnętrznego. Fabryk prawie nie ma, a trafiający się tu i owdzie zdolni rzemieślnicy, są zwykle zesłani tutaj przestępcy.

Handel zupełnie na innych aniżeli w Europie istnieje warunkach. Zasada się on na sprowadzaniu i rozprzedawaniu po kramach miejskich najgorszych wyrobów Rosyi europejskiej, oraz na skupowaniu skór ze zwierząt domowych, łoju, futer i wyprawiania ich do Europy. Zewnętrzny do tego stopnia jest ograniczony, że nawet herbata otrzymywana z Chin przez Kiachtę, jest przewożona przez całą długość Syberyi na jarmark do Niższego Nowogrodu, ztamtąd przez kupców sybirskich do ich kramów sprowadzana.

§ 709. A. Syberya Zachodnia.

Zaliczają się tu gubernie: Tobolską i Tomską, obwód Semipałatyński i obwód Sybirskich Kirgizów.

1) *Gubernia Tobolska*, powierzchni 27,028 mil kwadr., ludności 1,021,000 głów, okręgów 9: Tobolski, Berezowski, Iszymski, Kurgański, Omski, Tarski, Turyński, Tiumeński i Jałutorowski.

Tobolsk nad Irtyszem, naprzeciw ujścia Tobola, 16,270 m., gubernialne i powiatowe, założone w 1587 r., miało czas wzrostu w początkach obecnego wieku, lecz obecnie upada. Niedaleko od Tobolska znajduje się tatarska jurta (wieś) *Sibir* albo *Isker*, niegdyś warowna stolica tego kraju, zdobyta przez Jermałka.

Omsk przy ujściu Oni do Irtysza, 18,670 m., okręgowe a zarazem siedziba głównego rządu zachodniej Syberyi, generał-gubernatorstwa i naczelných władz wojskowych, posiada twierdzą.

Tiumeń nad Turą, 13,180 m. okręgowe, wzniesione 1586 r., na miejscu drewnianej tatarskiej warowni.

Turyńsk nad Turą, 4 t. m., okręgowe, wzniesione 1600 roku, na miejscu tatarskiego miasta *Epanczyn*.

Berezowa, w pobliżu ujścia Soswy do Obi, 1,330 m., okręgowe.—*Obdorsk* nad Polują, uchodzącą do Obi, najpółnocniejszy punkt zamieszkały w Syberyi, słynie jarmarkami, na które gromadzą się Samojedzi i Ostjaki z futrami.

Iszym, nad rzeką t. i., 2,340 m.—*Kurgan* nad Tobolą, 3,400 m.—*Tara*, w pobliżu Irtysza, 5,326 m.—*Jatutorowsk*, nad Tobolą, 2,200 m., miasto okręgowe.—*Petrozawodsk*, nad Iszymem, 6,760 m., twierdza.—*Tiukalińsk* albo *Tiukala*, 1,450 m.

2) *Gubernia Tomska*, powierzchni 15,714 mil kw., ludności 701,000 głów, okręgów 6: Tomski, Barnaulski, Bijski, Kaiński, Kijski i Kuźniecki.

Tomsk, nad Tomią, 20 t. m., gubernialne i okręgowe, ważne i handlowe miasto, gdyż cały kiachtyjski handel przez nie przechodzi.—*Narym* nad Obi, 1,000 m., słynie jarmarkami, na które mieszkańcy dostawiają wszystkie zbywające im płody surowe.

Barnaul nad Barnaulką, w pobliżu jej ujścia do Obi, 11,600 m., okręgowe, główny zarząd zakładów górniczych, z których w tym okręgu znajdują się: *Suzuńskie* i *Pawłowskie*.

Bijsk nad Biją, przy jej złączeniu się z rzeką Katunią, 3,400 m., okręgowe. Zakłady górnicze: *Łoksiwski*, *Zmijewski*, *Koływański*, *Zmieinogorski*, *Zyrjanowski*, *Czerepanowski*, *Karamyszewski*, *Ryderski*.

Kuźnieck nad Tomią, 1,600 m., okręgowe, dawniej warowne.

Kaińsk nad Omią, 2,700 m. i *Kijski*, miasta okręgowe.—*Koływań* nad Obi, 2,200 m., dawniej okręgowe, lecz władze wraz z nazwą okręgu w 1856 r. przeniesiono do wsi *Kijska*, którą też wyniesiono do stopnia miasta.

3) *Obwód Semipalatyński*, powierzchni 9,141 mil kwadr., ludności 210,000 głów, okręgów 4: Semipalatyński, Anguski, Kokbektiński i Kopalski.

Semipalatyńsk, nad Irtyszem, 7,600 m., obwodowe i okręgowe, ważne zajmuje miejsce ze względu na handel, gdyż tu przybywają karawany z wnętrza Azji.

Kopal, u północno-zachodnich stóp gór Tchan-Szana, 4,600 m., okręgowe, wyniesiony na miasto 1850 r. w którym był tylko kozaczą placówką.

Kokbety, 2,640 m. i *Anguz*, nad Anguzem, miasto okręgowe.

Ust'kamienogorsk nad Irtyszem, twierdza.

4) *Obwód Sybirskich Kirgizów*. Step położony na południe Tobolskiej gubernii, mający na wschód obwód Semipalatyński, na południe posiadłości Kokańskie, a na zachód koczujących Kirgizów, którzy należą do Orenburskiego zarządu, nosi nazwę Obwodu Sybirskich Kirgizów. Powierzchni ma 14,273 mil kw., ludności (koczującej) 261,000 i podzielony jest na 5 okręgów, noszących nazwę od 5 następnych

warowni: *Akmolińsk*, *Bajan-Aulsk*, *Karkaralińsk*, 235 m., *Kokczetawsk*, 1,263 m., *Kusz-Murun*.

Tak zwane **Kirgizkie Stepy**, noszące szczegółowe nazwy: Kirgizkiego, Iczymskiego, Kułundyńskiego, Barabińskiego, Abahańskiego i Sagajskiego obwodu, razem wzięte graniczą na północ z gub. Permską (częścią położoną na wschodnim stoku gór Uralskich) Tobolską i Tomską; na wschód z gubernią Tomską i posiadłościami chińskimi; na południe z posiadłościami chińskimi, Kokarem i Chiwą; na zachód z Uralem, a raczej z leżącą po za nim gubernią Orenburską, dotykając także wschodnich brzegów morza Kaspijskiego. Cała ta przestrzeń jest jedną równiną, która będąc najwyżej wzniesiona na południow-schodzie u podnóża gór Tchan-Szana, zniża się stopniowo w stronę północno-zachodnią, aż do złania się z równinami Rosyi. Obszerna ta płaszczyna na pograniczach poprzerzynaną jest łańcuchami wzgórz będących odroślami gór Altajskich, Tchan-Szana i Uralskich, które tu noszą nazwiska: *Dzambu Karagaja*, *Kara-Edir-Tau* i *Mahadzor-Tau*. Oprócz tego pomiędzy morzem Kaspijskim a jeziorem Aralskim, rozciągają się wyniosłości, *Ust-Urt* zwane, 620 stóp nad poziom morza Kaspijskiego wzniesione. *Klimat* stepu odznacza się przechodzeniem od najsilniejszych mrozów do nieznośnych upałów, co niekorzystnie oddziałują tak na zdrowie mieszkańców, jak i rozwój roślinności. Zima dochodzą do st. 35, a gorąca do 37° Réaum. *Grunt* najurodzajniejszy jest na północy, a w miarę zbliżania się na południe, traci swą żyzność, tak dalece, że na południu w niektórych miejscach są tylko piaszczyste pustynie. Lasów nie ma; w dolinach rzek wyborne znajdują się łąki. *Mieszkańców* liczba z pewnością podana być nie może, choć w przybliżeniu do 900 tys. ich liczą. Prowadzą oni życie koczujące, trudnią się pasterstwem, polowaniem i rybołówstwem. Na południu znajdują się słone bagniska i jeziora, które po wyschnięciu wody dostarczają mieszkańcom soli. Z płodów kopalnych odkryto już pokłady srebrnej, ołowianej i miedzianej rudy, złotonośnego piasku, grafitu, węgla kamiennego i różnych kosztownych kamieni. Pod względem administracyjnym Step y Kirgizkie rozdzielają się na *Wielką*, *Srednią* i *Małą Hordę*, a mianowicie:

1) *Wielka horda* zajmując przestrzeń od jeziora Bałchacz do rzeki S, r Darja, weszła w skład *Obwodu Semipalatyńskiego* (ob.), w którym oprócz Kirgizów należących do téj hordy koczują także tak zwani: *Dzikokamienni Kirgizi*.

2) *Srednia horda* koczując pomiędzy górnym Irtyszem a stepem Bed-Pok-Dala, tworzy tak zwany *Obwód Sybirskich Kirgizów* (ob.), zostających pod władzą jenerał-gubernatora w Omsku; część jednak téj hordy należy do obwodu Semipalatyńskiego.

3) *Mała horda*, koczując na zachód Sredniej aż do Urala, tworzy obwód Orenburskich Kirgizów, który wraz z ziemią wojska Orenburskiego i Uralskiego, zalicza się do składu *Orenburskiej gubernii* (ob.).

§ 710. II. Syberya Wschodnia.

Złożona z gubernii Jenisejskiej i Irkuckiej, oraz z obwodów: Jakuckiego, Zabajkalskiego, Amurskiego i Nadmorskiego Wschodniej Syberyi.

1) *Gubernia Jenisejska*, powierzchni 45,708 mil kwadr., ludności 303,000 głów, okręgów 5: Krasnojarski, Aczyński, Jenisejski, Kański i Minusiński.

Krasnojarsk. przy ujściu Kaczy do Jeniseja, 7,600 m., gubernialne i okręgowe, leży na wielkiej drodze, prowadzącej z Europy do Wschodniej Syberyi.

Aczyńsk, nad Czułumą i Aczynką, 2,400 m. — *Jenisejsk* nad Jenisejem, 5,200 m. — *Kańsk* nad Kania, 2,150 m. — *Minusińsk*, otoczony piaszczystemi równinami, 2,570 m., miasta okręgowe. — *Turuchańsk* nad Jenisejem, 383 m., miasteczko zasługujące na uwagę z tego tylko względu, że tu każdorocznie schodzą się pierwotni mieszkańcy dla wymiany futer na różne wyroby, dostarczane przez kupców rossyjskich.

2) *Gubernia Irkucka*, powierzchni 619 mil kw., ludności 319,000 głów, okręgów 3: Irkucki, Kireński i Niżnieudyński.

Irkuck nad Angarą, naprzeciw ujścia Irkuta, 19 t. m., gubernialne i okręgowe, siedziba głównego rządu Wschodniej Syberyi, generał-gubernatora. Do Irkucka prowadzi jedna droga z Europy przez całą Syberję, a tu rozdziela się na dwie: do Kiachty i Jakucka.

Kireńsk, nad Leną i Kirengą, 500 miesz. i *Niżnieudyńsk* nad Udą, 2,750 m., miasta powiatowe.

3) Obwód *Jakucki*, powierzchni 70,000 mil kw., ludności do 220,000 głów, okręgów 5: Jakucki, Werchojański, Wilujski, Kołymski i Olekmiński.

Jakuck nad Leną, 3,460 m., obwodowe i okręgowe, na drodze z Irkucka do Ochocka, główne miejsce handlu futrami.

Werchojańsk nad Janą, 200 m. *Wilujsk* nad Wołgą, 230 m. *Kołymsk* nad Kołumą, 100 m. *Olekmińsk* nad Leną, 400 m., miasta powiatowe.

4) Obwód *Zabajkalski*, powierzchni 11,974 mil kwadr., ludności 352,800 głów, okręgów 2: Werchnieudyński albo Mongolski i Nerczyński albo Dauriski, oraz gradonaczalstwo Kiachtyjskie.

Czyta, na wysokim brzegu rzeki Ingory, 1,430 m., obwodowe, w pięknym położeniu, główne składowe miejsce towarów idących do i z Nerczyńska.

Werchnieudyńsk, przy ujściu Udy do Selengi, u stóp gór Jabłonnych, 3,700 m., okręgowe, z rozwijającym się handlem.

Nerczyńsk, przy ujściu Nerczy do Szyłki, 4,000 m., okręgowe, w r. 1689 zawarty tu był układ pokojowy między Moskwą a Chinami.

Barguzin, 500 m. — *Selenongińsk* nad Selengą, 1,400 mieszkańców.

Kiachta nad *Kiachtą*, 285 m., osada handlowa, na samej granicy, która ją oddziela od podobnej osady chińskiej *Majmaczyn*, główny i jedyny punkt handlu Rosyji z Chinami.—*Troickosławsk*, nad *Kiachtą*, 4,900 m., mieści władze gradonaczalstwa *Kiachtyjskiego*.

5) Obwód *Amurski*, powierzchni 7,660 mil kwadr., ludność około 40,000 głów, miasto główne *Blahowieszczeńsk*, nad *Amurem*, w pobliżu ujścia dół rzeki *Zei*.

6) Obwód *Nadmorski Wschodniej Syberyi*, powierzchni 36,230 mil kw., ludności do 22,000 głów.

Sofijsk, miasto obwodowe, nad *Amurem*.—*Nikołajewsk*, port, w pobliżu ujścia *Amura*. *Ochock*, przy ujściu *Ochoty*, do morza *Ochockiego*, miasto okręgowe, a do roku 1850 obwodowe i portowe, lecz w miejsce tego otworzono nowy port *Ajan*, gdzie jest faktoria rosyjsko-amerykańskiej kompanii.

Awacza albo *Pietropawłosk*, nad zatoką *Awana*, w pięknym położeniu, z bardzo wygodnym portem.

III. **Rosyja Europejska.**

Pod względem politycznym dzieli się na trzy odrębne części, to jest: A. Wielkie Księztwo *Finlandzkie*, B. *Rosyję* i C. *Królestwo Polskie*.

§ 711. A. **Wielkie Księztwo Finlandzkie.**

Położone pomiędzy 59° 48' a 70° 6' szerokości północnej i 38° 50' a 50° 2' długości wschodniej, graniczy na północ z *Norwegiją*, na zachód ze *Szwecyą* i odnogą *Botnicką*, na południe z odnogą *Fińską*, a na wschód z gubernią *Archangielską*, *Ołoniecką*, jeziorem *Ładoga* i gubernią *Petersburgską*.

Góry. Grunt *Finlandyi* składa się po większej części z mass granitowych, poprzecinanych niezliczonymi jeziorami i bagniskami, pokrytych piaskiem, gliną i czarną ziemią, pochylających się stopniowo na północy ku brzegom morskim, a na południu posuniętych stromo w morze na znacznej przestrzeni. Granitowe te massy są przedłużeniem gór *Skandynawskich*, nazywającemi się w *Finlandyi* *Maunselkä*. Przerzynają one najprzód z zachodu na wschód północną część *Wielkiego Księztwa*, tak zwaną *Fińską Laponiję*, a doszedłszy prawie granic gubernii *Archangielskiej*, rozdzielają się na dwie oddzielne gałęzie. Pierwsza z nich zwana *Osterbotnickim* łańcuchem, kieruje się początkowo na południe, a na granicy gubernii *Uleborgskiej* z *Knopioską*, zwraca się w stronę południowo-zachodnią i ginie w pobliżu miasta *Christinestadt*, ukazując się jeszcze pojedynczemi skałami w morzu, znanymi pod imieniem *szerów* albo *skerów* (*skärd, skärgard*). Druga zaś pod nazwą gór *Ołoneckich*, po rozdzieleniu się z łańcuchem *Osterbotnickim*, kieruje się na południo-wschód i wchodzi do gubernii *Ołoneckiej*. Wysołość tych gór zwyczajna jest od 300 do 600 stóp nad powierzchnią morza; w łańcuchu nigdzie nie sięga wyżej 1,200 stóp, a najwyższe

ich szczyty są: *Peldajwi*, na zachód od jeziora Enare (2,000 stóp), *Ounastunturi* (1,931) i *Buo-Katti* (1,200).

Rzeki. a) Z uchodzących do oceanu Lodowatego zasługuje na uwagę *Tana*, stanowiąca w części granicę pomiędzy Finlandyą a Norwegią.

b) Do odnogi zaś Botnickiej uchodzą: *Torneo*, wypływająca z Norwegii z jeziora t. i. i rozgraniczająca Szwecyę od Finlandyi. *Kemi Joki*, wypływająca z jeziora Kuolojerwi, pod nazwą *Tonni Joki* i po przejściu przez jezioro *Kemi*, inne przybierająca imię. *Uleo*, wypływa z jeziora t. i., ze względu na handel najważniejsza rzeka w tym kraju, pomimo licznych na niej progów; uchodzi do Uleoskiej zatoki czterema korytami. *Kuro*, odprowadzająca wody z jezior.

c) Do odnogi Fińskiej *Kiumeń*, wypływa z jeziora Kułowi, ma związek z jeziorem Pejane i uchodzi 5-a korytami; dla licznych progów, żegluga na niej utrudniona. *Siestra* albo *Seusterbek*, dziś granica pomiędzy gubernią Petersburgską a Finlandyą, a niegdyś pomiędzy Rosyą a Szwecyą, przy ujściu tworzy Siestrowiecką zatokę, mającą około 2 mile obwodu.

Jeziora. Niezliczona ilość jezior, pośród gór skalistych, pokrywa powierzchnię Finlandyi, łącząc się pomiędzy sobą i odlewając do mórz swe wody uchodzącemi do nich rzekami. Z tych najznaczniesze: 1) *Pajane*, rzeką *Kalkisem* połączone z jeziorem *Ruotsalain*, a rzeką *Iyrangö* z jeziorem *Konnevesi*, przez które ma związek z wielką liczbą innych jezior; wzniesione 247 stóp nad powierzchnię morza, ma długości około 18 a szerokości od $\frac{3}{4}$ do $3\frac{1}{2}$ mili. *Sajma*, łączące się z bardzo wielą innemi jeziorami, których powierzchnia w ogóle ma do 60 mil długości, około 20 szerokości, wzniesione jest 350 stóp nad powierzchnię morza. *Ulea*, odpływające rzeką t. i. do zatoki Botnickiej. *Imandra Enare*, na granicy Norwegii, rzeką *Patsijoku* odlewa swe wody do oceanu Lodowatego.

Rozległość wynosi 6,835 mil kw., a **ludność** 1,688,540 mieszkańców, głównie Finlandczyków. Na północy koczują Lapończykowie, a Szwedzi zamieszkujący głównie nad brzegami odnogi Botnickiej i Fińskiej, rozrzućeni są po całym kraju, stanowiąc wyższe warstwy społeczeństwa, dla tego też język szwedzki jest urzędowym i używany w szkole i kościele. Po miastach osiedlili się także Rosyanie. **Religią** panującą jest luteranizm, na czele którego stoi arcybiskup i kapituła w mieście Abo, oraz biskup z kapitułą w mieście Borgo. Panujący jest głową Kościoła.

Klimat w Finlandyi jest w ogóle zdrowy. Ostra i długa zima, krótkie i gorące lata, bystre z jednej pory roku przejście do drugiej, ogólny jego stanowią charakter. Największe zimno na północy do 40° prawie dochodzi, a ciepło do 28; na południu zaś pierwsze rzadko 30° przechodzi, a ciepło trzyma się pomiędzy 25 a 26° stopniem. Zima na północy trwa przez siedm, a na południu od 5 do 6 miesięcy.

Płody. a) *Z królestwa kopalnego* bogate są łomy najpiękniejszego granitu, w znacznej ilości wywożonego do Petersburga; marmur różnokolorowy, marmur czarny; bogate pokłady kamienia wapiennego; szyfer, feldspat, glina fajansowa, młyńskie i szlifierskie kamienie, również jak ziemie farbiercze, a szczególnie czerwona. znajdują się także granaty i asbest. Najgłówniejszym płodem królestwa kopalnego jest żelazo, które oprócz zwyczajnych kopalń, wydobywa się także z bagien i jezior; jest także i ruda miedziana. b) *Z królestwa roślinnego*, uprawiają miejscami pszenicę, powszechnie żyto, jęczmień, owies, lecz zbiór ziarna rzadko wystarcza na wyżywienie mieszkańców, pomimo że są okolice, w których włościanie nie jadają nigdy chleba z czystej mąki, ale mieszają do niej słomę drobno siekaną, mech islandzki, korę sosnową lub co podobnego. Len udaje się tylko w pasie południowym; chmiel upowszechniony w całym kraju, najwięcej w gubernii niulandskiej; tytuń w miejscach rozmaitych, a ogrodnictwu klimat wielkie stawia przeszkody: udają się krze agrestu, porzeczki i malin; lecz drzewa owocowe tylko na samem południu. Z drzew dzikich najpospolitszy świerk i sosna, dalej wierzba i brzoza, a znajduje się także dąb i jesion, oprócz innych krzewów właściwych sferze północnej. Z ziół finlandzkich 335 gatunków znajduje zastosowanie w sztuce lekarskiej. c) *Z królestwa zwierzęcego.* Chów bydła rogatego należy jest rozwinięty; konie małe ale zgrabne i rączce; renifery stanowią bydło domowe u laponczyków; owce pospolite i poprawne, oraz trzoda chlewna. Niedźwiedzie, wilki, rysie, lisy, gronostaje, wiewiórki i popielice, dostarczają futer, których część wychodzi za granicę; dzikie jelenie północne i łosie. Na wybrzeżach morskich i w wielkich jeziorach znaczna liczba psów morskich, a na wodach alandzkich delfiny: wody mórz, rzek i jezior, obfitują w ryby, z których na uwagę zasługują obfitość serdeli, łosoś i sum olbrzymiej wielkości. Drob' pospolity, a z dzikiego ptastwa głuszce, cietrzewie, białe kuropatwy, jarząbki i rozliczne gatunki ptaków wodnych.

Przemysł. Chów bydła na handel zagraniczny i wyrób sera i masła, daleko większą od rolnictwa odgrywa rolę. Najważniejszą jednak gałąź przemysłu stanowią wyroby drzewne. Tartaki dostarczają wszędzie ogromnej ilości desek, a smołę, dziegieć i potaż, po wszystkich wyrabiają lasach. Budowa statków rozwinięta, a z innych fabryk znajduje się 21 sukiennych, 4 do gręplowania wełny i bawełny, 4 świec i mydła, 3 płótna żaglowego i pakłaku, 3 tabacznich, 3 garbarnie, 2 fa rbiernie i t. p. W ogóle przemysł rękodzielniczy na niskim stoi stopniu.

Handel dość znaczny. Przedmioty wywozu stanowią głównie płody lasów i hodowli bydła, a do przywozowych należą: sól, żelazo, wyroby żelazne i stalowe, miedź i wszelkie wyroby metalowe; z ryb, śledzie i sztokfisz; dalej: farby, tytuń, wina, arak, owoce i korzenie, wszelkie towary kolonialne, wyroby jedwabne, lniane i bawełniane,

fajans, szkło, materiały apteczne, lak, papier i t. p. przedmioty powszechnego użytku. Flota kupiecka dość znaczna, ogólny jój ładunek 33,000 łasztów wynosi.

Rząd. Wielkie księstwo Finlandzkie ma oddzielne swe prawa i administracyę, na czele której stoi generał-gubernator, minister sekretarz stanu i senat. Oprócz tego istnieje reprezentacya narodowa. Każda z 8 gubernij rządzoną jest przez gubernatora (lands-gerodninga, jak się zwali do 1837 r.), który podlega generał-gubernatorowi i gospodarnemu departamentowi senatu; na czele zaś każdego okręgu, zwanego fochstwem, (fögdier) stoi pod rozkazami gubernatora focht koronny (krono-fogde), który nakoniec wydaje polecenia zarządzającemu parafją czyli kirchspielem, lensmanowi (länsman). Miasta mają oddzielne swe urządzenia. Sądownictwo połączone jest z administracyą. Komory celne i poczty należą do oddzielnych, właściwych sobie władz. Nadto, Finlandya ma agentów handlowych: w Petersburgu, Rewlu i Rydze, zostających pod bezpośredniem zwierzchnictwem ministra sekretarza stanu Finlandyi.

§ 712. **Podział.** Pod względem administracyjnym Finlandya dzieli się na 8 gubernij (do r. 1837 nazywały się lenami): Niulandzką, Wyborską, Abo-Biörneborgską, Wazoską, Uleaborską, Kuopioską, St. Michelską i Tawastiuską, które dalej dzielą się na 48 okręgów zwanych fochstwami, a te na 219 okręgów lensmańskich, to jest parafialnych czyli kirchspielskich.

1) Gubernia *Niulandzka*, powierzchni 234 mil kwadr., ludności 155,000 głów, okręgów 4: Rasenborg zachodni, Rasenborg wschodni, Helsinge i Perno.

Helsingfors, na półwyspie wchodzącym w odnogę Fińską, 17,600 m., stolica wielkiego księstwa od 1827 r. i gubernii Niulandzkiej, ma uniwersytet, obserwatoryum, ogród botaniczny; prowadzi handel zbożem, drzewem i rybami. W 1741 roku było spalone przez Rossyan. W Helsingforskiej zatoce o $\frac{1}{2}$ mili od miasta na 5 wyspach leży twierdza *Sweaborg*, jedna z najsilniejszych w Europie.— *Borgå*, przy ujściu rzeki t. i. do zatoki Fińskiej, 2,800 m., ma warsztaty statków.— *Lowisa*, 2,400 m.— *Ekeneo*, 1,250 m.— *Sistersk* albo *Siestronieck*, nad odnoga Fińską, fabryka broni.

2) Gubernia *Wyborgska*, powierzchni 779 mil kwadr., ludności 257,700 głów, okręgów 10: Stranda, Kiummene, Łapwesi, Jaskis, Eurapia, Kexholmski północny, Kexholmski południowy, Kexholmski środkowy, Serdobolski, Salmiski.

Wyborg, na dwóch wyspach odnogi Fińskiej, 5,570 m., gubernialne, ma starą twierdzę i port dobrze obwarowany; wzięty szturmem w roku 1710, został przyłączony do Rossyi.

Fredrikshamn, nad zatoką odnogi Fińskiej, 3,500 m., miasto warowne z portem, korpus kadecki wyłącznie dla Finlandczyków. Tutaj

w roku 1809 stanął pomiędzy Rosyją a Szwecyą traktat pokoju, na mocy którego pierwsza nabyła praw do całej Finlandyi.— *Wilmanstrand* 1,380 m.—*Kexholm* nad Woksa, 1,000 m.—*Serdobol*, 860 m.

Do gubernii Wyborgskiej należą wyspy: *Hohland* na zatoce Fińskiej, z dwoma latarniami morskimi, i *Konewiec* na jeziorze Ładoga z monastylem.

3) Gubernia *Abo-Biörneborgska*, powierzchni 488 mil kw., ludności 282,000 głów, okręgów 9: Alandzki, Wechmo, Wirmo, Pijkije, Chaliko, Niższy Satakundy, Wyższy Satakundy, Środkowy Satakundy, Masku.

Abo, przy ujściu Aury, 14,600 m., gubernialne, miasto starożytne, niegdyś stolica całej Finlandyi; na uwagę zasługuje stary zamek, dawne obserwatorium na granitowej skale i warsztaty statków; prowadzi znaczny handel z Szwecyą, Angliją, Hollandyą i północnymi Niemcami. Tutaj w roku 1743 zawarty został między Rosyją a Szwecyą pokój, na mocy którego rzeka Kiumeń miała stanowić granicę pomiędzy temi państwami.— *Niusztad* właściwie *Nystad*, portowe, tutaj zawarto pokój 1721 r. między Rosyją a Szwecyą.—*Biörneborg*, nad rzeką Kumo, 5,600 m., z wygodnym portem, znaczny prowadzi handel z Szwecyą.—*Raumo*, 2,460 m.—*Tammerfors*, 4,300 m.—*Noderoded*, 520 m.

Do gubernii Abo-Biörneborgskiej należą wyspy: *Alandzkie*, w liczbie przeszło 200; na 80 zamieszkałych znajduje się 12 t. m., zatrudniających się żegluga i rybołówstwem. Na jednej z tych wysp *Lowe* w roku 1718 zebrał się kongres do zawarcia traktatu pomiędzy Rosyją a Szwecyą.

4) Gubernia *Wazaska*, powierzchni 757 mil kw., ludności 272,000 głów, okręgów 5: Korsholmski południowy, Korsholmski środkowy, Korsholmski północny, Kuortane, Laukas.

Wasa, nad odnogą Botnicką. przez króla szwedzkiego Gustawa Adolfa założone miasto, wygodny port miało, lecz z powodu podniesienia się gruntu w Finlandyi, oddaliło się od brzegów. Po zgorzeniu miasta w roku 1842, rozpoczęto budowę nowego, nad samym morzem, w odległości milowej od starego, i to nowe miasto gubernialne nazwano *Nikolajszstad*, 3,300 m.—*Kristinestad*, 2,200 m.—*Kaskö*, 750 m.—*Hamla-Karlebin*, 2 t. m.—*Jakobstad*, 1,800 m., *Niu-Karlebin*, 1,100 m.—*Juwiaskiule*, 750 m.

Do gubernii Wazaskiej, należy Archipelag *Holmoë*, leżący w najwyższym miejscu zatoki Botnickiej, którą w czasie zimy można przebywać po lodzie. Korzystał z tego w 1809 roku wódz rosyjski *Barclay de Tolli*, i w trzech dobach przeprowadził wojska z Wazy do szwedzkiego miasta *Umeo*.

5) Gubernia *Uleaborgska*, powierzchni 3012 mil kwadr., ludności 172,500 głów, okręgów 5: Uleo, Salo, Kajański, Kemi i Lampark.

Uleaborg, przy ujściu rzeki Uleo do odnogi Botnickiej, 6,500 m. gubernialne miasto portowe, w pięknym położeniu, jakim się odznacza szczególniej prowadząca droga do *Torneo*, 700 m. miasta położonego na północnym krańcu odnogi Botnickiej, i znaczny prowadzącego handel ze Szwecyą, szczególniej skórami, jeleniami, z których Szwedzi sławne wyrabiają rękawiczki. — *Bragestad*, 2,560 m. — *Kajana*, 520 m.

6) Gubernia *Kuopioska*, powierzchni 800 mil kw., ludności 205,600 głów, okręgów 5: Kuopioski, Pielisjarewski, Ilomancki, Libelicki, Iden-salmiski, Rausalambski. *Kuopio*, 3,400 m. gubernialne. — *Joansu*, 600 m.

7) Gubernia *Sankt-Michelska*, powierzchni 431 mil kw., ludności 145,200 głów, okręgów 4: Sankt Michelski, Chejnolski, Jokkas, Randa-salski.

Sankt-Michel, 1,000 m. gubernialne. — *Heinola*, 640 m. — *Neiszlot*, 800 m.

8) Gubernia *Tawasthuska*, powierzchni 343 mil kwadr., ludności 146,500 głów, okręgów 5: Wyższa Chołłoda, Niższa Chołłoda, Wyższe Siahsmiaki, Niższe Siahsmiaki i Satakunda. — *Tawasthus*, 2,350 m., gubernialne.

§ 713.

R o s s y a.

Rozciągając się pomiędzy 42½ a 78 szerokości północnej i 35½ a 86° długości wschodniej, graniczy na północ z oceanem północnym Lodowatym i przez odnogę Fińską z Wielkim Księstwem Finlandzkiem; na zachód z ténże, z morzem Bałtyckim, Prussami Wschodniami, Królestwem Polskiem, Galicyą i Księstwami Naddunajskimi: na południe z Turcyą, morzem Czarném, głównym łańcuchem gór Kaukaskich i morzem Kaspjskim; na wschód z Kirgizkimi stepami i gubernią Tobolską. Na przestrzeni téj zawiera 85,612 mil kw. i liczy 56,710,700 mieszkańców.

Góry. Rosyja jest jedną wielką równiną, zamkniętą od wschodu górami *Uralskimi* i dotykającą na południu Kaukazu, a od zachodu stoków Karpackich. Na téj jednak równinie znajdują się następane wyniosłości:

I. Od pasma gór przerzynających Finlandyę, jedna odnoga wchodzi do gubernii Ołoneckiej, przebywa ją w części zachodniej i znana jest pod nazwą gór *Ołoneckich*.

II. Od pasma północnego Uralu wchodzi wążka odnoga wzgórz pomiędzy doliny rzek Dźwiny północnej i Pieczory, kierując się od południo-wschodu w stronę północno-zachodnią. Wzgórza te zowią się *Timańskimi*; wysokość ich w żadnym szczycie nie przechodzi 1,000 stóp, a długość wynosi około 90 mil.

III. Na południe powyższych, od północnego także Uralu wysuwa

się pasmo wzgórz niskich, kierujące się prosto na wschód i wchodzących do Wołogodzkiej gubernii. Pasma to nazywane bywa *Szemachowskiemi* górami.

IV. Pomiedzy jeziorem Pejpus a Dźwiną Zachodnią rozciąga się pasmo wzgórz, od 600 do 800 stóp wysokości, które prawie dotykają morza w Inflantach, rozchodzą się w dwóch kierunkach:

a) W stronę południowo-zachodnią aż do doliny Niemna, noszące nazwę *Nadbałtyckich* wzgórz.

b) W stronę północno-wschodnią pod nazwą gór *Waldajskich*, przerywających gubernie: Pskowską, Twerską, Nowgorodzka i Ołonecką. Wysokość ich w najwyższych miejscach do 1,200 stóp dochodzi, a w miarę postępowania na północ coraz się zniża i ginie w bagnistych równinach w okolicach jezior Onegi i Białego. Z południowego stoku gór Waldajskich wysuwają się wyniosłości, które w kierunku południowym dochodzą gub. Smoleńskiej, a w południowo-zachodnim Mińskiej.

V. Od odnogi gór Karpackich wysuwającej się do Liska (w Galicyi), zawiązuje się pasmo wzgórz, które ciągnąc się w stronę północno-wschodnią, a następnie wschodnią, wchodzi do gubernii Wołyńskiej około Krzemieńca, zkąd biorąc kierunek południowo-wschodni aż do Kamieńca, około rzeki Zbrucza przybiera nazwę gór *Miodoborskich*; dalej, przy mniejszych już podniesieniach, kieruje się po nad lewym brzegiem Dniestru i pod nazwą gór *Jahorlickich* ginie w stepach nad rzeką Kodymą. Pasma to w najwyższym swym szczycie pod Krzemieńcem 990 stóp dochodzi, a wysuwające się od niego wyniosłości są nieznacznemi wzgórzami, z których jedna gałąź sięga okolic Berdyczewa.

VI. Góry *Krymskie* albo *Tauryckie* poczynają się w okolicach Sebastopola, idą prawie równolegle z południowym brzegiem półwyspu i znikają około miasta Teodozyi. Długość ich 16 mil wynosi, a najwyższy szczyt ich Czatyrdach 5,000 stóp nad poziom morza się wznosi.

Rzeki. A. *Uchodzące do morza Bałtyckiego:*

1) *Newa*, wypływająca z jeziora Ładoga. uchodzi do odnogi Fińskiej.

2) *Narowa*, wychodzi z jeziora Czudzkiego, wpada do odnogi Fińskiej.

3) *Dźwina* Zachodnia, biorąca początek z jeziora Dźwinca w gubernii Twerskiej, a po przejściu przez jez. Ochwatżadenie, staje się spławna, uchodzi dwoma odnogami do odnogi Rygskiej; z prawej strony wpada do niej *Toropa*, wypływająca z Pskowskiej gubernii, a z lewej *Ulla*, która wchodzi w sieć wodną łączącą morze Bałtyckie z Czarnem.

4) *Niemen*, ob. Królestwo Polskie; z prawej zaś strony w granicach Rosyji do niego uchodzi *Wilja*, wypływająca z Borysowskiego powiatu, a z lewej *Szara* z Nowogrodzkiego.

B. *Uchodzące do Oceanu Lodowatego:*

1) *Kara*, mała rzeka, rozgraniczająca gubernię Archangielską od Tobolskiej.

2) *Pieczora*, wypływa z gór Uralskich i ma długości 280 mil.

3) *Mezeń*, wypływająca z lasów gubernii Archangielskiej, uchodzi do morza Białego.

4) *Dźwina północna*, powstająca ze zlania się dwóch rzeczek: *Suchony* i *Juga*, zabiera w siebie z prawej strony *Wyczehdę* i *Pinegę*, a z lewej *Wagę*.

5) *Onega*, wypływa z jeziora Waże pod nazwą *Swid*, a po przejściu przez jezioro Łacze, przybiera miano Onegi.

6) *Kem'*, wypływa z jeziora Niutka.

C. *Uchodzące do morza Czarneho:*

1) *Prut*, bierze początek w północnych stokach Karpat na Pokuciu, stanowi granicę pomiędzy księztwami Naddunajskimi, a Rossyą i uchodzi do Dunaju.

2) *Dniestr*, wypływa z Bieskidów, odgranicza Bessarabię od Podola i zabrawszy w siebie wielką liczbę rzek i rzeczek, uchodzi do morza Czarneho.

3) *Boh*, bierze początek na granicy Podola pod Czarnym Ostrowem i płynąc prawie równolegle z Dniestrem, uchodzi do morza w pobliżu Dniepru.

4) *Dniepr*, bierze swój początek w powiecie Bielskim z lesistych pagórków kończących się pod Orszą i zrosiwszy swemi wodami gubernie: Smoleńską, Mohilewską, Czernihowską, Wołyńską, Połtawską, Kijowską, Ekaterynosławską, Chersońską i Taurycką, po przebiegu 220 mil, uchodzi do morza Czarneho, zabierając w siebie wody rzek spławnych: a) z prawej strony: *Berezynę*, wypływającą z lasów Borysowskich; *Frypecę*, powstałą z połączenia się *Piny* i *Strumienia* i zabierającą następnie z prawej *Jasiotdę*, a z lewej *Styr* i *Horyń*; b) z lewej strony: *Soż*, wypływającą w pobliżu Smoleńska, *Desnę* i *Sulę* z Charkowskiej, oraz *Rior* i *Woskrę* z Kurskiej gubernii. Dniepr jest główną drogą w tej części Rossyi, ale żegluga na nim jest utrudnioną przez skały podwodne, tak zwane *porohy*, pomiędzy Kijowem a Ekaterynosławiem.

5) *Don*, wypływa z jeziora Iwanowskiego w Tulskiej gubernii, przeryna następnie gubernie Riazzańską, Orłowską, Woroneńską i Ziemię wojska Dońskiego i po przebiegu 185 mil uchodzi do morza Azowskiego; z rzek spławnych wpada do niego: z prawej strony *Doniec* wypływający z Kurskiej, a z lewej *Woroneż* z Tambowskiej gubernii.

D. *Uchodzące do morza Kaspjskiego:*

1) *Terek*, biorący początek w górach Kaukazkich w pobliżu Kazbuku i po ubieżeniu mil około 70, uchodzi do morza kilkoma korytami.

2) *Kuma*, z gór Kaukazkich, jakkolwiek niespławna, lecz przeryzując bezwodne stepy Stawropolskiej gubernii, wielce jest użyteczną.

3) *Wołga*, największa w Europie rzeka, początek bierze z błot pod wsią Wołgą, położoną na wzgórzach Wałdajskich, w Ostaszewskim powiecie, Twerskiej gubernii. Początkowo płynie jako błotnisty strumień, lecz przeszedłszy przez jeziora: Mały i Wielki Wierchit, Stierz, Owsieług i Pieno ukazuje się spławną już rzeką, przeryzując następnie gubernie: Jarosławską, Kostromską, Niższo-Nowogrodzką, Włodzimierską, Kazańską, Symbirską, Saratowską i Samarską; w Astrachańskiej rozdziela się na liczne koryta, już to łączące, już rozdzielające się z sobą na powrót, poczem wlewa się do morza. Koryt tych do 70 naliczyć można, a z tych najznacześniejsze *Achtuba*, z lewej strony koryta głównego, jakby oddzielnie płynąca rzeka. Wołga przebiega 440 mil, a ramiona jęj przy ujściu tworzą deltę szeroką na 20 mil przeszło. Wpadają do niej: a) z prawej strony: *Waruga*, wypływająca z błot Smoleńskiej gubernii; *Dubna* z Włodzimierskiej, zabierając w siebie wody rzeki *Siestry*; *Oka*, z Orelskiej, najznacześniejszy z tej strony przytok Wołgi, na 180 mil długi, zabiera z prawej strony *Mokszę* ze *Cnq*, a z lewej *Moskwę* i *Klazmę*; *Sura*, z Simbirskiej; *Swiaga* z Simbirskiej; *Sarpa*, składająca się prawie z łańcucha jezior, w Astrachańskiej gubernii. b) z lewej strony: *Twerca*, wypływająca z błot pod Wyższym Wołoczkiem, należąca do systemu kanałów; *Mołoga*, wypływająca z jeziora Berystowa; *Szeksna*, z jeziora Biełoziera; *Kostroma* biorąca początek w powiecie Solihakskim; *Unża*, z błot Totemskiego powiatu; *Wetługa*, z Wiackiej gubernii; *Kama*, z téjże, najznacześniejszy przytok Wołgi, na 285 około mil długi, zabiera w siebie z prawej strony *Wiatkę*, a z lewej *Czusowę* i *Białę*.

Jeziora. Przestrzeń północno-zachodniej Rosyji Europejskiej, pomiędzy Dźwiną Zachodnią, źródłami Wołgi i rzeką Onegą, pokryta jest pasmem wielkich jezior, po większej części łączących się z sobą rzekami i za pośrednictwem tychże odlewających w morza swe wody. Największa część tego łańcucha jezior znajduje się w Wielkiem Księstwie Finlandzkim (ob.) i w guberniach: Petersburgskiej, Ołoneckiej, Nowogrodzkiej, Pskowskiej, Inflanckiej i Witebskiej. Znaczniejsze z nich:

1) *Ładoga*, największe w Europie, około 3(5 mil kw. powierzchni, przyjmuje w siebie rzeki: Wuknę, Wołchow, Swir, Paszę i Sias z Tychwinką, a odlewa się Newą; 2) *Onega*, 230 mil kw., przyjmuje w siebie Sinę, Wodłę i Wytergę, a odlewa się Swirem; 3) *Wygoziero*, 19 mil kw.; 4) *Siegoziero*, 21½ mil kw.; 4) *Łacze*, około 10 mil kw., do niego wchodzi rzeka Swid, wypływająca z jeziora; 5) *Woże*, 8 mil kw. pod nazwą rzeki Onegi; 6) *Biełoziero*, 20½ mil kw., przyjmuje w siebie Kożwę, a odpływa Szeksną do Wołgi; 7) *Ilmen*, 16¼ mil kw., wpadają do niego rzeki Msta, Szelen i Łowat, a wypływa Wołchów; 8) *Seliger*, składa się z wielu jezior pomniejszych połączonych między sobą odpływami, leży w części w Nowogrodzkiej, a częścią w Twerskiej gubernii; 9) *Pejpus* albo *Czudzkie*, długie 9, a szerokie 6 mil, przyjmuje w siebie rzekę Embach, odpływa Narową i łączy się szerokim przytokiem z jeziorem; 10) *Pskowskie*, do którego wpada rzeka Wielka.—

Oprócz tego łańcucha jezior wielkich, znajdują się inne rozrzucone po Rossyi, a nadto znaczna liczba na Litwie, które są dalszym ciągiem jezior w gubernii Augustowskiej Królestwa Polskiego rozciągających się; najznacześniejsze z tych: *Miastro*, w gubernii Wileńskiej, *Olcha*, *Swiżnica* i *Kniaź* w Mińskiej. Na południowo-wschodnich stepach Rossyi są jeziora słone: największe z nich *Elton* w Astrachańskiej gubernii.

Kanały. Morza oblewające Rossyę połączone zostały kanałami łączącymi 1) Wołgę z Newą, 2) Dźwinę Północną z Wołgą, 3) Dźwinę Zachodnią z Dnieprem, 4) Dniepr z Niemnem, 5) Dniepr z Wisłą.

a) *Połączenie morza Kaspijskiego z Bałtyckiem*, nastąpiło trzema wodnymi drogami, to jest *Wyższowłodzką*, *Tychuińską* i *Maryjską*. Pierwsza rozpoczyna się od Tweru, druga od Mołogi, a trzecia od Rybińska, a wszystkie łączą się w *Ładożskim* kanale. 1) *Wyższowłodzka* droga, prowadzi z Wołgi rzeką Twercą, dalej Wyższowłodzkim kanałem, rzekami Cną i Mstą do jeziora Ilmen, na którym urządzone są kanały: *Siwersow* albo *Nowgorodzki* i *Wiszerski*; dalej statki przechodzą na rzekę Wołchow uchodzącą do jeziora Ładogi, z którego wypływa Newa. 2) *Tychuińska* droga prowadzi z Wołgi rzeką Mołogą, Czachodoszą i Wałczyną, z której wchodzi na Wyższowłodzki kanał, dalej rzekami Tychuinką i Siaz, z niej zaś *Siaskim* kanałem do rzeki Wołchowa. 3) *Maryjska* droga prowadzi z Wołgi rzeką Szeksną, *Biełozierskim* kanałem (na jeziorze), Kowzą, z której wchodzi na *Maryjski* kanał; dalej rzeką Wytergą na *Onegski* kanał (na jeziorze), rzeką Swir i na jeziorze Ładoga *Swirskim* kanałem. Dla połączenia zaś Petersburga z Moskwą, wybito *Moskiewski* kanał, łączący Wielką Istrę z Siostrą; pierwsza z tych rzek wpada do rzeki Moskwy, a druga do Dubay, przytoku Wołgi.

b) *Połączenie morza Białego z Bałtyckiem i Kaspijskiem* jest następujące: z Dźwiny północnej rzeką Suchoną, jeziorem Kubeńskim, rzeką Porozowicą, a z tej kanałem *księcia Aleksandra Wirtembergskiego* na rzekę Szeksnę, z której droga *Maryjska* prowadzi do morza Bałtyckiego, a Wołga do Kaspijskiego.

c) *Połączenie morza Czarnego z Bałtyckiem*, nastąpiło trzema kanałami: *Berezińskim*, *Ogińskiego* i *Muchawieckim*: 1) Kanał *Bereziński* służy do połączenia Dniepru z Dźwiną Zachodnią, łącząc Berezynę uchodzącą do Dniepru z Ułłą uchodzącą do Dźwiny. 2) Kanał *Ogińskiego* łączy rzekę Jasiołdę, przytok Prypeci, uchodzącą do Dniepru, z rzeką Szarą uchodzącą do Niemna. 3) Kanał *Muchawiecki* łączy Pine, uchodzącą do Jasiołdy, a tym samym do Dniepru, z rzeką Muchawcem, który uchodzi do Bugu, a z nim do Narwi i Wisły. Dwa te ostatnie kanały wybite zostały za czasów Rzeczypospolitej.

Klimat. Rossya Europejska da się rozdzielić na cztery strefy klimatyczne: bardzo zimną, zimną, umiarkowaną i ciepłą.

1) Do strefy *bardzo zimnej* zaliczamy wyspy oceanu Lodowatego, i północne wybrzeża gubernii Archangielskiej, gdzie zboże nie może

być uprawianem. Ocean Lodowaty zaledwo jest dostępny dla żeglarzy z powodu lodów, a wyspy na nim nie zamieszkałe, z powodu, że nie zdolne do wyżywienia człowieka i zwierząt domowych. Na północnych wybrzeżach Archangielskiej gubernii, nie mogą jeszcze wyrastać lasy; mchy pokrywają skrzepłą ziemię; dopiero postępując dalej na południe pojawiają się: łoża, wierzba i karłowata brzezina.

2) Strefa *zimna* rozciąga się na południe do 63° szerokości północnej; tu można już siać jęczmień, a przy szczęśliwych okolicznościach udaje się i żyto, chociaż wiosenne mrozy i jesienne deszcze zawodzą często nadzieje rolnika. Tutaj modrzew, sosna i osina należytego dochodzą wzrostu i rozległe tworzą lasy; rośnie tu także jarzębina, czeremcha i niektóre jagody.

3) Strefa *umiarkowana* pomiędzy 63 a 48° szerokości północnej; udają się dobrze wszelkie gatunki zboża, a drzewa owocowe w sprzyjających okolicznościach na północy i wszędzie w miarę zbliżania się ku południowi. Powietrze zdrowe.

4) Strefa *ciepła* pomiędzy 48 a 45° szerokości północnej, przyjazna nadto uprawie delikatnych roślin, szlachetnych owoców i winnej macicy, chociaż tak jak i w innych strefach, w miarę posuwania się na wschód, zimy zwykle bywają dłuższe i ostrzejsze niż na zachodzie.

Plody. a) *Królestwo kopalne.* Łomy *marmuru* w gubernii Ołoneckiej i w Krymie; *kamienia młyńskiego* nad brzegami Peczory; *mika* na wyspach morza Białego; *gips* nad brzegami Wołgi, w Estońskiej i Inflanckiej guberniach; *glina porcelanowa* w Czernihowskiej i Orenburskiej; *węgiel kamienny* odkryty w kilku miejscowościach, lecz najbogatsze pokłady w Ziemi Dońskich Kozaków i Ekaterynosławskiej gubernii, także znajduje się między Poczajowem a Krzemieńcem; *sól warzonka* obficie się dobywa z jezior słonych; *grafit* w gubernii Kijowskiej około wsi Kajetanówki; *żelazo* w błotach i jeziorach w różnych miejscowościach, oraz pokład rudy żelaznej w utworach nowszych, poczyna się w gubernii Mińskiej, przerzyna gubernię Wołyńską i ginie w wielkiej głębokości pod Krzemieńcem. Ze źródeł mineralnych zasługują na uwagę: *Druskiennickie* w Grodzieńskiej, *Siergiejewskie* w Samarskiej i *Lipeckie* w Tambowskiej gubernii.

b) *Królestwo roślinne.* Uprawiane są w miarę sprzyjania klimatu: pszenica, żyto, jęczmień, owies, gryka, kartofle, konopie, len, tytoń, chmiel, ówikła i inne okopowe; owoce wszelkie, arbuzy, winogrona, a te ostatnie szczególnie w gubernii Podolskiej, Chersonskiej, w Krymie i ziemi wojska Dońskiego. Z powodu małej ludności Rosyja pokryta jest lasami, w których przemaga drzewo iglaste; tylko południowe prowincye i szerokie stepy cierpią niedostatek drzewa. Na Litwie nie brak też lasów, a w Grodzieńskiej gubernii jest jeszcze pozostała z dawnych czasów Białowieżska puszcza.

e) *Królestwo zwierzęce*. *Konie* wszędzie, a w wielkich tabunach na południu; *bydło rogate* i *owce* zwyczajne wszędzie, poprawne w guberniach zachodnich, nadbaltyckich i na południu, oraz stepowe w południowo-wschodniej części, tamże *wielbłąd*, jako też i w Krymie; *świnie* wszędzie, *kozy* na południu, *bawoły* w Noworossyjskim kraju; *renifery* w Archangielskiej gubernii, u Samojedów i Lapończyków. Po lasach siwe *wiewiórki* i białe *zajęce* dostarczające futer; także *lisy*, *wilki*, *kuny*, *niedźwiedzie*. Drob w dostatecznej ilości; z dzikiego ptactwa: *cietrzewie*, *jarząbki*, *kuropatwy* po polach i lasach, oraz *łabędzie*; *gesi*, *kaczki*, jako przelatujące, po wodach. *Wieloryby*, *psy morskie* w oceanie, *dorsz*, *słedzie*, w morzach; wszelkiego rodzaju ryb w morzach, jeziorach i rzekach wielki dostatek, a na szczególną uwagę zasługuje *sterlet* tylko w Wołdze zamieszkująca. W guberniach Zachodnich i Południowych dość jest upowszechnione *pszczolnictwo*, kwitnące szczególnie w gubernii Kowieńskiej i Podolskiej, a w tej ostatniej rozwija się także jedwabnictwo.

Przemysł szczególnie rozwinięty w Moskiewskiej i Włodzimierskiej guberniach, prócz tego w Kałuskiej, Kostromskiej, Niżegorodzkiej, Twerskiej, Orłowskiej, Tulskiej, Liflandzkiej, Petersburgskiej, Jarosławskiej, Riazańskiej i Tambowskiej. Zasadza się on głównie na wyrobach żelaznych i metalowych, (wyrób samowarów ważne tu zajmuje miejsce), na tkaninach wełnianych, jedwabnych, przerabianych złotem, płóciennych; słynie wyborną wyprawą skór i tytuniem. Wszystkie fabryki i rzemiosła w całym rozwijają się kraju, a gubernie: Wołyńska, Podolska i Kijowska przodkują cukrowniami.

Handel wewnętrzny najczynniejszy pomiędzy Kaspijskiem a Baltyckim morzami, a szczególnie w korycie Wołgi i trzech drogach łączących ją z Petersburgiem. Ułatwiany jest on licznymi jarmarkami, z których najgłówniejsze: w Niższym Nowogrodzie, Charkowie, Kursku, Połtawie, Rostowie, Irbitcie, Kijowie. **Morski zewnętrzny** handel skupia się w Petersburgu, Rydze, Odessie, Archangielsku, Taganrogu i Astrachaniu, oraz drogami lądowymi Zachodnich gubernij. Główniejsze artykuły wywozu są: słonina, skóry surowe i wyprawne, wełna, szczecina, klej rybi, zboże, a szczególnie pszenica z gubernij Zachodnich; len, konopie, siemię lniane, drzewo budulcowe, olej, sukna i płótna do Azji. Do przywozowych należą: papier, mączka cukrowa, wina, farby, bawełniane, wełniane i płócienne tkaniny; bawełna, jedwab, herbata, owoce, tytuń, sól, wyroby metalowe, szczególnie kosy, sierpy, noże i wszelkie narzędzia, towary kolonialne i inne.

Kommunikacye. Oprócz dróg wodnych, główne *drogi bite* czyli *żwirówki* prowadzą: 1) z Kowna do Petersburga; 2) z Brześcia Litewskiego do Moskwy; 3) z Moskwy do Niższego Nowogrodu; oprócz tego inne drugorzędne, szczególnie na Zachodzie, gdyż wschodnie gubernie zupełnie takowych są pozbawione. Ogólna ich długość wynosi mil 866. *Drogi żelazne* prowadzą: 1) z Moskwy do Petersburga mil 86 $\frac{1}{4}$, 2)

z Petersburga do Pawłowska mil $3\frac{1}{2}$, 3) z Petersburga do Peterhofu mil 4, z odnogą z Ligowa do Krasnego Sieła mil $1\frac{1}{2}$, 4) z Petersburga na Wilno do Łap (granicy Królestwa Polskiego) mil 129, z odnogą z Wilna do Kowna (do Królewca) mil $11\frac{1}{2}$. Oprócz tych są w budowie: 1) z Moskwy do Niższego Nowogrodu, 2) z Rygi do Dynaburga, 3) pomiędzy Wołgą a Donem, z Klimowa do Kałaczewa, 4) z Moskwy do Teodozyi. Zatwierdzono budowę: 1) z Petersburga do Wyborga, 2) z Moskwy do Saratowa, 3) z Rygi do Mitawy, 4) z Moskwy do Jarosławia. *Telegraf elektryczny* łączy Petersburg ze wszystkimi głównymi punktami w państwie.

§ 714. Gubernie Nadbałtyckie.

St. Petersburgska, Estońska, Inflandzka, Kurlandzka.

1) **Gubernia St. Petersburgska**, 941 mil kw., ludności 1,083,000 głów, dzieli się na 8 powiatów: *Petersburgski, Szlisselburgski, Nowoladogski, Peterhofski, Carskosielski, Jamburgski, Gdowski i Ługski.*

St. Petersburg, w pobliżu ujścia Newy do zatoki Finlandzkiej, pod $59^{\circ} 57'$ szerokości północnej, a $47^{\circ} 59'$ długości wschodniej, 520,000 m., stolica państwa, rezydencya panującej *Rodiny*, najnowsze z miast europejskich, gdyż dopiero w 1703 przez Piotra Igo na bagnistej wyspie *Emzari*, utworzonej ramionami Newy, założone, odznacza się szerokimi i prostymi ulicami, z których *Newski prospekt* najokazalsza, wspaniałymi gmachami i pałacami, oraz 8-ą kanałami przerzynającymi dla osuszenia miasto, na których więcej niż 150 mostów. Pomniki Piotra Igo i błogosławionej pamięci Aleksandra Igo; wszystkie władze cywilne, wojskowe i duchowne, zakłady naukowe, biblioteki, muzea, 63 cerkwi i 110 kaplic prawosławnych, dwa kościoły i akademia duchowna rzymsko-katolicka. Handel zagraniczny morski nadzwyczaj rozwinięty; mieszkańcy w znacznej części składają się z cudzoziemców; samych Polaków ma się tu znajdować do 20 tysięcy, po większej części będących w służbie. *Pulków*, obserwatorium astronomiczne, pod względem wielkości budowli, nie ma równego na świecie.

Szlisselburg, przy wyjściu Newy z jeziora Ładoga, powiatowe, 3390 m. warowne.

Nowa Ładoga nad Wołchowem, 2836 miesz. powiatowe.—*Stara Ładoga* nad Wołchowem, twierdza, podanie niesie, że tutaj pierwotnie przemieszkiwał Ruryk.

Peterhof, nad zatoką Fińską, powiatowe, 6,214 m. z wspaniałym ogrodem i letnim pałacem Cesarskim.—*Oranienbaum*, 4,195 m. z pięknym pałacem i zwaliskami twierdzy *Koporya*.

Carskie Sielo, powiatowe, 4,091 m., bardzo piękne miasto, z dwoma wspaniałymi pałacami Cesarskimi i pięknymi ogrodami.—*Gatczyna*, 8,105 m., ulubione mieszkanie Pawła Igo.—*Pawłosk*, 3,414 m., piękny pałac i rozległe parki.—*Krasne Sielo*, miejsce każdorocznego obozowania gwardyi.

Jamburg, nad Ługą, 2,152 m., powiatowe.—*Narwa* nad Narową, 7,255 m.; po drugiej stronie rzeki, naprzeciw miasta, leży twierdza *Iwangorod*.

Gdow, 2,454 m. i *Ługa* 1,264; miasta powiatowe, bez żadnego zresztą znaczenia.

Do gubernii Petersburgskiej należy wyspa *Kotlin*, na której wzniesiona twierdza *Kronsztadt* i na jeziorze Ładoga wyspa *Wałam* z klasztorem.

2) **Gubernia Estońska**, powierzchni łącznie z wyspami 376 mil kw., ludności 303,478 głów, dzieli się na 4 powiaty. *Haryeński*, *Wirlandzki*, *Erweński* i *Wikski*.

Rewel nad odnogą Fińską, 20,680 m., gubernialne i powiatowe powiatu Haryeńskiego, miasto starożytne, portowe i handlowe, z twierdzą w której przy cerkwi Sgo Ołaja, zbudowanej w XIII wieku, znajduje się wieża wysoka na 450 stóp. *Baltycki port* nad zatoką, 400 m.

Wezenberg, 1,564 m., miasto starożytne, główne powiatu Wirlandzkiego.

Weisenstein, 1,169 m., główne powiatu Erweńskiego.

Hapsal, nad zatoką, 1,570 m., główne powiatu Wikskiego.

Do gubernii Estońskiej należy do 70 wysp drobnych, z których najmniejsze: *Dago* i *Worms*.

3) **Gubernia Inflancka**, powierzchni łącznie z wyspami 884 mil kw., ludności 883,681 głów, dzieli się na 5 powiatów: *Rygiński*, *Ezelski*, *Wendeński*, *Dorpacki* i *Pernowski*.

Ryga nad Dźwiną, o $1\frac{1}{2}$ mili od jej ujścia, 72,136 m., gubernialne i powiatowe, miasto starożytne, z rozwiniętą działalnością handlową, należało niegdyś do związku hanzeatyckiego.—*Dinaminda*, przy ujściu Dźwiny, na wyspie jej korytami utworzonej.

Arensburg, na wyspie Ezel, 3,610 m., główne powiatu Ezelskiego, z rozwalinami starożytnego zamku.

Wenden, 2,097 m., powiatowe, niegdyś stolica Inflant i rezydencya Kawalerów Mieczowych; za Stefana Batorego było województwo wendeńskie.

Dorpat, nad rzeką Embach, 13,614 m., powiatowe, słynne uniwersytetem.—*Pernów*, 6,784 m., powiatowe.

Do gubernii Inflanckiej należą wyspy *Oesel*, *Mön* i *Runo*.

4) **Gubernia Kurlandzka**, powierzchni 496 mil kw., ludności 567,000 głów, dzieli się na 5 Oberhauptmaństw czyli powiatów: *Mitawski*, *Hazenpocki*, *Goldyngski*, *Zelburgski* i *Tukkumski*.

Mitawa, nad rzeką Bolder-Aa, 22,900 m., gubernialne i powiatowe, niegdyś stolica księstwa Kurlandzkiego, pod zwierzchnią władzą kró-

łów Polskich, miasto pięknie zabudowane, ze starożytnym zamkiem książąt.

Hasenpot, 2,483 m., powiatowe. *Libawa* nad zatoką, 10,126 m., najważniejsze ze względu na handel miasto w gubernii.—*Poląga* nad morzem, niegdyś portowe, do Żmudzi należące, kąpiele mors., 1,649 m.

Gobdyngen nad Windawą, 5,560 m., powiatowe, najstarsze miasto w Kurlandyi.—*Windawa*, przy ujściu Windawy, 5,049 m., drugorzędny port na morzu Bałtyckim.

Bauske, 2,197 m., *Grobin*, 1,375 m. *Filten*, 1,090 m. *Frydrychstadt* 3,081 m.

§ 715. II. Gubernie Wielkorosyjskie.

Moskiewska, Smoleńska, Pskowska, Twerska, Nowgrodzka, Ołonecka, Archangielska, Wołogodzka, Jarosławska, Kostromska, Władimirska, Niżegorodzka, Tambowska, Rianzańska, Tulska, Kaługska, Orłowska, Kurska, Woroneńska.

1) **Gubernia Moskiewska**, powierzchni 589 mil kw., ludności 1,600,000 głów, dzieli się na 13 powiatów: *Moskiewski*, *Bogorodski*, *Bronnicki*, *Werejski*, *Wołokołamski*, *Dmitrowski*, *Zwienigorodzki*, *Kliński*, *Kotomeński*, *Możajski*, *Podolski*, *Ruzski*, *Sierpuchowski*.

Moskwa, nad rzekami Moskwą i Janzą, pod 55° 45' północnej szerokości, a 55° 17' wschodniej długości, 355,000 m., starożytna stolica, miejsce koronacji Cesarzów, miasto pełne wspomnień historycznych, starożytnych murów, budowli i cerkwi; oraz przechowanych pamiątek w pałacach cesarskich, 400 cerkwi i kaplic, z których wiele szacownych swemi pamiątkami, wysokie ma u ludu poważanie, kościół katolicki, uniwersytet, szkoły, biblioteki, teatr i wszelkie zakłady wielkim miastem właściwe. Dziś, pod względem przemysłu i handlu pierwsze miasto w Rosyi, posiada liczne fabryki i wszystkie rzemiosła, rozległym będąc ożywione handlem. W środku miasta, jest starożytny *Kreml*, dawna siedziba Carów, murem dotąd otoczony, jak inna część miasta zwana *Kitajgrodem*. W *Kremlu* są pomniki księcia Pożarskiego i obywatela *Minina*, którzy walczyli za niepodległość narodu. W pobliżu są wsie: *Kotomeńska*, ulubione miejsce panujących, miejsce urodzenia Cesarzowej *Elżbiety*; *Izmailowska* i *Preobrażeńska*, w których *Piotr I.* uczył się wojennego rzemiosła.

Bogorodsk, 1,285 m.; *Bronnicy*, 2,486 m.; *Wereja*, 5,724 m.; *Wołokołamsk*, 2,412 m.; *Klin*, 4,189 m.; *Podolsk*, 3,806 m.; *Roza*, 3,255 m.; *Sierpuchow*, 11,824 m., miasta powiatowe.

Możajsk, 3,615 m., powiatowe; o półtory mili znajduje się wieś *Borodino*, pamiętna bitwą w 1812 roku, przez Francuzów *Możajską* zwaną; w *Możajsku* wzniesiono 1839 r. pomnik poległym.

Zwienigorod, 1,720 m., powiatowe; w pobliżu znajduje się *Woskre-*

sieński monastyr, zbudowany na podobieństwo Jerozolimskiej świątyni, 2,241 m.

Kołonna, w pobliżu ujścia Moskwy do Oki, powiatowe, 13,700 m., fabryki tkanin jedwabnych.

Dmitrowsk, 6,920 m. powiatowe. *Troicko-Siergiejewska Ławra*, naj-słynniejszy w Rosyi monaster, groby Godunowych, 13,690 m.—W pobliżu znajduje się wieś *Deulino*, pamiętne zawarciem w 1619 r. pokoju pomiędzy W. Ks. Moskiewskim a Polską *Dywilńskim* zwanego.

2) **Gubernia Smoleńska**, powierzchni 1,019 mil kw., ludności 1,102,000 głów, powiatów 12: *Smoleński*, *Bielski*, *Wiaziemski*, *Gżacki*, *Dorohobużski*, *Duchowszczyński*, *Elniński*, *Krasniński*, *Porjecki*, *Rostawski*, *Syczewski*, *Juchnowski*.

Smoleńsk, przy ujściu trzech strumieni do Dniepru, w pięknym położeniu, 17 t. m., gubernia i powiatowe, miasto pamiętne w dziejach od XI wieku, kilkakrot nie należało do Rzeczypospolitej, w r. 1667 stanowczo odpadło, lecz do samego upadku w składzie jej liczyło się województwo Smoleńskie, miało swych urzędników i odbywało sejmiki w Wilnie.

Dorohobuż nad Dnieprem, 6,600 m., powiatowe, pamiętne bitwą w r. 1812 z Francuzami.

Krasnyj nad Swiną, 2,530 m., w r. 1812 zaszło tu dwie bitwy.—*Andrusow*, wieś należąca niegdyś do Województwa Mścisławskiego, pamiętna zawarciem w 1667 r. między W. Ks. Moskiewskim a Polską traktatu Andruszowskiego, skutkiem którego odpadły od Polski: Kijów, Smoleńsk i Siewierska ziemia.

Duchowszczyzna nad Chwostką, 3 t. m., powiatowe, pamiętne bitwą w 1812 roku.

Wiazma nad Wiazmą, 10,200 m., powiatowe, najporządniejsze w gubernii miasto, handlowe i przemysłowe, pamiętne bitwą w 1812 r.

Gżack nad Gżatą, 4,500 m.—*Elna*, 4 t. m.—*Porjecze* nad Kasplą, 4,100 m.—*Rostawł*, 7,200 m.—*Syczewka*, 4,200 m.—*Juchnow*, 2,600 m.—*Biała* nad Obszą, 6,700 m., miasta powiatowe.

3) **Gubernia Pskowska**, powierzchni 816 mil kwadr., ludności 706,500 głów, powiatów 8: *Pskowski*, *Welikołucki*, *Noworzewski*, *Opczeński*, *Ostrowski*, *Porchowski*, *Toropecki* i *Cholmski*.

Pskow, przy ujściu Pskowy do Welikoj, 11,300 m., gubernialne i powiatowe, starożytne, niegdyś stolica udzielnego księstwa, należące w XIII wieku do związku hanzeatyckiego.—Wieś *Izborsk*, z bardzo starożytnym monasterem.—*Aleksandrowska* osada, na trzech wyspach jeziora Pskowskiego, 2,300 m., słynie rybołówstwem.

Welikie Łuki nad Łowatą, 5,500 m., powiatowe, pamiętne w wojnach z Polską; tutaj w r. 1812 zawarto traktat przyjaźni między Rosją a Hiszpanią.

Toropiec nad Toropą, 5,200 m., powiatowe, najhandlowniejsze w gubernii.

Porchow nad Szełońą, 1,100 m., handluje lnem.—Osada *Solcy*, 5,362 m., ważna ze względu natenże handel.—*Nowarzew*, 1,100 m.—*Opczka*, 2,600 m.—*Ostrow*, 2,200 m.—*Chołm*, 5,160 m., miasta powiatowe.

4) **Gubernia Twerska**, powierzchni 1226 mil kw., ludności $1\frac{1}{2}$ miliona głów, powiatów 12: Twerski, Breżecki, Wesjogoński, Wyszniewołoszski, Zubcowski, Kolasiński, Kaszyński, Korczewski, Ostaszkowski, Rzewski, Starycki, Nowotorzski.

Twier przy ujściu Twercy do Wołgi, 25,260 m., gubernialne i powiatowe, założone w początku XII wieku, handlowe i przemysłowe.

Rzew nad Wołgą, 18,500 m., powiatowe, najważniejsze ze względu na przemysł i handel gubernii

Zubcow przy ujściu Warugi do Wołgi, 3,500 m., powiatowe, handlowe

Ostaszkow nad jeziorem Seliger, 10,130 m., powiatowe, fabryki wyrobów żelaznych.

Wyższy Wołoczok nad Cną, 12,450 m., powiatowe, główny skład zboża w handlu zewnętrznym.

Torzok nad Twercą, 16,120 m., powiatowe, handlowe, posiada fabryki jedwabne, oraz skór wyszywanych złotem.

Korczewa, 2,921 m., powiatowe.—Bogata wieś *Kimry*, której mieszkańcy trudnią się szewctwem.

Bieżeck nad Astryeczyną, 3,400 m., powiatowe, handel płótnem.—*Wesjogońsk*, 3,500 m.—*Kolazin*, 7,500 m.—*Kaszyn*, 7 t. m.—*Staryca*, 4,500 m., miasta powiatowe.

5) **Gubernia Nowgorodzka**, powierzchni 2,213 mil kw., ludności 975,200 głów, powiatów 10: Nowgorodzki, Borowicki, Biełozierski, Wałdajski, Demiański, Kiryłowski, Krestecki, Tychwiński, Ustiużski, Czerepowiecki.

Nowgorod albo **Nowogród** przy ujściu Wołchowa do jeziora Ilmen, po obu brzegach rzeki, 15 t. m., gubernialne i powiatowe, gród starożytny, niegdyś stolica udzielnej Rzeczypospolitej, należącej do związku hanzeatyckiego, ma liczne pamiątki, wiele cerkwi i monasterów.

Tychwin nad Tychwiną, 6,150 m., powiatowe.—Wieś *Stołbowo*, pamiętna zawarciem pokoju 1617 r. między W. Ks. Moskiewskim a Szwecją.

Borowicze nad Mstą, 8,420 m., powiatowe.

Waldaj nad jeziorem t. i., 3,660 m., powiatowe, fabryka dzwonów; na wyspie jeziora, monaster *Iwerski*.—*Staraja Russa* nad Polissą, 8,630 m., warzelnia soli.

Ustiużna nad Mołogą, 6 t. m., powiatowe, znajduje się tu ruda żelazna.

Bicłoziersk, 4 t. m.,—*Demiańsk*, 1,640.—*Kiryłow*, 3 t. m.—*Krestoy*, 3,240 m.—*Czerepowiec*, 2,552 m., miasta powiatowe.

6) **Gubernia Olonecka**, powierzchni 2,732 mil kw., ludności 287,300 głów, powiatów 7: Petrozawodski, Wytegorski, Kargopolski, Łodejnopolski, Olonecki, Powierzecki, Pudożski.

Petrozawodsk nad Łosinką i jeziorem Onega, 10,300 m., gubernialne i powiatowe, fabryka broni, znajduje się tu ogród założony przez Piotra Igo, z żelaznym jego popiersiem.—*Konczezersk*, fabryki żelazne. *Wież Tiwdi* z łomami marmuru, z którego wykuto nagrobek Napoleona I, znajdujący się w domu Inwalidów w Paryżu.

Wyterga na Wytergą, 2,440 m., powiatowe, ożywione handlem.

Kargopol nad Onegą, 1,950 m., miasto starożytne, dość handlowe.—W pobliżu wsi *Moszy* natrafiono na sól kamienną.

Łodejnoje pole nad Swirem, 1,400 m., niegdys były tu warsztaty okrętów.

Olonec, 1,180 m.—*Powieniec*, 500 m.—*Pudoż*, 1,030 m., miasta powiatowe.

7) **Gubernia Archangielska**, powierzchni 15,519 mil kw., ludności 275,000 głów, powiatów 8: Archangielski, Kemski, Kolski, Mezeński, Onegski, Pinegski, Chołmogorski, Szenkurski.

Archangielsk nad Dźwiną północną, 20,800 m., gubernialne i powiatowe, w większej części przez cudzoziemców osiadłe, prowadzi handel morski zbożem; na północ od miasta we wsi *Solombolsku* znajduje się port wojenny, a na wyspie *Nowodzwinińska* twierdza.

Chołmogory nad Dźwiną północną, 1,140 m.—*Kem*, 1,760 m.—*Mezeń*, 1,570 m.—*Onega*, 1,732 m.—*Pinega*, 726 m.—*Szenkursk*, 700 m.—*Koła*, 532 m., najwyższy punkt w Rosyi Europejskiej; dzień najdłuższy trwa tutaj dwa miesiące.

Do gubernii Archangielskiej należą wyspy na morzu Białem i oceanie Lodowatym położone, z których znaczniejsze: *Sołowieckie*, *Kołgujew*, *Wajgacz*, *Nowa ziemia*.

8) **Gubernia Wołogodzka**, powierzchni 6,967 mil kw., ludności 951,600 głów, powiatów 10: Wołogodzki, Welski, Griazowiecki, Kadnikowski, Nikolski, Solwyczegodzki, Tosiemski, Ust'sysolski, Ustiugski, Jareński.

Wołogda nad Wołogdą, 16,420 m., gubernialne i powiatowe, jedno z najstarszych miast w Rosyi, znaczny z Archangielskiem prowadzi handel.

Wieliki-Ustiug, w pobliżu ujścia Suchony do Jugu, 8,350 m., najhandlowniejsze na północy miasto, główne powiatu Ustjugskiego.—*Ust'Sysolsk*, 3,160 m., prawie sami Żyranie, powiatowe, licha miłościna. W pobliżu znajdują się huty żelazne.

Welsk, 1,040 m.—*Griazowiec*, 2,480 m.—*Kadnikow*, 2,220 m.—*Nikolsk*, 1,310 m.—*Solwyczegodzk*, 1,400 m.—*Tol'ma*, 3,230.—*Jarcńsk*, 1,150 m., miasta powiatowe.

9) **Gubernia Jarosławska**, powierzchni 959 mil kw., ludności 976,800 głów, powiatów 10: Jarosławski, Daniłowski, Lubimski, Mologski, Myszkiński, Potiechowski, Romano-Borysohlebski, Rostowski, Rybiński, Uglicki.

Jarosław przy ujściu Kotorosti do Wołgi, 35 t. m., gubernialne i powiatowe, niegdyś stolica udzielnego księstwa, miasto nadzwyczaj handlowe i przemysłowe, posiada wiele fabryk.—*Wieś Wielikoje*, blicharnia płócien.—*Wieś Pleszczewo*, największa fabryka bawełniana w Rossyi.

Rybińsk przy ujściu Czeremchy do Wołgi, 10,460 m., powiatowe, najważniejsza przystań w Rossyi; przybywa tu rocznie do 3,000 statków.

Uglich nad Wołgą, 10,250 m., powiatowe; tutaj w r. 1591 zamordowany został carewicz Dymitr.

Rostow nad jeziorem t. i., 10,300 m., powiatowe, słynne jarmarkami.

Daniłow, 4,320 m.—*Lubim*, 2,470 m.—*Mologa*, 4,750 m.—*Myszkin*, 2,500 m.—*Potiechnoje*, 3,100 m.—*Romanow-Borysohlebsk*, 5,260 m., miasta powiatowe.—*Petrowsk*, 1,150 m.

10) **Gubernia Kostromska**, powierzchni 1,451 mil kw., ludności 1,076,000 głów, powiatów 12: Kostromski, Bujski, Warnawiński, Wełtugski, Halicki, Kineszemski, Kołogrywski, Makarjewski, Nerechteński, Solihalicki, Czuchłomski, Jurjewicki.

Kostroma, przy ujściu Kostromy do Wołgi, 20,630 m., gubernialne i powiatowe, ożywione przemysłem, posiada fabrykę płótna cienkiego; w pobliżu jest monaster *Ipaticwski*, z którego w r. 1613 powołany został na tron protoplasta panującej rodziny Michał Romanow.

Halicz nad jeziorem t. i., 6,700 m., powiatowe, był niegdyś stolicą udzielnego księstwa.

Solichalicz nad Kostromą, 2,860 m., powiatowe, źródła słone.

Nerechta, 5,000 m., powiatowe.—*Ples*, 2,920 m., słynne fabrykami płótna.

Buj, 2,130 m.—*Warnawin*, 1,040 m.—*Weltuga*, 3,140 m.—*Kineszma*, 2,640 m.—*Kologryw*, 1,600 m.—*Makarjew* nad Unżą, 1,920.—*Czuchłoma*, 2,640 m.—*Jurjewiec-Powolski*, 2,420 m., miasta powiatowe.—*Kadyj*, 900 m.—*Luch*, 1,720 m.—*Sulistawł*, 1,720.—*Unża*, 1,380 pomniejszych miasteczka.

11) **Gubernia Włodzimirska**, powierzchni 850 mil kw., ludności 1,208,900 głów, powiatów 13: Włodzimirski, Aleksandrowski, Wianzikowski, Gorochowiecki, Kowrowski, Melenkowski, Muromski, Piersławski, Pokrowski, Sudohodzki, Suzdalski, Szujski, Jurjewski.

Władimir nad Kłazmą, 13,340 m., założony w r. 1116 był niegdyś stolicą udzielnego księstwa, a nawet wszystkich krajów, dzisiejsza

wschodnio-północną Rosyę składających: gubernialne i powiatowe, porządnie zabudowane miasto.

Szuja nad Tezą, 8,550 m., powiatowe, ożywione przemysłem i handlem miasto.

Suzdal nad Nerłą, 6,150 m., powiatowe, niegdyś stolica udzielnego księstwa, dziś słynie garbarniami.

Murom nad Oką, 10,300 m., powiatowe, nadzwyczaj handlowe i przemysłowe miasto, z licznymi warsztatami tkackimi i garbarniami.

Aleksandrow, 5,260 m., powiatowe, ożywione przemysłem, niegdyś ulubione miejsce pobytu Iwana Groźnego.

Perestawl-Zaleski przy ujściu Trubeża do jeziora Pleszczewo, 6.650 m., powiatowe, nad brzegami jeziora; pomnik Piotra I.

Wiaźniki, 5 t. m. — *Gorochowiec*, 2,500 m. — *Kowrow*, 2,380 m. — *Melenki*, 4,800 m. — *Pokrow*, 2,900 m. — *Sudohda*, 2,420 m. — *Jurjew polski*, 4,280 m., miasta powiatowe. — *Kerzac*, 2,600 m., miasto pomniejsze.

12) Gubernia Niżegorodzka, powierzchni 923 mil kw., ludności 1,259,100 głów, powiatów 11: Niżegorodzki, Ardatowski, Armazaski, Bałachnaski, Wasilski, Horbatowski, Kniahiński, Łukojanowski, Makarjewski, Siemionowski, Sergaczski.

Niższy Nowogród albo **Niżni Nowgorod**, przy ujściu Oki do Wołgi, 36,350 m., gubernialne i powiatowe, pięknie zabudowane, główny punkt handlu ze Wschodem za pośrednictwem jarmarku, który każdorocznie od 15 Lipca trwa 6 tygodni i sprowadza do 200 t. osób; pamiętne w dziejach uorganizowaniem 1812 roku, narodowego powstania, przeciw rządowi polskiemu; jest tu wystawiony pomnik bohaterom: księciu Pożarskiemu i Mininowi.

Balachna nad Wołgą, 4 t. m., powiatowe, warzelnie soli, miejsce urodzenia Minina.

Makarjew nad Wołgą, 2 t. m., powiatowe; na drugiej stronie rzeki jest wieś *Łyskowo*, posiadająca około 200 młynów.

Armazask nad Tioszą, 11,600 m., powiatowe, miasto handlowe i przemysłowe, posiada przytém szkołę malarstwa obrazów świętych.

Ardatow, 3,200 m. — *Wasil*, 2,560 m. — *Horbatow*, 3 t. m. — *Kniahinin*, 1,830 m. — *Łukojanow*, 3 t. m. — *Siemionow*, 3,270 m. — *Sergacz*, 4 t. m., miasta powiatowe. — *Perewoz*, 700 m. — *Poczynki*, 7 t. m.

13) Gubernia Tambowska, powierzchni 1,202 mil kw., mieszkańców 1,910,000 głów, powiatów 12: Tambowski, Borysohlebski, Jelatowski, Kirsanowski, Kozłowski, Lebediański, Lipecki, Morszański, Spaski, Temnikowski, Usmański, Szacki.

Tambow nad Cną, 31,100 m., gubernialne i powiatowe, założone 1636 r.

Morszańsk, 13,800 m., powiatowe, ważny punkt handlowy, miejsce składowe towarów na spław przeznaczonych.

Lipeck nad Woroneżą, 12,300 m., powiatowe, wody mineralne. — *Kozłow*, 22,800, powiatowe, z rozwiniętym przemysłem.

Spask, 4,500 m., powiatowe; każdorocznie wyprawiają zład do Chin około miliona skór wyprawnych.

Borysohlebsk, 8,600 m.—*Jelat'ma*, 7 t. m.—*Korsanow*, 5,600 m.—*Lebedian*, 5,600 m.—*Temnikow*, 6 t. m.—*Usmań*, 8,600 m.—*Szack*, 6,450 m., miasta powiatowe.—*Kadom*, 6,480 m.

14) **Gubernia Riazańska**, powierzchni 763 mil kw., ludności 1,427,000 głów, powiatów 12: Riazański, Dankowski, Jegorjewski, Zarajski, Kasimowski, Michajłowski, Proński, Ranenburgski, Rażski, Sa-
pożkowski, Skopiński, Spaski.

Riazań nad Trubeżą, w pobliżu jej ujścia do Oki, 23,000 m., gubernialne i powiatowe, niegdyś stolica udzielnego księstwa; znaczny prowadzi handel zbożem.

Zarajsk nad Osetrą, 6 t. m., powiatowe; handel zbożem i bydłem roгатém.

Spask, 4,570 m., powiatowe; o pół mili leży wieś *Stary Riazań*, niegdyś stolica księstwa Riazańskiego.

Kasimow nad Oką, 10 t. m., powiatowe, słynie garbarniami.

Dankow, 4 t. m.—*Jegorjew*, 4,500 m.—*Michajłow*, 5 t. m.—*Prońsk*, 2,200 m.—*Ranenburg*, 6,800 m.—*Riażsk*, 2,900 m.—*Sapożok*, 4,800 m.—*Skopin*, 11,900 m., miasta powiatowe.

15) **Gubernia Tulska**, powierzchni 554 mil kwad., mieszkańców 1,172,200 głów, powiatów 12: Tulski, Aleksieński, Bohorodzicki, Bielowski, Wieniowski, Epifański, Efremowski, Kaszyrski, Krapiwieński, Nowosielski, Odojewski, Czerński,

Tuła nad Upą, 57,700 m., gubernialne i powiatowe, największe w Rosyi fabryki wyrobów metalowych, fabryka broni, arsenał. W roku 1610 Tuła powstała przeciw Polakom, a w 1613 spalona została przez Lisowskiego.

Bielow nad Oką, 5 t. m., powiatowe, słynie z bogactwa i przemysłu mieszkańców.

Aleksin, 3,100 m.—*Bohorodzick*, 4,500 m.—*Wieniow*, 5 t. m.—*Epifan*, 3 t. m.—*Efremow*, 7,600 m.—*Kaszyra*, 3,500 m.—*Krapwna*, 3 t. m.—*Nowosil*, 2,800 m.—*Odojew*, 4,800 m.—*Czerń*, 3,700 m., miasta powiatowe.

16) **Gubernia Kaługska**, powierzchni 573 mil kw., ludności 1,007 500 głów, powiatów 11: Kaługski, Borowski, Żydzryński, Kozielski, Lichwiński, Małojaroslawiecki, Masalski, Medyński, Meszczowski, Peremyszlski, Taruski.

Kaługa nad Oką, 32,300 m., gubernialne i powiatowe, jedno z najporządniejszych miast w Rosyi, prowadzi znaczny handel. Tutaj zamieszkiwał ze swymi stronnikami samozwaniec *Wor Tuszyński* i zład zagrażał Moskwie, aż do zastrzelenia go na polowaniu przez księcia Urusowa.

Borowsk nad Protwą, 9 t. m., powiatowe, znaczny prowadzi handel

cebulą.—Wieś *Tarutino*, pamiętna bitwą w 1812 r., uwiecznioną pomnikiem.—*Pafnutiew*, głośny monaster.

Małojarostawiec na Łużę, 3 t. m., powiatowe, pamiętne bitwą z Francuzami w 1812 roku.

Kozielsk nad Żydrą, 7,420 m., powiatowe, pamiętne bohaterską obroną mieszkańców 1238 r. za najścia Mongołów.

Żydra nad rzeką t. i., 10 t. m.—*Lichwin*, 3 t. m.—*Masalsk*, 2 t. m.—*Medyn*, 6,600 m.—*Mieszczowsk*, 5½ t. m.—*Peremyszl*, 3,100 m.—*Tarusa*, 2,850 m., miasta powiatowe.—*Worotyńsk*, 1,130 m.—*Serpiejsk*, 2,110 m.—*Suchnicze*, 6,300 m.

17) **Gubernia Orłowska**, powierzchni 859 mil kw., ludności 1,532,000 głów, powiatów 12: Orłowski, Bołchowski, Briański, Dmitrowski, Elecki, Karaczewski, Kromski, Liweński, Małoarchangielski, Mceński, Siewski, Trubczewski.

Orel przy ujściu Orlika do Oki, 31,660 m., gubernialne i powiatowe, z rozwiniętym przemysłem i handlem.

Mceńsk nad Zuszą, 13,400 m., powiatowe, gród starożytny, prowadzi znaczny handel.

Briańsk nad Desną, 12,400 m., powiatowe, prowadzi handel bydłem rogatém.

Elec nad rzekami Sosną i Eleczyną, 28,500 m., powiatowe, prowadzi handel mąką pytlową.

Bołchow nad Nugrą, 19,400 m., powiatowe, słynie garbarniami, których ma do 40.

Dmitrowsk, 5,300 m.—*Karaczew*, 10,700 m.—*Kromy*, 2 t. m.—*Liwny*, 10,800 m.—*Małoarchangelsk*, 3,400 m.—*Siewsk*, 7 t. m.—*Trubczewsk*, 5,700 m., miasta powiatowe.

18) **Gubernia Kurska**, powierzchni 818 mil kw., ludności 1,812,000, powiatów 15: Kurski, Bielogrodzki, Grajworoński, Dmitrjewski, Koroczeński, Lgowski, Nowoskolski, Obojański, Putiwlski, Rylski, Staroskolski, Sudżeński, Timski, Tateżski, Szczygrowski.

Kursk nad rzekami Kurą i Tuskorą, 27 t. m., gubernialne i powiatowe; gród to starożytny, w r. 990 założony, był zupełnie zniszczony 1150 r. przez Połowców i 1237 przez Batego. O cztery mile od miasta przy Znamierskim monasterze, odbywa się jeden z najważniejszych jarmarków w Rosyi, zwany *Korennym*.

Obojan nad Obojanem 5,630 m. i *Rylsk* nad Semią, 9,500 m., miasta powiatowe, posiadają liczne fabryki.

Bielgorod, 12,200 m.—*Grajworon*, 3,500 m.—*Dmitrjew* nad Swapą, 2,800 m.—*Korocza*, 6,170 m.—*Lgow*, 3,060 m.—*Nowy Oskoł*, 800 m.—*Putiwł*, 6,180 m.—*Rylsk*, 9½ t. m.—*Stary Oskoł*, 7,130 m.—*Sudża*, 4,060 m.—*Tim*, 2,900 m.—*Tateż*, 4,660 m.—*Szczygry*, 4,570 m., miasta powiatowe.—*Chomyżsk*, 430 m.—*Bogatyj*, 1,450 m.—*Miropole*, 9 t. m.

19) **Gubernia Woroneżska**, powierzchni 1,209 mil kw., ludności 1,930,800 głów, powiatów 12: Woroneżski, Birucki, Bobrowski, Bohu-

czarski, Bałujski, Zadoński, Zemlański, Korotojahski, Niżniediewicki, Nowochoperski, Ostrogożski, Pawłowski.

Woroneż nad Woroneżą, 40,440 m., gubernialne i powiatowe; tutaj niegdyś przyjmowano posłów od chanów krymskich udających się do Moskwy.

Birjucz, 4,160. — *Bobrow*, 3,560 m. — *Boguczar*, 2,830 m. — *Wałujki*, 3,100. — *Zadońsk*, 6,200. — *Zemlańsk*, 4,280. — *Korotojak*, 2 t. m. — *Niżniediewick*, 2,280 m. — *Nowochopersk*, 5 t. m. — *Ostrogożsk*, 7 t. m. — *Pawłowsk*, 4,700 m., miasta powiatowe.

§ 716. III. Gubernie Małorossyjskie.

Czernihowska, Połtawska i Charkowska.

1) **Gubernia Czernihowska**, powierzchni 1000 mil kw., ludności 1,472,000 głów, powiatów 15: Czernihowski, Borzniński, Głuchowski, Horodniński, Kozielecki, Konotopski, Królewiecki, Mgliński, Nowogrod-Siewierski, Nowozybkowski, Nieżyński, Osterski, Sośnicki, Starodubski, Surażski.

Czernihów nad Desną, 12,900 m., gubernialne i powiatowe, założony w r. 1123 r., ma starożytny zamek. Województwo Czernihowskie należało niegdyś do Polski, stanoweżo odpadło skutkiem traktatu Andruszowskiego w r. 1667, lecz do samego upadku Rzeczypospolitej w składzie jej liczyło się jako tytularne i sejmikowało w Włodzimierzu Wołyńskim.

Konotop nad Konotopem, 8½ t. m., powiatowe, pamiętne bitwą w r. 1659 r. — *Baturyn*, założone przez Stefana Batorego; było miejscem mieszkania hetmanów małorossyjskich.

Nowogrod-Siewierski nad Desną, 6,600 m., powiatowe, niegdyś stolica udzielnego księstwa. Ziemia Siewierska odpadła od Polski r. 1667, skutkiem traktatu andruszowskiego.

Głuchów, 10 t. m., powiatowe, niegdyś główne miasto Małorossyi.

Nieżyn, nad Oстерą, 18 t. m., powiatowe, liczne fabryki tytoniu.

Borzna, 8½ t. m. — *Gorodnia*, 3 t. m. — *Kozielec*, 4,400 m. — *Królewiec*, 7 t. m. — *Mglin*, 8 t. m. — *Nowozybkow*, 7,800 m. — *Oster*, 4 t. m. — *Sośnica*, 6½ t. m. — *Starodub*, 12½ t. m. — *Suraż*, 3 t. m., miasta powiatowe. — *Berezna*, 8 t. m. — *Korop*, 4,700 m. — *Nowe-Miasto*, 2 t. m. — *Pohar* 4 t. m.

2) **Gubernia Połtawska**, powierzchni 897 mil kwadr., ludności 1,819,100 głów, powiatów 15: Połtawski, Hadziacki, Zienkowski, Zołotonoski, Kobelacki, Konstantinogradzki, Kremenczugski, Łochwicki, Lubeński, Mirgorodzki, Perejasławski, Pirjatyński, Pryłucki, Romeński, Chorolski.

Połtawa nad Worskłą, 21,700 m., gubernialne i powiatowe, pamiętne zniesieniem Karola XII-go d. 27 Czerwca 1709 roku; o ¾ mili od miasta znajduje się mogiła pod którą spoczywa 1500 poległych żołnierzy rossyjs., na której Piotr własnymi rękami zatknął krzyż dotąd stojący.

Kremenezug nad Dnieprem, 19 $\frac{1}{2}$ t. m., powiatowe, skład towarów przeznaczonych na transport wodą.

Perejasław nad Trubeżą, 9,200 m., powiatowe, niegdyś stolica udzielnego księstwa.

Eubny nad Sułą, 3,880 m., powiatowe, rządowy ogród roślin lekarskich.

Hadziacz, 6 $\frac{1}{2}$ t. m., powiatowe, pamiętne umową zawartą między Rzeczpospolitą a Kozakami.

Zieńkow, 9 t. m.—*Zołotonosza*, 7 $\frac{1}{2}$ t. m.—*Kobelaki*, 10,800 m.—*Konstantinograd*, 3 $\frac{1}{2}$ t. m.—*Łochuica*, 7,800 m.—*Mirgorod*, 9,700 m.—*Pinjatin*, 5,160 m.—*Pryłuki*, 10,340 m.—*Romny*, 5,780 m.—*Chorob*, 4,230 m., miasta powiatowe.—*Gradziżsk*, 7 t. m.—*Głińsk*, 2,700 m.

3) **Gubernia Charkowska**, powierzchni 987 mil kwadr., ludności 1,582,500 głów, powiatów 11: Charkowski, Achtyrski, Bohoduchowski, Wałkowski, Wołczański, Zmijewski, Izjumski, Kupiański, Lebiediński, Starobielski, Sumski.

Charkow nad Charkową, 45,150 m., gubernialne i powiatowe, założone przez Kozaków 1650 r., posiada uniwersytet, prowadzi znaczny handel.

Izjum nad Dońcem, 9,300 m., powiatowe, znaczny handel pszenicą. *Slawiańsk*, 11,120 m., warzelnie soli.—*Sumy* nad Psiolą, 11,400 m., powiatowe, najznakomitsze po gubernialnym miasto.

Bohoduchow, 10 $\frac{1}{2}$ t. m., powiatowe.—*Krasnokutsk*, 5,800 m., pamiętne porażką Karola XII.

Achtyrka, 15,700 m.—*Walki*, 5 t. m.—*Wołczańsk*, 7 $\frac{1}{2}$ t. m.—*Zmijew*, 3,600 m.—*Kupiański*, 4,830 m.—*Lebiedian*, 13,400.—*Starobielsk*, 5,300 m., powiatowe.—*Bielowodsk*, 6,700 m.—*Bielopole*, 11,730 m.—*Zołoczew*, 7,200 m. *Nedrygajłow*, 5,170 m.—*Czujew*, 6,260 m., miasto wojskowe.

§ 717.

IV. Gubernie Wschodnie.

Kazańska, *Wiacka*, *Permska*, *Symbirska*, *Samarska*, *Penzeńska*, *Saratowska*, *Orenburska*, *Astrachańska*.

1) **Gubernia Kazańska**, powierzchni 1116 mil kwadr., ludności 1,543 300 głów; powiatów 12: Kazański, Kozmodemiański, Łaiszewski, Mamadzyski, Swiażki, Spaski, Tetiuszski, Carewohohszajski, Cywilski, Czeboksarski, Czystopolski, Jadrzyński.

Kazań nad Kazanką, o milę od jej ujścia do Wołgi, 58,120 m., gubernialne i powiatowe, niegdyś stolica udzielnego carstwa, w 1552 r. podbitego przez Iwana Groźnego, miasto pięknie zabudowane, przez Tatarów po większej części osiadłe, ma uniwersytet, jest jednym z najgłówniejszych punktów handlowych. *Arsk*, 1,400 m., niegdyś stolica Arskiej ziemi.—*Swiażsk*, przy ujściu Swiagi do Wołgi, niegdyś ludne i zamożne miasto.

Czystopol nad Kamą, 11 t. m., powiatowe, znaczny prowadzi handel.

Wieś Bohorodsk albo *Urał'ma*, najważniejszy punkt handlowy w gubernii.

Spask, 1,420 m., powiatowe.—*Wieś Uspieńsk*, zbudowana w miejscu, w którym było miasto *Bołgary*, niegdyś stolica carstwa Bułgarskiego, po której steróża dotąd zwaliska.

Kozmodemiańsk, 5,070 m.—*Łaiszew*, 3,740 m.—*Mamadysz*, 3,700 m.—*Swiażsk*, 2 t. m.—*Tetiuszy*, 2,700 m.—*Carewokokszajsk*, 1,100 m.—*Cywilsk*, 1,500 m.—*Czeboksary*, 4,800 m.—*Jadryn*, 2,500 m., miasta powiatowe.

2) **Gubernia Wiacka**, powierzchni 2,605 mil kw., 2,123,900 głów, powiatów 11: Wiacki, Głazowski, Etabugski, Kotelnicki, Małmyżski, Noliński, Orłowski, Sarapulski, Słobudzki, Urzumski, Jarański.

Wiatka nad Wiatką, 15,200 m., gubernialne i powiatowe, założone w końcu XII wieku przez nowogrodzkich wychodźców, do końca XIV wieku było niezależnym stanem.

Siobodzk nad Wiatką, 6 t. m., powiatowe, założone 1809 r.

Sarapul, 7,500 m., powiatowe.—*Iżewsk* nad Iżą, rządowa fabryka broni.—*Wolkińsk* nad Kamą, wielkie fabryki żelaza.

Głazow, 2,200 m.—*Etabuga*, 5,500 m.—*Kotelnicz*, 2,800 m.—*Małmyż*, 2 t. m.—*Nolińsk*, 2,900 m.—*Orłow*, 3,500 m.—*Urzum*, 2 t. m.—*Jarańsk*, 2,300 m., miasta powiatowe.

3) **Gubernia Permska**, powierzchni 6,050 mil kw., 2,046,000 ludności, powiatów 12: Permski, Werchoturcki, Ekaterynburski, Irbicki, Kamyszłowski, Krasnoufiński, Kungurski, Osiński, Ochański, Solikamski, Czerdyński, Szadryński.

Perm, w pobliżu złania się Kamy z Czusową, 13,180 m., gubernialne i powiatowe, założone 1723 r., jest ważnym punktem składowym przedmiotów na spław przeznaczonych.

Czerdyń nad Kamą, 3,100 m., powiatowe, niegdyś główne miasto Permskiej ziemi.

Solikamsk nad Kamą, 3 t. m., powiatowe, główny zarząd warzelni soli znajdujących się w *Lenwieńsku*, *Nowousolsku* i *Dediuchieńsku*.

Ekaterynburg nad Isetią, 19,600 m., powiatowe, na wschodnim stoku Uralu, założone na rozkaz Pawła Igo, posiada mennicę i główny zarząd kopalń, znaczniejsze z nich: *Werch-Isechna*, złota, o pół mili od miasta; *Berezowska* nad Pyszną, złota; *Werch-Nejwińska* nad Nejwą, żelaza.—*Irbit*, przy ujściu rzeki t. i. do Nejwy, 3,250 m., słynie jarmarkami przez cały miesiąc Luty każdorocznie trwającymi.—*Alapajewsk*, nad Nejwą, zakłady górnicze.

Werchoturje nad Turą, 3,100 m., powiatowe, dziś nic nieznaczące, lecz kwitło niegdyś, gdy leżało na drodze do Syberyi.

Newiańsk, *Bohosłowsk*, *Horoblahodack* i *Niżniesagilsk*, zakłady górnicze.

Osa, 2,150 m., powiatowe; w powiecie tym są liczne zakłady górnicze.

Kamyszłow, 2 t. m.—*Krasnoufimsk*, 2,600 m.—*Kungur*, 8,300 m.—*Ochańsk*, 1,400 m.—*Szadryńsk*, 5,300 m., miasta powiatowe.—*Dałmatow*, 4,000 m. ¶

4) **Gubernia Symbirska**, powierzchni 883 mil kwadr., ludności 1,141,000 głów, powiatów 8: Symbirski, Ałatyrski, Ardatowski, Buiński, Karsuński, Kurmyszski, Sengilejski, Syzrański.

Symbirsk nad Wołgą, 23,270 m., gubernialne i powiatowe, założone 1648 r., znaczny prowadzi handel zbożem.

Karsun nad Karsunią, 3,800 m., powiatowe, słynne jarmarkami.

Ałatyr, 9 t. m.—*Ardatow*, 5,200 m.—*Buińsk*, 3 t. m.—*Kurmysz*, 1½ t. m.—*Sengilej*, 4,200 m.—*Syzrań*, 19 t. m., miasta powiatowe.

5) **Gubernia Samarska**, powierzchni 3,063 mil kwadr., ludności 1,530,000 głów, powiatów 7: Samarski, Byhulmański, Buhurustański, Buzuluński, Nikolajewski, Nowouzeński, Stawropolski.

Samara, przy ujściu Samary do Wołgi, 25,300 m., gubernialne i powiatowe, założone 1591 r., ważny punkt handlu pszenicą.

Bohurustaw, 6 t. m., powiatowe.—*Siergiejewsk*, wody mineralne.

Nowy-Uzeń, 6 t. m., powiatowe.—*Wieś Pokrowsk* nad Wołgą, na przeciwnym brzegu Samary, niegdyś najludniejsze i najważniejsze miejsce w gubernii.

Buhulma, 4,500 m.—*Buzuluk*, 6,500 m.—*Nikolajewsk*, 6,700 m.—*Stawropol*, 4 t. m., miasta powiatowe.

6) **Gubernia Penzeńska**, powierzchni 690 mil kwadr., ludności 1,188,000 głów, powiatów 10: Penzeński, Horodyszczeński, Insarski, Kereński, Krasnosłobodzki, Mokszański, Narowczacki, Niżnielomowski, Sarański, Czembarski.

Penza, przy ujściu Penzy do Sury, 25 t. m., gubernialne i powiatowe, założone 1666 roku; znajduje się w środku miasta ogród owocowy rządowy, a przy nim szkoła sadownictwa.

Mokszan nad Mokszaną, 10 t. m., powiatowe, skład zboża na spław przeznaczonęgo.

Horodyszcze, 3,800.—*Insar*, 7,500 m.—*Kereńsk*, 6,300 m.—*Krasnosłobodzk*, 5,700 m.—*Narowczat*, 3,700 m.—*Niższy Łomow*, 8,800 m.—*Sazańsk*, 25 t. m.—*Czembar*, 3,700 m., miasta powiatowe.—*Wyższy Łomow*, 8,800 m.—*Troick*, 5 t. m.—*Szeszkiejew*, 2 t. m.

7) **Gubernia Saratowska**, powierzchni 1,486 mil kwad., ludność 1,636,000 głów, powiatów 10: Saratowski, Aktarski, Bałaszowski, Wołgski, Kamyszyński, Kuźniecki, Pietrowski, Serdobski, Chwałyński, Carycyński.

Saratow nad Wołgą, 63,800 m., gubernialne i powiatowe, jedno z najbogatszych miast Rosyji ważne zewzględu na handel zbożem; pamiętne spustoszeniem przez Pugaczewa.

Chwałyńsk nad Wołgą 11 t. m. i *Wołgk* nad Wołgą, 23,600 m., powiatowe, ważne przystanie.

Carycyn nad Wołgą, 7 t. m., powiatowe, niegdyś twierdza, założona

przez Iwana Groźnego.—Osada *Duboroha* nad Wołgą, 12 t. m., ważna ze względu na handel.—*Sarepta* nad Sarpą, główny punkt kolonij niemieckich, słynie uprawą tytoniu.

Kamyszyn nad Wołgą, 7,800 m., powiatowe, skład soli, mieszkańcy trudnią się sadownictwem.

Atkarsk, 6 t. m.—*Bałaszow*, 7 t. m.—*Kuźnieck*, 13 t. m.—*Pietrowsk*, 9,800.—*Serdobsk*, 10 t. m., miasta powiatowe.

8) **Gubernia Orenburska**, łącznie z ziemią *Orenburskiego i Uralskiego wojska*, zawiera powierzchnię 6,917 mil kw., oprócz 17,347 mil kw. zajmowanych przez koczującą po za Uralem Małą Horde Kirgizów; ludności w przybliżeniu około 2 miliony głów; powiatów 9: Ufiski, Belebejski, Birski, Wierchnieurałski, Menzeliński, Sterlitamacki, Troicki, Czelabiński i Orenburski; ziemia Uralskiego wojska dzieli się na dwa naczalstwa: Uralskie i Gurjewskie.

Ufa nad Białą, w pobliżu jej ujścia do Ufy 13 t. m., gubernialne i powiatowe, pamiętne z czasu buntu Pugaczewa.

Troick nad Ują, 4,200 m., powiatowe, tutaj przybywają karawany z Syberyi.—*Złatousk* nad Ają, 9,600 m., zakłady górnicze, fabryka broni, główne miasto Złatouskiego górniczego okręgu.—*Mrjask*, przemysłownie złota, płókałnie miedzi i fabryki żelazne.

Belebej, 2 t. m.—*Birsk*, 2,700 m.—*Wierchnieurałsk*, 5,380 m.—*Menzelińsk*, 3,100 m.—*Sterlitamak*, 5,200 m.—*Czelabińsk*, 7,800 m., miasta powiatowe.—*Ileckaja Zasmyta*, 2,500 m.

Orenburg nad Uralem, 20,600 m., dające nazwę gubernii, oprócz stolicy powiatu, jest głównym miastem Ziemi Orenburskiego Kozackiego wojska, 861 mil kw. liczącej, siedzibą władz dla Małej Hordy Kirgizów, władz wojskowych i generał-gubernatora; twierdza; rozległy z Azją prowadzi handel.

Uralsk nad Uralem, 11 t. m., główne Ziemi Uralskiego kozackiego wojska, 1 264 mil kw. liczącej, lecz bardzo słabo zaludnionej, której głównym rodzajem przemysłu jest pasterstwo. Miasto założone w 1613 r., w następnym roku było widownią uwięzienia Maryny Mniszchówny, żony Dymitra samozwańca, która tutaj schroniła się z atamanem Zaruckim.

9) **Gubernia Astrachańska**, ma powierzchnię, łącznie ze stepem na którym koczuje *Wewnętrzna Horda Kirgizów* rozdzielona na 17 rodów, 3,995 mil kw., ludności około 412,000, powiatów 5: Astrachański, Enotajewski, Krasnojarski, Carewski, Czarnojarski.

Astrachan nad Wołgą, 14,800 m., gubernialne i powiatowe; mieszkańcy trudnią się tylko rybołówstwem i budową statków; zboże, drzewo opałowe, jak niemniej wszelkie towary i wyroby z innych gubernij są sprowadzane. Tutaj w 1612 r. miała się znajdować Maryna Mniszchówna, żona samozwańca Dymitra, wraz z atamanem Zaruckim.—Powyżej Astrachania nad Wołgą, znajdował się starożytny gród *Atel* czyli *Bałanhiar*, należący w IX i X wieku do Chozarów.

Carew, w pobliżu Achtuby, 8,700 m., powiatowe, wzniesione na gru-

zach *Seraju*, niegdyś stolicy chanów Złotej Hordy.—*Enotajewsk*, 2 t. m. *Krasny-Jar*, 5,500 m.—*Czarny-Jar*, 4,500 m., miasta powiatowe.

§ 718.

V. Gubernie Południowe.

Ekaterynosławska, Chersońska, Taurycka, Obwód Bessarabski i Ziemia Dońskiego Kozaczego Wojska.

1) **Gubernia Ekaterynosławska**, do której należy *Ziemia Azowskiego kozaczego Wojska* albo *Gradonaczalstwo Taganrogskie*, ma powierzchnię 1,206 mil kw., ludności 1,042,600 głów, powiatów 8: Ekaterynosławski, Aleksandrowski, Bachmucki, Wierchnodnieprowski, Nowomoskowski, Pawłogradzki, Rostowski i Sławianoserbbski; oraz gradonaczalstwo Taganrogskie, rozdzielone na 3 okręgi: Taganrogski, Marjupolski, Nahiczewański.

Ekaterynosław nad Dnieprem, 12,750 m., gubernialne i powiatowe; pomnik Katarzyny II.—*Wieś Pokrowsk*, zbudowana na miejscu *Zaporozkiej Szczy*.

Sławianoserbbsk, 3 t. m., powiatowe.—*Ługańsk*, fabryki odlewów.—*Wieś Krasnykut*, fabryka sukna i kaszmirów.—*Rostow*, nad Donem, 20½ t. m., powiatowe, najznaczniesze pod względem handlu z miast leżących po nad tą rzeką, oraz najpiękniejsze z rozłożonych nad morzem Azowskim.—*Azow* 6 t. m., niegdyś silnie obwarowane i znaczny prowadzące handel; 1736 Rosssyanie zdobyli i zburzyli fortyfikacye.—*Aleksandrowsk*, w pobliżu Dniepru, 3,800 m.; *Bachmut*, 12,400 m. *Wierchnodnieprowsk* nad Dnieprem, 3,100 m.—*Nowomoskowsk*, 10 t. m.—*Pawłograd* nad Samarą, 8,700 m., miasta powiatowe.—*Nikopol* nad Dnieprem, 7,260 m.—*Kamienny bród*, 2,800 m.

Taganrog nad morzem Azowskim, 20,800 m., twierdza i port wygodny; główne Ziemi Azowskich kozaków czyli gradonaczalstwa; tutaj w r. 1825 zakończył życie Aleksander I. i ma wzniesiony pomnik.

Marjupol, w pobliżu ujścia Kałki do morza Azowskiego, 5,300 m.—*Nahiczewan* nad Donem, 13,100 m., miasta okręgowe.—*Jejsk* nad morzem Azowskim, 1 t. m., twierdza.

2) **Gubernia Chersońska**, powierzchnię 1,349 mil kw., ludności 1,027,000 głów, powiatów 6: Chersoński, Aleksandryjski, Ananijewski, Bobryniecki, Tyraspolski i Odeski.

Cherson nad Dnieprem, 40 t. m., gubernialne i powiatowe, założone 1778 r.; twierdza i przystań dla nadbrzeżnych statków morskich, oraz skład towarów splawianych Dnieprem, a przeznaczonych na wysyłkę za granicę przez Odesę.—*Nikatajew*, przy ujściu Ingula do Bohu, 33,500 m., miasto portowe, siedziba władz morskich zarządzających flotą na morzu Czarnem.

Odessa, nad morzem Czarnem, 104 t. m., portowe, oprócz władz powiatowych, miejsce urzędowania jenerał-gubernatora, miasto założone dopiero 1792 r. na miejscu ludnej wsi tatarskiej, najważniejsze ze względu na handel zewnętrzny, nad morzem Czarnem.—*Oczakow* nad morzem Czarnem, 5,500 m., twierdza zdobyta przez Rosssyan 1788 r.

Aleksandria, 7,300 m.—*Anenjew*, 9,200 m.—*Bobryniec*, 9,100 m.—*Tyraspol*, 10 t. m., miasta powiatowe.—*Beryslaw*, 6 t. m.—*W ozniesieńsk*, nad Bohem, 5,500 m.—*Grygorjopol* w pobliżu Dniestru, 6 t. m.—*Dubosary* nad Dniestrem, 6 t. m.—*Elisawetgrad*, 23,500 m.—*Nowa Praga*, 1,500 m.—*Nowogeorgiewsk*, 3,500 t. m.—*Nowomirgorod*, 4 t. m.—*Owiđjopol* nad morzem Czarném, 3,500 m.—*Ołwiopol* nad Bugiem, 1,800 m.

3) **Gubernia Taurycka**, powierzchni 1,136 mil kwad., ludności 687,340 głów, powiatów 8: Symferopolski, Dnieprowski, Berdiański, Eupatoryjski, Melitopolski, Perekopski, Jałtiński, Teodozyjski, oraz *Kercz-Jenikalskie gradonaczalstwo*.

Symferopol nad Sałgira, 25,800 m., gubernialne i powiatowe.—*Sewastopol* nad morzem Czarném, 10 t. m., port morski, warownia, zdobyta 1855 r. przez Francuzów, po 11-to miesięcznej bohaterskiej obronie.—*Chersonis* albo *Cherson*, starożytna osada grecka.—*Balakława*, z wygodnym portem.—*Bakczysaraj* nad rzeką Czuruk-Su, 12 t. m., niegdyś stolica chanów krymskich, słynna swém piękném położeniem.—*Aleszki* nad Dnieprem, 5,900 m., z władzami powiatu Dnieprowskiego. *Kimburn* przy ujściu Dniepru, twierdza *Jałta*, 750 m., powiatowe, małe lecz urocze miasteczko.

W powiecie tym znajdują się najpiękniejsze miejsca na Krymie: *Orjanda*, *Liwadia*, *Atupka*, *Atuszka*, *Nikick*.

Teodozya, starożytna *Kafa*, nad brzegiem morza Czarnego, 7,700 m., powiatowe, znaczny prowadzi handel.—*Karasubazar*, 15 t. m., miasto przez Tatarów osiadłe.—*Stary Krym*, 1 t. m.—*Sudak*, słynne sadownictwem.

Eupatorya nad morzem Czarném, 6,500 m., powiatowe, port kupiecki; jest tu studnia artezyjska wyrzucająca wodę na 3 stopy wysokości.

Berdiańsk, przy ujściu Berdianki do morza Azowskiego, 10 t. m., ma port mogący pomieścić 2 t. statków, powiatowe, wywozi ryby na targi polskie.

Melitopol, 4,500 m.—*Perekop* na międzymorzu, 7 t. m., miasto powiatowe.—*Nogajsk*, 2,700 m.—*Orechow*, 4,700 m.

Kercz nad cieśniną Taurycką, miasto portowe, główne gradonaczalstwa, miasto starożytne; w okolicach jest wiele kurhanów; w pobliżu leży małe miasteczko *Jenkale*, twierdza. Obadwa mają ludności 12,700 głów.

4) **Obwód Bessarabski**, powierzchni 858 mil kwadr., ludności 914,000 głów, powiatów 7: Kiszeniowski, Akkermanski, Benderski, Jaski, Orgiejewski, Sorohski, Chocimski.

Kiszeniów nad Byką, 85,500 m., obwodowe i powiatowe, po Odesie, najważniejsze miasto na południu Rosyi; słynie sadownictwem.

Akerman przy ujściu Dniestru, 23 t. m., powiatowe, miasto znacznym ożywione handlem; tutaj w r. 1826 zawarto między Rosyją a Turcyą traktat określający granice.—*Tatar Bunary*, miasteczko, które niegdyś miało być stolicą chanów połowieckich.—*Bendery* nad Dniestrem, 18 t. m., powiatowe, twierdza zdobyta przez Rosyan w 1809 r. W 1709

r. tu się schronił Karol XII. po klęsce półtawskiej; w niewielkiej odległości od miasta, są jeszcze ślady obozu króla szwedzkiego.

Bielce, 8 t. m., władze powiatu jaskiego.—*Skulańsk*, komora celna. *Orgiejew* nad rzeką Reut, 4½ t. m., powiatowe, posiada łomy kamienia wapiennego.

Soroki nad Dniestrem, 5,700 mieszkańców, miasto portowe, ze starożytną cytadelą.

Chocim nad Dniestrem, 12 t. m., powiatowe, niegdyś turecka twierdza na granicach Rzeczypospolitej, po kilkakroć przez Polaków zdobywana, a przez Rosyjan 1769 r.—*Nowoselick*, komora celna.

5) **Ziemia wojska Dońskiego**, zajmuje powierzchni 2,943 mil kw., z zaliczeniem tutaj 219 mil kw., na których koczują Kałmucy; ludności 896,800 głów; dzieli się na 7 okręgów, albo tak zwanych naczalstw: Czerkaski, Pierwszy Doński, Drugi Doński, Ust'-Medwiedicki, Donecki, Choperski i Miuski.

Nowoczerkask nad Aksają, 18½ t. m., stolica ziemi i okręgu Czerkaskiego.—*Staroczerkask* niegdyś miasto główne, dziś opustoszałe i przemienione na stanicę (wieś).

Aksaj, najważniejsze miasto w ziemi ze względu na handel.

Stаницa *Konstantinowska*, 920 m., z władzami okręgu Pierwszo-Dońskiego.

Stаницa *Niżnie-Czyrska* nad Donem, 2,040 m., władze okręgu Drugo-Dońskiego.

Stаницa *Ust'-Medwiedicka* nad Donem, 1,680 m., władze okręgowe.

Stаницa *Kamińska* nad Dońcem, 1,210 m., władze okręgu Doneckiego.

Stаницa *Aleksiejewska* nad rzeką Choper, 2,690 m., władze okręgu Choperskiego.—*Wieś Nowopawłowsk*, z władzami okręgu Miuskiego.

§ 719. VI. Gubernie Zachodnie.

Wileńska, Kowieńska, Grodzieńska, Witebska, Mohilewska, Mińska, Wołyńska, Kamieniec-Podolska i Kijowska.

Kraj ten graniczący z królestwem Polskiem i do końca zeszłego wieku jedną z niemi stanowiący całość, zajmuje powierzchni 8,524 mil kw. i 10,622,800 mieszkańców. Za czasów Rzeczypospolitej dzielił się następnie:

I. Należące do Korony województwa: Wołyńskie, Kijowskie, Podolskie i Bracławskie.

II. do Litwy: Wileńskie, Trockie, Żmujdzkie, Połockie, Nowogrodzkie, Witebskie, Brzesko-Litewskie, Mścisławskie, Mińskie.

III. Należące wspólnie do Korony i Litwy: jedno województwo Inflanckie.

1) **Gubernia Wileńska**, powierzchni 768 mil kw., ludności 877 t. głów, powiatów 7: Wileński, Wilejski, Dziśnieński, Lidzki, Oszmiański, Świenciański i Trocki.

Wilno w pięknej dolinie, przy ujściu Wilejki do Wilii, pod 54° 41' szerokości północnej, a 42° 57' długości wschodniej, 51,134 m., gubernialne i powiatowe, starożytna stolica Litwy i województwa t. i., pełna wspomnień starożytnych, dziś najznakomitsze pod każdym względem miasto w guberniach zachodnich, posiada wiele wspaniałych kościołów, pałaców, starożytny wielko książęcy zamek i słynie pięknymi okolicami. Założony przez Stefana Batorego uniwersytet, który za czasów Śniadeckich i później do wysokiego doszedł rozkwitu, po r. 1831 zniszczony został. Po odpadnięciu województwa Smoleńskiego, sejmiki tegoż aż do upadku Rzeczypospolitej odbywały się w Wilnie. O milę, w pięknym położeniu wieś *Werki*, z pięknym pałacem, letnia rezydencya biskupów.—*Kalwarya*, słynna odpustami w czasie Zielonych świątek.—*Kiernów* lub *Kernów*, o 5 mil od Wilna, na wysokiej górze; był tu zamek, w którym przemieszkivali władcy Litwy.—*Mejszagola* nad Muszą, wieś kościelna miasteczkiem nazywana.—*Widziniszki* nad Cesarzą, wieś kościelna; był tu niegdyś obronny zamek.—*Poboisko* albo *Pobojsk* nad Wiktorją, wieś pamiętna pokonaniem 1455 r. księcia Swidrygajły.—*Niemenczyn* nad Wilją, ze starożytnym kościołem.—*Dubiniki*, miasteczko nad jeziorem, niegdyś był tu zamek.—*Bystrzyca* nad Wilją.—*Miedniki*, z zamkiem, pamiętnym w wojnach z Krzyżakami.—*Niemieź*, osada tatarska, pamiętna zawartą d. 3 Listopada 1656 r. umową między Rzeczpospolitą a carem Aleksym.—*Rudomina*, wieś o 1½ mili od Wilna, pamiętna bitwami z Krzyżakami w 1377 i 1394 r.

Wilejka, 3 t. m., powiatowe.—*Mołodeczno*, nad Uszą.—*Swir*, nad pięknym i rozległym jeziorem.—*Miadziół*, nad jeziorami Miadziół i Narocz.—*Radoszkowicze*, 1,230 m.; tutaj w r. 1568 Zygmunt August zebrał do 100 t. wojska zamierzając wyprawę, a w r. 1708 bawił tu Karol XII z Stanisławem Leszczyńskim.

Dzisna, przy ujściu Dzisny do Dźwiny, 4,760 m., powiatowe.—*Głębokie*, nad jeziorem, pamiętne świetnym zwycięstwem d. 6 Listopada 1661 r.—*Daniłowicze*.—*Druja*, przy ujściu Drui do Dźwiny, 1½ t. m., liczone tu niegdyś do 17 kościołów.

Lida nad Lidzieją, 3,800 m., powiatowe, jedna z najstarszych osad litewskich, porządnie zabudowane miasto.—*Ejszyszki*, słynne jarmarkami na bydło i konie.—*Raduń*, miasteczko niegdyś na drodze z Krakowa do Wilna.—*Szczuczyn Litewski*, dosyć handlowne miasteczko.—*Zołudek* nad Niemnem, tu r. 1706 o mało nie utonął Karol XII.—*Bielica*, nad Niemnem.

Oszmiana nad Oszmianką, 3,060 m., powiatowe.—*Oszmianka*, dziś wieś, posiadała niegdyś drukarnię.—*Trąby*, słynne uprawą lnu.—*Smorgonie*, była tu niegdyś szkoła dla niedźwiedzi, ztąd poszła nazwa: akademika smorgońskiego.—*Gieranony*, był tu niegdyś zamek Gasztoldów.—*Lipniszki*, nad Gawrą.—*Boruny*.—*Wiszniew*, w pobliżu są kopalnie rudy żelaznej. *Krewa*, był tu niegdyś zamek w którym r. 1382 Kiejstut zamordowany został.

Święciany, 3,130 m., powiatowe.—*Daugieliszki*, własność niegdyś Królowej Barbary.—*Postawy*, nad Miadziołką.

Troki, na półwyspie utworzonym przez wielkie jezioro, 1,230 m., powiatowe, niegdyś wojewódzkie, posiadało mocną warownię, której zwaliska dotąd sterzą, pamiętne w czasach wojen Litwy z Krzyżakami. Piękne i handlowne niegdyś to miasto, bywało przeznaczone na mieszkanie znakomitych osób. Dawne województwo Trockie, weszło w skład dzisiejszych gubernij Wileńskiej, Kowieńskiej, Grodzieńskiej, oraz Augustowskiej w Królestwie Polskiem.—*Wieś Lejpyuny*, pamiętna smutną w d. 18 Listopada 1700 r. bitwą, w czasie wojny domowej pomiędzy szlachtą litewską, a hufcami dążących do przewagi w kraju Sapiehów. *Olkieniki* nad *Mereczem*.—*Orany* nad *Mereczem*.—*Merecz*, przy ujściu *Merecza* do *Niemna*; w zamku tutejszym chętnie przebywał dla łowów *Władysław IV.* i tutaj umarł d. 20 Maja 1648 r.—*Niemoniuny* nad *Niemnem*.—*Daugi*, nad wielkiem jeziorem.—*Jewie* nad jeziorem, słynne niegdyś drukarnią.—*Zyżmory*.—*Sumiliszki*, blisko źródeł *Strawy* nad kilkoma jeziorami.

2) **Gubernia Kowieńska**, powierzchni 758 mil kwadr., ludności 988,300 głów, powiatów 7: Kowieński, Wiłkomierski, Nowo Aleksandrowski, Poniewieżski, Rossieński, Telszewski, Szawelski. Cztery ostatnie powiaty w mowie potocznej nazywane są *Żmujdzia*, gdyż stanowiły niegdyś księstwo albo województwo *Żmujdzkie*.

Kowno przy ujściu *Wilii* do *Niemna*, pod 54° 54' 9" szerokości północnej, a 41° 33' 50" długości wschodniej, 24,630 m., gubernialne i powiatowe, ważne zajmuje stanowisko ze względu na handel z *Prusami*; niegdyś było jednym z głównych punktów handlu z *Krzyżakami*, posiadało warowny zamek i kilka kościołów. W 1812 roku 250,000 *Francuzów* przeszło *Niemen* w pobliżu *Kowna*, a ztąd w mieście tém wzniesiony został pomnik, w pamięć szczęśliwego ukończenia tej wojny.—O milę od *Kowna* *Pozajście*, ze wspaniałym niegdyś kościołem i klasztorem *Kamedułów*.—*Rumszyszki* nad *Niemnem*.—*Janów* nad *Wilją*.—*Skorule* nad *Wilją*.—*Zejmy* nad *Żejmilą*.—*Wędziagola*.

Wilkomierz nad *Świątą*, 7 t. m., powiatowe, porządnie zabudowane. *Dziewaltów*.—*Siesiki* nad jeziorem.—*Uciana* nad 3 strumieniami w pobliżu kilku jezior.—*Uzpole* nad *Świątą*.—*Wiżuny* nad jeziorem.—*Traszkuny*.

Nowoaleksandrów obecnie, a dawniej *Jeziorosy*, nad jeziorem, 3 1/2 t. m., powiatowe.—*Brastaw* nad jeziorem, posiadało niegdyś zamek.—*Dryświaty* nad jeziorem, z warownym niegdyś zamkiem.—*Dukszty*, niegdyś siedziba księdza *Baki*.—*Widze*, 3 1/4 t. m., wody mineralne.—*Uzpole* nad *Świątą*.—*Dusiaty* nad jeziorem.

Poniewież przy ujściu *Zageny* do *Niewiaży*, 5 1/4 t. m., powiatowe. *Upita*, dziś wieś, pamiętna swym posłem *Sicimskim*, który w 1652 roku zerwawszy sejm i powróciwszy do domu obciążony przekleństwem narodu, od pioruna zabity został.—*Poswol* nad *Ławeną*; tu w 1557 r. mistrz inflancki osobiście złożył przysięgę hołdowniczą królowi polskiemu.

mu.—*Birze* nad Oposzczą, silna niegdyś twierdza, wsławiona wczasach wojen szwedzkich.—*Szadów*, 2,600 m., niegdyś obszerne starostwo, należące ostatecznie do księcia Stanisława Poniatowskiego, który sprzedał je 1798 r. niejakiemu Roppowi.

Rossienie po obu brzegach rzeki Rossienki, przeszło 9 t. m., powiatowe, niegdyś główne miasto księstwa czyli województwa Żmudzkiego. *Kroże* nad Krozenką.—*Jurborg* przy ujściu Imstry i Mitwy do Niemna, komora celna.—*Taurogen*, komora celna.—*Skirsztymon* nad Niemnem. *Krejdany* nad Niewiażą, miasto porządne; z kościołem przez Krzyżaków wzniesionym.—*Wielona*, ze starożytnym zamkiem, który piękną niegdyś odegrał rolę w dziejach Litwy.—*Bejsagoła*.—*Datnów*.—*Szydłów*, z najokazalszym kościołem na Żmudzzi, słynne odpustami, podobnie jak Częstochowa w Polsce.—*Telsze* nad jeziorem Mastis, 5,500 m., powiatowe; dawny tytuł biskupa żmudzkiego, zmienionym został przed niedawnym czasem na telszewskiego.—*Miedniki* albo *Wornie*, pomiędzy czterema jeziorami nad rzeką Wyrwittą, stolica dyecezyi Żmudzkiej czyli jak obecnie Telszewskiej.—*Płotele*, miało niegdyś zamek na wyspie jeziora.—*Salanty* nad Sałantą, znaczny lnem prowadzi handel.—*Szkudy* nad Łubą.—*Kalwarya*, słynna na całą Żmudz odpustami.—*Kretynga* nad Okmianą, porządnie zabudowane, niegdyś dziedzictwo Jana Karola Chodkiewicza.

Szawle nad jeziorem, 7 t. m. powiatowe, najporządniejsze po gubernialnym miasto.—*Janiszki*.—*Kurtowiany*.—*Kurszany* nad Wentą.—*Populany*, wieś nad Wentą, słynna wykopywaniem skamieniałych mięczaków morskich.—*Jaswojnie* między Dubissą a Niewiażą.

3) **Gubernia Grodzieńska**, powierzchni 692 mil kw., ludności 882,000 głów, powiatów 9: Grodzieński, Brzesko-Litewski, Białostocki, Bielski, Wołkowyski, Kobryński, Prużański, Słonimski i Sokolski.

Grodno nad Niemnem, pod 53° 40' 35" szerokości północnej, a 41° 29' 15" długości wschodniej, 17 t. m., gubernialne i powiatowe, porządnie zamurowane, wspominane w dziejach, już od XII wieku było świadkiem ważnych wydarzeń. Od r. 1678 odbywały się tu sejmy zwyczajne Rzeczypospolitej, na przemian z Warszawą, w której dwa, a tu trzeci się z kolei gromadził, od r. 1775 zasiadał tu trybunał główny litewski na przemian z Mińskiem. Tutaj umarł Stefan Batory d. 12 Grudnia 1586 r. i tutaj także podpisał zrzeczenie się tronu Stanisław August d. 15 Listopada 1793 r. i ztąd wyjechał na mieszkanie do Petersburga. *Druskieniki*, przy ujściu Rotniczanki do Niemna, wody mineralne.—*Kamionka*, tu August II-gi założył w r. 1706 r. główną kwaterę od 25 Stycznia do 10 Lutego i ztąd 29 Stycznia wydał manifest do W-go Ks-twa Litewskiego.—*Jezioro* nad wielk. jeziorem.—*Skidel*.—*Mosty*.—*Hoża*. *Miedniki* nad Niemnem, 850 m.—*Krynki* nad Świsłoczą.

Brześć-Litewski przy ujściu Muchawca do Buga, 20 t. m., powiatowe, silna twierdza, niegdyś było stolicą województwa, które weszło w skład gubernij: Grodzieńskiej i Mińskiej, oraz Lubelskiej w królestwie Polskiem; było tu niegdyś 14 kościołów. Pamiętny Unią brzeską 1594

r. Na posadzie dawnego miasta wznosi się twierdza, a ludność cywilna mieszka o ćwierć mili od niej, w tak zwanym *Kobryńskim forsztaście*.—*Wołczyn*, mała miejscina, miejsce urodzenia d. 17 Stycznia 1732 roku Stanisława Poniatowskiego. — *Wysokie Litewskie* słynie jarmarkami. — *Kamieniec Litewski* nad Lsną.

Białystok nad Białą, 14 t. m., powiatowe, porządnie zabudowane z licznymi fabrykami sukna, miasto przemysłowe. — *Goniądz* nad Biebrzą, 2,200 m. — *Suraż* nad Narwią, 3,300 m. — *Choroszcz*, w pobliżu Narwi. *Knyszyn* nad wielkim stawem, 2,100 m.; tu umarł Zygmunt-August 24 Sierpnia 1572 r. — *Wasilków* nad Supraślą; tu umarł Łukasz Górnicki 1602 r. — *Supraśl*, z wspaniałym monasterem. — *Gródek*, w którym umarł Władysław Jagiełło 1434 r. — *Bielsk* nad Białą, 3,200 m., powiatowe, porządnie zabudowane, niegdyś główne ziemi. — *Siemiatycze*. — *Drohiczyn*, część miasta na prawym brzegu Bugu położona; na lewym zaś należy do królestwa Polskiego; niegdyś główne województwa Podlaskiego. — *Mielnik*, niegdyś główne ziemi t. i. — *Narew* nad Narwią, 1,200 m. — *Kleszczele* nad Nurcem, 1,070 m. — *Boćki* nad Nurcem, słynęło niegdyś wyrobami rymarskimi i ztąd to sławne baty boćkowskie. — *Brańsk* nad Nurcem, 2 t. m.

Wołkowysk nad Wołkowyją, 3,300 m. powiatowe. — *Zelwa* nad Zelwą, słynne jarmarkami na konie. — *Mścibów*. — *Wołpa*, tu został rozstrzelany przez konfederatów wojskowych hetman Gosiewski. — *Lysków*, tu pochowany Franciszek Karpiński. — *Świsłocz* nad Świsłoczą.

Kobryń, przy ujściu Kobryni do Muchawca, 6,200 m., powiatowe. *Krupczyce*, pamiętne bitwą 1794 r. — *Czarnawczyce*. — *Horodziec* nad Kanalem. — *Siechnowicze*. — *Janów*, tu zamordowany został Sty Jędrzej Boboła. — *Chomsk* nad Jasiołdą. — *Prużana*, 5,400 m., powiatowe. — *Szereszów* u źródeł Lsny. — *Bereza Kartuzka* nad Jasiołdą, z wspaniałym kościołem i klasztorem, niegdyś Kartuzów.

Słonim nad Szczarą, 8 t. m., powiatowe; tu się odbywał niegdyś jenerał W. Ks. Litewskiego. — *Zyrowice*, klasztor niegdyś bazylianów, głośny na całą Litwę odpustami. — *Byteń* nad Szczarą. — *Różana* nad Zelwą. — *Kossów*, w należącem doń folwarku Merecowszczyzna, urodził się 12 Lutego 1746 r. Tadeusz Kościuszko. — *Dereczyn* nad Zelwą.

Sokółka nad Sokółką, wypływającą z pobliskiego jeziora, 3,140 m., powiatowe. — *Kuźnica*. — *Indura*. — *Odelsk*. — *Janów*.

4) **Gubernia Mińska**, powierzchni 1,622 mil kw, ludności 987,000 powiatów 9: Miński, Bobrujski, Borysowski, Igumeński, Mozyrski, Nowogrodzki, Piński, Rzeczycki i Słucki.

Mińsk nad Świsłoczą, 23 t. m., gubernialne i powiatowe, ważny pod względem strategicznym, gdyż tutaj zbiega się bardzo wiele dróg; za czasów Rzeczypospolitej trybunał główny litewski odbywał tu posiedzenia na przemiany z Wilnem i Nowogrodkiem. — *Zasław Litewski*, między Świsłoczą a Czernicą. — *Kojdanów* niedaleko Uzdzienki. — *Du-*

browy.—*Mohylna* nad Niemnem.—*Dokszyce* u źródeł Berezyny, 1½ t. m.—*Smolewicz*e wśród lasów.

Bobrujsk przy ujściu Bobrujki do Berezyny, 22 t. m., powiatowe, pierwszorzędna twierdza; ludność cywilna mieszka o ¼ mili na przedmieściu po za twierdzą wzniesioném.—*Hłusk* nad Ptyczem.

Borysów nad Berezyną, 5,830 m., powiatowe; prowadzi handel kaszą.—*Łohojsk* nad Hajną.—*Krzywicz*e nad Serweczem.—*Ziembin* wśród błót Hajny.—*Chołopienicz*e.—Wieś *Studzianka*, pamiętna tém, że w 1812 r. wojska francuzkie w odwrocie z Moskwy, przeprawiając się przez Berezynę, wielkiej doznały klęski.

Ihumeń, 2,100 m., powiatowe.—*Smilowicz*e.—*Dakora* nad Świsłoczą, z wielkim pałacem.—*Berezyna Humeńska* nad Berezyną.—*Mozyr* nad Prypeciem, pod stromą górą, 5,300 m., powiatowe; znaczny prowadzi handel dziegiem i smołą.—*Kimbarówka* czyli *Ciemna Dolina*, nad Prypecią, z wspaniałym niegdyś klasztorem Cystersów; w pobliżu *Anielska Dolina* w piękném położeniu.—*Petryków* nad Prypecią, słynne jarmarkami na bydło.—*Skrzygałów*, ogromny niegdyś posiadało zamek.—*Jurewicz*e nad Prypecią.—*Łachwa*, słynna wyrobami plecionek.—*Kopatkiewicz*e.

Rzeczyca przy ujściu Wiedrzycy do Dniepru, 4,300 m., powiatowe.
Łojów nad Dnieprem, wprost ujścia Soży, pamiętne bitwą z Kozakami 1649 r.—*Horwał* nad Berezyną.—*Chelmecz* nad Dnieprem.—*Brahin* nad Brahiną.

Nowogródek, 5,400 m., powiatowe, miasto starożytne, wspomiane w dziejach już od XI wieku, posiadało kilka kościołów; niegdyś stolica województwa t. i., które weszło w skład gubernii Grodzieńskiej i Mińskiej, a nadto tutaj zasiadał trybunał główny litewski na przemian z Mińskiem aż do r. 1775, to jest do przeniesienia tegoż trybunału do Grodna.—*Zdzięcioł*.—*Lubcz* nad Niemnem.—*Wsielub*.—*Korelicz*e.—*Mir*, z okazałym niegdyś zamkiem.—*Ławryszów*.—*Łachowicz*e nad rzeką Darew; tu pochowany Tadeusz Rejten † 1780 r.—*Połonka*, nad jeziorem między lasami i błotami, pamiętna świetném zwycięstwem d. 27 Czerwca 1660 r.—*Mysz*, dwa małe miasteczka nad Myszanką.—*Stwołowicz*e, niegdyś stolica Kawalerów Maltańskich w Polsce.—*Stołpce* nad Niemnem.—*Swierzeń* przy ujściu Uszy do Niemna.—*Turzec*.—*Niechniwicz*e.—*Delatycze*.—*Śluck* nad Śluczą, 6,400 m., powiatowe, niegdyś siedziba książąt Śluckich, którzy dobra swe w ordynacyę zamieniłone, księstwem śluckiem nazwali, słynęło w swym czasie wyrobem pasów litych używanych do stroju.—*Nieśwież*, z wielkim zamkiem pomiędzy stawami, 3½ t. m., niegdyś główna siedziba Radziwiłłów.—*Kleck*, pamiętne zniesieniem Tatarów d. 7 Sierpnia 1506 roku.—*Kopył*, słynne wyrobami tkackimi.—*Rubieżewicz*e.—*Urzecz*e.—*Romanów*.—*Lubań* nad Oreszą.—*Pohost*.

Pińsk nad Piną, która łącząc się z rzeką Strumień, zaczyna tworzyć

Prypeć, 11 t. m., powiatowe, ludne i handlowe, słynie także wyrobem skór; miasto to ucierpiało wiele od ognia i rzezi 1648 r., w czasie buntów kozackich.—*Zabierz*, na niedostępnych błotach.—*Bezdież* nad jeziorem.—*Kożangrodek* nad Cną, słynął dawniej z połowu bobrów.—*Dawidgródek* między trzema odnogami Horynia.—*Turów* nad Prypecią.—*Łahiszyn* między lasami.—*Łubieszów* nad Strumieniem.—*Dubrowica* nad Horyniem.—*Motol* nad Jasiołdą.—*Telechany* nad kanałem.—*Lubaszew*.—*Pohost*.

5) **Gubernia Witebska**, powierzchni 810 m. kw., ludności 782,000 głów, powiatów 12: Witebski, Wieliżski, Horodecki, Drysieński, Lepelski, Newelski, Połocki, Siebieżski, Dynaburski, Lucyński, Rzeczycki; trzy ostatnie składały Inflanty polskie, i tak dotąd w ustach ludu są zwane.

Witebsk przy ujściu Witby i Łuczessy do Dźwiny, na obu brzegach téj ostatniej zabudowane, 23 t. m., gubernialne i powiatowe, dosyć ożywione handlem, miasto starożytne, niegdyś stolica województwa t. i.; tutaj dnia 12 Listopada 1623 r. zamordowany został błogosławiony Józefat Kuncewicz.

Ostrowno nad Dźwiną.—*Bieszekowicze* nad Dźwiną.

Wieliż nad Dźwiną, 11 t. m., powiatowe, miasto obszernie zabudowane, znaczny prowadzi handel.

Horodek, 3,650 m., powiatowe.—*Koziary* nad Obolą.

Dryssa, przy ujściu rzeki t. i. do Dźwiny, 1,800 m., powiatowe.—*Oświej* nad wielkiem jeziorem.—*Klasic* nad Ninczą, pamiętne odniesieniem pierwszym zwycięstwem przez Rosyan nad Francuzami w dniu 18 Czerwca 1812 roku.—*Sokół*, przy zbiegu rzek Dryssy i Niszczy.—*Lepel* nad jeziorem, na wyspie którego był niegdyś zamek, 3 t. m., powiatowe.—*Czaśniki* nad Ułą, pamiętne bitwą Francuzów z Rosyanami d. 2 Listopada 1812 r.—*Uła*, przy ujściu rzeki t. i. do Dźwiny.—*Susza* nad jeziorem.

Newel nad jeziorem, 6 t. m., powiatowe.

Połock, przy ujściu Połoty do Dźwiny, 15 t. m., powiatowe; gród starożytny, ma wiele wspomnień historycznych, niegdyś stolica województwa, które weszło w skład gubernii Witebskiej. Po odpadnięciu Połocka w 1772 r. od Rzeczypospolitej, a następnie po kassacyi zakonu jezuitów, Cesarze Rosyjscy pozostawili tu ich kollegjum, które utrzymało się aż do 1820 roku. *Uszcz* nad Uszczem.—*Turowla*, pomiędzy Dźwiną a jeziorem.—*Sitna* nad Połotą.—*Siebież*, 3,500 m., miasto powiatowe.

Suraż, przy ujściu Kaspli i Surażki do Dźwiny, 2 t. m., powiatowe. *Uświat* nad wielkiem jeziorem i rzeką t. i.

Dynaburg nad Dźwiną Zachodnią, 21 t. m., powiatowe, pierwszorzędna twierdza; niegdyś stolica województwa Inflanckiego, które całkowicie weszło w skład gubernii Witebskiej.

Liksna, przy ujściu Liksnienki do Dźwiny.—*Krzyżborg* albo *Kreutz-*

burg, przy ujściu Ewikszty do Dźwiny.—*Krasław* nad Dźwiną, niegdyś nadzwyczaj ożywione przemysłem i handlem.

Rzeżyca nad Rzeżycą, 1,800 m., powiatowe.

—*Luc yn* nad jeziorem Łuża, 4,400 m., powiatowe.—*Marjenhauz* nad Kira, niegdyś starostwo grodowe.—*Dagda*.—*Predle*.—*Agłona*.—*War-klany*.

6) **Gubernia Mohilewska**, powierzchni 885 mil kwad., ludności 885,000 głów, powiatów 11: Mohilewski, Bychowski, Homelski, Klimowicki, Kopyski, Mścislawski, Orszański, Rohaczewski, Sienieński, Czau-syński, Czerykowski.

Mohilew nad Dnieprem, 23,700 m., gubernialne i powiatowe, odznacza się pięknnością położenia. Arcybiskup Mohilewski, jest pierwszym dostojnikiem Kościoła rzymsko-katolickiego w cesarstwie Rosyjskiem. *Szklów* nad Dnieprem, znaczny prowadzi handel.—*Białynicze*.—*Stary Bychów* nad Dnieprem, 5,800 m., powiatowe.—*Nowy Bychów* nad Dnieprem.

Homel nad Sożą, 10 t. m., powiatowe.—*Bielica*, z której władze powiatowe wraz z nazwą przeniesiono do Homla.

Klimowicze, nad rzekami Tapką i Ostrem, 1,830 m., powiatowe.—*Kopys* nad Dnieprem, 2,730 m., powiatowe.—*Tołoczyn*, miasto dość znacznym ożywione handlem.

Mścislaw nad Wiechrą, 4,300 m., powiatowe, niegdyś stolica województwa, które weszło w skład gubernii Mohilewskiej.

Orsza, przy ujściu Orszanki do Dniepru, 4,600 m., powiatowe, pamiętna bitwami 1514 i 1564 r.—*Dubrowna*, przy ujściu Kropiwany do Dniepru.—*Horki*, szkoła rolnicza; tutaj niegdyś Mazepa zawarł sojusz z Karolem XII.—*Babinowicze*, 2 t. m., wraz z powiatem t. i. wcielono do Orszańskiego.

Rogaczew nad Dnieprem, 3,200 m., powiatowe.—*Czeczersk* nad r. Sożą.

Siенno nad jeziorem, 2,300 m., powiatowe.—*Czereja*, w pobliżu jeziora Długie.

Czausy nad Boszcza, 4,300 m., powiatowe.—*Czerykow*, w pobliżu Soży, 3,650 m., powiatowe.—*Krzyczew* nad Sożą.—*Propojsk* nad Sożą.

7) **Gubernia Wołyńska**, powierzchni 1,297 mil kwad., ludności 1,528,000 głów, powiatów 12: Żytomierski, Włodzimierski, Dubieński, Zasławski, Kowelski, Krzemieniecki, Łucki, Nowogrod-Wołyński, Ow-rucki, Rowieński, Starokonstantynowski.

Żyтомlerz nad Teterowem, 34 t. m., gubernialne i powiatowe, od r. 1686 aż do upadku Rzeczypospolitej stolica województwa Kijowskiego, z powodu odpadnięcia Kijowa sejmiki odbywały się na przemian z Owručem.—*Słobodyszcze* nad Gniłopiatem, pamiętne zniesieniem kozaków d. 18 Września 1660 r.—*Cudnów* nad Teterowem, tu w r. 1660 wojska pod wodzą Szeremetiewa broń złożyły.—*Trojanów*, miejsce urodzenia księdza Woronicza, prymasa królestwa Polskiego.

Włodzimierz nad Ługiem, 5,500 m., powiatowe, niegdyś stolica

udzielnego księstwa. Po odpanięciu województwa Czernihowskiego, w Włodzimierzu odbywały się aż do upadku Rzeczypospolitej sejmiki tegoż województwa.—*Poryck*, pośród łąk nad jeziorem, dziedzictwo Tadeusza Czackiego, gdzie się urodził 28 Sierpnia 1765 r.—*Łokacze*, z pięknym ratuszem.—*Swiniuchy*.—*Uściług*, przy ujściu Ługu do Buga, komora celna; tu w r. 1431 pogromiony Swidrygajło ukorzył się przed królem.—*Drużkopól*, komora celna.

Dubno nad Ikwą i obszernymi stawami, 9 t. m., powiatowe, posiadało niegdyś warowny zamek i słyneło kontraktami.—*Ołyka*, przy ujściu Młowiczki do Putylówki, słynne jarmarkami.—*Targowica*, przy ujściu Ikwy do Styru.—*Zastaw* nad Horyniem, 9 t. m., powiatowe, pamiętne 1628 r. wyrznięciem żydów przez zbuntowanych kozaków.—*Łabuń* przy ujściu Poganki do Chomara, w czasie buntów kozackich kilkakrotnie zniszczone.—Wieś *Zieleńce*, pamiętna bitwą d. 18 Czerwca 1792.—*Sławuta* nad odnogą Horynia.

Kowel nad Turyą, 4 t. m., powiatowe.—*Turzysk* nad Turyą.—*Dolsk*. *Milanowicze*.—*Wyzwa* nad rzeką t. i.—*Kamień Koszyrski*.

Krzemieniec w pobliżu Ikwy, między skalistymi górami, 10½ t. m. powiatowe, pięknie zabudowane miasto, w ostatnich czasach słyneło na cały kraj założonemi przez Tadeusza Czackiego szkołami i ztąd zwaném było Atenami Wołyńskimi.—*Kozin*, nad stawem.—*Radziwiłłów*, 7 t. m., pograniczne, słyne jarmarkami, komora celna.—*Poczajów*, z wspaniałym na wysokiej górze monasterem, liczne tłumy sprowadzającym niegdyś na odpusty pobożnych.—*Wiśniowice* nad Horyniem, pamiętne w bitwach z Tatarami; gniazdo Wiśniowieckich.—*Lachowce* nad Horyniem; był tu niegdyś zamek na kępie wielkiego stawu.—*Teofilopol* nad obszernym stawem.—*Jampol* nad Horyniem.—*Sokółka* wieś, w której umarł Stefan Czarniecki.

Łuck przy ujściu Głuszcza do Styru, 6½ t. m., powiatowe, miasto starożytne, niegdyś stolica województwa Wołyńskiego, katedra biskupia; pamiętne zjazdem monarchów chrześcijańskich w dniu 1 Stycznia 1429 roku.—*Stepań* nad Horyniem.—*Włodzimierzec*, słynne garncearstwem.—*Czartorysk* nad Styrem.—*Czetwertnia* nad Styrem.—*Kolki* nad Styrem, pamiętne wyrznięciem żydów w czasie Koliszczyzny.—*Wysoek* nad Horyniem.—*Dąbrowica* nad Horyniem.—*Nowogród Wołyński* dawniej *Zwiahel*, przy ujściu Smółki do Słuczy, 6,600 m., powiatowe, pamiętne stoczoną tu bitwą z kozakami d. 13 Sierpnia 1648 r.—*Korzec* nad Korczykiem, gniazdo rodu Koreckich.—*Międzyrzec Korecki* między stawem a strugą.—*Lubar* nad Słuczą, pamiętne zniesieniem kozaków i posiłkującego ich nieprzyjaciela d. 17 Września 1660 r.—*Uszomierz* nad Uszą.

Owrucz na błotach nad Orynią, 4,500 m., powiatowe; w okolicy znajdują się mogiły dawnych Drewlan. Tu odbywały się niegdyś sejmiki województwa Kijowskiego naprzemian z Zytomierzem.—*Iskorość* nad Uszą, niegdyś *Korosten*, stolica Drewlan.

Ostróg przy ujściu Wilii do Horynia, 7,700 m., powiatowe; gniazdo książąt Ostrogskich.—*Międzyrzec Ostrogski*, przy ujściu Zbitenki do Wilii.—*Arnopol*, słynne jarmarkami.

Równo nad Ustją, 5 t. m., powiatowe.—*Klewań*, nad r. Stubeł, niegdys z zamkiem Żukow zwany; siedziba Czartoryskich.

Starokonstantynów nad Słuczą, przeszło 10 t. m., powiatowe, pamiętne w dziejach buntów kozackich; ożywione handlem.—*Wołoczyska* nad Zbruczem, komora celna.

8) **Gubernia Kijowska**, powierzchni 918 mil kwadr., ludności 1,944,500 głów, powiatów 12: Kijowski, Berdyczewski, Wasilkowski, Zwinogrodzki, Kaniowski, Lipowiecki, Radomyski, Skwirski, Taraszczański, Humański, Czerkaski i Czehryński.

Kijów nad Dnieprem, 60,680 m., gubernialne, pierwszorzędna twierdza, niegdys stolica udzielnego księstwa, następnie województwa, na całej Rusi za święte uważany, słynny swą Pieczerską Ławrą i znajdującymi się w niej relikwiami świętych, posiada liczne cerkwie, uniwersytet, szkoły i znaczny prowadzi handel, a szczególnie głośnie odbywają się każdorocznie w Styczniu jarmarki, tak zwane kontrakty kijowskie. Traktatem Andruszowskim z dnia 30 Stycznia 1667 r., część województwa Kijowskiego na lewym brzegu Dniepru położona, wraz z miastem Kijowem i okręgiem z prawego brzegu, w którym znajdują się miasta: Trypol, Stajki, Wasilków i Wyszogródek, W. Ks. Moskiewskiemu odstąpioną została.—*Meżygorye*, fabryki fajansów.—*Rozów* nad Zdwirzą.—*Brusiłow* nad Zdwirzą, z wspaniałym niegdys klasztorem Kapucynów.—*Jasnogródka* nad Zdwirzą.

Berdyczew nad Gniłopiatem, 51,600 m., powiatowe, z rozwiniętym handlem, po większej części w rękach żydów zostającym, a ułatwianym pięcią do roku jarmarkami. Znajduje się tu wspaniały klasztor Karmelitów, przy którym istniejąca drukarnia całą prowincję zaopatruje w kalendarze i książki do nabożeństwa.—*Pawolocz* nad Rastawicą; tu umarł 1651 r. Jeremiasz Wiśniowiecki.—*Chodorków* nad Irpeniem.—*Białopol*.—*Bilolówka*, z pięknym pałacem.—*Machnowka*.

Wasilków nad Stugną, 11,400 m., powiatowe, założone przez Włodzimierza W.—*Białocerkiew* nad Rosią, pamiętna zawartą umową z Kozakami 1651 r.—*Trylisy* nad Kamionką.—*Chwastów* nad Unawą.—*Hostomla* nad Irpeniem.—*Trechtymirów* nad Dnieprem, niegdys rezydencya atamanów kozackich.—*Zwinogródka*, przy ujściu Zwinogrodki do Zgnięgo Tykicza, 9,500 m., powiatowe, niegdys posiadało zamek.—*Kalne Błota* nad Zgniętym Tykiczem.—*Lisianka*, przy ujściu Lisianki do Tykicza.—*Kaniów*, przy ujściu Kaniowki i Dunajca do Dniepru, 6,600 m., powiatowe; pamiętne zjazdem w d. 6 Maja 1787 r. Katarzyny II. z Stanisławem-Augustem.—*Kumejki*, wieś pamiętna zniesieniem w 1637 r. zbuntowanych kozaków.

Lapowiec nad Sobem, 6,500 m., powiatowe.—*Lince* nad Sobem.—

Daszów nad Sobem.—*Kalnik* nad Sobem.—*Tetyów* nad Rosią.—*Dziunków* przy ujściu Kojanki do Rosi.—*Przyłuka* nad Dżisną.—*Radomyśl* nad Teterowem, 7,500 m., powiatowe.—*Korosteszów* nad Teterowem, otoczone granitowemi na rzece skałami.—*Czarnobyl*, przy ujściu Uszy do Prypeci; z pałacem przerobionym ze starożytnego zamku.

Skwira nad Skwirą i Selezynówką, 8 t. m., powiatowe. *Romanów* albo *Romanówka* nad Unawą.—*Barszczahowka*, tutaj ukarani zostali śmiercią z rozkazu Piotra I. Iskra i Koczubej, za doniesienie cesarzowi o zdradzie hetmana, co uważane było za potwarz.—*Taraszcza*, pomiędzy rzekami Kotłujem i Hłuboczkiem, 7,300 m., powiatowe; był tu niegdyś zamek.—*Stawiszczce* nad Tyhiszem, niegdyś warowne, pamiętne zdobyciem 1664 roku na Kozakach.—*Korsuń*, przy ujściu Korsuńki do Rosi, na skalistej wyspie oblanej wodami Korsuńki, był tu niegdyś zamek.—*Bohusław*, przy ujściu Bohusławki do Rosi.

Humań, 12,600 m., powiatowe, niegdyś warowne; pamiętne wyróżnieniem mieszkańców przez zbuntowanych kozaków w d. 16 Czerwca 1768 r. W pobliżu znajduje się Zofijówka, z pałacem niegdyś Potockich i ogrodem, arcydziełem sztuki, uwiecznionem wierszami Trembeckiego. *Targowica* nad Siniechą, niegdyś zamożne i handlowe, smutnie się zapisało na kartach dziejów d. 14 Maja 1792 r.—*Monasterzyska*, niegdyś warowne, tu w r. 1653 Stefan Czarniecki przy zdobywaniu miasta, kulą w twarz ranny został.—*Czerkasy* nad Dnieprem, 12,600 m., powiatowe. *Smiła* nad Taśminem, wyrznięta w roku 1768 przez Żeleźniaka.

Czehryń nad Taśminem, 9,300 m., powiatowe, niegdyś miało zamek na górze, będący rezydencją atamanów kozacych.—*Borowica* nad Dnieprem.—*Kryłów*, przy ujściu Taśmina do Dniepru.

9) **Gubernia Kamieniec-Podolska**, powierzchni 774 mil kw., ludności 1,748,500 głów, powiatów 12: Kamieniecki, Bałcki, Braclawski, Winnicki, Hajsyński. Latyczewski, Lityński, Milewski, Uszycki, Olgopolski, Płoskirowski i Jampolski.

Kamieniec-Podolski na wysokiej skale nad Smotryczem, 20 t. m., gubernialne, dawniej wojewódzkie, na pograniczu od Turcyi leżące, częste wytrzymywać musiało napady, a wzięte przez Turków 1672 r. 27 lat pod ich panowaniem pozostawało.—*Zinkowce* nad Smotryczem. *Zwaniec* przy ujściu Zwańczyka do Dniestru; tutaj 1653 r. Jan Kazimierz obleżony od Kozaków i posilkujących ich Turków, pod dniem 16 Grudnia zawarł z nimi umowę, zapewniając utrzymanie zborowskich paktów.—*Orymin* nad Zwańczykiem.—*Ormiany* nad Smotryczem, pierwsza siedziba Ormian przybyłych do Polski. Znajdują się tu pieczary posiadające własność, że ciała zmarłych długo bez zepsucia przechowują.—*Maków*.—*Lanckorona* nad Zwańczykiem.—*Koraczkowo* nad Smotryczem.—*Czercze* nad Smotryczem.—*Płoskirow*, przy ujściu Płoski do Bohu, 7 t. m., powiatowe.—*Jarmolińce*, przy źródłach Uszycy.—*Felstyn* nad błotami, przez które sączy się Smotrycz; głośnie jarmarkami na konie.—*Satanów* nad Zbruczem.—*Gródek* nad Smotryczem.—*Kuź-*

min nad Smotryczem.—*Czarny Ostrów*, przy ujściu Mszańca do Bohu.
Mikołajów nad Bożkiem, zdobne pięknym kościołem.—*Michałpol* nad
 Wołoczkiem.—*Szarawka* nad Uszką.

Uszyca przy ujściu Uszycy do Dniestru, 3,800 m., powiatowe.—
Kalus, przy ujściu Kalusika do Dniestru.—*Sokulec*, przy ujściu Pobu-
 janki do Uszycy.—*Olchowice* w pobliżu Kalusa.—*Żwan* nad rzeką t. i.
Kuryłowce murowane nad Żwanem.—*Letniowce* nad Kalusem.—*Mo-
 hilów* przy ujściu Derły do Dniestru, 9 t. m.; powiatowe, miasto han-
 dlowe.—*Bar* nad Rowem, 8 t. m., niegdyś warowne, pamiętne konfe-
 deracją zawiązaną dnia 29 Lutego 1768 r.—*Czerniejowice*, przy ujściu
Moraszki do Morachwy.—*Jaryszów* nad Ladawą.—*Dżuryn* przy ujściu
 Wołeczycy do Morachwy.—*Morachwa* nad rzeką t. i.—*Tomaszpol* nad
 Rusawą.—*Joltuszkow* nad Ladawą.

Jampol, przy ujściu Szamiłówki do Dniestru, 4 t. m., powiatowe;
 pamiętne rozbięciem kozaków 1651 r.—*Jahorlik*, przy ujściu rzeki t. i.
 do Dniestru.—*Cekinówka* nad Dniestrem.—*Miaszkówka* nad Szumiłow-
 ką.—*Busza*, przy ujściu Buszy do Morawy, z mocnym niegdyś zam-
 kiem, który gdy w r. 1654 na kozakach został zdobyty, 16 t. ich poe-
 głę.—*Olgopol*, 5,500 m., powiatowe.—*Sawrań* nad Sawranką.—*Ber-
 szada* nad Berszadką.—*Obodówka* nad Bernardynką.—*Kahorlik* nad
 Kahorlikiem i Hniłuszą.—*Kamionka*, słynie wyrobem wina.—*Balta* nad
 Kodymą, 14 t. m., powiatowe, rozwinięty tu handel wspierany jest
 głośniami jarmarkami.—*Raszków* nad Dniestrem, zbudowane na skałach.
Konieczpol Nowy nad Bohem, z mocną niegdyś warownią.—*Rybnica* przy
 ujściu Rybnicy do Dniestru.

Hajsyn nad Sobem, 9,500 m., powiatowe.—*Kublicz* nad Kubliczem.
Granów.—*Ładyżyn*, przy ujściu Sielnicy do Bohu.—*Teplik* nad Tepli-
 kiem.—*Braclaw* nad Bohem, 5 t. m., powiatowe, niegdyś główne wo-
 jewództwa Braclawskiego, które obecnie weszło w skład gubernij Ki-
 jowskiej i Kamieniec-Podolskiej; pamiętne w dziejach rozprawami z Ko-
 zaczą i Tatarami.—*Tulczyn*, przy ujściu Tulczynki do Sielnicy, pięknie
 zabudowane i bogate miasto.—*Peczara* nad Bohem.—*Rajgród* nad Bo-
 hem.—*Troiczaniec* nad Troiciańcem.—*Krasne* nad Kraśnianką, z obszer-
 nym stawem.—*Murachwa* nad rzeką t. i.—*Niemirów*, miasto handlowe
 i fabryczne, w r. 1648 było przez Kozaków wyrznięte; tutaj 1737 zje-
 chali się pełnomocnicy Rossyi, Austryi i Turcyi dla zawarcia umowy.—
Winnica, przy ujściu Winniczki do Bohu, 10 t. m., powiatowe, porządnie
 zabudowane i handlowe, niegdyś odbywały się tu sejmiki wojewódz-
 twa Braclawskiego.—*Siedliszcze* nad Bohem.—*Brahitów*, przy ujściu
 Brahy do Rowu.—*Tywrów* nad Rowem.

Lityń nad Zgarem, 5,200 m., powiatowe.—*Latyczów*, przy ujściu
 Wołka do Bohu, 4,500 m., powiatowe.—*Międzyboż*, przy ujściu Bożka
 do Bohu; tu w r. 1657 podpisał podyktowane sobie warunki Jerzy Ra-
 koczy.—*Ulanów* nad Siną wodą.—*Chmielnik* nad Bohem, 8 t. m., mia-
 sto przemysłowe.—*Nowy Konstantynów* nad Bohem, z pięknym kościo-

łem.—*Derażnia*, przy ujściu Wołoczka do Wołka.—*Pików* nad Sina-
wodą.—*Meżyrów*, między Rowem a Rowkiem.—*Lińce* nad Sobem.—
Janów, przy ujściu Siniej-wody do Bohu.—*Miedziaków* nad Zharem.—
Daszów nad Sobem.—*Dziunków*, przy ujściu Kojanki do Rosi.—*Kalnik*
nad Sobem.

Komory celne od strony Austryackiej są: w *Husiatynie* i *Isa-
kowcu*.

Państwo Polskie (*)

1730.

W tym roku (1730) kraj nasz był pod panowaniem króla polskiego, Stanisława Augusta, który w tym roku miał 17 lat. W tym roku nasz kraj był pod panowaniem króla polskiego, Stanisława Augusta, który w tym roku miał 17 lat. W tym roku nasz kraj był pod panowaniem króla polskiego, Stanisława Augusta, który w tym roku miał 17 lat.

W tym roku (1730) kraj nasz był pod panowaniem króla polskiego, Stanisława Augusta, który w tym roku miał 17 lat. W tym roku nasz kraj był pod panowaniem króla polskiego, Stanisława Augusta, który w tym roku miał 17 lat. W tym roku nasz kraj był pod panowaniem króla polskiego, Stanisława Augusta, który w tym roku miał 17 lat.

W tym roku (1730) kraj nasz był pod panowaniem króla polskiego, Stanisława Augusta, który w tym roku miał 17 lat. W tym roku nasz kraj był pod panowaniem króla polskiego, Stanisława Augusta, który w tym roku miał 17 lat. W tym roku nasz kraj był pod panowaniem króla polskiego, Stanisława Augusta, który w tym roku miał 17 lat.

W tym roku (1730) kraj nasz był pod panowaniem króla polskiego, Stanisława Augusta, który w tym roku miał 17 lat. W tym roku nasz kraj był pod panowaniem króla polskiego, Stanisława Augusta, który w tym roku miał 17 lat. W tym roku nasz kraj był pod panowaniem króla polskiego, Stanisława Augusta, który w tym roku miał 17 lat.

(*) Kraj nasz był pod panowaniem króla polskiego, Stanisława Augusta, który w tym roku miał 17 lat. W tym roku nasz kraj był pod panowaniem króla polskiego, Stanisława Augusta, który w tym roku miał 17 lat.

§ 720. **Królestwo Polskie (*).**

Z części dawniej Rzeczypospolitej, która w roku 1772 obejmowała 21,334 mil kw. powierzchni, na kongresie wiedeńskim 1815 r. utworzono dzisiejsze Królestwo Polskie. Położone ono pomiędzy 35° 19' a 41° 54' długości wschodniej i 50° 3' a 55° 6' szerokości północnej. Graniczy na północ i wschód z cesarstwem Rosyjskiem, a mianowicie z guberniami: Kowieńską, Wileńską, Grodzieńską i Wołyńską na przestrzeni 172¹/₇ mil; na północ i zachód z królestwem Pruskiem, a mianowicie z Prusami Wschodniemi i Zachodniemi, z Wielkiem Księstwem Poznańskim i Górnym Szlązkiem, na przestrzeni 161¹/₇ mil; na południe z cesarstwem Austryackiem, a mianowicie: z królestwem Galicyi i Lodomerji, na przestrzeni 69⁴/₇ mil. Cała więc długość linii granicznej prawie 403 mil wynosi.

Rozległość. Według pomiarów trygonometrycznych, królestwo Polskie zawiera rozległości 2320,21 mil kw. jeograficznych, czyli włók polskich 757,966; z tych ziemi uprawnej 368,337, łąk 61,292, pastwisk 37,267, lasów 152,504, wód, to jest: rzek, jezior i stawów 8,472, wydmy piaszczystych 10,377, błot i bagien 9,784 włók. Reszta powierzchni znajduje się pod zabudowaniami, placami, drogami, cmentarzami i t. p. Na przestrzeni tej największa długość Królestwa z północy na południe, to jest od Kowna do Tarnobrodu, wynosi 72, a największa szerokość ze wschodu na zachód, to jest od Brześcia Litewskiego do Pyzdr, 62¹/₂ mil polskich wynosi.

Ludność ogólna królestwa z końcem 1861 roku wynosiła 4,910,608 głów, zamieszkując w 453 miastach, to jest 224 rządowych i 229 prywatnych, oraz w 22,242 wsiach, z których 3,446 jest rządowych 17,837 prywatnych, 837 donacyjnych i 122 instytucyjnych.

Położenie topograficzne. Od najniższych brzegów morza Bałtyckiego, a zatem od północnej granicy królestwa Polskiego, aż po ujście do Wisły rzek Pilicy i Wieprza, rozciąga się rozległa równina. Ta jest

(*) Niniejszy Rys Jeografii Królestwa Polskiego, napisał Joachim Szycc, Autor *Jeografii Dawnej Polski*.

wszędzie samym tylko napływem różnego zwiru, gliny, skorup, kamieni, kości, piasku, iłu, marglu, które pędem wód z kąd inąd brane, z kąd inąd przynoszone, tutaj składane były. Znajduje się więc pełno szczątków, ułamków różnego rodzaju i gatunku, z różnych krajów, różnych stref; morskich i ziemskich roślin i zwierząt; są tu ostatki takich nawet zwierząt, których ani gatunku ani rodzaju już nie ma nigdzie na teraźniejszej powierzchni ziemi. Tu na zsypanych równinach leży niezmiernie mnóstwo granitów, porfirów, gnejsów, wielkie pokłady bursztynu i drzew, a w różnej głębokości leżą także różnego rodzaju i gatunku szczątki, płazy morskie, małże, jakie już dzisiaj w żadnym nie napotykają się morzu, więc ta przestrzeń jest jedną płaszczyzną, stanowiącą w odległych wiekach dno olbrzymiego wód rozlewu; dopiero przeszedłszy dalej na południe Królestwa Polskiego, po za Wieprz i Pilicę, powierzchnia kraju stopniowo wznosić się zaczyna.

Góry. Na tej jednak obszerniej płaszczyźnie, w gubernii Augustowskiej znajdują się wzgórza, które są dalszym pasmem wzgórz w Prusach rozłożonych, z kąd wsuwają się w pomienione gubernie od zachodu, kierują się od jeziora Wiżajny na miasto Filipów, jezioro Rospuda, z biegiem rzeki Hańczy na miasta Sereje i Olitę i wchodzi do gubernii Wileńskiej, sięgając od 60 do 700 stóp wysokości nad poziom morza. Co zaś do gór piętrzących się w południowej stronie Królestwa Polskiego, te na trzy części rozdzielić się dadzą:

1) Od kępy Karpat zachodnich, inaczéj Tatrami zwanych, wysuwa się jedna odnoga w stronę północną, pomiędzy rzekami Skawą a Rabą, przechodzi Wisłę koło Krakowa, kierując się przez Promnik, Ojców, Pieskową Skalę, Wolbrom, Pilicę, Ogrodzieniec, Kromolów, Żarki, Olsztyń, Mstów; odtąd poczyną się zniżać pionowo, a minawszy Działoszyn, ginie w okolicach Wielunia. Najwyższe szczyty w tém pasmie około miast Skały i Pilicy położone, wznoszą się od 1,200 do 1,600 stóp nad poziom morza.

2) Od kępy Karpat środkowych, około Liska, wysuwa się odnoga wzgórz zwracających się w gubernię Wołyńską, a od tych wychodzi z Galicyi do Królestwa Polskiego około miasta Tomaszowa nowy łańcuch, który przerywając powiaty Zamojski i Krasnostawski, sięga aż Lublina. W pasmie tém jest najwyższa góra pod miastem Urzędowem.

3) *Eysogóry*, pospolicie zwane górami *Świętokrzyskiemi*, a przez niektórych *Sandomierskiemi*, nie łączące się z żadnymi innymi górami, a umieszczone na osmnastomilowej przestrzeni pomiędzy Pilicą a Wisłą, składają się z sześciu równoległych odnóg, ciągnących się od zachodu ku wschodowi, które przykrywają powiaty Opoczyński, Kielecki i Opатовski i sięgają Sandomierskiego. Szerokość tych gór nie przechodzi trzech mil, a postępując ku Wiśle coraz się zwężają i nareszcie giną. Najwyższymi szczytami są: *Eysica* albo *Świętej Katarzyny* na 1,962 i *Góra Eysa* albo *Święto-Krzyżka* 1,920 stóp wzniesiona.

Rzeki. Wszystkie rzeki płynące w Królestwie Polskiem, jakikol-

wiek mają pierwiastkowy kierunek, toczą swe wody do morza Bałtyckiego, następnymi trzema drogami:

1) *Wisła*, największa z rzek polskich, wytryskująca ośmioma źródłami z zachodniego stoku góry Baranięj w księstwie Cieszyńskiem, wzniesionęj 3,650 stóp, które staczając się tworzą jeden strumień, zwracając się w stronę wschodnią, a następnie północną, przerywa całą Polskę, zabierając po drodze około 150 rzek, rzeczek i strumieni; przebiegłszy zaś 130 milową przestrzeń, trzema korytami: Nogatem, Karpówką i Leniwką, wpada do Bałtyku, z których dwa pierwsze do zatoki Fryskiej, a ostatnia do Gdańskiej, uchodzą. W granicach królestwa Polskiego Wisła jest spławną na całej przestrzeni, to jest 83½ mil i przyjmuje wody rzek spławnych następujących:

a) *Z prawej strony*: *San*, rzekę właściwie w Galicyi płynącą, która jednak dotykając granic Królestwa, jest spławną mil 2½. *Wieprz*, wypływający w okręgu Tomaszowskim, z pod wsi Wieprzowe jezioro, spławny od Krasnegostawu aż do ujścia pod Dęblinem, na przestrzeni mil 25. *Narew*, wypływająca z błot puszczy Białowieżskiej, jest spławną mil 41 i uchodzi do Wisły pod Modlinem, przyjmując w siebie z prawej strony *Biebrzę*, wypływającą w powiecie Augustowskim z pod wsi Ponarlice, uchodzącą niedaleko Wizny, a spławną mil 9½; do téj zaś uchodzi rzeka *Netta*, na przestrzeni mil 4½ wchodząca w skład kanału Augustowskiego; *Piszę* albo *Pisnę*, wpływającą z Prus, uchodzącą pod Nowogrodem, spławną mil 6; *Orzyc*, który z Prus około miasta Chorzele wchodzi do Królestwa, a od wsi Długokąty do Grzebska płynie pod ziemią, a od Drażdzewa do ujścia pod Przeradowem, jest spławny na przestrzeni mil 9; *Wkra* czyli *Działdówka* wypływająca z jeziora Działdowskiego w Prussach, od których oddziela w części powiat Mławski, uchodzi pod Modlinem, będąc spławną mil 22½; z lewej strony *Bug*, który wypływa w Galicyi z pod miasta Saczowa, a rozgraniczając w całej długości gubernię Lubelską od Wołyńskiej i Grodzieńskiej, pod Serockiem uchodzi do Narwi, spławny będąc mil 81½.

b) *Z lewej strony*: *Nida*, wypływająca z pod wsi Moskorzawa w okręgu Jędrzejowskim i uchodząca do Wisły pod Nowem Miastem Korczynem, jest spławną na przestrzeni mil 13. *Półica*, wypływa z pod miasta t. i., około Przedborza zaczyna być spławną i jest nią mil 36 aż do ujścia pod Mniszewem.—*Bzura*, poczynająca się w okręgu Zgierskim pod wsiami Modrzewie, Moskule i Radogoszcz, uchodzi do Wisły pod wsią Kamionem, a od Łęczycy staje się już spławną, czyli jest nią mil 10.

2) *Warta*, wypływająca z pod miasta Kromolowa, przerywa powiaty: Olkuski, Wieluński, Sieradzki, Kaliski i Koniński, zabiera w siebie w granicach Królestwa innych pomniejszych rzek 12, pod Pyzdrami wchodzi do Księstwa Poznańskiego, przepływa pod Poznaniem i pod Kistrzynem uchodzi do Odry, a z nią do Bałtyku. Spławną jest od Działoszyzna, to jest w Królestwie Polskiem mil 39½. Najznacniejszą rze-

ką uchodzącą do Warty, jest *Prosna*, która poczynając się pod miastem Byczyną, od wsi Bugaju poniżej miasta Krzepic aż do Pызdr, rozgranicza gubernię Warszawską od Górnego Szlązka i Wielkiego Księstwa Poznańskiego, na przestrzeni mil 30.

3) *Niemen*, wypływający z lasów w powiecie Sluckim, w pobliżu wsi Horoszczowa, pod miastem Grodnem dotyka granic Królestwa Polskiego, które w dalszym przebiegu oddziela od gubernii Grodzieńskiej, Wileńskiej i Kowieńskiej, na przestrzeni mil $54\frac{1}{2}$, będąc na niej też bez przerwy spławnym; następnie wchodzi do Prus Wschodnich, gdzie jest zwany *Memmel* i rozdzielając się o trzy mile za Tyłżą na dwie odnogi, które po czteromilowym przebiegu uchodzą do zatoki Kurońskiej. Wszystkie rzeki z prawej strony do Niemna uchodzące płyną w cesarstwie Rossyjskiem, z lewej zaś strony na uwagę zasługują: rzeka *Szeszupa*, biorąca początek w powiecie Sejneńskim, pod wsią t. i., od Ludwinowa powyżej Marjampola jest spławną aż do swojego ujścia do Prus, gdzie uchodzi do Niemna, czyli około 8 mil w granicach królestwa Polskiego, oddzielając od Prus powiat Marjampolski. *Czarna Hańcza*, wypływa z jeziora Hańcza, wchodząc w skład kanału Augustowskiego, jest tém samą spławną mil $4\frac{1}{7}$.

Jeziora. Trzy główne grupy jezior znajdują się w królestwie Polskiem: jedna w środkowej części gubernii Augustowskiej, w powiatach Kalwaryjskim, Sejneńskim i Augustowskim; druga przy wyjściu Wisły z granic kraju, w powiatach Gostyńskim, Włocławskim i Konińskim gubernii Warszawskiej; trzecia w środkowej części gubernii Lubelskiej, w powiatach Krasnystawskim i Lubelskim. Oprócz tych grup wielkich znajdują się i mniejsze, albo też pojedynczo rozsiane. Liczba wszystkich w ogóle dochodzi do 950, a przestrzeń niemi zalana zajmuje 1590 włók, czyli prawie 5 mil kw, a zatem $\frac{1}{1,64}$ całej rozległości kraju. Z jezior tych na samą gubernię Augustowską przypada 490, które zajmują w ogóle $1058\frac{1}{2}$ włók powierzchni; najmniejsze z nich *Wigry*, w pobliżu Suwałk, 7958 morgów zajmujące, a 150 stóp głębokie, rzeka Hańcza przez nie przepływa; *Rospuła*, koło Filipowa, zalewa mórg 1303, głębokie stóp 56; *Sajno*, pokrywające morgów 900; *Duś* pod Serejami, zalewające morgów 910, głębokie do 120 stóp. Po gubernii Augustowskiej największą przestrzeń zajmują jeziora w gubernii Warszawskiej, gdyż jest ich razem 141, rozległych na $259\frac{1}{2}$ włók. Najmniejsze z tych *Lucień* w powiecie Gostyńskim, 913 stóp rozległe, a 80 stóp głębokie, otoczone górami i lasami; *Gopło*, 4 mile długie, a pół przeszło szerokie, tylko na dwóch milach w rozległości 920 mórg znajduje się w królestwie Polskiem, a reszta położona w Wielkiem Księstwie Poznańskim; głębokie do 100 stóp, ma dwie wyspy: Sieganów i Parzymiechy, oraz tworzy półwysep Ostrówek, na którym położona wieś t. i.; *Śleszyńskie* poczyną się w lesie o pół mili od miasta Śleszyna, długie z północy na południe jedną, szerokie od zachodu na wschód blisko mil dwie, miało niegdyś stanowić całość z Gopłem; z powodu zaś, że wody jego są po-

przerywane, na różnych miejscowościach różne od przyległych włości przybiera nazwy; głębokie do 120 stóp, brzegi ma strome. W gubernii Płockiej liczą 120 jezior, zajmujących 127 $\frac{3}{4}$ włók powierzchni; w Lubelskiej 155, zajmujących włók 127 $\frac{1}{2}$; nakoniec w Radomskiej jest ich niewiele i te uważane być winny za dawne koryta rzek: jest tu ich 59 na 15 $\frac{3}{4}$ włókach powierzchni; nie wymieniamy tu żadnego z trzech ostatnich gubernij, gdyż przytaczamy tylko te, które dochodzą 30-tu włók rozległości.

Mówiąc o jeziorach, wspomnieć wypada o **bagnach**, jakimi niektóre z nich są otoczone. Bagna powstają głównie skutkiem wiosennego wylewu wód na niskie brzegi; na wzmiankę zaś pomiędzy innymi zasługują: bagno w powiecie Włocławskim zwane *Bachorze* i błota *Famulkowski* w powiecie Łowickim; jak jedne tak i drugie w znacznej części już osuszone.

Kanał Augustowski zbudowany w 1830 roku, w celu połączenia Wisły z Niemnem, przez małe rzeczki: Nettę uchodzącą do Biebrzy i Czarną Hańczę wpadającą do Niemna, przez łańcuch następujących po sobie jezior, jest 14 mil długi i zawiera 18 śluz. Począwszy od ujścia Netty do Biebrzy, kieruje się na miasto Augustów pod którem przechodzi, a następnie wszedłszy na rzekę Czarną Hańczę, z nią razem idzie do Niemna.

Lasy. Niegdyś Polska słynęła ze swych puszczy i kniei lecz w pierwszej połowie obecnego stulecia, nieogłędnym gospodarstwem właścicieli, lasy ogromnie przetrzebione zostały. Pomimo to zajmują one jeszcze około $\frac{1}{3}$ części całej rozległości królestwa Polskiego, a najwięcej ich przypada na gubernię Augustowską i Płocką, gdzie znajdują się obszerne puszcze, na 10 mil się rozciągające nad rzeką Narwią, jak: Zielona, Zagajnicka i Ostrołęcka czyli Myszeniecka, składające tak zwana ziemię Kurpiów. Bogatą jest także w lasy gubernia Lubelska, a szczególnie w powiatach: Łukowskim, Bialskim, Radzyńskim i Zamojskim. Gubernia Radomska ma wielkie bory na Łysogórach, oraz w powiecie Radomskim pozostałości po niegdyś Koziennickiej puszczy. Gubernia Warszawska bogatą jest w lasy na powiśle, gdzie znajdują się jeszcze resztki rozległej niegdyś Kampinoskiej puszczy. W reszcie kraju lasy wystarczają na potrzeby mieszkańców, a brak uczuć się daje głównie w powiatach: Olkuskim, południowej stronie Sandomierskiego, w niektórych okolicach Lubelskiego, Lipnoskiego, Przasnyskiego, Kalwaryjskiego i zachodniej części Sejneńskiego. W lasach tych rosną: powszechnie *sosna*, której najpiękniejsze masztowe sztuki pojawiają się głównie w okolicach nadbużańskich; *świerk*, *jodła* i *modrzew* sarszadsze, a ten ostatni tak dawniej pospolity, znajduje się dzisiaj głównie w powiatach: Sandomierskim, Kieleckim i Olkuskim, a na północy zupełnie go nie ma; *cis* natrafia się bardzo rzadko, a głównie w powiecie Olkuskim; *dąb* w całym znajdując się kraju, tworzy w niektórych miejscach piękne zielone lasy; *buk*, *klon* i *jawor* rosną w południowych stronach

królestwa, dochodząc olbrzymiego wzrostu na Łysogórach i miejscach górzystych powiatu Miechowskiego; *grab* jest wszędzie pospolity, jako też *olcha* po niskich nadrzecznych miejscach; *lipa* pięknie się krzewi na wzgórzach gliniastych; *topola nadwiślańska*, *brzezina*, *osina*, *sokora*, *dzika jabłoń*, *grusza*, *szakłak*, *trzmielina*, *głóg*, *jałowiec*, *wierzba* i inne jeszcze gatunki drzew i krzewów wszędzie są pospolite. Z drzew zaś pielęgnowanych wymieniamy: *dziki kasztan*, *topołą włoską*, *grusze*, *śliwy*, *jabłonie*, *wiśnie*, *włoskie orzechy*, *brzoskwinie*, *morele*, *morwy* i t. p. starannie po sadach hodowane krzewy.

Klimat w Polsce jest umiarkowany, uprawie zbóż i roślin przyjazny, lecz z powodu, że Królestwo zasłonięte jest od południa wysokimi Karpatami i od południa zachodu Sudetami, a zupełnie otwarte dla zimnych wiatrów od północy i północ-wschodu, przeto jest ostrzejszy aniżeli w innych krajach pod tą samą szerokością położonych; pomimo to powietrze jest zdrowe i przyjemne. Niewielka rozległość królestwa Polskiego nie daje uczuć wielkiej w klimacie różnicy, która zawsze być musi tak skutkiem położenia lub wyniesienia szczegółowej okolicy, jak niemniej okoliczności miejscowych, większej lub mniejszej ilości stojących wód, lasów i t. p. Wysunięte na północ Augustowskie, po za Narwią ostrzejszy ma klimat od stron południowych kraju: wiosna, lato, a z niemi i sprzęt zboża o kilka dni zawsze bywają późniejsze. W Łysogórach także, a szczególnie na północnym ich stoku, widoczna z dolinami co do klimatu spostrzegać się daje różnica i w czasie żniw w dolinach, na górach zieleńcą jeszcze zboża. W całym kraju najcieplejszym miesiącem jest lipiec, a największe zimno panuje w początkach stycznia. Wedle zaś 33 letnich dostrzeżeń (od 1826 do 1859), w Obserwatorium astronomicznym w Warszawie robionych, największe ciepło dochodziło dnia 2 Sierpnia 1834 r. $+35^{\circ},6$ C., a największe zimno d. 11 Lutego 1855 r. $-33^{\circ},12$ C. Średnia roczna temperatura wynosi dla Warszawy $+7^{\circ},29$ C., a średnia wilgotność powietrza jest 81,7 na 100.

Plody. a) *Królestwo kopalne. Żelazo.* Bogate pokłady rudy żelaznej od 15 do 40 łokci w ziemi ukryte, znajdują się w łonie gór Świętokrzyskich; pokładów tych 5 głównie naliczyć można: 1) na przestrzeni siedmio-milowej pomiędzy Łagowem a Kielcami; 2) na przestrzeni czternasto-milowej, od Bodzentyna przez Wąchock do Żarnowca; 3) na przestrzeni dwunasto milowej między Opatowem, Kunowem i Wąchockiem; 4) na przestrzeni półtora-milowej w okolicy Iłży; 5) na przestrzeni dziewięć-milowej postępując po granicy szląskiej od Bendzina do Koziegłów; 7) na przestrzeni ośmio-milowej pomiędzy Kamienną a Wieluniem; 8) między rzekami Wolbromką a Pilicą, szczególnie w górze zwaną Kapliczną; 9) w utworach napływowych pomiędzy Bzurą a Wartą; 10) w utworach nowszych pomiędzy Rawą a Piotrkowem. Główne zakłady górnicze rządowe są: w Suchedniowie (okrąg wschodni) i w Dąbrowie (okrąg zachodni), a prywatne rozrzucone po powiatach: Opatowskim, Stopnickim, Kieleckim, Opoczyńskim, Olkuskim, Wieluńskim,

Piotrkowskim, Rawskim. Zakłady te zatrudniające w ogóle 4880 ludzi, wydały w 1856 roku 456,000 centnarów (100 funtowych) surowizny, 122,600 żelaza kutego, 173,400 walcowanego i 19,680 blachy żelaznej, odlewów 26,400 centnarów.—*Srebro*. Sławne niegdyś kopalnie srebra w Olkuszu, przy końcu XVII wieku zalane wodą, pomimo usiłowań osuszone być nie mogą.—*Ołów*. Ramiona pokładu srebrnego, znajdującego się w okolicach Olkusza, rozciągające się do koła, zawierają znaczną ilość rudy ołowianej. przeplatanej rudą miedzianą. Na kopalniach pod Olkuszem zdarza się otrzymać nieco rudy ołowianej przy galmanie, lecz gdy rocznie wydobywa się jęj zaledwie 400 centnarów, przeto nie ma tutaj dla wytopu pieca oddzielnego, lecz zwykle w stanie rodzimym garncarzom na polewę przedawaną bywa. W pobliskim Kielc i Chęcim Jaworzniu nieco więcej go kopią i ztąd znajdujący się tam piec na wytop ołowiu od czasu do czasu bywa puszczaany. Krajowe kopalnie ołowiu dostarczają do 3,200 centnarów śrutu.—*Miedź*. Żyły kruszcowe ciągnące się od Olkusza w stronę ku Chęcinom, obfitują więcej w ołów niż miedź, idąc zaś ku Kielcom, większą obfitość miedzi posiadają. Istniejące niegdyś kopalnie w Miedzianogórze, odznaczały się nietylko bogactwem rudy jak pięknoscia natrafianych brył zieleni (malachitu), niegdyś słynnych. Przed niewielką laty rozpoczęte zostały na nowo poszukiwania i natrafiono na szaromiedziak w wapienno-marglistym słoju.—*Galman*. Nieprzebrane pokłady galmanu rozciągające się na przestrzeni od Olkusza do Granicy Szlązkiej, na trzy pola podzielić się dadzą: 1) galmanowo ołowiane Olkuskie, 2) galmanowe Siewierskie i 3) galmanowe pod Brynicą. Tak rządowe, jak i prywatne zakłady zatrudniają przy kopalniach galmanu 860 ludzi i wydają rocznie 40,000 centnarów cynku i 5,400 centnarów blachy cynkowej.—*Węgle kamienne*. Zagłębie węgla kamiennego w powiecie Olkuskim, jest częścią zagłębia szlązkopolskiego, które w powiecie Bytomskim znaczną przestrzeń zajmuje, rozciągając się ku południowi do Szlązka austr. i ks. Krakowskiego; poczynając zaś od rzeki Brynicy ciągnie się pod Sławków i Siewierz, zajmując przestrzeń około 4 mil kw. Nad wydobywaniem węgla kamiennego pracuje ogółem tak na rachunek rządu jak i osób prywatnych 900 górników, dostarczając rocznie tego materyału 845,000 korcy. W ogóle zaś w całym górnictwie znajduje zarobek 10,000 ludzi, posługując się 39 parowemi machinami o sile 885 koni i 372 kołami wodnemi o sile 2,715 koni —*Drzewo zwęglone*. W dolinach nad rzekami Bzurą i Narwią natrafia się na drzewo zwęglone, pod głęboką warstwą gliny i piasku, wierzchołkami na wschód obrócone.—*Siarka* natrafia się przy ujściu Nidy do Wisły.—*Bursztyn*. Pokłady wewnątrz ziemi ukryte znajdują się na prawym brzegu Wisły, około Ostrołeki, Myszyńca, Przasnysza i Różana.—*Torf* w całym kraju, a szczególnie po miejscach niskich w znacznej jest ilości; dostatek jednak drzewa opałowego, małą mu dotąd nadaje wartość.—*Mangan* w postaci niekrystalizowanej, to jest niedokwas tego kruszcu, pojawia się w Łysogórach, w kopalniach miedzi. *Siarczyk żelaza* na przestrzeni pomiędzy Brzezinią, Włocławkiem i Rawą.

Gips znajduje się pod Staszowem i Wiślicą.—*Wapno* w całym kraju, najobfitsze przecież łomy kamienia wapiennego znajdują się w powiatach Lubelskim i Krasnystawskim.—*Kreda* w wielkiej ilości pod Chełmem.—*Łomy kamieni młyńskich i ciosowych* w gubernii Radomskiej i Lubelskiej.—*Marmur* słynie doskonałością z okolic Chęcina i Dębniaka. Ze źródeł mineralnych przytaczamy: w Sławinku pod Lublinem żelazne, siarczano-słone w Busku i Solcu, oraz słone w Ciechocinku, gdzie istniejące warzelnie soli, wydają rocznie 110 tysięcy centnarów soli.

b) *Królestwo roślinne*. Wszelkie rośliny strefy umiarkowanej hodowane są w Polsce, ku czemu tak urodzajność gruntu, jak i klimat sprzyjają. Najważniejszą pod tym względem jest *pszenica*, słynąca i poszukiwana na targach zagranicznych, szczególnież tak zwana *sandomierka*. Do uprawy pszenicy najprzyjaźniejsze są powiaty Sandomierski, Stopnicki, Miechowski i Hrubieszowski, a w całym kraju przeszło 20 tysięcy włók pod jej siew zajmują. W 1858 r., wysiew i zbiór ziarn główniejszych był następujący:

<i>Pszenicy</i> , wysiano	586,780	zebrano	2,496,190	korcy
<i>Żyta</i> „	2,017,980	„	8,567,470	„
<i>Jęczmienia</i> „	718,520	„	2,445,440	„
<i>Owsa</i> „	1,463,620	„	4,569,000	„
<i>Grochu</i> „	182,780	„	723,540	„
<i>Kartofli</i> „	2,849,430	„	17,241,000	„
<i>Rzepak</i> „	26,140	„	132,720	„
<i>Prosa</i> „	19,090	„	121,300	„
<i>Lnu</i> „	21,240	„	67,470	„
<i>Konopi</i> „	15,780	„	51,790	„

Oprócz tych głównych roślin, uprawiają i inne, jak wszelkie pastewne: *wyke, mak, chmiel, rzepę, tytuł, brukiew, marchew, pasternak, kapustę, jarmuż, kalarepę, buraki*, a szczególnież cukrowe, na potrzeby wznoszących się cukrowni, wszelkiego rodzaju tak zwane *włoszczyzny, dynie, melony, arbuzy, ogórki, sałata, cebula, czosnek, rzodkiew, rzerzucha, szparagi*, zgoła wszelkiego rodzaju ogrodowizny. Z roślin dziko rosnących, a w przemyśle używanych, przytaczamy używane przez lud do farbowania tkanin, jak *marzanna* czyli *krap*, dająca farbik czerwony, *urzel niebieski, rzęda żółty*, oraz uprawiany przy niektórych fabrykach sukna *oseł suknowałski*. Co zaś do drzew tak dzikich jak i hodowanych, to głównejsze z nich wyszczególnione są pod tytułem: *Lasy*; nadmieniamy tutaj, że zbiór wszelkiego rodzaju owoców nie odpowiada miejscowym potrzebom, gdyż te z zagranicy na nasze targi sprowadzane bywają.

c) *Królestwo zwierzęce*. Ze zwierząt domowych najpierwsze miejsce zajmuje *bydło rogate*, którego wedle obliczeń w roku 1854 znajdowało się w Królestwie Polskiem, łącznie z młodzieżą 2,016,925 sztuk. *Owiec*: merynosów 806,821, poprawnych 1,985,321 i pospolitych 1,186,344 sztuk. *Koni* ogółem 578,130 sztuk. *Trzody chlewnej* 882,760 sztuk. Oprócz

tego zdarza się widzieć, lecz rzadko, chowane *osły* i dość powszechne po małych miasteczkach, szczególnie u żydowskiej ludności *kozy*, a tu i owdzie *króliki*. Ptastwo domowe, jak *indyki*, *kury*, *gołębie*, *gęsi*, *kaczki* wszędzie powszechne, a nie rzadko dają się spostrzegać *łabędzie*, *powie*, *perlice* i *bażanty*. W miarę przerzedzania się lasów, niknąć począł i zwierzę dziki je zamieszkujący, tak, że dziś *międwiedź* jest u nas rzadkością i znajduje się w lasach nad Niemnem lub Bugiem, gdy z sąsiedniej Litwy lub Polesia tu się zabłąka. Za to z drapieżnych *wilk*, *lis*, *borsuk*, *kuna*, *chórz*, *łasica*, wszędzie są pospolite, oraz rzadka już *wydra*. Ze zwierzyny *łoś* i *daniel* tylko po zwierzynicach utrzymywane, *jeleń* natrafia się ale bardzo rzadko, a dość powszechne w lasach naszych *dziki*, *sarny* i *zające*. Z innych drobnych nieszkodliwą jest *wiewiórka*, *łasica*, przez wytepienie innych szkodników; pożyteczny *jeż*, gdyż żywi się owadami, podobnie jak *nietoperz* i *kret*, chociaż uprzykrzony na łąkach i trawnikach; znaczne zaś szkody przynoszą *mysz*, szczególnie polne, *szczury*, *susły* i *chomiki*. Do ptaków drapieżnych należą: rzadko spotykające się *orły*, oraz *sokoły*, *jastrzębie*, *kanie*, *kruki*, a z nocnych *sowy*, jakkolwiek robią czasami szkody, ale przynoszą pożytek przez tępienie drobnych, szkody robiących zwierząt. Do zwierzyny liczą się, bądź przelotne, bądź stale u nas zamieszkujące: *drop*, *głuszec*, *cietrzew*, *zórów*, *jarząbek*, *kuropatwa*, *gołąb*, *przepiórka*, *derkacz*, *jemiolucha*, *kwiczoł*, *drozd*, *czapla*, *łabędź*, *gęś*, *kaczka*, *stomka*, *bekas*, *kurka wodna* i t. p. Na poszanowanie rolnika zasługują żywiące się owadami, jak *dzięcioł*, *mucholówka*, *gajówka*, *sikora*, *jaskółka*; nieodstępny zaś towarzysz strzechy domowej *bocian*, oczyszcza pola z gadów.—W jeziorach, stawach i rzekach zamieszkują różne gatunki ryb: *łososie* rzadko, a *jesiotry*, tłumnie wchodzące do Wisły; *pstrągi* znajdują się w strumieniach w Złotym Potoku i w Prądniku w powiecie Olkuskim; *minog* w Wiśle, Narwi i Niemnie; *piskorz* zwykle w bagnach, szczególnie w Łęczyckim; *sielawy* tylko w głębokich jeziorach w Augustowskim, jak niemniej mała rybka *sztynka*, a *sieja* tylko w jednym jeziorze Wigry; *karpie* zaś pospolicie hodowane po stawach, mniej lub więcej licznie, stosownie do okoliczności, w całym znajdujące się kraju: *szczupak*, wielkie pomiędzy rybami robiący spustoszenia, *karas* najliczniejszy, *leszcz*, *sum*, *okoń*, *śliź*, *sandacz*, *jazgarz*, *mientus*, *węgórz*, *białoryb* i t. p., a przy mieszkańcach wód nie można pominąć nader smacznego *raka*.—Z płazów i gadów jadowitych, jedna tylko znajduje się jadowita *żmija*, wszelkie inne są niewinne, a nawet pożyteczne przez pożeranie owadów, jak *węże*, *jaszczurki*, *żaby* i t. p.; *żółwie* po błotach i bagnach, *ślímaki* po lasach i ogrodach, dość licznie się znajdują, a stojące wody zamieszkuje wielkiego użytku *pijawka*, która w znacznej ilości wychodziła niegdyś za granicę.—Z owadów nieocenionej korzyści są *pszczoły*, zwykle po drobnych gospodarstwach hodowane i od niedawna *jedwabniki*, a z użyteczności lekarskiej znane są *kantarydy* i *maiki*. Największa liczba owadów jest szkodliwych, niszczących zasiewy i lasy, a najstraszliwsze w tym względzie są: zalatująca czasem ze Wschodu aż do nas *szarańcza* i zagnieżdżające się w psichrzach *wolki*.

Przemysł. Królestwo Polskie jest krajem przeważnie rolniczym, a ztąd i przemysł skierowany jest głównie do przerabiania surowych miejscowych płodów. I dla tej to przyczyny na pierwszym planie stoją u nas *gorzelnie*, w każdym niemal większym znajdujące się dobrach; wedle obliczeń z roku 1856 było ich ogółem 1,769 i wyrobiły okowity więcej niż dziesięć milionów stotysięcy garnicy pol; zakładów zaś przerabiających okowitę, czyli tak zwanych fabryk *araku* i *likierów* znajdowało się 25; w związku zaś z temi będących fabryk *porteru*, *piwa zbytowego* i *wina szampańskiego* 36, że nie zaliczamy tutaj wszędzie po wsiach rozrzuconych *browarów*. Po gorzelniach największą gałęzią przemysłu rolniczego jest *cukrowarstwo*, rozwinięte najwięcej w gubernii Warszawskiej, a następnie w Augustowskiej, Lubelskiej i Płockiej, a zakładów tego rodzaju jest 52, z których najznakomitsze: w Boglewskiej Woli, Guzowie, Hermanowie, Łyszkowicach, Oryszewie, Modelu, Ostrowach, Sannikach, Walentynowie, Sielnicze, Staszowie i Elżbietowie.

Z rolnictwem łączy się także fabryki oleju, których jest 220, octu 27, cykoryi 22, oraz młyny parowe znajdujące się, prócz Warszawy w Radomiu, Lublinie, Piotrkowie, Częstochowie, Łowiczu, Słodowcu pod Warszawą i Zegrzynku pod Serockiem. Dalej następują *zakłady tkackie* które bez zaprzeczenia stanowią główną gałąź przemysłu w Królestwie Polskiem. Oprócz krosien po chatach włościańskich rozrzuconych, których w 1857 roku do 143,812 sztuk naliczono, warsztaty tkackie szczególnie kwitną w Łodzi, Zgierzu, Pabianicach, Ozorkowie, do wyrobów bawełnianych; Kaliszu, Opatówku, Pilicy i Tatarze pod Rawą do wyrobów sukna i kortów; w Żyrardowie i Dobrowoli w powiecie Maryampolskim, do wyrobu płócien. W ogóle we wszystkich tego rodzaju zakładach, bez zaliczania krosien włościańskich pracuje przeszło 40 tysięcy robotników, a wartość wyrobów do 60 milionów złp. dochodzi. Zakładów do wyrabiania *papięru* jest 38, zatrudniających 1,068 robotników, a najznakomitsze z pomiędzy nich w Soczewce, Jeziorny, Pilicy i Olechowie. Inne zakłady należące do przerabiających płody roślinne są: fabryk *powozów i bryczek* 33, *fortepianów* 17, *obcię papierowych* 3, *plecionek lyczkowych*, *kapeluszy słomkowych i kwiatów sztucznych* 19, *przetworów chemicznych* 4, *instrumentów muzycznych, krochmalu, laku* i innych pomniejszych 22. Z zakładów przeznaczonych do przerabiania płodów zwierzęcych, pierwsze miejsce trzymają *garbarnie* i *białoskórnie* w liczbie 711, zatrudniające 3,361 robotników, z których pierwsze rozrzucone po wszystkich większych miastach w całym kraju, a drugie tylko w Warszawie; fabryk *świec stearynowych i woskowych* 41; tylko w Warszawie i gubernii Warszawskiej; *włosienic* i *wyrobów sitarskich* 608; *kleju, strun muzycznych* i innych pomniejszych 12. Do liczby zakładów przerabiających płody kruszcowe (patrz wyżej *Płody*), należą: wielkich pieców do topienia rudy 24, odlewni 28, pieców płomiennych i kupelowych 91, fryszerek 72, pudlingów i walcowni 30; oraz fabryk *miedzi* 14, *hut szklanych* 26, *fabryk fajansu* i naczyń kuchennych 17, broni palnej i siecznej 1, wyrobów blaszanych, lamp, bronzu 66, *wyro-*

bów z drutu, igiel, szpilek i t. p. 17, wyrobów platerowanych i z nowotnego srebra 5, fabryk narzędzi chirurgicznych, orthopedycznych i t. p. 7, instrumentów muzycznych, metalowych, ołówków, podlewania luster, złota i srebra malarskiego 22, statków parowych i gabar, oraz machin i narzędzi rolniczych, bez zaliczania drobnych wiejskich 19; nadto wapniarni 219 i cegielni 554. Oprócz powyżej wyszczególnionych fabryk, przy których pracuje ludzi 56,000, wszystkie inne razem wzięte rzemiosła i warsztaty do 100,000 osób zatrudniają.

Handel wewnętrzny, ułatwiony licznymi po miastach i miasteczkach jarmarkami, z których znaczniejsze: w Łowiczu, Łęczny, Skaryszewie, Łukowie, Widawie, przedstawia sumę 36 milionów złotych, jako wartość towarów na też jarmarki sprowadzanych. Wiele wyrobów naszych fabryk wychodzi na targi rossyjskie, lecz wartość ich ściśle oznaczoną być nie może. Obok zaś handlu zewnętrznego w roku 1857 wynosił w przywozie 100, a w wywozie 86 milionów złotych. Przywozowe artykuły są: sól (za 15 mil. złp.), bawełna surowa, przedzona i wyroby bawełniane, płody chemiczne, farby, towary kolonialne, mączka cukrowa i rafinat, wyroby lniane i konopne, maszyny, modele i t. p., metale niewyrobione i wyroby metalowe, olej i oliwa, owoce świeże i marynowane, ryby i produkta rybne, trunki tytuń, wełna surowa i wyroby wełniane. Artykuły wywozowe: zboże w ziarnie i nasiona olejne (za 30 mil. złp.), wódka i okowita, drzewo niewyrobione (za 15 mil. złp.), bydło i inne zwierzęta, wełna surowa (blisko za 16 mil. złp.); futra, szersć, włosy i wyroby z nich, konie, mięsiwa, łój, sadło i słonina, ryby i produkta rybne, oraz cynk (blisko za 1½ miliona złp.) Do rozwoju handlu tak wewnętrznego jak i zewnętrznego, silnie się obecnie przykładają Domy zleceń rolników w różnych pozakładane okolicach.

Komunikacye. Opisane powyżej rzeki Królestwa Polskiego, wraz z kanałem Augustowskim, są spławne w ogóle na przestrzeni 434 mil. Służą one zwykle do transportu za biegiem wody drzewa i innych płodów surowych i to najczęściej tylko na wiosnę lub podczas przyboru wody, gdyż z powodu nieuregulowania koryt, każde opadnięcie wody utrudnia i uniemożliwia nawet żeglugę. Na jednej tylko Wiśle statki parowe na przestrzeni od Zawichosta do Nieszawy, w obudwu kierunkach przewożą tak podróźnych, jak i wszelkiego rodzaju przesyłki, lecz zbyt często się zdarza, że dla niskiego stanu wody żegluga bywa wstrzymywana, a szczególnie od Warszawy w górę rzeki. Najdzielniejszym środkiem komunikacyjnym są *Drogi Żelazne*, których królestwo Polskie posiada ogółem 97 mil, a mianowicie: z Warszawy do Granicy (granicy austriackiej) mil 41¼; 2) odnoga teje od Zabkowic do Sosnowic (granicy pruskiej) mil 2½; 3) ze Skierniewic do Aleksandrowa (granicy pruskiej) mil 21¾; 4) z Warszawy do Łap (granica rossyjska) mil 20; 5) z Kowna do Kibart (od granicy rossyjskiej do pruskiej) mil 11½. *Dróg bitych* czyli żwirówek 1° rzędu znajduje się w ogóle mil 308½, prowadzą one: 1) z Warszawy do Kowna, z wyskakującymi odnogami: a) z Ja-

blonny do Nowogrodworu, b) z Nowego-dworu do Białegostoku, c) z Marjampola do Kibart; 2) z Warszawy do Brześcia Litewskiego; 3) do Uściługa, z odnogą od Moszczanki do Dębina; 4) z Warszawy do Krakowa z odnogami: a) z Radomia do Kurowa, b) z Kielc do Sielpi; 5) z Warszawy do Kalisza, z odnogą od Kościelec do Słupcy; 6) z Warszawy do Radzymina; 7) do Warki; 8) do Kazunia; 9) fabryczny z Łowicza do Kalisza; 10) z Bzina do Zawichosta; 11) z Olkusza do Modrzejowa; 12) z Piasków do Tomaszowa. Zwirówek 2° rzędu, nboczne punkta z sobą łączących, jest w ogóle mil 168½. W ogóle więc dróg bitych w Królestwie Polskiem znajduje się 477 mil.—*Linie telegraficzne*, oprócz istniejących w kierunkach koleiżelaznych, znajdują się także: 1) z Warszawy do Kowna; z odnogami: a) z Augustowa przez Lipsk do Grodna; b) z Marjampola do Kibart; 2) z Warszawy do Modlina, a ztąd dalej: a) w jedną stronę do Brześcia Litewskiego, b) w drugą do Płocka; 3) z Warszawy przez Radom do Puław. Dla przewozu podróźnych, oraz wszelkiej korespondencyi i posyłek jest urządzonych 295 *Urzędów, Ekspedycyi i Stacyj pocztowych*.

Religia. *Rzymsko-Katolicka* liczy 3,769,997 wyznawców, posiadających 1,636 kościołów parafialnych, 106 filialnych, 27 nie mających charakteru ani parafialnych ani filialnych, 384 kaplic, 151 klasztorów męzkich i 34 żeńskich. Pod względem duchownym tegoż wyznania, Królestwo Polskie następnie się dzieli: 1) Arcydiecezya Warszawska z katedrą i konsystorzem w Warszawie, kolegiatą w Łowiczu i dwoma seminarjami w Warszawie, liczy 21 dekanatów, 277 parafij, 31 klasztorów męzkich i 11 żeńskich. 2) Dyecezya Kielecka: kolegiata, konsystorz i seminarjum w Kielcach, dekanatów 18, parafij 229, klasztorów męzkich 9, żeńskich 3 i 3) Dyecezya Kujawsko-Kaliska: katedra i seminarjum w Włocławku, kolegiata w Kaliszu, konsystorz w Włocławku i Kaliszu, dekanatów 24, parafii 337, klasztorów męzkich 35, żeńskich 4. 4) Dyecezya Płocka: katedra w Płocku, kolegiata w Pultusku, konsystorze i seminarja w Płocku i Pultusku, dekanatów 17, parafii 236, klasztorów męzkich 18, żeńskich 6. 5) Dyecezya Lubelska: katedra, konsystorz i seminarjum w Lublinie, kolegiata w Zamościu, dekanatów 12, parafij 125, klasztorów męzkich 20, żeńskich 4. 6) Dyecezya Sandomierska: katedra, konsystorz i seminarjum w Sandomierzu, kolegiata w Opatowie, dekanatów 17, parafij 197, klasztorów męzkich 13, żeńskich 3. 7) Dyecezya Augustowska: katedra i konsystorz w Sejnach, seminarja w Sejnach i Tykocinie, dekanatów 12, parafij 122, klasztorów męzkich 9, żeński 1. 8) Dyecezya Podlaska: katedra, konsystorz i seminarjum w Janowie, dekanatów 10, parafij 113, klasztorów męzkich 16, żeńskich 2 — *Rzymsko-Unickiego* wyznania 219,655 głów; jedna dyecezya Chełmska: katedra, konsystorz w Chełmie, dekanatów 21, parafij 270, klasztorów męzkich 5, a wszystkich w ogóle kościołów i kaplic 395.— *Wyznania Prawosławnego* 5,100 głów; *Arychidyecezya Warszawska*: katedra w Warszawie, szkoły duchowne w Warszawie, Jabłeczny, przy kościele w osadach rossyjskich pod Modlinem, kościołów

i kaplic ogółem 39.—*Jednowierców* 551, *Starowierców*, *Raskolników* i *Bezpopowców* 3937 głów. mają 2 domy modlitwy w Augustowskiem, 1 w Lubelskiem i 1 w Warszawie.—Wyznania *Ewangelicko-Augsburskiego*: 284,291 głów, kościołów 65, a mianowicie 50 parafialnych, 14 filialnych, 1 cmentarzowy i prócz tego 330 domów modlitwy.—Wyznania *Ewangelicko-Reformowanego*: 5,292 głów, kościołów parafialnych 5, filialnych 3, cmentarzowy 1 i domów modlitwy 10.—*Menonistów*: jest 1,399 głów, dom modlitwy w Kazuniu.—*Braci Morawczyków*: 2,000 głów, dom modlitwy we wsi Nowosolna.—Wyznania *Mojżeszowego*: 617,891 głów, okręgów bóżniczych 347, bóżnie 356, domów modlitwy 508.—*Mahometanów*: 307, meczetów 2 w Studziance i Winksznupiach. Nakoniec *Cyganów* niechrześcian 188 głów.

Zakłady Dobroczynne w całym kraju liczą 82 Rad opiekuńczych, 65 szpitalów dla chorych, 13 domów przytułku i schronienia, 12 szpitalów dla ubogich, dom podrzutek, 4 domy wychowania ubogich dzieci, 12 szpitalów utrzymujących sieroty, 15 sal ochrony dla przychodzących dzieci ubogich rodziców, 2 instytuty przytułkowo poprawcze i 400 domów schronienia parafialnych. W 1857 roku 62,838 osób było podejmowanych przez Zakłady dobroczynne.

Wychowanie publiczne. Królestwo Polskie posiada następane zakłady naukowe: Szkołę główną, z 4 ma wydziałami: prawnym, filologiczno-historycznym, fizyko-matematycznym i medycznym; Akademię duchowną, Szkołę sztuk pięknych, Instytut muzyczny i Instytut wychowania panien, w Warszawie; Instytut politechniczny i rolniczo-leśny w Puławach; Liceum w Lublinie; Gimnazyów 14: w Warszawie 3, w Kaliszu, Częstochowie, Piotrkowie, Radomiu, Kielcach, Pińcowie, Szechrzeszynie, Siedlcach, Płocku, Suwałkach, Łomży; Szkół powiatowych ogólnych 10: w Warszawie 3, w Rawie, Łowiczu, Sieradzu, Wieluniu, Hrubieszowie, Pułtusk, Mławie; Szkół powiatowych specjalnych 8: w Warszawie 2, w Łodzi, Włocławku, Piotrkowie, Radomiu, Lublinie, Płocku; Szkół powiat. pedagogicznych 5: w Radzyminie, Łęczycy, Sandomierzu, Biały i Marjampolu; oprócz tego niższych szkół agronomicznych 3: w Burakowie pod Warszawą, w Niegłosach pod Płockiem i w Radomsku; Szkoły handlowe 3: w Warszawie, Lublinie i Płocku; nadto Szkoły Rzemieślniczo-Niedzielne, Szkoły Elementarne, Szkołę Dramatyczną, Szkołę śpiewu i tańca, Szkołę gimnastyki, fechtowania i pływania w Warszawie. Co zaś do szkół elementarnych w całym kraju, były one zaniedbane do tego stopnia, że nie w każdym nawet znajdowały się mieście. Po ostatnich jednak zaprowadzonych zmianach w wychowaniu publicznym, poczęto się krzątać około zakładania szkółek po wsiach, a działania na tém polu każą się spodziewać pięknych owoców.

Rząd. Na czele rządu Królestwa Polskiego stoi Namiestnik, prezydujący w Radzie Administracyjnej, złożonej z Dyrektorów Głównych Prezydujących w Komissjach Rządowych, z Naczelnika Zarzą-

du Kommunikacyj, Naczelnika Zarządu Poczty i innych Dostojników woła Cesarza Rosyjskiego, a Króla Polskiego powołanych. Namiestnik z Urzędu swego jest także prezydującym w Radzie Stanu, oraz ma swą przyboczną Kancellaryę, do której zalicza się Kancellarya Dyplomaty-czna. W Petersburgu rezyduje Minister Sekretarz Stanu Królestwa Polskiego. Cztery Komissye Rządowe: Wyznań Religijnych i Oświece-nia Publicznego, Spraw Wewnętrznych, Przychodów i Skarbu, jak nie-mniej Zarząd Kommunikacyj i Zarząd Poczty, są naczelnymi Władzami kraju, kierującymi właściwemi sobie gałęziami służby publicznej. W ka-żdziej gubernii Rząd Gubernialny z Gubernatorem na czele, stoi pod roz-kazami Władz naczelnych i skupia w sobie wszystkie sprawy oprócz sprawiedliwosci i pocztowych; odbiciem tych władz w mniejszym za-kresie są Naczelnicy Powiatu ze swemi biurami, bezpośrednio zależni od Rządów Gubernialnych. Ostatecznymi nareszcie organami Rządu w każdym mieście jest Magistrat z Prezydentem lub Burmistrzem na czele, a po wsiach Wójci Gmin. W Warszawie, oprócz Magistratu, jest Zarząd Ober-Policmajstra, zajmujący się sprawami policji wykonawczej. Dla wymiaru sprawiedliwości w każdym okręgu jest Sąd Pokoju i Sąd policji prostej, a dla całego kraju, jako wyższe sądowne władze: 18 są-dów policji poprawczej, 4 Sądy Kryminalne, 9 Trybunałów Cywil-nych 1-jej Instancyi, Trybunał Handlowy, Sąd Apellacyjny, oraz IX i X Departamenta Rządzącego Senatu, jako Sąd Najwyższej Instancyi. Nie mające zaś bezpośredniego udziału w Rządzie Władze są: Najwyż-sza Izba Obrachunkowa, Dyrekcya Ubezpieczeń, Bank Polski, Wydział Górnictwa, Dyrekcya Główna Towarzystwa Kredytowego, z ośmioma szczegółowemi, Wydział Stada Rządowego Koni, oraz wszystkie inne bądź w stolicy, bądź też na prowincyi, do załatwiania szczegółowych i wyraźnie wskazanych czynności przeznaczone.

Podział kraju. Pod względem administracyjnym, królestwo Pol-skie dzieli się na pięć gubernij: Warszawską, Radomską, Lubelską, Pło-cką i Augustowską, które rozpadają się następnie na 39 powiatów, 76 okręgów, 453 miast i 3,060 gmin, a mianowicie:

I. Gubernia Warszawska.

Złożona z dawnych województw, a następnie gubernii Mazowieckiej i Kaliskiej, powierzchni 672 mil kw., ludności, łącznie z Warszawą, 1,588,503, powiatów 12, okręgów 25 i 3 okręgi sądowne dla miasta Warszawy.

1) *Powiat Warszawski*, powierzchni 70,01 mil kw., ludności prócz Warszawy 147,158 głów, dzieli się na okręgi: *Warszawski*, *Błoński* i *Czerski*.

Warszawa, stolica kraju, niezależna od Rządu Gubernialnego, pod

52° 13' 1" szerokości północnej i 38° 41' 8" długości wschodniej, na wyniosłym wzgórzu nad Wisłą, na lewym jej brzegu, 3 mile obwodu, 162,777 mieszkańców stałych i 67,478 niestałymi księgami ludności objętych, czyli w ogóle 230,255 głów, 3,288 domów, z których 1,132 drewnianych, 33 kościoły i 15 kaplic licząca, siedziba władz naczelnych, oraz gubernialnych i powiatowych, niegdyś stolica udzielnych ksiąząt mazowieckich, od 1596 r. rezydencya Królów Polskich, Wielkich Książąt Litewskich, od 1806 r. stolica Wielkiego Księstwa Warszawskiego, a od 1815 królestwa Polskiego, posiada starożytny Zamek Królewski, wiele pięknych pałaców, placów i ogrodów publicznych, jakimi nie każde miasto poszczycić się może, między którymi odznacza się uroczem położeniem park i w nim pałac Łazienkowski. Miasto zdobne pomnikami Zygmunta III, Jana III i Kopernika, pełne wspomnień historycznych, a obecnie ożywione przemysłem i handlem, mieści wszystkie zakłady naukowe, oprócz Instytutu Politechnicznego, bibliotekę publiczną szkoły głównej, gabinety: zoologiczny, mineralogiczny i modeli gipsowych, ogród botaniczny, obserwatorium astronomiczne, wystawę obrazów artystów krajowych, teatr i t. p.; połączone wspinałym mostem żelaznym z przedmieściem *Praga*, niegdyś ludnym i zamożnym, w którym jest synagoga starozakonných.— W okolicach Warszawy na uwagę zasługują: wieś *Wola*, wstawiona polem elekcyjnym;—*Wilanów*, niegdyś dziedzictwo, z pięknym pałacem pełnym pamiątek Jana III, w którym umarł 1696 r.;—*Wierzbno*, z zakładem leczenia zimną wodą;—*Królikarnia*, piękna willa;—*Czerwiaków*, z kościołem i klasztorem Bernardynów, słynny odpustami;—*Raszyn*, pamiętny bitwą z Austryakami 19 Kwietnia 1809 r.;—*Marymont*, (*Marie-Mont*), niegdyś pałacyk królowej Maryi Kazimiry, w którym ostatecznie mieściła się szkoła agronomiczna;—*Bielany*, klasztor i kościół Kamedułów, w pięknym lasku na wyniosłym brzegu Wisły, ulubione niegdyś miejsce pobytu króla Michała Korybuta, który tu serce swoje i matki swęj księżnej Jeremiaszowej Wiśniowieckiej złożyć rozkazał; miejsce wiecznego spoczynku Stanisława Staszica;—*Jabłonna*, z pięknym pałacem, niegdyś letnie mieszkanie księcia prymasa Michała, a później marszałka Francyi księcia Józefa Poniatowskiego.

Nowydwór, w pobliżu ujęcia Narwi do Wisły, 1,063 mieszkańców, 211 domów.

Piaseczno nad Jeziorną, założone 1429 r. przez Jana księcia Mazowieckiego, 1,300 m., 112 domów.

Błonie, okręgowe, 1,126 m., 88 domów, miejsce urodzenia Mikołaja z Błonia, teologa z XV wieku i Macieja z Błonia, lekarza króla Aleksandra.

Nadarzyn, 3,572 m., 75 d.

Tarczyn nad Podgoczcza, 1,003 m., 59 d.

Mszczonów nad Okrzną, 3,650 m., 215 d.

Grodzisk nad Mrowną, 1,055 m., 53 d.

Czersk nad Wisłą, niegdyś stolica ziemi t. i., dziś nadające nazwi-

sko, którego władze w Grójcu; obronny niegdyś warownym zamkiem, w którym książę Henryk więził 1228 r. Henryka Brodatego, męża Stężyckiej Jadwigi, a następnie 1233 r. Bolesława Wstydlwego wraz z matką Grzymisławą, słynny winnicami za Zygmunta III, ludności 323 głów, domów 46.

Warka nad Pilicą, 2,787 m., 157 d., pamiętne zniesieniem Szwedów d. 7 Kwietnia 1656 r.

Grójec, 2,805 m., 195 d., miejsce urodzenia księdza Piotra Skargi Pawęskiego; tutaj są władze okręgu Czerskiego.

Góra Kalwarya nad Wisłą, na wyniosłym wzgórzu, w ustach ludu często Nową Jerozolimą zwana, 2,895 m., 195 d., klasztor z kościołami Bernardynów i Marjanów, z których pierwszy słynie odpustami.

Mogielnica nad Mogielanką, 2,306 m., 144 d.

Przybyszew nad Pilicą, 1,064 m., 130 d.

Goszczyn, o milę od Pilicy, 2,125 m., 100 d.

2) **Powiat Stanisławowski**, powierzchni 56,03 mil kw., ludności 89,406 głów, dzieli się na okręgi Siennicki i Stanisławowski.

Mińsk nad Srebrną, pod 52° 10' 9" szerokości północnej, a 39° 16' 2" długości wschodniej, powiatowe i okręgowe okręgu Siennickiego, 1,456 m., 135 d.

Siennica nad Sienniczką, 506 m., 40 d. z kościołem i klasztorem reformatów.

Karczew nad Wisłą, 1,620 m., 101 d., założony 1548 r. przez Zygmunta Starego.

Latowicz nad Świdrem, 1,149 m. 179 d.

Kołbiel nad Świdrem, 624 m. 37 d.

Katuszyn nad Witówką, 4,703 m., 228 d.

Cegłów, 343 m., 52 d.

Stanisławów, nadający nazwisko tak powiatowi jak i okręgowi, założony przez Stanisława i Janusza ostatnich książąt Mazowieckich, 1,100 m., 100 d.

Radzymiń, okręgowe okręgu Stanisławowskiego, 2,575 m. 138 d., szkoła powiatowa.

Okuniew nad Długą, 612 m., 60 d.

Kamieńczyk nad Bugiem, 960 m., 104 d.

Jadów nad Ossowicą, 903 m., 67 d.

3) **Powiat Rawski**, powierzchni 60,46 mil kw., ludności 122,477 głów, dzieli się na okręgi Rawski i Brzeziński.

Rawa nad Rawką, pod 51° 45' 5" szerokości północnej, a 37° 56' 9" długości wschodniej, powiatowe i okręgowe, niegdyś wojewódzkie, z zamkiem, w którym było więzienie dla znakomitych osób; 4 kościoły, szkoła powiatowa, 5,010 m., 259 d.

Skierniewice nad Łupną, z pięknym pałacem i zwierzyńcem, niegdyś miejsce zamieszkania prymasów, 3,358 m., 199 d.

Nowe Miasto nad Pilicą, z kościołem i klasztorem kapucynów, 2,861 m., 173 d.; magazyn solny.

Biała nad Białką, 1,528 m., 81 d.

Brzeziny nad Moszczenicą, okręgowe, 5,665 m., 465 d., niegdyś bardzo zamożne i ludne.

Stryków nad Moszczenicą, 2,819 m., 152 d.; tu się urodził Maciej Strykowski, historyk.

Tomaszów nad Wolborką, 5,416 m., 322 d.

Ujazd, 1,233 m., 100 d.

Inowłódz nad Pilicą, 1,009 m., 96 d.

Będków nad Wolborką, 669 m. 64 d., założone 1462 r.

Główno nad Mrogą, 1,719 m., 95 d., założone 1427 r. przez Ziemowita księcia Mazowieckiego.

Jeżów nad Jeżówką, 1,344 m., 105 d.

4) **Powiat Łęczycki**, powierzchni 39,57, mieszkańców 161,334 głów, dzieli się na okręgi Łęczycki i Zgierski.

Łęczycza nad Bzurą, pod 52° 3' 2" szerokości północnej, a 36° 54' 9" długości wschodniej, powiatowe i okręgowe, 6,217 m., 258 d., niegdyś wojewódzkie z warownym zamkiem, którego ruiny dotąd pozostały; 3 kościoły, szkoła powiatowa; w r. 1180 odbywał się tu sejm prawodawczy.

Tum, wieś o ćwierć mili od Łęczycy, posiada jeden z najdawniejszych w kraju kościołów, zwany Archikolegją, w 967 r. przez Mieczysława I założonym.

Kłdwawa nad Rgilówką, 2,608 m., 199 d., kościół i klasztor Karmelitów.

Dąbie nad Nerem, 3,013 m., 207 d., trzy szkoły elementarne, 43 fabryk sukna.

Grabów, 951 m., 61 d.

Grzegorzew nad Rgilówką, 1,139 m., 109 d.

Zgierz nad Bzurą, okręgowe, 12,967 m., 556 d., pierwsze po Łodzi miasto, pod względem rozwoju przemysłu i rękodzielni.

Aleksandrów, 3,476 m., 340 d., fabryka sukna i tkanin bawełnianych.

Konstantynów, 3,624 m., 263 d., fabryczne.

Łódź nad Łódką, pod 51° 47' szerokości północnej, a 37° 9' 4" długości wschodniej, 32,364 m., 1395 d., najludniejsze po Warszawie, przez samą ludność przemysłową osiadłe, liczne fabryki, szczególniej wyrobów bawełnianych, szkoła powiatowa.

Ozorków nad Bzurą, 6,149 m., 520 d., fabryczne.

Piątek nad Moszczenicą, 1,990 m., 114 d.

Parzeczew nad Nerem, 425 m., 48 d.

Parzeczew, 1,387 m., 100 d.

Podębcice nad Nerem, 1,898 m., 168 d.

5) **Powiat Łowicki**, powierzchni 33,72 m. kw., ludności 102,210, składa się z jednego tylko okręgu Łowickiego.

Łowicz nad Bzurą, pod 52° 11' 1" szerokości północnej, a 37° 40' 5" długości wschodniej, powiatowe i okręgowe, 5,825 m., 522 d., posiada kollegiatę z grobami 9ciu prymasów, 5 kościołów, szkołę powiatową, słynne jarmarkami. W pobliżu Łowicza leży *Nieborów* z pięknym pałacem i ogrodem i *Arkadya* nad Skierniewką, piękny pałac letni i ogród włoski.

Sochaczew nad Bzurą, niegdyś główne ziemi t. i., klasztor dominikanów, 3,725 m., 236 d.

Bolimów nad Rawką, 1,097 m., 111 d., miejsce gdzie niegdyś odbywały się sejmiki województwa Rawskiego.

Wiskitki nad Radziejówką, 1,807 m., 152 d.

Bielawy nad Mroga, 620 m., 53 d.

Sobota nad Bzurą, 558 m., 63 d.

Łów nad Jeżówką, 390 m., 24 d.

6) **Powiat Gostyński**, powierzchni 45,36 mil kw., ludności 95,147 głów, dzieli się na okręgi Orłowski i Gostyński.

Kutno, nad Ochnią, pod 52° 13' 4" szerokości północnej, a 37° 4' 8" długości wschodniej, powiatowe i okręgowe okręgu Orłowskiego, 5,724 mieszkańców, 263 domów, założone jeszcze 997 r., posiada fabryki płótna, sukna i tkanin bawełnianych.

Żychlin, 1,845 m., 125 d.

Dąbrowice, 1696 m., 221 d.

Krośniewice, 1,183 m., 65 d., fabryka tytoniu.

Gostynin nad Skrwą, nadający nazwisko powiatowi i okręgowi, niegdyś główne ziemi t. i., z zamkiem, w którym osadzeni 1611 r. carowie Wasil i Iwan Szujscy, gdzie pomarli i pochowani zostali pod bramą zamkową; 3,860 m., 177 d.

Gombin, 3,679 m., 278 d., tutaj są władze okręgu Gostyńskiego.

Osmolin, 401 m., 62 d.

Kiernozia, 400 m., 37 d.

7) **Powiat Włocławski**, powierzchni 55,31 mil kwadr., ludność 118,701 głów, dzieli się na okręgi Włocławski, Kowalski i Radziejowski.

Włocławek przy ujściu Zgłowiączki do Wisły, pod 52° 39' 5" szerokości północnej, a 36° 47' 7" długości wschodniej, powiatowe, stolica biskupa Kujawskiego, trzy kościoły, a we wspaniałej katedrze znajduje się Kompas przez Kopernika zrobiony, szkoła powiatowa, magazyn solny, miasto handlowe, 8,659 m., 492 d.

Brześć Kujawski nad Zgłowiączką, niegdyś stolica województwa t. i., dziś okręgowe okręgu Włocławskiego, mieści sąd policyi poprawczej, 1,806 m., 117 d.

Brdów, 794 m., 86 d.

Lubraniec nad Zgłowiączką, założone 1509 r., 1,693 m., 143 d.

Osięciny, 569 m., 74 d.

Kowal, okręgowe, miejsce urodzenia Kazimierza W. króla Polskiego, 2,914 m., 231 d.

Izbica, 2,027 m., 144 d.

Lubień, 920 m., 61 d.

Chodecz założony 1442 r., 916 m., 72 d.

Przedecz, 2,098 m., 167 d.

Radziejów, okręgowe, założone w połowie XIII w., jest tu przykomórek celny, 1,345 m., 154 d.; tu się odbywały niegdyś sejmiki województw: Brzesko-Kujawskiego i Inowrocławskiego; o milę od miasta znajduje się wieś *Płowce*, pamiętna zupełnem zniesieniem Krzyżaków 27 Września 1331 r. przez Władysława Łokietka.

Sompolno, pamiętne pokojem z Krzyżakami 1435 r., 1,511 miesz., 152 d.

Ciechocinek, wieś nad Wisłą, 4,000 m., warzelnie soli i kąpiele uzdrowiające.

Nieszawa nad Wisłą, pograniczne, handlowe, klasztor franciszkanów, 1,950 m., 185 d.

Babinek, 542 m., 57 d.

Służewo, komora celna, 1,465 m., 116 d.

Piotrków, przykomórek celny, 705 m., 61 d.

Ruciążek nad Wisłą, 822 m., 68 d.

8) **Powiat Kaliski**, powierzchni 53,78 mil kw., ludności 141,979 głów, dzieli się na okręgi Kaliski i Wartski.

Kalisz nad Prosną, pod 51° 45' szerokości północnej, a 35° 45' 8" długości wschodniej, niegdyś stolica województwa a następnie gubernii t. i., dziś powiatowe i okręgowe, 12,659 m., 506 d., handlowe i fabryczne, liczy wiele wspomnień historycznych, z których ostatnie jest pogromem Szwedów 1706 r., posiada 6 kościołów, gimnazjum, trybunał cywilny, sąd policyjny poprawczej i Dyrekcyę szczegółową Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego.

Stawiszyn, dość fabryczne, 1,527 m., 167 d.

Chocz nad Prosną, klasztor reformatów i pałac infulatów Lipskich, 1,254 m., 107 d.

Koźminek nad Swędrnią, 1,414 m., 127 d.

Iwanowice, 780 m., 89 d.

Opatówek nad Cienią, słynne fabryką sukna, 1,650 m., 174 d.

Stare nad Strzechą, 605 m., 74 d.

Warta nad Wartą, okręgowe, trzy kościoły i dwa klasztory, 3,423 m., 224 d.; tu jest grob Śgo Rafała w kościele bernardynów.

Uniejów nad Wartą, słynęło niegdyś z uprawy wina, są tu jeszcze mury starożytnego zamku, który nieraz wytrzymał natarcia Krzyżaków; 2,417 m. 137 d.

Błaszki nad Cienią, fabryki sukna, flaneli i tkanin bawełnianych, 2,960 m., 184 d.

Dobra nad Teleszynem, 2,432 m., 202 d. fabryczne.

Turek, 5,708 m., 234 d., fabryczne i przemysłowe.

9) **Powiat Koniński**, powierzchni 53,59 mil kw., ludności 133,490 głów, dzieli się na okręgi Koniński i Pyzdrowski.

Konin nad Wartą, pod 52° 11' 4" szerokości północnej, a 35° 56' długości wschodniej, powiatowe i okręgowe, fabryki sukna, flaneli i tkanin bawełnianych, klasztor reformatów, 5,300 m., 303 d.; znajduje się tu pomnik kamienny z roku 1151.

Koło nad Wartą, 4,680 m., 301 d., klasztor bernardynów; tu się odbywały niegdyś generały wielkopolskie.

Zagórw nad Wartą, 1,810 m., 228 d., fabryczne.

Rychwał, 704 m., 57 d.

Gołina w pobliżu Warty, założone 1330 r., 1,350 m., 120 d.

Władysławów, 814 m., 84 d.

Brudzew, 840 m., 55 d., dwa kościoły.

Tuliszków, 1,205 m., 142 d.

Lądek, 716 m., 88 d.

Pyzdry nad Wartą, w pobliżu ujścia Proсны, okręgowe, klasztor franciszkanów, 3,230 m., 280 d.

Słupca nad Meszną, komora celna, 1,820 m., 199 d.

Kleczew, 1,380 m., 158 d.

Kazimierz, zwany Biskupim, pamiętne zamordowaniem w pobliżu Świętych pięciu Braci Polaków. 1,202 m., 122 d.

Sleszyn, 1,111 m., 98 d.

Wilczyn, komora celna, 500 m., 50 d.

Skulsk, w pobliżu Gopła, 611 m., 58 d.

10) **Powiat Sieradzki**, powierzchni 50,49 mil kwadr., ludności, 122,207 głów, dzieli się na okręgi Sieradzki i Szadkowski.

Sieradz, przy ujściu strumienia Dźwigorzów do Warty, pod 51° 35' 2" szerokości północnej, a 36° 25' 5" długości wschodniej, niegdyś stolica województwa t. i., dziś powiatowe i okręgowe, klasztor dominikanów, szkoła powiatowa, 5,553 m., 361 d.; zgromadzony tu 1383 r. sejm, ogłosił Jadwigę królową Polską.

Widawa nad Niecieczą, 1,622 m., 148 d.

Szczerców nad Widawką, 1,463 m., 211 d.

Złoczów, 1,434 m., 119 d., klasztor bernardynów.

Burzenin nad Wartą, 675 m., 44 d.

Szadek, na równinach bagnistych, okręgowe, 1,704 m., 197 d.; tu się odbywały niegdyś sejmy województwa Sieradzkiego.

Łask nad Grabówką, 3,284 m., 234 d., fabryczne i przemysłowe.

Lutomiersk nad Nerem, 2,411 m., 214 d., klasztor reformatów.

Pabianice nad Dobrzyńką, 4,718 m., 539 d., fabryczne i przemysłowe.

Zduńska Wola, 5,796 m., 589 d., miasto fabryczne, ożywione handlem.

11) **Powiat Wieluński**, powierzchni 68,46 mil kwadr., ludności 139,410 głów, dzieli się na okręgi Wieluński i Częstochowski.

Wieluń, pod $51^{\circ}23'$ szerokości północnej, a $36^{\circ}14'2''$ długości wschodniej, powiatowe i okręgowe, posiada cztery klasztory, szkołę powiatową, 5,500 m., 284 d. miasto to służyło niegdyś rozległym handlem.

Działoszyn nad Wartą, w pięknej okolicy, służyło niegdyś uprawa wina i znaczny prowadziło handel, liczy 3,403 m., 284 domów.

Praszka nad Prosną, komora celna, 2,062 m., 216 d.

Wieruszów nad Prosną, komora celna, 2,402 m., 263 d.

Bolesławiec nad Prosną, komora celna, 1,239 m., 111 d.

Częstochowa nad Wartą, pod $50^{\circ}49'7''$ szerokości północnej, a $45'6''$ długości wschodniej, okręgowe, 9,514 m., 745 d., dzieli się na Starą i Nową Częstochowę, miasto ożywione przemysłem i handlem ciągle się rozwija, posiada 4 kościoły, dwa klasztory, nowicyat, gimnazjum, wyższą pensję żeńską, 4 szkoły elementarne, szpital, magazyn solny. Częstochowa największą uwagę zwraca kościołem z klasztorem na wzgórzu zwanem Jasną górą, z cudownym obrazem Matki Boskiej, który każdorocznie krociami tu sprowadza pobożnych pielgrzymów. Znajdujący się przy tym kościele bogaty skarbiec, z darów królów i możnych panów powstały, kilkakrotnie był łupiony, a święte to miejsce musiało także brać udział w losach wojny i upamiętniło się wiekopomną obroną 1655 przeciw najezdniczym Szwedom przez księdza Augustyna Kordeckiego, któremu w naszych czasach wzniesiono szpiżowy pomnik na wałach.

Krzepice nad Liczwartą, 2,198 m., 287 d.

Mstów nad Wartą, 1,553 m., 186 d.

Kłobucko nad Okrzą, 2,262 m., 311 d., był tu proboszczem Jan Długosz i piękny wybudował kościół.

Lututów, 399 m., 40 d.

Przyrów nad Wiercią, 2,164 m., 340 d.

12) **Powiat Piotrkowski**, powierzchni 84,29 mil kw., ludności 180,544 głów, dzieli się na okręgi Piotrkowski i Radomski.

Piotrków, zwany Trybunalskim, nad Strawą, pod $51^{\circ}19'3''$ szerokości północnej, a $37^{\circ}22'6''$ długości wschodniej, powiatowe i okręgowe, 11,420 m., 620 d., miasto handlowne, oprócz fary posiada cztery klasztory, gimnazjum, szkołę powiatową, sąd policyi poprawczej, niegdyś miejsce zasiadania Trybunału koronnego dla Wielkopolski, zbierały się tu często synody duchowne.

Sulejów nad Pilicą, 1,564 m., 156 d., z ruinami opactwa cystersów.

Pajęczno, 1,881 m., 196 d.; w starożytnym kościele spoczywają zwłoki Marcina i Joachima Bielskich.—W pobliżu znajduje się wieś *Biała* niegdyś własność i gniazdo Bielskich.

Wolbórz nad Wolborką, 1,661 m., 169 d., niegdyś miejsce przemieszkiwania biskupów Kujawskich.

Bełchatów, 1,653 m., 103 d., klasztor franciszkanów, miasto słynie warsztatami tkackimi.

Rzgów nad Nerem, 1,301 m., 176 d.

Tuszyn, 1,933 m., 190 d.

Grocholice, 1,491 m., 175 d.

Rozprza nad Luciażą, 482 m., 43 d.

Radomsk, okręgowe, 3,893 m., 260 d., handlowne, słynne dawniej z kaszy tatarczanej, posiada klasztor franciszkanów.

Koniecpol przy ujściu Białej do Pilicy, 2,136 m., 221 d., pamiętne krwawą bitwą w dniu 21 Listopada 1708 r. między stronnikami Augusta II. a Stanisława Leszczyńskiego; w kościele tutejszym znajduje się nagrobek hetmana Koniecpolskiego † 1455 r. O ćwierć mili od miasta leży wieś *Stary Koniecpol* lub *Chrzastów*, gniazdo Koniecpolskich.

Kamieńsk nad Widawką, 1,230 m., 94 d.

Pławna nad Wartą, 1,347 m., 105 d.

Brzeźnica nad Brzeźnicą, 1,248 m., 228 d., założone 1265 r. przez Leszka Czarnego, miejsce urodzenia Jana Długosza w 1415 r.

II. Gubernia Radomska.

Złożona z dawnych województw, a następnie gubernij Sandomierskiej i Krakowskiej czyli Kieleckiej, powierzchni 439 mil kw., ludności 960,633 głów, powiatów 8, okręgów 19.

1) **Powiat Radomski**, powierzchni 72,74 mil kwadr., ludności 129,809 głów, dzieli się na okręgi Radomski i Kozienicki.

Radom nad Mleczną, pod 51° 23' 9" szerokości północnej, a 38° 18' 7" długości wschodniej, gubernialne, powiatowe i okręgowe. 10,195 m., 311 d., posiada cztery kościoły, gimnazjum w popijarskim klasztorze, szkołę powiatową, Trybunał cywilny, Sąd Policji poprawczej, Dyrekcyę Szczęgółową Towarzystwa Kredytowego, Szpital; tu niegdyś zasiadała Komissja Radomska, a w r. 1767 zawiązała się konfederacya do popierania dyssydentów.

Guzów, wieś o dwie mile od Radomia, pamiętna zupełną klęską rokосу Zebrzydowskiego, d. 6 Lipca 1607 r.

Wierzbica, 1,352 m., 207 d.

Skaryszew nad Kobylanką, 1,152 m., 148 d., słynne jarmarkami.

Jedlna nad Jedlnianką, wieś w której każdorocznie przemieszkował Władysław Jagiełło.

Wyśmierzyce nad Pilicą, 1,112 m., 133 d.

Przytyk nad Radomką, 1,314 m., 94 d.

Jedlińsk, przy ujściu Tymianki do Radomki, 980 m., 62 d.; tutejszy kościół odznacza się piękną strukturą.

Białobrzegi nad Pilicą, 1.171 m., 62 d., słynie jarmarkami.

Wolanów, 400 m., 21 domów.

Kozienice, w pobliżu ujścia Kozielniczki do Wisły, okręgowe, porządnie zabudowane, 3,028 m., 247 d., miejsce urodzenia Zygmunta Starego, pamiętne zniesieniem Szwedów w kwietniu 1656 r.

Zwleń, 3,035 m., 339 d., w miejscowym kościele spoczywają zwłoki Jana Kochanowskiego † 1584 r.—W pobliżu znajdują się wsie: *Sycyna* miejsce urodzenia 1530 r. i *Czarnylas* niegdy dziedzictwo tego poety.

Magnuszew nad Wisłą, 1,085 m., 87 d., fabryka cukru.

Janowice nad Wisłą, 945 m., 107 d., z ruinami dawnego zamku.

Ryczynów nad Wisłą, 1,051 m., 86 d.

Jastrząb, 517 m., 94 d.

Sieciechów nad odnogą Wisły, 652 m., 102 d., własność niegdyś Wojewody Krakowskiego Sieciecha, który miał tu pod strażą, uwięzionego z rozkazu Władysława Hermana, naturalnego jego syna Zbigniewa. W klasztorze benedyktynów, jeszcze przez Bolesława W. założonym, w r. 1233 więziony był Bolesław Wstydlivy, wraz z swą matką Grzymisławą, zkąd po kilku miesiącach ujść zdołali.

Kazanów nad Hżanką, 1,016 m., 93 d.

Głowaczów nad Radomką, założone w 1445 r., 961 m., 98 d.

Gniewoszów z Granicą, o pół mili od Wisły, 1,539 m., 159 d.

2) **Powiat Opoczyński**, powierzchni 84,10 mil kwadr., ludności 143,659, dzieli się na okręgi Opoczyński, Koniecki i Szydłowiecki.

Opoczno, przy ujściu Węglanki do Drzewiczki, pod 51° 22' 5" szerokości północnej, a 37° 56' 9" długości wschodniej. powiatowe i okręgowe, 3,548 m., 420 d.; znajduje się tu jeszcze dom, w którym przeżywała głośna Esterka, ulubienica Kazimierza W.

Przysucha, 2,882 m., 188 d., fabryki drutu i sprężyn.

Gielniów nad Brzeźnicą, 638 m., 78 d., miejsce urodzenia Śgo Władysława.

Drzewica nad Drzewiczką, 538 m., 72 d., ruiny starożytnego zamku, przerobionego później na klasztor benedyktynek, fabryki żelazne zwane kuźnicami drzewickimi.

Odrzywół nad Drzewiczką, 670 m., 99 d., miasto ożywione różnemi rzemiosłami.

Klwów nad Sławną, 1,099 m., 85 d., fabryka wozów.

Skrzynno, 426 m., 80 d.

Końskie, okręgowe, 4,101 m., 366 d., słynne fabrykami powozów i bryczek.

Przedbórz nad Pilicą, 4,347 m., 297 d., handlowe i fabryczne.

Zelaźnica, wieś nad Czarną, w której lasach Kazimierz W. poniósł szwank, co go o śmierć przyprawił.

Białaczów, w pobliżu Węglanki, 905 m., 77 d.

Zarnów, 921 m., 113 d., z starożytną farą.

Radoszyce nad rzeką Roziec, 1,958 m., 264 d.

Gowarczów nad Drzewicą, 1,327 m., 134 d. fabryczne.

Szydłowiec, okręgowe, 4,022 m., 320 d., porządnie zabudowane, starożytny zamek.

Suchedniów, zakłady górnicze okręgu wschodniego.

Bodzentyn nad Psarką, 1,263 m., 238 d., fabryki waty i gwoździ.

3) **Powiat Opatowski**, powierzchni 49,95 mil kwadr., ludności 94,176 głów, dzieli się na okręgi Opatowski i Solecki.

Opatów nad Opatówką albo Opawą, pod $50^{\circ} 48' 2''$ szerokości północnej, a $39^{\circ} 4' 3''$ długości wschodniej, założone przez opactwo cystersów, z kąd powstała jego nazwa, powiatowe i okręgowe, 3,963 m., 358 d., ma klasztor bernardynów, pamiętne zawiązaniem konfederacyi w r. 1704 na rzecz Augusta II. i w r. 1733 na rzecz Stanisława Leszczyńskiego; tu się odbywały sejmiki województwa Sandomierskiego.

Ostrowice nad Kamienną, 3,777 m., 296 d., ozdobione pięknym i starożytnym kościołem.

Łagów nad Łagownicą, 1,547 m., 222 d., fabryczne, liczy wiele garniarzy.

Umielów nad Kamienną, 1,273 m., 129 d., fabryki porcelany i fajansu.

Kunów nad Kamienną, 1,372 m., 160 d., mieszkańcy trudnią się obrabianiem kamienia ciosowego.

Denków nad Kamienną, 653 m., 108 d., słynne wyrobem naczyń kamiennych.

Ślupia Nowa 857 m., 111 d., u stóp Łysiej góry.

Wasniów, 404 m., 41 d.

Solec przy ujściu Krępianki do Wisły, okręgowe, niegdyś rozległe, o czem świadczą fundamenta i piwnice znajdujące się po polach; ruiny opustoszałego zamku, klasztor reformatów, 2,325 m., 319 d.

Ilża nad Ilżanką, 2,340 m., 276 d., zamieszkałe przez zdunów, na stromej górze ruiny zamku.

Wąchock nad Kamienną, 1,482 m., 123 d., łomy kamienia młyńskiego.

Ciepielów nad Ilżanką, 819 m., 97 d., założone 1584 r.

Lipsko nad Kamienną, 1,615 m., 178 d.

Sienna, 1,241 m., 110 d., gniazdo Oleśnickich.

Grabowiec nad Kalinówką, 517 m., 80 d.

Wierzbnik nad Kamienną, 690 m., 81 d.

4) **Powiat Sandomierski**, powierzchni 33,90, ludności 89,589, dzieli się na okręgi Sandomierski i Staszowski.

Sandomierz, naprzeciw ujścia Sanu do Wisły, pod $50^{\circ} 40' 7''$ szerokości północnej, a $39^{\circ} 24'$ długości wschodniej, niegdyś stolica województwa t. i., obrotne, dziś powiatowe i okręgowe, stolica biskupa sandomierskiego, 4,278 m., 381 d., wspaniały kościół katedralny i cztery klasztory, starożytny na wzgórzu zamek, w którym się mieści więzienie, szkołę powiatową, sąd policyi poprawczej i przykomórek celny. Tutaj 1260 r. Tatarzy wymordowali w kościele 49 zakonników, a między nimi błogosławionego Sadoka; w 1809 Austriacy pobici utracili miasto.

Zawichost nad Wisłą, 2,781 m., 279 d., bogate pokłady kamienia wapiennego, pamiętne zniesieniem 1205 r. Romana księcia Halickiego.

Tarłów, 1,354 m., 139 d., z pięknym kościołem.

Klimontow, 2,005 m., 162 d., wspaniałe kościół i klasztor dominikanów.

Ożarów, 1,823 m., 154 d.

Lassocin nad Wisłą, 657 m., 114 d.

Gliniany 365 m., 50 d., założone 1585 r.

Staszów nad Czarną, okręgowe, 5,622 m., 367 d., fabryki sukna, naczyń glinianych i fajansowych, oraz papiernia.

Potaniec, przy ujściu Czarny do Wisły, 1,992 m., 235 d.

Koprzywnica nad Koprzywą, 1,296 m., 149 d.

Raków nad Czarną, założone 1569 r., 1,871 m., 151 d., głośne niegdyś siedliskiem aryjanów.

Iwaniska nad Koprzywą, 1,355 m., 158 d.

Osiek, blisko Wisły, 939 m., 134 d., podanie niesie, iż tu powieszono kiedyś kowala za ślusarza, z kąd urosło znane przysłowie.

Bogorya, 631 m., 70 d., miasto bardzo starożytne.

5) **Powiat Kielecki**, powierzchni 53,08 mil kw., ludności 96,693 głów, dzieli się na okręgi Kielecki i Jędrzejowski.

Kielce nad Silnicą, pod 50° 52' 1" szerokości północnej i 36° 16' 5" długości wschodniej, przedtem stolica województwa a następnie gubernii Krakowskiej lub Kieleckiej, dziś powiatowe i okręgowe, 4,270 m., 733 d., posiada dwa kościoły, kolegiatę, seminarjum, gimnazjum, trybunał cywilny, sąd kryminalny, sąd policyi poprawczej, Dyrekcyę Szczegółową Towarzystwa Kredytowego; w dobrze utrzymanym dawnym zamku biskupim mieszczą się dziś władze sądowe. Tu spoczywa Jędrzej Stanisław Załuski † 1758 r. W pobliżu miasta odznacza się uroczem położeniem *Karczówka*, kościół i klasztor bernardynów, a o milę osada górnicza *Białogon*, z warsztatami mechanicznymi, fabryką odlewów i narzędzi rolniczych.

Chęciny nad Czarną, u stóp wysokiej góry, na której ruiny zamku, 3,960 m., 436 d., 2 klasztory, Sąd policyi poprawczej, łomy marmuru; pamiętne zebraniem tu sejmem 1331 r.

Daleszyce nad Betwianką, 1,507 m., 366 d., z starożytnym kościołem w 1220 r. założonym, fabryka fajansów.

Kurzelów, 1,142 m., 167 d., przemieszkiwali tu niegdyś biskupi krakowscy.

Włoszczowa, 2,680 m., 190 d.

Czarnca wieś, miejsce urodzenia Stefaua Czarnieckiego, gdzie też i spoczywa w sklepieniu kościoła przez siebie zbudowanego.

Małogoszcz, 1,260 m., 180 d.

Jędrzejów nad Brzeźnicą, okręgowe, 2,065 m., 345 d., z pięknym kościołem i klasztorem po-cysterskim, obecnie reformatów, w którym mieszkał i umarł Wincenty Kadłubek; pamiętne zjazdem 1575 r. na stwierdzenie obioru króla Stefana.

Wodzisław, 2,451 m., 323 d.

Secemin nad Zwleczą, 987 m., 115 d.

6) **Powiat Stopnicki**, powierzchni 36,89 mil kw., ludności 98,512 głów, dzieli się na okręgi Stopnicki i Szydłowski.

Stopnica, na pagórku między źródłami, pod $50^{\circ} 26' 6''$ szerokości północnej i $38^{\circ} 32' 2''$ długości wschodniej, niegdyś dziedzictwo Świdrygajły, brata Władysława Jagiełły, 2,356 m., 168 d., powiatowe i okręgowe, klasztor reformatów.

Nowe miasto Korczyn przy ujściu Nidy do Wisły, 3,483 m., 243 d. z starożytnym klasztorem franciszkanów; tu się odbywały generały Małopolskie.

Stary Korczyn, wieś, miejsce urodzenia Bolesława Wstydliwego.

Wiślica nad Nidą, 1,903 m., 151 d., bardzo starożytne, niegdyś ludne i rozległe, jak świadczą o tem znajduwane ślady; tu się odbył wiekopomny sejm prawodawczy 1347 r.

Pacanów, 1,722 m., 167 d., tutaj urosło przysłowie: „w Pacanowie kozy kują” ze zrzeczności w kuciu kowala powstałe.

Busko, 969 m., 150 d., w r. 1287 do stopnia miasta podniesione; znajdujące się tu kąpiele mineralne, licznie publiczność na lato ściągają.

Oleśnica nad Wschodnią, 876 m., 38 d., miejsce urodzenia Zbigniewa Oleśnickiego.

Sołec, zakład kąpeli mineralnych podobnie jak w Busku.

Szydłów, dające nazwę okręgowi, 2,007 m., 228 d., niegdyś obronne i ludne, z zamkiem i wodociągami, których ślady dotąd pozostały; łomy kamienia wapiennego.

Pińczów nad Nidą, 4,641 m., 390 d., gimnazjalne, łomy kamienia ciosowego, pamiętne odbytym 1555 r. odbytym synodem różnowierców.

Chmielnik, 4,009 m., 263 d., władzę okręgowe okręgu Szydłowskiego, pamiętne nieszczęśliwą bitwą z Tatarami 18 Marca 1241 r.

Kurozwęki nad Czarną, 796 m., 113 d., starożytny kościół, klasztor siostr miłosierdzia.

Pierzchnica, 737 m., 105 d.

Sobków nad Nidą, 1,046 m., 85 d.

7) **Powiat Miechowski**, powierz. 40,75 mil kw., ludności 106,756 głów, dzieli się na okręgi Miechowski, Szkalbmierski i Proszowski.

Miechów nad Miechówką, pod $50^{\circ} 21' 8''$ szerokości północnej, a $37^{\circ} 40' 2''$ długości wschodniej, powiatowe i okręgowe, z pięknym kościołem i opustoszałym dziś klasztorem kanoników regularnych, w r. 1162 założonym; tu się urodził około 1456 r. Maciej Miechowita dziejopis.

Słomniki nad Szreniawą, 1,852 m., 130 d., dość handlowe.

Książ Wielki nad Nidzicą, 924 m., 92 d., posiada starożytny zamek

Zarzyce, wieś, miejsce urodzenia Stanisława Konarskiego.

Szkalbmierz nad Nidzicą, okręgowe, 931 m., 102 d., z wspaniałą kollegiatą z ciosowego kamienia.

Działoszyce nad Nidzicą, 3,312 m., 137 d., handlowe, łomy kamienia wapiennego.

Opatowiec nad Wisłą, 409 m., 64 d., przykomórek celny.

Koszyce przy ujściu Szreniawy do Wisły, 607 m., 93 d., pamiętne sejmem 1374 r.

Raclawice, wieś, pamiętne bitwą 4 Kwietnia 1794 r.

Proszowice nad Szreniawą, okręgowe, 1,488 m., 169 d.; tu się odbywały sejmy województwa Krakowskiego; o pół mili ztąd znajduje się wieś *Zembocin*, z starożytnym kościołem, przy którym był proboszczem ś. Stanisław Szczepanowski.

Brzesko nad Wisłą, 905 m., 146 d., z starożytnym kościołem wzniesionym w XIII wieku.

8) **Powiat Olkuski**, powierzchni 60,99 mil kw., ludności 163,668 głów, dzieli się na okręgi Olkuski, Pilicki i Lelowski.

Olkusz nad Babią, pośród ogromnych piasków pod 60° 17' 1" szerokości północnej, a 37° 11' 9" długości wschodniej, powiatowe i okręgowe, 1,976 m., 161 d., słynne niegdyś ze swych dziś zalanych kopalni srebra, 30,000 mieszkańców liczyło. Miejsce urodzenia dwóch znanych uczonych, znanych pod imieniem Marcinów z Olkusza.

Sławków nad Białą Przemszą, 2,484 m., 386 d., kopalnie ołowiu; w Krakowie jedna z pozostałych bram miejskich nazywa się Sławkowską.

Bendzin nad Czarną Przemszą, 4,209 m., 366 d., z starożytnym zamkiem przez Bolesława Wstydliego wzniesionym, a w roku 1836 z upadku podwigniętym przez Edwarda hr. Raczyńskiego, fabryki tkanin bawełnianych; pamiętne pokojem 1584 r., którym Arcyksiążę Maksymilian rzekł się pretensji do tronu polskiego.

Dąbrowa, zakłady górnicze okręgu wschodniego, złożone z trzech oddzielnych osad: Reden, Huty Bankowej, Ksawery, oraz z właściwej wsi Dąbrowy.

Skala nad Prądnikiem, 965 m., 128 d., łomy marmuru; w pobliżu znajdował się niegdyś zamek *Skala*, przeznaczony na klasztor pańien franciszkanek, w którym dokonała żywota 1268 r., jako ksieni, Salomea, siostra Bolesława V, a wdowa po Kolomanie Halickim. Szczątki tego zamku dziś lud zowie *Grodziskiem* albo *pustelnią ś. Salomei*.

Pieskowa Skala nad Prądnikiem, w uroczym położeniu, ruiny starożytnego zamku.

Ojców nad Prądnikiem, z ruinami zamku na niedostępnej skale, w pięknym położeniu; są tutaj dwie pieczary: ciemna i królewska, obłożona stalaktytami wiszącymi w sople.

Modrzejów, 1,678 m., 42 d., przykomórek celny.

Czeladź nad Brynicą, 1,678 m., 253 d., przykomórek celny.

Pilica przy źródłach Pilicy, okręgowe, 3,821 m., 211 d., fabryki kortów i papieru, klasztor reformatów, zgrabny pałacyk na miejscu starożytnego zamku. Miejsce urodzenia Elżbiety Pileckiej, 3ej żony Władysława Jagielly.

Szczekociny nad Pilicą, 2,292 m., 195 d.; pamiętne bitwą 6 Czerwca 1794 r.

Kromolów nad jeziorem przy źródłach Warty, 1,737 m., 195 d., fabryka sukna.

Wolbrom nad Pokrzywnicą, 3,041 m., 218 d., handlowne.

Zarnowiec nad Pilicą, 1,716 m., 170 d.; był tu niegdyś zamek, w którym przez długi czas przebywała Adelaida, żona Kazimierza W.

Ogrodzieniec przy źródłach Białej Przemszy, 1,064 m., 131 d.

Lelów nad Białą, niegdyś powiatowe, a dziś nadające nazwę okręgowi, 1,150 m., 99 d.

Zarki, 3,353 m., 358 d., fabryczne, władze okręgowe okręgu Lelowskiego.

Siewierz, 1,158 m., 266 d., niegdyś dziedzictwo, jako udzielne księstwo, biskupów Krakowskich, a ztąd biskupi ci tytuł książąt Siewierskich nosili; posiada starożytny zamek oblany wodą.

Olstyn, 642 m., 107 d., na górze ruiny starożytnego zamku, który się upamiętnił w dziejach obroną Karlińskiego 1587 r.

Włodowice, 1,206 m., 175 d.

Koziegłowy, 1,830 m., 321 d.

Mrzyglód nad Wartą, 1239 m., 148 d.

Janów, 972 m., 119 d.; w pobliskim *Poniku* fabryka narzędzi rolniczych.

III. Gubernia Lubelska.

Złożona z dawnych województw a następnie gubernij Lubelskiej i Podlaskiej, powierzchni 564 m., ludności 982,321 głów, powiatów 8, okręgów 19.

1) **Powiat Lubelski**, powierzchni 86,52 mil kw., ludności 178,052 głów, dzieli się na okręgi: Lubelski, Lubartowski i Kazimierski.

Lublin nad Bystrzycą, na pagórkach porządnie zabudowane, pod 51° 14' 3" szerokości północnej, a 40° 13' 8" długości wschodniej, gubernialne, powiatowe i okręgowe 19,344 m., 811 d., należy do liczby największych miast w królestwie Polskiem, posiada 15 kościołów i klasztorów, pomiędzy którymi wyróżnia się wspaniała katedra, przechowująca drogocenne pamiątki i dary królów Polskich; starożytny zamek w którym obecnie więzienie; seminarjum, szkoła handlowa, liceum, szkoła powiatowa, Trybunał cywilny, Sąd kryminalny, Dyrekcyja Szczegółowa Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego i magazyn solny. Miasto to było niejednokrotnym świadkiem dziejowych wypadków, z których unja Polski z Litwą 1568 dokonana, jest najważniejszym, czego pamięć uczczono pomnikiem; tu zasiadał niegdyś Trybunał koronny dla Małopolski.

Bełżyce, 1,734 m., 142 d., w XVI wieku głośna była szkoła kalwi-

nów, którzy 1603 r. odbyli tu sobór. W pobliżu znajduje się wieś *Balin*, głośna swą Rzeczpospolitą za panowania Zygmunta Augusta.

Biskupice nad Giełczewem, 802 m., 67 d.

Piaski nad Radomieszą, 1,753 m., 110 d.

Bychawa, 986 m., 77 d.

Głusk, 710 m., 64 d.

Łęczna nad Wieprzem, 2,756 m., 290 d., słynne jarmarkami.

Wiemiawa, 1,081 m., 71 d., garbarnie.

Lubartów dawniej *Lewartów*, nad Wieprzem, okręgowe, 2,857 m., 293 d., 2 kościoły, fabryka porcelany.

Czemierniki nad Tyśmiennicą, 1,452 m., 200 d.

Markuszów nad Kurówką, 823 m., 69 d.

Kamionka, 1,527 m., 228 d.

Michów, 1,705 m., 143 d.

Firléj, 875 m., 109 d.

Kazimierz dolny nad Wisłą, okręgowe, 2,624 m., 250 d., założone przez Kazimierza W., niegdyś rozległy prowadzące handel zbożowy, trzy kościoły.

Bobrowniki nad Wieprzem, 1,124 m., 115 d., z starożytnym kościołem, w pobliżu huta szklana i fabryka krochmalu i świec woskowych.

Demblin (Iwangorod), przy ujściu Wieprza do Wisły, twierdza.

Opole, 2,254 m., 182 d., warsztaty tkackie.

Piotrowin, wieś kościelna nad Wisłą, w której Śty Stanisław wskrzesił 1078 r. Piotra z Janiszewa Strzemieńczyka.

Kurów nad Kurówką, 2,680 m., 249 d.

Końskowola, 2,733 m., 202 d., fabryki sukna; tu spoczywają zwłoki Dyonizego Książnika.

Puławy (Nowa Aleksandrja) nad Wisłą, w pięknym położeniu, głośna niegdyś siedziba Czartoryskich; Instytut politechniczny i rolniczy, magazyn solny.

Gołąb, wieś pamiętna konfederacją na obronę króla Michała 1672 r.

Baranów nad Wieprzem, 1 517 m., 161 d.

Wąwolnica nad Bystrą, 1,383 m., 132 d., miasto starożytne, niegdyś ludne i zamożne.

Józefów nad Wisłą, 1,601 m., 143 d.

Chodel nad rzeką t. i., 565 m., 290 d.

2) **Powiat Krasnystawski**, powierzchni 66,49 mil kw., ludności 105,707 głów, dzieli się na okręgi Krasnystawski i Chełmski.

Krasnystaw nad Wieprzem, pod 50° 58' 9" szerokości północnej, a 40° 49' 8" długości wschodniej, założone w r. 1394, powiatowe i okręgowe, 3,907 m., 518 d., posiada jeszcze zamek, w którym 1577 r. odsiadywał niewolę arcyksiążę Maksymilian, pretendent do korony polskiej.

Tarnogóra z Izbicą nad Wieprzem, 2,344 m., 207 d., w pięknym położeniu.—*Żółkiewka*, 1,033 m., 89 d.

Gorzków nad Żółkiewką, 390 m.

Turobin nad Puzem, 2,494 m., 310 d.; tu się urodził Jan Turobińczyk, znakomity prawoznawca za Zygmunta Augusta.

Chelm nad Uherką, niegdyś stolica ziemi t. i., okręgowe, 3,661 m., 246 d., katedra biskupa unickiego i seminarjum, 3 klasztory, pokłady kredy.

Puhaczów, 862 m., 94 d., warsztaty tkackie.

Suwin, 816 m., 106 d., garbarnie.

Pawłów, 599 m., 90 d., warsztaty tkackie.

Wojstawice, 1,499 m., 75 d.

Rejowiec, 1,286 m., 92 d.

3) **Powiat Hrubieszowski**, powierzchni 52,51 mil kw., ludności 101,489 głów, składa się z jednego tylko okręgu Hrubieszowskiego.

Hrubieszów nad Huczwą, pod 50° 46' 3" szerokości północnej, a 41° 32' długości wschodniej, powiatowe i okręgowe, 6 494 m., 577 d. wyniesione na miasto 1400 r., wzrost swój zawdzięcza Stanisławowi Staszicowi, szkoła powiatowa.

Dubienska nad Bugiem, 3,293 m., 369 d., pamiętna bitwą 17 Lipca 1792 r.

Horodło nad Bugiem, 1725 m., 213 d., pamiętne uchwaloną unją Polski i Litwy 1413 r.

Uchanie, 1,451 m., 131 d., z kościołem bogatym w pamiątki.

Grabowiec nad Kalinówką, 2,027 m., 313 d.

Tyszowce nad Huczwą, 3,015 m., 408 d., pamiętne zawiązana konfederacją 28 Grudnia 1655 r., która uwolniła Polskę od najazdu.

Komarów nad Jarochoą, 1,537 m., 185 d.

Kryłów nad Bugiem, 1,253 m., 120 d.

Łaszczów nad Huczwą, 1,008 m., 99 d.

Jarczów, 245 m., 33 d.

4) **Powiat Zamojski**, powierzchni 99,52 mil kw., ludności 188,039 głów, dzieli się na okręgi: Zamojski, Tomaszowski, Tarnogrodzki i Krasński.

Janów nad Białą, pod 50° 42' 1" szerokości północnej, a 40° 4' 5" długości wschodniej, leży w okręgu Tarnogrodzkim, w pięknej lesistej okolicy, nędznie zabudowane, posiada sąd policyi poprawczej.

Zamość nad Topornicą, nadające nazwę powiatowi i okręgowi, twierdza, 4,131 m., 472 d., posiadało niegdyś akademję przez Jana Zamojskiego założoną, który tu umarł 1605 r. i pochowany w grobach rodzinnych.

Szczebrzeszyn nad Wieprzem, 4,108 m., 464 d., dwa kościoły, klasztor franciszkański, gimnazjum, władze okręgowe okręgu Zamojskiego. W pobliżu wieś *Radecznicza*, z klasztorem bernardynów, słynna od pustami.

Tomaszów, okręgowe, 3,713 m., 447 d., fabryki fajansu, płótna, grzebieni i kapeluszy; komora celna.

Krasnobród nad Wieprzem, 1,312 m., 142 d.

Józefów, 947 m., 142 d.

Tarnogród, nadające nazwę okręgowi, założone 1567 r., 4,358 m., 551 d., warsztaty tkackie, pamiętne zawiązaną d. 26 Listopada 1715 r. konfederacją, która zmusiła Sasów do wyjścia z Polski.

Biłgoraj nad Ładą, 5,736 m., 499 d., słynne z wyrobów sit i przetaków, fabryka włosienic: władze okręgowe okręgu Tarnogrodzkiego.

Goraj nad Ładą, 1,711 m., 244 d., fabryka grzebieni.

Krzyszów nad Sanem, 1,291 m., 160 d., komora celna.

Frampol nad Ładą, 1,452 m., 209 d., garbarnia.

Krasnik nad Stróżą, okręgowe, 3,398 m., 321 d.

Modliborzyce nad Sanną, 969 m., 108 d.

Zaklików, 1,680 m., 221 d.

Annopol, 999 m., 73 d.

Urzędów, 2,040 m., 316 d.

5) **Powiat Siedlecki**, powierzchni 63,36 mil kw, ludności 10,013 głów, dzieli się na okręgi Siedlecki i Węgrowski.

Siedlce, pod 52° 9' 3" szerokości północnej, a 39° 59' 4" długości wschodniej, przedtém stolica województwa a następnie gubernii Podlaskiej, dziś powiatowe i okręgowe, 7,981 m., 288 d., porządnie zabudowane, z pięknym kościołem i ratuszem; gimnazyum, Trybunał Cywilny, sąd policyi poprawczej, Dyrekcya Szczegółowa Towarzystwa Kredytowego.

Mordy nad Liwcem, 2,060 m., 176 d.

Mokobody, 1,085 m., 115 d.

Węgrów nad Liwcem, 3,910 m., 384 d., dające nazwę okręgowi, porządnie zabudowane, fabryka sukna.

Sokolów, 4,213 m., 315 d., fabryka sukna i cukru, władze okręgowe okręgu Węgrowskiego.

Liw nad Liwem, 1,225 m., 135 d.; był tu obronny zamek po którym pozostała dotąd ruina.

Miedzna, 831 m., 101 d.

Sterdyń, 274 m., 19 d.

Kossów, 796 m., 38 d.

6) **Powiat Łukowski**, powierzchni 64,15 mil kwadr., ludności 101,493 głów, dzieli się na okręgi: Łukowski, Garwoliński i Żelechowski.

Łuków nad Krzną, pod 51° 55' 5" szerokości północnej, a 40° 2' 3" długości wschodniej, powiatowe i okręgowe, 3,577 m., 306 d., 2 klasztory z kościołami, słynęło niegdyś swém seminarjum Szaniawskich.

Garwolin nad Wilgą, 1,950 m., 163 d., okręgowe, mieszkańcy trudnią się głównie kuśnierstwem i szewctwem.

Osieck, 1,455 m., 183 d.; tu umarł 1503 r. Konrad książę Mazowiecki, a w latach 1625, 1629 i 1630 Zygmunt III chronił się w Osiecku przed morową zarazą.

Łaskarzew, 1,125 m., 121 d.

Parysów, 1,412 m., 92 d.

Stoczek, 641 m., 80 d.

Żelechów, największe miasto w powiecie, okręgowe, 4,034 m., 328 d.

Stężyca nad Wisłą, niegdyś stolica ziemi t. i., 894 m., 137 d., tu się odbył zjazd elekcyjny 1575 r.

Maciejowice, 1,254 m., 80 d.; pamiętne klęską dnia 10 października 1794 r.

Adamów, 769 m., 74 d.

Ryki, wieś kościelna, niegdyś starostwo niegrodowe, będące w posiadaniu Stanisława Poniatowskiego kasztelana krakowskiego, ojca Stanisława Augusta, gdzie tenże umarł 30 Sierpnia 1762 r. i w miejscowym kościele pochowany został.

7) **Powiat Bialski**, powierzchnia 51,26 mil kw., ludności 75,943 głów, dzieli się na okręgi: Bialski i Łosicki.

Biała nad Krzną, pod 52° 1' 6" szerokości północnej, a 40° 47' 9" długości wschodniej, powiatowe i okręgowe, 4,394 m., 350 d., porządnie zabudowane, posiada szczątki starożytnego zamku, 3 kościoły, szpital sióstr miłosierdzia, szkołę powiatową, sąd poprawczy. Tu w kościele bazylianów spoczywają zwłoki błogosławionego Józefata Kuncewicza.

Kodeń nad Bugiem, 2,383 m., 281 d., z pięknym kościołem założonym 1511 r.

Łosiczy nad Zielawą, 2,440 m., 328 d.

Rososz nad Zielawą, 1,743 m., 219 d.

Piszczac, 1,467 m., 168 d.

Terespół nad Bugiem, 2,698 m., 128 d., na przeciw Brześcia Litewskiego położone.

Łosice nad Toczną, między jeziorami, okręgowe, 1,483 m. 188 d.

Janów nad Bugiem, 1,997 m., 203 d., niegdyś rezydencja biskupów Łuckich, a obecnie podlaskich, kolegiata, seminarjum, klasztor dominikanów, Zarząd stada rządowego koni. Tu jako biskup Łucki przemieszkiwał Adam Naruszewicz; umarł 6 Lipca 1796 i tutaj spoczywa.

Konstantynów, 813 m., 69 d.

Sarnaki, 805 m., 63 d.

Drohiczyn nad Bugiem, po obu stronach tej rzeki, niegdyś stolica Jadźwingów a następnie województwa Podlaskiego; do Królestwa Polskiego należy tylko część mniejsza na lewym brzegu Bugu położona, licząca 349 m., 67 d.

8) **Powiat Radzyński**, powierzchni 79,69 mil kw. ludności 114,287 głów, dzieli się na okręgi: Radzyński i Włodawski.

Radzyń nad Białką, pod 51° 46' 2" szerokości północnej, a 40° 17' 3" długości wschodniej, powiatowe i okręgowe, 2,445 m., 261 d., posiada klasztor panien sakramentek.

Międzyrzec nad Krzną, 8,219 m., 579 d., największe w powiecie, rozległy prowadzi handel.

Kock, przy ujściu Czarny do Wieprza, 2,025 m., 272 d., porządnie zabudowane.

Lysobyki nad Wieprzem, 1,036 m., 142 d.

Scrokomla, 685 m., 78 d.

Wołyń nad Piwonją, 1,906 m., 287 d.

Włodawa z Orchówkiem nad Bugiem, okręgowe, 6,122 m., 604 d., magazyn solny; znaczny prowadzi handel bydłem.

Ostrów nad Tyśmiennicą, 2,682 m., 399 d.

Parczew nad Piwonją i Konotopą, 3,960 m., 355 d., założone 1405 r., pamiętne sejmami za czasów Jagiellońskich, fabryczne.

Sławatycze nad Bugiem, 1,858 m., 247 d.

Horodyszcze nad Zielwą, 835 m., 103 d.

Wisznice nad Zielwą, 1,439 m., 134 d.

IV. Gubernia Płocka.

Powierzchni 303 mil kw., ludności 571,828 głów, powiatów 6, okręgów 7.

1) **Powiat Płocki**, powierzchni 46,83 mil kw., ludności 101,489 głów, dzieli się na okręgi Płocki i Zakroczymski.

Płock nad Wisłą, pod 52°33' szerokości północnej, a 37°27' 3" długości wschodniej, niegdyś stolica książąt udzielnych, a także miejsce stałego zamieszkania Władysława Hermana i Bolesława Krzywoustego, których zwłoki spoczywają tu w kościele katedralnym, gubernialne, powiatowe i okręgowe, 13,596 m., 5-2 d., porządnie zabudowane, ożywione handlem, posiada piękne ogrody, dwa klasztory, szkołę handlową, Trybunał Cywilny, Sąd Kryminalny, Sąd policyi poprawczej, Dyrekcję Szczegółową Towarzystwa Kredytowego i Magazyn solny.

Bielsk, 634 m., 59 d., starożytna osada, dwa kościoły.

Drobin, 1,368 m., 86 d.

Bodzanów nad Motławą, 669 m., 66 d., ze starożytnym kościołem.

Wyszogród nad Wisłą, 4,091 m., 238 d., handlowe.

Zakroczym nad Wisłą, okręgowe, 3,331 m., 207 d., klasztor kapucynów, pokłady gliny fajansowej.

Modlin (Nowogieregiowski), przy ujściu Narwi do Wisły, twierdza 1809 r. założona.

Czerwińsk nad Wisłą, 939 m., 68 d., starożytne w pięknym położeniu miasto, z kościołem i klasztorem założonym 1060 r.

Płońsk nad Płoną, 4,318 m., 307 d.

Sochocin nad Wkrą, blisko ujścia Lidyni, 931 m., 74 d.

2) **Powiat Pułtusk**, powierzchni 49,95 mil kw., ludności 98,624 głów, składa się z jednego tylko okręgu Pułtuskiego.

Pułtusk nad Narwią, pod 52° 41' 8" szerokości północnej, a 38° 53' długości wschodniej, powiatowe i okręgowe, 3,335 m., 289 d., porząd-

nie zabudowane, posiada 4 kościoły, pałac biskupi, seminarjum, szkołę powiatową, sąd policyi poprawczej i magazyn solny.

Makow nad Orzycem, 5,646 m., 341 d., porządnie zabudowane i handlowne.

Wyszków nad Bugiem, 2,095 m., 96 d., magazyn solny; tu umarł króliewicz Karol Ferdynand, biskup płocki.

Serock nad Bugiem i Narwią 1,759 m., 162 d.—*Zegrzynek*, młyn parowy.

Nowe Miasto nad Sową, 1,649 m., 125 d., starożytne; w miejscowym kościele jest grób Bolesława, jednego z książąt Mazowieckich.

Różan nad Narwią, 1,638 m., 145 d., są jeszcze ruiny zamku w którym mieszkała królowa Bona.

Nasielsk, 3,442 m., 223 d.

3) **Powiat Lipnoski**, powierzchni 54.02 mil kw., ludności 97,578 głów, składa się z jednego tylko okręgu Lipnoskiego.

Lipno nad rzeką Mień, pod 52° 51' 4" szerokości północnej, a 36° 54' 5" długości wschodniej, powiatowe i okręgowe, 4,600 m., 276 d.; tu się odbywały niegdyś sejmiki ziemi Dobrzyńskiej.

Dobrzyń nad Wisłą, 2,381 m., 216 d., niegdyś stolica ziemi.

Dobrzyń nad Drwęcą, 2,532 m., 86 d., klasztor franciszkanów.

Rypin, 2,955 m., 154 d.

Skempe, 1,140 m., 138 d., kościół i klasztor bernardynów.

Bobrowniki nad Wisłą, 1,103 m., 108 d., magazyn solny i garbarnia; są tu ślady obronnego jeszcze z czasów krzyżackich zamku.

Kikoł, 463 m., 28 d.

4) **Powiat Mławski**, powierzchni 53,42 mil kw., ludności 80,932 głów. składa się z jednego tylko okręgu Mławskiego.

Mława, pod 53° 6' 2" szerokości północnej, a 38° 5' 6" długości wschodniej, założone 1429 r., powiatowe i okręgowe, 3,853 m., 261 d., szkoła powiatowa; niegdyś bogate i ludne, podupadło w czasie wojen szwedzkich.

Bięzuń nad Wkrą, 2,447 m., 180 d.; słynęło z połowu raków.

Raciąż nad Skrwą, 2,013 m., 140 d.; tu się odbywały niegdyś sejmiki województwa Płockiego.

Radzanów przy ujściu Mławki do Wkry, 1,048 m., 100 d.

Zuromin nad Wkrą, 1,889 m., 170 d.

Kuczbork nad Przylepnią, 613 m., 36 d.

Szreńsk nad Mławką, 1,798 m., 167 d., magazyn solny.

Sierpc nad Sierpnicą, 5,590 m., 307 d.; klasztor panien benedyktynek.

5) **Powiat Przasnyski**, powierzchni 46,65 mil kwadr., ludności 79,958 głów, składa się z jednego tylko okręgu Przasnyskiego.

Przasnysz nad Węgierką, pod 53° 9' szerokości północnej, a 38° 37' 3" długości wschodniej, założone 1200 r., powiatowe i okręgowe, 6,015 m., 406 d., posiada 2 kościoły i 2 klasztory, fabryki sukna i gar-

barnie, niegdyś handlowne i zamożne.—O pół mili od miasta znajduje się wieś *Rostkowo*, w której 1550 r. urodził się ś. Stanisław Kostka.

Ciechanów nad Łydynią, niegdyś stolica ziemi t. i., 3701 m., 244 d.; znajdują się tu ruiny zamku, w którym, wedle podania, miała przemieszkiwać królowa Bona.

Chorzelsze nad Orzycem, 2,092 m., 180 d.

Krasnosielsk nad Orzycem, 890 m., 76 d.

6) **Powiat Ostrołęcki**, powierzchni 52,58 mil kw., ludności 83,967 głów, składa się z jednego tylko okręgu Ostrołęckiego.

Ostrołęka nad Narwią, pod 53° 4' 6" szerokości północnej, a 39° 18' 7" długości wschodniej, powiatowe i okręgowe, 3,081 m., 174 d., dwa kościoły, klasztor bernardynów, magazyn solny.

Myszyniec nad Rożogą, 1,804 m., 150 d., znaczne garbarnie, a w pobliżu obfite kopalnie bursztynu.

Brok nad Bugiem, 1,865 m., 174 d., szkoła leśna.

Czyżewo nad Broczyskiem, 1,554 m., 101 d.

Ostrów, 3,989 m., 326 d.

Nur nad Bugiem, 890 m., 84 d.

Andrzejów nad Małym Brokiem, 837 m., 120 d.

V. Gubernia Augustowska

Powierzchni 342 mil kw., ludności 646,146 głów, powiatów 5, okręgów 7.

1) **Powiat Augustowski**, powierzchni 85,03 mil kw., ludności 128,304 głów, dzieli się na okręgi Dąbrowski i Biebrzański.

Suwałki nad Czarną Hańczą, pod 54° 4' 6" szerokości północnej, a 40° 35' 4" długości wschodniej, gubernialne, powiatowe i okręgowe okręgu Dąbrowskiego, dopiero 1820 r. ze wsi na miasto podniesione, 13,517 m., 1,132 domów, porządnie zabudowane, posiada gimnazjum, kilka fabryk, Trybunał Cywilny, Dyrekcyę Szczegółową Towarzystwa Kredytowego; zdobi miasto gmach szkolny i ratusz.

Augustów nad Netta, a raczej kanałem Augustowskim, dając nazwę gubernii i powiatowi, 8,626 m., 832 d., leży w pięknej okolicy.

Przerośl, 1,719 m., 172 d.

Filipiów nad Rospudą, 2,653 m., 298 d.

Bakalarzew nad Rospudą, 1,021 m., 96 d.

Raczki nad Rospudą, 1,994 m., 147 d., niegdyś handlowne i fabryczne, lecz dziś zubożałe; w pobliżu we wsi *Dowspuda*, znajdują się ruiny zamku, należącego niegdyś do Paca.

Lipsk nad Biebrzą, 1,829 m., 261 d.

Sopoćkinie, 1,751 m., 164 d.

Szczuczyn nad Wissą, okręgowe okręgu Biebrzańskiego, 2,919 m., 330 d., miasto starożytne, słynące niegdyś szkołami, w klasztorze popijarskim urządzono szpital.

Rajgród nad Jęgrznią, 2,457 m., 293 d.

Grajewo, 2,366 m., 106 d.

Radziłów nad Biebrzą i Wissą, 1,604 m., 129 d.

Wąsosz nad Wissą, 1,462 m., 154 d., posiada starożytny kościół i klasztor karmelitów trzewiezkowych.

2) **Powiat Łomżyński**, powierzchni 34,86 mil kwadr., ludności 163,393 głów, dzieli się na powiaty: Łomżyński i Tykociński.

Łomża nad Narwią, w pięknym położeniu, pod $53^{\circ} 10' 4''$ szerokości północnej, a $39^{\circ} 48' 7''$ długości wschodniej, powiatowe i okręgowe, 6,072 m., 514 d., niegdyś ludne, handlowne i rozległe, jak świadczą znajduwane po polach fundamenta murów, od wojen szwedzkich dźwignąć się nie może, posiada oprócz parafialnego 3 klasztory, gimnazjum, Trybunał cywilny, Sąd policyi poprawczej, magazyn solny; w istniejącym tu niegdyś zamku przemieszkiwała królowa Anna Jagiellonka.

Kolno, 3,716 m., 307 d., miejsce urodzenia Jana z Kolna, admirała w służbie hollenderskiej, który na 15 lat przed Kolumbem odkrył ziemię Labrador; niegdyś znaczny prowadziło handel.

Zambrów nad Jabłonią, 1,725 m., 134 d.

Sniadów, 1,333 m., 88 d.

Stawiski, 2,617 m., 192 d., klasztor franciszkanów.

Nowogród nad Narwią, 2,433 m., 261 d.

Tykocin nad Narwią, okręgowe, 3,913 m., 453 d., z ruinami starożytnego zamku i pomnikiem Stefana Czarnieckiego; posiada seminarjum, dwa kościoły, alumnat na pomieszczenie kilkunastu weteranów z b. wojska polskiego, magazyn solny; pamiętne wznowieniem 1705 roku przez Augusta II. orderu Orła Białego.

Wizna nad Narwią, 2,163 m., 253 d., z ruinami starożytnego zamku

Sokoły, 1,642 m., 87 d.

Wysokie Mazowieckie nad Brokiem, 1,983 m., 179 d.

Ciechanowiec nad Nurcem, 1,443 m., 82 d., słynne jarmarkami; tu się urodził 1739 r., był proboszczem i umarł 1796 r. Krzysztof Kluk i ma wzniesiony pomnik.

3) **Powiat Sejneński**, powierzchni 52,80 mil kw., ludności 76,920 głów, składa się z jednego tylko okręgu Sejneńskiego.

Sejny nad Maryczą, pod $54^{\circ} 5' 3''$ szerokości północnej, a $41^{\circ} 6''$ długości wschodniej, powiatowe i okręgowe, 3,540 m.; 298 d., stolica biskupstwa Augustowskiego z katedrą i seminarjum.

Sereje, 2,361 m., 316 d.

Łozdzieje, 2,273 m., 233 d.

Wizajny, 2,091 m., 177 d.

4) **Powiat Kalwaryjski**, powierzchni 47,53 mil kwadr., ludności 107,941 głów, składa się z jednego tylko okręgu Kalwaryjskiego.

Kalwarya nad Szeszupą, pod $54^{\circ} 23' 8''$ szerokości północnej a $40^{\circ} 54' 1''$ długości wschodniej, 8,470 m., 562 d., Sąd policyi poprawczej, miasto ożywione handlem. W pobliżu, w pięknym nad Szeszupą poło-

zeniu wieś *Łakińskie*, posiada dotąd usypaną górę, na której za czasów pogańskich był ołtarz Perkuna i ogień strzeżony przez wajdelotów.

Ludwinów nad Szeszupą, 1,696 m., 119 d.

Wilkowyszki nad Szejmeną, 5,694 m., 419 d.

Wierzbolów nad Szyrwintą, 2,805 m., 280 d., z pięknym kościołem, komora celna.

Ohla nad Niemnem, 630 m., 68 d.

Simno nad Szpernianką, 1,304 m., 153 d.

Wisztyniec nad jeziorem t. i., którego większa część leży w Prusach, 3,678 m., 285 d.

5) **Powiat Maryampolski**, powierzchni 71,69 mil kw., ludności 147,158 głów, składa się z jednego tylko okręgu Marjampolskiego.

Maryampol nad Szeszupą, pod $54^{\circ} 32' 5''$ szerokości północnej, a $41^{\circ} 1' 2''$ długości wschodniej, powiatowe i okręgowe, 3 077 m., 310 domów, czyste i porządne miasto, ma piękny kościół, klasztor marjanów i szkołę powiatową.

Władysławów nad Szeszupą i Szyrwintą, 5,814 m., 357 d., z pięknym kościołem.

Preny nad Niemnem, 2,600 m., 204 d.; w pobliżu znajduje się fabryka papieru w osadzie *Drobiaga*.

Balwierzyszki nad Niemnem, 1,857 m., 162 d.

Sapieżyszki nad Niemnem, 460 m., 72 d.

Sudargi nad Niemnem, 899 m., 62 d.

Szaki nad Cezarką, 2,527 m., 184 d.

Pilwiszki nad Pilwą, 1 846 m., 219 d.

Poniemoń nad Niemnem, 1,245 m., 91 d.

Aleksota, wieś nad Niemnem, w pięknym położeniu, naprzeciw Kowna zbudowana, niejako przedmieście jego stanowiąca, i więc jej namia-
sto niż na wieś wygładająca.

§ 721.

Wyspy Jońskie.

Wyspy Jońskie zwane dawniej Levante Venetos, ponieważ były w posiadaniu rzeczypospolitej Weneckiej, stanowiące później rzeczpospolitą wysp Jońskich, pod opieką Wielkiej Brytanii, weszły w roku 1864 do składu Królestwa Greckiego. Leżą one w trzech głównych grupach przy wybrzeżach lądu stałego Grecyi i Turcyi.

1) Przy wybrzeżach Epiru:

Korfu (Korceyra), 10,7 mil kw., 85,260 mieszkańców.

Paxo, 1,2 mili kw., 5,100 m., do tej wyspy należą także wysepki Antipaxo i Fano.

2) Przy zatoce Patraskiej:

Santa Maura (Leukadia), 8,5 mil kwadr., 20,150 m.; niegdys pół-wysep.

Ithaka, 2 mile kw., 11,350 m.

Kephalonia (Cefalonia). 16,4 mil kw.; 72,500 m.

Zante czyli *Zakynthos*, 7,4 mil kw., 39 t. m.

3) Przy południowej kończyźnie Peloponezu:

Cerigo, dawniejsza Cytera, z wyspą Cerigotto, 5,5 mil kw., 13,100 m.; razem 51,7 mil kw.; 246,460 mieszkańców.

Wyspy te od 1814 do 1863 r. stanowiły rzeczpospolitą arystokratyczną pod protekcją angielską. Mianowany przez Anglię a rezydujący w Korfu lord komissarz naczelny, rządził wspólnie z senatem wybieralnym co lat 5, a wysyłanym do Korfu. Prezes tego senatu, mianowany przez Anglię, był głową rzeczypospolitej. Miejsca warowne miały załogę angielską. Jakkolwiek parlament miał władzę prawodawczą, przecież w istocie rzeczpospolita była po prostu tylko osadą angielską. W 1863 r. atoli, gdy skutkiem rewolucyi w królestwie greckim, dynastia bawarska pozbawioną została korony greckiej, przy wyborze nowego króla z innej dynastyi, Wielka Brytania za zgodą dwóch innych mocarstw opiekuńczych (Francyi i Rossyi), postanowiła zrzec się swojego zwierzchnictwa nad rzeczpospolitą Jońską i odstąpić takową królestwu greckiemu, w skutek życzenia samychże mieszkańców, objawionego przez głosowanie powszechne.

Pod względem oświaty uczyniono wiele. Każda większa wioska posiada szkołę elementarną, a w Korfu znajduje się uniwersytet.

Mieszkańcy po większej części są Grecy, zmieszani z Albańczykami; Włochów 8,000 (w miastach), żydów 7,000, cudzoziemców 12,360.

Korfu, 20 tys. mieszk., na wschodniem pobrzeżu wyspy, mającej skaliste i nagie góry z żyznymi dolinami. Właściwe miasto leży na wzgórzu, cytadella na skale odosobnionej. W mieście jest arsenał i uniwersytet; prowadzi handel oliwą i solą morską.—*Vathi*, 2 t. m., na wyspie Itace, w miejscu gdzie dawniej leżało miasto tegoż nazwiska, z wyborym, kolistym portem. Dostarcza wina i oliwy; tu znajduje się sławne źródło Aretuzy.—*Argostoli*, 8 tys. mieszk., na wyspie Cefalonii, wszędzie doskonale uprawnej i obfitującej w oliwę i wino; port handlowy.—*Zante*, 20 tys. mieszk., w położeniu amfiteatralnem nad morzem, otoczone willami, ma pozór miasta włoskiego. Wyspa Zante jest ze wszystkich najpłaćciejsza, najpobawniejsza i najurodzajniejsza; wygląda prawie jak jedna winnica. Port ma dobry, cytadelę, arsenał; handel prowadzi ożywiony.

Skalista i naga wyspa *Cerigo*, wydaje dobre wino i mnóstwo rodzajów.

Lubo wyspy te są ze wszystkim górzyste, przecież grunt mają bardzo żyzny. Wyspa Zante (zwana kwiatem Lewantu) ze wszystkich najurodzajniejsza. Wszędzie uprawiają *drzewo oliwne* i *wino*, oraz trują się *pszczolnictwem* i *jedwabnictwem*. Hodowla bydła niewielka; niektóre z wysp posiadają *owce*, *kozy* i *osły*. Królestwo kopalne ubogie:

najważniejszymi przedmiotami są: *marmur*, *asfalt* w znacznej ilości i *sól*.—Przemysł małożnaczny; *sukno* i *wyroby garncarskie* przyrządza ją sobie sami włościanie. Najcelniejszym zatrudnieniem mieszkańców jest *żegluga* i *handel*. Wywożą: oliwy około 70,000 oxeftów, szczególnie do Tryestu i Wenecyi, drobnych rodzyneków 40 do 109 milionów funtów do Angli, soli 300,000 cent., tęgich win, kaparów, szczególnie z Santa Maura i mydła. Przywożą wyroby rękodzielnicze, bydło na rzeź, a szczególnie zboże z nad morza Czarnege.

§ 722.

Królestwo Greckie.

Królestwo Greckie ciągnie się od 36° do $39\frac{1}{2}^{\circ}$ szerokości północnej i od $38\frac{1}{3}^{\circ}$ do 44° długości wschodniej; składa się z trzech części głównych: z ładu stałego (Rumelii), wynoszącego $\frac{2}{3}$ całości; z półwyspu Morei (Peloponezu), stanowiącego $\frac{4}{9}$ i z wysp, razem $\frac{1}{5}$ do $\frac{1}{7}$ całego królestwa (Eubea, 80 mil kw.; wszystkie inne razem 50 mil kw., jako to: Tinos, Andros, Mykoni, Delos, Syra, Milo, Siphnos czyli Siphanto, Kythnos albo Thermia, Keos czyli Zea, Naxos, Paros, Antiparos, Thira albo Santurini, Amorgos).

Ląd stały . . .	366,3 mil kw.;	293,100 mieszk.
Peloponez . . .	404,5 „ „	563,300 „
Wyspy . . .	139,8 „ „	211,800 „
	<hr/>	
	900,6 „ „	1,067,200 „

Mieszkańcy, szczególnie na wyspach i w Peloponezie są *Grekami*, t. j. są to potomkowie Hellenów, ale zmieszani ze Słowianami, Rumunami i Turkami. W Grecyi północnej przeważna liczba (250 t.) Albańczyków. Oprócz tego znajduje się tu mała liczba Niemców.

Forma rządu od 1844 r. jest ograniczoną monarchiczną. Kraj podzielony jest na dziesięć nomarchij. Wojsko lądowe liczy 10,268 ludzi, między którymi 1,446 żandarmów; ci ostatni rozproszeni są po całym kraju i wielce pożyteczni dla bezpieczeństwa mieszkańców. Siła morską obejmuje 31 małych okrętów, o 154 armatach. Flota handlowa składa się z 3,920 statków.—Ludność należy do prawosławnego kościoła greckiego; na wyspach i w miastach portowych liczą około 30 t. katolików rzymskich. W Atenach jest uniwersytet; gimnazyów jest w ogóle 7; ale wychowanie publiczne w ogóle jeszcze wiele zostawia do życzenia.—Klasztorów męzkich jest 28, żeńskich 4; w nich 1,600 zakonników i 150 zakonnice.

§ 723.

1) Attyka i Beocya.

Ateny, 32 tys. mieszk., stolica i rezydencja, leży nad bezwodnymi rzekami Ilissem i Cefissem, o pół mili od morza, w równinie u pod-

nóza *Akropolis*, leżącej na stromej skale, do 160 stóp wysokości. Jedyne wejście prowadzi przez bramę z kolumnami, znaną pod nazwą *Propylejów*. Wchód ten prowadzi dalej do *Partenonu*, t. j. do świątyni Ateny, 60 stóp wysokości, w większej połowie której stał niegdyś posąg Pallady, ze złota i z kości słoniowej, utwór Fidiasza, prowadzi oraz do *Erechteum*. Wykopywanie i porządkowanie ruin odbywa się ciągle bez przerwy. Samo miasto jest bardzo niechlujne i nieporządne; do porządniejszych należą tylko dwie ulice Hermesa i Eola, na innych zaś widać chałupy drewniane, obok dobrych, wytwórnych nawet kamienic. W stronie południowej *Akropolis*, leżały tuż obok trzy teatry. Bardziej ztąd na wschód stoi dobrze zachowany pomnik Lizykratesa, ztąd zaś na południe, blisko rzeki *Ilissu*, widać piętnaście kolumn korynckich, szczątki z owych 120, należących niegdyś do kolosalnej świątyni, którą cesarz *Adryan* poświęcił *Jowiszowi Olimpijskiemu*. Świątynię tę zburzył *Alaryk*. Niedaleko ztąd znajduje się stadjum, czyli plac wyścigowy, urządzone dla 40 t. widzów. Na koncu miasta, nieco wyżej, stoi zamek królewski, graniczący z najlepszą częścią stolicy. Po bokach miasta wznoszą się góry *Anchermos* i *Lykabetos* (455 stóp wysokości). Obok *Akropolis* leży wzgórze *Pnyx*, zkad w starożytności przemawiano do ludu, i u stóp którego stoi pięknie zachowana świątynia *Tezeusza*, 94½ stopy długa, przeznaczona obecnie na muzeum; obok pagórek *Areopagu*, na którym sąd najwyższy odbywał swe posiedzenia w porze nocnej i pagórek *Philopappus*, niegdyś zwany *Museion*. W pobliżu *Lykabetu* leżało liceum, gdzie nauczał *Arystoteles*; był to wielki park z fontannami i kolumnadami. Podobnym miejscem przechadzki była *Akademia*, gdzie nauczał *Platon*. Oprócz tego mnóstwo tu jeszcze jest starożytności greckich; widać oraz szczątki murów długich na milę, łączących *Pireus* z *Atenami*. W *Atenach* jest uniwersytet i dwa gimnazyja. Niedaleko ztąd leżą pyszne łomy marmurowe *Pentelikonu*.—*Fireus*, 5 tys. mieszk., port ateński; droga bita prowadzi ztąd do *Aten*. Handel prowadzi dość znaczny.—Sąsiednia wyspa *Salamis*, pamiętna bitwą na 480 przed nar. J. C., z osadą *Koluri* (1,000 m.), dziś zupełnie sucha i niepłodna.—Wyspa *Egina* (miasto tegoż nazwiska, ma 3,000 mieszk.), zdrowa i wydaje obficie owoców południowych.—*Eleusis*, dzisiejsza *Leosina*, nad zatoką egińską, licha wioska albańska.—*Maraton*, obecnie gromadka kilkunastu domów w ciasnej dolinie, o ¼ mili ztąd na południe leży nad morzem pole bitwy, na wschód od *Hymettu*.

§ 724. *Livadia*, 5 t. m., na wschód jeziora *Kopais*, ciągnie się nad stokiem góry i ma ulice wązkie, brudne i bardzo nieregularne. Strumyk płynący ze źródeł *Lety* i *Mnemozyny*, pędzi kilka młynów. Na południo-wschód ztąd leży góra *Helikon*, poświęcona *Apollinowi* i *Muzom*, ze stokami obfitemi w trawę i pastwiska. Najślawniejszymi jego źródłami były: *Hippokrena*, *Aganippa* i źródło *Narcyza*.—*Teby* czyli *Thiva*, 4 t. m., na południo-wschód od jeziora *Kopais*, połączone z *Atenami*

drogą bitą, która prowadzi przez Cyteron. Miasto składa się z kilku ulic lekko zbudowanych i odznacza się dobrym nawodnieniem pól. W okolicy kopią piankę morską.—*Kokla*, lichawioszczyna w miejscu, gdzie dawniej leżała *Platea*, pamiętna bitwą w r. 479 przed Chr.—*Lefka*, wieś w miejscu dawniej *Leuktry*, gdzie była bitwa r. 371 przed Chr.—*Kaprena*, zbiór kilku domostw, tam gdzie była *Cheronea*. Szczątki lwa, mającego 12 stóp długości, postawionego na grobie Greków poległych w bitwie przeciw Filipowi (r. 338 przed J. C.), porośnięte chwastem, znajdują się jeszcze w pobliżu.—*Davlia*, w miejscu dawnego miasta *Daulis*, miejscina rozproszona na stokach wschodnich Parnasu.—*Skrifu*, 600 m. dawne *Orchomenos*, na północnym skraju jeziora Kopais, t. j. nad Cefissem, który występując ze swoich brzegów tworzy jezioro Kopais, dopóki nie odpłynie znów na wschód przez kanały podziemne, zwane katawotrami.—*Arachowa*, wielka wieś na stokach południowych Parnasu, trudni się znaczną uprawą wina.—*Kastri*, w miejscu *Delfów*, gdzie odbywały się igrzyska Pityjskie, oraz sąd Amfiktyonów, leży na stoku Parnasu. Z ogromnej i stromej ściany skalistej Fedryadów, u podnoża której leży *Kastri*, wytryskuje źródło Kastalskie. Dawnego miasta *Delfów* nieliczne tylko pozostały szczątki.

2) *Ftyotida i Focyda.*

Salona czyli *Amfissa*, 4 t. m., u podnoża Parnasu, blisko na zachód od *Delfów*. Okolicę stanowi żyzna równina *Krisso*, z gajami cyprysowymi, oliwkowymi i pomarańczowymi.—*Lamia* czyli *Seitun*, 4 t. m., nad morzem i traktem handlowym, warowne. Prowadzi handel oliwą, winem, tytoniem i bawełną.—Tuż przy wiosce *Molo*, nad zatoką *Seitun*, prowadzi brzegiem wąwóz *Termopylski*; tu są ciepłe kąpiele siarczane. *Galaxidi*, 4 t. m., nad północnym brzegiem zatoki *Korynckiej*, prowadzi znaczny handel z *Włochami* i posiada wielkie warsztaty okrętowe.

3) *Etolia i Akarnania.*

Missolonghi, 4 t. m., przy wejściu do zatoki *Patraskiej*, źle obwarowane miasteczko rybackie, z portem zburzonym 1826 r.—*Lepanto* (*Naupaktos*), 1,000 m., również nad wspomnianą zatoką, pamiętne bitwą morską 1571 r.—*Vonitsa* 1,000 m., nad zatoką *Arta*, z małym portem. W stronie północno-zachodniej leżą ruiny *Akcyum*, naprzeciw *Prewery*.

4) *Eubea*, oddzielona od lądu stałego i 23 mil długa, od wschodu stroma, od zachodu spłaszczona, z pięknymi pastwiskami i gęstymi lasami, której doliny mało uprawne, daleko są żyzniejsze od wielu Cyklad.

Chalkis, po włosku *Negroponte*, po grecku *Egripo*, 6 t. m.; most częścią drewniany, częścią kamienny, 45 kroków długi, prowadzi z lądu stałego przez stojącą w wodzie warowną wieżę do fortecy. Obok takowej leży otwarte miasto, posiadające równie jak ona cyprysy, meczety i minarety.—Na przeciwko w stronie południowej leżała *Aulida*.

§ 725.

5) *W Peloponezie:**Argolida i Korynt.*

Nauplia, czyli *Napoli di Romania*, 4 t. m., na przesmyku, miasto z pozorem zupełnie europejskim, z początku była rezydencją młodego królestwa greckiego. Jest to najwarowniejszy ze wszystkich portów greckich. *Cytadella* leży na skale *Palamidi*, 720 stóp wysokości. *Nauplia* posiada koszary, arsenał i handel. O 1½ mili stąd na północ leżała *Mycena*; dotąd jeszcze jest tu zachowana lwia brama, prowadząca do warowni, oraz tak nazwany skarbiec *Athreusza*.—Więcej na wschód leży nad zatoką egińską *Neo-Epidaurus*, obok ruiny dawnego *Epidauru*. *Argos*, 10 t. m., z licznymi ruinami świątyni i wysoką na 900 stóp warownią górską *Laryssa*, miasto coraz bardziej rozkwitające. Na południe stąd znajduje się bagno *lernejskie*, gdzie obfita uprawa ryżu.—*Nieurodzajna Spezzia*, 9 t. m., na wyspie tegoż nazwiska, miasto warowne z portem kupieckim.—*Hydra*, na wyspie *Hydrze*, 12 t. m., z wielkimi śpichrzami i najlepszymi w Grecyi marynarzami. Jest to warownia i jedno z miast najpiękniejszych i najbardziej przemysłowych.—*Korynt*, 4 t. m., na zachodniej kończyźnie międzymorza, niegdyś miało 300,000 m. niezmiernie bogatych i było miastem zbytku i przepychu (spiż koryncki, korynckie wazy, kolumny korynckie i t. d.) Obok miasta leży stroma wysoka na 1,770 stóp forteca górską *Akrokorynt*, w starożytności najsilniejsza. Do tutejszych starożytności należy arena (stadjum) igrzysk istmijskich, oraz resztki muru długości 22,470 stóp, zamykającego międzymorze. Uprawa wina znaczna, oraz wywóz małych rodzenków, zwanych koryntami.

6) *Achaja i Elida.*

Pierwsza z nich jest jednym z najdzikszych krajów górzystych, z wazkim pasem nadbrzeżnym.

Patras, 9 tys. m., miasto portowe i pełne życia, ze zburzonym kastelem. Prowadzi handel koryntami i oliwą; statki parowe kursują do *Aten* i *Tryestu*. Na południo-wschód stąd leży największy w Grecyi klasztor, *Megaspoleon*, z cudownym obrazem *Matki Boskiej*.—*Pyrgos*, 1,000 m., na północ od ujścia rzeki *Rufia*; trudni się uprawą wina.—Obok leżą szczątki dawnego świętego okręgu *Olimpii*, która po prostu była parkiem, z budowlami, świątyniami (jedna z nich całkiem podobna do *Panteonu*), ołtarzami, miejscami na igrzyska, gajami, stadjum, teatrem i t. d.

§ 726.

7) *Messenia.*

W starożytności najurodzajniejsza i najszcześniejsza okolica *Peloponezu*, pysznie zabudowana i zagajona.

Cyparissa czyli *Arkadya*, 7 t. m., nad zatoką morską i na spadziwym stoku, dziś małoważna.—*Blisko Nedy* leżą ruiny świątyni w *Figalii*, poświęconej *Apollinowi*, na górze *Kotylion*, 3,800 stóp wysokości.

Mavromati, wieś w miejscu starożytniej Messeny, ze szczątkami Akropolis i ogromnego muru, długiego na $\frac{3}{4}$ mili. Na górze *Ithome*, na 2,500 stóp wysokości leży klasztor.—*Navarino* (dawne Pylos), 3 t. m., ma najpiękniejszy port grecki i pamiętne jest bitwą morską 1827 r.—*Kalamata*, 4 t. m., blisko zatoki messenijskiej czyli Koron, leży na żyznej równinie, w ogrodzie Morei, gdzie udają się wyborne pomarańcze i cytryny, wino, oliwki, olbrzymie drzewa figowe, kaktusy, palmy i cyprysy, gdzie otrzymuje się również bawełna, tytoń i jedwab'.

8) *Lakonia*

z wielką, żyzną doliną nad Eurotasem.

Sparta, 1,000 m., obok miejsca gdzie stało dawne miasto, nad Tajgetem, o pół mili na zachód od *Mistri*, mającej 1,000 m., dziś prawie opustoszała. W przeszlicznej dolinie rzeki Eurota, kwitnie jedwabnictwo.—*Monembasia* czyli *Napoli di Malvasia*, 1,000 m., na skalistym pobrzeżu wschodnim, leży na ostrokągu kamiennym w morzu (przynajmniej forteca), połączonym z lądem stałym za pomocą mostu. Niedługo okolica ta służyła uprawie wina (małwazy).

Okrag *Meina*, nieurodzajny i bezwodny, leży na stronie zachodniopółnocnej Tajgetu. Zamieszkał tu w pojedynczych wieżach Majnoci, niegdyś najgorsi rozbójnicy lądowi i morscy, poddali się rządowi.

9) *Arkadya*.

Tripolizza, 8 t. m., w pośród równiny 2,000 stóp wysokości, w okolicy obfitą w łąki, niegdyś rezydencja paszy; zupełnie zburzona 1828 roku.—O $1\frac{1}{2}$ mili stąd leżą ruiny *Mantinei*.

10) *Cyklady*.

Na starannie uprawnej wyspie *Tinos*, najbardziej przemysłowej z wysp Cykladzkich, liczącej przeszło 21,000 m., oraz na wyspie *Andros* leżą:

San Nicolo czyli *Tinos*, 3 t. m., obfituje w zboże, jedwab', wino, oliwę i owoce.—*Andros*, 2 t. m., w okolicy żyznej.—*Delos*, pełne ruin dawnych wspaniałych świątyń, wyspa nie zamieszkała.—*Hermupolis*, czyli *Neo-Syra*, 20,000 m., wznosi się tarasowato; w ciasnych swoich dolinach wydaje zboże, wino, figi, oliwę i t. d., oraz buduje statki. Jest to najważniejsze w Grecji miasto handlowe i najznakomitszy na wschodzie plac budowy okrętów, posiadający przeszło $\frac{1}{3}$ wszystkich statków kupieckich całej Grecji. Tu znajduje się kwarantanna, a statki parowe kursują stąd do Aten i Sztambułu.

Na *Santurino*:

Thira czyli *San Nicolo*, w okolicy bardzo żyznej, wydaje wyborne wino.

§ 727. Blisko jedna trzecia część całego gruntu, zdaje się stosowną dla rolnictwa, lecz zaledwie $\frac{1}{2}$ tego obszaru naprawdę są uprawne.

daje w jego ręce. Władzę tę z jego ramienia piastują dwaj urzędnicy z tytułem Wysokości: *Mufti*, naczelnik ulemów, trudniący się wykładaniem zakonu, oraz *Wielki Wezyr*, naczelnik spraw cywilnych i wojskowych, przez którego ręce przechodzi każde postanowienie i którego biuro jest przy *Wysokiej Porcie*. Pod nim stoją ministrowie: handlu, rolnictwa i robót publicznych;—oświecenia publicznego;—sprawiedliwości;—policji;—wojny;—marynarki;—generalny inspektor wakufów, t. j. dóbr duchownych;—minister skarbu prywatnego i mennicy;—nakoniec fabryk cesarskich. Wszyscy są muszyrami, (członkami rady stanu) i pod przewodnictwem wielkiego wezyra stanowią *dywan* czyli tajną radę. Najwyżsi dygnitarze i generałowie mają tytuł *baszów*; wyżsi urzędnicy nazywają się *effendi*, synowie baszów i starszych oficerów *bejami*, niżsi urzędnicy i oficerowie *agami*. Naczelników odróżniają trzy klasy, stosownie do wielkości prowincyi; zwyczajem tatarskim znamię ich władzy jest lanca, ze złotym jabłkiem na końcu, od którego wiszą trzy, dwa lub jeden buńczuki. Dygnitarze dworscy czyli Porty są: *agowie wewnątrzni*, po większej części rzezańcy, np. Kislar Agassi, naczelnik czarnych rzezańców; Kapu-Agassi, czyli naczelnik białych rzezańców, wielki ochmistrz dworu i t. d., oraz *agowie zewnątrzni*, mieszkający po za serajem, mianowicie najpierwszy Iman czyli Wielki Jalmużnik, pierwszy lekarz (Hekim-Baszi), wielki koniuszy i t. d. Córki i siostry sułtana zwa się sułtankami, matka jego, *sułtanka Walida*, po sułtanie najwyższą w państwie zajmuje godność. Czemu u chrześcian są kościoły, tem u mahometanów *meczety*, kryte kopułą i mające po bokach 1 lub więcej *minaretów*, t. j. wież smukłych i śpiczastych, na których stają oficjaliści meczetów, wołający do modlitwy. Własność tych meczetów, zwana wakufem, wolna jest od wszelkich podatków i puszczańa bywa w tanią dzierżawę; wszystkie razem wakufy stanowią podobno $\frac{3}{4}$ całego gruntu w całej Turcyi. Duchowieństwo dzieli się na pięć klas: szejków, t. j. starszyny czyli starców, którzy miewają kazania po meczetach; kalibów czyli przodujących w modlitwie; imanów spełniających wszystkie uroczystości kościelne; muezzinów wołających z minaretu do modlitwy; nakoniec kaimów, stróży, nie należących jednak do ulemów. Sekty derwiszów są mniej więcej tem samem, czém mnisi w kościele chrześciańskim.—*Grecy* zostają pod najwyższym *patryarchą* w Konstantynopolu. Do Kościoła greckiego należy około 11 milionów (4 miliony Słowian, 7 milionów Bułgarów); wyznawców islamu jest około 4 milionów; do Kościoła rzymskiego należy 650,000; żydów 125,000; Cyganów 80,000; innych wyznań 180,000. Ormianie, w liczbie 150,000, należą do osobnego wyznania chrześciańskiego, zostającego pod patryarchą. Różne narody i wyznawcy różnych religij zamieszkują po miastach oddzielnie cyrkuly; wsie są albo wyłącznie tureckie, albo greckie, albo ormiańskie.

Poborca podatków prowincyi nazywa się *defterdarem*.

Pałac Muftego jest najwyższym trybunałem, gdzie sądzą *ulemowie*.

W prowincyach sędzą baszowie; w większych miastach sędzi *mollach*, w mniejszych *kadi*.

Armia liczy 143,500 żołnierzy; składa się z armii czynnej zwanéj *nizam* i z rezerw, czyli *redyłów*. Wojsko nieregularne składa się z mużmańskich ochotników (baszy-buzuków), z żandarmów (piesi zwą się *kawasami*) i t. d. Każdy korpus armii (orda), zostaje pod feldmarszałkiem (muszyr); każda brygada pod generałem (liwa). Każdy pułk ma szkoły żołnierskie; szkoła wojskowa znajduje się w Konstantynopolu. Flota liczy 64 okręty.

§ 730. W Turcyi odróżniają trzy klasy poddanych: *mewolnicy*, mużmanci i nie mużmanci (chrześcijanie, żydzi i poganie), czyli *rajasy*, t. j. trzoda, dziś zwani *tebahami*, t. j. poddanemi, dziś prawie równani z tamtymi, ale w praktyce bardzo upośledzeni. W większych miastach stanowią oni rodzaj gminy, nad którą przełożony jest jeden z jój grona, zwany *prymatem*.

Wyższych i niższych zakładów naukowych (medresse i mekteby), nie braknie w Turcyi; wszakże działalność ich niezbyt wielka, a ukształcenie w ogóle bardzo słabe.

Większa część mieszkańców jest pochodzenia słowiańskiego, t. j.:

Bułgarów, Bośniaków, Hercegowińców i Serbów mniej więcej	7,700,000
Rumunów w Mołdawji i Wołoszczyźnie, oraz Cyngarów	4,300,000
Tatarów	25,500
Ormian	150,000
Greków	1,050,000
Albańczyków	1,600,000
Turków czyli Osmanów . .	1,155,000
Cyngarów, szczególnie w Bułgaryi i Tracyi	180,000
Żydów	125,000
Z obcych narodów	60,000
ogółem	16,345,000 mieszkańców.

Jedna czwarta część téj liczby jest religii mahometańskiej; $\frac{11}{16}$ jest wyznania greckiego; 650,000 katolików i żydów.

W Europie Rumili	ma	480 mil kw.
„ „ (Stambuł)	„	2,5 „ „)
„ „ Bosna	„	1268 „ „
„ „ Silistire	„	1058 „ „
„ „ Dżezair	„	273 „ „
„ „ Edirne (Tracya)	„	883 „ „
„ „ Widin	ma	207 „ „
do przeniesienia		4171,5 „ „

		z przeniesienia	4171,5 mil kw.	
W Europie	Nysz	ma	942	„ „
„	„	Uskub	179	„ „
„	„	Selanik	573	„ „
„	„	Janina	608	„ „
„	„	Kirit czyli Kreta	153	„ „

w Europie 6626,5 „ „ i w 1845 roku

12,927,500 mieszkańców.

w Azji 31,482 mil kw. i w tymże roku 16,050,000 mieszkańców;

w Afryce 44,958 mil kw. i 3,800,000 m., czyli razem całe państwo Tureckie ma 86,011,5 mil kw. i 35,350,000 mieszkańców.

§ 731. **Konstantynopol**, 980 tys. mieszk., bez wojska i cudzoziemców 674 tys., nad Bosforem na siedmiu pagórkach, ma wraz z przedmieściami 5 mil obwodu. Jest to starożytne *Bizancyum*, założone przez cesarza Konstantyna; od czasu zdobycia przez Turków w 1453 r. nazywa się *Sztambulem* czyli *Stambulem*. Odnozą Bosforu, długa na 1¼ mili, tworzy wyborny port, zwany *Złotym rogim*, przez który prowadzi pływający most drewniany, 1500 stóp długi i na którym leżą arsenał i warsztaty okrętowe. W północnej kończyni tego portu wpadają dwie małe rzeki, zwane *słodkimi wodami*. Na północ od właściwego miasta leży przedmieście *Ejab*, tak nazwane od chorążego przy proroku; na wschód leży *Galata*, zbudowane na sposób europejski, siedziba kupców, a bardziej na wschód *Top-Hane*, na wprost końca seraju. Ztąd na północ *Pera*, gdzie mieszkają ambassadorowie; bardziej zaś jeszcze na północ przedmieście *s. Dymitra*, zamieszkałe przez Greków. Przy porcie, w mieście właściwym, jest cyrkuł *Fanar* czyli Fanal, zwany tak od latarni morskiej, gdzie mieszkali Fanaryoci, dawne znakomite rodziny greckie.—Miasto otoczone jest podwójnym murem, teraz bardzo podupadłym, oraz troistym wałem. Nad brzegiem morza znajduje się warowny zamek Siedmiu Wież, dziś więzienie. Dardanella i długi na trzy mile Bosfor mocno są ufortyfikowane; nad tym ostatnim po stronie europejskiej każdy kątek jest zamieszkały: wille, kioski, gaje, ogrody i winnice, zamki i ruiny zdobią go wszędzie. Po stronie Azji leży Uskudar czyli *Skutari*, 100,000 mieszk., z największym w całym kraju cmentarzem. Widok całości jest imponujący; oprócz jednego widoku Lizbony, nie można porównać żadnego innego w Europie. Ale ulice (ki) są ciasne, krzywe, źle albo wcale nie brukowane, prawdziwe labirynty; domy po większej części niskie, z wystającymi wyższymi piętrami, zwykle malowane czerwono, z czerwona wami dachówkami, zbudowane z gliny, a szczególnie z drzewa (ponieważ w bliskości dużo jest lasów). Dlatego też wydarzają się częstokroć pożary, a 1/3 część miasta w każdej porze roku bywa pogorzeliściem. Pałace cesarskie, wraz z meczetami, mieszkaniami służby dworskiej, łazienkami, ogrodami, kioskami, fontannami, wielkimi dziedzińcami, mennicą, arsenałem, szpitalem i t. d. nazywają się jednym miastem *seraj* (właściwie, mieszkanie); właściwym

jednak serajem jest pałac zamieszkały przez sułtana. Całe te gmachy stanowią miasteczko w mieście; w nim także przechowuje się skarb i święta chorągiew Mahometa. Główna brama w pałacu wielkiego wezyra nazywa się *Wysoką Portą*; niegdyś była to na wschodzie najważniejsza część gmachu, gdzie odbywały się główne interesy. Liczą tu 13 meczetów cesarskich, z których najbardziej znaną Aja Sophia, t. j. św. Zofia, założona w 532 r. po Chr. przez cesarza Justyniana. Najznaczniejszym meczetem jest Achmeta I, jedyny w całym państwie tureckim o sześciu minaretach; najwspanialszym i najpyszniejszym jest meczet Solimana II, nad Atmeidarem, z piętnastoma kopułami, ze szkołami, akademią, audytorjami, szkołą lekarską, lazaretem, kuchnią dla ubogich, karawanserajem i biblioteką. Meczetów średnich liczą do 200, mniejszych 300.

§ 732. Chrześcianie i żydzi mają swojego zwierzchnika duchownego, który zastępuje ich w obec rządu. Oba też wyznania mają swoje kościoły główne. Są tu kollegia, w których wykładają się: logika, teologia i prawo; szkoły elementarne dla nauki czytania i pisania; około 40 bibliotek publicznych; szpitale; domy ubogich (w których codziennie około 30,000 ludzi otrzymuje pożywienie), liczne klasztory dla derwiszów i zofiów; drukarnie rabbiniczne, arabskie, perskie, ormiańskie, tureckie (właściwie koran nie powinien być nigdy drukowanym).—Znaczące *wodociągi*, na arkadach i podziemne, oraz liczne cysterny znajdują się we wszystkich punktach.—*Place* nazywają się majdany, t. j. równiny; najślawniejszy z nich jest Atmajdan, czyli plac koński, mający 1,050 stóp długości i 245 szerokości, z obeliskiem egipskim 80 stóp szerokości.—Liczne targi, *bazary*, pełne osobliwości; częścią place otwarte, częścią kolumnady zamknięte i kryte, zwane *bezestami*; są to miejsca święte, a więc zupełnie bezpieczne. Oprócz targów jest tu 40 *khanów*, rodzaj oberż dla wielkich kupców i *karawanseraje*, gdzie znajdują pomieszczenie karawany.—Około 130 gmachów przeznaczonych jest na *lazienki*.—Liczne *kawiarnie* i szynki utrzymywane są wyłącznie przez chrześcian albo żydów.—Spacerów nie ma; Turcy przechadzają się po cmentarzach, lub przejeżdżają po Bosforze.

Fabryk dardzo jest mało; pewną wagę mają tylko fabryki safianu, broni i farbiarnie na czerwono. Główny ruch handlowy odbywa się w Galacie. Handel prowadzą prawie tylko grecy, ormianie i żydzi, zaś handel morski znajduje się w rękach innych narodów europejskich. Z 90 wielkich domów handlowych prowadzonych przez europejczyków, 20 zostaje pod protekcją Anglii; są jednak niektóre także tureckie.—Przeszło połowa mieszkańców jest religii mahometańskiej.—Liczne statki parowe tu przybijają i płyną do Trebizondy, Smyrny, Aleksandrji, Aten i Wiednia. Największa ilość okrętów w porcie jest angielskich i greckich.

Połowa przywozu przybywa z portów angielskich; dwie trzecie przywozu składają się z towarów fabrycznych, a jedna trzecia z kolonialnych. Z Rosyi wprowadzają 200,000 tonów zboża.—Okolice są

nieuprawne, suche i bezleśne; tylko Słodkie Wody i brzegi Bosforu są rozkoszne, ozdobione ogrodami, willami, pałacami, kioskami, źródłami i krzakami.—W pobliżu znajdują się: *Dolma-Bakcze* i *Czeragen*, pod Betsyktaszem, pyszne pałace letnie sułtana.—*Belgrad*, urocze miejsce zabawy w porze wiosennej, dokąd przed upałami chronią się bogaci Europejczycy; w pobliżu leżą wielkie rezerwoary (benami zwane) podsycające wszystkie siedm wodociągów w Konstantynopolu. Tu w kierunku ku północy zaczyna się wielki las.—*Tharapia*, wielki i piękny port nad Bosforem, miejsce pobytu bogatszych mieszkańców w porze letniej.—*Bujukdere* (wielka dolina), miasteczko dość znaczne, gdzie w pięknej porze roku mieszkają ambassadorowie, ocienione lasami oleandrowemi, myrtowemi, pomarańczowemi, kasztanowemi i orzechowemi, oraz platanami, cyprysami i figami, zdobne winnicami. Naprzeciwko leży najwyższa nad Bosforem góra Jaszar-Dag.—*Rumili Hissari* jest najwarowniejszym zamkiem nad Bosforem, mającym tu 4000 stóp szerokości.—*Anadoli-Hissari* leży po stronie azyatyckiej, obok zaś dolina wody niebieskiej, czyli Słodkich Wód Azji, ulubione miejsce przechadzki dla dam tureckich.—Również *Hunkiar-Iskelessi*, pamiętne traktatem z 1833 r.

§ 733. W Edirne:

Adryanopol czyli Edirne, 150 t. m., blisko rzeki Maricy, której dolina jest parowem szerokim, pokrytym niwami ryżu, wydającym także nieco zboża, bawełny i tytoniu. Jest to druga stolica państwa, lecz opustoszała i posiada wspaniałe meczety, z których jeden ma wysokość meczetu ś. Zofii, z minaretami do 200 stóp wysokimi, i z bazarem długim na $\frac{1}{16}$ części mili. Starożytności rzymskich tutaj wielkie jest mnóstwo. Przytem Adryanopol jest ważnym placem handlowym; do wyrobów jego należą: jedwab, grube sukno (jedyna fabryka turecka), bawełna, kobierce, safian, opium, essencye, czerwone nici. Tu również najwięcej wyrabia się olejku różanego; handel jest bardzo znaczny.—*Filippopol* czyli Filibe, 100 t. m., na górze nad Moricą, ma kwitnące fabryki jedwabiu, sukna, bawełny.—*Gallipoli*, 30 t. m., na półwyspie, prowadzi znakomity handel i posiada liczne ruiny z czasów starożytnych i z epoki cesarstwa.

W Selanik:

Selanik czyli *Saloniki* (Thessalonich), 70 t. m., leży w części na górze i po Konstantynopolu jest najpierwszém w Turcyi miastem handlownym. Dostarcza wybornych towarów bawełnianych, materyj jedwabnych, kobierców i safianu, oraz prowadzi handel zbożem, ryżem, bawełną, tytoniem, owocami i opium, budulcem i skórkami zajęczemi. Port ma bezpieczny i regularną utrzymuje komunikację z Konstantynopolem i z Wiedniem. Niegdyś był tu uniwersytet żydowski.—Na północ-wschód leży *Seres*, 25 t. m., jeden z najważniejszych placów handlowych, ognisko uprawy bawełny.—W równinie rozproszonych jest do 300 wiosek.—Bardziej na zachód leży *Petrowicz*, w pięknej dolinie, sławnej dla bogatych swych płodów; dostarcza wybornego tytoniu, zwanego Pe-

tricz, corocznie do 20,000 skrzyń.—Na górze *Athos* czyli Monte-Santo leży 21 klasztorów, 190 pojedynczych celek i pustelni, w których mieszka do 3000 mnichów. Zakonnicy ci uprawiają ziemię, trudnią się robotą około winnic i pszczolnictwem, wyrabiają wizerunki świętych, łyżki i noże. Handel ich znaczny. Tu znajdują się szczątki kanału wykopanego z rozkazu Xerksesa.

Thessalia, należąca do ejaletu Edirne, jest jednym z najurodzajniejszych krajów półwyspu, gdzie na przemiany ukazują się to pola zbożowe, to bujne łąki, to majestatyczne platany, oplecione latoroślą winną, to plantacje oliwne, morwy, granaty i figi, albo najaromatyczniejsze krzaki i ziola. Tu leżą miasta:

Laryssa, czyli Jeniszen i Fenar, 25 t. m., nad rzeką Salamwryą, w bardzo żyznej równinie, ważne miasto fabryczne, dostarcza bawełny i wyrobów jedwabnych.—Na południe ztąd *Farsala*, 5 t. m., słynne bitwą w 48 r. przed J. Ch.;—na wschód leżą pagórki *Kynos-Kefale*, gdzie zaszły ważne bitwy w 365 i 197 r. przed nar. J. Chr.—*Metoromi* nazywają się klasztory na stromych massach skalistych rozmaitego kształtu, na wschodnich przedgórzach Pindu, podobne do skał Adersbach w Czechach. Tu, pod gęsto zacieńjącymi drzewami, blisko wierzchołków gór, leży dziesięć klasztorów; do których dostać się można tylko za pomocą wiatrów w koszach.—*Ambelakia*, 4 tys. miesz., blisko Salamwryi, u podnóża Ossy, wesołe i pracowite miasto fabryczne, uprawiające dużo bawełny.

§ 734. W Nysz:

Zofie, po bułgarsku Tryadica, 24 tys. miesz., w pięknej, żyznej równinie, otoczonej wysokimi górami, ma fabryki i źródła gorące.—*Nysz* (Nissa), 16 tys. miesz., w urodzajnej dolinie, niegdyś stolica Serbii; miejsce urodzenia Konstantyna Wielkiego.—*Kostendil*, 8 t. m., nad Strumą, posiada kopalnie złota i srebra, fabryki broni i t. d.

W Uskub:

Prisrend czyli Przyzrin, 26 t. m., na północy zachód od Szar-Dagu, jedno z najpowabniejszych, najbogatszych i najbardziej przemysłowych miast w Turcyi, posiada 1,600 sklepów po bazarach, wielkie karawansejary i t. d.—*Prisztina*, 9 t. m., najznakomitsze miasto dawniej Serbii.—*Uskub*, 10 t. m., nad rzeką Wardan.

W Widinie:

Widin, 25 t. m., nad Dunajem, forteca, wydaje jedwab. Kupcami są tu po większej części Turcy i żydzi hiszpańscy. *Nikopoli*, 15 t. m., nad Dunajem, twierdza; prowadzi handel.—*Siztrow*, 20 t. m., najschludniejsze i najbogatsze ze wszystkich tych miast.—*Tornewi*, 12 t. m., nad Jantrą, niegdyś stolica.

W Sillstire:

Ruszczuk, 30 t. m., nad Dunajem, na wprost Dżurdżewa, najważniej-

za forteca nad Dunajem, której przemysł jest znakomity i która prowadzi handel przez Warnę z Konstantynopolem.—*Silistire*, 23 t. m., nad Dunajem, silna twierdza, ale miasto nędzne.—*Szumla* czyli Szumna, 60 t. m., w ciasnej, stromiej dolinie prawie bez wyjścia, otoczona ogrodami. Wydaje jedwab, wino, zboże i skóry, oraz wyrabia naczynia miedziane i blaszane.—Bardziej na wschód leży *Warna*, 26 t. m., ważna forteca z portem, nad Czarnym morzem.—*Balczyk*, 4 t. m., najważniejszy i najbezpieczniejszy port kupiecki nad morzem Czarnym.—*Tulcza*, 5 t. m., nad Dunajem, na południe od Izmailu, port zbożowy licznie uczęszczany.

§ 735. W Janinie czyli Albanii południowej:

Prewca, 5 t. m., przy wejściu do zatoki Arty, główny port kupiecki w Epirze; niedaleko stąd leżało *Akcyum*.—Na wschód *Arta*, 6 t. m. niegdyś Ambrakia, nad zatoką Arty, handel ma kwitnący i dobrą uprawę gruntu.—Na północo-zachód *Suli*, forteca górská w dzikiej okolicy, główna siedziba walecznych Suliotów.—*Parga*, na wysokości skale, posiada port i handel bardzo kwitnący.—Na wschód *Janina*, 25 t. m., nad jeziorem, ma dwie silne cytadele; wyrabia kordonki złote, marokiny, materye jedwabne i t. d., i posiada ważny i szeroki rozgałęziony handel. W południowej kończy się jeziora leżała *Dodona*.—Na północo-wschód pomiędzy jeziorem a Mieszowem, leży rzeczpospolita *Zagora*, obejmująca 44 wsi i 25 t. m.—*Awlona* czyli Wallona, 6 t. m., smutna miejscina, osławiona dla panujących tu gorączek, z portem; prowadzi handel oliwą, wełną, skórkami baraniami, zbożem, solą, asfaltem, szylkretem i walloną. W pobliżu znajdują się bogate pokłady asfaltowe Selenickie.—*Duradź* czyli *Durazzo*, 19 t. m., u starożytnych Greków zwane *Epidamnus*, u Rzymian *Dyrrhahium*, z portem handlowym, w okolicy uroczej ale niezdrowej, bo płodzącej gorączki.

W Rum-lli z Iszkodrą, czyli w Albanii środkowej:

Skutari czyli Iskenderie, 24 t. m., tam gdzie Bojana wypływa z jeziora Skutari. Niegdyś miasto wielkie, kwitnące, warowne, gdy było jeszcze stolicą hołdowniczego państwa Arnautlyk; dziś podupadłe, posiada jednak znakomite fabryki broni i towarów wełnianych.—*Ilbesan* czyli Elbassan, 4 t. m., stolica środkowej Albanii.—*Toli-Menastir* czyli Bitolia, 40 t. m., w szerokiej równinie, jedno z miast najbrzydszych i najbrudniejszych, prowadzi znaczny handel z Turcyą środkową.—*Ochryda* 8 t. m., w żyznym i gęsto zaludnionym, a czarującym obszarze na stronie wschodniej jeziora tegoż nazwiska, posiada znakomite fabryki.—Okrag *Zadrin*, na południowym brzegu, oraz *Mirdyci*, w liczbie około 13,000 i mieszkańcy innych okręgów górskich, szczególnie *Dibry*, sami się rządzą i tylko żołnierzy dają do armii. Ten kraj *wolnych Albańczyków*, na wschód od Czarnogórza, obejmuje 10 pokoleń z szesnastu pokoleń Albańczyków północnych czyli *Gegów*. Wyznania są rzymskokatolickiego, albo religii mahometańskiej; Albańczycy południowi czyli *Toskowie*, są wyznania greckiego nie-unickiego, albo Mahometanie.

W *Bośni* (tureckiej Kroacyi i Hercegowinie, t. j. Dalmacyi tureckiej), krainie tarasowatej i bardzo górzystej:

Seraj-Bośna czyli Serajewo, 55 t. m., nad Miliaską, wpadającą do Bośny. Dostarcza broni, kling, towarów żelaznych i miedzianych, bawełny i skór. W pobliżu są znakomite fryszerki i kuźnie żelazne, mianowicie w *Fajnicy*, 4 t. m., gdzie znajdują się również kopalnie złota, wyzyskiwane już przez Rzymian.—Na północo-zachód leży *Banjaluka*, 15 t. m., nad rzeką *Wrbas*, forteca i jedno z najpiękniejszych miast w Bośni.—*Trawniki*, 12 t. m., bardziej ztąd na południo-wschód, stolica Bośni.—Ztąd na południe leży *Mostar*, 10 t. m., nad *Narentą*, stolica Hercegowiny, prowadzi handel i fabrykację.—*Nowipazar*, 15 t. m., nad *Razką*, w *Bosni*, miasto bogate, ma sławne jarmarki i jest ogniskiem handlu pomiędzy Bośnią a Turcyą.

Na wyspie **Kandyi**, po turecku **Kirid**, mającej 190 mil kw. powierzchni i 360,000 mieszkańców.

Megalokastro czyli *Kandya*, 12 t. m., na pobrzeżu północnem, miasto warowne, lecz bardzo podupadłe w porównaniu ze stanem swoim za panowania Wenecyan. Posiada liczne fabryki mydła.—*Hanie*, 8 t. m. na pobrzeżu północnem, ma port najlepszy i prowadzi handel oliwą, mydłem, woskiem i gąbkami.—*Sfakia*, 1,000 m., na pobrzeżu południowem. Mieszkańcy uchodzą za potomków dawnych Kretyjczyków.

W Dżezair (22 wysp zamieszkałych):

Thasos, 6 t. m., najbliżej wybrzeża; *Semadze* (Samotracya); *Imroz* (Imbros), najbliżej Dardanellów; *Lemni* czyli Stalimne, 9 mil kw. powierzchni i *Bogdza* czyli Tenedos, blisko równiny trojańskiej, obie żyzne i uprawne, dostarczają wiele wina, a poczęści pokryte są lasami. Wyspy *Sporadzkie* i *Cypr*, które właściwie tu należą, ob. § 294.

§ 736.

Księstwo Serbskie.

(większe od Czech).

Serbia jest górzysta, pełna przepaści, dolin i równin, bronionych przez wąwozy, oraz skał, przystępnych tylko dla znających dobrze okolicę. Urodzajnemu gruntowi, gdzie nigdzie tylko brak wody. Na równinach obok półkukurydzy i zboża jaśnieją obszerne plantacje drzew, na stokach dojrzewają najwyborniejsze winogrona; wysokie łąki dostarczają najlepszych ziół bydłu rogatemu i owcom; w ogromnych lasach niezmiernie tkwią skarby, a góry obfitują w kruszce. Kraj więc ten posiada wszelkie warunki dobrobytu i przy pomocy naturalnych twierdz swoich zdawał się w samej rzeczy przeznaczony do wydania narodu kochającego wolność, śpiew i muzykę, a pełnego świeżej działalności i siły. Pomiedzy mieszkańcami jest może do 15,000 Turków,

którzy atoli mówią już po serbsku.—Jest to monarchia dziedziczna konstytucyjna, hołdownicza Porcie. Serbowie są najukształceńszemi Słowianami w Turcyi.

Belgrad czyli *Bijograd*, 17 t. m., nad Dunajem, miasto najznakomitsze i najlepiej zaobudowane, lecz pomimo to mające dużo jeszcze wielkich, pustych placów i ulic na wpeł w gruzach; zarazem silna forteca, na 700 stóp wysoka. Żołnierzy ma tureckich. Przemysł jest znaczny. Belgrad jest pośrednim składem handlowym pomiędzy Konstantynopolem a Saloniki z jednéj, oraz Wiedniem a Pesztem z drugiejsz strony. Na południo-wschód ztąd leży *Semendrya*, 41 t. m., twierdza, w lepszym stanie niż Belgrad, ma 21 wież wysokich i czworograniastych, połączonych między sobą murami, niegdyś rezydencya królewska. Prowadzi handel i sławne wyrabia wina.—Więcej na wschód *Passarowic*, czyli *Poszarewac*, 5 t. m., blisko Dunaju, pamiętna traktatem pokoju w 1718 roku.—*Nowa Orszowa*, wyspa z twierdzą na Dunaju, nad samą granicą wołoską. W pobliżu znajduje się cieśnina rzeczna, zwana „Żelazną Bramą.” *Kragujewac*, 3 t. m., na południe od Semendryi, było rezydencyą księcia Miłosza.—*Uszyca*, 5 t. m., między którymi 3,700 Turków, forteca w głębokiej kotlinie skalistej.

§ 737. Połączone Księztwa Mołdawii i Wołoszczyzny, czyli tak zwane

Księztwa Naddunajskie

(nieco mniejsze od Bawaryi z Czechami).

Kraj ten jest monarchją elekcyjną; książę, wybrany na całe życie, otrzymuje inwestyturę od Wysokiej Porty, której jednak nie wolno wtrącać się do rządów, a która pobiera tylko 123,340 talarów rocznej daniny. Książę ten, zwany *Hospodarem* (t. j. *Panem*), ma przy swoim boku zgromadzenie narodowe przez każdy z dwóch krajów wybierane. Wojsk tureckich w kraju nie masz. Część zachodnia, aż po *Ałutę* nazywa się małą *Wołoszczyzną*, ze stolicą *Krajową*. Mołdawia przezwaną tak została od rzeki *Mołdawy*, wpadającej z prawej strony do *Serethu*. Z żyznego i nader wydajnego gruntu uprawiają ledwie $\frac{1}{5}$ część, dla tego téż istnieją wielkie pustynie. Równiny w jednéj trzeciej części pokryte są zaroślami dębowemi i zresztą są bezdrzewne; tylko stoki gór gęsto są zagajone. Większa część tego kraju składa się z *Wołochów* czyli *Rumunów*; oprócz tego do 29,000 wolnych *Cyganów*, oraz 150,000 należących tytułem własności do *bojarów* i *klasztorów*, niewielu *Greków*, mnóstwo *Ormian* i 6,000 *żydów*.—Kraj niezmiernie obfituje w sól kamienną i saletrę. Węgla kamienne dobywają *Rosyjanie*. Zboża wydaćby można sto razy więcej, aniżeli produkuje się w istocie.

Bukareszt, 90 t. m., nad *Dembowicą*, w okolicy bagnistej, miasto wielkie, nowe, ale prawdziwie wschodnie, bardzo brudne i pełne kątów.

Ogrody ma kwitnące, pyszne przechadzki i 130 kościołów i klasztorów, jakoż nad miastem sterczy niezliczona moc wieżyczek i kopulek. Ormianie, Rossyanie i Niemcy, utrzymują sklepy dobrze zaopatrzone. Handel bydłem jest znaczny, również w okolicy miasta produkcya łożu. *Ibraia*, 30 t. m., nad Dunajem, główny port handlowy, z przywilejami wolnego portu. Kukurydza, pszenica, żyto, jęczmień i t. d. wywożą się w znacznej ilości.—*Dżurdzewo*, 20 t. m., nad Dunajem, na przeciwko Ruszczuku, najważniejsza przystań dla statków parowych.—*Fokszan*, 3 t. m., nad Miłkowcem, w połowie należy do Wołoch, a w połowie do Multan. Tu zgromadzają się deputowani sejmowi.—*Krajowa*, 25 t. m., blisko Szilu, nieregularnie zabudowane, zamieszkałe przez bogatych bojarów.—*Okna*, kopalnie soli, którą porównywają z Wieliczką.

W Mołdawii:

Jaszi, 70 t. m., nad zamóloną rzeką Bachlui, malowniczo położone, lecz w smutnym otoczeniu, zabudowane nieregularnie, ma 80 kościołów i klasztorów i liczne khany, czyli oberże wschodnie. Nie brak wspaniałych sklepów z towarami modnymi i delikatesami, a w pałacach bojarów znaleźć można wszystkie zbytki Europy zachodniej, ale ulice pokryte są głębokiem i bezdennym błotem. Domy, na sposób wschodni zbudowane są z drzewa.—*Galacz*, 40 t. m., nad Dunajem, jest ogniskiem obszernego handlu z Czarnym morzem. Wyroby przemysłu przywożą tu dla Azji z Lipska. Statki parowe płyną do Wiednia, Odessy i Konstantynopola.—*Izmań* i *Tuczkowo*, 26 t. m., oraz *Kilia*, 6 t. m., oba miasta nad Dunajem, prowadzą znakomity handel zbożem.—*Botoszan*, 25 t. m., nad Miłkowem, siedzisko najwyższego sądu, prowadzi znaczny handel.

Góry posiadają niezmierne skarby soli kamiennej, oraz saletry i asfaltu czyli smoły ziemnej; niektóre rzeki mają nieco złotego piasku.—Rolnictwo, lubo jeszcze w dzieciństwie, zatrudnia największą część mieszkańców. W Wołoszech $\frac{7}{13}$ gruntu mają być polami i łąkami, przeszło $\frac{1}{4}$ części lasem, 15 mil kw. winnic i 46 mil kw. bagien, skał i piasków. Tytuń, wino, drzewa morwowe i owocowe, są wielce wydajne i zyskowe. Na równinach obok pól kukurydzy i zboża jaśnieją obszerne plantacye drzew, na stokach dojrzewają najwyborniejsze winogrona; wysokie łąki dostarczają najlepszych ziół bydłu rogatemu i owocom, w ogromnych lasach niesłychane siedzą skarby, a góry obfitują w najrozmaitszego rodzaju kruszce. Kraj więc ten posiada wszelkie warunki dobrobytu i przy pomocy naturalnych twierdz swoich, zdawał się w samą rzecz przyznaczony do wydania narodu kochającego wolność, pieśń i muzykę, a pełnego świeżej działalności i siły. Widocznie kraj wydawać może nierównie więcej zboża, aniżeli dotąd istotnie wydaje. Bogactwo drzewa niemniej jest wielkie. Hodowla bydła z powodu obszernych lasów kwitnąca. Chowają tu dużo bawołów; konie żyją w zu-

pełnej wolności; hodowla owiec niesłychanie ważna, w Wołoszech lepsza niż w Multanach; skórkami baranków niedoszłych żywcem na świat, znaczny prowadzą handel pod nazwą astrachanów. Tu pasą się również w lecie wielkie trzody siedmiogrodzkie.—Handel, a mianowicie wywóz płodów surowych, jest znakomity. Przywóz składa się szczególnie z wyrobów rękodzielni tureckich, cukru, towarów angielskich, nici bawełnianych i oliwy. Żelaza nie dobywają i mało używają. Zwierzyny jest wiele, a rybołówstwo obfite. Wywożą również wiele miodu i wosku, jako też pijawki i muchy hiszpańskie, używane do wezykatoryj.

§ 738.

Płody Turcyi.

a) **Królestwa kopalnego:** Zdają się znakomite, ale dotąd jeszcze zbyt nieznanne i nieużywane; górnictwo zupełnie pogrążone w upadku. Jedno tylko *żelazo* dobywa się w kopalniach Macedonii, Tessalji, Bośni i t. d.

b) **Królestwa roślin:** Większa część gruntu zostaje na ugór, ponieważ staranie jest tylko o najgwałtowniejsze potrzeby. Kraj jednak tak jest żyzny, że pomimo to wszystkie porty tureckie wywożą zboże. Uprawa jarzyn i owoców bardzo rozpowszechniona. W znacznej ilości uprawia się kukurydza (pszenica turecka); w północnych prowincjach także *len* i *konopie*. Większa część *ryżu*, na potrzeby codzienne, pochodzi z Egiptu. *Bawełna* uprawia się szczególnie pod Seres. *Tutoń* turecki jest najlepszy w Europie, dużo jednak wprowadzają go z Persyi. *Figi*, rodzynki, daktyle i orzechy wywożą się w znacznej ilości. *Oliwy i wina* uprawia się dużo, pierwsze mianowicie w Tessalii; *róże* pielęgnują się na polach, celem wyrabiania z nich olejku różanego. *Drzewa* cały prawie kraj ma podostatkiem. *Mastyx* pochodzi szczególnie z wyspy Chios, w Azji mniejszej.

c) **Królestwa zwierząt:** Na równinach gór hodują tu wiele *owiec*. Nieco *bydła na rzeź* wyprowadzają do Austrii, szczególniejszej celują serbskie *trzody chlewne*. Właściwem tu bydłem pociagowem są *bawoły*. Włosy *kozie* również są wywożone. Pod względem *jedwabiu* ważniejsza jest Azja mniejsza; Rumelijski daleko gorszy.

d) **Przemysłu:** *Wełna* przerabia się w całym kraju, a tureckie *kobierce* wełniane wyroby szeroki mają rozgłos. Niektóre także materye *bawełniane* wyrabiają się w sposób godny uwagi. Fabryki *jedwabiu* kwitną w Konstantynopolu i w Saloniki. Fabryki *safianu* są ważne. Również godnym wzmianki jest wyrób klejnotów, naczyń miedzianych, pałaszy i sztyletów, klepsydr i olejku różanego. Dawniej fabrykacya towarów bawełnianych i czerwonych nici była znaczną; obecnie zapro-

wadzają maszyny tkackie, a czerwone nici dostarcza Elberfeld. Materye bawełniane wprowadzane są z Anglii i Niemiec; wełniane z Francyi, Morawii, Szlązka i Belgii; len i konopie z Rossyi; żelazo i wyroby żelazne z Anglii, Szwecyi, Styryi i Rossyi; szkło z Czech; kolonialnych towarów dostarczają: Ameryka Północna, Anglja, Niderlandy i Francya, nawet mimo sąsiedztwa Arabji, sprowadzają tu kawę z Indyj Zachodnich.

SKOROWIDZ ALFABETYCZNY

DO

Geografii Powszechnój Klöden'a.

A.

	Str.		Str.		Str.		Str.
Aa	212	Achałcyk	538	Adula, góry	236	Aix	354
Aachen	215, 217, 438	Achelous	225	Adyga	225	Aix-les-Bains	353
Aalborg	413	Achen	217	Adżerbaidżan	103	Aix-la-Chapelle	215
Aalen	493	— jezioro	—		(125)		(438)
Aalst	369	Acheren	325	Adźmur	143	Ajaccio	361
Aar	213	Achuba	556	Afganowie	116, 127	Ajan	548
Aarau	213, 333	Achtyrka	571	Afganistan	115, 127	Akaba	124
Aargau	333	Acireale	328	Afryka	76	Akadyanie	183
Aarhuus	413	Aconkagua	157	Agen	210, 358	Akadyjskie góry	174
Abano	448	Aczyńsk	547	Agger	217	Akarnania	630
Abchazya	531	Adamów	621	Agłona	584	Akcyum	630, 640
Aberdeen	395	Adams-Pik	105	Agnano	325	Akkershuus	409
Abissynia	90	Adelaida, port	63	Agogna	315	Akkerman	204, 576
Abissyńczycy	97	Adelnau	429	Agordo	479	Akan	121
Abo	204, 552	Adelsberg	454	Agra	143	Akra	122
Abome	93	Aden	403	Agram	219, 472	Akraba, góry	274
Abrantes	311	Adersbach	451	Agrib	82	Akrokorynt	631
Abrudbania	474	Adlerberg	238	Aguas Calientes	196	Akropolis	629
Abruzzy	271, 326	Admiralicyi wy-		Agulhas	18	Aksaj	577
Abukir	89	spy	69	Ahina-Mani	70	Aksu	135
Abu Simbal	—	Adorf	500	Ahir	91	Akwizgran	215, 438
Abuszar	127	Adour	221	Ahmedabad	148	Akyab	144
Abydos	119	Adowa	90	Ahr	214	Ala	450
Abyszkan	541	Adirondak	174	Ai	346	Alabama	189
Acapulco	196	Adria	478	Ain	321	Ala-Dagh	103
Achaja	217, 631	Adryanopol	225, 638	Aino, pokolenie	117	Alais	356
Acchur	538	Adryatyckie m.	223	Aisne	219	Alaknauda	143

	Str.		Str.		Str.		Str.
Ala-kul jezioro	102	Alme	215	Altena	435	Andalunzyjska ni-	Str.
Alamanna	225	Almeria	303	Altenburg 211,	504	zina	268
Aland	211	Alost	369	Alten-fjord	410	Andaluzyjskie gó-	
Alandzkie wys.	527	Alpa di Campo-		Altengaard	—	ry	535
Alaszka 181,	526	raghena	270	Altmark	418	Andegawęskie	
Alatan	102	Alphcus	225	Altmühl	217	księstwo	348
Alava	306	Alpy	234	Alto-Douro	312	Andernach	438
Alb, rauhe	251	— Apuańskie	270	Altötting	486	Andorra	357
— szwabskie	251	— Algańskie	238	Altona 210,	414	Andréasberg	515
Albaceto	303	— Bawarskie	—	Altorf 213,	337	Andrejanowskie	
Albańskie góry	272	— Bernińskie	236	Altranstadt	424	wyspy 526,	533
— jezioro	—	— Fasańskie	237	Altwater	246	Andrews	395
Albańczycy	289	— Glaruskie	238	Altvarnsdorf	454	Andros 628,	632
Albania	640	— Julijskie	240	Altwasser	426	Andrzejów	624
Albano	322	— Kadorskie	—	Aluta	219	Andrusow	563
Albany	186	— Karniekie	—	Alz	217	Andujar	302
Albaracin 267,	303	— Kottyckie	235	Alzette	274	Andy	159
Albula	212	— Lepontyn-		Alzey	508	Anenjew	573
Albuquerque	301	skie	236	Alzacya	350	Angara	541
Alby 220,	356	— Liguryjskie	234	Alzig	214	Angeln	413
Alcala de He-		— Lombardz-		Alapajewsk	572	Angerap	207
nares	298	kie	237	Alatyr	573	Angerburg 207,	431
Alcobaca	311	— Mariazel-		Aldan	542	Angerman-Elv	176,
Alcoy	304	skie	239	Aldańskie góry	—		226),
Aleksandropol	538	— Nadmorskie	235	Altej	102	Angermanland	407
Aleksin	568	— Oetzhalskie	237	Altajskie góry	540	Angermunde	420
Aleksota	625	— Oisańskie	235	Alupka	576	Angers 220,	348
Aleman	290	— Ortyjskie	237	Ałuszka	576	Anguz	545
Alemtejo	311	— Penińskie	236	Amager, wyspa	411	Anglesea	393
Alençon	349	— Sabaudzkie	235	Amakozah	98	Anglia	383
Aleppo	121	— Salzburskie	238	Amalfi	326	Angielska Ame-	
Allenstein	431	— Sarerckie	236	Amarapura	139	ryka	181
Alessandria	315	— Selvretta	—	Amazyrgi	97	Angielski ję-	
Aleszki	576	— Schwytz	238	Ambao	79	zyk	289
Aleuckie wyspy	526	— Srodkowe	235	Ambalakia	639	Angola	94
(533)		— Styryjskie	239	Amberg	488	Angora	119
Alexandretta	121	— Szare v. Gra-		Ambert	359	Angornu	92
Alexandrya 89,	576	ickie	235	Amboina 153,	380	Angostura	164
Alexandrow	567,	— Tessyńskie	236	Amboise	347	Angoulême 220,	359
(606)		— Thurskie	238	Ameland	377	Angoumois	359
Alexandrowsk	575	— Transylwań-		Ameryka	156	Anguilla	199
Alexandrowska		skie	243	Amhara	79	Anhalt	520
osada	563	— Trydenckie	237	Amiens 219,	349	Anielska dolina	582
Alexisbad	520	— Voralberg-		Ammer	217	Anjou	348
Algarbia	312	skie	238	Amorgos	628	Ankober	90
Algeciras	302	— Viervaldste-		Amoy	134	Ankogel	239
Algier 86,	366	ter	238	Amper	217	Ankona 223,	323
Algonkinowie	140	— Walijskie	236	Amphissa	630	Annaberg	499
Ahambra	370	— Wschodnie	238	Amritsir	144	Annam	138
Alicante	304	Alpines	235	Amsterdam	374	Annapolis	188
Alicata	329	Alpujaras	269	Amur	542	Annecy	353
Alkmaar	375	Alsen	413	Anabara	542	Annobom	82, 310
Allahabad	143	Alster	211	Anadoli Hissari	638	Annopol	586, 620
Alle	207	Alsfeld	507	Anadyr	542	Ansbach 214,	489
Allegany	173	Alt	219	Anahuac	172	Antakijeh	121
Aller	212	Alt-Haldensle-		Anatolja	103	Antalo	90
Allier	220	ben	423	Anclam 209,	422	Antequera	363
Almaden 268,	298	Altbreizach	495	Andaluzja	301	Antibes	354

	Str.		Str.		Str.		Str.
Antigua	199	Arcyks. Austr.	448	Artern	424	Ande	221
Anti-Liban	104	Arda	226	Artois	349	Auersberg	480
Antioquia	163	Ardeche	321	Arma	218, 244	Augsburg	216
Antiparos	628	Ardenny	254, 258	Arve	221	Augusta	185
Antipaxo	626	Ardzysz	103	Asar	263	Augustów	624
Antis	162	Arendal	409	Ascension	82, 403	Augustowski ka-	
Antisana	157	Arenenberg	333	Aschaffenberg	214, 489)	nal	594
Antowie	291	Arensburg	561	Aschersleben	424	Aukland	70
Antrim	261	Areopag	629	Aspinwall	163	Aulida	630
Antwerpia	216, 368	Arequipa	165	Aspromonte	272	Annis	359
Antylla	175, 197, 403)	Arezzo	320	Aspromonte	225	Aupa	210
Antyochia	121	Argawa	535	Aspro-Potamos	225	Aurich	515
Auvers	2 6	Argentynska		Assam	144	Aurillac	359
Aosta	315	rzplita	167	Asse	249	Auronzo	479
Apachen	180	Argeus	103	Assen	337	Aurungabad	146
Apalachskie gó-		Argolida	277, 631	Assention wyspy	82	Aussig	210
ry	173	Argoński las	258	Assini	366	Austerlitz	218, 455
Aponiny	271	Argonny	258	Assiniboiniowie	179	Australia Felix	68, 404)
Apfelstadt	210	Argos	631	Assireci	116	Australia	68, 404
Apolda	562	Argostoli	627	Assisi	323	Australskie góry	66
Appenzell	213, 333	Argowia	333	Assmanshausen	506	Autun	351
Apzseroński pół-		Arica	165	Assomption	169	Auvergne	359
wysep	527	Ariccia	322	Assnan	82, 88	Auxerre	219, 352
Apure	164	Arizona	191	Astara	539	Aval	124
Aquae Sextiae	354	Arkadya	277, 607, 631).	Astenberg	255	Avalloirs	259
Aquiheja	451	Arkanzas	174, 190	Asterabad	126	Avellino	326
Aquila	376	Arkona	422	Astri	315	Averno, jezioro	325
Arabia 105, 114, 123		Arktyczna pla-		Astrachan	206, 574	Aveyron	220
Arabia skalista	122	szczyzna	174	Astroni	272	Avido	119
Arabskie góry	82	Arlberg	238	Asturia	391	Avignon	221, 355
Arachowa	630	Arles	221, 354	Asturskie góry	265	Avila	268
Arad	468	Arlon	371	Aszantowie	78, 99	Avon	227
Arad nowy	468	Armagnac	228	Atabasca	173, 179	Awa	139
Arad stary	470	Armazac	567	Atacama	160, 166	Awacza	548
Aragon	223	Armenia	114, 120	Atbara	89	Awakan	144
Aragoński kanał	223	Armoryka	360	Atcha	533	Awana	542
Aragonia	265, 305	Arnauci	289	Atel	574	Awenian	355
Araks	535	Arnautlyk	640	Ateny	225, 628	Awenionskie hrab-	
Aral jezioro	108	Arnhem	213, 377	Athona, góra	277	stwo	355
Aramejczycy	117	Arno	273	Athos	639	Awlona	640
Aran dolina	204	Arnsberg	215, 435	Atkarsk	574	Axarquia	269
Aranjuez	298	Arnstadt	210, 504	Atlantyckie mo-		Axum	90
Ararat	103, 120, 535	Aroche	264	rze	222	Aymara	161
Araukania	162, 167	Arolsen	519	Atlas	80	Aymone	162
Arawakanie	162	Arrakan	144	Atna	531	Azorskie w wyspy	82
Arbella	120	Arras	216, 349	Atter	217	96)	
Arc	321	Arres	259	Attika	628	Azow	200, 575
Archangelsk	204, 564)	Arriège	220	Attok	144	Azowskie morze	527
Arcola	478	Arsk	571	Aube	219	Azteki	180
		Arta	640	Auche	220, 357	Azya	100

B.

Baalbeck	121	Baba	17, 119 (403	Babia góra	244	Babilon	120
Beer	492	Bab-el-Mandeb	91	Babiak	608	Babimost	428

IV

	Str.		Str.		Str.		Str.
Babin	618	Balaszow	574	Bastia	361	Bcn-Cruachan	246
Babinowicze	584	Balch	128	Bastei	247	Bcn-Ghazi	87
Bacchiglione	225	Balchacz	541	Baszi, wyspy	153	Bcn-Lavers	259
Bachmut	575	Balczyk	640	Baszkiry	117, 530	Bcn-Macdhu	259
Bachorze bagno	594	Balkan	276	Batalha	311	Bcn-Newis	259
Backa	471	Balta	588	Batany, wyspy	153	Bender	265
Badajoz	301	Bambarra	91	Batavia	157	Bendery	576
Badaksz n	1, 9	Bamberg	214, 488	Bath	388	Bender-Abassi	127
Baden	333, 447	Bambija	126	Bathurst	68	Bendzin	616
Baden-Baden	496	Bambuk	92	Baton-Rouge	190	Benevent	323
Badeńskie W. K.	494	Banat	218, 471	Batsch, kanał	218	Bengal	111
Bagdad	120	Banda wyspy	153	Battalowie	150	Bengalezy	117
Baghirmi	92		380)	Baturyn	570	Benguela	94
Bagnères de Bi-		Banda-Oriental	168	Bauske	562	Benin	93
gorre	357	Bandelkand	146	Bautzen	211, 500	Benicarlo	374
Bagnères de Lu-		Bangalore	148	Bawarya	475	Benkulen	151
chon	355	Bangka	151	Bayonna	221, 358	Bensberg	438
Bahama wyspy	175,	Bangkok	139	Bazylea	213, 333	Beocya	628
	195, 403)	Bangor	393	Béaru	357	Beraun	210, 453
Bahia	170	Banialuka	641	Beaucaire	221, 356	Berberowie	96
Batrain	12, 124	Banjan	147	Beauce	231	Berberya	79
Bahr-el-Asrek	79	Banszarmiting	152	Beaujolais	257	Berchtesgaden	486
Baireuth	214, 488	Bańska Bystrzy-		Beaune	351	Berdiansk	576
Baise	220	ca	409	Beauvais	346	Berdyczew	586
Baja	325, 472	Banz	488	Bedford	387	Bercnika	87
Bajada de Para-		Bar	219, 588	Bedlam	384	Berent	433
na	168	Bar-le-Duc	350	Beduini	97	Bereza Kartuzka	581
Bajkał	541	Barakińskie sto-		Będków	606	Berezna	570
Bakalarzew	624	py	108	Bcemster	373	Berezowa	545
Bakczysaraj	576	Baranio	244	Beerberg	251	Berezyna	205, 555
Bakel	366	Baranów	464, 618	Befort	351	Berezyński kan.	557
Bakony las	240	Barbados	199	Bega	218	Berkshire	386
Baktria	129	Barbuda	199	Beira	312	Berg, księstwo	436
Baktriana	128	Barcelona	305	Bejar	266	Bergamo	317
Baku	130, 538	Bargusin	541, 547	Bejrut	121	Bergedorf	512
Balaton	218	Bari	88, 327	Bejuc	276	Bergen	226, 370,
Baldekand	146	Barka	80	Bejsagola	580		409, 422)
Balearskie wyspy		Barkul	135	Bekesz	471	Bergerac	358
	307)	Barletta	327	Bela	470	Berghama	119
Balfurusz	126	Barma	139	Bela-Cerkwa	475	Bergstrasse	253, 507
Ballenstedt	520	Barmanowie	117	Belchen	252	Berlichingen	493
Ballinasloe	396	Barmen	437	Belebej	574	Berlin	185, 211, 419
Ballon d'Alsace	253	Barnaul	131, 545	Belkast	396	Bermudez	199
- de Guebwil-		Barnsley	392	Belgia	367	Bermudy wyspy	182
ler	253	Baroda	147	Belgrad	216, 474,		403)
Ballon de Sulz	253	Barreges	357		638, 642)	Bern	213, 336
Balmoral Castle	395	Barslem	390	Belgravia	383	Bernard wielki	236
Balor-Tagh góry		Barroco	227	Belize	196, 403	Bernburg	210, 520
	102)	Barszczakówka	587	Belle-Aliance	368	Bernhardin	236
Balsamiczne po-		Bartsch	209	Bellenz	334	Bernia	236
brzeże	197	Bas-Breton	289	Bellinzone	334	Berre	354
Balti	137	Baskijskie pro-		Belluno	479	Berszada	588
Baltimore	188	wincje	306	Beludżystan	128	Bertelsdorf	500
Baltyckie morze	526	Basra	121	Belchałow	611	Berynga ciałni-	
Balachna	567	Bassae wyspy	310	Belżyce	617	ns	525, 533
Balackława	576	Bassano	479	Bonares	143	Beryngskie wy-	
Balanchiar	574	Bassora	120	Ben-Attow	259	spy	325

	Str.		Str.		Str.		Str.
Berry	347	Bielaja	206	Bleiberg	451	Poliwia	163, 166
Beryslaw	576	Bielogorod	569	Blekingen	406	Bologna	318
Berytus	121	Bielopole	571	Blies	214	Bolor-Tagh	102
Bésanon	351	Bielowodsk	571	Blihda	86	Bolsena	272
Beskidy	243	Bieloziero	556	Blois	220, 347	Bolton	391
Bessarabia	576	Bieloziersk	565	Blosses Zelt	249	Bolchów	569
Besziktasz	638	Bielozierski ka-		Blumfontein	94	Bombay	148
Besztańskie gór.	535	nal	557	Blaszki	608	Bona	87
Betania	122	Biese	293	Błękitne góry	66,	Bonn	213, 438
Betleem	122	Bieszczady	462	105, 173)		Bonny	93
Betschwa	217	Bieszczankowicze	583	Blonie	604	Bora	282
Betuwe	373	Biezeck	564	Bnin	429	Bordeaux	220, 358
Beveland	376	Biezuń	623	Bober	209	Borga	551
Beverloo	371	Bihar	243	Bobrowo	570	Borgu	91
Bex	335	Bijograd	638	Bobrowniki	618, 623	Bormen	226
Bezeta	122	Bijsk	545	Bobrujsk	582	Bormio	317
Bezdzież	583	Bikk, góry	245	Bobryniec	576	Borneo	106, 152, 380
Beziers	356	Bilbao	306	Bocage de Ven-		Bornholm	413
Bho	149	Bile-uld-Dżeryd	80	déc	228, 258	Bornu	92
Bhutan	149	Bilin	454	Boca Tigris	134	Europejskie wy-	
Biała w Galicyi	463	Bilk	436	Bocchetta	270	spy	315
Biała w Raws.	606	Bille	211	Bochnia	207, 464	Borowica	587
Biała w Rosyji	563	Billiton	151	Bocholt	434	Borowicze	564
Biała w Węgrzech	470)	Bilston	389	Bochum	435	Borowsk	568
Biała, rzeka	556	Bilgoraj	620	Bockenheim	510	Boruny	578
Biała Podlaska	621	Bilolówka	586	Bode	211	Borysow	582
Białaczów	612	Binar-Dag	276	Bodenheim	508	Borysohlebsk	568
Bialla	432	Bingen	213, 214, 508	Boden jezioro	212	Borzna	570
Białe morze	524	Bjorke-Zund	526	Bodrog	218	Boskowice	456
— jezioro	206	Birjucz	570	Bodzanów	622	Bosna	219
— góry	174, 244	Birkenfeld	518	Bodzentyń	612	Bosna-Seraj	219,
Białobrzegi	611	Birmingham	389	Boco	17	611)	
Białoburskie	433	Birnbaum	429	Bog Allen	261	Boston	185
Białocerkiew	586	Biorneborg	552	Bogatyj	569	Büszermuny	471
Białopol	586	Birs	213	Bogdza	641	Bołgary	572
Biaritz	358	Birsk	574	Bogorya	614	Botany-Bay	68
Białynicze	584	Birże	580	Bogota	158	Botocudy	162
Białystok	208, 581	Bisamberg	246	Boguczar	570	Botuszan	643
Bibrich	506	Bischofswerda	500	Bogumin	456	Botzen	225, 450
Bicêtre	345	Bischofsburg	431	Boh	555	Bouillon	371
Biczuanie	95	Bischofswerder	434	Bohorodsk	572	Boulogne sur mer	
Bidassoa	222, 264	Biskaja	306	Bohoduchow	271	349)	
Bidżapur	148	Biskupice	431, 434,	Bohorodzick	568	Bourbon	96, 347
Biebrza	592	618)		Bohosławsk	572	Bourbon d'Archem-	
Biecz	464	Bitolia	610	Böhmer Wald	248	bault	347
Biese	211	Bystrzyca złota	219	Bohusław	587	Bourges	347
Biel	213	Bizancyum	636	Bohorusław	573	Burgundya	351
Biała	208, 210	Blackburn	371	Bojana	215	Bourscheid	437
Bielany	604	Blanckenburg	369,	Bojanowo	429	Boyaca	163
Bielawy	607	517)		Bojki	581	Boyen	431
Bielce	577	Blansko	456	Bojot	153	Brabaneya	368, 376
Bielefeld	435	Blasienzella	503	Bokketa	370	Braclaw	579, 588
Bielica	584, 578	Blanen	252	Bolechów	466	Bradford	392
Bielow	568	Blavet	220	Bolesławice	427	Bradlenke	210
Bielsk	581, 622	Bledzewo	425	Bolesławiec	610	Braga	312
		Bleicherode	425	Bolimow	607	Braganza	312

VI

	Str.		Str.		Str.		Str.
Bragestadt	553	Brighton	386	Bryzak	213	Bunzlau	210, 427
Brahe	208	Brillon	215, 435	Bryzgowia	233, 494	Burg	423, 436
Brahilów	588	Brindisi	327	Brzeg	208, 425	Burgbernheimer	
Brohin	582	Briani	452	Brześć Kujaw.	607	Wald	252
Brahmanizm	118	Brisbane	69	Brześć Litewski	580	Burgos	299
Braila	216	Bristol	227, 388	Brzesko	616	Burgos, góry	265
Brake	518	Brixen	450	Brzeziny	606	Burgundya	351
Braire	220	Briel	447	Brzeźnica	611	Burgundzki ka-	
Brandewald	249	Broad-Law	259	Brzeżany	465	nal	221
Brandenburg	211, 420	Brock	375	Buana	225	Burhampur	142
Brandeburgia	418	Brocken	248	Bucharacy	531	Buro	153
Brańsk	581	Broduica	414	Bucharia	128	Bursa	119
Braubach	506	Brody	465	— wielka	—	Burslem	390
Braunsberg	207, 431	Broek	375	— mała	102, 134	Burtscheid	438
Braunschweig	517	Brok	624	Buckingham	226, 387	Bursztyn	465
Bray	231	Bromberg	429	Buckow	420	Bury	391
Brdów	607	Broniberg	208	Buhulma	573	Buryaci	117, 531
Breda	376	Bronniberg	562	Buczacz	465	Burzenin	609
Breg	216	Brood	475	Buda	467	Busento	223
Bregenz	450	Brooklyn	186	Buddyzm	118	Busko	615
Breisgau	233, 494	Broos	474	Budzyn	211, 501	Busza	588
Broma	211, 513	Brownwilly	260	Budweis	210, 453	Buszir	127
Bromerhafen	513	Bruchsal	499	Budzyn	429	Buszmani	100
Bronner	239, 242	Bruck	218, 449	Bückeberge	249	Buxtende	515
Brenta	225	Brudzew	608	Bückeburg	519	Buzeo	219
Brest	220, 361	Brugg	333	Bünden	334	Buzuluk	573
Bretania	360	Brugge	216	Buenos-Ayres	163	Bychawa	618
Bretońskiszczep	289	Brügge	369	Buffalo	184	Byczyna	426
Breusch	217	Bruges	369	Bug	207, 592	Bydgoszcz	208, 429
Brezylia	158, 169	Brühl	438	Buj	566	Byszczyca	208, 219, 474, 578
Briaire, kanal	230	Brünn	218, 455	Bujaraloz	306	Byron	18
Briançon	353	Brunnen	337	Buińsk	573	Byteń	581
Briańsk	569	Brunsbarga	207, 431	Bukowina	464, 466	Bytów górny	426
Brianza	232	Brunszwig	212, 517	Bukareszt	612	Bytown	183
Brieg	208, 334, 425	Brusilów	586	Bulgarya	276	Byzancjum	636
Brientz	213	Brussa	119	Bunda	99	Bzura	208, 592
Brigach	216	Bruzella	216, 368	Banker-Hil	185		

Caceres	301	Callao	165	Camoghe	236	Cap Breton	182, 403
Cader Idris	260	Callinger	143	Campagna felice	273	Cap Coast Castle	—
Cadix	213, 301	Calmar	406	Campan	375	Cap Horn	156
Caen	220, 348	Calmut	254	Campi flegrei	324	Cap Land	403
Caernarvon	393	Caltanissetta	329	Campin	368	Capo d'Istria	452
Cagliari	330	Calvados	348	Campo formio	479	Capri	273, 316
Cahnpur	143	Calverde	517	Campos	158	Caracas	163
Cahors	221, 358	Calw	214, 492	Canara	147	Carantual	261
Calais	216, 349	Camargues	353	Cancale	361	Carassone	221, 356
Calanda	238	Camarines	106	Candy	150	Cardiff	393
Caldas de Mom-		Cambay	147	Canfranc	264	Cardigan	393
bug	305	Cambay	216, 349	Canigou	—	Cardona	305
Caldas de Rein-		Cambridge	183, 387	Canossa	317	Carcw	574
ha	311	Cammarata	273	Cantal	258	Carewokojszajsk	
Calicut	147	Cammin	412	Canterbury	386		572

	Str.		Str.		Str.		Str.
Carical	150	Chagres	172	Cheviot	259	Chuquibamba	157
Carlisle	393	Chalcydyjski pół-		Cholm	619	Chuquisaca	165
Carlö	527	wysep	277	Cholmecz	582	Chur	213, 334
Carlshafen	211	Chaldea	120	Chelmo	433	Churwälsch	290
Carlshofen	212	Chaldejczykowie		Chelma	—	Chwałyńsk	573
Carlstadt	219		117)	Chęciny	614	Chwastów	586
Carnac	361	Chalkis	630	Chmielnik	588	Cibińskie góry	243
Carnatic	147	Chalons	219	Chiana	223	Ciechanów	624
Carpentaria	69	Chalons sur Mar-		Chicago	187	Ciechocinek	608
Carrara	368	ne	346	Chichen	193	Ciemna dolina	582
Cartagena	303	Chalons sur Sao-		Chiem, jezioro	217	Ciepielów	613
Carycyn	573	ne	351	Chieti	326	Cieplice	210, 449,
Caserta	326	Cahmbery	353	Chili	166, 167		453)
Cassel	212	Chambord	347	Chiloe, archipe-		Cieszyn	208, 456
Castel	508	Chamil	135	lag	166	Cilly	219
Castel a mare	325	Champagne	346	Chilternhills	260	Cima dei Gelas	235
Castel Gondolfo	322	Champelain jezio-		Chimborazzo	157	Cimińskie wulka-	
Castelon de la Pla-		ro	174	Chiny	110, 132	ny	272
na	304	Chanat Chocand	129	Chincha	165	Cimono	270
Castleton	390	— Kundus	—	Chioggia	478	Cinca	223
Castres	356	— Chiwa	—	Chios	122	Cincinnati	187
Castrogiovani	329	Chandernagor	150	Chippewa	191	Cintra	311
Catamarca	167	Charente	220	Chippeway	173	Cirknice	451
Catania	328	Charezm	129	Chiquitos	162	Cirkary	147
Cattaro	476	Charkow	206, 571	Chiwa	129	Cissa	218
Cauca	158, 163	Charleroi	370	Chiwiniy	530	Citlatlepetl	172
Cause de Seve-		Charleston	189	Chmielnik	615	City	383
rac	257	Charlottenburg	420	Chocim	557	Citta vecchia	402
Cava	326	Charlais	256	Choco	158	Ciudad Bolivar	164
Cavery	147, 149	Chartres	220, 347	Chocz	608	Ciudad Real	298
Cawsand Beacon	260	Chatam	226, 386	Chodecz	608	Ciudad de San Sal-	
Cayaba	171	Chatanga	542	Chodol	618	vador	170
Cayenne	—	Chateau Cambrai-		Chodorków	586	Civitta vecchia	323
Cebu	153	sis	350	Chodzież	429	Clain	220
Cedar, góry	76	Chateauroux	220, 347)	Chojnice	433	Clausthal	212
Cefalonia	627	Chaudes-Aigues		Chokand	129	Clermont	220
Ceglów	605		359)	Choktanowie	179	Clermont Ferrand	
Cejlon	149, 403	Chaumant	219, 346	Cholm	564		359)
Cekinówka	588	Chavade	257	Cholmogory	565	Cleve	436
Celano	271	Chelidonskie go-		Chomsk	581	Cleveland	187
Celebes	106, 152, 380	ry	275	Cholopienicze	582	Clyde	227, 394
Celle	212, 514	Chelmos	277	Chomyżsk	569	Cmielów	613
Celcayrya	104	Cheltenham	389	Chorin	421	Cna	206, 556
Celtycki szcze	284	Chemnitz	499	Chorob	571	Cobia	166
Cenis	235	Chepin	472	Chorostków	465	Coblencz	213, 438
Ceram	153	Cher	229	Choroszcz	581	Coburg	214, 503
Cerigo	627	Cherbourg	349	Chorw. ei	292	Cochabamba	157,
Cerro	157	Cheronea	630	Chorzele	624		166)
Cerro de Pasco	165	Cherso	277, 452	Christiania	226, 409	Cochin	149
Certosa	316	Cherson	205, 575	Christiansburg	403	Coesfeld	434
Cervin	236		576)	Christianstadt	406	Cöslin	422
Cette	356	Cheshire	390	Christiansand	409	Coffre de Pero-	
Cetynie	633	Chessy	352	Cbrudim	454	te	172
Ceuta	86	Chesser	390	Chudleigh	17	Cognac	220, 359
Cewenny	257	Chester	390	Chunkiar-Iskelessi		Coimbatore	147
Chagos	150	Chevelot	259		638)	Coimbra	312

	Str.		Str.		Str.		Str.
Colberg	208, 422	Cotbus	211, 421	Cykladzie wy-		Czembar	573
Coldryge	175	Cote d'Or	256	spy	277, 632	Czemierniki	618
Colima	172	Cotentin	348	Cymeryjski szcze-		Czerage	638
Colle di Tenda	241	Cotopaji	157	p	289)	Czercze	587
Colmar	213, 351	Cotrone	327	Cyparyssa	631	Czerdyń	572
Colu	213	Couillet	370	Cypr	122, 641	Czereja	584
Cöpenik	420	Courtray	369	Cyrkniekie jezio-		Czerepowiec	565
Colombie	256	Coventri	390	ro	540	Czerkask	206
Colombo	159	Cowes	387	Cytera	627	Czerkasy	587
Colorado	167	Cramont	235	Cywisk	572	Czerkiesi	117, 531
Columbia	189	Cranz	430	Czamalhari	100	Czerń	568
Columbus	187	Crati	223	Czampa	138	Czerniaków	604
Comanchowie	179	Crau	353	Czany	541	Czernihów	570
Comayagua	197	Cremona	316	Czarna Hańcza	593	Czerniowce	219, 466
Como, jezioro	317	Crenze	220	Czarnawczyce	581	Czernowice	219
Compiègne	346	Crimmitschau	499	Czarnca	614	Czerokesy	179
Conception	166	Crossfell	260	Czarnków	430	Czersk	604
Concord	182	Crozat	219	Czarnobyl	587	Czerwińsk	622
Congo	94	Csaba	470	Czarne	433	Czeryków	584
Connaught	396	Csepin	472	Czarne morze	527	Czeskaja odnoga	524
Connecticut	185	Cudnów	584	Czarne góry	76	Czeska Lipa	455
Connemara	396	Cudowa	46	Czarnogórze	633	Czeski las, góry	248
Connemara góry	261)	Cuenca	164, 298	Czarny jar	575	Czetwertnia	585
Constantia	94	Cüstrin	421	Czarny las	492	Częstochowa	209, 610)
Cooka wyspy	72	Culia	433, 454	Czarny las, góry	252	Czing-ling	101
Copiapo	166	Culmbach	214	Czarny las kar-		Człopa	434
Coquimbo	—	Culinsee	453	packi	462	Człuchów	435
Corbières	167, 264, 392)	Cumana	161	Czarny Ostrow	588	Czternastu Świę-	
Cordova	168	Cumberland	67, 173, 392)	Czarny Tum	173	tych klasztor	488
Corisco	310	Cumbre de Mula-		Czartorysk	583	Czuchtoma	566
Cork	397	chaccn	269	Czaśniki	583	Czudskie jez.	556
Cornis	260	Cumino	402	Czatal-Dag	276	Czugujew	571
Cornwall	388	Cundinamarca	163	Czatyrdag	228	Czucze	117, 531
Corregio	317	Cuneo	315	Czausy	584	Czuczyn	541
Corrèze	221	Corregio	317	Czeboksary	572	Czumysz	—
Corrientes	167, 168	Coraço	199	Czechy	452	Czusowa	206, 556
Coruna	306	Cug	336	Czehryń	587	Czawasze	292, 530
Corvei	435	Cutch	147	Czczersk	584	Czystopol	571
Cosenza	327	Cuxhafen	512	Czczów	527	Czyta	547
Costa-Rica	197	Cuyaba	171	Czeczency	117, 531	Czyżew	624
		Cuzko	157, 165	Czelabińsk	574		
		Cydnus	119	Czeladź	616		

ID.

Dachauer Moos	253	Dago	527	Dalmacya	476	Danilów	566
Dach Swiata	129	Dahome	78, 93	Dalsland	406	Danilowicze	578
Dachstein	239	Dahomejczykowie	93, 99)	Damaszek	121	Dar-Fur	92
Dąbie	606	Dakka	140	Damaun	150	Darlington	393
Dąbrowa	616	Dakota	191	Damietta	82	Darmstadt	507
Dąbrowo	431	Daktylów kraj	80	Damsche, jez.	208	Dars	209
Dąbrowice	485, 607	Dalarne	405	Danemora	405	Dartmore, góry	260
Dągda	584	Dal Elv	226	Danewirk	423	Darugar	473
Dagerort	527	Daleszyce	611	Danja	412	Daszów	587, 589
Dagestan	130, 537			Danków	568	Datnów	580

	Str.		Str.		Str.		Str.
Daugi	579	Deutsch Oravicza		Domremy la Pu-		Dryświaty	579
Daugieliszki	579		471)	celle	350	Drwęca	208
Daulis	630	Deventer	377	Don	206, 555	Drzbenka	619
Dauphiné	352	Devon	260, 388	Donaumoos	253	Drzewica	612
Daurya	101	Devonport	—	Donauried	—	Dubinki	578
Daurские горы	540	Diamantino	170	Donauwörth	216	Dublin	396
Davlia	630	Diablerets	237	Donaueschingen	—	Dubna	556
Davos	334	Djarebkr	120	Donon	495)	Dubno	585
Dawala giri	100	Dibra	640	Donaustauf	488	Dubosary	576
Deakovar	473	Diemel	212	Dongola	82, 89	Dubrowna	584
Debreczyn	471	Dieppe	349	Donic	206	Dubrowy	581
Dediuchiński	572	Dijon	351	Donnersberg	254 —	Duchowszczyzna	
Dee	227	Dillenburg	506	Donon	—		563)
Dehesar	268	Dinamari	273	Doornick	2 6	Duderstadt	423
Deister	249	Dinaminde	561	Dońscy Kozacy	577	Dudley	389
Dekan, góry	112	Dinant	370	Dora Baltea	224	Duero	222
Delagoa	96	Dinara	241	— ripnaria	—	Dühnu	215
Delatycze	582	Disentis	334	Dordogne	221	Duida	159
Delaware	188	Disful	126	Dore	220	Duisburg	437
Delawarowie	179	Diolo	153	Dormitor	274	Dukli	464
Delft	375	Dios-Győr	468	Dorpat	205, 561	Dukora	582
Delgado	95	Diwenow	208	Dortmund	435	Dukszty	579
Delhi	143	Djakowo	473	Dornbirn	450	Dunaj	216
Delos	628, 632	Djakiokarte	151	Dorohobuż	563	Dunajec	207
Delfy	630	Djard Hafun	91	Dorset	388	Duncansby	17
Delfinat	352	Djawahir	100	Dortrecht	376	Dundee	395
Delvenau	211	Diu	151	Dospuda	276	Dunfermline	395
Demawend, góra	103	Dniepr	205, 555	Dosse	211	Dunkierka	350
Demblin	618	Dmitrjew	569	Donay	216, 349	Duński język	289
Demerara	171	Dmitrowsk	563, —	Doubs	221	Duradsch	640
Demmin	422	Dniestr	205, 555	Dover	386	Durance	222
Demiański	565	Doberan	521	Drac	221	Durango	196
Demitrowicze	475	Döbeln	499	Drachenfels	255	Durazzo	640
Denderah	88	Dobra	608	Drammen	409	Durham	392
Deuków	613	Dobréj Nadziei		Drau	218	Durlach	495
Dennewitz	420	przylądek	94	Drawa	—	Düren	438
Dent du midi	237	Dobruć	240	Drawidowie	117	Duś	593
Dent de Moreles	—	Dobrudża	276	Dreiherrnspitze	239	Dusiaty	579
Dent d'Oches	235	Dobrydzień	427	Dreisam	213	Düsseldorf	213, 436
Derbent	130, 537	Dobrzyca	429	Dreisesselberg	248	Dyle	216
Derby	390	Dobrzyń nad Drwę-		Drenthe	377	Dynaburg	205, 583
Derne	87	cą	623	Drewanie	292	Dyrrahium	640
Derr	89	Dobrzyń nad Wi-		Drezno	210, 498	Dział Jów	431
Dereczyn	581	slą	623	Drina	219	Działdówka	592
Doreźnia	589	Dodona	640	Drim	225	Działoszyce	625
Desina	138	Dogem	81	Drobin	622	Działoszyn	610
Desirade	199	Dokszycze	582	Drogheda	396	Dźeb	91
Desna	206, 555	Dole	351	Drohiczyn	581, 621	Dźebl Garib	82
Despenapores	268	Dolheim	371	Drohobysz	465	Dźebl-Haggar	81
Despoblados	269	Dolna Hageza	638	Drontheim	409	Dźebl-el-Komri	77
Dessau	210, 520	Dolne Łużyce	418	Druja	578	Dźebl-Mussa	122
Desterro	170	Dolsk	429, 485	Druskienniki	580	Dźerbi	87
Detmold	212, 519	Domes	258	Druskiennickie		Dżetta	124
Betroit	187	Domesness	527	źródło miner.	558	Dżezirech	129
Dealino	563	Domingo	198	Druzowie	121	Dżezair	641
Deutz	437	Dominica	199	Drużkopól	585	Dziewaltów	579
Deutsch Krone	433	Domo d'Ossola	315	Dryssa	583	Dzinnie	91

	Str.		Str.		Str.		Str.
Dziśna	578	Działoffy	99	Dwa mosty	487	Dżwina zacho-	
Dziungaria	102, 135	Dźurdżewo	643	Dżwina północna		dnia	205, 554
Dziunków	587, 589	Dżurgu	588		204, 555)	Dżwińska odn.	524

E.

Ebbe, góry	255	Ejsk	537	Elton, jezioro	42	Ertzgebirge	247
Ebersdorf	505	Eisleben	424	Elvas	311	Erymanthes	—
Ebro	223	Eisling	255	Elz	213	Erzerum	120
Ebsambul	89	Ejzyszki	578	Elabuga	572	Escant	215
Ecia	302	Ekaterynenburg		Elton	557	Eschwege	509
Eckernförde	413		206, 572)	Emba	541	Eschweitlet	438
Eczador	164	Ekaterynodar	206, 537)	Embach	205	Eskimosy	179, 531
Eczmiadzin	129, 538		537)	Emden	515	Esmeralda	164
Edam	375	Ekaterynosław	205, 575)	Emilia	317	Espartel	18
Eddystone	388		575)	Eminc-Balkan	276	Esseg	472
Eder	212	Ekbatana	125	Emen	213	Essen	437
Edessa	120	Ekeneo	551	Emmen	326	Essequibo	171
Edirne	638	El Achsa	124	Emmerich	213, 436	Esslingen	447, 492
Edwarda wyspy		Elba	269, 273, 320	Emper-Strasse	435	Essex	388
	182, 403)	Elbassan	640	Ems	506	Este	478
Edynburg	217, 394	Elberfeld	215, 437	Engadin	242, 334	Estowie	529
Efez	119	Elbcuf	348	Engern	434	Esterel	235
Efraim góra	104	Elblag	207, 433	Enghien	370	Esterhaz	468
Efremow	568	Elbingerode	515	Ennepet	435	Estońska gub.	561
Eger	210, 454	Elbrus	206, 534	Enns	217	Estrella-Sierra	266
Egerbrunnen	—	— góry	104	Enotajewsk	575	Estremadura	301, 311)
Egge	250	Elche	302	Entre Rios	167		232
Egina	277, 629	Elde	211	Enz	214	Etangs	232
Egipt	8	Elдена	422	Enzeli	126	Etna	273, 563
Egmond	375	Elec	569	Eperyes	470	Etolia	630
Egripo	630	Elefantina	148	Epernay	346	Eton	387
Ehinngen	492	Elefantyska wy-		Epidamnus	640	Etruria	318
Ehrenbreitstein	4 8	spa	82, 88	Epidaurus	—	Etsch	226
Eibenstock	499	Eleuzis	629	Epifan	568	Eubea	275, 628, 630
Eibenschütz	456	El-Ferrol	300	Epinal	350	Fufrat	103
Eichenfeld	249	El-Ghor	104	Epeomeo	24, 273	Euganeny	233
Eichstädt	217, 489	Eliasza góra	173	Epsom	386	Eupatoria	576
Eichsfeld	220, 423	Elk	431	Erbeskopf	254	Eupen	438
Eifel	254	Elisawetgrad	576	Erbil	120	Euro	220
Eiger	237	Elisawetpol	538	Erdmannsdorf	427	Europa	203
Eilenburg	424	Elida	631	Erebus	25	Eurotas	225
Eilsen	519	Ellora	146	Erechteum	629	Euskaldunacowie	
Eimbek	514	Ellwangen	493	Eregli	119		294)
Einsiedeln	337	Elm	249	Ert	215	Entin	209, 518
Eicefjeli	415	Elmen	423	Erfurt	210, 424	Ewora	311
Eipel	210, 218	Elmina	380	Erlangen	214, 489	Exo	227
Eis ck	225	El-Obeid	99	Erlau	468	Exeter	388
Eisack-Etsch	449	Els	213	Erie	186	Eyder	209
Eisenach	211, 503	Elsfleth	518	Erlickie góry	246	Eyub	636
Eisenberg	504	Elsenör	411	Erms	214	Ezdrelon	104
Eisenerz	449	Elstora biała	210	Erne	227, 228		
Eisgrub	456	— czarna	—	Erski szczepl	289		

F.

Faenza	318	Färoor	411, 414	Falaise	231, 348	Falkirk	394
--------	-----	--------	----------	---------	----------	---------	-----

	Str.		Str.		Str.		Str.
Falkand, wyspy		Fingala grota	22	Fontenoy	370	Friedensborg	403
	172, 403)	Finistere	17	Forez, góry	257	Friedland	207, 431, 454, 426)
Falmouth	388	Finlandya	548	Formoza	106, 134	Friedrichshafen	493
Falster	413	Finnar	293	Fort-Garry	179	Friedrichshütte	426
Falun	405	Finne	249	Forth	227, 394	Friedrichsthal	186
Fanar	636	Finnowie	292, 529	Forth i Clyde ka- nal	227	Friedrichsstadt	413 562)
Fano	626	Fiński góry	262	Fossa Polesella	224	Fryburg	336
Farewell	117	Fiński język	292	Frampol	620	Frisch-Haff	207
Faro	313	Fińska odnoga	526	Franche-Comté	351	Frisch-Neerung	—
Farsala	639	Finów kanał	208	Francia	339	Fritzlar	509
Farsistan	126	Finsbury	383	Frankenhausen	505	Fryslandia	377
Fas	86	Finster-Aahorn	237	Frankenhöhe	252	Fromoassa	243
Fatra, góry	244	Firlej	618	Frankenwald	251	Frontignan	356
Faulhorn	237	Fischbach	427	Frankfurt	208, 214 510)	Fruska góra	240
Fayum	88	Fischhausen	431	Frankfurt nad Me- nem	510	Ftyolida	630
Fehrbelin	211, 420	Firato	138	Frankfurt nad O- dra	421	Fucino	271
Feldberg	252	Firozepour	144	Frankonia	488	Fuentarabia	306
Fella	225	Firth of Forth	227	Frascati	322	Fünen	413
Fellahowie	91	Fischbach	427	Frauenburg	431	Füüfkirchen	468
Felsztyn	587	Fiume	472	Frauenfeld	333	Fürstenstein	426
Femern	413	Fijenoord	376	Fraustadt	428	Fürstenwalde	211, 421)
Ferdinandea	24	Fjordy	261	Franzensbad	454	Fürth	214, 489
Ferghana	129	Fläming	229	Franzensbrunnen	454 454)	Fussen	490
Fernando da Po	82, 96, 310)	Flandrya	349, 369	Fulahda	92	Fulda	212, 509
Ferrara	224, 318	Flensburg	413	Fullahowie	97, 99	Funchal, Funchal	96
Ferrol	300	Fleurus	370	Fur	92	Furka	236
Fez	86	Flöhe	210	Furka	236	Furtwagen	495
Fezzan	81, 87	Florencyja	319	Fusaro, jezioro	325	Fusina	478
Fibia, Fibiaspitze	236)	Floryda	189	Fusina	478	Futa	92
Fichtelberg	247	Flüelen	337	Fyrlat	426	Fyzabad	129, 144
Fidzi	71	Focyda	630				
Figalis	631	Fogarasch, góry	243	Fredericyja	413		
Figueras	305	Foggia	327	Frederikshold	409		
Filehne	430	Fojnica	641	Frederikstadt	—		
Filipiny	106, 153	Foix	220, 357	Frederikshamm	551		
Filipów	624	Fokszan	643	Freetown	92		
Filippolis	225	Folgefond	262	Freiburg	210, 498 213, 336, 425, 495)		
Filippopol	638	Fontenebleau	346	Freienwalde	420		
		Fontenay-le-C.	360	Frejus	354		
				Fremonts-Pik	173		
				Friedeck	431		

G.

Gablenz	454	Galicja hiszp.	300	Gambia	403	Gardelegen	424
Gabun	366	Galilejskie jez.	104	Gambijskie wys.	73	Gardon	222
Gaelicki szczepek	289	Galinas	17	Gambier	366	Garganta	299
Gaeta	326	Gallasowie	97	Gand	216, 369	Gari	538
Gail	218	Gallego	223	Gandawa	—	Gariepe	76
Galata	638	Gallicki szczepek	289	Gangez	111	Garonne	220
Galacz	216	Gallipoli	327, 638	Gango	101	Garwolin	620
Galatowie	119	Gallopagas	164	Gangotri	100	Gaskonia	357
Galasowie	90, 97	Galtee, góry	261	Gauza	538	Gastein	217
Galaxidi	630	Galveston	190	Gaoli	137	Gata	17
Galenstock	236	Galway	396	G.p	105	Gafk	207
Galicja austr.	464	Galacz	643	Gard	222	Gatheshead	392

	Str.		Str.		Str.		Str.
Gatine	218	Gilge	205	Götha kanał	226	Granady taras	269
Gatczyzna	560	Gilgenburg	431	Götha Elve	226	Granów	588
Gauchos	162	Girgenti	329	Göthenburg	406	Grand Chartreuse	
Ganeta	262	Giulistan	539	Göttingen	514		352)
Gave de Pau	221	Giżygina rz.	542	Gogra	144	Grandson	355
Gaza	122	Glacier des Bois	235	Goldap	432	Gran Sasso	271
Gdańsk	432	— des Bossons —		Goldberg	209, 427	Granville	349
Gdów	561	Gladbach	437	Golina	609	Granica	612
Gegowie	640	Glamorgan	260	Golkonda	105, 146	Granicus	119
Gejersberg	253	Glan	214	Gollen góra	422	Granitz	422
Geislingen	493	Glarus	213, 337	Golub	434	Grao	304
Geldrya	376, 436	Glasgow	227, 394	Golał	618	Grasse	354
Gelnhausen	510	Glauchau	424	Gombin	431, 607	Graubunden	334
Gelnica	470	Glauchau	499	Gombrun	127	Graudentz	433
Gemmi	237	Glatz	208, 426	Gonda	376	Graumo	274
Generalif	303	Glatzkic góry	246	Gondar	79, 90	Graupen	454
Genewa	221, 334	Gleichen	249	Goniadz	581	Gravelines	350
Genewskie jez.	221	Gleiwitz	426	Goplo	209, 593	Gravenhaag	375
Genevre	235	Glenmore	259	Goraj	620	Graves	228, 358
Genf	334	Glina	476	Gorec	366	Gravesend	386
Geniczka ciał.	527	Gliniany	614	Gorochowice	567	Gray	351
Genz	216, 369	Glińsk	571	Gorodnia	570	Gratz	218, 449
Genua	315	Gliwice	208, 426	Gorlice	464	Grecki półw.	274
Georgetown	145, 171	Glittretinden	262	Gorycyja	451	Grecya	628
Georgiewsk	537	Glogau	427	Gorzów	426	Greenock	395
Georgia	189	Glossop	390	Góra Kalwarya	605	Greenwich	385
Ger, przylądek	86	Gloucester	227, 388, 389)	Góry Święte	277	Greiswald	422
Gera	210, 505	Glückstadt	211, 414	Gorzków	618	Grein	216
Gerbier de Junc	257	Głazów	572	Goslar	514	Greiner Wald	243, 245)
Germersheim	487	Głębokie	578	Gostyń	429	Greiz	210, 505
Geroldsek	450	Głęgowa	427	Gostynin	607	Grenada	199
Gerona	305	Głogówek	426	Goszczyzn	605	— nowa	163
Gers	220	Głowaczów	612	Gotarda ś. góry	236	Grenadville	199
Gestrikland	407	Główna	606	Gotha	211, 503	Grenlandya	180, 411
Getsemane	122	Głuchów	499, 570	Gothenburg	406		416)
Gex	352	Głusk	618	Gotland	—	Grenoble	211, 352
Gevaudan	237	Gmünda	217	Gotlandya	405	Greyerz	336
Ghadames	87	Gmünd	493	Gotowie	300	Griazowiec	566
Gharian, góry	80	Gmunden	448	Gottorp	413	Grinma	499
Ghatty, góry	205	Gniew	434	Gouda	376	Grimsby	390
Ghizeh	88	Gniewkowo	429	Gowarczów	612	Grindelwald	336
Gholab-Sings	145	Gniewoszów	612	Goyaz	170	Grobin	562
Ghorat	127	Gniezno	430	Gozo	402	Grocholice	611
Giavetta	223	Goa	150	Grabow	208, 429, 521, 606)	Grodno	205, 580
Gibello, góra	273	Goand pustynia	105	Grabowiec	613	Grodzisk	428, 604
Gibraltar	402	Gobi	102	Gradiska	451, 475	Gródek	581, 587
Giczyn	454	Gobdyngen	562	Gradiżsk	571	Grójec	602
Giebichstein	424	Godaweri	146	Grafenberg	456	Groden	450
Gielniów	612	Godesberg	438	Grajewo	—	Groninga	211
Giessen	214, 507	Godjam	79	Grajworon	569	Groningen	377
Gieranony	578	Gölnitz	470	Grampian	259	Grosseto	320
Gijon	300	Göltzsch	211	Gran	216, 218, 468	Grossalmerode	509
Gilaki	531	Görlitz	209, 427	Gran-Chaco	169	Gross Aspern	447
Giljan	115, 125	Görz	451	Granada	197, 302	Grossbeeren	420
Gilberta archip.	71						

	Str.		Str.		Str.		Str.
Grossgürschen	424	Guadalaviar	223	Guben	209, 421	Güstrow	521
Grossenhain	498	Guadalete	—	Gudbrandsdalen	—	Guttentag	427
Gross-Enzensdorf	447)	Guadalquivir	—	Guyana	216)	Guyana	366
— Strelitz	427	Guadelupa	199	Gudserati	148, 150	Guyenne	357
— Schönau	500	Guadjana	222	Guernigny	344	Guzarat	105
Grosswardein	470	Guajan	71	Guernsey	387	Guzów	611
Grudziąż	207, 433	Gualatieri	157	Gujana	159, 171, 403	Gwadalajara	196
Gruyère	336	Guanahani	199	Guibray	349	Gwetry	118
Grünberg	427	Guanajuato	194	Guipuscoa	306	Gwinea	94
Grygoriopol	576	Guapore	171	Gumbin	207, 431	Gwozdziejowa wy-	
Gryzonowie	334	Guarani	162	Gunajuato	94	spa	526
Grzegorzew	606	Guardafui	18	Gunib	534	Gyula	471
Guachos	162	Guastalla	317	Gurjew	574	Gzack	563
Guadalajara	196	Guatemala	172, 197	Gurk	218		
		Guayaquil	161	Gurzno	434		

H.

Haar	255	Hamburg	211, 215, 512)	Havelberg	211, 420	Henna	329
Haarlem	374	Hammerfest	409	Havre	219, 348	Hennegau	370
Haarstrang	255	Hanau	214, 510	Hayre de Graco	—	Heppenheim	507
Haase	212	Hang-jang-fu	134	Hayst	369	Heraklea	119
Habelschwerdt	208, 426)	Hang-czeu-fu	134	Hayti	175, 198	Herat	127
Habesch	79, 80, 403	Hangoudd	527	Haye (La)	375	Herault	221
Habichtswald	250	Hanie	641	Hebron	122, 182	Herculanum	325
Habsburg	333	Hanna	217	Hebrydy	395	Herdfeld	452
Hadeln	515	Hanower	213, 514	Hechingen	214, 439	Herford	435
Hadramant	123	Hansag	467	Hedzas	123	Hereford	388
Hadziacz	571	Hanstein	249	Hegau	253	Herisau	334
Hafnerzell	487	Hanöverisch-Mün-		Hegyale	245	Herman, góra	104
Haga	213, 375	den	514	Heidelberg	213, 496	Hermanstadt	473
Haida	454	Hapsal	561	Heiderabad	146	Hermopolis	632
Haiderabad	148	Harafory	69	Heilbronn	213, 492	Hernand	218
Haikanie	116	Harburg	517	Heiligenbeil	436	Herrnhut	500
Hajnaut	370	Hardang	262	Heiligenblut	451	Hersfeld	212, 252, 509)
Hainleite	249	Hardwar	143	Heiligenstadt	425	Herstal	371
Hajduky	293	Harlingen	377	Heilsberg	431	Hertford	387
Hajsyn	588	Hart, góra	252	Heinola	653	Hertogenbosch	215, 376)
Halberstadt	211, 423	Hartfell	259	Hekla	415	Herve	371
Halep	121	Harudż	80	Hela	432	Hesperis	87
Halicz	205, 465, 566	Hartz	248	Helder	375	Heskie W. Ks.	507
Halifax	182, 392	Hartzgerode	520	Helgoland	402	— Homb. landgr.	506)
Hall	214, 450, 493	Hasli	237	Helikon	275, 629	— Kasselskie el	509)
Halla	210, 424	Hasselt	371	Heliopolis	88	Henberg	492
Halland	406	Hasenpot	386	Hellada	225	Hiendelaencina	298
Hallein	217, 448	Hastings	562	Hellevelt-louis	376	Hietzing	447
Halligen	413	Hattenheim	506	Hellweg	434	Hildburghausen	211 504)
Hallstadt	217	Hatteras	174	Helme	210	Hildesheim	212, 514
Hamada	80	Hausberger	435	Helmstedt	517	HildesheimerWald	249)
Hamadan	126	Haussa	91	Helsingborg	406		
Hame	212	Haut-Joux	257	Helsingfors	204, 551		
Hameln	211, 514	Hawai, wyspy	74	Helsingland	407		
Hami	135	Hawana	198	Helsingör	{ 411		
Hamm	215 435	Havel	211	Hempshire	386		
				Hea res	222		

	Str.		Str.		Str.		Str.
Isker	219	Isonzo	225	Itambe	158	Iwonicz	464
Iskidar	119	Ispahan	126	Itaka	627	Ivanić	476
Iskimid	—	Ispica	329	Ithome	632	Izbica	608
Iskorość	585	Istakr	127	Itz	214	Izborsk	563
Islandya	411, 414	Istanchoi	123	Itzehoe	211, 414	Iżerskie góry	246
Ismail	216, 643	Istmo	163	Iwangorod	561	Izjum	571
Ismik	119	Iszim	542, 545	Iwiza	306	Izmail	216, 643
Ismir	—	Izskodra	640	Iwaniska	614	Izmailowska	562
Isola bella	315	Itacolumi	158	Iwanowice	698	Iżewsk	572
J.							
Jablonna	604	Janów w Galicyi	466	Jedrzejów	614	Josephshöhe	248
Jablonne góry	540	— w gub. Gro	—	Jegorjew	568	Josephstadt	453, 462
Jablonowe gory	102	dzięńskiej	584	Jejsk	575	Joux	335
Jablonka	207	Janów Podlaski	621	Jelatma	568	Jowa	190
Jablunka	456	— w Lubelsk.	619	Jemappes	370	Jowisza Ammon-	—
Jade	416, 435	— w Krakow.	617	Jemcn	123	skiego oaza	81
Jadów	605	Jansborg	432	Jomtland	407	Jozafata declina	122
Jadryń	572	Jan-tse-Kiang	134	Jen	210, 502	Józefów w gub.	—
Jaen	302	Japonia	137	Jenil	223	Lubelskiej	619
Jaffa	122	Japońskie mor.	526	Jenikale	576	Józefów nad Wi-	—
Jagendorf	208, 456	— wyspy	106	Jenissej	542	slą	618
Jagst	214	Jarańsk	572	Jenissejsk	547	Juan Fernandez	166
Jaik	207	Jarczów	619	Jerkiang	135	Juchnow	563
Jaila	228	Jareńsk	566	Jersey	387	Juda, góra	104
Jahorlik	558	Jarkand	135	— City	186	Judenburg	—
Jahorlickie góry	554	Jarmolińce	587	Jeruzalem	122	Judy pustynia	—
Jakoba ś. góra	249	Jarocin	429	Jerycho	—	Judzka kraina	—
Jakobstadt	552	Jarosław	465	Jeso	138	Jug	204
Jakuci	530	Jarosławł	566	Jeszken	247	Juga	555
Jakuck	547	Jaryszew	588	Jetzel	211	Ju'aging	531
Jalama-Sierra	266	Jasiołda	555	Jewie	579	Julia ku księstwo	438
Jalappa	196	Jasmund	422	Jezd	127	Julich	215, 438
Jalbu	223	Jasza-Dagh	638	Jeżew	606	Jung Bunzlau	210, 453)
Jalpuz	219	Jasnogródka	586	Jeziorosy	579	Jungiran	237
Jalmal	525	Jaswojnie	580	Jeziory	580	Junling	101
Jałta	576	Jastrow	434	Joachimsthal	454	Jura	256
Jałutorowski	545	Jastrząb	612	Joansu	553	— niemieckie	251
Jamajka	198, 403	Jaśzi	643	Jonkoping	406	— frankońskie	—
Jambo	124	Jauffen	237	Jotunfjeld	262	— szwajcarskie	256
Jamburg	561	Jauer	427	Johanngeorgen-	—	Jurborg	500
Jamestown	96	Jawa 106, 113,	151, 380)	stadt	499	Jurjewicze	582
Jampol	585, 588	Jawor	427	Johannisberg	506	Jurjew polski	567
Janina	640	Jawornia	244	Jolo, wyspy	153, 310)	Jurjewiec	566
Janiszki	580	Jaworów	465	Joltuszków	588	Jutlandya	413
Jankesy	185	Jeddo	137	Jona	542	Jüterbogh	420
Janowiec	612	Jedlińsk	611	Jońskie wys.	626	Juwiaskule	552
Janów w gub. Ko-	—	Jedlna	—	Joppe	122		
wieńskiej	579						
K.							
Kaaba	123	Kabes	87	Kabulistan	127	Kacz	147
Kaafjord	409	Kabul	128	Kabylowie	97	Kacza wyspa	148

	Str.		Str.		Str.		Str.
Kaczyra	568	Kamionka	580, 588	Karpaty	243, 462	Kenty	463
Kadiak	526, 533		618)	Karri, góra	76	Kentucky	188
Kadnikow	556	Kammer	217	Karro	—	Keos	628
Kadom	568	Kamnitz	455	Karskie morze	524	Kercz	576
Kadyj	566	Kamp	217, 375	Karst	240	Kerczeńska cieś.	527
Kafa	77, 90, 576	Kamyszłow	573	Karsuń	573	Kereńsk	573
Kafrowie	98	Kamyszyn	574	Kartagena	163	Kerry, góry	261
Kafrerya	95	Kamysz-Sakmara	207)	Karthaus	433	Kerschbaum, wa- wóz	248
Kahira	88		207)	Kartuzy	—	Kesmark	470
Kahlenberg	447	Kanada	175, 183, 403	Karyntja	450	Keszo	138
Kainisk	545	Kanagawa	138	Kasimow	568	Kesztety	469
Kair	88	Kandahar	128	Kasko	552	Kew	385
Kairaun	87	Kandalagska od.	524	Kaskadowa góra	173	Kexholm	552
Kaiserslautern	214, 487)	Kandya	278, 641	Kaspijskie mor.	527	Key-West	189
	487)	Kaniów	586	Kassel	509	Kęblowa	429
Kaisersstul	233, 497)	Kanin Nos	525	Kastri	630	Kęпно	428
	497)	Kano	92	Kastylskie góry	266	Khalkhas	136
Kajana	553	Kanstadt	492	Kaszau	470	Kharaszar	135
Kalabria	327	Kanton	134	Kaszmir	145	Khartum	90
Kalabryjskie góry	266;	Kan as	191	Kaszyn	564	Khatmandu	146
	266;	Kapela	241	Katanja	273	Khinggan, góry	101
Kalahari	95	Kaprona	630	Katalonja	304	Khorasan	127
Kalahata	632	Kaproncza	472	Katarzyny ś. góra	591)	Khoten	135
Kalau	421	Kara	555	Kategat	226	Khusistan	126
Kaledoński kan.	217	Karaczaj, pokole- nie	293	Kathawotra	275	Kiachta	548
Kalifornia	191	Karaczajo	530	Katmandu	146	Kiedderminster	389
Kalisz	209, 608	Karaczew	569	Kattywar	147	Kiel	209, 414
Kalix-Elv	226	Karahissar	119	Katwyk	376	Kielce	614
Kalmar	—	Karaibowie	162	Katzbach	209	Kiejdany	580
Kalne Błoto	586	Karakałpaki	117	Katzenbuckel	252	Kierniów	456
Kalnik	587, 589	Kara-Karasu	225	Kaub	506	Kiernów	607
Kalonnaes	275	Karansebes	475	Kaufunger-Wald	249	Kiernozia	607
Kalus	588	Karapałki	530	Kaukazkie góry	114, 534)	Kijów	205, 586
Kalwarja	578, 580, 625)	Karasubazar	576	Kazań	206, 571	Kikol	623
	625)	Karawanki	240	Kazanka rze.	206	Kikiuda wielka	472
Kalwarja Zebrzy- dowska	463	Karczew	605	Kazanów	612	Kilja	643
Kalgujew	525	Karelowie	293	Kazanów	612	Kilimandzero	77
Kalmyki	530	Kargopol'	565	Kazbek	206, 534	Kilimane	95
Kaluga	206, 568	Kargowa	425	Kazimierz Bisku- pi	609	Kilings, wyspy	150
Kaluszyn	605	Karlishafen	509	Kazimierz	606, 613	Kilmarnock	394
Kama	206, 456	Karłowac gornji	473	Kcyń	429	Kiloa	95
Kambodża	138	Karłowic	475	Keckemet	468	Kimbarówka	582
Kamczatka	526, 542	Karlowe wary	454	Kefalonja	277, 627	Kimbryjski szcze- p	289)
Kamczadale	531	Karlsbad	210, —	Kegelgebirge	247	Kimry	564
Kamczackie gó- ry	541	Karlsborg	406	Kehl	213, 496	Kinai	531
Kamczyk	226	Karlsburg	218, 474	Kehlheim	216, 487	Kinburn	576
Kamenz	426, 500	Karlskrona	226, 406	Keilberg	244	Kineszma	566
Kamieniec	205, 426	Karlsruhe	213, 495	Kein-Breis	258	Kingsmii, arch.	71
— litewski	581	Karlsstadt	473	Kelat	115, 129	Kingston	198, 392
— podolski	587	Karmel	104	Kellerwald	255	Kinnkulen	263
Kamięńczyk	605	Karnak	88	Kem	555, 565	Kinzing	213, 214
Kamięńsk	611	Karnatj	147	Kempton	490	Kiöl	262
Kamienny bród	575	Karolina	188	Kenilworth	389	Kio	525
Kamięń Koszycz.	585,	Karolińskie wys.	71	Kent	386	Kird	641
	585,	Karosko, pustyn.	89				

	Str.		Str.		Str.		Str.
Kirenga	547	Königsberg	430	spy	526, 533	Korosko	89
Kireńsk	542	— in den Neu-		Komerońskie wy.	83	Korosten	585
Kirgizy	131, 530	mark	421	Komi-Joki	549	Korosteszów	587
Kirgizkie stepy	131, 546)	Königshütte	426	Komorn	469	Korsanów	568
Kirzacz	567	Königsstuhl	252	Komorno	216, 218	Korsuń	587
Kisielice	434	Königsstein	244, 498	Kompas, góra	76	Korsyka	273, 361
Kiszeniew	576	Kürös	218	Konutów	454	Kortryk	216
Kisil-Irmak	103	Kösen	424	Konczezersk	565	Korynt	631
Kissingen	489	Küsten	225	Konewiec	552	Korzec	585
Kistrzyn	208	Köthen	520	Kong, góry	78	Korzenne wyspy	152
Kiszpark	454	Kobelaki	571	Kongsburg	409	Kos	123
Kizilbaszy	116	Koblenc	438	Konieczpol	611	Kosel	208
Kizlar	206, 537	Kobryn	581	— nowy	588	Kosseir, dolina	82
Kitajgród	562	Koburg	503	Konin	609	Kossów	581, 620
Kithairon	275	Kobylin	429	Konitz	433	Kosteńnicza	476
Kiumeń	549	Kochel	209	Konitzer las	432	Kostendil	639
Kiusiu, wyspa	138	Kocher	214	Konotop	570	Kostnitz	495
Kiutahija	119	Kock	621	Konstancya	212	Kostroma mias.	566)
Kiżawo	275	Koczin	149	Konstantyna	86	— rzeka	266
Klagenfurt	218, 451	Koden	621	Konstantynogród		Kostrzyn	428
Klar-Elve	226	Kodia-Balkan	276	571)		Koszyce	470, 616
Klasice	583	Kojdanów	581	Konstantynopol	225, 636)	Kościan	428
Klattawskie góry	248	Koeling, wyspy	403	Konstantynów	606, 621)	Kościelne pań.	320
Klausenburg	218, 474)	Kokbety	545	621)		Kościerz	433
		Kokla	630	Konstantinowska	577)	Kotelnicz	572
		Kokosowe wyspy	150, 403)			Kotielna, wys.	525
Klausthal	515	Kolapur	148	Konstanz	495	Kotlin	561
Klazma	556	Kolazın	564	Końska wola	618	Kotlina, wyspa	525
Kleck	582	Kolla	89	Końskie	612	Kotmorberge	211
Klecko	430	Kollin	210	Kopais	275, 630	Kowal	608
Kleczew	609	Kolno	625	Kopał	545	Kowalewo	433
Klewań	586	Kolonia	213, 437	Kopalkiewiczze	582	Kowel	585
Kleszczele	581	Kolski półwys.	525	Kopenhaga	411	Kowno	579
Klin	562	Kolumbia	163	Koporya	560	Kowrów	567
Klingenthal	351	Kollura	240	Koprzywnica	614	Koziany	583
Klimontów	614	Koluri	629	Kopetowie	97	Koziegłowy	617
Klimowicze	584	Kolusze	180	Kopył	582	Kozielec	570
Klivia	436	Koluszki	531	Kopyś	584	Kozielsk	569
Kloefs	76	Koła	565	Korai	437	Kozienice	611
Klosternenburg	447	Kolo	609	Koraczkowo	587	Kozłów	567
Kluczborek	426	Kolbiel	605	Korczeva	564	Koźmin	429
Kluczewsk	541	Kolgujew	565	Korczya	615	Koźminek	608
Klwów	612	Kolki	585	Korczyra	626	Koźmodemiańsk	572
Klajpeda	430	Kolobrzeg	208, 422	Kordifal	90	Koźangrodek	583
Klobucko	610	Kologryw	566	Kordofan	89, 90	Krahberg	252
Kłodawa	606	Kolomeńska	562	Kordyliery	156, 172	Krafto	138
Kłodnica	208	Kolomna	560	Korelicze	582	Kragujewacz	642
Kniahinin	567	Kołomyja	465	Korfu	626, 627	Kraina	451
Kniaź	557	Kołowar	474	Korjach	541	Krainburg	—
Kniebis, góra	252	Kolozwar	218	Korjaki	131, 531	Krańczykowie	445
Knistinowie	179	Kołyma	542	Korcza	569	Krajowa	642
Knüll, góry	250	Kołymsk	547	Korona	632	Kraków	207, 462
Knyszyn	581	Koływań	545	Koronowo	429	Kralowa Hala	244
Köln	437	Komarów	619	Koromandel	147	Krapiwna	568
Königratz	210, 453	Komandorskie wy-		Korop	570	Krapkonice	426

XIX

	St.		Str.		Str.		Str.
Lauban	209	Leon	197, 299	Lille	349	Locarno	334
Laubenheim	439	Leonu góry	265	Lilienstein	247	Loch Awe	22
Lanenburg	414, 423	Leopoldsberg	239, (447)	Lima	165	— Lomond	—
Lauerz	337			Limagne	359	— Nees	—
Laufen	333	Leodyum	215, 370	Limburg	214, 371	Lochs	—
Lannceston	68	Lepanto	225, 630		506)	Lodeve	356
Laurahütte	426	Lepel	583	Limburskie księz-		Lodejnoje pole	565
Laurvick	409	Le Puy	220	two	373, 377	Lodi	316
Lausanne	335	— en Velay	356	Limerick	397	Lodomerja	457
Lausche	247	Lerida	304	Limoges	220, 359	Lodowy szczyt	247
Lauter	214	Lernejskie bag	630	Limousin	—	Lürrach	494
Lauterbrunnen	336	Lesbos	122	Lincoln	390	Löwen	216, 368
Laval	220, 348	Les Landes	239	Lindau	490	Löwenberg	209, 427
Laxenburg	447	Les Saintes	199	Lingen	434	Lofoten, wyspy	410
Layenheim	508	Leśnica	427	Linmuth	213	Loibel, góra	240
Leamington Priors	(389)	Les m	212	Lińce	586	Loing, kanał	220
		Leszno	428	Linum	410	Loir	—
Leśa	208	Letnie wys y	182	Linz	216, 448	Loire	—
Leberberg	256	Letniowce	588	Lipari	329	Lombardja	315
Lebiedian	568, 571	Leuk	334	Liparyjskie wy-		Lombardzka nizi-	
Lecece	327	Leukadja	627	spy	329	na	232
Lecco	317	Leuktra	630	Lipeckie źródło		Londyn	226, 383
Lech	216	Leutschau	470	mineralne	558	Londondery	396
Lechfeld	253	Leuthen	425	Lipieck	567	Longo-Pik, góry	173
Lecko	431	Leuvaarden	377	Li pe, księstwo	519	Longwood	93
Lecon	346	Levanger	409	Lippstadt	215, 435	Long-Island	186
Leeds	392	Lewant	118	Lipno	623	Long-le-Saulnier	
Leer	515	Lewieńsk	572	Lipnizski	578		351)
Lefka	630	Levocza	470	Lipowiec	586	Lorca	303
Legnano	478	Leyden	376	Lipsk	211, 498, 624	Loreto	323
Legpol	276	Lerzińcy	531	Lipsko	613	Lorient	361
Leh	137	Leżajsk	464	Liptawskie góry	244	Lot	221
Leicester	39	Lgów	569	Lisbona	311	Lotaryngia	350
Leichlingen	437	Liban	104, 121	Lisianska	586	Lougen	226
Leid	213	Libawa	562	Lisie wys.	526, 533	Lough-Neagh	217
Leina	211	Liberia	92	Lisieux	348	Loughs	227
Leine	212	Libijskie gó y	82	Lisko	465	Louisville	188
Leinster	390	Libijska pustynia	(80, 81)	Littava	218	Louvain	368
Leipzig	624,			Litomysł	454	Louviers	348
Leisth	394	Licata	329	Litmierzyce	210, 454	Lowanium	216, 368
Leity, góry	240	Lichtenau	180	Litwa	577	Lowel	185
Leitmeritz	453	Lichtenberg, ks	437	Lityn	588	Low-Moor	392
Lejpung	579	Lichtenfels	180	Liw	620	Lubaczew	583
Lek	215	Lichtenstein	497	Liverpool	227, 391	Lubań	582
Le Lôle	335	Lichwin	569	Livadya	576, 629	Lubar	585
Le'ów	617	Lida	578	Liwny	569	Lubartów	618
Le Mans	220, 348	Lidi	232	Liworno	319	Lubawa	434
Lemberg	464	Lidzbark	434	Llanos rz. Ama-		Lubcz	582
Lengo	519	Liebenstein	504	zonki	158	Lubben	211
Lemai	641	Liège	370	Llanos rz. Orino		Lubeka	209, 510
Lena 106, 132,	542	Lieu-Kieu	737	ko	158	Lubień	608
Lenkowań	539	Liestal	333	Llobregat	223	Lubim	566
Lenne	415	Ligne	370	Loanda	77	Lubieszów	583
Leanep	437	Lignica	209, 427	Loango	94	Lublin	473
Leński archip	525	Ligny	370	Loara	210	Lublana	219, 451
Leobschütz	427	Liksna	583	Lobenstein	565	Lublin	617

	Str.		Str.		Str.		Str.
Lubliniec	427	Lübben	421	Lunda	77	Luxemburgskie ks.	
Lublo	470	Lüdenscheid	435	Lunel	356		373)
Lubraniec	607	Lüneburg	211, 514	Luneville	214, 350	Luz	357
Lucca	320	Lüttich	215, 370	Lupata	77	Luzacja	211, 418
Lucerna	336	Lützen	424	Lupow	208	Luzern	213
Lucień	593	Lugano	334	Lure, góry	235	Luzernskie jez.	—
Luçon	360	Lugdun	221	Luristan	126	Luzon	153
Luckau	421	Luizyada	69	Luschnitz	210	Lwie góry	78
Luckenwalde	420	Luizyana	190	Lussin	277	Lwów	464
Ludwigsburg	213, 492)	Lukajskie wys.	190	Lutter am Barenberge	517	Lyck	431
		Lukmański wąwóz	242)	Latomiarsk	609	Lymfiord	413
Ludwigshafen	487	Luksor	88	Lututów	610	Lyne	391
Ludwigslust	211, 521)	Lulea	226, 407	Luxemburg	214, 371	Lyon	221, 352
Ludwinów	626	Lund	226, 406		378)	Lyonnais	—

L.

Łaba	535	Łaskarzew	620	Łomazy	621	Ługańsk	575
Łabędzia rzeka	68	Łaszczów	619	Łomnicki szczyt	244	Łukojanow	567
Łabun	585	Łaszyn	433	Łomża	625	Łuków	620
Łachwa	582	Ławryszow	582	Lopatka	526	Łużyce	211
Łacze	556	Łęczna	618	Łosice	621	— górne	500
Ładoga	—	Łęczycza	606	Łotysze	529	Łużyckie góry	247
Ładożski kanał	557	Łobżenica	429	Łowicz	607	Łysa góra	244
Ładyżyn	588	Łochwica	571	Łozdzieje	625	Łyse góry	239
Łabiszyn	583	Łódź	606	Łubug	571	Łysica	591
Łaiszew	572	Łohojsk	582	Łuch	566	Łysków	581
Łamnty	531	Łojów	—	Łuck	585	Łysobyki	622
Łañcut	464	Łokacze	585	Ługa	561	Łysogóry	591
Łask	609						

M.

Maag	213	Mährische Tri-		Mainau	493	Malaga	223, 303
Maas	251	bau	456	Maine	185, 220, 347	Malaguetta	78
Maastricht	377	Mälär jezioro	226	Mainoci	632	Malajczycy	117
Macaluba	329	Maastricht	215, 378	Mainz	213, 508	Malaka	145
Macao	134	Mafra	311	Maira	224	Malakha, góry	102
Macclesfield	390	Magaspoleon	631	Maisur	148	Malamocco	478
Macerata	323	Magdalena rz.	158	Maja	542	Malap ne	208, 426
Machnówka	586	Magdeburg	210, 423	Majola	242	Malborg	207, 433
Maciejowice	621	Magnezya	119	Majorca	307	Malchin	269
Mackenzie	173	Magnuszew	612	Majpury	162	Malchów	521
Macon	351	Magyary	446	Makao	134	Maldywskie wy-	
Madagaskar	83, 96	Mahabalipur	147	Maków	583, 623	spy	150
Madeira	82, —	Mahanadi	146	Makarani	151	Malembe	94
Madonia	273	Mahé	96, 403	Makarjew	566, 567	Malhao de Serra	266
Madras	147	Mahi	150	Makryplagi, góry		Malia	17
Madryt	297	Mahmudi, kanał	89		277)	Malin-Head	—
Mägdersprung	520	Mahon	307	Makulla	123	Malines	368
Mähren	455	Maidstone	386	Malabar	105, 147	Mallorca	307
Mährische Neu-		Main	214	Malabarczycy	117	Malmedy	438
stadt	456	Maina	277, 632	Maladetta	264	Malmö	406

	Str.		Str.		Str.		Str.
Malnic	451	Mariazell	449	Ma-un -hurarai	74	Memel	205, 430, 593
Malplaquet	350, 370	Marienbad	454	Ma-una-kea	--	Memfis	88
Maltia	402	Marienaburg	207, 433	Ma-una-lea	--	Memmingen	489
Maluńskie wys.	172	Marienhauś	584	Maurowie	77	Men	214
Malwa	146	Marie-Galante	199	Maurycego wyspy	96, 403)	Menado	152
Mała oaza	89	Marienwerder	207, 433)	Maurytania	79	Menam	138
Małmyż	572	Marisma	268	Maux	289	Mendana wys.	73
Maloarchangielsk	569)	Maritza	225	Mavaraca	159	Mendeli, góry	275
Małogoszcz	614	Marjampol	626	Mavromati	632	Mendoza	167, 168
Małojarosławiec	569,	Marjupol	575	Maximilians-Au	195	Menzelińsk	574
Małorossyanie	523	Mark	434	Mayasowic	180	Meppel	377
Małorossyjskie	570	Markneukirchen	500	Mayenne	220, 348	Meppen	515
gub.	570	M rkuszów	618	Maynas	164	Meran	450
Mamadycz	572	Marne	219	Mayotta	366	Mer de Glace	235
Man	393	Marnhard	240	Mazatlan	196	Merdaszt	126
Manama	124	Maroko	85, 86	Mazanderan	115, 125)	Mergentheim	493
Manchester	227, 391	Maros-Ujvar	474	Mceńsk	569	Mergi	145
Manding	92	— Vaserhely	--	Mecheln	368	Merced	579
Mandi gowie	99	Marosz	218	Mechlin	--	Merida	196, 301
Mandżu	117	Marquezas	73, 366	Mecklenburg	521	Mericz	225
Mandżurya	110, 136	Marsala	329	Medelpod	407	Merrimack	185
Manfredonia	327	Marsylia	354	Medya	126	Merscheid	437
Mangia	72	Marszałkowskie wyspy	71	Medyna	124	Merseburg	210, 424
Mangkassar	152, 380)	Martaban	145	— Sidonia	302	Mersey	227
Mangrowe lasy	95)	Martigny	221, 334	Medoc	228, 358	Merthyr Tydwil	393)
Mani	74	Martinach	334	Medya	569	Mertola	268
Manila	153	Martwe morze	104	Medyolan	316	Mervede	215
Manilskie wyspy	--	Martynika	199	Medway	226	Meseritz	209, 428
Manissa	119	Marxburg	506	Meeks, góry	240	Messenija	631
Mannaar	149	Maryańskie góry	268)	Meerane	499	Messina	328
Manheim	213, 496	— wyspy	70	Megalokastro	641	Mestre	478
Mansfeld	424	Maryińsk	132	Megaspoleon	631	Meszcz	127
Mantina	632	Maryiński kanał	557	Mehadia	475	Meszczceraki	530
Mantua	479	Maryland	188	Meina	632	Meszczowsk	569
Manzanares	298	Marymont	604	Meisingen	211, 336 504)	Meteory, klasztor	629
Maracaibo	164	Masalsk	569	Meiringen	336	Metidza	79
Maracza	225	Maskat	125	Meisenheim	507	Metz	214, 350
Maragatos	299	Massa	317	Meissen	210, 498	Meurs	436
Marakesz	86	Massahusset	185	Mejszagola	578	Meurth	214
Maraton	629	Massowa	91	Mekka	123	Mewe	434
Maratowie	140	Massulipatam	147	Meklemburg	Szwe-ryn	Mezyk	194, 195
Marbach	492	Matanzas	198	ryn	520	Mezeń	205
Marbore	264	Matapon	17	Meklemburg	Stre-lytz	Mezeń, góra	555, 565
Marburg	214, 218, 449, 509,	Mataro	305	lytz	522	Mezenc, góra	257
March	217	Matlock	390	Meknes	86	Mezeńska odn.	524
Marche	310	Matoczkin szar	525	Mekran	128	Mezopotamia	114, 120)
Marchfeld	234	Matra	245	Meksyk	194	Mezohegyes	471
Maremmy	232	Matterhorn	236	Melbourne	68	Meżygorze	581
Marengo	315	Matto Grosso	169, 170)	Meleda	277	Mezyrów	589
Margate	386	Mauer, jezioro	207	Melenki	567	Mezzola, jezioro	224
Margeride	254	Maulamjang	145	Melilla	310	Maglin	570
		Maulmain	--	Melitopol	576	Miadziol	578
				Melun	219	Miako	138

	Str.		Str.		Str.		Str.
Miastro	557	Miqueion	366	Moliny, góry	267	— Rotonda	273
Miaszkówka	588	Mir	582	Mollis	213	Monte Tendre	256
Michailów	568	Miranda	222	Molo	630	— Santo	639
Michalpol	588	Miridotowie	640	Molo di Gaeta	326	Montagne noirs	259
Michedt	538	Mirgorod	571	Moluckie wys.	106,	Montauban	220, 358
Michigan	187	Mirzapol	569		152)	Montbeliard	351
Michów	618	Miszabelhörner	143	Molukki	380	Mentelinard	353
Middelburg	376			Mollwitz	425	Montenegro	633
Middlesex	387		236)	Moldawa	210, 219	Montevideo	169
Miechów	615	Misdroi	422	Moldawia	643	Montjo	301
Miedniki 578,	580	Miskolcz	468	Molodeczno	578	Montjoie	438
Miedziaków	589	Miśnija	498	Mołoga rz.	206	Montjuich	305
Miedzna	620	Missisipi	175, 189	Mołoga	556, 566	Montmartre	345
Miejska górką	429	Missolongi	630	Monachium	486	Montona	452
Mielnik	581	Missouri	190	Monaco	355	Montpellier	221, 356
Międzyboż	588	Mistra	632	Monasterzyska	466.	Montreal	183
Międzychód	429	Mława	561		587)	Montreux	335
Międzyrzec Kore-		Mitrowic	475	Moncayo	266	Montrose	395
cki	585	Mittelmark	418	Mondego	222	Montserrat	199, 305
Międzyrzec Po-		Mitterburg	452	Mond, jezioro	27	Monza	316
dlaski	621	Mittweida	499	Monembazia	632	Moosberg	249
Międzyrzec Po-		Mitylene	122	Monferrato	270	Moracza	225
znanski	209 428	Mława	623	Mongolia	102, 135	Morachwa	588
Międzyrzec Ostro-		Mnich, góra	237	Mongołowie	530	Morawa	219
gski	586	Mobile	189	Monreale	326	Morawija	455
Mijawa	217, 244	Modena	317	Mons	370	Morağ	431
Mjösen	226	Modica	329	Monte Alto	272	Morbihan	258
Mikołajów	588	Modliborzyce	620	— Amiata	—	Mordwa	530
Mikronczyn	71	Modlin	207, 622	— San Angelo	271	Mordy	620
Mikulínce	465	Modrusz	475	— Argentario	—	Morea	625, 632
Milanowicze	585	Modrzejów	616	— Baldo	237	Moreton	69
Milde	211	Mödling	447	— Berici	233	Morgarten	337
Milet	119	Möen	413	Mont Blanc	235	Morlachy	476
Milchau	210, 358	Moeris, jez.	88	— Carmel	—	Mormoni	191
Milo	628	Möhne	215	Monte Cassino	326	Morro di Papagajo	
Milwauki	187	Mön	527, 561	— Cavo	272		158)
Miloslaw	428	Mön-Zund	526	— Cimone	220	Mors	403
Minas Geraes	170	Mölk	488	Mont Cenis	235, 240	Morszańsk	567
Mincio	224	Möll	218	— Cervin	235	Morungen	431
Mindanao	153	Mölln	209, 214, 411	Monte Dinara	—	Morwan, góry	256
Mindén	211, 435	Münch, góra	237	Mont d'Or	256	Mosel	214
— góry	249	Mogador	86	Monte Falterone		Moskitowie	180
Mindif	77	Mogielnica	605		270)	Moskwa	206, 562,
Mindoro	153	Mogilno	430	— del Fo	—		556)
Mingrelia	130	Mogiła	463	— Gargagno	272	Mosquito	172, 196
Mingrelijski jez.	293	Moguncya	213, 508	— Gavia	23	Mossul	120
Minho e Duero	312	Mohacz	469	— Gibello	237	Mostaganem	87
Minesotah	191	Mohawkowie	179	Mont Louis	357	Mostar	611
Miño	222	Mohilew	205, 584,	Monte Maggiore		Mosty	580
Minorka	307		588)		240	Moszy	565
Mińsk litewski	205,	Mohylna	582	— Nuovo	272	Motala	226
	581)	Mokattam	82	— Pelliorani	273	Motala Elv	—
— polski	605	Mokobody	620	— Penna	270	Motol	583
Minuskiński	547	Moksza	556	Mont Perdu	264	Motril	303
Miodoborskie góry		Moldkimpolung	468	— Rosa	236	Moulins	220
	554)	Molefon	238	Monte Reculet	256	Mout-Everest	100

	Str.		Str.		Str.		Str.
Mont Hood	173	Mszczonów	604	Müritz	211	Murray	68
Mount S. Helene	173)	Muchadza, góry	106)	Mürz	218	Murszadabad	140
- Vernon	188	Muchawiec	557	Muggendorf	488	Murten	213
Mourne	261	Muchawiecki ka-		Mukaronga, góry	187)	- jezioro	-
Mourawia	92	nal	-	Mu da	210	Murwedro	304
Moza	215	Mügitz	456	Mulgrave, wys.	71	Murzuk	87
Mozambik	95	Mühlberg	424	Multan	144	Muskan	209, 427
Mozdok	206, 537	Mühlhausen	210, 213	Munich	486	Mustagh, góry	102
Mozy, góry	258		351, 425)	Munkacz	470	Mycene	631
Mozyr	582	Mühlheim	215, 438	Munster	397	Myłoni	628
Możajsk	562	Müllrose, kanał	208	Munio	226	Mysłowice	427
Mrjańsk	574	Mülten Sanct Ja-		Mur	218	Mysore	105, 148
Mrzyglód	617	kob	499	Murachwa	588	Nysz	582
Mścibów	51	München	486	Murano	478	Myszkin	566
Mścisław	584	Münden	211	Mureja	303	Myszyniec	624
Msta, rz.	205, 206	Münster	334, 336, 434)	Murg	213	Mytilene	122
Mstów	610			Murom	567	Myty, góry	233

I N J.

Nab	217	Narenta	225	Negritos	153	Neumarkt	470
Nachiczewan	538, 575)	Narowa	205, 554	Negritosi	117	Neu-Rupin	424
Nadarzyn	604	Narowczat	573	Negros	153	Neu-Salz	427
Nadel, góra	237	Narwa	205, 561	Neidenburg	431	Neusalzwerk	435
Nadbałtyckie		Narym	545	Neilagiri	105	Neusatz	471
wzgórza	554	Nashville	188	Neisse	208, 426	Neusiedler	218
Naddunajskie księ-		Nasielsk	623	Nejszlot	553	Neusohl	469
stwa	642	Nassau	506	Nemi, jezioro	272	Neuss	437
Nad-wolgskie gó-		Natal	94, 403	Nemours	366	Neustad	420, 426, 495, 503)
ry	228	Natchez	189	Neo Epidauros	631	Neustadt nad Har-	
Naftali	104	Natchitoches	190	Neo Syra	632	ta	487
Nagasaki	138	Natolia	118	Nepal	146	Neustadt Ebers-	
Nagold	214	Natronu dolina	82	Nephin-Beg, góry	261)	walde	420
Nagpur	146	Nau	17	Nerbudda	105	Neustrelitz	522
Nagy Banya	471	Nauling	101	Nerike	405	Neutitschein	456
Nagy Szeben	473	Naumburg	210, 423	Nerczyńsk	132, 517	Neutra	218, 469
Nahe	214	Nauplia	631	Nerechta	566	- góry	244
Nain	182	Navajoes	180	Ness	227	Neuwelt	454
Nakło	429	Nawarino	632	Nethe	216	Neu Wied	213, 214, 438)
Namiest	456	Nawarra	306, 357	Netta	592	Nevada	191
Namur	215, 370	Nawigatorskie wy-		Nette	214	Nevera Elia	150
Nancy	214, 350	spy	72	Netze	209	Nerers	220, 347
Nandadewi	100	Naviglio grande	224	Neubrandenburg	522	Nevis	199
Nantes	220, 360	Naxos	628	Neuburg	489	Newa	205, 554
Napoleon Vendée -		Nazaret	104, 122	Neuburg	335	Newark	183
Napoli di Malwa-		Nderen	80	Neudorf	470	Newcastle	217, 392
sia	632	Neapol	324	Neufahrwasser	432	Newel	583
Napoli di Roma-		Nebraska	174, 191	Neufchatel	213, 335	Newfoundland	182, 403)
nia	631	Neckar	213	Neuhaus	455	Newgate	384
Narbonne	221, 356	Nedrygaiów	571	Neuilly	345	Newhawn	185
Narea	77	Nedud, góry	105	Neu-Kolin	453	Newiansk	572
Narew	208, 581, 529)	Nedzd	124	Neukuhren	430		
		Neerwinden	376	Neumark	418, 434		
		Negrepoint	215, 630				

	Str.		Str.		Str.		Str.
New Bedford	185	Niniwa	120		618)	W. ks. Pozn.	429
— Hampshire	—	Niort	220, 360	Nowipazar	641	Nowe Miasto w	
— Orleans	190	Nippon	137	Nowo-Aleksandrow	579)	gub. Czernih.	570
— York	186	Nissa	426	Nowy Almaden	192	Nowomirgorod	576
Niagara	—	Niskie wyspy	73	— Amsterdam	171	Nowomoskowsk	575
Nicaragua	197	Niszapur	127	— Archangielsk	181)	Nowy Meksyk	191
Nicastro	327	Niu-Karlebin	552	— Bychow	584	Nowej Opatrzno-	
Nicosia	122	Niusztad	—	Nowa Brytania	69,	ści wyspy	199
Nida	592	Nivernais	347	Nowy Czerkask	577	Nowa Orszowa	642
Nidda	214	Nixdorf	453	— Brunświk	183,	Nowy Osokół	469
Niderlandy	373	Nizam	146	— woliński	403)	— Sad	471
Nidzborz	431	N zza	354	— Nowogródek	582	Nowo Pawłowsk	
Niebezpieczne wy-		Niżegorodzka gub.	567)	Nowa Gwinea	69	Nowosielick	577
spies	73	N żniediewick	570	Nowogród	205, 564	Nowosil	568
Niebieskie góry	102	Niżni Nowogrod	206, 567)	— augustow.	625	Nowa Szkocya	172,
Nieborów	607	Niżniesagilsk	572	— siewierski	570	182, 403)	
Niechniewicze	582	Niższy Łomow	573	— woliński	585	Nowa Syberya	525
Niederselters	506	Noce	225	Nowogród	205, 564	Nowy Szczecin	423
Niedźwiedzie wys.	525)	Nocera	326	— Kastylija	297	Nowo Usolsk	572
Niemen	205, 554	Noderoded	552	Nowogródek	582	Nowy Uzeń	573
Niemenczyn	578	Nogajcy	530	Nowe Hebrydy	69	Nowa Walia	67, 182
Niemieź	578	Nogajsk	576	— Zelandja	70,	404)	
Niemirów	588	Nogat	207	— Zemla	525, 565	Nowozybków	570
Niemoniuny	579	Nogent le Roi	346	Nowa Irlandya	69	Noteć	209
Nierstein	508	Nollendorf	454	— Kastylija	297	Nottingham	226, 390
Nieświeź	582	Nolińsk	572	Nowo Kastylijskie	266	Novara	315
Nieszawa	608	Nordlingen	489	góry	266	Nubia	82, 88, 89
Nieuveld	76	Norderney	515	Nowy Konstanty-	588	Nubijczykowie	97
Niczyn	570	Nordhausen	210, 423	nów	588	Nubijska pusty-	
Nigata	138	Norfolk wyspy	404	Nowa Ładoga	560	nia	89
Niger	77, 91	—	68, 388	Nowe Miasto w Pru-	434	Nucha	539
Nijmegen	376	Normandja	348	sach	434	Nukahiva	73
Nikick	576	Normandzkie wy-	387, 402	Nowe Miasto w	434	Nur	624
Nikolsburg	456	spy	387, 402	gub Płock.	623	Nürnberg	488
Nikolajew	575	Norrköping	406	Nowe Miasto nad	606	Nyköping	405
Nikolajewsk	548, 573	Norwegija	408	Pilicą	606	Nymwegen	215
Nikolsk	566	Norwich	388	Nowe Miasto w		Nysz	639
Nikopol	575	Northampton	387				
Nikopolis	219, 639	Nort Skiels	393				
Nikosia	122	Northumberland	392				
Nil	81	Nortwich	390				
Nilagiri	147	Norymberga	214,				
Nilo-Dag	276	Nowa Alexandrja					
Nimes	221, 356						

Oahu, wyspa	74	Ob	541	Obodówka	588		207, 228)
Oaza mała i wiel-		Ober Beuthen	426	Obojan	569	Oca, góry	266
ka	89	— Idria	451	Obollach	125	Ochańsk	573
Oaza Jowisza A-		— Nagyak	474	Oborniki	428	Ochryda	640
mońskiego	83	Obdorsk	545	Obra	209	— jer.	224, 274
Oaza Murzuk	—	Obern	487	Obrzyszek	428	Ochock	132, 548
— Siwah	89	Oberstein	518	Obszczyj Syrt	108,	Ochockie mor e	526

	Str.		Str.		Str.		Str.
Ochota rz.	542	Oleron	563		420)	Ostenda	216, 369
Oczaków	575	Olesko	432, 465	Oranje rz.	94	Osterberge	249
Odelsk	581	Olesno	426	Orany	579	Ostrrland	504
Odenwald	252	Oleśnica	425, 615	Orawica	471	Oester	570
Oderberg	456	Oiety	117	Orbe	213	Ostero	452
Odessa	205, 575	Olgopol	588	Orhomenos	630	Osterođe	431, 514
Odmuchów	427	Olimp	275, 631	Orchówek	622	Osterwald	249
Odojew	568	Oliwa	433	Orechow	576	Ostfriesland	515
Odolanów	429	Olita	626	Oregon	182, 192	Ostia	322
Odouze	258	Olkusz	616	Orel	569	Ostiaki	130
Odra	208	Olkieniki	579	Orenburg	204, 574	Cstróg	586
Odrzywól	612	Ollan	235	Orgiejew	577	Ostrołęka	208, 624
Oedenburg	468	Olmopol	576	Orianda	576	Ostroród	431
Oeland	406	Olmütz	456	Orien	241	Ostrów	564, 622, 624
Oels	425, 517	Olot	305	Orinoko	158	Ostr wiec	613
Oenn rz.	217	Oloka	557	Orissa	143	Ostrowno	783
Oerafa Jokul	415	Olsa	208	Orizava	172	Ostrowo	429
Oerebro	405	Olsztyn	431, 617	Orkady	395	Ostrowskie góry	244
Oester Jokul	415	Oltu	219	Orleanais	346	Ostrykoń	216
Oesteroe	414	Olawa	208	Orlè ns	220, 347	Ostrzeszów	429
Oesel	527, 561	Olonec	565	Orleński kanał	220	Ostrzykoń	468
Oeta	275	Olomaki	162	Orłów	572	Oświecim	463
Oeyenhausen	435	Ołomuniec	217, 456	Ormianie	446, 531	Oświęj	583
Ofanto	223	Ołyka	585	Orn	220	Oszmiana	578
Ofen	216, 467	Om	542	Orneta	431	Oszmianka	—
Offenbach	214, 507	Oman	124	Orniany	587	Othrys, góry	275
Ofenberg	213, 496	Omberg	263	Oront	121	Ot maki	162
Ogińskiego kanał	557)	Ombrone	223	Orsza	584	Otranto	327
Oglio	224	Omsk	544	Orszowa	216	Ottajano	325
Ogrodzienice	617	Onega jez.	205, 556	Ortegal	17	Ottawa	183
Ogulin	475	Onega m.	204, 565	Orteles	237	Ottomańskie pań-	
Ohio	175, 187	Oni	538	Ortelsburg	431	stwo	633
Ohlau	208	Ontario	174	Orvietto	323	Ouessant	361
Ohosaka	138	Opalenica	429	Orymin	587	Ouro Oreto	170
Ohre	211	Opatów	613	Orzyc	592	Onse	226
Oise	219	Opatówek	608	Osa	572	Ourthe	215
Ojców	616	Opatowice	616	Osagowie	179	Over Flakkee	376
Oka	206, 542, 556	Opalenica	429	Osborne	387	Overnii góry	257
Oker	212	Opawa	456	Osetyńcy	117, 531	Over Ijssel	377
Okkak	182	Opladen	625	Osieck	620	Oviedo	300
Okuniew	605	Opoczka	564	Osieczno	429	Owaihi	74
Olbrzymie góry	246	Opoczno	612	Osiek	614	Owcz wyspy	414
Olchoń	541	Opole	208, 426, 618	Osiecin	607	Owidjopol	576
Olchowice	588	Oporto	312	Osmanowie	117	Owrucz	585
Oldenburg	518	Oppa	208	Osmolin	607	Oxia	275
Oldham	391	Oppawa	—	Osnabrück	515	Oxford	226, 387
Olegma	542	Oppeln	208, 426	Osning	250	Oybin, góra	247, 500
Olekmińsk	547	Oran	87	Ossa	275	Ozark, gór.	170, 175
Olenos	277	Orange	355	Ossero	452	Ozimek	426
Oleńsk	542	Oranienbaum	560	Ossetyńcy	117	Ozorków	06
		Oranienburg	212,	Ostaszków	564	Ożarów	614

P.

Pabianice	609	Pacanów	615	Pader	215	Paderborn	215, 435
-----------	-----	---------	-----	-------	-----	-----------	----------

	Str.		Str.		Str.		Str.
Padwa	478	Parnaskie góry	275	Pena-Marela	265	Piatygorstk	537
Pafnutiew	569	Parnes	—	Pendaktylou	277	Piazza	329
Paharjasy	117	Paropanissus	103	Pena de Pencerán-		Piątek	606
Paisley	304	Paros	628	da	265	Picacho de Veleta	
Pajęczno	610	Partenon	629	Peneus	225		269)
Pakość	430	Parysów	620	Peninskie góry	260	Pic d'Anio	234
Pakrasz	473	Paryż	219, 344	Pensylwania	186	— de Belledame	
Pala	452	Parzęczew	606	Pentelikon	245		235)
Palaos	71	Pasco	157	Penza	206, 573	— Jefferson	173
Palatynat	485, 487	Pasega	473	Penzane	388	— de Netton	264
Palawan	153	Pasewalk	209, 422	Penżyna rz.	542	— d'Orgue	158
Palembang	151	Pasłęk	431	Peia	638	— Orizawa	172
Paleocya	299	Passarga rz.	207	Perche	231, 347	di Palu	236
Palermo	328	Passarowic	642	Peremyszl	569	— Possets	264
Palustrina	322	Passau	216, 217	Perewoz	567	— Pic	173
Palestyna	104, 121, 322)	Passeyer	449	Peresławł Zaleski		— de Teyde	82
		Patagonija	159, 163		567)	Pichincha	157
Palk	149		171)	Pergam	19	Pieczora	555
Palma	307	Patanie	116	Perigueux	358	Piemont	314
Palmira	121	Patmos	123	Perejasławł	571	Pieprzowe pobrze-	
Palte-Noor	136	Patna	140	Perekop	576	że	78
Paludi	232	Patras	221, 357	Perleberg	211, 420	Pierzchnica	615
Pamir	102, 129	Patraskazatoka	626	Perm	206, 572	Pieskowa skała	616
Pampas	159, 162	Pau	221, 357	Pernambuco	170	Pietra Mala	270
Pampeluna	306	Paumotu wyspy	73	Pernoco	561	Pieter Moritzburg	
Panama	163, 172	Pavia	316	Perpignan	357		94)
Panaro	224	Pawlogród	575	Persanta	208	Pietrowsk	574
Pancorvo góry	266	Pawłow	649	Persepolis	126	Pietropawłowsk	543
Panczova	475	Pawłowsk	560, 570	Persya	125	Pięknej pogody	
Pandżab	111	Pawołocz	586	Perth	395	góra	173
Pandzim	150	Paxo	626	Peru	164, 166	Pikardja	349
Panix, wawóz	242	Pays de Vaud	335	Perugia	323	Pików	589
Panna, góra	237	Peak	260	Pesaro	—	Pilau	207, 430
Panticosa	306	Peczora	204, 588	Pescara	—	Pilica	207, 592, 616
Papayen	163	Pedro Talagalla	149	Pe-szan, wul.	102	Pillnitz	498
Papeiti, port	73	Peene	208, 209	Pescherowie	162	Pilsen	453
Papenburg	515	Pegnitz	214	Peszt	216, 467	Pilten	562
Papenwasser	208	Pegu	144	Peterhof	560	Pilwiszki	626
Pappenheim	489	Pejlau	209	Petersburg	205, 560	Pilzno	210
Papuasy	67, 6)	Pejpus	205, 556	Peterwardein	216, 475)	Pila	429
Para	170	Pekin	135		475)	Pilawa	207, 430
Paradyz	429	Pelew, wys.	71	Petrinia	475	Pilat, góra	28
Paragua		Pelion	275	Petropawłowsk	132	Pina	555
Paraguay	169	Peloponez	628, 631	Petrowicz	638	Pinang	145
Paramaribo	171	Peljorani góry	273	Petrowsk	537, 566	Pinarów	65
Paramatta	69	Pelplin	433	Petrozawodsk	545, 565)	Pindos	274
Parameras	266	Pelvaux	235		565)	Pinega	555, 565
Parana	168	Pembroke	393	Petryków	582	Pinerolo	315
Parchim	521	Penas	17	Pezenas	356	Pinsk	582
Parczew	622	— de Europa	265	Pfaffers	333	Pinzgau	217
Pardubice	454	Pena de Espadon		Pfalz	485	Pietrowin	618
Parga	640		267)	Pforzheim	496	Piotrków tryb	610
Parina	18	— de Francia	266	Philae	82, 28	— żydowski	—
Parinacota	157	— de Pengeranda		Philapppeus	629	Pirano	452
Parkany	469		265)	Piaseczno	604	Pireneje	263
Parma	317	Penegolosa	267	Piaski	618	Pireus	629

	Str.		Str.		Str.		Str.
Pirna	210, 498	Pola	452	Postawy	579	Pryluki	571
Pirjatin	571	Polabowie	492	Potala	136	Prypeć	206, 555
Pisanino	270	Polder	232	Poti	538	Przasnysz	623
Pisek	210	Pollino Alto	272	Potjechnoje	566	Przedbórz	612
Pisino	452	Polnische Krone		Potomak	188	Przedecz	608
Pissa	207, 592		429)	Potosi	157	Przemysł	465
Pistoja	319	Polnische Lissa	428	Potschefstrom	95	Przerośl	624
Pitcairn	73	Polska	590	Potsdam	211, 419	Przerów	456
Pitea	216, 407	Połaniec	614	Powiedziska	428	Przeworsk	464
Piszawar	144	Poługa	562	Powieniec	565	Przibram	453
Piszczac	621	Polock	583	Poznań	209, 428	Przybyłowa wys.	
Piza	319	Polonka	582	Pozzuoli	325		526)
Piznowcowa góra		Poltawa	206, 576	Pozajście	579	Przybyszew	605
	246)	Pomarape	157	Prabuty	434	Przyjacielskie wys.	
Placencya	317	Pomerelia	432	Praga	220, 453, 604		72)
Plasensya	301	Pommern	421	Pranczowa	475	Przyl. Dobrej Na-	
Platea	630	Pomorze	421	Praszków	610	dziei	94
Platten	450	Pompeja	325	Prele	581	Przyłuka	587
Plauen	210, 498,	Pondichery	150	Pregel	207	Przyrów	610
	499)	Pongau	217	Preny	626	Przysucha	612
Pleisse	211	Poniewież	579	Prenzlow	209, 420	Przytyk	611
Ples	426, 566	Poniemoń	626	Preobrażeńska	562	Psków	563
Pleszew	429	Pontecorvo	323	Presbiteryanie	382	Pskowskie jezioro	
Pleszki	275	Pontianak	152	Presidios	310		556)
Pleszczewo	566	Pontyńskie bagna		Presburg	216, 469	Pszczew	428
Plinlimmon	260		273)	Preston	391	Ptasia góra	236
Plouize	472	Ponza, wyspa	325	Preussische Eylau		Ptasie góry	250
Plymouth	388	Popayan	163		431)	Puck	433
Plaska rz.	173	Pop Iwan	462	— Holland	431	Puczyna	426
Pławno	611	Popocatepetl	172	Preseza	640	Pudoź	565
Plock	207, 622	Popper	207	Prezwow	470	Puebla	194
Płońsk	622	Popprad	207	Pricztina	639	Puerto Cabello	164
Płoskirów	587	Populany	580	Prignitz	418	— la Mar	166
Plotele	580	Porchów	564	Principato	326	— Ricco	198
Płowce	608	Porco	157	Prisrend	639	Puchaczow	619
Pnyx	629	Porojczce	563	Procida	326	Pulkow	560
Po	224	Porohy	555	Prońsk	568	Puławy	618
Poboisko	578	Portalegre	170	Propolsk	584	Pultusk	208, 622
Pobrzeże niewolników		Porta Westphalica		Propylee	629	Pülna	454
	78		249)	Proskau	426	Puna	105, 148
Poczajów	585	Port Glasgow	394	Prosna	209, 593	Purbek	387
Poczynki	569	Portici	325	Prowancya	353	Puris	263
Podborje	473	Portland	185, 387	Prowansalska		Pnsterthal	419
Poddebice	606	Port Louis	96, 366	na	231	Pusztaneh	616
Podgórze	463	Porto	312	Prosznitz	456	Pusztzy	233
Podole	587	— Alegre	312	Proszowice	616	Putbus	422
Podolsk	562	— Ferrajo	320	Providence	185	Putiwl	569
Pogranicze wojskowe		— Philipp	68	Prudnik	426	Putzig	433
	474	Port-au-Prince	198	Pruska Hawa	431	Puy-de-Dome	258
Point de Galles	150	Portsmouth	185, 586)	Prusy	416	— de Sancy	258
Poitiers	220, 360			— Zachodnie	432	Puysain	231
Poitou	360	Portugalja	310	— Wschodnie	430	Pyrgos	631
Pohost	582, 583	Poryck	585	Pruszków	426	Pymont	519
Pokrow	567	Positippo	324	Prut	219, 555	Pyzdry	609
Pokrowsk	573, 575	Poswol	579	Pruzana	581		

	Str.		Str.		Str.		Str.
Quatre Bras	368	Queensland	69, 104	Queretaro	196	Quindiu	158
Quebeck	83	Queich	213	Quessant	361	Quito	157, 164
Quedlinburg	211, 423)	Queiss	209	Quimper-Corentin	361)		
		Quercy	358				

Raab	218, 468	Raszków	429, 588	Resina	325	Rior	555
Raba	207	Raszyn	604	Réunion wys.	83, 96	Ripen	413
Rachelberg	248	Ratonow	211, 420	Reus	505	Ritzbüttel	512
Raciaż	623	Ratyzbona	488	Reuss	213, 315	Riva	450
Raciażek	608	Ratzeburg	414, 522	Reutlingen	492	Rivesaltes	357
Raciborz	208, 426	Raugard	422	Rewei	205, 561	Roanne	352
Raclawice	616	Rauhe Alb.	251	Rezat	214	Roca	17, 266
Raczki	624	Raumo	552	Rhegium	327	Roccamoufina	272
Radac wyspy	71	Rawa	605	Rheims	219	Rochdale	391
Badaune	432	Rawicz	428	Rheinsberg	420	Rochefort	220, 359
Radautz	466	Ravenna	318	Rheinstein	508	Rodhelle	359
Rade vor'm Walde	437)	Re	360	Rheinwaldshorn	236	Rochlitz	499
Radicofani	272	Recknitz	209	Rhinow	211	Rocky Mountains	
Radobój	472	Reculet, góra	256	Rhode Island	185		173)
Radum	611	Redditch	389	Rhodesz	358	Römhild	504
Radomsk	611	Rednitz	214	Rhodope	276	Rodan	221
Radomyśl	587	Redos	123	Rhodos	123	Rodos	123
Radoszkowice	578	Redutkale	538	Rhön	250	Roer	215
Raduszyce	612	Rega	208	Rhone	221	Röeros	409
Radstadt	217, 448	Regen	217	Riazan	206, 568	Roeskilde	411
Raduń	578	Regensburg	217, 488	Riazsk	568	Roermont	378
Radzanów	623	Reglitz	208	Ribe	413	Roflen Schlucht	211
Radziejów	608	Reggio	317, 327	Rtcha	122	Rogaczew	584
Radziłów	625	Regnitz	214	Richelsdorfskie	gó- ry	Roggenweld, góry	
Radziwillów	485	Rehme	435		250		76)
Radzyń	433, 621	Rehden	433	Richmond	188, 385	Rogoźno	428
Radzymin	605	Reichenau	334	Rienz	225	Rohitsch	449
Radżputana	146	Reichenbach	499	Riesenkoppe	246	Rokitno	206, 218
Zajatea	73	Reichenberg	454	Rieti	323	Romancow	582, 587
Rajcowie	292, 445	Reiehenhall	486	Rif	79	— Borysohlebsk	
Raguzza	476	Reichenstein	246	Rigi, góra	238		566)
Rajrod	588, 625	Reichstadt	446	Rjeka	472	Romańskie narody	
Rakoniewice	428	Reichstadt	454	Rilgenwalde	422		289)
Raków	614	Reims	346	Rimini	318	Romanshorn	333
Ralic wyspy	71	Reinerz	426	Rimo rz.	92	Rominia	207
Rambouillet	346	Reinhardt Wald	249	Rin	148	Romny	571
Ramsgate	38	Rejowiec	619	Rinteln	509	Roncailles	264, 307
Ran de Kacz	111	Reka	240	Rio	320	Ronda	269, 303
Rangau	144	Remoulin	356	Rio de Berbice	171	Roquefort	358
Ranenburg	368	Remscheid	437	— Grande	172	Rorsbach	333
Randers	413	Ren	211	— de Janeiro	170	Ros	205
Rastadt	213, 496	Rendsburg	414	— del Norte	171	Rosenberg	426, 434
Rastenburg	431	Rengawia	233	Rioja	167	Roslawl	563
Raszka	641	Rennes	220, 360	Riom	359	Rososz	593
		Requena	98	Rion	535	Rospuda	621

	Str.		Str.		Str.		Str.
Rostock	209, 521	Rovigo	478	Rugija	422	Rybnica	588
Rostow	566, 575	Równo	586	Ruksberg	475	Rychwał	609
Roszbach	424	Rozprza	611	Ruhla	503, 504	Ryczywół	612
Roszbarg	238	Róża	562	Ruhr	215	Rydzyzna	429
Rossienie	580	Rózan	623	Ruhrort	437	Ryga	205, 561
Rosstrape, góry	249	Różana	581	Rumburg	454	Rygska odnoga	526
Rossya	524	Rozów	586	Rumili	640	Ryki	621
— Azjatycka	534	Rübeland	517	Rumili Hissari	638	Rylsk	569
— Amerykańska	181)	Rüdersdorf	419	Rumszyszki	579	Rypin	623
Rotterdam	375	Rüdesheim	506	Rumuni	446, 529	Ryssel	349
Rouen	219, 348	Rügen	422	Ruao	527, 561	Ryswik	375
Rouerge	257	Rügenwalde	208, 422)	Rupel	216	Rzeczyca	582
Rouergue	358	Rütti	337	Ruppin	211, 418	Rzeszów	464
Ronssillon	357	Rubieżewice	582	Ruszczyk	216, 639	Rzew	564
Roveredo	450	Rudomina	578	Rutland	390	Rzeżyca	584
Rovigno	452	Rudolstadt	210, 505	Rybińsk	206, 427	Rzgów	611
					566)	Rzym	320

Saab	100	Said	88	Salamanka	299	San Filipe de Ben- guela	94
Saalburg	505	Saidschütz	454	Salamis	277, 629	— Francisco	192
Saale	210, 217	Saimo, jezioro	205	Salamvria	225	— Jago	166
Saal-Elster	210	Saintes	220, 359	Salamy	539	— Jago de Com- postella	300
Saalfeld	210, 504	Saint-Andrews	395	Salcy	564	— Jago de l'Estero	299
Saar	214	Saint-Brieuc	361	Saleph	119	— Jose	197
Saarbrück	214, 439	— Cyr	345	Salerno	326	— Juan della Fron- tera	167
Saarburg	214	— Cloud	354	Salisbury	388	— Kits	199
Saarlouis	214, 439	— Croix	199	Salisbura wyspy	69	— Marino	330
Saasgrat	236	— Denis	96, 345	— góra	103	— Michele	553
Saatz	210	— Emilion	228	Salona	630	— Luis Potosi	196
Sąsiednie wyspy	526)	— Etienne	352	Salony	476	— Paolo de Laon- da	94
Saba	199	— Eustache	199	Salonichi	225	— Salvador	197
Sabanilla	163	— Gallen	213, 333	Salsetta	148	— Sebastian	306
Sabatynskie góry	271)	— Germain	345	Salt	167, 168	— Fé	191
Sabaudzkie księstwo	353)	— Gobain	346	Salza	217	— Santa Fé de An- tioquia	163
Sabenico	476	— Jean	199	Salzache	217	— de Bogota	163
Sabińskie góry	271	— d'Acre	121	Salzburg	217, 448	— Cruz	69
Sable	17	— Jean de Luz	357	Salzbrunn	426	— Lucja	199
Sables d'Olone	360	— John	182	Salzungen	504	— Maria	320
Sablia góry	105	— Louis	190, 366	Salzwedel	211, 424	— Maura	627
Sachalin	132	— Malo	361	Salanów	587	San Nicolo	632
Sachsenstadt	474	— Nicolas	369	Salanty	580	Sandecz	464
Sacramento	192	— Omer	349	Sambor	465	Sandomierz	207, 613
Saddleworth	392	— Onge	359	Samaden	334	Sandrio	317
Sagan	209, 427	— Pierre	366	Samara	206, 207, 573)	Sandwich	73
Saghalin	526	— Quentin	219, 346)	Samarkanda	128	Sane	213
Sagra de Huescar	269)	— Thomas	199	Sambre	215	Sann	219
Sagres	313	— Trou	371	Samhara	79	Santander	163, 299
Sahama	157	— Vincent	199	Samoa, wyspy	72		
Sahara	79, 87	Sajańskie góry	102	Samojedy	117, 130		
Sahel	80		540)		530)		
		Sakkatu	92	Samos	123		
		Saksonia	498	Samosierra	266		
		Sala	210, 217, 405	San	207, 592		

	Str.		Str.		Str.		Str.
Santarem	311	Scheweningen	375	Seelandya	411	Serdobol	552
Santorino	632	Schiedam	375	Seestadt Rostock		Seres	638
Santurini	624	Schinznach	332		521)	Sergacz	567
Sao. Thome	96	Schio	479	Segesta	328	Seringapatam	149
Sapieżyski	624	Schlaggenwald	454	Sego	91	Serock	623
Sapozak	568	Schlitz	507	Segovia	299	Serokomla	622
Sara	539	Schlechtstadt	213	Segr	223	Serpiejsk	569
Saragossa	306		351)	Segura	223	Serra de Mantiqei-	
Sarapul	572	Schlüsselburg	505	Sein	361	ra	158
Saratoga	186	Schmalkalden	509	Seine	219	— de Mar	158
Saratow	206, 573	Schmiedeberg	427	Seifhennersdorf	500	Serrani de Ronda	
Sardes	119	Schmülnitz	470	Seilly, wyspy	388		269)
Sardynia	273, 329	Schneeberg	238, 499	Sejny	625	Sesia	224
Sarepta	206, 574	Schneekopf	251	Sekwana	219	Seszelskie wyspy	83
Sarnaki	621	Schneekope	246	Selanik	638	Setuval	311
Sarnen	337	Schneidemühle	429	Selefke	119	Seufenberg	421
Sarnowo	429	Schönbrunn	456	Selenga	541	Sewastopol	576
Saros-Patak	470	Schönbrunn	447	Selenongińsk	547	Sewern	227
Sarpa	556	Schönebeck	423	Selencya	119, 120	Sevilla	302
Sarth	220	Schöneck	433	Seliger	556	Sevre Nantaise	220
Sarviz	218	Schönsee	433	Selke	211	— Niortaise	220
Sassari	330	Sahönlinde	454	Selvas, rzeki Ana-		Sevres	346
Sassiere	235	Schonen	406	zonkr.	156	Seychellen	403
Sasko-Altenbur. ks.		Schoren	377	Selvretta	236	Sfakija	641
	504)	Schousen	376	Semadrek	641	Shannon	227
— Koburg-Gotha		Schreckhorn	237	Semendrya	642	Shamo	102
	503)	Schreiberschau	427	Semalisów kraj.	91	Shasta, góry	173
— Meiningen	503	Schulpforta	424	Semickie plemię	531	Sheffield	392
— Weimarskie	502	Schutter	213	Semipolatyńsk	545	Sheernes	386
Sattara	148	Schwabach	489	Semlin	475	Shetlandzkie wyspy	
Sauer	214	Schwalm	212, 435	Semmering	239, 243		394)
Sauerländische geb.		Schwarzhorn	237	Sempach	213, 336	Shropshire	388
	255)	Schwarzta	210	Sena	96	Shrewsbury	389
Saumur	348	Schwarzawa	218	Senegal	79, 92	Siah-Poszy	116
Sawa	218	Schwarzburg	504	Senegambia	79, 92	Siam	138
Sawin	619		505)	Sengielej	573	Siamski kanał	557
Sawahelli	95	Schwarzwald	251	Senia	475	Sibenin	473
Sawrań	588	Schwarz-Wasser		Senlis	346	Sidon	121
Savannah	189		209, 456)	Sennar	82, 89, 90	Siebengebirge	255
Savanna	174	Schwedt	208, 410	Senne	216	Siebież	583
Savona	315	Schweidnitz	425	Septimera	236	Siechnowicze	581
Savoje	353	Schwetz	433	Sepolno	434	Sieciechów	612
Sayn	438	Schweinfurt	214, 489	Seraing	370	Siedlce	225, 620
Sazańsk	573	Schwetzingen	424	Seraj Bosna	641	Siedliszeze	588
Sazawa	210	Schwieben	421	Serampur	142	Siedmiogród	473
Scarpe	216	Scilla	327	Serandi	149	Sieg	215
Seesaplana	238	Scindja	145	Seravezza	567	Siegen	215, 435
Schafberg	238	Scirocco	282	Serbija	641	Siegburg	215
Schafhausen	213	Scoltenna	224	Serdobsk	574	Siegoziero	556
Schaumburg-Lippe		Seone	395	Sered	205	Siemiatycze	581
	519)	Sebenico	476	Sereje	625	Siemianów	567
Schandau	498	Secchia	224	Serena	268, 301	Siena	320
Schässburg	474	Secemin	614	Sereth	219, 466	Sienna	584, 613
Schelde	215	Sedan	215, 346	Seraj	575	Siennica	605
Schemnitz	218, 469	Sedżestan	127	Serajewo	641	Sierpc	623
Scherness	386	Seekreis	495	Serampur	140	Simla	143

	Str.		Str.		Str.		Str.
Siesizki	579	Simno	626	Sleszyńskie jezioro	Soleure	335	
Siestra	556, 549	Simoda	138	593)	Solfalara	272, 324	
Sieradz	609	Simplon	241	Sławatycze	622	Solichalicz	566
Sieraków	429	Sinai, góra	104, 122	Sławiańsk	571	Solikamsk	572
Siergiejewsk	573	Singapur	145	Sławianoserbsk	575	Solingen	215, 437
Sierpuchów	562	Singalezy	117	Sławków	455, 615	Solling	249
Sierra Albaracin	267	Sinope	119	Sławuta	585	Sollnhoff	489
— Antequera	269)	Sinigaglia	323	Słobodzk	572	Sollstein, góra	238
— Aylon	266	Sion	221, 334	Słobodzycze	584	Sologne	231
— Albama	269	Sioul	220	Słomniki	615	Solms	436
— de Cintra	266	Sioux	179	Słone jezioro	191	Solothurne	213, 335
— Contraviesa	269	Siphanto	628	Słonim	581	Sołowieckie wyspy	565)
— Espinhaco	158	Siphnos	628	Słoniowej kości po- brzeże	78	Solwyczegodsk	566
— de Gador	269	Siragosa	328	Słuck	582	Somalowie	97
— de Gata	266	Sisam	124	Słupca	609	Somma	271, 325
— de Gnadarama	266)	Siston	639	Słupia nowa	613	Somme	219
— Jalama	266	Sistersk	551	Słuzewo	608	Sommersetshire	388
— Invernadero	265)	Sitha	526, 533	Smealand	405	Somorostro	266
— Leono	78, 92	Sitka	181	Smiłowicze	582	Somosierra	266
— Loja	269	Sitna	583	Smoleńsk	563	Sompolno	608
— Madre	172	Sitten	211, 334	Smolewicze	582	Sondershausen	210
— Morena	268	Sitter	213	Smolnik	470	Sonderburg	413
— Monchique	268)	Siwah	81, 89	Smorgonie	578	Sonnenberg	504
— Montanches	267)	Siwersów, kanał	457	Smyrna	119	Sontorin	278
— Montezincho	265)	Skagen	413	Snehatten	262	Sopockinie	624
— Nevada	159, 172, 269)	Skaliste góry	173	Sniadów	624	Sorabowie	292
— d'Ossa	267	Skala	616	Sniatyń	405	Soracte	271
— Parime	159	Skandynawia	278	Śniegowe góry	76	Sorata	157
— Tejas	175	Skaryszew	611	Snowdon	260	Sorau	421
— Yucatan	175	Skarzewo	433	Sobków	615	Soria	209
— Yuaguerra	269	Skalda	215	Sobota	607	Roroki	577
— Vertentes	158	Skeleftea	226	Sobótka	433	Sorr	454
Siewierz	617	Skempe	623	Sobotyn	471	Sorrento	325
Siewsk	569	Skidel	580	Sochaczew	607	Sośnia	570
Sigmaringen	439	Skierniewice	605	Sochocin	622	Sosnowe góry	247
Signach	538	Skiltari	225	Soden	566	Sourc	214
Sikkim	144	Skio	122	Södermanland	405	Southampton	386
Sil	222, 265	Skirstymon	580	Sofala	96	South-Shiels	393
Sila, góry	272	Skoki	430	Sofijsk	548	Sawari	245
Silberberg	426	Skopin	568	Soest	435	Sowie góry	246
Sildud-Elv	226	Skorule	579	Sogdyana	102	Sóz	555
Silistire	640	Skripu	630	Soho	389	Spaa	371
Sillery	346	Skrzygałów	582	Sohrau	427	Spalato	476
Silijan, jezioro	226	Skrzynno	612	Soissons	219, 346	Spdndau	420
Silla de Caracas	159	Skulańsk	577	Sokato	92	Spandow	211
Simen, góra	79	Skulsk	609	Sokół	583	Spask	568, 572
Similaun	237	Skutari	225, 636, 640)	Sokolka	581, 585	Sparta	632
Simmen	213	Skwierzyna	429	Sokolów	620	Spartivento	17
		Skwira	587	Sokoły	625	Speier	487
		Slankamen	475	Sokotra	83, 96	Spessart	253
		Slegburg	438	Sokulec	588	Spey	227
		Sloten	373	Solano	282	Speycer	213
		Slavonija	472	Soldau	431	Spezia	315
		Sławańskie góry	240	Soldin	421	Spezzia	277, 631
		Sleszyn	609	Solec	613, 615		

	Str.		Str.		Str.		Str.
Spielberg	455	Starodub	570	Stolpmünde	422	Sn. zoerg	449
Spirding, jezioro	207	Starogród	433	Stolbowo	564	Sula	555
Spithead	387	Starokonstantynów	586)	Stołowe góry	76, 78	Sumatra	106, 152
Spira	213, 487	Staryca	564	Stolpce	582		380)
Spiż	470	Stary Bychów	584	Stonehouse	388	Samiliszki	579
Spiżowe góry	244	— Czerkarsk	577	Stopnica	615	Sumy	571
Splügen	236, 334	— Krym	576	Stralsund	209, 422	Sunda	106, 150, 152
Spoletto	323	— Oskol	569	Strandżea-Dag	276		380)
Sporady, wyspy	278	Stara Kastylja	298	Strassburg	215, 350	Sunderland	393
	641)	— Ładoga	560		434)	Sunnici	118
Sprea	211	— Russa	564	Stratford am Avon	487	Süntel	249
Spreewald	211, 420	— Sol	465	Straubing	487	Superga	270
Spremburg	211, 421	Stare	608	Strážnice	456	Supraśl	581
Sprothau	427	Starzel	214	Strigan	209	Sura	206, 556
Sprotawa	427	Stassfurt	423	Strigauer Wasser	209	Surabaja	151
Srinagar	143	Starzów	614	Stromboli	273, 329	Surakarta	151
Środa	428	Staufen	252	Stroud	389	Surate	148
Ssalair, góry	102	Staufenberg	249	Struma	225	Snraz	570, 581
Ssart	119	Stavoren	377	Strumień	456, 555	Suren	213
Ssifan	102	Stawiski	625	Stryj	465	Surinam	171, 380
Ssind	111, 148	Stawiszyn	608	Stryków	606	Surrey	386
Ssuchona	204	Stawiszcze	587	Strymon	225	Sus	86
Ssur	121	Stawropol	203, 537)	Strzelno	429	Sussex	386
Szaigon	138	Stecknitz	209	Stubenitz	422	Susza	434, 583
Szelle	96	Steier	217	Studzianka	582	Suwałki	624
Stabroek	171	Steigerwald	251	Stnhlweissenburg	468)	Suzdal	567
Stade	515	Stein	489	Sturmhaube	246	Sweaborg	526, 551
Staffa	395	Steine	208	Stuttgart	213, 491	Sweland	405
Stafford	388, 389	Steinhuder	212	Styr	555	Swarzędz	428
Stalimne	641	Steinwaldski las	248	Styrja	449	Świaga	556
Stambuł	636	Stellenbosch	94	Suchedniów	612	Świążsk	571, 572
Stancho	123	Stendal	424	Suchna	555	Świdnica	209, 425
Stalupiany	431	Stepań	585	Suchona	555	Swine	208
Stannica Aleksieje- wska	577	Stepnitz	211	Suchum Kale	538	Swinemünde	422
— Ust Medwiedzi- cka	577	Sterdyń	620	Suczawa	466	Swir	205, 578
— Niżnie Czyrska	577)	Sternberg	217, 418	Sudan	77, 78, 91, 92	Świslocz	582
— Kamińska	577	Sterlitamak	574	Sudak	576	Świeć	208
Stanowe góry	102	Stettin	421	Sudargi	624	Świecie	433
	541)	Stewart, wyspa	70	Sudermanija	405	Świerzeń	582
Stanisławów	465	Steyer	217, 448	Sudety	246	Świniuchy	585
	605)	Stężycza	621	Sudohoda	567	Świsłacz	581
Stanz	337	Stilfs	242	Sudża	569	Swiznica	557
Stany Zjednocz.	183	Stille-Adler	210	Suez	89	Śwoszowice	463
	184)	Stirling	395	Suffolk	388	Święciany	578
Stargard	209, 422	Stockholm	226, 405	Suhl	425	Święciechowo	429
	433)	Stockport	390	Suir	227	Święte góry	277
— an der Linde	522)	Stoczek	620	Sulejów	610	Świętokrzyskie góry	591)
Starkenburska pró- win.	507	Stor-Elve	226	Suletind	262	Święty Nos	525
Starnberg, jezioro	217)	Stör	226	Suli	640	Śgo Eliasza góra	533
	571)	Stohnsdorf	427	Suliny, ujście	216	Śej Heleny wyspa	82, 96, 403
Starobielsk	571	Stoke upon Trent	390)	Sulmierzyce	429	Śta Siekierka	431
		Stolberg	424, 438	Sulisławsk	566	Śgo Tomasz wyspa	82)
		Stolpe	208, 422	Sulitelma	262		
				Sultine	80		
				Sulu	153		

	Str.		Str.		Str.		Str.
Sgo Mateusza wys.	526)	Syrya	121	Szozurze wyspy	526	Szoa	90
— Mauryego	83	Syrty	80	533)		Szolnok	218
— Wawrzyńca	526	Syzran	573	Szegedin	218, 468	Szopron	468
— Gotarda góra	236)	Szabra	88	Szekeremb	474	Szpicberg	181, 525
Stej Katarzyny wy		Szack	568	Szeklery	293	Szrem	428
spa	170	Szadek	609	Szeksna	206, 556	Szreńsk	623
Syberya	107, 130	Szadow	580	Szelagski przyladek	525	Sztokolm	405
539, 547)		Szadrynsk	573	Szelling	377	Sztum	484
Sycylja	273, 323,	Szafhuza	333	Szenkursk	565	Szubin	429
327)		Szamacha	130, 539	Szent-Miklos	472	Szuja	567
Syczewka	563	Szamanizm	118	Szeszkiejew	573	Szulluch	97
Sydenham	386	Szamos	218	Szendy	89, 90	Sznmla	640
Syderö	414	— Ujvar	474	Szereszów	581	Szumagińskie wys.	526)
Sydon	121	Szamotuly	428	Szeszupa	593	Szuster	127
Sydney	68	Szan	138	Szigeth	468, 470	Szusza	539
Syena	82, 88	Szankallasowie	97	Szio	218	Szwabija	489, 491
Sylistrya	216	Szampanija	346	Szkalbmierz	615	Szwajcarja	332
Sytoppy	262	Szara	534	Szkipetary	289	Szwańcei	531
Symbirsk	206, 573	Szarawka	588	Szklo	465	Szweryn	521
Synferopol	576	Szawle	580	Szkocya	394	Szwyć	337
Synai	104, 122	Szczara	205	Szkudy	580	Szydłów	615
Syon	122	Szczbrzeszyn	619	Szłask	425, 456	Szydłowiec	612
Syra	628	Szczecin	208, 421	Szląskie góry	246	Szydłów	580
Syrakuzy	328	Szczekociay	617	Szleswig	413	Szylka	132
Syr-Daria	541	Szczerców	609	Szlijeb	274	Syraz	126
		Szczuczyn	578, 624	Szliselburg	560	Szyrwinty	439
		Szczygry	431	Szmigiel	428	Szystow	215
		Szczytno	431				

Taberg	254	Tananariva	96	Tarnów	464	Tausz	455
Tabor	104, 453	Tanger	86	Taro	224	Tawira	313
Tabu	70	Tangu-Oola	102	Tarragona	305	Tawasthus	553
Tacarigua	164	Tannenberg	431	Tarusus	119	Tay	427
Tachow	455	Taormina	328	Tarudant	86	Taygetos	277
Tadeusza wyspy		Tapaling	101	Tarusa	539	Tcholl	120
525)		Tara	542	Tarutino	569	Tczewo	433
Tadzorra	91, 403	Tarablus	121	Tartary	102, 126	Tebaida	88
Tadżykowie	116	Tarabilis	87	Tasmanowie	67	Teb, równina	88
Tafilelt	86	Taranto	327	Tasselot	256	Tebu-Los	534
Taganrog	575	Tarare	352	Tassisudan	149	Tebris	125
Tagliacozzo	326	Tarascon	355	Tatarzy	117	Teby	629
Tahiti	73, 366	Taraszcza	587	Tatar bunary	576	Tech	221
Tajgetas	277, 32	Tarbogataj góra	102	Tareż	569	Tees	227
Taka	89, 213	Tarbes	221, 357	Tatry	224, 591	Tegnernsee	486
Tamañ	537	Tarczyn	604	Taufstein	250	Teheran	125
Tambow	206, 567	Targowica	585	Taunus	254	Tehuantepee	172
Tamiza	226	Tarifa	302	Tauris	125		196)
Tampeico	196	Tarlów	613	Taurogen	530	Tejas	189
Tamule	117	Tarn	220	Taurus	403	Tejuca	170
Tammerfors	552	Tarnogóra	618	Taury	239	Teklenburg	434
Tana	549	Tarnogród	620	Tauryckie góry	228	Telcz	80, 456
Tana-Elv	204	T rnpol	205, 465	554)		Telechany	583
Tanaro	224	Tarnowice	426	Taurycka guber.	576	Teleczka	233

	Str.		Str.		Str.		Str.
Telsze	580	Theiss	218	Toluca	172	Trautenau	454
Teltow	420	Themar	504	Tom	541	Trawnik	641
Telaw	538	Theresienstadt	210	Tomaszów	606, 619	Travancore	149
Temes	219	Thermia	628	Tomaszpol	588	Trave	209
Temeswar	218, 471	Thian-Szan, góry		Tombaktu	91	Travemünde	511
Temeswaru Banat	—	Thion (102)		Tomor	275	Trazos-Montes	312
Temnikow	568	Thiele	213	Tomsk	131, 545	Trąby	578
Tempelburg	423	Thira	628, 632	Tonga, wyspy	72	Trebbia	224
Templin	420	Thorseng	413	Tongatabu wys.	72	Trebizonda	119
Tenasserim	144	Thorshavn	414	Tonking	138	Trechtymirów	586
Tenda, Colle di	234	Thun	213, 336	Tonking	138	Trenczyn	218, 469
Tendre	256	Thur	111	Top-Hane	636	Trent	226
Tenedos	641	Thurmburg	228, 432	Topolia	275	Treptow	208, 122
Tenessee	188	Tibbu, pokolenie		Topolya	472	Treviso	479
Teodozya	576	Ticino	224, 334	Toplika	472	Trewir	214, 439
Teofilpol	585	Tigre	79	Torgau	210, 424	Trębowla	466
Tepel	210	Tjebibon	151	Tormes	222	Trient	450
Tepic	196	Tilburg	376	Torneo	326, 549	Trincomali	150
Teplik	588	Tim	569	Tornewi	553, 639	Trinidad	199
Teplitz	453	Timo chio	225	Tornewi	639	Tripoli	87
Tequendama	163	Timotia	225	Toronto	183	Tripolis	122
Teramo	326	Timbuktu	91	Toropa	554	Tripolizza	631
Terecina	96	Timor	152, 380	Toropiec	564	Trier	439
Terck	206, 535, 555	Tinia	71	Torre del Annunzia- ta	325	Trogen	334
Teresin	453, 471	Tinos	628, 632	— Greco	325	Troick	573, 574
Terespol	621	Tirlemont	368	Torrens, rzeka	68	Troiekoslawsk	548
Terglou	346	Tirol	450	Torstein	239	Troiczaniec	588
Termopile	275, 630	Titel	475	Tortola	199	Troja	119
Termink	537	Titicaca	157	Tortosa	223, 305	Trojanów	584
Ternatas	380	Titlis	238	Toruń	207, 433	Troki	579
Terni	323	Tiukalińsk	545	Torzburg	242	Trollhätta	226
Terracina	323	Tiulenei	527	Terzok	564	Trollhättau	406
Terra di Lavoro	324	Tiumen	544	Toskania	318	Tromsø	409
Teruel	306	Tivoli	322	Toskowie	640	Troppau	208, 456
Teschén	456	Tivai	565	Totma	566	Trou de Befort	253
Tessalja	639	Tlemsen	87	Toul	214, 350	Troyes	219, 346
Tessin	224, 334	Tobago	199	Toulon	354	Trubczewsk	569
Tet	221	Tobolsk	131, 544	Toulouse	355	Truchmeni	530
Teterów	584	Tödi	238	Touraine	347	Trujillo	165
Tetiuszy	572	Töke-Terebes	470	Tournay	370	Trydent	225, 450
Tetuan	86	Tömös	242	Tours	220, 347	Trygłów	240
Tetyow	587	Töplitz	20	Towarzystwie wyspy	72)	Trylisy	586
Teutoborgski las gó- ry	250	Toggenburg	333	Tower	384	Tryzmeńskie jezioro	372)
Tewai-Punamu	70	Tokat	119	Trakehnen	431	Trzcianka	430
Texel	375	Tokaj	218, 470	Trakiany	431	Trzciel	428
Thai-Wan	134	Tokajskie góry	245	Trame	213	Trzebiecz	456
Thaia	217	Toledo	298	Trandzore	147	Trzebnickie góry	
Thais	218	Toli-Menastir	640	Trankebar	147	Tsad, jezioro	77
Thale	423	Tolima	158	Transvaalska rzplit.	95)	Tuat	91
Thana	226	Tolkemit	433	Trapani	329	Tuaregowie	97
Tharapia	638	Tollen	209	Trapezunt	119	Tubinga	213, 492
Thaun	351	Tollensee	209	Traszkuń	579	Tübingen	213, 492
Tharandt	498	Tolna	469	Traun	117	Tuchola	2433
Thazos	641	Tołoczyn	584			Tucuma	167, 168
Thedinghausen	517	Tolteki	180				

	Str.		Str.		Str.		Str.
Tuczkowo	643	Turbaco	163	Turoneńska	ziemia	Tychwin	564
Tuczno	434	Turby	117		228)	Tychwiński kanał	
Tudela	306	Turcja azyat.	118	Turuchańsk	547		557)
Tuffer	449	— europejska	633	Turyń	314	Tyflis	129, 538
Tulcza	640	Turek	608	Turyngia	423, 502	Tykocin	625
Tulczyn	588	Turfan	102	Turyńsk	544	Tylża	205, 432
Tuliszków	609	Turgau, Turgowia		Turzec	582	Tyne	227
Tulle	359		333)	Turzysk	585	Tynemouth	393
Tulner-Becken	234	Turia	223	Tuszyn	611	Tyraspol	576
Tulska guber.	568	Turkestan	126	Tuttlingen	492	Tyrol	449
Tuluza	220, 355	Turkomani	117, 129	Twer	206, 564	Tyszowce	619
Tula	205, 568		530)	Twerca	206, 556	Tywrów	588
Tum	606	Turobin	619	Tweed	227	Tyzabad	144
Tunguzya	136, 531	Turowla	583	Tybet 102,	116, 136	Tzana jezioro	70
Tunis	87	Turów	583	Tybetanie	117		
Turan	128			Tyburnia	383		

U.

Ualan	71, 310	Ulea	204	Ural	105, 207, 511	Uścilug	585
Ubychy	531	Uleaborg	553	Uralsk	574	Usedom	208
Uchanie	619	Uleo	549	Uralskie góry	539	Uskub	639
Uchte	211	Ulm	216, 493		553)	Uz zamierz	585
Uciana	579	Ulster	396	Uralsko-Baltyckie		Usman	568
Ucker	209	Ula	583	— pasmo	228	Uspellata	168
Uda	542	Ulla	554	— Karpackie —	228	Uspieńsk	572
Udine	479	Umca	226, 407	Uralscy kozacy	553	Ust Kamienogorsk	
Udszain	146	Unalaszka	533	Uratina	572		545)
Udwarhely	474	Ungvar	470	Urbino	323	— Sysolsk	565
Uechtland	386	Unijów	608	Urbion, góry	266	Ustirt	108
Ueskyb	277	Unna	219, 435	Urfa	120	Ustiuźna	564
Ufa	206, 574	Unstrut	210	Urgendź	129	Uświat	583
Uglicz	566	Untersberg	239	Uri	337	Uzacz	583
Ugolińcy	531	Unterwalden	337	Uruguay	168	Uzpole	579
Ujazd	427, 606	Unża	556	Urumija	125	Uzyca	588, 642
Ujgury	117	Upita	579	Urumtsi	102	Utacamund	144
Ujście	429	Uplandia	405	Urzędce	582	Utach	191
Ukermark	418	Upsala	405	Urzędów	620	Utrecht	213, 376
Ulangkum	102	Urach	492	Urzum	572	Uwalli	229
Ulanów	464, 588	Urachska dolina	—	Usbekistan	128	Uxmal	196

V.

Vaal	215	Valladolid	197, 299	Var	222	Velleja	317
Vadutz	497	Vallonowie	367	Varel	518	Velez-Malaga	303
Vajda Hunyad	474	Val-Orbe	335	Varese	317	Velino	271
Valangin	335	Valparaiso	166	Varinas	164	Vellebich	241
Valdepenas	298	Val-Sole	449	Vasarhely	468	Veluchi	275
Valdivia	166	Vancouver	182	Vathi	627	Venaissain	335
Valence	221, 353	Van-Diemen	66, 68	Vaucluse	355	Vendée	220
Valencia	164, 299		404)	Vechte	212	— Bocage	259
Valenciennes	350	Vanicoro	69	Vegesack	513	Venezuela	159, 163
Valendys	335	Vannes	361	Veglia	452	Venn, hohe	254
Valetta	402	Vanua-Levu	71	Velay, góry	257	Ventoux	235

	Str.		Str.		Str.		Str.
Vera-Cruz	196	Via mala	212	Villafranca	354	Vivis	335
Vercelli	315	Viborg	413	Villanova de Porti-		Vlaardingen	375
Verden	212, 515	Vicenza	479	mao	313	Vlieland	375
Verdun	215, 350	Vich	305	Villa Rica	158, 170	Vlissingen	376
Verespatak	474	Vichy	347	Villeneuve d'Agen		Vöckla	217
Vermont	185	Victoria	68, 404		358)	Vöslau	447
Vernet	335	Vienne	220, 352	Villingen	495	Vogelberg	236
Verocze	472	Vierlande	511	Vincennes	345	Vogelgebirge	250
Versaille	345	Viersen	436	Vindhia, góry	105	Volcano	329
Versecz	472	Vierwaldstätter	213	Visajskie wyspy	153	Volterra	320
Verviers	215, 310	Vignemale	264	Visen	312	Volvic	359
Vesdre	215	Vigo	300	Viterbo	323	Vonitsa	630
Vesle	219	Vilagos	471	Viti	71, 404	Voralberg	449
Vesoul	351	Vilaine	220	Viti Levu	71	Verbas	229
Vevay	335	Villa Bella	171	Vittoria	306	Vultur	271
Vezerre	221	Villach	218, 451	Vivarais, góry	257		

Waadt	335	Waa	120	Watzman	239	Wenecka góra	239
Waasland	369	Wandea	360	Wąbrzyżno	434	Werchotarje	572
Waag	218	Wazfried	509	Wąchock	613	Werch-Uralsk	207
Waal	215	Wanger Oog	518	Wągrowice	430	Wörden	437
Wachañskie góry		Waradyn wielki	470	Wasosz	625	Wereja	562
	535)	Warażdyn	218, 472	Wawolnica	618	Werki	578
Wadai	92	Wardar	225	Weawer	227	Wernland	405
Wadis	123	Warduzya	275	Wednesbury	389	Wernigerode	424
Wädenschweil	333	Warendorf	432	Weeze	215	Verona	478
Wadden	377	Warka	605	Wędziągola	579	Werowice	472
Wadowice	463	Warklany	584	Węg ów	620	Werra	211
Waga	555	Warmbrunn	427	Węgr	466	Werre	212
Wagram	447	Warms	527	Wechlau	430	Wersal	345
Wahstatt	427	Warniken	430	Weichselmünde	432	Werthach	216
Waiblingen	492	Warnow	209	Weidenau	435	Wertheim	496
Waizen	216, 468	Warnawia	566	Weilburg	506	Wesel	213, 436
Wajgacz	525, 565	Warnemünde	209	Weimar	210, 502	Weser	211
Wakelfield	392		521)	Weiseritz	210	Wesijegońsk	564
Walcheren	376	Warragong, góry	66	Weissenburg	474	Westani	88
Waldeck	519	Warszawa	207, 603	Weissenfels	210, 424	West-Enn	383
Waldenburg	426	Warna	640	Weissenstein	256	Westeras	405
Walii, księstwo	392	Warta	209, 592, 608		561)	Westerbotnia	407
Wallja	260	Waruga	556	Weisshorn	236	Westerwald	254
Walhala	488	Warwick	388, 389	Weisskirchen	456	Westfalia	434
Walhall	389	Wasa	552		476)	Westmanland	405
Wallis	366	Wasgau, góry	258	Weistritz	208	Westminster	383
Walencya	303	Wash	223	Welawa	430		384)
Walthershausen	503	Washington	189, 192	Weletabi	292	Westmoreland	392
Walam	561	— góry	174	Welleslej	145	Weszpin	469
Walcz	433	Wasil	567	Wellington	70	Wetuga	206, 556
Waldaj	564	Wasilica	274	Weliki Usting	563	Wetter	214, 226
Waldajskie góry	228	Wasilkow	581, 586	Welsk	566	Wetterau	233
	554)	Waśniów	613	Weltuga	566	Wetterhorn	237
Wałki	571	Wasseraalingen	493	Wenden	561	Wettin	424
Wałujki	570	Waterford	397	Wener, jezioro	226	Wetzlar	214, 436
Wampoa	134	Waterloo	368	Wenecya	477		439)

	Str.		Str.		Str.		Str.
Wezenberg	561	Wildbad	492	Wiżny	579	Worm	215
Wezerskie góry	249	— Gastein	448	Wkra	592	Worms	213, 242
Wezuwiusz	325	Wilde Adler	210	Wladimir	566		561, 568
Whida	93	Wildenschwert	454	Wladyslawów	609	Wormacya	213
Whitehaven	393	Wilejka	578		625)	Wornie	580
Wiatka	207, 556, 572	Wilhelmshöhe, góra		Władykaukaz	537	Wörnitz	216
Wiazma	563		250)	Włochy	314	Würnitz	520
Wiaźniki	567	Wilija	205, 554	Włodawa	622	Woronez	206, 570
Wiekłow	261	Williamstown	68	Włodowice	617		555)
Widawa	639, 609	Wiliż	583	Włodzimierz	584	Worotyńsk	569
Widdyn	216	Wilmingon	188, 189	Włocimierz	585	Worskła	206
Widre	579	Wilmanstrand	552	Włodzawice	607	Woskra	555
Widziniszki	578	Wilno	205, 578	Włoszczowa	614	Woskresieński mo-	
Wied	214	Wiltshire	388	Wniewostapienia		naster	562
Wiedeń	216, 447	Wiluj	542	wyspa	82	Wotawa	210
Wieliczka	463	Wilujskie góry	106	Wodzisław	427, 614	Woxa	205
Wielka Brytania		Wilkomierz	579	Wohyń	622	Wozniesieński	576
— Głogowa	208	Wilkowyszki	626	Wojewodina	471	Woże	556
Wielkie Łuki	563	Wilujsk	547	Wojślawice	619	Wrocław	208, 425
— Strzelce	427	Windawa	526, 562	Wokluza	355	Wronki	428
Wielona	580	Wind-River, góry		Wola	604	Wrzesnia	428
Wieluń	430, 610		173)	Wolanów	611	Wsielub	582
Wiener Neustadt		Windsor	387	Wolbórz	610	Wuczang	134
— Wald, góry	447)	Winnica	588	Wolbrom	617	Wukowar	472
	239)	Winterthur	333	Wolfenbüttel	212	Wümm	212
Wicniawa	618	Wippach	225		517)	Wuoxen	205
Wieniów	563	Wipper	208, 210	Wolfstein	487	Wurm	215
Więprz	592		215)	Wolgast	422	Würm	217
Wierchodnieprowsk		Wirginja	188	Wollin	207, 422	Würzburg	489
	575)	Wirgińskie wyspy		Wolskie góry	272	Wurno	92
Wierchojańsk	547		199)	Wolsztyn	428	Wusterhausen	211
Wierchnieuralsk		Wirtenberg	491, 492	Wotawa	210		420)
	574)	Wisby	406	Wolverhampton	390	Wüste Giersdorf	426
Wierchniudyńsk		Wisconsin	187	Woluca	275	Wyborg	551
	547)	Wiskitki	607	Wolchow	205	Wyczegda	204
Wieringen	375	Wiślica	615	Wołchewska puszcza		Wyczehda	555
Wieruszow	610	Wiśła	207, 592		207;	Wye	227
Wierzbołów	626	Wiśłoka	207	Wołchoński las	228	Wyśmierzyce	611
Więcbork	434	Wismar	521	Wolczański	571	Wysock	585
Wiesbachhorn	239	Wiśnicz	464	Wolczyn	426, 581	Wysokie Litew.	581
Wiesbaden	505	Wiśnicze	622	Wołga	206, 556	— Mazowiec.	626
Wiese	213	Wiśniowice	585	Wołgk	573	Wyspy Stanów	172
Wiesen	214	Wiszewski kanał	557	Wolkiński	572	Wyszków	623
Wierzbitca	611	Wisznica	578	Wolkowysk	581	Wyszogród	622
Wierzbnik	613	Wisztyniec	626	Wołoczyska	586	Wyrzysk	429
Wierzbro	604	Witebsk	205, 583	Wologda	204, 565	Wyterga	565
Wierzbołów	626	Witim	542	Wołokołamsk	562	Wywis	256
Wigan	391	Witkowo	430	Wołoska równina		Wyżso-Wołodzki	
Wight	387	Wittenberg	210, 420		231)	kanal	557
Wigra	593	Witte, góry	76	Wołoszczyzna	642	Wyższy Łomów	573
Wilanów	604	Wittchenau	427	Wołpa	581	— Wołoczek	564
Wilczyn	609	Wittstock	211	Wolyn	584	Wyzwa	585
		Wizna	625	Woolwich	386		
		Wizajay	626	Worcester	227, 389		

	Str.		Str.
Xiaż	429	ra	302
Xeres de la Fronte-		Xeruvano	275

Y.

	Str.		Str.		Str.		Str.
Yarmouth	388	Youne	219	Yrokezy	186	Yverden	335
Yingeszar	135	York 183, 226,	392	Ystadt	226, 406		
Ymesfield	262	Ypern	369	Yucatan	172, 196		

Z.

Zaandam	375	Zarajsk	568	Zeyst	376	Znaim	217, 456
Zarrdam	375	Zarzyce	615	Zgierz	606	Zofije	639
Zabierz'	583	Zasław 581,	585	Zgorzelec	427	Zofijówka	587
Zacatecas	196	Zator	463	Ziel	213	Zoloczew	571
Zacken	209	Zawichost	613	Ziller	217	Zołotonosza	571
Zadońsk	570	Zbaraż	465	Zillenthal 427,	449	Zoppot	433
Zadrim	640	Zbąszyn	428	Zielona góra	427	Zorndorf	421
Zagorów	609	Zduńska wola	609	Zielence	585	Zschopau 210,	499
Zagora	640	Zdzięcioł	582	Ziemia ognista	172	Zubcow	564
Zagros, góry	103	Zea	628	— wojska dońskie-		Zug	213, 336
Zagrzeb	472	Zechlin	420	go	577	Zurich	213, 333
Zagrzebie	219	Zeelandja	376	Zienkowce	571	Züllichau	421
Zaklików	620	Zeitz 216, 220,	424	Zimapan	196	Zülpich	438
Zakopane	464	Zella	503	Zingst	209	Zütphen	377
Zakroczyrn	622	Zell 449,	489	Zinkówce	587	Zweibrücken	481
Zalathna	474	Zeke-Zund	526	Zinnwald 454,	498	Zwiahel	585
Zaleszczyki	465	Zeller	217	Zinna	420	Związek Niemiecki	489)
Zambezi	77	Zellerfeld	515	Zipps	470	Zwiokau	499
Zambrów	626	Zelwa	581	Zittau 209,	500	Zwienigorod	562
Zamora	299	Zembocin	616	Złotousk	574	Zwinogródka	586
Zamość	619	Zemlańsk	570	Złoty róg	636	Zwolen	612
Zaniemyśl	428	Zempelburg	434	Złoczów 465,	609	Zwolle 212,	377
Zante	627	Zemplin	470	Złota Bystrzyca	219	Zwittawa	218
Zanzibar	777	Zengg	475	Złotowo	434	Zyges	274
Zara	476	Zerbst	520	Zmijew	571		

Z.

Żarki	617	Żejmy	579	Żurawno	465	Żyrowice	581
Żarnów	612	Żelaznica	612	Żuromin	623	Żywiec	463
Żarnowice	617	Żelechów	621	Żwan	588	Żytomierz	584
Żary	427	Żerkowo	428	Żwanice	587	Żyzda	569
Żegań	427	Żółkiew	465	Żychlin	607	Żyzmory	579
Żeglarskie wyspy	72	Żołudek	578	Żyłoj, wyspa	527		

SPIS RZECZY.

Dział I.

	Str.
Wstęp	1
Morza, części mórz i wyspy	5
Ocean Atlantyczny	5
— Wielki albo Spokojny	9
— Indyjski	10
Północne morze Lodowate	11
Południowe morze Lodowate	11
Postać i granice stałego lądu	16
Ląd stały	18
Rzeki i Jeziora	30
Atmosfera	43
Rozdział istot organicznych	49
Dopełnienia z geografii matematycznój	56

Dział II.

Australija	66
Klimat	74
Rośliny i zwierzęta	75
Afryka	76
Klimat	83
Rośliny	84
Zwierzęta	85
Państwa	85
Mieszkańcy	96
Azja	100
Klimat	106
Niziny i roślinność	107
Mieszkańcy	116
Państwa	118
Azja mahometañska	118
Rosya azyatycka	129
Azja Chiñska	132
— Indyjska	138
— Australna	150
Ameryka	156
Ameryka południowa	—
Klimat	159
Rośliny	166

	Str.
Zwierzęta	161
Mieszkańcy	—
Państwa	163
Ameryka północna	172
Klimat	176
Królestwo kopalne	177
Rośliny	—
Zwierzęta	178
Mieszkańcy	—
Kraje i państwa	180
Stany Zjedn. Ameryki półn.	183
Przegląd powierzchni i liczby mieszkańców zauropejskich części świata	200

Dział III.

Europa podług naturalnych swoich stosunków	203
Hydrograficzne stosunki	204
Kraina rzeczna rosyjskiej płaszczyny	—
System rzek na północno-niemieckich i hollenderskich płaszczynach	207
Kraina rzeki Dunaju	216
— rzek Francji	219
— — półwyspu pirenejskiego	222
— — — włoskiego	223
— — — greckiego	225
— — wysp brytańskich	226
Orograficzne stosunki Europy	228
Północno-wschodnia płaszczyna	—
Inne płaszczyny w Europie	230
Wysoki łańcuch gór czyli Alpy	244
Średnie łańcuchy gór karpaccich	243
Niemieckie góry średnie	245
1. Grupa czeska	—
2. — Harzu i gór Wezerskich	248
3. Heski kraj górzysty i pagórkowaty	250
4. Las Turyngski	—
5. Grupa Bawarska i Wyższego Renu	251
6. — Niższego Renu	254
Francuzkie góry Środkowe	255
Półwysep Bretoński	258
Wyspy Wielkiej Brytanii	259
Półwysep Skandynawski	261
— Pirenejski	263
— Włoski	270
— Grecki	274
Stosunki klimatyczne Europy	278
Ciepło	—
Wilgoć	280
Wiatr	281
Granice roślinności	282

Dział IV.

Państwa Europejskie	285
Wstęp	—
Statystyka	—
Cel państwa	—
Siły —	286

	Str.
Handel	287
Narody i języki Europejskie	289
Tabella państw europejskich	294
Sto trzynaście największych miast na świecie	295
Królestwo Hiszpańskie	296
Płody	307
Przemysł i handel	309
Zamorskie posiadłości Hiszpanii	310
Królestwo Portugalskie	—
Płody, przemysł, handel	313, 314
Zamorskie posiadłości Portugalii	314
Królestwo Włoskie	—
Księstwo Piemontu i Genui	—
Lombardia	315
Emilija	317
W. Księstwo Toskańskie	318
Państwo kościelne	320
Królestwo obojga Sycylii	323
Wyspa Sycylia	327
— Sardynia	329
Rzeczposp. San-Marino	330
Płody, przemysł, handel	330—332
Szwajcarya	332
Płody, przemysł, handel	337—339
Cesarstwo Francuzkie	339
Przegląd prowincyj i departamentów	341
Płody	361
Przemysł	364
Handel	365
Zamorskie posiadłości Francyi	336
Królestwo Belgijskie	367
Płody, przemysł, handel	371—372
Królestwo Niderlandów	373
W. Ks. Luxemburg	378
Płody, przemysł, handel	378—379
Zamorskie posiadłości Hollandyi	380
Wielka Brytania	380
Królestwo Angielskie	383
Księstwo Walii	393
Królestwo Szkocyi	394
— Irlandyi	396
Płody	397
Przemysł	398
Handel	399
Posiadłości Angielskie	403—403
Królestwo Szwecyi i Norwegii	404
Płody, przemysł, handel	407—408
Królestwo Norwegii	408
Płody, przemysł, handel	410—411
Posiadłości	411
Danija	412
Księstwo Szleswik	413
— Holsztyn	414
— Księstwo Lauenburg	—
Wyspy Färoer	—
Islandya	—
Płody, przemysł, handel	415

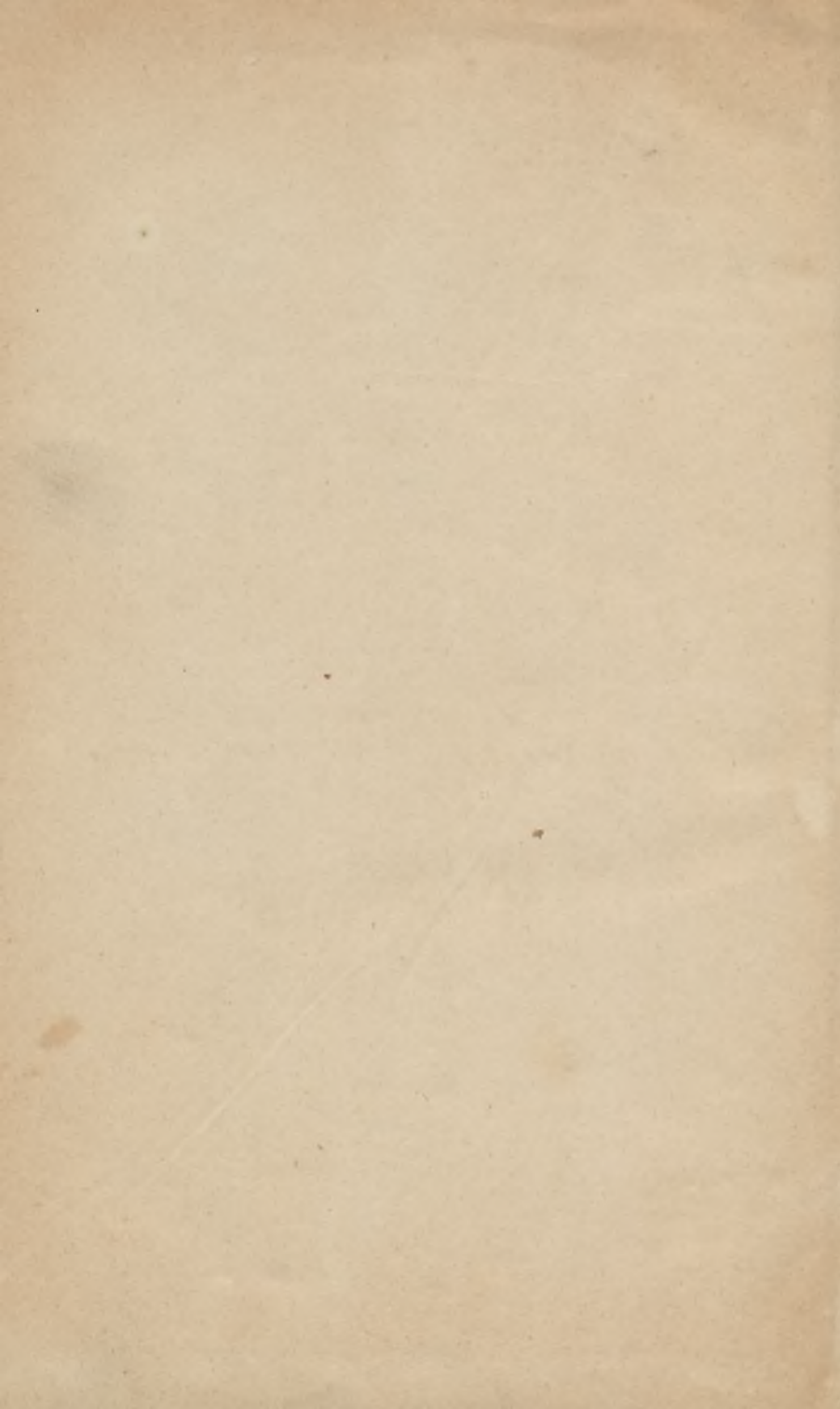
	Str.
Zaeuropejskie posiadłości Danii	416
Królestwo Pruskie	—
Plody	439
Przemysł	442
Handel	444
Cesarstwo Austriackie	445
Królestwo Czeskie	452
Morawija	455
Królestwo Galicyi i Lodomeryi	457
— Węgierskie	466
— Weneckie	476
Plody	479
Przemysł	482
Handel	483
Państwa Związku Niemieckiego	484
Niemieckie państwa południowe	485
Królestwo Bawarskie	—
— Wirtembergskie	491
Wielkie Księztwo Badańskie	494
Księztwo Lichtenstein	497
Państwa Niemiec Środkowych	498
Królestwo Saskie	—
W. Księz. Sasko-Wejmarskie	502
Księztwo Sasko-Koburg-Gotajskie	503
— Sasko-Meiningen	—
— — Altenburgskie	504
— Schwarzburg-Sondershausen	—
— — Rudolstadt	—
— Reuss, linii starszej i młodszej	—
— Nassauskie	—
Landgrafstwo Hessko-Homburskie	506
W. Księztwo Hesskie	507
Elektorstwo Hessko-Kasselskie	509
Wolne miasto Frankfurt	510
Państwa Niemiec Północnych	511
Wolne miasto Lubeka	—
— — Hamburg	512
— — Brema	513
Królestwo Hanowerskie	—
Księztwo Brunświckie	517
W. Ks. Oldenburgskie	518
Księztwo Lippe	519
— Schaumburg-Lippe	—
— Waldeck-Pyrmont	—
— Anhalt-Bernburg	520
— Anhalt-Dessau-Kothen	—
W. Ks. Meklemb. Schweryńskie	—
— Strelitz	522
Handel Niemiec	—
Cesarstwo Rosyjskie	524
Morza	—
Rozległość, Ludność	528
Podział Rząd	532
Posiadłości Amerykańskie	533
Rosyja Azyatycka	534
Syberya	539

	Str.
Syberya Zachodnia	541
Kirgizkie Stopy	546
Syberya Wschodnia	547
Rosya Europejska	548
W. Ks. Finlandzkie	—
Rosya	553
Gubernije Nadbaltyckie	560
— Wielkrossyjskie	562
— Małorossyjskie	570
— Wschodnie	571
— Południowe	575
— Zachodnie	577
Królestwo Polskie	589
Gubernija Warszawska	603
— Radomska	611
— Lubelska	617
— Płocka	622
— Augustowska	624
Wyspy Jońskie	626
Królestwo Greckie	628
Księżstwo Czarnogórskie czyli Montenegro	633
Państwo Ottomańskie czyli Turcyja Europ.	—
Księżstwo Serbskie	641
Księżstwa Naddunajskie	642
Płody Turcyi	644

OMYŁKI.

<i>Stronica</i>	<i>wiersz</i>	<i>zaniast</i>	<i>c-zytaj</i>
77	10	Klimandżaro	Kilimandżaro
89	7 od dołu	Assanu	Assuanu
"	1 "	Albara	Atbara
94	14 z góry	Benguela	Benguela
104	14 od dołu	Karmalu	Karmelu
"	7 "	Anly Liban	Anty Liban
113	5 od góry	Dekaun	Dekanu
"	24 "	9	5
"	25 "	gatunków	gatunków ;
116	4 od dołu	Kaikani	Haikani
117	27 od góry	Katmuków	Kalmuków
118	20 "	Koniucyusza	Konfucyusza
137	5 "	Ladog-Jaul	Ladog-Joul
139	29 "	Amarapura	Amarapura
143	13 "	Cahunpur	Cahunpur
144	12 "	Tyzabad	Fyzabad
151	29 "	Waterleo	Waterloo
152	1 od dołu	Kahadu	Kakadu
164	9 z góry	Angostura	Angostura
"	13 od dołu	Balbao	Balboa
179	15 od góry	Siour	Sioux
207	14 "	Rominię	Romintę
209	27 "	Rechnitz	Recknitz
212	10 "	Steinkuder	Steinhuder
218	10 od dołu	Klanseuburg	Klausenburg
224	7 od góry	Tossa	Fossa
225	17 "	Tella	Fella
235	9 "	gera	góra
"	34 "	Carmet	Carmel
238	3 "	Maleson	Malefon
243	18 "	Foragasch	Fogarasch
251	22 "	Hülsenberg	Hürselberg
255	14 od dołu	Artenberg	Astenberg
257	14 od góry	Mezene	Mezenc
266	22 "	Samosierra	Somosierra
268	11 od dołu	Audaluzyjska	Andaluzyjska
271	14 "	Socrate	Soracte
273	23 od góry	Peloriani	Peloriani
276	27 "	Nilo-Dag	Rilo-Dag
277	6 "	Ahona	Athona
278	3 "	Santorinem	Santorinem
299	13 od dołu	Valencia	Palencia
329	12 od góry	Macculaba	Maccalaba
333	10 "	Aargan	Aargau
346	2 "	Rambouillot	Rambouillet
350	6 "	Malpiaquet	Malplaquet
359	11 od dołu	Angoumais	Angoumois
361	9 od góry	Quessant	Ouessant
376	15 od dołu	Bevelana	Bevcland
405	16 z góry	Sveland	Smeland
406	3 "	Dalslland	Dalsland
493	19 "	Wasseralsingen	Wasseralfingen

ANTYKWARIAT

ADRIA

D № 52037

XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX

Biblioteka WSP Kielce

0177527